Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Deel 2

Lambregt Abraham van Langeraad, Jan Pieter de Bie en Jakob Loosjes

bron
Lambregt Abraham van Langeraad, Jan Pieter de Bie en Jakob Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Deel 2*. Kemink & Zoon, Utrecht 1908-1918

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/bie_005biog02_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

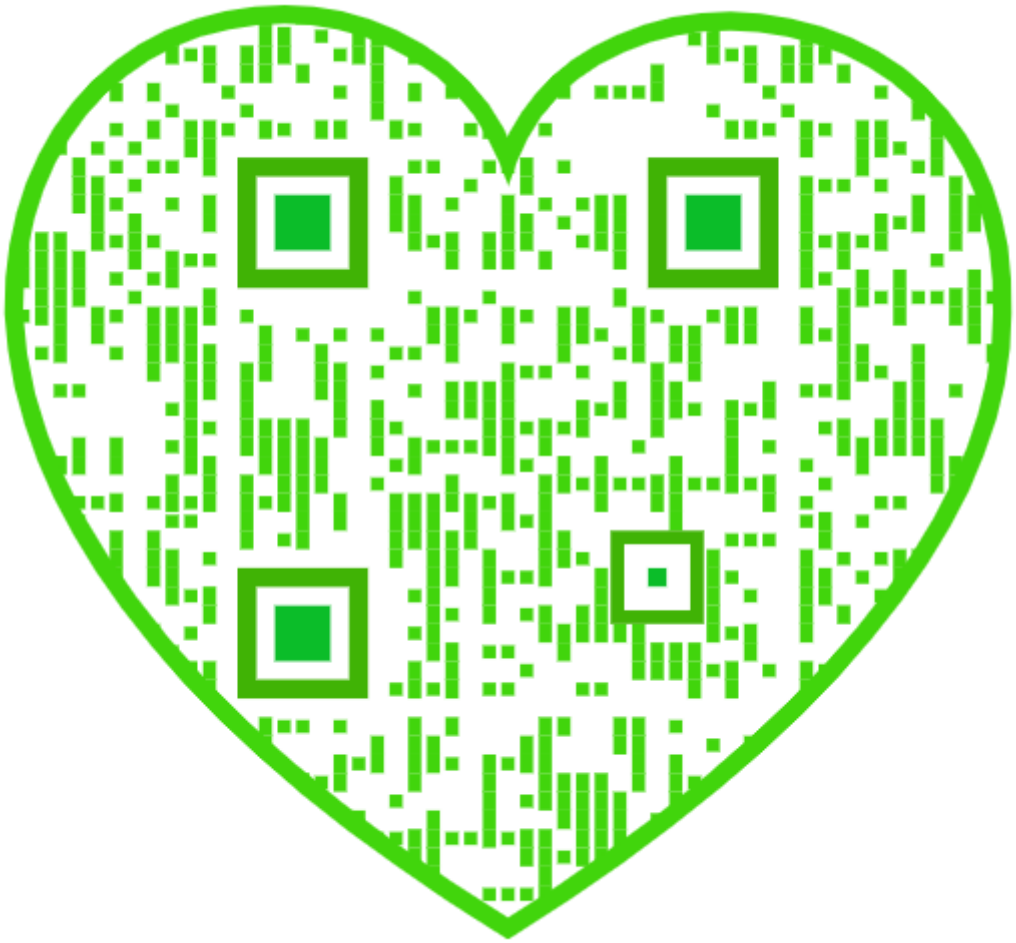

C

[Petrus Cabeljau]

CABELJAU (Petrus) den 17^{den} Dec. 1610 geboren te Leiden, heeft, naar alle waarschijnlijkheid, ofschoon zijn naam in het *Album Studiosorum* niet voorkomt, in zijn geboorteplaats als alumnus van het Statencollege gestudeerd. Dit staat in elk geval vast, dat hij in de classis van 'Leyden en Over Rhijn-landt' zijn praeparatoir-examen heeft afgelegd. Immers vinden we in de acta van genoemde classis d^{o}. den 4^{den} Nov. 1631: 'Nae aenroepinge des naems Godts sijn verkooren tot praeses D. Petrus Stermont, tot scriba Nathanaël Middelhovius..... M. Petrus Cabeljau heeft aen de classe versocht praeparatoir te worden geëxamineert, 't welk hem na lecture sijner testimonien is ingewillicht, ende opgeleijdt te 'verclaren den text ad Gal. cap. IV vs. 4 op den 17^{den} Nov.' En in de acta van de 'Extra-ord. classis, den 17^{den} Nov.' gehouden vinden we: 'M. Petrus Cabeljau, na dat hij den classi in propositione et in examine had voldaen, en de formulieren der eenicheijt onderteijkent, is tot de openbare predicatiën toegelaeten.' Nog als student verdedigde hij een theses, 'de persona Spiritus Sancti', die in 1630 te Leiden het licht zag. In 1633 kwam hij als candidaat te Schermerhorn in dienst en in 1638 verwisselde hij zijn eerste gemeente met Leeuwarden, waar hij in de plaats kwam, naar alle waarschijnlijkheid, van Florentius Johannes, die in 1634 uit Sneek, naar Friesland's hoofdstad gekomen was. Van Leeuwarden, alwaar hij 13^{den} den Aug. 1641 gedimitteerd werd, kwam hij te Leiden en hij zag zich hier in 1659 benoemd tot regent van het theologisch college, door de Staten van Holland. Cabeljau overleed den 20sten Maart 1668.

Van hem zag het licht:

Catholiick Memory-boeck der Gereformeerde, *gestelt tegen het Roomsch Memory-boeck der Paus-gesinde ..... zijnde een volkomen wederlegginghe van het Memory-boeck van Turano Vekiti. Waer toe behoort Kort Begrijp van het Vervolgh*, *Leven ende Handelingen van alle Bisschoppen*, *ofte Pausen van Rome.* Leyden 1661, 2 dln.

Ontdeckinge der roomsche waenwijsheyt begrepen in thien redenen onlanghs uytgegheven van eenen L.C.B. tot Justificatie synen afvals. Leyden 1647. Hiertegen kwam waarschijnlijk uit: *Den nieuw vertoonden onverbrekelicken hoeck*, *remonstrerende de ware oudtheyt en de oude waerheyt mitsgaders de nieuwe opinieuse nieuwicheden van de Calvini Gommariste kerck. Tot schande en schaemte van P. Cabbeljau vertoont door C.H.S.M. Lakekooper.* Antw. 1648.

Apologetica rescriptio pro libertate ecclesiae in exercenda disciplina spirituali. Amst. 1642.

Stompwycker handelingen, *ofte aenteyckeningen van* P. Cabeljau, *aengaende 't gepasseerde tusschen hem en Chr. Vermeulen.*, *Roomsch-mispriester, 2 Juni 1655. Item een tegen-relaes van C. Vermeulen's zijde gemaect*, *en doen drucken op den naem van Petrus Broecklandt. Met aenmerkingen van P. Cabeljau* enz. 's-Grav. 1655.

Gelijk bekend, is vooral in de 2de helft der 17de eeuw, veel geschreven (ook uit acta van kerkeraden, classen en synoden blijkt zulks duidelijk) over de vraag of zij, die banken van leening hielden, al dan niet van het avondmaal moesten geweerd worden? In dezen strijd mengde zich ook Cabeljau en over deze aangelegenheid hebben we van hem;

Waerschouwinge van D. Petr. C. *Aengaende het uyt-geven van seecker advys omtrent het Stuck vande Banck-houdinge.* Item *Schriftelyck Bericht van N.N. Teghen het Gravamen en Advys des Eerw. Classis van Leyden*, *over het versoeck van Seb. Coninck*, *Banck-houder*, *om te mogen tot de gemeenschap des H. Avontmaels toe-gelaten te werden.* Leyd. 1657.

Wijngaarden B. en P. Cabeliauw, *Klare*, *ende krachtige bewijs-redenen*, *thoonende dat de Houder van de Leenbanck tot Leyden en oock alle andere Banck-houders*, *leenende volgens Ordonnantie haer vande Christelycke Overicheydt voorgeschreven*, *niet en konnen*, *off behooren van 't Heylige Avontmael des Heeren gheweert te werden.* Uytg. door H.C.V.S.M. en P.S. Leyd. 1657.

Behalve uit de genoemde twee geschriften, kan men uit tal van pamfletten, die met de Leidsche bankhouderij in verband staan, de kwestie, waarover de strijd liep, ook nog leeren kennen uit art. 5 syn. part. van Z.-Holland 1657 en art. 6. syn. 1658. Met Ds. Theodorus Altena en Bernardus Wijngaerden is Cabeljauw ter synode van 1657 geweest, om, voor deze kerkelijke samenkomst, te Delft van den 9den tot den 25sten Juli van genoemd jaar gehouden, de zaak toe te lichten en te trachten, dat aan den bankhouder Seb. Koning, die de stadsbank van leening voor 6110 gulden per jaar, voor een tijdsbestek van 20 jaar gepacht had, verlof zou gegeven worden, het h. avondmaal mee te vieren. Cabeljauw zag er volstrekt geen bezwaar in, dat aan een bankhouder (lombardier), dit sacrament werd uitgereikt.

Meer dan door iets anders is Cabeljauw bekend, door het zoogenaamde boek, dat naar hem genoemd wordt in den *Catalogus van het O.S. Archief*, bewekt door den bekenden kerkhistoricus H.Q. Janssen ('s-Gravenhage 1878), en op blz. 6, sub 2 aldus omschreven: Het voorgenoemde 'boek van Ds. Petrus Cabeljauw in 4o, behelzende vele oude synodale zaken' ..... Deze foliant, die een schat van belangrijke documenten bevat, kwam, op een tot nu toe nergens beschrevene wijze in het bezit van de Z.-Hollandsche synode, in wier archief het een plaats kreeg, om later, door een geheel willekeurige handeling van koning Willem I, met alle andere, deze synode toekomende documenten, aan de synode der Nederl. Herv. kerk te worden geschonken. Janssen meent in zijn 'Voorberigt' van genoemden *Catalogus* op blz. 3 en 4 dat het 'zoo hoogst merkwaardig boek van Cabeljauw zeker wel daaraan zijn plaats in het archief (dat in den Haag bewaard werd) te danken heeft, dat Petrus Cabeljauw sedert 1642 predikant en van 1659 tot zijn dood in 1668, regent was van het Staten-collegie in het naburige Leiden.' Had Ds. Janssen den foliant opgeslagen, dan had hij daarin kunnen lezen, dat dit 'volumen in quarto het eygendom was geweest van D. Petrus Cabeljauw ende daerna van D. Henricus Alutarius', en dat deze het voor 25 gulden gekocht had op de auctie van Cabeljauw's bibliotheek (cf. Reitsma en v. Veen, *ll.* dl. II. Voorbericht blz. XV en XVI). Hoe het 'volumen in quarto' echter in de archieven van de Z.-Hollandsche synode is gekomen, melden ook de uitgevers der *acta van de provinciale en particuliere synoden* niet. Toch vinden we in de acta dier synode dienaangaande alle gewenschte in-

lichtingen. In art. 43 van de in 1714 te Gorinchem gehouden synode lezen we dat deputati synodi der vergadering bericht deden, dat in de ‘kerk van Leerdam een seker Boek bewaard werd, dat uyt de Bibliotheek van D. Petrus Cabeljau voor 25 gl. gekogt was’, en dat ze de vergadering in overweging gaven om ‘de gevondene synodale schriften met het Leerdamse boek te collationeren.’ Dit collationeeren heeft plaats gehad, en zeer waarschijnlijk zijn tijdens dit werk, deputati synodi tot de overtuiging gekomen, dat men ‘moeijte behoorde te doen’ om het boek machtig te worden en ‘in de synodale casse te bewaren’ (Syn. Brielle 1715, art. 41); en de afgevaardigde ter synodale bijeenkomst uit Buren, wist mee te deelen ‘dat Leerdam veerdig was, dat boek of boeken door koop over te geven.’ Nu dit bekend was, trokken deputati er op uit en in de Haagsche synode (1716, art. 38) rapporteerden ze ‘dat zij het bewuste boek van D. Petrus Cabeljaau voor 25 guldens gekogt hadden en voorts voor de betalinge zouden zorge dragen.’ Dit deden deputati dan ook en ze betaalden 25 gulden aan den Leerdamschen predikant Bachine. Eenmaal in het bezit der Z.-Hollandsche synode, hebben ze een register gemaakt, ‘van alle de stukken, daar in begrepen, 't welk vooraan in het boek’ werd vastgehecht. Op deze wijze kwamen de verschillende bescheiden, die eenmaal het eigendom waren geweest van Cabeljau, in het bezit der synode. Hoe was Cabeljau aan de documenten gekomen? We kunnen hier wel gissen, maar een stellig antwoord geven op de vraag gaat niet. Het lijkt mij niet geheel onwaarschijnlijk, dat Cabeljau, de stukken waaruit het ‘volumen’ is saamgesteld, lanzamerhand heeft bijeengebracht. Zeker is, dat hij reeds in 1649 in het bezit was van bescheiden, voornamelijk synodale-acten en dat dit bekend was. Immers blijkt dit uit het feit, dat aan Ds. Altena was opgedragen, het werk, nl. de samenstelling van een repertorium op de synodale acten, waarmee aanvankelijk Ds. Versteeg door de synode was belast, voorttezetten (cf. Acta syn Z.-Holl. 1647, art. 24. - Id. 1648, art. 24 en 25), en nu verontschuldigt Ds. Altena zich in 1649 (cf. Acta syn. Z.-Holl. art. 31) dat hij met zijn werk niet is kunnen gereed komen, tengevolge van velerlei oorzaken ‘edoch hij twijffelde niet, off soude het selve werck volbracht, toecomende jaar den E. synodo cunnen toonen, so maer de vergaderinge geliefden uyt haeren name D. Petrum Cabbeljauw te versoucken, omme de acten, bij sijne E. berustende, D. Altena voornoemt ter hant te stellen.’

Door het bijeenbrengen dezer collectie heeft Cabeljauw zich bij uitnemendheid verdienstelijk gemaakt.

In de *Navorscher* (4de jg.) 1854, vond ik nog op blz. 349 vermeld, dat den 13den Maart 1636 te Leiden in het huwelijk trad: Dr. Petrus Cabbeljaeuw, predikant te Schermhorn, jm. van Leiden, vergezeld met Willem Cabbeliaeuw zijn vader met Haesgen Dirksdr. van Spruyttenboon, vergezeld met Magdalena Trijnen haer moeder.

L i t t e r a t u u r : Glasius, *ll.* dl. I, blz. 213. - v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 6.

[Henricus Caesarius]

CAESARIUS (Henricus) (Hendrik de Keyser) werd omstreeks 1550 te Zalt-Bommel geboren. Tot zijn 16de of 17de levensjaar opgevoed in het R. Kath. geloof, werd hij door zijn leermeester, den rector Petrus Langenius Agrippa, ‘wesende een seer geleert man, cloeck ende wel ervaren in allen de seven vrije consten, nietteminne oock wel

verlicht ende begaeft zijnde met gerechte kennisse in de Heylige Schrifture', met meer andere studenten 'eerst t'Hertogenbosch, daerna te

Bommel, alwaer hy schoolrectoor voor een tijt lanck geweest is' tot andere gevoelens gebracht. Gevlucht uit de stad naar Keulen, waar hij zijn studie voortzette, was hij, 'door sekere nootsalyke occasie' in zijn geboorteplaats zich bevindende, in 1567 getuige van de ter dood brenging van drie vrome mannen, wier houding en de wijze waarop zij naar het schavot gingen, diepen indruk op hem maakten. Nadat den Bommel, den 1sten Aug. 1572 in handen der onzen gekomen was, keerde Caesarius herwaarts terug, alwaar zijn broeder, in het roemrijk doorgestane Spaansche beleg van 1574 sneuvelde en hij (Henricus) de waardigheid van rector en ouderling bekleedde. Op aanraden van Joannes Leo, ging hij tot den 'kerckendienst' over, waartoe hij door J. Taffin 'eertijds hofprediker van Prins Willem I, toen bedienaar der gemeynte van de franscoyscher Tale binnen Amsterdam'[1], bij gelegenheid dat de classis van Zuid-Holland[2] te Bommel vergaderd was, geëxamineerd en geadmitteerd[3] werd. Tot den predikdienst toegelaten, heeft hij zich te Bommel af en toe daarin geoefend 'totdat het den Heere belieft heeft, door wettelijcke beroepinge' zijn dienst 'op andere plaetsen te gebruycken'. Blijkt uit deze woorden voldoende, dat Caesarius, nadat hij geëxamineerd en tot den dienst des woords was toegelaten, niet aanstonds als predikant is opgetreden, maar nog een poos als rector heeft dienst gedaan en dat hij zich, tijdens het rectoraat, in het preeken heeft geoefend.

Toen er te Dordrecht, na het vertrek van Jacobus Michaël in 1577 naar 's-Hertogenbosch en van den hulpprediker Everhardus, die den 8sten Sept. 1577 naar den Pfalz gegaan was, maar een predikant was overgebleven, nl. Christianus Sinapius Venlo, beriep de kerkeraad tot 'actuele ende ordinarige bedieninge des H. Evangeliums', Henricus Caesarius, rector der Latijnsche school te Z.-Bommel. Lang is hij te Dordrecht evenwel niet geweest, want nog in hetzelfde jaar vertrok hij naar Schoonhoven[4] en als predikant dezer gemeente, woonde hij, namens de classis Dordrecht, de nationale synode bij, die van den 3den tot den 18den Juni 1578 te Dordrecht is gehouden (cf. Rutgers, *Acta van de synoden der* 16de *eeuw* blz. 262). Te Schoonhoven heeft Caesarius geruimen tijd gearbeid en in de classis Gouda is hij bepaald een man geweest, wiens naam een goeden klank bezat, dewijl

1) Wanneer Caesarius wil zeggen, dat, toen hij geëxamineerd werd, Taffin predikant was bij de Walsche gemeente te Amsterdam, dan is dit onjuist, want eerst in 1590 is hij te Amsterdam gekomen. (Cf. Sepp. *Drie Evangeliedienaren.* Leiden 1879, 63). Zijn opvolger te Haarlem was Jean de la Croix, predikant te Rijsel.
2) De classis van Zuid-Holland is de classis van Dordrecht, waartoe oudtijds ook Z.-Bommel behoorde.
3) Vreemd dat Taffin, die geen predikant was in de classis van Z.-Holland, als examinator optrad. Mogelijk is, dat genoemde classis, toen in 1575, tijdens het hof van prins Willem I, te Dordrecht verblijf hield, een conventus gehouden heeft te Bommel en dat Taffin, die predikant was bij den prins en te Dordrecht vertoefde, het te Bommel gehoudene classicale convent heeft bijgewoond en Caesarius heeft geëxamineerd.
4) In de acta van de cl. Dordrecht is hieromtrent niets te vinden. We bezitten alleen de acta van den 8sten Jan., den 27sten April en den 26sten Sept. 1577. Dat Caesarius als afgevaardigde uit de cl. Dordrecht, de synode van 1578 bijwoonde is juist, want er was toen nog geen afzonderlijke classis Gouda. Immers lezen we in de 'Particularia', behoorende tot de acta van het cl. convent gehouden te Schoonhoven, den 8sten Juli 1578 en wel art. 13: 'Het classis van der Goude hefft sich van den classe van Dordrecht aff begheren te sceijden ende is hen toegestaen.

hij nog al enkele malen als afgevaardigde uit deze classis, de vergaderingen der part. Z.-Holl. synode heeft bijgewoond. Op de syn. bijeenkomst te Schoonhoven in 1579, was hij scriba, verder woonde hij de synodale vergadering bij in 1581 te Rotterdam, waar aan hem en den toenmaligen predikant van Oudewater, Chr. Sinapius, een commissie werd opgedragen in zake de kerken te Woerden en Bodegraven; een opdracht kreeg hij in 1583 van de Haagsche synode, met betrekking tot Herberts te Gouda; ook ontmoeten we hem op de synoden van 1586 te Rotterdam en van 1587 te Delft, waar hij als inspector in de classis Gouda werd benoemd, welke betrekking hem ook in 1589 werd opgedragen. In laatstgenoemd jaar of begin 1590 is hij naar Utrecht vertrokken, waar hij eerst bij leening werd aangesteld, terwijl hij er betrekkelijk korten tijd later definitief predikant werd[1]. Dat Caesarius naar Utrecht ging, was een gevolg van een resolutie in d^{o} den 17^{den} Dec. 1589, waarbij door schout, burgemeesteren, schepenen en raden van genoemde stad, de aldaar werkzaam zijnde 4 predikanten, nl. N. Sopingius, W. Helmichius, J. Wtenbogaert en C. Martini ontslagen werden met opzegging van hun tractement, terwijl hen tevens verboden werd, binnen de stad Utrecht of vrijheid van dien meer te ‘leeren, prediken, of haer ampt bedienen, hetzij in 't heymelijk of in 't openbaar’ (Bor, *ll.* dl. III, f° 744). In zijn tegenwoordigheid en die van Wtenbogaert, H. Corput, L. Franciscus en Joh. Gerobulus, teekende Gerardus Blokhovius den 6^{den} Maart 1593, de ‘37 articulen van de Belijdenisse des Geloofs der Nederlandse Gereformeerde kerken’, wat hij deed met ‘dese verklaringe over 't stuk van de Predestinatie namentlijk: Dat hy 't selve verstaet na de leere des Apostels, Eph. 1 te weten, dat wy in Christo uytverkoren zijn, eer des werelts grond geleyt was, uyt genade alleen.’ Niet lang daarna werd door Caesarius en Gerobulus, een schriftelijke aanklacht ingediend tegen Blokhoven, bij schout, burgemeesters en ouderlingen ‘der kerke tot Utrecht, van ses poincten of articulen, daer in sy seyden dat hij niet leerde conform de H. Schrifture, en contrarierende het gevoelen der gemeene Gereformeerde kerken deser Landen.’ Niet dan na langen tijd is deze twist bijgelegd, waarover heel wat is te doen geweest (cf. Bor, *ll.* dl. III, f° 734-743). In 1594 kregen Caesarius, met de beide andere, destijds in Utrecht dienstdoende predikanten, omdat het hun onmogelijk was al het werk te verrichten dat er te doen was, als ambtsbroeders naast zich, en wel uit Duitschland, Johannes Ursinus en Henricus Conchardus. Uit een en ander begrijpen we dat Caesarius een man was, die met zijn gansche hart evangeliedienaar was en die zijn beste krachten wijdde aan de belangen der kerk. Zeker moet van een man als hij, die met onverflauwde liefde de gemeente heeft gediend, invloed zijn uitgegaan en het zijn de hooge jaren en het afnemen zijner krachten geweest, die hem in 1618 ontslag deden vragen, hetwelk hem toch zou zijn gegeven.

1) Is voorts geresolveert (20 Febr. 1590) dat men Henricum Caesarium, met consent van sijne Excellentie, Staten van Holland en Magistraet van Schoonhoven alhier gekomen, om de gemeente deser stad met prediken te dienen voor den tijd van een Maend, ook aenseggen sal dat hy uyt geen ander authoritheyt op stoel ga, dan van de Magistraet deser stad, sonder hem ook te begeven onder de kerkenraad, tot'er tijd toe op de kerkenraed ordre gestelt sal sijn. 28 Juli 1590. Den Raed heeft geadvoyeerd en geapprobeert het accoort by mijn Heren Burgermeesteren gemaekt met Caesarius en Andelio alhier aengenomen tot Predicanten en Ministers des Woords Gods.. (Bor, *ll.* dl. III, fo. 745).

We vinden Caesarius op de synode ‘der kercken des stiffts Utrecht, gehouden binnen Utrecht int Catharinenconvent van 8-10 Juli 1606’, welke kerkelijke bijeenkomst door hem geopend werd met gebed, en van hem en zijne medeafgevaardigden hooren we, dat te Utrecht, de kerkelijke geschillen, die de gemeente d.t.p. zoo lang hadden geteisterd, waren geëindigd en dat de gemeente zeer in wasdom toenam, iets wat voor de synode een rede tot groote blijdschap was en dank aan God, waarbij de hoop uitgesproken werd ‘dat alles op so goeden voet gebracht zijnde de Heere zijnen zegen tot wijder verbeteringe en opbouwinge geven soude.’ Ook werd hij, staande de bijeenkomst, gelast om met Arnoldus Oortcampius te trachten den twist, die er bestond tusschen de gemeente te Wilnis en die van Mijdrecht, kon het zijn, te beslechten, wat hun volkomen gelukte. Nog zat hij in de commissie, die namens de synode voor de ‘Staten des lands van Utrecht’ een overzicht moest samenstellen van den toestand op kerkelijk gebied ten platten lande van de provincie, en was hij ook medewerker aan de samenstelling der ‘poincten ende articulen’, die van wege ‘den synodo’ aan de heeren Staten moesten worden geremonstreerd. Verder vinden we Caesarius ter synode van 1612, doch op de synode ‘derghener die bij d'oude gereformeerde kercke gebleven zijn, gehouden binnen Utrecht int groot capittelhuys ten Dom anno 1618 den 12 Octobris ende vervolgens’ was hij niet; maar wel treffen we hem aan in de vergadering, die op denzelfden 12^{den} Oct. gehouden werd in ‘St. Catharinen.’ Dit feit heeft er toe meegewerkt hem te doen besluiten zijn ontslag te vragen, wat hem anders (gelijk reeds gezegd is), juist dewijl hij door het bijwonen dier kerkelijke bijeenkomst toonde, zooal niet tot de partij der Remonstranten te behooren, dan toch zich niet te willen rangschikken onder de strenge Kalvinisten; stellig zou gegeven zijn[1)].

‘Meer man van het woord en van de daad dan van de pen, schijnt hij jaren lang de meest geliefde prediker geweest te zijn, totdat de godgeleerde geschillen velen van hem vervreemdden. Want al mengde hij zich niet in den leerstelligen strijd, eene verdraagzaamheid, als hij voorstond, was niet naar den smaak der strenge Calvinisten. Met de regenten, die zijne verdiensten ontkenden, verkeerde hij op den besten voet. Blijkbaar was hij de ziel van den kerkeraad, die bij alle belangrijke aangelegenheden rekende op zijne voorlichting en medewerking. Dat hij de leidsman werd der jongere predikanten, die zich achter hem schaarden, laat zich denken. De wijze, waarop Taurinus later den strijd aanbond met de tegenpartij, moet zijn onverdeelde goedkeuring niet hebben weggedragen; in elk geval is hij niet in staat geweest dezen vurigen kampioen te beteugelen, en den slag te voorkomen, die dezen en zijne geestverwanten onvermijdelijk treffen moest.’ Aldus laat Prof. Rogge zich over Caesarius uit. Lezen we de kerkelijke aanteekeningen van Arend van Buchell, dan krijgen we zoo den indruk, dat Caesarius in zijn laatste levensjaren, in zake godsdienstige aangelegenheden, wel wat wijfelachtig was. Schijnbaar was hij een man van vrede, die van twist en oneenigheid niet hield en dit is het dan ook geweest, wat hem verhinderde zich bij de eene of bij de andere partij aantesluiten. Van Buchell, die anders waarlijk ook niet de man er naar was, om ruzie in de

1) Ofschoon hij zijn ontslag genomen had als predikant, werd hij den 8sten Febr. 1619 voor de vroedschap ontboden, om te hooren dat hij uit den dienst ontslagen was. Den 22sten Juni teekende hij de acte van stilstand en in Aug. 1619 werd hij afgezet.

wereld te brengen, misprijst die wijfelachtigheid en zwakte van karakter en we begrijpen, dat hij, die beide partijen te vriend wilde houden, de vriendschap der partijen verliezen moest en dat daarmee ook zijn invloed, dien hij vroeger had, van lieverlede ging tanen.

Te meer klemt wat van Buchell zegt, omdat hij blijkbaar behoorde tot de vrienden van Caesarius. In een van zijn geschriften toch, getiteld: *Staet der regeringhe*, *nae den wijsen Raedt van Jethro tot Moses*, *Exod. 18 vs. 21*, *22*, *voorgesteld alle overheeden*, *hooge ende leege*, enz., een *tractaet*, *weesende schriftuerlick*, *historisch*, *politijck ende morael.* Utr. 1625 4° komt het portret voor van Caeserius, op 75-jarigen leeftijd, vervaardigd door Crispijn de Pas, met dit onderschrift:

> Jam rude donatus, populum qui pascere verbo
> Quondam solebas, principes doces viros
> Nuper et ut templum sic nunc tibi curia aperta est
> Hinc Caesaris vel iure nomen obtines.

Waar Prof. Rogge dit onderschrift meedeelt, zegt hij, dat het gemaakt is door een onbekende A.B. Die ‘onbekende A.B.’ is natuurlijk niemand anders dan Arend Buchellius, en dewijl dit zoo is, mag, wat bereids gezegd is, hieruit worden afgeleid, dat hij tot de vrienden van Caesarius behoorde.

Behalve het genoemde geschrift, zag nog van hem het licht:

Danckermoon over het teghenwoordighe ghemaeckte bestant van twaelf jaren, *wt de handelingen der Apostelen*, *Cap. 9:31. Tot Godts lof ende eere*, *mitsgaeders tot stichtinghe van allen staten der menschen in 't gemeyn*, *ende in 't bijsonder van allen Herders*, *Opsienders der kerke*, *Overheijden hooch ende leech*, *ook mede d'onderdanen van dien; hoe sy allen geduerende den tijt van dit bestant*, *ende altijt*, *een iegelijck in 't sijne respectivelijck hen stichtelijk behoort te dragen. Gepredickt op den algemeijnen danckseggingh ende Bededach (in alle de vereenighde Provintien ghecelebreert ende solemnelijck gehouden) den vj^{den} Maij nieuwe styl*, *ende den xxvj^{sten} Aprilis nae den ouden styl*, *en daerna beschreven door* Henricus Caesarius *Dienaer des Godtlijcken Woorts der ghemeynte Jesu Christi tot Utrecht.* Utr. 1609. Belangrijke bijzonderheden over 's mans leven en over Zalt-Bommel, komen voor in het voorbericht van dit geschrift.

Sterftroost. Utr. 1602.

Theylige Emaus anders figuer in waerheyt, *d.i. een beschryvinge van de heerlycke predicatie*, *die de Sone Gods*, *J. Chr. gedaen heeft op den heyligen Paeschdag*, *gaende met twee zijner discipelen naar Emaus.* Utr. 1604. Voor dit geschrift ontving Caesarius van de Staten-Generaal, bij resolutie van den 24sten Deo. 1604, 300 gulden ‘ten regarde van zijnen domesticquen last - zijne vrouw, die hem omstreeks 1609 na eene echtvereeniging van ruim 31 jaar ontviel, Haesken, dochter van Hendrik de Vael, schonk hem tien kinderen - ende dat deselve hier voor tyden ten dienste van den lande hem heeft laten gebruycken.’

Ziel, *hemel en helle.* Utr. 1622.

Caesarius stierf in Maart 1628.

L i t t e r a t u u r : *Archief voor Nederl. Kerkgesch.* dl. III, in een studie van Prof. H.C. Rogge over *Jacobus Taurinus en de Utrechtsche kerk in het begin der 17de eeuw*, blz. 122-125. - Dr. J.G.R. Acquoy, *Jan van Venray.* 's-Hertogenb. 1873,

blz. 6, aant. 2; blz. 9, aant. 2 en 3. *Navorscher*, 1854 (4de jg.), blz. 66 en 67. - v.d, Aa, *ll.* dl. III, blz. 11 en 12. - H.v. Rhenen, *Lijste van de namen der Predikanten ..... onder de provincie Utrecht.* Utr. 1705, blz. 24 en 25. - Bor, *Nederl. Historie*, ed. 1679, dl. II, fo. 846, dl. III, fo. 729-733 en fo. 734-745. Voor bijzonderheden uit 1627 en 1628, verwijs ik naar de aanteekeningen van Arend van Buchell, in zijn handschrift: *Aanteekeningen over de kerkelijke zaken en kerkvergaderingen te Utrecht in 1626 tot 1638 in tijdsorde.* Cf. *Cat. Cod. Mss. Bibl. Univ. Rh. Traject.*. Traj. ad Rhenum 1887, p. 257, no. 1653. In dit Hs. is nog al wat over Caesarius te vinden.

[Cornelis Carel Callenbach]

CALLENBACH (Cornelis Carel) werd den 28sten Jan. 1803 te Amsterdam geboren en studeerde aan het atheneum aldaar, ofschoon we hem tweemaal, en wel den 15den Dec. 1820 en den 19den Sept. 1823 vinden ingeschreven als student bij de theologische faculteit te Leiden (cf. *Alb. Stud.* kol. 1255 en 1261). Door het provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland werd hij den 3den Aug. 1825 toegelaten als proponent en reeds den 22sten d.a.v. beroepen te Kortenhoef, alwaar hij den 13den Nov. bevestigd werd door Ds. D. Bruins uit 's-Gravenland, met Luc. X:17*b*, terwijl hij zijn dienstwerk aanvaardde met het uitspreken eener leerrede naar aanleiding van 2 Cor. XII:9*a*. Terwijl hij hier arbeidde, bleek uit de talrijke beroepen, die hij ontving, dat hij een zeer gewild prediker was.

Kortenhoef werd verwisseld met Nijkerk (ber. 18 Jan. 1828, afsch. te Kortenhoef 29 Juni met Jes. XLIX:14 en 15, intree 13 Juli met Jes. LV:10 en 11. Bevestiger was B. Morees van Nijkerk, die bij deze gelegenheid sprak over Hand. XVIII:9 en 10). In 1861 kwam Callenbach te Elburg (intree 17 Febr. afsch. te Nijkerk 10 Febr. 1861), en met een leerrede naar aanleiding van Psalm LXXI:17 en 18*a*, herdacht hij hier den 19den Nov. 1865, zijn 40-jarige ambtsbediening. Preekende over Hand. XV:29*c* nam hij den 30sten Juni 1867 afscheid van deze zijn derde gemeente en den 1sten Juli ging zijn emeritaat in.

Callenbach stierf den 25sten Oct. 1873.

Van hem zag het licht:

De roeping en uitzichten van den getrouwen evangeliedienaar. Amst. 1835.

De ongegrondheid van des menschen verwondering over de noodzakelijkheid der wedergeboorte. Leerr. over Joh. III:7. Nijkerk 1837.

De strijd des uit den dood in het leven teruggevoerden. Leerrede over Rom. VII:22 en 23. Nijkerk 1837.

Des heiligen geestes drievoudige overtuiging, beschouwd als het geheele werk der nieuwe geboorte. Leerrede over Joh. XVI:8-11. Nijkerk 1837.

De ruste. Leerrede over Hebr. IV:9. Nijkerk 1838.

De voormalige en tegenwoordige toestand des christens, of het leven uit den doode. Leerrede over Ef. II:4 en 5. Nijkerk 1838.

De zegepraal des geloofs. Leerrede over 1 Joh. V:4*b*. Nijkerk 1838.

Karakter en voorregt der rijksonderdanen van Christus. Kerkredenen. Nijkerk 1840.

Het geloof in Christus, *Gods eisch*, *inzonderheid van den Avondmaalsganger.* Kerkrede ter voorbereiding van het H. Avondmaal. Amst. 1844.
Het godzalig leven van den Christen, *na gehouden Avondmaal.* Kerkrede ter nabetrachting van het H. Avondmaal, Amst. 1844.

Het zaligmakend geloof. Een handboekje voor die begeerig zijn naar de zaligheid Gods. Amst. 1847.
Het toewerpsel. Een hartelijk woord aan mijne landgenooten, *die eerlijk hun dagelijksch brood willen eten.* Nijkerk 1848.
De wederkomst onzes Heeren. Resultaten van onderzoek. Amst. 1849[1)].
Zijt getrouw tot den dood. Bevestigingsrede. Arnh. 1849.
Christelijk gedenkboek of opmerkingen en overdenkingen voor iederen dag des jaars, *getrokken uit de geschriften der meest geachte schrijvers*, met een voorrede van C.C. Callenbach. Amst. 1849.
Aandacht op het gebed des Heeren en op de bede: Vereenig mijn hart tot de vreeze Uws naams. Nijkerk 1857.
Afscheid van Nijkerk. De gemeente wordt Gode en de woorden zijner genade bevolen. 1861.
David zich in God sterkende, *een voorbeeld.* Kerkrede over 1 Sam. XXX:6. Nijkerk 1860.
De hervorming herdacht. Kerkrede over Jac. III:5*b.* Utr. 1853.
Hiskia's ziekbed. Kerkrede over Jes. XXXVIII:1-3. Nijkerk 1860.
Inwijding in de bediening des heiligen Evangeliums van W. Callenbach in de gemeente van Uitwijk en Waardhuizen 5 Oct. 1862. Nijkerk 1862.
Jezus Christus tot zonde gemaakt. Kerkrede over 2 Kor. V:21. Nijkerk 1856.
Oudejaars-avond. Kerkrede over Ps. LI:3*b.* Nijkerk 1856.
Oudejaars-avond. Kerkrede over Ps. LI:3*a.* Nijkerk 1858.
Twaalftal kerkredenen. Nijkerk 1856-1858.
Twaalftal kerkredenen. II. Nijkerk 1859-1860.
Twee bidstonden, *uit de dagen*, *waarin ook Nijkerk met vreeselijke ziekte bezocht is geweest.* Nijm. 1850.
Wet en evangelie. Herinneringen en opmerkingen. Arnh. 1851.
Zonder den H. Geest geen erkentenis van Jezus den Heer. Een woord vóór Pinksteren. Kerkrede over 1 Kor. XII:3*b.* Nijkerk 1856.
Met J.B. Nijhoff. *Inzegening en intree.* Nijkerk 1857.
Bijbelsche moraal of 's christens Gods leven. Nijkerk 1873.
Inwijding van W. Callenbach in den H. dienst des evangelies bij de gemeente van Gastmeer en Nieuwenhuizen, *den 22 Oct. 1865.* Nijkerk 1865.
Laatst vaarwel, *op den avond van 30 Junij 1867*, *de gemeente van Elburg toegeroepen door haren liefhebbenden*, *tot het staken zijner bediening genoopten leeraar.* Nijkerk 1867.

In den *Volkalmanak*, *voor tijd en eeuwigheid* door O.G. Heldring. Arnh. 1851, leverde hij met N. Beets bijdragen. Hij schreef een 'woord vooraf' in *de Belijdenis des geloofs der Geref. kerken in Nederland.* Nijkerk 1857, terwijl hij verder een aanbevelend woord schreef voor het *Troostboekje of 150 korte betrachtingen*, *uit de*

1) Hiertegen kwam uit: G.v.d. Kamp, *Brief*, *dienende tot antwoord op de vraag: Wat denkt gij van het stukje getiteld: De wederkomst onzes Heeren (Resultaten van onderzoek van C.C. Callenbach).* Amst. 1850.
Eene gevondene leerreden van Dr. Isaäk de Leeuw (1778), *bevattende eene bondige wederlegging van het verkeerde en niet naar waarheid geschreven: Resultaat van onderzoek van C.C. Callenbach*, *over de wederkomst onzes Heeren en het duizendjarig rijk* enz. Amst. 1851.

schriften van beproefde geloofsmannen, bijeenverzameld door Fr. Beutelspacher, uit het Hoogd. door J.C. Verhoeff. Arnh. 1854.

Blijkens de herdrukken, die vele der geschriften van Callenbach beleefden, vielen ze zeer in den smaak. In de gemeenten, waarin de man, die een ijverig voorstander was der rechtzinnige richting, gearbeid heeft, was hij zeer gezien. Callenbach ontving een dichterlijk welkom van Bilderdijk, waarin deze hem begroette als 'Leeraar'. Hierin is anticipatie, dewijl het gedateerd is 25 Sept. 1825, toen hij wel beroepen, maar nog niet bevestigd was.

[Joannes Camerlingh]

CAMERLINGH (Joannes) zag het levenslicht te Ruinen, den 21sten Dec. 1692. Zijn vader was Johannes, predikant aldaar (gest. den 25sten Juli 1707) en zijn moeder Werma Margaretha Aalsen. Op 11-jarigen leeftijd ging hij naar de Latijnsche school te Harderwijk, waar hij twee jaar vertoefde, daarna studeerde hij nog 4 jaar aan een dergelijke inrichting te Zwolle en eindelijk ontving hij nog een jaar privaatles in zijn geboorteplaats van Ds. J. Eilbragt, den opvolger zijns vaders. Voldoende met kennis toegerust om de academische lessen te volgen, ging hij naar de hoogeschool te Harderwijk, waar hij o.m. de lessen volgde van de hoogleeraren Joh. Meijer en Corn. van Houten; terwijl hij zijn studie voltooide te Leiden, alwaar hij den 9den Sept. 1714 als student in de godgeleerdheid werd ingeschreven. Vooral met het doel de colleges bij te wonen, gegeven door de professoren Franc. Fabritius en Taco Hajo van den Honert, was het, dat hij Leiden bezocht.

Praeparatoir geëxamineerd in de classis Meppel, den 3den Dec. 1715, werd hij den 5den Febr. 1723 beroepen te Steenwijkerwold, alwaar hij, na afgelegd peremptoir examen, den 18den April d.a.v. bevestigd werd. In deze gemeente is Camerlingh voortdurend werkzaam gebleven tot den 29sten Dec. 1757 toen hij stierf, na een korte ongesteldheid. Een gedachtenisrede op hem werd gehouden door Ds. Arnoldus Rotterdam, predikant te Steenwijk, naar aanleiding van Zach. I:5, en wel den 1sten Jan. 1758, terwijl den 2den Jan. almee een gedachtenisrede op den overleden predikant gehouden werd door den Steenwijkschen predikant Elias van der Souw, naar aanleiding van Hebr. XIII:7. De eigenlijke lijkpreek deed Gerardus ab Utrecht, predikant te Giethoorn, die den 15den Jan. 1759, sprak over Ps. XXII:32.

Camerlingh was te Steenwijkerwold zeer gezien evenals bij zijn ambtsbroeders in de classis.

Van hem zag het licht:

De schuldigen plicht van gehoorzaamheid van Gods wegen, *ter gelegenheid van de Liberale gifte*, *zijnde twee Predikatiën* over Pred. VIII:2 en Jes. XLV:23. Amst. 1748.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 39 en 40. - Vooral *Boekzaal* 1758*a*, blz. 198-203. - Id. blz. 103. We vinden hier ook eenige, op Camerlingh gemaakte grafschriften.

[Michaël Johan van Campen]

Campen (Michaël Johan van) geboren te Gorinchem in 1703, werd, als hij voldoende voorbereidend onderwijs had genoten, den 15^{den} Sept. 1722, te Leiden als student in de godgeleerdheid ingeschreven (cf. *Alb. Stud. L.B.* kol. 882), en den 9^{den} Sept. 1727 zag hij zich, na geëxamineerd te zijn door den Gorinchemschen predikant H. Vink, in de classis Gorinchem, onder het getal der proponenten op-

genomen. Beroepen te Ouwerkerk in Zeeland, den 18den Aug. 1729, werd hij hier, na den 11den Oct. door Daniel v.d. Meer peremptoir te zijn geëxamineerd, den 6den Nov. bevestigd. Hij was achtereenvolgens predikant te Molenaarsgraaf (ber. Oct. 1734, afsch. te Ouwerkerk den 25sten Nov. met Deutr. XXX:19, intree den 19den Dec. Bevestiger Ds. Arn. van Gennip, pred. te Eeten en Drongelen, met Exod. XXVIII:40 en 41; intreetekst Zach. VI:15), en te Oostzaan (ber. 22 Febr. 1740, afsch. 10 April, bev. 17 April door J. Horthemels, met Rom. XI:13*b*, intreetekst Exod. XXXIII:13-15). In laatstgenoemde gemeente is van Campen voortdurend werkzaam gebleven tot den 5den Sept. 1765, toen hij emeritus werd. Na zijn emeritaat vestigde hij zich metterwoon te Haarlem, alwaar hij den 3den Sept. 1781 stierf. Van hem wordt getuigd dat hij 'geliefd wierd by zyne gemeenten en anderen, met welke hy verkeerde', dat hij 'in zyne ommegang vriendelyk en oprecht, in zijn wandel; voorbeeldig en nederig, in zyne hoop op een zalige verwisseling; steeds levendig en opgewekt was, terwijl 'zyn einde heerlyk' was.

Van hem verscheen in 1725 te Leiden:

De infantibus fidelium qui baptisandi sunt.

[Dirk Raphaëlsz Camphuysen]

CAMPHUYSEN (Dirk Raphaëlsz) zoon van Rafel en Maria Mazeick[1] werd ± 1586 geboren te Gorcum. Vroegtijdig reeds verloor hij zijne ouders en nu besloot een oudere broer Govert, hem voor schilder op te leiden, en kwam hij in de leer bij Diderik Govertse. Maar Mr. Willem, rector te Gorcum, wist hem voor de letterkunde te bewaren en leidde hem op voor de academie. Te Leiden[2] kreeg Camphuysen zijn verdere vorming.

Op die vorming heeft ongetwijfeld grooten invloed uitgeoefend Johannes van Alendorp, zoon van den Dortschen gasthuispredikant Govert, en stellig moet aan den omgang met dien vriend en ouderen student, worden toegeschreven zijn zich aansluiten bij de godsdienstige denkbeelden van Arminius, dien hij zelf nog niet eens een vol jaar kan hebben gehoord. Zonder geheel gereed te zijn voor de evangeliebediening verliet Camphuysen de hoogeschool en werd hij gouverneur bij Gideon van Boetzelaer, heer van Langerak en Nieuwpoort. Door omstandigheden eenigszins daartoe gedrongen vertrok hij uit het huis van den rijken van Boetzelaer, en, nadat hij den 11den April 1613 met Anne van Alendorp was gehuwd, vestigde hij zich metterwoon te Gorcum, alwaar hij met les geven voor een groot deel moest trachten in zijn onderhoud te voorzien.

Breed had hij 't niet en langzamerhand kwam het echtpaar in moeielijke financieele omstandigheden, waaruit het gered werd door baron van Boetzelaer en den

1) Dochter van Hans van Mazeick. Onder de martelaren voor den godsdienst komt voor Hans Jansz. van Maeseyck, den 31sten Aug. 1568 te Gorcum gedood (cf. Marcus, *Sententien en indagingen v.d. hertog van Alba* ..... Amst. 1735, blz. 329-334). Mocht deze werkelijk de grootvader zijn, dan blijkt uit zijn vonnis niet dat hij tot de Doopsgezinden behoord heeft. Hij was een der volgers van Brederode. Uit het vonnis zou men eerder opmaken dat hij een woelig en strijdlustig Kalvinist was, dan een Doopsgezinde. Maar was deze Maeseyck de grootvader?

2) *Alb. Stud. Acad. Lugd. Bat.* kol. 91. Hij komt hier voor onder den 25sten Juni 1608 en wel als alumnus collegii.

Utrechtschen secretaris Ledenberch, die hem een betrekking bezorgden aan de Hieronymusschool. Liever had men hem echter predikant gezien ‘doch de lust

daartoe ontbrak hem nog, niet zoozeer uit geloofsbezwaren als wel om de hooge zedelijke eischen, die hij aan het predikambt stelde. Hij wilde zich eerst nog meer heiligen, voor hij dat heilige durfde binnengaan. Deze moralistische opvattingen werden versterkt door zijne voortdurende betrekkingen met de Doopsgezinden. Zijne geschiedschrijvers verhalen van predikbeurten, die hij te Waterland vervulde. De vrijzinnigheid en de bekrompenheid der Waterlanders vinden wij in den lateren predikant terug.'

Te Utrecht aangesteld den 21sten Febr. 1614, werd hij docent in de 6de klasse op een jaarwedde van *f* 300. In zijn vrije uren zette hij zijn geestelijke oefeningen voort en met groote instemming las hij Poppius' *Enge poorte*.. Dit boek oefende een grooten invloed op hem uit en bracht ten langen leste een radicale hervorming te weeg, waardoor hij al wat wereldsch was, zooveel mogelijk bestreed. Onder zijn vrienden te Utrecht behoorden Taurinus en Carolus Ryckwaert en vaak trad hij in den Dom op. Hij maakte zeer veel opgang en men hoorde hem gaarne preeken. Eindelijk wisten zijn vrienden hem zoover te krijgen dat hij zich geheel en al ging wijden aan het predikambt en dat het 'zoeken van het Koninkrijk Gods, alle andere begeerten', verdrong. Dit blijkt uit twee brieven, de eene geschreven den 18^{den} Nov. 1616 aan freule van Pallandt, en de andere gericht aan Cornelis Geesteranus, destijds predikant te Blokland. Camphuysen nam ontslag aan de school en bekwaamde zich voor het peremptoir examen[1)], dat hij den 14^{den} Mei 1617 deed en den 17^{den} Mei d.a.v. werd hij door Gedeputeerde Staten van Utrecht tot predikant aangesteld te Vleuten, alwaar hij door zijn gematigdheid de rechte man was op de rechte plaats, en ongetwijfeld is 'de eerste tijd van zijn verblijf aldaar een der gelukkigste tijdperken geweest zijns levens. Algemeen gezien en bemind, kon de eenvoudige man daar in stilte op zijne wijze arbeiden aan het Koningrijk Gods.'

Lang duurde zijn geluk evenwel niet, want al spoedig was de zaak der Remonstranten, tot welke partij hij behoorde, verloren en zegevierden overal de Kalvinisten.. Zijn uitzicht op promotie - hij had nl. een beroep ontvangen naar Amersfoort - vervloog vanzelf, dewijl ook d.t.p. de verandering in de regeering, aan het Kalvinisme ten goede was gekomen. En dat Camphuysen openlijk de partij der Remonstranten gekozen had, blijkt uit het feit, dat hij de synodale vergadering in het Catharijne klooster had bijgewoond (12 Oct. 1618).

Uit Utrecht gingen velen naar Vleuten[2)] om Camphuysen te hooren, doch

1) Rademaker schrijft op blz. 36 voor zijn biographie over Camphuysen, dat hij menigmaal optrad in den Dom. Dit kon niet of C. moest toen ter tijd reeds het praeparatoir-examen hebben afgelegd. Is dit zoo, dan kan het door hem gedane examen (cf. blz. 48) op den 14den Mei 1617 niet het praeparatoir-examen zijn geweest, want hierdoor zou hij dan eerst toen proponent zijn geworden, maar wordt hier het peremptoir-examen bedoeld.

2) Eigenaardig is het te vernemen hoe ook de R. Catholieken te Vleuten over Camphuysen's preeken oordeelden. Door wat hij zei kwetste hij ze niet, maar hij vermaande ze tot een deugdzaam, vroom leven, toonde hen de goedheid Gods tot het menschelijk geslacht en hoe dat de mensch hierdoor behoorde opgewekt te worden, om God met een dankbaar hart in ware gehoorzaamheid te dienen.' Zooveel invloed oefende Camphuysen uit, 'dat de R. Kath. verklaarden dat ze van Camphuysen beter geleerd werden dan van hunne eigene priesters' en had hij er mogen blijven dan zouden er te Vleuten geen Roomschgezinden gebleven zijn.

hiertegen werden de noodige maatregelen genomen door de Staten der provincie, die gelastten dat anderen voor hem zouden preeken. Nog in 1619 volgde zijn ontzetting uit den dienst, ofschoon hij zelf vrijwillig zijn betrekking had neergelegd en den 27sten Jan. 1620 kwam de acte van bannissement 'vuyt dese en andere vereenighde provintien.' Hij bedankte voor den aan hem gedanen voorslag, om te Waalwijk, alwaar veel ballingen heengevlucht waren, als predikant op te treden. Wel is hij er geweest en het was op de terugreis uit deze plaats, dat hij gevangen genomen werd, en zeer korten tijd als gevangene te Heusden heeft doorgebracht.

In de eerste helft van 1620 verliet Camphuysen het voor hem gevaarlijke vaderland en begaf hij zich naar Norden, na zich eerst nog geruimen tijd te Amsterdam te hebben opgehouden, waar hij zich streng verborgen hield. Met vertalen uit het Latijn in het Hollandsch, trachtte hij in het onderhoud van zijn gezin, dat na lange afwezigheid weer met hem vereenigd was, te voorzien.

Terwijl hij te Amsterdam vertoefde, heeft het hem aan steun van Rem. Bisschop en Ph.v. Limborch, die beiden bekend staan als helpers der vervolgden, niet ontbroken.

Strenge maatregelen, genomen door de Amsterdamsche regeering tegen de vele verdreven predikanten, die er hun verblijf hielden en een voorslag van zekeren Pieter Arendtz om samen te Norden een drukkerij te vestigen, zijn wel de voorname oorzaken geweest, waarom Camphuysen Amsterdam verliet en naar Oost-Friesland trok. Het schijnt wel dat het den voormaligen Vleutenschen predikant hier goed ging, het drukken leverde aardig winsten op en hij mocht zich in een zekere vrijheid verheugen. Later evenwel werd het anders, en in 1622, nadat zijn oude vriend, die ook te Norden was komen wonen, den 14den Oct. aan de pest gestorven was, verliet hij de stad, waar hij enkele jaren herberg had gevonden, dewijl bericht gekomen was van de Staten, dat de graaf van Mansveldt met zijn woeste krijgsknechten er zou overwinteren. Camphuysen keerde naar het voor hem onveilige vaderland terug. Eerst was hij een jaar te Harlingen, daarna op Ameland en van hier trok hij naar Dokkum, alwaar hij einde van 1623, stellig in het begin van 1624 kwam. Dat hij zich juist in deze gemeente vestigde, zal wel moeten toegeschreven worden aan het feit, dat onder een deel der bewoners een vrijzinnigen geest heerschte. Om in zijn onderhoud te voorzien zette hij hier een winkel op; maar financieel ging het hem niet best, en hulp, geboden o.a. door Rem. Bisschop, zal niet onwelkom zijn geweest. Vanaf het begin van zijn komst te Dokkum, leed zijn zwak lichaam, en toen hij van een beenziekte, die hem een maand aan zijn legerstede had gekluisterd, zoowat hersteld was, haastte hij zich aan de opdracht zijner Amsterdamsche vrienden te voldoen, om zijn rijmen, die voltooid waren, uit te geven. Met dit doel voor oogen, trok hij in Mei of Juni 1624 naar Hoorn, niet onwaarschijnlijk, om, als bekend met drukwerk, door de behulpzame hand te bieden aan het zetten en aan alles wat verder met de uitgave in verband stond, de kosten wat minder te doen worden.

Die uitgave der *Stichtelijke rijmen*, waarvan tal van herdrukken zijn verschenen, had groot succes en was 'een klein lichtstraaltje op het donker pad van den dichter.' Ze werd ook oorzaak dat zijn vrienden hem een nieuwe berijming der Psalmen opdroegen. Gedurende den tijd, door Camphuysen aan die berijming besteed, werd hem een jaargeld toegelegd. In 1630 verscheen deze nieuwe arbeid te Amsterdam

onder den titel: *Uytbreiding over de Psalmen des profeten Davids.* Ook hiervan zagen in later tijden, verscheidene herdrukken het licht.

De toelage, hem voor de berijming verstrekt, is zeker niet groot genoeg geweest om hem van het noodige te voorzien, en zoo zal het wel gekomen zijn, dat hij op aanraden van een zijner kennissen, vlasreeder werd. En zie, waarlijk, er kwam een vleugje van voorspoed, een zekere welvaart trad zijn woning binnen. Dit, gevoegd bij het feit, dat hem in 1625 een professoraat werd aangeboden te Rakow, moet weer een glanspunt geweest zijn, in 's mans dikwijks moeilijk en donker leven. Toch bedankte hij, zij het wel waarschijnlijk met een gevoel van diepe smart, voor den hem aangeboden leerstoel, vermoedelijk ter wille van zijn vrouw; hierdoor een nieuw bewijs leverende voor de waarheid, dat hij nooit zichzelven zocht.

Zijn verblijf te Dokkum is een tijdperk geweest van rusteloozen arbeid, doch heeft er zeker ook niet weinig toe bijgedragen om het zwakke lichaam geheel en al uit te putten. In 1626 was hij voor het laatst in Holland. Als zijn Psalmberijming klaar was, overviel hem bij vernieuwing een pijnlijke nierziekte, die hem den 9/19 Juli 1626, nauwelijks 41 jaar oud, ten grave sleepte. Met hem was een man heengegaan, groot van geloof, hoop en liefde. In de nabijheid der kerk werd zijn stoffelijk overschot, aan de aarde toevertrouwd.

Over hetgeen met een gedeelte van zijn beenderen en zijn schedel gebeurd is, geeft Dr. Rademaker, uitvoerige berichten in zijn *Didericus Camphuysen* (blz. 120-125). Wat er in 1860 nog van aanwezig was, werd den 19^{den} Juli van dat jaar naar het nieuwe kerkhof aan de stadswal overgebracht, waar het nog rust.

‘Ieder die het kerkhof te Dockum bezoekt, valt dadelijk de rustplaats van den dichter op. Hij ligt juist tegenover den ingang. Een fraai ijzeren hek omsluit den steen en treuresschen, aan beide kanten geplaatst, overschaduwen het graf. Wat men herstellen kon, is dus gedaan. Den man, wien men tijdens zijn leven nauwelijks een plekje op Dockum's grondgebied wilde gunnen, is op het kerkhof de eereplaats ingeruimd.

Als een zuurdeesem heeft Camphuysen's geest te Dokkum gewerkt. Zijn stille arbeid oogstte rijke vruchten.

Als prediker was Camphuysen voortreffelijk en zijn preeken waren voor dien tijd modellen. Uitsluitend berekend op stichting, ontleende hij zijn beelden gaarne aan het dagelijksche leven. De aanschouwelijkheid, waardoor ze gekenmerkt werden, doet veronderstellen dat hij een goed catecheet is geweest. Als zieleherder stond hij hoog aangeschreven.’

Wat zijn godsdienstige en kerkelijke denkbeelden betreft, van een leerstelsel is bij hem geen sprake, van polemiek had hij een afkeer, theologische speculatie viel niet in zijn geest. Wat hij eigenlijk wilde, komt het best uit in zijn *Van 't onbedriegelyck oordeel*, de vrucht ‘van jarenlange ondervinding en langdurig onderzoek. Hier zegt hij, sprekende over godsdienst: ‘Onze religie is: Godts wille te doen. Godts wille te doen is wel te doen ..... sulcken weldoen is overal vry ende by de menschen aengenaem, selfs dickwils by de godtloose. Zijn er geen menschen, aan wie men wèl zou kunnen doen, dan neemt God den wil voor de daad. Wilt gij dus meer vryheid van religie exerceert u met Godts wil te doen ende gy en sult geen exercitie gebrek hebben. Gelooft aen Godt, betrout op Godt, hoopt op Godt, bidt aen Godt, verlanght nae Godt, dat is een exercitie van Religie die over al vry

is. Dit doende, hindert gij niemand en zoo kunt gij practisch Gods geboden uitvoeren; zelfs de Tyrannen verzetten zich daar niet tegen; weduwen en weesen te besoecken is over al vry. Van de werelt sich onbesmet te houden is overal vry .... in somma nae alle geboden Jesu Christi te leven, ootmoedig te zijn, vriendelyck te zijn ..... dat is al te samen vry ende 't mach zijn dat de werelt u daerom haet, maer dat en sal sy u niet verbieden.'

Camphuysen wilde zooveel mogelijk bijbelsch theoloog wezen en, wat van den bijbel wel eens gezegd is, dat iedere ketter zijn letter daarin vinden kan, is ook op hem toepasselijk. De weinige polemiek, die gevoerd werd, was bijna uitsluitend tegen het Kalvinisme gericht. Daar hij het slechts beoordeelen kon naar zijn uiterlijk optreden, een optreden dat voor hem zeer ongunstig was, en omdat hij allen philosophischen zin miste, bleef de werkelijke diepte van dit leerstelsel voor hem verborgen.

Er wordt een scherp onderscheid gemaakt tusschen O. en N.T. De tijden van het O.T. zijn voor hem voorbij en we moeten het slechts in waarde houden, voor zoover het door het N.T. bevestigd wordt. Dat N.T. mist het ceremoniëel karakter en de geschiedenis er van wijst er op, dat het God niet te doen is om een onfeilbaar wetboek te geven. Ten opzichte van het christelijk leven, bevat het wel degelijk wetten.

Naast de H.S., die ons duidelijk openbaart de verhouding van God tot ons, en waar we eigenlijk alleen mee te maken hebben, mag absoluut niets geplaatst worden, vandaar zijn afkeer tegen confessiën, formulieren enz., waardoor de waarde van de schrift slechts vervuld wordt. Hij beschouwt haar als door God ingegeven en daarom kan zij niets tegenredelijks leeren, wel iets dat boven de rede gaat.

Over de drieëenheid spreekt hij slechts eenmaal en dan nog wel niet al te duidelijk, maar uit wat hij zegt, blijkt toch zonneklaar, dat van drie personen in het goddelijk wezen geen sprake is. God is gebonden aan zijn wezen en kan geen dingen doen die 'syn goddelijcke nature contrarie sijn', en zijn beschouwing over God wordt beheerscht door zijn begrip van het wezen van den wil, die bij den mensch vrij is, d.w.z. door niets bepaald. Door een uiterlijk middel nl. door de religie, treedt God met den mensch in verbinding. Hij beschouwt den godsdienst als een noodzakelijk iets; maar hij moet, om aan Gode aangenaam te zijn, voldoen aan twee voorwaarden nl. 1°. hij moet door God voorgeschreven zijn en 2°. men moet precies weten tot wien 'de godsdienst sich sal strecken ende tot wien hy gedirigeert moet worden.'

De beste religie is de Christelijke. In Christus heeft God een nieuwen weg tot zaligheid geopend en de zending van Christus is zoowel een manifestatie van Gods liefde als een openbaring van Gods wil. Christus is geen God, maar wel goddelijk en van praeëxistentie en eenswezendheid met den Vader, spreekt Camphuysen niet, evenmin als van een vleeschwording Gods. Eerst door zijn dood, heeft Jezus, tot loon voor zijn werk, goddelijke macht gekregen, en door Zijn lijden en sterven heeft hij de macht verworven om geboden te geven en om te onderzoeken of de geboden worden opgevolgd. Hij is onze koning en middelaar 'die ons door syn bloedt verkregen heeft en die alleenlyck de authoriteyt heeft om ons te geven wetten ende geboden na dewelcke wy moeten leven'. Van erfzonde wil hij niet weten, wel van erfsmet, en de praedestinatie ontkent hij.

De weg van den Christen moet die van Christus zijn en het is de hoovaardij, die den mensch het meest verhindert, om een leven te leiden naar den wille Gods. De Christen moet naar volmaaktheid streven en een perseverantia sanctorum wordt niet aangenomen. De rechtvaardiging is een juridische daad door God verricht, de vroeger gedane zonden zijn vergeven. Rechtvaardigmaking is een daad van den mensch zelf. Ook roeping en verkiezing beschouwt hij als hetzelfde.

Met den dood is het tijdperk ter voorbereiding tot de zaligheid gegeven, onherroepelijk afgesloten.

Tengevolge van zijn individualisme, kon hij voor een zichtbare kerk niet veel voelen. Ze was in zijn oog een kweekplaats van allerlei verkeerdheden. Men moest genoeg hebben aan de onzichtbare kerk, die verspreid is over de geheele aarde en die bestaat uit Christenen, die gezind zijn den wil Gods te doen. Ook tegen het geregeld predikambt had hij groote bezwaren. Een idealen toestand op kerkelijk gebied vond hij in de Rijnsburgsche vergadering.

De sacramenten beschouwde hij eenvoudig als zinnebeeldige handelingen; maar van geen objectieve waarde. Het avondmaal alleen erkent hij als beslist tot onderhouding bevolen en over den doop spreekt hij niet.

Camphuysen bij een bepaalde secte indeelen is moeilijk, hij had iets van alles, wat men onder den naam van anti-Kalvinisme kan samenvatten. Zeker is het te bejammeren, dat hij niet van meer nabij het Kalvinisme heeft leeren kennen en ‘het blijft te verwonderen, dat de godsdienstige energie, door de Kalvinisten ten toon gespreid, hem niet tot ernstiger onderzoek en grondiger kennismaking bracht; doch de voorposten waren hem reeds zóó onsympathiek en leken hem reeds zóó in strijd met de eischen eener goede religie, dat hij er niet toe komen kon, om tot het eigenlijke leger door te dringen.’ De Remonstranten waren hem het liefst, alhoewel ze naar zijn oordeel te veel gehecht bleven aan een zichtbare kerk. Aan de Doopsgezinde kringen heeft hij waarschijnlijk ascetisme en wereldverachting ontleend en in zeer vele opzichten waren de Socinianen, met wier gevoelens Camphuysen's godsdienstige overtuiging veel punten van aanraking had, geestverwanten van hem. Van mystiek had hij een afkeer. Diepte is het kenmerk zijner theologische denkbeelden niet, maar een blijvende verdienste is het, dat hij immer trouw is gebleven aan zijn overtuiging.

Camphuysen was behalve theoloog een talentvol dichter. Vele der door hem gemaakte verzen tintelen van gloed, en als men ze leest trekken en boeien ze. Vooral zijn Psalmberijming is te roemen.

Met recht mag van hem worden getuigd dat hij een vruchtbaren geest had en een bekwame pen bezat. Hij was een bij uitnemendheid voortreffelijk leeraar van het lijden, een, die zijn kracht niet overschatte, geen verdrukking tartte en die het lijden niet opzocht. Zijn vroomheid was gezond. Hij is een groot man geweest, in wiens leven eenheid zit, en ongetwijfeld is van hem een invloed uitgegaan ten goede; niet aanstonds, maar langzamerhand meer en meer. Zijn leven is niet tevergeefs geweest en met de hem door God toevertrouwde talenten heeft hij gewoekerd.

Van hem zag het licht behalve het reeds genoemde:

Predicatien, *Brieven* en: *Van 't onbedriegelyck oordeel*, ze komen voor in D.R. Camphuysen's *Theol. werken*, die, bestaande uit drie deelen, in 1644 te Amsterdam het licht zagen.

In den 2den druk van *Verscheyden theol. werken.* Amst. 1638, heeft men, behalve *Van 't onbedrieghelijck oordeel*, enkele predikatien en brieven, alsmede de vertaling van *Idolelenchus.* Vooraf gaat een brief van Camphuysen aan de Remonstr. gemeente te Rotterdam, geschreven uit Norden, den 23sten Aug. 1620.
Het schilt der verdructer ghemoederen, d.i. *een voorschrift hoe sich een yder ..... in teghenspoet draghen zal.* 1619.
Victoria victis, d.i. *den waren seghen Gods ofte lydens nutticheyt; dienende tot een vol-komen lydens-remedie.* 1620.
Godt de wraeck, *ofte troost der schrift*, *in teghenheyt*, *begrepen in een korte uytlegging eenigher psalmen Davids op ..... rijmen ..... mitsgaders andere ghedichten* enz. 1620.
Den yver tot Godts wet, *poët. wtbreyding over den psalm CXIX.* 1620.
De broederlyke eendracht, *ofte lof des vredes*, *carmine anacreontico uytgedruckt*, *in forme van een paraphrasis of corte verclaringhe over den psalm CXXXIII. Met nog eenige epigrammata*, *ter selver materie.* Norden 1620.
Godt wonderlich, *machtich*, *goedt. Poët. wtbreidinge over eenighe psalmen.* 1621.
May-geschenk aan de remonstr. ghemeynten. 1621.

Vertalingen:
Vale Mvndo ofte Noodiginge tot de Broederschap Christi. 1620.
'*t Woordt is vleysch geweest*, d.i. thien predicatien over 't begin van 't eerste Cap. des evang. Joannis. 1631.
Tractaet van de goddelijckheidt des Heeren J. Chr. 1623.
F. Socinus van Siena, *schriftuurlijke lessen*, waer in de geloofwaerdigheyt der h. schrift, voorn. des N. Test. staende gehouden word. 1666.
Tegen 't geestig-Dom der Schilderkonst ..... of anders Idolelenchus.

Nog worden aan hem toegeschreven:
Brief tot afrading van 't Pausdom. Gheschreven van seker uytghebannen Predicant aen eenen synen? Vriendt? Ghedruckt onder 't † Anno 1621.
Extract uyt D.R.C. brieff, inhoudende dat het gevoelen van de vernietiging ende eyndelycke straffe der onrechtvaerdigen etc. niet soo schadelijck nochte gevaerlijck is, ende diensvolgens wel mach ontdekt ende ter stichtinge voorgehouden en verbreijdt worden.
Stichtelyke rymen, om te lesen of te singen. 1624. (Van dit werk verschenen talloos veel drukken).
Van Camphuysen bestaan tal van portretten (cf. Dr. Rademaker, *Didericus Camphuysen*, blz. 317 en 318, bijlage VII). Voor het titelblad van dit boek is er almee een te vinden.

L i t e r a t u u r: Dr. L.A. Rademaker, *Didericus Camphuysen.* Gouda 1898. - *Gids*, 1899 1ste helft blz. 27 enz. in een studie van prof. dr. G. Kalff, *Camphuysen herdacht* en Id. *Hooft's lyriek*, *Camphuysen herdacht.* Haarlem 1901, blz. 65-108.

[Coert Daniël Canne]

CANNE (Coert Daniël) geboren in de Kuinder, werd eerst student te Franeker en kwam den 16^{den} Sept. 1820 te Utrecht, om hier in de godgeleerdheid te studeeren. Candidaat bij het prov. kerkbestuur van Utrecht, werd hij in Juli 1824 beroepen te Nederhorst den Berg, alwaar hij den 5^{den} Sept. door zijn vader D. Canne, destijds predikant te Tzummarum. bevestigd werd. Voor een in 1827 op

hem naar Hoofdplaat uitgebracht beroep bedankte hij, maar het beroep (5 Febr. 1828) naar Castricum en Heemskerk, nam hij aan. Na afscheid genomen te hebben van zijn eerste gemeente, den 27sten April 1828, werd hij den 11den Mei d.a.v. in zijn tweede bevestigd. Gedurende 18 jaar, is hij met ijver en trouw in deze gemeente werkzaam geweest en 'zijne evangelieprediking kenmerkte zich inzonderheid door grondigheid, juistheid en warmte.' Lichaamszwakte noodzaakte hem zijn emeritaat te nemen, dat den 5den Juli 1846 (dag, waarop zijn opvolger P.A. van der Laan bevestigd werd) inging. Ongesteldheid verhinderde Canne afscheid te preeken. Hij stierf te Haarlem, den 17den Jan. 1847.

Van hem zag het licht:

Opwekking tot vertrouwen op God. Amst. 1830.

Ook behoorde hij tot de medewerkers aan de *Godgeleerde Bijdragen* (cf. Dr. H. Bouman, *de godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland.* Utr. 1862, blz. 92).

[Hendrik Cannegieter]

CANNEGIETER (Hendrik) geboren te Winschoten in 1816, studeerde te Groningen in de godgeleerdheid, werd candidaat bij het prov. kerkbestuur van Friesland en werd den 25sten Sept. 1839 beroepen te Schingen en Slappeterp, alwaar hij den 8sten Maart 1840 bevestigd werd. Hij was later nog predikant te Metslawier en Nyawier (bev. 11 juli 1847) van 1847-1859, te Wolsum en Westhem (bev. 10 April 1859) van 1859-1860 en 't Zandt (bev. 9 Dec. 1860), alwaar hij den 19den Aug. 1891 overleed.

Hij schreef:

Geschiedkundige herinneringen aan Hallum. Cf. *Friesche Volksalmanak.* 1851. blz. 153 enz. en 1852 blz. 3 enz.

[Hendrik Gerrit Cannegieter]

CANNEGIETER (Hendrik Gerrit) geboren te Parrega den 15den Sept. 1804 als zoon van Hermannus predikant aldaar, studeerde te Groningen in de godgeleerdheid, werd candidaat tot den heiligen dienst in Friesland, en, na te zijn beroepen te Hemelum, aldaar den 11den Nov. 1827 bevestigd door S.J. Bulthuis, pred. te Oudemirdum. Beroepen te Ternaard den 29sten Mei 1849, werd hij, na te Hemelum afscheid te hebben gepreekt den 30sten Sept., in zijn tweede gemeente bevestigd den 7den Oct. door Ds. F.J. Folpmers uit Oudega. Hij stierf den 1sten Aug. 1866.

Van hem zag een studie het licht:

Het klooster Foswerd in de *Friesche Volksalmanak* van 1846, blz. 44 enz.

[Jakob Eliza Johannes Capitein]

CAPITEIN (Jakob Eliza Johannes) een Afrikaander, die omstreeks 1717 het levenslicht aanschouwde, en, in ons land gekomen, te 's-Gravenhage tot het Christendom was overgegaan en waarschijnlijk ook d.t.p. het noodige voorbereidend onderricht had genoten, werd den 22sten Juni 1737 te Leiden ingeschreven als student in de godgeleerdheid (cf. *Alb. Stud. Acad. L.B.* kol. 966). Onder voorzitterschap van den hoogleeraar Joan van den Honert, verdedigde Capitein een door hem vervaardigde dissertatio politico theologica *de servitute*, *libertati Christianae non contraria*, die ook in druk is uitgegaan, en, waar achter zijn naam, het woord 'Afer' is geplaatst. Den 7den Mei van hetzelfde jaar werd hij door de classis van Amsterdam 'geëxamineerd en als proponent aangenomen'; en als kort daarna bij dezelfde classis 'een wettige beroeping' op hem was uitgebracht naar d'Elmina (kwam hij

mogelijker wijze daar vandaan?), werd hij peremptoir geëxamineerd, en met ‘algemeen genoegen tot den predikdienst toegelaten, en met oplegging der handen bevestigt.’

Betrekkelijk slechts korten tijd heeft Capitein op het kasteel St. George d'Elmina dienst gedaan, want hij stierf reeds den 1sten Febr. 1747. Uit een schrijven, gedateerd ‘Elmina 1 April 1747’ blijkt, dat hij zich niet alleen bezig hield met zijn arbeid, dien hij als predikant te doen had; maar dat hij zich ook met den koophandel geneerde, wat er hoogstwaarschijnlijk toe geleid heeft, dat er, bij zijn overlijden meer schuld dan goed was. Capitein had zich beklaagd bij de vergadering van de presidiale kamer Zeeland der W.-Ind. Comp. over het ergerlijk gedrag van sommige bedienden; en nu schreef, naar aanleiding dier ingebrachte klachten, de directeur van Elmina, als hij zich en zijn onderhoorig personeel heeft trachten vrij te spreken ‘dat de zugt voor den coophandel, die wylen zijn Eerwaerde meer als eens ernstig is afgeraden geworden, zynen yver voor de ordinaere Godsdienst sodanig heeft doen verflauwen, dat het ons, onder reverentie gezegt, die oog- en oorgetuygen zijn geweest, van wylen zijn Eerwaerdes gedrag, belaglyk voorkomt dat hy in zyne brieven aan UwelEdele GrootAchtb. heeft durven gewag maaken van zyne pogingen en godvrugtigen arbeydt om het heydendom te bekeeren, dienende tot UwelEd. GrootAchtb. narigt dat wylen zijn Eerwaerde een insolventen boedel, die door desselfs weduwe is gerepudieert, ende ten behoeve van de crediteuren is geabandonneerd geworden’ .....

Van hem verscheen:

Staatkundig-Godtgeleerdt Onderzoekschrift over de slaverny, *als niet strydig tegen de christelyke vryheit* (oorspronkelijk gesteld in het Latijn en vertaald door Hieronymus de Wilhem). Amst. 1742. ‘Dit geschrift is versiert met 't Pourtrait van den schryver’, is niets anders dan theses, die door Capitein onder voorzitting van J. van den Honert Thsn., verdedigd werden (zie blz. 18).

J.E.J. Capitein, Africaansche Moor. *Afscheitsgroet en laatste vaarwel*, *in gedicht aan alle zijne goede vrienden*, *in 't byzonder aan zynen geliefden vriendt de Heer Brandyn Ryver*, Liefhebber der dichtkunst, omdat zijn Ed. het afbeeldsel van zijn vriendt, zullende naar zijn vaderlandt vertrekken, naar het leven hadt doen snijden.

De Uitgewrochte Predikaatsien gedaan te Muyderberg, 's-Hage en te Ouderkerk a/d Amstel, door den geleerden Heer J.E.J. Capitein, zynde een Afrikaansche Moor; thans beroepen predikant op 't kasteel St. George op Delmina. Waarin men ziet de Aanspraken, Zegewenschingen en Afscheidtnemingen, aan en van de Edele Achtbare regeerders van 's-Hage, aan Ds. H. Velse en aan de Edele Achtbare Heren Bewinthebberen der W.I.M. Amst. 1742.

Het groote genade-licht Gods, *intree op St. George d' Elmina.* Leid. 1744.

Zijn vrienden gaven uit:

Gelukwenschingen aan den Here J.E.J. Capitein, een Afrikaansche Moor, op de Leidsche Hoge School, ten H. Dienst wordende toegerust, ter gelegentheit als zijn Eerw. voor de eerste maal predikte. Noch gelukwenschingen, als zijn Eerw. voor de tweede maal predikte. Alsmede afscheitsgroet aan zijn Eerw. als beroepen predikant, vertrekkende naar d'Elmina, door de Heren H. Gockinga,

S.S. Minist. Cand., H. de Wilhem, S.S. theol. stud. en B. Rijver, Med. stud. Leid. 1742.

Zijn door B. Rijver gegraveerd portret, werd uitgegeven ‘om zijn zeldzaamheit en tot gedachtenisse’ by Abr. Kallewier te Leiden in 1742.

L i t t e r a t u u r : *Navorscher*, 1877 (27ste jg., nieuwe reeks 10de jg.), blz. 153-156.

[Johannes Cappenberg]

CAPPENBERG (KAPPENBERG) (Johannes) aanschouwde het levenslicht te Lingen, den 9den Febr. 1695 en werd, na het noodig voorbereidend onderricht genoten te hebben, den 15den Sept. 1722 als student in de godgeleerdheid te Leiden ingeschreven (cf. *Alb. Stud.* kol. 348). Bevorderd tot proponent in de classis Amsterdam, was hij achtereenvolgens predikant te Warmenhuizen (bev. den 22sten Jan. 1719), te de Rijp (bev. den 29sten Sept. 1720), te Deventer (bev. den 14den Oct. 1731). Den 22sten Jan. 1769 herdacht hij hier, sprekende over Matth. XXVI:10-14, zijn 50-jarige ambtsbediening. Wegens hoogen ouderdom, werd hij in Oct. 1769 emeritus verklaard. Nog bijna 10 jaar heeft hij van zijn emeritaat genoten, want hij stierf pas den 10den Febr. 1779.

Van hem zag in 1747 te Deventer het licht:

'*t Kruis-lijden van Jezus Christus uit de vier Evangelisten*, *in XXXV predicatien.*
Dit werk beleefde in 1771 een tweeden druk.

[Godefridus Carolinus]

CAROLINUS (Godefridus) werd in 1634 beroepen te Barneveld (Veluwe), vanwaar hij in 1657 werd verplaatst naar Putten. Hier verkreeg hij in 1665 zijn emeritaat.

Van hem zag het licht:

Het hedendaagsche Heidendom of beschrijving van den Godtsdienst der Heidenen van de oude bekende wereld namelijk: Asia, *Africa en eenige gewesten van Europa.* Amst. 1661. Van dit werk vermeldt v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 189 en 190 een 2den druk te Amsterdam in 1702 in twee deelen. Verkeerdelijk wordt het werk hier toegeschreven aan Carolus Carolinus, die volgt.

[Carolus Carolinus]

CAROLINUS (Carolus) Amsterdammer van geboorte en broer van Johannes predikant te Wolvega, kwam als candidaat te Spijk (classis Loppersum) in 1686. Deze zijn eerste standplaats verwisselde hij met Heerenveen, alwaar hij zijn dienstwerk begon in 1689 en wel in het vroege voorjaar. Immers keurde de classis, den 16den Jan. van genoemd jaar, het beroep goed, en den 13den Maart zien we hem lid worden van de classis. Wegens hoogen ouderdom (cf. *Boekzaal* 1736*a*, blz. 618) werd hij den 23sten Mei 1736 emeritus verklaard (bij het collegie den 24sten April), terwijl hij h.t.p. den 27sten Sept. 1744 overleed.

Van hem verscheen in druk:

Verklaring van het Hooglied. 2 dln. Rott. 1702.

Heilige keurstoffen. 1704.
Boetstoffen over de oordeelen Gods op aarde. 1732.
Merg der godgeleerdheid.
Over de sterfte van het Rundvee. Rott. 1722, 2de druk 1744.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 189 en 190. - T.A. Romein, *Naamlijst der Predikanten ..... van Friesland* blz. 573.

[François Caron]

CARON (François), werd omstreeks 1634 geboren in Japan. Dat dit zoo is,

blijkt uit het *Alb. Stud.* der Leidsche universiteit, waar we, op kol. 438 vinden ingeschreven als student in de philosophie Franciscus Carron, Japonensis, destijds 20 jaar oud. Hij is dus een zoon van François Caron en niet zooals v.d. Aa zegt, (*ll.* dl. III, blz. 193), een zoon van Pieter Caron, apotheker te Leiden. Of de studie te Leiden hem niet beviel? Zooveel is zeker dat hij in 1655 te Utrecht werd ingeschreven (*Alb. Stud.* kol. 47) en dat hij later door de classis Amsterdam werd afgevaardigd als predikant naar Indië. Den 29sten Dec. 1660 kwam hij te Batavia en in 1661 werd hij predikant te Amboina op het kasteel Victoria, waar hij o.a. naast zich heeft gehad als ambtgenooten: Spiljardus, Walrand, van Akendam en Sweerdius. Werkzaam bleef hij hier tot 1674. Dat hij in Juni van dat jaar vertrok, moet worden toegeschreven aan de onheusche wijze waarop hij behandeld werd door den landvoogd Pieter Marville, die hem geruimen tijd op het kasteel gevangen hield. Zijn vertrek van Amboina was voor de inlanders een oorzaak van groote droefheid, waaruit mag worden afgeleid dat hij daar zeer gezien was.

Terug in het vaderland, werd hij predikant te Leksmond alwaar hij in 1706 gestorven is.

Vóór zijn vertrek uit Indië, verzocht hij met aandrang dat zijn geschriften mochten gedrukt worden. Pas echter na zijn vertrek naar Europa, werd met den druk begonnen

Van zijn hand zag het licht:

Voorbeeldt des openbaeren godtsdiensts, *bestaende in de verhandelinge van de XII Artikelen des Geloofs*, *de Wet Godes*, *'t Gebedt des Heeren enz. ten dienste der inlandtse Christenen op Amboina*, *in 40 praedicatien* ..... gestelt door F. Caron. Amst. 1693. - Het Maleisch is met Romeinsche letters gedrukt. 'Opgesteld zijnde in "gemeensaem Maleys", niet om door een hoogdravenden stijl den geoefenden in die tale te ketelen (kittelen), noch door een kunstige methode en diepsinnige saecken alleenlijck den geleerden te behagen; maar om U, die teedere kinderen zijn ..... de kennisse op de eenvoudighste maniere in te planten.' Ingevolge een besluit der Indische regeering van den 29sten Nov. 1737, werden ze ten behoeve der Ambonsche gemeente ten getale van duizend exemplaren herdrukt.

De weg des hemels.

Volgens resolutie van de Heeren XVII, in dato 16 December 1682, moest ook gedrukt worden op kosten der compagnie een 'Vrageboek van Ds. Spiljardus', door Ds. F. Caron uit het Portugeesch in het Maleisch overgezet.

Adjaran dalam jang manna jadi caberadjar capalla capallanja derri agamma Christaon. Amst. 1682.

Volgens het voorbericht, eene vertaling van het *Kort begrip der Christelijke Religie* van Marnix van St. Aldegonde, in het Maleisch vertaald, door A. Reul, doch hier een weinig veranderd naar het taaleigen van Amboina, Banda en de Molukken. Vermoedelijk bewerkt door F. Caron.

Nog bestaat er een door F. Caron uitgegeven *Beschrijving van Japan.* Amst. 1652. Zeer waarschijnlijk moet dit boek worden toegekend aan den vader.

Caron was in het Maleisch zeer ervaren en een hoogstverdienstelijk predikant uit de eerste eeuw van onze heerschappij in Indië.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 193 en 194. (Dit artikel bevat veel onjuistheden). - C.A.L. Troostenburg de Bruijn, *Biogr. Woordenboek van O.-I.*

Predikanten. Nijm. 1893, blz. 87-89 en de daar aangehaalde litteratuur. - Id., *De Herv. kerk in Ned. O.-Indië.* Arnhem 1884. r.i.v.

[Gothofridus Wilhelm Carp]

CARP (Gothofridus Wilhelm) zoon van Johann Wilhelm, die den 20sten Aug. 1758, op bijna 69-jarigen leeftijd stierf als predikant te Buderich. Hij studeerde in Duitschland en werd in 1756 bevorderd tot proponent in de classis Wezel. Nadat Samuel Hendrik Mantger den 13den Juli 1757 als predikant van Hemmen, door de classis Nijmegen gedemitteerd was, werd Carp denzelfden dag tot zijn opvolger beroepen. Den 7den Sept. peremptoir geëxamineerd, werd hij den 13den Juli in zijn eerste gemeente bevestigd. Hij was achtereenvolgens predikant te Wezel (ber. den 23sten Aug. 1763, afsch. 28 Dec., intree 11 Jan. 1764), Zalt-Bommel (ber. 2 Oct. 1766, afsch. 28 Dec. en intree 11 Jan. 1767), en te Zwolle (ber. 13 Nov. 1767, afscheid 13 Maart 1768 en intree 27 Maart d.a.v.). Den 20sten Oct. 1782 herdacht hij, sprekende over Psalm LVI:13 en 14 zijn 25-jarig ambtsjubileum. Emeritus geworden in 1802, stierf hij in zijn 72ste levensjaar, den 25sten Dec. 1803 aan verval van krachten. Van hem heet het: 'Hij was hartelyk vereenigd met de oude beproefde leer van onze kerk, uitgedrukt in onze schoone Formulieren van Enigheid, en gegrond op onzen Godelyken Bybel. Deze leer prees hy in zyne catechisatiën aan en hy predikte deselve by alle gelegenheden, als eene leer, die den hoogst ellendigen mensch ontdekt, den waren troost in leven en in sterven, ja die deze troost onder de krachtdadige medewerking der Goddelyke genade dadelyk mededeeld, gelyk hy in syne dagen en vooral in syne laatste dagen het hartstillende en zielvermakende er van in het verborgene smaakte.'

Dat Carp niet alleen zijn werk gemaakt had van de godgeleerdheid, moge blijken uit het feit, dat curatoren der hoogeschool te Harderwijk, in 1763 nevens anderen, ook op den Hemmenschen predikant het oog hadden gevestigd voor den vacanten leerstoel in de philosophie aan genoemde academie.

Van hem zag het licht:

Het uitnemend voordeel der tegenspoeden, *in een leerrede over Job V:17.*
De onderwerping aan Gods tuchtiging, in 4 leerredenen. Zwolle 1804.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 197 (uitgebreid). - Bouman, *Geschiedenis der Geld. Hoogeschool.* 2de dl. Utr. 1847, blz. 300. - *Boekzaal* 1803*a*, blz. 110 en 111.

[Willem Carp]

CARP (Willem) geboren in 1763 te Amsterdam, werd in 1786 te Utrecht ingeschreven als student in de godgeleerdheid, en den 2den Juni 1788 door Ds. Muntendam uit Muiden, praeparatoir geëxamineerd in de classis Amsterdam. Hij werd bevorderd tot A.L.M. et Phil. doctor in 1788, na de verdediging van een acad. proefschrift: *de praescientia divina.* Beroepen te Vuursche, werd hij hier, na in Augustus 1788 in de classis Amersfoort peremptoir te zijn geëxamineerd, den 26sten

Oct. bevestigd. Beroepen te Waardenburg en Neerrijnen in Augustus 1792, werd hij t.d.p. bevestigd, na den 9^{den} Sept. zijn afscheid te hebben gepreekt, den 23sten Sept. Deze zijn tweede gemeente verwisselde hij met 's-Gravenhage, alwaar hij zich den 9^{den} Maart 1803 zag aangesteld tot predikant bij de Engelsche gemeente. Bij voortduring is Carp hier werkzaam gebleven tot den 27sten Juni 1821, toen hij, na een kortstondig, maar hevig lijden, in den ouderdom van 58 jaar stierf.

[Casparus Carpentarius]

CARPENTARIUS (Casparus) geboren te Dordrecht, schoonzoon van Petrus Wassenburg, werd in 1636 predikant te Sliedrecht en daarna in Juni 1645 beroepen te Amersfoort, om hier in Augustus bevestigd te worden. Deze zijn tweede gemeente verwisselde hij met Amsterdam (beroepen in Maart 1650 en den 7^{den} April d.a.v. bevestigd). 51 jaar oud, stierf hij hier den 12^{den} Mei 1667.

Volgens v.d. Aa bestaan er van hem verscheidene portretten als: één gegraveerd door A. Sivertsma, één door J. Brouwer, één door A. Conradus en één met het adres van Cralingen.

Hij gaf uit:

Davids Credo, *d.i. Davids gebedt ofte troost tegen de bittere doodt*, *sijnde een verklaring van den 16 Psalm.* Amst. 1636. Wanneer v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 203 beweert, dat dit geschriftje, niet onbelangrijk is voor de geschiedenis der pest, die in 1665 te Amsterdam woedde, dan moet dit laatste jaartal veranderd worden in 1636.

Tranenvloed over Jeruzalems teghenwoordige zonden en toekomende wonden. Amst. 1661.

De gewitten of bekeerden Moorman, *d.i. de onderwijzinghe van Philippus*, *de belijdenisse en doop des Moormans en syn vrolycke reyse na syn Landt.* Amst. 1662.

Laatste uren van Rivet, *Bassecourt*, *Longelius en Landtman.*

De weg des Hemels. 1712.

Alle de heylige meditatiën en scherpzinnige bedenkingen van R.B..... vertaald. Amst. 1665.

L i t t e r a t u u r : Veeris, *ll.* blz. 41. - H. van Rhenen, *Lijste van de namen der predikanten ..... onder de provincie van Utrecht.* Utr. 1705, blz. 125. - v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 202 en 203.

[Bogislaus David Cassius]

CASSIUS (Bogislaus David), van afkomst een Pool, werd den 26sten November 1718 te Leiden als collegii alumnus, op twintigjarigen leeftijd (geboren dus in 1698) bij de faculteit der godgeleerdheid ingeschreven (*Alb. Stud.* kol. 861). In 1722 door de classis Leiden toegelaten tot proponent, werd hij den 25sten Febr. 1723 beroepen te Zoelen, alwaar hij, na den 28sten April met goed gevolg peremptoir te zijn geëxamineerd, den 23sten Mei door Ds. N. Simons uit Beesd, met Jesaja LXI:5 bevestigd werd. Hij aanvaardde zijn ambt met Jesaja LVI:7. In 1725 zag hij zich aangesteld tot 3^{den} predikant te Tiel.

Den 23sten Mei 1773 vierde hij, sprekende over Psalm XCII:14-16 zijn 50-jarig jubileum te Zoelen, onder een verbazend grooten toeloop van menschen. Den 14^{den} Jan. 1776 (v.d. Aa, *ll.* noemt verkeerdelijk 1755) preekte hij, met Matth. VI:13*b* vergeleken met de twee laatste vragen van den Catechismus, zijn afscheid, waarna

hij zich metterwoon vestigde te Tiel, alwaar hij den 10^{den} Jan. 1783, in zijn 85ste jaar overleed.

Dat Cassius een man moet geweest zijn van groote gaven, blijkt uit het feit, dat hij driemaal te Harderwijk in aanmerking kwam voor een professoraat, nl. in 1725 voor Godgeleerdheid en Oostersche talen, in 1731 voor Geschiedenis, Welsprekendheid en het Grieksch, in 1742 opnieuw voor Theologie en Oostersche talen.

Van hem verscheen:

Mémoire concernant les églises reformées dans le royaume de Pologne. par Mr. B.D. Cassius, Ministre du St. évangile à Zoelen en Gueldre. Dit stuk heeft be-

trekking op Art. 32 van de Walsche synode, in 1776 te Rotterdam gehouden. Op nieuw is deze *Mémoire* uitgegeven, voorzien van een korte geschiedkundige inleiding, door wijlen Prof. Dr. N.C. Kist in het *Kerkh. Archief*, verzameld door N.C. Kist en W. Moll. 2de dl. Amst. 1859, blz. 427-441.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 224 (uitgebreid). - *Kerkh. Archief*, dl. II, blz. 79 en 80 en 427-429. - *Catal. de la Bibl. Wall.* Leid. 1875. p. 96. - Bouman, *Gesch. der Geld. Hoogeschool*, dl. II, blz. 113, 133 en 149.

[Gerardus ten Cate]

CATE (Gerardus ten) zoon van Christoffel en Hendrika Sluyter, werd in 1699 te Neede geboren. Reeds vroegtijdig besloten de ouders, dezen hun tweeden zoon ‘te schikken tot de Letter-oeffeningen en wel voornamelyk tot de Heilige Godtgeleertheit.’ Op negenjarigen leeftijd, kwam hij op school te Borculo, waar hij onderwijs genoot van den ‘geleerden’ Elbertus, en waar hij zich gedurende vijf jaar toelei op de beoefening van het Latijn en Grieksch. 14 jaar oud, ging hij naar ‘het academisch gymnasium te Deventer, alwaar hij les kreeg in de theologie van Chr. Ger. Offerhaus, in de philosophie van D.A. Roël en in de ‘literature’ van Brouwer. Terwijl hij hier vertoefde, schreef hij een verhandeling ‘*de omnipraesentia Dei*’, welke hij onder voorzitting van Roël, in het openbaar verdedigde. Op 17-jarigen leeftijd trok hij als student naar Utrecht, en, na hier 4 jaar uitstekend gewerkt te hebben, werd hij in 1720 in de classis Zalt-Bommel praeparatoir geëxamineerd ‘en onder het getal der proponenten’ opgenomen.

Terug te Neede ‘zette hy zich meer op zyne byzondere Letteroefeningen, tot vermeerdering der verkregen wetenschappen, als wel tot den openbaren predikdienst’ en in 1725 werd hij benoemd tot ‘professor philosophiae aan het academisch gymnasium te Lingen’, na den 17den Juli 1725, door Prof. Serrurier te Utrecht[1)] tot philosophiae doctor te zijn bevorderd, zijnde destijds in ‘Schola Lingensi Philos. Prof. designatus.’

Van Lingen kwam hij in 1728 als professor in de wijsbegeerte te Deventer, alwaar hij het hoogleeraarsambt aanvaardde met een oratie: ‘*de priscorum in summo hominis bono deficiendo erroribus*, die in hetzelfde jaar gedrukt werd. Den 19den Juni 1742 werd ten Cate, die zich tijdens zijn verblijf te Deventer, de liefde en achting zijner leerlingen in groote mate had verworven en zich immer meer had bekwaamd in ‘de Heilige Godtgeleertheit en Bybelkennisse’ vooral, benoemd tot ‘professor in de Heilige Godtgeleertheit en Oostersche Talen’ te Harderwijk, om er optetreden als opvolger van Ens. Na het eindigen der zomervacantie, aanvaardde hij zijn nieuw ambt en den 21sten Juni 1743, hield hij zijn inaugureele oratie, sprekende ‘*de regno Dei et Christi*’, welke rede ‘op bevel der Edel Mogende Heeren Curatoren gedruckt is.’ Vier jaar later, immers den 15den Juni werd hij

1) Dat ten Cate in 1725 (cf. *Alb. Stud.* kol. 127), als student te Utrecht werd ingeschreven, staat stellig met zijn promotie in verband. Vóór 1725 komt zijn naam in het *Album* van Utrecht niet voor. Waar prof. Bouman; *Gesch. der Geld. hoogeschool*, dl. II, blz. 152, aanteekening 1, spreekt over ten Cate's dissertatie *de omnipraesentia Dei*, daar moet gedacht worden, gelijk bereids boven gezegd werd, niet aan een proefschrift, waarmee hij aan de Utrechtsche universiteit den doctorstitel behaalde, maar aan de te Deventer in 1719 verdedigde verhandeling onder leiding van prof. Roël.

'uit aanmerking van zijn bekwaamheden en goeden opgang, met het professoraat in de kerkelijke historiën en verhoging van zijne jaarwedde, vereerd.'

Als rector der Harderwijksche academie, droeg hij deze waardigheid den 17den Juni 1745 aan zijn opvolger over met het houden eener redevoering: *de regni Dei et Christi fatis inter gentes.* In 1747 bekleedde hij het ambt van secretaris van den academischen senaat.

'Zijn WelEerw. was van een matig ryzige, doch frissche en gezonde lichaamsgestalte en minzaam wezen; van een Edelmoedigen, vrolyken en zeer bedaarden geest, mannelyke godsvrucht, zonder uiterlyke vertoningen, doende alleszins uitblinken een oprechte en ongeveinsde Liefde tot den Godt dien hij beleedt en diende, tot Gods kerke, welkers Heil hij zocht te bevorderen en waar van hy een sierlyk Lidtmaat was; tot zyne Overheden, en byzonder het Doorluchtigste Huis van Oranje en Nasauw, dien hy aankleefde, tot zyne Amptgenoten, dien hij eerde en op hunne waarde schatte; tot zyne mede-burgers, die hy veelzins weldede, tot zyne Vrienden, dien hy voordelig en getrouw was, bysonder tot zyne Discipelen die hy hartelyk beminde, volstandig leerde en getrouwelyk raad gaf, alwaaromme deselve, neffens alle goeden, billyk het gemis en verlies van so treffelyken voorganger, Leeraar en groten Letterhelds beklagen.'

In October 1749 werd hij ongesteld en ofschoon de kwaal, waaraan hij leed, aanvankelijk scheen te willen wijken, stierf hij den 28sten Nov. Het lijk werd den 5den Dec. 'na de wyse by deze academie gebruikelyk', in het koor der kerk te Harderwijk ter aarde besteld.

Ontegenzeggelijk is ten Cate een geleerd man geweest, vooral zeer ervaren in theologicis.

Behalve de reeds vermelde oratiën, zag van hem het licht, achter het in 1739 te Groningen uitgekomen boek van Prof. Leon. Offerhaus[1] *Specilegia Chronologica* 'een wijdlopige brief, geintituleert: '*de rebus Jesu Christi ex Prophetis*'[2].

Dit werk was een voorlooper van een *Paralellia Prophetica* over de vier evangeliën. Door zijn vroegtijdigen dood bleef dit werk onvoltooid achter. Tijdens zijn professoraat te Deventer verscheen, doch zonder vermelding van zijn naam: *Carmen de rebus et moribus Belgarum*, een verklaring van de eerste dertien verzen uit Jes. II. Er bestaan ook veel Latijnsche en Nederlansche verzen van hem. Tot het meest belangrijke behoort wat hij in 1719 en 1739 gaf aan den heer Duker, onder den titel: *Laudes Domini nostri Jesu Christi*, *et ejus justa et gravis*, *de hostibus Judeis vindicta. Accedit Ode*, *qua Domini Jesu Christi praesens et severa de hostibus Ethnicis Vindicta et Triumphus denique concinitur et celebratur*, *ad virum eruditissimum Carolum Andream Dukerum.* Een ander Latijnsch vers op den vrede van Aken, getiteld *pax Aquisgranensis carmine celebrata*, opgedragen aan den stadhouder Willem IV, verscheen in het begin van 1749 te Harderwijk.

Onder de nagelaten geschriften van ten Cate trof men aan een verklaring over het lied van Hanna uit 1 Sam. II, waarbij gevoegd was de verklaring over het 1ste hoofdstuk van 1 Samuël, over het vervolg van het tweede en het derde caput;

1) Offerhaus was eenmaal de ambtgenoot van ten Cate, te Lingen.
2) *Epistola ad Leon. Offerhausum*, *in qua dubiorum et difficilium quorundam e Prophetis locorum explicatio*, *evangelicae historiae congruens.*

benevens een breedvoerige uitlegging van Habakuk's gebed (Habakuk III) en over Deutr. XXVI-XXXII met een vervolg op Jes. II:13, 14 en Cap. III:4.

Om verschillende oorzaken bedankte de familie voor het houden eener lijkoratie, o.a. dewijl het doen daarvan geen ‘standvastig en onveranderlijk gebruik was te Harderwijk’ en ook daar de gestorvene ‘allezints en alle tydt zeer afkerig was geweest van uiterlykheden en grootsche vertoningen’.

Tal van rouwgedichten zagen na zijn dood het licht, o.m. van J. Schrassert, secretaris van Harderwijk, ten opschrift hebbende: *Querela de Parcarum duritie*, *obruptae vitae flumina viri longe lateque celeberrimi D. Gerhardi ten Cate* en een van Jac. Allardt, predikant en conrector te Harderwijk getiteld: *Lessus in moestissimo funere viri quondam maxime reverendi ac celeberrimi* D. Gerhardi ten Cate.

Ter zijner nagedachtenis sprak Harderwijk's oudsten predikant Petrus Wynstok, op den 14^{den} Dec. in de avondbeurt naar aanleiding van Joh. XI:11. In de *Boekzaal* van 1749, vindt men op blz. 712-714, een 54 regelig Latijnsch vers van C.G. Reitzius, buitengewoon hoogleerlaar en rector te Harderwijk, waarin hij de verdiensten van zijn vriend ten Cate bezingt.

L i t t e r a t u u r : *Boekzaal* 1750*a*, blz. 226-235. - v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 234 en 235. - Bouman, *Geschiedenis* enz. dl. I, blz. 324 en dl. II, blz. 137, 147, 183, 610. - Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, dl. I, blz. 177, dl. II, blz. 2 enz. en blz. 172. - Glasius, *Godgel. Nederl.* dl. I, blz. 230 en 231.

[Jacob ten Cate]

CATE (KATE) (Jacob ten). Een mysticus te Groningen. Hij was een aanhanger van de leerstellingen van Antoinette Bourignon, waarom hij ernstig door den kerkeraad der Herv. gemeente werd bestraft in een geschrift, dat in 1723 het licht zag en voorkomt in Brakel's werk tegen de Piëtisten en Quiëtisten, welks titel luidt: *Waerschouwende Bestieringe tegen de Piëtisten*, *Quiëtisten en diergelijke.* Aanvankelijk afzonderlijk gedrukt, komt het later voor in dl. I van de *Redelijke godsdienst.*

Ten Cate schreef: *Een ouderlijk geschenk.* Gron. 1718.

De weg des vredes, *aangaande het verschil der algemeene en bijzondere genade.* Gron. en Hoorn 1748.

Zedige en noodige aanmerkingen over de Evangelische Bedieninge. 2 dl. 1746.

Het zalige Verbonds-arkje. Gron. 1750.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *ll.* dl. X, blz. 74.

[Steven Blaupot ten Cate]

CATE (Steven Blaupot ten) werd den 29sten Jan. 1807 geboren te Noordbroek in de provincie Groningen, als zoon van den Doopsgezinden leeraar aldaar Izaäc en Hester Blaupot Zijn eerste opleiding ontving ten Cate op de dorpschool, terwijl hij later les kreeg van den instituteur Runckel te Hoogezand. In 1822 ging hij naar Zaandam, waar hij kwam onder de leiding van Ds. S.E. Wieling, Doopsgezind predikant d.t.p., en van wien hij tot zijn 18de jaar onderwijs kreeg in het Grieksch en Latijn. ‘Ds. Wieling legde verder, in aansluiting aan 't geen de vader reeds gedaan

had, met wien hij in zienswijze zeer overeenstemde, in den kring van de denkbeelden des jongelings het zaad van al die begrippen omtrent het genootschap der Doopsgezinden, het vaderland, liberaliteit en zedelijkheid, waarvan later hier en daar menig korreltje is ontkiemd en opgeschoten tot een vruchtdragende plant.'

Na afgelegd examen bij de algemeene Doopsgezinde sociteit, werd hij in 1825 student te Amsterdam, waar hij onder zijn medestudenten zeer gezien was en vooral bij prof. D.J. van Lennep stond hij hoog aangeschreven. Proponent in 1830 werd hij in den zomer van dat jaar, tegelijk te Mensingeweer, Akkrum en Enschedé beroepen. Akkrum werd aangenomen en hij bleef hier arbeiden tot 1839 toen hij naar Zaandam-oostzijde ging, waar hij als godsdienstleeraar bleef, tot hij in 1848 die betrekking vrijwillig neerlegde, en den 6^{den} Aug. van dat jaar met leedwezen afscheid nam van eene gemeente, die hem en zijne vrouw, evenals Akkrum, in de herinnering steeds dierbaar is gebleven.

Verschillende omstandigheden (het overlijden van zijn schoonvader, familieoverleg, gedurige ongesteldheid van vrouw en eenig kind enz.) waren van het nemen van het emeritaat de oorzaak. Zaandam werd verlaten en hij vestigde zich metterwoon te Hoogezand.

Op letterkundig terrein was de arbeid van ten Cate niet onbelangrijk. In 1824 beantwoordde hij een prijsvraag, uitgeschreven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; *Levensschetsen van vaderlandsche mannen en vrouwen uit de zuidelijke provinciën.* Voor het schrijven van dit boek kreeg hij in 1825 de zilveren gedenkpenning, maar pas in 1830, toen hij Amsterkam verliet, maakte hij zich als de schrijver bekend. In 1827 kreeg hij een accessit voor een door de Luiksche academie uitgeschreven prijsvraag en een tweede in 1828, met de bijvoeging van magna cum laude. ‘Beide overwinningen werden door curatoren der Doopsgezinde Societeit op bijzondere wijze erkend.’ In 1832 verscheen *Oud-Nederland uit den grootsten nood gered*, een herinnering aan den tachtigjarigen oorlog en aan den tegenspoed van 1672, in 1834 *de geschiedenis van Doop en Doopsgezinden*, en vervolgens zijn hoofdwerk: *de Geschiedenis der Doopsgezinden* eerst in *Friesland* (1839), later in *Groningen*, *Overijssel en Oost-Friesland* (1842), eindelijk in *Holland*, *Zeeland*, *Utrecht* en *Gelderland* (1847). Deze arbeid van ten Cate werd zeer gewaardeerd, ook in Engeland, alwaar veel waarde gehecht werd aan zijn gevoelen over den oorsprong der Doopsgezinden. Steeds bleef dit onderwerp zijn bijzondere aandacht trekken, blijkens den ‘vriendschappelijken strijd, dien hij, tijdens zijn ambteloos leven te Hoogezand, daarover voerde met Dr. B. Ter Haar, toen predikant te Amsterdam.’ Tegen het door ten Cate ontwikkelde gevoelen in zijn *Geschiedkundig onderzoek naar den Waldenzischen oorsprong der Nederlandsche Doopsgezinden* (1844), kwam Ter Haar in verzet in zijn *Geschiedenis der kerkhervorming* (cf. dl. II, 3de druk. Amst. 1846, blz. 133 enz. blz. 193 vlgd. aanteekening 46). Ten Cate bleef aan Ter Haar het antwoord niet schuldig. Opnieuw verdedigde hij zijn gevoelen in de *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland*, doch ook de toenmalige Amsterdamsche predikant bleef op zijn standpunt staan in den vierden druk van zijn genoemde *Geschiedenis der kerkhervorming.* Nogmaals sprak ten Cate zijn gevoelen uit in een *Open brief* geplaatst in Prof. Muller's jaarboekje van 1850, en ook hier weer handhaafde hij zijn oorspronkelijke meening, die later niet meer weersproken werd.

Vermeld dient ook nog te worden dat ten Cate in 1834 bekroond werd door de M.t.N.v. 't A. voor eene *Geschiedenis van Nederlands handel en zeevaart* en in 1841 door het departement Zaandam voor een *Verhandeling over het verlevendigen en*

uitbreiden der welvaart te Zaandam. In deze *Verhandeling*, heeft hij een grondslag gelegd, voor zijn latere veelvuldige en vruchtbare bemoeiingen met het arm-

wezen in ons vaderland. Ja ook en vooral op het gebied van het armwezen heeft ten Cate zich verdienstelijk gemaakt. In 1848 vroeg de M.t.N.v. 't A. een verhandeling over '*Eene duidelijke en bepaalde aanwijzing van de grondslagen*, *op welk een doelmatig ingericht armwezen in ons vaderland zou moeten rusten.* Ten Cate achtte zich verplicht hierop een antwoord te geven, en hij deed zulks met het gevolg dat hij in 1850 bekroond werd met de dubbele gouden medaille en *f* 200. Vóór deze verhandeling gedrukt werd, verscheen als voorlooper daarvan: *De Staatszorg voor de armen*, *als overeenkomstig met de beginselen van zedelijkheid*, *staatsrecht en staatsbelang*, *tegen eenige bedenkingen* (nl. v. Thiers, Mrs. Boer, Grevelink, de Sitter, Six van Oterleek en Mackay) *verdedigd.*

Met Mr. W. de Sitter te Groningen en Dr. Terpstra, bracht hij in 1850 de algemeene vereeniging tegen het Pauperisme tot stand en in 1851 begon hij de uitgave van het *Tijdschrift voor het armwezen.* Krachtig heeft hij ook meegewerkt aan de behandeling van de wet op 't armbestuur, waartoe hij uitnemend in staat was, als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, in welk lichaam hij sedert den herfst van 1851 - sedert 1 Jan. 1851, was hij ook lid van de Prov. Staten van Groningen - zitting had. Den 13^{den} Nov. 1855 benoemd 'tot lid eener Staatscommissie tot onderzoek van de zaken der Maatschappij van Weldadigheid', deed hij zich ook hier als grondig kenner van het armwezen in ons vaderland kennen.

In 1859 eindigde ten Cate's staatkundige loopbaan, dewijl hij bij koninklijk besluit van den 28sten Juli van dat jaar, in plaats van Mr. G. Diephuis, die benoemd was tot hoogleeraar in de rechten aan de academie te Groningen, werd aangesteld tot inspecteur van het lager onderwijs in de provincie Groningen 'eene betrekking, die hij met ijver heeft waargenomen tot 1880, toen de invoering der gewijzigde wetgeving op het lager onderwijs, een verandering bracht in de verdeeling der inspectiën.'

Die benoeming tot inspecteur bij het lager onderwijs was niet onverdiend, want het onderwijs bezat de liefde van zijn geheele ziel en aan de voorbereiding van de wet van 1857 en aan de totstandkoming er van, heeft hij zeer veel gedaan. Bekend is zijn strijd dien hij gevoerd heeft met prof. Hofstede de Groot, naar aanleiding van diens rede, '*Over de licht- en schaduwzijde van ons tegenwoordig lager schoolwezen*', uitgesproken den 13^{den} Oct. 1860 bij gelegenheid van de inwijding der nieuwe school te Winsum.

'Van de herziening der wetgeving op het lager onderwijs in 1878, verwachtte hij weinig heil, oordeelende, dat het voldoende zou zijn, in enkele artikelen der wet van 1857 een gewenschte wijziging aan te brengen, ten einde daardoor eene hernieuwing van den reeds gevoerden fellen strijd te voorkomen.' We kunnen en mogen niet anders zeggen of ten Cate heeft hier juist gezien.

Als kamerlid, heeft ten Cate ook zeer veel belangstelling gewijd aan de staatsloterij, de sluikerij, de dienstbodenbelasting en vooral aan de emancipatie der vrouw.

Een verzwakking van het gezichtsvermogen, welke kwaal sedert 1875 langzamerhand verergerde, verhinderde van lieverlede het werken en na eervol ontslag onder genot van pensioen, verliet hij Groningen waar hij sedert 1855 woonde en vestigde hij zich te Hoogezand, waar hij de laatste jaren van zijn leven doorbracht. Hij stierf den 9^{den} Sept. 1884, ruim 77 jaar oud. Met hem ging een werkzaam en

bekwaam man weg, die ijverig gewoekerd heeft met de talenten hem van God geschonken en die zich op veel en velerlei gebied, uiterst verdienstelijk heeft gemaakt voor de maatschappij. Zijn arbeid als historicus is een blijvende, en hij heeft zich door zijn werk op geschiedkundig gebied de dankbaarheid der Doopsgezinde sociteit blijvend verworven.

Ten Cate werd in 1842 lid van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde, in 1844 van het Prov. Utr. Genootschap van K. en W. en in 1845 lid van het Zeeuwsch Gen. van Wetenschappen. De koning beloonde zijn verdienste met zijne benoeming tot ridder in de orde van den Nederl. Leeuw.

Behalve zijn reeds vermelde pennevruchten, heeft men nog van hem:

Rede ter gedachtenis van het driehonderdjarig bestaan van eene Doopsgezinde gemeente te Zaandam. Zaand. 1843.

Gedachten over de getalsvermindering bij de Doopsgezinden in Nederland. Amst. 1844.

Voorlezing over de opkomst van de veenkoloniën Hoogezand en Sappemeer. Sappemeer 1854.

De wet, regeering en tweede kamer in betrekking tot den hoogleeraar Dr. P. Hofstede de Groot als schoolopziener. Gron. 1862.

De wet op het lager onderwijs, na haar tienjarig bestaan uit koninklijke besluiten enz. toegelicht. Gron. 1868.

Handleiding tot de kennis der wet op het lager onderwijs met eene geschiedkundige schets der wetgeving op 't Lager Onderwijs in Nederland, vooral ten behoeve van hulponderwijzers en kweekelingen. Gron. 1871.

Bovendien, verschenen nog van zijn hand tal van tijdschriftartikelen.

L i t t e r a t u u r*: Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatsch. der Ned. Letterkunde.* 1885, blz. 23-46.

[Henricus Cats]

Cats (Henricus) aanschouwde het levenslicht te Amsterdam, alwaar zijn vader Engbert predikant was, den 1sten Mei 1785. Van jongs af aan lust gevoelende het predikambt te bekleeden, wat strekte tot groote blijdschap zijner ouders, kwam hij, na eerst de doorluchte school in zijn geboortestad bezocht te hebben, te Leiden, alwaar hij den 4den Juli 1804, als student in de godgeleerdheid werd ingeschreven. Den 15den Maart 1808, werd hij in de classis van Rhenen Wijk, tot de evangeliebediening toegelaten en reeds den 12den April d.a.v. zag hij zich beroepen te Lunteren, waar hij den 12den Juni, door Ds. Ten Hoeven uit Lochem bevestigd werd met Philip. II:29. De intree-tekst was Joh. XIV:13. Achtereenvolgens was hij predikant te Goes (1815), te Schiedam (ber. 6 Oct. 1818, afsch. met Philip. IV:1 den 21sten Maart 1819, intree met 1 Cor. XV:1-4 den 4den April) en te Leiden (ber. den 8sten Juli 1825, afsch. met 1 Cor. XIII:1-3, en intree den 9den Oct. met Colos. I:28). Terwijl hij te Leiden werkzaam was, werd een op hem naar Amsterdam uitgebracht beroep afgeslagen. ‘Met onvermoeiden ijver en trouw volhardde hij in de openbare evangeliebediening, de bijzondere onderwijzing van ouderen en jongeren, en zijne

overige herderlijke plichten. Gelijk met zijne leer, zoo stichtte hij ook met zijnen wandel. Geen wonder dat hij rijkelijk deelde in de achting en liefde der gemeente, van welke hij velen door zijne bijzondere dienst en hulpvaardigheid aan zich verpligtte.' Cats stierf den 1sten Mei 1832.

Na zijn dood verscheen in 1834 te Leiden:

Bijbel of de gansche H. Schrift ..... in onze Nederlandsche taal overgezet op last van de Staten-Generaal enz. *Ingerigt overeenkomstig de thans meest gebruikelijke taal en spelling* (door H. Cats, *met voorbericht* van W.A. van Hengel).

Ook werkte Cats mede aan de *Godgeleerde Bijdragen.*

L i t t e r a t u u r : *Boekzaal* 1833*a*, blz. 126-129.

[Adriaan van Cattenburgh]

CATTENBURGH (Adriaan van) aanschouwde het levenslicht te Rotterdam den 2^{den} Nov. 1664 en kwam, na in zijn geboorteplaats het noodige onderricht gekregen te hebben te Amsterdam, om, aan het daar bestaande seminarium der Rem. broederschap te studeeren in de godgeleerdheid en zich voor het predikambt te bekwamen. Tot de evangeliebediening toegelaten in 1687, werd hij nog in hetzelfde jaar, tegelijk met P. Bos, tot den halven en den geheelen dienst beroepen te Rotterdam, iets wat in de broederschap zooveel beweging veroorzaakte ‘dat om deze zaak alleen een afzonderlijke vergadering van afgevaardigden der contribueerende en directeuren der minvermogende kerken werd gehouden in Januari 1687.’ Door deze vergadering werd ten slotte het beroep goedgekeurd op voorwaarde dat gedurende het 1ste jaar waarin Cattenburgh te Rotterdam dienst deed, slechts proponents-tractement aan hem zou worden uitbetaald en dat te Delft door een der Rotterdamsche predikanten, elke week een predikatie zou gehouden worden.

Aangesteld tot hoogleeraar aan het seminarium te Amsterdam, als opvolger van Philippus van Limborch, zette hij diens arbeid voort. Hij is beslist de grondlegger voor de kennis van de geschiedenis der broederschap, die hij wakker verdedigde tegen de bedenking van Sociniaansch te zijn. Zijn arbeid heeft voor goed een einde gemaakt aan de verdenking van Socinianisme, waaronder de Remonstranten gebukt gingen. Cattenburgh deed dit in de *Bibliotheca scriptorum remonstrantium cui subjunctum est specimen Controversiarum inter Remonstrantes et Socinum ejusque asseclas*, *exhibitum ipsissimis scriptorum verbis.* Amst. 1728. In dit boek vinden we in de eerste plaats een lijst van de werken van vele Rem. schrijvers, benevens een korte levensbeschrijving en hij kwam tot het opstellen er van ‘door het voorbeeldt van zulke mannen, die naamrollen van Boeken hunner gezintheit uitgegeven hebben, en door overweging, dat de schriften der Remonstranten, by sommige gezintheden van Christenen in goeden reuk geacht zijn.’ Het aanhangsel bespreekt de verschillen, die er bestaan tusschen Remonstranten en Socinianen in zake ‘het bewijs van Gods Bestaenlykheit, in zyne Oneindigheit en Overaltegenwoordigheit, in zyne Voorwetentheit, in hun gevoelen van de drie Personen der Godtheit; van Godt den Vader, van Godts Zoon en Zijne Goddelykheit; van de eeuwige generatie van Godts Zoon, van de Goddelyke en Menschelyke natuur van Jezus Christus, van de Voldoening, van den dienst en de aenroepinge Jesu Christi en van den Doop’.

De aanstelling van Cattenburgh tot hoogleeraar had plaats den 26sten Mei 1712 en den 27sten Aug. toog hij, tot aanvaarding van het professoraat naar Amsterdam. Hij bedong vrij huishuur, kindergeld, weduwenpensioen en vrij transport van goederen,

op dezelfde wijze als predikanten dit kregen. Den 12^{den} Febr. 1713 nam hij zitting als lid van den grooten kerkeraad der Amsterdamsche gemeente en in 1731 zag hij zich voor een tijd belast met het letterkundig en philosophisch onderricht aan het seminarium. Ten gevolge van toenemende lichaamszwakte nam hij den 14^{den} Mei

1737 ontslag en hij overleed te Utrecht den 5^{den} Maart 1743. Als docent stond Cattenburgh hoog aangeschreven ook bij de Doopsgezinden. Een som van *f* 20.000 was door hem gelegateerd aan de broederschap voor weduwen en weezen der Remonstrantsche predikanten onder het beheer van de kerken van Amsterdam en Rotterdam. Dat hij niet onvermogend was, moge blijken uit het feit dat hij een buitenplaats had bij Moordrecht.

Van hem bestaat een portret naar J. Wandelaar door J. Houbraken.

Behalve het reeds genoemde boek, zag nog van hem het licht:

Syntagma sapientiae Mosaicae in quo multa ex prioribus Mosis libris eruuntur contra Atheos, *Deistas et Libertinos.* Amst. 1737. In dit van groote kennis en belezenheid getuigend geschrift, treedt hij op als verdediger van den bijbel tegen Atheisten, Deisten enz.

Voor de systematische godgeleerdheid en de christelijke zedeleer almee, heeft hij zich voor zijn kerkgenootschap verdienstelijk gemaakt. Uitgaande van Van Limborch's: *Theologia Christiana ad praxin pietatis ac promotionem pacis christianae unice directa*, schreef hij: *Specilegium theologiae Christianae Philippi a Limborch*, *S.S. theol. inter Remonstrantes professoris celeberrimi*, *variis dissertationibus historicoecclesiasticis*, *multisque ad praxim promovendam pertinentibus refertum.* Door Glasius wordt dit werk zeer geprezen (cf. *Godgel. Nederland*, dl. I, blz. 234) om de orde, die er in heerscht, om de juistheid van oordeel, gematigde onpartijdigheid, bondigheid en vrijheid van alle schoolsche banden'; terwijl aan die lofspraak nog deze woorden worden toegevoegd: 'Wat van Limborch of slechts vluchtig of in het geheel niet behandeld had, wordt door van Cattenburgh ontwikkeld.' Tegenover dit stellen van Van Cattenburgh boven a Limborch door Glasius, staat de meening van Sepp (*Het Godgel. onderwijs*, dl. II. Leiden 1874, blz. 214), waar het heet; 'dat laatstgenoemde ver staat boven Cattenburgh, al zal wel niemand hem de eere onthouden waarop hij teregt aanspraak kan doen gelden.' Het geschrift is verdeeld in 4 deelen, waarvan het eerste handelt over de H. Schrift, het tweede over God en zijne werken, het derde over de verlossing en het vierde over de voorschriften van het N. Verbond. Bij den opgang, dien het boek maakte, kwam ook tegenspraak, vooral van den kant der Doopsgezinden, die het niet konden verkroppen, dat hij hen 'Wederdoopers' noemde.

Verhandelingen van den eedt, vertaald. *Met een nareden van A. van Cattenburgh.* Amst. 1729. Wat in het *Specilegium* over de verwerping van den eed gezegd wordt, ergerde Schijn en Maatschoen, maar in nog meerdere mate Abraham Verduin, die Doopsgezind predikant was te Koog-Zaandijk. In een *Bijvoegsel* achter zijn *Christelijke Godgeleerdheid* (dl. II, 398 enz.. Haarlem 1729), welk werk ook in het Latijn werd overgezet door A. Spinniker onder den titel: *Examen argumentorum viri reverendi A. à Cattenburgh pro necessitate jurisjurandi*, (uitgave te Amsterdam 1729), komt hij tegen de beschouwingen van Cattenburgh op, en het is naar aanleiding van de in dit boek door Verduin ontwikkelde gevoelens, dat verscheen de *Verhandeling*, wat blijkens den titel, de vertaling is van zijn in het *Specilegium* uitgesproken gevoelen[1)].

1) De volledige titel is: *Verhandeling over den eedt*, *vertaald uit de christ. godgeleerdheid* van P. van Limborch en A. van Cattenburgh.

Historie van het leven des heeren Hugo de Groot ..... tot den aanvang van zijn gezantschap wegens de ..... kroone van Zweden aan 't Hof van Vrankrijk ..... en vervolgt tot zijn doodt door A. van Cattenburgh. Met een aanhangsel der zelve Historie ..... 2de dr. Dordr. 1732. (De eerste uitgave is van 1727).

Het leven van Israels Koning David in dichtmaat gestelt. Amst. 1743.

Christelijke heilwensch aan de Remonstrantsche gemeente te Rotterdam. Rott. 1712. Dit is de preek, waarmee Cattenburgh zijn afscheid nam van de Rem. gemeente te Rotterdam, bij zijn vertrek naar Amsterdam.

XXI Predicatien over stoffen des O. Testaments. 1731.

XXIII Predicatien over stoffen des O. en des N. Testaments. 1739.

Lijkrede over P. Verwer. Amst. 1731.

Litteratuur: Glasius, *Godgel. Nederl.*, dl. I, blz. 232-235. - Sepp, *Het godgel. onderw.*, dl. II, blz. 214 vlgd. en 456. - S. Blaupot ten Cate, *Gesch. der Doopsgez. in Holland* enz., dl. II, blz. 29 en 30 en vooral aanteekening 1 op laatstgenoemde bladzijde. - v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 266-268. - Dr. B. Tideman, *Overzicht van de geschiedenis der Remonstranten.* Amst. 1897, blz. 74. - *De Remonstr. Broederschap* enz. cf. r.i.v. vooral blz. 16 en 17.

Een door Cattenburgh eigenhandig geschreven lijst van de door hem aan de bibliotheek der Rem. gemeente te Rotterdam geschonken boeken, berust in die bibliotheek (cf. *Catalogus der Hss. op de Bibl. der Rem. gemeente te Rotterdam.* Rott. 1869, blz. 16, no. 161).

[Josua de la Cave]

CAVE (Josua de la) geboren te Rotterdam omstreeks 1596, werd, na in de godgeleerdheid te hebben gestudeerd en tot doctor te zijn bevorderd, in 1620 predikant te Purmerend, alwaar hij in 1622 ontslagen werd. Den 28sten Febr. 1624 werd hij te Leiden als student ingeschreven (*Alb. Stud.* kol. 175) en in 1626 trad hij weer op als predikant te Kuilenburg, waar hij werkzaam bleef tot 1650, toen hij naar Rijsbergen (cl. Breda) vertrok. Hij overleed hier in 1661. Ten jare 1645 kwam hij (wat pleit voor zijn geleerdheid) in aanmerking voor een leerstoel in de godgeleerdheid en in de Hebreeuwsche taal aan de academie te Harderwijk.

Van hem zag het licht:

Minister Jesu Christi, hoc est descriptio veri fidique pastoris et praeconis verb Dei. 1642.

Voor zoover bekend, is hij, door het schrijven van dit boek, de eerste gewees in onze Herv. kerk, die een pastorale godgeleerdheid uitgaf.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 277 en 278.

[Petrus Cazenove]

CAZENOVE (Petrus) aanschouwde het levenslicht te Dordrecht en werd, na hie het noodige voorbereidend onderricht genoten te hebben, den 13den April 173 student

in de godgeleerdheid te Leiden[1]. Tot proponent bevorderd den 27ste April (in de cl. van Leiden en Neder-Rijnland) 1739, werd hij den 26sten Juli 174 beroepen te Hendrik-Ido-Ambacht, alwaar hij, na afgelegd peremptoir examen, de

1) Volgens de opgave bij v.d. Aa, werd Cazenove geboren in het jaar 1711. Afgaande op het *Alb. Stud.* der Leidsche universiteit (kol. 849), waar het heet: '13 April 1734 Petrus Cazenove Dordracenus 21 T., zou hij omstreeks 1713 geboren zijn.

1sten Nov. 1740, den 20sten d.a.v. bevestigd werd door Ds. Jacobus van Meurs uit Dordrecht, met Exod. XXVIII:31-35. Cazenove aanvaardde zijn werk met Hand. XX:24.

Een andere gemeente dan Hendrik-Ido-Ambacht heeft hij niet gehad, hij is hier werkzaam gebleven tot den 29sten Juni 1788, toen hij met 2 Thess. III:16 zijn afscheid preekte. Na zijn emeritaat vestigde Cazenove zich te Leiden, waar hij den 17den Jan. 1796 stierf.

Van hem zag het licht:

God verheerlijkt in zijn gerichte met het Vereenigd Nederland. Dordr. 1750.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 279.

[Hermes Celosse]

CELOSSE (Hermes) geboren te Willemstad omstreeks 1615, studeerde in de godgeleerdheid te Leiden, alwaar hij den 14den Febr. 1635, bij de philosophische faculteit, als student werd ingeschreven. Predikant te Ridderkerk in 1642, is hij hier werkzaam gebleven tot zijn emeritaat in 1676.

Van zijn hand zag het licht:

De CL Psalmen Davids, *mitsgaders de andere gewoonlycke gesangen*, *op de selfde wijsen*, *en afdeelingen van versen*, *als die in de Nederlandsche Gereformeerde kercken gebruyckt worden*[1]. Dordr. 1665.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 284. - Dr. R. Bennink Janssonius, *Geschiedenis van het kerkgezang bij de Hervormden in Nederland.* 2de druk. Amst. 1863, blz. 148. - Josua van Iperen, *Kerkel. historie van het Psalm-gezang der Christenen*, dl. I. Amst. 1777, blz. 184 en 185.

[Henricus Gabriël Certon]

CERTON (Henricus Gabriël) zoon van Henry Louis en Marianne de Marchezalliers de Bellevue, werd geboren te Dordrecht den 20sten Febr. 1697. Na volbrachte studie aan de Leidsche academie (hij werd ingeschreven den 20sten Sept. 1716) werd hij proponent in 1724. Den 3den Juni 1725 werd hij in zijn geboortestad tot Waalsch predikant bevestigd door Izaak Comperat met 1 Tim. VI:13 en 14. Hij preekte zijn intree over Rom. XV:30. Emeritus in 1753, stierf hij na een langdurige ongesteldheid den 28sten Mei 1754.

1) In de voorrede spreekt Celosse van ‘ettelyke fouten, welke door de vorige Psalmberymers, tegen de Taal- en Dichtkunde, begaan waren; van het ongemeen verlangen der verstandigen, om eene nieuwe Psalmberijminge in den openbaren godsdienst te gebruiken en van den geschiksten weg, welken men moest inslaan, om in die veranderinge te slaagen; gelyk men zoo gemakkelyk met het invoeren van de nieuwe overzettinge geslaagd was.’ Hij meende: ‘uyt alle de gene, die de Psalmen Davids oyt in rijm gestelt, ende in 't licht gegeven hebben, moeste worden uytgekipt, het gene allerbest met den grondtext overeen quam, het beste Duytsch en de beste rijm was’, om zoo ‘alle ydele eere, nyt en wangunste uit Christi Kercke te weeren.’

Van hem verschenen in 1803: *Sermons* in 3 deelen.
L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 297.

[Charles Chais]

CHAIS (Charles) aanschouwde den 13^{den} Jan. 1701 als zoon van Jean François en Alexandrine Maurice, het levenslicht te Genève. Zijn eerste opleiding ontving hij van zijns moeders grootvader Charles Maurice (eertijds predikant te Velau en Marseille) en

dit ging zoo goed, dat hij reeds op 13-jarigen leeftijd de lagere school verlaten kon en werd toevertrouwd aan de leiding van zijn oom, den hoogleeraar A. Maurice. Toen hij 14 jaar oud was verdedigde hij: *Theses philologicae de affectibus*, die gedrukt zijn. In 1717 begon hij zijn godgeleerde studie en in 1721 werd hij tot den predikdienst toegelaten. In 1724 werden hem in den vreemde, twee leeraarsplaatsen aangeboden, dan hij verkoos zijn studie te Genève voort te zetten en 'was zijn beroemden oom behulpzaam in het geven van afzonderlijk onderwijs in de wijsbegeerte en in het natuurrecht aan voorname vreemdelingen.' Twee jaar later, in 1726, deed hij in gezelschap van enkele aanzienlijke Engelschen een reis door Zwitserland, den Elzas, Lotharingen, Duitschland en ons land, vanwaar hij naar Parijs toog. Hier kwam hij in aanraking met Montfaucon en den Jezuiet Chamillart, van welke geleerden hij eenigen tijd les kreeg in de oudheden en in het bestudeeren van medailles.

Op zijn reis was hij vooral te Frankfort en te 's-Gravenhage bekend geworden als begaafd prediker en dit zal wel de aanleidende oorzaak zijn geworden dat hij in 1728 in laatstgenoemde gemeente werd beroepen in plaats van den naar Amsterdam vertrokken Henri Chatelain. Dat men hem te Genève niet vergat mag worden afgeleid uit het feit, dat hij door de predikanten d.t.p. tot lid van hun genootschap werd benoemd en dat de raad hem aanstelde tot medebestuurder der openbare boekerij. Emeritus verklaard 'Salvis honorihus et emolumentis' den 20sten Maart 1764 (cf. *Boekzaal* 1764*a*, blz. 486) stierf hij aldaar, den 8sten Oct. 1785, bijna 85 jaar oud. Minzaam in zijnen omgang, hulpvaardig trooster en helper van bedroefden en ongelukkigen, vriendelijk leidsman en onderwijzer op zijne catechisatiën, edel en voortreffelijk mensch, geloovig christen, verstandig, welsprekend en warm evangelieprediker, verwierf hij de achting zijner gemeente in eene hooge mate.' Chais was en bleef een voortreffelijk redenaar en onder de godgeleerden van zijn tijd in ons vaderland, neemt hij een niet onbeduidende plaats in. Dat hij zich ook als philanthroop verdienstelijk maakte, daarvan strekt tot bewijs de liefdadigheidsinrichting, die hij aan de Waalsche kerk te 's-Gravenhage schonk.

Hij schreef:

Le sens littéral de l'Ecriture Sainte defendu contre les principales objections des antiscripturaires et des incrédules modernes. Uit het Engelsch vertaald van Stackhouse. Den Haag 1738, 3 dln. Van zijn hand voegde hij hier aan toe, een verhandeling: *Sur les démoniaques.*

La Sainte Bible ou le V. et le N.T. avec un commentaire littéral composé de notes choisies et tirées de divers auteurs anglois. T. I-VI 1743-1777. Den Haag T. VII en VIII te Rotterdam 1790. De tekst is hoofdzakelijk naar Martin, de zeer oordeelkundige noten zijn van Chais. In deze 8 deelen vindt men alleen de historische boeken van het O.T. Het 8ste deel dezer uitgave, 5 jaar na zijn dood verschenen, bevat een overzicht van 's mans leven.

Lettres historiques et dogmatiques sur les Jubilés et les Indulgences, à l'occasion du Jubilé universel célébré à Rome par Bénoit XIV l'an 1750 et étendu à tout le monde Catholique-Romain en 1751. La Haye 1751. 3 vol.

Glasius prijst in zijn *Godgeleerd Nederland*, dl. I, blz. 241 Chais om dit werk als een 'gelukkig beoefenaar der kerkelijke geschiedenis en krachtig verdediger van het Protestantisme', en hij voegt aan deze woorden toe: 'Het jubilé, dat de

Roomsche kerk in de helft der vorige eeuw vierde, had den schrijver aanleiding gegeven tot de samenstelling van dit doorwrochte werk.'

Sermons sur divers textes de l'Ecriture Sainte. La Haye, 1787. 2 vol.

Hoewel ook J. Hartog in zijn *Geschiedenis van de Predikkunde en de Evangelieprediking in de Prot. kerk van Nederland.* (Amst. 1861) blz. 195 en 196, niet zonder lof is over de preeken van Chais, is zijn oordeel daarover toch niet zoo gunstig als dat van Glasius *ll.* dl. I, blz. 240. 'Chais' (aldus Hartog) 'weet, zonder nog den tekst te veronachtzamen, dien tot zijne schade zoo te generaliseren, dat het pikante verloren gaat.' Voor de wijze echter, waarop de moraal behandeld wordt, heeft Hartog niets dan lof.

Wat hij als catecheet en als godsdienstleeraar wilde, daarvan leggen getuigenis af zijn: *Instruction abrégée sur les premiers principes de la religion chrétienne*, *ou catéchisme pour les jeunes enfants.* La Haye 1752. - *Catêchisme pour les enfants.* Le Haye 1754. - *Catêchisme historique et dogmatique*, *ou instructions familieres sur les principes et sur les faits*, *qui fondent la nécessité d'une relïgion et la divinité de la revélation*, *avec un supplement sur la nature et les perfections de Dieu.* La Haye 1729.

Verder hebben we van hem:

Essai apologétique sur la mêthode de communiquer la petite vérole par l'inoculation. La Haye 1754 Ook te vinden tegelijk met de Holl. vertaling (een Duitsche overzetting zag het licht te Brunswijk in 1756) in dl. I van de *Verhandelingen der Holl. Maatschappij* (Haarl. 1756). In het 5de dl. (1760) plaatste hij een *Verhandeling betreffende den oorsprong en maniere om de kinderziekte inteënten.*

Lettre à M. Sutherland sur la nouvelle méthode d'inoculer, *avec la réponse.* La Haye 1768.

Les moeurs angloises ou appréciation des moeurs et des principes qui caracterisent la nation britannique. La Haye 1758.

Met medewerking van Joncourt, La Fite, Dumas, Hop, J. Guiot, L'Héritier e.a., gaf hij uit de *Bibliothèque des sciences et des beaux-arts.* La Haye 1754-1780. 50 dln.

Naast Maizonnet, predikant te Delft, wordt ook aan Chais het auteurschap toegekend van *Théologie de l'Ecriture sainte ou la science du salut.* La Haye. 2 vol. 1754.

Nog gaf hij uit een verbeterde editie van Hénault's, *Abregé chronologique de l'histoire de France.* La Haye 1747.

Vele stukken van zijne hand worden in de *Bibliothèque raisonnée* (t. 9-26), in de vijf laatste deelen der *Bibliothèque Brittannique*, in de *Nouvelle Bibliothèque*, de *Bibliothèque historique* en de door Lusac uitgegevene *Bibliothèque impartiale*, aangetroffen.

L i t t e r a t u u r : *La France Protestante.* 2 vol. ed. T. III, col. 1003 en 1004. - Glasius, *ll.* dl. I, blz. 238-241. - v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 301-304.

Zijn portret, gegraveerd door Houbraken, is geplaatst vóór zijn werk *La sainte Bible.*

De opgave bij Glasius, dat Chais zijn emeritaat genomen heeft in 1778 en dat hij in 1788 overleden is, is onjuist. Ook v.d. Aa, steunende op wat de schrijver van

Godgeleerd Nederland dienaangaande zegt, dwaalt. Voor den datum van zijn sterven, verwijs ik naar de *Boekzaal* van 1785*b*, blz. 609.

[Armand de la Chapelle]

CHAPELLE (Armand de la) wiens eigenlijke naam is **Armand Boybellaud** of **Boisbeleau** heer van la Chapelle, werd geboren in 1676 te Oullac. Hij begon zijn studie te Bordeaux; maar, na de intrekking van het edict van Nantes werd hij door zijn moeder gezonden naar Engeland, waar hij kwam onder de leiding van zijn grootvader Isaac Bourdieu. Bestemd voor den predikdienst, maakte hij zulke snelle vorderingen in zijn studie, dat hij reeds op 18-jarigen leeftijd bekwaam geacht werd als predikant op te treden. Esrst deed hij dienst in Ierland, daarna te Wandsworth (bij Londen) en eindelijk, als hij d.t.p. twee jaar had vertoefd in Engelands hoofdstad zelf. Hier arbeidde hij van 1711-1725, in welk jaar hij als predikant der Waalsche gemeente te 's-Gravenhage optrad. Na een ongesteldheid van slechts twee dagen stierf hij den 8sten Aug. 1746. Zijn ambtgenoot Jean Royer, hield ‘des Zondagsmorgens daaraanvolgende een toepasselijke redevoering over Hebr. XIII:14.’

La Chapelle was een kundig godgeleerde, bekwaam criticus, nauwgezet vertaler en een beminnelijke persoonlijkheid, ofschoon hij soms zeer scherp kon zijn.

Van hem zagen verscheidene werken het licht als:

Bibliothèque anglaise ou Histoire littéraire de la Grande-Bretange. Amst. 1717-1727. 15 vol. De eerste 5 deelen zijn van Michel de la Roche, de 10 andere van de la Chapelle[1].

Bibilothèque raisonnée des ouvrages des savans de l'Europe. 1728-1753. 52 vol. Deze belangrijke uitgave publiceerde hij met behulp van Massuet; Adr. 's-Gravesande; Rousset; Jaucourt, Barbeyrac en Des Maizeaux. Tot aan het 38ste deel heeft hij alle theologische artikels geschreven.

La religion Chretienne démontrée par la résurrection de J. Chr. Uit het Engelsch vertaald naar Ditton. Amst. 1728. 2 vol.

Refléxions en forme de Lettre au sujet d'un système prétendu nouveau sur le mystère de la Trinité, par Arm. de la Chapelle, pasteur de l'Egl. Wall. à la Haye. Amst. 1729. Als gevolg van dit geschrift verschenen:

Essay sur la manière de traitter la Controverse, *en forme de Lettre adressée* à Monsr. de la Chapelle. Utr. 1730.

Protestation du Sr. Paul Maty, *Min. du St. Evang. et Doct. en Philos. contre ce qui s'est passé dans le Synode Wallon*, *assemblé à Campen en Mai 1730 sur le sujet de la Lettre d'un Théologien à un autre Théologien sur le Mystère de la Trinité.* La Haye.

Suite de l'Essay sur la manière de traiter la Controverse etc. La Haye 1730.

Entretien par Lettres entre Mr. de la Chapelle, *pasteur de l'Egl. Wall. de la Haye*, *et le Sr. Paul Maty*, *Min. du St. Evang. sur le sujet de la Lette d'un Théologien à un autre Théologien sur le Mystère de la Trinité.* 1730.

Paul Maty. *Doctrine de la Trinité éclaircie*, *demontrée par l'Ecriture*, *et défendue contre les objections de* Mr. de la Chapelle, *et de quelques autres Théologiens.* Seconde partie, où l'on expose la Doctrine de l'Ecriture touchant la distinction et la subordination des Personnes Divines. 1730.

1) Is dit misschien een andere editie van hetzelfde werk, aangehaald door D. de Superville (fils) in een *recueil de sermons.* Amst. 1763, p. XVII, onder den titel: *Mémoires pour servir à l'histoire de la Grande Bretagne* door bisschop Burnet, 6 dln., waarvan de eerste 3 vertaald zijn door La Chapelle en de 3 laatste door de Superville.

Réponse à M. Mainard, *ancien chanoine de St. Sernin de Toulouse au sujet d'une conférence sur la religion qu'il a proposée par lettre à un protestant.* La Haye 1730

Le Babillard, vertaald naar Steele. Amst. 1734 en 1745. 2 dln. Volgens Barbier, was het eerste deel bereids verschenen in 1723. Deze vertaling werd herdrukt te Zurich in 1737 in 2 dln. onder den titel: *Le Philosophe nouvelliste.* De aanvallen, die La Chapelle zich veroorloofde in een niet vertaald artikel, maar van zijn hand, tegen Florence Martin en Mejuff. de Perray, berokkenden hem groote moeilijkheden. De Walsche synode van 1744, gehouden te Rotterdam, noodzaakte hem zijn lasterpraatjes in te trekken en het gedeelte van zijn boek, waar ze in voorkwamen, te verwijderen. Van af 1736 heeft de Walsche synode zich met deze aangelegenheid ingelaten (vgl. *Catal. de la Bibliothèque Wallonne.* Leide 1875, p. 38. Extrait des articles du synode des Eglises Wallonnes, assemblé à Flessingue le Jeudi 31 Mai (1736) et J.S. concernant Mr. de la Chapelle. Deductie, beweerende het recht der Besluyten, genomen by 't Walsche synodus, tot laste van D. Armand de la Chapelle, Pred. van de Walsche kerk in 's-Hage, overgelevert by de Gecommitteerden van 't gemelde synodus - aan - de Heeren Commissarissen tot onderzoek van die zaak, aangestelt by Resolutie van de Heeren Staten van Holland en Westfriesland, enz. 1736).

Défense de la religion tant naturelle que révélée contre les infidèles et les incrédules ..... La Haye 1738-1744. 6 vol.

La friponnerie laique des prétendus esprits-forts, *ou remarques sur le discours* (de Collins) *de la liberté de penser.* Vertaald naar Bentley. Amst. 1738.

Nouvelle Bibliothèque ou Histoire littéraire des principaux écrits qui se publient. La Haye 1738 enz. 19 vol. Bij deze uitgave had La Chapelle alz medewerkers: Charles Chais; Barbeyrac; Dargent enz.

Mémoires de Pologne, *contenant ce qui s'est passé de plus remarquable dans ce royaume depuis la mort du roi Auguste jusqu'en 1737.* Lond. 1739.

Vie de Beausobre geplaatst in dl. II van diens *Remarques sur le N.T.* (La Haye, 1742. 2 vol.).

La necessité du culte public parmi les Chrétiens, etablie et défendue contre la lettre de Mr. D.L.F.D.M. sur les assemblées des religionnaires en Laguedoc, écrite à un gentil homme protestant de cette province et imprimée en France sous le faux titre de Rotterdam 1745 par M. Armand de la Chapelle pasteur de l'église Wallonne de la Haye. La Haye 1746. Een Nederlandsche vertaling verscheen onder den titel: *De nootzakelykheit der openbare godsdienstoefening onder de Christenen* enz. Amst. 1747. 2 dln. (Een uitvoerig overzicht van den inhoud en de waarde, ook voor de geschiedenis van het Fransche Protestantisme in de 18de eeuw, vindt men bij Haag, *La France Protestante.* 2me édit. 2 vol. 2 partie. Col. 695 en 699).

La Chapelle wordt ook geacht te zijn de schrijver van *Examen de la manière de prêcher des Protestans françois*, *et du culte extérieur de leur sainte religion.* Amst. 1730. Zonder eenige waarschijnlijkheid heeft men hem toegekend het auteurschap van *l'Histoire des amours et des infortunes d'Abélard et d'Héloise en vers satirique burlesques* (Cologne 1724), enkel en alleen omdat de schrijver

zich noemt Armand. Ook is het een dwaling wanneer men hem het auteurschap toekent van

Lettres d'un théologien Reformé à un gentilhomme luthérien. (Amst. 1737. 2 vol.) en gericht tegen Schiffmacher (vader) een Katholiek Duitscher.

L i t t e r a t u u r : *La France Protestante* 2me éd. 2me vol. Parijs 1880. Col. 693-698. - v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 315 en 316 (onvolledig).

[Nicolaas Antonie van Charante]

CHARANTE (Nicolaas Antonie van) werd te Rotterdam geboren den 19den Dec 1811. Student in de godgeleerdheid te Utrecht den 31sten Dec. 1829, werd hij predikant te Rockanje in 1837. Beroepen te Zaamdam (Oostzijde), den 17den Apri. 1846, nam hij van zijn eerste gemeente afscheid den 12den Juli, met 2 Cor. XI:11 om in zijn tweede, den 9den Aug. bevestigd te worden. Hij stierf hier den 9den Sept. 1873.

Charante was een sterk verdediger van het houden van kinderpreeken. Met Bouman bracht hij deze zaak ter sprake in het *Kerkelijk weekblad* nos 9-12, 19, 20 en 22 (jg. 1844). Bouman (predikant te Rotterdam) trok er tegen te velde, van Gilse noemde ze ondingen, maar van Charante nam ze in bescherming. Hij schreef een groot aantal belletristische werken, meest voor de jeugd.

Op theologisch gebied zag van hem het licht:

Zes Kinderpreeken. Schoonh. 1846.

De blik op het verledene, *een rustpunt van het vertrouwen op het tegenwoordige* Leerrede op den 18den Juni 1848.

De bijbel voor jonge kinderen. Schied. 1849-1855.

De kinderpreek. Verzameling van Kinderpreeken ter aankweeking van kennis en godsvrucht onder de jeugd, door een vereeniging van predikanten uit de onderscheidene oorden onzes vaderlands, onder redactie van N.A. Charante. Schied. 1850-1857.

L i t t e r a t u u r : *Biogr. Woordenboek der N. en Z. Nederl. Letterkunde.* Nieuwe druk, blz. 154 en 155. - J. Hartog, *Gesch. van de Predikk.* enz. blz. 335.

[Henri Châtelain]

CHÂTELAIN (Henri), zag het levenslicht te Parijs den 22sten Febr. 1684, als zoon van Zacharie en Catherine Bonnel. Hij kwam met zijn ouders in Holland en bezocht de Latijnsche school te Leiden, alwaar hij den 3den Nov. 1699 als student in de godgeleerdheid werd ingeschreven. Zijn academische loopbaan begon hij feitelijk te Amsterdam, werwaarts hij zich begaf, om er de lessen bij te wonen van den hoogleeraar Francius. Na hier twee jaar vertoefd te hebben, keerde hij, na het houden eener Latijnscche oratie *Eloquentiae laus* nar Leiden terug, waar hij zijn studie voortzette en door de Walsche synode, die in 1708 te Gouda gehouden werd, zag hij zich in de maand April bevorderd tot proponent. In 1709 bezocht hij de academien te Cambridge en Oxford. Terug in Holland, werd hij beroepen te Londen, om daar dienst te doen in de Martin's Lane kerk. Hij aanvaardde hier zijn arbeid den 23sten Sept. 1711. Bij het begin van 1721 beriep de Waalsche gemeente te 's-Gravenhage

hem tot haar dienaar en den 27sten April van dat jaar, preekte hij hier zijn intree. Vervolgens werd hij in de maand December 1727 te Amsterdam beroepen in plaats van den overleden Abr. Boddens en den 22sten Febr. 1728 in zijn dienst bevestigd door zijn broeder Isaäc Samuël, toen predikant te Rotterdam en sedert 1732 zijn ambtgenoot. Châtelain overleed den 9den Mei 1743.

Van hem kan getuigd worden, dat hij een uitmuntend redenaar was. Zijn portret werd gegraveerd door Endlich met dit bijschrift: Flexanime sermone potens.

Te Londen sloot Châtelain innige vriendschapsbanden met Jacques Claude, en toen deze in 1712 stierf, schreef hij van hem eene levensgeschiedenis, die geplaatst is voor de uitgave van zijn *Oeuvres.* Een biographie van Jacques Bernard (*la vie de Jacques Bernard*) schreef hij als inleiding voor diens tractaat: *De l'excellence de la religion Chrétienne.*

Nog heeft men van hem:

Sermons sur divers textes de l'Ecriture sainte. 6 vol. (Hiervan bestaan verscheidene drukken). In het Duitsch overgezet, zagen ze het licht in 1746 te Maagdenburg. In onze taal werd ze vertaald door F. de Haas, onder het opschrift: *Verzameling van leerredenen.* Amst. 1754. In deze uitgave vindt men een bericht van des schrijvers leven. Ook is er een editie van 's mans preeken: *Predikatien.* Amst. 1749. 2 dln.

Er bestaat ook een *Lettre circulaire de l'Eglise Wallonne d'Amsterdam*, *au sujet du remplacement provisoire de M. Henri Châtelain*, *à cause d'infirmité*, par M. Trembley, reçu Apôtre à Genève, en d. du 29 Mars 1740.

L i t t e r a t u u r: *La France Protestante.* 2me. éd. T. IV, Col. 115 en 116. - *Boekzaal* 1743*b*, blz. 246 en 247. - v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 329. - De data voorkomende in de twee laatstgenoemde werken, stemmen niet altijd overeen met die in *la France Protestante.* Als meer nauwkeurig, zijn deze hier gevolgd.

[Jaques George Chaufepié]

CHAUFEPIÉ (Jaques George) zoon van Samuel (geb. ± 1644, predikant te Couhé tot aan de intrekking van het edict van Nantes, en toen naar Holland gevlucht, waar hij achtereenvolgens in dienst was bij de Waalsche gemeenten te Balk en te Leeuwarden, in welke laatste plaats hij stierf den 11^{den} Maart 1704) en Marie Marboeuf de la Ribaudière, aanschouwde het levenslicht te Leeuwarden, den 9^{den} Nov. 1702. Zijn moeder, die na den dood van haar man, met een groot gezin (10 kinderen) achterbleef en van een niet al te groot inkomen moest leven, gaf aan haar jongsten zoon een voortreffelijke opvoeding en deze toonde zoo'n grooten ijver dat hij bereids op jeugdigen leeftijd naar de hooge school te Franeker kon gaan, waar hij de lessen volgde van R. Andala, de beide Vitringa's en A. Schultens. Met verbazend veel lust voltooide hij hier zijn studie en het feit, dat hij op 19-jarigen leeftijd, den 8sten Mei 1723, door de Walsche synode, destijds te Amsterdam vergaderd, tot proponent werd bevorderd, bewijst genoegzaam, hoe hard hij gestudeerd heeft. Tot zijn onderhoud werd hem een voldoend jaargeld gegeven en in de hoofdstad des lands, zou hij voor een bejaard predikant, enkele predikbeurten vervullen. Als hij hier ongeveer drie jaar had doorgebracht, werd hij bijna gelijktijdig beroepen te Kampen (den 26sten Maart 1725) en te Vlissingen (den 28sten Maart 1725). Laatstgenoemde gemeente werd aangenomen en de bevestiging, door zijn te Nijmegen werkzaam zijnden broeder Samuël Simon, had plaats den 17^{den} Juni met Hebr. XIII:20 en 21, de intreepreek ging over Cor. IV:5.

Achtereenvolgens diende Chaufepié de Waalsche gemeente te Delft (beroepen 13 Nov. 1733, bevestigd 17 Jan. 1734) en te Amsterdam (ber. 17 Sept. 1743, afsch. te Delft met Hebr. XIII:20 en 21, bev. 1 Dec. door Ds. Courtonze met 1 Cor. III:7 en 20, intree-tekst Hand. XX:24). In deze zijn derde gemeente is Chau-

fepié voortdurend werkzaam gebleven tot den 3den Juli 1766 toen hij op ruim 84-jarigen leeftijf overleed. Preeken deed hij evenwel in het laatst van zijn leven niet veel meer, immers in 1765 nog maar tweemal: ‘edoch naderhand hebben zijne ligchaamskrachten hem zulks niet meer toegelaten, evenwel behield hij, tot het einde toe, zijne zielsvermogens, alsmede het volle gebruik van zijn gezicht.’ Om zijn getrouwheid en ijver waarmee hij zich van zijn plicht kweet, wordt hij ten zeerste geprezen en zijn kanselarbeid wordt zeer geroemd. Bij hem beheerschte de stof den tekst en ‘hoewel de exegese in zijn werk eene groote plaats inneemt, en hij zelfs in drie achtereenvolgende leerredenen de niet gemakkelijke taak op zich neemt, om eene verklaring te geven van Daniël IX:24-27, zoo is de onderworpenheid aan de bedoeling van den tekst zijn hoofddeugd niet.’ Veel waarde hechtte hij aan goed catechetisch onderricht en tot op hoogen leeftijd gaf hij godsdienstonderwijs aan hen, die dit van hem verzochten. Trouw in het doen van huisbezoek, hielp hij armen en ongelukkigen zooveel en zoo maar immer mogelijk. ‘Zijn voorbeeldig leven, zijn werkzaam geloof, en zijne aanhoudende verrichtingen, ter bevordering van het heilrijk doel zijns Grooten Meesters, laaten geen den minsten twijfel over, of hij geniet reeds daadelijk den genadenloon, aan alle Gods graaggetrouwe knegten toegezegt.’ 's Mans uitmuntende hoedanigheden en groote diensten werden door de gemeente zeer op prijs gesteld. Met Chaufepié daalde een voortreffelijk man ten grave. Van zijn groote kennis, die hij bezat, getuigen de vele geschriften, die van zijn hand het licht zagen.

Terwijl hij nog student was verschenen van hem twee Latijnsche verhandelingen nl. eene *de ideis innatis* en de andere *dissertatio de supplicio crucis* (gedrukt in 1721).

Lettres sur divers sujets importants de la religion. Amst. 1736. (In dezen bundel vindt men de zeven brieven, die in onze taal overgezet, verschenen onder den titel; *Brieven over gewigtige zaken betreffende den godsdienst.* Haarl. 1738.

Histoire du monde sacré et profane uit het Engelsch vertaald naar Shuckfort. Leid. 1738 en en 1752. 3 dln. Alleen het 2de deel is bewerkt door Chaufepié, J.P. Bernard zette het 1ste, en Toussaint het 3de deel over.

Histoire universelle depuis le commencement du monde jusqu'a présent. Amst. Parijs 1742-1792. Dit werk werd door verscheidene vertalers in het Fransch overgebracht. Chaufepié vertaalde dl. XV-XXIV en verrijkte deze deelen met veel verbeteringen en oordeelkundige aanmerkingen.

Nouveau dictionnaire historique et critique pour servir de supplément ou de continuation au dictionnaire de M.P. Bayle. Kan, wat de geleerdheid der artikelen aangaat, Chaufepié hier bijna de evenknie van Bayle geheeten worden, als criticus staat hij verre beneden hem.

Histoire de la vie et des ouvrages d'Alexandre Pope, geplaatst voor de door Elie de Joncourt bezorgde vertaling dier werken, waarvan de uitgave begon te Amsterdam in 1754.

La vérité de la religion Chrétienne, *prouvée par l'état présent du peuple juif*, *en trois sermons*, *auxquels on en a adjoint deux autres; l'un sur l'époque de l'avénement du Messie*, *l'autre sur le lieu de sa naissance.*. Amst. 1756. (In het Duitsch vertaald door Petzold. Breslau 1758).

Vie des plus illustres philosophes de l'antiquité; vertaald uit het Grieksch door Diogène Laërce. Amst. 1758. 3 dln.

Histoire de la patrie par demandes et par réponses. Uit het Holl. vertaald naar de *verkorte Vaderl. Historie* van J. Wagenaar.

Pratique des vertus Chrétiennes. Uit het Engelsch vertaald naar Basker. Amst. 1760. 2 dln.

Sermons de feu Jean Brutel de la Rivière, avec un éloge historique de l'auteur. Amst. 1746.

Trois sermons sur Jéremie XXXVI:35-37. Amst. 1758. Het doel dat Chaufepié met deze *Sermons* heeft is, om, uit den tegenwoordigen toestand van het Joodsche volk, de waarheid te bewijzen van den Christelijken godsdienst.

Na zijn dood gaf zijn neef Samuël uit: *Sermons sur divers textes de l'Ecriture sainte.* Amst. 1787. 3 vol.

Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des ouvrages de Monsieur Jurieu. Handschrift in 16 bladen. Onvoltooid gebleven biographie van Jurieu, eindigende met het dispuut van dezen met Nicole in 1686/87. Oorspronkelijk bestemd om geplaatst te worden in het supplément op Bayle's *dictionnaire* en ook voor een afzonderlijke levensbeschrijving van Jurieu.

Omstreeks het midden der 18de eeuw richtten de Protestanten te Bordeaux een vraag over het doopen van kinderen (*Mémoire adressé par les Protestants de Bordeaux à Messieurs les pasteurs de l'église Wallonne d'Amsterdam, touchant le Batême de leurs enfants.* Ms. de 5 f.). Hierop verscheen antwoord: *Réponse des pasteurs de l'église Wallonne d'Amsterdam à un Mêmoire, dans lequel on demande, si des Protestans, qui se trouvent dans un pais, où leur religion n'est pas reconnue, où l'on supose par les loix qu'il n'y a point de Protestants, peuvent sans crime faire administrer le Baptême de leurs Enfans dans l'Eglise Romaine; et y contracter des Mariages.* Ms. de 4 f. Dit stuk is ongedateerd, het is vervaardigd door de Chaufepié zooals uit een met zijn handteekening voorziene aanwijzing blijkt.

Mémoire sur l'état de l'église Wallonne d'Otterberg dans le Palatinat, présenté au nom de l'église d'Amsterdam, au synode assemblé à Amsterdam. Juin 1752, geteekend door de Chaufepié. 27 Mei 1752.

La Confession de Foi etc. Leyde, Chez. El. Luzac 1726. (Nouvelle edition, revue par ordre du Synode de Schiedam, Mai 1767, par J.L. Flournoy, pasteur de Leyde et Actuaire, et J.G. de Chaufepié, Pasteur d'Amsterdam).

Van den vader Samuël bestaat in handschrift een autobiographie, het laatste gedeelte van zijn levensgeschiedenis is hierin voorgesteld door Jaques George.

L i t t e r a t u u r: *La France Protestante.* 2me ed. T. IV. Col. 245/46. - *Boekzaal* 1766*b*, blz. 112-114. - v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 332-335. - J. den Hartog, *Geschiedenis* enz., blz. 405 en 406. - *Catalogue de la Bibl. Wall.* Leide 1875. Supplément 1875-1880 en 2de Suppl. Zie reg. i.v.

[Samuël Chaufepié]

CHAUFEPIÉ (Samuël) zoon van Jaques en Elisabeth de Chaufepié werd geboren te Bergen op Zoom, alwaar zijn vader dienst deed als luitenant, den 1sten Juni 1738. Student in de godgeleerdheid te Leiden (23 April 1754, cf. *Alb. Stud.* kol. 1045), werd hij den 2den Juni 1758 bevorderd tot proponent door de Walsche synode, die in dit jaar te Leeuwarden gehouden werd. Beroepen te Dordrecht (1 Oct. 1762), werd

hij peremptoir geëxamineerd in de classis d.t.p. den 2^{den} Nov., en den 21sten d.a.v. bevestigd door zijn oom Samuël Daniël, met Jac. I:22. Zijn

arbeid begon hij met het houden van een preek over Psalm CXIX:173. Hij was achtereenvolgens predikant te Leiden (ber. in Dec. 1763, in plaats van J.H. Chatelain, afsch. met Hand. XX:32, den 26sten Jan. 1764, intree 15 Febr. met Psalm CXIX:8, bevestigd den 12den Febr. 1765 door zijn oom J.G. Chaufepié uit Amsterdam met Acta XX:22), te Amsterdam (ber. 12 Juni 1770, afsch. te Leiden 26 Sept. met Act. XX:32, bevestigd door zijn oom den 23sten Sept. met 1 Tim. VI:11, intreetekst Ps. CXIX:73). Door een noodlottig toeval verdronk hij in een der stadsgrachten den 19den Dec. 1807. Over zijn dood schreef G.S. de Chaufepié een brief aan M. Tydeman (*Cat. van de M. der Nederl. Letterk.* HS. blz. 59).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 335 en 336 (uitgebreid).

[George Samuël de Chaufepié]

CHAUFEPIÉ (George Samuël de) zoon van Samuël en diens huisvrouw Anne Cathérine Francoise de Dompière de Jonquières, zag den 26sten Juli 1773 het levenslicht te Amsterdam. Hij volbracht hier zijn studie en werd, ‘stante synodo’ den 30sten Mei 1793 praeparatoir geëxamineerd door de predikanten v.d. Bank, Huet en Mazel. Beroepen te Heusden, nam hij niet aan, ‘zich vast voorgenomen hebbende, nimmer eene predikplaats te aanvaarden, die door remotie wegens politieke gevoelens was vakant geworden.’ Toen de keuze der Waalsche gemeente te Breda in April 1797 op hem viel, aarzelde hij geen oogenblik deze roeping aan te nemen en den 2den Juli, aanvaardde hij zijn ambt, met het uitspreken eener predikatie over Hebr. XIII:18. Als bevestiger trad op zijn vader, die met 1 Kron. XXVIII:20, zijn zoon tot het dienstwerk inleidde. In 1812 kwam hij te Delft en, na den 20sten Mei 1814 hier afscheid gepreekt te hebben met Pred. XII:13, vertrok hij naar den Haag (beroepen 7 Maart 1814, bevestigd door Ds. J.G.P. Certon met 1 Petr. IV:11*a* den 5den Juni, intreetekst Hand. X:42). Terwijl hij als predikant in den Haag werkzaam was, preekte hij, vooral des zomers veelvuldig te Voorburg, voor de aldaar bestaande Waalsche gemeente, die vacant was sedert 1813. Door zijn optreden aldaar, hield hij er de kerk in stand. Vooral beijverde de Chaufepié zich onvermoeid ‘om tot het nut der Walsche kerken in het algemeen mede te werken, in zijne betrekking als secretaris der commissie door Z.M. met derzelver belangen meer bijzonder belast, welke post hem, terstond na de invoering van het algemeen reglement voor de Hervorme kerk, in 1816, werd opgedragen, en waarvan hij de plichten met ijver en onvermoeide werkzaamheid vervulde, zoodat hij door een langdurige ondervinding en dagelijksche oefening, zich het genoegen mogt verschaffen, veel malen de onderscheidene gemeenten tot gids, en zijnen jongeren medebroederen tot raadsman te verstrekken.’

De Chaufepié beantwoordde in 1806, de door het Zeeuwsch Genootsch. van K. en W. uitgeschreven prijsvraag: *Daar de Pythagorische wijsgeer Apollonius van Tyana door sommige Heidensche en andere schrijvers in gelijken rang met onzen Zaligmaker Jezus Christus geplaatst is; vraagt het genootschap in de eerste plaats wat men nnar waarheid of waarschijnlijkheid van dien zonderlingen man denken moet? en vervolgens of ook, en in hoe verre, eene vergelijking der berigten, om door Philostratus en anderen wegens Apollonius en door de Evangelisten nopens Jezus Christus nagelaten, met en gevoegd bij eene vergelijking van de uiterlijke*

omstandigheid dier schrijvers, een bewijs kan opleveren voor de echtheid der Evangelische

schriften?[1] Het door de Chaufepié op deze vraag ingezonden antwoord werd met de zilveren medailje bekroond en in 1807 werd hij tot lid van het Zweeuwsch Genootschap benoemd. De Maatschappij der Nederl. Letterkunde verkoos hem in 1808 tot lid en in 1811 toonde ook de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem zijn verdiensten op wetschappelijk gebied te erkennen, door hem onder hare medeleden op te nemen. Zeer eervol was ook de onderscheiding, die hem ten deel viel in 1825, toen hij door den senaat van de Groningsche academie, honoris causa, benoemd werd tot Phil. Theor. Mag. en Litt. Hum. doctor.

Behalve de in druk verschenen prijsverhandeling heeft men nog een drietal preeken van zijn hand.

Traité sur la résolution ou la delivrance des Pays-Bas Unis, *comparée avec la sortie d'Israël hors d'Egypte*, *ou sermon de Jeûne sur Exod. XIV:30*, prononcé le 13 Janvier 1814 à Delft. Delft 1814.

Le prix d'une disposition calme et religieuse de l'ame, *dans les circonstances actuelles.* Sermon sur Lament. III:26, prononcé à la Haye le 22 Juillet 1832, et publié au profit des malades. La Haye 1832. (De zieken, hier bedoeld, zijn choleralijders. In hevige mate heerschte deze verschrikkelijke ziekte, destijds in ons land).

La prédication de l'Evangile semblable à la rosée des cieux. Sermon sur Esaie IV:10, 11, publié après la mort de l'auteur, et à la demande du Consistoire de cette église. La Haye 1839. Deze preek was bestemd om uitgesproken te worden bij de vervulling van zijn vijf en twintigjarigen dienst te 's-Gravenhage, maar de dood, die hem, na een kortstondige ongesteldheid overviel, den 4^{den} Juni 1839, verhinderde zulks. De uitgave werd bezorgd door zijn zoon Jaques Henri.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 336 en 337. - *Boekzaal* 1839*b*, blz. 122 en blz. 276-280.

Er bestaat van hem een door D.A.M. Sluyter vervaardigd portret.

[Jaques Henri de Dompière de Chaufepié]

CHAUFEPIÉ (Jaques Henri de Dompière de) zoon van den voorgaanden en die bij zijn familienaam, die van zijn moeder had gevoegd, werd in 1806, te Delft, waar zijn vader destijds predikant was, geboren. Den 12^{den} Juni 1823 ingeschreven als student in de godgeleerdheid te Leiden (cf. *Alb. Stud.* kol. 1260), ontving hij, na zijn bevordering tot candidaat tot den h. dienst in Maart 1830, een beroep naar de Waalsche gemeente te Leeuwarden, waar hij den 16^{den} Mei, door zijn vader bevestigd werd, met een leerrede naar aanleiding van Luc. XXIV:47, terwijl hij zijn dienstwerk aanvaardde, sprekende over 1 Joh. I:5. Achtereenvolgens vinden we hem als predikant te Haarlem (1838), te 's-Gravenhage (beroepen den 21sten Aug. 1839 als opvolger van zijn vader. Afscheid te Haarlem den 17^{den} Nov. met 1 Thess. III:1. Bevestigd door P. Mounier, pred. te Rotterdam met Exod. XX:28. Intree-tekst Hebr. XIII:8),

1) *Dissertation sur Apollonius de Tyane*, *en réponse à la question proposée par la Societé Zélandoise des Sciences*, *en stance du* 2 *Novembre* 1804 (Middelb. 1815). Het hier door de Chaufepié gezegde, moet dienen tot bevestiging van de waarheid der evangelische geschriften. Ofschoon reeds in 1807 bekroond, zag het antwoord pas in 1815 het licht, tegelijk met de antwoorden van J.A. Lotze en H.W. Tydeman. (Zie *Verhandelingen.* Nieuwe serie dl. II).

te Amsterdam (ber. Maart 1849, bevestigd door ds. F.L.T. Chavannes met 2 Tim. IV:1 en 2, intree-tekst 1 Joh. II:3).

Wegens voortdurende ongesteldheid, zag hij zich genoodzaakt zijn emeritaat aantevragen, wat hem tegen den 1sten April 1864 verleend werd; hij was toen reeds zóó verzwakt, dat het hem onmogelijk was om afscheid te preeken. Hij overleed te Leiden den 9den Dec. van laatstgenoemd jaar 'na een langdurig, maar met voorbeeldeloos geduld en geloovige onderwerping doorgestaan lijden'. Tot het laatste toe, vervulde hij de betrekking van secretaris van de commissie voor de zaken der Walsche kerken. Zijn dood werd niet alleen als een groote slag beschouwd voor het Walsche kerkgenootschap, maar voor de geheele vaderlandsche kerk. Hij was een man van groote verdienste, die in de gemeenten, waarin hij achtereenvolgens werkzaam was geweest en bij zijn vele vrienden, hoog geacht en zeer geëerd was.

Behalve een preek van zijn vader, zag van hem het licht:

Mes adieux au troupeau Wallon d'Amsterdam. Amst. 1864.

[Willem Chevallereau]

CHEVALLEREAU (Willem) geboren te Sparendam den 19den Mei 1739, kwam, na zich te Harderwijk reeds in de godgeleerdheid geoefend te hebben, op 24-jarigen leeftijd te Leiden (cf. *Alb. Stud.* kol. 1079, 17 Sept. 1763: Wilhelmus Chevallereau ex pago Sparendam, 24 T.). Den 19den Juni 1764 praeparatoir geëxamineerd in de classis van Haarlem en tot proponent toegelaten, werd hij den 22sten Oct. 1765 beroepen te Diepenheim, alwaar hij, na peremptoir te zijn geëxamineerd den 8sten April 1766, den 25sten Mei d.a.v. door zijn vaderlijken vriend en leidsman J. Schardam uit Spaarnwoude bevestigd werd. We vinden hem later werkzaam te Reewijk (ber. 6 Aug. 1781, afscheid 23 Sept., intree 7 Oct.) en te Ommen, (ber. 17 Febr. 1789, afscheid 26 April, intree 10 Mei). Van den 23sten Febr. 1794 tot den 23sten Nov. d.a.v. heeft Chevallereau dienst gedaan als legerpredikant bij de brigade van den generaal-majoor de Constant Villars. Emeritus in 1817, werd, op den 14den Dec. van dat jaar, door zijn op dien dag bevestigden opvolger A. Verwey Jr. zijn 'aanspraak in plaatse eener afscheidsrede' voorgelezen, dewijl hij zelf door zwakte verhinderd was dit te doen. Hij stierf op Zondag den 26sten April 1818, na een langdurig lijden. Waar Chevallereau gearbeid heeft, was hij zeer gezien en hooggeacht om zijne uitmuntende levenswijze zoowel als om zijn prediking.

Van hem zag het licht:

Eerste eeuwgetij van Diepenheims kerkvernieuwing. 1789.

Kort begrip der christelijke religie verklaard en opgehelderd. Amst. 1789.

Onderwijs in de godsdienst van J. van Nuys Klinkenberg verkort. 1ste dl. Gron. 1789.

Bladwijzer van verklaarde en verdedigde bijbelpaatsen door Nuys Klinkenberg of XII dl. Amst.

Bladwijzer op J. Cook.

De Maatschappij der Nederl. Letterkunde bezit een handschrift van hem: *Brabandsche en Zuid-Hollandsche Reis-verhaal*, in dichtmaat uitgebreid. Uit de hiervoor geplaatste opdracht aan zijn zuster Margaretha, blijkt dat de auteur destijds nog student was.

L i t e r a t u u r : v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 345 en 346 (zeer onvolledig). - *Boekzaal* 1818*a*, blz. 652. - *Cat. der bibl. van de M.d.N.L.* dl. I. (Handschr. blz. 27). Leid. 1887.

[Paulus Chevallier]

CHEVALLIER (Paulus) werd als zoon van Paulus, die scheepskaptein was en

Catharina van de Velde, den 10den Sept. 1722 te Amsterdam geboren. Nog jong (hij was nog geen 10 jaar) verloor hij, die zich toen reeds door groote schranderheid en bijzondere leerlust onderscheidde, zijn vader, en, na eerst het gymnasium te Amsterdam bezocht te hebben en ook eenigen tijd te Lingen te zijn geweest[1)], alwaar hij zich bereids in de studie der godgeleerdheid geoefend had, kwam hij in 1740 te Leiden (16 Sept. cf. *Alb. Stnd.* kol. 983)[2)]. Albert Schultens, Js. Alberti, Tib. Hemsterhuis e.a. droegen tot zijn vorming en liefde voor de wetenschap verbazend veel bij. Den 5den Oct. 1744 werd hij door de classis van Amsterdam bevorderd tot candidaat, na voldoend afgelegd praeparatoir examen, en den 10den Febr. 1745 werd hij beroepen te Sloten. Peremptoir geëxamineerd den 3den Mei; werd hij d.t.p. nog in dezelfde maand bevestigd door den Amsterdamschen predikant Petrus Hollebeek. Sloten werd verwisseld met Rijswijk (ber. 8 Maart 1747, afscheid den 16den April, intree den 30sten April) en na deze gemeente als predikant gediend te hebben, vinden we hem nog werkzaam, na een, naar Aalsmeer den 8sten April 1749 op hem uitgebracht beroep, afgeslagen te hebben, te Groningen (ber. den 21sten Dec. 1750, bev. 21 Maart 1751, afscheid 15 Febr.). Dat van hem als predikant, een goede roep uitging mag zeker wel worden afgeleid uit het feit, dat hij den 30_{sten} April, enkele weken dus maar, nadat hij te Groningen gekomen was, werd beroepen te Rotterdam, voor welk beroep hij evenwel in Mei bedankte[3)].

Toen prof. C. van Velzen, hoogleeraar aan de universiteit t.d.p. den 19den April 1752 overleden was, werd hij in Juni in diens plaats benoemd, en, na den 1sten Sept., tegelijk met de beide andere nieuw benoemde hoogleeraren Michael Bertling en Ewald Hollebeek, door Daniel Gerdes, tot doctor in de godgeleerdheid te zijn bevorderd, aanvaardde hij den 8sten van laatstgenoemde maand, met het uitspreken eener inaugureele oratie: *de fructibus*, *qui ex juste temperata cogitandi libertate in theologiam redundant*, zijn ambt als hoogleeraar in de godgeleerdheid[4)], Als predikant der gemeente, had hij den 2den Juli, sprekende over Ps. CXXII:8 en 9 zijn bediening

1) Den 9den Juli 1739 hield hij te Lingen, onder leiding van Johan Daniel van Hoven, prof. in de historie en welsprekendheid, een oratie: *de historiarum in theologia utilitate*, en den 4den Juli 1740 verdedigde hij, onder voorzitting van J.A. Slechtendal, philosoph. prof. ord. in het openbaar een tentamen physicum, *de illustranda et promovenda Dei gloria per Physicam experimentalem.*

2) Den 6den Februari 1743 heeft, onder het presidium van prof. J. Wesselius, Chevallier, in het openbaar verdedigd een dissertatio theologica *de accessu Hebraeorum ad Panegyrin et ecclesiam primogenitorum qui conscripti sunt in coelis ad Hebr. XII:*23.

3) Onder hen, die moeite gedaan hebben Chevallier te bewegen het beroep naar Rotterdam aantenemen, behoorde ook P. Hofstede (cf. Dr. J.P. de Bie, *Het leven en de werken van P. Hofstede.* Rotterdam 1899, blz. 60, noot 2).

4) Sepp roemt deze oratio inauguralis als allervoortreffelijkst en hij schat hoog den man, die in het midden der 18e eeuw den moed bezat, om woorden te spreken als deze: ‘laetiore et sereniore adhuc fronte libertas, in exponendo scripturae sensu procedit; summopere in hoc quidem negotio enitendum, ut libera adsumamus opnione, non quod interpretum corona stipatum inveterata sancitum opinione, Cocceji, Vitringa, Lampii, Marckii illustribus nominibus exornatum, sed rationum pondere veritatisque sigillo obsignatum, se commendat, suaque insinuat luce.’ Een treffende hulde brengt Chevallier in deze rede aan zijn grooten leermeester A. Schultens (cf. Chr. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, dl. II. Amst. 1866, blz. 14 en 15).

neergelegd. Na den dood van Daniel Gerdes, den 2^{den} Febr. 1765, werd in diens plaats tot hoogleeraar in de theologie benoemd Gerardus

Kuipers, predikant te Scheemda, maar Chevallier werd door curatoren belast met het les geven in de ‘kerkelijke geschiedenissen’, welk leervak vroeger door Gerdes onderwezen was.

‘Hij bleef steeds op de hoogte van zijn tijd. Ofschoon hij onder de Voetianen gerangschikt werd, kon men bijna niet opmerken tot welke partij hij behoorde, zoo gematigd en vrijzinnig was de geest van zijn onderwijs. Zijne collegiën boden bij afwisseling dan ook een groote verscheidenheid van onderwerpen aan. Behalve de dogmatiek, waarbij hij een nimmer volledig gedrukt schema, door hem zelven bewerkt, ten grondslag legde, behandelde hij ook met liefde de homiletiek, overtuigd als hij met Hollebeek was, dat de predikwijze hier te lande nog zooveel te wenschen overliet.’

Chevallier is ongetwijfeld een zeer bestudeerd man geweest, die niet alleen tehuis was op het gebied der godgeleerdheid, maar die bijna elk terrein van wetenschap overzag. Zijn colleges, ofschoon voor eerstbeginnenden wel wat omslachtig, waren zaakrijk en de vorm waarin ze gegeven werden, was over het algemeen genomen, schoon. De lessen, die hij gaf over Grotius: *De veritate religionis Christianae* vonden verbazend veel toejuiching en niet alleen door studenten werden ze bijgewoond maar zelfs door regeeringsleden en letterkundigen.

Bij zijn lessen over de kerkgeschiedenis volgde hij de *Institutiones* van Jablonsky, bij die over de *kerkelijke oudheden*, het handboek van Baumgarten. ‘Bovendien schijnt wel de *refutatio naturalismi* hem na aan het hart te hebben gelegen, want reeds dadelijk opende hij daarover een college, hetwelk bijna telken jare werd voortgezet. Dat hij in zake het jus naturale niet het gevoelen deelde van Frederik Adolf van der Marck, blijkt uit hetgeen gebeurde met een der stellingen, geplaatst achter het proefschrift van den kandidaat L.M. Schukking, die den 28sten Juni 1764 promoveerde op een academisch proefschrift; *de Symbolica rerum traditione*, *quae in Drenthiae Rep. Stoklegginge nuncupatur.* Promotor was van der Marck. Wat deed nu Chevallier, die destijds als rector magnificus fungeerde? Hij beval dat een der theses, welke naar zijn oordeel, schade berokkenen zou aan de academie, achterwege zou gelaten worden. Na de promotie liet Schukking een *monitum* drukken, 't welk aan de dissertatie werd toegevoegd, en waarin hij aantoonde, dat diezelfde stelling meermalen aan de academie verdedigd was, zonder dat de senaat er ooit aanmerking op gemaakt had. Dit een en ander verbitterde Chevallier, de zaak werd voor den senaat gebracht (den 3^{den} Juli 1764), van der Marck mengde er zich in, ten slotte werden de curatoren er in betrokken, wier beslissing, tengevolge van verschillende omstandigheden, pas den 14^{den} Febr. 1766 kwam. Ze verklaarden dat ze met leedwezen kennis genomen hadden van het gerezen verschil, dat nergens anders toe strekken kon, dan tot nadeel van de academie en ze gaven den zeer verstandigen raad, dat iedere professor het beste zou doen te blijven ‘by het bestek, waerin hy van wegens de souverain is gestelt, en zonder sich met dat van eenen anderen te bemoeien.’ ‘Tot de zeer uitgebreide literatuur der geschillen met van der Marck, behooren ook de *twee Brieven* (Mr. Boeles zegt *ll.* drie brieven) van Chevallier aan van der Marck, door even vele “*Antwoorden*” van den laatsten gevolgd, “*betreffende zekere geschrevene notulen*”, nl. van de classis van Groningen en het Goorecht, door Chevallier gesteld.’

Over de vraag of Chevallier invloed heeft uitgeoefend op de verbetering der

predikwijze bij de Hervormden in ons vaderland, wordt verschillend geoordeeld. Van der Aa zegt dat die invloed onbetwistbaar is, anderen oordeelen er eenigzins anders over, wel het goede erkennende, dat in zijn preeken is te vinden, maar desniettegenstaande dit toch van oordeel, dat zijn invloed klein is. Tegen de hier te lande bestaande predikwijze, kwam de ambtgenoot van Chevallier, Ewald Hollebeek in verzet, hij wenschte er voor in de plaats te zien treden de Engelsche methode. Wat Hollebeek wilde deed hij kennen in zijn *de optimo concionnm genere.* Met de hier ontwikkelde gevoelens was Chevallier het eens, zooals blijkt uit het voorkomende op de ordo lectionum 1771/72, waar, achter zijn naam staat opgeteekend: '*Artis homileticae praecepta*, cum ad *Methodum*, quae *nostratibus* cum maxime recepta est, tum ad eam, quae *liberior* sive *Anglicana* vocatur, ad temperata, exponet, illorum praxin exemplis, patris sermone ad calamum dictandis, illustraturus. Vóór echter deze woorden op de "series" prijkten, was van Chevallier's hand verschenen een *Zestal van Kerkelijke Redevoeringen*, *over zommige algemeene gronden der Zedeleere* (1770 Groningen)[1)], en het is in dit zestal dat hij een practische proeve geven wil van de aangeprezene methode. Hartog (*ll.* blz. 297) zegt, dat reeds de titel, waaronder het werk verscheen, de verwachting niet hoog stemt, en vreezen doet dat het wijsgeerig betoog in geen kleine mate daarin zal gevonden worden. In het voorbericht heet het d.t.p. verder, vindt men uiteengezet de beginselen en het doel, waarmee het uitgegeven werd, en Hartog is van oordeel, dat daarin denkbeelden ontwikkeld worden, die lof verdienen. Chevallier is er van overtuigd dat een hoofdbedoeling van den godsdienst is: "om het zedelijk beeld van God met nieuwen luister in ons te hervormen, en afgeweken menschen, uit hun verval hersteld, door de liefde en beoefening van wezenlijke deugd reeds op de aarde bekwaam te maken voor den gloriestaat, en de bedrijven der vlekkelooze hemellingen." Hiertoe wil hij medewerken door de verkondiging van het evangelie, en wetende dat "het recht en hoogstnoodig begrip van den Bijbelzin niet vertuid ligt aan zekere prediktrant", zoo is zijn opvatting, dat de manier, die tot nu toe gevolgd werd, groote gebreken heeft, die vermeden zullen worden, indien men zich bedient van "de vrijere predikstijl" van Hollebeek. In het uitleggen en betoogen der waarheden van het evangelie, wil hij echter ook op hoogen prijs gesteld zien, de medewerking der gezonde rede, en dewijl het hem bekend is, dat de menschen zich met geen machtspreuken laten paaijen, betoogen en beredeneeren wat "op den stoel der waarheid wordt ter bane gebracht." Waar hij dit beweert, is hij ongetwijfeld in zijn goed recht, maar (zegt Hartog), ofschoon hij geheel en al vrijgepleit kan worden, van hetgeen men in die dagen noemde "eene doode naturalistische moraal", zoo *ligt*

1) In 1771 verscheen nog te Groningen *Ernstig Beklag van Waarheid en Godvrugtlievende Groningers* over een boekje tot opschrift hebbende: *Zedige Aanmerkingen van een Waarheid en Godvruchtlievend Groninger gezelschap*, over een *Zestal van Kerkelijke Redevoeringen* uitgesprooken en in het licht gegeeven door den Hoog-Eerwaarden Heer P. Chevallier, prof. der H. Godgeleerdheid te Groningen, waar in ten klaarsten getoond word, dat de inhoud der zo genaamde Zedige Aanmerkingen nog uit liefde voor Godvrucht, nog uit zucht voor waarheid, zij voortgevloeid maar lijnrecht daartegen strijde, en dat zo veele als in Groningen Waarheid en Godvrucht-lievenden mogen genaamd worden, dezelve niet alleen niet voor de hunne erkennen, maar ten hoogsten verfoeijen, meenende door dien verdichten tytel zo seer voor zich, als zijn Hoog-Eerw. door derzelver inhoud beledigd te zijn.

toch juist hier de schaduwzijde van zijne leerredenen, of liever *van zijne redevoeringen.* De geleerdheid en gerektheid, die andere predikers in het verklaren van de woorden van den tekst ten toon spreidden, worden bij hem even sterk gezien in het betoog van de waarheid door hem uit den tekst afgeleid, een betoog dat op zichzelf wel veel voortreffelijks bevat, maar, beoordeeld als ontwikkeling der Evangelische waarheid voor eene christelijke gemeente, droog en dor is, en soms niets anders geeft te zien dan den wijsgeer.' Met het aanhalen van een voorbeeld, toont Hartog de waarheid aan van wat hij zegt, en al erkent hij, dat lof moet gegeven worden aan de toepassingen, die de *redevoeringen* besluiten, hij is tevens van ooreeel, dat, waar de hoorders eerst hebben moeten luisteren naar een geleerd betoog, ze voor 'een warme toepassing' bijna niet meer vatbaar kunnen zijn. Erkend wordt, 'dat hij heeft meegewerkt om aan de christelijke zedeleer een plaats te verschaffen, die haar op den predikstoel toekomt'; maar beweerd wordt eveneens 'dat, indien er geen andere proeven waren geleverd (dan die van Chevallier), de predikwijze van Hollebeek weinig kans zou gehad hebben om de analytische verkeerdheden af te schaffen, en ook geen regt, omdat ze in een ander uiterste verviel, en langs een anderen weg evenzeer schipbreuk leed op de klip der onvruchtbare geleerdheid' Van een zelfde meening als Hartog ten opzichte van Chevallier's preeken is ook Mr. W.B.S. Boeles (cf. *Levensschetsen der Groninger Hoogleeraren* achter dr. Jonckbloet's *gedenkboek der hoogeschool te Groningen*) als hij zegt, dat hij in zijn practische proeven om daardoor de methode Hollebeek aan te prijzen, niet gelukkig slaagde, omdat zijn *redevoeringen* te wijsgeerig en te ingewikkeld waren, om door ongeletterde menschen goed verstaan te worden. Dr. de Bie (cf. *Het leven en de werken van Petrus Hofstede*) zegt: 'Men is het er vrij wel over eens, dat de wijsgeerig getinte verhandelingen van Chevallier bij al het verdienstelijke, dat haar moge aangekleefd hebben, geene gelukkige proeven zijn geweest van de voorgestelde hervorming.'

Vond de vorm, of liever vond de wijze waarop Chevallier door zijn *redevoeringen*, verandering wilde brengen in de preekmethode, niet al veel bijval, die evenwe ook niet uitbleef (cf. o.a. *Vaderlandsche Letteroefeningen.* 1771, blz. 12 enz.), de beschuldigingen, gericht tegen Hollebeek's methode, bracht men ook in tegen de zijne 'Men waande zelfs, dat door zijn zedekundig prediken, de Bijbel van den kanse zou verdrongen en de godsdienst der rede daarvoor in de plaats zou gesteld worden.' 't Had er iets van, werd beweerd, alsof er Remonstrantsche en kettersche gevoelens door werden verspreid en alsof de geloofsleer veronachtzaamd of gering geschat werd. Er moest verzet tegen komen ook al dewijl de wijze, waarop hij zich uitliet over de waarde van de deugden der Heidenen, ergernis wekte. Weldra zag dan ook het licht een geschriftje, dat een doorgaande polemiek bevat tegen de genoemde redevoeringen en tegen de nieuwe predikwijze: *Zedige Aanmerkingen van een Waarheid- en Godvrugtlievend Groninger Geselschap*, *over een sestal van kerkelyke redevoeringen*, *uitgesprooken en in het licht gegeeven door den Hoogwaarden Heere* P. Chevalier, professor der godgeleerdheid en kerkelijke geschiedenissen, en academieprediker, in de Hoogeschoole van Stad en Lande binnen Groningen. 's-Grav. 1771. Op alles afdoende wijze heeft dr. de Bie aangetoond, dat, wie ook de schrijver der *Zedige aanmerkingen* moge zijn, Petrus Hofstede het niet is, zooals prof. J.J. Schultens te Leiden, in een paar brieven van Chevallier, scheen te bevroeden.

Verdedigd werd Chevallier in een geschrift: *de Hoog Eerwaarde Heer P. Chevallier verdedigd*, *ten aanzien zyner kerkelyke Redevoeringen over sommige algemeene*

gronden der kristelyke zedenleer, *en in 't gebruik der Engelsche Predikwyze*, *door een geselschap van Hollanders: Met een breedvoerig voorberigt van den Uitgeever Johannes Christoffel van Oldenburg.* 1e stukje. Leyd. 1772.

Bleek reeds boven, en ten overvloede ook uit dit geschrift, dat het Chevallier aan personen, die 't met hem eens waren niet ontbrak, 'toch schijnt de redenaar wegens den gevoerden strijd van het voornemen te hebben afgezien, om de uitgave te vervolgen.'

Met zijn studenten behandelde hij o.a. de *Institutiones Hermeneuticae* van Rambach, de *Institutiones interpretis N.T.* (1e uitgave Leipzig 1761) van Ernesti, en nog in het laatst van zijn leven *de Encyclopedia Theologica* naar Mursinna's handleiding.

Wat de kerkelijke geschiedenis aanbelangt, Glasius (en op diens voetspoor ook van der Aa) zegt, dat ze in Chevallier een gelukkigen beoefenaar vond[1)], 'die haar niet dor en droog behandelde, maar liefst op eene wijsgeerige wijze, oorzaken en gevolgen met elkander vergelijkende, er het krachtig bewijs in vindende voor de waarheid des christendoms en de allerheilzaamste lessen voor den belijder des evangelies. Ook hier bragt hij, zooals hij doorgaans plagt, theorie en praktijk in nauw verband.'

'Als kritisch bijbeluitlegger toonde Chevallier een waardig leerling van Alberti en A. Schultens te zijn. De heilige schrift was dan ook de grondslag zijner systematische godgeleerdheid. Hoe weinig ook van den arbeid des geleerden mans in het licht is verschenen, bezitten wij echter toch eene proeve van zijne dogmatische studie. Ze is nogtans zonder titel, en kwam van 1773 tot 1775 in losse bladen, ten gebruike zijner leerlingen, van de pers. Op de eerste bladzijde draagt het tot opschrift: *Schema institutionum theologicarum.* Het is dan ook een schets, maar die, uit 26 hoofdstukken; waarvan het laatste over de bekeering handelt, bestaande en niet geheel voltooid, den helderen en milden geest van den godgeleerde, die haar vervaardigde, aantoont. Hij zelf verklaarde aan zijnen geliefden leerling Muntinghe, dat hij haar voor aanmerkelijke verbetering vatbaar hield. En dit moest wel het oordeel over eigen werk wezen bij hem, die met zijnen tijd medeging en dagelijksch zijne kennis uitbreidde. In zijnen systematischen arbeid openbaarde zich reeds zijne hooge ingenomenheid met de christelijke zedeleer. Hij beijverde zich toch gedurig om de praktikale toepassing der leerstukken aan te wijzen. De zedeleer van het evangelie was, indien men het zoo mag noemen, zijn lievelingsvak. Grondig bekend met wat tot zijnen tijd geschreven was over de wijsgeerige moraal, deed hij die van het christendom in hare schoonheid en kracht waarderen.'

Tweemaal trad Chevallier als rector op, de eerste maal van den 3den Sept. 1763-1764, en het was op den laatsten datum (het honderd een en vijftigste verjaarfeest van de stichting der academie) dat hij met het houden eener oratie; *de literis humanioribus*, *optimo religionis Christianae praesidio*[2)], de waardigheid aan zijn opvolger Ludov. Conrad. Schroeder overdroeg. Voor de tweede maal het

1) Cf. Sepp, *Joh. Stinstra* enz. dl. II, blz. 15.
2) Deze oratie is o.a. opgenomen in Scheidii, *de ratione studii commentationes Joachimi Fortii Ringelbergii*, *Desid. Erasmi*, *M.A. Murate* ..... cet. Pars I, II, III. Harderovici et Lugd. Bat. 1786-1792.

rectoraat overdragende in Sept. 1784, sprak hij een rede uit *de regundis finibus in revocanda simplicitate doctrinae salutaris apostolica.*

Van hem zag nog het licht:

Gods weg in het heiligdom gebillijkt, *en de eeuwige grond van het vertrouwen der christenen*, *by het ontydig affsterven haarer koninglijke hoogheid Anna*, *gouvernante der Vereenigde Nederlanden*, enz. enz. aangewezen in eene Leerrede. Groningen 1759.

Een tweetal Leerredenen, zijnde de eerste een Lijkrede over Hand. XX:36-38*a* den 12 van Bloeimaand in de Academiekerk uitgesprooken ..... ter gedachtenisse van den WelEerw. en Zeergeleerden Heere T.A. Clarisse, laatst veel geachten Euangeliedienaar te Amsterdam, den 7 van Bloeimaand binnen Groningen in den Heere ontslapen. De andere behelst, eene Leerrede van den nu zaligen Heer Theodorus Adrianus Clarisse, over Hand. XIII:38 en 39, zijnde de laatste welke sijn WelEerw. binnen Amsterdam, gehouden heeft; naar desselfs handschrift ter drukpersse vervaardigt door ..... Gron. en Amst. 1782.

De voetstappen der goddelyke voorzienigheid in Nederlands Staatsinstellingen opengelegd in eene kerkrede over 1 Kon. XII:15*a.* Gron. 1795.

Hadden de preeken van Chevallier hem volstrekt niet immer het aangename gebracht, was er veel over geschreven en gesproken, dit was ook het geval met een leerrede, die hij op den 1sten Januari 1791 des avonds in de academiekerk uitgesproken had. Naar aanleiding daarvan schreven Burgemeesteren en raad der stad Groningen, ‘dat de Heer Professor Chevallier, zich niet ontzien hadt, in zijne aanspraak, onder het negental der stadspredikanten mede den Heer Th.B. de Blau te begrijpen, schoon aan den zelven den Dienst als leeraar in de stad Groningen was opgezegd, en hij niet meer onder het eerwaardig ministerie dier stad behoorde - dat de Hoogleeraar Chevallier zijne aanspraaken met uitdrukkingen vergezeld hadt, van welke hij zich hadt behooren te onthouden, en bepaaldelijk werd hem ten laste gelegd, dat hij zou gezegd hebben, “dat hy den Heer de Blau mede onder het negental predikanten begreep.” Nog hield de aanklacht in dat hij tegen de studenten had gezegd, dat ze “zich niet moeten bekwaam maken met oogmerk om daar door de eene of andere post te bekomen; wijl die, in deese dagen, niet naar verdiensten werden begeeven; maar dat sy zich moesten zoeken te volmaaken, tot hun eigen voldoening en geluk.” ..... De Staten der provincie, na de zaak overwogen te hebben, waren van oordeel dat “de Heer professor Chevallier, in de gesegde Predikatie, uit het oog scheen verlooren te hebben het 9 artykel des plakaats van één October 1789, en in plaats van zich daar volgens naauwkeurig te gedraagen, het tegengestelde van de daar uitgedrukte welmeening van hun Ed. Mog. hadt uitgewerkt.” Een rechterlijk onderzoek zouden ze maar niet doordrijven voor dezen keer, ze zouden 't er maar voor houden, dat de Heer Professor Chevallier, zich, op meergemelden Nieuwejaars-avond, door ongemesureerde en onvoorsigtige expressiën, te veel geëmancipeerd, en aanleiding tot ergernissen gegeeven hadt, zonder nogthans daartoe een opzettelijk voorneemen gehad te hebben.’ Verder zouden curatoren hem ‘ernstig vermanen, in het toekomende, omsigtiger te zijn’ opdat het niet den schijn zou hebben, dat hij iets deed tegen het placaat van de 1sten Oct. 1789, ‘ten einde aldus voor te komen de onaangename gevolgen, welke anderzins, by ontstentenis van zulks, uit zijne eigene daaden, noodwendig voor hem

zouden moeten voortvloeien.' Chevallier beklaagde zich bij curatoren, die hem niet hielpen, terwijl de Staten zijn verzoekschrift om matiger oordeel, eenvoudig ter zijde hebben gelegd, ze bleven volharden bij het ten zijnen opzichte genomen besluit.

In het *Nederl. Arch. voor kerkel. gesch.* dl. II, Leiden 1842, komt een verhandeling voor van prof. H.J. Royaards, *de leer der quaterniteit in de Chr. kerk*, en het is hier, dat men op blz. 266-268, een schrijven vindt van Chevallier, gedateerd 19 Juli 1776, handelende over genoemd onderwerp.

'In het bezit van eene uitgebreide boekerij, de oude en de voornaamste nieuwere talen grondig verstaande, in Europa's letterkundige geschiedenis buitengewoon bedreven, aan een scherpzinnig oordeel een stalen geheugen parende, vereenigde hij talrijke talenten in zich, welke hij allen op woeker uitzette.' 'Hij was een godgeleerde van zeldzame scherpzinnigheid, en veelomvattende theologische godgeleerdheid. Overigens werd hij als een vroom, rechtschapen, vriendelijk, hulpvaardig man geroemd. Het is waar, dat hij weinig van zijne studiën door de pers heeft gemeen gemaakt, maar, al ware ons niets van zijnen arbeid bewaard gebleven, dan zouden wij nogtans hoogen dunk van 's mans talenten hebben, daar uit zijne school zoovele voortreffelijke mannen zijn voortgekomen, en onder deze de beroemde hoogleeraren Sypkens, Muntinghe en Heringa.' Chevallier stierf den 7^{den} Maart 1796.

L i t t e r a t u u r : Glasius, *Godgel. Nederl.* dl. I, blz. 243-248. - Dr. J.P. de Bie, *Het leven van Petrus Hofstede*, reg. i.v. - Hartog, *Geschiedenis der Predikkunde*, enz. blz. 297-300 en 386. - Mr. Boeles in zijn *Levensschetsen der Groninger Hoogleeraren*, achter prof. Jonckbloet's, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen* op blz. 76/77 - van der Aa, *ll.* dl. III, blz. 346-349. - Vervolg op Wagenaar's *Vaderl. Historie*, dl. XXIV, blz. 266-270. - Chr. Sepp, *Joh. Stinstra en zijn tijd* enz. dl. II, reg. i.v. vooral blz. 14 en 15.

[Pierre Chevallier]

CHEVALLIER Pierre, zoon van den voorgaanden en diens huisvrouw Margaretha Geertruida Alberthoma, werd geboren te Groningen den 22sten November 1760. Zijn opleiding ontving hij in zijn geboorteplaats en den 29sten April 1783, werd hij door de classis Groningen toegelaten tot de evangeliebediening. Beroepen te Lellens in Juni 1783, werd hij hier, na den 1sten Juli zijn peremptoir examen te hebben afgelegd, den 7^{den} Sept. door zijn vader bevestigd. Nauwelijks was hij hier eenige weken werkzaam, of reeds den 16^{den} Oct. werd door de Waalsche gemeente te Naarden, na het vertrek van haren leeraar Souchay naar Leiden, een beroep op hem uitgebracht, dat hij aannam. Zijn bevestiging in deze zijn tweede standplaats geschiedde in 1784. Een jaar later kwam hij te Zwolle (ber. den 20sten Febr. 1785, afscheid den 26sten Juni, intree den 10^{den} Juli) 'waar hij de gemeente met bijzonderen voorspoed stichtte, doch zich liet stuiten in zijne luisterrijke loopbaan, door gemoedelijke bezwaren, tegen het afleggen van staatkundige eeden, hoedanige er in 1787 gevorderd werden.' Drie jaar ongeveer arbeidde hij te Zwolle en in 1788 lei hij, om de opgegeven rede zijn betrekking neer 'en drong zelf op het vervullen zijner plaats aan, wat in April 1793 evenwel pas gebeurde.'

In de jaren, die hij als ambteloos burger te Zwolle doorbracht, leidde hij o.m. ook de opvoeding van den lateren gouverneur-generaal G.A.G.Ph. baron van der Capellen.

Den 16^{den} Aug. 1794 kwam, nadat hij inmiddels bedankt had voor de eer, om

als Fransch predikant naar Kopenhagen te gaan, tot hem de roepstem van de Waalsche gemeente te Harderwijk, en het was hier, dat hij den 16 Nov. bevestigd werd door den Haarlemschen predikant P.D. Huet.

Te Zwolle kon men Chevallier blijkbaar niet vergeten, want den 28sten Febr. 1795, werd hij, op voorstel der municipaliteit dier stad, nadat deze de resolutie van 1788 'omtrent hem genomen had geannulleerd', door den kerkeraad der Waalsche gemeente beroepen, doch de lust derwaarts terug te keeren ontbrak bij hem, reden waarom hij bedankte. Enkele maanden later kwam de Amsterdamsche gemeente tot hem (ber. den 11^{den} Aug. 1795), doch daar men den geleerden predikant gaarne te Harderwijk wilde behouden, werd hij door curatoren der hoogeschool d.t.p. benoemd tot hoogleeraar in de 'theologia pastoralis', dan hoe vereerend deze onderscheiding ook was, hij bedankte er voor. Den 18^{den} Oct. verliet hij zijn vierde standplaats om zich den 15^{den} Nov. 1795, na door Ds. Griot bevestigd te zijn, aan de Waalsche gemeente in de hoofdstad van ons land te verbinden. 30 jaar bijna heeft hij hier 'met ijver en zegen, vol lust en volharding in het godsdienstig onderwijs, in het bezoeken der kranken en der armen, en in de overige deelen van zijn gewichtig werk', gearbeid.

Behalve voor zijn pastoraal werk 'vond hij nog tijd tot het beoefenen der oude en nieuwe letterkunde, en van velerlei vakken van geleerdheid; terwijl hij de uitbreiding van het rijk der waarheid en der liefde in verschillende betrekkingen, ijverig voorstond; zijn bondige brief aan Herman Muntinghe, en eenige letter- en geschiedkundige verhandelingen geplaatst, getuigen van zijne geleerdheid en smaak.' De brief van Muntinghe (*Aan Herman Muntinghe.* Amst. 1806) handelt over de historische waarheid van het in Genesis verhaalde, met betrekking tot het bevel door God aan Abraham gegeven om hem zijn zoon Izaak te offeren; over de houding van den aartsvader bij die gelegenheid en gevolgelijk in het algemeen over de waardigheid en het gezag van de H.S. boven de redeneeringen van een zoogenaamde wijsbegeerte. Wat Chevallier aan Muntinghe schreef is gericht tegen de vrij scherpe aanvallen van Paulus van Hemert in zijn *Lectuur voor de ontbijt- en theetafel.*

In druk bezitten we van hem:

Le troisième jubilé sémi-séculaire de la maison des orphelins Wallons à Amsterdam, *célebré les 23 et 25 Avril 1821*, par Robert et Chevallier. Amst. 1821.

Sermons prononcés dans l'église Wallonne d'Amsterdam, *pour célébrer le troisième jubilé de la réformation*, le 2 de Nov. 1817, par J.T. l'A. et P. Chevallier. Amst. 1817.

Sermons relatifs aux circonstances de la patrie, par P.C. La Haye 1814.

Overdenkingen bij gelegenheid van twee bedestonden in het Zendelinggenootschap te Amsterdam. Amst. 1813.

In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1812-1817 plaatste hij vier verhandelingen, die hij allemaal had voorgelezen in Felix Meritis, over *Magnus Aurelius Casiodorus*, *Waarheid en onafhankelijkheid*, *de Penningkunde* en over *Olympia Fulvia Morata.*

In 1810 werd Chevallier door Lodewijk Napoleon aangesteld om hem onze taal te leeren, en dat de 'Koning van Holland', nadat hij voor de beslommeringen, aan de regeering van Nederland gebonden, had bedankt, zijn voormaligen taalonderwijzer

niet vergat, dit blijkt hieruit, dat hij hem na dien tijd, herhaaldelijk brieven heeft gezonden.

'Eene rijke verbeelding, levendig gevoel, goed geheugen, groote belezenheid en ongemeene vaardigheid, met ernst en kracht, kenmerken zijne opstellen, zijne gewijde leerredenen, zijn onderwijs aan de jeugd en zijn gezellig verkeer. Chevallier had een sprekend oog, een krachtige stem en eenen schoonen stand op den kansel. Zijn welgemaakt lichaam was gezond en doorgaans sterk.' Hij was lid geworden, en dit als een erkenning van zijn verdienste op wetenschappelijk gebied, van het Utr. genootschap; mede-directeur van het Groningsch instituut voor doofstommen en secretaris van het zendeling- en bijbelgenootschap, waarvoor hij zeer veel gedaan en bijzonder geijverd heeft. In de gemeenten, waar hij achtereenvolgens arbeidde was hij zeer gezien om zijn trouwen arbeid en om zijn innige vroomheid.

Van hem bestaat een portret, geschilderd door Ch. Howard Hodges, gegraveerd door A.v.d. Beek en Dirk Sluyter.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 349 en 350. *Boekzaal*, 1825*b* blz. 411-413.

[Johannes Claessen]

CLAESSEN (Johannes) geboren in Mei 1734 te Maastricht, werd bevorderd tot proponent in de classis van Arnhem, den 4^{den} Mei 1756. In plaats van Van der Horst, werd hij in 1760 rector te Schoonhoven en den 17^{den} April 1761 werd hij van hier beroepen naar Kedichem, waar hij den 26sten Juli, door den em. predikant Joh. van Drunen bevestigd werd. Een dag na zijn intree, alzoo den 27sten Juli werd hij reeds beroepen naar Leerdam, om hier, na den 24sten Aug. zijn afscheid te hebben gepredikt, den 6^{den} Sept. door H.E. Kuipers, predikant te Aquoy, tot zijn tweede gemeente te worden ingeleid. 45 jaar heeft hij de Leerdamsche gemeente met ijver en trouw gediend, en den 20sten Juni 1806 kreeg hij, wegens zielsen lichaamskrankheid, eervol emeritaat, terwijl hij den 8sten Sept. van dit jaar, met Jerem. XVII:16 zijn afscheid preekte. Hij stierf den 24sten Juli 1812.

Driemaal werd zijn portret gemaakt, nl. eens door Johan Elias Haid, een onbekende met het onderschrift 'Orator sacer Leerdami aetatis LI', en door R. Vinkeles, met dit zesregelig vers, door Claessen zelf gemaakt er onder:

Hoe juist ook mijn gelaat hier mogt getroffen wezen
Gij ziet een sterveling en zondig menschen kind,
Dat in zich zelv' gebrek aan deugd en wijsheid vindt;
Schoon zulks in deze prent voor 't oog niet is te lezen,
Ik pleit met mond en pen voor waarheid en voor deugd,
De welstand van Gods kerk is al mijn lust en vreugd.

Bij de publicatie te Amsterdam, van het door Vinkeles geteekende en gegraveerde portret, heette het 'ongemeen voortreffelijk uitgevoerd en zo volmaakt welgelijkend, dat men niet veel zulke spreekende portraiten vindt.'

Volgens Glasius (cf. v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 379) 'kenmerkte de man, wien geene geleerdheid te ontzeggen was, zich door iets zonderlings[1)], hij deed dit nog

1) v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 379 zegt, dat zijn houten been 'waarvan hij zich sedert een hem in het jaar 1766 of 1767 overkomen ongeluk bedienen moest, soms tot dat zonderlinge en vroolijke

meer, door groote goedhartigheid, vooral jegens armen en ongelukkigen. Hoe geliefd en geacht hij bij zijne klassisbroeders was, blijkt uit den hoogen lof, die hem wordt toegezwaaid in de approbatie van zijn *Genaderoem*, door de visitatores librorum van de classis van Buren. Deze schroomt niet hem *eene sterre van de eerste grootte aan den hemel van Gods kerke* te noemen.

Den 5^{den} April 1763 was Claessen, na het eindigen van het jaar van gratie voor de weduwe van ds. W. van Slingeland, als eerste predikant opgetreden en den 8sten Mei hield hij, toen de prins van Oranje, na een langdurige ongesteldheid, voor de eerste maal weer ter kerk ging; een dankrede naar aanleiding van Jesaja XXXVIII:18-20.

Bij gelegenheid van een oproer der prinsgezinden in Juli 1787, werd 's mans huis geplunderd, wel zeker omdat men hem, terecht of ten onrechte, beschuldigde van te weinig liefde voor den stadhouder en dewijl hij zich niet ontzien had, zijne afkeuring voor eenige, toen in zwang zijnde misbruiken aan den dag te leggen. Later schijnt hij zich geheel en al bij de partij der patriotten te hebben aangesloten. De kunst om populair te preeken, schijnt Claessen bijzonder goed te hebben verstaan; want èn te Leerdam èn elders, als hij optrad voor de gemeente, sprak hij steeds voor een groot getal toehoorders.

Glasius getuigt nog van hem, dat hij als herder en leeraar zijner gemeente veel lof heeft verworven, en dat hij zich ‘bovendien beijverde om jongelingen voor akademisch onderricht voor te bereiden’, en dat uit ‘zijne kweekelingen voortreffelijke mannen zijn voortgekomen.’ In meer dan een richting heeft hij zich als godgeleerde doen kennen, al behoort, wat hij leverde, niet tot het beste en al legt het geen getuigenis af van diepgaande studie.

In geschrifte liet hij heel wat na.

God in zijne oordeelen op het snode aardryk uitgegoten geregtvaardigt. Ter gelegentheit van het omgekeerde Lissabon, *en doorgaansche aardbevingen.* Harderw. 1756. (Toen dit boekje verscheen, was Claesssen nog student in de godgeleerdheid te Harderwijk),

Samuel gestorven, *beweend en begraven in den dood van den baron Torck.* Amst. 1758.

Lijkreden op het overlijden van J. Groenewegen. Utr. 1764. (Johannes Groenewege, predikant te Werkendam, stierf den 12^{den} Aug, 1764. Den 19^{den} d.a.v. ‘is des mans nagedagtenis, onder een onbeschrijfelijk aantal van hoorderen, van alle kanten zaamengevloeid, gevierd door den WelEerw. Heer Johan Claessen, pred. te Leerdam, daar toe byzonder verzogt, met de woorden uit Jer. 22:10).

Geloofsroem van Abraham en de opoffering van zijn zoon Isaak. Utr. 1768.

Jojadaas roem in zijnen dood, *overgebragt op de doorluchtigste vorstinne Maria Louisa*, gebooren princesse van Hessencassel, douarière van wylen zijne doorluchtige Hoogheid van Willem Friso, stadhouderesse van Vriesland etc. etc. overleeden

aanleiding gaf.’ Wat betreft de hier vermelde beenbreuk, feit is, dat die hem der 28sten Juni 1766 was overkomen. Geruimen tijd is hij lijdende geweest, zóó zelfs, dat zijn toestand levensgevaarlijk werd, totdat eindelijk het been werd afgezet. Na geheel en al te zijn hersteld, trad hij voor het eerst weer op voor zijn gemeente in de namiddaggodsdienstoefening van den 23sten Dec. bij welke gelegenheid hij voor een overvolle kerk sprak naar aanleiding van Job 33:19-22 en 24-29.

binnen Leeuwaarden den 9 van grasmaand 1765, in een Lijkreede, te Leerdam den 25 van die selve maand over 2 Chron. XXIV:15. (Bij v.d. Aa, *ll.* dl. III blz. 380 is verkeerdelijk *Jojadaas roem in zijnen dood*, als een afzonderlijk geschrift van Claessen vermeld).

Nederland tot opwekking van Gods daden.

Het wezentlyk heil uit Gods kastijding, *zijnde eene dankpredicatie van eene doodelijke beenbreuk.* (Gelijk bereids werd gezegd is deze laatste preek over Job XXXIII:19-22 en 24-29. Na de vermelding van een gedeelte van het tekstwoord, aldus lezen we in de *Boekzaal* 1767*a* blz. 89; 'vs. 23 en 24 zal zijn Eerw. [d.i. ds. Claessen] naderhand in twee leerredenen openen, en met deese dankpredikatie het licht laaten zien).

Genaderoem der bekeeringe van den apostel Paulus, *in negen kerkredenen* over Hand. IX:1-12 en XII:1-16. Amst. 1770.

Heil der kinderkens, met Christus vroeg opgedragen, toegepast op Frederica Louisa Wilhelmina erfprincesse van Oranje en Nassau, geboren den 28 van slagtmaand, en gedoopt den 19 van wintermaand, over Marcus X:13-16, op den doopdag te Leerdam uitgesproken.

Vrugteloosheid der maatschappijen zonder de medewerkende en regeerende hand Gods. Uit Ps. CXXVII:1. Tot afscheid van de Christelijke Zuidhollandsche kerkvergadering te Woerden, den 17 July 1772. Amst. 1772.

Het A.B.C. des Christendoms, over Matth. XVI:24, in 4 leerredenen als: Het kruisschool van Christus geopend, de zelfverloochening, het opneemen van 't kruis, en 't volgen van Jezus.

Leerreden uit Psalm XLVI:9 bij gelegenheit van den storm op den 14 en 15 November 1775. Utr. 1776.

De vastigheid en orderlyke heerlijkheid van de Euangeliekerk, uit Ephese II:20 en 21, voor een groote menigte van hoorderen te Schoonhoven uitgesprooken, ter inwyinge van de Christelyke Zuidhollandsche synode, den 7^{den} van hooimaand 1778. Utr. 1778.

Nederlands beste Burger- en Kerk staat in vrede en waarheid, te vinden uit Jesaia XXXIX:8, tot besluit van de Christelijke Zuidhollandsche hooge kerkvergadering, binnen Woerden gehouden van den 8sten tot den 18^{den} van Hooimaand 1783. Utr. 1783.

Den 26sten Juli 1781, herdacht hij met Psalm CXXIX:1-4 het feit, dat destijds vóór 200 jaar door de Staten van ons land, Filips de II, als koning van Spanje was afgezworen. In 1784 zag deze leerrede het licht te Utrecht: *De afzwering van Filips II*, *koning van Spanje*, *in den jare 1581*, *herdagt in eene Leerrede over Psalm CXIX:1-4.* Utr. 1784.

Twee redevoeringen ter gedagtenis van den harden winter en ongemeene watervloed van het jaar 1784. Amst. 1784.

Drie kerkelijke redevoeringen ..... uitgesprooken te Amsterdam, Slooferdijk en Slooten over Matth. XI:22, Josua V:13-15 en Joh. XI:28. Amst. 1784.

Eenvoudig huismiddel voor de christenen tegen het ongeloof. Amst. 1784.

Brieven over den aart, *de kracht en waarheid van de Borgtocht van Jezus Christus.* Rott. 1782. 2 dln.

De wapening Gods aan allen aangepreesen, by geleegenheid van de wapening van

de in- en opgesetenen, *in het vaderland op last van de hooge overheid geschied*, *ten dienste van allen in de natuur en in de genade*, *dan allereerst voor de eenvoudigen.* Amst. 1785.

De gevaarlijke uit- en inwendige gesteldheid van het vaderland, *met de middelen ter redding en de weesenlyke gronden van hoop en verwagting voor het bekommera Nederland*, in twee leerredenen, over 2 Cor: VII:9*b* en Ps. CXXXVIII:7 en 8, op den jongstleden bededag, 27 April 1785, de eerste te Leerdam, de tweede te Heukelom uitgespoken. Amst. 1785.

Leerdam tegen zijnen ondergang gewaarschuwd, uit Matth. 23:37, den 29sten van Hooymaand 1787, met een voorbericht, bevattende een echt verhaal van het voorgevallene te Leerdam, bysonder den 6^{den} July 1787. Amst. 1788.

Proeven van een praeparatoir en peremptoir examen, volgens synodaale resolutien. Amst. 1788. (Dit geschrift bevat, volgens de aankondiging; ‘een beknopt, zaakrijk samenstel der H. godgeleerdheid). We hebben in dit boek volgens Glasius een dogmatische proeve van Claessen, maar eene die niet zeer gelukkig is uitgevallen.

Verhandeling over Esther IV:15-17, V:1-3 en een *zedig betoog dat men*, *om gezaligd te worden*, *noch iets te waagen hebbe*, *noch zich daartoe kunne voorbereiden.* Met twee kerkelijke redevoeringen over Eph. II:17 en Spreuk. XVI:15 te Middelburg, den 20 en 27 van Slachtmaand 1791 uitgesproken. Amst. 1792.

Schikking der redevoeringen, *over de geboorte*, *het lijden*, *de opstanding*, *hemelvaart en uitstorting des heiligen geestes*, tot algemeen gebruik met eenige ophelderende aanmerkingen, ten dienste van jonge leeraren en andere christenen, vermeerderd door J. Claassen, predikant te Leerdam.

Eensgezindheid in de leere. Gouda 1789.

Bescheiden ophelderingen, *over een request*, *geplaatst in de Haagsche Courant van 18 Julij 1795* enz. Gorinch. 1795.

De wolf in 't schaapsvel, *of iets over het gedrag van ds. Jan Claassen*, predikant te Leerdam. En een korte ontleding van het request door hem aan de prins, enz. Leerdam z.j. (1795?)

Behalve de hier voorkomende werken, waarvan de titels door v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 379 en 380, niet altoos juist zijn weergegeven, vermeldt deze nog *Algemeene Biddagsonderwijzer.* Utr. 1773.

Het groot en wezenlijk onderscheid. Christus, *een eenig middel voor een zondaar* Het jaar waarin en de plaats waar ze verschenen is onbekend.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 379-381. - Glasius, *ll.* dl. I blz. 248-250. Aangevuld met bijzonderheden, ontleend aan verschillende jaargangen van de *Boekzaal.*

[Jan Claessens]

CLAESSENS (Jan) ook **Jan Klaasz. van Grouw** of alleen **Jan van Grouw**, vermaard leeraar der Doopsgezinden te Grouw en bekend door zijn strijd met Douwe Feddrik van Molqueren, leeraar te Harlingen. Vrijzinniger dan een groot deel den gemeente goed kon keuren, openbaarde zich reeds in in 1690 en 1691 oneenigheid tusschen hem en sommige leden zijner gemeente over ‘het stil en hoorbaar gebed over den tijd en de wijze van Avondmaalsviering benevens het waarnemen der

predikbeurten.’ Blijkens ‘eene copie van 17 punten of bepalingen, die hij in 1692 omtrent de Doopsgezinde gemeente nam, liet de Grietman van Idaarderadeel, Ulbo

baron van Aylva, zich ook met deze zaak in; hij wilde Claessens, benevens drie andere leeraars ‘op derzelver beurten laten prediken en hoorbaar of stil laten bidden, ‘so in wegen als dan hun gemoedt mag gestelt wesen’ doch alles naar ‘Gods Heilig Woord.’ De bemoeiingen van den Grietman liepen evenwel op niets uit en in 1696 kwam de vredebreuk. De afgescheidenen, de *Vlaamsche* gemeente genoemd, maakten het kleinste deel der gemeente uit, ofschoon er een tijd was, dat ze 150 leden telden. ‘De oude gemeente, welke eerst die van Jan Claessens en vervolgens de *Waterlandsche* werd geheeten, ontving bij de eerstkomende doopsbediening in 1697 eene aanwinst van 20 leden en benoemden in 1756, drie nieuwe predikers met 141 stemmen. Na de scheiding schijnt de rust te zijn hersteld.

Uit het notulenboek der Waterlandsche gemeente blijkt, dat Claessens aan dezen of genen den doop toediende, zonder dat zoo'n gedoopte als lid tot de gemeente toetrad. Ze werden gedoopt in ‘het Algemeene Christendom.’

Stellig is Claessens een scherpzinnig man geweest, van wien het alleen te bejammeren valt, dat hij, evenals vele zijner ambtsbroeders in dien tijd, verbazend veel van twisten hield. Had Douwe Feddriks van Molqueren een aanval gedaan op Galenus Abrahamsz. van Amsterdam, in een in 1700 te Amsterdam verschenen geschrift: *Mennonitisch onderzoek op de korte grondstellingen* van Galenus Abrahamsz., hiertegen richtte Claessens zijn *Leere der Doopgezinden*, *verdedigt tegen de vreemde misduidingen* van D. Feddriks. Amst. 1702.

Toen Blaupot ten Cate in 1839 in zijn *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*, over Claessens een en ander berichtte, schreef hij: ‘Ook bestaat nog van hem een *Handschrift*, in eigendom van den Heer T. Halbertsma te Grouw, behelzende eene soort van Godgeleerd stelsel, verscheidene brieven aan verschillende personen en eene lange Leerrede over Ephese IV:1, waarin hij van de roeping betoogt, dat God geen aannemer des persoons is, maar wil dat alle menschen zalig worden en tot de kennis der waarheid komen, alleen door Jezus Christus.’

Schijn in zijn *Geschiedenis der Mennonieten*, maakt als *Zonnist*, wel melding van Feddriks maar niet van Claessens. Dat van Molqueren het volstrekt niet eens was met zijn Grouwster ambtsbroeder in zake de geloofsovertuiging, blijkt meer dan voldoende uit het feit, dat hij hem in zijn in 1698 verschenen geschrift; *der Mennonisten leere*, betitelt als een dwarsboomer, een Sociniaan, Ariaan en Spinozist.

Claessens is ook een enkele maal opgetreden voor de Collegianten te Groningen, die hunne bijeenkomsten hielden in een huis in den Caroliweg.

L i t t e r a t u u r : Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland.* Leeuwarden, 1839, blz. 193, 226 en 235 enz. - Id. *der Doopsgezinden in Groningen* enz. dl. I, blz. 189 (niet 169 zooals v.d. Aa. *ll.* dl. III, blz. 381 foutief opgeeft).

[Theodorus Adrianus Clarisse]

CLARISSE (Theodorus Adrianus) werd den 14^{den} Januari 1741 geboren te West-Souburg, als zoon van Abraham, onderwijzer d.t.p. en van Adriana Maria van der Vis. Na het noodige voorbereidend onderricht te Middelburg genoten te hebben, ging hij, tot voortzetting zijner studie naar Utrecht, waar we hem pas in 1763 als student vinden ingeschreven (cf. *Alb. Stud.* kol. 159). Niet lang nadat dit gebeurd

was, verdedigde hij, onder voorzitting van den hoogleeraar G. Bonnet, den 4^{den} Mei 1763 een dissertatio theologica: *de praecipuis discipulorum circa personam*

numus Mediatoris erroribus, *fidem salutarem non tollentibus*, *et divina in hisce conspicua gubernatrice in providentia*, gedrukt te Utrecht 1763.

Den 16^{den} Maart 1764 werd Clarisse in de classis van Utrecht, na het doen van eene propositie over Joh. VI:67-69, en na te zijn geëxamineerd door Ds. Johannes Tiele, over Psalm II (Hebr.) 2 Cor. XII (Gr.) en 'voorts over de voornaamste deelen van de h. theologie en de verschilpuncten tusschen ons en die buiten ons zijn' tot de evangeliebediening toegelaten. 8 dagen later, d.i. den 14^{den} Maart (v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 395 geeft verkeerdelijk aan 14 Mei), verdedigde hij, alweer onder voorzitterschap van zijn leermeester Bonnet, een dissertatio philologico-theologica; *de mirabili*, *ecclesiae et reipublicae judaicae praesertim servatoris et apostolorum tempore*, *conservatione*, *et finibus a Deo hoc pacto obtinentis.*

Slechts weinige weken later, immers den 7^{den} Mei 1764, werd de jonge man, die door zijn kennis bereids een goeden roep van zich had doen uitgaan, beroepen te Amerongen, alwaar hij door Dirk Bresser, predikant te Hagestein, den 15^{den} Juli bevestigd werd, met 1 Cor. III:9. Clarisse begon zijn dienstwerk met een rede, naar aanleiding van Coll. IV:3.

Achtereenvolgens was hij werkzaam te Wageningen (ber. 23 Maart 1767, afsch. 21 Juni, intree 1 Juli), te Schiedam (ber. 8 Sept. 1769, afsch. 5 Nov. en bev. 12 Nov.) en te Amsterdam (ber. 31 Mei 1772, afsch. 13 Sept. bev. 20 Sept.), alwaar hij, na door Ds. P. Broes bevestigd te zijn met Hand. 15:26, den 23 Sept. zijn intree deed, met Rom. I:15. Glasius (cf. *ll.* dl. I, blz. 251), getuigt van hem: 'Op al zijne standplaatsen ondervond hij hooge achting en toegenegenheid, terwijl hij zeer gaarne gehoord werd, ja de kerken te Amsterdam wanneer hij optrad, te over met toehoorders waren opgevuld. En zeker verdienden zijne evangelische, practikale, menschkundige, verstandige en uitgewerkte leerredenen, die onderscheiding. Wel scheen hem zijn lichaamsgesteldheid als openbaar leeraar in den weg te staan, maar, hoe zwak ook zijn longen waren, wist hij nogthans voor allen verstaanbaar te spreken. Als bijzonderheid mag vermeld worden, dat hij tot het van buiten leeren zijner predikatien geen langeren tijd behoefde, dan dien hij in het rijtuig doorbragt, dat hem te Amsterdam naar de kerk voerde.'

In 1792 ging Clarisse, om als correspondens van de N.-Holl. synode, de vergadering dier kerkelijke bijeenkomst te Groningen bij te wonen. Met zeer veel lust en opgewektheid toog hij derwaarts, vooral ook om er zijn vele vrienden, die hij d.t.p. had, te zien; maar ook, dewijl hij er den 1sten Oct. 1771 beroepen was, voor welke beroeping hij echter gemeend had te moeten bedanken. Op zijn reis naar Groningen trof hij het niet best, op de zeereis nl. had hij te kampen gehad met zeer hevig stormweer, zóó zelfs, dat er gevaar gedreigd had, maar ofschoon hij, als hij in de laatste dagen van April (de synode werd gehouden den 29sten April en volgende dagen) wel wat vermoeid bij zijn boezemvriend P. Abresch arriveerde, zag hij er toch geen bezwaar in, den 5^{den} Mei voor de gemeente, die den beroemden Amsterdamschen kanselredenaar wel gaarne eens wilde hooren, op te treden. Groot was de toeloop van menschen, de Martini-kerk (waarin Clarisse optrad) was geheel en al gevuld 'doch naauwlyks was hy den Predikstoel, voor een buitengewoon talrijke vergadering, tamelijk wel opgeklommen, of wierd in zijne voorafspraak flaauw en

daar op ter kerke uitgeleid, en eene herhaalde bloedbraking uit de maag, bij aanhoudendheid toeneemende, maakte kort daar op aan zijn voor

Gods kerk so nuttig leven, een einde tot onuitdrukkelyke aandoeninge van deze geheele gemeente.

Want Dinsdag morgen (7 Mei) om 8 uuren, juist de tijd, wanneer zijn vertrek van hier bepaald was, ontsliep hy zeer gelaaten en zalig in den Heere, aan het huis van synen dierbaaren boezemvriend, den Hoog Eerw. Heer Professor P. Abresch; en vertrok naar het Hemelsch Vaderland, om aldaar den loon van een ootmoedigst en graag getrouw Euangeliedienaar, in de stoorelooze rust, by Christus te genieten.'

Den 12^{den} hield prof. Chevallier te Groningen een lijkrede over hem in de academiekerk naar aanleiding van Hand. XX:36-38*a.* Weldra verscheen deze leerrede in het licht, tegelijk met de preek over Hand. XIII:38 en 39, de laatste, die door Clarisse te Amsterdam was uitgesproken 'naar deszelfs handschrift ter drukpersse vervaardigt door Petrus Abresch.'

Het bericht van 's mans overlijden, bereikte den 9^{den} Mei, d.i. 2 dagen later, Amsterdam en zeer werd zijn heengaan betreurd.

Als preeker wordt Clarisse geprezen, o.a. door Hartog (*ll.* blz. 306 vlgd.), die als zijn oordeel uitspreekt dat de leerling (Clarisse) op zijn leermeester (Bonnet), niet zonder invloed is geweest en dezen iets van zijne eenvoudigheid en populairen trant heeft meegedeeld, ja hem gebracht heeft tot eene consequente toepassing der synthese op de analyse, zooals die in Bonnet's laatsten bundel te vinden is.

Sprekende over de homiletische beginselen van Clarisse zegt Hartog: 'Hij wil aan de gemeente niet alleen moraal, maar ook leerstukken des geloofs geven, hoewel hij, wetende dat hij leerredenen schreef en geene dissertatiën, de waarheden meest van die zijde wenschte te beschouwen, zooals zij met de zuivere praktijk der godzaligheid in nauw verband staan.' Hoofdzaak is bij hem de tekst. Hij zal geen andere dingen ter sprake brengen, dan die zeer duidelijk in den tekst begrepen zijn. 'Het is zijn streven, om zooveel mogelijk naastbij het hoofddoel van den tekst te blijven en bij het opsporen van den zin der woorden van de schrift, laat hij zich leiden door de regelen eener gezonde uitlegkunde, die uit een tekst niet anders wil afleiden, dan hetgeen klaarblijkelijk de bedoeling van den spreker of schrijver was; die bij gelijkenissen e.d.g. onderscheid wenscht te maken tusschen de eigenlijke bedoeling en de opsieringen, terwijl hij vreest, dat men, door alles te vergelijken, gevaar loopt om den spreker of schrijver stellingen toe te schrijven, waaraan hij ten eenenmale vreemd was. Hij wenscht de onderscheidene deelen van een tekst, van een uitspraak, van een verhaal enz. te verklaren en toe te passen, maar zoo, dat elke bijzonderheid samenwerkt om eene bepaalde waarheid te doen uitkomen en aan te dringen.' Hiermede verklaart onze zegsman, spreekt hij zijn eigenlijk gezegde methode uit. Wat hij dan wil in het voorbericht, zien we in den eigenlijken bundel: *De weg der zaligheid in Jezus Christus zoo als dezelve door het Euangelium aan zondaren aangewezen naar Gods vrymagtig welbehagen*, *door eene byzondere genade sommigen inwendig geleerd*, *met een waaragtig geloof omhelst*, *door het getuigenis des H. Geestes bekragtigd*, *en van waare godvruchtigen heiliglijk bewandeld wordt.* Amst. 1779.

In druk bestaat nog van hem:

Leerredenen (61) *over Paulus brief aan de Kolossensen.* 5 dln. (Bezorgd door prof. P. Abresch) 1784-1792. Amst Utr. Gron.

Het leven des geloofs voor een Christen, zooals hy de geopenbaarde leere des O.

en N.V. aangaande de weg der zaligheid, *ondanks alle tegenbedenkingen*, *standvastig*, *aankleeft*, *en met Christus kracht*, *in een ootmoedig*, *vertrouwelijk en waakzaam leven*, *godvrugtiglijk beoefent*, *voorgesteld in eenige leerredenen*, *nagelaten door* T.A.C. Amst. Deze leerredenen, zijn uitgegeven door den zoon J. Clarisse.
Lijkrede over Hebr. XIII:7 op P. Perizonius (gest. 29 Jan. 1781). Amst. 1781.

J.A. Claesen vervaardigde een lijkdicht op Clarisse.

Het Zeeuwsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bezit van hem een Lat. brief aan prof. Jac. Willemsen, d.d. Utrecht Oct. 1762, (hieruit mag worden afgeleid, dat Clarisse dus reeds te Utrecht studeerde, vóór hij als student werd ingeschreven), een Lat. gedicht aan denzelfde (Jan. 1761) en een Lat. gedicht aan den heer Boddaert over zijn geschrift *Wolke van getuigen.*

'De kracht van Clarisse (aldus Hartog, *ll.* blz. 369 en 370) ligt, ten eerste in eene eenvoudige, gezonde schriftverklaring; ten tweede in de eenheid, die hij in de behandeling van zijn onderwerp brengt, zonder geweld te doen aan den zin van den tekst, maar boven alles in het psychologisch element, dat bij hem een voornaam bestanddeel is; in dat ontleden van de karakters in dat doordringen in de schuilhoeken van het hart, dat wij hier wedervinden als eene erfenis van de mystieke Voetianen en van Lampe, maar nu gereinigd en binnen zekere grenzen teruggeleid door het verstand en goede exegese.'

In losheid van voorstelling, in levendigheid van taal en stijl kon hij echter de vergelijking met Bonnet niet doorstaan. Niet zonder grond wordt er bovendien aangemerkt, o.a. ook door Glasius, dat hij nu en dan in uitweidingen treedt, die met het onderwerp eigenlijk weinig hebben te maken, vandaar dat zijne leerredenen in den regel te lang zijn. Hij is in lange niet altijd getrouw aan het beginsel, dat hij als het zijne had uitgesproken, om zooveel mogelijk bij het hoofddoel van den tekst te blijven.

Behalve zijn portret, dat voorkomt vóór het 5de deel van zijn *Leerredenen over den brief aan de Kolossensen*, bestaat er nog een van Willem van Megen, uitgegeven te Amsterdam, waaronder dit versje van J.C. Mohr:

Clarisse, 's hemels vriend, had dit aanminnig wezen
Ontvangen, opdat elk daaruit zijn wijs beleid,
Zijn eel en fijn vernuft, zijn liefde en nedrigheid,
Zijn God' verloofd gemoed, zijn zagten aard zou lezen.
In vier gemeenten, laatst in d'IJkerk, blonk zijn licht
In Grunoos stad, helaas! ging 't op den middag onder,
Veel zielen zijn een kroon voor dezen Heilverkonder,
En zuivre waarheid blijft aan zijne pen verpligt.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 394-397. - Glasius, *ll.* dl. I, blz. 250-253. - Nagtglas, *Levensberichten* enz. blz. 128. - den Hartog, *ll.* 1ste druk, blz. 306-312. - *Zelandia Illustrata*, dl. I, blz. 704.

[Johannes Clarisse]

CLARISSE (Johannes), zoon van Theodorus Adrianus en diens vrouw Elselina Elisabeth van der Duijff, werd den 19^{den} Oct. 1770 te Schiedam geboren. Nog jong verloor hij reeds zijn moeder en ging zijn vader een tweede huwelijk aan met Anna Eduardina Pigeaud, die zich bijzonder veel aan hem liet gelegen liggen en

straks als Theodorus Adrianus, den 7den Mei 1782 stierf, met haar vader, den Schiedamschen burgemeester Thomas Pigeaud, op voortreffelijke wijze voor zijn vorming en opvoeding heeft gezorgd. Aanvankelijk bezocht de jonge Clarisse het gymnasium te Amsterdam, doch aangezien hij hier een verkeerde leiding ondervond, ging hij hier weg naar eenzelfde inrichting van hooger onderwijs te Schiedam. Drie jaar volgde hij hier de lessen tot den 1sten Aug. 1785, toen hij tot de academie werd bevorderd, bij welke gelegenheid hij oreerde: *de literarum studio reip. praesidio firmo ac stabilimento.* Als bijzonderheid wordt er op gewezen, dat hij dit stuk zelf gemaakt had en dat hij, met zijn medeleerling, J.H. van der Schaaf, die tegelijk met hem eindexamen deed 'wegens uitmuntende vorderingen en aangewende naarstigheid' een dubbelen eereprijs kreeg.

Aangezien Clarisse nog maar 15 jaar telde, toen hij de gymnasiale opleiding achter den rug had, werd hij door zijn familie gebracht naar den geleerden Haastrechtschen em. predikant Abraham Ledeboer. Wat hij bij dezen in vele opzichten voortreffelijken man hoorde en zag is zeker zegenrijk voor hem geweest en met groote en oprechte dankbaarheid, gedacht hij in latere jaren, dezen zijn leidsman.

Den 8sten Aug. 1787 werd Clarisse ingeschreven als student te Leiden (cf *Alb. Stud. L.B.* kol. 1157), om er vooral te profiteeren van de lessen, gegeven door de professoren der litterarische faculteit bij welke hij als student werd ingelijfd. Dat hij ook theologische professoren heeft gehoord, is buiten kijf. Van Leiden ging hij naar Utrecht, om hier gelijk Glasius zegt (cf. *ll.* blz. 254 en 255) (en v.d. Aa volgt hem na): 'het onderwijs te genieten van G. Bonnet, den leermeester reeds van zijnen vader. Met graagte volgde hij diens lessen over de systematische godgeleerdheid, alsmede die van H. Royaards over denzelfden tak der godgeleerde wetenschappen en over de gewijde uitlegkunde, die van P.J. Bachienne over de christelijke moraal, en die van den vaak miskenden Brown over de kerkelijke geschiedenis en wijsgeerige zedekunde. Met geen minderen ijver woonde hij de collegiën bij van de hoogleeraren Henners en Rosijn.' Het jaar, dat Glasius opgeeft, als dat waarin Clarisse naar Utrecht ging om te studeeren in 1789, hoewel hij niet vóór het laatst van 1791, als student is ingeschreven (cf. *Alb. Stud. Traj.* kol. 180). Nog in laatstgenoemd jaar verdedigde hij, onder voorzitterschap van Bonnet, zijn *dissertatio exegetico theologica de spiritu sancto* (dit werk zag later in 1796, onder den titel van *Verhandeling over den H. Geest* het licht). Den 2den April 1792 werd hij in de classis van Amsterdam, door Ds. Begeman, praeparatoir geëxamineerd en den 16den d.a.v. beroepen te Doorn, alwaar hij, na den 28sten Aug., zijn peremptoir examen te hebben afgelegd, bevestigd werd door Ds. P. Hugenholtz uit Amerongen met 2 Cor. II:17. Zelf preekte hij zijn intree, met een leerrede over Hebr. XIII:17*b.*

Met lust en liefde arbeidde Clarisse te Doorn, en de gemeente d.t.p. had zeer veel met hem op. In 1795, een jaar na zijn huwelijk met Catharina Cornelia van Eck, werd hij beroepen tot hoogleeraar aan het atheneum te Lingen, en dit op aanbeveling van B. Broes. Dan, dewijl hij op dat oogenblik meer neiging voelde voor de wijsbegeerte dan voor de theologie, bleef hij te Doorn; maar toen in 1797 een beroep op hem werd uitgebracht naar de gemeente te Enkhuizen, nam hij dit aan. Met 2 Thess. II:15-17 preekte hij afscheid den 25sten Juni en den 5den Juli werd hij op zijn tweede standplaats bevestigd door zijn ambtsbroeder M. Houtkamp met

Joh. IV:34, terwijl hij zijn intree deed, spretende over 1 Thess. V:25. ‘Zever jaar lang is hij hier werkzaam geweest, wel, vooral in den aanvang, niet met aller goedkeuring (want er waren er, die den verlichten man van ontrouw aan de leer der hervormde kerk beschuldigden, en die in het bijzonder niet konden dulden, dat hij van de oud-hollandsche analytische preekmethode afweek), maar toch onder toejuiching van en met nut voor de meesten, die waarheid en licht liefhadden. Kenmerkte hij zich door zijne ijverige evangelieverkondiging, als schoolopziener deed hij zeer veel ter verbetering van het onderwijs der jeugd, terwijl hij tevens toonde een hartelijk voorstander te zijn van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen’[1)], als bewijs waarvan stellig ook mag worden aangemerkt dat hij tweemaal prijsvragen der Maatschappij beantwoordde en met eeremetaal bekroond werd. In 1799 met een *nadrukkelijk betoog*, *dat ongodsdienstigheid de bron zij van tijdelijk en eeuwig ongeluk* enz. en in 1802 met een *aanwijzing van de middelen om de losheid in grondbeginselen en zeden te stuiten.* Doch dit is niet alleen geweest het wetenschappelijk werk, dat hij tijdens zijn verblijf te Enkhuizen vervaardigde. In 1800 werd met zilver bekroond door het Haagsch Genootschap, zijn verhandeling: *Over de kracht van het bewijs voor de waarheid en goddelijkheid der Evangelieleer*, *ontleend uit de wonderwerken van Jezus Christus en de Apostelen* (cf. *Verhandelingen van het H. Gen.* 1800, blz. 317 vlgd.)[2)], en in 1803, kreeg hij van hetzelfde genootschap goud voor zijn verhandeling: *Betoog en verdediging van de kracht en het bewijs voor den Goddelijken oorsprong en het verbindend gezag van het Evangelie; ontleend uit den voortreffelijken aard van deszelfs zedeleer*, *en haren gezegenden invloed op de verbetering van het geluk van menschen en volken* (cf. *Verh. van het H. Gen.* 1803, blz. 306 vlgd.)[3)].

Verder zijne *gedenkwaardigheden uit het openbare leven van sommige apostelen*, *volgens het verhaal van den heiligen geschiedschrijver Lukas; met ophelderende en practikale aanmerkingen voorzien .....* Dienende ten vervolge op H.C. Bergen's *gedenkwaardigheden uit het leven van Jezus.* Leid. 1797. 2de uitg. Leid. 1825.

De brief van Jacobus van nieuws met ingevoegde korte ophelderingen vertaald en door praktikale aanmerkingen en vertoogen voor huiselijke stichting bearbeid. Amst. 1802.

Proeve over de waardij en het gezag van de leere der Apostelen. Hoorn 1802.

Eene bereidwillige verbetering in godsdienst en zeden aangeprezen, *in eene Biddagsleerrede* over Jerem. III: 22*b*, en *aanspraak aan alle Hervormden in ons vaderland nopens hunne belangen.* Leid. 1799.

Verhandeling over de vergenoegdheid. Amst. 1801.

Alle deze geschriften hadden op Clarisse de aandacht doen vestigen en men zag in hem den geleerde, ten volle berekend om als hoogleeraar op te treden en zoo is het gebeurd, dat hij ‘toen het licht van den hoogbejaarden Schacht was ondergegaan’ in 1803 benoemd werd tot professer bij de theologische faculteit

1) In 1798 kwam door zijn toedoen het departement Enkhuizen tot stand.
2) Met goud werd bekroond de verhandeling van A- W.P. Möller over hetzelfde onderwerp (cf. *Handelingen van het Haagsch Genootschap*, 1800, blz. 224 vlg.) en met zilver die van R. Feith (cf. *Handel.*, 1800, blz. 288 vlg.).
3) Ook bij deze gelegenheid werd de studie over hetzelfde onderwerp en geschreven door A.W.P. Möller (cf. *Handel.*, 1803, blz. 495 vlg.) met goud bekroond.

aan de hoogeschool te Harderwijk, alwaar hij den 20sten Maart 1804 het professoraat aanvaardde en kort hierop ook de betrekking van academieprediker. Den 13den Juni 1804 hield hij zijn inwijdingsrede: *de arctissime inter se nexis dogmaticis et moralibus religionis christianae praeceptis*, *docenti non sejungendis* (Harderw. 1804). Nog in hetzelfde jaar werd hij beroepen als hoogleeraar in de wijsbegeerte te Groningen, waarbij hem belangrijke, geenszins onverschillige voorwaarden aangeboden werden. 'Deze, zijne vroegere zucht voor de wijsbegeerte, de roem der Groninger hoogeschool, zijne bloedverwanten en echtgenoot rieden hem die benoeming niet te versmaden; de drang van anderen, van zijne Harderwijksche vrienden en leerlingen om haar afteslaan. Moeijelijk was voor Clarisse de keuze. Hij besloot echter de theologie niet te verlaten en berigtte, dat hij bereid was de hem aangeboden betrekking te aanvaarden, zoo men hem tevens het onderwijs van eenig godgeleerd vak mogt willen opdragen, maar dat hij in een tegenovergesteld geval zich verpligt zou achten om voor de hem bewezene eere te bedanken. Men kon te Groningen niet besluiten om aan zijn verlangen te voldoen.' Zoo bleef Clarisse voor Harderwijk behouden en nog in 't zelfde jaar bedankte hij ook voor een hem te Franeker aangeboden professoraat.

Bij het nederleggen van het rectoraat der Harderwijksche hoogeschool in 1806, hield hij eene redevoering *de injusto Theologici studii contemtu.*

Groot was de werkkracht, die Clarisse toonde en waarbij hij blijk gaf van zijn volkomen thuis zijn op elk gebied der godgeleerdheid. Geroepen om les te geven in de Encyclopaedia theologica, in de kritiek en uitlegkunde des bijbels, in de verklaring van het N.T., in de dogmatische godgeleerdheid, de christelijke moraal, in de pastoraal en de homiletica, belastte hij zich, na het vertrek van J.H. Pareau, ook nog met het doceeren van het Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch en Arabisch.

Vooral de lessen over de ethiek waren het, die in bijzondere mate boeiden en Bouman (cf. *de godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland* enz. Utr. 1862, blz. 159) zegt, dat ze zóó grondig en degelijk waren, dat het niet te verwonderen viel, dat ze 'zelfs door de studenten der *Rechtsgeleerdheid*, die den raad van Kemper opvolgden, bezocht en gewaardeerd werden.' Ook Sepp (cf. *Proeve* enz. 2de druk, blz. 1860) getuigt dat Clarisse reeds toen toonde hoezeer de beoefening der zedeleer hem ter harte ging.

Tot 1812 is Clarisse te Harderwijk werkzaam gebleven (den 15den Nov. 1811 berichtte Van Andringa de Kempenaar, destijds prefect van den Boven-IJsel, dat, bij keizerlijk besluit van den 22sten Oct. de academie gesupprimeerd was, en den 25sten Febr. 1812 werd de academische senaat ontbonden, en den 29sten Jan. eindigen hare handelingen) en zeker zal het hem hoogst aangenaam zijn geweest, dat hij den 2den Maart 1812 te Rotterdam, in de vacature C.A. van den Broek, beroepen werd. Lange overdenking was niet noodig en al spoedig kwam dan ook te Rotterdam het bericht, dat hij aannam 'onder inwachting der goedkeuring van Z.M. den Keizer en Koning.' Die goedkeuring kwam den 23sten Mei en den 19den Juli had de bevestiging plaats, welke geschiedde door Ds. J.P. Sprenger van Eyk met Eph. I:22*b* en 23. Op denzelfden dag, in een avondgodsdienstoefening preekte Clarisse, naar aanleiding van 1 Joh. II:1 en 2, zijn intree. Bijna drie jaar heeft hij als herder en leeraar de Rotterdamsche gemeente gediend. Bij koninklijk besluit van den 3den Dec. 1814 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de godge-

leerdheid aan de universiteit te Leiden en den 12den Mei 1815 hield hij een inaugureele oratie, ter aanvaarding van het hoogleeraarschap: *de theologo vero liberali.* Rector magnificus van den 8sten Febr. 1821 tot den 8sten Febr. 1822, lei hij op laatstgenoemden datum het rectoraat neder met een oratie; *De Conjungenda in quarumvis doctrinarum*, *etiam theologiae*, *studio cognitione historica et philosophica*, strekkende tot betoog, dat men in de beoefening van allerlei wetenschappen, ook der godgeleerdheid, de geschiedkundige en wijsgeerige kennis moet samenvoegen. Sepp (*Proeve*, enz. 2de druk. Amst. 1860, blz. 258), als hij de vraag heeft gesteld; 'Wat is daar gedaan aan *bronnenstudie*, aan patristiek, aan Eusebius, aan diens continuatores enz. enz.?' en daarop volgen laat: 'Doch zulk vragen acht gij misschien niet bescheiden, dewijl er nog maar sedert weinig jaren van dit vak bijzonder werk gemaakt is, eigenlijk pas sints 1823', meent, dat het Clarisse is geweest, die nu de regeering opwekte, 'om aan het verwaarloozen van dit deel der theologie een einde te maken.' En hij gist dit, naar aanleiding van de redevoering, die door den aftredenden rector, den 8sten Febr. 1822 gehouden werd, want van toen af kwam de betere tijd. Immers reeds in dat jaar traden H.J. Royaards en N.C. Kist, als buitengewone hoogleeraren in de kerkgeschiedenis op. Dat Clarisse in zijn oratie, de vinger gelegd heeft op een wondeplek in het hooger onderwijs, dat hij met klem en kracht er heeft op gewezen, dat de kerkgeschiedenis niet langer stiefmoederlijk moest bedeeld worden, strekt hem tot blijvende verdienste.

'Op (aldus Glasius, *ll.* dl. I, blz, 258) eene waardige wijze handhaafde Clarisse den te Harderwijk verworven roem te Leiden, gedurende een tijdperk van vijf-en-twintig jaren. Om hem als hoogleeraar te kennen, behooren wij de vakken, welke, en de wijze, waarop hij ze in zijne lessen behandelde; gade te slaan.

Zijne collegien over het systeem, waaraan hij de apologie der christelijke waarheid verbond, over de moraal, pastoraal en predikkunde, over de kritiek en hermeneutica des O.V. zijn verklaring van den brief aan de Hebreërs, zijne inleiding tot sommige boeken des N.V., zijn naturaal en de encyclopedische lessen, werden zeer geprezen. Zijne voordragt was geordend en duidelijk, het geheel in al zijne deelen ontwikkelende, krachtig, overtuigend, den wijsgeerigen denker openbarende, maar wel eens zich te veel in de zaak verdiepende en met de bijzonderheden daarvan te veel bezig houdende, iets, wat ook zijn vader eigen was.

Bij dit alles aarzelde hij niet om, na den dood van den beroemden S.J. Brugmans (geb. te Franeker den 24sten Maart 1763, gestorven in den nacht van den 21sten op den 22sten Juni 1819, na een zeer korte ziekte), gedurende een driejarig tijdvak, tot op de terugkomst van den zich toenmaals in Oost-Indië bevindenden hoogleeraar Reinwardt, het akademisch onderwijs in de zoölogie en mineralogie te geven, zich in het behandelen der natuurlijke historie geen minderen lof verwervende[1)], dan in dat der godgeleerde wetenschappen, aan welker onderrigt hij zich gelijktijdig bleef toewijden.

1) Dat Clarisse groote liefde koesterde voor de natuurkundige wetenschappen, blijkt duidelijk uit zijn *brief* aan Kist en Royaards. (*A.v.K. inzonderheid van Nederl.*, dl. I, blz. 537-55). Op verscheidene plaatsen van dezen brief zegt hij, dat hij zijn zoon Th. Adr. op allerlei wijze liefde voor de studie der natuurkundige wetenschappen trachtte in te boezemen, wat hij zeker niet gedaan zou hebben, indien hij er niet een groote voorliefde voor gekoesterd had.

Sepp (*Proeve* enz. blz. 92) getuigt van hem, ‘dat hij werkelijk behoorde tot dat soort van professoren, die het zijn éér zij benoemd worden,’ en sprekende (t.a.p.) van zijn *Encyclopediae Theologiae Christianae epitome* (1ste uitgave 1832, 2de 1833) zegt hij, dat hij er den tempel der letterkundige onsterfelijkheid mede heeft bereikt. ‘Wie dit boek kent, kent den man. Clarisse's kennis was waarlijk een encyclopaedische; dit zeggen u de fijn gedrukte bladzijden met noten; dit leert u vooral de inhoud der §§ van dit onsterfelijk boek.’ Daar is toch iets verhevens en eenigs in dat veel omvattende, wat Clarisse kenmerkt. ‘Doorgaans’ - zoo spreekt Samuel Muller als voorzitter van de 3e klasse des *Kon. Ned. Inst.*, bij de vermelding van den dood des Leidschen hoogleeraars (*Jaarb. van het Kon. Nederl. Inst.* 1847, blz. 94) - ‘doorgaans vereenigen zich, ook bij de uitstekenden van ons geslacht de vermogens op één bepaald punt, dat zij, als bij instinkt, voor hunne roeping erkennen. Clarisse scheen op dezen algemeenen regel eene uitzondering te maken. De wetenschap was het gebied, waarop hij, niet te huis behoorde, maar veelszins heerschte. Wij meenen het denkbeeld van een universeel genie in hem als verwezenlijkt te zien, voor zoo ver wij hierdoor het vermogen verstaan, om alle wetenschappen met vrucht te beoefenen.’

Dan al was hij, gelijk Muller getuigde een ‘universeel genie’, de eigenlijke kracht van hem lag in de wijsbegeerte. Vóór en boven alles was hij philosooph. ‘Die hem van nabij kenden, wisten, hoe gaarne hij zijn geest in de diepte der wijsbegeerte deed afdalen. Zij was en bleef hem een geliefde studie en terecht noemt Bouman hem (*Memoria Joannis Clarisse theologi.* Utr. 1850 p. 86) ‘philosophiae amantissimus.’ Toen, bij zijn benoeming tot professor te Leiden, de hoogleeraar in de godgeleerdheid van Voorst, erkennen moest dat Clarisse in waarheid een philosooph was, schrikte hij, dewijl hij met talloos velen het er voor hield, dat de philosophie, noodzakelijk tot neologie moest voeren ‘indien er nog een klove lag tusschen die beide. Met dien blaam gekleurd, trad Clarisse op, en, zou de vrede tusschen hem en van Voorst bewaard blijven - hij althans bragt aan dat verlangen groote offers - dan moest er alle omzigtigheid gebruikt worden.’

Van die voorzichtigheid getuigen in ruime mate zijn dictaten, maar zegt Sepp, in zijn kracht was hij pas en helder kwamen dan zijn wijsgeerige beschouwingen aan den dag, als hij zijn dictaat uit de handen lei, en hij feitelijk over het door hem behandelde onderwerp een causerie ging houden. Het meest was dit het geval wanneer hij over moraal sprak. Dit is niet te verwonderen, want de moraal was (boven werd er reeds op gewezen) zijn lievelingsvak. Bij uitnemendheid was hij moralist. Dat de ethiek vooral de liefde van zijn hart bezat, bleek hieruit, dat hij zijn hoogleeraarschap te Harderwijk aanvaardde, handelende over een ethisch onderwerp, en trok zijn college over de ethiek reeds zeer veel studenten, waaronder er ook die de rechtsgeleerdheid beoefenden, ook te Leiden stelde men zijn lessen over dit onderwerp zeer hoog: ‘Als onderwijzer in de moraal vooral, heeft Leiden hem gekend en geëerd, toen elders, bv. te Groningen, in weerwil van Chevallier's onderwijs, dit vak geschuwd werd, als voerde die studie tot socinianerij en arminianisterij; met zijne gaven toegerust, moest hij belangrijker lessen geven dan Gabriel van Oordt te Utrecht, en vond hij alleen in zijn vriend en bloedverwant C. Fransen van Eck te Deventer, een waardigen medestander.’ Doch hoe hoog Clarisse ook stond als moralist in de schatting van Sepp, toch was hij, zegt deze, ‘niet in staat de moraal te

verheffen tot een wetenschap, die haar eigen grondgebied heeft en van vaste grondbeginselen uitgaat en in geen dorre pligtenleer, laffe casuistiek of zoetelijk gekeuvel ontaardt.' Om dat te kunnen doen, had hij grooter dogmaticus moeten zijn.

Met de beschouwing in het algemeen door Sepp van Clarisse's verdienste als moralist gegeven, is Bouman het stellig niet eens. Had Sepp geschreven dat het *Betoog en verdediging enz.* (de in 1803 door het Haagsch genootschap met goud bekroonde prijsvraag) geen blijvende waardij had, al erkende hij er ook door dat de beoefening der zedeleer hem ter harte ging, de Utrechtsche emeritus hoogleeraar (cf *de godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland*, Utr. 1862. blz. 189-160) verdedigt er met kracht en klem de blijvende waarde van.

Hij beweert, dat, waar Sepp verklaart, dat aan Clarisse's verhandeling geen blijvende waarde moet worden toegekend, dit als 'eene der meest gewaagde magts-spreuken' voorkomende in zijn *Proeve.* 'Niemand', heet het verder, 'onder de godgeleerden, welke Nederland in de eerste helft den 19de eeuw zag bloeien, heeft meer dan Clarisse van de Christelijke zedekunde hoofdstudie gemaakt, niemand, ook was er die meer op hare nauwgezette en strenge beoefening aandrong. Niemand, wiens lessen over dit gewichtige, hier zoo wel als in Duitschland, te veel verwaarloosde gedeelte onzer wetenschap grondiger geleerder en wijsgeeriger waren.' Na deze ontboezeming, terugkomende op het *Betoog en verdediging enz.* wordt er dan nog van getuigd: 'Indien er nu iets van Clarisse's hand bestaat, dat zijn naam eere aandoet, iets, waarin hij zich zelven overtroffen heeft, dan voorzeker is het *deze* verhandeling.' Voor hem was het 'een dier geschriften, die hem in de geheel eenige voortreffelijkheid der Christelijke zedeleer en in de heilrijke gevolgen harer getrouwe opvolging helder inzicht gegeven hadden.'

Minder hoog dan de colleges over de ethiek, stond men op Clarisse's dogmatische lessen, 'terwijl men, althans enkele uitgelezenen, hoogen prijs stelde op zijn colllege over de theologia naturalis.' Toch had prof. Suringar meer intimi dan Clarisse, die er, zegt Sepp, niet vele had, wat wordt toegeschreven aan huiselijke rouw, vadersmart en vaderverdriet, die hem dikmaals in gepeins deden zitten in den kring des gezelligen levens, terwijl men hem lang niet zelden aantrof in een stemming, die op meesterlijke wijze geteekend is door Bouman in zijn *Memoria* blz. 145, waar het heet: 'aliquando enim, in semet suasque cogitationes veluti immersus, sellam, qua sedebat, ulna amplexus, oculis humi defixis, ita tibi colloquenti assidebat, ut nihil fere, quam quod omnino debebat, dicentem audires, nisi haec fere: "Sane!" "Ain tu" "Non crediderim." "Dubito" et quae plura hujusmodi sunt uberius colloquium refugentium dicta.' 'Zulke uren waren niet zeldzaam in het leven van een man, voor wien ijdel gesnap en onbekookte invallen geen smakelijk geregt waren. Maar wie hem naderde, stil, bescheiden, ietwat beschroomd, wien hij leerde kennen, als een vriend van lezen en denken, dien maakte hij langzamerhand deelgenoot van zijne inzichten en overtuigingen. Niet op de collegiekamer, maar in het kleine *cercle* van enkele vertrouwden, sprak hij het uit, dat Jezus zijn Christus bleef, al verloren Matth. I en II en Luc. I en II hun historisch belang. Hij drong aan op de erkentenis van de waarheid, dat in het Christendom de praktische strekking de hoofdzaak was en hij bestreed levenslang al wat naar letterdienst en letterknechterij zweemde.' Gezegd wordt, dat hij vanaf zijn optreden te Doorn de orthodoxie heeft bestreden en dat het beslist onwaar is, dat hij, door zijn lessen, de beginselen en

meeningen heeft gekweekt, die de predikant H.P. Scholte, de leider der afgescheidenen, in 1833 begon te leeren. Dat dit laatste beweerd werd komt, dewijl ‘ten onrechte vergeten werd, dat een onafgebroken voortgezet studeeren, Clarisse natuurlijk losgemaakt had van vroeger beleden overtuigingen, gelijk hij ze, bij het begin der 19de eeuw, in zijne, bij het Haagsch genootschap bekroonde stukken geopenbaard heeft, doch aan welke meeningen hij ook vaarwel gezegd heeft, zijne grondbeschouwing aangaande de *ethische* waarde des Christendoms, rond en duidelijk door hem ten jare 1802 uiteengzet in zijn boek over den brief van Jacobus, is hem eigen en dierbaar gebleven. Die zijde trok hem meer aan dan de eigenlijk gezegde leerstellige; misschien wel omdat hij de groote omkeering, die op dat gebied zou plaats hebben, voorziende, den tijd nog niet rijp achtte voor het uitspreken van twijfelingen, welke lichtelijk misverstaan, door onhandigheid niet als steenen ter opbouw gebruikt, maar misbruikt konden worden als wapens ter afbreking.’ Na deze uitweiding komt Sepp tot de conclusie dat Clarisse, wanneer hij geleefd had toen de nieuwere (moderne) richting begon baan te breken, hij ook een man van die theologische zienswijze zou geweest zijn tegen welke zienswijze prof. Bouman met kracht is opgekomen in zijn: *De Godgeleerdheid* enz. Hoe dan ook, zeker is, dat Clarisse meer gevoelde voor een toegepast, dan voor een leerstellig Christendom. Boven en vóór alles stelde hij het leven en daarom moest hij meer liefde koesteren voor de *ethiek* dan voor de *dogmatiek*, en had hij zich misschien kunnen vinden in de nieuwere kritiek, juist zijn ethisch standpunt had een hinderpaal geweest om zich geheel daar bij aan te sluiten en er in op te gaan.

Met een enkel woord werd er boven reeds op gewezen dat het Clarisse in zijn familieleven niet ontbrak aan zwaar huiselijk leed en dat hij met groote rampen te worstelen had. ‘In (aldus Glasius) 1818 ontviel hem een een-en-twintig jarige zoon (Cornelis, geb. 1797), zich in 's lands zeedienst in Indië bevindende - drie jaren later een hartelijk geliefde dochter, met den predikant H.G. van den Es gehuwd, in 1826 (v.d. Aa geeft 1827) zijne trouwe gade (Catharina Cornelia van Eck zuster van den Deventerschen hoogleeraar Cornelis Fransen v. Eck), - twee jaar daarop zijn zoon Theodorus Adrianus, - kort hierop een andere zoon in zeven-en-twintig jarigen ouderdom (Abraham Adrianus geb, 1802. gest. 1829). In 1829 begaf hij zich op nieuw in den echt met Adriana Joanna Pompe van Meerdervoort, die hem evenwel na een korte echtverbintenis van nog geen drie jaar ontviel. Dat Clarisse, aan wien zooveel dat hem lief en dierbaar was door den dood ontrukt werd, oogenblikken had, waarin hij teruggetrokken was, is begrijpelijk. Toch de lust om college te geven, te studeeren, en te arbeiden bleef hem bij. Maar zachtkens aan naderde ook voor hem het oogenblik, dat hij, den zeventig-jarigen leeftijd bereikt hebbende, het hoogleeraarschap zou moeten neerleggen. In 1840 (den 11den October) preekte hij afscheid als akademie-prediker met Prediker III:1-15 en in Juni 1841 sloot hij zijn college, en aan het verlangen van sommigen om nog eenige lessen te blijven geven voldeed hij niet, hij bleef bij zijn eenmaal genomen besluit, om de levensdagen, die hem nog restten op het land te slijten. Alzoo werd Leiden verwisseld met het buitenverblijf ‘den Brink’ (gemeente Rhede), waar hij zijn laatste levensjaren sleet, vooral betreurende het gemis van zijn bibliotheek, die hij voor een belangrijk deel van de hand had moeten doen, dewijl er in zijn landelijke woning geen ruimte voor was. ‘Daar (d i. op “den Brink”) bragt hij den avond zijns werkzamen levens door,

niet in ledige rust, maar altijd werkzaam blijvende, somwijlen voor de Christelijke gemeente optredende, door zijne vrienden

bezocht, door kinderlijke liefde verpleegd (hij had twee dochters bij zich), hartelijk deel nemende in al wat edel en goed is, maar ook nog zijn laatsten zoon W(alrand) C(ornelis) L(odewijk), rector te Harderwijk, in 1845 (geb. den 7den April 1811, gest. den 23sten Dec. 1845) moetende ten grave voeren.

Onder de predikbeurten, die hij waarnam tijdens zijn emeritaat, behoort die te Doorn, in den voormiddag van den 18den Sept. 1842, toen hij daar het feit herdacht dat hij 50 jaar geleden, d.t.p. het leeraarsambt had aanvaard. Naar aanleiding van zijn tekstwoord (Hebr. 13:8) behandelde hij voor de groote schare van menschen, die de plechtigheid bijwoonde: Jezus Christus als het voorwerp van ons geloof, de waarborg onzer hoop en de band onzer liefde.

De 29sten November 1846 stierf hij op zijn buitengoed. "Zijn stoffelijk overblijfsel, niet door zijne zonen, (helaas! de dood had ze hem ontnomen), maar door trouwe vrienden, den Utrechtschen hoogleeraar Suerman, en den Arnhemschen leeraar van Iterson[1)], tot aan Katwijks begraafplaats heengeleid, werd daar door de hoogeschool ontvangen.

Vroegere ambtgenooten en vrienden, dankbare leerlingen, de akademische jongelingschap in aanzienlijke getale, en eene belangstellende menigte, volgden de door studenten gedragene lijkbaar en stonden daar, op de graven van Borger en van der Palm, rondom de groeve, waarin nu ook Clarisse's overschot, bij dit van zoo vele dierbaren, die hij ten grave droeg, ook van den oudsten zijner zonen, wijlen den Groningschen hoogleeraar Theodorus Adrianus Clarisse, eenmaal de kroon zijns levens, rusten zou; en het treffende woord, toen door zijn oudsten ambtgenoot, den hoogleeraar van Hengel, gesproken,[2)] verlevendigde wel het smartelijk besef, dat men in Clarisse's henengaan, zoovele schatten van Christelijke wijsheid en deugd zich ontnomen zag, maar niet minder het gevoel van dank jegens God, die in hem zoo veel voortreffelijks aan de wereld geschonken had, en boven alles de hoop op die betere wereld, voor welke Clarisse door een ootmoedig geloof in Christus geleefd had, en die hem vrolijk het hoofd had doen opwaarts houden, wanneer de rampen des levens het zoo vaak dreigden neder te drukken en te verpletteren."[3)]

Met Joannes Clarisse ging een merkwaardige persoonlijkheid heen, eene die zich hoogst verdienstelijk heeft gemaakt, eene, die behoorde tot de grooten op theologisch gebied, wiens naam een goeden klank bezaten ook in het buitenland. Met de hem door God toevertrouwde talenten heeft hij ijverig gewoekerd, en zijn arbeid is niet ijdel geweest. Ongetwijfeld is ook voor een deel, de nieuwe richting op godsdienstig gebied, door hem voorbereid, wat evenwel N. Beets ontkende. Hij was een geleerde bij uitnemendheid, van buitengewoon groote belezenheid.

"Aan een allergelukkigst geheugen, een scherpzinnig oordeel, een rijk, wel eens tot het satyrieke overhellend, vernuft parende, met hartelijke liefde voor het ware en schoone bezield, en met het gebied der wetenschappen in schier alle rigtingen meer of minder vertrouwd, vereenigde Clarisse in zich, wat den waren geleerde vormt. Niet gewoon door het oog van anderen, maar door zijn eigen te zien, geen meester

1) Van hem zag in 1850 het licht te Arnhem: *Johannes Clarisse sprekende nadat hij gestorven is.* Een leesboek voor het Christelijk huisgezin met portret.
2) W.A. van Hengel, *Toespraak bij het graf van J. Clarisse.* Leyden 1846.
3) *Boekzaal* 1846*b* blz. 791 en 792.

eerbiedigende dan Christus alleen, het goede erkennende, waar hij het vond, andersdenkenden in liefde dragende, den Heer om de waarheid, die uit Hem is, boven alles beminnende, en de uitbreiding van het Godsrijk hartelijk wenschende, aan een grondige beoefening der godgeleerde wetenschappen de bevordering van warme godvrucht verbindende, was Clarisse een echt liberaal theologant. Groot waren dan ook zijne verdiensten jegens de godgeleerde wetenschappen. Meermalen trad hij als warm en grondig verdediger der evangelische waarheid op, de uit- en inwendige bewijzen daarvoor naar waarde ontwikkelende En niet alleen was hij apologeet des christendoms in geschriften, die daartoe bijzonder bestemd waren, maar ook, waar dit pas gaf, en zelfs in sommige zijner leerredenen. Ten volle toegerust met alles, wat daartoe wordt gevorderd, vond de h. Schrift en bijzonder het N.V. in hem eenen geoefenden uitlegger, die de vruchten zijner geleerde studiën in eene duidelijke, tevens praktikale en ware zij dan ook soms ietwat wijdloopig, onderhoudende verklaring van sommige bijbelboeken het algemeen aanbood." Vooral echter muntte hij uit in de moraal[1]. Dat de kerkelijke geschiedenis, ook die des vaderlands, door hem met ijver en gelukkig beoefend werd, toonen onderscheidene geschriften van zijne hand. Niet het minste eindelijk waren zijne verdiensten omtrent de predikkunde, want ofschoon Clarisse's leerredenen die van lateren tijd niet overtreffen, vond zijn eerste arbeid ten deze in die dagen plaats, waarin de predikwijze nog geenszins op de hoogte der onze stond. Zijn voorbeeld en zijn onderwijs hebben niet weinig meegewerkt om een betere methode te bevorderen, en het gebrekkige van de oudere in het oog te doen springen.'[2]

Wat de veelzijdig geleerde man voor andere wetenschappen was, kan hier voorbijgegaan worden, te meer daar er reeds op gewezen werd, dat hij ook op natuurkundig gebied zóó goed te huis was, dat hij bijna drie jaar lang in dit vak college heeft gegeven.

Dat, juist ten gevolge van die alzijdige ontwikkeling, tal van geleerde genootschappen hem het lidmaatschap hebben aangeboden, ligt in den aard der zaak. Zoo telde de Maatschappij der Nederl. Letterkunde hem onder hare leden sedert 1804, de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem sedert 1806, het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen sedert 1816, sinds 1828 was hij lid van de derde klasse

1) Ook Glasius wijst hier (*ll.* dl. I, blz. 260) op de groote verdienste van Clarisse als moralist, en ongetwijfeld is zijn verdienste als ethicus niet gering te schatten en is hij op het gebied der moraal een baanbreker geweest voor grondiger en degelijker beoefening dan vóó zijn tijd èn in het buitenland èn in ons land geschiedde.
Het hoogst staat echter naar onze schatting Clarisse als encyclopedist. Als zoodanig leeren we hem kennen in zijn ontzagwekkend groote geleerdheid en moeten we bewonderen zijn buitengewoon groote belezenheid, die hier op elk onderdeel van het theologisch gebied op zijn voortreffelijkst uitkomt (vgl. hier over J. Hartog, ll. blz. 4: 'De *Encyclopaedia Theologica* van Johannes Clarisse is ook voor dit gedeelte der theologische wetenschappen - d.w.z. voor de predikkunde - eene handleiding, die door rijkdom van zaken uitmunt'). Clarisse wist alle onderdeelen der godgeleerdheid het beste wat de litteratuur op elk gebied van dit deel der wetenschappen gaf, kende hij, en ook van hem kon naar waarheid worden getuigd 'al wat in boeken steekt, is in zijn hoofd gevaren.'

2) Over de verdiensten, die Clarisse had voor de predikwijzen zie men J. Hartog *Gesch. van de Predikkunde* enz. Amst. 1861, blz. 335-341. Op deze aangehaalde bladzijden wordt geprezen wat Cl. op dit gebied deed, terwijl ook op de fouten, hier door hem begaan, de aandacht gevestigd wordt.

van het Koninkl. Nederl. Instuut. In 1834 werd Clarisse door den koning benoemd tot ridder der orde van den Nederl. Leeuw.

Van Clarisse bestaan verscheidene portretten (cf. v.d. Aa, *ll.* dl. III blz. 401) O.a. is er een geplaatst vóór het boek van v. Iterson.

Clarisse schreef veel. Behalve de reeds vermelde geschriften hebben we nog van hem:

Juvenalia ..... Eerekroon gezet op het hoofd van den grooten Rijmer Jacobus Dagevos. Jac. Fil. Joan Nep. Jac. pronep. enz. student in de H. godgeleerdheid te Leyden, bij gelegenheid van het door zijn Ed. gemaakt en tot ieders verpligting uitgegeven rijmpje op den 40sten verjaardag van Z.D.H. benevens de verschillende lezingen op hetzelve door J.C. P(hilos.) S(tud.) 1788 (?)

Leerredenen (10) 1ste bundel. Amsterdam 1801.

Leerredenen (10) 2de bundel. Amsterdam 1810.

Viertal Leerredenen naar aanleiding der heuglijke omwenteling in ons vaderland. Rotterdam 1814.

Leerredenen (3 dln.) Amst. 1817.

Nieuwe leerredenen (10). Amst. 1823. 1ste dl.

Nieuwe leerredenen (10) 2de dl. Amsterd. 1828.

Leerredenen bij bijzondere gelegenheden uitgesproken. Amst. 1824.

Leerrede, *na de viering van het tweehonderd en vijftig jarig bestaan*, *en bij de opening van het zesde halve eeuwperk*, *der hooge school te Leyden*, naar Nehem. II:20b, uitgesproken door J. Clarisse, hoogleeraar der godgeleerdheid en academie-prediker in de St. Pieterskerk den 13 February des voormiddags. Leyden 1825.

Redevoeringen voor jongelingen, *bijzonderlijk uit de*, *beschaafde standen.* Amst. 1824. 2 dln.

Aanleiding tot huiselijke godsdienstoefeningen, 3 dln. (herdruk Rotterd. 1850).

Tafereelen uit de levens- en lijdensgeschiedenis van den Heere Jezus Christus, twee zestallen. Amst. 1830.

In 1831 verscheen een bundel *Leerredenen*, betrekking hebbende op de jongste omstandigheden van het vaderland, tot deszelfs voordeel uitgegeven, door de gezamenlijke Nederlandsche akademiepredikers. Utr. 1831, en het is in dezen bundel dat van Clarisse voorkomt: *Het geluk des godvruchtigen onder alle omstandigheden* naar psalm 89:1-19. Deze preek werd gehouden den 7den Nov. 1830.

Leerredenen naar de behoeften van onzen leeftijd (8). Gron. 1831.

Leerredenen (12). Leiden 1842.

Opwekkings-redevoering, gehouden voor het Nederlandsche Zendelinggenootschap in deszelfs algemeene vergadering te Rotterdam. Rotterd. 1826

In een *Bundel leerredenen op den .... Bededag* van 20 Juli gehouden, is van hem een *Leerrede gehouden op den dankkdag voor den vrede* enz. Amst. 1814.

F.H.G. van Iterson. *Leerrede over Psalm 76:13* .... behelzende de uitbreiding eener schets, naar welke J. Clarisse .... op den 16 Oct. 1837, weinige dagen na het overlijden van Neerlands koningin, gepreekt heeft. Leiden 1848.

Te Amsterdam zag in 1823 het licht: *Vruchten en resultaten van een zestig jarig leven.* Het tweede deel van dit boek en het derde verschenen in 1826. Het laatste

deel wordt voorafgegaan door ‘een beknopt levensberigt van den schrijver door H.W. Tydeman en J. Clarisse.’

Gedichten. Utr. 1792.

Gezangen en dichtoeffeningen mijner jeugd. Haarl. 1793.

Dichtgedachten ter gelegenheid van den aanstaanden biddag. z.p. (Amst.) 1800.

Verhandeling over de vergenoegdheid. Amst. 1801.

Clarisse vertaalde het werk, dat in 1810 te Zwolle het licht zag: W. Paley, *Natuurlijke godgeleerdheid*, *of bewijzen voor het aanwezen en de volmaaktheden der Godheid*, afgeleid *uit de verschijnselen der natuur.* Dit boek werd door den vertaler allerheilzaamst gekeurd ter bestrijding van het in 1806 door C. Daub beweerde: Argumentum Cosmologicum sive physico-theologicum leve est en sane nullum, nee minus inanis et omnis teleologia.

J.L. Ewald. *Voorlezingen over de uiterlijke kanselwelsprekendheid.* Zutphen 1814. Een vermeerderde en verbeterde editie verscheen te Arnhem met nieuwen titel in 1849[1)].

Prologus, *quo scholas theologicas*, *praesertim apologeticas*, *ab* 1840 *ad 1841 habendas auspicaturus*, *J.H. van der Palm*, *nuper placide pieque defuncti exemplum auditoribus futuris theologis*, *ad imitandum proposuit* J. Cl. L.B. 1841.

Over Hieronymus van Alphen als dichter en kinder-dichter. Twee voorlezingen. Rotterd. 1836. Afzonderlijk verschenen deze lezingen in *de Fakkel* van 1831 en 1832.

Ende, A.J. van der, *Geschiedkundige Schets van Neerl. schoolwetgeving*, met een berigt aangaande den schrijver van J. Clarisse en J. Teissèdre l'Ange. Deventer 1847 (Het levensbericht verscheen afzonderlijk).

Hagenbach, K.R. *Het wezen en de geschiedenis der Hervorming*, *in verband beschouwd met de verschijnselen van onzen tijd.* In voorlezingen uit het Hoogd. vertaald. Met een voorrede van J. Clarisse. Rotterd. 1836-45. 10 dln.

Sterre- en natuurkundig onderwijs, gemeenlijk genoemd *natuurkunde van het geheel al*, en gehouden voor het werk van zekeren broeder Gheraert. Een Nederl. oorspr. leerdicht uit het laatst der 13e of het begin der 14e eeuw. Uitgegeven naar vijf zeer oude handschriften, met gebruikmaking van vier latere, maar zeer nauwkeurige afschriften; met een inleiding en aanteekeningen door J. Clarisse .... Leiden 1849. (4de dl. der *nieuwe reeks van werken uitgeg. door de Maatsch. der Nederl. Letterk.*) *De heimelijkheid der heimelijkheden*, toegekend aan J. van Maerlant enz. Leiden 1838[2)].

Strauss, D F. *Helon's bedevaart naar Jeruzalem.* Uit het Hoogduitsch door A. Kleyn geb. Ockerse, met eene voorrede van J.H. van der Palm en ophelderende aanteekeningen door J. Clarisse. 2e uitgave, herzien door N. Beets. Amst. 1843. 2 dln.

Maaskamp, E., *Verklaring der Bijbelkaart of uitlegging van de geograph. topog. en geschiedk. kaart van Palestina of het heilige land.* Uitgeg. door J. Clarisse. Amst. 1828.

1) Sepp *Bibl. van Nederl. geschiedschr.* blz. 297-98 zegt, dat dit werk van Ewald, met zooveel oorspronkelijke opmerkingen döor Clarisse is verrijkt, dat hij niet aarzelt het boek te rekenen tot de voortbrengsels van den Nederlandschen grond.

2) Met betrekking tot onze taal- en letterkunde gaf Clarisse heel wat, cf. Bouman, *Memorioe* cet. p. 338-39.

Clarisse, J. *Epitome rerum a Juda Macabbaeo gestarum sive secundus Macabaeorum liber inde a Cap.* II *Comm.* 39. *Graece et lat. ex duplici versione veteris interpretis* .... Lugd. Bat. 1860.

Iets over S.F.J. Rau als dichter. Voorgelezen 1833; 1835 (overdruk uit de *Fakkel* IIe jg.)

In de *Fakkel of bijdragen tot de kennis van het ware schoone en goede* vindt men van Clarisse in dl. VI, VII en IX, een schets van het leven en de werken van den kerkvader Thascius Caecilius Cyprianus, ook komt in hetzelfde tijdschrift, (dl. IV), een studie van hem voor over Bernhard van Clairvaux.

Aan tal van tijdschriften en periodieken heeft Clarisse zijn medewerking verleend, als daar zijn *de Bijbelminnaar* (Utr. 1791-1794), *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek*, *Letterkundig Magazijn*, *Bibliotheek van theologische Letterkunde*[1]. Verder: *Algemeen Vaderlands Magazijn van Wetenschappen; Kunst en Smaak*, *de Recensent ook der Recensenten*[2] (onder het mengelwerk, zoowel als onder de boekbeoor-

1) Aan een tijdschrift, dat zich opzettelijk en uitsluitend bezighield met de beoordeeling der theologische geschriften, die in en buiten ons land het licht zagen, en met die taak tevens vereenigde de mededeeling van *godgeleerde* verhandelingen en *historische* berichten, ontbrak het in ons land, tot in het begin der 19de eeuw. 'De eere der eerste stichting van zulk een tijdschrift komt toe aan Pieter Beets Pz., predikant der Doopsgezinden te Westzaandam, die vijf jaren lang, van 1803 tot aan het einde van 1807, bestuurder was der door hem opgerigte *Bibliotheek van theologische Letterkunde.*
Onder de medewerkers van deze *Bibliotheek*, behoorde ook Clarisse; doch zijne bijdragen werden Spaarzamer, toen hij met Ockerse den *Recensent ook der recensenten* in het leven had geroepen en ze werden geheel teruggehouden, nadat de *Bibliotheek* uit handen van den eersten bestuurder was geraakt. Tot 1808 bleef Beets de hoofdman, na zijn aftreden bleef het tijdschrift onder denzelfden titel en geheel in denzelfden geest, hare hoofdartikels geven (dl. VI-IX). Opgeheven werd het bij keizerlijk besluit van den 26sten Sept. 1811, toen men nauwelijks de vergunning kon erlangen, om, wat nog aan den loopenden jaargang ontbrak, er bij te voegen. Geen godgeleerd tijdschrift werd langer in dit zoogenaamde aanspoelsel der Fransche rivieren, door Napoleon's policie geduld, maar in 1813 begon de uitgave van *Bijdragen tot de beoefening en geschiedenis der godgeleerde wetenschappen*, wat feitelijk niets anders was dan een voortzetting van de onderdrukte *Bibliotheek.* 14 deelen zijn er nog verschenen en bij den aanvang van 1827 kwam het uit onder een gewijzigden titel nl. van *Godgeleerde Bijdragen* (Bouman, *de godgeleerdheid* enz. blz. 84).

2) Clarisse heeft niet meegewerkt aan den *Recensent of bijdragen tot de letterkundige geschiedenis van onzen tijd.* Dit werk werd uitgegeven in losse stukken. Dl. I verscheen te Amsterdam in 1787, dl, II en III ook aldaar 1790-1792. Schrijvers er van waren de hoogleeraar A.A.v.d. Meersch, J. van Irhoven van Dam, misschien werkte ook mee P. van Hemert. Wel was Clarisse medewerker aan den *Recensent ook der Recensenten*, begonnen in 1806. Van dit tijdschrift is Willem Anthony Ockerse, met de Harderwijksche professoren Kemper, Reinhardt, Clarisse en ten Brink, benevens eenige andere geleerde mannen als medewerkers, eenige jaren redacteur geweest. Zoolang Ockerse leefde (hij stierf den 19den Januari 1826), is hij bijna onafgebroken belast geweest met het bestuur der uitgave, en immer zag hij zich steeds een overgroot aantal recensien van de meest verschillende theologische geschriften, benevens niet weinige verhandelingen voor het tijdschrift aangeboden door de hand van Clarisse, en ook naderhand onttrok deze zich niet aanstonds aan een werk, dat hij met zoovele bijdragen verrijkt had. Die *recensiën* nu, om van het overige niet te spreken, waren meestal zoo nauwkeurig, oordeelkundig en onpartijdig, dat zij aan de strengste eischen, die men voor zulke verslagen stellen kan, geheel voldeden, met zoo vele zorg bewerkt, als ze van eenig tijdschrift, opzettelijk en uitsluitend aan *onze* wetenschap gewijd, verlangd mogen worden. Niemand dan, die van hare lotgevallen, inzonderheid gedurende het aangewezen tijdvak, een *pragmatisch* verhaal wil geven, moet verzuimen hier bij Clarisse ter school te gaan. Die beoordeelingen werden wel *naamloos* geplaatst, maar zijn voor den oplettende kenbaar genoeg aan geest en stijl, aan de lange, somwijlen ingewikkelde zinsneden; maar bovenal door de groote mate (sommigen zullen het *overmaat* noemen) van belezenheid en geleerdheid, die zij, schier bij elke gelegenheid, ten toon spreiden. Ten overvloede heeft een zijner leerlingen, van het uitdrukkelijk verlof, hem op zijn verzoek door den Hoogleeraar gegeven,

deeling); *Bijdragen tot bevordering van Bijbelsche uitlegkunde*[1)], uitgegeven door B. van Willes; *Dagboek bij de Bijbelsche Almanak; Nieuw Christelijk Magazijn*; de Jager's *Taalkundig Magazijn;* G. Nieuwenhuis, *Algemeen Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen; Mnemosyne* door Tydeman en van Kampen. Maandelijksche uitgave van Leerredenen te Arnhem. Een 'Scriptorum Clarissii brevis notatio' geeft Bouman op pag. 336-344 van zijn *Memoria.*

L i t t e r a t u u r . Voór en boven alles, komt hier in aanmerking, *Memoria Joannis Clarisse*, *theologi* auctore Hermanne Bouman. Traj. ad Rhen. 1850. Bouman, *Gesch. der Geld. hoogeschool.* dl. II. reg. v. personen i.v. (blz. 665). Id. *De godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland.* Utr. 1862. reg. i.v. *Leidsche studentenalmanak* 1847. blz. 243-253. Siegenbeek's aanspraak tot opening van de jaarl. vergadering van de Maatsch. der Nederl. Letterkunde (cf. *Handelingen* 1847 blz. 27-38). v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 397-405 en de hier aangehaalde litteratuur. Glasius, *Godgel. Nederl.* dl. I. blz, 254-263. Sepp, *Bibliotheek van Nederl. Geschiedschrijvers* enz. Leiden, 1876 reg. i.v. Sepp, *Proeve eener pragm. geschiedenis* enz. 2de druk. Amst. 1860 (naast dit boek, moet Bouman's, *de godgeleerdheid* enz. gelezen worden) reg. i.v. *Polem. en Iren. Theologie.* 2de druk. Leiden. 1882. blz. 5.

In den *Catalogus der bibl. v.d. Maatsch. der Nederl. Letterk.* 1ste dl. Leiden 1887, vindt men op blz. 89 een brief vermeld van J. Clarisse aan E. Maaskamp, Leiden 1822 en een aan Tydeman, Leiden 1838. Ook bezit genoemde bibliotheek: Vondel, *bespiegelingen van Godt en godtsdienst.* Tegen d'ongodisten, verloochenaars der godtheit of goddelijcke voorzienigheit in den brief aan de Hebreen. 2e dr. Rott. 1700. In dit boek komt een blad voor met door J. Clarisse geschreven aanteekeningen, bevattende 'bijzondere woorden' in dit werk voorkomende.

[Theodorus Adrianus Clarisse]

CLARISSE (Theodorus Adrianus), zoon van Johannes en diens huisvrouw Catharina Cornelia van Eck, aanschouwde den 18den Februari 1795, het levenslicht te Amsterdam. Als kind bracht hij zijn meesten tijd door op het studeervertrek van zijn vader, 'waar hij in het eerst speelde, terwijl ik arbeidde, en van mij onderwijs ontving, wanneer ik, vermoeid van het studeeren, eenige verpozing behoefde, - maar naderhand zijne schriften, thema's, sommen maakte en lessen leerde, na welker opzeggen en nazien door mij, zijne uitspanning volgde. Doch ook deze was zelden

gebruik makende, een aantal der, van hem afkomstige recensiën, met name, als met den vinger aangewezen (*Mem. Clar.* 173, 299, 329, 499). Door de vergelijking dan van deze zal men ook meest al de overige, met genoegzame zekerheid kunnen onderkennen.'

1) Het was in 1842 dat Dr. B. van Willes, destijds predikant te Lekkerkerk, begon met de uitgave van zijn *Bijdragen tot bevordering van Bijbelsche uitlegkunde.* Drie deelen had hij uitgegeven toen hij den 20sten Oct. 1844 stierf, daarna verschenen onder de redactie van dr. J. ab Utrecht Dresselhuis, in samenwerking met anderen nog 2 deelen, zoodat deze serie bestaat uit 5 deelen. In 1850, verscheen te Schoonhoven, als vervolg op de *Bijdragen*, het *Magazijn van kritiek en exegetiek* onder redactie van genoemden Dresselhuis (predt. te Wolfaartsdijk) en dr. A. Niermeyer (predt. te 's Heer Arendskerke). Van dit *Magazijn* verschenen drie deelen te Schoonhoven (1850, 1851, 1852). Het eigenlijke doel, waarmee de uitgave plaats vond, wordt meegedeeld in dl. I en wel in het 'Voorberigt,' terwijl op het einde van het derde deel in een 'de redactie aan den Lezer' (blz. 382-384) wordt gezegd, waarom de verdere verschijning zal ophouden.

geheel voor zijne opleiding verloren, daar, binnenshuis, boeken met platen, bijvoorbeeld eerst van Beusekamp en Pasteur, en vervolgens van Buffon, en, onder het wandelen, het opmerken en onderscheiden van de zich aanbiedende voorwerpen, bijzonderlijk dieren en planten, aanleiding verschaften, tot leerzaam, zoowel als vermakelijk onderhoud, - geheel naar de ontluikende vatbaarheid berekend, - trapswijze belangrijker wordende, - en, door gedurige herhaling, het eenmaal aangeleerde, in het geheugen sterk indrukkende.' Te Harderwijk bezocht hij aanvankelijk de Fransche school, waar hij het onderricht genoot van Willebers en Glaser- en daarna het gymnasium, waaraan destijds als rector en conrector verbonden waren, de heeren Frieseman en Leen. Vooral in het Grieksch maakte Clarisse zeer groote vorderingen. Zijn examen publicum (d.w.z. de plechtigheid, waarbij de bevordering van het gymnasium naar de academie plaats had) werd besloten, nadat hij door zijn leermeester tot de hoogeschool was gepromoveerd, met een korte, door hemzelf bewerkte redevoering: *de praestantia et fructibus eruditionis*, *ejusdemque difficultatibus*, *nec non de remediis*, *quibus superentur.* 'Deze redevoering werd door den jongeling met alle mogelijke bevalligheid uitgesproken, zoodat hij hierdoor de goedkeuring van alle tegenwoordig zijnde geleerden wegdroeg, waarna eindelijk de rector Frieseman met een zeer korte, doch gepaste aanspraak ter aanmoediging, van dezen zijnen braven leerling afscheid nam.' 3 dagen reeds na zijn bevordering tot de academie (nl. den 20sten Juni) werd hij als student in de godgeleerdheid in zijn woonplaats ingeschreven (cf. v. Epen, *Album stud. acad. Gelr. Zutphanicae.* p. 165b).

Lang student te Harderwijk is Clarisse niet geweest, dewijl, gelijk bekend is, de hoogeschool d.t. p, in 1812 werd opgeheven en hij met zijn vader Johannes naar Roterdam vertrok, alwaar de godgeleerde studie, onder leiding van laatstgenoemde, met kracht werd voortgezet. Met het vertrek van den vader, ging ook de zoon naar Leiden, alwaar hij den 23sten Mei 1815, als student in de godgeleerdheid werd ingeschreven.

Toegerust met een groote mate van kennis, vond hij hier een keurbende van voortreffelijke geleerden als J.W. te Water, L. Suringar, J. van Voorst, E.A. Borger en J.H. van der Palm, onder wie hij zijn theologische studie kon voortzetten.

Een allergewichtigst jaar voor Clarisse was 1819. Den 8sten Februari van dit jaar werd, nadat van der Palm, zijn waardigheid als rector magnificus had neergelegd met het houden eener redevoering; *de imperatore Ali*, *Abutaleh filio*, *Saracenorum principum maximo*, aan hem den gouden eerepenning overhandigd, dewijl hij bekroond was voor het door hem ingeleverde antwoord op de prijsvraag, in 1818 door de theologische faculteit uitgeschreven: *De Athenagorae vita et scriptis exponatur atque in ejus doctrinam de religionis Christianae capitibus quae attigit*[1].

Den 31sten Maart daaraanvolgende werd hij bevorderd tot doctor in de godgeleerdheid, met een acad. proefschrift: *Psalmi quindecim Hammaaloth philologice et critice illustrati.*[2]

1) Sepp zegt van dit geschrift: 'Het was de eersteling van een oogst, die beloofde rijk te zullen zijn, doch niet tot vollen wasdom kwam door den vroegen dood des uitnemenden mans, eens een sieraad der hoogeschool van Groningen.'
2) *Psalmi quindecim Hammaaloth philologice et critice illustrati.* Specimen exeget. inaugurale quod pro gradu doctoratus etc..... in academia Lugduno Batava, consequendis publico examini submittit Theod. Adrianus Clarisse, die XXXI Martii 1819. Lugd. Bat. apud. S. et J. Luchtmans.

In het voorbericht dezer dissertatie brengt hij hulde aan zijn leermeesters, die in meerdere of mindere mate tot zijn vorming hebben bijgedragen, en dat aantal is groot en bestaat niet alleen uit taalmannen en godgeleerden, neen, maar we vinden hier de namen van mannen, die op allerlei gebied van wetenschap hebben uitgeblonken, wier lessen Clarisse volgde, en wier omgang hij zocht, al 't welk als een bewijs strekken kon voor zijn veelvuldige kennis. Waar de oude Clarisse in den brief over zijn zoon Th. Adr. Clarisse, hier op wijst, daar wordt er aan toegevoegd: 'doch, behalve dit, en hetgeen hij in de Godgeleerde en tot de Godgeleerdheid opleidende, wetenschappen van zijne voortreffelijke Leermeesters, in vroegeren of lateren tijd, mogt leeren, had ook inzonderheid de omgang met mannen van jaren en brave jongelingen geen klein aandeel aan zijne vorming.' En onder die mannen en jongelingen worden genoemd: 'vader Verster, de heeren Ledeboer, vader, zoon en kleinzoon, de heeren de Raadt, vader en zoon, en de Leidschen leeraar Geling,' en verder 'van de jongeren de heeren van Oordt en des Amorie van der Hoeven, van den Es en Sternberg.' 'Behalve den omgang met deze en andere voortreffelijke mannen werden zijn vermogens ongemeen ontwikkeld door gemeenzame gesprekken, onderlinge voorlezingen en vriendelijke redetwistingen, die al meer en meer aan zijne denk- en handelwijze een bepaalde rigting gaven, terwijl de laatstgenoemde oefeningen hem ook van lieverlede op het vervaardigen van eigene, oorspronkelijke, kortere of meer uitvoerige vertogen prijs deed stellen. Een dezer verhandelingen over *Nahum als dichter*, heeft een plaats gevonden in den *Recensent ook der recensenten.*'[1)]

In hetzelfde jaar 1819, en wel den 5den Mei, werd Clarisse door het prov. kerkbestuur van Z. Holland tot de evangeliebediening toegelaten en den 31sten Augustus volgde het beroep naar Doorn, alwaar hij den 7den November bevestigd werd door zijn vader met Maleachi II:7. Zelf aanvaardde hij zijn werk met een leerrede over Jacobus I:21b. Te Doorn heeft Clarisse gearbeid tot den 16den Nov. 1823, toen nam hij afscheid van deze zijn eerste gemeente met 1 Thess. IV:I en wel omdat hij naar Groningen vertrok. Hier begon hij, met het houden eener inaugureele oratie op den 3den December: *de societatis Christianae historia ad informandum sacrorum antistitem de commodate tradenda*[2)], het buitengewoon hoogleeraarschap in de godgeleerdheid in plaats van Muntinghe.

Dat hij reeds op 28 jarigen leeftijd tot deze waardigheid geroepen werd, bewijst voldoende, hoe hoog hij in de geleerde wereld stond aangeschreven. Twee jaar later in 1825, aangesteld tot gewoon hoogleeraar, oreerde hij den 3den Nov.: *de nostrorum temporum ad rite incolendam Theologiam opportunitate.*'

'Clarisse ouderwees de kerkgeschiedenis, naar het door Muntinghe bewerkt *compendium* van Schroeck. Een handboek dat hij over dit leervak bewerkte en waarvan op de ordo lectionum van 1827 de spoedige verschijning werd aangekondigd, is, tengevolge van zijn dood, niet verschenen. Ook behandelde hij de kritiek en exegese

1) cf. wat J. Clarisse in zijn brief - zie *Arch. voor kerkel. gesch. inzonderheid van Nederland.* dl, II. blz. 547 vlgd. - zegt over zijn tweede vak, dat hij te doceeren had n.l. kritiek en exegese van het O.T.

2) 'ten betooge: nulla ex parte officio suo fungi posse sacrorum antistitem, sine Christianae historiae accurata cognitione.'

van het O. en N.T. Dit toen reeds zoo hagchelijk veld van onderzoek, doorwandelde hij met zijn leerlingen, aan de hand van vele groote en dikwijls stoute critici van het nieuwere Duitschland, maar onafhankelijk en geniaal in zijne oordeelvelling, kwam hij niet zelden tot ver van dezen afwijkende resultaten, die zijne hoorders verbaasden, schoon zij veelal hunne goedkeuring wegdroegen.'

Uit de korte aanteekeningen voor zijn college over de inleiding tot het O.T. was den vader gebleken, 'om slechts iets te noemen, dat hij de nieuwere denkbeelden over het boek Deuteronomium, den geheelen Pentateuch, de laatste hoofdstukken van Jesaias, en dergelijken, kort maar onverminkt, en met vermelding der gronden voor en tegen opgaf, en zoo het oordeel zijner toehoorders met verstand en openhartigheid, - met even veel voorzigtigheid als liberaliteit, - wist te leiden. Trouwens was hij het vroeg reeds met zijn vader eens geworden, dat aan de zaak der waarheid meer dienst gedaan wordt door bedaard en onpartijdig onderzoek en zachtmoedigen voorstand, dan door hard schreeuwen, boosaardig twisten en kwakzalverachtig slagvoeren.'

Ofschoon daartoe niet verplicht, wijdde hij met zijn leerlingen ook een gedeelte van zijn beschikbaren tijd aan de bespreking van Chrysistomus' *de sacerdotio* en aan de behandeling der geschriften van Philo Judaeus.

Muntte Clarisse vooral uit in grondige kennis van de Grieksche taal, ook met verschillende Oostersche talen was hij zeer goed op de hoogte. Hij kende Hebreeuwsch en in zijn laatste levensjaren beoefende hij ook het Perzisch, Koptisch en Sanskrit. In het Arabisch almee was hij zeer ervaren, wat 'meer algemeen naar buiten zou gebleken zijn, wanneer de twee Arabische codices, waaraan hij lang had gearbeid een van Abu-Mohammed Abd'olwahid over het bewind der *Mooren*, en een van Abu-Schamah over het leven en de daden van Noureddin en Saladijn, het licht hadden gezien.'

Zijn hoofdvak was echter geschiedenis en wel bepaald algemeene kerkgeschiedenis, ofschoon niet te ontkennen valt dat van lieverlede de vaderlandsche geschiedenis bij hem de voornaamste plaats in zijn studievakken innam. Dat hij historicus werd is vooral toe te schrijven aan het onderricht, dat hij ontvangen had van de professoren Hamaker en N.G. van Kampen. Zij hebben hun leerling liefde ingeboezemd voor de beoefening der geschiedenis. 'En hier aan, zoowel als uit zijnen arbeid, in dien tijd besteed aan de vertaling van Münscher's *Leerboek der kerkelijke geschiedenis* (Amst. 1818), blijkt, dat hij, uit de onderscheidene vakken, waarin zich de godgeleerdheid schift, het geschiedkundige, meest ter bearbeiding verkoos.' Jammer dat zijn *compendium* niet is afgewerkt geworden. Slechts het begin toch is er van gedrukt. Ware dit boek geheel gedrukt, dan, meent de vader, zou er ongetwijfeld grooten lof aan zijn toegezwaaid. 'Want, aan de eene zijde, was het hem om eene stipt nauwkeurige kennis der daadzaken, zoo als die door gestrenge historische kritiek alleen met zekerheid gekend en vastgesteld kunnen worden, te doen,' waarom hij dan ook aan deze eene zeer groote waarde hechtte, en bij dezelve groote vrijmoedigheid gebruikte, zonder zich aan sommiger geschreeuw tegen de hoogere kritiek, uit onkunde of verwarring van het regt gebruik en van het misbruik gesproten, te kreunen; en, aan den anderen kant, was hem elke geschiedenis zonder opgave van oorzaken en uitwerkselen, zonder uiteenzetting van den zamenhang der gebeurtenissen, - zoo als die uit de daadzaken zelve, met afsnijding van alle, door loutere verbeelding

opgegevene, gissingen kunnen worden opgemaakt, - niet anders dan een dor geraamte en eene drooge kronijk.' Het spoor door Polybius gevolgd en dat te vinden is bij de historici uit het laatst der 18de en het begin der 19de eeuw, en zich bedienend van de leerwijze van prof. v. Heusden, die hij had leeren kennen door zijn vriend van Oordt, richtte hij, zoowel zijn eigen onderzoek als zijn onderwijs zoodanig in, dat positive kennis en wijsgeerige bespiegeling hand aan hand gingen. Dat hij de voorlichting van mannen als Mosheim, Venema, Schroeckh en anderen niet smaadde, ligt voor de hand, terwijl een Semler, Henke en Schmidt, hem 'tot vernieuwd of naauwkeuriger onderzoek der dingen' dreef. Met Gieseler vooral had hij veel op 'wegens zijne helderheid, juistheid en openlegging der bronnen. En dit juist was Clarisse's hoofdverdienste op het gebied der kerkgeschiedenis, dat hijzelf altijd uit de bronnen zocht te putten, en het lezen en herlezen der Grieksche en Latijnsche kerkvaderen, zoo min als dat der lateren en middeleeuwsche kronijkschrijvers, schuwde.' Hierbij hielp hem zijn groote kennis van het Grieksch en zijn vlugheid in het lezen van handschriften.

Gelijk bereids gezegd werd, kwam, vooral in het laatst van zijn leven, de liefde voor de vaderlandsche kerkgeschiedenis, hoe langer zoo meer naar boven, en het was zijn toeleg in de allereerste plaats, om nieuw licht te ontsteken voor de kerkelijke geschiedenis van Friesland, Overijsel en Drenthe. 'Bereids had hij zich daartoe eene niet verwerpelijke verzameling van gedrukte en ongedrukte oorkonden aangeschaft, welke bestendiglijk had moeten aangroeijen.' Dat het onderwijs van te Water tot die ontwakende liefde voor vaderlandsche kerkgeschiedenis heeft bijgedragen, is onloochenbaar.

Dat de groote verdienste van Clarisse werkelijk op het terrein der kerkgeschiedenis ligt, erkende ook Ypey in zijn *Akademische leerrede ter gedachtenis van T.A. Clarisse* (Gr. 1829). Ypey getuigt, dat voor hem alles naakt en open scheen te leggen, hij doorzag den gang van zaken, wist het ware van het valsche te onderscheiden en die berichten op te diepen, die de echt historische waarheid behelzen.

Ook als prediker had hij veel dat aantrok. 'Als academieprediker werd hij te Groningen voor onovertroffen, ja bijna voor onovertrefbaar gehouden. Zijne fijne smaak, veelomvattende kunde, openhartigheid en opregtheid verwierven hem vele vrienden; voorkomendheid en hulpvaardigheid bezorgden hem de liefde der studenten' en groot zal de blijdschap zijn geweest, toen hij voor het 'eervolle' beroep naar Amsterdam op hem uitgebracht, bedankte.

Als praeadviseerend lid van de godgeleerde faculteit te Groningen, woonde hij de zitting bij van de synode der Nederl. Herv. Kerk, gehouden in 1828 en als hij bij zijn familie te Leiden, na het eindigen der synodale bijeenkomst, eenigen tijd doorbracht om te rusten, werd hij den 6den September, nadat hij den vorigen dag met zijn vader nog een wandeling had gemaakt naar Voorschoten, ziek en reeds den 20sten September stierf hij. Diep betreurd werd de man, die heenging in de volle kracht van zijn leven en we begrijpen het, dat, gewag makend van zijn dood, geschreven werd: 'Met het treurigst gevoel zien wij een schat van wetenschap met hem ten grave gedaald, zoo belangrijke werkzaamheden en ondernemingen eensklaps afgebroken, en zoo veelbelovende uitzigten verdwenen.'

Zijn vader getuigt van hem: 'Regt en pligt waren hem heilig; trouw in zijn werk en post alleraangelegenst. Gemakkelijk en liefderijk in het huiselijk verkeer,

gehoorzame zoon, liefderijke broeder, teederhartige echtgenoot; eigene smart diep in zijn hart opsluitende, om anderen niet te bedroeven, hulp- en dienstvaardig in voorkomende omstandigheden; gaarne troostende, en zich in de luimen van zieken of treurigen schikkende; zachtmoedig, ofschoon bij pligtbesef onverzettelijk; niemand met opzet stootende of buiten volstrekte noodzaak hard vallende; iedereen, ook jongen lieden, zonder zijne betrekking en stand te vergeten, vriendelijk voorkomende; was het vreemd, dat hij met allerlei menschen wel was, en door velen bemind en geacht, - door zijne leerlingen als op de handen gedragen werd? Ook onttrok hij zich niet ligt, wanneer tot iets goeds, of eene geldelijke bijdrage naar (misschien wel boven zijn vermogen), of zijn persoonlijke medewerking gevorderd werd. Van het laatste getuigen het Bijbel- en Zendeling-genootschap, de Maatschappij tot nut van 't algemeen en vele inrigtingen van weldadigheid, of van beschaving of bevordering, hetzij der exacte wetenschappen of der fraaie kunsten. Zijne tegenwoordigheid in de vergaderingen, zijne bijdragen, voorlezingen, beoordeelingen, adviezen, uitgewerkte verslagen en wat niet al? spreken hier luid in zijn voordeel. Inzonderheid besteedde hij, toen de zware *epidemie* Groningen zoo zeer teisterde, aan de behartiging der belangen van minvermogenden en ongelukkigen, in vereeniging met andere brave mannen, zeer veel tijd, moeite en zorg - gelijk ook de zaak der Grieken, - en de bevordering der zedelijke verbetering van gevangenen in hem eenen werkzamen en ijverigen medearbeider vond.'

Niet alleen dus was Clarisse een man van den eersten rang op wetenschappelijk gebied, maar hij was tevens een practisch mensch, die een geopend oog had voor godsdienstige en maatschappelijke behoeften, een op wiens hulp en bijstand men nooit een ijdel beroep deed. Hij leefde voor de wetenschap, waarin hij geheel en al opging, hij leefde voor de samenleving, voor al wat goed en edel is.

Lang, geregeld aan een stuk werken deed hij nooit, evenmin als blokken - en, 'ofschoon' hij even weinig bijzonder vlug of geestig geheeten kon worden - heeft hij nogtans, omdat hij bijna nimmer ledig was, en eenen onverzadelijken dorst naar echte-nauwkeurige en grondige-kennis gevoelde, in korten tijd veel geleerd en veel uitgevoerd.

Wat zijn godsdienstige overtuiging aangaat, 'hij ontveinsde nimmer zijn diepen eerbied, dankbare liefde en innerlijk vertrouwen op God, en zijne Christelijke gevoelens omtrent Hem, aan wiens leer en voorbeeld, - maar aan wiens verzoenend lijden en sterven, en verhooging in heerlijkheid en oppergezag, hij, voor zijne behoudenis, zich alles verpligt gevoelde, doch met dit een en ander liep hij nimmer te koop. Veel liever trachtte hij zijn geloof in zijne werken te openbaren.'

Was hij 'na bedachtzaam onderzoek der kenmerkende leer van de Hervormde kerk van harte toegedaan, hij eerbiedigde evenwel ten volle anderer overtuiging, met erkentenis van de zwakheid en bekrompenheid zijns verstands en wijzer inzigten. Verre verwijderd van onverdraagzaamheid, had hij vele vrienden onder de belijders en leeraren van andere kerkgenootschappen, en leende hij, met prediken, wel eens zijnen dienst den Lutherschen en Doopsgezinden.' In dit opzicht dacht de vader niet als de zoon, wat evenwel niet verhinderde dat eerstgenoemde in den laatste de vrijheid van denken eerde, gelijk hem ook zijn vrijheid van 'advizeeren' zeer aangenaam was. Uit deze mededeeling, die Joannes Clarisse aflegt over zijn zoon, mag, zonder eenige tegenspraak worden afgeleid, dat deze, wat trouwens ook

al bleek uit de wijze waarop ons verhaald werd, dat hij kritiek oefende op het O. en N.T., een man was van zeer vrijzinnige denkbeelden.

Ongetwijfeld moet onder de vele, voortreffelijke godgeleerden, die ons land heeft opgeleverd, ook Theodorus Adrianus Clarisse worden gerekend.

Behalve het genoemde zag nog van hem het licht:

Menschenbestemming en levensgenot, *zedekundige voorlezingen*, door Joan Lodewijk Ewald. Uit het Hoogd. 2 dln. Amst. 1814.

De weg tot Christelijke volkomenheid, *of de Christelijke zedeleer*, *eene aanwijzing tot behoorlijke ontwikkeling onzer vermogens*. Een handboek voor den ongeletterden meer beschaafden stand, grootendeels naar F.V. Reinhards zamenstel der Christelijke zedeleer, bearbeid door T.A. Clarisse. Gr. 1826 1ste dl.[1)] Van het plan des vaders, om, toen de zoon gestorven was, het werk te voltooien, is niet gekomen.

Nagelaten Leerredenen door T.A. Clarisse. Groningen 1829. Deze bundel is bezorgd door den Leidschen hoogleeraar Joannes Clarisse. Ofschoon feitelijk geen enkele dezer 12 leerredenen voor de pers bestemd was, dewijl de vervaardiger er van 'zoo gering van zijnen kanselarbeid dacht, dat hij niet kon toegeven aan het verzoek, dat hem daartoe nu en dan geschiede.'

Over den geest en de denkwijze van Geert Groote, *kenbaar uit zijne schriften* door wijlen Th. Adr. Clarisse. *Archief voor kerkel. gesch. inzonderh. v. Nederl.* dl. I. (Leyden 1829) blz. 355-396. Voortgezet door J. Clarisse dl. II. blz. 241-395. dl. III onder den titel: 'Bijlagen en aanteekeningen behoorende tot de verhandeling over Geert Groote' (blz. 1-90).

Uit de voorrede van dl. I blijkt dat het *Archief voor kerkel. Gesch.* enz. niet zou uitgegeven worden alleen door Kist en Royaards, maar dat dit door deze twee hoogleeraren gedaan zou worden in vereeniging met Th.A. Clarisse.

Ook is van zijn hand: *Indices* op Hamaker's *Spec. Catalogi M.S.O.* in *Biblioth. Leid.*

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *ll.* dl. III blz. 405-410 met de op blz. 410 aangehaalde litteratuur. Glasius, *ll.* dl. I blz. 263-268. *Archief voor kerkel. gesch. inz. voor Nederland.* dl. 1. Leyden 1829, blz. 557-584. *Brief over Th. Adr. Clarisse* door Johs. Clarisse. Mr. W.B.S. Boeles. *Levensschetsen der Groninger Hoogleeraren* achter Jonckbloet's *gedenkboek der hoogeschool te Groningen* blz. 135 en 136. Chr. Sepp, *Bibliotheek van Nederl. kerkgeschiedschrijvers*, reg. i.v. Hoofdbron voor de kennis van het leven van Th. Adr. Clarisse is Van Senden's, *de nagedachtenis van T.A. Clarisse*, *plegtig gevierd op den 12den Nov. 1829*, *in eene openlijke vergadering van het Natuur- en Scheikundig genootschap te Groningen*, Gr. 1828. Prof. Dr. H. Bouman, *gesch. der Geldersche Hoogeschool.* dl. II. reg. i.v. Id. *De godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland* enz. Utrecht 1863 reg. i.v. Id. *In Memoriam J. Clarisse.* p. 111-114. J. Hartog, *gesch. der Predikkunde* enz. 1ste dr. Amst. 1861, blz. 362. Verschillende jaargangen van de *Boekzaal* Een portret (silhouet) van hem,

1) Vóór Clarisse begon aan de overzetting van dit werk in onze taal had hij eerst het plan te vertalen uit het Duitsch: *Die Bildung zur Christlichen Tugend .... Ein Handbuch der Sittenlehre Jesus für Prediger*, *angehende Theologen und für andre denkende Freunde und Freundinnen besserrnder Wahrheit* enz. maar, dewijl hij van oordeel was, dat het geheel en al voor Nederlanders zou moeten omgewerkt worden, zag hij van dit plan af.

geteekend door W. Lubbers en gegraveerd door C.C. Fuchs, vindt men voor het werk van v. Senden. *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde.* 1887 blz. 245. *Nederl archief voor kerkel. gesch.* 2de dl. Leiden 1842, blz. 332.

[Walrand Cornelis Lodewijk Clarisse]

Clarisse (**Walrand Cornelis Lodewijk)** zoon van Johannes, werd geboren te Harderwijk den 17den April 1811, zoodat hij nog niet ten volle een jaar oud was, toen zijn vader te Rotterdam predikant werd. Zijn eigenlijke opvoeding en opleiding ontving hij te Leiden, alwaar hij den 21sten April 1828 als student in de theologie werd ingeschreven (cf. *Alb. stud. Acad. L.B.* col. 1278). Meer liefde dan voor de godgeleerdheid gevoelde Clarisse voor de letteren en zoo gebeurde het, dat een in 1833 door den senaat der Utrechtsche academie uitgeschreven prijsvraag, (*qnaestio literaria:* Vita Periclis, ex ipsis fontibus, maxime Plutarcho petita. Viri characterismus. Quid profuerunt ejus politica consilia civitati et imperio Atheniensium? Quid nocuerunt?) door hem beantwoord, in 1834 met goud werd bekroond.[1)]

Nog in hetzelfde jaar, waarin de bekroning hem te beurt viel, werd hij benoemd tot conrector te Harderwijk aan het Nassauwsch-Veluwsch gymnasium. In 1838 verwisselde hij het conrectorschap met het rectoraat. Vóór hij als rector optrad promoveerde hij tot doctor in de letteren, met een academisch proefschrift: *Dissertatio exhibens ad Thucydidem belli Peloponnesii epocham annotationem.*

Bij zijn werkzaamheid als rector, kwam nog de drukte van het schoolopzienerschap, waartoe hij in 1844 was aangesteld. Een hevige ongesteldheid maakte den 23sten December 1845, in weinige dagen een einde aan zijn leven, dat nog zooveel beloofde.

Clarisse was lid der Archaeologische Maatschappij te Athene, en sedert 1844 ook van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Behalve het genoemde zag nog van zijn hand het licht:

De duabus inscriptionibus graecis. Lugd. Bat. 1840. *Ter gedachtenis van Jac. Terpstra.* Utr. 1837.

Een *Memoria W.C.L. Clarissii* van J.J. Kreenen verscheen z.p.e.j. (1846).

L i t t e r a t u u r : Het zooeven genoemde geschrift van Kreenen en v.d. Aa, *ll.* bl. III blz. 410 en 418 en de h.t.p. opgegevene litteratuur.

[Hendrik Gideon Clemens]

Clemens (**Hendrik Gideon)** werd den 20sten Augustus 1701 geboren te Groningen, waar hij vertoefde tot 1722, toen hij naar Utrecht vertrok om hier zijn theologische studie te voleindigen (cf. *Alb. stud. Rh. Traject.* col. 124). Den 9den Maart 1723 deed hij in de classis Utrecht het praeparatoir-examen. Ruim 2 jaar later (Juli 1725) werd hij beroepen te ter Aa, alwaar hij, na afgelegd peremptoir-examen (14 Augustus), den 2den Sept. bevestigd werd door den Utrechtschen predikant J.R. Kelderman, met Spreuken XIV:4. Clemens begon zijn loopbaan als predikant met een leerrede over Matth. 24:45-51. Achtereenvolgens vinden we hem werkzaam te Tholen

1) De *Commentatio de Periclis vita, charactere morali et meritis in rempublicam atticam*, is opgenomen in de *Annales* der Utr. academie van 1835.

(beroepen Augs. 1727, afscheid te ter Aa 3 Augs., intree 24 Sept. met 2 Cor. IV:5,
bevestiger ds. J.v.d. Sterre, predt. te Tholen met Spreuken

XI:30); te 's Hertogenbosch (ber. Dec. 1737, afscheid te Th. 4 Mei 1738 met Lc. XXI:34-36, bevestigd 18 Mei 1738 door ds. Lucas van Eijbergen met 2 Kon. 8:7, intree-tekst 2 Kon. 8:41). In plaats van Eijbergen werd hij, na diens dood (den 14 Nov. 1738), benoemd tot professor theologiae aan de illustr. school d.t.p., welke waardigheid hij, den 21sten Januari 1739 aanvaardde met het houden eener inaugureele oratie: *de idea theologi Jacobea.*

Dat 's mans verdienste in de wetenschappelijke wereld op prijs gesteld werd, mag worden afgeleid uit het feit, dat hij den 18den Augustus 1753, h.c. werd benoemd tot doctor in de godgeleerdheid door den senaat der Harderwijksche academie[1)].

Als een merkwaardigheid, die voorviel tijdens zijn professoraat lezen we (cf. *Boekzaal* 1740b blz. 647): ‘Den 29sten November 1740 is hier door D. Ludovicus Krajenhoff Vechelanus Brab. onder voorzitting van den Heer Herman Gideon Clemens, prof. der H. Godtgeleerdtheit in de Illustre school en predikant alhier in het openbaar verdedigt een *disputatio theologica de recto usu του Μαμωνα της αδι□ιας*, ad Luc. XVI; 9. Hoedanig in het openbaar redetwisten, hier in een reeks van zeer vele jaren niet geschied is.’

Onder een grooten toeloop van menschen en terwijl warme belangstelling getoond werd, vierde Clemens den 18den Mei 1763 zijn 25-jarig ambtsfeest met Gen. 35:2 en 3. Hij stierf den 23sten Februari 1772.

Afkeerig van al wat naar ijdelheid zweemde, verlangde hij dat van hem geen biographie zou geplaatst worden in de *Boekzaal.* Dit is dan ook niet gebeurd, ‘ofschoon men van zijn onvermoeide studiën, van zijne naarstigheid in 't waarnemen van den predikdienst, van zijn iever in het onderwijzen van de jeugt, van zijne vriendelijkheit, verdraagzaamheid en boven al van zijnen Godzaligen wandel, mitsgaders van zijne gelukkige en treffelijke huwelijksalliantiën, veel zouden kunnen zeggen.’ Zijn ambtgenooten Noortberg en J. Mobachius herdachten hem in een lijkrede, de eerste naar aanleiding van Rom. VIII:24 en 25 en de tweede sprekende over Lc. XII:35 en 36 ‘neemende tot een grond van zijn voorafspraak, met toespeeling op deszelfs naam van Clemens, Philipp. IV:3 en van zijne inleiding met zinspeeling op eene van deszelfs voornaamen, Richt. VIII:13.’ Ook Joh. Engelbert Moll, die gedurende de ongesteldheid van Clemens, eenigen tijd den dienst voor hem had waargenomen, hield een preek op zijn nagedachtenis ‘in de publieke Catechisatie over den eersten Zondag, met een zeer gepaste voorafspraak over Jesaja XL:1.’

Vermeld dient nog te worden, dat tusschen Clemens en zijn ambtgenoot Johannes van Alphen, in 1757 een hoogloopende twist ontstond over de leer van het werkverbond. ‘In zake deze leerstellige aangelegenheid stond Clemens aan den kant van Holtius en Comrie, terwijl v. Alphen van hunne beschouwing in dezen niets wilde weten. Door tusschenkomst van de *gecommitteerden van den raad van State* werd de twist bijgelegd en de beide predikanten gaven elkander de hand van broederschap, de een den anderen voor regtzinnig verklarende. Den 13 van oogst-

1) In het *Alb. stud.* der Harderwijksche hoogeschool, in 1905 uitgegeven door D.G.v. Epen, vinden we op blz. 109a: ‘Hermannus Gideon Clemens Groninganus v.d.m. et professor theologiae Sylve Ducis. Th. Cand. 17 Augs. 1753.

maand des jaars 1758 werd, uit naam der gemelde gecommitteerden, daarvan door de twee andere hervormde predikanten aldaar van de predikstoelen kennis gegeven aan de gemeente.'

Het feit, dat Clemens zich schaarde aan de zijde van Comrie en Holtius, bewijst dat hij tot de beslist orthodoxe partij behoorde.

Van hem zag het licht: *Dissertatio de labro aeneo a Mose in tabernaculi atrio collocato ad illustrationem* Exod. XXX:17-21, XXVIII:8. Traj. ad Rhen. 1725.

De geestelijke waakzaamheit tot wijdinge van zorgloosheit en ontvlieding van de oordelen op den dag des Heren. Uit Luc. XXI:34-36 voorgestelt in een afscheidsreden van de gemeente van Tholen den 4 May 1738 en de *Rust van Jehovah*, *de oorspronk van alle zegeningen voor zijn kerk.* Uit 2 Kron. VI:41 in een intrede bij de gemeente van 's Hertogenbosch, beschreven den 18den May 1738. 's Bosch 1738.

Heilige verzamelingen, *bevattende een verklaring van enige uitgezochte stukken des O. en N. Testaments*, *ontleedt en volgens den nadruk der spreekwijzen verklaart.* Middelburg 1733. (Deze bundel bevat 5 preeken).

Ontleedende verklaring van het evangelie naar de beschrijving van Lucas. Waar in de spreekwijzen, *in haren nadruk nagespoort*, *de waarheden in dezelve opgesloten*, *aangewezen en tot het oogmerk van den schrijver overgebracht worden* .... opgedragen aan hare doorlugtige Hoogheit Maria Louiza geboren Princesse van Hessen-Kassel, princesse Douariere van Oranje enz. enz. 3 dln. 1750-1758 Leiden.

Des Heeren weldadigheid aan Israël in het verwekken der Rigters ter hunner verlossing. Uit Rigteren 11:18 eerste gedeelte, voorgesteld aan de gemeente's Hertogenbosch, bij gelegentheid der plegtige inweying van zijne doorlugtige Hoogheid Willem de vijfde .... 's Bosch 1766.

Nog zag van hem het licht: *Het volk des Heeren in tijden van ellende.*

In 1751 verschenen te Nijmegen onder zijn opzicht uit het Duitsch vertaalde preeken van N.W. Ihringk, 1sten predikant in de hoofdkerk te Cassel. Hij schreef er een voorrede voor.

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. III blz. 422-424. (Uitgebreid). Glasius, *ll.* dl. I. blz. 270. *Boekzaal* 1772a blz. 337-339. Ypey en Dermout, *gesch. der Nederl. Herv. kerk.* dl. III. Breda 1824. blz. 496 en 497.

[Isaäc Clemens]

Clemens (**Isaäc**) geboren te Middelburg in 1632, studeerde in de godgeleerdheid eerst te Utrecht (hij werd hier ingeschreven in 1650 als Isaacus Clementt. Mediob. Zeland. cf. *album stud. Ultr.* col. 24), waar hij o.a. als leermeester had Gijsbert Voet, onder wiens leiding hij in 1653 een theologisch dispuut verdedigd heeft (cf. Voetii *disput.* 2 p. 1228), en later te Leiden (cf. *Alb. stud.* col. 434, waar we onder 7 April 1684 vinden: 'Isaäcus Clemens, Middelburgensis 22 T. cand.') Toen Clemens dus te Leiden kwam, was hij bereids te Utrecht tot candidaat in de godgeleerdheid bevorderd. Hij deed eerst dienst bij de Fransche gemeente te Norwich, vanwaar hij

in 1658 beroepen werd te Serooskerke in Walcheren (cf. *acta cl. Walch.* Augs. 1658). De wetten der classis werden door hem geteekend den 19den September. Van Serooskerke vertrok hij naar Vlissingen (beroepen Dec. 1660), waar hij in Dec. 1666, waarschijnlijk aan de pest gestorven is. In dit jaar toch zegt Vrolikhert, was

er te Vlissingen een ‘zware pestilentie en stervte, waar door volgens onze doodboeken in dat ene jaar zoo groten als kleynen, hier stierven 1685 menschen.’ Onwaarschijnlijk is het niet, dat hij tot de slachtoffers dezer vreeselijke ziekte heeft behoord.

Hij vertaalde en schreef:

ΙΣΡΛΗΛ ΑΓΧΙΘΑΝΗΣ. Doodts alarm of de Voorbode van een nakende Doodt, geslagen in een Lyckpredicatie op den seer Eerweerden Joseph Hall Th.D. onlangs Bisschop van Noorwich enz. door J. Whitefort. Middelb. 1666 (Clemens zette het oorspronkelijk in het Engelsch geschreven boek in onze taal over).
Eenige subyte, korte ende bij occasie voorghevallene geestelicke Meditatiën. Brandend Hert en *Christelicke Dachrekeninghe.* Middelb. 1662.
Psalm 148. Sneeuw en Vijerdamp of *een korte Verhandelinge over den sneeuw en de Cometen* enz. 2 dln. met een bijgevoegd A.B.C. van naer gelesene occasionele meditatiën. Middelb. 1665. ‘Uit de voorrede van het eerste deel blijkt, dat in dat jaar een comeet aan den hemel verscheen; en dat hij de andere stoffe over den sneeuw, voorheen eens in enen sneeuwtijd behandeld had.’

V.d. Aa vermeldt nog: *Over de brief van Paulus aan de Corinthen* en *over de vijf Monarchiën op aarde*, *over Daniël II vs. 44 en 45 tegen Christus ligchamelyk Koningrijck.*

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. III blz. 122 (Uitgebreid). Nagtglas, *ll.* blz. 128 en 129. P. de la Rue, *gel. Zeeland.* 2e dr. Middelb. 1742 blz. 50 en 51. Glasius, *ll.* dl. I. blz. 270. Vrolikhert, *Vlissingsche Kerkhemel.* blz. 141-143

[Jean le Clerc]

Clerc (**Jean le**) **(Clericus Johannes**) aanschouwde het levenslicht te Genève, den 19den (29sten) Maart 1657 als zoon van Etienne en Anna Galatin (Gallatine). Reeds op zeer jeugdigen leeftijd begon hij zich te oefenen in het Latijn en Grieksch ‘et vix quicquam puero gratius accidere poterat, quam si liceret soli in angulo sedenti libros versare, praesertim Livium Romanarum rerum apud Romanos historiarum principem, quem Gallice versum et diligentissime lectitabat et libentissime quae legisset, aequalibus narrabat.’ Op zestienjarigen leeftijd ging hij naar de hoogeschool in zijn geboortestad, alwaar hij zich vlijtig toelegde op de bestudeering van Cartesius' wijsbegeerte en onder leiding van zijn leermeester in de philosofie Robert Chouet, verdedigde hij stellingen ‘*de materiae natura.*’ Zeer interesseerde hij zich voor de *epistolae criticae* van Tanaquillus Faber en hierbij krachtig geholpen door zijn oom Jacques Galatin, beoefende hij het Hebreeuwsch. In de godgeleerdheid bekwaamde hij zich bij de professoren Mestrezat, Turretin en Tronchin. Waren de eerste en derde dezer drie hoogleeraren meer dan Turretin, de vrijzinnige richting toegedaan, stellig is het dat zij op Clericus een grooten invloed hebben uitgeoefend, dewijl hij van nature zich meer tot de vrijere theologische overtuiging getrokken gevoelde. De beschouwingen over de praedestinatie en de daarmede in verband staande leerstukken ‘aan de hoogeschool te Saumur door Moyse Amyraud, Josué de la Place en vooral door Joh. Caméron gepredikt, waren tot Genève doorgedrongen’ en tot degenen, die zich tot de door genoemde hoogleeraren voorgestane mee-

ningen aangetrokken gevoelden, behoorde Clericus en hij las en herlas de godgeleerde stellingen, die te Saumur verdedigd waren en onder den titel: *Syntagma thesium theologicarum in Academia Salmuriensi variis temporibus disputatarum*, in 1645-1665, d.t.p. verschenen waren.

Behalve op de dogmatiek legde hij zich ook met grooten ijver toe op de studie der exegese en van de vorderingen, die hij maakte, gaven zijn leermeesters de meest gunstige getuigenissen, en zeker moet van hem een goede faam zijn uitgegaan, want op twintig jarigen leeftijd reeds werd hij naar Grenoble geroepen, om daar den jongsten zoon van den edelman Saracin te onderwijzen. Dewijl hij hier zeer veel vrijen tijd tot zijn beschikking had, kon hij zich met de borst toeleggen op de studie en hij knoopte kennismaking aan met de 'gebroeders Bernard en Francois Lamy, met wie hij later voortdurend brieven wisselde.' Na een verblijf te Grenoble van 16 maanden, keerde hij, vergezeld van zijn discipel te Genève terug, voorzien van een voortreffelijk getuigschrift aangaande zijn levenswandel, en na afgelegd examen in de wijsbegeerte en in de godgeleerdheid, werd hij tot de bediening in de kerk toegelaten in 1680. Al spoedig daarop ging hij naar Saumur, waar hij, door het bestudeeren van de geschriften van zijn oud-oom Curcellaeus en van Simon Episcopius, al meer en meer tot de gevoelens der Remonstranten neigde. Onder den verdichten naam van Liberius de St. Amore, gaf hij in briefvorm een geschrift uit, waarin hij zijn gevoelens over godgeleerde onderwerpen uiteenzette. Dit werkje *Epistolae theologicae in quibus varii Scholasticorum errores castigantur* (Irenopoli, d.i. Saumur-Typis Philaletianis, 1679[1)] leverde het bewijs voor Clericus' groot talent en handelt over: de vereeniging der beide naturen in den persoon van Christus, de Drieëenheid, den staat der onschuld, den val, de voortplanting der zonde, de wijze om de leerstellige godgeleerdheid te behandelen (hier sloeg hij een geheel nieuwen weg in door de bijbelsch historische methode als de ware aan te prijzen), de wonderen, de verklaring der H. Schrift enz. Doorloopend wordt er hier op gewezen dat de wijsbegeerte en letteren met de godgeleerdheid moeten vereenigd worden, waarin hij een geschikt middel zag om, zijne in schoolsche vooroordeelen bevangen tijdgenooten, te genezen. Bij zijn uiteenzetting van sommige leerstukken der kerk, ging hij stellig veel te oppervlakkig te werk en het kan ons volstrekt niet verwonderen, dat men hem van Sabelliaansche gevoelens beschuldigde en dat men hem verweet, dat hij naar het Socinianisme overhelde.

Vrijwel alleen staande met zijn godsdienstige gevoelens, schreef hij aan Philippus à Limborch, ten deele om inlichtingen in te winnen bij dezen over zijn oud-oom Curcellaeus, wiens werken door den Remonstrantschen hoogleeraar werden uitgegeven, ten deele ook om over diens *Exercitia* zijn oordeel te vernemen, en het kan wel haast niet anders of het antwoord, dat de Amsterdamsche hoogleeraar aan Clericus zond, zal dezen verblijd hebben, want over het algemeen was het, behoudens enkele bezwaren, die hij had tegen enkele stellingen, zeer gunstig.

Te Saumur werden warme vriendschapsbetrekkingen gesloten met Jacobus Infantius (Jacques l'Enfant) 'merito suo celeberrimum, erga quem, dum vixit, per multorum annorum decursum et jactationem vitae variam, omnia amicitiae ac benevolentiae officia diligenter sancteque servavit'. Van een optreden als predikant òf in

1) cf. v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 440 aanteekening 3.

Frankrijk òf in Zwitserland, kon, wegens zijn bekende vrijzinnige gevoelens geen sprake zijn en na een bezoek gebracht te hebben aan Grenoble en Genève, trok hij van hier op het einde van 1682, voorzien van een zeer gunstig getuigenis, naar Engeland. ‘Adulto anni octogesimi secundi vere, novo nec minus honorifico Ecclesiae Genevensis testimonio instructus, profectus est in Angliam, ut et regnum illud benigna omnium rerum copia affluens per se cognosceret, et linguam gentis addisceret. Londini igitur non tantum ad finem anni substitit, sed ibi quoque in Templo Gallico saepe concionatus est. Reversus deinde in Belgium, quod coelum Anglicum minus ferret, Roterodami per dies aliquos commoratus, semel in templo Wallonico concionem habuit Gallice: paullo vero post in breve admodum tempus Genevam reversus est, in Hollandiam rediturus, et Amstelaedami fortunarum suarum sedem positurus, quod et fecit, sed ita fecit; ut multi mirarentur, quidam etiam indignarentur, hominem, isto loco ortum, jam Remonstrantium Societati nomen dare, atque pro suggestu in eorum templo verba facere, cujus orthodoxiam Genevensibus Theologis probatam atque testimonio commendatam fuisse noverant.’ Waar J.J. Wetstein in zijn *Oratio funebris in obitum viri celeberrimi Joannis Clerici* (p. 12), deze woorden neerschrijft, daar vermeldde hij niet dat op deze terugreis uit Engeland, Clericus ook te Amsterdam is geweest, en daar toen persoonlijk kennis heeft gemaakt met à Limborch, en dat hij bij die gelegenheid, na èn met dezen geleerde èn met de broederschap nauwkeurig kennis gemaakt te hebben, besloot, om zich, als hij van zijn familie afscheid had genomen, zeer zeker bij haar aan te sluiten. ‘In 1684 voor goed te Amsterdam teruggekeerd, hield hij (hierop wees Wetstein in de boven geciteerde woorden) eerst eenige preeken in de Fransche taal in het Remonstrantsche kerkgebouw, doch werd hij door de magistraat genoodzaakt zulks na te laten. De Waalsche predikanten toch, naijverig dat Clericus een groot deel hunner kudde onder zijn gehoor had, hadden het zeerst geijverd, dat men dezen Sociniaan den predikstoel ontzeide, en de raad, die toch reeds dikwijls met de meest prinsgezinde predikanten overhoop lag, zag zich gedrongen hen op dit punt toe te geven, om grooter ongenoegen in het staatkundige te voorkomen.’ Maar dit alles verhinderde niet, dat er door de ‘Groote Vergadering’ aan wien Clericus in 1683 was aanbevolen, den 20sten April 1684 ‘besloten werd met hem te onderhandelen, ten einde van hem partij te trekken voor het seminarium, zooals curatoren zouden goedvinden.’ En had hij reeds in 1683 in het Fransch gepreekt, van Kerstmis 1684 tot Paschen 1686 deed hij dit iedere week in de Amst. kerk, waarvoor hem 20 zilveren ducatons (*f* 63), ongeveer het bedrag der collecte, vereerd werden. Weldra trad hij, niet het minst door toedoen van à Limborch op als hoogleeraar in de oude letteren, (waarin hij duchtig ervaren was) het Hebreeuwsch en de wijsbegeerte, terwijl hij ook in aanmerking kwam voor het professoraat in de godgeleerdheid, toen van Cattenburgh gekozen werd. Dat dit gebeurde zal wel hieraan moeten toegeschreven worden, dat men hem, die algemeen bekend stond als een Sociniaan, het lesgeven in de leerstellige godgeleerdheid niet durfde toevertrouwen. Opvolger van à Limborch werd hij dus niet, maar dat men tegenover hem van goeden wille was, blijkt uit het feit, dat zijn tractement op dezelfde hoogte gebracht werd als dat van Cattenburgh en dat hij tevens belast werd met het geven van les in de kerkgeschiedenis. ‘Met een waarlijk ongemeenen ijver nam Clericus, die inmiddels (d.w.z. in 1691) gehuwd was met Maria Leti, dochter van den bekenden geschiedschrijver Gregori Leti, deze

betrekkingen waar. ‘Cum Clericus uxorem duxisset, non minus propterea assidue in litterarum studiis versatus est. Totum, quoad potuit, vitae curriculum ita dispertitus est, ut partem tribuerit docendo, partem commentando, partem exteris et amicis, partem vero reliquam sibi et familiaribus, quibuscum versabatur comiter, libere, candide; postquam enim semel quis se penetraverat in ejus familiaritatem, amicissimum et officiosissimum illi se praebebat.’ Terecht wijst Wetstein er op dat Clericus zooveel deed aan litterairen arbeid. Hij heeft zeer veel geschreven, hetzij dat hij werken van anderen vertaalde, hetzij dat hij oorspronkelijke stukken leverde, en geen enkel vak van wetenschap door hem gedoceerd of hij heeft er iets over gegeven. ‘Hoofdzakelijk als uitgever van tijdschriften in de Fransche taal, waardoor hij de vruchten der wetenschap meer onder het algemeene beschaafde publiek zocht te verbreiden’ heeft hij zich verdienstelijk gemaakt, ‘en als verslaggever of beoordeelaar van bijna al het merkwaardige wat in de letterkundige wereld verscheen, zwaaide hij den scepter over het geheele beschaafde Europa.’

Met Jean Cornandde de la Croze begon hij in 1686 aan het uitgeven van een driemaandelijksch tijdschrift: *Bibliothèque universelle et historique* (1686-1693. XXV vol.) In de 8 eerste deelen is niet te bespeuren van wie der beide redacteuren de verhandelingen afkomstig zijn, in de drie volgende jaargangen zijn ze onderteekend, de acht volgende deelen zijn bijna uitsluitend bewerkt door Clericus, maar de zes laatste volumina zijn van de hand van zijn neef Jacques Bernard[1)], den lateren Leidschen hoogleeraar. Van 1703-1713 gaf hij 28 deeltjes van een nieuw tijdschrift: *Bibliothèque choisie*, *pour servir de suite à la Bibliothèque universelle.* Na den dood des uitgevers verschenen onder den titel: *Bibliothèque ancienne et moderne*, *pour servir de suite aux Bibliothèques Universelles et choisies.* 1714-1727, nog 29 deelen.

De bezigheden aan het samenstellen van de artikelen van zijn tijdschrift, de studie, welke hij noodig had voor het geven zijner colleges, de grootere werken nog door hem geschreven, lieten hem geen tijd haast om Amsterdam te verlaten, zoodat hij hier zoo goed als immer te vinden was. Dan, bij al zijn werken zonder ophouden bleef zijn gezondheid ongeschokt, tot hem in 1728, tijdens een college, een beroerte overviel, waardoor hij eensklaps het spraakgeluid verloor. Dit kwam wel weer bij, maar den 5den Juni 1731 werd hij emeritus, en na een nieuwe attaque in 1732, die hem wederom van de stem beroofde en hem in een toestand van kindschheid bracht, stierf hij den 8sten Januari 1735.

‘Aan le Clercq's verdiensten als litterator en beoefenaar der wijsbegeerte is regtmatige hulde gebragt door den vroeg ontslapenen A. des Amorie van der Hoeven Jr.[2)] Bovendien zou het toch niet tot onze taak behooren hem in die rigtingen van zijn veelomvattenden geest te volgen. Wij hebben hem alleen als godgeleerde te herinneren. Intusschen komt het ons niet ongepast voor de krachtige en kernvolle schets af te schrijven, welke Senebier in zijne *histoire littéraire de Genève* van onzen geleerde heeft ontworpen: ‘On admire,’ zegt hij ‘tour à tour dans le Clercq le theologe

1) De meest belangrijke verhandelingen, door Clericus in dit tijdschrift geplaatst, werden later door Chr. Thomasius in het Hoogduitsch vertaald en afzonderlijk uitgegeven als J. Clerici, *Unparteiische Lebensbeschreibung einiger Kirchenvater und Ketzer.* Halle 1721.

2) A. des Amorie van der Hoeven, *De Joanne Clerico et Phil. à Limborch dissert.* II, *adhib. epistolis abiisq. script. inedit. scrips. atque eruditor. viror. nunc prim. edit.* Amst. 1843.

sage et modéré, le critique savant et ingénieux, le philosophe instruit et profond, l'historien intéressant et fidèle, le journaliste exact, impartial et modeste. Il montre toujours l'homme supérieur, qui brille dans tout ce qu'il entreprend, qui occupe utilement l'Europe par ses compositions, qui n'écoute les louanges qu'il reçoit, que pour perfectionner les ouvrages qu'il publie, et qui est aussi utile au bout d'un siècle à la postérité, qui étudie ses livres, qu'à ses contemporains, qui les tenoient de lui. On n'avait pas encore vu un écrivain aussi universel, aussi judicieux, aussi infatigable; il ne connoissoit dans le monde que son cabinet, ses livres et ses illustres savans de son siècle; il ne se délaissoit d'un travail que par un autre, et il n'en finissoit aucun, qu'avec des projets pour en commencer un nouveau. Ses oeuvres forment une bibliothèque pour le théologien, le philosophe, l'historien et le littérateur.' Met betrekkelijk weinig woorden, wordt hier door Senebier, de verdienste van Clericus geteekend. Daar is natuurlijk veel verouderd, veel veranderd, in veel heeft men een ander en beter inzicht gekregen dan in de dagen van Clericus, maar dit neemt niet weg dat men zijn werken lezende, den indruk krijgt, dat hier een man aan 't woord is, die verbazend veel wist, veel gelezen en veel overdacht had. Toch is le Clerc grooter als litterator dan als theoloog, dogmaticus is hij niet geweest. Cloppenburch en Coccejus, hadden in het eigenlijke wezen der godgeleerdheid een oneindig veel dieperen blik geslagen dan hij. Groote kennis gaat bij hem wel eens gepaard met oppervlakkigheid. Evenwel is hij de moeite der kennismaking ten volle waard en des Amorie van der Hoeven deed geen ijdel werk, toen hij aan hem een studie wijdde.

'Uit den aard der zaak is het te vermoeden, dat le Clercq, in zoovele vakken onafgebroken werkzaam, een, zooals men het noemt, universeel en veel schrijvend geleerde zijnde, niet altijd die nauwkeurigheid zal hebben in acht genomen, waardoor zijn arbeid ongetwijfeld hoogere waarde zou hebben ontvangen. Noemt de hoogleeraar van Lennep hem eenen man "multae lectionis, multaeque, sed non semper accuratae industriae (*Memorabilia Amstel. Athen.* p. 291)," dan is dit meenen wij, ook op hem als theologant toepasselijk.

Zijne tijdgenooten hebben hem van Sociniaansche en Sabelliaansche gevoelens beschuldigd. Zeker is het, dat zijne *epistolae Liberii cet.* tot die beschuldiging grond gaven, vooral in de daar gegevene voorstelling van de leer der drieëenheid en der erfzonde: maar het is even zeker, dat hij niet alleen deze beschuldiging noode droeg, maar haar later ook met kracht van redenen van zich afwierp en openlijk verklaarde met de Sociniaansche en Sabelliaansche meeningen geenszins in te stemmen. Men behoort dan ook in het oog te houden, dat het werk, waarop men deze beschuldiging vooral grondde, de arbeid zijner jeugd was. Zijne wijsgeerige rigting bracht hem welligt niet minder in verdenking. Wel was het philosophisch onderwijs, dat hij te Genève van Chouët ontvangen had, Cartesiaansch geweest, maar le Clercq was te zeer zelfdenker om zich daardoor te laten binden. Hij werd zeer ingenomen met de empirische rigting, door Locke aan de wijsbegeerte, tegen Descartes, gegeven en zocht die met kracht te bevorderen. Ongetwijfeld had zijne ingenomenheid daarmede invloed op zijne beschouwing van het Christendom. Maar was deze vrij en onafhankelijk, men dwaalde met hem van zucht om de evangelische waarheid te bestrijden, te verdenken.' Stellig is dit waar, dat het onjuist is en op dwaling berust, wanneer men hem verdenkt van bestrijding en verdachtmaking van de evan-

gelische waarheid. Voor hem staat en gaat boven alles het Christendom, dit is voor hem de eenige, de onbetwistbare waarheid. Hoor hem daaromtrent, als hij in zijn 'ad lectorem' voorafgaande aan het 2de deel van zijn *ars critica* zegt: 'Cum autem multa sint vera, est una primaria Veritas, ad quam confirmandam atque illustrandam omnes ingenii nervi sunt contendendi. Ea est Veritas Religionis Christianae, quam non sophisticis ratiunculis, et ab invidia ductis, dissimulationibusque quae sunt illa indignae; sed argumentis petitis ex adcuratis rectae Rationis atque Criticae Artis Canonibus ubique probare, atque illustrare conatus sum, et porro conabor. Nec vera tantum Religio habenda, sed illi soli parendum, si beatitudinem consequi velimus. Praecepta ejus amanda, extollenda, sibi et aliis inculcanda sunt, et praesertim quidem quae ad amorem proximi pertinent. *Haec est sententia cui omnia mea studia serviunt,* et posthac, Deo juvante, servient. Scio quidem Religionem Christianam non eodem modo ab omnibus intelligi, quia Novo Testamento multi hominum decreta adfuuunt. *At ego Christianam Religionem voco*, *quae habetur in sacris illis libris*, *et ab iis ne latum quidem unguem discedit.* Non probari mihi multa *Unitariorum* interpretamenta satis ostendi, cum hic, tum alibi; sed fraudibus et malis artibus eos oppugnare judico esse eorum quibus Religio Christiana sit ignota, aut qui ei nequaquam credant, sed faveant potentioribus, ut gratiam sibi apud eos, muneraque et honores comparent; similia facturi, *Vnitariorum* causa, sicubi rerum potirentur. Quales non puto paucos esse, inter Zelotas; certe tam malis subinde argumentis utuntur, ut, nisi ea iracundissime proponerent, omnes crediturі essent ab iis partes prodi, quas propugnandas susceperunt. Non magis probo eorum sententiam, qui Scholasticas voces Apostolis ignotas nobis imponunt, quasi necessarias; seque, dum volunt explicare quod revelatum non est, in maeandros inexplicables repugnantiarum conjiciunt. Mihi media via videtur tenenda inter duo illa extrema, et dum merito contendimus loca esse insignia, de Divinitate Christi deque ejus Sacerdotio, quae a F. Socino ejusque sequacibus torquentur; fatendum etiam rationem, qua se *Scholastici* expedire conantur, multo plura complecti, quam quae sunt revelata, nosque pro expeditis impeditiores quam antea reddere. *Quid ergo nobis faciendum erit?* Adquiescemus, si sapimus, in loquutionibus Apostolorum, quas non sine summa ratione ab iis adhibitas esse credemus; quamvis eas omnes adcuratissime interpretari non possimus. Quod si fecerimus, nec *Scholastici*, nec *Sociniani* erimus, sed Apostolorum discipuli, qualem me adhuc professus sum et semper profitebor.' Wat Clericus is, wat hij wil, zet hij hier duidelijk uiteen. De beschuldiging van Sociniaan te zijn, ten tijde dat hij de geciteerde woorden schreef, past niet meer op hem, maar evenmin als hij zich in het Socinianisme kon vinden, evenmin voelde hij zich op zijn plaats bij de Scholastieken, d.w.z. bij de echt Gereformeerde dogmatici. Hij wilde den gulden middelweg, het pad, dat tusschen de uitersten ligt, bewandelen. De schrift leerde hem wat onder den Christelijken godsdienst te verstaan is, door haar wilde hij zich laten onderwijzen en in het onbegrijpelijke en onverstaanbare, wilde hij zich niet verdiepen. Wel was volgens hem niet alles duidelijk en helder, wat de apostelen hadden gezegd en geleerd; maar in wat zij hadden gezegd wilde hij berusten. Een anderen naam dan den Christennaam begeerde hij niet, hij wilde zijn en blijven een leerling der apostelen. We zouden van Clericus kunnen zeggen dat hij een practisch Christendom wilde, alzoo de toepassing van het Christendom in het leven. Door alles wat hij deed, wenschte hij dit te doen uitkomen.

‘Een eigenlijk systematisch geschrift heeft le Clerc niet gegeven. Het dogmatisch onderwijs was, gedurende zijnen leeftijd, aan de Remonstrantsche kweekschool eerst aan Limborch, later aan Cattenburgh opgedragen. Nogtans kennen wij uit den zevenden brief der *Liberii de Sancto Amore epistolae theologicae* zijne denkbeelden omtrent de wijze, waarop dit behandeld moest worden.

De door hem voorgestelde orde week geheel van de gewone af. Zijne leerwijze is bijbelsch-historisch. Hij vangt aan met de schepping der wereld en gaat door de geheele gewijde geschiedenis henen tot het leven en de daden van Jezus en de apostelen. Er heerscht eene gemakkelijke, ongekunstelde, geleidelijke trant in. Die bijbelsch-historische rigting bleef hem bij. Zij springt niet het minste in het oog, wanneer wij zijnen uitlegkundigen arbeid beschouwen.’

Het is onnoodig een lijst te geven van alles wat Clericus heeft geschreven, we bepalen ons in hoofdzaak bij de theologische en historische geschriften.

Davidis Clerici, *Quaestiones sacrae*, *in quibus multa scripturae loca*, *variaque linguae S. idiomata explicantur. Accesserunt similis argumenti Diatribae* Stephani Clerici. Amst. 1684.

Entretiens sur diverses matières de Theologie. Amst. 1684. 2 vol. Het eerste gedeelte van dit werkje is afkomstig van den naar Engeland geweken predikant Charles le Cène. Er wordt hierin gehandeld over de wijze: ou l'on examine particulièrement les questions de la grace immédiate, du Franc arbitre, du Péché originel, de l'incertitude de la Métaphysique et de la Prédestination. Le Cène had dit ter uitgave gegeven aan Clericus, die er, als tweede gedeelte, vijf stukken van zich zelf bijvoegde, waarvan de drie eerste, *de l'étendue de nos connaissances Métaphysiques et de leur usage dans la Religion*, *de divers articles de la Religion obscurcis par les subtilitez des Métaphysiciens*, *de la certitude des lumières de la Raison*, ‘allermerkwaardigst zijn, om Clericus eigenaardige wijsgeerige denkbeelden te leeren kennen, het vierde is getiteld *de la Prédestination*, terwijl het vijfde de *paraphrase* van Henry Hammond over het IXde, Xde en XIde hoofdstuk van Paulus *Brief aan de Romeinen* bevat.’

Origini Adamantio (Origenes Adamantius is een naam, waarachter Richard Simon zich verbergt) *Synopsis Bibliorum Polyglottorum auctori salutem plurimam dedit.* Critobulus Hierapolitanus (Clericus). Hierap. 2 Nov. 1684[1)].

Sentimens de quelques Théologiens de Hollande sur l'histoire Critique du Vieux Testament par le P. Richard Simon de l'Oratoire, où en remarquant les fautes de cet auteur, on donne divers principes utiles sur l'intelligence de l'Ecriture Sainte. Amst. 1685[2)].

1) In 1684 werd te Utrecht gedrukt: *Novorum Bibliorum polyglottorum Synopsis* (31 blz. 80), waarin Simon, in den vorm van een brief van Origenes Adamantius aan Ambrosius, gedateerd Patmos den 20sten Augustus 1684, de bereids in de *Histoire critique* aangegevene ideën over een nieuwe polyglotten bijbel, nader uiteengezet.
2) In 1678 was te Parijs gedrukt *Histoire critique du vieux Testament*, nadat Simon verlof had ontvangen tot de uitgave van dit werk. Arnauld stuurde de voorrede en de inhoudsopgave (door den uitgever aan enkele personen gezonden, om voorloopig de aandacht op het boek te vestigen, dat, bereids gedrukt was, daar de toestemming des konings voor de opdracht nog niet verschenen was), aan Bossuet, die meende dat er in het boek een menigte ‘d'impietés’ waren, en dat het ‘un rempart de libertinage was, en hij wist te bewerken door den kanselier Le Tellier, dat er den 19den Juni 1678 een arrest kwam van den Raad van State, waarbij het boek geconfiskeerd werd. De geheele oplage van 1300 exemplaren werd op een 6 à 7 tal na verbrand en Simon werd uit de Oratorium congregatie gestooten. Van een der weinig

Sprekende over het verschil tusschen Clericus en Richard Simon zegt Wetstein in zijn *Oratio funebris* (p. 24); ‘Duos tantum Clerici adversarios nominabo, homines eruditos, jam dudum fato functos, Richardum Simonium Presbyterum Oratorii, et Petrum Baelium Polyhistorem, quorum alterum Clericus ipse est adgressus, alterum sese adgredientem fortiter repulit, utriusque errores luci exposuit, ferociam retudit.

Scilicet cum Simonius Historiam Criticam V.T. a se conscriptam in publicum edidisset, inque ea contumeliose et proterve multa in Protestantes, quos dicunt, virulenta evomuisset, eorum caussam communem, suam esse ratus, suscepit. Clericus,

overgeblevene exemplaren, liet de Amsterdamsche boekdrukker Elzevier een afschrift maken en dit drukken, en zoo verscheen bij hem een nieuwe, maar zeer slordige uitgave, die, om des te gemakkelijker in Frankrijk ingevoerd te kunnen worden, den titel kreeg van *Histoire de la religion des Juifs* (1679). Naar deze uitgave vervaardigde Noël Aubert de Vervé een Latijnsche overzetting, die in 1681 verscheen. Om tot een nieuwe editie in Frankrijk te geraken had Simon onderhandelingen aangeknoopt met Bossuet, maar die onderhandelingen duurden zóó lang, dat hij zich in relatie stelde met den Rotterdamschen uitgever R. Leers, bij wien in 1685 het licht zag een authentieke, met eenige toevoegsels voorziene uitgave, van de in 1681 in Frankrijk vernietigde. Tegen de *Sentimens* etc. gaf Simon uit: *Réponse au livre intitulé Sentiments de quelques théologiens de Hollande sur l'Hist. crit. du V.T.* par le prieur de Bolleville. Rott. 1686. In hetzelfde jaar verscheen te Amsterdam *Défence des Sentimens*, etc. *contre le prieur de Bolleville.* Dit geschrift is van de hand van Clericus. Volledigheidshalve zij hier nog meegedeeld dat Clericus, door toedoen van den uitgever Leers, aan wien Simon zijn *Histoire critique* ter perse gegeven had, dit werk ter lezing had ontvangen. Door tusschenkomst van den uitgever, had Clericus aan Simon zijn dank betuigd voor de lectuur. ‘Dit uitvoerig schrijven bleef lang onbeantwoord maar lokte eindelijk enkele regels schrift uit de pen van Simon, welke dienden, om diens dank over te brengen voor den langen brief, die zeer zeker veel korter zou zijn uitgevallen zijn, indien Clericus meer tijd beschikbaar had gehad. Daarop gaf Clericus eene uitvoerige critiek van Simon's *Histoire*, die zich niet slechts bepaalde tot het aanwijzen van fouten en gebreken, maar ook op meer dan één punt de door Simon verkregene resultaten verbeterde en uitbreidde. De vorm was met voordracht zoo gekozen, dat de aandacht van Clericus als schrijver werd afgewend, daar het boek bestond uit twintig brieven, welke van de gesprekken, over deze critische onderwerpen gehouden, verslag gaven. Het wapen der ironie is niet gespaard, de toon onderhoudend en de inhoud zal bewijzen van le Clerc's onbevooroordeelden blik op de schriften des O.V. Volgens le Clerc was de Pentateuch slechts voor een deel het werk van Mozes, Jozua eerst na den Pentateuch vervaardigd, Richteren opgesteld nâ de wegvoering der tien stammen en buiten Palestina. Na de ballingschap ontstonden Samuel en Koningen, de auteur der Kronieken vervaardigde ook de zes eerste hoofdstukken van Ezra, geschreven onder Darius Hystaspes. Ezra en Nehemia dagteekenen uit Alexander's tijd evenals Esther. De dichter van Job, aan welks boek iets waars ten grondslag moge liggen, leefde in het begin der ballingschap, daarna werden de Psalmen tot een weinig geordende verzameling bijeengebracht en in de Spreuken vindt men uitspraken van drie onderscheidene dichters. Over Hooglied en Prediker kunnen allerlei gissingen gemaakt worden en slechts als men zelf profeet was, zou men goed over de profetische boeken kunnen oordeelen. Wat verhaald werd over de wijzen waarop de onderscheidene deelen der O.V. tot een geheel vereenigd zijn, was volgens Clericus onzeker. Voor hem stond alleen vast, dat de Kanon. in den tijd, die verloopen is tusschen Artaxerxes Longimanus en Ptolemaeus Philadelphus, ontstond en wel bepaaldelijk tot bijzonder gebruik en daarna tot voorlezing in de synagogen. Men zie voor een en ander Dr. K.H. Graf's verhandeling over Richard Simon in het 1ste stuk der ‘*Beiträge zu den theologischen Wisschenschaften*, herausgegeben van Dr. Ed. Reuss und Dr. Ed. Cunitz. 2e Ausg. I.S. 158 flg’.

quidque in eo culpandum, aut atro carbone notandum haberet, declaravit edito libelle, cui nomen fecerat *Judicia nonnullorum Theologorum Hollandorum* de Richardi Simonii Historia Critica.

Complectitur iste libellus epistolas aliquot, in quibus contra Simonii conatus et conjecturas varie disputatur. Non is erat Simonius, qui aequo animo calamum contra se sumptum ferret. Excanduit igitur statim, atque acerbe respondit adversario, qui tandem, presbyterum nihil pro sano facturum intelligens, irato suo genio reliquit.'

Ouverture de l'épitre de St. Paul aux Romains par l'explication du verset 27 au chap. III. 1685. (Dit geschrift is oorspronkelijk van Jurieu, maar werd door Clericus, die den auteur niet kende, opnieuw uitgegeven).

Critique du IXme livre de l'Histoire de M. Varillas, où il *parle des revolutions arrivées en Angleterre en matière de Religion*, par M. Burnet. Docteur en théologie, traduit par J. le Clerc. Amst. 1686.

Défense de la critique etc. etc. par Mr. Burnet, traduit de l'Anglois par J. le Clerc. Amst. 1687.

Davidis Clerici Orationes, *Computus Ecclesiasticus et Poëmata*, accedunt *Stephani Clerici Dissertationes Philologicae cum praefatione.* Amst. 1687.

Trois Sermons de Mr. Burnet, *traduits de l'Anglois.* Amst. 1619.

Thomae Stanleii *Historia philosophiae orientalis*, *recensuit et Anglica ligua in Latinam transtulit notisque in oracula Chaldaica et Indica philologico* auxit J. Clericus. Amst. 1690.

Lettre a Mr. Jurieu sur la manière dont il a traité Episcopius dans son tableau du Socinianisme. Amst. 1690.

Belangrijk is zijne bearbeiding van het O.V. Als voorlooper daarvan en overal den kritischen en historischen geleerde verradende, verscheen in 1690 te Amsterdam: *Abdias propheta cum paraphrasi et commentario.* Hierop volgde: *Genesis sive Mosis prophetae liber* I *cum paraphrasi perpetua*, *commentario philologico*, *dissertationibus criticis quinque et tabulis chronologicis.* Amst. 1693. *Mosis prophetae libri* IV, *Exodus*, *Leviticus*, *Numeri et Deuteronomium.* Amst. 1696. (2 vol. Amst. 1710, 1735, Tubingae 1733, welke laatste uitgave zeer onnauwkeurig is). *Veteris Testamenti libri historici.* Amst. 1708. *Veteris Testamenti libri hagiographi* etc. (inhoudende de 5 dichterlijke boeken). Amst. 1731. *Prophetae ab Esaia ad Malachiam usque*, etc. *Accedunt dissertationes* Joann. Smith *de Prophetia et de poesi Hebraeorum.* Amst. 1731. Deze twee laatste geschriften zagen het licht, voor zoover Clericus ze tot aan zijn ziekte had kunnen voltooien.

Le grand dictionnaire historique, *etc.* par L. Moreri, 6me édition, ou l'on a mis le supplément dans le même ordre alphabétique, corrigé un grand nombre de fautes et ajoutez quantité d'articles et de remarques importants. Utr. Leide et Amst. 1691. 4 vol. Deze zesde uitgave werd door Clericus bezorgd evenals de drie volgende edities, die te Amsterdam het licht zagen (1694, 1698 en 1702). Een 600 à 700 nieuwe artikels, van zijn hand afkomstig, vindt men in den druk van 1702. De reeds meer vermelde neef Jacques Bernard, bezorgde de editie van 1716.

Logica sive ars ratiocinandi. Amst. 1692.

Ontologia et Pneumatologia. Amst. 1692.

Physica, *sive de rebus corporeis libri quinque*, *in quibus*, *praemissis potissimis*

corporearum naturarum phaenomenis et proprietatibus veterum et recentiorum de eorum causis celeberrimae conjecturae traduntur. Amst. 1696. Laatstgenoemde drie geschriften zagen het licht onder den titel: *Opera philosophica in* IV *volumina digesta*, editio 2*a* auctior et emendatior Amst. 1704. Van deze *opera philosophica* zagen verscheidene herdrukken het licht. Voor de beste wordt gehouden die, welke in 1722 te Amsterdam bij Wetstein verscheen.

'Het nieuwe Verbond werd met geen minderen ijver (dan het oude) door le Clerc behandeld, maar ofschoon hij in zijne bewerking van de 18 eerste verzen van het eerste hoofdstuk van Johannes evangelie (18 *prima commata capitis primi Evangelii S. Johannis*, *paraphrasi et animadversonibus illustrata a* J. Clerico, ubi demonstratur contra Alogos, Evangelium hoc esse Foetum Joannis Apostoli et excutitur sententia Fausti Socini de sensu primorum ejus commatum. Amst. 1695) zich beijverde om Socinus te bestrijden, kon hij toch het herhalen van de tegen hem ingebrachte beschuldiging van Socianismus niet beletten.'

La vie de Jean Armand, *Cardinal de Richelieu.* Amst. et Col. 1695. 2 vol.

Ars Critica, *in qua ad studia linguarum Latinae*, *Graecae*, *et Hebraicae*, *via munitur*; *veterumque emendandorum*, *spuriorum Scriptorum a genuinis dignoscendorum*, *et judicandi de eorum libris ratio traditur.* De eerste uitgave der *ars critica* bevatte twee deelen, en zag het licht te Amsterdam in 1697. Een nieuwe editie verscheen in 1698 te Amsterdam (cf. *Boekzaal*, 1698 blz. 490 en 1698 blz. 478), en een derde (vierde) druk zag het licht in 1712. In de praefatio van den druk van 1699 lezen we: Alteram hic habes, lector, editionem Criticae nostrae, quam non modo diligenter emendavi, a capite ad calcem, sed et insignibus et magni momenti testimoniis Veterum passim auxi. Si prior editio aut Amstelodamensis, aut Londiniensis[1)] tibi non displicuit, haec sine dubio propterea magis placebit, cum multo adcuratior et auctior sit .... Bij deze derde editie voegde Clericus als derde deel, de *epistolae criticae et ecclesiasticae*[2)] in quibus ostenditur usus artis criticae, cujus possunt haberi volumen tertium. Accessere Epistola de Hammondo et critica, ac dissertatio in qua quaeritur, an sit semper respondendum calumniis theologorum, Vermeerderd, en waar zulks noodig was verbeterd, bezorgde Clericus de editio quarta van zijn *Ars crilica* in 1712. In de 'praefatio' geeft hij van de voornaamste veranderingen en verbeteringen een overzicht, terwijl hij er tevens op wijst, dat hij aan

1) De opdracht der eerste uitgave is gedateerd uit Amsterdam den 1sten Dec. 1696. Deze editie zal verschenen zijn te Amsterdam en Londen en is die, welke wordt aangekondigd in de *Boekzaal* van 1698. Clericus beschouwde deze als verschillende uitgaven en zoo is de druk, waarvoor het voorbericht is geteekend te Amsterdam den 1sten Dec. 1696 en die in 1697 het licht zag de eerste en de tweede. Uit de woorden: 'Si prior editie aut Amstelodamensis, aut Londiniensis tibi non nisplicuit, haec sine dubio propterea magis placebit.' enz. blijkt, dat de editie, waarvan de praefatio gedateerd is, 1 Dec. 1699, de daarop gevolgde is, en wanneer nu op het titelblad der editie van 1712 staat: *editio quarta*, dan moet die van 1699 (1700) de derde, en dan moeten de Amsterdamsche en de Londensche van 1697 de eerste en de tweede zijn.

2) In de *praefatio* van de 3de uitgave lezen we: Tertium jam addere coepi huic operi tomum. in quo non ars guidem ipsa traditur, sed ejus usus, in gravissimis quaestionibus ostenditur. Mistus est, fateor, artis usus cum mei defensione contra nonnullos, qui in me calamum strinxere; at dedi operam ut pleraque omnia omitterem, quae eos et me privatim spectant, argumentaque omnibus utilia excuterem.'

de 7 door hem gegevene *leges emendandi*[1] een achtste heeft toegevoegd en wel 'ad coërcendam criticorum audaciam ac licentiam'[2].

Slaan we de *Ars Critica* op, dan treft het ons, dat Clericus dadelijk met de deur in huis valt, en begint met te zeggen wat hij er onder verstaat. De aanhef n.l. luidt: 'Criticen, ut a definitione ordiamur, vocamus *Artem intelligendorum Veterum Scriptorum*, *sive numeris adstricta*, *sive soluta oratione utentium et dignoscendi quaenam eorum genuina scripta sint*, *quae spuria; tum etiam quae sint ad regulas artis exacta*, *quae vera secus.*' En die ars critica, die kunst om de oude schrijvers te verstaan en ze (want dit wil Clericus) daarom aan een nauwgezet onderzoek onderwerpen, wil hij ook toepassen en heeft hij toegepast op de heilige Schrift: 'Atque haec labes non modo minoris momenti Scripta, sed sacros etiam codices invasit, ut viri summi manifesto ostenderunt. Licet hujusmodi menda iis, quae ad salutem necessaria sunt, qui legendis sacris liberis operam dant, necesse est aut non intelligant multa quae legunt, aut mira fingant, ut sensum ex depravatis locis eruant.'

Sedert Clericus zijn *Ars critica* schreef, verliepen meer dan twee eeuwen en sedert dien bleef de wetenschap der kritiek niet stil staan en wat Clericus eenmaal te boek stelde, daarvan is veel verouderd, veel dat niet meer kan gebruikt worden, maar dit neemt niet weg, dat daarom zijn verdiensten op het gebied der kritiek groot zijn. Wat Richard Simon begonnen was, heeft hij, en veel beter dan de Fransche geleerde, voortgezet. Als grondslag eener goede bijbelvertaling vorderde hij een gezonde kritiek en hij wilde niet een kritiek, die er zoo maar in het wilde op los hieuw, maar hij wilde haar binnen bepaalde grenzen houden, aan vaste regels binden; dit te hebben beproefd, behoort al mee tot de verdiensten van Clericus.

'In 1699 gaf hij uit te Amsterdam: *Harmonia evangelica*, *cui subjecta est historia Christi ex 4 evangeliis concinnata. Accesserunt tres dissertationes de annis Christi*, *deque concordia et auctoritate evangeliorum.*' Dit werk werd in 1700 te Leiden herdrukt zonder den Griekschen text, met een voorrede van J.M. Langius, en vertaald in het Engelsch en Hollandsch. In onze taal verscheen het onder den titel: *Overeenstemming der vier Evangeliën.* Amst. 1734.

1) De 7 'leges emendandi' zijn:
   - *a.* Si quid mutetur, mutationem res ipsa, orationive series, stylusve scriptoris necessario postulatio.
   - *b.* Omnis emendatio linguae ingenio aut scriptoris stylo consentanea esto.
   - *c.* Ratio depravationis, si fieri potest, redditor.
   - *d.* Ne ulla emendatio a lectione veterum codicum nimium recedito.
   - *e.* Mss. Codd. non suspecti aliis praeferuntor.
   - *f.* Loco mss. codd. veterum citationes, ac veteres translationes, adhibilis certis cautionibus sunto.
   - *g.* De omnibus in notis monere liceto, at nulla, nisi manifesta, aut ex mss. codd. hausta lectio, in contextum orationis infertor.

   Als achtste *wet* voegde Clericus hieraan toe: *h.* Conjecturae omnes modeste proponuntor, sin minus, doctis ludibrium debento. (cf. *Ars critica.* ed. 4to vol. I. Cap VII. Leges emendandi p. 258, 270, 277, 282, 290, 294, 298 en 300.
2) Praefatio. v. 1. ed. IV.

‘Toonde hij bovendien zijn belangstelling in hetgeen anderen ten opzichte van het nieuwe Verbond deden, zoo door zijne overzetting van de vertaling van Hammond[3)], als door den belangrijken brief, welken hij voor de Amsterdamsche uitgave

3) *Novum Testamentum D.N. Jesu Christi*, *ex versione Vulgata cum paraphrasi et adnotationibus* H. Hammondi. *Ex anglica lingua in latinum transtulit suisque animadversionibus illustravit*, *castigavit*, *auxit.* J. Clericus. 2 vol. Amst. 1689. Een tweede, vermeerderde uitgave zag het licht in 1714 te Francfort. De animadversiones van Clericus zijn in het Engelsch vertaald en te Londen uitgegeven, ten einde ze te voegen bij de werken van Hammond. Er tegen schreef John Milner, die in 1702 te Cambridge het licht deed zien: *Animadversions upon Mr. le Clercs reflexions in his supplement to Dr. Hammonds paraphrase.*

van het Grieksche testament van J. Mill[1)] schreef; van veel meer gewicht was zijn eigen arbeid aan de vertaling des Nieuwen Testaments besteed. In 1703 deed hij te Amsterdam van de pers komen: *Le nouveau testament de N.S. Jezus Christ*, *traduit sur l'original grec*, *avec des remarques*, *ou l'on explique le texte*, *et ou l'on rend raison de la version.* Hoezeer deze overzetting en de daarbij gevoegde aanteekeningen de goedkeuring van velen, vooral van de geleerden wegdroegen, ontbrak het echter niet aan hen, die er Socianismus in meenden te vinden en met hunne klagten hierover zich tot de Amsterdamsche regeering wendden. De hoogleeraar, die reeds vroeger niet geaarzeld had om eenige misstellingen, hem door zijne vrienden aangewezen, door toevoeging van een half vel druks tot zijn werk te herstellen, nam ook thans de pen op en schreef (24 Mei 1704): *Eclaircissements de quelques endroits des remarques de* M. le Clercq *sur le nouveau Testament*, terwijl hij met hetzelfde doel een stuk in zijne *bibliothèque choisie* (T. III. p. 344) plaatste. Le Clercq's apologie werkte wel uit, dat zijne vijanden de Amsterdamsche magistraat niet konden bewegen om de uitgave zijner vertaling te verhinderen, maar in Pruisen werd zij nogtans op koninklijk bevel verboden. In lateren tijd, werd zij echter ook daar openlijk verkocht. Zeker is het, dat men van meer dan een zijde volhield daarin de gevoelens der Unitarissen te vinden.'

De Remonstrantsche hoogleeraar werkte insgelijks ter uitlegging van den bijbel door het bevorderen der gewijde aardrijkskunde.

In 1704 bezorgde hij te Amsterdam eene door hem verbeterde uitgave der *geographia sacra*[2)] van Nic. Sanson en twee jaren later verscheen, mede aldaar

1) De eerste uitgave van John Mill's editie van het N.T. verscheen 14 dagen vóór zijn dood, te Oxford in 1707. fo. Een nieuwe druk bezorgde Ludolf Küster te Amsterdam in 1710, en het was bij deze uitgave dat Clericus de praefatio schreef. De aparatus criticus van deze editie des N.T. is rijker dan die, welke Mill gaf, en bevat de varianten uit een twaalftal Parijzer codices, onder anderen van Codex C. Herdrukt werd de Küstersche text in 1723 te Leipzig. Beweerd wordt dat de Leipziger druk, alleen verschilt in titelblad van dien van 1710.
De brief, door Clericus voor deze Amsterdamsche uitgave van Mill's *Nieuwe Testament* heet: *epistola de nova editione novi Testamenti Milliana*, *quae nuper Oxonii prodiit.*

2) Volledige titel: *Geographia Sacra ex Veteri et Novo Testamento desumpta et in* IV *tabulas*, *concinnata quarum* I *totius orbis in Bibliis Sacris cogniti partes continet;* II *terram promissam sive Judaeam in suas tribus divisam;* III et IV. *Jesu Christi et Apostolorum Petri et Pauli patriam mansiones et itinera*, *et Pauli navigationem Jerosolymis Roma usque.*
Bij François Halma zag te Amsterdam in 1703 (niet in 1704 zooals v.d. Aa, *ll.* blz. 447-48 zegt) het licht: *Geographia sacra*, *sive notitia antiqua Diocesium omnium patriarchalium*, *metropoliticarum*, *et episcopalium veteris ecclesiae*, *ex SS. Conciliis et patribus*, *Historia ecclesiastica et geographis antiquis collecta*, *auctore reverendiss. Carolo a* S. *Paulo*, *abbate primum Fuliensi*, *et congregationis Fuliensium Superiore generali*, *deinde episcopo Abrincensi accesserunt in hac editione notae et animadversiones Lucae Hulstenii*, *et parergon notitias aliquot ecclesiasticas et civiles*, *diversistemporibus editas*, *complectens*, *ex Mss. codicibus Graece et Latine*, *cum x tabulis geogrophicis accuratissime aeri incisis.* (De bezorger dezer uitgave was Clericus, die haar van een voorrede voorzag). *Additae sunt descriptio terrae Chanaan*, *Jesu Christi et apostolorum Petri et Pauli Vitae*, *tum et in omnes eas tabulas et descriptiones animadversiones et index geographicus.* Auctore Nic. Sanson etc. *Acesserunt in Indicem geographicum notae J. Clerici cujus etiam praefixa est praefatio.* Amst. 1704.

onder zijn opzicht een *atlas antiquus sacer*, *ecclesiasticus et profanus*[1] terwijl hij in 1707 een *Onomasticon urbium et locorum sacrae scripturae*[2], door Jacobus Bonfrerius uit Eusebius en Hieronimus bewerkt en met een *descriptio terrae sanctae* van den Dominicaner Brocard vermeerderd, met zijne aanmerkingen verrijkte. Voor de tijd rekenkunde zorgde hij door eene nieuwe uitgave van Petavius werk *de doctrina temporum*[3], waar hij de verhandeling van Harduinus over de zeventig weken op liet volgen (Antv. et Amst. 1705).

De bezorging van de uitgaven dezer werken, moet wel zeker worden toegeschreven aan de bijzondere groote liefde, die Clericus koesterde voor de aardrijkskunde.

Vóór en aleer we een opgave doen van de historische werken, die hij het licht deed zien en wat hij leverde op het terrein der patristiek, wijzen we nog op de volgende geschriften:

Reflexions sur ce qu'on appelle bonheur et malheur en matière de lotteries et sur le bon usage, *qu'on peut en faire.* Amst. 1696. In onze taal overgezet onder den titel: *Aanmerkingen over 't geluk en ongeluk der loterijen*, Amst.

De l'incredulité, ou l'on examine les motifs et les raisons generales, *qui portent les incredules a rejetter la religion Chretienne. Avec deux lettres*, *ou l'on en prouve directement la verité par Jean le Clerc.* Amst. 1696. 'De twee brieven, dienen om ongeloovige door regelmatige bewijzen wegens de waarheid van den Christelijken godsdienst te overtuigen. In den eersten betoogt hij de opregtigheid der apostelen in de getuigenissen, die wij van de opstanding des Heeren Jezus Christus hebben gegeven. In den tweeden leeraart hij, wat een wonderdaad is, betoonende dat daaruit moet besloten worden, dat de wonderdaden van Christus en zijne kruisgezanten blijk brengen, dat zij waarlijk van God gezonden waren, d' Eerste is voor tien jaren van den schrijver in 't ligt gegeven, dog niet op verre na zoo uitvoerig, en net geschikt als in dezen druk. De tweede is, om zoo te zeggen, bijna het kort begrip van een hoofddeel uit zijn Latijnsch werkje, dat hij voor drie jaren van de *geestkunde*[4] heeft geschreven.'

1) Volledige titel; *Atlas antiquus Sacer*, *ecclesiasticus et profanus in quo terrae sanctae divisiones dioecesium patriarchalium et episcopalium limites*, *orbisque universus antiquus*, *prout erat olim excultus et divisus*, *oculis subjiciuntur*, *collectus ex tabulis geographicis Nic. Sansonis ejus filiorum*, *aliorumque celeberrimorum geographorum*; *tabulas collocavit et emendavit* J. Clericus. Amst. 1705. 'De kaarten waren reeds vervaardigd, toen le Clercq het opzicht op zich nam. Met moeite deed hij nog enkele verbeteren. De meeste zijn slordig.'
2) Volledige titel: *Onomasticum urbium et locorum Sacrae Scripturae*, *seu liber de locis Hebraicis*, *Graece primum ab Eusebio Caesariensi*, *deinde Latine scriptus ab Hieronymo*, *in commodiorem vero ordinem redactus*, *variis additamentis auctus*, *notisque et tabula geographica Judaeae illustratus opera* Jac. Bonfrerii, *recensuit et animadversionibus suis auxit* J. Clericus. *Accedit huic editioni* Brocardi. etc. *Descriptio terrae sanctae.*
3) Deon Petavii .... *Opus et doctrina temporum*, *auctius in hac editione notis et emendationibus quam plurimis*, *quas manu sua codici adscripserat Petavius*, *cum praefatione et dissertatione de* LXX *hebdomadibus.* Joann Harduini. Antv. et Amsterdam 1705. III vol. Door Clericus bezorgd, wordt deze uitgave hooger gesteld dan die, welke te Parijs het licht zag.
4) Wordt hier het in 1692 verschenen geschrift *Ontologia et Pneumatologia* bedoeld?

Van dit geschrift zag een Engelsche en Duitsche uitgave (Halle 1747) het licht, terwijl het ook werd overgezet in onze taal, onder den titel: *Verhandeling van het ongeloof.* Amst. (In het *naamregister* enz. door J. van Abkoude.... *overzien.... door* R. Arrenberg. Rott. 1788. blz. 122, wordt een Nederlandsche uitgave vermeld te Franeker bij F. van der Plaats).

Le Christianisme raisonnable de Locke, *traduit en Français* T. I. 1696. T. II. 1703.

Vestigde Clericus, op hetgeen in zijd tijn op 't gebied der kerkgeschiedenis verscheen zeer bepaaldelijk de aandacht, ‘en bezorgde hij menige vertaling of een nieuwe uitgave van de werken van kerkhistorischen aard, zelf besloot hij de geschiedenis der zes eerste eeuwen ter hand te nemen. Voltooid is ze niet, hij leverde alleen: *Historia ecclesiastica duorum primorum a Christo nato seculorum e veteribus monumentis deprompta* a Joanne Clerico. Amst. 1716 (Herdrukt in 1743 te 's Gravenhage. Hag. Com.). *Histoire des Provinces unies des Pays-Bas*, *qui contient*, *ce qui s'est passé*, *depuis l'an* 1560 *jusqu'a la fin de l'année* 1713 *avec les principales médailles et leur explication depuis le commencement jusqu'au traité de Barrière conclu en* 1716 Amst. 1723-1728. 3 deelen. In onze taal overgezet verscheen het onder den titel: *Geschiedenissen der verenigde Nederlanden*, *sedert den aenvang van die Republyk*, *tot op den vrede van Utrecht in het jaer* 1713 *en het tractaet van Barrière van het jaar* 1715 *gesloten.* Versiert met afbeeldsels der voornaemste personasien, beruchte gevallen, belegeringen van steden, veldslagen, en meer andere keurlyke printverbeeldingen, gesneden door den heer Picard Romein, en andere voorname meesters. 3 dln. 1730. De herdruk van 1738 in 4 deelen, mist de platen In deze *Histoire* behandelt Clericus ook de kerkelijke gebeurtennissen van ons vaderland, en dat hij, waar zulks pas geeft, als pleitbezorger der Remonstranten optreedt is hoogst natuurlijk en kan hem door niemand euvel worden geduid. Prof. Blok (*Geschiedenis van het Nederl. volk.* dl. V. blz. 476) stelt dezen arbeid van Clericus beneden de *Annales des provinces unies* (1648-1667) van den Franschen predikant Jaques Basnage, maar toch gewaagt hij er van als van een ‘niet onverdienstelijke compilatie, met afbeeldingen van medailles versierd.’ Diepgaande bronnenstudie vindt men in dit werk van Clericus niet, dit kan ook niet verwacht worden van een man, die zoo ontzettend veel heeft geschreven. Om degelijk, in alle opzichten nauwkeurig werk te leveren, daartoe ontbrak het hem aan den noodigen tijd, geen moeite, geen zorg genoeg is er besteed aan den voorarbeid. Toch is het niet geheel en al zonder verdienste.

Ook is van zijn hand afkomstig: *Compendium historiae universalis ab initio mundi ad tempora Caroli magni imperat. conscriptum.* Amst. 1697 (op het titelblad staat 1698). Lpz. 1707. Dit Compendium is ook in het Fransch vertaald.

Vooral ook op het terrein der patristiek, waartoe de studie over het oudste Christendom als van zelf hem bracht, heeft Clericus zich zeer verdienstelijk gemaakt.

‘Geén werk heeft langer op het gebied der patristiek naam, ik mag wel zeggen gezag, behouden, dan de door den hoogleeraar bij de Remonstranten Joannes Clericus hernieuwde uitgaaf der *Sanctorum patrum*, *qui temporibus apostolicis floruerunt*, *Barnabae*, *Clementis*, *Hermae*, *Ignatii*, *Polycarpi opera edita et non edita*, *vera et supposita*, *una cum Clementis*, *Ignatii*, *Polycarpi actis atque Martyris ex editione* Joannis Baptistae Cotelerii. *Accesserunt in hac nova editione notae integrae*

aliorum virorum doctorum, ut Hugonis Menardi, Guilielmi Beverigii, Jacobi Usserii et Joannis Pearsonii, *recensuit et notulis aliquot adspersit* J. Clericus. Antv. 1698. 2 vol. "Onder den naam Antwerpen werd die der werkelijke geboorteplaats, namelijk Amsterdam, verborgen. De boekhandelaren Huguetan volgden het voorbeeld van sommige confraters, b.v. de Elzeviers, die op den titel van werken, wanneer zij vooral onder de Roomschen debiet begeerden en verwachtten, hun Lugduni Batavorum verkortten tot Lugduni, om den schijn te geven, als had het geschrift te Lyon in Frankrijk het licht gezien. In hoever de krijgslist gelukte, kan niet nauwkeurig bepaald worden. De noodzakelijkheid van een herdruk spreekt ten gunste er van. Toen deze *auctior et emendatior*, ten jare 1724 verscheen, bracht zij de vruchten der collatie van sedert 1698 ontdekte handschriften en nieuwe *notae*, niet alleen van Clericus zelven, maar ook van geleerde Engelsche vrienden; bovendien twee verhandelingen van zijne hand over de *Constitutiones Apostolicae* en de *epistolae Ignatii.*"

Dat Clericus als criticus niet zoo hoog stond als J.J. Scaliger (4 Augustus 1540-21 Jan. 1609) en Richard Bentlei (27 Jan. 1661-14 Juli 1742) is zeker, den ruimen blik en den moed dien zij bezaten, miste de Remonstrantsche hoogleeraar, maar de deugden van "deze keurig gedrukte folianten mogen niet voorbij gezien worden. Wat Clericus ook voor den tekst gedaan heeft, blijft hem ten goede aangerekend." En dat stellig hoog werd opgezien tegen dezen arbeid van Clericus, bewijzen de woorden, geschreven door A.R.M. Dressel (9 Juli 1808-8 Nov. 1878). "Mirum non est, quod multi opiniabantur, textum P.P. Apost. jam in una illa editione, praesertim per J. Clericum recognita, ita fuisse constitutum, ut in eo acquiescere possemus."

"Volgens de mededeelingen van denzelfden geleerde werd in den kring van Neander's leerlingen de vraag gedaan, of, na Clericus, een vernieuwde druk wenschelijk mocht heeten en die vraag voornamelijk toestemmend beantwoord met het uitspreken van het wenschelijke: ut horum operum, quae a nobis jam paene exulare coeperant, copia denuo fieret." En al erkent Sepp, dat Dressel's uitgave (1857 en daarna in 1863) handiger mag heeten dan die groote folianten, dit neemt niet weg, dat hij daarop blijft staren als op gedenkteekens van den moed der schrijvers en uitgevers in de 17e en 18e eeuw.'

Als de man, die in 1728 een nieuwen, veel verbeterden druk bezorgde van Suiceri *Thesaurus*, wordt almee door Sepp aan Clericus gedacht. Hij zegt de gissing te wagen, 'dat niemand anders dan Clericus deze taak volbracht heeft, Clericus die bij de kweekschool der Remonstranten met het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis belast was, en deze 'docendi provinciam,' gelijk zijn lijkredenaar Wettstein zegt 'egregie ornavit, quod potuit, id est, ad decrepitam usque senectutem.' 'Schuilt' - aldus vraagt Sepp - 'schuilt wellicht in deze laatste uitdrukking het antwoord op de vraag; waarom Clericus bij de uitgaaf van den *Thesaurus* zijn naam verzwegen heeft? Het gevaar dreigde, dat vele invloedrijke tegenstanders gespot zouden hebben met een man, die ruim 70 jaren oud en sukkelende, zulk een arbeid ondernemen durfde.' De mogelijkheid wordt echter ook ondersteld, dat Clericus uit bescheidenheid zijn naam heeft verzwegen, omdat een groote menigte aanteekeningen afkomstig was van den zoon des auteurs en die van den geleerden Züricher burgemeester J.C. Escher hem op onbekrompen wijze waren meegedeeld, en

zijn arbeid zich grootendeels tot de taak van redactie en correctie bepaald had?

In de *Bibliothèque Universelle* vindt men in het Fransch, de levensbeschrijvingen van Clemens van Alexandrië en van Eusebius (T.X.), van Prudentius en Cypriaanus (T. XII) en van Gregorius Nazianzenus (T. XVIII). Overgezet in onze taal, zagen ze, in een deel vereenigd, in 1728 te Amsterdam het licht, onder den titel: *Levensbeschrijving der Kerk-Vaderen*, *Klemens den Alexandriner*, *Thascius Cyprianus*, *Eusebius van Cezarea*, *Gregorius den Nazianzener als mede Aurelius Prudentius; weleer in het Fransch beschreven door den Heere* Jan le Clercq. En nu in het Nederduitsch vertaelt ....

In 1700 verscheen *quaestiones Hieronymianae*, *in quibus expenditur Hieronymi nupera editio Parisina*, *multaque ad criticam Sacram et profanam pertinentia agitantur.* Van deze uitgave heet het, dat ze tegen de editie der kerkvaders van Martianay is, maar dat ze weinig goeds voor de beoefening zijner geschriften zal hebben uitgewerkt. Ten jare 1703 leverde hij een bijvoegsel, tot de door den Amsterdamschen boekhandelaar Mortier bezorgde nieuwe uitgave (ze bestaat uit 12 deelen) van Augustinus, onder den titel van *Appendix Augustiniana*[1] onder den naam van Joannes Phereponus. Hierin zijn een aantal stukken opgenomen, die op dezen kerkvader en de Pelagiaansche twisten betrekking hebben. Door de kritiek fel bestreden, is het boek toch nog van belang ook voor onze dagen en het strekt op nieuw ten bewijze voor de indrukwekkende werkkracht van Clericus, en voor diens buitengewone groote belezenheid, die ons ook hier weer telkens en telkens treft.

Sulpicii Severi opera omnia in duos tomos distributa, *quorum prior continet antehac edita cum notis Joannis Vorstii*, *alter epistolas antea cum reliquis operibus nondum editae ex recensione et notis* J. Clericus: Lips. Behalve in de genoemde werken schreef Clericus in zijn *Bibliothèque choisie* ook nog in zijn *epistolae criticae* over patristiek, vooral over Clemens Alexandrinus, naar aanleiding van zijn twist met Cave.

Parrhasiana[2], *ou pensées diverses sur des matières de critique*, *d' histoire*, *de*

1) De volledige titel van dit laatste of 12de deel van Mortier's uitgave der werken van Augustinus luidt: *Appendix Augustiniana in qua sunt* F. Prosperi *Carmen de ingratis*, *cum notis* Joannis Garnerii, *Dissertationes pertinentes ad Historiam Pelagianismi*, Pelagii Brittanici *Commentarii in epistolas S. Pauli, et dënique* Des. Erasmi, Joann. Lud. Vivis, Jac. Sirmondi, Henri Norisii, Joann. Phereponi, *et aliorum praefationes*, *notae et animadversiones in omnia Augtistini opera.*

2) P. Rabus in de *Boekzaal* van 1699b blz. 51-76, het eerste deel der Parrhasiana besprekende wijst er op, ‘dat Grieksche en Latijnsche schrijvers spreken van eenen Parrhasius, die een vermaard schilder was, dog van een buitensporige laatdunkendheid,’ terwijl op het eind der 18de eeuw, een Janus Parrhasius leefde, die om zijn geleerdheid benijd werd. Maar (voegt hij er aan toe) ‘misschien zal iemand gissen dat het woord Parrhasius hier ontleend is van *πα□□ησια vrije taal*, welke in dit werk doorgaans gevoerd werd.’
Ofschoon onder een pseudoniem venschenen, had Rabus, zoo vertelt hij ons, nauwelijks eenige bladzijden van het boek gelezen, of hij kwam tot de conclusie, dat hij hier een werk voor zich had van den ‘hooggeleerden Heer Joan le Clerc, man van wijdberoemden name in 't gemeenebest der Letterluiden, en die zijn onvermoeide schrijflust geenszins geknakt voelt, schoon hem telkens onder zijn geleerden arbeid d'een of d'ander tegenstrever onzaftelijk op 'tlijf valt’ Deze woorden van Rabus, leeren ons maar al te duidelijk, dat de arbeid van Clericus niet onaangevochten bleef.

morale, *et de politique. Avec la defense de divers ouvrages de mr.* L.C. *par* Theodore Parhase, Amst. 1699-1701. 2 dln. In het Engelsch vertaald en ook in onze taal overgezet onder den til *Parrhasiana of vrijmoedige bedenkingen.* Amst.

Menandri et Philemonis reliquae, *quotquot reperiri potuerunt*, *Graece et Latine*, *cum notis* H. Grotii et J. Clerici, *qui etiam novam omnium versionem adornavit*, *indicesque adjecit.* Amst. 1709. Dewijl de Grieksche prosodie in dit geschrift op jammerlijke wijze verwaarloosd is, schreef Richard Bentley hiertegen een heftige kritiek in zijn: Phileleutheri Lipsiensis *emendatione in Menandri et Philemonis reliquas ex nupera editione* J. Clerici, *ubi multa Grotii et aliorum*, *plurima vero Clerici errata castigantur*, *cum praefatione* Petri Burmanni, Traj. ad. Rhen. 1710. Clericus bleef het antwoord niet schuldig, en van hem zag, als antwoord, het licht en wel door Phylargyrius Cantabrigiensis (Joh. Corn. de Pauw) *emendationes in Menandri et Philemonis reliquia ex nupera editione* J. Clerici, *ubi quaedam Grotii et aliorum*, *plurima vero* Phileleuteri Lipsiensis *errata castigantur*, *cum praefatione.* J. Clerici. Amst. 1711.

Titi Livii *Historiarum quod extat*, *cum integris* Joann. Freinshemii *supplementis emendatioribus et suis locis collocatis*, *tabulis geographicis et copioso indice recensuit et notulis auxit* J. Clericus. Amst. et Traj. ad. Rhen. 1710. 10 vol. In 1714 zag een nieuwe uitgave het licht te Leipzig.

Aeschinis Socratici, *Dialogi tres*, *Graece et Latine*, *ad quos accessit quarti Latinum fragmentum*, *vertit et notis illustravit* J. Clericus, *cujus et ad calcem additae sunt Silvae Philologicae*, *cum omnibus indicibus necesariis.* Amst. 1711.

Joannis Clerici etc. *Vita et opera ad annum* 1711, *amici ejus opus Culum. Philosophicis Clerici operibus subjiciendum*, *cum Graevii et Ezech. Spanhemii ad J. Clericum epistolis nec non Clerici operum ad annum* 1711 *editorum Catalogo*, Amst. 1711. Het is bijna zoo goed als zeker dat deze verdediging van zijn letterkundigen arbeid, van Clericus zelf afkomstig is.

Pervigilium Veneris ex editione Petri Pithoei, *cum ejus* et Justi Lipsii *notis*, *itemque ex alio codice antiquo cum notis* Salmasii et Petri Scriverii, *accessit ad haec* Andreae Rivini *Commentarius.* Ausonii *Cupido cruci adfixus*, *cum notis* Mariangeli Accursii, Eliae Vineti, P. Scriverii *et Anonymi* (J. Clerici); *Accessere ad calcem* Jos. Scaligeri et Casp. Barthii *Animadversiones.* Hag. Com. 1712.

Oratio funebris in obitum rev. et clar. viri Philippi a Limborch etc. Amst. 1712. Deze lijkrede is ook opgenomen in de *clarissimorum virorum orationes selectae* bezorgd door Joan Erhard Kappius. Lips, 1722. p. 1392-1416.

Het leven van J. Tillotson, *aertsbisschop van Kantelburg; nevens vier predikaetsien van zijn eerwaerdigheit; waer tusschen is gevoegd een kort begrip van*, *en aenmerkingen op deszelfs Predikaetsie wegens de eeuwigheit der Helsche straffen*, *door den Heere* Jean le Clerc. Dit geschrift van le Clerc, dat aangekondigd wordt in de *Boekzael* van 1726b. blz. 7-19, mist in de lange lijst der werken van Clericus, zooals die voorkomt bij van der Aa.

Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts, *par l'odre de S.A.S. mr. le duc de Maine;* sec. éd. *augmentée de diverses remarques et de plusieurs articles nouveaux.* Amst. 1701-1708. 9 vol. De vermeerderingen, hierin voorkomende, zijn bijna alle zonder uitzondering afkomstig van Clericus.

Dionysii Petavii, *opus de theologicis dogmatibus*, *auctius in hac nova editione libro de Tridentini concilii interpretatione*, *libris* II *dissertationum ecclesiasticarum*,

diatriba de potestate eonsecrandi libris VIII *de poenitentia publica et notulis* Theophili Aletini (Clerici). 6 vol. 1700. Antv. (Amsterdam?).

Hesiodi Ascraei quaecunque exstant, *ex recensione* J. Clerici, *cum ejusdem animadversionibus* cet. Amst. 1701. II vol. C. Pedonis Albinovani, *Elegiae* III *et fragmenta cum interpretatione et notis* Jos. Scaligeri ..., Theod. Goralli (Clerici) *et aliorum.* Amst. 1702 (op den titel staat 1703).

Desiderii Erasmi Roterodami *opera omnia emendatiora atque auctiora*, *ad optimas editiones*, *praecipue quas ipse Erasmus postremo curavit*, *summa fide exacta*, *doctorumque virorum notis illustrata.* Lug. Bat. P. van der Aa. 1702-1706. 12 vol. (Ex recensione J. Clerici). Sprekende over deze uitgave der werken van Erasmus, zegt Sepp (*Bibl. v. Nederl. Kerkgeschiedschrijvers* blz. 169). 'De editie hebbe hare gebreken; vooral die der Epistolae; de correctie zij slordig; de behoefte aan een nieuwen druk algemeen erkend. Waar is de boekhandelaar te vinden, die evenknie zou wezen van den Leidschen Petrus van der Aa, den uitgever der Opera Erasmi'? Van lof over dezen arbeid getuigt Glasius (*Godgel. Nederland* dl. I blz. 277), als hij schrijft 'Aan de onvermoeide zorg des hoogleeraars is men tevens het uitgeven van onderscheidene werken van anderen .... en vooral de uitmuntende Leidsche uitgave van Erasmus verpligt.' En van der Aa (*ll.* dl. III blz. 447) beweert, dat deze uitgave nog steeds de beste is van den beroemden geestverwant van Clericus.

Minder gunstig is het oordeel over de waarde van dezen arbeid van Clericus, uitgesproken door prof. Fruin (cf. *Verspreide geschriften* enz. dl. VIII, blz. 248-286). Immers zegt t.a.p. deze ook hier alleszins bevoegde geleerde; 'De groote Leidsche uitgaaf van Erasmus werken is met veel te weinig oordeel bezorgd, dan dat wij ons langer met haar tevreden zouden kunnen stellen. Zij volgt de Bazelsche, die naar het eigen plan van Erasmus was ingericht, en voegt daaraan toe, al wat sedert gedrukt werd of wat ongedrukt voorhanden was. Dat alles is als in een grooten vergaarbak onachtzaam bijeengeworpen, zonder toelichting, zonder behoorlijke opgaaf van herkomst der stukken, en vaak met ergerlijke fouten.' En, zoo wordt verder gezegd 'de studie van Erasmus, d.w.z. om hem in zijn ontwikkeling te leeren kennen is onmogelijk, zoolang ons slechts de groote uitgaaf zijner werken ten dienste staat.' Streng wetenschappelijk aldus, in den zin, waarin wij dit thans opvatten, beantwoordende aan de eischen der kritiek, gelijk die op dit oogenblik worden gesteld, is, dit staat nu wel vast, de uitgave der *opera omnia Erasmi*, ons door Clericus bezorgd, niet, toch wordt ze, niettegenstaande het groote gebrek van nauwkeurigheid, nog steeds gebruikt, haar verdienste heeft ze gehad en dewijl dit zoo is, zullen zij, die dezen arbeid van Clericus bij hun studies over Erasmus hebben gebruikt, toch dankbaar zijn geweest, dat hij ook in dezen gedaan heeft, wat hij deed.

Lettre à Mr. Bernard, *sur l'apologie de Frédéric Auguste Gabillon. Moine defroqué.* Amst. 1708. In dit geschrift hebben we de ontmaskering van dezen bedrieger, die zich in Engeland, bij de aanzienlijkste godgeleerden, had uitgegeven voor Clericus.

Hugo Grotius *de veritate religionis Christianae*, *editio acuratior*, *quam recensuit*, *notulisque adjectis illustravit* Johannes Clericus, *cujus accessit de eligenda inter Christianos dissentientis sententia*, *liber unicus.* Amst. 1709.

Van deze bewerking van Grotius' *de veritate religionis*, zijn vier drukken verschenen. Een editie van 1717 evenwel, waarvan v.d. Aa (*ll.* dl. III blz. 449) ge-

wag maakt, bestaat er niet, maar wel twee uitgaven van 1718. (cf. Dr. H.C. Rogge. *Bibliotheca Grotiana.* Hagae Com. 1883. p. 36).

Francisci Vavasoris e Soc. Jesu *Opera omnia antehac edita*, *theologica ac Philologica*, *nunc primum in unum volumen collecta*, *ad quae accesserunt inedita*, *et sub ficto nomine emissa*, *cum Latine tum Gallica.* Amst. 1709.

Vestigden we boven, aan de hand van zijn lijkredenaar J.J. Wetstein, de aandacht op het geschil tusschen Clericus en Richard Simon er toen tevens op wijzende, dat hij 't ook met Bayle aan den stok heeft gehad, volledigheidshalve halen we hier Wetstein's woorden aan, als hij, doelende op den twist, tusschen den Franschen scepticus en den Rem. hoogleeraar zegt: ‘Alter adversarius, de quo me dicturum promisi, fuit Petrus Baelius, acutissimi vir ingenii. Certaminis causa fuit longe eruditissimum opus Radulphi Cudworthii, professoris L. Hebraeae Cantabrigiensis, et theologiae doctoris, cui titulus est: *Verum Systema intellectuale hujus Universi*, cujus argumentum in bibliotheca quam dicunt selectam, Gallice enarraverat Clericus, et quem imperitiae arguebat Baelius. Tandem res erupit in concertationem acerbissimam, per annos aliquot continuos productam, Clerico Baelium impietatis postulante, quod Manichaeorum deliriis, et Scepticorum fictae ignorantiae patronum sese praeberet acerrimum. Insurgebat in adversarium semper vehementius Baelius, sperans fore, ut Clericus bonae caussae defensionem desereret, atque scurriliter interdum eidem objiciens, quae sperabat populo grata futura, et Clerici existimationem laesura, quamvis falsissima, et a Clerici mente remotissima, omni ope conabatur et eruditionis famae detrahere, et invidiam facere viro innocentissimo. Sic vivitur, A(uditores O(rnatissimi), haec sors est quorumvis hominum prudentiam et humanitatem servantium; postquam argumenta ad causam tuendam deficere incipiunt, ad opprimendum adversarios alia via itur, per teterrimam scilicet calumniam, nec tam quaeritur, quid in adversario merito sit culpandum, quam quidem probrosa quaecunque illi adfinguntur, ad molestiam convitiis innocentiae creandam: quod, quam sit iniquum, ne dicam inhumanum et immane, vel me tacente quivis videt.’

Behalve de lange reeks kleinere of grootere werken, die door toedoen van Clericus het licht zagen, gaf hij ‘naar een manuscript van Vossius, den scholiast van Lucianus het eerst uit, bij de uitgave van dien satyricus *cum versione J. Benedicti notisque variorum* (Amst. 1687 2 vol.); vervaardigde de registers op de uitgave van Diogenes Laërtius bij de gebroeders Wetstein 1692 en 1693 (2 vol.); plaatste eene *dissertatio etymologica* voor het *Lexicon philologicum* van Matthias Martini. Amst. 1701. 2 vol.’ Ook schreef hij het leven van Sallustius voor de uitgave van de werken van dien geschiedschrijver van den Engelschman Joseph Wase. Cantabr. 1710.

Over zijn schriftelijke nalatenschap, die bewaard wordt in de bibliotheek te Amsterdam en in die van de Rem. gemeente te Rotterdam[1)] kan vergeleken worden

1) In den *catal. van handschriften op de bibliotheek der Rem. gemeente te Rotterdam.* Amst. 1869, vindt men op blz. 44, de nos. 452-454 en op blz 78, no. 829.
No. 452: *Dialogi de religione*, *ex ejus dictatis excerpti* a Pt. Smient.. Ms J., Krighout.
No. 453. *Formulaire pour le baptême* 15 pp. *Mêmoire concernant le N. Testament* 13 pp.; *de periodo*, *colo*, *hypocolo* cet. 8 pp. Afschr. van J. Krighout.
No. 454. *Dictata ad historiam ecclesiasticam pertinentia*, a J. Krighout, juvene exarata.
No. 829. Eig. minuut. Cantabrig. kal. jul. 1710. Aan Rich. Bentley met het antwoord van den laatsten 4 pp. Lat. - Oordeel van B. over den arbeid van C., laster van Busman omtrent C. enz.

wat v.d. Aa daaromtrent meedeelt, *ll.* dl. III blz. 481. Fabelachtig inderdaad is het wat Clericus heeft geschreven, en op hoeveel takken van wetenschap hij zich te huis gevoelde; en terecht getuigt zijn lijkredenaar: Theologica, philosophica, historica, critica, atque alia ad humaniores litteras pertinentia, essent mihi longa serie recensenda, ut mirandum sit plane, unum hominem aut tam multa scribere, aut in tam vario litterarum genere ingenium exercere potuisse; qui, etiamsi nullos ingenii foetus edidisset proprios, tamen multa Lightfooti, et Hammondi in sermonem Latinum convertendo, et scripta immortalia Cudworthii, Lockii, Graeviique per ephemerides in lucem producendo, non magis de Britannia, quam de toto orbe litterato bene meritus fuisse, jure censeretur.'

En sprekende over de eerbewijzen, die hem van verschillende kanten toevloeiden, over de achting, die hij genoot en over zijn toewijding in zake het door hem te geven onderricht getuigt nog Wetstein: 'Nec praemia, quae sine dubio animos ad benefaciendum magis magisque excitant, defuerunt Clerici eruditioni et laboribus tantum non perpetuis. Non loquor de muneribus ipsi a viris principibus cum benevolentiae significatione transmissis, etiamsi ejusmodi dona etiam esse solebant gratissima, non tam pretio, quam quod a talibus missa indicent, quo loco habeatur apud illos, ad quem ea mittuntur; de iis, inquam, quamvis et multa et pretiosa ultro, saepe etiam ab ignotis, ad eum missa sint, non loquor; sed de judicio virorum reverendorum et prudentissimorum, quibus, ne quid detrimenti res Societatis capiat, sed magis augeatur, negotium est datum. Saepe illi tam verbis quam re testati sunt, operam Clerici, quam intelligebant universae juventuti prodesse, sibi gratissimam: praesertim post viri admodum reverendi Philippi a Limborch, cujus ingentia in Societatem merita nulla oblivio unquam obliterabit, mortem, cum Historiam Ecclesiasticam studiosos docendi provincia ipsi est demandata, quam non solum alacriter suscepit, sed, pro more suo, ut alias sibi commissas, egregie ornavit, quoad potuit, id est, ad decrepitam usque senectutem. Valetudine usus est prospera, usque ad annum aetatis septuagesimum quartum sobrie et frugaliter vivens. Id vero, etsi ego non dicerem, plerique omnes per se intelligerent, quod necesse sit, hominem tot ac tantis laboribus exantlandis parem, et sobrium esse et frugalem. Moribus vero minime inhumanis aut rusticis erat, sed mansuetis et urbanis, dans, ubi res ferret, sese amicis, et sermonibus lepidis otium, quod inter eos transigebat, condiens.'

Dat een man, als Clericus is geweest, die zooveel schreef, wiens werken in de geletterde wereld overal gekend werden en besproken, in den loop der tijden met heel veel geleerden ook in het buitenland in correspondentie kwam en onder hen van lieverlede zeer vele vrienden kreeg, ligt in den aard der zaak, en we kunnen niet beter doen dan nog eens de *oratio funebris* te laten spreken: 'Ex Italia coluerunt illum Magliabeccius, Salvinius, Blanchinus, Valseccius, Valetta; ex Gallis Bouhierus, Bignonius, Nicasius, Fraguierus, Olivetus, Sallierus, Courroyerus, ex Anglis Guilielmus atque Joannes, hic Eboraci, ille Cantuariae Archiepiscopus, Gilbertus Episcopus Salisburiensis, Henricus Neutonus, Lockius, Addissonius, Dodwellus, Wottonus, Davisius, Wassaeus, aliique magno numero, inter quos vel primo loco nominanda fuisset nobilissima matrona Damaris, Francisci Mashamii Baronetti conjux, magni Cudworthi filia dignissima, quae, sexus sui dotes longe supergressa, eruditione singulari commercium litterarium super rebus magni momenti cum Clerico exercuit, ex Germanis et Belgis Ezechiel Spanhemius, Graevius, Cuperus, van Dale, Kusterus, Pritius,

Fabricii, et plerique alii, quorum eruditio praeclara laudem promeruisse videbatur. Ne dicam viros principes, Franciscum Parmae et Placentiae ducem, Joannem Nicolaum Alexandrum Maurocordatum Vallachiae Vayvodam, Comites Pembrokiae et Shaftesburii, Regnique Neapolitani Cancellarium magnum Avellinum, et alios, litteris ad Clericum datis expetivisse ejus amicitiam et suffragiis suis comprobasse laudes, ipsius meritis ab aliis datas.' Een gansche schaar van mannen en ook van enkele vrouwen, die in de dagen waarin ze leefden, een goeden klank hadden en die op theologisch, wijsgeerig of letterkundig gebied een goeden naam bezaten, stonden met Clericus in betrekking, en dit feit pleit voor hem; ware hij niet iemand geweest van hooge geestesontwikkeling, ongetwijfeld zouden niet zoovelen zich met hem in betrekking gesteld hebben. Dat hij, die zich zoozeer op het gebied der philologie bewoog hier ook tegenstanders aantrof, mannen die een ander oordeel hadden dan hij of die zich een anderen kijk op de zaken veroorloofden dan Clericus had, is zoo natuurlijk mogelijk, en niet zelden is het gebeurd, dat ze hem met de hevigste en dikwijls lage personele beschuldigingen aanvielen, ja, men ontzag zich zelfs niet om hem alle kennis in dit vak te betwisten. Onder dezen behooren Jacobus Perizonius, Jacobus Gronovius en Petrus Burmannus major 'terwijl de eerste le Clercs oordeel, in de *ars critica*, over den geschiedschrijver Curtius' geveld, bestreed, viel de laatste in zijn *Dialogi inter Spudaeum et Gorallum*, de uitgave van Albinovanus aan; later trad ook de beroemde criticus Richard Bentley, vroeger met Clericus bevriend, tegen de uitgave van Menander en Philemon op, een strijd, waaraan ook Burmannus en Gronovius deelnamen.' Natuurlijk noemde ik het zoo even dat Clericus ook op philologisch terrein zijn bestrijders had. De man nam te veel hooi op zijn vork en daarom moest hij vaak oppervlakkig zijn ook, daarom kon zijn mening, zijn inzicht niet immer en altoos welgegrond zijn, hoeveel hij gelezen had. Te gauw ging hij veelmaal te werk en daardoor moest hij wel in botsing komen met de inzichten, dier groote philologen, die zijn beschouwingen niet deelden, omdat het voortdurend bezig zijn met een bepaald studievak, hen, in dezen, grooter kennis gaf dan Clericus, die zich met te veel verschillende onderwerpen van wetenschap bezig hield. Indien er van gebreken bij Clericus sprake is, dan dient hier op te worden gewezen, dat het hem, ook al wist hij nog zoo met zijn tijd te woekeren, toch aan tijd ontbrak, om alles wat hij onder handen had, zóó nauwkeurig te bearbeiden, als zulks moest. Ook in thelogicis laat de grondigheid bij hem te wenschen over, en al heeft hij het zeker niet gewild, zoo kon juist het niet doordringen in het wezen der godgeleerdheid, aanleiding geven dat hij beschuldigd werd gevoelens aan te kleven, die toch in waarheid de zijne niet waren. Hij wilde vóór en boven alles een practische toepassing van het Christendom - ik wees daar vroeger reeds op - en van een leerstellig Christendom had hij een bepaalde aversie. Leven was het Christendom voor hem in de allereerste plaats en geen leer, en tusschen het Socianisme dat tot twijfel en ongeloof kan leiden en de spitsvondige redeneeringen der dogmatici, wilde hij den gulden middelweg bewandelen. Naar de mate der hem toevertrouwde talenten heeft hij er naar gestreefd de wetenschap geschikt te maken voor het practische leven, dit beschouwde hij als het hoofddoel van zijn levenstaak, 'vandaar zijn streven om de resultaten der geleerde navorschingen zooveel mogelijk te verspreiden, door de verslagen in zijn tijdschriften, door zijne talrijke herdrukken van zeldzaame nuttige werken, door goedkoope en gemakkelijke handuitgaven van oude klassieken, door

handboeken voor de studeerende jongelingschap.' Hij wilde theologie, wijsbegeerte, geschiedenis, philologie, populariseeren, en dit almee is stellig een der oorzaken geweest, dat hij wel verzeild is op de klip der oppervlakigheid en dat hij bij zijn pogen om de resultaten der wetenschap, zooveel mogelijk eigendom van velen te doen worden, aan de eischen, die de wetenschap onverbiddelijk stelt, te kort heeft gedaan! Dan, welke gebreken den arbeid van Clericus ook mogen aankleven, feit is dat hij een man is geweest van rusteloozen arbeid en van zeldzame arbeidskracht. Voor veel goeds is hij een baanbreker geweest. Dat hij door tegenspraak gekitteld, zijn tegenstanders wel eens hardhandig te lijf ging, begrijpen we in hem, die wat driftig van aard was en tegenspraak moeilijk velen kon.

Zijn beeldtenis, naar de schilderij van J.A. Artaud en gegraveerd door Broen staat voor het eerste deel der *ars Critica* met zijn spreuk, die hij zooveel mogelijk getracht heeft waarheid te maken: 'Nil sine magno vita labore dedit mortalibus;' gegraveerd door B. Picard staat zijn portret voor zijn *opera philosophica.* Hem ter eer vervaardigde Johannes Dassier een medaille, die aan de voorzijde prijkt met zijn beeld en aan de achterzijde dit opschrift draagt: Theologus, Pilosophus, Historicus, Criticus insignis, diligentia et candore nulli secundus. Natus Genevae. 19 Mart. 1687[1)].

Onder de geschriften, die door toedoen van Clericus het licht zagen en betrekking hebben op bijbelstudie, dient hier nog vermeld te worden: Usserii genevensis *annales veteris et novi Testamenti*, curis et praefatione J. Clericis. Gen. 1722. Nog kwam mij onder de oogen: *De argumento theologico ab invidia docto*, oder XVI *Handgriffe beim Disputiren.* Lips. 1734.

Litteratuur: J.J. Wetstein, *Oratio funebris in obitum viri celeberrimi* Joannis Clerici, philosophiae et historiae ecclesiasticae inter Remonstrantes Professoris (blijkt dus, dat zijn gewone titel was professor in de wijsbegeerte en in de kerkel. geschiedenis) .... Amst. 1736. J. Barbeyrac, *Eloge historique de Jean le Clerc.* Amst. 1736, avec portrait. A. van der Hoeven, *de Joanne Clerico litterarum humaniorum et philosophiae cultore dissertatio.* Amst. 1843. *De Remonstr. Broederschap*, *Biogr. naamlijst* enz. Amst. 1905, blz. 23 en 273. Dr. B. Tideman, *Overzicht van de geschiedenis der Remonstranten.* Amst. blz. 70. - Paquot, *Mémoires* etc. (fo. uitgave) dl. III. 1770. fo. 445-478. De 'catalogue des ouvrages' van Clericus, begint op fo. 449. Voor de bibliographie der werken van Clericus, moet Paquot worden geraadpleegd. Dr. H.C. Rogge, *Bibliotheek der Rem. geschriften.* blz. 68. vlgd. v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 439-457. Glasius. *Godgel. Nederland.* dl. I. blz, 270-278. - Sepp, *Het godgel. onderwijs in Nederl.* enz. dl. II. reg. i.v. - Id. *Bibliotheek van Nederl. kerkgeschiedschrijvers.* Leiden 1886. reg. i.v. Id. *Het Staatstoezicht.* Leiden, 1891. blz. 176-178. - Id. *Bibliographische mededeelingen.* Leiden, 1883. blz. 214.

[Jacobus Clercquius]

Clercquius (Jacobus) begon zijn loopbaan als proponent te Schermerhorn, als opvolger van Petrus Cabeljauw in 1638 en was achtereenvolgens werkzaam te Alkmaar (ber. Sept., bev. Nov.) 1634-1638, te Haarlem (ber. Juli, bev. Augs.) 1647-Febr.

1) Volgens v.d. Aa, *ll.* dl. III blz. 486, wordt deze medaille beschreven in het *Museum Masuchellianum.* T II. Tab. CKII.

1656 en te Amsterdam (bev. 20 Febr.) tot zijn overlijden, 't welk plaats had den 2den Nov. 1680. Hij was reeds vroeger te Amsterdam beroepen (13 Juli 1646), doch destijds was dat beroep door ‘Burgemeesteren geëxcuseerd.’ Met betrekking tot zijn beroeping te Amsterdam vertelt Hans Bontemantel (*De regeeringe van Amsterdam soo in 't civiel als crimineel en militaere.* Uitgegeven door dr. G.W. Kernkamp. dl. II. 's Gravenhage 1897. blz. 119: ‘De regeeringe van 't voorleden jaer (d.i. uit 1655) .... zoodat quaemen te beroepen eenen Petrus de Witte, staende tot Delft, een seer onrustich man en (Andries) Lantsman, staende tot Lijden, wesende een discipel van den professor Voetius tot Utrecht, ende (Jacobus) de Clerck, staende tot Haerlem, die dry daegen voor zyn beroep getrout was met de dochter van Burgemeester de Vry zaliger, welcke twee laeste al voor deezen alhier beroepen weezende, door Burgemeesteren in die tyt weesende, waeren afgeslagen. Het door Bontemantel meegedeelde en hier van hem overgenomene, bevestigt, wat Veeris in zijn *Vern. Kerkel. Alphabet* (Enkhuyzen 1756, op blz. 44) zegt: dat het eerste beroep ‘door Burgemeesteren werd geëxcuseerd,’ volkomen waar is, maar de reden, waarom dit gedaan werd, die wordt niet opgegeven. Zou zijn huwelijk met mejuffr. de Vry, misschien ook iets tot zijn beroep, of liever tot de goedkeuring er van door de Amsterdamsche magistraten hebben bijgedragen?

Van hem zag het licht: *De Psalmen Davids*, *mitsgaders de andere gewoonlicke gezangen op deselfde wijsen*, *en afdeelingen van verzen*, *als die in de Nederduytsche Gereformeerde Kercken gebruyckt worden. Op rijm gestelt* door J. Clercquius, geheel op sangnooten en op een sleutel gestelt door C. de Leeuw, Amst. C. Commelyn 1664.

Evangelische olye uytgestort ter inwyinge van de nieuwe kerck tot Haerlem (1648). 2e druk. *Vermeerdert met een 3-tal predikatien.* 1651.

Litteratuur: v.d. Aa. *ll.* dl. III. blz. 438-39. (Uitgebreid).

[Cornelis Cleyn]

Cleyn (**Cornelis**) aanschouwde het levenslicht te Leerdam den 14den Januari 1723, als zoon van Hendrik, rentmeester van ‘zijne doorl. hoogheit en burgemeester’ en Catharina Petronella Clant. Hij werd, na genoegzame voorbereiding, den 16den Sept. 1739, te Leiden als student in de godgeleerdheid ingeschreven (cf. *Alb. Stud.* Kol. 979) en den 17den Sept. 1744 werd hij, na goed afgelegd praeparatoir examen in de classis van Buren, tot den predikdienst toegelaten. Beroepen te Meerkerk (Mei 1745), werd hij hier, na den 1sten Juni in de classis van Gouda peremptoir te zijn geëxamimeerd, den 4den Juli bevestigd. Achtereenvolgens was hij predikant te Lekkerkerk (afscheid te Meerkerk den 26sten Dec. 1747; bev. 4 Jan. 1748), te Brielle (beroepen den 1sten Sept. 1757, afsch. te Lekkerkerk den 6den Nov. 1757, bev. den 20sten Nov. 1757). Terwijl hij nog te Lekkerkerk werkzaam was, werd hij (26 Nov. 1756) beroepen te Edam, doch dit beroep werd in Januari 1787 geimprobeerd. Emeritus verklaard in Mei 1788, overleed Cleyn den 2de Januari 1798.

Van hem zag het licht: *Bijbels grafschrift van een godtvrezend Oostersch Prins*, *uit het boek Job.* Hoofdst. XIX:25, 26, 27, op zijne Doorlugtige Hoogheit Willem Karel Hendrik Friso, prins van Oranje en Nassauw, erfstadhouder, opperbevelhebber en opperzeevoogdt van elk der zeven vereenigde Nederlanden, en van de Unie enz. enz. enz. Overleden in 's Hage den 22 van Wijnmaandt in 't jaar 1751. Te Delft

den 4 van Sprokkelmaand in 't jaar 1782 bijgezet na een korte verklaring, toegepast en uitgesproken den 13 derzelver maandt van hetzelve jaar, door Cornelis Cleyn, Leeraar in de Hervormde gemeente te Lekkerkerk en Zuidbroek. Benevens een opdragt aan deszelfs heer Vader, Rentmeester van zijne doorl. Hoogheid en Burgemeester enz. te Leerdam. Rotterdam 1782.

Dankoffer voor de eerstelingen van Nederlands vrijheid, *bij het vieren van het tweede Eeuwgetij der inneeming van den Briel*, *door de watergeuzen*, *Gode binnen deze stad op Woensdag den 1 April* 1772 *plegtig opgedragen*, *naar aanleiding van een redevoering* over Psalm 66:1-15. Brielle 1772.

De voortreffelijkheid van den christelijken godsdienst boven de Heidensche wijsbegeerte. 's Hage 1783.

Proeve van aanmerkingen op eenige plaatsen der Schrift. Leyden 1790. *De verscheining van den verrezen Heiland.*

Verzaameling van aanteekeningen op het 1e (2e) *deel der Vaderlandsche Historie* van J. Wagenaar. Rott. 1790-91. 3 stukken.

In het bezit van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde, is een brief van Cleyn aan N.N., geschreven te Brielle in 1773.

Litteratuur: v.d. Aa. *ll.* dl III. blz. 468. (Uitgebreid).

[Johannes Cloppenburch]

Cloppenburch (Johannes) werd den 13den Mei 1592 geboren te Amsterdam als zoon van Dirk en Johanna Janssonius. Als alumnus der stad kwam hij te Leiden in het Staten-College, waar hij o.a. ook een innige vriendschap sloot met den ietwat ouderen Gisbertus Voetius, met wien hij zich in gezelschap van Antonius Plancius, medebursaal, 'bij ontbijt en middagmaal exercitii causa oefende tal van onderwerpen uit het gewone dagelijksche leven te bespreken in het Grieksch.[1)] En dat de vriendschap tusschen Cloppenburch en Voet in waarheid zeer intiem was, moge blijken uit het feit, dat Voet hem zijn 'alter ipse' noemde, terwijl hij elders van hem gewaagt als van zijn 'commilito et contubernalis in academia Leidensi amicissimus,' of van zijn 'in studiis academicis □συψυχος.

Het verdient de aandacht dat Cloppenburch, terwijl hij bursaal was, zich niet heeft laten inschrijven als student. Wel komt zijn naam een paar maal voor in het Album studiosorum (cf. *Alb. Stud. Acad. Lugd. Bat.* kol. 220 en kol. 322. De eerste maal onder den 17den Sept. 1629, de tweede onder den 4den Mei 1641), maar als predikant te Amsterdam en als hoogleeraar aan de illustre school te Harderwijk.

Terwijl hij te Leiden studeerde, verdedigde hij onder Polyander een disputatie: *De verbo Dei ejusque auctoritate*[2)]. Vooral voelde hij zich getrokken tot Gomarus, wat blijkt uit hetgeen hij schreef in 1637 in de *Epistola dedicatoria* vóór zijn *Schola sacrificiorum patriarchalium sacra:* 'Tibi quidem D. Doctor Gomare ut veteri praeceptori cui acceptam ferunt primam suam *μ□□φωσιν* studia mea Hebraica, Theologica et exercitia concionum quem ut in medio studiorum cursu mihi ereptum lugebam.'

1) Duker, *Gisbertus Voetius.* 1ste dl. 1ste helft. Leiden 1893. blz. 77.
2) L.D. Petit, *Bibliographische lijst.* enz. blz. 111.

‘Onder de studenten, die de benoeming van Conradus Vorstius, door een adres aan de Staten van Holland (16 Oct. 1610) zochten af te wenden, telde men ook Cloppenburch; ja onze academieburger had zelfs de vermetelheid den onrechtzinnigen leeraar te bestrijden, ofschoon anoniem met Excerpta, ontleend aan diens *Tractatus de Deo sive de natura et attributis Dei*[1], waarvan in 1610 een nieuwe uitgave te Steinfurt verschenen was[2]. Vorstius achtte het der moeite waard tegen hem eene *apologetica exegesis*, *sive plenior declaratio locorum aliquot*, *quae ex L. ejusdem de Deo .... excerpta eique pro erroneis imposita sunt* (Han. 1610) te schijven[3].

In 1612 verliet Cloppenburch Leiden en het is stellig dat, kort vóór hij deze plaats verliet of spoedig daarna, te Aalburg pogingen in het werk werden gesteld om hem d. t p. als predikant te krijgen[4].

Daarentegen stelde Vlijmen's predikant zelf, sedert den nazomer van 1615, alle pogingen in het werk, om zijn academievriend en geestverwant, Johannes Cloppenburch - reeds in 1612 door Aalburg ‘tot haren specialen’ minister begeerd - na volbrachte buitenlandsche studiereis, voor goed aan de gemeente te verbinden[5].

Nadat Cloppenburch Leiden had verlaten, kwam hij te Franeker en van hier toog hij in 1613 naar Sedan, Herborn, Marburg, Heidelberg, alwaar hij den 24sten Juli 1613, onder voorzitterschap van Bartholdus Coppenius, zijne *Positiones theolo-*

1) De volledige titel luidt: *Tractatus theologicus de Deo*, *sive de natura et attributis Dei*, *omnia fere ad hanc materiam pertinentia* (saltem de quibus utiliter et religiose disputari potest) *decem disputationibus*, *antehac in illustri schola Steinfurtensi*, *diverso tempore*, *publice habitis*, *breviter et methodice comprehendens; accesserunt etiam seorsim Annotationes* (de quibus vide paula post Praefatione ad Lectorem) *ad uberriorem eorum exegesin*, *quae in Thesibus haud satis explicata videbantur.* Auctore Conrado Vorstio S. Theolog. D. et Professore. Steinfurti excudebat Theophilus Caesar. Anno christi 1606).

2) Volgens L.D. Petit, *Bibliographische lijst* blz. 93, verschenen er in 1610, niet minder dan 3 editien van dit tractaat en wel twee te Steinfurt en 1 te Hannover. T.a.p. vermeldt Petit ook de 10 verschillende disputatien, die in de eerste uitgave van het tractaat voorkomen, terwijl hij er tevens op wijst, dat, waar Sandius en Paquot spreken van een uitgave te Hannover in 1616, dit jaartal waarschijnlijk een drukfout is voor 1610.

3) De volledige titel luidt: Doct. Conradi Vorstii *Apologetica Exegesis sive plenior Declaratio locorum aliquot quae ex libro ejusdem de Deo*, *sive de natura et attributis Dei excerpta*, *eique pro erroneis imposita*, *hoc titulo late in vulgus emanaverunt: ab eodem ipso auctore scripta*, *et in lucem edita.* Gal. 5:15. Accessit in fine appendix brevicula adversus iniquas M. Becani Jesuitae criminationes, Lugduni Batavorum Ex officina Joannis Paty academiae Lugduno-Batavae Typographi. Anno 1611. De door Mr. Boeles, *ll.* blz, 185 genoemde uitgave van dit werk in 1610 te Hannover, werd door L.D. Petit niet gevonden.
Als voorlooper van dit meer uitvoerig verdedigingsgeschrift had Vorstius uitgegeven: *Epitome exegeseos apologeticae seu Brevis declaratio articulorum aliquot*, *ex Tractatu de Deo excerptorum*, *in quibus potissimum de natura et voluntate Dei agitur. Censuris quibusdam apologiae loco oppositae. Ad omnes Evangelicae veritatis*, *et ecclesiasticae pacis amantes*, *praesertim Theologos et Ecclesiarum Ministros.* Auctore Conrado Vorstio. S Theolog. Doct. et professore in illustri schola Steinfurtensi. 2 Cor. 6 vers. 6. Steinfurti excudebat Theoph. Caesar. anno 1611.

4) Duker, *ll.* dl. I. blz. 156.

5) Als aanteekening voegt Duker t.a.p. sub 2 hieraan toe: ‘Zoowel in de *Briev. en pap. kl. Gorinchem* als in de *Deductie* komt een zeer omstandig verhaal voor omtrent de wijze waarop het beroep van Cloppenburch naar Aalburg werd uitgebracht en tegengewerkt.’

gicas de Filii Dei Divinitate verdedigde. Ook de universiteiten te Bern, Zurich, Bazel, Genève, Montauban, Nimes en Saumur werden bezocht, terwijl hier korter, ginds langer verblijf gehouden werd. Vooral te Bazel is hij langen tijd (een jaar) geweest en dit wel stellig om te profiteeren van de lessen van en den omgang met Buxtorf, met wien hij in een huis samenwoonde en voor wien hij 12 openbare voorlezingen hield over Jesaja 53[1)].

Den 9den September 1614 te Genève geimmatriculeert, heeft hij aan de academie aldaar, onder voorzitterschap van Turretinus, in het openbaar verdedigd zijn *Positiones de Christo Servatore.*

Gelijk boven reeds gezegd is, bezocht hij, na Genève vaarwel gezegd te hebben, nog enkele Fransche universiteiten: 'Et, visis academiis Gallicis, Montalbanense, Nemausense et Salmuriense, in patriam rediit, egregiis academiarum illarum testimoniis ornatus.' (cf. Vriemoet, *ll.* p. 374).

'Cloppenburgh van zijne peregrinatie in het land weder gecommen synde ende te Heusden gepasseert synde omme met d. Gijsberto Voetio te spreeken, soo hy nawelycx te Amsterdam negen oft tien dagen te huys was geweest, ontfangt missive van d. Voetio voorn. van date van den 25 September 1615, bij de welcke hij versocht ende ernstelyck gebeeden, ja in conscientie geperst wiert omme wederom derrewaerts te reysen ende sich eerstdaeghs te laten vinden tot Vlymen tsynen huyse omme met hem naerder te bespreecken van die gelegentheyt die sich opende tot nieuwe beroepinge op synen persoon in den dorpe tot Aelburgh'[2)]. Zoo ergens, dan wordt het uit deze aangehaalde regels duidelijk, dat Cloppenburch, vóór en aleer hij te Aalburg kwam, geen predikant is geweest te Bleiswijk. Dat dit dienen in de kerk te Bleiswijk op misverstand berustte, daarop werd reeds gewezen door Mr. Boeles, als hij in zijn *Friesland's Hooge School* enz. dl. II op blz. 186, bij de woorden: 'Goed geharnast dus als redetwister, keerde Cloppenburch terug, om in 1616 als leeraar een werkkring te vinden te Aalburg. Een openbaar dispuut tusschen hem en den welbekenden Remonstrantschen predikant Slatius, dien hij van Socinianisme beschuldigde, kon in 1617 niet uitblijven,' dit aanteekent: 'Dat hij als predikant der contra-Remonstranten eerst te Bleiswijk dienst gedaan en *als zooodanig* met Slatius gedisputeerd zou hebben, schijnt onjuist. Hij twistte met Slatius toen hij te Aalburg stond, en de Aalburgers schonken hem daarvoor een "monumentum argenteum," zegt à Marck. Op den titel der *Rhapsodia lugubris* worden Aalburg, Heusden, Amsterdam en Brielle, geenszins Bleiswijk, als zijne standplaatsen genoemd. Zoo ook op zijn grafsteen.' Heeft alzoo Mr. Boeles, het haast op onweerlegbare gronden aangetoond, dat het predikant zijn van Cloppenburch te Bleiswijk op fictie berust, de aanhaling, die we deden uit Dukers *Gisbertus Voetius* maakt het onomstootelijk waar. Cloppenburch kan tusschen 1612 en 1615 (d.w.z. in den tijd, die ligt tusschen zijn vertrek uit Leiden en zijn tehuiskomst), geen predikant te Bleiswijk geweest zijn, om de doodeenvoudige oorzaak, dat hij zich toen in het buitenland bevond[3)].

1) Duker *ll.* dl. I blz. 186 aanteekening 3: 'In Academia Basiliensi per ferias aestivas, eruditoribus studiosis lectiones publice habendae permittuntur: uti memini D. Joh. Cloppenburgio in pergrinatione sua concessum fuisse, ut publicis praelectionibus Jesajae 53 caput explicaret.'
2) Duker, *ll.* dl. I. blz. 186.
3) Aan dr. G.J. Vos Az. die in zijn *Voor den Spiegel der Historie*, zegt op blz. 245 (cf. ook blz. 388): 'Met de loffelijkste getuigenissen in zijn vaderland teruggekeerd, diende hij als Proponent de droevige kerk van Bleiswijk, alwaar hij met den toen reeds in 1617 beruchten Slatius een twistgesprek hield, zijn de argumenten tegen de werkzaamheid van Cloppenburch

Dan erg gemakkelijk ging het niet, om Cloppenburch te Aalburg te krijgen, er ook ditmaal weer bleek het Grevius (predikant te Heusden en tegenstander van Voet) te wezen, die, gesteund door Heusdens militie-gouverneur, den Heer van Kessel, tot allerlei 'machinatien' zijne toevlucht had genomen, om het beroep bij de Gorcumsche classis, op Cloppenburch uitgebracht, te verijdelen[1], nochtans met geen ander gevolg, dan dat het tot November 1616 aanhield; eer deze te Amsterdam, waar hij met zijn moeder woonde: 'Syn librarie ende meubelen vaerdich maekte om gescheept te worden, en voorts zich vestigde 'bynnen den dorpe Aelburgh[2].'

Zoo was dan nu Cloppenburch gekomen in de onmiddellijke nabijheid van zijn machtigen vriend, en zonder ook maar eenigzins van de waarheid af te wijken, mogen we aannemen dat beide mannen denzelfden weg uitgingen en dat ze in alle opzichten arbeidden aan de uitbreiding der leer, in den geest, zooals zij dien hebben opgevat. Cloppenburch en Voet werkten samen in denzelfden zin, en toen Grevius, als predikant door den kerkeraad te Heusden uit zijn ambt was ontzet[3], kwam op den 1sten Juni 1618, na geëindigde godsdienstoefening, deze, onder voorzitterschap van Voetius bijeen, en werd door laatstgenoemde bericht, 'dat d. Cloppenburch, dewelcke te vooren geheel onwillich was om alhier het beroep aen te nemen, ten naesten by daer toe geinduceerd was, ende dat derhalven met den eersten noodich was, tot vorderinge van de goede saecke het beroep te doen.' Dienovereenkomstig koos onverwijld Heusden's consistorie 'tot ordinarischen tweeden dienaer' den predikant van Aalburg[4].

te Bleiswijk, door Mr. Boeles en Duker aangevoerd, ontsnapt. Toch had ook het randschrift om 's mans beeldtenis, afgedrukt bij Vos tusschen blz. 244 en 245 hem dit kunnen zeggen. Immers vinden we daar: Johannes Cloppenburch, olim past. Aelburgensis Ao 1616. enz.

1) Acta cl. Gorcum 18 April 1616. Vgl. daarmede de acta van den 5den Oct. 1615, 8 Augs en 17 Sept. 1616.

2) Nadat de Gorcumsche classis 'met vreucht ende danckseghinghe tot Godt' het beroep van Aalburg 'op den persoon d. Cloppenburgi gedaen' had 'ontfanghen ende toegestempt' vond deze er zelf geen bezwaar in 'met de huyslieden uyt te sien nae eenige bequaemheijt van wooninge binnen den dorpe Aelburgh, welcke opgespeurt synde is 27 Nov. derwaerts gaen woonen. *Deducsie* fo. 37. Vgl. echter *Handel. cl. Gorc.* 3 April 1617, waar vermeld staat, hoe Cloppenburch, beschuldigd 'dat hij noch in den kerckendienst niet bevesticht zijnde den heyligen doop bedient hadde binnen Huesden, aen de classis vertoond heeft 'een verclaeringhe ende attestatie vanden kerckenraet van Huesden, dat hij bij noot daartoe van haer was versocht.' De vergadering nochtans betuigde, wel gewenscht te hebben 'dat de behoorlycke ordre waere onderhouden: verstaen ondertusschen dat in toecomende tijden soodaenighe disordre met de synodale acten strijdich behoorde gecaveert te worden.' Duker, *ll.* dl. I. blz. 187. aanteekening 2.

3) Id. blz. 245.

4) Hoewel slechts met leedwezen en daartoe overgaande, besloten toch kerkeraad, gemeenteleden en wethouders van Aalburg, wegens 'den noot ende tegenwoordige gelegentheyt der gemeyntte tot Heusden,' haar hun predikant, Johannes Cloppenburch af te staan, behoudens dese conditie, dat hij niet eer soude syne plaetse verlaten, voor deselve met den dienst Abrahami Adriani versorcht soude wesen. Is daernae ten overvloet gekonditioneert, dat indijen de beroepinge Abrah. Adriani niet en soude connen bevordert werden, Cloppenburch als predicant van Aelburch in zijnen dienst sal blijven verbonden ende verobligeert.' *Arch. Herv. kerk Heusden*, afd. II. B, a no. 39, Vgl. hiermede deze declaratie, door jonker van der Merwede ingeleverd bij de Heusdensche vroedschap: 'Den 1en Juny 1618 tot Aelburch geweest met Voetio, Cloppenburch, Walewijn Janssen ten huyse van den Schouth, omme te hebben àcte van ontslaninge van Cloppenburch, ende alsdoen mette nabuuren verteert ende by my betaalt 2 gld. 8 st.' *Oud Arch. Heusden.* E. 213. bijlage tot fol. 38.

Nauwelijks was Cloppenburch beroepen of nog dienzelfden dag ging een deputatie met Voet aan 't hoofd naar Aalburg, om daar van den schout een acte van ontslag voor hem te krijgen.

Het is duidelijk hoe hier in strijd werd gehandeld met den gewonen gang van zaken, nl. deze, dat de acte van ontslag al gevraagd werd vóór en aleer de classis het beroep had geapprobeerd[1].

Reeds den 3den Juni (Pinkster-Zondag) gaf Voetius, door het afstaan zijner namiddagbeurt aan Johannes Cloppenburch, gelegenheid als Heusden's nieuw beroepen predikant op te treden[2], 'tot groote blijscap der gemeynte, die swaerlycken gedreycht was door verscheydene factueuse persoonen, soo militaire in dienst synde van den heere van Kessel, als borgeren, jae wethouderen selfs van Grevii factie.' Den volgenden dag ging Cloppenburch, 'door versouck ende goetvinden' van het consistorie naar den Haag 'omme aldaer syn Excellentie ende de steden de saecke toegedaen te informeren van 't gepasseerde alhier[3] ende advys te nemen om behoorlijcken de saecke voorts te beleyden ende te muneren tgene de partyen nu moveerden.' Vóór en aleer alles te Heusden in 't reine was, verliep er nog geruimen tijd en de classis, die den 16den en 17den Juli bijeenkwam, gaf den raad aan het consistorie te Heusden, om nog eenigen tijd 'patientie te houden,' daar ze voor 't oogenblik niets aan de zaak kon doen, alles moest blijven 'staen in haere tegenwoordige terminis so ten aensien van het deportement Grevii als het beroep Cloppenburgii[4].' Den 1sten Nov. werd door de part. synode van Z. Holland, bijeengekomen te Delft, goedgekeurd en bekrachtigd het deportement door Heusdens' kerkeraad en vroedschap uitgevaardigd 'verclarende, dat de voors. Graevius zich van alle kercklicke diensten soude onthouden ter tijd toe, hij, behoorlycke satisfactie soude hebben gedaen,' en, nadat op Zondag den 4den November, de synodale besluiten ten opzichte van Graevius, door Cloppenburch 'in de Catharijne kerk, aan de verzamelde gemeente der Gereformeerden waren medegedeeld, richtte de kerkeraad der frontierstad een schrijven aan de classis van Gorcum 'waer inne deselve versochten, dat het beroep dat sy eertyts op d. Cloppenburgium gedaen hadden, bij de broederen mochte ingewillicht worden,' gelijk dan ook eenstemmig geschiedde, den 20sten November 1618[5].

1) cf. art. 16 van de kerkenordeninge, gesteld in de nat. synode van 1618-19.
2) Nog verder dan toen Voetius zijn intrede deed, werd nu door Cloppenburch en diens partijgenooten afgeweken van de kerkorde. Immers was er ditmaal sprake: noch van een goedkeuring der classis, noch van een veertiendaagsche voorstelling aan de gemeente. Evenmin werd hier nageleefd de uitdrukkelijke voorwaarde, welke Aalburg had bedongen bij het dimitteren van Cloppenburch. cf. Duker, *ll.* dl. I. blz. 249. Aanteekening.
3) Dit werd natuurlijk gedaan om de doodeenvoudige reden, dat, wijl de Remonstranten hulp zochten bij de Staten, de contra-Remonstranten het deden bij den prins.
4) Duker, *ll.* dl. I blz. 256.
5) Handel. cl. Gorcum 29 Nov. 1618. Vgl. daarmede: *Arch. Herv. Kerk Heusden* Afd. II. B, a no. 39.

Met Johannes Cloppenburch, den beproefden vriend en geestverwant uit Leiden's Staten-College, ten nauwste vereenigd, werkte Voetius nu volijverig voort aan den opbouw der hun toevertrouwde gemeente[1].

Niet zoo heel lang heeft Voetius saamgewerkt met zijn vriend; want reeds in 1621 waagde Gorcum's kerkeraad eene mislukte poging, om Cloppenburch, naast Jodocus Geisteranus en Johannes Spiljardus, als derden predikant, voor de gemeente te verkrijgen, toen zijne vaderstad Amsterdam, welker alumnus hij eertijds was geweest, met het begin van Maart beslag kwam leggen op zijn persoon; een beroep door Cloppenburch onmiddellijk 'toegestelt en 17 Juni 1621 opgevolgd[2].

Te Amsterdam schreef hij: '*Cancker van de leere der Wederdooperen*[3] (Amst. 1628). Later verscheen dit boek uitvoeriger in den vorm van 'disputaties', in het Latijn uitgegeven onder den titel: *Gangraena Theologicae Anabaptisticae*, *disputationes* XLVIII *ventilata Harderovici*, *cum Frederici Spanhemii Diatriba historica de origine*, *progressu et sectis Anabaptistarum.* 'Aan deze *diatribe historica* enz. (geschreven door Fr. Spanheim, prof. te Leiden en uitgegeven te Franeker in 1648) werd zooveel waarde gehecht, dat Cloppenburch haar achter zijn geheel omgewerkte Lat.-editie van de *Cancker* uitgaf, weinig beleefd dien overdruk verontschuldigende op deze wijze: "Cum vacaturae hic essent pagellae novem" cet.

Cloppenburch gevoelde later zijn fout toen hij in 1656 (te Franeker) ten tweeden male de *Gangraena* in het Latijn gaf, voegde hij er wel weer de *diatribe* bij, doch leidde haar nu met deze woorden in: "Censuimus oportune subnectendam huic nostrae opellae Diatribam Spanhemii." Gelijk bekend is heeft de Leidsche hoogleeraar à Marck de meeste geschriften van Cloppenburch na diens dood opnieuw uitgegeven in twee deelen (4°).

Hoe slordig daarbij te werk gegaan is, blijkt hieruit, dat de *diatribe* van Spanheim, daarin weer opgenomen, ingeleid wordt met de nu alle oorzaak missende verontschuldiging: cum vacaturae essent pagellae novem cet.' Zoo luidt het, pag. 249 seq. van tom. II der *opera theologica omnia.* De lezer, die de uitgaaf der *Gangraena* van 1645 niet kende, heeft van deze regelen geen letter kunnen begrijpen (Sepp, *Het godgel. onderwijs* enz. dl. II. blz. 52, aanteekening). De *Cancker* werd gevolgd door het *Schriftuyrlyck fondament van de Enghe poorte*[4] (Amst. 1627) gericht tegen

1) Duker, *ll.* dl. I. blz. 258-59.
2) Id. *ll.* dl. I. blz. 384. Begaar Vriemoet, *ll.* p. 387 een vergissing in den tijd waarop het beroep werd uitgebracht, als hij zegt: Mense enim Jan. 1621 evocatus ad cives suos Amstelaedamenses initiatus est muneri sacro d. XVII Junii?'
3) Volledige titel: *Gangraena Theologicae Anabaptisticae* d.i. *Cancker van de leere der wederdooperen*, *ontdeckt uit hare eygene Schriften* (tot bewijs dat hare bekentenisse Ao 1624 uitgeg. enckel bedenckinge der schande is). Met een teghengift der ghesonde woorden Godts, door J. Cloppenburch te Amst. voor Hans Walschaert 1625.
4) Aan dit geschrift ging vooraf: *Poppius Eurypylus ofte korte ontdeckinge der bedrieghelyckheydt van de oogschynende Enge poorte Eduardi Poppii ende synen sieckentroost .... voorloopers wyse gestelt*, door J. Cloppenburch, enz. 1626. De volledige titel is; *Schriftuyrlyck fondament van de Enghe Poorte*, *oft van de ware religie ende eeuwige zalicheyt der kinderen Godts .... Verhandelt in twee artyckelen* I *van de geboden des Heeren*, II *van de ware gehoorzaemheydt derselver geb.; met overtuyginghe*, *dat dit fondament te niete gedaen wert*, *wanneer naer eysch .... van de leere der Remonstranten dese artyckelen verhandelt werden in E. Poppii Enghe poorte ende Siecken-Troost.* Mitsg. een aenhangsel, dienende tot antwoort op twee vraghen*:* I oft de Remonstranten nae 't pausdom hellen, II oft

de *Enghe poorte en Siecken troost* van den Remonstrant Ed. Poppius, en *Trouwhertige aenwijzinge van Theologische redenen*, *waarom het onmogelijk is te treden in Vrede-handelingen tot vereeniging der Remonstranten met de Gereformeerde kerke*[1)] (Amst. 1627). Deze geschriften doen ons hem kennen als een vurig bestrijder van hen, die men toen Wederdoopers noemde, en van de Arminianen (cf. Mr. Boeles, *ll.* dl. II. blz. 186).

Door de wijze, waarop Cloppenburch optrad tegen Coster's schouwburg te Amsterdam, zal hij zich stellig zeer veel vijanden hebben op den hals gehaald; maar vooral joeg hij de regeering van de stad tegen zich in het harnas, door steun te geven aan het denkbeeld, dat de schutters geen gehoorzaamheid behoorden te zweren aan den Arminiaansch gezinden hopman Jan Klaaszoon Vlooswijk. Verscheidene schutters verklaarden dezen niet als zoodanig aan te nemen. Een deputatie uit de vergramde schutters toog naar den Haag en vroeg daar inlichtingen bij Cloppenburch, die zich toen d.t.p. bevond in zijn kwaliteit van gedeputeerde der N.H. synode en met zijn hulp ‘leverden die schutters aan de afgevaardigden der Zuiden Noord-Hollandsche synode een verzoekschrift in, om te mogen weten, of zij aan een man zonder godsdienst, en een openbaren vijand der gereformeerde religie, als hun kapitein wel in goeden gemoede en volgens Gods Heilig Woord den gevorderden eed zweren mochten. Uit dit verzoekschrift stelden de gedeputeerden vijf vragen op, die ze ter beantwoording opdroegen aan de vier hoogleeraren der godgeleerde faculteit te Leiden, en in dit antwoord werden de schutters, die weigerachtig waren om ongehoorzaam te zijn aan Vlooswijk gestijfd, en dit professoraal antwoord werd mede onderteekend door Cloppenburch.’

‘Nu was er in 't voorjaar van 1629 een inval der vijanden op de Veluwe, waarin de straffende hand Gods werd gezien, terwijl vele lidmaten zich onrustig toonden. Hunne bevrediging werd opgedragen aan Cloppenburch (5 Maart). Den 4den Maart was er buitengewone Kerkeraadsvergadering geweest, waar in ook Voetius (hij was gedeputeerde der Z. Holl. Synode), namens de N. en Z. Holl. Synode was

zij 't pausdom soecken in te voeren in de Vereen. Nederlanden. Door J. Clopgenburch te Amst. voor Hendr. Laurensz. 1627.

1) Volledige titel is: *Trou-hertige Aenwysinge van Theologische Redenen*, *waerom het immers so seer van de syde der Remonstranten*, *als van de syde der Ghereformeerde kercken*, *onmoghelyck is te treden in Brede handelinghe tot vereeniginghe der Remonstranten met de Gereformeerde Kercke.* Door Johannes Cloppenburgh, kercken dienaer tot Amstelredam. Toegeschreven Den Synoden van Zuyt- ende Noort-Hollant, die desen Somer sullen gehouden werden tot Dordrecht ende tot Haerlem.
T Amstelredam, voor Maarten Jansz. Brandt, Boeckverkooper, wonende aen de Nieuwe Kerck, in de Gereformeerde Catechismus 1627. 15 blz. 4°.
Zonder voorwoord of opdracht.
Copie van het Translaet uyt den Latijne tot antwoordt des Eerwaerd. Theologischen Faculteyts van Leyden, midtsgaders de Gedeputeerden van beyde de Hollandtsche Synoden op sekere vraghen over saken van conscientie henluyden voorghestelt bij eenighe lidtmaten der Ghereformeerde Ghemeynte Christi tot Amsterdam. Waerby ghevoeght is sekere Brief Vervatende Consideratien op de Antwoordt des Eerw. Theologischen Faculteyts tot Leyden etc. Anno 1629. 2 en 56 blz. 4°.
Met voorwoordt en naschrift tot den Leser.
Uit dit laatste wordt het duidelijk dat Voetius en Cloppenburch de ‘Consultatie’ mede geteekend hadden.

verschenen om er bij den kerkeraad op aan te dringen dat deze zijne onschuld (natuurlijk aan de heerschende onrust) zoo spoedig mogelijk bekend zou maken, op dat de mond der goddeloozen besloten en de eer van Gods Kerke mocht voorgestaan worden, waarop de kerkeraad verzekerde dat hij zich niet bewust was en hem 'ook niet eenig lid der gansche gemeente bekend was, als tegen de regeering conspireerend, en dat de kerkeraad het zijne zou doen, tot wering van de bedoelde lasteringen? Een commissie werd benoemd tot het opstellen van een rapport in dezen.

Na afloop dezer vergadering is Cloppenburch uit de stad gegaan en den 29sten Maart kwam er van hem bij den kerkeraad een brief in 'waarin hij plechtig verklaarde, in al die verontrustende dingen niets anders gedaan te hebben dan wat hij als synodaal deputaat had gedaan en had moeten doen, verzoekende voorts van de broederen advies, ook over zijn die missive begeleidend schrijven aan den Magistraat. De kerkeraad verzachtte dit een weinig, hem echter zijn vokomene vrijheid latende, om het al of niet, zoo of anders in te richten. Hij verzocht daarin 'door nadere resolutie van de vroedschap buiten schuld gesteld te worden' en de kerkeraad verzekerde hem alle mogelijke hulp. Cloppenburch kon echter geen vrijheid krijgen tot hervatting van zijn dienst zonder dat hij gehoord was en de loop der justitie kon niet gestuit worden. Ook werden vragen gesteld, die hij beantwoorden moest, waarop zijn ambtgenooten Le Maire en Petri naar Leiden trokken (hier werd vanden 17den tot den 28sten Juli 1629 de part. prov. Z. Holl. synode gehouden), waar hij zich bevond, doch zijn antwoord was, dat hij niets meer wist te zeggen, dan hij Burgemeesteren reeds geschreven had.

Feitelijk is Cloppenburch gevlucht, en dit valt niet te rechtvaardigen: 'Het was toch een verlaten van zijn post niet alleen, maar ook een vergrijp tegen de verplichting, die het genot der stadsbeurs hem had opgelegd.' 'Zijn traktement werd hem tot Mei uitbetaald, gelijk billijk was, ja voor een deeltje goedertieren. Doch hij, die van de goedertierenheid der Heeren geen *bescherming* durfde verwachten, dorst wel aan te houden om *voortdurende* uitbetaling van een tractement, dat hij stellig niet verdiende en de Burgemeesteren hem ook niet geven mochten.

Gaven zij den kerkeraad geen redenen van de jegens Cloppenburch aangenomen houding van het Gerecht, hij moest zich toch, ondanks al de protestaties van zijn onschuld[1)], niet geheel onschuldig gekeurd hebben, anders ware hij wel in vertrouwen

1) Aan Gomarus schreef hij: 'Extra urbem patriam nunquam profugi, sed cum ex officio ab urbe abessem non latens sed cum utriusque Synodi nomine apud Praepot. Hollandiae ordines eorumque delegatos, monitus de periculo, cunctandum censui, donec indignationem deprecatus hoc possem efficere, ut ad causam dicendam admitterer sine ulla honoris aut libertatis diminutione' cet. Onder hen, die Cloppenburch geeselden met den geest van het vernuft en der bijtende satyre behoorde Joost van den Vondel in zijn *Rommelpot van 't Hanekot* (cf. *Dichtwerken van Joost van den Vondel*- enz. door Dr. J.A. Alberdingh Thijm. 1ste dl. Schiedam 1888. blz. 282-289), waar de gezamentlijke (14) Gereformeerde predikanten voor Amsterdam fel gehekeld worden, en *De Boeren Catechismus* (cf. *Dichtwerken* enz. 1ste dl. 402-403). In deze samenspraak tusschen een boer en een student zegt de laatste:

> 'ʼt Zou Cloppenburg te bijster passen,
> Stads-beedlaar, die, nu opgewassen,
> Zijn Vôester-heeren wil verbassen.'

Waar Vondel hier Cloppenburch 'Stads-beedlaar' noemt, daar slaat dit natuurlijk op het feit dat hij als alumnus in het Staten-College, op kosten der stad, zijn studie had volbracht.

op God, die den onschuldige weet te behoeden, teruggekeerd naar den door hem laf ontvloden post.'

Terwijl Cloppenburch buiten Amsterdam was, en feitelijk door de wijze waarop hij gehandeld had, niet meer als predikant dier stad mocht of kon beschouwd wor-

den, werd hij in den Briel beroepen, en dewijl hij aan zijn herstelling in de gemeente, die hij ontvlucht was, wanhoopte, nam hij dit beroep aan. Den 9den Nov. 1626, werd hem door den kerkeraad zijn demissie verleend, wat hem 'ongaarne en met droefheid des harten werd toegestaan, terwijl dat orgaan hem den wederkeer niet dorst aan te raden, zoodat in deze jammerlijke zaak niet alleen de zedelijke altijd erkende regel der dankbaarheid voor het genot der beurs, maar ook art. 10 der Dordtsche Kerkenorde[1] door Cloppenburch en kerkeraad geschonden werden. Deze historie is in geen enkel opzicht stichtelijk[2].

Zoo schreef, en volkomen terecht, Dr. G.J. Vos Az., feit is dat (we wezen er ook boven reeds op) Cloppenburch het met de kerkorde niet al te nauw genomen heeft, want tegen het hierin bepaalde, heeft hij zich af en toe schromelijk vergrepen.

10 jaar heeft het verblijf van Cloppenburch te Brielle geduurd en, merkt Mr. Boeles naar waarheid op 'naar het schijnt heeft hij zich daar eens meer met wetenschappelijke studien bezig gehouden dan met de polemiek. In deze jaren toch zagen werkelijk een aantal wetenschappelijke geschriften van hem het licht, als daar zijn:

Deliciae Brielenses, *sive collationes Criticae cum Ludovico de Dieu.* Bremae 1632.

Epistolae ad Ludov. de Dieu, *quo J. Chr*^{o}. *et quo Judaei comederint agnum paschalem*, *et tractatio de Sabbatho Deuteroproto (Δευτε□οπ□ωτω) ac super utraque collatio epistolica cum Lud. Capello*, *cum hujus □πι□□□σει nec non examine sententiae Hugonis Grotii de utroque.* Amst. 1634.

Sacrificiorum patriarchalium schola sacra, *in qua examinatur sacrificiorum antiquitas usus*, *et antiquatio cum spicilegio.* Lugd. Bat. 1637.

In hetzelfde jaar, waarin laatstgenoemd geschrift verscheen, gaf hij ook uit *Onderwijsinge van woeker*, *interessen*, *coop van renten en allerlei minste van gelt met gelt.* Amst. 1637.

Door een harden winter opgehouden in de buurt van Cloppenburch kwam de bekende Salmasius met den Brielschen predikant in kennis en Cloppenburch liet hem het handschrift van zijn *onderwijsinge* lezen. De afspraak werd daarbij gemaakt dat Salmasius, de bedenkingen, die hij tegen dit werk van Cloppenburch had, schriftelijk aan den schrijver zou mededeelen. Dan, in plaats van dit te doen, beantwoordde

1) Art. 10 der Dordsche kerkorde luidt: 'Een Dienaar eens wettelijk beroepen zijnde, mach de gemeente, daar hij zonder conditie aangenomen is, niet verlaten, om elders een beroepinge aan te nemen, zonder bewilliginge des kerkenraads met de Diakenen, en die geene die te vooren in dienst van Ouderlingschap en Diakenschap geweest zijn, mitsgaders die van de Magistraat, en met voorweten van de Classe, gelijk ook geen ander kerke hem zal mogen ontfangen, eer hij wettelijke getuigenisse zijns afscheids van de kerke en classe, daar hij gedient heeft, vertoont hebbe.'

2) Dr. G.J. Vos Az., *Voor den Spiegel der Historie.* Amst. 1903. blz, 240-245.

Salmasius, die over deze zaken een andere zienswijze had dan Cloppenburch, laatstgenoemde met een uit twee deelen bestaand boek. 1°. *De vsvris liber* (Lugd. Bat. 1638) cum praefatio ad reverendum et clarissimum virum Joh. Cloppenburgium, theologiae doctorem et verbi divini ministrum in ecclesia Brielensi, en 2°. *de modo vsurarum liber* (Lugd. Bat. 1639) cum praefatio ad lectorem. Cloppenburch beklaagde zich hierover schriftelijk bij Salmasius, dat deze hem zoo onheusch had behandeld, maar de Leidsche hoogleeraar, in plaats van zich ook maar eenigermate te verontschuldigen, liet hem weten, dat hij op den ontvangen brief met een openbare weerlegging zou antwoorden.

Vóór die weerlegging echter het licht zag, gaf Cloppenburch een uitgebreide Latijnsche vertaling van zijn boek, waarbij tevens gevoegd was zijn brief aan Salmasius, onder dezen titel: *De foenore et vsuris brevis institutio*, *cum ejusdem epistola ad Cl. Salmasium* (Lugd. Bat. 1640), cum praefatio "viro consultissimo, amplissimo, cognato amicissimo Johanni Socx, I.V.D. Scabino et Senatori, reipublicae Middelburgensis." Tegen dit laatste werk van Cloppenburch schreef Salmasius nog weer zijn *Responsio ad calumniatoriam epistolam Johannis Cloppenburgii* (Lugd. Bat. 1640), die in hetzelfde jaar werd beantwoord door Cloppenburch met een *Responsio ad Calumnias Salmasianas.*

Werkzaam te Brielle, werd Cloppenburch, den 10den December 1629 benoemd tot curator der "Stads-Schole" en hij heeft deze betrekking vervuld, zoolang hij d.t.p. predikant is geweest. Pas den 18den Maart 1642 werd in zijn plaats gekozen Leonardus Harlaeus (cf. *Navorscher* 1896, blz. 338). Nog weten we, dat hij te Brielle een eigen huis had, dat hij in 1639 verkocht aan Cornelis Hermansze van Leeuwen "niet beter wetende of die man had het voor zichzelven gekocht"; doch toen hij vernam dat dit niet alzoo was en van Leeuwen het gekocht had "niet voor hem selven, maer ten behoeve van de societeyt der Remonstranten," heeft hij pogingen aangewend, dewijl zulks strekken kon "grootelijcx tot schandalen en tot blame van de gereformeerde religie ende insonderheyt van zijn persoon," om den verkoop ongedaan te maken, wat hem echter niet gelukt is (cf. *Navorscher* 1894, blz. 668-670).

Benoemd in 1640 tot hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de illustre-school te Harderwijk, begon hij hier zijn lessen den 4den Februari 1641, niet met een eigenlijk gezegde oratio inauguralis, maar met eene *protheoria theologiae Christianae*[1].

Gewagende van zijn werkzaamheid aan de illustre-school zegt Vriemoet[2]: "in qua (i.e. in schola illa) per quadriennium Professione theologica, cum munere Ecclesiastae sacri, strenue functus, et editis scriptis magis magisque inclarescens."

Wezen we boven op de door hem in 1624 uitgegevene *Gangraena theologiae anabaptisticae*, Sepp is van oordeel (cf. *Het godgeleerd onderwijs* dl. II. blz. 89), dat de wijze, waarop hij in dit werk polemiek voerde tegen de Wederdoopers, meer bepaald ook als verdediger der Gereformeerde leer, de aandacht op hem heeft doen vallen en hem den weg gebaand heeft tot den academischen leerstoel te Harderwijk. Stellig is het dat dit boek zooveel goedkeuring vond, dat hij het in het Latijn bewerkte

1) Gedrukt in T.I. pag. 445 seqq. zijner opera. Deze openingsrede komt ook voor in *Syntagma exercitationum selectarum.* Franeq. 1645.

2) cf. *ll.* p. 376.

in den vorm van 48 disputaties en te Harderwijk door zijn studenten liet verdedigen[1].

Uit dit feit en uit de uitgave van een *Fasciculus disputationum octodecim* (Harderw. 1642) en zijn *disputationes* XI *de foedere Dei et Testamento veteri et novo* (Harderw. 1643) blijkt, dat hij aan de Geldersche illustre-school de practische theologie, d.w.z. de dogmatiek, doceerde, waaromtrent Mr. Boeles zegt: Van zijn onderwijs aan de Veluwsche kwartierschool weet men, dat hij den Cancker van de leere der Wederdoopers weder bij de hand genomen en in 48 disputen behandeld heeft. Achttien disputen werden voorts onder zijn praesidium gewijd aan verschillende vraagstukken, elf aan het verbond der werken.'

Bij deze woorden wordt als opmerking geplaatst: 'Vóór Coccejus heeft hij dus het leerstuk der Verbonden reeds ontwikkeld.'

Dat Cloppenburch dit gedaan heeft werd bereids, meer dan door iemand anders aangetoond en met tal van bewijzen gestaafd door Sepp, in het 2de deel van zijn *Het godgeleerd onderwijs* enz. en wel op twee plaatsen van dit boek nl. op blz. 221 vlgd. en op blz. 272 vlgd.

Op blz. 221 vlgd. wordt er de aandacht op gevestigd dat Coccejus, toen hij zijn foederaal-theologie verdedigde, zich met het volste recht beroepen mocht op voorgangers, en dat, ofschoon hij hem niet noemde, daartoe ook Cloppenburch behoorde, wiens naam wel degelijk als zoodanig wordt genoemd door den Zwitserschen godgeleerde J.H. Heidegger. Vooral echter dient de aandacht gevestigd te wrorden op het op blz. 272 vlgd. gezegde. Hier toch vinden we vermeld dat aan Cloppenburch in de geschiedenis der foederaal-theologie en den aankleve van dien, een zeer bijzondere eereplaats toekomt, waarop feitelijk veel te weinig de aandacht gevestigd is èn in de dagen nog toen Sepp dit schreef, èn ten tijde dat Cloppenburch leefde. Dat dit laatste het geval was, wordt hieraan toegeschreven, dat zijn dogmatische geschriften door à Marck, pas in 1684 onder het geleerd publiek werden gebracht, ofschoon Venema toonde, zijn voorganger niet vergeten te hebben, toen hij herinnerde, dat 'de godgeleerden sedert de tijden van Kloppenburg en Coccejus, beide zeer verstandige mannen daarover (nl. over de verbondshandeling) begonnen te twisten'.

'Cloppenburch heeft de verbonds-theologie onderwezen, alleen niet in dien systematischen vorm, waardoor Coccejus zich kenmerkte. De *disputationes de foedere Dei et Testamento veteri et novo*, beslaan in het 1ste deel zijner opera, de bladzijden 487-570. Achtereenvolgens handelen zij *de Foedere operi Veteri cum Adamo primo.* Verbond is bij Cloppenburch *foedus inter Deum et hominem*, hetwelk in scriptura sacra significat, re integra Pactum spirituale mutuae fidei de Deo cum homine initum, quo postulat ab homine perfectam obedientiam legis, quo qua praestita in praemium liberaliter promittit mercedem vitae coelestis.' Sepp gaat nu verder geven een reeks aanhalingen uit de tweede disputatie (handelende *de foederis operum veteris antiquatione*), uit de derde disputatie *(de foedere novo gratiae*, *ejusque sponsore)*, waarop volgen onderzoekingen *de Foederis novi testamento* en *de Testamento veteri*

1) Sepp, *Het godgel. onderw.* dl. II blz. 89, na er op gewezen te hebben, dat de XLVIII disputationes in 1645 in druk verschenen in 12°, voegt hieraan toe dat Cloppenburch het genoegen beleefde de Latijnsche editie te mogen herhalen in 1656. 'Bij beide drukken (heet het dan verder) nam hij over het in 1644 door Voetius, wiens *alter ego* hij was, uitgesproken oordeel: Cloppenburch, Scriptum suum Belgice veste Latina et Scholastica induit, quod nostris studiosis commendo.'

ejusque prima antiquitate. Naar waarheid wordt er door Sepp op gewezen, dat ‘Cloppenburch de verbondstheologie als een wapen keerde tegen het Arminianisme en als zoodanig haar aanprees en voorstelde, in geenen deele als een theologoumenon, dat vroeger geleerd, nu vergeten was. Voor hem was het de bekende leer des bijbels, wier juistheid van uitdrukking hij handhaafde en toelichtte.’

Het duidelijkst hooren wij den voorlooper van Coccejus als hij (*Disp. 6 de Testamenti veteris ecclesiae communi nobis cum salute)* op het onderscheid tusschen □*φεσις* en *π*□□*εσις* wijst. Cloppenburch beroept zich op Rom. III:21 en 26, en omschrijft den zin van de woorden des apostels aldus: ‘propter *π*□□*εσιν dissimulationem* tantum peccatorum et tolerantiam illam tempore Veteris Testamenti; quia non potest esse □*φεσις* seu plena illa remissio, qua nunc praesenti tempore Novi Testamenti gaudemus, ut nulla jam pro peccatis oblatione, nec vera, nec typica, opus sit, Hebr. X:18, donec pro peccatis plene esset justitiae Dei satisfactum; Deus ad justitiae suae demonstrationem, pro utriusque temporis (et quod mortem Christi antecesserat et quod fluxit a morte Christi) peccatis Fidelium mortuorum et viventium et victurorum, placari voluit et propiciari plenissima satisfactione, quae proprii sanguinis effusione consummata est a Christo Sponsore Foederis. Atque sic Deus justus est, seu sarta tecta est Dei justitia qua peccatum odiit et vindicat, etiam cum justificat impium, qui in se ipse impius est, sed per Fidem insitus Jesu Christo justus est Christi justitia imputata. Hanc loci *διανο*□*αν* confirmatam in Bezae *Annotat. majoribus*, *ex quinta cura*, *forma minora*, seu in 8 edit. A. 1594. Paraphrasin istam iliustrat oportune, quod monet H. Grotius ad vocem □*νοχ*□*ς,* quam vertimus tolerantiam, *illa voce Graecis etiam appellari inducias*, *quod per eas ad tempus inhibeatur bellum.* Defens. Fid. de Satisf. Christi, pag. 27 edit. primae. Tempori ergo illi induciarum convenienter, tribuitur ab Apostolo *π*□□*εσις* peccatorum, de qua voce Bezae judicium confirmat idem Grotius, affirmans non *Remissionem* sed *Transmissionem* significare. Et innuitur illa ad inducias assimilatio Veteris Testamenti, quando per Christum manifestatum, et in cruce mortuum dicitur jam *facta Pax* et *peremtae inimicitiae*, Eph. II:15, 16. Scilicet induciae jam plena pace terminatae intelliguntur, quarum tempore olim, non peremptae sed suspensae tantum fuere inimicitiae et dissimulatae.’ Zoo uit iets, dan blijkt het hier dat 't Cloppenburch met deze opvatting volle ernst was, en zijn kleinzoon à Marck, die een Voetiaan was en later zijn *opera* uitgaf, toonde in de praefatio van het 1ste deel, zijn spijt over het gevoelen van zijn grootvader op dit punt.

Het algemeen heil (salus communis) berust volgens Cloppenburch op onze *fides et religio*, gelijk hij in zijn 7de disputatie tracht te bewijzen en hier kent hij ook tegen Remonstranten en Socinianen een zaligmakend geloof toe aan de vaderen en niet slechts een historisch geloof. Van dat geloof was de besnijdenis het onderpand, waarover hij dan nader handelt in de 8ste disputatie *de Testamenti Veteris Ecclesia Circumcisa.* In de 10de disputatie vindt men *de epocha N.T. et Ministerio Johannis Baptistae* en in de laatste of elfde: *de Mediatoris N.T. officiis.*

Dat Cloppenburch de foederaal theologie heeft voorgestaan en onderwezen is onweerlegbaar[1)], maar het *foedus operum* heeft hij niet uitgewerkt, dit te doen was voor Coccejus bewaard.

1) cf. A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, dl. II blz. 205, aanteekening 3; ‘Reeds als hoogleeraar te Harderwijk, had Cloppenburch over het verbond der werken gehandeld.’

Nog te Harderwijk doceerende, haalde hij uit eenige theses, die zijn ambtgenoot Deursing had laten verdedigen, zeven punten van onrechtzinnigheid met betrekking tot theologische en metaphysische leerstukken, die in verband staan met de voorzienigheid, engelen, de ziel en hare vereeniging met het lichaam, en zonder er iets van aan Deursing te kennen te geven, onderwierp hij diens beschouwingen aan de Geldersche synode en aan de theologische faculteiten der vier hooge scholen. Als Deursing tot de wetenschap was gekomen van dat gene wat Cloppenburch had gedaan, wilde hij zich gaarne onderwerpen aan het oordeel van de theologische faculteit te Leiden, die de theses wel gevaarlijk vond voor de academische jongelingschap, maar die er toch tevens op wees dat Cloppenburch, door dergelijk drijven, der kerk geen heil kon aanbrengen.

Dat Deursing, en terecht, verontwaardigd was over de wijze, waarop Cloppenburch tegenover hem gehandeld had is begrijpelijk en we verstaan 's mans verontwaardiging dat zijn bestrijder, zonder de theses over te leggen, enkel de quaestieuse punten, naar eigen opvatting had geformuleerd. De theologische faculteit te Leiden, heeft echter de theses opgevraagd en Deursing gaf nog in 1643 verscheidene polemische werkjes uit tegen Cloppenburch, die daarna de correspondentie en de beslissing in deze zaak liet drukken onder den titel: *Res judicata de falce missa in messem Theologicam ab Ant. Deursingio*, Physices et Math. Professore Harderovici. Fran. 1646[1].

De pennestrijd, begonnen te Harderwijk, werd, dat blijkt uit het jaar, waarin de *res judicata* werd uitgegeven, nog voortgezet toen Cloppenburch al hoogleeraar te Franeker was. Hier was hij de opvolger van Nicolaas Videlius, die den 26sten September 1642, op 46 jarigen leeftijd gestorven was. Den 8sten December 1643 benoemd tot professor in de godgeleerdheid en tevens tot academieprediker, aanvaardde hij den 18den Mei 1644, met een oratio inauguralis: *de Cathedrarum Euangelicarum libertate Christiana*, het hoogleeraarsambt, en nauwelijks was hij met het geven van zijn lessen begonnen of de magistraat haastte zich de groote kerk voor hem open te stellen ‘'t zij 's morgens tot ses ofte na noen tot 4 wijren, opdat de gemeente ende de burgerie des te beeter het gehoor mooge genieten ende in de godzalicheit meer ende meer geoefent ende gesticht werden.’ ‘Collega factus Maccovio, qui vero non multum ultra mensis spatium superfuit; et Coccejo, eodem tempore ad Theologicam Cathedram una cum Hebraica sua ornandam evecto, qui singulari modestia locum priorem, sui jure debitum, Cloppenburgio, ob aetatem meritaque de Ecclesia et dona quae in ipso agnoscerat, sponte atque ultro cedit. In hac statione summa diligentia versatus, et viva ut dicitur, voce adsidue docuit Academicam juventutem, discipulis omnibus gratissimus, quod unanimes testati sunt viri eximii de familiarissima ejus institutione semper gloriari; et scriptis praeterea multis tum recensitis, quae parata aut et jam edita antea, tum variis potissimum novis, mox omnibus singulatim memorandis, utilissimam Ecclesiae operam praestitit[2].

Wat het door hem gegeven onderwijs aangaat, dit schijnt zich vóór en boven alles bepaald te hebben tot de geloofsleer en wel voornamelijk tot bestrijding van

1) Vriemoet, *ll.* 383 en voor de polemische geschriften van Deursing, zie Paquot, *Mémoires*, cet. T. II. fo. 562.
2) Vriemoet, *ll.* p. 376-77.

onrechtzinnigen en twistvragen, terwijl aan de verklaring der schrift als zoodanig, minder gedaan werd.

Van hem zag, tijdens hij te Franeker arbeidde het licht: *Disputationes* VII *ad* V *Articulos Remonstrantium.* Fran. 1646. *Disputationes* XV *de canone Theologiae et judicio controversiarum secundum canonem.* Fran. 1655. - *Aphorismi ex Scriptura Prophetica et Apostolica demonstrati.* Fran. 1648. - *Compendiolum Socinianismi refutatum.* Cum praefatione historica de origine et progressu *Socinianismi.* Fran. 1651[1)].

Vindiciae pro veritate Spiritus sancti adversus Pneumatomachum Jo. Biddellum. Fran. 1652.

Anti Smalcius divinitate Christi. Fran. 1652.

In laatstgenoemd jaar (tevens het sterfjaar van Cloppenburch) gaf zijn ambtgenoot Schotanus nog van hem uit: *Exercitationes super locos communes Theologicos.* Achter de vermelding van dezen titel schrijft Vriemoet (*ll.* p. 382): '*Cum Aphorismis Theol. Christianae.* Edente Christiano Schotano, post mortem auctoris, praeter *Aphorismos*, qui jam an. 1648 lucem viderunt.

Minder goed dan met zijn medeleden der theologische faculteit te Franeker, kon Cloppenburch het vinden met de twee predikanten d.t.p. en wel het minst met Matthias Walsveer. Waarover het geschil eigenlijk liep is niet bekend, maar, uit een door Cloppenburch aan de Staten van Friesland gezonden missive "ter begeleiding van een daarbij niet voorhanden Memoriael over deze zaak," mag, volgens Mr. Boeles, naar alle waarschijnlijkheid worden afgeleid, dat niet zoozeer de leer als wel de naijver hier in 't spel is geweest. En niet tot de onmogelijkheden behoort het dat de naijver bij Cloppenburch tegen Walsveer is ontstaan, omdat deze aan theologische studenten onderwijs gaf in de praxis sacra' (Mr. Boeles, *ll.* blz. 188).

Met een: 'Et patet satis ex paucis speciminibus dictorum operum ejus, quid praestare potuisset in ipsorum S. Voluminum interpretatione, si praeter repetita toties dogmatica et Elenchtica, ei simul studiis impendere industriam suam instituisset. Quod sane fuisset optandum tot quoque alios fecisse optimos theologicos, studii scriptuarii nimium negligentes, secus ac plerique aevi proximi ab emendatis duce Luthero sacris, quorum Sylloge in Commentariis Marlorati, et Collega Cloppenburgii, Coccejus,' sluit Vriemoet zijn eigenlijke biographie van Cloppenburch.

Rector der academie in 1649-50, openbaarden zich in voortdurende koortsen reeds toen, de sporen der ziekte, die hem den 29sten of 30sten Juli ten grave sleepte, op ruim zestigjarigen leeftijd. De lijkrede op hem werd gehouden door zijn collega Johannes Schotanus, doch de door dezen gehoudene *oratio funebris* is niet gedrukt.

Als Vriemoet zijn levensbeschrijving over Cloppenburch geëindigd heeft, citeert hij eenige uitspraken van à Marck, Campegius Vitringa, Jac. Frid. Reimmann, Sal. van Til en Reinholdus Frankenberg, allen overvloeiende van lof over den persoon

1) Bij Mr. Boeles, *ll.* blz. 189 is de titel: *Compendiolum Socinianismi confutatum*, waarbij deze opmerking is gevoegd: Van de toen nog onuitgegevene werken, vindt men hierin slechts een *Tractatus de Sabbatho Christiana.* Praeter studia etiam Theologica - zegt à Marck - quam Chronologica et philologica amaverit, docere potest Fasciculus integer supputationum Chronologicarum, juxta paraphrasin Persicam Librorum Genesis et Exodi, ipsius manu nitide descriptam, quae mecum communicavit Michaël Brusschius. - Vriemoet, *ll.* p. 383 wijst ook op dit tractaat over den Christelijken Sabbath als het laatste werk, dat voorkomt in T. II. van a Marck's uitgave der werken van Cloppenburch: *Tractatus brevis de Sabbato Christiana*, Ex Ms. Belgico Auctoris Latine.

van Cloppenburch, terwijl Blancardus van hem getuigde: ‘et docendi genere et scriptis aevi sui ornamentum etiam cum esse desiit, aequabili fruitur fama sui;’ en Ypey zegt van hem, dat hij bij de Friezen zeer gezien was.

Dat hij als geleerde in zeer hoog aanzien stond, mag stellig wel worden afgeleid uit het feit, dat, op aandrang zoowel van geleerden als van boekhandelaars, de uitgave is tot stand gebracht van al zijn werken, van welke er verscheidene waren, die, vóór zijn dood, reeds meer dan één druk hadden beleefd. De man, die zich met de uitgave der opera van Cloppenburch heeft belast, was zijn kleinzoon, de Leidsche hoogleeraar Johannes à Marck. Ze zag het licht in 1684 te Amsterdam onder den titel: J. Cloppenburgii, *omnia theologica opera*, nunc demum conjunctim edita, in 2 volumina volgens appointement van Gedeputeerde Staten van Friesland, d.i. geheel of ten deele op 's Lands kosten, waarna aan à Marck nog *f* 150 voor de opdragt vereerd is.’

Verschillend is het oordeel dat over Cloppenburch is uitgesproken. Glasius zegt: ‘Cloppenburg was een trouw voorstander van de gevoelens van zijnen leermeester Gomarus en mag geenszins onder de verdraagzame godgeleeerden geteld worden.

Behalve den hoogleeraar Deursing en de Doopsgezinden ondervonden dat de Remonstranten in ruime mate, Socinus en zelfs Salmasius, met wien hij vroeger in naauwe vriendschappelijke betrekking gestaan had en later een hevigen twist voerde over den woeker. Te regt schrijft de hoogleeraar Bouman: Zijn leven en zijn handelen was een beeld in het klein van hetgene, in die dagen, de kerk in het groot was. Strijd alom, nu aanval, dan verdediging, en daarbij meerdere hevigheid, dan de Christelijke liefde, wenschelijk of geoorloofd acht.

En toch was hij niet de onverdraagzaamste zijner tijdgenooten. Hij eerbiedigde anderen, wanneer zij slechts niet van het wezenlijke der hervormde kerkleer afweken en spoorde zijne leerlingen bij herhaling tot eigen onderzoek en zelfdenken aan. En dat hij met mannen, wier denkwijze zeer verschillend was, in duurzame liefde kon leven, toonde de hartelijke vriendschap, welke hij onafgebroken zoowel Voetius, die te Heusden, als Coccejus, die te Franeker zijn ambtgenoot geweest was, toedroeg. Eindelijk mogen we niet onopgemerkt laten, dat Cloppenburg's ijver voor de Contra-Remonstrantsche gevoelens volstrekt belangloos was. Er behoorde toch moed en vastheid van karakter toe, waar hij door inschikkelijkheid de gunst der Amsterdamsche regeering had kunnen behouden, eene aanzienlijke standplaats op te offeren, aan zijne inwendige overtuiging. Voor het minst verdiende hij den spot niet, met welken sommigen zijner tijdgenooten, vooral Vondel, hem vervolgden. Ongetwijfeld was hij een zeer geleerd man, al was hij ook niet vrij van het bijgeloof aan tooverij en waarzeggerij en al blijve het te wenschen, dat hij zijne gaven minder aan polemische schriften hadde ten koste gelegd.’

Dat Cloppenburch in onmin geraakte met Salmasius is geen grief, die tegen hem kan of mag worden ingebracht, want de schuld der oneenigheid tusschen deze twee personen ligt niet bij Cloppenburch maar bij Salmasius, die zich in de wijze, waarop hij zich tegenover den toenmaligen Brielschen predikant gedroeg, al heel weinig vriendschappelijk heeft gedragen; maar even onheusch als de Leidsche professor zich hield tegenover Cloppenburch, even onheusch en onhartelijk gedroeg deze zich tegenover Deursing, wien hij, zonder er aanvankelijk ook maar iets van te laten blijken, bij de Geldersche synode en bij theologische faculteit der vier universiteiten

(nl. te Leiden, Utrecht, Franeker en Groningen), van onrechtzinnigheid in de leer beschuldigde. Vond hij bij Deursing beschouwingen, die in zijn oog verkeerd waren, ten verderve zouden leiden, aan de kerk afbreuk deden, dat hij zich hiertegen verzette, dat was zijn recht, zijn onbetwistbaar recht; maar dat hij niet streed met open vizier, niet met eerlijke wapenen, is en mag niet gebillijkt en kan niet gerechtvaardigd worden.

Was hij bevriend met mannen, wier theologische denkwijzen ver uit elkaar liepen, zooals dit feitelijk het geval was met Voetius en Coccejus, men vergete weer niet er wel bepaaldelijk op te letten, dat, toen Cloppenburch nog leefde, er van een strijd tusschen beide zooeven genoemde mannen, niets viel waar te nemen. Toen Cloppenburch te Franeker studeerde, konden Voetius en Coccejus elkaar nog waardeeren.

Met Voet zijn ouden commilito uit het Staten-College, eenmaal zijn buurman, straks met hem in dezelfde plaats werkzaam, is hij immer en altoos bevriend geweest en gebleven, en er bestond voor Cloppenburch geen enkele reden om in onmin of vijandschap te leven met Coccejus, wiens theologische beschouwingen in zoovele opzichten geheel en al met de zijne overeenkwamen en het is en blijft de groote vraag of Voet ooit vrede zal gehad hebben en zal hebben ingestemd, met de wijze, waarop Cloppenburch stond tot de foederaal-theologie. Stellig, dit kan onmogelijk anders, of de groote Utrechtsche godgeleerde *moet* het verschil, dat Cloppenburch wel degelijk maakte tusschen □φεσις en π□□εις, hebben afgekeurd.

Dat Cloppenburch het volstrekt niet altijd even ernstig op nam met de Dordsche kerkenorde, daarop wezen we bereids boven, en dat hij in strijd, in flagranten strijd, met wat daarin bepaald werd, en stellig niet als iets onbeduidends kon worden aangemerkt, is, van het standpunt, dat hij ten opzichte van de Dordsche synode innam, in geen enkel opzicht goed te keuren. Wat hij deed tegen de kerkorde van 1618-19, getuigt meer dan eens van willekeur, die dienen moest om een voor oogen gesteld doel te bereiken. Dat, wat hij deed, gedaan werd terwille van wat hij meende, wat het belang der kerk eischte, mag niet weersproken worden; maar dat hij het belang der kerk op onrechtvaardige wijze wilde dienen, kan en mag alweer niet gerechtvaardigd worden. En welke is de moed, welke de vastheid van karakter geweest, die hij te Amsterdam heeft ten toon gespreid? We zijn het in dezen volkomen eens met dr. G.J. Vos Az., dat zijn vlucht uit Amsterdam niet valt goed te praten en dat hij niet slechts zijn post heeft verlaten, maar dat hij zich ook vergrepen heeft tegen de verplichting, die het genot der stadsbeurs op hem lei.

Of werkelijk de uitgave van de *Trouwhertige aanwijzingen* wel de grootste oorzaak is geweest van de wrok des magistraats tegen Cloppenburch, is wel beweerd; maar bewezen is het niet, en al zou dit ook op onweerlegbare manier kunnen worden aangetoond, dan nog zou dit voor hem geen oorzaak hebben mogen zijn om zich terug te trekken, om de stad te ontvluchten. Van een bereid zijn, om voor het beginsel, dat men heilig acht te willen sterven, daarvan vindt men bij Cloppenburch geen spoor, zich opofferen voor wat hij de waarheid Gods achtte, heeft hij niet gedurfd. Boven de eere zijns Gods, heeft hij het eigen belang gesteld.

En dat hij in die dagen van fellen strijd en worsteling, aan de geeselslagen van Vondel heeft blootgestaan en dat de groote satyricus, hem geweldig heeft gestriemd, begrijpen we ten volle. Toch neemt dit alles niet weg, dat Cloppenburch in

de rei der groote Nederlandsche godgeleerden, niet is misplaatst. Zijn naam mag genoemd worden. De man wist veel, zeer veel zelfs en hij had er slag van, om datgene wat hij wist, aan zijn leerlingen, die hoog op hem stonden, mede te deelen. En dat zijn discipelen hem eerden, dat ze veel van hem hielden, ook dit pleit voor hem. Voetiaan was hij niet, maar desniettegenstaande dat, was hij een ijverig verdediger der Gereformeerde leer. Naar waarheid zegt Mr. Boeles van hem (*ll.* blz. 183): 'Het is in hem te betreuren, dat hij zijn geheele leven door een aanvallenden oorlog voerde tegen zoovelen, die zich maar even buiten de beperkte ruimte zijner verdraagzaamheid bewogen, al kan men zich overigens dan ook al niet vereenigen met het oordeel van à Marck, dat Cloppenburch 'niet spoedig anderen van onrechtzinnigheid verdacht hield, als zij, het wezenlijke der Gereformeerde leer behoudende van den gewonen weg afgingen,' en terecht gelukkig wordt het geacht in het toenmalig belang der Franeker academie, dat hij in Coccejus en Schotanus, zijn ambtsbroeders, mannen heeft gezien, die in zijn oog niet wezenlijk gevoelens koesterden in strijd met de kerkleer.

Van hem bestaat een portret naar de schilderij van C. ten Houte door Cornelis van Dalen uit het jaar 1644.

Behalve de reeds genoemde geschriften van zijn hand bestaat nog: *Exercitationes juveniles nempe Enarratio* LIII *Cap. Jesajae*, *atque Disputationes*, *de Deitate Filii Dei et de Christo Servatore* [accedunt deliciae biblicae Brielenses, S. *Collationes criticae* cum Lud. de Dieu, ad XXV loca difficiliora ex Psalmis, et XX alia V. et N.T. selacta. Franeq. 1656. Quorum scriptorum postremum insertum quoque Bibliis criticis. edit. Belg. Tomo ultimo. p. 1427 et seq.] (cf. Vriemoet, *ll.* p. 382).

L i t t e r a t u u r : Joh. Marckii *praefatio ad J. Cloppenburgii theologica opera omnia.* T.I. - Vriemoet, *Ath. Fris.* p. 373-386 (op p. 377 komt Cloppenburch's grafschrift voor) en additamenta p. 6 en 7. - v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 483-487. Glasius, *ll.* dl. I. blz. 278-282. - Sepp, *Het godgeleerd onderwijs* enz. dl. II. blz. 52, 88 vlgd., 221 vlgd., 272 vlgd. - Mr. W.B.S. Boeles, *Frieslands Hooge School en het Rijks-Athenaeum te Franeker*, dl. II. Leeuwarden 1889. blz. 184-190. - Bouman, *Geschiedenis der Geldersche Hoogeschool*, dl. I. blz. 81-88. Dr. G.J. Vos Az., *Voor den Spiegel der Historie.* Amst. 1903. reg. i.v. - Dr. A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, dl. I. passim.

[Ruardus Cloppenburgh]

Cloppenburgh (**Ruardus)** was de zoon van Gerhardus, die als em. predikant van Sassenheim, d.t.p. stierf, den 3den Nov. 1784. Hij was geboren in 1702 te Kortenhoef en werd als alummus van het Staten-College, den 9den Nov. 1720, hon. ergo, ingeschreven als student bij de theologische faculteit te Leiden (cf. *Alb. Stud.* kol. 871). Praeparatoir geëxamineerd den 3den Febr. 1727 in de classis van Leiden, werd hij in Febr. 1728 beroepen te Meerkerk, alwaar hij, na den 24sten Augs. in de classis Gouda, het peremptoir-examen te hebben afgelegd, den 12den Sept., met Spreuken III:1-4, door zijn vader bevestigd werd. Hij deed zijn intree, met een preek over Psalm 19:15.

Als afgevaardigde van de classis Gouda, woonde hij de vergadering bij van de Zuid-Holl. synode, die in 1736 te Gorinchem gehouden werd.

Beroepen in 1744 naar de Kaap de Goede Hoop, nam hij die roeping aan en

den 7den Juni 1745 (2den Pinksterdag) preekte hij zijn afscheid naar aanleiding van Handel. 18:19b-21.

Na zijn aankomst in Z. Afrika, werd hij den 28sten Juli 1746 aangesteld tot permanent predikant, en als hij den 1sten Augustus daaraanvolgende, ‘door twee gecommitteerde leeden in kerkenraede geintroduceert en verwellekomt was,’ deed hij den 7den Augustus zijn intree, sprekende bij deze gelegenheid over-Zacharias 8:13.

Wegens zijn aanstootelijk levensgedrag werd hij geschorst en vóór den 14den April 1751 was hij gestorven. In een schrijven aan de classis Amsterdam van dien datum heet het o.a.: ‘Wij verzeekeren UwelEw. dat bij aldien hij door den dood niet was verhinderd geweest’ enz.

Uit alles wat we met betrekking tot zijn verblijf aan de Kaap weten, blijkt, dat hij een zeer onzedelijk leven heeft geleid en dat de kerkelijke autoriteiten heel wat met hem hebben te stellen gehad.

Van hem zag het licht te 's Gravenhage in 1736 in 4° bij den uitgever Frederik Boucquet: *Paulus afscheidt van de kerke van Efezen*, *vertoont in een Afscheidts Leerreden over Eph.* VI:23, 24, voor de hoogeerw. Christelijke Vergadering van Zuidthollandt, vergadert binnen de stadt Gorinchem, den 13 July 1736 gescheiden. Opgestelt, doch niet uitgesproken door Ruardus Cloppenburg, Gerard zoon, bedienaar van t Heilig Euangelie te Meerkerk.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 487-88. (Uitgebreid). C. Spoelstra, *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederduitsch-Gereformeerde kerken in Zuid-Afrika.* Amsterdam-Kaapstad 1906. blz. 214-240.

[Johannes Coecejus]

Coecejus (**Johannes)** zag den 30sten Juli (o.s., d.i. 9 Augs) 1603 te Bremen het levenslicht. De stadssecretaris Timannus Petri en Elisabeth Baken waren zijne ouders. Hij ontving te huis een strenge opvoeding en reeds vroegtijdig werd hem de bijbel ter lezing gegeven, wat er ongetwijfeld het zijne toe heeft bijgedragen dat hij er zoo vertrouwd en zoo gewoon mede geraakte, dat hij later geen boek zoo hoog heeft geacht als de H.S., en dat hij ook geen en enkel boek zoo waard achtte voor studie als juist de bijbel. Op vijfjarigen leeftijd reeds werd hem door zijn vader, den rector Andrea Widmarius (vader van den lateren Groningschen hoogleeraar Abdias) tot onderwijzer gegeven en ‘aan het paedagogium bleek spoedig hoe hij door grooten aanleg zijne medeleerlingen overtrof; inzonderheid openbaarde zich zijne liefde voor de Grieksche letteren, terwijl hij zich, geholpen door een zijner broeders, ook in het Hebreeuwsch oefende.

Onder leiding van prof. Hanewinckel en daarna onder die van den rector Mart. Martinius, maakte hij aan het gymnasium ('t was feitelijk een illustre-school) zeer groote vorderingen vooral ook in de Semitische talen, en van zijne buitengewone kennis in het Grieksch gaf hij blijken in de gesprekken, die hij voerde met den geleerden Griekschen monnik Metrophanes Critopolus, die zich, ten tijde Coccejus het gymnasium bezocht, te Bremen ophield. Ook maakte hij verzen in deze taal. O.a. vervaardigde hij een gedicht ‘*de cruce Christianorum*’ en het was op aanraden van Hazewinckel, dat hij een gedeelte van het *boek der wijsheid* uit het Grieksch in het

Hebreeuwsch vertaalde, terwijl Martinius er hem toe wist te brengen om een studie te schrijven ten titel dragende: '*Oratio de religione Turcarum*' iets, wat hij niet had kunnen doen zonder studie gemaakt te hebben van den Koran

waaruit voldoende blijkt dat hij zich ook met goed gevolg op het Arabisch moet hebben toegelegd.

In de metaphysica en physica hoorde hij Gerh. Neufville, in de theologie Martinius en Crocius onderwijzen, en het was op aanraden van Martinius, dat hij in 1628 naar Hamburg toog[1] ten einde zich daar, onder leiding van Joodsche geleerden te oefenen in de schriften der rabijnen. Hier is het ook geweest dat hij voor het eerst kennis maakte met den Rakouwschen catechismus en dat zijn antipathie tegen de Socinianen ontwaakte.

Na Hamburg verlaten te hebben, richtte hij weldra zijn schreden naar Franeker, alwaar hij in September 1626 in het album werd ingeschreven[2]. 'Opgenomen onder het dak van den humanen en godvruchtigen Pasor' (hoogleeraar in het Grieksch), bezocht hij de colleges, die gegeven werden door Maccovius, Amesius en ongetwijfeld ook die van Meinhardus Schotanus, doch 'Sixtinus Amama was de hoogleeraar, met wien hij het meest omging, omdat de studie van het Oostersch, vooral die der Talmudische boeken, zijn hoofddoel was.' Als bewijs daarvoor schreef hij het door groote geleerdheid uitmuntende geschrift: *Duo tituli Talmudici Sanhedrin et Maccoth*, *cum versione et commentario*[3] (Amst. 1629) en wat hij in het Grieksch vermocht, toonde hij door een dichtstuk in die taal: '*de natali Domini.*' Groote lof werd hem des wegens toegezwaaid door Heinsius, Rivet, H. de Groot, Salmasius, l'Empereur en de Dieu, terwijl Amama aan zijn vroegeren leermeester Martinius schreef: 'Promtitudinem in lingua Latina et facundiam eximiam ex tuo gymnasio Coccejus ad nos attulit. In litteris Graecis et orientalibus Hebrea et Chaldaea, Syriaca et Arabica eos jam tum quoque, quum in hanc academiam primo inferret pedem, fecerat progressus, ut in celeberrima academia eas publice cum fructu et fama docere potuerit,' terwijl het

1) A. van der Flier, *Johs. Coccejus.* Tr. ad Rhenum 1859. p. 45: 'Ao. 1625 Brema relicta, ut a Judaeis doctoribus Rabbinica scripta doceretur, Hamburgum profectus est, ex qua institutione ad sacras litteras interpretandas haud paucas sibi provenisse utilitates ipse testatur. Nihil igitur Coccejus neglexit eorum, quae utilia ei visa sunt ad in teriorem scripturae cognitionem sibi acquirendam. Eadem praesertim causa effecit, ut mox Franequeram adiret.

2) Afgaande op wat Vriemoet schrijft (*Athenae Frisiacae* p. 302-303). 'Alias vero visurus Academias, praeferens germanicis Belgicas, Franequerum se contulit. Nomen professus, mense Septembri an. 1629,' zegt van Gorcum in zijn *Johs. Coccejus* (Tr. ad Rhenum 1856. p. 8:II). Alias vero visurus academias maluit ad Belgicas ire quam ad Germanicas, quae adverso erant rumore. Itaque mense Sept. 1629 Franequeram ivit. Anderen volgden hem na en lieten Coccejus in 1629 naar Franeker gaan, maar verzuimdenden lijst der errata typographica achter Vriemoet's boek natezien, waar aangegeven wordt dat 1629 veranderd moet worden in 1626.

3) Volledige titel: *Duo tituli Thalmudici*, *Sanhedrin et Maccoth quorum ille agit de synedriis*, *judiciis*, *suppliciis capitalibus Ebraeorum; hic de poena falsi testimonii exsilio et asylis*, *flagellatione: cum excerptis ex utriusque Gemara*, *versa et annotationibus*, *depromtis maximum partem ex Ebraeorum commentariis*, *illustrata* a Joanne Coch. *Bremensi.* 'De roem van dit werk - de arbeid eens 26 jarigen - is niet ondergegaan. Het was de vrucht eener wetenschappelijke overtuiging, die toenmaals grooter aantal van tegenstanders dan van voorstanders telde; novum est quod molior, schreef Coccejus in de *praefatio*, ostendere nempe cognitionem Talmudis, Talmudicorumque scriptorum ad N.T. illustrationem insignem lucem afferre. De geleerde wereld begroette het als een zeldzame verschijning. Amama en Heinsius voegden hunne lofspraken er aan toe; Grieksche en Hebreeuwsche gedichten versierden de uitgaaf dezer lettervrucht, de eerstelinge van een rijken oogst.' Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, enz. dl. II. blz. 65.

iets verder in hetzelfde schrijven nog heet: ‘de studiis ejus ita breviter statuo, excitatum eum divinitus esse ad provehenda altius linguarum orientalium studia et reserenda nobis Judaeorum sacraria.’ Ja zoover gaat zelfs de lofredenaar dat hij bekent dat de student van hem en van Pasor niets meer kon leeren en dat zij veel van hem hadden geleerd. ‘Bekwaam dus om elken katheder te beklimmen, hetzij in de Oostersche of Grieksche talen, de gewijde geschiedenis of de theologie, neigde zijn genie zich evenwel het meest naar 't eerstgenoemde vak.’

Te Franeker kwam Coccejus in een twistgeschrijf met Sebastiaan Pfochenius, die een geschrift had uitgegeven: *Diatribe de linguae Graecae N.T. puritate*, waarin door den auteur werd beweerd, ‘dat de stijl van het N.T. zuiver Grieksch is en daarin geen Hebraismi voorkomen, weshalve men niet uit het Hebreeuwsch, veelmin uit de Rabbijnsche geschriften, behoeft op te helderen. Coccejus bestreed deze zienswijze in zijne *Stricturae*[1]. Korten tijd voor den dood van zijn vriend en leermeester Amama (9 Dec. 1629) vertrok Coccejus uit Franeker en werden Leiden (waar vriendschapsbetrekkingen werden aangeknoopt met Polyander) en Groningen (waar kennis gemaakt werd met Gomarus) bezocht en in het volgende jaar (1630), na het overlijden van Martinius (21 Juni 1630), werd hij benoemd tot professor philologiae sacrae. Met een schoone en doorwrochte *Oratio de philologia sacra*, aanvaardde hij dien post den 18den November 1630 ‘het nut der philologische studiën voor den godgeleerde in een helder licht stellende en de Schriftverklaring aan de hand der scholastieke philosophie duchtig bestrijdende.’

Dat Coccejus deze aanstelling tot hoogleeraar te Bremen verkreeg, had hij hoofdzadelijk te danken aan Conrad Zencemann, den dekaan van het kapittel van de St. Ansgarius kerk.

Sepp (*Het godgeleerd onderwijs in Nederland* dl. II blz. 62) wijzende op het verblijf van Coccejus te Franeker, zegt: ‘Onder al de leerlingen, die Amama's lessen met onafgebroken inspanning volgden, overtrof zeker geen enkele den jeugdigen Bremer Koch. Geoefend in de kennis der Oostersche taaltakken, kwam hij, om van dezen grooten meester de ware *methodus interpretandi* te leeren.’ En hoedang Amama op Coccejus heeft ingewerkt blijkt wel als Sepp, op de bereids geciteerde woorden, volgen laat: ‘Nooit heeft de leerling vergeten, wat hij den voorganger schuldig was, dien hij later gedenken bleef als rei literariae columen egregium, cujus in me tanta extant merita ut me illa ullo tempore posse pensare despero.’

Terwijl hij te Bremen les gaf, had hij onder zijn hoorders o.a. Jo. Fred. Gronovius, Joannes Dalenus, Chr. Perizonius en Joh. Heilersieg ‘jongelingen, die later in de geleerde wereld een grooten naam hebben gemaakt. Behandeld werd te Bremen door hem het boek Job en de Prediker (*Coheleth*, *sive Ecclesiastes Salomonis.* Bremae 1636).

‘Was het niet te betreuren, dat de Friezen Amama zoo spoedig, ruim een maand na zijn dood, hadden doen opvolgen door Fullenius, die als orientalist onge-

1) Men zie over dezen strijd Rhenferdius in zijn: *Dissertationum philologico-theologicarum de stylo N.T. Syntagma*, quo continentur Olearii, Boeleri, Pfochenii, Cocceji, Bebelii, Solani, Cheitomaei, Hottingeri, Leusdeni, Vorstii, Kesleri, Jungii, de hoc genere libelli. Cum praefatione editoris, cujus accedunt dissertationes duo de saeculo futuro אכת מלש. Leov. 1701.

twijfeld in Coccejus' schaduw niet kon staan, en dat zij zulks deden, toen de Bremer academie nog geen leerstoel had?'

'Zegevierde' zegt Mr. Boeles, 'hierin een onzalig provincialisme, - toen dit wederom het geval dreigde te worden bij de keuze van Hachting's opvolger, gelijk het geworden is, schreef Meinh. Schotanus, die met Coccejus in correspondentie stond aan Saeckma[1)], dd. 18 Junij 1631: D. Coccejus petiit ut amplitudinem vestram ipsius nomine quam officiosissime salutarem. Illi illic bene est, Jobum philologice explicat. Quanto ille nostrae Academiae honori fuisset. Faxit Deus ne in professione logices idem contingat.'

Uit deze woorden mag, zonder vrees van te zullen worden tegengesproken, afgeleid worden, dat Saeckma en Coccejus, aan elkander niet vreemd waren, en het is zoo goed als zeker, dat, nadat Fullenius, den 28sten Mei 1636 als opvolger van Metius, met het professoraat in de wiskunde belast was, Coccejus, door toedoen van Saeckma vooral[2)], zich het les geven in de Oostersche talen aan Friesland's universiteit zag opgedragen en de Bremer hoogleeraar hield zich dan ook overtuigd, dat hij de onderscheiding, die hem te beurt gevallen was, aan den curator te danken had. Het is wel niet waarschijnlijk dat Coccejus zich hier zal vergist hebben, 'want de faam zijner geleerdheid, toen Franeker hem nog onder hare studenten telde, kan Saeckma niet voorbij zijn gegaan' (cf. Boeles; *Frieslands hoogeschool* enz. dl. II. blz. 156).

Coccejus tot hoogleeraar te Franeker beroepen, volgde die roeping op. Hoopvol en bemoedigd deed hij dit, gelijk zulks uit een schrijven van hem aan curatoren blijkt, bij de wetenschap 'dat, volgens synodale besluiten de kennis der bijbeltalen voor toekomstige evangeliedienaren in Friesland verpligtend was, en de theologische professoren hunne leerlingen de heilrijke wijsheid uit zuivere bronnen leerden putten, liever dan uit geschriften van feilbare menschen, onder fraaije bespiegelingen en ijdel woordenspel[3)].

1) Johannes Saeckma, geb. te Kollum 7 Nov. 1572, gest. 22 Dec. 1636. Hij was curator der Franeker academie van 1626 tot aan zijn dood. Als curator was hij de opvolger van Frans van Scheltema.
2) Onder de bezorgers van Franekers hoogeschool was het inzonderheid Johannes Saeckma, raadsheer bij het Hof te Leeuwarden, die als curator ijverde voor Coccejus benoeming ....' Dr. A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, dl. II, blz. 203, aanteekening 2.
3) Nec tamen patria diu cive celeberrimo frui potuit. Ao. 1636 Franequeram vocatus est, ut in hujus urbis academia professionem Hebreae linguae acciperet. Diu haesitavit, antequam vocationem secutus est. Durum enim ei erat, ut ipse scribit in epistola, ad Curatores academiae Frisiacae missa, a bire a patria, a suis, a parente, sene, aegro, afflicto, ab officio jucundo, a juventute modesta, collegis optimis, amicissimis atque conjunctissimis, domo non in vitam tantum, sed et post vitam ejus superstitibus assignata. Nec tamen vocationem recusare ausus est. 'Majorem enim docendi campum in illustri loco et populosa provincia, undique Reformatis ecclesiis referta, apertum iri, augurati sunt boni quidam; si quidem' - ita pergit, ut exprimat quanti sua intersit s. scripturam diligenter omnes perscrutari - 'si quidem vigeant synodorum decreta, quibus candidati ministerii *ad fontes verbi Dei deducuntur*, sique professores Theologiae ii sunt, qui salutarem sapientiam magis e puris fontibus, quam ex *hominum scriptis et splendidis speculationibus* ac *in anium verborum conflictibus* hauriendi auctores sint juventuti. Quod ego item auguratus, qua sum voluntate atque amore fontes sacros quam plurimis reddendi suavissimos et amabilissimos, stationem, quam mihi V.A. offerunt, in Dei nomine accipere, decrevi.' - van der Flier, *ll.* p. 52 en 53. Cf. Boeles, *ll.* dl. II. blz. 158. Aanteekening 2.

De bezoldiging, die hij krijgen zou kwam hem wel wat laag voor, ‘te meer, omdat de verhuizing vele uitgaven vorderde. In October kwam hij te Franeker aan en toen schijnt de tractementszaak naar genoegen te zijn geregeld.’ Coccejus aanvaardde het hoogleeraarsambt den 7den Dec. 1636 met het houden eener oratio inauguralis: *de dono linguarum effuso in Apostolos*[1]. ‘In summo honore ibi habitus, virorum nobilissimorum usus est eximia benevolentia ac favore. Georgio Pasore circa hoc tempus mortuo[2], noluerunt curatores hanc professionem diu vacare. Ideo ipsum nostrum rogarunt, ut Graecas lectiones interim haberet, donec indoneum virum reperissent. Quorum postulanti concedens orationem habuit ‘*pro commendando linguarum studio*’; postea vero, anno 1639 Ch. Schotano[3] reliquit provinciam sibi traditam’ (cf. v. Gorkom, *ll.* p. 16).

Behaalde de Franeker hoogleeraar grooten roem als taalgeleerde, hij maakte zich ook bekend als grondig beoefenaar der theologische wetenschappen. In een *Commentatio ad loca quaedam N. Testamenti quae de Antichristo agunt*, *aut agere putantur*, *expendenda eruditïs*[4] (Amstel. 1640), had H. de Groot de meening uitgesproken, dat de betrekkelijke teksten niet op den paus, maar op Simon den Magiër en anderen sloegen. Tegen deze opvatting van Grotius kwam Coccejus in zijn *Illustrium locorum de anti-Christo agentium repetitio* (Franeq. 1641. Herdrukt, Lugd. Bat. 1667 en te vinden in Tom. IX der *Opera*). ‘Commentarium quoque in epistolam ad Ephesios scripserat, in quo a Pelagianismo haud alienus visus fuerat.’ Ook dit geschrift over den brief aan de Ephesiërs was tegen de Groot's zienswijze gericht. Wat was gebeurd? In 1640 gaf de Groot te Amsterdam uit: *Explicatio trium utilissimorum locorum N. Testamenti; Capitis* I *Pauli ad Ephesios. Posterioris partis capitis* II *Jacobi*, *commatis* IX *et sequentium. Capitis* III *epistolae* I *Joannis. In quibus agitur de fide et operibus*[5]. Hiertegen schreef Coccejus zijn *Commentarius in principium epistolae ad Ephesios.* Franeq. 1643.

‘Zoowel in dien theologischen arbeid als in de kennis, waarvan hij blijken gaf, toen hij eens onvoorbereid geroepen was om de alumni in tegenwoordigheid der curatoren te examineeren, vonden de gedeputeerde Staten gereede aanleiding om hem (Res. 6 Dec. 1043) tevens tot Theol. Prof. te benoemen, op een tot *f* 1400 verhoogd inkomen. En den 18den December d.a.v. aanvaardde reeds Coccejus zijn nieuwen werkkring, sprekende *de indole*, *radicibus et regno falsae typoque verae religionis ac ministri ecclesiae.*’ Weinige weken later (2 Februari 1644) reikte zijn ambtgenoot Maccovius, met wien hij, bij verschil van rigting, steeds op een goeden voet bleef, hem de *laurea doctoralis over.*’

1) v. Gorkum, *ll.* p. 16, beweert ten onrechte dat Coccejus zijn inaug. oratie te Franeker hield in Oct. 1636. Glasius, *ll.* dl. I. blz. 283 noemt 8 Dec.
2) Pasor stierf den 10den Dec. 1637.
3) Schotanus werd den 15den Maart 1639 tot hoogleeraar in de Grieksche taal benoemd en aanvaardde zijn ambt 26 Nov. 1639.
4) cf. H.C. Rogge. *Bibl. Grot.* pars I. blz. 33-34. Van dit werk verscheen een Holl. overzetting in 1649 te Amsterdam.
5) cf. Rogge *ll.* p. 33. No. 178. In 1647 verscheen van dit geschrift een overzetting in onze taal. Zie t.a.p. no. 179.

Dat in waarheid de arbeid van Coccejus op theologisch gebied, terwijl hij te Franeker de Oostersche talen doceerde, hem den weg geopend heeft tot het professoraat in de godgeleerdheid, zegt ook Sepp (cf. *Het godgel. onderwijs* dl. II. blz. 65-66) met deze woorden: 'Toen Coccejus in 1641 tegen Grotius zijn opstel *de anti-Christo* had uitgegeven, waarin hij diens gevoelen betreffende den Antichrist bestreed door de poging, om al wat deze beweerd had ten bewijze, dat het beeld van den Antichrist volkomen gedragen was door keizers als Nero en Domitianus, en door joodsche tegenstanders als Bar Cochba, te ontzenuwen; twee jaar later zijne *exercitationes Hermeneuticae de principio Epistolae ad Ephesios* bezigde, om tegen denzelfden Grotius den grond en de oorzaak van de roeping der geloovigen uiteen te zetten, scheen hij de aangewezen man voor de theologische professuur.'

Zijn uitlegkundige lessen (want exegese doceerde hij) liepen over den brief aan de Hebreën, aan de Romeinen, Micha, Zacharia, Obadja, terwijl de overige kleine profeten almee niet werden overgeslagen. Ook werd de brief aan de Colossensen geëxegetiseerd.

Als proeve van zijn uitlegkunde zag in 1644 te Franeker het licht: *Commentarius in librum Jobi.* Waar Vriemoet de uitgave van dit werk vermeldt, daar voegt hij er deze woorden aan toe: 'Pro dedicatione hujus libri Ill. et Pot. Ordinibus facta, honorifico a nobiliss. Deleg. IX viris ornatus fuit praemio, docentibus actis eorum, XXII Mart. dicti anni.' Hij kreeg *f* 200.

Conjectura de Gogo et Magogo, *ad Ezech.* 38 et 39. Fran. 1645. Alibi (zegt Vriemoet *ll.* 320) enim nusquam in *Operibus* quantum scio, reperitur.

Ook op dogmatisch gebied was hij werkzaam, getuige zijn *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei explicata.* Franeq. 1648. Waar Vriemoet, den titel van dit boek aangeeft, daar schrijft hij er bij: 'Disputationibus in academia habitis. Deinceps, tertia fere parte auctior, an. 1654. Rursus emendatior et auctior, an. 1660. Extat etiam Belgice, cum ampla praefatione ad ecclesiam Middelburgensem. Joannis van der Waeyen.' Amst. 1680. Door dit boek is hij, zegt Sepp, 'school en kerk beiden evenzeer ten zegen geworden. *Doctum et pium opus*, laat het zoo genoemd blijven alle eeuwen door. De aanvallen keerden zich tegen enkele deelen, niet tegen den grondslag van het gebouw.' (Sepp. *Het godgel. onderw.* dl. II. blz. 223).

Dat de faam van Coccejus geleerdheid ook tot Leiden was doorgedrongen is begrijpelijk en het kan geen verwondering baren dat curatoren, na den dood van Frederik Spanheim (den 14^{den} Mei 1649) op hem als op diens opvolger hun oog lieten vallen en dat hij werkelijk tot hoogleeraar in de theologische faculteit benoemd werd. 'Excitavit (zegt Vriemoet, *ll.* p. 307) autem crescens haec Viri fama Leidensis Academiae Ephoros, ut, mortuo an. 1649 eximio Theologo Friderico Spanhemio desiderarent, longe dignissimum non immerito visum, successorem. Factum hoc an. 1650. commendatione maxime et consilio Abrahami Heidani. Cujus et opera ad rem perficiendam, misso ipso in Frisiam, usi sunt. Cui quantum laborandum hie fuerit, ipse in Orat. fun. de luctuosa calamitate, etc. his docet verbis: 'Qui fuerit nobilissimorum D. Curatorum in retinendo hoc Viro conatus, et Collegarum in adjuvando hoc conatu labor et studium, ego testari possum: qui universos prensare, singulos alloqui, rationibus et argumentis rem evincere, et miseris etiam precibus, quae saepe Enthymematis fortiores sunt, rem conficere, opus habui. Perinde enim res agebatur, ac si de Palladio Frisiae tollendo Hollandia conspirasset.'

Den 4den October 1650 aanvaardde Coccejus het hoogleeraarsambt te Leiden, met een *Oratio de caussis incredulitatis Judaeorum.*

Coccejus plaatste ook zijn handteekening onder het onderschrijvingsformulier (cf. Kist in het *Archief voor kerkel. geschiedenis inz. van Nederland.* dl, IX. in de daar van zijn hand voorkomende studie: *de onderteekening der formulieren door Hoogleeraren en doctoren der godgeleerdheid*, *sedert de synode van Dordrecht bijzonder aan de Hoogeschool te Leiden*, blz. 474-500. Het onderteekeningsformulier van den 25sten Juni 1622 vindt men op blz. 488-490, en op Pl. II. tegenover blz. 490 treft men den naam van Johannes Coccejus aan onder dien van Abrahamus Heidanus). In wat zin Coccejus die onderteekening bedoelde zegt hij in een zijner brieven volgender wijze: 'Synodi in Professores nullam habent auctoritatem, nec in ullam partem academiae; quemadmodum expresse anno 1619 cautum et rescriptum est ad curatores, quum Synodus aliquid tentasset. Idque diligenter retinetur a nobis. Et necessarium est retinari. Nos convenit ministris ecclesiae dominatio et legislation; et est ipsis inutilis.' Coccejus wilde dus niet dat predikanten, die in de synode zaten, heerschappij zouden uitoefenen of de wet zouden voorschrijven aan de professoren in de godgeleerdheid, hij was van meening dat ze zelf baas moesten zijn en blijven op eigen erf en dat ze niet bij slot van rekening de ondergeschikten moesten wezen. In theologicis dulde hij niet dat predikanten of synoden, de professoren aan banden zouden leggen en in de resultaten van hun onderzoek zouden tegenwerken. Hij eischte vrijheid.

'Collegas hic nactus Iacobum Triglandium et Abrahamum Heidanum, quo pacto cum iis viverit, docet filius Io. Henr. Cocceius, in *continuata delineatione Vitae patris*, Praefationi operum ejus quo inserta (fol. **4). Hi inquit, ipsum amabant propensissime, hos ipse venerabatur studiosissime, neque quisquam magis sibi quam alii in amicitia tuenda favebat. Hic videre erat Fratres sedentes una; *Veritatem* diligentes et *Pacem* colentes inter se invicem. Neque enim hi erant tales, qui nou visa fingerent, vel consequentias minime congruentes necterent, vel alium prae se despicerent, vel aliis imperare vellent. Hic conspiciebantur iuncti idem onus subeuntes Collegae, et mutua studia promoventes.

Tractavit cum his Collegis suis, indicio consensus in puriore doctrina, publicis *Disputationibus*[1)], ad exemplum decessorum, Polyandri, Riveti, Walaei et Thysii, *locos communes Theologicos.* Quumque porro ipsi demandata maxime esset, pro more illius aevi, explicatio Veteris Testamenti, quemadmodum Heidano Novi, et Triglandio Locorum Communium doctrina, vaticiniis Isaiae auditoribus suis exponendis fere per quadriennium occupatus fuit edito interea *Commentario in*

1) Disputeeroefeningen, waarin de student met door hem zelven ontworpen stellingen optrad, waren in die tijden een zeer gezocht middel van ontwikkeling. De professoren lieten hun gewoonlijk de vrije hand in het kiezen en bewerken. 'Non solemus' - getuigt Coccejus - 'in studiosorum thesibus recensendis nimis esse accurati, sed admittere illa, quae benigne explicari possunt. Nam exercitii causa proponuntur ad usum horulae.' Voor den student en zijne betrekkingen was de dag van het openbaar dispuut een feest. cf. Sepp. *Het godgel. onderwijs.* dl. II. blz. 44.

Δωδε□απ□□φητον[2], *Considerationibus in principium Euang. Joannis.*[3]. *L. de foedere*[4] tertia fere parte auctiori.

2) Lugd. Bat. 1652.
3) Franeq. 1654. Opposita maxime detorsionibus Socini, Eniedini Smalcii et Schlichtingii.
4) Bedoeld wordt de 3de uitgaveder *Summa doctrinae de foedere et Testamento Dei.* Franeq. 1654.

Mortuo vero m. Apr. an. 1654 Triglandio[1)], succedente, ipsius rursus Heidani cum Cocceio commendatione, Joanne Hoornbekio; resumta modo dicta serie Disputationum theologicarum cum Collegis, ipse, dum auditoribus omnibus modis docendo prodesse pergit, multorumque librorum suorum editione, publico, doctrinam in primis Religionis nostrae contra Judaeos, Socinianos, Pontificios, aliosque, scriptis .... strenue defendit.'

Ja, tegen de aanvallen ook van Roomschen kant gedaan, heeft hij het Protestantisme verdedigd. De Jezuiet Jacobus Masenius had in een geschrift *Confessio fidei ex claro puroque Dei verbo*, trachten aan te toonen, dat de Roomsche kerkleer volkomen overeenstemde met de uitspraken der heilige schrift, en hij zond zijn geschrift aan de godgeleerde faculteit te Leiden. Hiertegen schreef Coccejus: *Responsio ad Probationem Scripturariam Jac. Masenii*, *nomine facultatis theol. Leidensis ad quam is suam illam Probationem miserat.* L. Bat. 1686. Ex Germanico, quo Masenio respondendum erat Latine. Hierop liet de Leidsche hoogleeraar nog volgen: *Admonitio de principio fidei ecclesiae reformatae*, XXV *aphorismis comprehensa*, *ad Jac. Masenium.* Lugd. Bat. 1657.

Adriaan en Petrus van Walenburg, twee broeders, uit Holland afkomstig, hadden te Keulen een verhandeling uitgegeven *de unitate ecclesiae et Schismate Protestantium*, waarin zij als verdedigers der Roomsche kerk optraden. Coccejus werd dit geschrift een aanleiding tot de samenstelling van zijn *S. Scripturae potentia demonstrata contra fratres Walenburgios.* L.B. 1655.

Evenzeer beantwoordde hij Ernst landgraaf van Hessen, die tot de Roomsche kerk was overgegaan, in zijne *disquisitio de ecclesia et babylone.* Lugd. Bat. 1657 en schreef hij *Examen Apologiae equitis Poloni.* Waar Vriemoet (*ll.* p. 522) dit boek vermeldt, daar schrijft hij er bij: Exstat etiam Belgice. Et opponebatur Scripto, quod Jonas Schlichtingius, ut credebatur, ediderat adversus edictum ordinum Hollandiae m. Sept. an. 1653 editum, quo vetabatur Socinianismi per ditiones suas propagatio. Grates actae sunt Coccejo, decreto Synodi, celebratae an. 1656[2)]. Dordraci, pro egregia hac opera Ecclesia prestita.

1) Trigland stierf den 5den April 1654, des avonds tusschen 7 en 8 uur, bijna 71 jaar oud De senaat droeg Coccejus op, de lijkrede uit te spreken, wat deze zeer gaarne op zich nam. Hij deed het den 17den April op een wijze, die van zijne groote hoogachting en toegenegenheid voor Trigland getuigde. cf. Dr. H.W. ter Haar, *Jacobus Trigland.* 's Gravenhage 1891. blz. 110. Men vindt deze rede in Tom. VIII der opera. *Orationes. Inaugurales Franeq. et Leidens. Rectorales*, *de regno Dei*, *et de viis Dei. Novετι* ad studiosos tumultuantes Franequerae, an. 1643. *Funebres in Memoriam. Jac. Triglandii. Io. Antonidae van der Linden et Ioan. Maccovii.* J.A. van der Linden geb. te Enkhuizen 13 Jan. 1609, prof. in de medicijnen te Franeker (1639-1651), daarna te Leiden (1651-2 Maart 1664, toen hij stierf). Coccejus heeft hem dus gekend te Franeker en toen hij gestorven was hield hij een *Oratio in Johannis Antonidae van der Linden*, *medicinae practicae professoris primae*, *funere* (Lugd. Bat. 1664).

   Johannes Maccovius, benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Franeker, den 28sten Januari 1615 en den 16den Juni d.a.v. tot ordinarius hoogleeraar t.d.p., alwaar hij den 24sten Juni 1644 stierf. De lijkrede op hem hield Coccejus. Ze verscheen te Franeker in 1644 onder den titel: *Oratio habita in funere Joh. Maccovii.*

2) In art. 9 van genoemde part. Z. Holl. synode vinden we: 'Hebben bij dese occasie D. deputati den Christel. synodo bekent gemaeckt, datter uitgecomen was een boeckje genaemt *apologie* van een Poolsridder, waer in gerefuteert wert een remonstrantie der gedeputeerde van Zuyd- en Noordholland, neffens het advijs van de Theologische faculteijt tot Leijden, ende een placaat vande Heeren Staaten van Holland op de gemelte remonstrantie en advijs tegens de

Onvermoeid en vol ijver gaf Coccejus zijn lessen aan Leidens universiteit en met zijn ambtsbroeders leefde hij in algeheele harmonie. Tot in 1658 werd zijn rechtzinnigheid nimmer openlijk in twijfel getrokken; maar sedert dien tijd zag hij zich echter met toenemende hevigheid over zijne denkwijze bestookt. Doch hij wist zich ook waardiglijk te verdedigen. Dat men tegen hem te velde trok vond zijn aanleiding in verschillende theses over den Sabbath en den Zondag, welke theses Heydanus, de warme, trouwe vriend en geestverwant van Coccejus, den 11den Mei van dat jaar, in het openbaar te Leiden liet verdedigen. Prof. Essenius te Utrecht kwam in zijn boek *de perpetua moralitate Decalogi*, *adeoque speeialis etiam Sabbati*, in verzet tegen de stelling van Heydanns, dat het vierde der tien woorden niet behoorde tot de moreele voorschriften Gods en evenzeer tegen het gevoelen van Coccejus in diens verklaring van den Hebreër brief ontwikkeld, dat de Sabbat niet dateerde uit het paradijs, maar uit de woestijn van Arabië, en deze Joodsche rustdag dan ook terecht voor de Christenen was afgeschaft.

Hevig bestreed de Utrechtsche hoogleeraar de meening van Heydanus en Coccejus, die, ofschoon ‘erkennende dat de kritiek, die aangaande zijn beschouwingen ten opzichte van dit punt tegen hem werden ingebracht, hem toekwamen van ‘een geleert en vry hoogh te achten man,’ van meening was, dat zij elkanders ‘sin ende meyninghe’ mogelijker wijze niet goed begrepen hadden, wat hem aanleiding gaf tot het schrijven der *Indagatio naturae sabbati et quietis Novi Testamenti*, waarvan in 1659 een Nederlandsche editie het licht zag onder den titel: *ondersoeck van den aert ende natuyre des Sabbaths*, *en der ruste des Nieuwen Testaments*, door Johannes Coccejus. *Waer by komen getuygenissen van oude en nieuwe leeraers.* (Leiden). Coccejus zegt in dit boek dat het gehouden mag worden voor een ‘leer-stuck der Christelycke religie, dat Jezus belijders, als zijnde nieuwe creaturen’ Gods, niet verplicht zijn te ‘Sabbatiseren.’ Zich beroepende op tal van ‘Schriftuerplaetsen’ enz. tracht Coccejus deze uitspraak verder aan te dringen, en het slot der ‘Indagatio’ wordt gevormd door een lange reeks van getuigenissen ontleend zoowel aan oudere als nieuwere kerkleeraars, waaruit ‘kan werden verstaen, wat de Christelijcke kercke van de eerste tijden, als oock van de reformatie af, van den sabbath, van de ruste op den selven, ende van den oorspronck, ende het vyeren van den Sondagh of des Heeren dagh hebben gevoelt.’

In plaats van datgene wat Coccejus had gewild en gehoopt, dat de ‘Indagatio’

> Socinianen uytgecomen: oock hoe dat haere E.E. met de Theologische faculteijt tot Leijden gesproken hadden ende beijde van advijs waeren geweest dat dit schaedelijck boeck behoorde gerestitueert te werden: waerop dan gevolgt was, dat de Theologische faculteijt, dese saecke op haer genomen hadde, ende uijt deselve dd. Joh. Coccaeum, als hebbende het bovengenoemde advijs ter neder gestelt, en is met sulck een wackerheijt van sijne E. volbragt, dat de nederlegginge alrede en in 't latijn ende in duijtsch door den druck is uijtgegeven, ende een exemplaer van 't selve aen dese vergaederinge uyt naem van sijne E. is gepresenteert geworden. De Christel. synodus is de vigilante sorge ende het doen der gedeputeerde aengenaem, bedanckt haere E.E. dieswegen. Sal oock d. professor Joh. Coccaeus nomine synodi door een missive hertel. bedanckt werden, dwelck vervolgens oock is geschiet.’

vrede zou brengen, bracht ze juist het tegendeel. Trouwens in dezen tijd, waarin door allerlei geloofskwesties de gemoederen zoo verhit waren, kon het wel niet anders, of, ook al had Coccejus met het schrijven van zijn boek en de nadere uiteenzetting van zijn gevoelen in zake de Sabbatskwestie nog zulke goede en vriendschappelijke bedoelingen, er moest tegenspraak volgen. Met dit werk der tegenspraak begon in 1659, Johannes Hoornbeeck, die Trigland te Leiden was opgevolgd in drie geschriften, die achter elkander het licht zagen nl. 1°. *De observando a Christianis praecepto Decalogi quarto die Dominica*, 2°. *Heyliginghe van Godts naem en dagh ofte straffen tegen vloecken en sweeren*, *ende van de onderhoudinghe van des Heeren daghs heyliginghe*, 3°. *Nader bewysinghe van des Heeren-dags-heyliginghe.* In deze tractaatjes koos Hoornbeeck openlijk de partij van Essenius en met nadruk en klem komt hij er in op tegen de gevoelens van Coccejus en Heidanus in zake den Sabbat. Verdedigde de laatste zich in *Consideratiën over de heyliging van den Sabbat ende den dagh des Heeren*, *tot vrede der kercken* (Leiden 1659), waarin o.a. werd aangespoord tot den vrede in de kerk, hetzelfde deed Coccejus in zijn mede, in 1659 uitgekomen geschrift *Typus concordiae amicorum circa honorem dominicae.*

De gematigde toon èn door Heidanus èn door Coccejus aangeslagen, werd geheel en al over 't hoofd gezien door den schrijver van een pamflet, waarvan de schrijver, zijn naam verzwijgende, als Nathanaël Johston[1)], tegen Coccejus en Heidanus optrad, zóó heftig en zóó dwaas, dat eerstgenoemde zich gedrongen gevoelde onmiddellijk te antwoorden, ten einde daardoor als 't ware lucht te geven aan zijn verontwaardiging, en zoo zag het licht: Johannis Cocceji, theol. doct. et prof. acad. Lugd. Bat. rectoris, *indignatio adversus personatum Nathanaëlem Johsonum*, *s. theol. licentiatum*, *academiae ejusdem ingratum alumnum.* De strijd dreigde nu buitengewone proporties te zullen aannemen en op dat zoo spoedig mogelijk een einde er aan zou worden gemaakt, besloten de staten van Z. Holland en West-Vriesland, wier hulp door deputati synodi was ingeroepen, dat hun commissarissen politiek, die deze kerkelijke vergadering, in dit jaar te houden, zouden bijwonen, of die er in het vervolg zouden heengaan er voor zouden zorgen, dat er geen deliberaties zouden gehouden worden ‘noopende de jegenwoordich trotterende questie van de observantie des sabbats ofte van den rust dach des Heeren, met 't geene daer aen dependeert,’ ook zouden zij er voor te waken hebben, dat ‘eenige resolutie genomen’ werd over de desbetreffende zaak ‘ofte dat yets dient halven gedetermineert ofte ghedecideert werde;’ alles diende te blijven, meenden de Staten, zooals hieromtrent door de Dordsche synode bepaald en in de post-acta was opgenomen. Verder kregen nog curatoren van Leiden's hoogeschool en de burgemeesters daar ter plaatse, almee van de Staten in last, te bevelen aan de hoogleeraren in de theologische faculteit, dat ze zich zouden onthouden in het vervolg ‘te schrijven, en tractaatsgewijs in druk te laaten uitgaan, over de quaestie de sabbatho of van den rustdag des Heeren, onder henluiden geagiteert.’

1) Volgens Vriemoet, *ll.* p, 323, zou 's mans eigenlijke naam geweest zijn dr. theol. Paschasius, en was de titel van het door hem uitgegevene geschrift: *Sententia Sociniana de Sabbato et quarto praecepto inimica pietati*, *cum vindiciis expressi mandati de institutione die Dominici*, *auctore Nathanaële Johson*, *s.s. theol. licentiato.*

Dit optreden van Holland's Staten hielp voor een oogenblik[1)], maar de gemoederen waren te verhit en nu men eenmaal de pen tegen Coccejus had opgenomen, was er te veel, dan dat op den duur het stilzwijgen kon bewaard worden, en nu was het niemand anders dan Gisbertus Voetius, die, zij het dan ook, dat hij zijn ambtgenoot niet aanviel over diens gevoelen aangaande den Sabbat, hem dan toch op ander terrein aanpakte en van onzuiverheid in de leer beschuldigde. Voetius kwam op tegen een en ander wat Coccejus geschreven had in zijn commentaar op den brief aan de Romeinen en welk gevoelen hij vroeger bereids had kenbaar gemaakt in zijn '*Summa doctrinae de foedere et testamento Dei.*' Waar Voetius zich vooral aan ergerde betrof bepaaldelijk het aan den commentaar op de Romeinen (*Commentarius in Epistolam ad Romanos*. Lugd. Bat. 1665) voorafgaande *praefatio de doctrina Christiana*, gedateerd uit Leiden den 22sten Sept. 1664. Uit deze *praefatio*, die 14 bladzijden beslaat, had Voetius vooral bezwaar tegen hetgeen Coccejus hier zegt over Rom. 3:28. De Leidsche hoogleeraar had t.a.p. als zijn meening te kennen gegeven 'dat bij het leerstuk der rechtvaardiging zorgvuldig moest onderscheiden worden de wijze van zondenvergeving tijdens de bedeeling van het O.T. en die van het N.T., geheel en al in overeenstemming met het verschillend gebruik door de N.T. schrijvers gemaakt van de woorden *π□□εσις* en *□φεσις*. De eerste uitdrukking toch gold Israël en doelde op eene onvolkomene vergiffenis, een oogluikend voorbijzien der overtredingen, de tweede raakte de Christenheid, en hield een *volkomene* vergiffenis, een beslist afdoende kwijtbrief der zonden in.' Tegen deze beschouwing nu van Coccejus, kwam Voetius met beslistheid op en wel door theses, die hij, met betrekking tot dit onderwerp vóór en na de vacantie van 1665 liet verdedigen. De man met die verdediging belast was de Hongaar Stephanus Eszeki (zie *Alb. Stud. Acad. Rhen. Traject.* kolom 59, onder het rectoraat van Regnerus a Mansvelt 1665: Stephanus Eszeki. Szathmaria-Ungarus), 'die den 10den Juni, 30 Sept. en 7 Oct. in het welbekende Zondagsche college, als respondens optrad,' en als Voetius, die de leider van het debat was, bij de door Eszeki behandelde theses, den 7den Oct. de debatten sloot, verklaarde hij, dat de bespreking van het gestelde vraagstuk, nu over en weer genoegzaam toegelicht, duidelijk had aangetoond hoe een betrouwbare uitlegging, als die van Beza en Ludovicus de Dieu, allerminst gevaar liep te moeten onderdoen voor de leugenachtige en gevaarlijke exegese, door zijn Leidschen ambtgenoot verdedigd.

1) Glasius, *ll.* dl. I blz. 287 zegt: 'Welligt zou de twist tusschen de Leidsche hoogleeraren hierdoor geëindigd zijn, daar Hoornbeek zijnen ambtgenooten wezenlijke achting toedroeg, zoo zij niet voor een korte wijle in 1660 op nieuw ontbrand ware. Theodorus Gallerus namelijk, had een doctorale dissertatie geschreven *de veritate religionis Christianae*, en daarin gevoelens aan den dag gelegd, over welke hevige verschillen tusschen de leden der godgeleerde faculteit rezen. *En* Hoornbeek *en* Coccejus, met Heydanus, vervoegden zich met hunne beklagschriften bij de Hollandsche Staten, hetgeen ten gevolge had, dat den doctorandus gelast werd andere en min aanstootelijke stellingen ter verdediging te kiezen en dat curatoren zich beijverden de eendracht tusschen de hoogleeraren te herstellen.' Uitvoerig bespreekt deze zaak M. Siegenbeek in zijn *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool.* 1e deel. Leiden 1829. blz. 179-181. De naam van den schrijver *de veritate religionis Christianae* is niet, zooals die bij Glasius voorkomt Gallerus, maar Callerus (cf. *Alb. Stud. Acad. L.B.* kolom 449, waar we, onder 24 Maii 1656 vinden: 'Theodorus Callerus Enchusanus 24 T. Cand' en kol. 473, onder 24 Juni 1659: Theodorus Callerus Enckhusanus. 26 Ministerii Cand.)

Niet zoodra had Coccejus gehoord wat er te Utrecht was geschied, of reeds in November 1689 verscheen er van zijn hand: '*More Nebochim*, *i.e. doctor dubitantium. Utilitas distinctionis duorum vocabulorum scripturae*, *πα□□σεως* et *□φ□σεως*.' Berichtte Coccejus aan zijn schooonzoon W. Anslaer, dat hij zijn tractaat zoo vriendelijk mogelijk had ingekleed, toch had hij gewezen op de onheusche kritiek tegenover hem, en hij was van oordeel, dat een dergelijk iets, onder geleerden, tevens ambtsvrienden, niet moest kunnen plaats grijpen. Komende tot het eigenlijke betoog der zaak, waar het om ging, leidt dit natuurlijk tot de handhaving van Coccejus' inzichten, aangaande de onderscheiding ten aanzien van zonden vergiffenis. Den naam van Voetius, noemde Coccejus in dit zijn geschrift niet, doch twijfelachtig was het geenszins, wien de *More-Nebochim* als 'gids der weifelenden' wilde onderrichten. Dit bracht Voetius er toe den aangebonden strijd voort te zetten[1)] en zoo gaf hij, tijdens den academischen cursus 1666-67, vóór en na de winter-vacantie een nieuwe reeks *Prollemata de justificatione*, ter openbare defensie uit, naar aanleiding van Psalm 103:3 en gesteld met het oog op dat, wat Coccejus in zijn laatstgenoemd boek geschreven had. De Leidsche hoogleeraar heeft hierop niet meer geantwoord, slechts nu en dan lìet hij er zich tegen dezen of genen goeden vriend over uit.

Behalve met Essenius, Hoornbeek en Voetius kreeg Coccejus het ook te kwaad met zijn Groninger ambtsbroeder Maresius. Onder voorzitting van Coccejus en met zijn instemming, had de later zoo wel bekende Wilhelmus Momma, den 9den Sept. 1662, te Leiden een dissertatie verdedigd: *de oeconomia temporum.* 'Tegen de vele typische voorstellingen hierin voorkomende verhief Maresius zijne stem, och of het geschied ware, op waardigen toon, dan zou de nakomelingschap hem niet verwijten, dat hij mede het zijne gedaan heeft om Momma's loopbaan te storen en diens korte levensjaren te verbitteren' (cf. Sepp, *Het godgel. onderwijs* enz. dl. II. blz. 315). In 83 geschilvragen (quaestiones) onderwierp Maresius de *Oeconomia* aan een scherpe en vinnige kritiek, naar aanleiding waarvan Coccejus zich verplicht gevoelde in zijne, in briefvorm gestelde *Animadversiones ad* LXXXIII *quaestiones de vetere Testamento et lege Mosis* (Lugd. Bat. 1663) te antwoorden. Aangezien het zwijgen niet in den aard lag van Maresius, antwoordde deze op nieuw in een *epistola ad J. Coccejum*, *de suis responsioribus ad* 83 *quaestiones sibi propositus et in academia Groningano - Omlandica* 21 Jan. 1663[2)] *ventilatas*, *et de Cocceji animadversionibus eo*

1) Feitelijk heeft Voet niet geantwoord op dit geschrift van Coccejus, die zoo zeker was van 'de juistheid der door hem verdedigde meening, dat hij, na de uitgaaf van dit tractaat aan Anslaer durfde schrijven: mirari non debemus, *τ□ν □λ□□ειαν □ντιλ□γεσ□αι.* Ego in meis collegiis sedulo demonstro eos, qui me culpant de remissione peccatorum patrum, ne unam quidem jota amplius dicere posse de ea, quam ego dico. Studiosi incipiunt rem cognoscere. En het deed hem goed van Burman te hooren, dat in Utrecht velen zijn gevoelen toegedaan werden. Hij toch zag niet met minachting op de zuster academie neer; zijne studenten wisten; me studia ultrajectina non contemnere, neque etiam cupere nos solos aestimari, quamvis et nos cupiam non diffamari. Voetius zweeg. In plaats van tegen te schrijven heeft hij nuttiger werk verrigt door het bearbeiden en uitgeven zijner *Potitica Ecclesiastica*, 1663-1676. De schatten van kennis in dit werk neergelegd, zijn bijna niet te overzien.'

2) In dit jaar (1663) ontmoette Maresius Coccejus te Leiden, 'na eenige onbeduidende woorden gewisseld te hebben, vroeg hij wat Coccejus hem te zeggen had. *Servemus concordiam*, sprak deze; hij beloofde haar niet te zullen schenden, en toen de andere zijne vrees er voor te kennen gaf, beriep Maresius zich op God, als die de zuiverheid zijner bedoelingen kende. Later klaagde hij er over bij Heidanus, dat Coccejus zeer koel was geweest. Coccejus wilde wel weten, dat de persoonlijke ontmoeting hem eenigzins ontstemd had.' (Sepp. *Het godgeleerd*

spectantibus. Gron. 1665. ‘Wel erkende Maresius in dit antwoord, dat hij in het wezen der zaak éénstemmig met den Leidschen godgeleerde dacht; maar dit verhinderde hem niet op eene verachtelijke wijze van Coccejus te spreken, hem een gevaarlijken nieuwigheidszoeker te noemen, ja zelfs van Socianisme te beschuldigen. De beleedigde vond het niet goed op zooveel smaad te antwoorden, maar de beleediger ging voort, met hem op allerlei wijze te hoonen en hem van kettery te betigten.’

Sprekende over deze aangelegenheid zegt Mr. Boeles in zijn *Levensschetsen der Groninger Hoogleeraren*, geplaatst achter prof. dr. W.J.A. Jonckbloet's, *gedenkboek der Hoogeschool te Groningen* (Gron. 1864) blz. 28-29: ‘Maresius niet kunnende velen dat men met hem in gevoelen verschilde, viel hij in 1662 Cocceius aan .... De Leidsche hoogleeraar verdedigde zich, uit Maresius pen vloeide een in hooge mate onbescheiden tegenschrift dat Coccejus onbeantwoord liet. Maar toen Voetius zich in 1665 tegen Coccejus gordde, kon hij toch niet lijdelijk dien strijd aanzien. Daarentegen waren beide zijn vijanden, partij te kiezen was dus moeilijk. Daarom, zoo meenen Ypey en Dermout, viel de twistzieke Maresius in 1668 zijn ambtgenoot, den zachtmoedigen, vredelievenden Jac. Alting aan[1)], die de richting van Coccejus was toegedaan[2)], zijdelings hoopte hij alzoo Coccejus afbreuk te doen. Of deze de ware reden van zijne liefdelooze handelingen jegens Alting was, durven wij, bij de verschillende hieromtrent bestaande meeningen, niet beslissen, maar genoeg, hij legde Altìng 31 artikelen voor, uit welker beantwoording hij wapenen voor de beschuldiging van onregtzinnigheid hoopte te kunnen smeden. Na over Alting's beantwoording een gunstig oordeel van de theologische faculteit te Leiden erlangd te hebben, begrepen de curatoren der Groninger hoogeschool en de staten der provincie Groningen, die Maresius aard te goed kenden, dien voor de academie zoo nadeeligen twist te moeten smoren, en den voortdurenden twistzoeker op te leggen, om ìn de “verklaringe van J. Alting te houden contentement, zonder desen van haeresie te beswaren.”

onderwijs dl. II bl. 313-314). Lang voor dat Maresius tegen Coccejus optrad, had het er al den schijn van, dat hij met zijn Leidschen ambtgenoot op goeden voet leefde, maar Coccejus hield de vriendschapsbetuigingen niet voor oprecht gemeend en in 1663 zei hij: ‘Vult videri amicus, sed tamen non potest abstinere ab aculeis et scommatis. Ingenium est satyricum. Zeker is het dat Maresius in die dagen der vriendschappelijke betrekking een *collegium anti-coccejanum* hield, een *privatissimum*, waarop hij 10 hoorders telde.

1) Sepp, *Het godgel. onderwijs* enz. dl. II. blz. 314 zegt: ‘De afkeer van Maresius tegen Alting, den vriend van Coccejus, ging mede over op hen, die als vrienden van Alting bekend waren. Dwaze beschuldigingen tegen Coccejus begon Maresius uit te strooijen: eene er van was, dat deze de alomtegenwoordigheid Gods loochende.’

2) Alting was een vriend en vereerder van Coccejus, die zijn Groningschen ambtsbroeder wederkeerig hoog achtte. Coccejus wist evenwel dat Alting niet in ieder opzicht met hem overeenstemde. In zake de Sabbats-quaestie betrad Alting zijn eigen weg (cf. *Verklaringe der tien geboden met noch eenige aanhangsels van den Sabbath*); ook had hij een ander inzicht omtrent de beteekenis der woorden *π□□εσις* en *□φεσις· π□□εσις* vertaalde hij door translatio .... Hij zegt omtrent de beteekenis van dit woord. *π□□εσις* non *omissionem* aut *relaxionem* significat, sed quod origo verbi *πα□□ημι* patitur *transmissionem*.

Toen Maresius tot de wetenschap gekomen was, dat de Leidsche professoren, Alting's rechtzinnigheid erkend hadden[1)], iets wat men voor hem geheim had gehouden, kende zijn woede geen grenzen meer. Coccejus (de steller van het advies der theologische faculteit te Leiden. - cf. Sepp. *Het godgeleerd onderwijs* dl. II, blz. 316), was naar zijn meening, uit persoonlijken haat er toegebracht een en ander op die wijze te bewerken als zulks geschied was, en bij het schrijven van een open brief aan Coccejus, doopte hij zijn pen dermate in gal, dat hem geen antwoord gewerd. Alting vatte wel de pen op voor zijn vriend, maar hiermede niet tevreden, trok Maresius tegen Coccejus op, met de meest ongegronde beschuldigingen van onrechtzinnigheid, o.a. dat hij de alomtegenwoordigheid van God ontkende (zìe boven blz. 135 aanteekening 1), en wat dies meer zij. En het was om zijn toorn tegen Coccejus te koelen, dat hij in 1669 zich met Voetius verzoende, op voorwaarde dat zij nu vereenigd, maar toch feitelijk ieder op zich zelf, hunnen tegenstander zouden bestrijden. De dood van Coccejus, verijdelde weinige dagen later, hun toeleg[2)].

Dat Maresius, Coccejus verweet, dat hij de alomtegenwoordigheid Gods ontkende, mag worden toegeschreven aan eenige uitlatingen van den Leidschen hoog-

1) In het advies der theol. faculteit te Leiden heette het o.a.: 'Credimus, D. Altingium unice nobiscum Catechesim Heidelbergensem habere maximo in pretio, licet putet cam esse ex se ipsa explicandam.' Sepp, *Het godgeleerd onderwijs.* dl. II blz. 316.

2) 'Hevig verbitterd door de uitspraak der Leidsche faculteit over zijne punten van bezwaar tegen Jac. Alting, waarin hij het onderspit moest delven, weet Maresius dien afloop vooral aan Coccejus, den deken der faculteit. In een hevig geschrift door den Leidschen hoogleeraar onbeantwoord gelaten, overstroomde hij hem met vuile lastertaal. Ja straks, in 1669, werden Herodes en Pilatus vrienden; de 70-jarige Maresius en de 80-jarige Voetius verzoenden zich om gezamenlijk Coccejus te bestrijden. Wat die grijsaards daarbij misschien niet hadden bedacht, de mensch wikt, God beschikt. Weinige dagen slechts na hunne zamenzwering, den 5 Nov. 1669, werd Coccejus tot een hoogeren werkkring opgeroepen. Hij beleefde dus slechts den aanvang der Voetiaansche en Coccejaansche twisten, die onze Vaderlandsche kerk zoo lang hebben beroerd.' Mr. Boeles, *Frieslands hoogeschool* enz. dl. II. blz. 161. 'Ultimum tandem magnopere ira Maresii in Cocceium nostrum efferbuit, an. 1669 occasione *Iudicii* Facultatis Theologicae Leidensis de *Articulis* XXXI, inter *Maresium* et *Jac. Altingium* litium caussis. Quod judicium, rogatu ampliss: Curatorum Academiae Groninganae, latum, interprete Cocceio nunc Facultatis decano, et probatum Curatoribus, quamvis vere pacificum, quum parum placeret Maresio, omnem mox bilem suam impotenter in solum Cocceium evomuit, edito scripto virulento et maledico. Cui vero Cocceius, hortatu Heidani aliorumque amicorum, non respondit; proscriptione, qua mox puniendum statuerunt libellum istum Groninganae et Omlandorum Ordinnes, contentus et adquisescens.' Vriemoet, *ll.* p. 311.
Omtrent het smaadschrift van Maresius, Coccejus naar het hoofd geslingerd, zegt Sepp (*Het godgeleerd onderwijs*, dl. II. blz. 314): 'Toen Maresius zijn berucht geschrift tegen Coccejus had uitgegeven, werd een exemplaar 's avonds laat aan diens huis bezorgd. De huisgenooten des hoogleeraars wilden niet, dat het hem vóór den nacht onder de oogen kwam, zijn schoonzoon Anslaer las het en 's morgens het hem overhandigende, gaf hij de verzekering, dat het hoogst onbeduidend was. Daarin stemden allen zamen wien Coccejus het ter lezing gaf. Hij nam zich voor daarop niet te antwoorden noch bij de Staten van Groningen te klagen. Mihi sufficit, schrijft hij aan Alting, quod quae D. Maresius dicit, praeter ea quae recitat nostris verbis, ficta omnia sunt et falsa. In gemoede mocht hij verklaren: caeterum quod me attinet, ego ita vixi et ita docui verbis et libris, ut vir honestus de me facile judicare posset neque opus sit verbis Maresii, ut cognoscar.'
De twist tusschen Maresius en Voet was van ouden datum. Deze was bereids begonnen tijdens het verblijf van Maresius te 's Hertogenbosch. cf. Boeles t.a.p. blz. 282 en v.d. Aa, *ll.* dl. XII. 1ste stuk. blz. 200.

leeraar omtrent de onmetelijkheid en alomtegenwoordigheid Gods: “Movit vero idem (i.e. Maresius) rursus aliqua deinceps adversus dicta Cocceii de modo concipiendi *immensitatem et omnipraesentiam* Dei, in *summa theol.* quae, non minus quam alii de similibus thesibus Heronis Sibersmae, an. 1668, sub auspiciis Cocceii defensis, iudicaverant, nimium contendebat esse ad palatum Vorstii et Socini. Ad quae, prout mota erant ab aliis, contentus noster fuit reponere Corollaria duo disputationibus adnexa, securus probatae satis per editia scripta □□□*οδξ*□*αϛ* suae. Maresio vero paullo serius scribenti, morte interceptus, respondere dum non potuit: paucis respondit filius, in *continuata delineatione vitae patris.*”

Wannneer we letten op alles wat er tegen Coccejus' godsdienstige overtuiging in 't midden was gebracht, sedert hij was aangevallen over zijn gevoelen in zake den Sabbat, dan is het maar al te duidelijk dat 's mans laatste levensjaren, zich voor hem hebben gekenmerkt door groote moeilijkheden, die hem vele onaangename dagen hebben berokkend.

Het kon onmogelijk anders of het moest den eerbiedwaardigen grijsaard grieven, het voorwerp van zoo bitteren haat geworden te zijn, maar bemoedigend was en bleef hem niet alleen de trouwe en standvastige vriendschap van zijn ambtgenoot Heydanus en de overtuiging dat uit zijn school een zoo groot aantal voortreffelijke mannen was voortgekomen, doch ook, en zeker niet het minste, de bewustheid, dat zijn doel, om uit de behandeling der godgeleerde wetenschappen het schoolsche te verdringen, bij zeer velen bereikt was. Bovendien beleefde hij slechts den aanvang der twisten, waarin zijn naam zulk een grooten rol zou spelen. Hoe dit zij, hij bleef onafgebroken werkzaam. De menigte van exegetische geschriften, gedurende dit woelige tijdperk uitgegeven, of later onder zijn papieren gevonden, en een aantal andere werken van zijn hand, toonen dit ten volle.

Tweemaal heeft Coccejus als rector magnificus der Leidsche universiteit gefungeerd, nl. van den 8sten Febr. 1659-den 7den Febr. 1660 en van den 8sten Februari 1668 tot den 7den Februari 1669. Deze hooge waardigheid had hij ook te Franeker vervuld in 1645-46, en het was toen dat verscheen een *Carmen panegyricum*, *solemnitati Acad. Franequeranae*, *qua - D. Joh. Coccejo - Sceptra Rectoratus Magn. gubernandae deferuntur* (Fran. 1645). Aan dit *Carmen panegyricum* zijn verscheidene carmina toegevoegd van studenten o.a, van Nic. Arnoldus, O. Hessling en Henr. Schotanus.

Nadat Coccejus voor de tweede maal als rector der Leidsche universiteit was opgetreden, heeft hij niet lang meer geleefd, want nog voor het jaar 1669 geëindigd was, stierf hij en wel den 5den November. Adversis exercitus, laboribus fractus, et continuo studio ac animi pertinaci contentione consumtus, et a senectucte ingruente, ceu molesto creditore, ad solvendum naturae debitum citatus, in morbum letalem incidit; qui et finem omnibus molestiis et vitae quoque illi attulit. Quem consecutus est placido exitu, beatum *spiritum Deo reddens*, d.V. *Novemb.* anni. 1669. Parentavit ei Collega, intimo semper et vere fraterno adfectu conjunctissimus, Arbahamus Heidanus, S. Theol. Professor et Ecclesiastes Leidensis; Oratione *de luctuosa calamitate*, *quae anno Domini* 1669. *Civitatem Leidensem*, *Curiam Ecclesiam*, *et Academiam graviter afflixit*, *et praecipuis suis columnis et ornamentis destituit et orbavit.* Et sepulto in templo S. Petri, aliquamdiu post monumentum positum est, Icon ejus ex

marmore, cum inscriptione, ad columnam; jussu Mariae Heinsiae, Joannis Henrici Cocceii viduae' (Vriemoet *ll.* p. 310-312),

Met Coccejus ging een man weg van buitengewone geleerdheid, een van Neerlands grootste godgeleerden, wiens arbeid, zij het dan ook niet onmiddellijk na zijn dood een rijken vruchtenoogst heeft afgeworpen. Niet dadelijk na zijn verscheiden, dit kon niet, want de haat tegen hem of liever tegen zijn godsdienstige zienswijze en beschouwing was zoo groot, dat men niet ophield den man te verketteren en alles wat mogelijk was tegen hem aan te voeren, om hem in de ongunst des volks te doen deelen.

Sprekend voor het feit, dat dit werkelijk zoo is geweest, is wat Heydanus hieromtrent in 1674 schreef: 'Maar voor al is mijn geest ontsteken geworden, als ick gesien hebbe de ontrouwe mishandelinge en barbarische maniere van doen, die nu *eenige jaren herwaerts* en nu noch *onlangs* voor weynige dagen teghen D. Coccejus en syn schriften syn gepleecht, en met de grootste bitterheyt in 't werk gestelt, niet van openbare vyanden onser Religie, ('t welck haar eenichsints te vergeven ware) maar van die hy voor Broeders erkent en geeert heeft, en die of sy willen of niet, soo sy haer gewisse willen vragen, hem voor een Broeder moeten, en als de tyt beter sal syn, oock voor een rechtsinnigh Broeder sullen erkennen. Ist niet een beklaeghelike sake, dat men een eerlick en rechtgevoelende Theologant met gewelt vreemde gevoelens wil overstrijden, en tot een ketter maken, en dat noch door verkeerde, valsche en sophistische citatiën uyt syne eygen schriften beweeren? Dat daar men van syne Orthodoxie kan verseeckert syn uyt geheele Boecken en Tractraten, die hij tegen de Joden, Papisten, Socinianen, Remonstranten etc. heeft geschreven, en in welcke men het tegendeel van 't gene sy hem optygen, soo klaer siet blincken als de sonne op den middagh: men soo besigh en noest doende is, om hier en daar uyt een hoeckgen, en daar hij juist met die sake niet doende is, of niet op syn sneegste daarvan handelt, eenige incommode maniere van spreken op te soecken, en die nìet nae de meininge des aucteurs selve, maer nae den uitlegh, die men van hem selve maeckt, uytschryft, en die buiten de connexie van 'tgene voorgaet of volgt den leser voorhout; en wat diergelycke konsten meer is (gelijck die in 't volgende schrift breeder syn aangewesen). 't Soude ons voorwaar tot eene onredelicke ondanckbaarheit met recht konnen geimputeert werden, en een trouweloose verlatinge van een goet vrient in den noot, geacht werden, indien wy synen goeden naam en faam, geholpen en ondersteunt met sulcken goeden sake, nu nae syn doot, nu 't licht is oock voor een vreesachtig Haesken, desen dooden Leeuw te bespringen, niet nae vermogen souden voorstaen en verdedigen. En genomen daar ware hier of daar ergens in gefeilt, en een onbedacht woort was uyt de penne geslipt, of hem was wat menschelicks overgekomen (want als wy dwalen, dwalen wy enckelick dat wy menschen zyn) en hy was in 't schrijven op syn aendachtigst niet geweest, en de laatste vijl was over de eerste gedachten noch niet gegaan, soude men daarom soo veel waters moeten vuil maken, en sulcken quaden impressie van hem geven in de Kercke?' De haat, waarmee men Coccejus bestreden had tijdens zijn leven, was, dit zegt Heydanus, na zijn dood niet bekoeld en met de meest mogelijke bitterheid ging men voort hem na zijn verscheiden te bestrijden, gelijk zulks geschied was toen hij nog tot het rijk der levenden behoorde. Dit vond de trouwe vriend van den overledene ondankbaar tegenover hem, dien hij als rechtzinnig be-

schouwde en die zooveel in het belang der rechtzinnigheid had gedaan. En, waar dit alles uit voortkwam? uit een niet verstaan, uit een niet begrijpen van Coccejus, doordat men zijn woorden rukte uit het verband, waarin ze voorkwamen, dat men hem andere gedachten en denkbeelden toedichtte dan hij werkelijk had gehad of gekoesterd. Coccejus veroordeelen was, nu hij uit den tijd was, erg gemakkelijk, hij kon zich niet meer verdedigen, maar de taak der verdediging wilde Heydanus gaarne op zich nemen. Mocht Coccejus soms hier of daar gedwaald hebben (om te dwalen was hij mensch) wie deed dat wel eens niet, was het daarvoor noodig zooveel drukte te maken, en de kerk als 't ware in vlam te zetten? Neen dat men den overleden vriend zoo verguisde, dat kon hij, die hem zoo goed gekend had niet verdragen, willens en wetens had hij niet gedwaald, want hij was zoo oprecht en van zulk een modestie, ‘dat bij aldien hem een notoire mislach in syne schriften ware aengewesen worden, of hy die van selfs hadde gevonden, dat hy oock, nae 't Exempel van dien grooten Augustinus, door een eerlicke retractatie van stonden aan bereit soude syn geweest die te verbeteren; stellende hem in 't getal van die gene, gelijk dien Outvader van hem selve getuigt: *qui scribendo proficiunt*, *et proficiendo scribunt.*’ Men ziet, Heydanus was en bleef de vriend van Coccejus niet alleen tijdens zijn leven, maar ook na zijn dood en hij verdedigde hem tegen de aanvallen, die hij niet verdiend had. Maar niet alleen in de leer was er verschil tusschen Coccejus en Heydanus met hunne tegenstanders, ook de toepassing van de eischen des Christendoms was een andere, 't geheele leven werd anders bekeken door de Coccejanen, dan door de Voetianen. Bij de laatsten ‘puriteinsche precysheit,’ die bij de eersten ontbrak, en ook hierom moesten ze menige veer laten: ‘Dan hebben wy om onse vreedsame verdraagsaamheit als Moderateurs (als ofte dat eenen quade name ware) moeten doorgaan, dan eens als al te groote favoriten van de philosophie van des Cartes beschuldigt, dan als vyanden van den Sabbath getraduceert, dan als vijanden van een nieuwe Reformatie, die eenige dreven vermaart, om dat wy in 't stuk van de Leen-Tafelen tegen de Bedienders derselve nae sommiger meyninge te sacht gingen, tegen de Canonicken niet ijverden, tegen 't Lanck-Hayr niet donderden op 't stoel, de kerckelicke Discipline niet hart genoech nae hare sin gebruickten, en in 't aannemen van Remonstrantsche Ledematen niet meerder rigeur gebruickten, en wat van die soorte van dingen meer is.’ Daar gaapte een niet overbrugbare klove tusschen Coccejus en zijn aanhang en Voet met zijn vrienden en zeker, de geschiedenis is daar om te bewijzen, dat de laatsten meer invloed uitoefenden in de gemeente, meer macht hadden op ons volk dan de eersten, maar hun arbeid, hun werk is niet verloren gegaan; wel scheen het een tijd lang alsof ze gesproken hadden voor doovemans ooren, toch is zulks, gelijk later blijken zal, volstrekt het geval niet geweest.

Als van zelf rijst de vraag: op welk gebied Coccejus vooral is bezig geweest, waar hij zijn meerderheid heeft laten gelden? In het aan den ‘Bescheyden lezer’ voorkomende in de *Bedenckinge van Timotheus Verinus* enz. (Leyden 1674) vinden we deze woorden: ‘Ondertusschen was Johannes Coccejus bekent geworden. Een Gods geleerde, die sijn Theologie niet uyt de schriften en met de termen van de Scholastijke, maer uyt Godts Woort, en met de Taale van de H. Geest toe stelde, en sijn eenigh werk maakte, om de Schriftuur te verklaren.’ Ons wil het toeschijnen dat Timotheus Verinus het hier aan 't rechte einde heeft, waar hij, met weinige

woorden zegt, dat Coccejus vóór en boven alles is geweest: schriftverklaarder. De schrift duidelijk te maken, haar inhoud te doen kennen, daarnaar heeft Coccejus in de allereerste plaats gestreefd, al valt niet te ontkennen dat zijn dogmatiek de verklaring der schrift beheerschte. Maar vragen we met Sepp, welke is de exegeet, die op dit punt geheel en al vrij uitgaat? Toch is dit wel zeker dat hij niet de vraag voorop stelde, wat leert de kerk, en dewijl hij dit niet deed, daarom ook moesten zijn theologische beschouwingen in botsing komen met de geijkte leer.

Op de door ons gestelde vraag, op welk gebied Coccejus zijn meerderheid heeft doen gelden? zegt Sepp (*Het godgeleerd onderwijs* enz. dl. II blz. 62/63). 'Zijn leven als docent, voor zoover hij dat hier te lande gesleten heeft, splitst zich in twee deelen, in het eerste is hij de exegeet bij uitnemendheid, in het tweede, de dogmaticus. Laatstgenoemde werd hij, na als exegeet, vooral wat het O, T. betreft, de hoogte bereikt te hebben, die hij voor zich begeerde.'.... 'Moest (aldus Sepp) moest ik bepalen (dit wordt gezegd na weerlegd te hebben de meening, dat het niet juist is Coccejus als anti-scholasticus te bestempelen) den aard en de maat zijner grootheid, ik zou hem daarvoor danken, *dat hij in de studie der godgeleerde wetenschap aan de uitlegkunde de eerste plaats heeft getracht te verzekeren*, en volkomen getrouw is gebleven aan den koninklijken regel, die hij gesteld heeft: 'id significant verba S.S. quod possunt significare in integra oratione, sic ut omnino inter se conveniant, ut appareat Deum sapienter et apte ad docendum esse locutum.'[1)]. Wie zulk een regel voordraagt, en uit gehoorzaamheid daaraan, grammaticale en theologische interpretatie onafscheidelijk verbonden houdt, zal, wat gedeelte der H. Schrift hij ook verklare, in elk deel terug vinden, wat hem het geheel is, het woord van God tot redding der zondige wereld gesproken en opgeteekend.' .... 'De *συμφων□α* der heilsopenbaring te doen kennen - 't zij hij sprak, 't zij hij schreef over de Heilige Schriften - was zijn lust en zijn leven.' 'Zijne hoorders bemerkten dikwerf dat zijne oogen gevuld werden met tranen, wanneer hij bij de verklaring der Schrift den rijkdom van Gods genade roemde. Om den wille van de vruchten, die de exegese opleverde, was zijn ambt hem lief. Me quod attinet - luidde zijn treffend getuigenis - quoties, ad verba Dei revertor, mihi videntur diem afferre in nocte. Quumque me officium meum in quo collocatus sum, ad ea meditanda et de iis loquendum adstringat, ex animo gratias ago Deo, qui me ad id ministerium adduxit. De uitlegkunde des Bijbels was hem een heilige en heiligende wetenschap. De verklaring der van Gods geest ingegeven geschriften, kon alleen het geloof vermeerderen en het leven heiligen, indien zij door dienzelfden goddelijken geest was gewerkt. Kennis van taal- en oudheidkunde bragt daar alleen hare vruchten, waar de geest Gods den arbeid beschaduwde. Voor een exegese als die van Coccejus, was bidden om den geest de eerste stap tot het werk, de voorwaarde om wel te slagen. Ook voor den exegeet

1) Terecht zegt Duker (*Gisbertus Voetius* dl. II blz. 204 aanteekening 1), waar hij deze woorden aanhaalt uit de voorrede tot zijn commentaar op de Romeinen: 'Als exegeet eerbiedigde hij dus zekere vaste grenzen, waarbuiten hij bij zijne schriftverklaring niet gaan mocht: 'de oratio integra' en het 'convenire inter se' der tekstwoorden. Naderhand werd die beperking door talloos velen over het hoofd gezien. Aanleiding daartoe gaf misschien de wijze, waarop Franc. Burman bedoelde Coccejaansche grondstelling had geciteerd in zijne *synopsis theologiae*, l. I. Cap. 12. § 62 enz .....

kwam het licht van boven. Quaeri potest schrijft hij in zijn *Comm. ad Thess.* annon in N.T. post praedicatum Euangelium adhuc detur prophetia, sive revelatio divinae providentiae, quae fortasse in verbo Dei, saltem definite et distincte revelatae non sunt. Respondeo: nihil pugnare. Paulus anathema dicit, vel sibi vel angelo de coelo, aliud Euangelium praedicanti, sed non sibi vel alii mysteria Dei clarius explicanti, aut mysteria providentiae Dei plura indicanti. Potest - luidt het in den *Comm. ad Apoc.* - quidem verba Dei recitare homo carnalis, sed non spiritualia cum spiritualibus componere et mysterium illud patefacere ad conscientiam et intelligentiam, ut audiens habeat radicem in se.'

's Mans commentaren over de geschriften des bijbels, getuigen nog, heden ten dage, van zijn groote bekwaamheden en zoowel door vrienden als door tegenstanders werden ze geprezen.

De wijze, waarop hij de schrift behandelde, moest er wel toe voeren, dat eindelijk de theologia purior, haar heerschappij moest afstaan aan de bijbelsche dogmatiek, 'gelijk ze door Coccejus uit de schrift zelve is geput en tot één hoofdgedachte is herleid.' Zooals we reeds vroeger zeiden, gebruikte hij bij zijn komst te Leiden de *Synopsis purioris theologiae*, natuurlijk ook daarom, om er door te kennen te geven, dat hij zich aansloot bij de gevoelens 'in dogmaticis' van zijn voorgangers; doch niet zoo of hij heeft zich van den beginne af aan de vrijheid voorbehouden om, waar hij zulks zijn plicht oordeelde, naar eigen zienswijze, naar eigen heilige overtuiging, af te wijken van de verklaringen, die zij gaf. Orthodoxie, rechtzinnigheid in den toenmaligen zin des woords, was bij hem niet een directe, niet een onmiddellijke aanbeveling. 'Nostri homines' - zoo schreef hij - 'mihi videntur scripturam habere eo loco, quo Pontificii. Sunt orthodoxi à la mode, ipsi non inquirunt in scripturae sensus et alios non patiuntur eos explicare. Me consolatur illud Davidis: credidi, quod locutus sum.' 'Van dat geloovig en biddend onderzoek der schrift was ook zijne typologie de vrucht.'

Als een consequentie van de schriftbeschouwing van Coccejus, kon het niet anders of hij moest Christus, als de vervulling van het profetisch woord, overal zoekende, ook overal vinden, 'En de voorspellingen, welke niet rechtstreeks tot Christus konden worden gebracht, bracht hij voor een zeer groot deel in betrekking tot de kerk der N.V., in het bloed des Heeren gegrondvest en ten nauwste met hem, als het lichaam met het hoofd vereenigd. Daarom schetste dan ook de geheele inrigting der godsdienst, onder het O.V. met hare plegtigheden voorspellenderwijze in zeer gelijkende beeldtenissen (typen) òf Christus, òf de door hem verworven weldaden òf de lotgevallen zijner kerk af. Veel van hetgeen de Heer zelf geleerd en gedaan had, was als prophetisch-typisch aan te merken, bij voorspelling de beelden schetsende van hetgeen in zijne kerk moest gebeuren.' Natuurlijk dat, waar zoo'n voorop gezette meening bij Coccejus heerschte, de meest zonderlinge, de meest gewrongene, de meest fantastische toepassingen en denkbeelden uit den tekst werden gehaald, en de exegese, bij de groote taalkennis, die Coccejus bezat, toch vaak, ja maar al te vaak verwrongen werd. En moge menigmaal de vindingrijkheid van Coccejus ons verwonderen, grooter nog zou zijn exegetische verdienste zijn geweest, wanneer hij meer bij de letter ware gebleven of getracht had door te dringen tot den geest des schrijvers, van wie het geschrevene afkomstig was.

Dit neemt niet weg, 'dat Coccejus aan de schriftverklaring nieuw leven schonk

en over menige bijbelplaats een nieuw licht wierp, zijn eigen pad, onafhankelijk van het gezag van anderen, bewandelende. De bijbelsche richting, na de hervormers door kerkelijke twisten verduisterd en verdrongen, brak, hoezeer dan vooral ten gevolge zijner prophetisch-typische verklaring, van het O.V. uitgaande, in Coccejus wederom door.'

Ook volgens Maronier (*geschiedenis van het Protestantisme van den Munsterschen vrede tot de Fransche revolutie* dl. II Leiden 1897 blz. 9), bestond de groote kracht van Coccejus in de uitlegkunde en het was daartoe dat hij zijn uitgebreide geleerdheid aanwendde. 'Hij vroeg niet in de eerste plaats, zooals Voetius, wat de *Kerk*, maar wat de *Bijbel* leerde. En de Bijbel was hem, zooals voor iedereen in die dagen het Woord van God. Het kwam er dus op aan, den Bijbel goed te verstaan, in de oorspronkelijke taal en met inachtneming van het verband, waarin zijne uitspraken voorkomen. Hierdoor gebeurde het, dat hij menigmaal van de geijkte Statenvertaling afweek en verklaringen van Bijbelwoorden gaf, die niet met de kerkleer strookten' ....

Volgende wat Paulus had gedaan, maakte hij een ruim gebruik van de allegorie, die in het O.T. overal een profetie der toekomende dingen ziet, een profetie van het christendom.' Hoe kan het anders of men beschouwde hem in rechtzinnige kringen als een ondermijner van de kerkleer?

Om de levenwekkende kracht te leeren kennen in al zijn omvang van het beginsel, 't welk hem dreef bij het uitleggen van de schrift, verwijst Sepp (*Het godgeleerd onderwijs* enz. dl. II blz. 67) naar het *Lexicon et Commentarius Sermonis Hebraici et Chaldaici veteris Testamenti. Accedunt interpretatio vocum Germanica*, *Belgica ac Graeca ex LXX interpretibus et necessarii indices* (Lugd. Bat. 1669). Bestemd voor Maria Eleonora (weduwe van den paltzgraaf Ludwig Philip, den jongeren broeder van Friedrich V), die van haren hofpriester Johannes van Dalen, een leerling van Coccejus, het Hebreeuwsch had geleerd, wilde zij, van de hand van den Leidschen hoogleeraar een woordenboek bezitten, 'waarin de beteekenis der woorden in het Duitsch zou aangewezen zijn. Coccejus vervulde dien wensch en gaf ook plaats aan de beteekenis der woorden in het Hollandsch. Het lexicon verscheen[1]. Het mogt onder den goddelijken zegen leiden tot dieper kennis van het Woord.

Von dem Sohn - aldus luidt het in de Hoogduitsche opdracht - ist uns geoffenbahrt, was Gott vom Anfang gethan hat, von ihme sind alle Verheissungen, alle Gebote, in welchen die ware Weissheit und Klugheit begriffen ist. Durch seinen

1) Het kwam uit in het sterfjaar van Coccejus, nl. in 1669 en was met verscheidene lofgedichten voorzien o.a. van den hofprediker van Dalen. De hoogleeraar te Giessen J.H. Majus, bezorgde er in 1689 een nieuwe uitgave van, die met veel verbeteringen was verrijkt, en waarvan in 1714 een herdruk het licht zag. J.C.P. Schulz 'gaf het *Lexicon* weer ter perse in 1777 en hij beleefde er in 1793 een tweede uitgave van. Op het titelblad lezen we de woorden post Joannis Cocceii curas. Veel van wat Coccejus gesteld had, liet Schulz weg; explicationes multorum N.T. locorum allegoricae mysticae, atque typicae, parum firmae et ad singulares, paucissimisque hodie sese adhuc probantes, libros sacros interpretandi regulas formatae, in quo genere Cocceji ingenium Coccejanorumque ac hypotheticorum aetatem mere sibi placuisse dolemus.' Zeker, waar Schulz deze woorden uit zijn pen liet vloeien, daar had hij gelijk, maar waar blijft het toch ook dat Coccejus in zijn tijd op 't gebied der hermeneutiek den meesterstaf zwaaide.

Geist sind alle Weissagungen geschehen in denen er uns geoffenbahrt hat, was bis auf seine Zukunft im Fleisch geschehen sollte, welche da wurde sein die Beschaffenheit der Zeit, in welcher Er sein Volck wurde heimsuchen. Gelijke toon heerscht in de *praefatio ad lectorem.* De Schrift is Gods Woord en daarom alle onderzoek waardig. Zij werd door Coccejus grammatiesch en exegetiesch behandeld, alleen en bij uitsluiting, dewijl zij bevat de bron der kennisse van Gods genade. Van die genade is het *χ□□ισμα interpretationis* afkomstig en de werking van dit *χα□ισμα* blijkt in de eenstemmigheid van de meeste uitleggers bij de voornaamste plaatsen der Schrift.' Natuurlijk, we wezen er boven reeds op met een enkel woord, dat Coccejus, die zijn exegese steeds in denzelfden geest bleef voortzetten, van verschillende kanten tegenspraak moest ontmoeten, en dat de onverschilligheid van velen, die zich over wat hij zeide niet bekommerden, hem hoogst onaangenaam en pijnlijk aandeed. 'Fateri audeo - zoo deed hij eens aan Vossius zijn beklag - tibi, vir eximie, non mediocriter aliquando studium nostrum hebetari temporum, an hominum iniquitate. Quo enim multum laborasse, torsisse se noctes et dies, collegisse, scripsisse, si perfecta cum blattis tineisque certare debent.'

Er zijn jaren geweest dat hij voor zijn geschriften nauwelijks een uitgever kon vinden, wegens het gering debiet, dat zijn arbeid had. Dat Coccejus op den gang der godgeleerdheid een bepaalden invloed heeft uitgeoefend, is onloochenbaar. Hierop wijst en terecht de Groningsche hoogleeraar dr. P. Hofstede de Groot, in het *Nederl. Arch. voor kerkel. historie* (dl. II. Leiden 1842. blz. 175/176) en wel in zijn studie: *gang der christelijke godgeleerdheid in Nederland.* Na de aandacht gevestigd te hebben op het mystisch beginsel, 't welk zich in onze kerk openbaarde, zegt hij: 'Een weinig later (dan het mysticisme nl.) openbaarde zich een tweede oud-Nederlandsch beginsel, het *Bijbelsche.* Dit vond zijn eersten krachtigen tolk in Joh. Coccejus, die zich echter voor 's hands tot het O.T. moest bepalen, daar een N. Testamentische godgeleerdheid tot groote onregtzinnigheid zoude geleid hebben.' Wat Coccejus begon, werd voortgezet door Vitringa en Lampe, 'die ook het Nieuwe Testament, doch met vele voorzigtigheid behandelden. En prof. H.J. Royaards zegt in zijn *brieven aan prof. P. Hofstede de Groot. over den gang der christelijke godgeleerdheid in Nederland (Arch. v. kerkel. Hist.* dl. II. blz. 379): 'Door de Ernstige Coccejanen werd het beginsel der Bijbelstudie, ofchoon langs vele typische omwegen en dwalingen, met het praktikale vereenigd; tot dat de Bijbelsche uitlegkunde zich, uit de school van Schultens, en door invloed der uitlegkunde van Ernesti en de exegese van den lang miskenden Huig de Groot kenbaar maakte.' Alzoo is de exegetische arbeid van Coccejus baanbrekend geweest, oude paden verliet hij en voor nieuwe en betere baande hij den weg. En dat hij niet vreemd is geweest aan den verlichten onafhankelijken geest, die de Franeker godgeleerde faculteit in de laatste eeuw van haar bestaan bij uitnemendheid eigen was, kon niet anders. Zijn vrijere opvatting, zijn niet slaafsche onderwerping, aan wat de exegese van zijn tijd zei en de leer der kerk leeraarde, moest tot vrijheid voeren.

'Als meer zich houdend aan de schrift dan Maresius en de Deventer predikanten, die de nagedachtenis van Coccejus aanranden en beweeren, dat hij in het stuk van de voldoeninge Christi met de Socinianen de grootste vijanden van Christi kruyce, geheult hadde, wordt hij verdedigd door den vriend van Jacob Böhme, Alardus

of Allart de Raedt. Immers zegt deze dat door Maresius in de godgeleerdheid allerlei wijsgeerige termen behouden zijn, terwijl Coccejus zich door den inhoud en de zegswijzen der Schrift liet gezeggen' (Sepp, *Geschiedkundige nasporingen*, dl. II, Leiden, 1873. blz. 193).

Vernamen we alzoo van meer dan één kant dat Coccejus op exegetisch gebied zijn eigen weg bewandelde 'hij deed dit insgelijks bij zijn behandeling der stelselmatige godgeleerdheid. Hij had eenen diepen afkeer van de toepassing daarop van Aristotelische wijsbegeerte[1)] en zag al het verkeerde in, dat daardoor was veroorzaakt. Onbillijk was de tegen hem ingebrachte beschuldiging, dat dit uit voorliefde voor het Cartesianismus voortvloeide, want, hoe ingenomen sommigen zijner leerlingen met den Franschen wijsgeer waren, hij zelf was dit niet[2)]. Werd dit vervolgens op zijn stelsel toegepast, het was buiten zijn bedoeling.

Op dogmatisch gebied is Coccejus vooral bekend door de foederaal-theologie, 'eene theologie, aldus genoemd, omdat God volgens haar zoowel vóór als na den zondeval, zich tot den mensch in betrekking gesteld en aanvankelijk "het verbond" der werken, later dat der genade met hem gesloten had. Het verbond der genade werd afgedeeld in drie "tijdperken" of "huishoudingen" vóór, onder en na de Sinaitische wetgeving. Met Jezus' komst op aarde, trad het in al zijn luister aan het licht.

Vandaar dat Coccejus in het Oude Testament, meer bepaald bij de profeten, tal van "voorbeelden" of "typen" meende te vinden, die alle naar den Christus heenwezen. Het opsporen van dezen "verborgen zin" der Schrift prees hij zijnen discipelen als bijbelsche uitlegkunde aan, terwijl hij hun ook bovendien de geschiedenis der Christelijke kerk voor oogen stelde als in onderscheidene "perioden" gesplitst. Deze verdeeling werd door Coccejus ontleend aan het "typische" getal zeven, dat volgens hem eene zéér voorname plaats bekleedde in de openbaring van Johannnes en in het Evangelie naar Mattheus'[3)].

Nieuw was de foederaal-theologie niet, en waar Coccejus haar verkondigde, haar verdedigde, haar volmaakte, daar mocht hij zich met het volste recht beroepen op voorgangers: exemplum hujus disquisitonis alii quoque viri docti praebuerunt, inprimis laudatissimae memoriae vir Caspar Olevianus. Ook Bullinger had reeds in zijn hier te lande veel gebruikt *Huysboeck*, de verbonds-theologie met duidelijke

1) 'Coccejus was in hooge mate afkeerig van alle philosophische en scholastieke kunsttermen en bij de beoefening der godgeleerdheid poogde hij deze zoo beslist mogelijk uit te bannen. In een brief van Martinus Hundius aan Coccejus, gedagteekend uit Duisburg 16 Aug. 1656, heette het dan ook: "Ex vero scribis Pauli verba nobis esse hodie aenigmata, sc. ita assueti sumus terminis scholasticis, iisque delectamur, ut in emphasin phraseos spir. sancti inquirere fastidiamus: unde porro fit, ut eos, qui eadem utuntur, non intelligamus probe". Niet de Aristotelische wijsbegeerte, maar de bijbelsche exegese moest in de theologie den scepter voeren.' Duker. *Gisbertus Voetius*. dl. II. blz. 204-205 aanteekening 1, waar Duker er op wijst, dat hij dit reeds betuigde in zijn 'oratio auspicalis' tot het Bremer professoraat.

2) 'Dat Coccejus, hoewel hij de Aristotelische philosophie ongeschikt achtte ter verklaring of bevestiging van godgeleerde vraagstukken, daarom nog niet diende geteld te worden onder Descartes' geestverwanten, zooals velen indertijd gedaan hebben, blijkt genoegzaam uit zijn tractaat: *Considerationes ad ultima Mosis*, *hoc est sex postrema capita Deuteronomii*, § 74. - Voet, *ll.* dl. II. blz. 205, noot I.

3) Cf. Duker, *ll.* dl. II. blz. 206-207. Vooral ook de aanteekeningen op beide aangehaalde bladzijden.

woorden geleerd, *decadis* III. p. 106 (uitgave van het jaar 1568). Wat hij in de foederaal-theologie leerde, had hij bij zijn mondeling onderwijs theoretisch jaren lang voorgedragen, zonder ergernis te verwekken. ‘Eerst toen het bleek, dat hij voor hare consequentie ijverde, werd zij aangevallen, maar ook nu niet in haar beginsel, maar in deze en gene harer onderdeelen. Zij, die het Coccejanisme voor eene herhaling der Arminiaansche ketterij, zelfs der Sociniaansche heterodoxie uitmaakten, spraken ongetwijfeld onwaarheid: echter toonden zij te beseffen, dat deze foederaal-theologie in hare gevolgtrekkingen de gevestigde kerkleer niet kon aannemen, als in zoo ver deze bleek zuiver bijbelsch te wezen. Omdat en in zoover men de kerkelijke leer der predestinatie voor een zuiver bijbelsche hield, werd de aandacht niet bepaald bij de vraag, of werkelijk de foederaal-theologie zich met deze leer verdroeg. Dat kwam allengskens aan het licht zoowel in de soteriologie als in de anthropologie. Des middelaars plaats in het *foedus Dei* is een andere als in het *decretum Dei;* evenzoo bestaat er verschil in het bepalen en waardeeren van het *meritum Christi*; in het *decretum* is het heilwerk voltooid, bij het *foedus* komt het in den loop des tijds tot ontwikkeling, gelijk Coccejus van duplex tempus sprak, I^{o} in exspectatione Christi, II° in fide Chrtsti revelati. Ook de anthropologie onderging aanmerkelijke veranderingen.’

De zoon van Coccejus, die zijn ‘leer en eer’ verdedigde, beschouwde het als ongerijmdheid, dat men ‘niets soude mogen stellen omtrent de uitleggingen en de verklaringe van Gods Woord, ofte het moeste in de formulieren van eenigheid in de Leere - juist alzoo te vinden zijn.’ ‘In dit opzigt was niet de foederaal-theologie, maar het godgeleerde stelsel van Coccejus iets nieuws, dat het alleen en uitsluitend aan Gods Woord zich gebonden achtte en voor geen menschelijk gezag meende te moeten bukken, wanneer het in dat woord waarheden vond neergelegd, die tot heden niet verkondigd waren,’

Zeker geprezen dient Coccejus te worden over het ontwerpen en uitwerken van het groote plan, om Gods openbaring te omvatten in één denkbeeld, dat des verbonds. Te danken is hij voor het bewerken zijner *Summa doctrinae*, waardoor hij school en kerk beide ten zegen werd. Laat het immer en altoos genoemd worden een *opus doctum et pium.* De aanvallen er tegen gericht, mogen geweest zijn tegen enkele onderdeden, de grondslag zelve van het gebouw is onaangetast gebleven.

Hadden anderen vóór Coccejus in meerdere of mindere mate de foederaal-theologie behandeld, de idee van het foedus operum was nog niet uitgewerkt. Dit heeft Coccejus gedaan en zulks verklaart, waardoor hij de eer van het vaderschap der foederaal-theologie verkregen heeft. Hij ook is het geweest, die voor het eerst dit denkbeeld in alle bijzonderheden uitgesponnen heeft en zijn geschrift *de foedere* is een geheel.

Het is hier niet de plaats langer stil te staan bij de foederaal-theologie van Coccejus, dewijl deze elders breedvoerig besproken is. Alleen willen we nog enkele dogmatische beschouwingen, ten einde zijn godsdienstige overtuiging, nauwkeuriger te leeren kennen, ten beste geven.

Had Zwingli de natuurlijke verwantschap der menschelijke ziel met het goddelijke de eerste oorzaak van het geloof geheeten; ‘wie gezind was den wil Gods te doen, zou ook, zonder vooraf door het Christendom gevormd te zijn, reeds van nature tot Christus zich getrokken gevoelen, zoodra hij met hem in betrekking kwam.

Dit neemt echter niet weg, dat die inwendige getuigenis door het Christendom veredeld en versterkt worden kan en dus de Christen, naarmate hij door Christus in hoogeren zin *mensch* wordt, naar die zelfde mate in het inzicht der christelijke waarheid vordert, en richtig is het staande op dit standpunt dan ook, wanneer Coccejus opmerkt: 'in qua demonstratione nullus est circulus, quippe in Scriptura auctorem conscientiae invenit animus, et in conscientia auctorem scripturae.' Wat de inspiratie betreft, daaromtrent leerde Coccejus, dat ze geen volstrekte onfeilbaarheid geeft in alles. Bleef, bij het meerendeel der Gereformeerde theologen het gevoelen levendig tegenover de Roomschen, het begrip der oorspronkelijke rechtheid (justitia originalis), als een natuurlijken toestand, ook Coccejus dacht er zoo over, waar hij in zijn *summa* (editie Amst. 1669. C. XVI) schrijft: 'Imago Dei *naturalis* fuit. Homini, si *suus* sit, *naturaliter* cognita Dei veritas est', en waar de belijdenisschriften, evenals de voornaamste onzer theologen leerden, dat de mensch kennis bezit der goddelijke waarheid, ook na den val, daar treffen we ook bij Coccejus dit gevoelen aan.

'Wat Kalvijn als het wezen des Christendoms erkende is door latere gereformeerde godgeleerden, vooral door Coccejus voortreffelijk ontwikkeld, (cf. J.H. Scholten; *de leer der Herv. Kerk en hare grondbeginselen* enz. 1ste dl. Leiden 1870. blz. 392 enz.)

Van een vereeniging van Lutherschen en Hervormden wilde Coccejus niets weten. Het ijveren van de Mey (predt. te Middelburg) voor de samensmelting van Hervormden en Lutheranen mishaagde hem en hij schreef 'pertinet illud studium pacis praeposterum ad dolos satanae.

Vatten we samen wat we omtrent Coccejus zeiden, dan zeggen we dat hij een bij uitnemend geleerde is geweest, een vroom man, een theoloog van den eersten rang, en we beamen wat Heydanus van hem getuigde: Fuit vere hic *Theologus summus*, inter praecipuos hujus aevi numerandus. Cui nihil ad perfectionem scientiae, qualis in hac vita alicui contingere potest, defuit; sive sacrarum Linguarum cognitionem sive *Verbi divini* intelligentiam, sive *ε□σοχ□αν in hariolando* in re dubia, et ubi alii haerebant, sive denique accuratum judicium ejus de omnibus attendas.' Gewagende van zijn leven zegt zijn lijkredenaar: De moribus et vitae ratione ejus quid dicam? Cum omnibus, qui illum norunt et amicitiam cum illo coluerunt, probe constet, nihil in homine Christiano et bene morato desiderari posse, cujus ille typum in se non exhibuerit. *Qui ambulavit integre*, etc. *at timentem Jehovam honoravit*, uti David Ecclesiae civem describit Ps. 15. Quis in obeundo cultu Dei et tuendo officio diligentior, ìn instituenda juventute exactior, in cogitationibus communicandis liberalior, in laudandis bonis profusior, in castigandis malis severior? Erat maritus optimus, Oeconomus prudens, Pater indulgens, et liberorum supra modum amans. In alloquio facilis et affabilis. In vestitu □□*σμιος* et nitidus. In amicis eligendis non promiscuus; et quem nec adulatione, nec falsa laudatione et blandiloquentia conciliare aut fallere posses. Irasci quidem facilis; tamen ut semper placabilis esset.

In *Academica* institutione, quemadmodum et scriptis *obscuritatis* alicujus vitium et adspersere multi. Cui forte tribuendum, quod, et initio Franequerae, et aliquando etiam Leidae, haec ei fors fuerit, cum aliis quibusdam magnis viris communis, non adeo frequens habere auditorium, ipsis amicis ejus fatentibus. Qui vero praejudicium hoc adscribunt novae ejus docendi methodo, scripturariae magis, quam scholasticae

isti, cui tunc homines adsueverant; facileque tolli potuisse censent, principiis et hypothesibus ejus maxime ex Libro *de Foedere* attente lecto perceptis.

Quantum porro laboraverit in *cursu studiorum Theologicorvm* rectius, quam vulgo solebat fieri, apud auditores suos dirigendo; docet, praeter alia, *Consilium* de hac re, jussu Curatorum academiae Frisiacae propositum. Nec non *Responsum* ad quaestionem, *utrum Theol. studioso Philosophia discenda prius*, *an Linguae sanctae.*

De *Hypothesibus* tandem in Theologia, sive dogmatica, sive Prophetica praecipue, Coccejo nostro propriis, quas ad certa quaedam capita redigentem ac defendentem, vide Tilium ....

Adseclas inter, praeter collegam seniorem Heidanum, qui multa Cocceji utroque pollice probavit, et *discipulos*, praecipui fuere eximii viri et editis scriptis de Ecclesia egregie meriti, Franc. Burmannus, Cristoph. Wittichius, Guil. Momma, Ioan Braunius, Petr. Allinga, Gualth. Bodaan, Petr. van der Hagen, Petr. van Staveren, Joannes van der Waeyen, Ioan Swarte, Henr. Groenewegen, Hero. Sibersma; aliique plurimi. Quorum multi quum acrius viderentur dogmata et novas opiniones. Praeceptoris sui defendere, ac praecipue in expositionibus S. Scripturae, vaticiniorum maxime et typorum, parum saepe justo argumento stabilitis, extra oleas vagari nimium crederentur, hinc nata funesta illa dissidia, scripta eristica, acerbae vexationes mutuae, quorum animus non immerito meminisse horret.'

'Coccejus was in 1635 gehuwd met Catharina Deichmann, en wel te Bremen. Eén zoon en drie dochters waren de vrucht van zijn echt. Van den zoon spreken we beneden, terwijl een der dochters gehuwd was met zijn leerling Willem Anslaer. De titels van de vele door hem geschrevene boeken, vindt men o.m. bij Vriemoet, *ll.* blz. 319-324. Vriemoet geeft ze t.a.p. aan de hand van de 9 deelen van Coccejus *opera*, die door de zorg van zijn zoon Joh. Henr. te Amsterdam het licht zagen in 1675, in 8 folio-banden. In 1686 verschenen ze te Frankfort en in 1701 nog eens te Amsterdam en wel in 10 deelen, waarbij in 1706 nog 2 deelen gekomen zijn onder den titel van *opera □v□□δοτα theologica et philosophica.*

Over verschillende portretten, die van hem bestaan zie men *Bibliotheca theologica et philosophica.* L.B. Burgersdijk en Niermans. 1900. p. 770.[1)]

Litteratuur: A Heydanus, *de luctuosa calamitate*, *quae anno D.* 1669 *civitatem Leidensem*, *curiam*, *ecclesiam et academiam graviter afflixit* et *praecipuis suis columnis et ornamentis destituit et orbavit.* Lugd. Bat. 1669. - *J. Cocceji Vitae delincatio*

1) Cf. ook van der Aa, *ll.* dl. III blz. 520, waar we, behalve een en ander over de vermelding van het feit, dat hij dikwijls in plaat is gebracht, verteld vinden, dat er, ter vereeuwiging van zijn naam, twee gedenkpenningen vervaardigd zijn, waarvan de eene op de voorzijde zijn borstbeeld vertoont enz. terwijl men op de keerzijde leest:

> Hier tand de kunst door Smeltzings hand
> Coccejus 't licht van Nederland,
> In zijn godvruchtig beeld en wezen;
> Waarvoor de laster beeft en vlied;
> Die zich hieraan niet zat en ziet.
> Mag zijn berugte schriften lezen.'

De voorzijde van den tweeden, die kleiner is, voert hetzelfde borstbeeld ....

ejusque continuatio in praefat. operum. Vriemoet, *ll.* p. 300-326. Glasius, *ll.* dl. I. blz. 282-295. Mr. Boeles, *Frieslands Hoogeschool* enz. dl. II. blz. 156-163. - G. van Gorkum, *de Joanne Coccejo S. codicis interprete*, Tr. ad Rhen. 1856. A. van der Flier, *de Johanne Coccejo Anti-Scholastico.* Tr. ad Rhen. 1859. - v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 518-528.

Sepp, *Het godgeleerd onderwijs.* enz. dl. II. reg. i.v.

Sepp, *Joh. Stinstra en zijn tijd*, dl. I en II reg. i.v. - Id. *geschiedkundige nasporingen*, dl. II, blz. 173, 191 en 193. - Id. *Het Staatstoezicht op de godsdienstige letterkunde in de Noordel. Nederlanden.* Leiden 1891. blz. 196/197. - A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, dl. II. 4de hoofdstuk: 'Coccejus en Heidanus. Puriteinsche precysheyt,' blz. 202-229. - J.H. Scholten, *de leer der Herv. Kerk* 4de herz. uitgave. Leiden 1870., het register i. v, Coccejus. (dl. II. 2de afd.) - Dr. J. Reitsma, *gesch. van de Herv. en de Herv. kerk der Nederlanden*, 2de uitg. Gr. 1899. reg. i.v. - B.W. Colenbrander, *Beknopte geschiedenis van het Christendom*, dl. II. Zutphen, 1894. blz. 145/146 - J.H. Maronier, *geschiedenis van het Protestantisme v.d. Munst. vrede tot de Fransche revolutie.* 2de dl. Leiden, 1897. blz. 6-16. - Dr. P.J. Blok, *geschiedenis van het Nederl. Volk*, dl. V: Gron. 1902. register onder Coccejus, Coccejanen. - *Arch. v. Kerkel. gesch. inz. v. Nederl.* dl. III. blz. 532; dl. V. blz. 168; dl. IX. blz. 490. - *Nederl. arch. voor kerkel. gesch.* dl. II. blz. 176 en 379, dl. VII. blz. 350. - *Kerkh. Archief*, dl. IV. blz. 289. - Over Coccejanen en Coccejus cf. Ypey en Dermout, *gesch. der Nederl. Herv. Kerk*, dl. IV. Breda, 1827, het register achter dit deel, i.v. - *Bruder Gerhard und Joh. Cock* [Coccejus] *in Bremen* in het *Zeitschrift d. Gesells. f. Niedersachs. Kirchengeschichte.* III. S. 197. Dit artikel is van de hand des heeren Iken. - *Navorscher* jg. 1891. blz. 382/383 een artikeltje van H.J.S. getiteld: *Op het marmere borstbeelt en lijkschrift van Johannes Coccejus* geplaatst op een pylaar bij zijn grafschrift in de S. Pieters kerk te Leiden. - *Levens van Nederl. mannen en vrouwen*, dl. III. blz. 35. - E.W.J. Postumus Meyes, *Jac. Revius zijn leven en werken.* Amst. 1895, blz. 160. - J.A. Cramer, *Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme.* Utr. 1899, vanaf blz. 31, waar we de mededeeling vinden, dat door zijn toedoen vooral Coccejus tot hoogleeraar in de theologie is benoemd te Leiden, en dat die benoeming heel wat voeten in de aarde heeft gehad, terwijl ook Coccejus geaarzeld heeft Franeker te verlaten, dewijl het tractement hier hooger was dan men te Leiden gaf, enz. - Cramer deelt heel veel belangrijks mee.

[Johannes Henricus Coccejus]

Coccejus (**Johannes Henricus**)**,** zoon van Johannes en van Catharina Deichmann, was een rechtsgeleerde en werd later griffier der leenen van Holland. Toch hield hij zich ook met de godgeleerdheid bezig en vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door het bezorgen eener uitgave van de werken zijns vaders. Ze verschenen in 8 folianten in 1675 te Amsterdam onder den titel van *Opera Joan. Cocceji.* Verdedigde hij in de voorrede, die aan deze *opera* voorafging, in de levensbeschrijving die hier van zijn vader voorkomt, de eer zijns vaders, hij deed dat ook in: *Coccejus eer en leer verdedigt tegens de aanklagten van Antonius Hulsius.* Leid 1676. Verder verscheen van hem: *Nader onderzoek van het regte verstand van den Tempel die de Propheet Ezechiel gezien en beschreven heeft in zijn laatste gezigte*, *en des Jezuits*

Villalpands bevattingen daaromtrent; voorgesteld aan den zeer eerwaarden en geleerden

Heer Campegius Vitringa. doet. en Professor der H. Theologie in de academie tot Franeker, door Henricus Coccejus. Verciert met afbeeldsels. Amsterdam, 1692.

In dit boek vindt men een vertoog van den jongen Coccejus tegen het door Vitringa geschrevene in diens: *Inleidinge tot het rechte verstand van den Tempel*, *die de profeet Ezechiel gezien en geschreven heeft.* Immers is, wat Vitringa schrijft 'tegen de stellingen van den Ouden Coccejus.' Het geschrift legt getuigenis af van de groote belezenheid van Johannis Henricus en toont, dat de liefde, die de vader voor Joodsche oudheden koesterde, ook op zijn zoon was overgegaan.

Le Chef des moqueurs démasqué par Neophile l'Alethée. La Hay, 1707. In het volgende jaar (1708) zag een Hollandsche overzetting hiervan het licht onder den titel van *Jock en ernst*, *of korte zaamenspraak over Mr. de Joncourt en zijne voor- en tegensprekers* 1708.

'Contre l'ouvrage également de M.P. de Joncourt, Pasteur à la Haye, indiqué "Entretiens sur les differentes méthodes d'expliquer l'Ecriture sainte et de prêcher, etc. Amst. 1707" Voir les actes du Synode de Ter Goes au mois de Mai de la même année, Art. 29 et des Synodes consécutifs de Nimègue, de Gouda et de Haarlem en plusieurs endroits.' (cf. *Catalogue de la Bibliothèque Wallonne.* Leide 1875. p. 36).

Op last van de vrouw van J.H. Coccejus, Maria Heinsius, werd in de Pieterskerk te Leiden, op zijn graf en dat van zijn vader een gedenkteeken geplaatst. Coccejus stierf in 1712.

L i t t e r a t u u r : Vriemoet *ll.* p. 312 en 317/318. Glasius, *ll.* dl. I. blz. 295/296. - v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 528/29.

[Gerardus Theodorus de Cock]

Cock (Gerardus Theodorus de), zoon van Tjaarda en Catharina Hendriks, aanschouwde het levenslicht den 28sten Oct. 1733 te Nieuwolda, waar de vader destijds predikant was (hij was werkzaam te ten Boer van 1719-1731 en te Nieuwolda van 1731 tot den 3den Jan. 1753 toen hij stierf). Na volbrachte studie aan de academie te Franeker werd hij den 23sten Juli 1754 candidaat in de classis Winschoten en als hij in November 1757 beroepen was te Harig, werd hij hier den 28sten Mei 1758 bevestigd. In deze zijn eerste gemeente bleef hij werkzaam tot den 25sten Augustus 1765, toen hij met Jesaja 53:1 afscheid preekte en vertrok naar Beetgum, alwaar hij den 8sten September met 2 Kon. IV:8-11, zijn dienstwerk aanvaardde. Hij stierf hier den 28sten October 1808, en was bij zijn gemeente zeer geliefd en hooggeacht om de wijze waarop hij bij haar zijn werk verrichtte.

Veel is er te doen geweest over een preek, door hem in 1765 te Leeuwarden gehouden over Johs. 15 vs. 17: 'Dit gebied ik U, opdat gij malkanderen liefhebt.' Naar aanleiding dezer woorden handelde hij 'over de christelijke liefde, in haren waren aard, hare voorwerpen en eigenschappen,' maar wat hij zei, mishaagde om de liberaliteit velen, en ook onder de predikanten, die de Cock gehoord hadden, waren er eenigen, die zich zeer aan hem hadden geërgerd. Behalve den inhoud der leerrede op zich zelven, was er nog iets, hetwelk zal veroorzaakt hebben dat men er zich aan ergerde.

Kort te voren namelijk, hadden de predikanten te Leeuwarden, op verzoek van den magistraat der stad, een advijs uitgebracht over de verhandeling van Voltaire over de verdraagzaamheid in den godsdienst, waarvan te Leeuwarden een neder-

duitsch vertaling was uitgekomen. In dat advys werd die verhandeling scherp afgekeurd. Maar nog was er dien ten gevolge geen maatregel door den magistraat genomen, toen reeds de gedeputeerde staten een publicatie deden afkondigen, waarbij het drukken, uitgegeven en verkoopen van dat boek, verboden werd. Zoo moest dus wel eene leerrede, waarin verdraagzaamheid werd aanbevolen, bij velen ergernis wekken.'

Nog kwam hierbij dat bereids in 1764 door de Cock op de in dat jaar gehouden bijeenkomst der synode, een aanspraak was gehouden, waarin hij op welsprekende wijze had gesproken, partijschappen en verdeeldheden veroordeelende, en van welke aanspraak men zei, dat ze doelde op het gedrag der Leeuwarder predikanten, 'inzonderheid van Blom, tegenover den magistraat, en dit zal wellicht het meest hebben toegebracht tot ongunstig oordeel over de rede van de Cock. Toch zou misschien alles nog zijn los geloopen, zonder verdere gevolgen na zich te sleepen, als niet in 1765 het beroep was gekomen naar Beetgum, in de classis van Leeuwarden. Wel werd, niettegenstaande een bij de classis ingekomen verzoek van drie leden der gemeente, die zich er over beklaagden, dat de Cock beroepen was, het beroep geapprobeerd. Een maand later evenwel, diende de kerkeraad een beklag in bij de classis tegen de schrijvers van den brief, waarbij deze beschuldigd werden gehandeld te hebben op aansporen van een ander (ds. Chevalier te Britsum), maar de classis ging niet in op de zaak 'tenzij de kerkeraad duidelijker en overtuigender bewijzen mocht inbrengen.' Ook Gedeputeerde Staten bemoeiden zich met de zaak, maar de classis begon strenger maatregelen te nemen tegen de Cock, ook al naar aanleiding van de door hem den 3den Februari 1765 uitgesproken preek. De commissie uit de classis met het onderzoek naar de preek belast, bracht, tengevolge van een advies er over gegeven, door Prof. Ratelband, vroeger predikant te Leeuwarden en van nog drie predikanten, een zeer ongunstig rapport uit. De leerrede verscheen in druk, voorzien van een approbatie der theol. faculteit te Franeker, doch prof. Ratelband, die dewijl hij zijn oratio inauguralis nog niet gehouden had, als nog niet tot den senaat behoorende, er zijn oordeel niet over uitgesproken had, verzette zich in de *Boekzaal* van Nov. 1765 tegen de approbatie, verklarende dat ze alleen geteekend was door den decaan der faculteit en dat hij er niets mee te maken had en dat hij 'om wigtige redenen, hebbende dien tekst (Johs. XV:17) van zijn Eerw. te Leeuwarden hooren verklaren, niet zoude geapprobeert hebben.' Uitvoerig antwoordde weer de theol. faculteit in de *Boekzaal* van December, en trachtte Ratelband te weerleggen, hare handelwijze in dezen verdedigende. Op het wederantwoord van Ratelband schreef ze niet meer terug, dewijl ze verklaard had, zich nimmer weder met hem over deze zaak te willen inlaten, 'tenzij hij door overtuigende bewijzen aantoonde, dat de leerrede van de Cock, zooals die was gedrukt of uitgesproken, stellingen behelsde, welke met de aangenomene leer der hervormde kerk onbestaanbaar waren.'

Vóór de zaak ten einde was, is er nog heel wat om te doen geweest, ja 't liep zelfs zoo ver, dat, na een verdediging van de Cock, waartoe hij gelast was, door de commissie uit de classis, hij zou afgezet zijn geworden, indien niet Gedeputeerde Staten waren tusschen beiden gekomen, die na deliberatie goed vonden, 'aan de classis Leeuwarden te verbieden, zonder toelating der regering, eenige verdere poursuites te doen. Interdicerende wijders aan allen en een iegelijk, hiervan, hetzij bij geschritt of van den kansel, meerder gewag te maken, en imponerende alzoo een silentium

aan elk en een ieder, die hierin als een ijveraar zoude willen te voorschijn komen, opdat de rust der kerk (worde bewaard) en onnoodige vraagstukken geene gelegenheid tot scheuringen mogen geven.' Een remonstrantie van de classis aan Gedeputeerde Staten hielp niet, zij beschouwden de zaak als afgedaan, en ook kwam men, door een dergelijk stuk, overgeleverd aan den prins te 's Gravenhage door twee leden der commissie uit de classis Leeuwarden, niets verder. De prins verklaarde in zijn antwoord 'de zaak van Ds. de Cock voor finaal getermineerd en afgedaan te houden' en hiermee was het uit.

Van hem zag het licht:

De Christelyke Liefde, *in haaren waar en aart*, *voorwerpen en eigenschappen voorgestelt*, *en aangedrongen in eene redenvoeringe over Johannes* XV:17. Uitgesprooken in de groote kerk te Leeuwarden, den 3 February 1765, door G.T. de Cock, toen noch Predikant te Harich, onder de WelEerw. classis van Sneek, dog thans te Beetgum. Leeuw. 1765. - (v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz, 540, geeft 1766 aan doch ten onrechte.)

De vlugtige vergankelijkheid van den stervenden mensch. Leeuwarden 1783. Lijkrede op George Frederik Baron thoe Schwartzenberg en Hohenlandsberg (gest. 6 Aug. 1783 te 's Gravenhage). Tekst 1 Petr. 1.24[a]. Uitgesproken te Beetgum den 31sten Augustus 1793.

Proeven van Bijbel-dichten, *Brieven en Mengel-Zangen.* Leeuwarden 1765. Gedichten, door hem vervaardigd komen voor in *Proeven van poëtische mengelstoffen van het genootschap: Kunstliefde spaart geen vlijt.* Ook maakte hij een *Lijkdicht op het overlijden van den predikant Sicco Tjassens*, Gron. 1753. - (Tjassens stierf als predikant van Groningen den 28sten Mei 1783.)

J. Hartog in zijn *geschiedenis van de Predikkunde* enz. (Amsterdam 1861), sprekende over de Cock (a.w. bl. 280/281), zegt dat hij zich 'niet alleen door den inhoud, maar ook door den vorm zijner predikatien onderscheidde.' Voorbij evenwel mag niet gezien worden dat de vorm zijner preeken nog veel te wenschen overliet, en dat hij dikwijls zeer hoogdravend en duister was.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 538-541. E.J. Diest Lorgion, *de Nederd. Herv. kerk in Friesland.* Groningen 1848 blz. 267-284. - In aanteekening 10 geeft Diest Lorgion op de voornaamste stukken, die betrekking hebben op de twistzaak van de Cock.

[Gysbert Cock]

Cock Gysbert (de naam wordt ook geschreven Koek en Coccius) zag het levenslicht te Utrecht, alwaar hij in 1647 als student werd ingeschreven. Hier werd hij bevorderd tot literarum artium magister, en, in November 1655 te Kockengen als predikant beroepen, werd hij hier den 25sten van dezelfde maand bevestigd. Hij stierf er den 12den Mei 1708.

Examen XVIII adsertionum de ratïonis usu in religione Christiana. 1687.

Psalterium Davidis Carmine elegiaco Latine redditum. Acc: hymni quidam sacri in ecclesia decantari soliti. Authore Gijsberto Cocq. phil. doet et v.d.m. Utr. 1700. (Cock schreef dit werk in navolging van een dergelijk boek van Buchanan).

Als krachtig bestrijder van de leer van Hobbes schreef hij: *Hobbes Elenchomerius*, *seu vindiciae pro Lege et imperio et religione contra Hobbesium.* Traject 1668. - *Anatome Hobbesianismi.* Traject. 1680.

v.d. Aa, *ll.* dl. III. bl. 547 vermeldt nog een *Comeetbeschrijving*, die in 1682 te Utrecht het licht zag.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *ll.* dl. III bl. 547-48. Glasius, *ll.* dl. I bl. 296. C. Burmann, *Trajectum eruditum* Traj. 1750. p. 79. Chr. Gottl. Jöcher, *Allgemeines gelehrten Lexicon.* T. I. kol. 1987. Hier lezen we: *Cocq* oder *Cock* (*Gisbertus*), ein holländischer Theologus und Philosophus von Utrecht, ward 1655 Pfarrer zu Kokkengen, einem Dorffe im Gebiete von Utrecht, und starb 1707 daselbst. Er schrieb verschiedenes wider Hobbesiium als: *vindicias pro lege et imperio s. dissert.* 2 *quarum una est de lege in communi*, *altera de exemtione principis a lege*, *contra Th. Hobbesii tr. de cive*, welche nachhero, nebst seinen *vindiciis pro religione in regno Dei naturali*; unter dem Titel: *Hobbes elenchomenus*, zusammen gedruckt worden; *anatomen Hobbesianismi*, legte aber damit wenig Ehre ein; brachte auch die Psalmen Davids in lateinische Verse.

[Hendrik de Cock]

Cock (**Hendrik de**), stichter van de Christelijk afgescheiden gemeenten in Nederland, werd geboren den 12den April 1801 te Wildervank, alwaar zijn vader Tjaarda, landbouwer, schout en daarna burgemeester was. Zijn moeder heette Jantje Kappen de Boer. Na de lagere school in zijn geboorteplaats te hebben bezocht en vervolgens de talen te hebben beoefend, studeerde hij aan de hoogeschool te Groningen, en het was in deze stad dat hij den 14den Mei 1823, door het provinciaal kerkbestuur ‘tot den predikdienst werd geadmitteerd.’ Beroepen in Januari 1824 te Eppenhuizen, werd hij hier, na den 11den Februari 1824 in het huwelijk te zijn getreden met Frouwe Helenius Venema, dochter van Helenius Venema, landbouwer te Wildervank, den 7den Maart 1824 bevestigd door zijn voorganger D.A. de Groot, predikant te Woldersum, met 2 Cor. V:14. Des namiddags van dien dag aanvaardde de bevestigde zijn dienstwerk met een leerrede naar aanleiding van Lucas II:10*b.* Deze zijn eerste standplaats verwisselde hij met Noordlaren (ber. Juli 1827, afscheid den 28sten Oct. met Handel. 20:26-28*a.* Intree met Rom. I:16. Als bevestiger trad op ds. W. Holwerda pred. te Haren met 1 Cor. III:5-15. Dit geschiedde den 4den Nov. 1827). Ongeveer twee jaar had hij hier gearbeid, toen hij beroepen werd te Ulrum (1 Nov. 1829), alwaar hij den 29sten d.a.v. in dienst trad, na er bevestigd te zijn door zijn voorganger P. Hofstede de Groot, die als hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de universiteit te Groningen was opgetreden.

‘Hij had toen een zacht en welwillend, rondborstig en open karakter, doch, afgescheiden van zijn knappe akademievrienden en uit zichzelven niet zeer gehecht aan letterkundige oefeningen, zette hij zijne studiën als predikant niet voort, en, oorspronkelijk goedaardig en toegevend en daarbij weinig doorzigt hebbende bleek het weldra, dat hij voor de heterogene gemeente Ulrum niet opgewassen was en dat hij zich daarbij door eenige orthodoxe dweepers, die zijne vrouw reeds op zijde hadden, liet slingeren.’ Tusschen de aanhangers van Hofstede de Groot en die van zijn kerkeraad, die streng rechtzinnig was, trachtte hij den middenweg te houden, maar als de hyperorthodoxe ouderling Jan Jacobs Beukema (geb. te Ulrum den 15den Juni 1766 gestorven den 21sten Augustus 1850) hem ten laste legde, dat hij niet rechtzinnig predikte, wist hij zich niet te redden of liever zich daar niet boven te

plaatsen door het prediken van een evangelsch christendom en weldra begon de Cock
‘het stelsel van Calvijn

met alle strengheid te prediken. Van heinde en verre stroomde men naar Ulrum om de Cock te hooren, hij begon nu ook met kinderen uit naburige gemeenten te doopen en nam ook van elders leerlingen op zijn catechisatie. Het cl. bestuur van Middelstum zond in den zomer van 1833 een commissie van drie leden, aan welks hoofd stond A. Rutgers predikant te Brede, als zijnde ook bij de orthodoxen, wegens kerkelijke rechtzinnigheid zeer geacht. ‘De bescheidenheid en zachtmoedigheid der commissie, die de Cock het ongepaste en onwettige zijner handeling onder het oog zocht te brengen, vermeerderde slechts de stoutmoedigheid van de Cock c.s., blijvende hij daarmee doorgaan.

In Maart 1833 verschenen te Groningen twee geschriften, waarin gewaarschuwd werd tegen de overdrijvingen van de Cock, het eene was van ds. J. Meyer Brouwer te Uithuizen en heette: *Noodige waarschuwing en heilzame raad aan de gemeente*, *in twee leerreden* en het andere van Dr. G. Benthem Reddingius pred. te Assen dat tot titel had: *Brieven over de tegenwoordige verdeeldheden en bewegingen in de Hervormde kerk.* Tegen deze beide geschriften, richtte in September de Cock zijn: *Verdediging van de ware Gereformeerde leer en van de ware Gereformeerden*, *bestreden en ten toon gesteld door twee zoogenaamde Gereformeerde Leeraars*, *of de Schaapskooi van Christus aangetast door twee Wolven.* In dit schotschrift, worden de beide bovengenoemde predikanten voorgesteld als “Wolven en Phariseën” die godlooslijk tegen duren plicht en eed lasterden, verleidende door Remonstrantsche dwalingen, en die dagelijks gereformeerd en dus gestolen brood aten.’

De Cock werd den 16den Dec. 1833 voor het cl. bestuur van Middelstum gedaagd, 't welk van hem eischte, het doopen van kinderen uit andere gemeenten en het aannemen van vreemde leerlingen na te laten en zijne lasteringen tegen de predikanten Brouwer en Reddingius terug te nemen, wat hij evenwel volstandig weigerde. Hierop volgde schorsing voor onbepaalden tijd, totdat hij schuld zou hebben beleden, met behoud evenwel van tractement. Alle vermaningen waren vruchteloos, niets hielp tot hij den 1sten April 1834 door het provinciaal kerkbestuur van Groningen voor twee jaar werd geschorst, met verlies van bezoldiging.

Vóór het boek van Jacobus Klok, verwer en koopman te Delfzijl: *De Evangelische gezangen getoetst*, *gewogen en te licht bevonden*, welk geschrift in 1834 te Groningen het licht zag, en dat vol grofheden was tegen de gezangen, plaatste hij een aanprijzende voorrede, waarin hij den bundel noemde ‘een geheel van 192 Sirenische minneliederen, geschikt, om de Hervormden al zingende van de Zaligmakende leer af te trekken en een valsche leugenleer in te voeren. Bij wijze van recensie schreef IJntema in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*:

> ‘Hier noodigt ons een slechte Kok,
> Op garstig spek en uijen,
> En bezigt een gescheurde klok
> Om ons tot 't maal te luiden.’

Een werk over de gezangen, van de hand van de Cock zelf zag het licht in 1835 te Groningen, onder den titel: *De zoogenaamde Evangelische gezangen*, *de oogappel der vervoerde en verleide menigte in de Synodale Hervormde Kerk*, *ja zelfs nog van sommige Godskinderen*, *uit blindheid*, *en omdat zij dronken geworden zijn door den wijn harer*

hoererijen, *nader nog getoetst*, *gewogen en te ligt bevonden*, *ja strijdig met alle onze formulieren van eenheid en Gods Woord.* Ten gevolge van het schrijven van dit boek, en dewijl hij de voorrede, vóór het geschrift van Klok geplaatst, niet wilde herroepen, werd hij nu door het prov. kerkbestuur van Groningen, den 29sten Mei 1834 afgezet, maar de synode, voor scheuring bevreesd, reformeerde de uitspraak van het prov. kerkbestuur in zoo verre, dat hem nog zes maanden tijds verleend werd 'om zich te beraden, of hij zijn aanvallen tegen de gezangen wilde herroepen.' Deze uitspraak van de synode, van den 16den Juli 1834, in plaats van de Cock tot inschikkelijkheid te brengen, maakte hem steeds stouter in zijn optreden, waartoe niet weinig bijdroeg het optreden van ds. Hendrik Pieter Scholte van Doveren-Genderen-Gansoijen, die naar Groningen was gekomen en daar hand aan hand ging met de Cock. De beweging werd hoe langer zoo grooter en den 19den October 1834 las de Cock, op een bank bij het doophek, de acte van scheiding voor, welk stuk den 14den October 1834 door 53 lidmaten der Ulrummer Hervormde gemeente geteekend was. Den 20sten Januari 1835 werd hij door het provinciaal kerkbestuur van Groningen, nadat den 16den, de zes maanden, hem ter bedenkens verleend door de synode, verloopen waren, afgezet, en in de *Boekzaal* van Februari, schreef dit kerkbestuur 'dat hij door geen kerkelijke bestuur om zijne *gevoelens*, maar om zijn verkeerd *gedrag* was afgezet'. Veroordeeld bij vonnis van de arrondissementsrechtbank te Appingedam, den 7den Nov. 1834 wegens ongeoorloofde godsdienstoefeningen op den 19den Oct. 1834, tot een geldboete van *f* 150 en drie maanden gevangenisstraf, welke straf hij onderging, kwam hij den 28sten Februari 1835 te Ulrum terug en na nog eenigen tijd in de pastorie aldaar vertoefd te hebben, ging hij den 9den Mei, met zijn gezin naar Smilde, en leidde hij gedurende twee jaren een zwervend leven, overal afgescheiden gemeenten stichtende. In 1837 zette de Cock zich neer als leeraar onder het kruis te Groningen, alwaar hij den 14den November 1842 stierf als Christelijk afgescheiden-gereformeerd leeraar te dier plaatse, op bijna 41-jarigen ouderdom. Het lijk werd op de Zuiderbegraafplaats ter aarde besteld.

De lijkrede op de Cock werd gehouden door H.J. de Wind Chr. afgesch.-geref. leeraar te Leens en draagt tot tekst:

> *Leerrede ter nagedachtenis van den WelEerwaarden Zeergeleerden Heer H. de Cock*, *in zijn leven leeraar bij de Christelijk afgescheiden gereformeerde gemeente te Groningen*, uitgesproken op den 20 November 1842 te Groningen, over Hebr. XIII:7. Groningen 1843.

Behalve de reeds vermelde geschriften zagen van de Cock nog het licht:

> *Ernstige en hartelijke toespraak aan mijne landgenooten in deze zorgvolle en droevige dagen*, *vooral met betrekking tot hunne eeuwige belangen.* Veendam 1834.
>
> *Noodige waarschuwing en tegengift tegen het gruwelijke boek, de Dweeper getiteld*, *waardoor de ware godsdienst en de ware godvreezenden gedreigd worden met uitbanning en vervolging.* Veendam, 1834.
>
> *Openlijk protest tegen zeker blaauwboekje*, *in de maand Nov. 1833*, *uitgegeven bij M. Smit*, *hetwelk vol is van zielverdervende dwalingen en verpestende gronden enz.* Veendam 1834.
>
> *Vriendelijk antwoord aan den kleinen vriendenkring*, *die*, *belangstellend*

in deszelfs eeuwig heil, *mij openlijk de vraag gedaan heeft*: *op welken grond de verpligting der Gereformeerden rust*, *om heden ten dage precies zoo te moeten gelooven als in 1618 en 1619 is vastgesteld.* Veendam 1834.

Hierbij behooren:

De vriendelijke vraag van eenen vriendenkring, *beantwoord uit Damear.* Groningen 1834.
Over de formulieren van eenigheid in de Hervormde Kerk van Nederland, *geschreven uit Damear* (*Vervolg van het antwoord op de vriendelijke vraag van een vriendenkring*). Groningen 1834.
Ernstig antwoord aan de schrijvers van de vriendelijke vraag, *aan den predikant H. de Cock te Ulrum*, *gedaan door een onderzoekend Gereform. Protestant.* Groningen 1834.
Vervolg van het vriendelijk antwoord aan den kleinen vriendenkring enz. Veendam 1834.
Tweede verzameling van eenige brieven der geloovigen, *ten blijke hunner overeenstemming en ter openbaring van de dwalingen en het verderf onzer dagen.* Veendam 1835.
Verder berigt nopens mijne verantwoording voor de Synode, *mijner conditionele veroordeeling*, *en mijne verdere pogingen tot herstel van Gods waarachtigen dienst.* Veendam 1835.
De sluwe en listige raadslagen van drie Achitofels onzer dagen, *door Absalon den wederspannigen en ontaarden zoon van David*, *verworpen tot zijn eigen val en verderf*, *ontdekt*, *geopenbaard en ten toon gesteld.* Groningen 1836.
Besluiten van de nationale Synode, *geh. in 1618 en 19 te Dordrecht uitgegeven door en met een voorrede voorzien van* H. de Cock, Veendam 1833.
Boetbazuin, *geblazen door Derk Jansz.* uitgeg. door H. de Cock. Veendam 1835.
D. Hoksbergen, *Brief over den tegenwoordigen verdorvenen kerkstaat en de verbastering van het schoolwezen*, *gezonden aan en uitgegeven met eene voorrede door den Heer H. de Cock.* Veendam 1836.
(Iets over de liefdebeurten van H. de Cock, *zoogen. geref. leeraar te Ulrum*, *vervuld 25 Aug. 1833*, *te Laagemeden en te Oostwolde*, *en 1 Sept. te Nielzijl*, *benevens een brief aan de Cock en een ernstig woord of de mystieke de Cock vernederd en ten beste geraden.* Gron. 1834).
De leiding des Heeren gehouden met W. Mugge, *stuurman in de Nieuwe Pekel-A*, *door hem uitgegeven met behulp van H. de Cock.* Veendam, 1834.
H. Schuur. *Een zamenspraak tusschen een vader en een zoon*, *over deze tegenwoordige tijden tot onderrigting en bestiering*; *op des Schrijvers verzoek uitgegeven* door H. de Cock. Veendam 1835.
H.P. Scholte en H. de Cock, *Adres aan Z.M. den Koning en opwekking tot een algemeenen dank- vast- en bededag door de Syn. der chr. gereformeerde kerk.* 3de druk. 1836.
De acte van afscheiding van het Ned. Herv. Kerkgenootschap, geteekend te Ulrum, 14 Oct. 1834, is o.a. afgedrukt bij Feenstra, *ll.* blz. 265-267.

Toen eenmaal de scheiding dáár was, heeft de Cock niet meer geschreven en als een geleerde heeft hij zich volstrekt niet doen kennen.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 541-544. M.D. Feenstra, *Beknopte schets der godsdienstige gezindten* enz. Groningen 1864, blz. 254-272. - Dr. J. Reitsma, *geschiedenis van de Hervorming en de Herv. Kerk onzer Nederlanden.* 2de druk. Gr. 1899. blz, 384, 390, 398, 410, 451 en 452. Hier komt over de afgescheiden beweging een rijke litteratuur voor. *Hendrik de Cock*, *eerste afgescheiden predikant in Nederland*, *beschouwd in leven en werkzaamheid. Eene bijdrage tot regt verstand van de kerkelijke afscheiding.* 2 dln. 1859-1864. - Kampen. Een herdruk zag het licht in 1886.

[Helenius de Cock]

Cock (**Helenius de**) zoon van Hendrik en Frouwe Helenius Fenema zag het levenslicht te Eppenhuizen den 1sten November 1824 en ontving zijn theologische opleiding van zijn vader en na diens overlijden van professor de Haan. Reeds op ruim achttienjarigen leeftijd, den 2den April 1843, preekte hij in de schuur van Beukema te Ulrum en uit de wijze waarop hij zijn stof behandelde, bleek destijds reeds, dat, bij voortgaande ontwikkeling, van hem een goed theoloog zou worden. In 1845 predikant bij de Christelijke afgescheiden gemeente te O. en N. Pekela is hij hier werkzaam gebleven tot 1854, toen hij optrad als hoogleeraar aan het seminarium der christelijke gereformeerden te Kampen. Tot het einde van zijn leven is hij aan genoemd seminarium werkzaam gebleven. Hij stierf den 2den Januari 1895. De overledene was ridder in de orde van den Nederl. Leeuw. Hij stond bekend als een zeer verdienstelijk godgeleerde, die, voor het kerkgenootschap, waartoe hij behoorde, verbazend veel heeft gedaan, die in allerlei kerkelijke commissiën heeft gezeten en zeer gezien was.

Hij schreef o.a. *Leerrede over Hebr. IV:9*, uitgesproken den 25 April 1847, ter gelegenheid van het afsterven van den Heer J.H. v.d. Andel, ouderling der chr. afgesch. gemeente. Den Bosch 1847.

De vereenigde Presbyteriaansche kerk van Schotland, *en hare betrekking tot de chr. afgesch. kerk van Nederland.* Kampen 1860.

Hendrik de Cock, enz. Zie de opgave der litteratuur onder 's mans biographie.

Redevoering, *uitgesproken bij gelegenheid van de overdragt van het rectoraat der theol. school te Kampen.* Kampen 1858.

[J. Owen, *Gods gewone handelingen met zondige landen en kerken.* Met een voorwoord van H. de Cock. Nieuwe uitgave. Kampen 1889.

Sicco Tjaden, *aanteekeningen en alleenspraken*, *meest betreffende het verborgen leven van den Heere.* Uit de Latijnsche handschriften van den overledene bijeenverzameld, door Joh. Hofstede, alsmede 15 opwekkende brieven. Met een voorwoord van H. de Cock. Kampen 1858. In 1862 verscheen dit werk met een nieuwen titel, mede te Kampen].

Het driehonderdjarig bestaan van den Heidelbergschen catechismus herdacht. Kampen. 2de druk 1863.

Kort overzicht van de geschiedenis der chr. afg. ger. kerk tot op den tegenwoordigen tijd. Kampen 1860.

Geloofsgetuigenis tegenover de geloofsbelijdenis van H.J. Budding. Gorinch. 1867.

Het geloof eene gave Gods, *of wederlegging van het werk van H.J. Budding*, getiteld: *Wat ik geloof.* Gorinchem 1867.

Gereformeerde kerkregeering of handboek voor leeraars en kerkeraadsleden, *benevens de synodale besluiten der chr. afg. gereformeerde kerk*, *die thans nog van kracht zijn.* Kampen 1868.

Waarom heb ik mijne kinderen laten vaccineeren? Open brief aan den heer D. Wijnbeek; benevens Mr. J. da Costa's denkbeelden, *betrekkelijk de vaccine.* Kampen 1871.

Welke doop kan als de christelijke worden beschouwd? Eene tijdvraag beantwoord. Kampen 1871.

Nieuwe eerzuil voor de Dordsche synode opgericht op den 250en gedenkdag van haar opening. Kampen (den Haag) 1868.

De feitelijke toestand van het christendom en kerk in Nederland. Toespraak gehouden bij het nederleggen van het rectoraat der theologische school te Kampen. Kampen 1865.

Is de leer der absolute predestinatie uitgangspunt of resultaat van de leer der gereformeerde kerk? Eene bijdrage ter juiste beoordeeling van de leer der gereformeerde kerk. Redevoering uitgesproken op den 14en verjaardag der theologische school te Kampen. Kampen 1868.

Veertig jaren. Gedachtenisrede uitgesproken op den dag van het 20jarig bestaan der Theol. school der chr. geref. kerk Kampen 1874.

Handleiding ten gebruike van hen die onderwezen worden in het kort begrip der christel. religie. Gron. 1872.

Het ontstaan der Christelijke gereformeerde kerk, *haar strijd en hare verdere geschiedenis* 1e stuk. *De afscheiding in 't Noorden van ons land.* Gron. 1873.

De geschiedenis der christel. Geref. kerken, *hare wording en hare geschiedenis.* Gron. 1874.

De moderne leerbegrippen voor eenvoudigen duidelijk gemaakt in vragen en antwoorden. Gron. 1871.

Kort begrip der christelijke religie. Gron. 1874.

Historisch overzicht van de formulieren van eenheid en de liturgische geschriften van de christelijke gereformeerde kerk in Nederland. 1879.

Na vijftig jaren. Feestrede bij de herdenking der afscheiding te Ulrum. 13-14 Oct. 1834-1884.

Akte van afscheiding van het Nederl. Hervormd kerkgenootschap, *den 14en October te Ulrum geteekend*, *benevens de notulen van de eerste kerkeraadsvergadering der afgescheidenen. Volgens het origineel gelithogr. en met de autograph, handteekeningen.* Uitgegeven door H. de Cock. Kampen 1868.

J. Borstius. *Eenige korte vragen voor kleine kinderen.* Herzien en verbeterd door H. de Cock. Kampen 1867.

Calvijn Joh. *Institutie of onderwijzing in de chr. godsdienst. Opnieuw uit het latijn vertaald*, *naar de laatste uitgave in Mei 1864*, door G. Baum, E. Cunitz en E. Reuss. Onder medewerking en toezicht van H. de Cock. 1864-1870. 3 dln. Kampen.

De Getuigenis. Maandschrift in het belang van waarheid en godzaligheid. Onder redactie van J. Bavinck en H. de Cock 1869, 1870. Kampen.

C. Ness. *Tegengift tegen het vroeger en hedendaagsch remonstrantisme.* Uit het Fransch. Met een voorwoord van H. de Cock. Kampen 1864.

[Meinhardus Cock]

Cock (**Meinhardus)** zoon van Bernard, med. doct. te Koevorden en Bernardina Fox, werd in 1673 geboren. Hij begon zijn studie te Nieuwenhuis, zette ze voort te Steinfurt en later te Leiden, waar hij profiteerde van de colleges, gegeven door Johs. à Mark en F. Fabricius. - Praeparatoir geëxamineerd is hij in 1695 in de classis Leiden. Beroepen te Sleen, werd hij hier in Mei 1697 bevestigd door ds. Albertus Reiners uit Koevorden (tekst van den bevestiger 2 Cor. III:6 en v.d. bevestigde Kolos. I:25). Hij was achtereenvolgens predikant te Haren (afsch. te Sleen 8 April 1704 met Philip. I:27; intree den 13den April met Kol. I:28, bevestigd door J.H. Dorrië pred. te Noordijk met 1 Tim. VI:11-16); te Winschoten (afsch. 17 Nov. 1709 met Philip. II:12-16, intree met Psalm 51:14*b*, 15 en bevestigd door ds. Meurs uit de nieuwe Pekel A. met Philip. II:29) en te Groningen (ber. den 10den Oct. 1717, afscheid met Hebr. 13:20, 21. Bevestigd door Lamb. Bieruma pred. te Groningen met 1 Cor. III:12-15, den 7den Nov. 1717; intree tekst Jasaja XI:6*b*). Te Groningen is Cock voortdurend werkzaam gebleven tot den 4den Augustus 1742 toen hij stierf. De lijkrede op hem werd gedaan door F.F. Folkers met Hebr. XIII 7. ‘Het werk des Heeren, deed zijn Eerw. niet bedrieglijk, maar met veel ijver, naarstigheit en getrouwheit, en daarom ook niet zonder vrugt en zegen.’

Van hem zag het licht: *Lijkrede of J. Hofstede* (gest. 30 Mei 1736). Deze lijkrede, naar aanleiding van Deutr. 34:5, 6, werd, aan den avond van den sterfdag van Hofstede, door Cock uitgesproken.

Lere der Waarheit die na de Godtzaligheit is, waer in de H. Godtgeleertheit uit Gods H. Woordt verklaert, bevestigt, verdedigt, en op het gemoedt ter betragting wordt aangedrongen. Gron. 1732.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 534/535. *Boekzaal* 1742*b.* blz. 481-487.

Cock was den 18den Mei 1698 in het huwelijk getreden met Alegonda Birze, dochter van Reinder Ottenss. en Christina Heins.

H. Gockinga, predikant te Wilnis, maakte dit grafschrift op hem:

De wêergaloze Cock, die allerhande spijze,
Naar eisch van ieders kracht,
Nauwkeurig heeft bereidt op allerhande wijze;
Die knecht, die dag en nacht
Elk zonder onderscheit, getrouw ten dienste stonde,
Met hart, met mondt, met daadt,
Rust nu, ô wandelaar! van 't zondig lijf ontbonden,
Dat in dit graf vergaat.
En Grunoos Kerke, thans aan 't zinken, zit te wenen
Omdat hij van haar scheidt,
Terwijl zijn ziel, ontheft van smarten, is verschenen
In 't huis, daar niemant schreit.

[Cocquius Adrianus Cocq]

Cocq (**Cocquius Adrianus**) werd naar alle waarschijnlijkheid te Rotterdam, ten jare 1617 geboren (hij werd hier ten minsten door Voetius gedoopt) en schijnt zijn studie in de godgeleerdheid gemaakt te hebben te Utrecht, ofschoon zijn naam in het Album studiosorum van de universiteit d.t.p. niet voorkomt. Na zijn bevordering tot proponent, werd hij in 1642 predikant te Bleiswijk, waar hij zijn boekje *Philosophia Coelestis* (uitgegeven in 1651 te Dordrecht) schreef. Van hier werd hij den 12den September 1652 beroepen naar Sluis, als opvolger van Jodocus van Lodenstein, die naar Utrecht was vertrokken. Hij teekende de wetten van de classis Walcheren den 1sten December 1652. Nadat hij tien jaar te Sluis had gearbeid, kwam hij te Vlissingen, alwaar hij op denzelfden dag beroepen werd als Petrus van der Burcht. Huiselijke omstandigheden gaven aanleiding dat hij zijn ontslag moest vragen, welk verzoek veel haspelarij teweeg bracht tusschen classis en kerkeraad, waarin zelfs gecommiteerde raden en de prins betrokken werden (Cf. G. Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel.* Vlissingen 1768. blz. 148 enz.) Voor de zaak definitief beslist werd, was Cocq, met zijn vrouw Wilhelmina van der der Meer, bereids naar Leiden getrokken, waar hij den 2den Juni 1682, honoris ergo, als student werd ingeschreven (Cf. *Alb. stud. acad. Lugd. Bat.* Kol. 653). Dat hij een zeer geleerd man was en zijn verdiensten als geleerde op prijs werden gesteld, mag blijken uit het feit, dat hij in 1678, door de Geldersche academie, honoris causa, tot doctor in de godgeleerdheid werd bevorderd.

Hij gaf in het licht:

Clavis Evangelii (*Sleutel des Evangeliums*). Amst. 1651.
Commentarius in Ps. CXVIII.
Theologiae praxis, *de ware practycque der godt-geleertheit*, *met een .... toepassinge op de gevallen der conscientie en des .... levens. Tot gerust-stellinge van vele bekommerde zielen en verwackeringe der trage .... in dese bedorvene tijden*, *'t samengestelt door* Adr. Cocquius. Utr. 1558 (Dit jaartal staat verkeerdelijk voor 1658).
Zielewagt der Oprechten over hare beminde, *of het voorname middel tot afwering van Godts zwaardrukkende oordelen over Nederlandts Staat en Kerk*, *nodig betragt in deze tijdt der Bezoekinge tot deelagtigwording van een gewenschte en volstandige vrede met Godt en Menschen*, *voorgestelt uit Psalm 18:24.* (De eerste druk dateert van 1664 een tweede zag het licht te Rotterdam in 1746).
Genesis 3:15. - Plagen des Harten.
Ethica Sacra, *sive observationes critico-sacrae in N.T.* Lugd. Bat. 1678; herdrukt 1691. - *Exercitationes philologico-physiologicae ad Vetus Testamentum.*
De arboribus et plantis sacris.

Van vele zijner werken verschenen herdrukken.

Na zijn vertrek werd te Vlissingen geen beroep gedaan, en dit wel ter voldoening aan de resolutie der Staten d^{o} 7 April 1682, aangaande het verminderen van eenige predikanten, vooral in de steden, als ten platte lande, en dus ook van den zevenden predikant te Vlissingen.

Van het gebeurde te Vlissingen, tijdens het verblijf aldaar van *de Cocq*, zouden we meer weten, indien niet de kerkeraadsacta van 1659-1681, vermoedelijk opzettelijk

waren verdonkerd door ‘iemand, die er niet tot zijn eer in getekent stont.’ Vrolikhert, (*ll.* blz. 163) hierbij stil staande zegt: ‘Zeer hoog nam dit de consistorie.

Waarom men in 't voorhoofd van 't Actenboeck, dat met 1684 begint, leest: *Alzoo het Vlissingsch Kerken Actenboek is en blijft ontvreemd*, *zoo is besloten*, *deze purgerende verklaring hier voor aan te stellen: Ik ben zelvs op generley wijze schuldig aan 't verdonkeren van het Actenboek*, *door myzelven of door anderen*, *door raad*, *ofte daad*, *ofte oogluyking; weete ook niet van agteren*, *veel min van voren*, *van wien*, *door wien*, *ofte hoe*, *ontvreemd en verduystert zy! Ja weete niet*, *of 't zy vernietigt*, *dan of 't nog ergens zy*, *waar ofte bij wien*, *zelvs kenne niemand*, *die van al het voorschreve enige de minste kennis heeft. En zoo daar ooyt enige kennis van kryge*, *belove*, *zulks te openbaren.*

Dat de Cocq ook misschien de auteur zou zijn van *Anatome Hobbesianismi* (cf. Vrolikhert, *ll.* blz. 152 en Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen*, dl. I. blz. 130) berust op een dwaling. De schrijver van de *Anatome* is de predikant van Kockengen, Gisbertus Cock.

Litteratuur: Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel*, blz. 146-154. Nagtglas. *ll.* dl. I. blz. 130. v.d. Aa. *ll.* dl. III. blz. 850/851. Jöcher, *ll.* T. I. Kol. 1987.

[Christiaan Cocq]

Cocq (**Christiaan**) geboren te Amsterdam omstreeks 1670, werd, dewijl hij vroegtijdig zijn ouders verloren had, opgevoed in het Luthersche weeshuis. Bestemd voor den geestelijken stand, ontving hij zijn eerste opleiding van den Lutherschen predikant Theodorus Dominicus, en zette in Duitschland de aangevangen studie voort. Teruggekeerd in Nederland, werd hij hulpprediker te Dordrecht tijdens de ziekte van den Lutherschen predikant aldaar Johannes Leopoldus (gest. den 5den Febr. 1695 te Amsterdam) en na diens overlijden, werd hij zijn opvolger.

Nauwlijks was hij bij de Luthersche gemeente te Dordrecht zijn arbeid begonnen, of hij werd reeds beroepen te Rotterdam, alwaar hij den 27sten April 1695 in dienst trad en een krachtdadig aandeel nam aan de twisten, die op godsdienstig gebied, in 1696 en volgende jaren onder de Lutherschen d.t.p. heerschten. In deze was Cocq het hoofd der zoogenoemde ‘Amsterdamsche fractie’ d.i. van die partij, welke wilde dat de gemeenteleden zich zoo weinig mogelijk met kerkelijke aangelegenheden zouden bemoeien. Zij wilde meer bepaald het oppergezag der Amsterdamsche gemeente; terwijl de andere partij, waartoe zijn ambtgenoot Johannes Boeken behoorde en later diens opvolger Johannes Wilhelmus van Santen de zelfstandigheid der gemeente handhaafden en het recht van den grooten kerkeraad. Dewijl Cocq zeer heftig van natuur was en ziekelijk van gestel, leed hij, aangezien hij het onderspit delven moest, zeer ten gevolge der oneenigheden, en de Rotterdamsche gemeente, die zich tengevolge van dezen kerkelijken twist van de fraterniteit afscheurde, vereenigde zich met andere op Amsterdam ontevredene Luthersche gemeenten tot een nieuwe unie. Cocq over dit alles ten zeerste ontevreden, heeft lang geweigerd, de nieuwe organisatie te erkennen, en zijn kerkelijke plichten volbracht hij voortaan zeer tegen zijn zin. Den 8sten Mei 1723 stierf hij, die gehuwd was met Cornelia Ilzabetha Voet, en zijn ambtgenoot A. Croesen, hield den 28sten van genoemde maand een lijkrede op hem naar aanleiding van Filippenzen I:28.

Van hem zag het licht:

Lijkpredikatie over de woorden van den koninklijken snarenspeelder David. Ps. XVII:5, *ter gedachtenisse van ....* Mr. Johannes Wilhelmus van Sonten, in zijn

leven pred. in de gemeente der onverand. Augsb. geloofsbel. toegedaan binnen Rotterdam. Gedaan den 27 April .. door Chr. Cocq .... en op begeeren nevens deszelfs lijk-digt

in druck gegeven. Rott. 1710. - Aan deze rede van Cocq zijn nog toegevoegd eenige lijkdichten o.a. van Fr. Bosch pred. te Bodegraven, Herm. Vast, pred. te Middelburg, J.H. Vos en Joh. Staphorst.
Israëls plegtige gedagtenisse van zijne verlossinge uyt Egypten, *ter gelegentheyd van het tweede jubelfeest van de hervormingen der euangelische godsdienst*, *door d. M. Lutherus*, *in den jare 1517 den 31 October begonnen.* In een leerrede voorgestelt door Chr. Cocq .... den 31 Oct. 1717. Rotterdam 1717. Tekst. Exod. XIII:3.
Verder verscheen van hem *Treurgalm over het onverwagte*, *dog salig*, *afsterven van ds. J. Boeken* 1697. Hier en daar elders vindt men nog enkele dichtstukken van hem.

Litteratuur: Schulz Jacobi, *Geschiedenis der Luthersche gemeente te Rotterdam* (verschenen in 7 afleveringen 1852-1865) blz. 168-170, 177-210; 214; 218-228; 230; 239 en 240. (Hier is feitelijk alles te vinden, wat van Cocq bekend is, en dit is ook de bron waaruit v.d. Aa, *ll.* dl. III bl. 548-49 geput heeft). Een enkele maal komt Cocq's naam ook voor in *Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederl. Luth. kerk* door J.C. Schultz Jacobi. Rotterdam 1866, in het artikel: *Geschiedenis der Christ. Broederlijke of Haagsche Unie* blz. 9-77.

[Willem van der Codde]

Codde (**Willem van der, Coddaeus, Guilielmus Jacobus**) in 1575 te Leiden geboren, was een zoon van Jacob. Hij ontving in zijn jeugd reeds onderwijs van den beroemden en geleerden Nicolaus Stochius en den 22sten Februari 1588 werd hij als student in de letteren, aan de universiteit in zijn geboortestad ingeschreven (Cf. *Alb. Stud.* kol. 23). Op de studie der oude talen, vooral van het Grieksch en Hebreeuwsch, legde hij zich toe onder Franciscus Raphelingius, terwijl hij van enkele geleerde Joden, behalve het Hebreeuwsch, ook nog het Syrisch leerde. Trelcatius Junius en Gomarus, waren zijn godgeleerde leermeesters. Onder leiding van Lucas Trelcatius hield hij de volgende disputationes, in 1597 *de bonis operibus*, in 1598 *de Cognitione Dei naturali et revelata*, in 1600 *de legitima vocatione et ordine ministrorum in ecclesia*, en onder Fr. Junius in 1596 *de sacrae scripturoe auctoritate* en in 1599 *de resurrectione Christi.* Den 24sten December 1594 hield hij als conrector van de triviale school te Leiden een oratio; *de nativitate christi*, waarvan Bronckhorst getuigt (cf. *Diarium* door J.C. v. Slee p. 68), dat ze was ‘elegans et ornata.’ - In Juni (den 7den, 8sten en 9den) toen de studenten den *Plutus* van Aristophanes, den *Troas* van Seneca en den *Miles* van Plautus gaven, fungeerde hij als Choragus (Diarium p. 91).

In Augustus 1601 zag Coddaeus zich aangesteld tot buitengewoon hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal en reeds in het volgende jaar werd hij professor ordinarius. Als rector der academie fungeerde hij van den 8sten Febr. 1616 tot den 7den Febr. 1617.

Den 1sten Maart 1613 stierf de hoogleeraar Rodolphus Snellius en toen zijn stoffelijk overschot den 6den Maart naar Oudewater werd vervoerd, hield Coddaeus de lijkrede, die in druk verscheen onder den titel: *Oratio funebris in laudem celeberrimi Mathematici D Rudolphi Snellii.* Lugd. Bat. 1623.

Als behoorende tot de Arminiaansche fractie, werd hij in 1619 in zijn waardigheid geschorst en later in 1621 geheel afgezet. Tot zijn opvolger werd benoemd Thomas Erpenius. Was onder leiding van Paulus Stochius een vereeniging te Leiden

in het leven geroepen van Arminiaansch gezinden, om gelden bijeen te brengen voor de afgezette en in ballingschap zwervende Remonstrantsche predikanten, als een bijzonderheid vermeldt Bronchorst, die nog al op Coddaeus gesteld schijnt te zijn geweest, dat laatstgenoemde ook tot de contribueerende leden dezer vergadering behoorde. Dat schout Bont, toen in 1623 de samenzwering ontdekt werd tegen prins Maurits, in den boekwinkel van Govert Basson, ook Coddaeus liet gevangen nemen, tegelijk met Paulus Stochius, kan eenigzins verklaard worden uit de feiten, die genoegzaam aantoonden dat Coddaeus een volijverig aanhanger der Remonstranten was. Duidelijk bleek evenwel 's mans onschuld, en zoo werd hij kort na zijn gevangennemìng ontslagen. Het sterfjaar van Coddaeus is niet bekend, maar zeker is het dat hij in 1625 nog leefde.

Behalve de reeds vermeldde *Oratio funebris* zag nog van hem het licht: *Declaratio D.J. Arminii qua coram potentissimis Hollandiae et Westfrisioe ordinibus sententiam suam explicuit de proedestinatione*, *providentia Dei*, *et id genus aliis doctrinae capitibus*, *in linguam latinam conversa.* Lugd. Bat. 1612.

Notae ad grammaticam Hebraeam Mustini Navarri Morentini. Lugd. Bat. 1612.

Hoseas Propheta, *Hebraice et Chaldaice*; *cum duplici versione Latina et commentariis Ebraicis trium doctissimorum Judaeorum Salomonis Jarchi*, *Aben Ezroe et Davidis Kimchi: Masora item parva ejusque et commentariorum Latina quoque interpretatione: accedunt in fine succinctoe annotationes G. Coddaei.* Lugd. Bat. 1621.

Sylloge vocum versuumque proverbialium. Lugd. Bat. 1623.

Fragmenta comoediarum Aristophanis. Lugd. Bat. 1625.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III bl. 554/555. Glasius; *ll.* dl. II blz. 283-285 (onder Kodde). J.C. van Slee; *Diarium Everardi Bronchorstii.* 's Gravenhage 1898. reg. i v. M. Siegenbeek, *geschiedenis der Leidsche Hoogeschool.* Leiden 1832. 2de dl. Toevoegselen en Bijlagen bl. 86/87. - Id. dl. I blz. 68; 90; 117; 128. Schotel, *de Academie te Leiden.* Haarlem 1875 bl. 87 (hier lezen we o.a. dat Coddaeus door zijn schrijven aan Vorstius er veel toe heeft bijgedragen dat deze naar Leiden is gekomen) blz. 113.

[Johannes Antoon Coenen]

Coenen (**Johannes Antoon**) werd den 16den September 1800 geboren te Gent (Cl. Nijmegen) waar zijn vader M. Coenen[1)] predikant was. Hij bezocht het gymnasium te Nijmegen[2)] en werd den 20sten September 1819 ingeschreven als student in de godgeleerdheid te Utrecht (cf. *Alb. Stud.* kol. 226). De prijsvraag, door de theologische faculteit te Utrecht in 1823 uitgeschreven: *quibus argumentis usus est Tertullianus maxime in apologetico*, *pro commendanda ac defendenda religione Christiana? Quantum singulis pretium est statuendum?* werd door hem beantwoord en dit antwoord werd met goud bekroond. - Gedrukt zag het in 1825 te Utrecht het licht.

Den 4den Mei 1825 werd hij door het provinciaal kerkbestuur van Gelderland tot de evangeliebediening toegelaten en reeds twee dagen later (den 6den Mei) werd hij

1) Een levensbericht van Martin Coenen, geb. den 3den Maart 1757 te Oldenkirchen en gest. den 19den Mei 1842, komt voor in de *Boekzaal* van 1843*a* blz. 129-134.
2) De bevordering naar de academie had plaats den 7den Sept. 1819. Bij deze gelegenheid hield Coenen een door hem zelf bewerkte redevoering over ‘de wijsheids les *γνω□ι σεαυτον.*’

beroepen te Puflyk, waar hij den 14den Augustus door zijn broeder W.N. Coenen, predikant te Herveld, bevestigd werd. Beroepen in Dec. 1827 te Wadenoyen,

kwam hij hier den 17den Februari 1823 en den 3den Oct. 1830 te de Bilt (hier beroepen den 27sten Mei 1830, afscheid 26 Sept. met 1 Thess. III:8, bevestigd door E. Heringa predt. te Blauwkapel met Johs. 13:20, intree-tekst: Coloss. III:16*a*).

Coenen stierf als predikant te Hoorn, (hij was hier van 1836) den 16den November 1852, en na zijn dood verscheen: P.A. van der Scheer, *Leerrede over Handelingen* 7:60*c*, *gehouden den 21 November* 1852, na het afsterven van den WelEerw. Zeergel. Heer J.A. Coenen. in leven predikant te Hoorn. - Hoorn 1882. Coenen schreef tegen dr. J.H. Scholten, hoogleeraar te Leiden, in de *Godgeleerde Bijdragen* van 1846 en wel op blz. 296-320; blz. 621-656 en blz. 785-816.

[Rutgerus Coesveldt]

Coesveldt Rutgerus geboren te Utrecht, waar hij ook studeerde (hij werd ingeschreven als student aan de universiteit in zijn geboortestad in 1645. (cf. *Alb. Stud.* Kol. 4). Beroepen als predikant te Bunnik en Vechten, den 2den Dec. 1651, trad hij hier in 1652 in dienst. Hij stierf d.t.p. in 1686.

Van hem zag het licht:

Geestelijke Anatomie of des ligchaams nuttigheid en ondergang en ziele heerlijkheid, *opgang en oorsprong.* Utrecht 1658.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 597/598. Henricus van Rhenen, *Lijste van de namen der Predikanten* enz. Utrecht 1705. blz. 165.

[Jan Willem Coets]

Coets (**Jan Willem**) geboren te Sprundel (waar zijn vader Jacob predikant was) den 20sten Maart 1718. Als leerling van het Staten college (zijn naam komt in het *Album studiosorum* niet voor) studeerde hij te Leiden. Den 28sten Juni 1740 werd hij door ds. Adrianus Becol in de classis van Leiden praeparatoir geëxamineerd en onder het getal der proponenten opgenomen. Beroepen in April 1741 met authorisatie van den prins van Oranje, werd hij hier, na den 9den Mei zijn peremptoir examen te hebben afgelegd, bevestigd door zijn oom J. Coets, predikant te Baarle, den 11den Juni, met Handelingen 26:16. Coets aanvaardde zijn dienstwerk met Psalm 25*:*4 en 5. - Hij is hier voortdurend werkzaam gebleven en stierf er den 11den Juni 1789 aan de kinderpokken. Den 17den werd de lijkreden gedaan door D. Boot predikant te de Leur, als zijnde destijds de jongste predikant in den ring, met Lucas 24:50*b* en 51; terwijl hij nog eens in den dienst van den 24sten Juli herdacht werd, door zijn neef Jacobus Coets, met Openbaring 14:13*b.*

Van hem zag het licht:

Opwekking van Neerlands volk tot opregte en vuurige gebeeden. Dordr. 1747.

Godt en de Godgeleerdheid nagespoort en gevonden in liefde. Dordr. 1744 en 1754.

De welgelukzaligheid van de genen, *die zig verstandelijk gedragen tegen enen Elendigen*, *of Schriftmatige verklaringe over Psalm 41. Benevens een vertoog van de rampzaligheid van onverstandige goddeloozen in het gemeen*, *en van wrede Tyrannen in het bijzonder*, over Job XV:20-26. Met een breedvoerig

voorberigt, dienende als een sleutel ter opening van verscheiden *andere Psalmen.* Gorinchem 1756.
Een klein Ligt, *in eene nog groote Duisternisse*, *of eenige nadere ontdekkingen uit Gods onfeilbaar Woord*, *nopens het lijden van den eenigen Zaligmaker Jezus Christus*, *en sommige dingen daartoe betrekkelijk.* Utr. 1758.

Litteratuur v.d. Aa, *ll* dl. III bl. 662 (Het artikel, zooals het daar voorkomt, zeer uitgebreid).

[George van Coeverden]

Coeverden (**George van**) werd in 1708 predikant in de gemeente Drijver (Oost-Friesland). Hij kwam hier als proponent en is er voortdurend werkzaam gebleven tot hij er den 18den November 1752, ruim 70 jaar oud (hij werd dus omstreeks 1682 geboren) stierf.

Van hem zag het licht: *De heerlyke en heerscher Israëls*, *naderende tot den Here met offerhande van zijn eige Ziel en Lighaam. Uitgebeelt in Schriftmatige verhandelingen van het lyden en sterven des gezegenden Zaligmakers Jezus Christus. In welke*, *na ene voldoende verklaring van het letterlijke verhaal der evangelisten*, *de zwaarte*, *de voorzeggingen*, *de bewegende oorzaak*, *en de zoete vruchten van elk bijzonder deel van dat zelfde lijden vertoont werden. En tot moetgeving der rechtschapene Christenen*, *voornamentlijk tot ontdekking der zorgeloze mondtbelijderen toegepast.* Amsterdam 1743. Duidelijk is, dat een zeer onvolledige en onjuiste titel van dit boek: *De heerlijkheid en heerscher Israëls over het lijden en sterven Jezu Christi.* Amst. 1643, gegeven wordt door v.d. Aa, *ll.* dl. III bl. 606. De auteur heet hier niet Georg of George van Coeverden; maar Cornelis. Het als ook van v. Coeverden afkomstige boek en dat in 1741 in twee deelen te Amsterdam het licht zag: *De weg des geloofs in samenspraken*, vond ik niet.

[Hermanus Colenbrander]

Colenbrander (Hermanus) geboren te Doesburg, werd, na twee jaar de colleges aan het atheneum illustre te Deventer gevolgd te hebben, den 14den Maart 1825, ingeschreven als litterator te Utrecht. Hij volgde hier de lessen in de godgeleerdheid en werd den 7den Mei 1828, door het provinciaal kerkbestuur van Overijsel, tot de evangeliebediening toegelaten. Reeds den 12den Mei d.a.v. ontving hij een beroep naar Herwen, Aart en Pannerden, alwaar hij den 10den Augustus bevestigd werd door P.A. de Bruin, predikant te Angeren met Matth. X:40. De bevestigde aanvaardde zijn werk met Matth. 28:9. - Colenbrander is voortdurend te Herwen gebleven en er den 4den Mei 1875 overleden.

Van hem zag het licht: *Tweetal leerredenen.* Doesburg 1843.

De vier Evangeliën volgens tijdorde naast elkander gerangschikt. Doesb. 1843.

[Johannes Coitsius]

Coitsius (Coetius, Coutius Johannes) kwam in 1608 te Nijmegen, en uit het feit, dat hij vaak de classis Nijmegen vertegenwoordigde op de provinciale synode, en dat hij daar tot allerlei betrekkingen werd benoemd, mag zeker afgeleid worden, dat hij bij zijn ambtgenooten in achting stond. Zoo woonde hij de Geldersche synode bij in de jaren 1607, 1610 (hier fungeerde hij als scriba) 1612 en 1618, was deputatus synodi van 1610-1612; inspector in de classis Nijmegen in 1607 en 1608, afgevaardigde naar de N. Holl. synode in 1607 en gecontinueerd in 1608; terwijl hij in 1607 genoemd werd om naast Fontanus, Leo, Baudartius en Antonius Thijsius, te trekken ter nationale synode. Opmerkelijk is het dat hij op de Geldersche synode van 1612, niet als predikant verschijnt, maar als ouderling van de kerk te Nijmegen.

In 1617 had men te Nijmegen veel Remonstranten, die, dewijl een belangrijk deel der stadsregeering tot dezen hehoorde, daarin een aanzienlijken steun hadden. Dan in Januari 1618 veranderde prins Maurits de regeering der stad, wat tengevolge had dat in April de predikanten Gerardus Livius, Henricus Lefflerus en Johannes Coutius, werden gesuspendeerd. Deze zaak gebracht voor de synode, werden door haar alle documenten, die er betrekking op hadden, onderzocht en de partijen ge-

hoord, ‘die te hooren noodich waeren, alsmede gelet op den eijsch ende conclusie, de wedersijts gedaen ende genomen, mitsgaders op al hetgeenë daerop in desen deele eenichsints te letten stonden.’ Nadat dit alles gebeurd was, oordeelde zij, ‘vergadert zijnde in den name des Heeren’, dat die ‘vooraengetogene suspensie nae gelegentheijt der saecke in conformiteijt van Godes h. woort alsoo heeft moegen geschieden, dat oick der gemelte predicanten dienst binnen die stad ende kercke van Nijmegen voortaen niet stichtelick te houden zij; totdat sij in toekomenden tijt haer anders mochten hebben gequalificiert, daarvan die voornoemde synodus alsdan sal hebben t' oordeelen’ - De predikanten teekenden de acte van stilstand, herriepen, maar weken daarna van de Remonstranten ganschelijk af, teekenden de canones der nat. synode en werden weder predikanten onder de contra-Remonstranten. Dit geschiedde bij een verdrag te Nijmegen, onder den naam van het Nijmeegsche accoord bekend, den 7den Maart 1623. - Hersteld in zijn waardigheid, werd Coitsius in 1625 beroepen te Kuilenburg, alwaar hij in 1626 gestorven is.

Van hem zag het licht: *Christelycke Aenspraeck der predicanten van Nimmegen*, *aen eenighe lidtmaten der ghemeijnte* - enz. 1618.

Waerachtige beschrijvinghe des .... proces .... tegen Martijn van Voysin .... Met noch een ... sermoen van de eere Marie .... gedaen tot Basel ..., 1608, door Joh. Jac. Grynaeum, doet. ende prof. aldaer. Wt de hooghd. sprake getrouw overgezet door J. Coitsium enz. 1609. Niemegen. Arnhem.

Litteratuur: Reitsma en v. Veen, *ll.* dl. IV reg. i.v. *De Remonstr. Broederschap. Biographische naamlijst* enz. Amsterdam 1905. bl. 346. (Hier is de naam gespeld Coitsius). Joannes Tideman, *de stichting der Rem. Broederschap.* 1ste dl. Amsterdam 1873. bl. 22, 67 en 274. - Vgl. over Martijn van Voysin, Baudartuis, *Memoryen* enz. Arnhem 1624 fo. 132*b* en 133. V.d. Aa, *ll* dl. III blz. 610. (We lezen hier dat 's mans zinspreuk was: ‘l'Eternel ma haute retraite’). *Arch. v. kerkel. gesch. inzonderheid van Nederland* dl. IV bl. 134, 135 en 141, vooral de h.t.p. voorkomende aanteekeningen.

[Johannes Colerus]

Colerus (Köhler) Johannes geboren te Dusseldorp, was eerst predikant te Mülheim, waarna hij eenige maanden de evangeliebediening waarnam (in 1678) bij de Luthersche gemeente te Weesp. Beroepen te Amsterdam den 15den September 1679 in de plaats van ds. Velten, verbond hij zich ‘zijne tong te zullen accommoderen tot de nederduitsche of hollandsche taal en in dezelve zijne predikatiën te zullen houden. Hij behoorde tot de ‘Wittenbergsche’ richting, d.w.z. dat hij de orthodoxe partij onder de Lutherschen vertegenwoordigde. De tijd, waarin Colerus te Amsterdam kwam, was een tijd van groote verdeeldheid in de Luthersche gemeente en aan de heerschende twisten, nam hij een zeer groot aandeel. Al onmiddellijk liet hij zich in met de diakonale kwestie. Diakenen toch eischten, dat ook de rechten, die zij hadden zouden worden erkend, nl. dat bij de aanstelling der kerkelijken bedienden, catechiseermeesters en het beroepen van predikanten, zij niet alleen hunne stemmen zouden uitbrengen bij de benoeming, maar dat zij ook zouden meehelpen aan het opmaken der nominatie. Voor den dag gekomen met dezen eisch in 1671, kregen ze op dit punt hun zin, den 23sten Oct. 1679. Dewijl de diakenen van de vrijzinnige

richting waren, wisten zij door te drijven, dat een vrijzinnig predikant werd gekozen den 15den Febr. 1680, nl. Paulus Weslingh, met wien hij,

zooals beneden blijken zal, straks in groot conflict kwam. Vóór en aleer de strijd tusschen deze twee mannen ontbrandde, kampte hij heftig tegen de beroeping van Theodorus Dominicus, die den 14den October 1683 (niet 1680, zooals v.d. Aa beweert in *ll.* dl. III, blz. 612/613), alweer door den invloed der diakenen, tot predikant werd aangesteld, in plaats van den op 13 Oct. 1680 gestorven ds. Ligarius. Colerus, met zijn geestverwant en ambtgenoot Vos, 'ontzagen zich niet Dominicus voor een ketter uit te maken en weigerden den beroepsbrief te teekenen, tenzij hij, wegens een vroeger gehouden preek tegen de erfstraffen, volgens Ezechiël XVIII:1-4, naar het voorbeeld van Weslingh, zich eerst obligeren en beloven zou geene nieuwe phrases, tegen de symbolische boeken strijdende, op den predikstoel te gebruiken.' Den 17den November zonden zij met Henricus van Born een bezwaarschrift in bij den Lutherschen kerkeraad, tegen genoemde preek van Dominicus (cf. F.J. Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis der Amst. Luth. gemeente.* Amst. 1856. Bijlage H. blz. 105/106), welke bezwaren door laatstgenoemde werden weerlegd (cf. *ll.* blz. 106/108). Pas den 9den Dec. teekenden zij den beroepsbrief in de algemeene vergadering, doch niet dan nadat er hevig getwist was over de vraag: 'Of een gehoorzame zoon zijns vaders misdaad zal dragen en over het onderscheid tusschen kastijdingen en straffen, en of Achan met zijn kinderen verbrand is?' Ook gaf Colerus een boekje uit '*Gottes Heylig recht zu der Erbstraffen*, 'met eene censure van de hooge school te Altorf over eenige stellingen, die de meeningen van Dominicus schenen te betreffen.' De strijd was echter hiermee niet uit. Had hij, den 26sten Oct. zijn intree gepredikt, dit was met groote drukte en beweging, die in het kerkgebouw had geheerscht, gepaard gegaan en niet zonder gevaar was hij huiswaarts gekeerd. Den volgenden dag werden alle Luthersche predikanten voor de burgemeesters ontboden, en werd geëischt dat ze Dominicus als hun ambtsbroeder zouden erkennen, doch al werd dit gedaan, hiermee was de ontevredenheid niet klaar. Deze leidde zelfs tot het stichten eener nieuwe gemeente, die den 6den Augustus 1685 haar eerste godsdienstoefening hield in het oude 'Glashuis,' waarbij de kinderen van Colerus tegenwoordig waren. Bij deze eene preek bleef het echter, want burgemeesters der stad, leidden op de deur slot en kettingen en daarmee was het afgeloopen.

Wat nu den strijd van Colerus betreft met Weslingh, de eerste beweerde, dat alleen het ministerie het recht van den ban of het verbieden van het avondmaal had, terwijl het consistorie (en ook Weslingh) de meening was toegedaan, dat dit dat recht mocht oefenen. 'De twist liep zoo hoog, dat ds. Vos het avondmaal verboden werd en Colerus zich daaraan onttrok, zoodat beiden gedurende twee jaar niet communiceerden.' Toen op Colerus een beroep werd uitgebracht naar Osnabrück, bedankte hij daarvoor in de hoop dat zijn bezwaren, die hij had tegen den gang der zaken te Amsterdam in de Luthersche gemeente en de wijze, waarop die gang daar geregeld werd, zouden opgeheven worden en hij klaagde over onrecht, hem door het consistorie en vooral door ds. Weslingh aangedaan en dit wel, omdat die ontheffing van bezwaren achterwege bleef en zijn ijver voor de ware Luthersche leer, naar zijn overtuiging, werd miskend en misduid. Ook werd hij streng berispt en onderhouden over de wijze waarop hij zich had uitgelaten over hetgeen hij in een preek, den 30sten Juni 1688 te Amsterdam gehouden, had gezegd over de rechtzinnigheid 'indien de predikanten niet meer zorgden voor de reine leer dan

de voorstanders, het zou daarmede slecht staan, daar de ouderlingen of voorstanders de symbolische boeken niet gelezen hadden, en ze ook niet konden lezen omdat zij alleen in de latijnsche en hoogduitsche talen gedrukt waren.' Ook heeft hij zich stellig beleedigd geacht, door de wijze waarop het consistorie hem behandeld had, toen hij de kerk te Amersfoort had ingewijd. Hij had dit gedaan in December 1686. Buiten vergunning, ja zelfs buiten voorkennis van den president, was hij toch derwaarts vertrokken, ofschoon het consistorie had gemeend, ook overeenkomstig het besluit der synode, dat het stichten van gemeenten, zonder dat deze beschikten over de noodige middelen tot onderhoud, moest verhinderd worden. Niettegenstaande dit heeft toch Colerus gepredikt en de kerk te Amersfoort ingewijd 'met eene orthodoxe predicatie,' maar buiten verhindering van zijn dienst te Amsterdam.

Dat Colerus zich onder alle deze bedrijven te Amsterdam niet op zijn gemak bevond is begrijpelijk, al moet onmiddellijk worden toegestemd dat veel van de verdrietelijkheden, waarover hij klaagde, een gevolg waren van zijn optreden, van zijn doen en laten.

Den 2den Juni 1696 werd hij beroepen bij de Luthersche gemeente te 's Gravenhage[1)] en we mogen wel aannemen dat stille blijdschap zich van hem meester zal hebben gemaakt, toen het bericht hiervan hem gewerd. Dat hij evenwel aanstonds geneigd was, die roeping te volgen, schijnt niet het geval te zijn geweest. Aanvankelijk toch meende hij dat nu, wijl de mogelijkheid bestond dat hij weg zou kunnen gaan, zijn bezwaren, die hij nog immer had, wel zouden worden opgeheven. Doch niet alleen dit; neen, maar de vraag deed zich aan hem voor, of hij wel van een meerdere, naar een mindere gemeente mocht gaan? Hij raadpleegde Spener en de theologische faculteit en stelde eindelijk in Augustus de opheffing zijner bezwaren tot voorwaarde om te bedanken. Dan zijne bezwaren werden door de algemeene vergadering afgewezen op den 31sten Augustus en den 9den September werd op zijn verzoek om ontslag bepaald, 'dat men het niet kon geven, maar aan zijn geweten moest overlaten eene resolutie te nemen, gelijk hij zou meenen te behooren.' En als hij ten langen leste aanbood te blijven dewijl hij de gemeente liefhad, als hij dan maar ontslagen werd 'van alle Consistoriale handeling en onderteekening en uitvoering van dingen tegen zijn gemoed,' oordeelde men zich verplicht ook dit te weigeren; en op het bericht van den 16den September uit den Haag, dat hij het beroep had aangenomen, was men zoo verontwaardigd, dat men het verlangde getuigschrift niet wilde geven en zeer waarschijnlijk zou hij het dan ook niet gekregen hebben indien niet de burgemeesters zulks hadden verzocht het wel uit te reiken, terwijl ze hem verboden verdere ministriële functies te Amsterdam waar te nemen, om de rust in de gemeente niet meer te verstoren. Met zijn tractement ontving hij nu het gewenschte getuigschrift en zonder afscheid te mogen preeken, vertrok hij naar den Haag, waar hij kwam op een salaris van *f* 1000 en *f* 125 voor huishuur. Met open armen werd hij hier ontvangen en in den namiddag van den 18den October deed hij zijn intreerede, onder een toevloed van hoorders, als nooit in de kerk gezien was en tot algemeen genoegen. Dan zijn karakter verloochende hij niet,

1) Het behoort tot de waarschijnlijkheden dat de aandacht van den Haagschen kerkeraad gevestigd werd op Colerus door ds. Spitsius, die met hem bevriend was. cf. F.J. Domela Nieuwenhuis, *Gesch. der Evang. Luth. gemeente te 's Gravenhage.* blz. 24.

want ‘terstond toonde hij zijn onverzettelijkheid, zoodat er tusschen de leeraars een twist ontstond, die tot 15 Januari 1694 duurde.’

2½ jaar diende Colerus de Luthersche gemeente in den Haag, toen hij den 25sten Februari 1696 geroepen werd als superintendent naar Aurich. Aanstonds werd (den 11den Maart) zijn tractement met *f* 200 verhoogd om hem tot blijven te bewegen, doch hij bedankte zeggende ‘den naam niet te willen hebben, om meerder geld te blijven, doch wel vorderde hij dat er een reglement zou gemaakt worden ter beslissing van oneenigheden tusschen de predikanten en consistorialen, en dat men zich zou verbinden tot verzorging zijner onmondige kinderen bij zijn overlijden, behalve hetgene wat aan zijn weduwe zou toekomen. Daartoe werd hem *f* 100 per jaar verzekerd, als de kerkekas het kon dragen, en werd de toelage voor zijn huishuur met *f* 40 verhoogd. Toen dit alles geschied was, bedankte hij voor Aurich, iets wat, wegens de verhouding, waarin hij stond tot de Amsterdamsche predikanten, verreikende gevolgen had, want evenzeer als Weslingh met zijn synodale partij door heerschzucht, bevorderde Colerus de scheuring der ‘Fraterniteit’, zoodat met uitzondering van de Utrechtsche, de zich afgescheidene gemeenten, Rotterdam en 's Gravenhage, met de uitgeslotene; Gouda, Enkhuizen, Kampen en Bodegraven in September (den 24sten) 1698, zich onder den titel van ‘Haagsche Unie’ tot een broederschap tegenover de synodalen verbonden. Colerus schreef een verantwoording ‘*tegen de onregtmatige Amsterdamsche procedure aangaande de uitsluiting uit de Fraterniteit*,’ die de Haagsche kerkeraad liet drukken en waarvan hij exemplaren aan alle gemeenten zond (cf. J.F. Domela Nieuwenhuis, *geschiedenis der Amst. Luth. gemeente*, blz. 141/142 en Id. *Geschiedenis der Evang. Luth. gemeente te 's Gravenhage.* Amsterdam 1854, blz, 26-28). In 1705 (den 22sten Maart) werd Colerus door den Haagschen kerkeraad, die na 1701 aan de vergaderingen der Haagsche Unie ‘geen deel meer nam,’ in commissie naar Amsterdam gezonden, om met de andere gedeputeerden over de ‘Unie’ te spreken, waarvan echter het vervolg onbekend is gebleven. En dat werkelijk de liefde voor de ‘Unie’ bij den Haagschen kerkeraad niet diep zat, blijkt wel hieruit, dat hij, na den dood van Colerus, den 1sten Augustus 1707, aan de synode der ‘Unie’ bericht zond, dat de gemeente zich destijds in zulk een staat bevond, dat zij zich met geen synode of buitenvergadering kon bemoeien, en dat hij zich zou houden aan het eigen constitutioneel en vrij recht, terwijl hij, bij bericht van Colerus' overlijden, aan het Amsterdamsch consistorie verzocht om een der predikanten over te zenden, teneinde een liefdebeurt te vervullen. Zeker zou de Haagsche kerkeraad niet aldus gehandeld hebben, indien hij zich niet vooral wegens Colerus, meer dan uit eigen aandrift, aan de fraterniteit had onttrokken.

Den 9den Februari 1699 was op ruim 83-jarigen leeftijd gestorven de Luth. predikant in den Haag, Schellhaemer, en zijn zoon verzocht voor zijn vader in de kerk te mogen oprichten een ‘epitaphium met zijn beeldtenis of portret.’ De meerderheid van den kerkeraad besliste, dat wel het epitaphium zou mogen worden opgericht, doch niet met het portret van den overledene zou worden versierd, maar met diens wapen. Hierover kwam een zoo groote twist, dat Colerus een verhaal schreef van het gebeurde[1)], waartegen een onbekende uitgaf: *Zedige Aenmerkingen en grondig*

1) *Kort en waar verhaal van 't geene omtrent 't opgerechte Epitaphium in de Luytersche kerk in 's Gravenhage*, *voor .... J. Schelhamer is voorgevallen ....* enz. 1699. Zie vooral over deze zaak Knuttel, *Pamfletten Cat. der K.B.* dl. III. nos. 14474-14479.

tegen-berigt, *op het soo genaemde kort en waer verhael van Johannes Colerus*, *mede leer-ouderling*, *in de Luyterse kerk in 's Gravenhage*, *aengaende het gepasseerde omtrent het opregten van het Epitaphium van .... Schelhamer*, *gewesen predicant in deselve gemeente. Door sommige welmeenende en vredelievende Ledematen*, ... *uytgegeven.* 's Gravenhage 1699.

Colerus stierf den 17den Juli 1707, 'na in 1706 de voldoening gehad te hebben dat de hertog van Wurtemberg aan twee Hollandsche studenten te Tubingen vrije kost en studie vergunde, waarop hij met enkele andere predikanten jaren had aangedrongen en dat de Haagsche gemeente een zekeren Schutzeler derwaarts zond met eene ondersteuning van *f* 120 uit de kerkekas'. Eigenaardig is het en zeker mag het wel gelden als een bewijs dat de Haagsche kerkeraad hem niet meer hoog waardeerde, dewijl hij na zijn dood, weigerde aan zijn weduwe, het halfjaar 'genadegeld' (*f* 800) uit te keeren, totdat hij daartoe den 5den Nov. 1708 door het hof van Holland werd gedwongen.

Van hem zag het licht: *Wonderen van Gods Heyligdom*, *behelsende een klaer vertoog van Godts wonderlijke bestieringe*, *in 't beroepen van sijne dienaren tot het H. Predikampt.* In twee predikatien over Jerem. 1 vs. 7.

Deze preek, oorspronkelijk in het Duitsch gehouden, is de intree-rede, waarmede Colerus zijn dienstwerk in den Haag begon. De vertaler was Dr. Eugenius Eijben.

Van de macht en het geweld des Satans omtrent den mensch. Naar aanleiding van Lc. II:14. Amst. 1692. (Cf. Knuttel, *Pamfletten Cat. der K.B.* no. 13892).

Zionis Maria Stuart Fidissima Nutrix! dat is: Zions getrouwste Zoogvrouwe Maria Stuart! ter roemwaardiger gedachtenisse van de Doorlugtigste en Grootmagtigste Vorstinne, *Maria Stuart*, *Koninginne van Engeland enz. om zijn onderlinge waardigheid in de Nederduitsche Tale overgebragt door* doctor Eugenius Eijben. 1695. De tekst is Jesaja 49 vs. 23[1].

De waarachtige Verrijzenis Jesu Christi uit den dooden tegen B. De Spinosa en zijne aanhangers verdeedigt, *in eene predicatie bevestigt*, *in de Christ. Luth. gemeente van 's Gravenhage*, *op den H. Paaschdag*, *in 't jaar onzes Zaligmakers.* 1704. *Benevens een naukeurige Levensbeschrijving van dezen beruchten wijsgeer*, *meest uit het mondeling verhaal van noch in leven zijnde geloofwaardige persoonen*, door Joannes Colerus, *Hoogduitsch predikant in de Christ. Lutersche gemeente in 's Gravenhage.* Amsterdam, bij J. Lindenberg, in 8-groot 14 bladen[2]. Vooral door die levensbeschrijving van Spinoza, heeft Colerus zich naam gemaakt. Werd hij tot het samenstellen van dit boekje gedreven door de overtuiging dat Spinoza de verrijzenis van Jezus ontkende, stellig heeft daartoe ook bijgedragen het feit, dat hij hetzelfde huis bewoonde, waar de wijsgeer zich bij zijn komst in den Haag vestigde, nl. 'op de Veerkaai, bij de weduwe van Velzen' en dat de studeerkamer van den predikant, eenmaal Spinoza's laboratorium was 'of werkplaats, alwaar hij sliep en arbeyde.'

Overgezet in het Fransch, Engelsch en Duitsch, zag een nieuwe druk in onze taal het licht door de bemoeiingen van M.F.A.G. Campbell te 's Gravenhage in 1880 onder den titel: *Leven van Spinosa door J. Colerus.* Voor de vertalingen ver-

1) Zie Meulman, *Cat. v. tractaten* enz. 3e dl. Amst. 1868, blz. 58, no. 6981.
2) Tegen deze preek kwam uit: *Text of Predikatie gedaen binnen 's Gravenhage op den eersten Paaschdag door domine Koleeres over het lyden en kruycigen onser Saligmaker enz.*

gelijke men: *Bijdragen tot de geschiedenis der Evang. Luthersche kerk in de Nederlanden*, verzameld door J.C. Schultz Jacobi en F.J. Domela Nieuwenhuis, 7de en laatste stuk. Utrecht 1845. Aanteekening *a* op blz. 40/41. Dr. Campbell *ll.* voorwoord blz. VI en VII. *Fortsetzung und Ergänzungen zu Chr. Gottl. Jöchers Allgem. Gelehrten Lexico* voor J. Chr. Adelung. 2er Bd. Leipzig 1787. kol. 409. Hier wordt o.a. gezegd: 'Das Leben des Spinoza, welches unter Colers nahmen sich in der Refutation des erreurs de B. Spinosa, Brüssel, 1731. 12 befindet, ist von dem ungenannten Herausgeber sehr verfälscht worden.' cf. Aankondiging *Boekzaal.* 1706[l]. blz. 118-137.

Nog bestaat in druk van hem: *Vroome en dankbare toehoorders memorie-Boekje*, *aangaande leer*, *leven en sterven harer in God ontslapene leeraren*, *ter gelegenheid van het .... afsterven van .... Clemens van Bijleveld*, *leeraar der Christ. Lutherse gemeente tot Gouda ....* enz. Gouda 1698.

De ambtgenoot van Colerus, Joh. Spitsius, gaf na 's mans dood uit: *Eer- en gedachtenis Columne*, *opgeregt ter geheugenisse over het salige afsterven van Joh. Colerus.* 1707. Over Ps. 71 vs. 17 en 18, in twee deelen verdeeld: 1. Davids smeekgebed, en 2. Gods hulp en ontzet. Van dit werk getuigt Domela Nieuwenhuis in *Bijdragen* enz. blz. 41: 'Een ware curiositeit. Naauwelijks is het te begrijpen, hoe een man met gezond verstand zoo verward kan stellen, en onoordeelkundig Bijbelteksten aan elkaar snoeren.'

Ter eere van den- schrijver van Spinoza's leven, werd een zilveren gedenkpenning geslagen.

Litteratuur: F.J. Domela Nieuwenhuis, *geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche gemeente.* Amst. 1856, blz. 128-142. Id. *geschiedenis der Evang. Luthersche gemeente te 's Gravenhage.* Amsterd. 1854. blz. 24-33. *Bijdragen tot de geschiedenis der Evang. Luth. kerk in de Nederlanden*, verzameld door J.C. Schultz Jacobi en F.J. Domela Nieuwenhuis, 7de en laatste stuk. Utr. 1845. blz. 32-43. Hier wordt Colerus geteekend als prediker, zijn verdiensten als zoodanig waren niet groot. Kan van hem getuigd worden, dat uit zijn preeken taalkennis en geschiedkundige geleerdheid blijkt; 'ze verraden tevens gebrek aan smaak in den spreker, die het regte denkbeeld van stichting blijkbaar niet kende.' - v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 613.

[Johannes Christophorus Colerus]

Colerus Johannes Christophorus was een neef van den voorgaanden en bezocht in zijn jeugd Giessen, Marburg en Altorf. We vinden hem als predikant bij de Evang. Luth. gemeente te Monnikendam van 1702-1704 en vervolgens te Zaandam, waar hij werkzaam gebleven is tot zijn dood, den 2den Mei 1720. Een puntdicht, door hem gemaakt en dat niet onverdienstelijk is, vond een plaats achter de preek van zijn oom *Zionis Maria Stuart fidissima nutrix* enz. Nog bestaat er van hem een bundel gezangen (24) van geestelijken aard uit het Duitsch in onze taal overgezet en bestemd voor kerkelijk gebruik. Deze overzetting onderscheidde zich boven die van zijn voorgangers door zuiverheid van taal en vrijer en vloeiender stijl. Er bestaan verscheidene drukken van.

Nog zijn van hem: *Lijkpredikatie op ds. Jacobus Wehard* 1718.

Esra's predikstoel.

De vreugde Israëls over de inwijinge van Salomo tot haren Koning ter gelegentheid

van de kroninge des doorlugtigsten en grootmagtigsten Vorsten en Heere George Lodewijk ..... over 1 Reg. cap. I. vs. 38, 39. - 1714.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 614. J.C. Schultz Jacobi .... en F.J. Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen* enz. 7e stuk, blz. 53.

[Alphonce Pierre Antoine du Cloux]

Cloux (**Alphonce Pierre Antoine du**) zag het levenslicht ten jare 1808, en werd, na volbrachte studie aan de Groningsche hoogeschool, als candidaat in de godgeleerdheid en letteren, den 4den Augustus 1830 door het provinciaal kerkbebestuur van Drenthe, tot de evangeliebediening toegelaten. Beroepen te Vierhuizen den 28sten Februari 1832 werd hij hier den 13den Mei bevestigd door G. Palmer Houwerzijl pred. te Jukwerd, met 1 Tim. III:1, terwijl de bevestigde zijn ambt aanvaardde met Gal. VI:14*a*, 'ten betooge, dat in de voortreffelijke bediening des woords, alleen het kruis van Christus, het voorwerp van roemen voor den leeraar moet zijn.' Hoe du Cloux zijn ambtsbezigheden opvatte en dat hij een beslist voorstander was van de leer der vaderen, bleek aanstonds bij zijn eerste optreden, en aan datgene wat hij als zijn roeping en plicht beschouwde, is hij voortdurend getrouw gebleven. Hij wilde goed Gereformeerd zijn, dit bleek uit zijn werk, uit zijn woord.

Achtereenvolgens is hij predikant geweest te Losdorp 1837, te Oldebroek 1851, te Oud-Alblas 1856, te 's Grevelduinkapelle 1857, vanwaar hij in Augustus 1864 beroepen werd naar Spijk (Groningen, classis Appingadam). Hij preekte afscheid te 's Grevelduinkapelle den 27sten November met Handel. XX:26 en 27 en begon, na door zijn neef ds. J.J. Boerma te zijn ingeleid met Rom. X:15*b*, zijn dienstwerk in zijn nieuwe gemeente met 1 Cor. IV:5. Du Cloux werd emeritus den 1sten Sept. 1873 en stierf den 30sten Juli 1890.

Van hem zag het licht:

Het gerevideerde algem. reglement voor het bestuur der Herv. kerk in Nederland, met eene inleiding en aanteekeningen. Gron. 1848.

Concept-protest in te leveren tegen het gerevideerd reglement voor het bestuur der Herv. kerk in Nederland met een voorberigt. Gron. 1848.

Vrijmoedig woord aan de Herv. gemeenten over de toeligting van het gerevid. alg. regl. voor het bestuur der Herv. kerk in Nederl. door een lid der Synode. Gron. 1849.

Bijbelsche historievragen, tot gebruik van catechisatiën. 2de dr. Rott. 1862.

De waarachtige bekeering des zondaars. Leerrede over 2 Chron. 33:13*b.* Rott. 1861.

Drietal leerredenen over Lucas IX:57-62. Rotterd. 1862.

Een woord aan allen, die het heil der kerk ter harte gaat. Naar aanleiding van Matth. III:10. Overgedrukt uit het tijdschrift: *de Wachter op Sions muren.* Gorinch. 1853.

Het gebed om wijsheid op dat men op zijn einde leert merken. Leerr. over Deut. 32:29. Rotterd. 1860.

Het heerlijk voorregt van hen die God liefhebben. Leerr. over Rom. VIII:28. Rotterd. 1861.

Het volgen van Jezus in eigene kracht. Leerr. over Luc. IX:57 en 58. Rotterd. 1861.

Leerredenen (Eerste zestal). Rotterd. 5e dr. 1857. *Leerredenen* (tweede en derde zestal). Rotterd.? - *Id.* Vierde zestal (Oldenbroek 1855). - *Id.* Vijfde-, zesdezevende zestal. Rotterd. 1857.
Sterkte in God. Leerr. over 1 Samuel 30:6b. Rotterd. 1861.

Twaalftal leerredenen. Rotterd. 1858.
Twaalftal lijdensstoffen. Rotterd. 1859-60.
Twee vragen des tijds. Wat deden vele regtzinnige leeraars en leden der Ned. Herv. Kerk tot nu toe? en wat moeten wij thans doen? Gorinch. 1855.
Viertal leerredenen, *bij gelegenheid van het Kerstfeest.* Rotterd. 1857.
Viertal leerredenen, *bij gelegenheid van het Paaschfeest.* Rotterd. 1858.
Zijt altijd bereid tot verantwoording, *aan een iegelijk*, *die u rekenschap afeischt.* Een woord (naar aanleiding van 1 Petri III:14*b* en 15) *gegeven in antwoord op de vraag door de redactie van de Morgenster aan mij gedaan.* Gorinchem 1854.
Leerrede over Jesaja 52:7. Uitgegeven ten voordeele van een weldadig doel. Utr. 1874.
Twaalftal leerredenen. Rotterd. 1867. 2e Serie. No. 1-12.

Hij schreef een voorwoord voor: *De leer van Dr. J.C. Zaalberg Pzn. in lijnregte tegenspraak met de leer der Hervorming*, *afgeleid uit zijnen strijd met de Heeren A. Frentrop en J.C.H. Muré*, *door een lid der Vereeniging van vrienden der Waarheid*, afd. 's Gravenhage. .... 's Gravenhage 1856. - *Opwekking aan de Christenen in de Nederl. Herv. Kerk tot gemeenschappelijke strijdvoering tegen de dwalingen*, *in de kerk ingedrongen en door de besturen der kerk tot nu toe geduld.* 2e dr. Rotterd. 1854.

Geesjen Pamans, *Gods genade verheerlijkt*, *of echt verhaal van geestelijke bevindingen enz. tot eer van God en stichting van den evenmensch*, *uitgeg. naar Bentheimsche kerkeorde.* Op nieuw uitgeg. en met een voorrede voorzien door A.P.A. du Cloux. Arnh. 1855. - B. Philpot, *Leerredenen.* Eerste tot derde viertal ..... Heeg. 1857. - *De kerkelijke strijd bij de Nederd. Herv. gemeente te Middelburg*, *sedert de maand Sept. 1855.* Rott. 1857. - *Verslag over het ontstaan en de aanvankelijk verrigte werkzaamheden der vereeniging:* Hebt acht op u zelven en op de leer, gevestigd te Rotterdam. Met voorwoord en naschrift van A.P.A. du Cloux. Gor. 1854. - M. de Bruyn, *Het ziek- en sterfbed van Margaretha Christina de Bruyn*, *geb. te 's Gravenhage*, den 4en Jan. 1857, en aldaar overleden den 5en Aug. 1864. 's Gravenhage 1865.

Welk geschrift van du Cloux men ook leze, steeds openbaart zich dezelfde geest, die doortrokken is van de leer der vaderen, als de volijverige verdediger van de leer der Gereformeerde kerk, staat hij steeds en immer op de bres, en waar hij voor haar gevaar vreest, daar laat hij niet na zijn waarschuwende stem te doen hooren. In de verschillende gemeenten, die hij achtereenvolgens diende, was hij zeer bemind èn om zijn preeken èn om zijn werkzaamheden, die hij verrichtte.

Tegen hem kwam o.a. uit: *Open brief aan A.P.A. du Cloux*, *naar aanleiding van eenen brief door zijn Eerw. geschreven aan zijnen vriend G. Besselaar te Rotterdam*, *en medegedeeld in het* '*kerkelijk tijdschrift*', 4en jg. 1850, no. 11 en 12. 's Hertogenbosch 1861.

[Daniel Colonius]

Colonius (Daniel, van Keulen) was de zoon van Pieter uit Gent, die zich, om aan de geloofsvervolging te ontkomen, genoodzaakt had gezien zijn vaderland te verlaten,

en die eindelijk in 1559 predikant werd te Metz. In deze plaats zal, volgens v.d. Aa (*ll.* dl. III, blz. 627), Daniël, den 27sten September 1566 geboren

zijn[1]. 9 jaar heeft de vader met zeer veel succes het evangelie verkondigd te Metz en omstreken, toen hij in 1568 stierf, waarna de weduwe naar Gent terugkeerde met haar kinderen. Als de Spaansche troepen echter deze stad naderden, verliet zij Gent en vestigde zij zich in ons land. De Waalsche synode te Antwerpen in 1583, begaan met het lot van de weduwe en hare kinderen, heeft Daniël, die zich bereids grondig in veel en velerlei te Gent geoefend had, tot haar leerling aangenomen en hem naar Genève gezonden, om daar zijn studie voort te zetten Hier volgde hij de lessen van Beza, en het kan wel geen verbazing wekken, dat de jonge man, wiens vader een vurig en volijverig aanhanger van Kalvijn (deze toch had hem tot predikant geordend) was, nu hij te Genève, onder leiding van Beza, den man, die, we zouden haast zeggen, meer dan iemand anders heeft meegewerkt aan de inbrenging van het Kalvinisme bij de studenten te Genève, gekomen was, geheel en al in het Kalvinisme opging, waaraan hij dan ook steeds trouw gebleven is, en die zich zelven, door de uitgave der *Analysis Paraphrastica Institutionum Theologicarum* Johannes Calvini, een onverwelkbare eerezuil heeft gesticht. Met hart en ziel was Colonius Kalvinist, en de liefde voor den grooten reformator, de hooge achting die hij voor de *Institutio Christianae religionis* gevoelde, heeft hij nooit beter kunnen toonen, dan door de *Analysis.*

In 1589 kwam Colonius te Leiden, alwaar hij den 16den Augustus in het *Album studiosorum* (cf. *Alb. stud.* Kol. 26) werd ingeschreven. Met J. Taffin tegelijk geëxamineerd door de predikanten uit Leiden en naburige gemeenten, werden beide candidaten onmiddellijk gesteld in dienst der kerken en nu begon Colonius met het bedienen der Waalsche kerk te Rotterdam, wat hij dan ook geregeld deed. ‘Les actes du synode de Delft du 6 Septembre 1590 constatent qu'a cette époque, le culte était déja regulièrement célébré à Rotterdam par Daniël de Cologne depuis un certain temps, sans que nous puissions fixer exactement l'époque. Cependant la prédication du jeune pasteur avait pu être assez goûtée, pour qu'il fût possible de prévoir qu'il serait appelé à la tête de la nouvelle Eglise.’ Die aanstelling tot predikant bij de Waalsche gemeente te Rotterdam, had plaats op het einde van 1590 ‘et en Janvier 1591, il était confirmé officiellement par le magistrat de la ville,’ en de kerken te Dordrecht, Leiden en Delft (d.w.z. de predikanten dier kerken) zagen zich belast met het doen der afkondigingen en der bevestiging. Het beding was gemaakt dat de nieuwe predikant bepaaldelijk zou verbonden zijn aan de Waalsche gemeente; maar als zijn Hollandsche ambtgenooten zijn hulp mochten inroepen,

1) Glasius, *ll.* dl I. blz. 300, zegt dat ‘Colonius waarschijnlijk te Gend geboren is.’ Dit is stellig niet zoo, dewijl de vader reeds in 1559 predikant was geworden bij de Protestantsche gemeente te Metz en vóór dien tijd een poos had doorgebracht te Genéve, alwaar hij door Kalvijn tot predikant geordend was. Dit zegt ons X. Dietsch in zijn *Die evangelische Kirche von Metz* (Wiesbaden 1888). blz, 93 u.z.w.: ‘Peter Colonius kam nach Metz im Februar 1559, liesz sich aber vorerst nicht in dieser Stadt nieder, was mit zu groszer Gefahr ebensowohl für ihn als für seinen Beschützer und die Kirche verbunden gewesen wäre, sondern en begab sich nach Montoy, wo er im gräflich Clervant'schen Schlosse von dieser Zeit an regelmäszige Gottesdienste abhielt, welchen nicht nur die Bewohner von Montoy, aber auch viele Metzer beiwohnten.
Peter Colonius war von Calvin zum Prediger ausgebildet worden; er brachte demgemäsz seine calvinistisch-theologischen Anschauungen in der Metzer Kirche soviel als möglich, besonders in der Organisation, welche seine Hauptaufgabe hier war, zur Geltung.’

dan mocht hij wel helpen, doch hij moest eerst de Fransche kerk bedienen door elken Zondag te preeken en dit liefst des morgens. Jammer dat het oudste kerkeraadsnotulenboek der Waalsche gemeente te Rotterdam verloren is geraakt, zoodat we van zijn werkzaamheid d.t.p. niet al te veel weten, stellig evenwel was hij spoedig een man van invloed èn in zijn gemeente èn in de kerk.

Uit het meegedeelde blijkt dat feitelijk Colonius niet geheel en al behoorde aan de Waalsche kerk, maar ook de volkskerk, d.w.z. de Hollandsche kerk, zich desnoods van hem mocht bedienen, en ongetwijfeld moet hieruit verklaard worden dat hij af en toe door de classis van Rotterdam werd afgevaardigd tot bijwoning van de particuliere Zuid-Hollandsche synode. Hij was op de synode van 1593, waar hij met Cornelius van Hille werd benoemd om mondeling aan te spreken Henricus Bulckius, die in zijn onboetvaardigheid persisteerde 'ende met de schriftelycke vermaninge aen hem gesonden' den spot dreef. Verder zag hij zich aangesteld om het boek van Caspar Bygaerden te onderzoeken. Ook in 1599 was hij ter vergadering van Z.-Holl. synode, eveneens in 1601, bij welke gelegenheid hij gedeputeerd werd 'om op den synodum van Noordhollandt te compareren.' Hetzelfde deputaatschap werd hem eveneens opgedragen in 1602.

Was in 1606 (art. 41) bepaald, dat de dienaren des woords de Confessie en den Catechismus 'neerstelijc souden doorleesen ende haere aemerckingen in den classen in brengen,' nu was Johs. Wtenbogaert met nog drie andere predikanten door de synode opgedragen om aan de professores theologiae te Leiden en aan de regenten van het Staten- en Walen-college te vragen of zij ook aanmerkingen hadden op de genoemde twee formulieren van eenigheid, en het was aan Wtenbogaert c.s. dat Colonius antwoordde: 'sich in desen te sullen reguleren na de resolutie der Walscher synodi ende dat hy syne aenmerckinge (so hy eenige sal hebben) dezelve' zou ter handen stellen.

Uit Rotterdam was Colonius naar Leiden getogen. Wat was het dat hem hierheen gedreven had? 'Dezelfde reden, die de Nederduitsch-Hervormde kerk bewoog een Collegium Theologicum te stichten, deed de synode der Waalsche kerk besluiten tot het oprichten van een Collegium Gallicum: de behoefte aan geschikte leeraars. Reeds had zij, kort na de grondvesting der hoogeschool te Leiden, bij de gemeenten in de zuidelijke, zoowel als noordelijke Nederlanden gelden ingezameld, om eenige jongelieden voor de dienst der kerk op te leiden; doch zij achtte het beter, dat deze, gelijk de bursalen, onder discipline werden gesteld van een bekwaam en geschikt regent, en op de synode, in 1605 te Zierikzee werd besloten, de kerk tot het verleenen van meerdere bijdragen, de Staten van Holland en Zeeland tot ondersteuning uit te noodigen, en een regent te benoemen. De gemeenten waren terstond bereid, de Staten van Holland verleenden voorloopig een jaarlijkschen onderstand van *f* 800, en die van Zeeland van *f* 200. Hierop werd Daniël Colonius het regentschap opgedragen en hem de bijdragen der Staten tot jaarwedde toegewezen.' Den 30sten Mei 1606 werd het nieuwe collegie ingewijd door Johannes Polyander à Kerckhove. Als regent was Colonius verplicht aan de studenten les te geven in de wijsbegeerte en in de godgeleerdheid[1)].

Was de richting van Colonius verdacht? Ja. Immers vertelt dr. Cramer in zijn

1) Dr. J.A. Cramer, *Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme.* Utrecht 1889. blz. 18.

Abraham Heidanus, dat er velen waren, die het aan Caspar van der Heyden afraadden, zijn zoon aan het opzicht van Colonius toe te vertrouwen, daar deze algemeen als onrechtzinnig bekend stond. Caspar ging echter op deze raadgeving niet in, dewijl hij vermoedde 'dat de bezadigde aard van zijn geleerden vriend tot die beschuldiging aanleiding had gegeven, in eenen tijd, waarin men allicht voor eenen vijand der zuivere waarheid werd uitgekreten, als men niet mede wilde doen in het schelden en razen jegens andersdenkenden.' Ook nog van anderen kant weten we dat regen de rechtzinnigheid van Colonius bezwaren werden ingebracht. In Juni 1610 was de predikant Aemilius gestorven en Hommius trachtte met opzet de vervulling der vacature te verschuiven; maar in December 1611 'tastte de Magistraat door en stelde den kerkeraad voor zich te conformeren met het door hem gemaakte tweetal, Daniël Colonius, regent van het Waalsch College en Petrus Cuylius, predikant te Oegstgeest.' Naar aanleiding hiervan was het dat Hommius schreef: 'Tot nu toe was het in onze kerk naar tijdsomstandigheden nog tamelijk rustig, maar wij vreezen nu voor moeite. Colonius is bij velen een weinig verdacht en Cuylius staat geheel aan de zijde der Arminianen. Wellicht zullen we Colonius niet verwerpen.' Het einde der historie is geweest dat Colonius beroepen werd en dat hem door een commissie uit den kerkeraad, waar ook Hommius bij was en twee uit den magistraat, de beroeping gebracht werd. 'Colonius nam haar aan en een paar maanden na zijne indiensttreding (14 Juni 1612) schreef Hommius: Ik twijfel nauwelijks, of (Colonius) is met ons in alles der rechtzinnige leer toegedaan,.... maar hij spreekt zijn gevoelen over de controverse artikelen nooit in 't publiek uit, wat onze kerk in 't geheel niet bevalt. Zij meent dat hij ten minste eenig getuigenis aan de waarheid moet geven. Zelf heb ik nog geen redenen kwaad van hem te denken of te verwachten. Wel zou ik wenschen, dat hij een gepaste vrijmoedigheid gebruikte, maar wat te doen met die menschen, die vreesachtig zijn en gaarne bij beide partijen in een goed blaadje staan.' Men merkt het, geheel zuiver in de oogen van Hommius was Colonius nog niet, doch het begon bij te draaien. Festus twijfelde er nauwelijks meer aan of Colonius wel zuiver was in de leer, alleen, hij wilde dat hij wat meer zou getuigen en de 'controverse artikelen' in het publiek behandelen.

In December 1614 vinden we Colonius ontboden op het gemeentehuis, om daar te verschijnen voor den magistraat, ten einde zich uit te laten over de vraag, of de kerkeraad al dan niet zou gecontinueerd worden, iets, wat Colonius goed vond, en in 1615 was Hommius geheel en al verzoend met de zienswijze van zijn ambtgenoot, blijkens hetgeen dr. Wyminga meedeelt in zijn *Festus Hommius* (blz. 246), dat Hommius zich schikte in den toestand, daartoe door de omstandigheden gedwongen, en zeker vreesde hij, dat bij verzet de libertijnsche Magistraat zich niet ontzien zou, hem en Colonius eenvoudig af te zetten en alzoo de talrijke gereformeerden in Leiden van hunne voormannen te berooven.'

In zijn *Historie der Hervormde kerke te Gent* (Utrecht 1785) schrijft W. te Water op blz. 176: 'Hij verscheen getrouwlyk, van wegens het Fransch Collegie op de Walschen Synoden (de regent van het Waalsche college 'moest op elke synodale bijeenkomst verschijnen, en van het college verslag doen), in welke hy veelmaelen het ampt van Voorzitter bekleedde, en die hem in 't jaer 1618 na Zeelant zond om met de Heeren gecommitteerde Raeden van Zeelant, met de Heeren van den Vrye te Sluys, en met de Ingelanden van het eilant Cadzant te overleggen,

hoe best de nodige kosten te vinden tot het onderhout van eenen Franschen Predikant te Groede, met dien uitslag dat eerlang tot predikant in die plaats wert aengestelt Jean de Prat.'

Als predikant te Leiden, en wel bepaaldelijk bij de Ned. Herv. gemeente, was hij belast met een onderzoek van de materie in zake een door Vossius overgeleverd geschrift, terwijl hij ook gemoeid is geweest in de aangelegenheid Bodecherus. Met Hommius, zag hij zich door den kerkeraad belast 'bij de eerste gelegenheid de saecke van den schout ter hand te nemen' (dit was een tuchtzaak) en ook had hij namens den kerkeraad met Hommius en Fabritius te protesteren tegen de bestraffing, die Ludovicus de Dieu op het stadhuis toegediend was over een zijner predikatiën. Met Junius en Hommius moest hij den 'Heere van Warmont aensprecken over de verkiesinge van ouderlingen ende diaconen te Warmont ende Woubrugge,' en zitting had hij in de commissie, die benoemd was om een remonstrantie te ontwerpen ter beantwoording van een missive der gecommitteerde raden, in zake het optreden van den Heer van Poelgeest te Koudekerke, waar hij krachtens het 'just patronatus,' Nathanaël Middelhoven tot predikant had benoemd.

Als predikant heeft Colonius zich naast zijn regentschap zeer verdienstelijk gemaakt en met tal van kerkelijke aangelegenheden zag hij zich belast door den kerkeraad. In particuliere synoden heeft hij, na de nationale Dordsche synode, die hij bijwoonde, geen zitting meer gehad. Met Rivet, Walaeus, Ludovicus de Dieu en Abraham Heydanus, behoorde Colonius tot de beste en meest intieme vrienden van Hommius, en zeker zou dit niet het geval zijn geweest, als laatstgenoemde ook maar in een enkel opzicht aan de rechtzinnigheid van Colonius had getwijfeld. Wegens het zachtmoedig karakter van Colonius en het niet op den voorgrond brengen der controverse punten, moge het er eenigzins den schijn van gehad hebben, in den eersten tijd van zijn optreden als regent van het Waalsche college en toen hij pas predikant was, zijn wijze van doen, zijn houding hebben te over getoond, dat er geen reden tot twijfel bestond aan de rechtzinnigheid van zijn godsdienstige overtuiging.

Als afgevaardigde der Walen heeft Colonius ook de nationale synode te Dordrecht bijgewoond en in de nazittingen en nog daarna, werd hij belast met het in orde brengen vooral ook van de schriftelijke nalatenschap dezer belangrijke kerkvergadering. Zoo werd Colonius in de 155ste zitting der synode (13 Mei 1619) met Thysius, Faukelius, Hommius en Udemannus aangewezen om de 'Latijnsche, Fransche ende Nederlantsche exemplaren van de Nederlantsche confessie' met elkander te vergelijken 'nademael in alle de editien enighe verscheydentheyt in sommighe woorden bevonden wort, op dat in een yder van dese drye talen, uyt alle de editien, een exemplaer zoude moghen geformeert worden, 't welck men voortaen voor autentyck' zoude houden 'ende datmen in dese vergelyckinghe insonderheyt letten zoude op dat exemplaer het welcke inde Nederlantsche en de Fransche kercken tot noch toe voor autentijck is gehouden gheweest.' Dat de synode hem tot deze taak benoemde is begrijpelijk, immers was niemand dan hij beter in staat als regent van het Waalsche college om den Waalschen tekst der commissie te herzien, dewijl hij reeds in 1607 in een commissie had gezeten door de Waalsche synode benoemd, welke in opdracht had 'de confronter les confessions de foy de diverses impressions.' Voor de wijze waarop zich de revisie heeft toegedragen kan hier

volstaan worden met te verwijzen naar Dr. H.H. Kuyper's *de Post-Acta* blz. 340 enz. (cf. ook blz. 354 aanteekening 2 en blz. 66, ook nog blz. 222/223).

Had Damman te kennen gegeven '*dat hy op sich genomen had gants de Acten in het net te stellen* ende voorts op te maecken volgende den sin van hetgene in het synode gelesen ende geapprobeert was,' en was hij tot dat einde vermaand 'alle neersticheyt te doen ten eynden deselve metten eersten veerdich mochten wesen,' bij het scheiden der synode was Damman niet klaar en 'daar de Synode eene zoo gewichtige zaak als het uitgeven der acta toch niet gaarne aan één persoon wilde overlaten, werd toen bepaald, dat door elk college één gedeputeerde zou worden aangewezen, 'qui absoluto hoc opere a D. Dammanno convocabuntur, atque acta haec contractiora examinabunt, et nomine synodi approbabunt.' In deze commissie werd ook Colonius gekozen (cf. verder dr. H.H. Kuyper, *ll.* 39, 43, 47, 51, waar we vinden dat in 1624 van de acta een Fransche overzetting verscheen, bewerkt door den predikant Richard Jean de Nereé, en dat deze vertaling werd goedgekeurd door de Leidsche commissie, blijkende uit eene 'attestation', welke zich vooraan in het werk bevindt en die geteekend is door Polyander .... Colonius (cf. nog Id. blz. 283 en 309). Ook heeft hij met Polyander de Fransche overzetting der *Canones* bewerkt (cf. Dr. H.H. Kuyper *ll.* blz. 205 en 486). Lettende op deze mededeelingen, mogen we gerust besluiten, dat Colonius onder de leden der nationale synode een zeer gezien man was, wiens rechtzinnigheid door niemand werd verdacht, wiens kennis op prijs werd gesteld en gewaardeerd, en van wiens diensten men gaarne gebruik wilde maken om iets goeds tot stand te brengen.

Colonius algemeen geacht en gezien, stierf in 1635 den 16den Dec., aan de toen te Leiden heerschende pest.

In de Bibliothèque Wallonne te Leiden, wordt van hem in handschrift bewaard een: Advis sur la question si on doibt rompre (?) le College[1] - Ainsi dressé, livré à l'Eglise de Leiden et signé le dernier de fébvrier, 1630 (par) Daniël de Cologne (cf. *Catal. de la Bibl. Wall.* Leiden 1875. p. 28).

Hij deed het licht zien: *Analysis Paraphrastica Institutionum Theologicarum Joh. Calvini Disputationibus XLI contexta.* Lugd. Batavorum (Ex officina Elzeviriana). Anno 1636 cum privilegio. De opdracht van deze Analysis luidt: 'Nobilissimo, Amplissimo, Clarissimo DD. Danieli Heinsio, D. Marci equiti, Serenissimi Svecorum regis consiliario et Historiographo, Potentiss. Ordinvm Hollandiae Historico, In Celeberrima Lugduno Batava Academia Politices Professori, Bibliothecario ac Secretario. Has Disputationes Theologicas dicabat, consecrabat Daniel Colonivs. We zien hier dat het werk bevat 41 disputationes, ontleend aan de *Institutio* van Kalvijn, van welk boek hij zegt:

> 'In Calvini Institutiones
> Aureus hic liber est, hunc tu studiosa juventus
> Si cupis optatam studiorum attingere metam,
> Noctes atque dies in succum verte legendo.'

De approbatie, onderteekend door Johannes Polyander 'pro tempore decanus

1) Over pogingen, aangewend om het Waalsch college op te heffen. Zie Dr. G.D.J. Schotel; *de Academie te Leiden.* 1875. blz. 52-53.

facultatis theologicae, suo ac Collegarum suorum nomine' is gegeven te Leiden den 24sten Juli 1628.

Er is een eerste druk van 1628, waarvan een exemplaar in 4°. bewaard wordt in de Bodleiaansche blibliotheek. (Zie verder over dit boek bij Sepp, *Bibliographische mededeelingen.* Leiden 1883. blz. 92-97).

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III blz. 627/628. - Glasius, *ll.* dl. I blz. 300/301. - Reitsma en v. Veen, *ll.* dl. III. reg. i.v. - W. te Water, *Historie der Herv. kerke te Gent.* Utrecht 1756. blz. 174-178. - Dr. H.H. Kuyper, *de Post-Acta.* reg. i.v. - Dr. P.J. Wyminga, *Festus Hommius.* Leiden. 1899. reg. i.v. - Dr. J.A. Cramer, *Abraham Heidanus.* Utrecht 1889. reg. i.v. - Dr. G.D.J. Schotel, *De Academie te Leiden.* Leiden 1875. blz. 51-53. - *Archief voor kerkel. gesch. inz. van Nederland.* dl. III. blz. 660 en dl. V. blz. 386. - L.D. Petit, *Bibliographische Lijst* enz. Leiden 1894. 223/224.

[Paulus Colonius]

Colonius (**Paulus**) kwam als proponent in 1611 te Maurik, waar hij de eerste predikant was. Hij woonde de part. Geldersche synode bij, die in 1618 te Arnhem gehouden werd en zag zich door deze kerkelijke vergadering, met Gellius de Bouma, Henricus Magius en Johannes Rhodius, benoemd 'om te extraheren die gravamina ad synodum nationalem ex actis classium et synodorum.' Ook op de synode van 1619, te Nijmegen gehouden, verscheen hij als afgevaardigde uit de classis Tiel, en werd hij verkozen tot scriba. Verder droeg deze synnode hem de waardigheid op van deputatus en van inspector in de classis Tiel. In zijn qualiteit van synodaal deputaat woonde hij de part. synode bij, die in 1620 te Zutphen werd gehouden.

Hij was destijds niet meer werkzaam te Maurik, maar te Grave, alwaar hij in 1619 gekomen was. Ten jare 1620 kwam hij te Leerdam, waar hij gebleven is tot 1653, toen hij stierf.

Van hem zag het licht: *Belydenisse der gheref. nederl. kercken*, *eertijts .... gestelt tot noch toe by allen kercken dien .... aenghenomen*, *volghens de laetste .... copije d.* Anth. Thysii, *met hare .... getuyghenissen der h. schrift verrijckt .... door* P. Colonius. Daer is noch by .... een .... onderwijsinge van de .... belijdinge der godl. waerheyt .... in dese seer droevige tijden der kercke .... gantsch noodich, ten meerderen deele ghetrocken uyt de schriften d. Amandi Polani à Polensdorp leer .... tot Bazel. Tot Ziericzee gedr. 1617. (Met opdracht aan Caerel Vyegh en de ridderschap van de Neder Betuwe). Het wil mij toeschijnen dat we hier te doen hebben met het geschrift dat door v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 629 vermeld wordt als: *Tractaaten en geloofsbelijdenis der Gereformeerde kerke in Nederland.* Is dit zoo, dan geeft v.d. Aa den titel onjuist weer. Nog worden, als van Colonius afkomstig genoemd: *Onderwijs om zieken te bezoeken en Catechisatie over den Sabbath.*

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 629 (Uitgebreid). Reitsma en v. Veen, *ll.* dl. IV. reg. i.v.

[Paulus Colonius]

Colonius (**Paulus**) zoon van Paulus (die voorafgaat) werd geboren te Leerdam en in September 1643 als student te Utrecht ingeschreven, onder bijvoeging: Leerdamo

Batavus (cf. *Alb. stud.* Kol. 3). Na zijn toelating tot proponent, werd hij in 1648 tot ambtgenoot aangesteld van zijn vader. Tot predikant beroepen te Harderwijk den 28sten September 1656, werd hij weinige maanden later tot buitengewoon en weldra tot gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid aldaar beroepen. Vroeger was hem

bereids door genoemde hoogeschool, het doctoraat in de godgeleerdheid aangeboden. Met een inaugureele oratie aanvaardde hij den 20sten April 1657 het professoraat en naast de werkzaamheden, die het college geven van hem eischte, bleef hij toch bij voortduring, en zulks met toestemming van den kerkeraad, ook als predikant werkzaam.

Colonius (aldus Glasius, *ll.* dl. I. blz. 301/302) was een hevig tegenstander van Coccejus en de Coccejaansche gevoelens. Hij verzette zich in een zeer scherp geschrift: *over den zin van het vierde gebod* tegen den Leidschen hoogleeraar. Dit geschrift zag het licht in 1667 en het was in de maand November van dat jaar dat Heidanus het boekje ter hand stelde aan Coccejus, die, nadat hij het gezien en gelezen had, schreef: ‘Clausi librum et reddidi. Vidi illos homines nunquam vinci posse. Contra dicunt semper, etiamsi nihil demonstrent. Equidem censeo indignum esse id scriptum et illum hominem, cui quis respondeat.’ Sepp (*Het godgeleerd onderwijs*, dl. II blz. 326) getuigt er van dat het geschrift zóó weinig opgang heeft gemaakt, dat zelfs de eigenlijke titel is vergeten geworden en dat het hem niet is gelukt, dien, ergens juist omschreven, te vinden.

Glasius meent dat het schrijven van dit boekje zijn toestand als godgeleerde minder aangenaam heeft gemaakt, vooral toen hij in Samuel van Diest eenen ambtgenoot ontving, die zeer met Coccejus was ingenomen; ja, 't zou zelf (aldus den schrijver van het *Godgeleerd Nederland*) een oorzaak voor hem hebben kunnen zijn om, een in 1664 op hem naar Deventer uitgebracht beroep aan te nemen en naar deze stad te vertrekken. Dat een misschien minder goede verstandhouding met van Diest er toe kon hebben bijgedragen een beroep naar Deventer aan te nemen, behoort volstrekt niet tot de onmogelijkheden, maar zijn geschrift, dat pas in 1667 het licht zag, kan geen schuld hebben aan zijn weggaan uit Harderwijk, want niet in deze plaats stelde hij het samen, maar te Deventer, waar hij ongeveer al drie jaar was, toen het gedrukt werd.

Te Deventer zijnde schreef hij met zijn ambtgenoot van Rijssen tegen Wolzogen: *Oordeel van eenige theologanten tot Deventer over het boek Lud. Wolzogen van den Uytlegger der h. schrift.* Middelburg 1669.

Toen Deventer door de Munstersche troepen bezet en geteisterd werd, nam hij een in 1675 naar 's Hertogenbosch op hem uitgebracht beroep aan en hier stierf hij in 1684. In laatstgenoemd jaar verscheen nog van zijn hand: *Kort vertoog van Hazarts disputeren met* Colonius, *aan de borgers en inwoonders tot 's Hertogenbosch.* 's Hertogenb. 1684.

Behalve de reeds aangegevene werken van Colonius wordt er (cf. Sepp, *Het godgel. onderwijs* enz. dl. II blz. 80) nog een vermeld door Crenius in zijn *Animadversiones* dl. XI blz. 124 volg. Sepp wijst er op, dáár, waar hij spreekt over de veelheid der geschriften van Maresius, die, met een ware schrijfwoede behebt, de pers deed zuchten onder zijn arbeid. Hiervan was ook Colonius ten volle overtuigd. Vandaar dan ook dat hij schreef: ‘Maresium veneror, at cur tibi Magnus? Ob tot libros editos, inquis. Respondeo, sic est; multos in lucem emisit libros, inter quos egregii exstant, potissimum adversos pontificios. Velim tamen id mecum credas, quod plures emiserit libros, quam nunc quidem vellet et quos non ederit si non editi fuissent. Maresius est eximius theologus, fateor, sed profecto non est mihi α□τος □φα a casibus conscientiae; nam de *fraternitate Mariana*, *de bonis canonicorum*,

de libertate Christiana in systematesus mihi visus fuit, (et sine dubio aliis) decoxisse omnem authoritatem in ea parte theologiae.

Behalve dat Maresius naar het oordeel van Colonius, feitelijk te veel boeken had geschreven, was hij het, ofschoon niet in alles, in theologicis toch vrij wel met hem eens; waaruit we mogen afleiden, dat hij tot de streng rechtzinnige partij behoorde.

Verder bestaat nog van hem: *Epicrisis in defensionem honestatis rei trapeziticae.* Harderw. 1662. - (v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 630). - T.a.p. vermeldt v.d. Aa nog: *Disputationes Catecheticae. Antwoord op het klein Bescheet van de Jesuiet Cornelis Hagart ....* enz. 1684 (cf. *Knuttel Cat. Pampfl.* K.B. no. 11898).

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 629/630. - Glasius, *ll.* I. blz. 301/302. - Bouman, *geschiedenis van de voorm. Geldersche Hoogeschool*, enz. dl. I blz. 203, 328 en dl. II blz. 611 en 653. - Sepp. *Het godgel. onderwijs* enz. dl. II. blz. 89, 92, 115, 326 en 389. - *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöcher's allgem. gel. Lexico.* Th. II. kol. 423.

[Johannes Colonius]

Colonius (**Johannes)** werd den 22sten Maart 1623 geboren en kwam in 1651 als predikant te Almen; waar hij tot 1657 is werkzaam geweest, toen hij naar Doetinchem vertrok. Deze, zijn tweede gemeente, was ook zijn laatste, want hier was het dat hij stierf; volgens v.d. Aa (*ll.* dl. III. blz. 630) den 14den September 1671, volgens van Alphen (*Kerkel. Handboek*, jg. 1903. Bijlage *ll.* blz. 121) in 1672.

Hij wordt genoemd als de auteur van *Het Nederlands Lofoffer* en *Over de* CXXIV *Psalm.* Utrecht 1689. (2e druk).

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 630.

[George Colonius]

Colonius (**George** of **Georgius**) werd geboren (begin 1751) te Krimpen aan de Lek, alwaar zijn vader Didericus van 1740-1755 predikant was. Als student ingeschreven te Leiden den 27sten Maart 1766, werd hij, na afgelegd examen in de classis van Leiden, ten overstaan van Abr. Joh. Vatebender, predikant te Hazerswoude, en wel den 28sten Juni 1774, tot de evangeliebediening toegelaten. Den 26sten Juli d.a.v. beroepen te Wassenaar, werd hij hier, als hij den 18den October, zijn peremptoir examen had afgelegd, bevestigd den 6den November door B. van der Feen, predt. te Loosduinen, met 1 Cor. 14:12. Zijn werk aanvaarde hij met het houden eener leerrede, naar aanleiding van 2 Cor. IV:5. Achtereenvolgens vinden we hem werkzaam als predikant te Arnhem (ber. 11 Juni 1775, bev. 3 Sept. door zijn ambtgenoot M. Vitringa met Jeremia I:6, 7. Intreetekst Eph. III:8. Afscheid te Wassenaar den 13den Augs. met 2 Petr. III:8) en te Haarlem (ber. den 27sten Sept. 1781, bev. den 9den Dec. door ds. Paulus Rutgers, met Lc. XIV:23; intree met Coloss. 1:28, afscheid te Arnhem den 25sten Nov. met Petrus I:25). Te Haarlem duurde zijn werkzaamheid maar kort, want hij stierf hier aan tering, den 18den November 1782, nog geen 32-jaar oud. In hem ontviel ‘de kerk op aarde eenen uitmuntenden Euangeliedienaar, wiens dienst binnen den kring van 8 jaaren, in welke hij dat ampt heeft bekleed meer dan gewoon

is gezegend geweest. Alle zijne amptgenooten, ja, alle die hem kenden, beweenen het gemis van eenen op-

rechten vriend, een voorbeeld in ootmoedige Godtsvrugt, een man van bondige geleerdheid.'

In de *Verhandelingen van het Stolp. legaat voor de Chr. Zedekunde.* dl, III. 1774 (blz. 44-326) komt voor een verhandeling van G. Colonius; *de sensu morali.* Het werd met een 2den prijs bekroond, terwijl de eerste ten deel viel aan J.F. Hennert. (cf. *Archief voor kerkel. gesch. inz. v. Nederl.* dl. V. blz. 280).

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 630. (Uitgebreid).

[Sybrandus Columba]

Columba (**Sybrandus**) zoon van Johannes, die in 1737 als predikant te Aalsum en Wetsens overleden was, aanschouwde het levenslicht in 1729. Zijn theologische studie volbracht hij te Franeker, alwaar hij den 17den September 1743 als student werd ingeschreven. Hij vertoefde hier tot 1749 en werd den 6den October van dat jaar bevorderd tot candidatus sancti ministerii. Den 7den September 1750 werd hij, tegelijk met nog twee anderen (G.H. Gerhardi en J.C. Mahlstede) in de classis Amsterdam peremptoir geëxamineerd en daarna door ds. Hermanus van der Veen, gewezen predikant te Grotewolde, tot den dienst der Oost-Indische kerken bevestigd. In 1751 in Indië gekomen, werd hij eerst beroepen op Amboina, doch is spoedig daarop in dienst getreden te Batavia. 'Hij was de vriend en vraagbaak, de gids en voorlichter van P. Hofstede, toen deze zijn bekroond antwoord opstelde op de prijsvraag der Haarlemsche Maatschappij van Wetenschappen: Welke zijn de beste middelen enz.? in 1773 (of later) omtrent het ontwerp van een kort begrip over het getal noodige predikanten, het slordig waarnemen der kerkvisitatiën, het willekeurig verplaatsen der predikanten, het oprichten van een seminarie te Zierikzee uit de nalatenschap van den Heer Mogge te Renesse enz. enz.'

Van ijdelheid was de man niet vrij te pleiten, immers klaagde hij over de jalousie zijner ambtgenooten te Batavia, omdat hij zoo mooi preekte, 't geen hij van zichzelf beweerde.' Hij keerde in 1763 naar Nederland terug, en was dus in 1766 niet meer, gelijk v.d. Aa (*ll.* dl. III. blz. 634) zegt in Indië. In 1764 was hij te Middelburg. Dat dit zoo is blijkt zonnekaar uit het feit, dat hij den 16den Juni 1765 beroepen werd te Vlissingen en dat we in het bericht, 't welk van deze beroeping melding maakt lezen, dat hij geweest is gewezen predikant op Batavia 'in den voorleeden jaare gerepatrieerd en thans wonende te Middelburg (cf. *Boekzaal* 1765*a* blz. 805). Des winters woonde hij hier (cf. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen.* dl. I. blz. 130) in de St. Pietersstraat in de oude woning van Salvator de la Palma en des zomers vertoefde hij op het buitenverblijf 'Rustenburg' aan den Segeersweg. Hij overleed te Middelburg in den nacht van den 5den Januari 1785, in den ouderdom van ruim 55 jaar.

Hij schreef: *Het onderscheidend kenmerk van de christelyke openbaringe en derzelver juist verband*, *so met den Mozaischen godsdienst als met de natuurlijke Religie*, duidelijk aangeweezen en beredeneerd, door S.C.O.P.O.P. Middelburg 1782.

Het algemeen als welmeenend aanbod van genade aan allen, *die onder de verkondiging van het evangelie leven.* Middelb. 1784.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 634/635. - Nagtglas, *ll.* dl. I. blz. 131. - C.A.L. van Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Woordenboek van O.I. predikanten* blz. 100 en 101, met de d.t.p. aangegeven litteratuur. - *Boekzaal.* 1785*a.* blz. 99.

[Wilhelmus Columba]

Columba (**Wilhelmus**) zoon van Johannes, predikant te Akkerswoude en Murmerwoude, werd den 17den Februari 1716 in eerstgenoemde plaats geboren. Na volbrachte studie aan de universiteit te Franeker, werd hij den 1sten Mei 1741 door de classis van Leeuwarden tot de evangeliebediening toegelaten. Den 2den October 1741 werd hij beroepen tot predikant te Nes en Wierum, alwaar hij den 29sten d.a.v. door Matthias Remkes, predikant te Ternaard, bevestigd werd met Spreuken 25:11 en 12. Met het houden eener rede, naar aanleiding van 1 Johs. IV:7, aanvaardde Columba zijn dienstwerk. Beroepen te Morra en Lioessens in October 1746, trad hij hier, na in zijn eerste gemeente den 23sten October 1746 zijn afscheid te hebben gepreekt, den 30sten October in dienst. In 1750 werd hij gecommitteerd tot de visie van de autographa. Voortdurende zwakte noodzaakte hem emeritaat te vragen, welk emeritaat den 4den Nov. 1777 inging. In den ouderdom van 62 jaar en 4 maanden overleed hij den 1sten Juli 1778 te Pingjum.

Hij gaf uit: *Naamlijst der Heeren Predikanten*, *Die onder 't ressort van de E. Classis van Dokkum*, *zedert de Reformatie*, *gedient hebben.* Geschreven door .... Met aanteekeningen vermeerdert en uitgegeven door wijlen A.G. Dreas. Leeuwarden. 1766.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 634. T.A. Romein, *Naamlijst der Predikanten in de Herv. gemeenten van Friesland.* reg. i.v. blz. 549 en 561.

[Andreas Colvius]

Colvius (Andreas), zoon van Nikolaas Heijmans, gezegd Kolff en Maria van Slingelandt, werd in 1594 te Dordrecht geboren, en, na het noodige voorbereidend onderricht te hebben genoten, den 4den September 1612, te Leiden als student in de godgeleerdheid ingeschreven (cf. *Alb. Stud.* kol. 107). Aan de academie legde Colvius zich vooral toe op de beoefening van het Grieksch, het Hebreeuwsch, de wiskunde en de godgeleerdheid. In 1619 door de classis van Dordrecht toegelaten tot de evangeliebediening, werd hij nog in hetzelfde jaar predikant te Rijsoord, terwijl hij zich in 1620 benoemd zag tot ambassade-predikant te Venetië, om hier de godsdienstoefeningen te leiden ten huize van den gezant Jan Berk, die Nederlands eerste vertegenwoordiger was bij gezegde republiek. Hij bleef hier tot 1627 toen hij naar het vaderland terugkeerde, waarna hij in zijn geboortestad optrad als predikant bij de Waalsche gemeente. Zijn bevestiging had plaats den 20sten Mei 1629. Bij voortduring is hij hier werkzaam gebleven tot den jare 1666. Hij overleed den 1sten Juli 1671.

Colvius was een zeer geleerd man, die zich, behalve met de godgeleerdheid ook inliet met sterrekunde, natuurlijke historie en die er een rijke collectie natuurzeldzaamheden op na hield. Met tal van geleerde mannen onderhield hij correspondentie. Ook was hij curator der Latijnsche school in zijn geboorteplaats en in 1648 werd hij aangesteld tot bibliothecaris van het college van curatoren. Beverwyck noemt hem ‘een naauwkeurigh ondersoecker van de natuyrlyke dinghen’ en Balen meldt dat hij ‘grondig de Waarneming van den Hemelloop en Wys-Konste’ verstond. Dat hij in werkelijkheid zich bezig hield met de sterrekunde en daarover correspondeerde o.a. met den geleerden Cartesius, meldt Duker (*Voetius*, dl. II.

Bijlagen blz. LVII-LX). Zeer veel over zijn briefwisseling geeft Schotel in zijn *kerkelijk Dordrecht*, dl. I, blz. 320-323, in de aanteekeningen aldaar.

In 1651 zag te Utrecht het licht: *Historie van de Inquisitie. Ende in 't bysonder hoe de selve in het gebiedt van Venetiën onderhouden wordt.* Voor dezen bij een ge-

stelt door .... Nu op 't nieu uyt het Italiaens in onse Nederduytse tale overgeset. Deze vertaling wordt voorafgegaan door een voorwoord van de drukkers en door een brief van ds. A. Colvius, en het is in dezen brief dat Colvius verklaart dat hij deze geschiedenis uit het Italiaansch in het Latijn heeft vertaald. De bedoelde vertaling is: *Historia inquisitionis P. Paoli Veneti*, *Cui adjuncta est Confessio Fidei*, *quam ex Italica Lingua Latinam fecit.* A. Colvius. Roterodami 1651. De opgave, dit werk betreffende en voorkomende bij v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 637, is dus verkeerd. Immers is de Holl. overzetting niet bewerkt door Colvius en ze verscheen ook niet te Rotterdam, maar te Utrecht.

Volgens Schotel, *Kerkel. Dordrecht* dl. I. blz. 321 aanteekening, was Colvius in het bezit van een onvoltooid werk *geheimen des Pausdoms* van Sarpius. Ook heeft hij zich bekend gemaakt door zijn Latijnsche, Fransche en Italiaansche gedichten op A.M. Schuurman en op de gouden kop van C. de Wit. Het opschrift boven dit 16 regelig gedicht, onderteekend A. Colvius 7 Nov. 1667, luidt: 'In Aureum Scyphum artificiose coelatum et oblatum ab Illust. D.D. Ordd. inclyto, et magnanimo D.D. Cornelio Wittio post adeptam ab Anglis victoriam' (cf. *Het tweede deel van 't swart toneelgordyn. Opgeschoven voor de Heeren gebroederen* Cornelis en Joan de Witt. Anno 1677 blz. 16. Op blz. 17 van dit werk komt voor de Nederlandsche 'navolging'). Behalve deze genoemde gedichten worden nog andere verzen van hem vermeld bij Schotel, t.a.p. Brieven van hem bezit de bibliotheek der Leidsche universiteit (cf. Schotel, *ll.* dl. I blz, 321 aanteekening. *Catalogus codicum manu scriptorum. Bibl. univ. Rheno Trajectinae.* Traject. ad. Rhen. 1887. pag. 216, no. 837. Andr. Colvius à Mlle A.M. Schurman, 7 Apr. 1637; Sa réponse 8 Sept. Andr. Colvius ad eandem 3 Nov. en pag. 237. no. 988 onder de brieven aan Nic. Heinsius). Ook schreef hij een brief aan Johan van Beverwijk over het geschil 'de vitae termino,' die voorkomt in diens *Epistol. quaest. de vitae termino fatali an mobili.*

Alles wat Colvius schreef, getuigt vooral van liefde voor de wijsbegeerte. In zijn godsdienstige overtuiging was hij zeer gematigd 'alles minsaemelyck ende vrundlick tracteerende.' Met de toenmalige steunpilaren der rechtzinnige leer, met de voorvechters daarvoor, schijnt Colvius weinig omgang gehad te hebben. Volgens Paulus Colomesius, die hem te Dordrecht bezocht, moet hij een uitnemende boekverzameling gehad hebben. 'Na Dordrecht gegaan zijnde, om te bezoeken den geleerden predikant Colvius, dede hij mij komen tot zijn boekenschat, de fraey is. Daer toonde hy my eene menigte brieven met de hand geschreven van vader Fulgentius, van Scaliger, Casaubonius en anderen.'

Zijn beeldtenis, door Kuyp geschilderd en door Salomon Savry (1646) in koper gesneden, vindt men bij Balen (*Beschrijving der stad Dordrecht* tegenover blz. 235), met eenige Latijnsche dichtregelen er onder van zijn vriend Claudius Salmasius.

Litteratuur. In de allereerste plaats komt hier in aanmerking Schotel, *Kerkelijk Dordrecht.* dl. I. blz. 320, aanteekening 2. - Dr. W.P.C. Knuttel, *Nederlandsche Bibliographie van kerkgeschiedenis.* Amst. 1889. blz. 299. - M. Duker, *Gisbertus Voetius.* 2de deel. Bijlagen. blz. LVIII-LX.

[Nicolaas Colvius]

Colvius (**Nicolaas),** zoon van den voorgaande en van diens echtgenoot Anna van der Myle (dochter van den geleerden Abraham), zag den 9den Februari 1634

het levenslicht te Dordrecht. (Is hij dezelfde als die voorkomt in het *Alb. Stud. Acad. Lugd. Bat.* kol. 398 onder 7 Sept 1649 en wel aldus: Nicolaas Colvius. Dordracenus. P. 20? dan moet hij in 1629 geboren zijn. Hier aan een anderen, gelijken naamgenoot van onzen Colvius te denken, is niet wel mogelijk). Dat hij de opvolger was van zijn vader te Dordrecht (Schotel dl. I. blz. 322, aanteekening) is onjuist, maar wel schijnt hij eenigen tijd naast hem gearbeid te hebben. In Amsterdam werd hij predikant bij de Waalsche gemeente en hij trad bij haar den 20sten Augustus 1656 in dienst. Hier arbeidde hij bijna 55 jaar, tot de maand April 1711, toen zijn emeritaat inging. Hij stierf den 17den November 1717.

Van hem zag het licht:

La discipline du synode des Eglises Walonnes des Provinces Unies du Pays-Bas, *ou les Réglements que l'on y observe*, *et selon lesquels le dit synode est conduit est gouverné; dressés*, *par* Nic. Colvius et Louis de Wolzogue, pasteurs d'Amsterdam, et Jean Prevost, pasteur de Harlem, députez à cela par le synode tenu à Utrecht en Avril 1689. Amst. 1691 (Première édition).

Le Jubilé de Monsr. C(olvius) *ou sermon sur le Pseaume lxxiij. vs. 25. prononcé dans l'église wallonne d' Amsterdam le dimanche matin 22 Août 170*6, *par* Nic. Colvius, le plus ancien pasteur de l'église wall. d'Amst. après que le 20 du même mois 1706 il eut accompli le 50me année de son ministère dans la dite égl. Amst. 1706.

J. Gole gaf zijn beeldtenis.

Litteratuur: v. d Aa, *ll.* dl. III. blz. 637. (Uitgebreid).

[Alexander Comrie]

Comrie (Alexander) geboren den 16den Dec. 1706 te Perth uit een aanzienlijk geslacht, trok, na in zijn vaderland het noodige voorbereidend onderricht genoten te hebben naar ons land, waar hij niet vóór 1725 is gekomen. Dit staat echter vast, dat hij 'voor 21 Maart 1727 reeds eenigen tijd te Rotterdam moet hebben doorgebracht.' Het is zoo goed als zeker, dat hij zich hier op den handel heeft toegelegd en dat hij 'nog niet lang hiermede bezig zijnde, in de maand Dec. van genoemd jaar in groot levensgevaar verkeerd heeft, waaruit bij gelukkig gered werd'. Deze gebeurtenis is mogelijker wijze de oorzaak geworden, dat hij in de godgeleerdheid is gaan studeeren (cf. dr. Honig, *Alexander Comrie.* Utrecht 1892. blz. 28-32). Hij bezocht eerst de hoogeschool te Groningen, alwaar hij den 8sten Sept. 1729 onder het rectoraat van Michaël Rossal, als student in de theologie werd ingeschreven. Met de professoren Ant. Driessen en Corn. v. Velzen stond hij op vertrouwelijken voet, en zelfs was hij in den huiselijken kring van laatstgenoemde geen onbekende; daarna studeerde hij te Leiden, alwaar hij den 10den Juli 1733 als student in de godgeleerdheid werd ingeschreven (cf. *Alb. Stud.* kol. 944). In het volgende jaar, en wel den 5den October 1734 werd hij bevorderd tot doctor in de wijsbegeerte 'na alvorens verdedigt te hebben een dispuut van hem opgesteld: *de moralitatis fundamento et natura virtutis*[1)]. Weinige weken later, den 2den Nov. 1734, werd Comrie in een extraord. classis van Leiden tot poponent bevorderd. Beroepen te Woubrugge, kwam het bericht hiervan in de extraord. classis van Leiden, den 14den Februari 1745 gehouden en bij deze

1) Cf. voor den volledigen titel dr. Honig, *ll.* blz. 121.

gelegenheid werd er de noodige approbatie aan geschonken ‘mits bewijs te brengen uit Schotland, het land zijner geboorte, dat zijne Eerw. de vereischte jaren,

tot de beroepinge hier te lande vereischt heeft.' Na op den 12den April peremptoir te zijn geëxamineerd door ds. Dionysius du Tout uit K. a.z., had de bevestiging plaats den 1sten Mei 1738 door dr. Nicolaas Holtius, predt. te Koudekerke met Johs. III:14 en 15. Comrie aanvaardde zijn dienstwerk met Joh. 6:15.

Een andere gemeente dan Woubrugge heeft Comrie niet bediend, ofschoon hem enkele malen een beroep naar elders was te beurt gevallen, o.a. te Kralingen ('welke beroepinge door de Ed. Groot Achtb. de Heeren burgemeesteren van Rotterdam als ambachtsheeren van deze plaats is geïmprobeerd'), te Schoohoven (ber. den 26sten Juni 1741, doch den 27sten 'geëxcuseerd') te Naarden, waar hij evenmin door het stadsbestuur werd gewild. Voor Steenwijk (ber. den 29sten Jan. 1782) bedankte hij[1]. Te Woubrugge was Comrie zeer bemind en met smart werd het bericht vernomen, dat hij zich 'wegens aanhoudende en toenemende lichaams-zwakheden, genoodzaakt had gezien zijn emeritaat te vragen, en zoo werd hij in Januari 1772 door de Staten van Holland en West-Vriesland 'gunstig emeritus verklaart, salvo honore et stipendio' (cf. *Boekzaal* 1772*a*, blz. 112). Pas echter den 6den Januari 1773 werd te Woubrugge 's mans opvolger, Bartholomeus Oudster Oubo er beroepen en eerst den 4den April d.a.v. preekte hij afscheid met 1 Johs. II:24. Een eigenlijke afscheid-predikatie was 't feitelijk niet, 't was nog een 'belijdenis-predikatie, waarin hij zijne hoorders zo nadrukkelijk vermaande, uit den grond zijner herten,' dat zij bij de waarheid zouden blijven, zooals hij die naar zijn overtuiging steeds verkondigd had. Hierop wijzende, legde hij tevens de getuigenis af, 'niet bestand te weezen voor een gemeente,' waar hij circa 38 jaar gearbeid had 'eene directe afscheid-predicatie te doen.' Metterwoon vestigde zich Comrie, nadat hij Woubrugge verlaten had, te Gouda, alwaar hij den 10den December 1774 overleed In de *Boekzaal* 1774*b*, blz. 778/779 wordt van hem getuigd, dat hij 'een der eerste wagters was op Sions muuren, wiens naam altoos in zegeningen geweest was en door zijn hooggeschatte schriften blijven zou.' Afkeerig van loftuitingen als hij was, begeerde hij dat 'geen breedvoerige bekentmakinge in de Boekzaal zou geplaatst worden,' wat ook niet gedaan is. Met een enkel woord slechts wordt gewezen op 'de schat van uitgebreide geleerdheid,' die hij bezat en waarvan hij menige proeve heeft gegeven en dat hij niet alleen met den monde de gemeente Woubrugge alleen, maar ook met de penne van een ervaaren, geoeffenden en getrouwen godgeleerden, Gods Kerk en Waarheid overal gebouwd, gestigt en mannelijk verdedigt heeft.'

Comrie is ongetwijfeld een man van gewicht geweest in onze vaderlandsche kerk in de 18de eeuw. Vurig aanhanger van Voet, volbloed Gereformeerd, man van beginsel, uit één stuk. Zijn overtuiging heeft hij nooit of nimmer verloochend, en voor wat waarheid was voor hem, is hij altijd opgekomen. Niet flauw, niet zwevend of weifelend, maar krachtig, open en klaar. Zijn godsdienstige zienswijze heeft hij nooit verscholen, maar altoos geopenbaard. Volgens hem verkeerde de kerk in ons vaderland in gevaar, spoedde zij op den ingeslagen weg haar ondergang tegemoet, wijl zij van den rechten, van den goeden weg was afgeweken. Zij verslapte in de leer, en

1) Alle beroepen door Comrie ontvangen geeft dr. Honig *ll.* blz. 102 en 103, waar tevens alle plaatsen vermeld worden, in welke hij op een tal heeft gestaan. 'Ook de Schotsche en Engelsche kerken in Holland zetten hem meer dan eens op eene nominatie, maar tot een beroep kwam het niet.'

deze wilde hij met alle kracht handhaven, haar te herstellen, haar weer te doen leven, haar voor de gemeente te doen verkondigen, dit is Comrie's streven geweest, daaraan en daarvoor heeft hij gearbeid zoo lang het dag voor hem was. Zeker heeft hij veel onrust teweeggebracht, maar dat dit zoo was, mag niet hieraan worden toegeschreven, dat hij die onrust wilde, neen, maar dit is een gevolg geweest van wat hij wilde in zake de leer.

Van hem zag het licht:

Het A B C des geloofs of Verhandeling van de benamingen des zaligmakenden geloofs, *volgens de letteren van het alphabet.* Leiden 1739. - De stof, die in dit geschrift besproken wordt, werd door Comrie reeds vanaf 1735 en vervolgens aan zijn gemeente in den vorm van predikaties behandeld. Dit werk is vele malen herdrukt, o.a. nog in 1875 te Utrecht en in 1888 te Leiden.

Verhandeling van eenige eigenschappen des zaligmakenden geloofs, zijnde een verklaring en toepassing van verscheide uitgekipte texten des O. en N. Testaments, in welke de zorgelozen en tydt-geloovigen ontdekt, gewaarschuwt en uitgelokt worden, om het leven buiten zich in een' aangebodenen Jesus te zoeken. De wegen gevallen in welke God zijn volk brengt, worden voorgestelt, ende oeffening en kracht des geloofs, daar in verklaart. De gemoedsgevallen en zwarigheden der klein-gelovigen worden opgelost, en zij worden volgens de kenmerken vermaant, hunnen staat vast te houden, en naar vermeerdering des geloofs te staan. Leiden 1744.

De Verborgentheit van de Euangelische Heiligmaking .... in het Nederduyts uitgegeven door Alex. Comrie. Leiden 1739.

Uittreksel uit de verborgenheid van de Evangelische Heiligmaking .... Nieuwe uitgave. Groningen 1846.

Ene beschouwing van het verbondt der genade uit de heilige gedenkschriften; waar in de onderhandelende personen, *die dat verbondt hebben aangegaan*, *hoe en wanneer het gemaakt zij*, *deszelfs delen*, *zo wel voorwaardelijk als belovende*, *en de bestiering van het zelve*, *ieder afzonderlijk overwogen worden. Mitsgaders ene beproeving voor byzondere personen*, *wegens hun zalig in zijn in het zelve*, *en den wegh*, *om de zondaren daar in tot hunne eeuwige zaligheit in te lijven.* Door wijlen den eerw. en gel. Heer Thomas Boston. Uit het Engelsch uitgegeven door Alexander Comrie. Leiden. Amst. 1741.

De gelijkenis der tien maagden verklaart en toegepast. Zijnde den inhoudt van verscheide predikaatsien over Matth. 25:1-13. Uit het Engelsch uitgegeeven door Alex. Comrie. Leiden. Amsterdam 1743 (dr. Honig schrijft bij ongeluk cf. *ll.* blz. 125. 1843). De aankondiging van dit werk, dat uit 2 deelen bestaat, geeft de *Boekzaal* over 1743*b.* blz. 20-32.

Sakelijke en practicale verklaringe van de twaalf kleine propheten, door den geleerden en godtzaligen Heere Mr. George Hutcheson. *Voor af zijn gevoegt eenige omstandigheden van des Autheurs leven*, door A. Comrie. Leiden 1742. Een herdruk hiervan zag het licht te Groningen in 1892.

Samuel in zijn leven zeer gelieft, *en in zijn doodt betreurt en hoog-geëert: of lijkreden over 1 Sam. XXV:I bij gelegentheit van het zalig afsterven van den Wel Edelen gestrengen Here Cornelius van Schellingerhout*, *in zijn leven Vrij-heer en bailluw van Esselykerwoude en Heer Jacobswoude.* Leiden 1749.

Verzameling van leerredenen, *waarin vertoont wordt uit verscheide texten*, *de*

afgezakte en kwijnende staat der gelovigen, *voornamentlijk in dezen tijdt*, *tot overtuiginge en beschaminge over hunne ongestalte. Vervolgens: de gelovige daarover met smarte aangedaan*, *en begerig naar herstellinge*, *in welke hunne innige begeertens voorgestelt*, *ende zwarigheden die zij ontmoeten*, *en hun dikwerf onvrijmoedig maken*, *geoppert en opgelost worden. Eindelijk hunne herstelling*, *en de werkzaamheit van hunne ziele als herstelde*, *en in hun vorig element gebracht. Verklaart en toegepast door* .... Leiden. Amst. 1749.

Terecht werd over dit boek geschreven: 'Uit het opschrift van dit werkje blijkt genoegzaam het oogmerk en de algemeene inhoudt.' We hebben Comrie hier in zijn kracht, 'de staat (d.i. de toestand), waarin de geloovigen verkeerden, was volgens hem 'afgezakt en kwijnend,' zoo mocht het niet blijven, en hij zou doen wat hij kon om uit dien treurigen toestand op te richten en te herstellen, zooals het geweest was. Ook dit werk beleefde talrijke herdrukken, en een nieuwe onveranderde uitgave er van verscheen onder toezicht en met een voorrede van P. Deetman, te Utrecht in 1865.

Stellige en practikale verklaringe van den Heidelbergschen Catechismus, *volgens de lere en gronden der reformatie*, *waar in de waarheden van onzen godtsdienst op een klare en bevindelijke wijze voorgestelt en betoogt worden; de natuurlingen ontdekt*, *de zoekende bestiert*, *de zwakken vertroost*, *en de sterken tot hunnen pligt volgens ene Euangelische leidinge opgewekt worden.* Leiden. Amsterd. 1753. Dit is het eerste deel, behelzende de zeven eerste Zondagen. In 1856-57 zag een nieuwe druk dezer *stellige en practikale verklaringe* te Nijkerk het licht.

Brief over de regtvaardigmaking des zondaars, *door onmiddellijke toerekening der borggeregtigheid van Christus*, *met een voorrede over dezelve stoffe*, *in het licht gegeven door* C.M. 2de dr. verm. met een register door eenen liefhebber der waarheid. Minnertsga 1833[1)].

God verzoend, *de wet in haren tweederlijen eisch verheerlijkt en van haren vloek ontwapend*, *de dood enz..... vertoond in vier uitmuntende leerredenen.* Uit het Eng. vertaald door J. Ross met een korte *historische voorrede* door A. Comrie. 2e dr. Leeuw. 1838.

De leer der waarheid, *die naar de gelukzaligheid is*, *gegrond op de heilige schriftuur volgens den leiddraad van den kleinen catechismus der West-Munstersche godgeleerden voorgesteld.* Uit het Eng. in het Nederl. overgebragt door A. Comrie. Kampen 1886.

Missive van den Weleerw. Heer A. Comrie, *met eenige bijgevoegde stukken uit de Schriften* van Dr. Johan Owen, Mr. John Bunjan en Wilhelmus Sluiter, enz. Bolsward 1851.

Had Comrie van den beginne van zijn optreden af als predikant zich als een beslist voorstander der Gereformeerde leer doen kennen, spraken hiervan de door

1) De eerste uitgave zag het licht in 1761 te Amsterdam bij Nic. Bijl. *Brief over de Regtveerdigmakinge des Zondaars*, *door de onmiddelyke Toerekening der Borggeregtigheid van Christus* door den wel Eerw. Heer Alexander Comrie .... met een Voorrede over dezelve stoffe in het ligt gegegeven door C.M. Bijna gelijktijdig met dit geschrift van Comrie zag bij denzelfden uitgever het licht: *Godgeleerde stellingen*, *aangaande de Regtveerdigmakinge des Zondaars voor Godt*, geschreven door een liefhebber van waarheid en vreede, die voor als nog niet nodig vind, zijn naam hier te ontdekken.

hem uitgegevene geschriften, duidelijk vooral komt dit uit in den strijd, dien hij gevoerd heeft met Holtius, tegen den Zwolschen predikant Van der Os[1)], die sedert 1748 als predikant werkzaam in de hoofstad van Overijsel, door de vrije wijze waarop hij de Hervormde belijdenis behandelde en door den vorm, waarin zijn leerredenen gegoten waren, verbazend veel opschudding heeft teweeg gebracht. Vooral aanstoot had hij gegeven door, waar zijn voorganger Hartman geleerd had dat de rechtvaardiging eens zondaars van eeuwigheid gesteld moet worden vóór het geloof, hij beweerde dat de rechtvaardiging *achter* het geloof kwam. De ambtgenooten onderhielden hem over zijn onrechtzinnigheid, maar v.d. Os bleef volharden bij zijn eenmaal gestelde zienswijze. Gevolg was dat de 3 ambtgenooten tegen v.d. Os de gemeente trachten in het harnas te jagen, dit bracht tusschenkomst van de magistraat teweeg, en eindelijk werd door haar gelast, bij resolutie van den 3den Febr. 1750, de behandeling der zaak op te schorten, totdat daaromtrent advies van den erfstadhouder zou zijn ingekomen. Gelijk immer, ging het ook hier van kwaad tot erger, en velen werden in dezen theologischen worstelstrijd betrokken. Vooral kreeg de zaak van der Os groote ruchtbaarheid door de bemoeiing der Leidsche hoogleeraren. ‘Op raad van Venema liet de stadhouder door de Overijselsche Staten de theologische faculteit aldaar verzoeken haar oordeel over het geschil uit te brengen. Eenstemmig verklaarden zij, dat de twistpunten niet van zoodanigen aard waren, of men zou de zaak met eenige toegevendheid wel kunnen schikken. Zij voegden daarbij tevens eenige door hen ontworpene vredesartikelen, die de partijen te Zwolle ter onderteekening zouden worden voorgelegd. Dit geschiedde in 1781, doch drie ambtgenooten van van der Os weigerden toe te treden, en inmiddels overleed Willem IV. Het Leidsche advies wekte in hooge mate de verontwaardiging van den waakzamen Holtius (predt. te Kouderkerk), die zich toen als verdediger der oude waarheid op wierp. Met zijn geestverwant en vriend Comrie vereenigde hij zich tot een ernstige bestrijding der godgeleerden van den breeden weg, verbrekers van het gezag der formulieren. Zij weerden zich met alle kracht, schreven eenige brochures tegen van den Honert, den verdediger van den Zwolschen dwaalgeest, en begonnen tegelijkertijd, in 1753, de geregelde uitgave van hun reeks samenspraken tegen een ontwerp van tolerantie, waarin zij allerlei ketterijen duchtig onder handen namen. Velen van hun geestverwanten hoopten een nationale synode tot oplossing van de verwarde geschillen te krijgen. Holtius en Comrie verlangden zulk een kerkvergadering voorshands nog niet, maar trachten eerst door gevleugelde woorden, de beproefde rechtzinnigheid te doen herleven, de omgeworpene of inzakkende scheidsmuren weer stevig op te zetten, den invloed van de tolerantie, die ook aan de hooge scholen zooveel veld won, te keeren. Niet de vleiende namen van liefde en verdraagzaamheid, maar alleen de Calviniaansche waarheid en godzaligheid zouden de kerk rein houden van de Remonstranten en hun adherenten.’ Het tijdschrift door Holtius en Comrie uitgegeven, doch waarvan zij als schrijvers, op den titel hunne namen verbloemden, onder de woorden: door een genootschap van voorstanders der Nederlandsche formulieren van eenigheid, droeg tot titel: *Examen van het ontwerp van tolerantie*, *om de leer*, *in de Dordtsche Synode*, *ten*

1) dr. Honig geeft in zijn *Alexander Comrie* als bijlage E. op blz. XLVI-LII: ‘Vervolg van de leyst of register van het gene zoo voor, als van en tegen ds. Antonius van der Os is uytgekomen.’

jare 1619 vastgesteld, *met de veroordeelde leer der Remonstranten te vereenigen.* Het werk was geschreven in den vorm van samenspraken. Wel werden de namen der samensprekers niet genoemd, maar bij lezing bleek maar al te duidelijk en met volkomen zekerheid, wie met de verbloemde namen bedoeld werden. De samenspraken werden gevoerd tusschen vijf personen nl. Orthodoxus (Comrie), Philaletes (Holtius), Euruodius (prof. Alberti), Pantanechomenios (prof. J.J. Schultens) en Adiaphorus (een onbekend edelman). Comrie en Holtius zochten achter het Leidsche advies, dat voor het *speciale* geval van de verdeeldheid te Zwolle was opgesteld, de booze bedoeling om een algemeene tolerantie in te voeren, 'waardoor Remonstranten en contra-Remonstranten op de vriendelijkste wijze met elkander mogen vereenigt worden.' Dan niet alleen in het *Examen van tolerantie* hadden zij het over 'een ontwerp van algemeene tolerantie, neen. Immers verscheen in 1786 te Amsterdam bij Nicolaas Bijl: *Opening van de Arminianery*, *zynde een ontdekking van den ouden Pelagiaanschen afgod de vrye wil*, *met de nieuwe godinne de Gevalligheid*, *verheffende zich stoutelyk tot op den Throon van den Godt des Hemels*, *ten nadele van zyne genade*, *voorzienigheid*, *en hoogste heerschappy over de kinderen der menschen*, *waarin de meeste dwalingen van de Arminianen worden opengelegt*, *waar door zy afgevallen zyn van de aangenomene Lere van alle de Hervormde Kerken met derzelver tegenstrydigheid in verscheide byzonderheden tegen de Lere bevestigt in de kerke van Engelandt*, *ontdekt uit hunne eige schriften en Belydenissen*, *en wederlegt door het woord van Godt*, door Johannes Owen, meester der konsten van het Conings Collegie te Oxfort, uit het Engelsch in het Nederduitsch vertaalt, en in het ligt gegeven met een voorreden, door de Uitgevers van het Examen van het ontwerp van Tolerantie. Tegen dit geschrift richtte Joan van den Honert T.H. zoon in 'korte aantekeningen,' voorkomende in de *Boekzaal* van 1756*a* blz. 497-510 zijn verdediging, meer bepaaldelijk tot de 'voorreden,' die van den Honert zich aantrok, dewijl ze (gelijk hij zegt) tegen hem geschreven was. En het eerste wat hij tegen de 'Voorreden' heeft is dit, 'dat sy, so min als hunne schrijvers, seggen, waar dat ontwerp van Tolerantie sy; wie het hebben opgestelt; welke desselvs inhoud sy; uyt welke en hoe vele artykels het bestaa, enz. Het is een leugenverzierzel, enkel uytgedagt, om de kerk te beroeren, en om tweedragt, secten en muyteryen, in de kerk te verwekken, en aan te kweken.' Het tweede bezwaar dat van den Honert heeft tegen de stellers van die 'Voorreden' is 'dat sy, soo wel als hunne Schryvers, sig niet noemen, schoon sy schryven tegen iemand, die sig noemt; dien sy ook noemen: op dat syne Tegenschryvers sig soo doen kennen, als hy doet. Sy syn hiertoe vooral verpligt, naar den aart van hun schryven. Want dat ik van hun verschille, is seker. En myn gevoelen, dat van hun verschilt, noemen sy onregtsinnig. Als sy dit seggen, en niet geloven, syn sy oneerlik. Maar als sy dit seggen, en waarlyk geloven, syn sy ook oneerlik, soo sy my niet aanklagen, daar het behoort: gelyk ik sou doen, soo sy sig noemden. Nu konnen sy my daar niet aanklagen, sonder sig te noemen. En dus tonen sy, het voornemen niet te hebben, om in dit stuk, soo sy het geloven, eerlik te handelen. Dog de ware reden deser verberginge is, dat sy kwaad, en niet de waarheid doen; en dat sy daarom het ligt haten: naar de onfeilbare uitsprake, Joh. III:20 en 21.' Het derde bezwaar dat de Leidsche hoogleeraar had was, 'dat sy, voorgevende van de Gereformeerde Religie te syn, egter, soo wel, als hunne Schryvers, hunne schrivten uytgeven sonder visitatie en approbatie: als open-

bare, geensins onkundige, maar steeds gewaarschuwde, overtuygde, moedwillige en hardnekkige versmaders en vertreders, soo van de Kerkenorde, als van de Bevelen der Hoge Overigheden. En daarom: gelyk hunne Schrivten gehouden worden, als niet voortgekomen uyt den schoot der Gereformeerde Kerke in dese provincie, soo moeten sy ook gehouden worden, als niet behorende tot de deugdsame, stigtelike, en voorbeeldige menschen.' Na zich aldus krachtig te weer gesteld te hebben tegen Comrie en Holtius, na hen beschuldigd te hebben van ongereformeerdheid, gaat van den Honert over zich te verdedigen. Dat de geciteerde woorden aan de auteurs van het *examen van het ontwerp van tolerantie* niet bevielen, ligt in den aard der zaak en de zeer krasse wijze, waarop van den Honert zich tegen hen uitlaat, moet hen tot bitterheid geprikkeld hebben. Tegen van den Honert's beschouwing over de 'regtvaardigmakinge' schreef Comrie zijn '*brief*' over dit onderwerp en in het tiende stuk van het *examen*, in 1759 verschenen, waarin de leer van het verbond der werken in 't breede behandeld werd, werd daarin de nagedachtenis van J. van den Honert op zoo'n wijze aangetast en zwart gemaakt, dat curatoren der universiteit zich verplicht gevoelden de tusschenkomst der Staten van Holland in te roepen. Niet te vergeefs.

'Hoezeer men aan den inhoud der uitgegevene stukken aanstoot nam, onthielden de Staten zich wijselijk van elke tusschenkomst, totdat deze met aandrang werd ingeroepen. Zij noodzaakten den uitgever Nic. Bijl te Amsterdam te zeggen, wie de gewraakte voorrede had geschreven, waarop hij verklaarde dat dit gedaan was door Nicolaas Holtius alleen en dat Comrie er geen deel aan had. Hierop werd Holtius den 4den Augustus 1761 bij resolutie van de staten verboden zonder verkregen verlof, voortaan eenig godgeleerd geschrift meer ter perse te geven.

Hiermee was 't uit en van het *Examen van het ontwerp van tolerantie* verschenen geen afleveringen meer. Dat een elfde aflevering nog in bewerking was, blijkt wel degelijk uit hetgeen we lezen in de Boekzaal 1761*b* blz. 83: 'Er zijn nog te bekomen eenige exemplaren van het *Ontwerp van Tolerantie*, waar van op heden niet meer dan tien samenspraaken uitgegeven zijn, en *de elfde thans bij het genootschap word overzien*, *om eerstdaags by N. Bijl*, *en niemant anders gedrukt te worden* het welke bekent gemaakt word, opdat het gemeen, in plaats van een nuttig werk, zig geen strafbaar pasquil laate in de hand steeken, het welk in de couranten, onder den Tytel van Examen van het *Ontwerp van Tolerantie*, elfde samenspraak, word uitgegeeven!' Men bespeurt het uit Bijl's bekendmaking, dat de elfde aflevering, die bijna persklaar was, weldra het licht zou zien, maar de resolutie der Staten van Holland, heeft dit verhinderd.

Nadat de uitgave van het *Examen* gestaakt was, schreef Comrie voor de pers niet veel meer. Wat uit zijn pen kwam ademde alles één geest, vóór en boven alles moet de Gereformeerde leer, de leer der Dordsche vaderen gehandhaafd worden. Om dit doel te bereiken gaf hij geschriften uit, bestreed hij of hielp hij bestrijden de gevoelens van Alberti, de Vitringa's en van den Honert. Hij was het, die aan den Groningschen hoogleeraar Driessen de stof leverde voor zijn *Hypotheses Arminianizantes v.c. Hermanni Venema detectae et refutatae* 1734, waarin hij de opvatting van Venema over de leer der verkiezing en over andere leerstukken bestreed. Driessen meende dat de Franeker hoogleeraar in dezen op een zuiver Remonstrantsch en Sociniaansch standpunt stond, en tot die wetenschap was Driessen gekomen, door

eenige uit 's hoogleeraars mond opgeteekende academische lessen, die hem door Alexander Comrie waren ter hand gesteld.

Volkomen juist heeft Comrie gevoeld ‘dat de belijdenisschriften, al werden zij ook met reverentie vermeld, slechts schijnbaar werden erkend en dat alleen de macht der traditie velen terughield van gevolgtrekkingen, die hun het predicaat van kerkelijke rechtzinnigheid zouden ontnemen.’ Hij wilde met zijn geestverwant Holtius het Kalvinisme in al zijn consequenties doordrijven. Hierom en hierom alleen was het hem te doen. De kerk was van den, volgens hem, eenig waren en goeden weg afgeweken en op dien weg moest zij, het kostte wat het wilde, worden teruggebracht. Om hiertoe te geraken ontzag hij niemand of niets, alleen de staatsmacht was in staat hem den mond te snoeren, zijn pen te laten rusten. ‘Na het midden dezer (d.i. den 18de eeuw) hebben Holtius en zijn vriend de Schot Alexander Comrie, predikant te Woubrugge, samen nog eens de strijdbijl opgegraven ter verdediging van de zuivere leer in de formulieren van eenigheid. Zij hadden bepaald in den zin de oude (theologische) veete weer op te rakelen. Als Voetianen beschouwden zij den opkomenden geest van tolerantie terecht als gevaarlijk voor hun geliefd systeem en als het gevolg van alle voorafgaande afwijkingen op het gebied van de theologie.’ Deze woorden, neergeschreven eenmaal door prof. Reitsma in zijn *Geschiedenis van de Hervorming der Nederlanden* (2de uitgave. Gr. 1899 blz. 322) zullen, bij het vellen van een oordeel over Comrie en zijn optreden in acht genomen moeten worden; dan moge het betreurd worden misschien, dat hij zooveel beroering heeft veroorzaakt als hij gedaan heeft op kerkelijk gebied, als Voetiaan beschouwde hij den opkomenden geest van tolerantie in de kerk *terecht* gevaarlijk voor dat systeem, 't welk voor hem waarheid was, hij moge gedwaald hebben in zijn beschouwing, hij heeft gedaan en geschreven wat hij deed, uit overtuiging. In de Gereformeerde wereld neemt Comrie een belangrijke plaats in, in zijn dagen was hij een man van gewicht in de kerk, van grooten invloed, en die invloed is nog niet verdwenen.

Behalve de reeds genoemde geschriften van Comrie, vermeldt dr. Honig nog van hem:

Aanspraak aan ds. Antonius van der Os, predt. te Zwolle, *ontworpen door een der leden van de oude Calviniaanse Societeit ....* enz. Amst. 1753.
Beschermer van de aanspraak van ds. Ant. van der Os, pred. te Zwolle, *ontworpen door een lid van de oude Calviniaanscke societeit.* Amst. 1753.
Baniere van wegen de Waarheid opgeregt tegen den Heer Joan v.d. Honert .... geschreven door de leden van de oude Calviniaansche societeit. Amst. 1753.
Berigt nopens de waarschuuwinge van de Heer I.I. Schultens .... Amst. 1755.
De Lasterzugt van Cornelius Nozeman tegen Dooden en Leevenden, *bestraft door den zeer Eerw. Heere Nikolaas Holtius .... Uitgegeven door de examinatores van het ontwerp van tolerantie.* Amst. 1756.
De inwonende Zonde in de gelovigen.,.. Uit het Engelsch vertaalt. 2de druk. *Vermeerdert met een aanprijzende voorreden* van Alexander Comrie. Leiden Amst. 1760.
Hij schreef een ‘voorreden’ voor de vertaling van een werkje van Dr. Owen door zijn vriend Corn. Brems ouderling te Rotterdam: *de inwonende zonde in de gelovigen.* Zijn laatste arbeid voor de pers was het leveren eener bijdrage

voor de nieuwe uitgave van *Proeve van de kragt der Godzaligheid door wijlen den hoog-*

eerwaarden, *hoog-geleerden heer Gysbert Voetius* .... naar een exemplaar van 't jaar 1627 in octavo herdrukt. Het boek verscheen te Leeuwarden in 1763.

Litteratuur: dr. A.G. Honig. *Alexander Comrie.* 1892.

[Zegerus Conincxbergen]

Conincxbergen (Zegerus), kwam in 1586 te Woerden bij de d.t.p. bestaande Luthersche gemeente. Ongeveer in 1592 schijnt hij tot de Hervormde kerk te zijn overgegaan, wat blijkt uit art. 2 der part. prov. Z.H. synode van 1594, waar we o.a. lezen: 'Is by de vergaderinge des synodi gecompareert Zegerus Coninxbergius, dienaer der kercke tot Woerden, met credentie voor hem ende synen collega Henrico Bocxhoorn, te kennen gevende, alsoo sy als dienaren der kercke tot Woorden nu over de twee jaren sonder de hulpe des synodi (hoewel niet sonder hulpe van sommige particuliere dienaren, onder desen synodum sorterende) geseten hadden, toestandich synde in allen deelen der leere ende ordinancien der kercken deser provincien, alhoewel dat sy in eenige uyterlycke saken tot gelyckformicheydt allesins ter noodt niet en hadden comen connen.' Conincxbergen wilde verder dat de gemeente wier dienaar hij was, met Bodegraven enz., bij een classis zou worden ingedeeld 'daer de synode soude goetvinden ende haer ordineren, om hulpe ende bystandt tot confirmatie der christelycke leere ende religie met den tydt soo lancx soo meer te hebben.' Het invoeren 'vande ware leere ende suyvere reformatie' te Woerden, berokkende hem heel wat vijandschap van de Lutheranen, ja de tegenwerking dezer lieden was zóó groot, dat hij in 't belang der goede zaak niet doen kon wat hij wilde, reden, waarom hij 'wel begeeren soude ende versochte aen den synodum (hem refererende tot discretie van mijnheeren Staten ende des synodi) om getransfereert ende met een andere bequame plaetse (voorwendende eene van dewelcke hy verstaen hadde) versien te worden om met meerder gerusticheydt (soeckende nochtans, alsoo hij verclaerde, niet syn ruste noch profyt noch eere) de kercke Christi te mogen dienen.' De synode zou, aldus besloot ze, de indeeling van Woerden enz. bij een classis laten regelen en wat hem persoonlijk aangaat, dewijl hij wegens zijn beslist optreden voor de Herv. kerk, vele vijanden te Woerden had, 'waeruyt te vreesen stondt, dat t' eeniger tydt yedt quaets soude mogen rijsen tot achterdeel der saecke der kercke,' zoo oordeelde de vergadering het goed hem te troosten en te bemoedigen zóó lang te Woerden blijven, totdat de Staten deze plaats met een anderen dienaar zouden hebben voorzien. Was het eenmaal zoover, dan kon hij elders een andere gemeente opzoeken, waarbij hem de synodale hulp werd toegezegd. In 1596 en 1597 verscheen hij ter synodale bijeenkomst als predikant te Bodegraven. In het jaar 1600 is hij gestorven en opgevolgd door Geleyn Segers Wassenhove.

Hij schreef:

De Duytsche chronologie, *innehoudende de voornaemste ende ghedenckweerdichste gheschiedenissen des geheelen werelts .... zedert den beginne tot op desen jegenwoordigen tyt enz.* Leyden 1598[1)].

Bij de Wind (*Bibliotheek der Nederl*: *geschiedschrijvers*, dl. I blz. 582) wordt

1) Voor de uitgave van dit boek en voor de aanbieding daarvan aan de regeering der stad Utrecht, ontving hij een aanzienlijke belooning. cf Dodt van Flensburg. *Archief*, dl. III, blz. 271.

nog van hem aangegeven: *Journael ofte Dagelyksche Tydtrekeninghe, inhoudende vele ghedenckweerdige saken.* Te Haerlem bij Gillis Rooman, 1602.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III blz. 660 en 661 (uitgebreid). Reitsma en v. Veen, *ll.* dl. III blz. 19-21; 65 en 79.

[Petrus Conradi]

Conradi (Petrus) werd in Januari 1707 te Leeuwarden geboren als zoon van Albertus, die er apotheker was. Zijn eerste opleiding ontving hij in zijn geboorteplaats aan de Latijnsche school, die stond onder leiding van den rector Maevius Pollius. Opgenomen onder de alumni (provinciale kweekelingen) in 1724, werd hij den 27sten Augustus 1725 te Franeker ingeschreven als student in de godgeleerdheid, en dat wel onder het 3de rectoraat van R. Andala. Na volbrachte studie, werd hij den 6den October 1732 geëxamineerd en tot den h. dienst toegelaten, en zulks in de classis van Leeuwarden. Als zijn examinatoren worden vermeld de predikanten R.B. Reen en Meilsma. Voor proeftext had hij Rom. VIII:2, terwijl hij voor 't Hebreeuwsch moest verklaren Jesaja V en voor het Grieksch den Jacobusbrief.

In zijn laatste studiejaar zegt Boeles (cf. *Frieslands Hoogeschool en het rijks athenaeum te Franeker.* 2de dl. Leeuwarden 1889 blz. 442) bezocht hij ook nog de academiën te Leiden en te Utrecht (cf. ook Sepp, *Johannes Stinstra.* dl. II, blz. 36). Dat Conradi te Leiden is geweest staat vast en dat hij ook Utrecht heeft bezocht zal wel zoo zijn; maar in het *Album Stud.* der Utr. universiteit komt zijn naam niet voor, terwijl hij onze oudste academie bezocht pas langen tijd, nadat hij reeds proponent was. Immers eerst den 26sten Mei 1733 werd hij te Leiden ingeschreven, met de vermelding achter zijn naam van min. cand. (cf. *Alb. Stud.* kol. 943).

Enkele weken na zijn toelating tot den evangeliedienst en wel den 18den Juni, verdedigde hij onder Venema een *dissertatio chronologica de periodo annorum*, *qui fluxerunt inde ab exitu Israëlitarum ex Aegypto*, *usque ad extructionem templi Salomonis.* Dat men van zijn kennis een goeden dunk had, mag afgeleid worden uit het feit dat hij, zonder ergens als predikant te zijn werkzaam geweest, in het begin van de maand Maart 1735, werd aangesteld tot praelector in de godgeleerdheid en tot academieprediker. Zijn ambt als praelector aanvaardde hij den 20sten April en den 24sten d.a.v. deed hij zijn eerste preek (*Boekzaal* 1735*a* blz. 486-87). Aan de betrekking was een tractement verbonden van *f* 600, benevens de vergoeding voor immuniteiten.

Sepp (*Stinstra*, dl. II, blz. 36) zegt: '*Das neue gelehrte Europa*, Th. XIX, S. 873, bewaart ons aangaande zijn persoon en bekwaamheden dit getuigenis: grundliche Gelehrsamkeit, Redlichkeit, Mäszigung, Demuth, Dienstgefliszenlichkeit, machen den Hauptcharakter dieses wurdigen Lehrers. In seiner Lehrart kommt er am meisten mit dem groszen Männern Vitringa und Venema uberein. Dat Hemsterhuis met de predikgaven van Conradi was ingenomen, weten wij; hoe hoog Conradi als godgeleerde geschat werd, blijkt uit niet minder afdoende proeven. De door hem gehoudene oraties werden terstond vertaald en door den druk gemeen gemaakt.'

Den 11den Augustus 1738 was te Franeker gestorven de hoogleeraar in de godgeleerdheid Albertus Wilhelmus Melchioris en het was den 21sten Juni 1740 dat tot zijn opvolger werd aangesteld Paulus Ernestus Jablonsky, predikant te Francfort

a. O. Op dienzelfden dag zag ook Conradi zich benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid en dat wel op een jaarwedde van *f* 1200. De oratio inauguralis

deed Conradi den 9den October 1741, op welken dag ook Christiaan Hendrik Trotz en Ludovicus Casparus Valckenaar het hoogleeraarsambt aanvaarden. Conradi sprak *de necessariis theologici polemici virtutibus.* In 1741 nog zag deze *oratio* het licht. Vertaald, verscheen ze te Haarlem in 1742 onder den titel: *Intree-rede over den plicht van een godgeleerden in het nederleggen der dwalenden.* 'Deze rede werd met den eernaam van "heldenstuk" begroet in eene afzonderlijk uitgegeven voorrede van de vertaling, waarschijnlijk gesteld door C. Bremer, Remonstr. predikant.'

Dat op een dag drie hoogleeraren tegelijk hun ambt aanvaardden, mag zeker wel onder de groote zeldzaamheden gerekend worden; vreugde heerschte er dan ook in het stedeke Franeker en aan toejuiching ontbrak het het drietal niet, blijkens E.W. Higt's, *Franeker in vreugd onder de blijde inhuldiging der heeren P. Conradi*, *C.H. Trotz en L.C. Valckenaer* (Franeker 1741) en J. Schraders', *Academia Frisiorum instaurata.* cet. (Franeker 1741).

Was de aanvangsjaarwedde van Conradi vastgesteld op *f* 1200, de invloed der curatoren lokte een algemeene tractementsverhooging uit en zoo werd ook dat van Conradi, bij besluit van Gedeputeerde Raden, van den 28sten Maart, gebracht op *f* 1600, de immuniteiten hieronder begrepen. Volgens Boele (*ll.* blz. 443), was Conradi, 'dank zij de scholen, waarin hij werd gevormd, een degelijk theoloog, doorkneed in de Oostersche, Grieksche en Latijnsche talen, geschiedenis en wijsbegeerte, scherpzinnig van verstand en juist in zijn oordeel. Een edele inborst, gepaard met bescheidenheid en een onberispelijken levenswandel sierden hem.' Den 3den April 1748, werd hij, tegelijk met Gillissen (Medioburgo-Zelandus) en Bernseau (Montanus), bevorderd tot doctor in de wijsbegeerte (cf. *Boekzaal* 1748*a* blz. 610).

Behalve de in 1732 verdedigde *dissertatio chronologica* en de in 1741 uitgesprokene *oratio inauguralis*, bestaan er nog drie rectorale oratiën van hem, de eerste: *de necessario*, *sed probe administrando*, *rationis usu in religionis revelatae negotio* (Fran. 1752. Vertaald werd ze in onze taal onder den titel: *Redevoering over het noodzaakelijk gebruik der Reden in het stuk van godsdienst.* Rott. 1753), de tweede: *de stupendo praedicationis apostolorum successu*, *veritatem religionis Christianae testante.* (Fran. 1767. Nog in hetzelfde jaar zag ze vertaald, te Amsterdam het licht als: *Reden over den verbazenden voortgang van het door de Apostelen in de weereld gepredikte Evangelie*, *als een ontwijfelbaar bewijs voor de waarheid van den Christelijken godsdienst*)*;* de derde: *de laetis maturae pietatis fructibus*, *in fortunata senectute laetissime efflorescentibus.* (Fran. 1776).

'Toen (aldus Boeles, *ll.* blz. 443) hij in October 1750 het rectoraat op zich nam, betitelde de begaafde student P. Nota hem, aan het hoofd van een dichterlijken gelukwensch, als orator potentissimus. En dit was niet enkel een compliment of laffe vleierij. Neen, wanneer Conradi het academisch spreekgestoelte of den kansel had beklommen .... Cuncti ejus rationalem et masculam pietatem ac eloquentiam admirabantur. Tib. Hemsterhusius, quantus judex? adeo ejus sacros sermones laudare solebat, ut primas ipisi deferret inter omnes Euangelii praecones in toto Belgio. Zoo getuigde prof. J.H. Verschuir. Die leerredenen waren, naar 't getuigenis van zijn leerling prof. Arn. Ypeij, oordeelkundig bearbeid, naar de Vitringaansche methode zij waren de uitnemendste pronkstukken van kerkelijke welsprekendheid, en tevens eenvoudige, bevattelijke, regt stichtelijke, godsvrucht ademende volkspreeken. Bewonderd werden zij vooral, wegens de netheid der voordragt, wegens de kieschheid van

uitdrukkingen, wegens de keurigheid van stijl en de zuiverheid van taal.' (Zie ook J. Hartog, *Geschiedenis van de Predikkunde* enz. Amst. 1861. blz. 163 en 296).

Waar vooral Conradi's ambtgenoot veel werk er van maakte om zijn leerlingen te laten disputeeren, daar deed hij er niet veel aan, ofschoon het toch wel voorkwam. Immers heeft den 25sten Juli 1762 als 'auctor' onder 'den Heer Professor Petrus Conradi, S.S.Th. Doct. et Prof. ordin.' de Hongaar Johannes Szentesi verdedigd een dissertatio philologico-theologica, ad Ecclesiastis Cap. XII:1-7. (cf. *Boekzaal*, 1762 blz. 91), terwijl in 1736 de Hongaar Stephanus Szathmari een dissertatio philologica-theologica verdedigde 'in vers. 13. Cap. II Hebr. et textum apostolicae argumentationis C. II et III'.

Vele, dit vernamen we reeds, en groote werken schreef Conradi niet, zijn ambtgenoot Verschuir zeide: 'Erat Conradius imbecilliore corporis constitutione, quare pauca edidit.'

'Heeft (aldus Boeles *ll.* dl. II blz. 444) heeft hij zijn naam niet door lijvige geschriften wijd en zijd doen doordringen, aan de noodige geleerdheid daartoe ontbrak het hem niet.

Voor de academie is hij er niet minder nuttig om geweest; ambtgenooten en leerlingen hebben hem er niet minder om gewaardeerd. Door de banden van innige vriendschap en overeenstemming van rigting was hij één met Venema; geheimen hadden zij voor elkander niet.'

Belangrijk is de beschouwing, die Sepp (*Johs. Stinstra* dl. II, blz. 37-41) wijdt aan de beantwoording van de vraag: Tot welke rigting behoorde Conradi? Het antwoord op die vraag grondt Sepp op zijn intree- en zijn drie rectorale oratiën, die hem daarvoor genoegzame gegevens schonken. 'Polemiek (aldus zei Conradi) is onafscheidelijk van het onderzoek en de verdediging der christelijke waarheid; maar die polemiek wordt zoo vaak op onedele wijze gevoerd, de partijzucht doet haar ontaarden in een stijfzinnig vasthouden aan het eens geloofde en eens beledene.... Bij het bestrijden der tegenpartij moet men zich vooral van alle vitzucht en kleingeestige letterzifterij onthouden, en daardoor ook het gevaar ontgaan, om door geesteloos uitpluizen iemand iets toe te dichten, wat hij eigenlijk niet heeft bedoeld. Errare humanum est; homines vero sumus omnes, ac proinde neque nos, neque nostram, cui nomen dedimus, ecclesiam quantumvis et antiquitate et membrorum numero ac splendore venerabilem, nec ulla denique hominum scripta ab omni erroris periculo immunia esse recordari debemus.' Met Sepp zeggen we, dat we hier gulden woorden voor ons hebben en dat ze den man eeren, die ze eenmaal sprak, en waar is ook wat hij er op laat volgen: 'Conradi had zijn borst tegen de dreigende blikken der ijveraars met driedubbel staal geharnast, toen hij deze rede durfde voordragen. Hij bedreef een heldenstuk,' met welken eerenaam ze werd begroet in een afzonderlijk uitgegeven voorrede van de vertaling, welk stuk, naar Sepp vermoedt, afkomstig is (zie boven blz. 194) van den Remonstrantschen predikant te Amsterdam, Coenraad Bremer.

In zijn eerste rectorale oratie (1751), verklaart hij dat 'een blind geloof, geen geloof is, zoo als de Schrift dat verlangt'. Zeker erkent hij dat er verborgenheden zijn, die wij op gezag van het Woord moeten aannemen, niet omdat onze rede door de zonde vernietigd is; maar omdat zij door haar verzwakt is, doch elke gevolgtrekking, (aldus beweert hij), die men aangaande eenig leerstuk of voorschrift uit de openbarig afleidt, strijdende met de gezonde rede, moet verworpen worden.

Het gunstigste heet het, laat Conradi zich kennen en zijn redenaarsgave hooren in zijn tweede oratie (1767). ‘Schoon wordt de wijze genoemd, waarop hij het verschil van uitbreiding der Christelijke en Mohammedaansche godsdienst uiteenzet, roerend de toon, waarmede hij tot hoogschatting van dat Christendom opwekt.’

‘Nog eens (zoo eindigt Sepp) zou in het openbaar zijne stem worden gehoord,’ en dit wel in 1776. Het was bij gelegenheid dat hij deze zijn derde rectorale oratie hield, dat hij sprak met het oog op zijn zeventigjarigen leeftijd: ‘de laetis maturae pietatis fructibus in fortunata senectute laetissime efflorescentibus.’ ‘Vroeger hebben wij den grondigen godgeleerde, den welsprekenden redenaar gehoord, nu vangen wij de taal op van een wijze. De wijze schetst ons het beeld van den godvruchtigen jongeling; de wijze zal nu dat des godvruchtigen grijsaards schetsen. *Vos fratres et venerandi in Christo patres* - met deze woorden gaat hij over tot dit gedeelte van zijn rede - *quos coram adspicio*, *vos vestra experientia disjudicate*, *utrum vera sint*, *quae dicturus sum.*’

Conradi is een verdienstelijk man geweest, met een ruimen, met een vrijen blik, een theoloog met hart en ziel, een, die niet keek door de oogen van een ander, maar die, na kalm en rustig onderzoek voor de resultaten, 't welk dat onderzoek voor hem opleverde, niet terugdeinsde. Evenals zijne leermeester Venema, was hij een zeer verlicht man, en, waar men den laatstgenoemde hield voor onrechtzinnig en een Remonstrantsch gezinde, daar ontging Conradi dit verwijt ook niet. Mogelijk heeft het hem, die het goede wilde, en die de waarheid zocht, gehinderd dat men zijn godsdienstige gevoelens verdacht trachtte te maken bij het groote publiek, maar steeds bleef hij gaan op den eenmaal ingeslagen weg, dien hij als een goeden weg had leeren kennen. Tevergeefs heeft Conradi niet geleefd, de arbeid van dezen stillen, vromen geleerden arbeider in den wijngaard Gods heeft vrucht gedragen, zijn geest heeft doorgewerkt, zijn geest, die ging in de richting van Coccejus. Wat deze wilde waarnaar deze streefde, dat werd door Conradi voortgezet en hij bracht het weer tot en in anderen. Na zeven dagen lijdens, veroorzaakt door aanhoudende koortsen, stierf hij in den laten avond van den 24sten Juni 1781. Meer dan 45 jaar (aldus de berichtgever in de *Boekzaal.* 1781*b* blz. 101), heeft hij hier ‘doorgebragt in het onderwijs der jeugd, en het bewijzen der gewigtigste diensten aan onze Academie. De groote zedigheid van den overledenen verbiedt ons hier van deszelfs uitgebreide geleerdheid en zuiverste Godsvrugt met meerdere te gewagen.’ Toen de dood hem aan zijn aardschen werkkring ontrukte, had hij al in lange jaren niet meer gepreekt. Immers had hij zich door lichaamszwakte genoodzaakt gezien om voor eigen rekening de avondbeurten door kandidaten te doen waarnemen, en in 1761 werd zijn ambtgenoot Samuel Hendrik Manger hiermede belast (bij resolutie der Gedeput. Staten, in dato 27 Februari), aan wien daarvoor een tractement werd toegelegd van *f* 200. Conradi had voor de vervulling der avondbeurten geen salaris ontvangen.

Toen den 4den April 1743 was overleden de hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de Franeker hoogeschool Petrus Laan, hield, bij gelegenheid van de ter aardebestelling van zijn lijk, op last van ‘den Raadt der Hoge Schole’, Conradi de lijkrede op zijn gestorven ambtgenoot. Deze lijkrede verscheen te Franeker in 1743 onder den titel: *Oratio funebris in memoriam Petri Laan.* In onze taal overgezet door Wolter Hendrik Hofstede, zag ze in hetzelfde jaar te Leeuwarden het licht onder den titel: *Lijkrede ter gedachtenisse van den Beroemden man*, *Petrus Laan*, *Hoog-*

leeraar der Heilige Godtgeleerdtheit, *en predikant op de Beroemde Hogeschool van Frieslandt*, *uitgesproken*, *op bevel van den Raadt der Hoge Schole; na dat het Lichaam op een plegtige wijze ter aarde was bestelt*, door Petrus Conradi.

Litteratuur: Boeles, *Frieslands Hoogeschool* dl. II. Leeuwarden 1889. blz. 442-444. - v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 669-670. - Glasius, *ll.* dl. I. blz. 302-303. - Sepp, *Johs. Stinstra en zijn tijd.* dl. I en II, reg. i.v. - Vriemoet, *ll.* 827-828.

[Cornelis Conradi]

Conradi Cornelis, zoon van Petrus Johannis en Cornelia Elizabeth Slingerland, werd den 3den April 1807 geboren te ter Heijde (bij den Haag), waar de vader destijds predikant was. Hij bezocht eerst de dorpsschool in zijn geboorteplaats en ging later naar het athenaeum te Franeker en de hoogeschool te Groningen[1] om den 3den Augustus 1828 te worden ingeschreven als student bij de theologische faculteit te Utrecht (cf. *Alb. Stud. Ultr.* Kol. 275).

Hij nam deel aan den tiendaagschen veldtocht en werd den 3den Oct. 1832 door het prov. kerkbestuur van Gelderland tot de evangeliebediening toegelaten. Hulpprediker te Leeuwarden[2] van 1832-1836, werd hij den 17den Augs. van laatstgenoemd jaar benoemd tot predikant te Curaçao en vertrok met Kerstmis 1836, na den 9den Oct. te 's Gravenhage te zijn bevestigd, naar Suriname, waar hij door den gouverneur-generaal eenigen tijd als hulpprediker werd gehouden. Den 25sten Juni 1837 trad hij op als predikant bij de vereenigde Protestantsche gemeente te Curaçao, ontving in 1849 het ridderkruis van den Nederl. Leeuw en werd den 12den Augs. 1855 benoemd als predikant in de kolonie Suriname. Hij begon hier zijn arbeid te Paramaribo in 1856. In 1866 met verlof van 1½ jaar in ons land, retourneerde hij weer en stierf den 7den Maart 1876.

Van hem zag het licht: *Lijkrede op Mr. E.L. baron van Heeckeren.* Amst. 1838.

[Willem Christiaan Slingerland Conradi]

Conradi Willem Christiaan Slingerland, broeder van den voorgaanden en geboren te Haringhuizen den 28sten Oct. 1805, werd den 25sten Juli 1823, na afgelegd admissie examen, ingeschreven als student in de godgeleerdheid aan de universiteit te Utrecht (cf. *Alb. Stud.* Kol. 244). Candidaat in Overijsel in 1829, werd hij den 19den Juli van dat jaar benoemd tot predikant in Oost-Indië, werwaarts hij, na den 18den October te 's Gravenhage bevestigd te zijn, den 23sten Nov. vertrok. Tijdelijk diende hij de gemeente te Batavia in 1830, daarna was hij werkzaam te Padang van Maart tot December 1833. Wegens ziekte keerde hij in 1834 naar Nederland terug om Indië niet weder te zien. Dewijl hij niet gepensioneerd was, genoot hij ‘onderstandsgeld.’ Hij overleed den 30sten Mei 1869 te Utrecht in een krankzinnigengesticht.

1) Dat hij te Groningen studeerde blijkt uit wat we lezen op kol. 275 van het *Alb. Stud.* der Utrechtsche universiteit: ‘In acad. Groningana Phil. Theor. et Lit. Hum. cand. magna cum laude creatus, huc venit ut Theol. operam daret’.
2) Hij preekte nog eens te Leeuwarden den 8sten Sept. 1867, toen hij gereed stond weer naar Paramaribo te vertrekken.

Van hem zag in 1829 te Utrecht het licht zijn proefschrift, getiteld: *De visitatione domestica in Belgii ecclesiis notatae.*

Litteratuur: C.A.L. van Troostenburg de Bruyn; *Biographisch Woordenboek* enz. Nijmegen 1893. blz. 102.

[Pieter Cool]

Cool (**Pieter**) ontving zijn opleiding aan het seminarium der Doopsgezinde sociteit te Amsterdam en werd in 1832 predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Purmerend, welke plaats hij in 1836 verwisselde met Harlingen. Hij bleef hier werkzaam tot den 27sten October 1872, toen hij met een rede over Johs. XV:16m. zijn ambt neerlei. Na zijn emeritaat woonde hij voortdurend te Harlingen, waar hij den 12den September 1891 overleed. De lijkrede over hem, waarin hij dankbaar herdacht werd, werd uitgesproken door dr. J.W. van der Linden, naar aanleiding van Ezechiel XVIII:9m.

Hij schreef: *Gesprekken over het leven van Jezus door Strauss.* Harlingen 1840.

In de *Doopsgezinde bijdragen* van 1877, op blz. 101-132, *id.* 1878 blz. 78-97 en *id.* 1880 blz. 1-41: *Iets over en uit het archief der Doopsgezinde gemeente te Harlingen.*

Gedenkschriften van het Menno Simons monument, 1879, door P. Cool en P. Feenstra Jr. destijds Doopsgezind predikant te Witmarsum.

De hoogste roeping der Doopsgezinde Friesche societeit en van soortgelijke Doopsgezinde vereenigingen. Doopsgez. Bijdr. 1870. blz. 1-15.

Van 1861-1869 stonden de *Doopsgezinde Bijdragen* onder redactie van Cool en D. Harting, predt. te Enkhuizen.

[Schelto Coolhaas van der Woude]

Coolhaas van der Woude (**Schelto**) aanschouwde het levenslicht in 1812 en werd, na volbrachte studie aan de hoogeschool te Leiden, in 1835 door het provinciaal kerkbestuur van Drenthe, tot de evangeliebediening toegelaten.

Bij koninklijk besluit van den 17den September 1841 no. 96, werd Annerveen van de Ned. Herv. gemeente te Anlo afgescheiden en tot een zelfstandige gemeente gemaakt, en op dien datum ook werd Coolhaas van der Woude door Z.M. den koning tot predikant d.t.p. benoemd en later door den nieuwen kerkeraad beroepen. Tot op dien datum was hij er hulpprediker geweest van af April 1839. De bevestiging van Annerveen's eersten predikant had plaats den 10den Januari 1841 door ds. ten Oever (predt. te Oosterwijtwert) met Marcus XVI:15 en de bevestigde aanvaardde zijn ambt met 1 Johannes 4:7*b*. Beroepen te Emmen in Februari 1845, kwam hij hier den 8sten Juni (intree-tekst 1 Cor. 9:16*b*, bevestiger ds. ten Oever predt. te Gasselte-Nieveen met Johs. 21:17, afscheid in zijn eerste gemeente den 1sten Juni 1845 met 1 Cor. 15:1, 2*a*). Achtereenvolgens was hij werkzaam te Rolderwolde (ber. 3 Dec. 1846; afsch. 6 Juni, bevestigd 13 Juni door ds. R. Bennink Janssonius predt. te Arnhem met 1 Cor. III:8*a*; intree met Handel. IV:32*a*); Nieuw Beerta (ber. 17 Febr. 1848; afscheid met Joh. 8:32, bevestigd door zijn zwager ds. ten Oever predt. te Gasselte-Nieveen met 2 Cor. 1:24*b*, intree-tekst 2 Cor. III:17*b*), Noordbroek 1855, Veendam 1858, Meeden 1862. Hier werd hij emeritus den 1sten Januari 1897, waarna hij zich metterwoon vestigde te Winschoten, waar hij den 16den Juni 1900 overleed. Coolhaas van der Woude was een goed leerling der Groningsche hoogeschool en de beginselen der theologische faculteit aldaar waren de zijne en zijn dit gebleven ten einde toe. Was door het optreden van prof. Hofstede de Groot een einde gemaakt aan de gedachtenlooze dooreenmenging van de boeken des O. en des N. Verbonds, ‘en wel omdat Groningen eenigzins naar het woord van Luther, alleen die Bijbelstudie

hoogachtte, die van Jezus getuigde of regtstreeks tot Jezus leidde. Datzelfde principe deed deze school (nl. de Groningsche) met

zooveel consequentie, vooral in later jaren op de persoonlijkheid der auteurs des N.T. letten, en evenzeer in ons Vaderland het voorbeeld geven van eene behandeling der leerstellige waarheden, niet naar den inhoud der boeken des N.T., maar naar het onderwijs van Jezus, Johannes, Paulus, Jacobus enz. Het gezag van die mannen berust op hun *karakter en leven*, *hunne vorming door Christus*, *hun vromen wandel*, *de vernieuwing van hunnen inwendigen mensch* of de subjectieve werking van God en Christus' geest door hen, zoo leerde S. Coolhaas van der Woude (*Waarheid in Liefde*, 1844. blz. 463 volg.), die vroeger (*W. in L.* 1841. blz. 457 volg.) *de oorzaken der verandering en omkeering na den Pinksterdag in de Apostelen zigtbaar*, gevonden had niet in bovennatuurlijke en onmiddellijke werkingen, maar in de vormende kracht van het verkeer met Jezus, van het beleven en doorleven zijner lotgevallen' (of. Chr. Sepp. *Proeve*, enz. 2de druk. Amsterd. 1860. blz. 147-148[1]).

In verschillende kerkelijke besturen heeft Coolhaas van der Woude zitting gehad, terwijl hij als predikant in onze Nederl. Herv. kerk fungeerde en zijn adviezen in kerkelijke aangelegenheden werden steeds op hoogen prijs gesteld.

Van hem zag het licht:

Wat willen eigenlijk de zeven Haagsche Heeren? Verschenen in 1843 te Groningen, zonder vermelding van de naam der auteurs.

Aan de Protestanten en Katholijken in Nederland, *een woord ter zake van het Duitsch Katholicisme.* Groningen 1845.

Een kerkelijke rede voor 't bijbelgenootschap, getiteld: *de Bijbel een uitmuntend middel tegen alle menschelijke ellende.* Gron. 1851.

Spoorwegen en telegrafen. De invloed van stoom en electriciteit, *aangewend als middelen van gemeenschap*, *op den toestand des menschdoms.* Veendam 1859.

Feestrede, *uitgesproken den 23sten Mei 1872. Heiligerleefeest.* Winschoten 1872.

Litteratuur: Romein, *de Herv. predikanten van Drenthe.* blz. 31, 276, 110.

[Cornelis Cooltuyn]

Cooltuyn (**Cornelis**)**,** als evangelisch pastoor leermeester van de latere hagepredikers Jan Arents, Albert Gerrits en Pieter Cornelis, moest in 1559 voor de inquisitie uit Alkmaar naar Emden wijken, waar hij zijn *Evangelie der Armen* uitgaf en omstreeks 1567 gestorven is. Dit is het korte bericht, door prof. Reitsma[2] gegeven over een zeer merkwaardig man, wiens reformatorische denkbeelden, een zuiver Hollandsch karakter dragen, maar die door de gebeurtenissen op den achtergrond zijn gedrongen en te veel vergeten en verwaarloosd zijn. Geboren te Alkmaar (immers spreekt hij van deze plaats als van zijn 'vaederlicke ghemeente'), deed hij hier (omstreeks 1555 heet het in de studie van G. Paris over Cornelis Cooltuyn in den *kalender voor de Protestanten in Nederland* 4de jg. 1859 blz. 62) in het eerste jaar van zijn 'Roomschen priesterdom dienst.' Reeds destijds was hij alles behalve R. Katholiek en de

1) Deze laatste verhandeling van C. v.d. W. werd bestreden door D.N. in de *Godgeleerde Bijdragen* van 1842. blz. 707 enz.

2) *Gesch. van de Hervorming en de Hervormde kerk der Nederlanden.* 2de uitgave. Groningen, 1899. blz. 104.

veronderstelling, dat hij, onder den invloed van Nannius, een zekere aversie van het R. Katholicisme had gekregen, is volstrekt niet onmogelijk. Sprekende van zijn priesterschap te Alkmaar, vertelt hij, dat hij er getrouw zijn dienst deed: ‘Soe veel onse Babylonische gheuanckenisse (nam hij deze uitdrukking

van Luther over?) conde eenichsins verdraghen, met des Euangelijs reyne leere, soe quam my die eene Brief voer, die ander nae, van Martino Doncano: doer sijn Discipel Nicolao Heynesio: dat ick van mijnen nieuwe leringhen solde afholden: my straffende, dat ick van die heylliginhe des Palms, van den Misse, van der Hylligen dienst: ende ander Institutien des hyllighen kercks, valschlicken ghepredict hadde.' Al aanstonds, dus van het oogenblik af, dat Cooltuyn zijn dienst in de kerk was begonnen, was hij het met de leer der kerk en hare plechtigheden niet eens, wat hij maar al te duidelijk in zijn preeken liet doorschemeren, reden waarom hij door een leerling van Martinus Duncanus, Nicolaas Heynesius geheeten, vermaand werd, zulks na te laten. Cooltuyn was echter te veel man uit één stuk, dan dat hij zoo maar direct zijn heilige overtuiging zou prijsgeven en toen hij dan ook te Enkhuizen gekomen was, bleef hij voortgaan op den eenmaal ingeslagen weg. Maar 't duurde niet lang of hij werd door zijn 'vyanden Papen, aen Meyster Ruwart beclaecht,' ter oorzake waarvan hij naar den Haag werd op ontboden 'om reden van sijn leeringhen te gheuen.' Dit werd gedaan, Cooltuyn toog naar den Haag, vergezeld met 'etlicke vrome Burgheeren: Den welcken, ick, als ghetrouwe Goodts middelen, mijn verlossinghe in die tijt wel mochte dancweten: want soe vroech als ick in haer Justicijcamer quam, soe was ick van Gherechticheyt desperaet,' geen wonder waarlijk, want de rechters die daar saamwaren om over hem te oordeelen, waren hem 'suspect.' Niemand minder toch trof hij in de rechtbank aan dan 'Meyster Ruwart, den pastoor int Wout assessoor: Wolf van Utrecht, Fiscael, of beschuldiger: den Notaris, een Dienaer van Meijster Ruwart: Eens ghesint altesaemen, ende teghen my alleen gewapend.' Als nu aan Cooltuyn gelast was den 'ede des waerheyts (welck sy noemen Juramentum Calumnie)' afteleggen, werden hem door den 'fiscael' dertien kettersche artikelen voorgelegd, waarop hij zich te verantwoorden had. Eerst weigerde hij zich te verantwoorden, omdat hij 'naet gebruyc der Rechten, in Criminale saecken' zijn rechte beschuldiger en getuigen begeerde te weten. Hij deed zulks omdat hij 'verhoopte alsoe, sonder verantwoorden, te ontcoemen,' aangezien hij wist dat zijn 'ghetuygen tot vier, ofte vijf, in die principale Geestlicheydt eerloos of infaem te sijn, ende den ghelooue onweerdich: om saecken die wel bekendt waren voer die Enchuser ghemeente.' Dan 's mans protest baatte niet, 'Meyster Ruwardus' was het gevoelen toegedaan dat de getuigen wel geloofwaardig waren en daarmede was de zaak uit, en zeker zou hij, volgens zijn oordeel daar gevangen gebleven zijn; 'want ick recht antwoordende, my niet mochte verschoonen voer haer, die den waerheyt contrarij waren.' Doch op voorbede van de 'vroome Burgheren van Enchuysen' suspendeerde 'Meyster Ruwart' het recht en de ban werd 'gheabsolueert': met een bevel, 'dat ick my solde beteren ten waer ick als relaps in verdubbelde pene wilde vallen: waer beneuen die Assessoor mit een schijn des Christelicken liefts, my alleen in den Hof vermaende, dat ick die Ketterije verlatende, my an die Catholicke Roomsche Kerck solde holden: in welcken ick, nae mijn gheschicktheydt, veel guets mochte doen tot myn eyghen profyt.' Zeer raadde de pastoor uit 't Wout hem aan, de 'Lutherie' na te laten, want deed hij dit niet, dan kon hij geen goede dagen verwachten, deed hij het wel, dan zou Cooltuyn 'goede daghen hebben' en binnen een niet al te lang tijdsbestek zou hij geholpen worden aan 'een Kerck van hondert golden cronen.' Zoo was hij dan, gelijk hij het zelf uitdrukt: 'ghetenteert, om van

Christo, ende sijn Woort te wijcken, doer drieghementen, ende beloften.'

Maar ook nu weer hadden de vijanden van Cooltuyn buiten den waard gerekend, wat tegen zijn geweten was, wilde hij niet doen, oordeelende dat hij Christus meer moest gehoorzamen dan de menschen, hij bleef dus doen, zooals hij van den beginne af gedaan had en 'een weynich tijts daerna', werd er een 'famoes libel, of brief mit ses of seuen Articulen tot Sonnium ghesonden' afkomstig van 'eenen Meyster Crispijn, ende eenen Meyster Garrijt Karst van Haerlem' als gevolg waarvan hij 'by monde, doer een vroom Burgher' van 'Ruwart tot Bruesel' werd aangeraden 'van prediken' op te houden, daar Sonnius hem dreigde. Gekomen 'voer die consistorij des Dekens van Hoorn', gelukte het daar aan Coltuyn te bewijzen dat 'Garrijt' 'ghelijckformighe Articulen' tegen hem 'met een verscheyden handt gheschreven, ende met verscheyden namen ondergheteeckendt hadde,' m.a.w. dat hij zich had schuldig gemaakt aan bedrog en valsche handteekening en daar Crispijn hiervan wist en het bedrog mee had in de hand gewerkt, 'compareerde hij niet: maer heft den vlucht ghenomen.' Intusschen volgde Cooltuyn een raad, door 'Meyster Ruwart' gegeven en hield hij, met medewillen der gemeente op met prediken, voortaan zou hij alleen kranken helpen en de 'ellendijghen' dienst bewijzen 'twelck my oock niet langhe heft moeghen gheboeren: want de Brief der voerschreuen gheloofweerdijghe Getuyghen, heft by Sonnio gheloof gheuonden: ende hier was noch toeghecoemen: dat ick mijn fenijn nv veel meer schoot, in heymelicke vermaninghen, dan ick oyt in mijn openbare predicatien gedaen hadde: waerom ick van Sonnio weder ten Houe gedaecht bin.' Aan de beschuldigingen van Crispinus en 'Garrijt Karst,' ofschoon gebleken was, dat ze valsch en verdicht waren, hechtte Sonnius waarde, en dewijl dezen ondertusschen ook nog was meegedeeld, dat Cooltuyn, als krankenbezoeker en krankenverzorger, door hetgeen hij aan de ziekbedden vertelde, nog meer kwaad deed aan het R. Katholicisme dan voorheen, werd hij op nieuw voor de vierschaar gedaagd, 'maer die Ghemeente van Enchuysen, heft my niet gheconsenteert te compareeren, om dat sy nv by experiencij al te wel beuonden hadden, niet alleen die valsheyt der Vianden in haer beschuldinghe: maer oock dat ghewelt in haer justicie, waer wt sy wel wisten, dat ick tot haer reysende, niet weder soude thuys coemen.' Met groote moeite en veel inspanning kregen de invloedrijksten uit Enkhuizen het gedaan van Ruwaert en Sonnius, dat de vervolging tegen Cooltuyn geen voortgang zou hebben op voorwaarde dat hij uit genoemde plaats zou vertrekken, als hij niet wilde doen, wat een goed pastoor behoort te doen, nl. 'de Ceremonien voer staen, van dat Vaghevuyr prediceeren, die menschen vermanen, tot Mariam te roepen, ende andere Hilligen te dienen.'

Cooltuyn wilde nu eenmaal niet doen wat tegen zijn geweten streed, en ofschoon 'veel Vrenden des Ghemeents' hem baden, die kleine dingen maar te doen 'om dat groote profijt mijnder Sermonen, naedenmael mijn grondt haer wel bekendt was' en dat genoegzaam bekend was in de gemeente, hoe hij over de mis dacht, weigerde hij volstandig, in de meening verkeerende 'dat men gheen quaet mach doen, op dat daer guet wt coeme.' Hij oordeelde niet getrouw te zijn, een ander iets te leeren, wat hij niet geloofde, anders te spreken, dan hem het hart ingaf te spreken 'die sonden des anderden Tafels te straffen, ende die sonden des yersten Tafels, ongestraft te laten, met het werck weder op te rechten, 't welck mit den Sermonen

neder gheworpen was'. Het kon niet (aldus laat hij zich verder hooren): 'dat ick Afgoderije straffe, ende daer nae in den Misse den menschen een Afgodt, om hem an te bidden vertoene: dat ick leere Christum, met dat eenijge Offer sijns lijfs, an den Cruyce den Vader ghedaen, ons een eewighe verlossinghe verworuen te hebben, ende daer nae in den Misse, hem den Vaeder weder offer, om nieuwe vergheuinghe der sonden te verdienen, voer Leuendijghen ende Dooden: Dat ick predike Christum sijn Auontmael in Broodt, ende Wijn inghesett te hebben, tot ghedachtenisse sijns doots, ende verseghelinghe onser herten, van de ghemeenschap sijns Lijfs, ende Bloets, doer welcken ons die vergheuinghe der sonden, die Rechtueerdicheyt, ende Salicheyt, verworuen sijn: ende daer nae een stucke Broodts, op sluyt, of in Golt, ende Siluer om draghe, om voer den gheheele Christum, Godt, ende Mensch, gheeert, anghebeden, ende ghedient te worden: dat ick vermane, Christum den menschen met sijn Bloet alleen, van die sonden te reynijghen, ende buyten hem geen salicheyt te sijn, ende dat ick daar nae, die Doden van haer sonden seluer reynighe, ende tot den salicheydt helpe, doer Waeter quispen, Wieroocken, Vigilien, ende Sielmissen. Dat ic leere: datmen alleen Godt sullen aenbidden, die alleen der Menschen herten bekendt, die alleen der menschen Salichmaecker is, ende sijn glorij niemant gheeft: ende dat ick stracs daer nae in der Missen Canon, vijftich ghestoruen menschen anroepe, ende singhe onder den ghemeent, met luyder stemmen tot Mariam, in die sequencij; Coempt Salichmaeckster des werlts, neempt onse sonden wech: ende in dat Lof: O Maria ghebiedt v Soen dat wi niet verdoemt worden: O Maria coemt ons te hulpe in al onse tribulacij.

Dat ick roepe: Datter niemant comt tot den Vader, dan doer Christum, ende dat men daer om Godt alleen sullen aenbidden in die name Christi, die onse eenijghe middelaer is, ende aduocaet, ende gae daer beneuen in der Missen canon, ende Collecten, verhoeringhe van Godt bidden, doer die ghestoruen Hilligen, ende maecke Mariam in dat Loff, myn Aduocaat.

Voer welcken ontrouwe dienste, ick niet can verwachten: dan als ick ander menschen gheeuangeliseert hebbe, dat ick seluer verworpen worde, ende ontfanghe mijn loon met den ghenen, die tot Christum sullen roepen: O Heer! hebben wy in v Naem niet gheprophēteert? hebben wy in v naem de Duuelen niet wt gheworpen? ende veel crachten ghedaen? voer antwoordt hoerende: Ick hebbe v luyden noch noyt ghekendt: Gaet van my alle die daer boesheyt werct. Hierom (seyde ick) mach ik v myn lieue Burghers niet te willen sijn, ende ick moet v als Sathanas, doen achterstaen.' Dat een man, die toonde zooveel afkeer te hebben van de mis, van de wijze, waarop het avondmaal werd opgevat, van wierook, vigilien, zielsmissen enz., en bij wien de afkeer gegrond was in een religieus gevoel, geworteld op uitspraken der H. Schrift, niet kon en niet mocht inwilligen, wat men van hem verlangde, is duidelijk. Cooltuyn verliet Enkhuizen en keerde terug naar Alkmaar, alwaar hij zich begaf tot 'een Priuate institucij der Kijnderen, valediceerende ende verworpende den gantsen onsuijueren paeuwschelicken Tempel dienst.' Het verzet tegen Rome, werd dus bij Cooltuyn gaandeweg meer en grooter en eindelijk kwam hij zoo ver, dat hij al het ceremoniëel verwierp. Toch zei hij Rome's kerk niet vaarwel, en af en toe, wanneer 'die Predicanten' (d.w.z. de pastoors) in nood verkeerden, hield hij voor hen 'een Sermoen.' Maar de vijanden zaten niet stil, en

door hun toedoen werd ‘die eersame procuroer Meyster Christiaen’ gezonden, om te vernemen wat hij zooal in die preeken vertelde.

Korten tijd nadat Cooltuyn te Alkmaar was gekomen, stierf Meyster Zaff,’ die bestempeld wordt met den titel van ‘mijn seer gheleerde Meyster, des Ghemeents vroome Dienaer, ende Christen Predicandt.’ Hier hebben we stellig te doen met iemand, die op de godsdienstige denkbeelden van Cooltuyn invloed heeft uitgeoefend en die mag en moet beschouwd worden als een, in wiens hart de Reformatorische ideeën ingang hadden gevonden. Toen hij gestorven was (wel een bewijs hoe hoog Cooltuyn geacht werd en hoezeer te Alkmaar de beginselen der Hervorming gewild werden), koos men den leerling tot opvolger van den meester; maar zijn ‘openbare dienste is seer cort gewest, namelick van twee weecken,’ waarin hij twee ‘sermonen’ hield. De oorzaak dat Cooltuyn zoo kort maar te Alkmaar dienst deed was ‘om dat ick my nv gantschelicken niet wilde vermenghen, in haer missen, Vesperen, Vigilien, Louen, Sacramentschendelicke Ommegangen, om dat ick in die gruwelicke Afgodtdiensten niet soude schijnen te consenteren, ende mijn naesten alsoe schandaliseren, soe was myn Predicatie niet ontfanckelick.’ Toch was dit niet de eenige drijfveer, waarom Cooltuyn den dienst verliet, er kwam nl. een verbod, door middel van den vicaris van den bisschop, het preeken te staken, een verbod ‘doer beschuldinghe van weynich: maer gheen cleyne Personen, die niet mochten lijden dat ick Godt dienden, ende niet den Duyuel mede: dat is: Dat ick prediceerde, ende niet oock miste: Waer mede sy my wt haer Tempel gantschelick verbannen hebben: want Godt most ick niet dienen, ende den Duyuel wilde ick niet dienen, ende haer beyden, wantse contrarij sijn, conde ik niet salich dienen.’ Zoo was dan, en nu voor de tweede maal, Cooltuyn buiten kerkelijke bediening geraakt. Maar rusten, nalaten de inspraak van zijn hart te volgen, te getuigen van wat er in zijn ziel omging, kon hij niet: ‘Maer (aldus schrijft hij) want veel eenvoldige menschen, soe binnen, soe oock buyten Alckmaer, doer mijn exempel, ghecoomen sijn niet alleen tot neerstijghe anmerckinge ende examinacij der saecken; maar oock mede tot verworpinghe der bekende Afgoderijen, soe sijn weder teghen my die Vyanden, Papen, ende Monnicken, alsde anghesteecken, dat Nicolaus de Castro, doer sware clachten tot Alckmaer is ghecomen, om mij te verrassen, ende gheweldelicken te vanghen: wt wiens handen, mij Godt doer syn Enghel verlost heft.’ Gewaarschuwd dat de Castro te Alkmaar gekomen was om ‘met assistentie van den officier hem te arresteeren’, was Cooltuyn zeer verstandig niet in zijn huis gebleven, maar had hij zijn heil gezocht in de vlucht en die redding schreef hij toe aan God, met deze woorden: ‘Aenghesien dan, dat die eewijghe Godt, ende ghenadijghe Vader, my wt desen angier, ende perijkel verlost heft: mach ick niet wel rechtelick segggen: dat hy my van den doodt tot den leuen ghebracht heft?’

Cooltuyn verliet het vaderland en begaf zich naar Embden, waar al zoo velen vóór hem een veilige schuilplaats hadden gevonden en werwaarts na hem nog talloos velen zouden komen, om er hun God, overeenkomstig de eischen, die het gemoed stelde, te dienen. Te Embden gekomen kon Cooltuyn zijn God dienen ‘sonder vreese in rechtueerdicheyt, ende hillicheyt, alle die daghen sijns levens;’ maar er waren nog zoo veel ‘lieue Christenen, die in dese perikel’ nog gebleven waren ‘als gheuangenen mit grote droefheyt,’ en gedachtig aan Paulus woorden: ‘dat wy met den droeuijghen bedroeft sullen sijn, ende die gheuanghenen ghedachtich

wesen, of wy seluer geuangen waren: waer toe oock Christus van den sijnen vordert den gheuanghenen te visiteeren.' Zoo was hij van oordeel desgelijks te moeten doen, de geloovigen, die door hem tot het ware geloof gekomen waren te veronachtzamen, te doen alsof ze er niet waren, wilde hij niet en hoe verre ook van zijn geestverwanten verwijderd, kon hij toch zijn geest zenden, daar, waar zijn lichaam niet komen kon, en kon de pen hem dienen, waar de mond hem niet van nut was.

Deze overweging drong hem 'een Boecxken wt die schrift te vergaederen tot profijt van die suluijghe Christenen, waer wt sy mochten leeren, ende seecker wesen van die Christelicke rechte leer, die sy moeten naeuolghen, ende van die Paeuschelicke valsche leer, dien sy moeten schouwen, ende daer beneuen oock ghenoechsame troost vijnden, in haer Gheuanckenisse, ende benautheyt, niet teghen Christum, ist dat se in sijn handen vallen, om des Paeus willen, dien sy ghedient hebben: maer teghen den Paeus, ist dat se in sijn handen vallen, om Christus willen dien se ghetrouw in sijnen dienste ghewest hebben.' Een boek alzoo wilde hij samenstellen, dat de geloovigen, die hun geloof niet openlijk konden belijden, omdat ze anders vervolgd zouden worden, kon troosten in hun ellende en dat hen leeren kon, wat ze als ware, goede Christenen moesten weten. Zoodra hij dan ook kon, toog hij aan 't werk, om het voor oogen gestelde doel te bereiken, maar geheel voltooien wat hij wilde, kon hij niet, want als hij zou beginnen met het in elkander zetten van het 'vijfde stuck' waarin hij zou handelen over 'die vertroostinghe teghen den doodt,' bereikte hem het gerucht, dat er waren, die hem van lafheid beschuldigden, dewijl hij de vervolging ontvlucht was, en om nu 'dese erghernisse subitelijcken teghen te comen' bespoedigde hij zich het geschrift, 't welk hij onder handen had af te maken en het aan de vrienden over te sturen, men kon dan, dewijl hij op verscheidene plaatsen er zijn 'principaelste Leeringhen' ingevoegd had, weten, 'waerom hy voer een Ketter ghescholden, veruolcht, ende tot Balling wt sijn Lant verbannen was;' ieder, die wilde kon nu lezen wat Cooltuyn geloofde, 'om dat een yeder onpartijdich, ende eenvoldich mensch, den selfden souden ordelen, ofse met den waerheydt, op den loeghen bestaen.'

Tegen hem werd ingebracht, dat hij zelf 'den loeghen ouer haer (d.w.z. over zijn leeringen) daer mede ghenoech ghetuyghe' had gegeven, dewijl hij ze niet verantwoord had en er zich niet voor had laten verbranden. Opdat hem nu niet door de 'eenvoldijgher' zou ten kwade geduid worden, wat hij had gedaan en men van hem niet afvallig zou worden, zoo verklaarde hij voor hen: 'Ten yersten, dat mijn Leeringe niet moet valsch sijn; want ick die by mijn vijanden verantwoord heb. Ten tweeden, datse wel mach warachtich wesen, al wordt se doer mijn bloet niet confirmeert. Ten derden, dat die waerheyt mijnder Leringhen niet behoort ghenomen te worden, wt dat vergieten van mijn bloet: maer wt die getuygenisse des hilligen Geests, in die schriftuer gheopenbaert.' Merkwaardig is het na te gaan, hoe Cooltuyn zich op deze drie punten verdedigt, en dat met gronden door hem aan de schrift ontleend, Zijn leer verdedigen tegen de Roomsche inquisiteurs oordeelde hij onnoodig, dewijl hij ter verdediging voor zijn gevoelens geen anderen grond had dan de schrift alleen, waarvan zij niet hielden, maar zich beriepen op hetgeen 'die nieuwe Roomsche Doctoren' leerden, doch wier leer in strijd was met die der 'Schriftuere.' Hij was er zich van bewust dat, als hij zich

ter verdediging van zijn geloofsovertuiging aangordde, dat het zou wezen: ‘paerlen stroyen voer die Varkenen’ en daarom had hij 't niet gedaan. Ook oordeelde hij het volstrekt overbodig zijn ‘bloet voer dese Leeringhe te vergieten.’ Immers had ‘Christus niet beuoelen, dat sijn Apostelen haer vyanden roeckeloos solden verwachten, om gheuanghen, ende ghedoodt te worden; mer datse in den anderen stadt souden vlien, als men hem inden eenen Stadt veruolchde. Aldus heft Christus seluer mennichmael ghedaen: Aldus hebben voer hem gedaen sijn Propheten, ende na hem sijn Apostelen: Dit ghebodt Christi, (zoo roept Cooltuyn uit) raeckt immers oock my, Dese exempel van Christo, sijn Propheten, ende Apostelen diendt oock my’. Natuurlijk, boven vestigden wij reeds de aandacht op zijn derde punt van verdediging, dat de waarheid van zijn leer, niet stond of viel met de vergieting van zijn bloed. 't Was volgens hem in strijd met ‘Christus expresse gebodt,’ en 't dacht hem geen ‘vromicheyt: maer roeckeloosheyt te sijn: ende dat ick daer mede, Godt niet lief: maer leet soude gedaen hebben: die my moeghelick heft tot wat anders voersien, als hier wt mach verstaen worden, dat hy my niet heft laten verrassen, ende oueruallen: maer heft my in des perijkels laesten ooghenslach, doer syn Bode, van die teghenwoordicheyt mijn vyants vermaent, ende om hem te ontcoemen, een bequame middelen gegeuen.’ Een martelaar te zijn tegen wil en dank achtte hij beslist niet noodzakelijk. En toen het gevaar van gevangen genomen te worden hem dreigde en hij gewaarschuwd werd, zag hij daarin de vinger Gods, die hem wilde redden uit het gevaar, hij wachtte niet af, maar vluchtte, om elders God te dienen en zich voor iets anders te laten gebruiken, dan waarvoor God hem tot nu toe gebruikt had.

Zich rechtvaardigen over wat hij gedaan, zijn godsdienstige beschouwingen uiteen zetten, dat wilde hij in zijn ‘Boecxken’ en het is daaraan dat wij te danken hebben: *Dat Euangeli der Armen*, *dat is: der Ellendigen Troost*, *vergadert ende gemaeekt*, *van Cornelis Cooltuyn*, *wt die Schriftuer*, *ende Schriftuerlicke Doctooren*, *tot troost voer hem seluer*, *in sijn Ballingschap*, *ende voer ander menschen*, *die met lijden belaeden sijn*, *gheordineert in vier Visitatien*, *doer een tsaemenspraeck van twee personen Theophilus ende Dorothea.* Die principaelste materien van dit Boexken vint ghy aengheteecken in die naeuolghende bladen. Esaie 61. Die Gheest des Heeren is by my, daer om heft my die Heere ghesalft, ende heft my gesonden de Armen te prediken, dat ick soude de gebroken herten verbinden, den gheuanghen die verlossinghe vercondigen, ende den gebonden de Kercker oepenen, etc. Op de allerlaatste bladzijde: CCXLVIJ staat: Wtghegheuen, by Heeren Cornelis Cooltuyn van Alckmaer, Inden Iaer, nae Christi onses Heeren, ende Salichmakers gheboerte. M.D. ende LIX.

Het merkwaardige geschrift, welks volledigen titel we hierboven gaven, werd geschreven te Embden. Dat dit zoo is blijkt uit den brief, die aan het eigenlijke geschrift voorafgaat en tot opschrift draagt: ‘Die gracij, ende vrede Gods in Christo Jesu, wenscht Cornelis Cooltuyn, toe syn vrendt Timotheo’, waar we lezen: ‘Maer hoe wel dat Godt mij van die vijanden ghereddet heft, dat ick hem nv sonder vreese mach dienen in rechtueerdicheyt, ende hillicheyt’.

Zeker, toen deze woorden neergeschreven werden, was hij, die ze schreef in veiligheid en had hij van belagers niets meer te vreezen, en waar kon hij dan anders zijn dan te Embden, immers deze plaats lag ‘wijdt’ van zijn vrienden, waaronder hij gewerkt had en hier kon hij zich gehuisvest hebben zóó, dat hij er zijn ‘camer’

had, van waaruit hij den 12den Januarij 1559 de voorrede dateerde. En toen hij deze voorrede onderteekende ‘den 12 Januarij 1559,’ was het ‘boecxken’ klaar op het vijfde stuk na, dat later niet meer verschenen is. De samenstelling heeft, dit zal wel niet bezijden de waarheid zijn, plaats gehad in 1558. Wanneer we dus bij Meiners in zijn boek *Oostvrieschlandts kerkelyke geschiedenisse* enz. dl. I (Gron. 1738), op blz. 356 in een daar afgedrukten brief van Samuel van Til lezen: ‘Zo hield hy het gaande (nl. het zich laten gebruiken tot den ziekentroost) tot op 't jaar 1559, als wanneer hij hem zelven niet langer zeker bevindende, na dikwylige waarschouwingen, zich het dreigent gevaar onttrok, en naar Embden begaf’ .... dan is het dunkt ons beter hier voor 1559, 1558 te lezen. Dit strookt ook geheel en al met wat Meiners verder verhaalt nl. dat ‘Cooltuyn, den 27sten Juni 1558 een getuigenis begeerde van den kerkeraad te Emden, om naar Groningen te gaan, alwaar hij voornemens was te wonen, en de kinderen van aanzienlijken te onderwijzen.’ Dan ‘men riedt hem, buiten twijfel ter oorzaak van het gevaar af, een getuigenis van de Burgemeesteren van Groningen te verzoeken, dat hij tot onderwijzer van hunne kinderen was aangestelt.’ Alzoo bleef Cooltuyn te Embden en de gelegenheid hem na te gaan, wie en wat hij was, werd door de opzieners en bestuurders der kerk waargenomen. Den 11den Januari 1559 was Hermannus Brassius, predikant te Emden, gestorven en vanzelf moest diens plaats vervuld worden. 19 dagen later, den 30sten Januari werd hij door de ‘gemeinte te Jennelt, met den Jonker Christoffel van Eeuwsum aangezocht, naar laatststgenoemde plaats te komen,’ doch de leidslieden der kerk te Emden, gaven te kennen, ‘dat zij hem (d.w.z. Cooltuyn) niet missen konden, en traden nu met hem in onderhandelinge, belovende Colthunius op zijne *eige kosten* hier zo lang te dienen, tot dat men zijn *onderhoudt van de Overheit* verkregen zoude hebben, of tot dat er zich een ander zoude opdoen, die beter en nutter voor de *Emder gemeente* was’.[1)]

Cooltuyn moet, dit is een feit, op de leiders der Embder gemeente een goeden indruk hebben gemaakt, men wilde hem houden om, desnoods, zich van hem te bedienen, en dat kon na den dood van Brassius. Toen toog de kerkeraad met hem in onderhandeling en hij werd dadelijk bereid gevonden de gemeente te helpen met de hem verleende gaven. Hij zou haar zelfs dienen op zijn eigen kosten, zoolang, tot de overheid bereid was hem van tractement te voorzien en mocht er iemand in dien tusschentijd komen, die men geschikter oordeelde om Brassius op te volgen, dan was hij bereid zijn plaats aan dezen in te willigen. Spoedig had de zaak nu haar volledig beslag verkregen, Cooltuyn werd tot predikant beroepen den 9den Juli ‘opentlyk aan de gemeinte voorgestelt’ en er in zijn dienst bevestigd ‘bij het naastvolgende avondmaal. By welke gelegentheit van den kerkenraat erinner wierdt; Dat men dus langzaam met de zaak was voortgevaren, om niet te schijnen hem haastig de handen te hebben willen opleggen, eer hij wel beproeft was.’ De bedoeling is duidelijk, niet eerder was de kerkeraad te Embden er toe overgegaan Cooltuyn tot predikant aan te stellen, vóór en aleer hij er ten volle van overtuigd[1)]

1) Hoogstwaarschijnlijk werd te Jennelt, nadat de pogingen daar aangewend, om er Cooltuyn tot predikant te krijgen, in zijn plaats aangesteld, Nic. Carinaeus, die hier predikant was den 15den Maart 1562 (cf. Hessels, *Eccl. Londino-Batavae Archivum.* T. II. fo. 184-185. Brief no. 60, door Carinaeus uit Jenlet geschreven aan Cooltuyn te Embden).

1) Hoogstwaarschijnlijk werd te Jennelt, nadat de pogingen daar aangewend, om er Cooltuyn tot predikant te krijgen, in zijn plaats aangesteld, Nic. Carinaeus, die hier predikant was den 15den Maart 1562 (cf. Hessels, *Eccl. Londino-Batavae Archivum.* T. II. fo. 184-185. Brief no. 60, door Carinaeus uit Jenlet geschreven aan Cooltuyn te Embden).

was, dat hij voor die bediening geschikt was, maar toen hij overtuigd was, heeft hij ook geen oogenblik geaarzeld hem aan te stellen. Gearbeid heeft hij te Emden waarschijnlijk tot October 1567, toen hij, volgens Eilshemius, gestorven is. Het laatst wordt van hem melding gemaakt in het 'Protokol' den 14den Augustus 1567. Meiners (*ll.* dl. I. blz. 360) besluit zijn levensbeschouwing aldus: 'Buiten allen twijfel is hij een verstandig, wakker en getrouw man geweest. Daarom zondt men hem naar Londen, om den twist, welke aldaar tusschen den Predikant Godfried van Wingen en de Ouderlingen aan den enen kant, en vele leden van de gemeinte aan den anderen kant, gerezen was, te dempen; doch hij keerde onverrichter zake met zijnen zwager Henricus Schonenberg, en met Petrus Carpentarius, Predikant te Antwerpen, te rugge, en deedt daarvan in de Kerkenraat verslag den 27 Meert 1566, tot smerte en droefheit van allen, die er tegenwoordig waren.' Over een verblijf te Londen van Cooltuyn op het einde van 1565 of in het begin van 1566 vond ik nergens eenige mededeeling. Dat er een twist was tusschen van Wingen met den kerkeraad aan den eenen kant en gemeenteleden aan de andere zijde is een niet te weerspreken feit. Die twist schijnt al ontstaan te zijn bij het begin van den dienst van Wingius, 'die door 't goet vinden des kerkenraeds, de gemeynte aen diende dat men de kinderen ten doope in de gemeynte soude presenteren met Peters en Meters.' Dat invoeren van doopgetuigen mishaagde aan veel gemeenteleden, die deze zaak beschouwden als 'een plantinghe, die van den hemelschen vader niet en was gestelt,' weshalve men begeerde 'dat men sich met 't getuyghenisse van de gheheele gemeynte zoude verghenoeghen.' De personen, die op 't instellen der doopgetuigen hadden aangedrongen, kwamen weer tegen deze beschouwing hunner wederpartij op, waarvan 't gevolg was dat dit de 'ongeruste niet en stilde' en men zich ten slotte beklaagde bij bisschop Edmund Grindall, 'die de sake op hem ghenomen heeft, en alzo verstandelick beleydet' dat de twist ten slotte is gestild en de vrede hersteld werd (cf. *Werken der Marnix-Vereeniging.* Serie III. dl. I. 1ste stuk. Utr. 1873. Simeon Ruytinck enz. *Geschiedenissen ende Handelingen* enz. blz. 61 en Hessels, *Eeclesiae Londino-Batavae Archivum.* T. II. fo. 246 enz. Zie ook *Id.* T. III. p. I fo. 36. Hier vinden we dat de kwestie over de doopgetuigen door Grindall geregeld was den 6den November 1564. De mogelijkheid bestaat dat wel voor het uiterlijk de aangelegenheid geregeld was, maar dat ze in den boezem der gemeente nog voortleefde, dat de oneenigheid doorwoekerde en dat juist om die oorzaak eenige lui, waaronder ook Cooltuyn behoorde, naar Londen zijn geweest om aan den twist een einde te maken, wat niet gelukte[1]. Van een anderen twist in de gemeente te Londen is in dezen tijd geen sprake. Wel kwam er oneenigheid over de vraag of het 'beeldenbreken', zooals dit in Nederland had plaats gevonden en het plunderen van kerkelijke goederen, al dan niet door God gewild was, maar hierover kon natuurlijk in 't begin van 1566 nog niet gekibbeld worden.

Paris in zijn verhandeling over Cooltuyn (*Kalender voor de Protestanten in Nederland.* 4de jg. 1859, blz. 61-78) zegt (Cf. t.a.p. blz. 73): 'Maar niet slechts

1) Over het verblijf van C. te Londen zie Dr. A. van Schelven, *de Nederlandsche vluchtelingenkerken*, enz. 's Gravenhage 1908, blz. 164 en 165 en blz. 375 382 (Bijlage no. 13, 14, 15). Den 25sten Maart 1566 was C. te Embden uit Londen terug, werwaarts hij den 10den Sept. 1565 vertrokken was. Er was wel degelijk een nieuwe pacificatie tot stand gekomen (v. Schelven *ll.* blz. 1651.

bij die twee steden bepaalde zich zijne prediking, want indien wij een geleerden schrijver (Schoock, *de bonis ecclessiasticis*) mogen vertrouwen, dan heeft hij ook te Edam, Medenblik, Monnikendam, Pumerend en Schagen de hervorming voorbereid; dan heeft hij na Johannes Sartorius ook te Haarlem gepredikt, en was hij na zijne vlugt nog eenigen tijd te Kampen werkzaam[1]. Zoo was hij aan geheele gemeenten tot nut; maar daarenboven leeren wij hem ook kennen als den leermeester van andere hervormers, bij voorbeeld van Jan Arentsz., Nicolaas Scheltius, Johannes Saskerides, priester te Haringkarspel, die, in de hitte der vervolging naar Engeland gevlugt, zich naar Denemarken begaf, waar hij te Kopenhagen professör werd. Voegen wij hier nu bij, dat de Alkmaarder burgers, Albert Gerritsz. en Pieter Cornelisz., van welke de laatste de reformatie in Noord-Holland en Utrecht krachtig bevorderde, door Cooltuyn, zooal niet tot de hervorming gebragt, dan toch door hem in hunne gevoelens versterkt werden; weten wij eindelijk, dat hij, als predikant te Embden, in 1566 predikanten naar Amsterdam zond[2], omdat men daaraan groote behoefte had, dan mag worden vastgesteld, dat Cooltuyn ten volle een plaats verdient in de reeks van hen, die er het meest aan hebben toegebragt, de zegepraal der hervorming hier te lande voor te bereiden.' In hoeverre we hier met geschiedenis te doen hebben is moeilijk uit te maken bij gebrek aan de noodige bescheiden, die hier het gewenschte licht zouden kunnen verschaffen. Dat werkelijk Cooltuyn in verscheidene plaatsen van Noord-Holland, die niet al te ver verwijderd zijn van Alkmaar en Enkhuizen, gepredikt heeft behoort niet tot de onmogelijkheden, hoewel feit is, dat, in wat hij over zijn optreden zelf vertelt, er met geen enkel woord melding van wordt gemaakt, en het even stellig waar is, dat Schoock, niettegenstaande men zijn berichten omtrent de hervorming voor onomstootelijk waar verklaart, toch vaak geheel bezijden de waarheid is. Dan, hoe het ook zij, stellig is het, dat door Cooltuyn op den gang der Reformatie in N.-Holland een verbazend grooten invloed is uitgeoefend en dat 'veel eenvoldighe menschen soe binnen, soe oock buiten Alckmaer', door zijn exempel, 'ghecoomen syn niet alleen tot neerstijghe anmerckinge, ende examinacij der saecken: maer oock mede tot verworpinghe der bekende afgoderijen:' 'Hij was (cf. prof. Fruin in zijn studie *de voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde Kerk van Holland. Archief voor Nederl. kerkgesch.* 5de dl. blz. 1-46) de eigenlijke vader van het Protestantisme dat in Juli van 1566 in Holland en bepaaldelijk te Amsterdam en in het Noorderkwartier te voorschijn trad.' Wat hij wilde was een practisch Christendom. In zijn boekske '*dat Evangeli der Armen*' blijft het leerstellige op den achtergrond en vertoont het zich slechts wanneer redenen van practisch nut het vorderen. Strijd met het Calvinisme wordt nergens bespeurd, maar nergens ook instemming met de meest eigenaardige en voor andersdenkenden meest aanstootelijke leerstellingen van het Calvinisme.' Ja Calvinist was Cooltuyn beslist niet, hij behoorde tot die nadenkende, gemoedelijke geestelijken, pastoors en monniken, die Gods woord klaar en rein, en niet zooals de papen het met menschelijke leeringen verduisterd en besmet voordroegen. Hij was tegen den 'koophandel, die in de kerk gepleegd werd, het misbruik der sacramenten, het aanbidden des broods, der beelden en verstorven heiligen.'

1) Met Petrus Delenus werd aan Cooltuyn opgedragen, door den kerkeraad te Embden, den 18den Mei 1559, de broeders van Westfriesland te gaan visiteren (cf. v. Schelven *ll.* blz. 135 noot 4).
2) Cf. prof. Fruin in het *Archief voor Nederl. Kerkgesch.* dl V, blz. 6.

Hij was tegen al het uiterlijke, vormelijke, ceremonieële, waarin hij 's menschen hart en ziel miste, hij beriep zich uitsluitend en alleen op den bijbel, deze was zijn eenig richtsnoer, hieraan werd door hem alles getoetst. Hij droeg geen confessioneele kleur of benaming, hij was een echt Hollandsch bijbelsch godgeleerde, zooals er velen geweest zijn, maar wier opvatting en beschouwingen, door invloeden van buiten hoe langer hoe meer op den achtergrond gedrongen en ten langen leste bijna zoo goed als verdwenen zijn.

'Het zaad, door Cooltuyn gestrooid' is niet zonder vrucht gebleven, het schoot wortel, zeker niet het minst bij Jan Arentsz., die zooveel voor de verspreiding der Reformatorische denkbeelden heeft gedaan.

Vooral heeft Cooltuyn het tegen de 'misse', die hij scheldt voor 'afgodt'. Dat dit werkelijk zoo is, wil hij bewijzen, en waar hij dit doet, daar blijkt het uit zijn aanhalingen, dat hij in de kerkvaders zeer goed te huis was. Verre verwerpt hij de leer der transsubstantiatie! 'Die wijle dan die transsubstanciacy, dat is: die veranderinge des Broots, in dat natuerlicke lichaem Christi niet bestaet met die schrift, nae die beduydinghe der vaderen, ooc in dat rechte gebruyc des nachtmaels, hoe sal die suluige connen met die schrift bestaen in dat misbruyck des nachtmaels: namelick: daer het Broot mit vyf woorden gehillicht wort, niet om den gelouige gemeente wt te delen na des Heeren woort; mer alleen om op te sluyten of in golt ende siluer met grote pomperij om te dragen, om voer den geheele Christus God ende mensch geeert ende aenghebeden te worden, buyten Godts Woort: Leest den text des nachtmaels, ghy sult aan dit suluijge geen bevel, ofte beloften des Heeren in eenich woort vijnden, ende wente wy dit nv doen buyten Godts woordt, moeten wy dan (na die schrift) als die Godts woort toe doen, van loeghen niet gestraft worden?

Jae daer staet immers ghescreuen, (dat is mijn lichaem); 't is waer, maer ick heb nv wt die Vaderen verclaert (d.w.z. in het voorafgaande): dat dese woorden niet beteeckenen een veranderinghe des Broots, in des Heeren natuerlicke lichaem, alsoe dat het Broot nv niet meer Broot is, dan dat warachtijge lijf Christi: *mer dat het Broodt sijn natuer*, *ende substancij behout*, *ende alleen verandert wort van ghemeen Broot in een Sacramentlick Broot*, *dat genoemt wort Eucharistia ende ontfangt die naem van des Heeren lijf*, *om dat die gelouigen daer doer gemeenschap hebben mit Christus vleys ende bloet*, *'t welc sy daer inne eeten*, *niet met de tanden doer dat geuoel; mer alleen met den herte doer het geloof* .... enz. Hoe verre staat niet de opvatting aangaande 'die veranderinghe des Broots' af van die, welke daaromtrent bestaat in de R. Kath. Kerk, hoever wijkt ze af van Luthers beschouwingen. Ook is ze niet Kalvinistisch[1]. We hebben hier een beschouwing, die niet uit het buitenland hier is ingevoerd; maar een van zuiver Nederlandschen oorsprong.

Van Cooltuyn mag gezegd worden, dat hij geweest is een zeer merkwaardig

1) Zegt Cooltuyn in zijn: 'tot den eersamen leser: Soe veel alst den misse belangt: want die eersame Caluinus den suluijghen, op het cortste, ende beter heft af ghemalet, dan ick doen can: soe wil ick v syn sentencie voorhalen, ende wat verclaren,' dan moeten die woorden o.i. in dezen zin worden opgevat, dat de bestrijding van de mis alleen op gronden, ten deele aan Kalvijn ontleend, berust, maar dat niet waar het geldt de beteekenis of de bedoeling des avondmaals, de meening van den Reformator is gevolgd.

man en vroom Christen, geen dogmatisch gevormd mensch maar practisch, een die stelde het leven boven de leer, wiens eenig punt van uitgang was de h. schrift.

Wat eindelijk betreft de inhoud van '*dat Enangeli der armen*', zij is een gesprek, dat in vier achtereenvolgende dagen gehouden is tusschen Dorothea, een zieke vrouw en leek der Roomsche kerk, en Theophilus, die zich als hervormer doet kennen. Gedurende die vier dagen 'worden de hoofdwaarheden des evangelies besproken, het onware in de leer der Roomsche kerk aangewezen, en daartoe elk der behandelde punten met eene groote menigte bijbelplaatsen toegelicht, terwijl meestal ook de uitspraken der vroegere en latere kerkvaders worden aangehaald. Dit alles geschiedt in eenen stijl, die eenvoudig maar vloeiend, en hier en daar niet zonder kracht is, ofschoon de onnoodige herhaling van het een en ander en de niet al te duidelijke uiteenzetting van sommige punten doet vermoeden, dat het boekje in haast werd geschreven We vinden dan ook in het voorwoord: Dit Boecxkens heb ick subitelicken moeten ouersenden, hoe wel ick dat vijfde stuck daer noch meende aen te doen, namelick die vertroostinghe tegen den doodt: op dat ick solde haestelick tegen coemen die erghernisse, welck sommige menschen maecken tegen my by die eenvoldyghen .....' Dat het geschrift overigens grootendeels eene aaneenschakeling van bijbelteksten is, valt niet te verwonderen, wanneer men let op den tijd, waarin het werd geschreven, toen het de vraag was, of het gezag der kerk, dan wel dat der heilige schrift zou overwinnen. Dit hing ook nauw zamen met het doel, waarmede 'dat Euangeli der armen' werd geschreven, daar Cooltuyn zijn vrienden nuttig wilde blijven, tot wie hij niet meer in persoon konde spreken, hen wilde hij bevestigen en versterken in het geloof, tot hetwelk zij door hem gekomen waren. Dat hij, om dit doel te bereiken, ook de leer der Roomsche kerk moest bestrijden, is duidelijk, maar toch is de gematigdheid, waarmede hij in zijne bestrijding te werk gaat, prijzenswaardig. Wanneer hij, uit den aard der zaak, tegen de papisten moet opzetten, noemt hij hunnen naam, maar voegt er geene harde beoordeeling of uitdrukkingen bij. En wat nu eindelijk de waarde en belangrijkheid van het geschrift betreft, daaromtrent kan gezegd worden, dat, al moge de lezing er van nu minder aangenaam, ja dikwijls vervelend zijn, het uitnemend geschikt was voor een tijd, waarin zoovelen behoefte hadden aan geestelijk voedsel; want, waren zij verstoken van de lezing der heilige schrift, met dit boekje konden zij die eenigermate ontberen, daar de hoofdinhoud des evangelies er in stond opgeteekend; en waren velen nog twijfelend, dit geschrift kon voldoende zijn om den twijfel op te lossen, daar het hun de waarheden des Christendoms duidelijk en helder uit de schriften des O. en N.V., alsmede uit die der beroemdste leeraars van de christelijke kerk voor oogen stelde.' Met deze woorden van G. Paris in zijn studie over Cooltuyn kunnen we over 't algemeen vrede hebben, het boekje voldeed aan een behoefte, en moge de lectuur er van al minder aangenaam zijn, wat er in staat getuigt van heiligen ernst van innerlijke vroomheid. Dit is er de groote, dit is er de blijvende waarde van. Het *Euangeli der armen* is en blijft een eereteeken voor Cooltuyn.

Dat hij als predikant te Emden zijn goedkeuring schonk aan de Nederlandsche geloofsbelijdenis, zal wel in geen anderen zin zijn te verstaan dan in dezen, dat hij er zich niet tegen verzette. Dat hij van af den aanvang het werk van de Bray heeft goedgekeurd is beslist onbewijsbaar en hoogst onwaarschijnlijk. Wat eenmaal prof. Fruin schreef, heeft nog onze volle, onze algeheele instemming en is nog door niemand

op afdoende gronden weerlegd: ‘Zoo wij Thysius mogen gelooven (hierbij wordt aangeteekend: In zijn voorwoord vóór de Confessie, in zijn *Corpus Doctrinae*, Amsterdam 1615 en op zijn gezag herhaalt Schoockius hetzelfde in zijn *de bonis ecclesiasticis*, p. 520, en na dezen weer een aantal anderen. De eenige verantwoordelijke zegsman is echter Thysius, en zijn gezag weegt bij mij niet zwaar), was ook aan Cooltuyn de Confessie van De Bres vóór haar vaststelling voorgelegd en werd zij door hem goedgekeurd. Maar om de beteekenis van dit feit (zoo het een feit is) niet te overschatten, moeten wij in het oog houden dat toen nog niemand, zelfs de ontwerper niet, er aan dacht om haar een kerkelijk gezag van verbindenden aard toe te kennen.’

Litteratuur. *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, 4de jg. 1859. Amsterdam. blz. 60-78 en de op blz. 60 aangegevene litteratuur. - Dr. R. Fruin, *de voorbereiding in de ballingschap van de gereformeerde kerk van Holland*, in het *archief voor Nederl. Kerkgesch.* dl. V. blz. 1. vlgd. - Glasius, *ll.* dl. II. blz. 299 en 300. - v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 686. Dr. v. Schelven, *ll.* r.i.v.

[Jochem Coops]

Coops (**Jochem**) geboren te Lochem, werd, na de Latijnsche school in zijn geboortestad te hebben bezocht, den 15den September 1817 te Utrecht ingeschreven als student in de godgeleerdheid (cf. *Alb. Stud.* Kol. 220). Candidaat bij het prov. kerkbestuur van Utrecht, werd hij den 26sten Augustus 1823 beroepen te Gorssel, en hier den 2den November bevestigd door ds. A. van Gelder uit Almen met Eph. IV:11. Intree-preek hield Coops met 2 Cor. III:6*a.* Voortdurend is hij in deze gemeente werkzaam gebleven tot zijn emeritaat, dat den 1sten Mei 1868 inging. Zijn afscheid preekte hij den 26den April met 1 Corinthe 13:13*a.* Hij stierf den 6den Maart 1872 te Domburg.

Van hem zag het licht: *Proeve eener juiste verklaring van de bij den Apostel Paulus in zijne regtvaardigingsleer*, *voorkomende woorden*, *regtvaardigen en regtvaardigheid*, *en de formule geloof in Jezus Christus.* Rotterdam 1861.

[Cornelis Coorne]

Coorne (**Cornelis**) werd geboren te Middelburg den 23sten Februari 1671 uit Pieter (1627-1676) predikant te Zierikzee en diens huisvrouw Margarete Cortgemet. Na het noodige voorbereidend onderricht te hebben ontvangen ‘begaf hy zich naer Utrecht, alwaer hy syne studien onder de professoren Leydekker, de Vries en Witzius voltrok.’ (In het *Album Stud. Rhen. Traject.* komt zijn naam niet voor). Bevorderd tot proponent, werd hij beroepen tot predikant bij de Nederlandsche gemeente te Sandwich, in de laatste helft van 1691 en bevestigd den 17den Januari 1692. Hier bleef hij arbeiden tot zijn vertrek naar Middelburg, waar hij den 27sten Mei 1698 beroepen was tot predikant bij de Engelsche gemeente. Als zoodanig bevestigd den 14den September, heeft hij met ijver en trouw deze gemeente gediend tot zijn dood, den 25sten Februari 1724. Te Middelburg genoot hij ‘dezelve voordeelen als de predikanten der Nederduytse Kerk.’

Van hem zag het licht:

Het XIII Capittel, aan den Romeinen, verdedigt tegen de verkeerde Uitleggingen, daarover gemaakt, beschreven door een predikant van Galop, en gerigt tot de kerkelijken van dat en naburige graafschappen van Noordwalles enz. Middelb. 1713.
Een kort en klaar vertoog van de onmogelykheid dat de Denking zoud ontstaan

uyt Stoff en beweging: midsgaders eenige redevoeringen over de natuur van de menschelyke zielen, *en over de beesten*, *over de anima mundi (ziele der wereld*) *en d' onderstelling van het το παν,* (*geheel al) alsmede over de natuur van God en het geheelal in 't algemeen* enz. door mr. Humphey Ditton .... Vertaald door Corn. Coorne .... Middelb. 1719.

Uit onze taal zette hij, onder den volgenden titel in het Engelsch over:
A Catechisme of the Christian Religion with the confession of Faith, *revised in the Nationall Synod last held at Dordrecht*, 1618, 1619. *And Formes used in the Reformed churches of the Neatherlands* etc. Middelb. 1721.

Litteratuur: de la Rue; *Geletterd Zeeland.* Middelb. 1742. blz. 54 en 55. - Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen.* blz. 134. - Hessels, *Eccl. Londino - Batavae Archivum.* T. III. pars secunda. nrs. 3990 (p. 2696), 3999 (p. 2699), 4001 en 4006 (p. 2700 en 2702). - v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 694.

[Dirck Volkertszoon Coornhert]

Coornhert Dirck Volkertszoon werd in 1522 te Amsterdam geboren. ‘Zijne ouders behoorden tot den deftigen burgerstand en gaven aan hunne kinderen, twee dochters en drie zoons, waarvan Dirck de jongste was, eene degelijke opvoeding.’ De vader, Volckert Coornhert, behoorde tot den gegoeden stand en had een flinke lakenwinkel en Dirck schijnt reeds als knaap veel ijver aan den dag te hebben gelegd en zich, behalve op de taalkunde en andere schoolvakken, ook op de dichtkunst, de muziek en de graveerkunst te hebben toegelegd. Voor den handel gevoelde hij niets. Als jongeling van 13 jaar beleefde hij de troebelen te Amsterdam, aldaar verwekt door de Wederdoopers, en onmogelijk is het niet dat de een of andere van hen invloed heeft uitgeoefend op zijn, voor godsdienstige indrukken zeer ontvankelijk gemoed. Zeker is het dat hij al op betrekkelijk jeugdigen leeftijd zich met godsdienstige aangelegenheden bezig hield. Immers zegt hij zelf dienaangaande: ‘Ick was noch beneden myne sesthien jaeren als ick door Godts ghenade yverigh begon te speuren na mynder zielen saligheydt; myne ouders waren Roomsch-Catholijcken die my naerstelijck inder Catholijcken deden op-voeden: maer want sy eenen Bybel hadden binnen heuren huyse, las ick dagelijcks daer inne, also began ick vroegh eenighe misbruycken ende dolingen te mercken inde leere vande Roomsche Catholycken, dit so langher so meerder, tot dat my (ontrent twee-en-twintig jaren oudt wesende) ter handen quamen eenighe boecken, van Luther, van Menno, ende oock van Calvino, daer merekte ick datter waren vier gemeynten uytterlijcke oeffeningen van Gods-dienste ghebruyckende.

Alsoo bestont ick my anghstelyck te beraden of ick inde kercke daer inne ick ghedoopt was blyven, dan of ick my tot een van d'ander drie Kèrcken, welcke voorstanders my naerstelyck aensochten, begeven soude. Ick las heurluyder boecken eensdeels, ondersocht die Schrifture of die alsoo hielt, ende bevant in elck der selver niet weynigh dolinghen in mijne jeuchdelijke oogen. Welks oordeel ick geensins en dorste betrouwen ende mitsdien oock niet die Roomsche kercke verlaten om een van d'ander drie aen te nemen.

Hier na began ick meer ende meer te trachten: onder 't welcke my voortquam het stuck vande erf-sonde, ende bevant dat alle die voorsz vier kercken so veel daer af hielden, dat elck van haer soodanighen grontfeeste haerder leeringen daer van maeckt, dat elck van haerluyden allen anderen anders dan syluyden daer af

ghevoelende, sluyten buyten die saligheyt. Dit wonderde my hoogh overmits ick den name oock den nature des dinghs soo zy dat leeren nergens hadde konnen besporen in de gantsche Bybele. Oock bevant ick dat elck der vier voorsz. gemeynten een sonderlingh gevoelen op sich self daer af hadde.' Na aldus geschreven te hebben en dan die 'sonderlinghe gevoelens' nader meegedeeld te hebben, vervolgt Coornhert aldus: 'Als ick nu sulcks aenmerckte quam ick in groote bekommernisse mijnder zielen badt den Vader des lichts om verstandt ende wijsheydt, ende en dorste also in myn bekende onverstandt van desen den eenen noch den anderen toestemmen, sonderlingen overmidts ick hier af so weynigh uytghedruckt bescheyts vandt in de H. Schrifture, die nerghens en spreeckt, maer doorgaens weder-spreeckt dat d' een des anders lasten draghen of den Soon des Vaders misdaet boeten soude. Alsoo begaf ick my om die Latijnsche sprake te leeren verstaen als ick nu al oudt was vijf ende dertigh Jaren, tot gheen ander eynde dan om te moghen sien wat die oude Vaders van de erf-sonde leeren hopende daer by bewys te vinden, soodanigh dat dese voorsz. meyninghe van erf-sonde gelijckmatigh soude zyn het verstant der H. Schrifturen'. Coornhert las en doorlas Augustinus ('die boven allen d' anderen Vaders meest van dese sake handelt'); doch wat hij zocht, vond hij niet en lezende bij Augustus over deze materie, dacht hij bij zich zelven: 'Waerde Vader, syn dese dinghen so klaer inde H. Schrifture als ghy seght: wat gebreect u dan doch dat ghy uwer wedersaken meyninghe niet en kont nederleggen: Konst en ghebreect u niet, die om u subtiliteyts wille genaemt werd den hamer der ketteren; of soude die waerheyt der Godlycker Schrifturen veel onkrachtigher syn (ende dat noch inden mont van uwe gheleertheyt) dan der ketteren logen.

Also noch meer in desen dan ick te voren was bekommert ghelaten wesende van Augustino, keerde ick my totte gheleertheydt vande Doctoren der Lovensche Universiteyt, onder welcke 't hooft was Ruardus, diens boeck nam ick ter handen' en .... geen genoegzaam licht, geen voldoende klaarheid. Coornhert kwam tot de slotsom dat 'die kennisse van de erf-sonde het verstant van de menschen vande Engelen, ja van alle creaturen te boven gaet; so (aldus besluit hij) en mag oock het verstandt Ruardi, Augustini noch van gheenen menschen als mede al te samen creatueren wesende, 't selve niet begrypen ofte verstaen, na hare eyghen belydinghe self. So wil hy oock bedroghen zyn die in so hoogh-wichtigen sake den leytsluyden nae volght die hen selfs bekennen daer inne blindt te zyne. Van welcke tydt af ick by geen menschen eenigh vernoegen in desen ghevonden hebbende ende aen de menschelijcke verstanden vertwyfelende oock die (om redenen voorsz.) mistrouwende began ick van nieus met aendachtïgher op mercken in 't lesen vande Goddelycke Schriftuere op dese saecke te letten. Ende want ick daerinne niet altoos en kan ghevinden (mogelyck door schuit van myn eyghen duysterheyt) dat in mijn oogen over een stemt met die ghemeyne meeninge in desen, hebbe ick oock niet dorven eyntlyck yet besluyten in desen so sorgelijcken sake.

Also ist ghevallen dat ick in den Jare 1578 quam te lesen den Cathechismum die men nu leert in Hollant. Daar sagh ick int voorste die selve leeringe ghebouwen op dit fondament vander voorsz. erf-sonde soo Calvinus die leert. Des ick vermoedende dat die Predicanten der selver Religien sulcks daer niet en spreken sonder oorsaecke, heure aenghetogen bewysinghen nae sagh inde H. Schrift, maer en conde gheensins verstaen dat die speucken te recht daer toe ghebruyct waren.'

Het groote citaat, 't welk we hier gaven en dat ontleend is aan het tractaat: '*Van de erfsonde. Of die in de H. Schrifture soo wert bevonden als in den Catechismus en by eenige predicanten geleert werf*' (cf. II dl. van Dieryck Volckertsz. Coornherts *wercken.* Amst. 1630. fo. 551v^{9}-552r^{o}), geeft Coornhert weer, zooals hij werkelijk is geweest. Alle leeringen, alle meeningen op godsdienstig gebied toetste hij aan de uitspraken des bijbels, zooals hij die opvatte en beschouwde. Op 't gezag van iemand, wie het ook mocht zijn, nam hij nìets aan. Dat is dan ook de oorzaak, dat hij zich nooit bij eenig kerkgenootschap heeft aangesloten en dat hij feitelijk nooit uit de Roomsche kerk is gegaan, al voelde hij zich daarin ook niet te huis, al kon hij het binnen hare muren niet vinden. Coornhert is geweest en gebleven een zoekende ziel, een, die op godsdienstig terrein de grootst mogelijke vrijheid van geweten, van overtuiging vorderde, een, die beslist in toepassing wilde gebracht zien het apostolische woord: 'Een iegelijk zij in zijn eigen gemoed ten volle verzekerd.' Ieder, die er in dit opzicht anders over dacht dan hij, heeft hij op 't krachtigst bestreden, met het woord en de pen; daarom was hij tegen elke kettervervolging. Hij was er ten volle van overtuigd dat niemand in het bezit was der waarheid, maar dat er slechts naar gezocht kon worden en dat iedere partij, om haar godsdienstige denkwijzen en overtuigingen te handhaven, zich ter laatster instantie beroept op bijbelteksten, die echter steeds zóó worden verklaard en uitgelegd, dat men er winst mee kan doen ter rechtvaardiging van dat, wat men zelf gelooft. In de geciteerde woorden ligt de sleutel, waarmee we het wezenlijke karakter van Coornhert kunnen ontsluiten. Hier vinden we de bron zijner zelfstandigheid, die in alles, in zijn doen en laten te vinden is. Coornhert wilde zich zelf zijn, vóór en boven alles op godsdienstig terrein. Slechts één erkende hij als boven hem staande, dat was God en zich regelen naar wat deze in den bijbel zei[1)], dat wilde hij. Coornhert is niet een ongeloovige geweest, dat zij verre, hij was libertijn in den goeden zin des woords, zooals er in zijn dagen zeer veel waren.

Nog leeren ons de aangehaalde woorden, dat hij reeds vroeg begon met het lezen van den bijbel, waarvan een exemplaar werd aangetroffen in het huis zijner ouders en stellig moet hieraan worden toegeschreven de groote liefde en de hooge achting die hij immer en altoos voor dit boek gekoesterd heeft. Echter las hij ook de geschriften der Reformatoren, die er, dit kon niet anders, noodzakelijk toe hebben bijgedragen om hem met de R. Katholieke kerkleer te doen breken, maar zijn zelfstandigheid, de machtigë 'ikheid' in hem, zijn oorzaak geweest, dat hij nooit of nimmer, zich bij één hunner heeft aangesloten.

We liepen den tijd vooruit en keeren nog even terug, om in korte trekken het voornaamste mee te deelen uit zijn jongelingsjaren en uit het begin van zijn mannelijken leed. In 1539 werd hij door zijn vader naar Spanje en Portugal gezonden; minder om handelszaken te doen, dan wel om, gelijk jongelieden van goeden huize destijds en nog lang daarna gewoon waren, landen en volken te leeren kennen, om er door gevormd en ontwikkeld te worden. Of hij, zooals dr. ten Brink gist (cf. *Dirk Volckertsen Coornhert en zijne wellevenskunst.* Amsterdam 1860. Inleiding blz. XXXV-XL) te Sevilla een kettergericht heeft bijgewoond, waardoor de eerste grond

1) 'Totte godlijcke Schrift wijse ick alle menschen. Die alleen behoort elck in allen te ghelooven ende te volghen' (cf. *Wercken.* dl. I. fo. 270b).

gelegd is tot zijn afkeer van het ‘ketterdooden’ is mogelijk, maar noodzakelijk om dien afkeer te verklaren is dit volstrekt niet. Coornhert moest er tegen zijn, hij kon niet anders, 't hing geheel en al met zijn karakter, met zijn persoonlijkheid samen. Dat deze buitenlandsche reis tot 's mans vorming en ontwikkeling zal hebben bijgedragen is zeker.

In zijn levensbeschrijving wordt verhaald dat hij zich in ‘syne jonckheydt heeft gheoeffent inde musycke, ende in 't rymen. Hij conde (zoo heet het verder) seer neerstelyck spelen op de duytsche fluyte, oock op de luyte, ende clavecimbal: Van schermen is hy meester gheweest, ende van alle eerlycke, loflycke ende gheoorloofde consten ende oeffeninghen heeft hy eenig verstandt ghehadt. In maaltyden heeft hy seer vermakelyck van propoosten oock stichtelyck gheweest.’ Hij was dus een wel ontwikkeld man, aangenaam in gezelschap, geestvol, degelijk, daarbij steeds net en ingetogen, een vijand van ledigheid, geen vriend van lang slapen: ‘hy hieldt den tijdt voor eenen kostelijcken schadt, ende en versuymde de selve niet onnuttelijck.’ Teruggekeerd uit de ballingschap werd hij lid van de Amsterdamsche rederijkerkamer *in liefde bloeiende*, en dit bracht hem in aanraking met mannen als H.L. Spieghel, Roemer, Visscher e.a. die gewis hun invloed op het gebied der taal hebben uitgeoefend op hem. Aan hunne oefeningen nam hij met geestdrift deel, hij rijmde, dichtte comedien, refreinen en liederen, die in zijn werken zijn opgenomen en zeer veel deed hij voor de zuiverheid van onze taal[1]. ‘Hy was een beminder vande Duydtsche tale, die hy seyde een vande rijckste der wereldt te wesen, ende sach seer noode dat men vreemde talen daer onder menghde.’ Dit deed hij dan ook zoo min mogelijk, en gaarne worstelde hij met zijne gedachten, om er de passende uitdrukking voor te vinden, blijkens zijn eigen woorden: ‘Maar dit mijn schrijven magh elck verachten ende verwerpen, dient ghelieft. Soo veele de tale by my hier inne gebruyckt magh beroeren, ben ick gedrongen geweest in 't handelen van nieuwe stof in Neerlandtsch bywijlen oock nieuwe woorden te gebruycken; als die al in mijne jonckheydt, daar ick mochte, vermijdt hebbe vreemde bedel-lappen te brodden opten rijcken mantele der Neerlantscher talen’ (cf. *Wercken.* dl. I. p. 270*b*).

Nog jong trad hij in het huwelijk met ‘Neeltgen Symons dochter, de zuster van Anna Symonsdr., die bijzit was van Reinoud III, heer van Brederode en Vianen.’ De moeder was zeer gekant tegen deze huwelijksverbintenis evenals de vader, die in zijn testament de bepaling had laten opnemen, dat, zoo de zoon toch zijn

1) Om te weten wat Coornhert gedaan heeft voor de zuiverheid onzer taal leze men: 1e *Officia Ciceronis*, *leerende wat yeghelijck in allen staten behoort te doen*, *bescreuen in 't Latijn .... nv eerst vertaelt in nederlantscher spraken* door Dierick Coornhert (Tot Haerlem by Jan van Zuren 1561. Met Gratie ende Priuilegie) en wel bepaaldelijk ‘De vertaelder totten leser’; 2e. *Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst ofte vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals;* uytghegheven by de kamer in Liefd bloeyende, 't Amstelredam (Tot Leyden, by Christoffel Plantyn. 1584). Hier komt in aanmerking de ‘*Voorreden*’, die door Coornhert geschreven is en waarin hij o.a. vertelt dat hij, balling zijnde in vreemde landen, begonnen is ‘te maken, eenen Neerlandschen Grammaticam, maar doort ontberen van alle mijne armoede, benodicht zynde om met mynre handen arbeyd myn kost te winnen, hebbe ick dat myn voornemen moeten verlaten’; 3e. *Boëthius vande vertroostingh der wysheyd.* ‘Aende Gildebroeders des Rederycx kamer tot Amstelredam. In Liefd' Bloeyende.’ Hier leeren we tevens dat Coornhert niet onmiddellijk na zijn terugkomst van zijn buitenlandsche reis lid werd van ‘In liefde bloeyende’, maar pas een tijd lang na het wederkeeren van hem uit zijn tweede ballingschap.

huwelijksplannen doorzette, aan hem geen huwelijksgoed zou worden uitgekeerd. Zoo gebeurde het dan, dat Coornhert niets kreeg van de door den vader nagelaten

bezittingen ‘ende met syn huysvrouw weynich ofte gheen goederen hebbende, heeft hy sich, vermits dese voorschreven gheleghentheyt hem begheven in dienste by Heer Reynout van Brederoede .... als Hof-meester, by den welcken hy wel ghesien ende bemint was, maer, syn zinnen niet tot het Hof streckende, ist 't selfde haest moede gheweest, ende is met syn wel-believen van hem ghescheyden, doch noch dickwils in verscheyden syne saken ghebruyckt gheweest; ende zich tot Haerlem metterwoon begheven hebbende, heeft het plaetsnyden in 't coper, ende oock etsen aenghevanghen, ende daer in, ende oock in 't inventeren, ende wat die conste aenginck, sulcx toeghenomen, dat hy daer eerlijck syn nootdruft mede verdiende.’ Ook alweer dus in zake 't huwelijk, de man, die zich zelf wilde zijn en die zich, bij 't kiezen zijner levensgezellin, niet stoorde aan den raad van anderen, maar eigen inzicht en wil volgde.

Gelijk reeds boven gezegd werd, begon hij op 35-jarigen leeftijd nog het Latijn te leeren, ‘daer in hy onderwesen is gheweest door den gheleerden doctor Johan Basius’, en dit met geen ander doel, dan om de Latijnsche kerkvaders te kunnen lezen. Hij heeft (we komen er later met een enkel woord nog op terug) vrij wat werken, in 't Latijn geschreven, in onze taal overgezet.

Voor zijn devies had hij gekozen (‘om de oorsaecke van syn houwelijck hier voren verhaeldt’) *Verkiezen doet verliezen.*

Langzamerhand had de rustige, kalme man te Haarlem zich vrienden verworven, waaronder zeer aanzienlijken en mannen van invloed, als Jan van Zuren en Nicolaas van der Laan, die beide burgemeesters der stad waren geweest en het is zeker niet het minst aan hun invloed te danken, dat hij in 1561 d.t.p. notaris is geworden, terwijl hij zich den 19den Januari 1562 tot secretaris zag verkozen; en den ‘11 Maert 1564 is hy secretaris der stadt Haerlem geworden ende in politike saken gebruyckt, in welcke bedieninghe hy veele moeyten gehadt heeft[1)].’

Een jaar voor hem van beteekenis, gelijk voor zoo veel andere personen en zaken, was 1566. Den 18den Mei van genoemd jaar kwam Hendrik van Brederode, met wien hij destijds reeds tien jaar in ongenade leefde ‘uyt oorsake van seecker proces’ te Haarlem. Met den schepen Hendrick van Waemelen, werd hem gelast den graaf te gaan ‘wellecomen.’ Des avonds werd hem, onder luidruchtig feestgeraas de ‘ratificatie van 't request der Edelen’ ter teekening aangeboden, maar hij sloeg dit af, en den 25sten d.a.v. begaf hij zich met den pensionaris-Alkemade naar Petten tot Brederode, om dezen, namens burgemeesteren van Haarlem te verzoeken, hunnen poorters zijne ratificatie van het request niet meer op te dringen. Vinden we hier bij Coornhert een wijze gematigdheid, hij bewaarde deze ook in het vervolg bij de gebeurtenissen van dat jaar. Den 21sten Juli, werd door ‘sekeren Jan Aertszen Mandemaker’, buiten Haarlem in het open veld gepreekt, en toen den volgenden dag het aantal zijner hoorders rees, schreef Aertszen ‘dat de predikanten buyten de Steden in de andere provincien van de gouvernante waren toegelaten, ende dat sy daerom in Holland niet en behoorden verhinderd te worden.’ Gevolg hiervan was dat Coornhert door het stadsbestuur gezonden werd naar Vianen om er met

1) Terwijl Coornhert te Haarlem woonde is hij nog drukker geweest. Zie *Officia Ciceronis* in den opdrachtsbrief aan ‘den Burghermeesteren, Schepenen ende Rade der stede van Haerlem’ enz.: ‘Door dese daghelijcxe clap ist gheuallen dat mijn medeghesellen ende ick (die oyt eerlijcke oeffeninghe bouen ledicheyt beminden) van sinne zijn gheworden een druckerije op te stellen binnen Haerlem.’

Brederode over te spreken, opdat hij de hagepreek buiten Haarlem beletten zou. Welke de uitkomst geweest is dier reis, die van den 30sten Juli tot den 4den Augustus heeft geduurd, is onbekend. Niet onwaarschijnlijk evenwel moet aan deze onderhandelingen met van Brederode gedacht worden, wanneer we in 'Het leven van D.V. Coornhert' lezen: 'hebbende ende houdende metten selven (d.i. met Hendrik van Brederode) eenighe communicatie tot voorstandt van 's landts vryheydt.' De beeldenstorm wist hij te voorkomen te Haarlem en van de zusters uit het Sint-Ceciliën-konvent, nam hij den 24sten Augustus, de kelken, sieraden, beelden en ornamenten ter bewaring in zijn huis. Van den 28sten October tot den 6den November, woonde hij met burgemeester van Duyvenvoorde, te Schoonhoven, de vergadering bij der Staten van Holland en 't was bij deze gelegenheid dat hij van Lodewijk van Nassau een in het Fransch gesteld verzoekschrift, door kooplieden te Antwerpen, aan Filips II gericht, in handen kreeg om het in het 'Duitsch' over te zetten. Ook trok hij op verzoek van Lodewijk naar Vianen (stellig naar Brederode), en voorts met een lastgeving van prins Willem naar Amsterdam. Terug te Haarlem, zette hij het verzoekschrift der kooplieden in onze taal over[1)] en zond het graaf Lodewijk over Amsterdam terug door Reinier Kant. Dat Coornhert geen bezwaar had het request der Antwerpsche kooplieden te vertalen is zeer begrijpelijk. Immers er stond in uitgedrukt dat men den koning drie millioen gulden wilde geven, zoo hij vrijheid van godsdienst verleende.

Was het voor het eerst, dat Coornhert met den prins in aanraking kwam te Schoonhoven? Onmogelijk is dit niet. Zeker is het dat Willem van Oranje zich tot den secretaris van Haarlem voelde aangetrokken en dat hij zich van hem heeft bediend. Afgaande op een kantteekening, voorkomende op f°. 1 v°. van 'het leven van D.V. Coornhert' zou de prins, Coornhert reeds in December 1566 gebruikt hebben. Immers lezen we t.a.p. 'P. Bor lib. 4 Fol. 182 meldt dat Prins Willem I Decem. An. 1566 d'eerst gheschrift in syn leger uitgaf. *Waerschouw aende inghesetene deser Nederlanden.* Pro lege, rege et Grege, dat Bor mondelingh verclaert wel te weten Coornhert ingestelt heeft'. Opgemerkt dient hier te worden dat Bor niet op f°. 182, maar op f°. 183 (uitgave van 1679 f°. 255) spreekt over de uitgave van *Waerschouwinge des Princen van Orangien aen de ingesetenen deser Nederlanden*, en dat dit geschrift niet in 1566, maar in 1568 het licht zag. Bekend is dat aan Coornhert, te Schoonhoven werd opgedragen een zending in zake kerkelijke aangelegenheden te Amsterdam. Den 28sten April 1567 was hij weer hier om maatregelen te nemen tegen de troepen van Brederode en als kort daarop de tijd hem 'dangereus' toescheen, reisde hij over Harderwijk en Deventer naar Keulen. Als hij drie weken d.t.p. was geweest, om zijn lijnwaad en boeken, die zoek geraakt waren op te sporen, en als hij een en ander te Emmerik had teruggevonden, zond hij zijn boeken naar Keulen, waar hij in de rechten wilde gaan studeeren, terwijl hij met de 'ton met lindewaet' naar Deventer ging om er bij zijn vriend, den burgemeester Hendrich van Marckel, zijn vrouw te halen en door te gaan naar de stad, waar hij studeeren wilde. Doch niet hierheen toog hij, maar toen hij vernomen had, dat Brederodes knechten uit Haarlem en omstreken verdwenen waren, keerde hij derwaarts terug, bleef er en

1) De Holl. tekst van dit request, zooals dit door Coornhert werd vertaald, geeft Bor. cf. *Nederl. Historiën.* dl I. fo. 122-124.

aanvaardde, na eenig aarzelen ‘mits de grote moeyten ende de sobere gagiën’, zijn ouden dienst. Die terugkeer naar Haarlem, bracht hem in groot gevaar, want den 14den September werd Coornhert gevangen genomen door den schout, in naam van den nïeuwen stadhouder Bossu en ‘als de minste quaetdoener gevlogelt, gebonden en geboeyent’, naar den Haag gevoerd en daar in den kerker opgesloten, ‘alwaer hij langhen tijdt in soodanighen ghevaerlijckheydt des levens ghevanckelijck is gehouden: dat syn huysvrouwe van syn uytcomste wanhopende, inde huysen daer de peste was de arme luyden ginck dienen in haer zieckte, op hoope vande peste te crijghen, ende by haer man comende, ghesamentlyck daer van te sterven, 't welck Coornhert ghewaer werdende, haer ernstelijck berispt ende verboden heeft, willende datse met hem de uytcomste van Godt soude verwachten.’

Dat een geest, als die van Coornhert, die niet rusten kon, zich in de gevangenis moest bezig houden is begrijpelijk en het verwondert ons niet, dat zijn biograaf schrijft: ‘Inde ghevanckenisse zijnde, heeft hij door goede kennisse die hy hadde met den procureur generael, verkreghen dat hy tot syn oeffeninghe mocht hebben, penne, inckt ende papier, ende heeft aldaer in geschrifte ende ryme ghemaeckt de Comedie van *Liefd ende Leet*[1], *het lof der ghevanckenis*[2], seker discours dat hij noemt *Compas der rusten*[3] ende eenighe andere stichtelycke Tractaten, oock liedekens ende refreijnen.’

Ter zijner verdediging schreef hij, terwijl hij in de gevangenis zuchtte: *Cort begrip*, *verhael ofte request bij forme van advertissement van 't besoigne bij D.V. Coornhert*, *nu gevangen*, *in den voorleden turbulenten tijt gedaen.* Wat Coornhert in dit request geschreven had, gevoegd bij een gunstig getuigenis van hem door de Katholieke overheid der stad Haarlem, benevens dat der zusters uit het St. Ceciliënkonvent, waren oorzaak dat hij den 22sten December, na 14 weken in de gevangenpoort te hebben doorgebracht, werd vrijgelaten. ‘Maer daer naer gewaerschout zynde datter schrijven was van Brussel om hem weder inde ghevanckenisse te stellen, is hy secretelijck (uitgheleydt zynde door Jonck-Heer Artur van Brederoede) naer Haerlem, ende voorts uyt den lande vertrocken, ende willich ballinck gheworden[4].’

1) *Comedie van lief en leedt.* D.V. Coornhert. Die Comedie totten lesere: Wildy in't cort weten mijn leerlyck verclaren? Ick toon den aert van wt lief en leedts beswaren. Van ydele hope nae het ghewaende goedt, Van troerige Vrese voor het quaedt vermoedt en van soete rust door sinnen gelyck moedich, Voechdy v daedt tot myn woord't, dees vindy spoedich. Ghedruct 1582. Op f^{o}. E 7vo leest men: Ghemaect den XIJ: Octobris, Anno 1567. In den Haghe binnen de ghevanghenisse.

2) *Lof van de ghevanghenisse.* Cf *Wercken*, dl. III. f°. 517 vo. - f°. 520 vo. f^{o}. Dit gedicht eindigt aldus:

> Begonnen ende voleynt inde ghevanckenisse
> 't Jaer seven en 't sestigh op Vrouwen ontfangenisse.

3) *Compas ter rusten. Wercken* dl. III f°. 366 vo.

4) Dr. R. Fruin, *Tien jaren uit den tachtigiarigen oorlog.* 's Grav. 1882, noemt op blz. 279, Coornhert als een, die het gevaar schuwt, en zulks atgaande op hetgeen de schrijver van het *antwoord op de Pacificatie van Leiden* hem verwijt. Dit ten onrechte; het verwijt tegen de vluchtelingen om des *geloofswille*, werd slechts door enkelen geuit; regel was, dat men het zeer billijkte als men om die reden het land verliet. Zie dit uitvoerig aangetoond door Dr. A.A. van Schelven, *de Nederduitsche vluchtelingen-kerken der* 16*e eeuw* enz. 's Gravenhage 1908. blz, 11-13.

In Duitschland gekomen, verzocht hij aan den in het hertogdom Cleve regeerenden vorst Willem, zich binnen dat gebied te mogen vestigen en als dit werd toe-

gestaan, woonde hij te Kleef, ook te Xanten en elders in Kleefsland. Door plaatsnijden trachtte hij zooveel mogelijk te voorzien in het onderhoud van zich en zijn vrouw. Hij werkte er voor Philippus Galle, die eenmaal zijn leerling was geweest en onderwees de beginselen der graveerkunst aan den later beroemden Hendrik Goltzius.

In 1570 is hij eenigen tijd te Emden geweest. Hij trad daar op als onderhandelaar (zooals we aanstonds zullen vernemen) van Sonoy, wien hij in Juni (cf. *Het leven* enz. *Wercken* dl. I, f°. 1vo) waarschijnlijk in het land van Kleef had ontmoet, waar deze toen verblijf hield (cf. Bor, *Nederlandsche Historien*, editie 1679. dl. I f°. 332).

Wat nu dit verblijf te Emden aangaat, hij werd daar door Sonoy naar den drost, jonkheer Unico Manninga gezonden, om met dezen te handelen over het loslaten van de aangehouden schepen (cf. Bor. dl. 1 f°. 332).

Dat Coornhert in Duitschland de zaak diende van den prins is duidelijk. Bij hem was geld gestort ‘tot behoef van zyn genade’ en hij was bevriend met die mannen, die den prins zooveel mogelijk steunden, nl. Adriaan van den Hoevel Dircksz. Jacob van Wesenbeke en Albrecht van Huchtenbroek, die genoemd worden als Coornherts ‘grote cornuden’. (cf. J.F. van Someren; *Archives ou correspondance inédite de la maison d' Orange-Nassau.* Supplément au recueil de M.G. Groen van Prinsterer. Utr. Amst. 1896 blz. 162-165). Uit de brieven, die ons deze bijzonderheden mededeelen blijkt nog dat, toen ze geschreven werden, Coornhert te Xanten woonde, maar dat hij op dat oogenblik op reis was.

Onder de vrienden (aldus F.D.J. Moorrees in zijn *Dirck Volkertszoon Coornhert* Schoonhoven 1887. blz. 39/40), die Coornhert te Xanten aantrof, behoorde ook de Haarlemsche rechtsgeleerde Mr. Johan Basius, zijn leermeester in het Latijn. De mogelijkheid dat dit bericht waarheid bevat is er, maar het kan ook best zijn, dat het geschrift: *Een lieffelijcke tsamenspreeckinge*, *van de droefheydt*, gehouden tusschen Johan Basius ende D.V. Coornhert (cf. *Wercken*, dl. III, f°. 379r°-384r°) en dat een vriendelijke herinnering bewaaart aan hunne gemeenschappelijke gesprekken, te Emden is ontstaan, waar Basius was, toen Coornhert er zich ook bevond. Hoe dit ook zij, zeker is het dat ‘de onbevangen blik en onafhankelijke geest van Coornhert’, den prins waren opgevallen en dat hij zich van hem bediend heeft, overtuigd dat ‘zulk een doordringend verstand, zulk een welversneden pen, zulk een liefde tot vrijheid, vereenigd met de kracht, om veel en lang te arbeiden, voor de publieke zaak, niet moest verloren gaan’. - Met den prins stond hij op goeden voet, met hem onderhield hij correspondentie, met hem sprak hij o.a. den 18den Juni 1572 te Aldekerke. De prins wilde hem in ons land gebruiken; maar Coornhert wilde liever nog een jaar of een half jaar in 't land van Kleef blijven dewijl hij oordeelde, dat de ‘geleghentheydt’ zulks vereischte. Oordeelde echter de prins het beslist noodig, dan was hij ten allen tijde bereid ‘waer syn Vorstelijcke genade believen soude’ hem te gebruiken, ‘te gaen ende te doen soo 't syne genade believen soude (als 't niet en ware boven syn beroepen, of 't boven syn vermoghen) al waer 't ook met de hooghste perycklen syns levens’. Dat Coornhert, de zaak waarvoor de prins ijverde en streed beaamde, blijkt uit deze woorden zonneklaar, en dit kan ons niet verwonderen, dewijl hij de stellige meening was toegedaan, dat, wat de prins deed, hij zulks deed in 't belang der gewetensvrijheid, die immer en altoos in Coornhert een verdediger heeft gevonden.

Niet lang, na het onderhoud dat hij te Aldekerke met den prins gehad had, kwam hij, ofschoon laatstgenoemde er geen bezwaar in had gezien, hem zijn wensch, om nog eenigen tijd in Kleefland te blijven, toe te staan, te Haarlem terug ‘ende is secretarius van de H.H. Staten van Hollandt ghemaeckt;’ dit een en ander vanzelf wel niet zonder de krachtige medewerking van den prins, die hem zeer hoog achtte en groot vertrouwen in hem stelde. Lang heeft hij deze betrekking stellig niet vervuld en slechts korten tijd is hij toen in 't land geweest. Hem was, met twee leden van de Staten, een onderzoek opgedragen naar de knevelarijen van des graven van Lumey's hoplieden ten platten lande. Dit onderzoek deed de waarheid zien van de tegen Lumey en zijn hoplieden ingebrachte beschuldigingen en nu vestigde al hun verbittering zich tegen Coornhert, welke verbittering er niet minder op werd, toen bekend werd, dat hij geheel en al instemde met het door den prins op de eerste vrije Statenvergadering te Dordrecht gegeven advies, om zoowel aan Katholieken als Hervormden, vrijheid van godsdienst te verleenen. Gevolg was, dat Coornhert in den herfst van 1572 opnieuw ons land verliet en eerst naar Emden, later naar Xanthen uitweek, vergezeld van zijn getrouwe echtgenoote, en dat hij, evenals vroeger, de etsnaald weer opvatte, ten einde daardoor voor zich en zijn vrouw het noodige levensonderhoud te verdienen.

In hetzelfde jaar verscheen van hem: *Van de toelatinghe ende decrete Godes bedenckinge of de heylighe Schrift ooc in hout sulx als Meesters Johan Caluijn ende Theodore Besa daer van leeren*, ghedruct tot Altena, int Iaer ons Heeren 1572[1]. - In dit geschrift komt Coornhert met kracht en klem op tegen hetgeen Kalvijn en Beza leerden in hoofdzaak over den oorsprong der zonde, over de predestinatie en over de natuurlijke verdorvenheid des vleesches. Wat hem tot het schrijven van dit vrij lijvige werk dreef, zegt hij in het voorbericht aldus: ‘dat ick my altijt stille ghehouden, niemants religie ghelastert, ende met elck (na mijn vermoghen) vrede onderhouden hebbe, is ontwijfelijck bekent allen den ghenen die mij kennen. Nu was sulck mijn doen eenighe Caluiniaensche Medecijnmeesters onlydelick daer door zy niet Christelick in mijn aengesicht my tot mijnder beteringe ghestraft maer gantsch onchristelick achter mijnen rugghe tot schendinghe mijnder namen, een gheruchte van my verspreyt hebben, dat ick met een dootlicke ende pestilentiale cranckheydt ben beladen. Al hoe wel ick nu van sulcke cranckheydt gheen teecken altoos in my en conde bemercken, maer daer teghen claerlick bemerkte, dat sulcke hen luyder venynighe achterclap van my niet en quam wt oordeel, oft wt waerheyt, maer niet dan wt enckele partijdicheyt ende loghen, so en hebbe ick nochtans tselue niet gantsch mogen verachten .... maer hebbe ick hier in drie Boecxkens schriftelic voor ooghen ghestelt eenighe .... redenen ende oorsaken die my crachtelick verbieden allen de Caluiniaensche opinien toe te stemmen. Hier mede sitte ick nu op de merckt, voor alle voorbygaende luyden.’ Het gaat moeilijk aan de samenstelling van dit boek te plaatsen in den korten tijd, die er gelegen is tusschen zijn wederkomst uit Duitschland en zijn terugkeer derwaerts. Ons dunkt het 't meest aannemelijk te zijn die samestelling te plaatsen tijdens zijn verblijf in Duitschland. De haat toch der Kalvinisten tegen hem was destijds reeds zeer groot, wat hij zelf ge-

1) Dit is feitelijk het eerste geschrift van de lange rij, waarin Coornhert is opgetreden als de ‘groote tegenspreker en tegenschrijver van de Gereformeerde predikanten’ (*Tijdspiegel*, 1890 blz. 30).

tuigt in zijn schrijven, waar hij handelt over zijn spreken met den prins te Aldekerke, waarin hij zich aldus uitlaat: ‘nu wist syn ghenade wel van te voren, dat ick gheen vrucht conde doen, overmits den hate der Calvinisten op my’[1]. Mij wil het toeschijnen, dat we hier te doen hebben met een product nog uit de 1ste ballingschap en daarmee strijdt ook volstrekt niet de plaats, waar 't werd uitgegeven, nl. Altena.

Terwijl hij voor de tweede maal balling was, had de ordening plaats van zijn *Lied-boeck*, opgedragen aan Marie Hannemans, echtgenoote van Antonius Hofslagh. Die toeëigening is gedateerd uit Xanten, den 14den Juli 1575 (*Bibliotheca Belgica*, afl. XIII en XIV. C. 72). - Nog werden door hem in dien tijd gemaakt: *Abrahams Uytganck*[2]. Opgedragen aan ‘Jonkeren Arent van Wachtendonck, Clevische raedt, Maerschalck, ende Drost tot Cranenburgh, etc. Coornhert noemt dit stuk ‘de eerste vrucht mijns onledigheyts in 't rijmen’. - *Comedie van Israel. Vertonende Israels zonden*, *straffinghe*, *belydinghe*, *ghebedt*, *beteringe ende verlossinghe uyt het tiende Capit. Judicum:* Als een klare spieghele der teghenwoordighen tyden ghemaackt anno 1575[3]. *Van den thien Maeghden* Matth. 25. Volgens het onderschrift is deze ‘tragica comedia’ geëindigd den 6den Febr. 1576. Misschien mag ook de comedie *Van de Blinde voor Jericho*[4] tot deze periode worden gebracht. (cf. *Bibliotheca Belgica.* C. 39[5].

Stellig ontmoette Coornhert er in het land van Kleef velen, die vurig ijverden voor het Lutheranisme. Dat de man daarmee niet gediend was, begrijpen we; het kon niet anders of hij moest er ergernis aan nemen, en in zijn *Verscheyden tsamen-spraken* (cf. *Wercken*, dl. I, f°. 439 r°-461 r°[6], toont hij aan, dat hij, te midden der partijen, zijn eigen gang blijft gaan. Dit leeren we ook uit zijn *Vierschare* (cf. *Id.* dl. I, f°. 420 r°-f°. 434 r°), waarin hij het vermetel oordeelen en veroordeelen der geloofsgeschillen bestrijdt. Van hem bestaat ook nog een geschrift: *Van de zendinghe der Lutheranen*, *Zwinglianen ende Mennonisten kort*, *claer ende vast bewijs*, *dat sy niet en is wettelyck*, verschenen in 1583 (cf. *Bibliotheca Belgica.* C. 125).

Dat hij, wien de bittere woorden die Lutheranen, Kalvinisten en Mennonisten, elkander naar het hoofd slingerden, zich bij geen der genoemde kerkgenootschappen

1) *Wercken*, dl. I, f°. 487 r°.-509 r°. De eerste uitgave zag het licht te Amsterdam z.j.

2) *Wercken*, dl. III, f°. 517 r°-f°. 531 r°.

3) *Wercken*, dl. III, f°. 542 r°-562 r°. Gouda 1590.

4) *Wercken*, dl. III, f°. 532 r°-f°. 541 r°. Amsterdam. 1603

5) In zijn geschrift: *Van de onwetenheyt der menschen*, *die daer is onschuldich of schuldich* enz. doet Coornhert de strekking van dit geschrift kennen als hij zegt: (blz. 26-27) ‘dat bywijlen die ware kercke Godes in de Woestijne so verborghen is, dat getwijfelt mogen worden of die tijd nv sy .... daer af de Heere twijfelijc vraecht: of hij comende ooc gelooue sal vinden op ter aerden. Hier op mach die Leeser .... sien mijn Comedie des blinden van Jericho daer ik van dese twijfele hebbe gehandelt .... Spreekt hij op blz. 80 reeds over de *zedekvnst* als hij d.t.p. aanstipt: dat sal my .... oorsacke geuen omme (zoot my die here toelaet) wat te handelen van de ware weten schappe....

6) Later vindt men nog eens *verscheyden tsaemen-spraecke* en wel dl. I, f°. 472r°-486 r°, maar de folieering is hier geheel in de war. Op f°. 473 r°. begint: *Aertzenij der zielen* enz - Deze verhandeling wordt gevolgd door *Schole der deughden* (29 May 1576). *Bedacht schynende met te brenghen dat die Roomsche kercke beter zij dan der Gereformeerden. - Ander ende corter bewys van mijne ghesproken ende qualijck ghenomen woorden*, *dat de Roomsche kercke beter zy dan der Geformeerden.*

aansloot, is begrijpelijk. Tot hen ging hij niet over. En toch was hij ook weer niet Roomsch. Hij nam geen deel aan de mis, hij hield geen omgang met de Roomsche geestelijken. Maar hoe kon een man als hij, met zooveel behoefte aan godsdienst, zoo'n onkerkelijk leven leiden? Om de doodeenvoudige reden, dat hij zich boven alle uiterlijkheden verheven gevoelde en het *geestelijk opwassen in Christus* de hoofdzaak achtte. Dat niet gaan ter kerke, berokkende aanvallen op hem en om zich te verdedigen, schreef hij zijn *Schyndevcht der secten met haren verwerde twisticheden op de ceremonien ende anders*[1]. In acht gespraken, naecktelick ontdeckt door een liefhebber der waerheyt onlancx in den Heere gestorven, ende wt ouerlandtsche sprake getranslateert. Door E.V. Jeremias 7. a. 1. Matth. 24. c. 3 .... Jerem 3 c. 14. 1575. In dit geschrift stelt Coornhert in het volle licht zijn etisch criterium en laat hij zien dat hij onafhankelijk is van alle godsdienstige secten van zijn tijd. Elke leer heeft iets goeds en iets kwaads en nu eens afkeurende, dan weer aanprijzende de stelsels der R. Katholieken, van Kalvijn en van Menno Simonsz., verdedigt hij soms ook weer zoo krachtig mogelijk den inhoud der geschriften van Seb. Franck; Schwenkfeld; Sebastiaan Castellio en andere als kettersch bestempelde boeken. De slotsom waartoe hij komt is deze, dat de ware kerk dáár is, waar de Christelijke liefde wordt beoefend en dat men een goed Christen kan zijn al verwaarloost men alle godsdienstige ceremoniën en al gaat men ook niet ter kerke.

In zijn geschrift *Van 't kerkbouwen der Dooperen opten Waenscherm*, lezen we f°. 5 r°: 'Ick hebbe eertijts vertaelt een Boecxken ghenoemt *Schijndeucht der Secten.* Mag men zich niet op deze woorden beroepen tegenover Dr. Arnold, die beweert (cf. *Bibliotheca Belgica.* C. 102) 'que c'est un écrit original de Coornhert'? Indien toch Coornhert wel wilde weten dat hij 't geschrift vertaald had, wat kon hij er dan feitelijk tegen hebben om er voor uit te komen dat hij niet de vertaler, maar de auteur was? Duidelijk is uit *Schijndevcht*, Coornhert wil zich bij geen der vele Hervormde secten aansluiten, hij wilde blijven wie hij was, gelijk aan den monnik in zijn *Edelman*, *graeu monick*, *Luteraen* (cf. *Wercken*, dl. I, f°. 466 v°-468 v°.), de monnik.

De laatste verhandeling, die hij in zijn tweede ballingschap bewerkte, was de *Schole der deughden* (*Wercken*, dl. I. f°. 476 r°.-484 v°.), die tot onderteekening draagt 29 May 1576. Hierin wordt de vraag besproken 'in hoeverre de mensch iets tot zijn zaligheid kan toebrengen? Waarop Coornhert ten antwoord geeft, dat dit wel degelijk kan.

In 1577 keerde hij in Nederland terug als een gevolg van het sluiten der pacificatie van Gent. Niet lang duurde het of hij kwam met de Gereformeerde predikanten in heftigen strijd. Spoedig toch na zijn wederkomst in ons land, was hij te Delft en daar met een paar kennissen sprekende, kwam men op zijn vier jaar (1572)

1) Het boek eindigt aldus wanneer ten slotte de auteur met Broeder (Mennoniet) is overgebleven: 'Also dunckt my dat ghy eerst hebt bewesen dat de Luthersche so wel als de Papen in haerliedernachtmael dolen: Dat de Luthersche Caluiniaensche ende Broederen qualick doopen: Dat de Leeraren alder drie ghemeynten van Gode niet ghesonden en syn omme te predicken: Dat wt der Lutherschen ende Caluiniaensche leere schijnt te volghen, dat de Roomsche kercke de ware kercke soude syn. Ghij hebt ooc bethoont dat alle de voorgeschreuen kercken valsche kercken moeten zijn .... Dat het beter is ceremonien te ontbeeren dan die te misbruycken: Ende oock datmen het inwendighe eerst moet reynighen'.

geleden uitgegeven boek: *Van de toelatinghe ende decrete Godes bedenckinghe* enz.[1)], en 't was bij die gelegenheid, dat hij zich zóó kras uitliet over de onverdraagzaamheid van Kalvijn en Beza, dat zijn vrienden hem aanraadden het stilzwijgen te bewaren en zulke dingen toch vooral niet in het openbaar te zeggen. Uit alles blijkt dat Coornhert de Zwitsersche theologen als heerschzuchtig en onverdraagzaam verfoeide en dat hij het niet lijdelijk zou aanzien, dat de Nederlandsche Kalvinisten in hetzelfde voetspoor traden. Daarbij kwam nog dat hij meende zich persoonlijk te moeten beklagen over de wijze, waarop Kalvijn zich uitgelaten had over zijn in 1562 geschreven verhandeling: *Verschooninghe van de Roomsche afgoderye ghemaeckt ten gevalle van Pieter Roem*, etc.[2)], waartegen Kalvijn in zijn *Confutatio cujusdam Hollandi* opkwam. Stellig heeft dit schrijven van Kalvijn meegewerkt om hem te drijven tot den strijd met de Gereformeerde predikanten. Een week of zes na zijn vestiging te Haarlem (Maart 1577), waar hij andermaal het notariaat had opgevat, was Coornhert op een gastmaal, waar hij, door zijn gesprek met een Gereformeerde, wat vat op hem had gegeven. Ook met Thomas van Til, destijds te Haarlem, hield hij een discours over de vraag of de Roomsche kerk beter was dan de Gereformeerde, en 't was bij deze gelegenheid dat hij betoogde dat de Kalvinistische kerken eigenlijk geen kerken zijn, omdat de Kalvinistische leeraars niet door God gezonden zijn. Hij bespreekt dit punt in zijn verhandeling: *Bedacht schynende met te brenghen dat die Roomsche kercke beter zij dan der Ghereformeerden.* (*Wercken.* dl. I. f°. 484 v°.-485 r°.)[3)]. Is dit stuk vrij bedaard en kalm van toon, reeds de titel moest aanstoot geven aan de Gereformeerde predikanten, maar woedend werden zij, toen ze kennis maakten met het *Ander ende corter bewys van mijne ghesproken ende qualijck ghenomen woorden*, *dat de Roomsche kercke beter zij dan der Gereformeerden*[4)], en dat in de *Wercken.* dl. I, onmiddellijk op het voorgaande volgt. In het laatstgenoemde stuk lezen we de woorden: ‘Blijckt dan dat inde Roomsche kercke noch zy louter goudt ('t zy dan soo weynich alst sy) ende zijn der Gereformeerden kercken niet dan enckel schuym sonder gout soo dat dese geen kercken zijn, ende de Roomsche kercke de ware kercke zy, soo moet ick bekennen daer inne ghedoolt te hebben, dat ick der Gereformeerde kercken, geen kercken wesende, gheleken hebbe by den Roomschen kercke, die uyt der Gereformeerden eyghen Schriften schynt de ware kercke te wesen, want ick dan dit goudt 't onrechte hebbe gheseydt beter gouds te zijn dan dat schuym, gemerckt schuym, geen gout en is’. Gevolg van een en ander was een schrijven van van Til aan Coornhert in Nov. 1577, wat laatstgenoemde bewoog naar Delft te gaan, ten einde aldaar een twistgesprek te houden met van Til, die er echter zijn ambt-

1) In 1610 verscheen te Gouda: *Vande toelatinge ende decrete Godts Bedenckinge of de H. Schrift oock inhoudt sulcx als Mr. Johan Calvijn ende T. Beza daer van leeren*, enz. Dit is een verkorting van het in 1572 te Altena gedrukte werk onder denzelfden titel. De verkorting is door Coornhert zelf gemaakt. Ze komt ook voor in de *Wercken.* dl. II f°. 5247 r°.-558 r°. In het 54-regelig vers ‘Aen den Leser’ worden de Gereformeerde predikanten van dien tijd duchtig gehekeld. Men zie verder uitgebreid in de *Bibliotheca Belgica.* C. 109.
2) ‘Ende is dit geschrift, door den voornoemden Pieter Roem aen Mr. Jan Calvijn gesonden, die daertegen geschreven heeft het Boecxken, genaemt *Tegen den botten Hollander*’ (cf. *Calvini Opera.* VIII, p. 405).
3) Dit stukje is van den 1sten Mei 1577.
4) Dit stukje is van den 2den Mei 1577.

genooten Arnold Cornelisz. en Reinier Dontelock voorspande. Het twistgesprek (24 Februari 1578 kwam Coornhert te Delft en den 25sten begon het. Cf. *Bibliotheca Belgica* C. 69) werd reeds des namiddags verboden door de Staten van Holland. Moest er (aldus beweerden deze) getheologiseerd worden, dan liefst in het openbaar, onder toezicht der regeering en in de vormen onder academieburgers gebruikelijk en de Staten bevalen, dat te Leiden een openbaar dispuut zou gehouden worden tusschen Coornhert en de beide Delftsche predikanten Cornelisz. en Donteclock. Dit is ook gebeurd en wel den 14den April 1578 in de kerk van het Vrouwenklooster. Lang duurde ze niet deze disputatie, want reeds op den morgen van den eersten dag werd ze afgebroken en ging Coornhert naar Haarlem terug, maar de disputatie mocht niet worden uitgegeven[1]. Ongunstig was ze voor hem niet geweest. Wel kon er geen sprake zijn van eene door hem behaalde overwinning, 'maar hij had zich een kloek en krachtig strijder betoond', waardig om met theologanten van beroep in het openbaar in dispuut te treden. Toch werd hem zijn aanval op de leer der Gereformeerde kerk door de predikanten zeer kwalijk genomen, zoodat zij hem voor een ketter, een goddelooze, een libertijn en vrijgeest uitmaakten. Coornhert, hierover zeer geërgerd, wendde zich tot de Staten met verzoek den predikanten het zwijgen op te leggen: en zoo dit niet kon, of het hem dan vergund mocht worden buiten Holland te gaan wonen. 'Gij zult het recht van de Gendsche pacificatie genieten,' luidde het antwoord, 'en voor verongelijking gevrijwaard worden, mits ge u gehoorzaam gedraagt, stil onderdanig, zonder iets, betreffende het stuk der religie, in druk uit te geven'. Dit kon Coornhert niet verkroppen, hij greep de pen op en schreef misschien de vurigste verhandeling, die ooit uit zijn brein is voortgekomen nl. *Van den aengheheven dwangh inder Conscientie binnen Hollandt* (begonnen en voleyndt den 7 November 1579. cf. *Wercken.* dl. I. f°. 469 r°.-472 r°.)

Na de Leidsche disputatie brak voor Coornhert de tijd aan van geregelden en onverdroten arbeid. Breed had hij 't niet en hij moest hard werken om in zijn eigen onderhoud te voorzien: 'Ende dit voorwaer onder verscheyden groote bekommeringhe van ander luyden ende ooc van mijn eyghen huyssaken, als die gheen middelen hebben sonder den menschen in uyterlijcke sacken te dienen, buyten last van anderen te leven'. (cf. *Wercken.* dl. II f°. 494, voorwoord van de verhandeling *Bootgen wt het schip van de tweede antwoorde van D.V. Coornhert*, *opte replijcke der predicanten. Dispvtatie van Erf-zonde*[2].

Coornhert schreef verbazend veel, en mocht hij al in zijn geschriften de verdraagzaamheid aanprijzen, zelf dacht hij niet altijd even kalm en even verdraagzaam over elk theologisch en kerkelijk gevoelen. 'In de onbelemmerde ontwikkeling van sommige denkbeelden zag hij zelfs dreigend gevaar, voor de 'uitzinnige Wederdooperij was hij ten hoogste beducht', en zoo begrijpen wij dat hij aan de secte van Hendrik Nicolaas toonde: *Spieghelken vande ongerechticheydt ofte menschelicheyt des vergodeden H.N. Vader vanden Huyse der Liefden. Tot Nyemandts verbitteringhe maer*

1) In 1583 zag het licht (Leiden?): *Vande Leydtsche disputatie warachtich verhaal. Roerende die mercktekenen van de Kercke*, *oock of der Ghereformeerden die ware Kercke sy dan niet*, enz. cf. *Bibliotheca Belgica.* C. 69 en C. 70.

2) Een afzonderlijke uitgave van het *Bootgen* enz. zag het licht in 1610 te Gouda (cf. *Bibliotheca Belgica.* C. 42).

tot elckerlijcx verbeteringhe in vier ghespraken voor ooghen ghestelt .... Anno 1579 (gedruckt .... 1581), dat hij dan weder doet hooren: *Klockegheslagh teghen den smoockenden brandt eender (nieuwer) gemackelijcker secte*, *ontsteecken anno 1574 door eenen genaemt Arent Barentsz.* (cf. *Wercken.* dl. III. f°. 45v°-49r°), of wel dat hij de David Joristen bestookt met het *Kleyn Munster. Des groot-roemighen David Jorissens roemryke ende wonderbare Schriften elckerlijck tot een proeve voor ghestelt* (Gouda 1590. Cf. Bibliotheca Belgica C. 68).

Maar niet enkel en alleen met godsdienstige aangelegenheden, ook met de politiek hield Coornhert zich bezig, en omstreeks dezen tijd (1574) richtte hij een brief aan zijn vrienden met de vraag of niet de een of andere Evangelische vorst, ten behoeve van de protesteerende Nederlanders, als bemiddelaar zou kunnen optreden (cf. *Wercken.* dl. I. f°. 2 enz.)? waaraan hij een 'discours onder verbeteringhe' toevoegde, bestemd voor den prins of de Staten. Is op dit voorstel van Coornhert ooit de aandacht gevestigd? Is er tijdens den vredehandel over gesproken (cf. over de bemiddelingsvoorstellen o.a. Dr. P.J. Blok, *Gesch. van het Nederl. Volk,* dl. III, Gron. 1896, blz. 232 enz. Hier vinden we dat èn keizer Maximiliaan èn ook zijn opvolger keizer Rudolf,.... soms op verzoek der Nederlanders zelf, reeds herhaaldelijk bemiddeling in de Nederlandsche zaken hadden aangeboden aan Philips de II)? Later schreef hij nog, nl. in 't jaar 1577: *Gesprake van liefhebbers des ghemeynen Nuts* (cf. *Wercken.* III. f°. 489 v°.-495 v°.). In deze verhandeling komt Coornhert voor als 'Kersten Goddaert, vergeten Burgher' en hij is er zich van bewust dat men, van datgene, wat hij zei, ook, al kon het soms strekken in het belang der goede zaak, niet gediend was. Immers schrijft hij: 'Wie sal my eenigh gheloove geven? Ende of ick ongheachte, ongheleerde ende ghehate mensche noch schoon al wat nuts (dat moghelijck in my niet en is) moghte aengheven: Wat sal 't worden. Ick kenne der partydigen bitterheyt soo groot op my, dat zy eer voor quaedt souden vervloecken 't goeds dat uyt my moghe voortkomen, dan aennemen, ende dit alleen om dat het van my geseydt soude sijn'. Kan het ons verwonderen, dat iemand, die er van overtuigd was en het ook maar al te goed bij ondervinding wist, dat wat hij zeide of schreef, steeds ten kwade werd geduid, hard werd en kregel?

In den eersten tijd na de Leidsche disputatie, hield Coornhert zich stil op theologisch gebied. Hij zweeg, omdat het hem gelast was, maar hij deed het kwalijk. Dan, daar werd hij in 1579 door de stedelijke regeering van Leiden geroepen, om in den kerkelijken strijd, die d.t.p. gestreden werd, over de rechten van kerk en staat, als verdediger der overheid op te treden en het licht zag: *Jvstificatie des Magistraets tot Leyden in Hollant*, *Teghens de Calumnien ter saken vande differenten*, *tusschen henluyden ende eenighe vande ghemeente aldaer*, *by den seluen*, *den magistraet wat min dan Christelicken nagheseyt.* 1 Petri, 3, 16 (Wtghegheven 1579). In hoeverre we hier, in deze *Ivstificatie*, werk van Coornhert hebben, is niet uitgemaakt[1)], maar dit staat in

1) In zijn *Verantwoordinghe van 't proces* (*Wercken* dl. III fo. 483r°) zegt Coornhert: 'Ghy wilt segghen dat ick die (nl. *Justificatie*) ghemaeckt hebbe ende oft soo ware? Ist daeromme de stede van Leydens eyghen Remonstrantie ende Justificatie niet? Heeft die de Boecken niet doen maecken; drucken ende uytgheven? Segghen sulcx der Boecken titulen niet? of wildyse henluyden nu uyt doen schrappen so wie door een ander wat doet, die werdt self sulckx te doen gheseydt ende ghehouden, oock na rechte, wat doet hier dan u spotlijcke uytvlucht? dat ick de justificatie te maken van de magistraet (die my de stoffe oock leverden tot Haerlem)

elk geval vast, dat Coornhert het met den inhoud der *Justificatie* geheel en al eens is geweest, ook al zou kunnen worden aangetoond dat hij niets anders gedaan heeft dan, uit de door de Leidsche overheid verstrekte gegevens, een geheel te hebben saamgesteld. Uit erkentelijkheid voor wat hij in dezen heeft gedaan, schonk de regeering van Leiden hem een belooning, waarop 'heur stadswapen in vier kanten fijnen goud ende heur schryven (noch in mijnen handen zijnde) van Jan van Houten heur secretaris aen my, anno 1579,'

Van kerkelijke zijde gaf de synode in 1581 te Middelburg gehouden, immers in zake aan wie toekwam het recht om de ouderlingen en diakenen te benoemen, het antwoord. Zij was van oordeel, dat alleen hij in de kerk mag dienen, die er bekwaam voor is, en dat, om hierover een meening uit te spreken, niemand dit beter kan, dan de kerk zelve. 'Dat is het erfrecht der kerk, Christus heeft het haar gegeven, de apostelen hebben het ontvangen, dat blijft stand houden tot op den huidigen dag.' Tegen deze beschouwing kwam de Leidsche magistraat in verzet en ze diende bij de Staten van Holland in een: *Remonstrance of vertooch by die van Leyden den Heeren Ritterschappen ende steden representerende de Staten slants van Hollant in Februario 1582 hare medelitmaten gedaen*, *nopende tverhandelde der Predicanten in den laetst voorledenen zomer tot Middelburch in het Nationael Synodus* (zo zijt noemen) *vergadert geweest zynde*, *met den gevolge van dien* (Ghedruct 1582)[1)]. Met de *Remonstrance* is het gegaan als met de *Justificatie*, de magistraat te Leiden mag de stof geleverd hebben, de vorm, waarin ze voor ons ligt, is van Coornhert afkomstig.[2)]

versocht gemaeckt ofte byeen gheschickt hebbe wil ick nu (van u daer toe gedronghen) opentlijck bekennen.'
Iets dergelijks zegt Caspar Coolhaes in zijn *Wederantwoordt G.C. op een Faemroovende Boecxken* enz. (Hoorn 1599. § 45): 'Ende al hoe wel mijn Heeren sulcx (d.w.z. de *justificatie*) eerstelick hebben doen schrijven ende daer na door Dirrick Volckertzen Coornhert, in beter ordeninghe hebben doen stellen; so en mochte immers die voornoemde Dirric Volckertzen Coornhert, *niet daer aff noch toe doen*: Ende beschreven ofte in ordeninghe ghestelt zijnde, mochtet niet gedruct worden, sonder eerst voorgelesen te zijn, den ghenen die hem sulcks te doen bevolen hadden: te weten den E.W. Magistraet van Leyden, die welcke ghelijck sy luyden te dier tij (sic), alsoo oock noch tot deser tijt, sonder eenige twijfel, die selve Justificatie niet voor Dirrick Volckertzen Coornhert, maer voor haer eygen werck houden. Oock recht ende wel geschreven te zijn bekennen: al meent ghy dat sy nu anders gesinnet syn souden.'

1) 'Bien que la pièce soit signée Jean van Hout, il est certain que Coornhert en est l'auteur; celui-ci en accepta du reste la paternité dans son ouvrage: *Verantwoordinghe van 't proces van den ketteren niet te dooden.* (cf. *Wercken* dl. III. fo. 483r°).

2) Het verschijnen der *Remonstrance* was oorzaak dat in 1582 te Delft bij Alb. Heyndricx het licht zag*: Antwoorde der Dienaren des Woordts ende Ouderlinghen der kercken van Hollandt*, *wt den naem derseluen onlancks vergadert gheweest zijnde tot Haerlem: Aen mijn E.E. Heeren de Staten desseluen Landts; Op de Remonstrantie by de Ouericheyt van Leyden aen de voorsz. Heeren Staten ghedaen*, *ende wtghegheuen aengaende 't verhandelde der Dienaren des Woordts end' Ouderlinghen der Nederlandtsche Kercken in het Synodus tot Middelburch etc. Waerinne de clachten tegen 't voorsz. Synodus ende Synodale Acten voortgebracht cortelick ende claerlick tot noodighe ontschuldinghe der kercken beantwoord werden.* Het is niet onwaarschijnlijk of Arnoldus Cornelisz (Croese), de welbekende Delftsche predikant en een der felste bestrijders van Coornhert, is er de auteur van.
In 1597 verscheen van de *Remonstrance* een herdruk (cf. *Bibliotheca Belgica.* C 99 en C. 100), terwijl ook de *Justificatie* in datzelfde jaar op nieuw werd uitgegeven. Deze herdrukken waren oorzaak dat te Rotterdam in 1598 bij Jan van Waesberghe, aende Merct inde Fame gedrukt werd: *Antwoorde op de valsche beschuldiginghen door een zeker ghesworen Vyandt der Ghereformeerde Religie onder den Titel ofte name van de justificatie van Leyden*, *eertijts*

Dit alles neemt evenwel niet weg, dat Coornhert niet de auctor primarius is en dat de denkbeelden, die in de twee laatstgenoemde geschriften ontwikkeld zijn, stellig ook voor een groot deel op rekening moeten gesteld worden van den Leidschen secretaris Jan van Hout.

Te Haarlem trad Coornhert ook op in het belang der R. Katholieken en dit wel in het jaar 1581. Ten hunnen verzoeke schreef hij: *Reqveste der Catholijcken tot Haerlem met sijnen aen-cleven*: *aen myn Heere den prince van Orangien stadt-houder van Hollandt.* In dit rekwest, waarin zij verzochten vrijheid van godsdienstoefening en waarin zij opkwamen tegen de eischen der Gereformeerden, die in Haarlem alle kerken voor zich opeischten, vinden we den geest van Coornhert terug. Neen, wat hij er in schreef mag niet als een wapen gekeerd worden tegen hem, alsof hij het R. Katholicisme verdedigt, volstrekt niet, wat hij voor zich verlangde, volkomen vrijheid van overtuiging in godsdienstige aangelegenheden, dat gunde hij ook aan anderen.[1)] Gezonden aan den prins, kwam het stuk in handen van de Staten, die zich ergerden aan enkele uitdrukkingen en het einde was, dat Coornhert ter verantwoording geroepen (en hij verdedigde zich flink zonder beginselverloochening), veroordeeld werd om het door hem geschrevene stuk te verscheuren.

Verdienstelijk heeft Coornhert zich ook gemaakt in zake het zoogenaamde Enkhuizer verraad in 1581. Ongetwijfeld heeft hij het land een dienst bewezen, door er voor te zorgen dat de rust in het openbare leven niet verstoord werd.

Zijn tijd verdeelde hij te Haarlem tusschen zijn ambtsbezigheden en zijn letteroefeningen, die echter in hoofdzaak, de godgeleerdheid betroffen. Zoo wisselde hij menig strijdschrift met de Delftsche predikanten, zijn tegenstanders in de Leidsche disputatie. Te Haarlem hield hij den 6den Februari 1579 een twistgesprek over de *Erfzonde*, 't welk beschouwd kon worden als een voortzetting van het in 1578 tè Leiden gehouden discours, met dit verschil dat het te Haarlem gehoudene, elk

teghens de ghemeene kercken ende Predicanten voortghebracht; *Ende nu door eenighe weder-dooperen van nieus in Druc wtghegheven.*
Midtsgaders de Verantwoordinghe van den Dienaer, *Ouderlinghen ende Diaconen der kercke tot Leyden*, *naer het wt-gheven van de justificatie ghestelt*, *ende nu door de vernieuwinghe van de zelve int licht gegheven.* Dit geschrift, dat anonym verscheen, deed Coolhaas naar de pen grijpen en al uitvloeisel daarvan kwam zijn: *Wederantwoort* enz. (Ghedruckt tot Hoorn in 1599), en dit gaf zijn tegenpartij weer aanleiding tot het samenstellen van: *Corte antwoordt op de valsche beschuldiginghen end' blameringhen van Caspar Coolhaes teghen de ghemeene Kercken*, *begrepen in syn boecxken ghenaemt weder-antwoordt* etc. *Waer inne ooc vervatet is een corte aenwysinge end' wederlegginge van dwalinghen*, *stekende inde Boecxkens end' afbeeldingen hier voren van Coolhaes uytghegheven.* (Tot Delft. Ghedruckt bij Jan Andriesz. in 't gulden ABC 1600). Ook dit boekje werd beantwoord door Coolhaes met zijn *Grondlicke waerheydt* enz. (1600).

1) 'Het dwinghen in de conscientien houde ick teghen Godt, teghen sijn woort ende tegen 's lants wel-varen, ben oock bereydt den dwangh teghen de ministren, jae teghen alle de werelt met Schriftuyre ende reden te weder spreecken. Hier om was ick anno LXVIJ teghen den Papisten, die sulcke moorderijen hadden bedreven, ende dit dede my voorderen de Ghereformeerden, die ick hoopte daertoe niet te sullen komen, maer siende nu de selve oock daer nae staen, en mach ik hen lieden daer inne even so weynigh toestaen als voormaels den Catholijcken. Die hadden my daerom anno LXVIJ in de Albaensche ghevanghenisse, dat doe ter tijt een hel, gheen vaghevuur was: dit weet den Heer Sonetaris die doe mijn Biechtvader was, enz. (cf. *Wercken.* dl. I. fo. 550v^{o}).

officieel karakter miste. Het had plaats op uitnoodiging en in het huis van Nic. van der Laan of Verlaan, burgemeester der stad Haarlem en vriend van Coornhert. Deelnemers waren Coornhert met twee zwijgende getuigen nl. Jan van Zuren (zijn voormaligen vennoot in de drukkerijzaak) en Gerard Stuver, dit was de eene partij, en de andere partij bestond uit twee Gereformeerde predikanten nl. Johannes Damius en één, aangeduid door een enkele N., benevens van der Laan en Thomas Thomassen. Begonnen op kalme wijze, werd het gesprek al heftiger en heftiger gevoerd en Coornhert noemde zijn Delftschen tegenstander Dontekloc, Donderklock[1]. Over de 'Erfzonde' schreef Coornhert veel. Zoo lezen we in het voorwoord ('In den name Christi begonnen den 10 October' 1580, cf. *Wercken*, dl. II p. 408r°): 'Hier op is in Iunio lestleden anno 1580 ghevolcht die overleveringhe so van u acte .... als oock van mijn schrift, daer mede ick ondersoecke, of de H. Schrifture oock sulcx tuyght van de Erf-zonde, als u Catechismus daer af leert, om by u ghesien ende gherepliceert te wordene opte selve antwoorde, op ende teghen u lieder opinie, die u Catechismus eerst ghestelt heeft, ende pooght te bewijsen.' Elders spreekt hij over dit geschrift en zegt er van dat het 'cort' was 'daerinne by my waren ghestelt eenige spreucken der H. Schrifturen ende sommighe oorsaken die my deden houden, dat u leere van de Erfzonde niet en ware schriftmatigh' (cf. *Wercken* dl. II p. 482 r°). Op dit stuk kwam den 6den October pas antwoord uit Delft, en reeds den 10den d.a. volgende vatte Coornhert de pen op om zijn bedenkingen tegen dat Delftsche antwoord te ontvouwen, waarmee hij den 17den November gereed was. 't Geheel moest evenwel nog in het net worden geschreven, doch dit afschrift geraakte in het ongereede, en zoo kwam het dat het pas den 18den Mei 1581 aan Donteclock kon worden overgeleverd[2].

Het op dezen datum aan den Delftschen predikant gegevene geschrift heet: *Vande Erf-zonde*, *schulde en straffe. Dvplyck* van D.V. Coornhert. *Opte Replijck vande predicanten aen henluyden den 15 Mey 1881 overghelevert.* (Cf. *Wercken* dl. II. fo. 407 r°-479 v°). Terwijl dit geschrift in orde werd gebracht, verscheen het *Bootgen wt het schip enz.* Opdat de tegenstanders, die al begonnen waren 'triumph te singen,' dewijl Coornhert's antwoord op het door de Delftsche predikanten geschrevene zoo lang uitbleef, uit dat 'Bootgen' zouden mogen de conclusie trekken 'datter noch een schip sou volghen gheladen met derghelijcke waren van satte, vaste ende ware bewysingen' ....[3]

Had de Middelburgsche synode strenge bepalingen gemaakt omtrent de leer en de onderteekening der confessie niet alleen van predikanten, ouderlingen en diakenen, maar

1) cf. *Bibliotheca Belgica.* C. 55.
2) 'Desen 15 Meye, den II Pincxter-dagh 1581, is van alle dit voorsz. het principael den Predicanten Reynier Donderklock ghelevert, van Claes Lenaertsz. int bywesen Dirck Jacobsz. Leser in de kercke, Cornelis Harmensz. ende Govert Theunis).
3) Het geschrift *van de Erf-zonde* enz. bestaat feitelijk uit 2 stukken, nl. 1 de 'Duplyck' fo. 410r°-450v° en 'Replyck opte beantwoordinghe der ministeren tot Delft ghedaen, tegen eenige schriftlycke Spreucken by den selven N. voorghestelt, jeghen die Leere des Catechismi voorschreven, in 't stuck van de Erf-zonde, so die daer werdt gheleert.' Ik vermoed dat dit het eerste geschreven is door Coornhert, daarna de Duplyck. Men zie het voorwoord dat onmiddellijk aan de Duplyk voorafgaat en ook het stuk 'Aen Arent Cornelisz. met Reynier Donteclock enz, (cf. *Wercken* dl. II. fo. 472r° en v°.).

ook van de onderwijzers geëischt zoowel als van de professoren, waar bleef men dan met de vrijheid, die den Protestant zoo dierbaar was? Coornhert nam den Catechismus ter hand en in 1582 verscheen: *Proeue vande Nederlantsche Catechismo omme te verstaen. Of die voort gecomen is wte Godlijcke schrift*, *dan wt het menschelijcke vernuft*, *wt gegeuen tot allemans oordeel ende waerschouwinge....enz.*[1]. Ghedruckt in den jare ons Heeren 1582 den VIII November. Het hinderde hem dat het streven der predikanten alleen was: 'om alleen in gelouens saken ouer allen anderen te gebieden, ende sich selfs Heren te maken ouer elc mans geloue .... daer toe strect oock henluyder voornemen met het verbodt van alle andere ende invoeringhe van henluyder Catechismum alleen in den gemeenen scholen .... Welck henluyder voornemen so inden dwange des gheloofs als int vergiften vande tedere verstanden der ioncheit ic .... meerder schadelic hebbe geacht dan een vyantlijcke inval ofte verderflijcke brant in een goede stede.'

Zijn strijd is vooral gericht tegen het antwoord op de 5de vraag en wel tegen de woorden dat de mensch 'van naturen geneycht is Gode en mijnen (sijnen) naesten te haten.' Natuurlijk worden ook andere vragen en antwoorden uit den Catechismus besproken. Met het schrijven van dit stuk tegen den Catechismus, had hij daarom met dit leerboek nog niet afgerekend. Na het verschijnen der *Proeve*, schreven Arn. Cornelii en Dontekloc een *Remonstrantie aen den edelen*, *vermogenden*, *wijsen ende voorsienighen Heeren gecommitteerden in de vergaderinge der Staten van Hollant*, indirect tegen het boek, maar vóór alles tegen 'zynen brief, voor het vóorsz. boecxken ghestelt, principalijck al soo hy hem daer inne over onse persoonen beklaeght.' Coornhert bestempelde deze *Remonstrantie* als een 'criminele libel fameux' en hiertegen kwam hij op in zijn *Theriakel teghen het venijnighe Wroegschrift by Arent Cornelisz. ende Reynier Donteclock Delffsche Predicanten* .... enz. en waarin al weer de *Catechismus* het ontgelden moet, wat ook het geval is in *Dolingen des Catechismi*, *anderwerven blijckende in des selfs beproefde proeve.* (In 't boeck wederlegginghen ende de censuren of berispingen van Arent Cornelisz en Reynier Donteclock ende Joannes Gerobulus) Naectelijck voor ooghen ghestelt (cf. *Wercken* dl. II. fo. 268 r°-fo. 340 v°).[2]

1) Een herdruk verscheen in 1617 te Gouda met dezen titel: *Proeve van de Heydelberghsche Cateshismo omme te verstaan* .... enz. - In de *Wercken.* dl. II. fo. 223r°-236r° vindt men de *Proeve* afgedrukt. Aan het einde wordt ze gevolgd door een: kort betoogh aen mijne E. Hooghachtbaere, gheleerde ende voorsienighe HH. Commissarissen inde saecke der Predicanten ende Coornhert, nopende de Leere begrepen in den Nederlantschen Catechismo. Ook in dl. III vindt men de *Proeve* en wel fo. 465r°-fo. 478v°. In deze uitgave sloop een drukfout in en wel dat we hier tweemaal ''t Derde Stuck' hebben. Voor het de tweede maal voorkomend 'Derde stuck' moet 'vierde stuck' gelezen worden. Deze vergissing ontsnapte aan de schrijvers der *Bibliotheca Belgica.* Het *kort betoogh* is een verdediging van den opdrachtsbrief geplaatst vóór de *Proeve* en die op het felst was aangevallen door de Delftsche predikanten in hun: *Remonstrantie aen myn Heeren de Staten 's landts van Hollandt* .... Delff, 1583. Het *betoogh* eindigt: 'Dit korte Schrift hout Coornhert genoegh om allen onpartijdigen verstanden te betoonen dat hy niet nieus noch niet Pelagiaens in desen en ghevoelt teghen den Catechismum, maer in alle dit over een stemt met Basilio, Cypriano, Hieronimo ende Augustino (behalven veele andere vaders, oock Concilien) die sulcks eygentlijck veel al selve schrijft teghen den Pelagianen. Ende dat de Predicanten van Delft, mitsdien gheen christen aert thoonen in 't voorsz. heur libel fameux.'

2) Afzonderlijk werd het '*Theriakel*' gedrukt in 1610 te Gouda cf. *Bibliotheca Belgica* C. 107.

Het gevolg van het schrijven der *Proeve* was, dat hij den 15den Februari 1583 een missive ontving van de Staten van Holland, inhoudende o.a. dat zij besloten hadden het boek te stellen ter onderzoek in handen van een der professoren te Leiden, en den 21sten September werd hij ontboden om in den Haag te komen, ten einde zich daar te verantwoorden. Hij ging er heen, maar eischte dat alle te maken onkosten door het rijk zouden worden betaald. De disputatie werd gehouden tusschen hem en Saravia, van den 27sten October tot den 3den November, waarna ze gestaakt werd tot den 28sten Nov., in welken tusschentijd, Coornhert naar Haarlem is geweest wegens de ziekte van zijn vrouw. Voortgezet, werd ze evenwel spoedig afgebróken, dewijl men begon te begrijpen dat ze veel te lang zou duren, wat men elkaar nog te zeggen had, moest maar schriftelijk gebeuren en was aan Coornhert gezegd dat hij den 11den Dec. zijn stuk (als die eerst aan 't woord zou geweest zijn) zou indienen, hij was er bereids den 8sten mee gereed. Gedrukt werd dit stuk niet, de inhoud komt overeen met de in 1582 uitgegeven *Proeve.* Het antwoord der tegenpartij liet zich wachten en Coornhert kwam een tijdje uit Haarlem in den Haag wonen, maar, na er eenige weken vertoefd te hebben, keerde hij naar Haarlem terug. Een rekwest werd aan den prins geschreven. Toen hij het schreef verkeerde hij in een sombere stemming en van een voorzetten van de disputatie werd niet meer gehoord. Nieuwe geschriften gaf hij uit, o.a. de *Haagsche brochure*, die gemaakt werd tijdens zijn kortstondig verblijf in den Haag. De eigenlijke titel is *van den aflaet Jesu Christi* (cf. *Wercken* dl. III p. 287-294).

Ongetwijfeld zal Coornhert met smart den dood des prinsen, in 1584, vernomen hebben. Deze treurige gebeurtenis deed hem schrijven een *Overweghinghe van de teghenwoordighe gelegentheyt der Nederlandtsche saken.* Deze overwegingen waren drie in getal nl.: ‘men moet met den Koningh van Spangien vrede maken; ons selve teghen sijn macht beschermen; Een machtigh hooft om ons te beschermen bekomen.’ Hij wilde ‘een soodanighen gouverneur van koninghlijcken bloede, als sy (nl. de Nederlanden) selve sullen begeeren, het zy dan de koningh van Navarre, de prince van Conde, of ander princen van Koninghs bloede, van de Gereformeerde religie ende henlieden aen-ghenaem wesende’ .... weigerden de ‘Francoisen,’ dan zag hij daarin voor ons land ‘openbaer verderf, maer in 't spoedig aenvaerden van dien, de seekere behoudenisse deser landen geleghen.’ (cf. *Wercken.* dl. I. p. 550v^{o}-554r^{o}).

In hetzelfde jaar 1584 stierf ook de vrouw van Coornhert. Toen zij van hem weg ging, was hij 62 jaar oud. Na haar overlijden (cf. *Brieven Boeck. Wercken* dl. III. fo. 94 r°, no. 13. ‘Aen Hendrick Lourensz. Spiegel.’ Hier vindt men de stemming van Coornhert na 't verscheiden zijner vrouw, die hij van ganscher harte heeft liefgehad), ging hij, om zich te troosten over het verlies, dat hem getroffen had, onmiddellijk weer aan de studie. Er verscheen een nieuwe uitgave van de *Consolatio philosophiae* van Boethius, onder den titel: *Boethius van de vertroostingh der wysheyd wt 't Latyn op nieus vertaalt* (1585), en in 1586 zag het licht: *Zedekunst dat is wellevenskunste vermids waerheyds kennisse vanden Mensche*, *vande zonden ende van de Dueghden.* Nu aldereerst beschreven in 't Nederlandsch. Dit boek, opgedragen aan H.L. Spieghel, heeft ten doel om den mensch zelven tot onderwerp van zijn bespiegeling te maken. Het is stellig met zeer veel zorg bewerkt, maar er moet op gewezen worden dat er zoo verbazend weinig Christelijks in is. Als voorlooper van de *Zedekunst* kan beschouwd worden: *Twee-spraeck of Waerheyt vrijmaeckt*, *dat is*: *of*

ware wetenschap van 't quade waerachtelyck bevrijdt van 't quade ende of men die mach hebben sonder te gebruycken enz. We vinden hier de stelling, door Coornhert later in zijn *Zedekunst* uitgewerkt, te weten, dat de ware wetenschap de bron is der deugd. Als aanvulling van laatstgenoemd werk en dat Coornhert geschreven heeft op het laatst van zijn leven, kan beschouwd worden: *Opperste ghoedt nasporinghe....* enz. (Gouda 1590. cf. *Bibliotheca Belgica* C. 91). Achtereenvolgens worden deze 5 punten behandeld naar aanleiding van de vraag. Wat hier des menschen opperste goed zij? In de eerste samenspraak wordt gehandeld over het goede en over den mensch in het algemeen, in de 2de of rust hier is des menschen hoogste goed? in de 3de of wellust hier des menschen 'opperste ghoed zij?' in de 4de 'of Dueghde des menschen opperste ghoed zij?' en eindelijk in de 5de 'of liefde des menschen hoogste ghoed zij?' Alleen op deze laatste vraag geeft Coornhert een bevestigend antwoord zeggende: 'Die God heeft, die heeft het opperste ghoed .... die God heeft, die heeft die liefde, want God zelf is de liefde.' In de *Zedekunst* is de vraag over het opperste goed slechts als ter loops behandeld. Terecht is de opmerking gemaakt dat de taal, waarin het geschreven is, nog wel wat plat is, maar dat toch zeer duidelijk te bespeuren is, dat we hier een oud lid van de rederijkerskamer 'd'Eglantieren' uit Amsterdam hebben, die zich op taalzuiverheid met ernst heeft toegelegd. Als litterair product uit het laatste der 16de eeuw, staat dit geschrift vrij hoog. Tot de categorie der moralistische geschriften moet ook gerekend worden: *Vande onwetenheyt der menschen die daer is onschuldich of schuldich* enz. (cf. *Bibliotheca Belgica* C 88). Het voorbericht is gedateerd uit Haarlem den 14den April 1583, doch het werk was veel vroeger vervaardigd. Ook dit boek kan als een voorlooper van de *Zedekunst* worden aangemerkt, immers vinden we hier de ontwikkeling van dezelfde psychologische en ethische idee over het menschelijk wezen. Scheen Coornhert het reeds (blz. 80) aan te kondigen zijn groot werk *Zedekunst?* Het kan, lettende op deze uitlating van hem: 'dat sal mij .... oorsake geuen omme zoot my die here toelaet, wat te handelen van de ware wetenschappe.'

Uit het jaar 1585 dagteekent zijn boek: *Ware Beschrijuinge der Conscientien: Waarinne niet alleenlyck aanghewesen wordt claar onderscheydt tusschen die ware ende valsche conscientie maar ook mede al wat tot dese sake dienstelyck is* enz. In 21 hoofdstukken ontwikkelt Coornhert zijn beschouwing over datgene wat het geweten is. Volgens hem zijn er twee soorten van geweten, waarvan het eene zeker, het andere onzeker is. Het eerste bestaat in het ware weten, gegrond op ondervinding, het 2de kan de waarheid niet onderscheiden van de leugen.

In December 1587 wilde Coornhert Haarlem gaan verlaten en zich metterwoon te Delft vestigen, ten einde daar rustig te arbeiden aan een boek, waarvoor hij de stof al lang had bijeenverzameld. Gedurende een dertigtal jaren nl. had hij in zijn vrije uren tal van uittreksels vervaardigd uit den bijbel en in laatstgenoemd jaar besloot hij bijeen te verzamelen, wat hij hier en daar in zijn werken had gebruikt. Later verscheen dit boek als *Naam-scherm .... Teghen de ondaadt tot Delft* aan hem betoont den III Octobris 1588 (Gouda 1590). Doch het werd hem niet vergund zich te Delft te vestigen. Op het laatst van Juni waagt hij het echter om er drie weken heen te trekken, hij zou er de gast zijn van zijn vriend Boomgaart. Den 13den Juli zendt hij een adres in bij de Delftsche burgemeesters, maar, in plaats van antwoord, krijgt hij door stadsboden het bericht, dat hij binnen 24 uur de stad

moet verlaten, en .... hij gaat. In Gouda vindt hij een onderkomen en vanaf October 1588, leidde hij hier, in de huishouding bijgestaan door een dochter van zijn zuster, een teruggetrokken leven. Tewijl hij nog te Delft was voltooide hij zijn *Leydtsterre. Tot wel ghebieden ende wel gehoorzamen.* Dit geschrift staat bekend als de *Delftsche brochure.* De ideen, hìerin ontwikkeld, zijn aan de werken van Plato ontleend, in zoo verre uitspraken van dezen voorkomen bij Cicero en andere Latijnsche auteurs. Grieksch schijnt Coornhert niet goed te hebben gekend. De inhoud bevat grondregels met betrekking tot de kunst om te regeeren en gehoorzaamheid, die men aan de overheid verschuldigd is[1]. Te Gouda schreef hij ook zijn *Hert-Spiegel Godlijcker Schrifturen vertoonende eene clare*, *corte ende sekere wegh*, *om in dese werre tijden de H. Schrift vruchtbaerlijck ende veilighlijck*, *sonder dolings angst te lesen.* De geheele strekking dezer verhandeling (cf. *Wercken* dl. I fo. 1-fo. 27. Het stuk wordt onmiddellijk voorafgegaan door eenige tractaten over God, Christus, den heylighen gheest, 't geloove, waerheydt, hope, penitentie en liefde, fo. 1-41, en vangt aan met nieuwe pagineering. Fo. 28r^{o} geeft: 'Tafelken vande maniere van bewijsinghe in Schriftuyrlicke saken, by my.... gestelt voor goet ende daer voor ghebruyckt, tot dat yemant my beters sal toonen) heeft geen andere strekking dan om te betoogen, dat de Schrift zonder 'gloosen of menschelijcke uytlegginghen' moet gelezen worden, dat zij 'claer ende duydelick' is, gelijk ook de 'voornaemste schryvers der Ghereformeerden' staven. Hier alweer komt, gelijk in alles, bij Coornhert uit, zijn zelfstandigdheid. Niet den bijbel lezen en daarbij om hem te verstaan en te begrijpen kijken door den bril van een ander, neen zelf zien, zelf doordringen tot de bedoeling der bijbelschrijvers. Dit oordeelt hij noodzakelijk, dit stelt hij tot plicht. Uit de Goudsche periode dateert ook: *Van den onderscheyt tusschen die ware ende valsche Leere* .... (cf. *Wercken* dl. I. fo. 70-75. Geschreven den XXI Januarii Anno 1589) kort, krachtig en zaakrijk zegt hij van de ware leer 'ghelijck Jesus Christus is die eenighe ende ware medicijnmeester der zielen, soo is Sijn Woordt, die ware Leere, oock die eenighe en ware medicijn der zielen,' terwijl hij de valsche leer bestempelt als die, welke houdt, 'dat oock d'alderheyligste kinderen Godes niet waarlijck door Christum, die de Waarheydt selve is, en zyn vrygemaackt van de zonde.'

Wtroedinghe van des vernufts plantinghe draghende die verderflijcke vrucht; van datmen Gode na zijn bevelen niet mag ghehoorzamen ende hier altijdt moet zondighen. Ghevoedet door misbruyckte texten welcker zin hier te recht aanghewezen wordt. Matth. 15:13. Isai. 61:3. (Gouda 1595). Coornhert wijdt dit geschrift aan zijn vriend, den Doopsgezinden predikant Hans de Rijcke en bevat de verklaring van 16 bijbelteksten en 3 getuigenissen der 'Vaders,' welke teksten en getuigenissen gewoonlijk aangehaald worden ter rechtvaardiging van het antwoord dat gegeven wordt op de 5de vraag van den Catechismus. Dan herinnert hij aan het feit, dat de Kalvinistische predikanten, wier haat en verbittering tegen hem toenemen naar mate zij de achting bij het volk verliezen, hem nu voor de derde maal hadden geprikkeld door de uit-

1) Moorrees zegt in zijn studie over Coornhert dat hij zijn *Leidstarre* in druk gegeven heeft terwijl hij nog te Delft was. Dit is zeker onjuist, want pas in 1590 toch verscheen het boekske te Gouda. Juister is, dunkt ons, wat de *Bibliotheca Belgica* (C. 71) zegt: 'La date de la composition de l'ouvrage donne lieu de croire que Coornhert l'écrivit après que le séjour de la ville de Delft lui eut été interdit par le Magistrat le 13 Oct. 1583.'

gave van een beleedigend geschrift en dat hij aanvankelijk niet geantwoord had, dewijl ze zijn werk over den Catechismus niet hadden durven aanvallen, een werk dat zichzelven verdedigt, en dat behalve dit, dat er geen oorzaak was om zich te verdedigen, nog mee hadden gewerkt om te blijven stilzwijgen, de tijdsomstandigheden en de hoop dat het twistgesprek met de predikanten zou worden voortgezet. Van lieverlede was hij echter tot andere gedachten gekomen, en toen hij zoo zachtkens aan tot de overtuiging was geraakt, dat niettegenstaande zij in de onmogelijkheid waren om hun Catechismus te verdedigen, de Delftsche autoriteiten voortgingen om moeilijkheden in den weg te leggen aan de vrijheid van geweten, schreef hij, vreezende dat dit kwaad tot erger zou leiden; de *Wtroedinghe.* Ook bestaat er nog van hem *Remonstrantie .... aen de Synodale vergaderinghe.*

In 1589 zag te Leiden het licht het werk van den geleerden professor Justus Lipsius; *Libri sex Politicorum sive civilis doctrinae.* Naar aanleiding hiervan, of beter van wat in het 2de en 3de hoofdstuk van het vierde boek over ketterdooden geschreven is, correspondeerde hij eens met Lipsius (cf. *Wercken* dl. II fo. 50 r°-fo. 52 r°) en raadpleegde over hetzelfde onderwerp zijn vrienden, den Haarlemschen burgemeester N. Verlaen, C. Coolhaes en Spieghel. (cf. *Wercken* dl. III fo. 145 r°-148 r°). Daarna begon hij het in elkaar zetten van zijn verhandeling over het docden van ketters, iets wat hem meer dan iets anders hinderde. Hierover te twisten met zijn tegenstanders, had hem immer en altoos als iets hoogheerlijks voor den geest gestaan, dit had hij altijd gewild. Hoort hem in zijn voorwoord vóór de '*Van de vreemde sonde .... nasporinghe*, alwaar het in zijn schrijven 'aen Arent Cornelisz met Reynier Donteclock ende Pieter Jansz. Predicanten tot Delft heet': 'Ende want vermerckte al u doen ende laten meest te strecken totten dwangh over svolcx conscientien, ja oock tot aenden lijve te doen straffen om saken des gheloofs, so seyde ick totten selven mannen van Delft, dat ick voor-al begheerde te handelen van 't ketterdooden, of sulcx na 't ghetuygh der Goddlijcker Schrifturen behoorlijck zy dan niet.'[1)]

Ja, handelen met de Delftsche broeders over 't ketterdooden, dat was het wat hij wilde, maar schrijft hij; 'ick vernam dat ghyluyden daer toe niet te brengen en soude wesen, ende werde met sulcker ernstlijcker begheerten vermaent,' dit toch niet door te zetten; en als Coornhert hierin toestemde, ontving hij bericht, dat zij eerst wilden spreken 'van d'erfsonde, daer na vande vrije-wille, dan vande predestinatie, voorts vande justificatie, vande Kercke, vande Zendinghe, onderdanigheyt ende (ten laetsten) vande macht des Overheydts teghen den verstoorders der kercke. (Soo soetgens noemdy 't gheen ick ketterdooden hete).' Wat Coornhert dus vóór alles bespreken wilde, dat werd het laatst van allen genoemd door zijn tegenpartij, die eerst over zoo'n tal van onderwerpen wenschte te handelen 'dat wy wel onse gantsche leven te strijden souden hebben, al eer wij souden comen aen 't stuck van ketterdooden, 't welck voorneemlijck (de Heere is mijn ghethuyghe) ja d'eenighe oorsake is gheweest, die my eerst teghen Calvijn ende Besam de penne inde hant

1) cf. *Bibliotheca Belgica* C. 120. Hier lezen we: 'Il (c.v.d. le livre) contient l'explication de 16 textes de la Bible et de 3 passages tirés des Pères',.... terwijl in de *Wercken* cf. dl. III fo. 305 r° voorkomen 14 texten en 5 'tuychenissen' van vaderen, onder deze laatste zijn twee teksten, nl. Mt. 6:12 en Spr. 24:16. Dit verklaart de 16 teksten.

dede nemen, ende daer na teghen u luyden, als ick int seker vermerckte dat ghy in voornemen waert aenden conscientien ende aen lijf-straffe te comen, tot verderf van landen ende luyden' .... Hier vinden we datgene wat Coornhert de pen heeft doen opgrijpen; niet lust om te schrijven, neen, maar drang des harten.

Tegen Kalvijn en Beza, tegen hunne aanhangers in ons land, trad hij op, dewijl hij de vrijheid der gewetens bedreigd zag. Vrijheid eischte hij, absolute vrijheid van geweten, en waar deze in gevaar kwam, daar was hij op de bres om ze te verdedigen. De groote stuwkracht, die in hem was, wat hem gedreven heeft om te doen, wat hij gedaan heeft, dat was zijn leven voor, zijn opgaan in gewetensvrijheid, dat iemand daarvoor zou moeten lijden, was hem een onverdragelijk denkbeeld, en als zijn geestverwant in vele opzichten, Caspar Coolhaes in zijn *Apologia* 'in 't beginne van 't bladt 104, verso' schrijft: 'So laetse dan mede bekennen, dat een Christelijcke Overheydt sulcks ghehouden is te doen. Te weten, den valschen godtsdienst uyt te roeyen, ende den waren aen te rechten,' dan brengt hij daar tegen in: 'alle dit segghen houde ick (onder verbeteringhe) voor onwaerachtelijck ende wederschriftelijck. Uwe bewijsinghen uyt Moysi en moghen in den Rijcke Christi niet gelden. Ende of u dat noch al toe-ghelaten mochte worden (als neen) soo most ghy alle die politische ordeninghe Moysi volkomentlijck leeren onderhouden ('t welck wonderbaerlijcke ongheschicktheyden soude met brenghen) of ghy most bewijsen macht te hebben, om daer af te doen, ende 't gunt u ghelieft uyt te laten, dit is allen menschen onmoghelijck' (cf. *Wercken.* dl. III. fo. 145 v°). Dat een, in wien zulk een geest des verzets tegen het ketterdooden leefde, de pen opgreep om tegen Lipsius' gevoelen in dezen optetreden verstaan we en zoo verscheen in 1590 (te Gouda): *Proces vant ketterdoden ende dwang der Conscientien. Tusschen Iustum Lipsium*, *Schryver van de Politien anno 1589 daar voor*, *ende Dirick Coornhert daer teghen sprekende. Het eerste deel politijck.* Pro. 24, terwijl daarop nog in hetzelfde jaar, almee te Gouda, bij denzelfden uitgever verscheen: *Proces Vant ketterdoden ende dwang der Conscientien tusschen Wolf-aardt Bisschop*, *Advocaat van Theodore de Beza metten zynen daar voor ende Dirick Volckartsz Coornhert daar teghen sprekende. Tweede deel kerkelijck.* Proverb. 12-6 .... Joan. 18:30, 31. Ongetwijfeld is het een van de merkwaardigste geschriften van Coornhert, wat stellig hieraan moet worden toegeschreven, dat de polemiek, die hij er in gevoerd heeft, al zijn liefde had. Het supplement bij het eerste deel is een verwerping van Jacq. Pamelius: *De religionibus diversis non admittendis in uno aliquo unius regni*, *monarchiae .... ad ordines Belgii relatio.* (Antw. 1589), terwijl in het tweede deel ontleed en bekritiseerd wordt Beza's boek: '*Traité de l'autorité du Magistrat en la punition des heretiques*' (Genève 1560) en hij komt hier tot deze conclusie: 'Ghemerckt zy (de Kalvinisten) de Pauslijcke (tyrannie) houden voor valsche maar huer of de ve (sic) sanische voor een ware of godlijcke dwang in de conscientien; ende oock mede de pauslijcke (quaam die weder dat God wende) huer sloten uyt, maar de Geneefsche huer vesten inde stoel der heerschappien, daar door hier alzo ghevochten zoude zijn niet om verlossinghe maar om verwisselinghe van d'oude om een nieuwe dats vande Roomsche om de Geneefsche dwangh ende Tyrannie over der arme landtzaten conscientien.'

Op het schrijven van Coornhert, was Lipsius het antwoord niet schuldig gebleven, want in 1590 verscheen van zijn hand bij Plantin te Leiden (Lugd. Bat.) *de una*

religione adversus Dialogistam en ofschoon ‘geheel sieck gaende, ende swac sijnde, meest te bedde legghende’ liet de onvermoeide man niet na tot zijn laatste ure te strijden en hij schreef nog: *Verantwoordinghe van 't proces van den ketteren niet te dooden*, *tegen de drie hooftstucken des vierden boecx Iusti Lipssii*, *vande politie of burgerlijcke regheeringhe* .... enz. (cf. *Wercken.* dl. III. fo. 479 r°) .... In 't laetste sijns levens door den bysonderen ende uyt-genomen liefhebber van de vryheydt syns Vaderlants Dirck Volkertsz Coornhert beschreven. Blijkbaar is dit stuk niet af, in de samenstelling er van is de dood hem overvallen, wat te zien is uit het ‘Tot den lezer,’ waarin het heet: ‘Overmidts de noodt der natuyren den autheur (uyt desen leven tot de lang-gewenschte ruste vertreckende) tot het voleynden van dit sijn werck 't vermogen benomen heeft. Die midtsdien maer alleenlijck dese aenteyckeninghen, die ghy hier siet, tot sijns naestens nut naghelaten heeft.’

Het jaar 1590 deed ook van de pers komen: *Vande predestinatie verkiezinghe ende verwerpinghe Godes. Ontvvarringhe. Nu nut ende nodigh; om de valsche ende argherlijcke leringhe die in dezen gheleert werdt by leraars dezer tyden; streckende tot wanhoop van vele ghoedthartighen ende valsche vryheydt veler verwaande menschen; elck een tot waarschouwinghe gheschreven.* Sap. 1. 1 .... Sap. 15. 1. 2[1)]. Herinnert Coornhert in zijn woord ‘aen den goedt-hertighen leser,’ dat hij tegen de ‘godlose ende schadelijcke opinien van eenighe wel getaelde leeraers,’ had laten uitgaan in 1572 zijn: *Vande toelatinghe* en in 1580: *van de erfzonde*, en dat hij zich daarna hevig had gekant tegen ‘ketter dooden ende de heylose conscientie-dwangh,’ nu, dewijl de in 1589 te Gouda gehouden part. prov. Z. Holl. synode hem onbehoorlijk had afgeslagen in zijn verzoek om den reeds lang gevoerden strijd te beslechten, had hij besloten nog eens op nieuw het stuk der predestinate te onderzoeken. Dat het geschrift: *Van de predestinatie ofte eeuwighe verkiesinge Gods*, *ende waer op de selve gegront zy*, *naer Hermanni ghevoelen. De zeste berispinghe op Hermanni boeck van de vier gecommitteerde der Schiedamschen Synodo daertoe gheordineert*, *ende by Reynald Donteclock beschreven ende ondertekent den 15 Feb. anno 1589*, *ende by Hieremias Bastingius verbi minister daer na*[2)], ook mogelijk heeft meegewerkt om hem op te wekken tegen de predestinatie te schrijven is niet onmogelijk, te meer daar de Delftsche predikant Donteclock op die manier kon bestreden worden. Het is niet minder dan 774 bladzijden groot en een waardig slot van het sedert 1572 verschenen groot aantal strijdschriften. In dit boek is geen schoolsche geleerdheid, maar het is een populair wetenschappelijk geschrift, waarin Coornhert heeft uitgesproken wat er bewust of onbewust leefde in veler geest, en ofschoon zelf buiten de kerk staande, werd hij toch de leermeester van velen daarbinnen. Zeker de kritiek van Coornhert heeft het stelsel van Kalvijn niet omvergeworpen, maar toch op velen grooten indruk gemaakt ‘en den wasdom van de Remonstrantsche richting in de theologische wereld krachtig in de hand gewerkt.’

1) Dr. J. ten Brink in zijn *Dirck Volckertsen Coornhert en zijne wellevenskunst* (Amsterdam 1869), schrijft op blz. 222 dat het niet blijkt of dit geschrift *vande predestinatie* in 1590 is uitgegeven. Dat dit wel het geval is leert de *Bibliotheca Belgica* C. 94, waar we vinden dat het geschrift in de toenmalige woonplaats van Coornhert is verschenen bij P. Simonsz. Kies. Het 5de ‘Ghesprake (cf. *Wercken* dl. III. fo. 197 v°) verscheen afzonderlijk onder den titel: *Vande verwerpelinghen.* enz. Gouda 1611.
2) cf. Reitsma en v. Veen. *ll.* dl. II blz. 318 en 319.

Rustelooze arbeid had intusschen 's mans krachten gesloopt. Hij was nu 68 jaar oud geworden. Eenzaam verliep, na den dood zijner geliefde vrouw, 's mans leven en te Gouda bleef hij zich vreemdeling gevoelen, zijn levenseinde naderde. Volgens zijn lijfarts, Mr. Boudewijn Ronse, was hij een stille bescheidene zieke, steeds op God vertrouwende. En een zelfden indruk van vrome, kalme berusting, maakte hij ook op den notaris uit Gouda, Cornelis Willemsz., die nog een paar dagen voor zijn dood bij hem is geweest. De gevoelens, die hem gedurende zijn leven hadden geleid, zijn hem tot het laatste oogenblik bij gebleven. Op den 29sten October 1590 is hij bij zijn volle verstand gestorven, en aan zijn begeerte, om noch te Amsterdam, noch te Haarlem begraven te worden, is voldaan. Zijn stoffelijk overschot rust in de St. Janskerk te Gouda vóór het koorhek, gedekt door een grijzen grafsteen, waarop men lezen kan, de woorden van zijn vriend H.L. Spieghel:

Hier rust
Diens lust
En vreught
Was deught
En 't waer
Hoe swaer
't Ook viel.
Noch sticht
Sijn dicht
geschrijf
Maar 't lijf
Hier bleef't
God heeft
De ziel.
Starf. Oct. XXIX anno M.D. XC.

Met Coornhert ging een wonderlijk merkwaaardig man heen, een dier mannen, waarop Nederland immer en aldoor roem kan dragen, een onwrikbaar karakter, een die leefde voor zijn overtuiging, waarvoor hij immer en altoos is opgekomen. Als hij den 29sten October 1590 door God van zijn aardschen werking werd opgeroepen, ging een groot man weg uit de jonge republiek der vereenigde Nederlanden, een in wien krachtig leefde, het beginsel der Reformatie.

Behalve met Donteklock en Arn. Cornelisz., heeft Coornhert ook getwist met Lambertus Daneau (d'Aneau). In December 1581 was een anoniem geschrift verschenen *Van de uterlicke kercke Godes*, waarachter, zonder dat hij zulks wist, een brief geplaatst was van Coornhert. In dezen brief had hij onomwonden betoogd ‘dat de onzienlijcke kercke van der beghinne aen gheweest is,’ dat ‘Christus, mede nu onsienlijck zijnde, het eenighe hooft is deser onsichtbare kercke, ende (dat) sonder en buyten die (Christus) gheen saligheyt en is.’ Toen nu Danaeus in kennis gekomen was van genoemd geschrift met den daarbij gevoegden brief, beweerde hij dat van Coornhert niet alleen deze maar ook het boekje afkomstig was, en van hem verscheen: *Ad libellum ab anonymo quodum libertino recens editum hoc titulo: De externa seu visibili Dei ecclesia*, *ubi illa reperiri possit et quaenam vera sit etc. seu potius: adversvs externam et visibilem ecclesiam ....* cet. (cf. Louis D. Petit. *Bibliogr. lijst* enz. blz. 28). De Leidsche hoogleeraar betichtte Coornhert dat hij zich schuldig had gemaakt aan *Duyvels bedroch- ende listicheyden* enz., en toen hij den 10den Februari 1582, zoo direct van de pers het boekje van Danaeus in handen kreeg, vatte hij de

pen op om zich te verdedigen en reeds twee dagen later was hij gereed met zijn:
Zeepe op te vlecken Lambert Danaeus Doctor in de theologie tot Leyden ghestroyt op een Sendtbrief gedruct achter zeker boecxken daer af het opscrift is:

Vande wterlijcke kercke Godes, *welcke Sendtbrief eertyts is geschreven by D.V. Coornhert.* Roma 3-13. Prou. 22. 1. Het vaderschap van den Sendtbrief erkent Coornhert; maar dat hij ook de vervaardiger zou zijn van: *Vande wterlijcke kercke*, ontkent hij beslist. Hij beklaagt zich over den hatelijken toon, dien Danaeus boek kenmerkt en eindigt met den wensch uit te spreken 'gaue Godt dat die Doctor zijnen tijdt beter bestaedt hadde dan int onuerdient schelden ende veroordelen.'

Noch door Danaeus[1)], noch door eenig predikant werd aanvankelijk deze arbeid van Coornhert beantwoord, omdat geoordeeld werd, dat het 'zotheyd ware, sodanighe zotte schrifte antwoorde te waerdigen.' Hij bevond echter dat een ongenoemde 'duysterling onder die letteren van H.C..... in een nieuwe voorreden eens ouden boecxken veele quaets wt heeft gespogen met openbare versieringhen opte drie lettren van D.V.C.' Eenmaal opgeschrikt door dit optreden van dezen anonymus grepen de beide Delftsche predikanten, Coornhert's verwoede tegenstanders Donteklock en Croese de pen op, 'latende den D. Daneum, in zyn vuyl, onverantwoort steken' en in hun *Tegenbericht*, vielen ze denzelfden brief aan, die 'so hartelijcken schijnt geroert te hebben het bedecte scurft vande selue (d.w.z. de Kalvinistische kerk) dat dese leeraren die moeyten ghenomen hebben vanden seluen cleynen brief andermael aen te vechten.' En Coornhert zou niet moeten geweest zijn die hij was, want als hij het *Tegenbericht* gelezen had, schreef hij op een reis naar Hoorn en gebukt gaande onder het juk van moeilijke huiselijke omstandigheden, in dertien dagen tijds: *Tweede verantwoordinge eens eenighen Sendtbriefs berispet zijnde eerst by doctor Lambertus Danaeus*, *ende nu andermael by den predicanten tot Delft*, *ter noodt geschreven* by D.V. Coornhert .... enz. (cf. *Bibliotheca Belgica* C. 114. Het geschrift zag mee in 1582 te Haarlem het licht).

Letten we op het karakter van Coornhert, dan valt het ons op, dat de vader een man was die op aardsche schatten geen prijs stelde; ditzelfde kenmerk vinden we ook bij den zoon, terwijl het er zoo al den schijn van heeft, dat het onafhankelijk karakter, dat hij bezat, van de moeder is geërfd. Onafhankelijk in geldelijke zaken, onafhankelijk ook in zijn godsdienstige kerkelijke beschouwingen was hij en is hij steeds gebleven. Hij bezat een gezond, natuurlijk verstand en was een geboren denker. Hij was een 'willig breekijzer van den moordelijken kerker der conscience,' zooals hij het eigenaardig uitdrukt. Tegen gewetensdwang te strijden beschouwde hij als de taak hem door God opgelegd.

Om zich evenwel voor zijn beginsel op te offeren, om er het leven te geven voor datgene wat hij als zijn overtuiging hield, daarvoor gevoelde hij niets, het lag nu eenmaal niet in zijn karakter om een martelaar te worden en wij duiden hem dit niet ten kwade, evenmin als wij zulks Cooltuyn doen.

Gewerkt heeft hij zoolang het dag voor hem was en een slaper is hij nooit geweest, ledig was hij nimmer en hij beschikte over een zeldzaam groote werkkracht.

Wat hij beoogde? Niets anders dan werkzaam te zijn aan de bevordering van 's lands welvaren. Hij wilde rust en begeerde vrede, eischte verdraagzaamheid.

1) In 1582 is te Genève verschenen: *Calx viva*, *qua Theod. Coornhartii sapo facile consumitur et in fumos evanescit.* Ps. 84:2, 3, 11; Ps. 139:20, 21. Hiervan zag in 1607 een Hollandsche vertaling het licht onder den titel: *Levende Kalck* enz. (cf. Louis D. Petit, *Biblogr. lijst* 1ste aflev. blz. 29).

Kettervervolging en inquisitie waren hem uit den booze, een vrij land begeerde hij, waarin ieder vrij leven kon, overeenkomstig zijn godsdienstige overtuiging. Zeker, hij was strijdlustig, maar die lust tot strijden, kwam hieruit voort dat hij daardoor alleen kon bewerken en bereiken, dat, wat hij meende in 't belang te zijn dier zaak, waarvoor hij arbeidde en leefde. Zoo ooit een apostel geweest is in Nederland, die heeft gestreden voor godsdienstvrijheid, een, die is opgekomen voor gewetensvrijheid, dan is het geweest D.V. Coornhert.

Hoe stond hij tegenover de R. Katholieken? Zich losgemaakt van de R. Kath. kerk heeft hij nooit gedaan, alleen hij gevoelde zich vrij en los van haar evenals van elk ander kerkgenootschap, maar waar hij in die kerk goeds zag, daar bezat hij den moed om het te prijzen. Dat zijn felle tegenstanders, de Gereformeerde predikanten, hem echter nooit als een R. Katholiek hebben beschouwd, niet tegenstaande hij op zoo'n heftige wijze hun kerkleer bestreed, mag wel hieruit worden afgeleid, dat, welke scheldnamen men hem ook naar het hoofd slingerde, hij toch nooit als een papist gescholden is.

Stellig heeft hij zich vaak hard uitgelaten tegenover de R. Kath. kerkleer, tegenover het R. Kath. geloof, maar overigens was hij tegenover de Katholieken verdraagzaam. Met de transsubstantiatie was hij het niet eens en van de vereering der beelden zegt hij dat ze leidde tot afgoderij, kras is zijn uitlating, als hij beweert (we wezen er boven reeds op) dat de R. Kath. kerk beter is dan de Gereformeerde kerken. Eerstgenoemde beschouwde hij steeds als de moederkerk, waarin iets goddelijks schuilde. Waarom hij dan niet bij haar gebleven is? Omdat hij zich in de R. Kath. kerk evemin tehuis voelde als in welk ander kerkgenootschap dan ook. Elk kerkgenootschap, elke secte eischte gebondenheid aan haar dogma, aan haar leerstuk, en die gebondenheid haatte hij, daar tegen kwam alles wat binnen in hem was, in opstand. Dit moge misschien afkeuring verdienen, pleiten tegen gemeenschapsgevoel, maar niet vergeten mag worden, dat, wat hij hier deed, alweer voortvloeide uit heilige overtuiging, hij kon niet anders; want hij wilde de meest absolute toepassing van het Paulinische: ‘een iegelijk zij in zijn eigen gemoed ten volle verzekerd.’ De Roomsch-Katholieke kerk heeft hij als zoodanig nooit of te nimmer verdedigd, doch waar de Roomsche kerken bedreigd werden door de beeldstormers, waar de bezittingen der kloosterbroeders en zusters door woeste benden, tuk op buit, bedreigd werden, daar heeft hij te Haarlem, zooveel hij kon, getracht dit te verhinderen en waar zij stonden beroofd te worden van het eenig, hun nog overgebleven kerkgebouw, daar schreef hij, hun ter wille, een verzoekschrift, ten einde te voorkomen, dat zij verstoken zouden worden van de vrije uitoefening van hun godsdienst, wat hij wilde voor zich, voor elk Protestant, dat wilde hij ook voor de R. Katholieken, volkomene vrijheid. Hij was er in zijn gemoed heilig van overtuigd, dat, wat de Protestanten voor zich eischten, aan anderen, met name hier de R. Katholieken, niet mocht geweigerd worden.

Voor hem was de h. schrift de waarheidsbron en waar men overeenkomstig hare uitspraken wilde leven, zich aan het door haar gezegde wilde onderwerpen, daar vond hij den geest van Jezus werkzaam, den geest der ware, der waarachtige humaniteit. Zeker een kerk zou Coornhert nooit hebben gesticht, dit kon hij niet, maar of hij de ‘gave der stichting en der opbouwing zijner mede-christenen miste’ (cf. Moorrees *ll.* blz. 151) mag sterk betwijfeld worden. Ook de verstandsmensch (en dat

was Coornhert in groote mate) kan opbouwen en stichten, al valt zulks den gevoelsmensch misschien gemakkelijker, en de geschiedenis is daar om te bewijzen, dat hij ook wel degelijk gesticht heeft.

In Rome's kerk speurde hij ook iets van Gods geest; maar voor de groote gebreken, die haar aankleefden, was hij volstrekt niet blind.

Ook met de Doopsgezinden kon Coornhert het vinden. Oppervlakkig zou men zelfs geneigd zijn te zeggen (dewijl ze er geen strenge leerbepalingen op na hielden, maar de schrift als wetboek voor geloof en leven lazen en onderzochten, dewijl ze zoo'n nadruk legden op de beoefening van heiligen wandel en van onderlinge liefde en bepaaldelijk menschen des vredes waren), dat hij zich meer bepaald tot hen aangetrokken moest gevoelen. Toch was dit niet zoo, voorliefde voor hen heeft hij nooit gekoesterd en waar 't er op aankwam, heeft hij hen soms geducht de les gelezen. Reeds in 1573 noemde hij Menno ‘een lap zalve uit de apotheek, waar de duisterling uithangt’ en met hun bedenking tegen het bekleeden van overheidsambten kon hij zich niet vereenigen (cf. *Wercken* dl. I. fol. 383v°-384r°. *Van 't overheydts ampt. Oft een Christen mach bedienen*, *ende oft de ghene die 't bedienen*, *Christenen moghen wesen.* Aen Hans van Rees, ende sijne goede vrunden, Anno 1580. 4.16, en fo. 384v°-387r°. *Van 't Overheydtampt narporingh.* Onderteekend Bogaert, uwer oversten. Anno 89. November). Ook was hij niet tegen het eed zweren (cf. *Wercken* dl. III. fo. 79r° no. 6. *Van eedt sweeren*, een onderdeel uit zijn geschrift *Het krvyt-hofken.* fo. 73r°-90r°).

Tegen den bejaarden doop maakte hij bezwaar blijkens zijn: *Van den bejaerden doope. Korte ende ghetrouwe waerschouwinge aen allen aenhangeren der selver*, *vrientlijck geschreven (Wercken* dl. III. fo. 302r°-303r°). Zeer hinderde hem bij de Doopers de voorliefde voor hunne eigene broederschap en in meer dan een geschrift, weerlegde hij het denkbeeld, dat zij een goddelijke roeping te vervullen hadden. In zijn boekje *Vande zendinghe der Lutheranen*, *Zwinglianen ende Mennonisten cort claer ende vast bewijs dat sij niet en is wettelijck* enz. (Haarlem 1583. De voorreden is gedateerd den 21 dach May, na 't nieuwe schrijven anno 1583). In deze tweespraak (want dat is het) tusschen ‘Hans van Drie-kercken ende Coornhert,’ beweert laatstgenoemde, dat de Luthersche, Zwingliaansche en Meniste predikanten, niet door God zijn gezonden, gelijk ze voorgeven, en de slotsom, waartoe hij komt is deze: ‘Middelertijdt sal elck bescheyden mensche (so ick hope) my recht geven daer inne: dat ick met goeder conscientien my niet en mach begeven in een vande voorschreven drie uyterlijcke kercken: also ick niet en kan verstaen een der selver die ware sienlijcke kercke Godes te wesen’ (cf. *Bibliotheca Belgica.* C. 124). Ook, 't zij hier als ter loops gezegd, aan deelneming aan het avondmaal gevoelde hij geen behoefte, want hij zag er niets anders in dan een schaduwbeeld van de ware gemeenschap met Christus, en dat dit schaduwbeeld zijn waarde verloor, zoodra de zaak zelve aanwezig was, wat hij breedvoerig uiteenzet in zijn *Consistorie handelende van 't niet hanteren des nachtmaels*, *met verclaringe vanden oorsaken van dien*, *tot wechneminge van twiste*, *achterclap ende veroordeelinghe* (cf. *Wercken* dl. I. fo. 353r°-364v°).[1)]

1) Er is nog een tractaat getiteld: *Van de Sendinge* (cf. *Wercken* dl. I. fo. 377r°-383r°) dat bestaat uit twee ‘ghespraken’ tusschen Vrunt en Coornhert.

Zeker is het, dat Coornhert niet beslist stond tegenover de Doopers, ja met sommigen hunner was hij zelfs zeer bevriend, o.a. met Hans de Ries (Jan de Rijcke, Hans de Rees, de Rijs, de Rijcke of Caspier), aan wien hij zijn '*Wtroedinghe*' enz. opdroeg. Hij bestempelt hem als zijn: *Waerdste vrundt*, met wien hij vaak vriendelijke gesprekken heeft gehouden 'vande mogelycheyd der volkomen onderhoudinge der geboden godes; ende het aflaten van 't zondigen.'

Weinig is hij persoonlijk in aanraking geweest met de Doopers, wat toch wel een enkele maal geschied is, zooals blijkt uit zijn tractaat: *Vanden grondt der Waterlandtsche Kerken. Openinghe van den grondt der Waterlandtsche Kercken*, *oock derselver leeraren zendinghe*, *met sampt haren ban.* (*Wercken* dl. I. fo. 433v°-437v°), waarin hij opkomt tegen het bannen van een broeder Hans Doornaert, dewijl hij zijn stem verheven had tegen een van de vermaners der Haarl. gemeente (Jacob Jansz.). Door het optreden van Coornhert werd de zaak oogenschijnlijk bijgelegd, maar toch kon hij bij de 'Waterlanders,' geen algemeene instemming vinden met de door hem voorgestane zeer ruime beginselen. Ze waren het met Coornhert lang niet eens, en, had hij aanvankelijk Doornaert gered, Jansz. wist door te zetten dat hij toch verbannen werd. Uitvoerig is dit uiteengezet in: *gesprake met de Waterlandtsche ghemeente* enz. (*Wercken.* dl. I. fo. 365r°-370v°). Over de Mennisten spreekt hij ook nog in zijn: *Van 't Kerck-bouwen der dooperen*, *opten Waenscherm van J.P. van der Molen* enz. Deze van der Molen, met wien Coornhert bereids 7 jaar (d.i. vanaf 1581) gecorrespondeerd had over de vraag, of: 'de uyterlijcke ghemeente der Doopsgezinden ware de warachtige kercke Christi', had den toorn van hem opgewekt over het veroordeelen en verbannen van brave en onbesproken lidmaten, en v.d. M. had zich trachten te verdedigen door een gedrukte defensie, maar daarin slechts een 'waanscherm' gebruikt en 'zijn duistere pijltjes' zegt Coornhert, 'in plaats van een tegenstander te treffen, stuiten terug en treffen hem zelven, den blinden schutter.'

Ook in zijne verhouding tot de Doopers, verloochent Coornhert zijn karakter niet, hij is en blijft steeds dezelfde; niet blind voor het goede, dat hij in hun godsdienstige overtuiging vindt, komt hij op tegen knechting tegen het belemmeren van gewetensvrijheid. Dat iemand gebannen werd, omdat hij anders dacht of geloofde dan de leiders, wilde er bij hem niet in, en zij, die banden, konden in zijn oog geen genade vinden. Coornhert wilde een Christendom, staande boven elke geloofsverdeeldheid. Naar zijn opvatting was het Christendom zóó ruim, dat er plaats in was voor elke geloofsovertuiging.

Was Coornhert de voorlooper der Remonstranten? Zeker neen. 'Wil men hem *een der wegbereiders van het Remonstrantisme* noemen, het zij zoo; maar *de voorlooper der Remonstranten*, de man in wien het Remonstrantisme geheel en al vleesch en bloed geworden was, neen, die man was hij niet' (cf. *Tijdspiegel* 1888 blz. 388). Deze vooropgezette stelling tracht Moorrees te bewijzen aan de hand van een van Coornhert's merkwaardigste twistgeschriften: *Hemelwerck ofte quay toeverlaet vant volcomen onderhouden ende dadelyk wercken der geboden Godes ....* enz. In dit geschrift spreekt Coornhert over het werk, dat hiernamaals in den hemel zal verricht worden, over welk onderwerp hij reeds gehandeld had in: *Vanden aflaet Jesu Christi*, waarop de predikanten hadden laten volgen een tegenschrift: *Reden* enz. Dat

tegenschrift werd thans door Coornhert onder handen genomen en bestreden in zijn *Hemelwerck.* En als nu

Moorrees (en volkomen juist) de gevoelens in dit geschrift verdedigt, heeft meegedeeld, vraagt of de man, die zoo dacht, de voorlooper der Remonstranten bij uitnemendheid kon zijn, dan antwoordt hij beslist: 'Neen, niet alzoo,' en hij wijst er ook op dat Eduard Puppius in zijn: *de enge poorte* 'uitdrukkelijk de verdenking van Coornhertisme van zich afwijst.' Dat Coornhert evenwel invloed heeft uitgeoefend op de theologische zienswijze is onloochenbaar. Zeker is er niemand geweest, die hartgrondiger dan hij, gestreden heeft tegen het Gereformeerde leerstuk der onvoorwaardelijke voorbeschikking en als Arminius later geroepen werd, de gevoelens der Gereformeerde predikanten, tegen de beschouwingen van Coornhert te verdedigen; dan is hij, juist door het lezen van Coornhert's geschriften er toe gekomen, om stellig, in hoofdzaak ten minsten, het gevoelen van den Haarlemschen notaris te omhelzen (cf. J.H. Maronier, *Jacobus Arminius.* Amst. 1905. blz. 59 en 60).

Was, gelijk ons bleek, Coornhert vatbaar om het goede te waardeeren, dat hij bij Roomsch-Katholieken, Doopsgezinden enz. aantrof, met de leer der Gereformeerden, met het systeem Kalvijn-Beza, had hij bitter weinig op. Misschien zou hij minder hard en fel hier tegen zijn opgetreden, wanneer het niet de heerschzucht en onverdraagzaamheid der Gereformeerde predikanten was geweest, welke hem tot een onverzoenlijk vijand van hen had gemaakt. Tegenover hen was hij 'de nimmer rustende, de altijd slagvaardige tegenspreker, en dit is het geweest wat hem belet heeft te zien de onwaardeerbaar groote verdiensten, die het Kalvinisme heeft gehad voor ons vaderland, voor ons volk, want, wat zij gedaan hebben, om het meerendeel onzes volks aan hunne kerk te verbinden en door den Bijbel, de geloofsbelijdenis en den Catechismus op te voeden, is, in den strijd voor's lands vrijheid en onafhankelijkheid van onberekenbare waarde geweest.' Maar al is dit onweersprekelijk, dit neemt niet weg dat Coornhert de man was, die den moed heeft bezeten te wijzen op de schaduwzijde van hun arbeid en dat hij immer en altoos gestreden heeft voor de handhaving van de persoonlijke vrijheid van geweten. Merkwaardig en belangrijk is om over deze materie te lezen zijn: *Synodus of weegschaal tusschen d'oude ende nieuw vereffende kerk*[1] *vander Conscientien vryheit* enz.[2]. Dit geschrift getuigt alweer van Coornhert's groote belezenheid. We vinden hier feitelijk niets anders dan de ontwikkeling der stelling 'dat de kerken der reformatie, in navolging van de oude moederkerk zich het recht aanmatigen, gezag te oefenen over de gewetens der menschen.' De synode, waarvan hier sprake is, zal gehouden zijn te Vrijburg. De leden, bijeengeroepen door den vice-president, doctor Jesonias, zijn dr. Consistorium Catholicorum, magister Consistorium Reformatorum en Gamaliel, d.i. Coornhert zelf. Vermanend roept de auteur uit: 'Waar gaat gij heen? gij, kerken der reformatie, uit de liefde tot vrijheid geboren, u beroemend op het bezit der zuivere waarheid, gaat gij uwe leer handhaven door middel van kettergericht? De zuivere leer moet zich zelve aanbevelen. Dat geschiede door gelooof en wandel van hare belijders. Overigens late men de conscientien vrij.'

Wat Coornhert was? Een Libertijn, die zich tot levenstaak had gesteld 'de overdrijving en eenzijdigheid van alle kerken te bestrijden, hare zwakke zijden in

1) Dit is de beteekenis van den rebus, die voorkomt op het titelblad der oorspronkelijke uitgave. *Vereffende* beteekent dan *Gereformeerde.*
2) Zie *Bibliotheca Belgica.* C. 104.

het licht te stellen en met name de Kalvinistische eerzucht te breidelen. Niemand heeft zich hartgrondiger dan hij tegen het Gereformeerde leerstuk der onvoorwaardelijke voorbeschikking uitgelaten, hij heeft het bestreden met al de kracht van zijne kennis, van zijn overtuiging en van zijn gemoed. De groote beteekenis van 's mans optreden ligt hierin ‘dat hij burgerman, een helder inzicht in theologische onderwerpen had en zijne gevoelens voortreffelijk wist in te kleeden, te verdedigen en aan te prijzen. De beste theologanten zijner dagen moesten er kennis van nemen en òf zich bij hem aansluiten òf tegen hem in het strijdperk treden.’ In het onophoudelijk en voortdurend theologiseeren toonde hij zich een echt kind van zijn tijd, die daarin opging, wat eigenlijk, gelet op de omstandigheden, wel niet anders kon. De lucht zat vol van theologie, ieder hield er zich mee bezig.

Men moet het zien om te kunnen gelooven, hoeveel Coornhert gedurende zijn werkzaam leven heeft te boek gesteld .... ‘Hij moest zijne tijdgenooten doen inzien, dat er een onderscheid is tusschen den Bijbel zelf en ieders eigenaardige opvatting van den Bijbel en dat het niet aangaat, zijn eigen vaak feilbaar inzicht, met goddelijk gezag te bekleeden en als regel des geloofs aan anderen voor te schrijven.’ En goed is het dat wij naar Coornhert luisteren: ‘gij ketters van gisteren moogt niet de kettermeesters van heden zijn. Gij kinderen der reformatie, uit de liefde tot vrijheid geboren, moogt uwe leer niet handhaven door kettergericht. Uwe leer moet zichzelve aanbevelen. Dat geschiede door geloof en door wandel.’

Dan Coornhert was nog iets meer dan theoloog ook, en zullen zijn politicotheologische of ethische tractaten en pamfletten, ten eeuwige dagen een gedenkteeken blijven van des schrijvers onbevangen gemoed, helder hoofd, moedigen inborst en echt Christelijken zin, bovendien doen zij hem schatten als uitmuntend stijlist, grondig kenner onzer taal. Hij staat in dit opzicht op ééne lijn met Marnix, en evenals deze, mag hij gerekend worden tot de hervormers van ons proza.

Uit letterkundig oogpunt verdienen vooral vermelding zijn vertaling van Cicero's *de officiis*, onder den titel: *Officia Ciceronis*, *leerende wat yeghelijck in allen staten behoort te doen*, *bescreuen int Latijn door den alder welsprekendsten orator Marcum Tullium Ciceronem*, *ende nv eerst vertaelt in Nederlandscher spraken* door Dierick Coornhert (Haarlem, 1561. cf. *Bibliotheca Belgica.* C. 131, 132, 133). Verder het boekje van Boëthius *vande Vertroostingh der Wijsheid.* Wt 't Latijn opnieus vertaalt. Blijkens de opdracht ‘Aende Gildebroeders des rederycxkamer tot Amstelredam. In liefd' bloeyende’, schreef hij deze den ‘16 Martij 85; maar omstreeks 1555 had hij reeds ‘de Consolatione philosophiae’ ‘verduytscht, uyt oude ende duystere vlaemsche tale in Nederlandsch.’ Ook vertaalde hij de Odyssee van Homerus. *Deerste twaelf boecken Odysseae*, enz. zag het licht in 1561 en beleefde verscheidene herdrukken. *De tweede XII Boecken Odysseae* verschenen in 1605-1606. Ze waren niet van hem alleen, maar als medewerker had hij B.D. - Dewijl Coornhert geen voldoende Grieksch kende vertaalde hij uit het Latijn (cf. *Bibliotheca Belgica* C. 80-86). Van Castalion (Castellion, Chasteillon of Chatillon) Sebast. vertaalde hij twee boeken, het eerste onder den titel: *Tsamenspraeken vande predestinatie ende Schickinge Godes*, *Verkiesinge*, *Vrije-wille*, *'t Gheloove.* enz. (Haarlem 1581. - De drie eerste tractaten zijn vertaald door Dirck Adriaensen Kemp. ‘Ende het laetste door D.V. Coornhert); het tweede onder den titel: *Vande gehoorsaemheyt ....* vertaelt in Nederlantsch door D.V. Coornhert (Haarlem 1582. vgl. *Bibl. Belg.* C. 126-130). - Belangrijk,

ook uit taalkundig oogpunt, is 's mans: *Wellevenskunste*, welk boek, gelijk vroeger bereids is opgemerkt, op ethisch gebied zijn hoofdwerk is. Op dramatisch gebied liet Coornhert vrij wat sporen na ‘en zeer veel hield hij van den dialogischen vorm, ook in zijne tractaten en zelfs in zijn brieven. Sommige wijsgeerige verhandelingen hebben den mantel der allegorie omgehangen en den vorm van een drama in proza aangenomen,’ als *der Maeghdekens Schole* en *van de Thien Maeghden* (tragica-comedia). ‘Zelfs zijne eigenlijke tooneel- of liever zinnespelen zijn niets anders dan berijmde zedekundige verhandelingen, in samenspraken vervat. Dit geldt van *Abrahams Uytganck*, de *Comedie van de blinde voor Jericho* (1582), *Comedie van Israel* (1590). De vraag is of ze wel ooit zijn vertoond.

Geen van alle deze stukken onderscheidt zich ‘door strekking of algemeenen vorm van de gewone rederijkers zinnespelen; maar in menig opzicht komt toch de man van talent aan den dag. Gelijk zijne overige werken, verheffen zich deze spelen door zuiverheid en kernachtigheid van taal verre boven het gewone peil en zij munten tevens uit door diepte van gedachten, die men bij het meerendeel der rederijkers tevergeefs zoekt.’ De bewering van dr. Jonckbloet (cf. *Gesch. der Nederl. Letterkunde.* 4de druk door C. Honigh. Gron. 1889. 3de deel, waar op blz. 25-31 over Coornhert gehandeld wordt), dat, wat de aanleg betreft, zij alle in vijf bedrijven zijn, is onjuist. Immers hebben de *comedie vande blinde voor Jericho*, zoowel als *de comedie van Israël*, maar 4 bedrijven. Besloten worden ze door een lied, op de wijze van een psalm.

Behalve een aantal losse gedichten, die in zijn verhandelingen voorkomen, zijn er enkele stukken van grooter omvang als: *Lof van de Ghevanghenisse* (1567); *Protest teghen den slaep* (waarschijnlijk uit 1582. cf. dr. J. ten Brink, *Dirck Volkertsen Coornhert en zijne Wellevenskunst.* blz. 209), *Hymnus oft Lof-zang van 't goudt. Betoon vande zotheydt der wereltwysen*, *die andere verachten ende haer selfs prysen*; *Venus met Cupido een tsamensprekinge* eindigende: ‘Doet ledigheyt uyt uwe sinnen, so breeckt ghy den boge der minnen.’ Hier vinden we weer Coornhert zooals hij was: de man, die immer en altoos moest arbeiden. In arbeid ging hij op ze deed hem alles vergeten. In 1585 verscheen te Leiden (bij Plantin, die meer geschriften van hem gedrukt heeft) een afzonderlijk eigen werkje: *Recht ghebruyck ende misbruyck van tydlycke Have* enz. Eenige malen herdrukt, werd er later bijgevoegd; *het bedroch des levens*, *of het luye en leckere leven door Pandulphus Collenutius* enz. In dit boek vindt men een verzameling van bijbelspreuken en gedichten in lyrischen toon. Ook heeft men in denzelfden bundel (cf. *Wercken* dl. III fo. 498r^{o}-520v^{o}) nog *Ode Horatii II lib. epod. beatus ille* etc. Vertaelt op de stemme van den 23 Psalm. Onder de groote gedichten, door Coornhert vervaardigd, moet ook nog geteld worden: *Medecijn der zielen.* Wanneer men de verzen, die Coornhert gemaakt heeft, leest, dan moge hij al niet de voortreffelijke dichter zijn, waarvoor men hem af en toe heeft willen doen doorgaan, feit is, dat hij als Christen wijsgeer een eenige plaats inneemt in de geschiedenis der Nederlandsche beschaving en dat hij als kweeker eener krachtige, zuivere taal een zelden geëvenaarde verdienste heeft.

Behalve de groote reeks van geschriften, die we bereids aanstipten, zijn nog van Coornhert:

Herodianvs. Den vermaerden lofweerdighen ende welsprekenden Historischrijver....

Vt het Latijn overghesedt door D.V. Coornhert (Arnhem 1609. cf. *Bibliotheca Belgica* H. 40).

Kerckghangh. Dat is Ghewisse aanwyzinghe des rechten weghes totte ware Kercke Godes, *met ghetrouwe waarschouwinghe voor alle omweghen der menschelyke waankercken ende Secten* (Gouda 1590. cf. *Bibliotheca Belgica* C. 67).

Aantekeningen eenigher plaatsen vande onderhoudinge der geboden Godes. Soo wter Godtlijcker Schrifturen als wten schriften zommiger Leeraren, *so oude als nieuwe*, *tot waarheydts verbredinghe vergadert* door D.V. Coornhert. Ierem. 6.16. Gouda 1584. Cf. *Bibl. Belgica* C. 35). Tegen Coornhert was in 1583 een geschrift verschenen, waarin hij werd uitgemaakt voor een Pelagiaan en het is in dit werkje, dat niet voorkomt in zijn *Wercken* en ook niet bij dr. J. ten Brink, dat hij zich tracht te verdedigen tegen dien smet.

Boeven-tucht ofte middelen tot Mindering der schadelyke ledighghangers. Exod. 22. Amsterdam 1587. cf. *Bibl. Belgica.* C. 41). Mogelijk dateert dit boek uit 1573. Coornhert zegt er in, hoe, nadat de oorlog reeds vele jaren had geduurd, het aantal bedelaars en leegloopers sterk was vermeerderd, hoe 't mogelijk was ongestraft alle misdrijven te plegen en welke middelen hij zou willen aanwenden om de werkeloosheid te verdrijven; vreemdelingen uit het land verwijderen, veroordeelde inlandsche misdadigers doen werken aan publieke ondernemngen, nietsdoeners eveneens hetzelfde werk laten verrichten voor loon of wel ze werk verschaffen in nieuw te stichten nationale werkplaatsen en eindelijk om spinnerijen en weverijen voor vrouwen en meisjes te stichten. Is het wonder, willen we vragen, dat de man, die zelf immer en altoos arbeidde, ook wilde dat anderen steeds arbeidzaam waren en dat hij als 't ware den Staten-Generaal den weg wees, dien ze moesten inslaan om de werkeloosheid zooveel mogelijk te bestrijden en de nietsdoeners tot werken te dwingen? Werkverschaffing, waarop ook in onzen tijd allerwege aangedrongen wordt, wilde Coornhert.

De Coopman. Aenwysende doprechte conste om Christelyck ende met eenen ghelycken moede int winnen en verliesen Coophandel te drijven (cf. *Bibl. Belgica.* C. 46. Haarlem 1580). In dit ethisch-polemisch tractaat spreekt de acteur: ‘vande conste noemen christelyck ende met een gelycken gemoede int winnen ende verliesen coopmanschap mach hanteren.’ 't Is alweer een onderwerp, dat hier wordt behandeld, 't welk den werkzamen man als uit het hart gegrepen is.

Het Cruydthoofken. Van stichtelijcke ghespraken in desen tijden tusschen verscheyden personen op verscheyden plaetsen en van verscheyden Religioens saken geuallen vol trouwe waerschouwingen voor menichfuldige dolingen huydensdaechs loop hebbende. Ioan. 4 a. 1 .... Pro. 22 a. 3. (Haarlem? c. 1582). Dit boekje bevat 24 artikels over verschillende zedekundige en godsdienstige onderwerpen, die de levensomstandigheden hem hadden geleerd. Immers zegt hij: ‘Vele jaren hebbe ic .... wtlandisch geswerft vele menschen hebbe ick tot vele plaetsen gehanteert, ende vele schriftelijcke saken hebbe ick horen handelen opten wegen ende inde herbergen, van welcke ic eenige aentekende.’ Merkwaardig is ook en het verdient wel dat er bijzonder de aandacht op gevestigd wordt, hoe fel Coornhert zich hier uitlaat tegen het R. Katholicisme; en meer dan uit eenig ander geschrift van hem, wordt het hier duidelijk, dat hij geen vriend was van Rome's kerk. Met een vervolg

‘*Verscheyden 't samen-spraken* (*Wercken.* dl. I fo. 439 r°-fo. 461 r°), is het tractaat afge-

drukt in de *Wercken* (dl. III. fo. 73 r°-fo. 90 r°) Hoe weinig Katholiek of Coornhert was, blijkt uit de hoofdstukken 8 ‘vande ongheconsacreerde hostie inder missen;’ 15 ‘van 't niet mishooren;’ 19 ‘van den beelden wech te doen;’ 21 ‘van jonghe jofferkens te stellen inden Cloosteren.’

Dispvtatie over den Catechismus van Heydelbergh, *openbaarlijck voor den volcke ghehouden op 't hof van 's Graven-Hage in Hollant.* Anno 1583.

Van Godts Verkiesinghe. Of Godt door syn eyghen werck alleen, *sonder eenighe medewerckinghe der menschen*, *eenighe der selver saligh maackt. Waarover de conferentien ende disputatien in 's Gravenhaghe ghehouden zyn by de Predicanten. Tweede ghesprake. Tusschen Ghereformeerde Calvinist ende D. Demostenes.* Rom. 8:29 .... 2 Pet. 1:13. (Gouda 1611). Dit stuk vormt het ‘4e Ghesprake’ van 't werk: *Van de Predestinatie* enz.

Van Gods Predestinatie over den Verworpenen. Of de Verworpene buyten haar toedoen, *alleen door Godes Predestinatie verdoemt worden* enz. (cf. *Bibl. Belg.* C. 61). Dit stuk vormt het ‘6e Ghesprake’ *van de Predestinatie* enz.

Of Godt in syn Predestineren, *Verkiesen ende Verwerpen siet op des menschen doen*, *dan niet. Ghesprake tusschen Ghereformeerde Calvinist*, *ende D. Demosthenes.* (Gouda 1611. *Bibl. Belg.* C. 62). De naam Demosthenes, hier en op de beide voorgaande geschriftjes voorkomende, is niets anders dan een verandering van Coornhert.

Hemelvverck Ofte Quay toeuerlaat. Van 't volcomen onderhoudt ende dadelijck wercken der gheboden Godes, *niet hier maar hier na (inde Hemelsche ruste en vierdach) so eenighe Delffsche Predicanten dat leeren in een boecxken ghenaamt Redenen etc. Volcomen wederleg ....* enz. (*Bibl. Belg.* C. 63).

Comedie, *van Lief en leedt* enz. Den Haag. 1582. (*Bibl. Belg.* C. 73).

Lydens troost. Inhoudende Verclaringhe van doorsaken van lyden met oprechte Raedt daertegen tot een geneselijcke versachtinghe des verdriets alder ellendiger menschen. (Haarlem. ca. 1582. *Bibl. Belg.* C. 75).

Van des menschen Natuerlijcke vleesch Wondersproock. Verclarende dat het veel misbruyct wordt, *maer nemmermeer self en zondicht*, *geschreuen in twe boecxkens* .... enz. (Haarlem 1581, cf. *Bibl. Belg.* C. 76).

In dit geschrift komt Coornhert op tegen de natuurlijke bedorvenheid des vleesches.

Middel. Tot mindringhe der Secten ende Partijschappen staende dese inlantsche Oorloghen tot dat by gemeene eendracht daer in voorsien sal sijn, *dienende ....* (Haarlem. c. 1582. cf. *Bibl. Belg.* C. 77). Coornhert slaat hier voor dat, dewijl men niet aan de waarheid der ‘Godtlijcke’ schriften mag twijfelen, maar wel aan de menschelijke, hoe en in wat vorm, die dan ook gegeven zijn, dat de hooge overheid ‘wilde gelieuen by manieren van een nieu Interim (ende dit ter tijt toe dat eendrachtelijck gesloten sal zijn wat lere men sal volghen) te verbyeden allen predicanten opten predickstoel den volcke yet anders te predicken dan die clare text der H. schrifturen sonder eene sillaba toe of af te doen.’ Werd dit gedaan, dan zouden alle predikanten hun mond houden, aan het schelden en razen zou een einde gemaakt zijn en de secten zouden vanzelf verdwijnen. Ook zouden alle menschen, de boeken in hun bezit zijnde en handelende over de schrifture, op boete moeten inleveren bij de overheid, die ze dan later zou kunnen terruggeven of er

mee handelen, zoo als ze best meende te moeten doen. Dat dit geschrift, waarin Coornhert een zoo radicalen maar onuitvoerbaren maatregel voorstelde, heftig verzet uitlokte, is begrijpelijk. De beide welbekende Delftsche predikanten R. Donteclock en Ar. Cornelisz (Croese) gaven er tegen: *Ondersoeck des ongehoorden middels*, *onlancx versiert ende wtghegh. van D.V. Coornhert tot minderinge der secten ende partijschappen .... door de dien. der kercke .... tot Delft ....* Ghedr. tot Delft .... 1582.

Nadencken opte twijfelen of dapostel Paulus int 7 cap. totten Romeynen sprekende is zijn zelfs persone so hi onder dit schrijven was dan van anderen. (Haarlem? ca. 1596). De slotsom waartoe Coornhert komt is deze, dat Paulus hier niet spreekt van zich zelf, maar van anderen.

Vande ware onderdanicheyt der Christenen schriftuerlijcke bewijsinghe wt die wille Godes .... Ghedruckt int jaer 1581. Den eersten December (Haarlem?). Dit tractaat behelst een pleidooi ten gunste van de kracht der goede werken tegen het Kalvinistisch leerstuk der predestinatie. Coornhert ontwikkelt de leer dat het niet voldoende is in God te gelooven, maar dat men zijn algeheele onderwerping aan hem moet bewijzen door de vervulling van zijn wil en de inachtneming zijner geboden. In het voorbericht belovende, de spoedige verschijning van een ander werk: *Tafelken vande justificatie*, waarin hij dezelfde materie zal behandelen, zegt hij, dat zijn boek zich richt tot de nieuwe Farizeën (de Kalvinisten van dien tijd) .... ‘dat zijt voor .... een grouwel houden; so yemant metten vader des geloofs ontwijflic gelooft, dat Godt machtich is om zijne salichmakende beloften .... te volbrengen.’ (cf. *Bibl. Belg.* C. 87).

Ooch-water Opten etter des voor-oordels inden Ooghen vande ondersoecker der Delfscher Predicanten. tot Verclaringhe van haer duyster gesichte soeckende, *maer niet vindende onchristelijcheydt int middel tot minderinghe der Secten ende partijschappen uytghegeven door* D.V.C. *Waer inne verhandelt werden wichtige saecken in dese tijden nut zijnde*, *gestelt aen dander zijde van desen* Matth. 6:23. (Gouda 1608). Dit boek van Coornhert is het antwoord op het geschrift van Dontelock en Croese; *Ondersoeck* enz.

Oorsake ende middelen vander menschen Zalicheydt ende verdoemenisse. (Amsterdam 1603. cf. *Bibl. Belg.* C. 90). In 34 verschillende hoofdstukken, geeft Coornhert zijn meening over den vrijen wil, over de genade en de uitverkiezing. Ze beginnen met de beschouwing van den auteur en eindigen met de verwijzing naar bijbelteksten, die in grooten getale worden geciteerd ter bevestiging van zijn opvatting.

Negentich plaetsen der H. Schriftueren gheestelijck wtgheleydt ofte gheallegoriseert door Aurelium Augustinum ende vergadert oock vertaelt tot nut ende stichtinghe van allen gheestelijcke herten, enz. (Gouda 1585. cf. *Bibl. Belgica.* C. 92).

Het geschrift, niet voorkomende in de *Wercken*, geeft 90 passages uit den bijbel, met de door Coornhert vertaalde verklaringen daarvan, gegeven door Augustinus.

Comedie. Vande Rijcke-man. Ouer lange iaren in Ryme gestelt door D.V.C. (Haarlem 1582. cf. *Bibl. Belgica.* C. 101).

Tafel vander Ghelouigen Justificatie ofte Rechtuaerdichwordinge in Christo Jesu. (Haarlem 1582. cf. *Bibl. Belgica.* C. 105). In hoofdzaak hebben we in dit geschrift een verzameling van bijbelteksten, ter nadere verklaring van Coornhert's meening met betrekking tot de Kalvinistische leer der rechtvaardigmaking. Het is de voortzetting van het bovengenoemde: *Vande ware onderdanicheyt.*

Of 't ghelooue salich maeckt sonder wercken. Bedenckinghe. Rom. 3:28 ..... Jacob. 2:24. (Gouda? 1584). Op de laatste bladzijde: ‘een cort bewijs wter H. Schrifturen maer vast ende claer, dat het ghelooue niemanden salich en maect sonder zijne wercken.’ De inhoud van dit boek (9 hoofdstukken in afdeelingen onderverdeeld), is een polemisch geschrift tegen Kalvijn en zijn volgelingen, met betrekking tot het leerstuk der genade en van den vrijen wil. Coornhert betitelt de beschouwing van Kalvijn, ten opzichte van deze dogmata als ‘argerlijcke, sotlijcke ende spotlijcke.’

Troerspel Vande Kettersche werelt die metten lippen den God des Hemels maar metter herten 't gheldt; des werelts God; dient ende eert. (Gouda 1590. cf. *Bibl. Belgica.* C. 110).

Tweeling Vanden Bruydt Christi en d' Egipsche vroeivrouwen. Doet dees tweeling twee Comediën aenschouwen. In Rijm slecht claer en onverwert ghemaect door Dirck Volckherts Coornhert (Amsterdam 1582. cf. *Bibl. Belgica.* c. 112. 1582). De titel *tweeling* is hieraan toe te schrijven dat het boek twee dramatische stukken bevat.

Vre-reden of onderwijs tot eendracht, *vrede ende liefde*, *in dese tijden hoochnoodich. Aenwijsende dat een Christen tot sijn gheloof ende leven de vrede ende liefde hebben moet om salich te werden.* Eerste deel. Gheschreven over veel jaren van een Godvruchtich Christen. Ioan. 13 .... Rom. 12. (Gouda 1612). Het 2de gedeelte is getiteld: *Verclaringhe vande uyterlycke ende innerlijcke Religie. Ende hoe dat alle de ceremonien 't zy van God of de menschen inghestelt den mensche sonder de Liefde nyet salich maken en konnen.* (Gouda 1612. cf. *Bibl. Belgica.* C. 118).

VVortel der Nederlantsche oorloghen met aenwysinghe tot inlantsche eendracht. (Gouda 1590. cf. *Bibl. Belgica.* C. 119). Dit tractaat, een der zeldzaamst afzonderlijk uitgegevene van Coornhert, bevat twee samenspraken tusschen Pacifijc (Coornhert), Catholijc (een Katholiek) en Ghereformeerde. Coornhert zoekt er in aan te toonen dat het land door godsdienstwisten weldra zal geruineerd zijn en om dat te voorkomen dringt hij aan op gematigdheid en eensgezindheid. De gronden, waarom dr. J. ten Brink, dit tractaat in 1577 stelt, geeft hij niet aan. Lettende op het feit, dat de secten later meer waren dan toen en de Gereformeerden al meer en meer hun best deden om ze te onderdrukken, ten gevolge waarvan het twistvuur immer krachtiger oplaaide, zou doen bevroeden dat 1577 niet het juiste jaar aangeeft.

Of met de opsomming der lange lijst van geschriften van Coornhert alles gegeven is, wat ooit uit zijn pen is gevloeid? Stellig niet, maar wel het voornaamste wel dat, waaruit men hem het best kan leeren kennen. Coornhert is geweest een man van groote en heldere denkkracht, niet gevormd in de scholen der wetenschap maar van het leven, een geweldig criticus, begaafd met scherpen geest, beschikkend over verbazende werkkracht, man uit één stuk, onvermoeid strijder voor de vrijheid van geweten, geen knechtschap kunnende dulden. Hij is geweest een der merkwaardigste mannen, die ooit in Nederland het levenslicht hebben aanschouwd. Geprikkeld door den fellen tegenstand, kon hij menigmaal zijn pen niet in toom houden en liet hij zich door zijn passie meesleepen. Practisch Christen wilde hij zijn. Bij geen enkele secte of bij geen enkel kerkgenootschap voelde hij zich te huis, en wat hem verkeerds hier of daar voorkwam, dat heeft hij gegeeseld en duidelijk heeft hij aangewezen, dat bij geen enkele godsdienstige fractie de waarheid te vinden is. En stond hij oogenschijnlijk alleen, zijn invloed, ook op godsdienstig terrein, is groot geweest

en de historieschrijver, die zich eenmaal de moeite zal geven dit aan te toonen zal aan de wetenschap der vaderlandsche kerkgeschiedenis een grooten dienst bewijzen en een dankbaar werk verrichten. Het leven van dezen vrijheidsheld is niet vruchteloos geweest.

Van hem bestaan verscheidene portretten. Duidelijk sprekend is dat, 't welk gemaakt door S. Altmann naar Goltzius, geplaatst is voor het titelblad van dr. J. ten Brinks *Dirck Volckertsen Coornhert.* Ten voeten uit staat het op het titelblad van zijn '*Wercken*,' waarin het ook menigmaal met den hoed op, voorkomt voor de afzonderlijke tractaten.

Litteratuur: F.D.J. Moorrees, *Dirck Volckertszoon Coornhert notaris te Haarlem de Libertijn*, *bestrijder der Gereformeerde predikanten ten tijde van prins Willem I. Levens- en karakterschets.* Schoonhoven 1887. Idem. *Dirck Volckertszoon Coorhert bestudeerd in Duitschland. Tijdspiegel* 1888[3]. blz. 383-395. - Id. *Dirck Volckertszoon Coornhert als theologisch schrijver. Tijdspiegel* 1890[1]. blz. 27-47. - Id. *Dirck Volckertszoon Coornhert de waardige handhaver van der conscientiën vrijheid. Tijdspiegel* 1891[3]. blz. 225-243. - Dr. J. ten Brink, *De Diderico Volckertsen Coornhert Scriptore ethico.* Pars I. Traj. ad Rhen. 1860. - Id. *Dirck Volckertsen Coornhert en zijne wellevens-kunst. Historiesch-etische studie.* Amsterdam 1860. Inleiding blz. IX-XCI. Aan het einde van dit geschrift vindt men op blz. 187-232 een chronologische rangschikking van Coornherts geschriften. Enkele geschriften van Coornhert kende ten Brink niet, zoo is deze lijst niet volledig en ook is niet immer de juiste tijd der uitgave aangegeven. - Id. *Haagsche stemmen.* 1887-88, blz. 87-99. *Dirck Volckertsz. Coornhert als gevangene op de gevangenpoort te 's Gravenhage in 1567.* - H.C. Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes de voorlooper van Arminius en der Remonstranten.* Amsterdam 1856. register i.v. - Glasius, *ll.* dl. II. blz. 306-312. - v.d. Aa, *ll.* dl. III blz. 696-704. - J.H. Maronier, *Jacobus Arminius*, Amsterdam 1905. blz. 15-17. - Chr. Sepp, *Het Staatstoezicht op de godsdienstige letterkunde in de Noordel. Nederlanden.* Leiden 1891. blz. 17; 24-26; 28. - Id. *Bibliotheek van Nederl. Kerkgesch.* Leiden 1886. blz. 77. - Id. *Drie evangeliedienaren* enz. Leiden 1879. blz. 124; 129 vg.; 141 vg. - Dr. W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederl. Letterkunde*, 4e druk door C. Honigh. Groningen 1889. dl. III blz. 25-31. - Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrand.* 1ste uitgave afl. 18. blz. 876 onder C. - *Nederl. arch. voor kerkel. gesch.* dl. V. blz. 9; dl. VI. blz. 292. - *Kerhhist. Archief.* dl. II. blz. 258. - Prof. dr. P.J. Blok, *Gesch. van het Nederl. volk.* dl. III. Groningen 1896. reg, i.v. - Prof. dr. R. Fruin, *Tien jaren uit den tachtig jarigen oorlog.* 's Gravenhage 1882. blz. 279-284. - J.F. van Someren, *Archives* etc. Utr. Amst. 1896. cf. Table des personnes et des places mentionnées, i.v. - *Levensbeschrijving van eenige voornaame meest Nederl. mannen en vrouwen.* 2de dl. 3de dr. Haarlem. 1794. blz. 101-113. - *Het leven van D.V. Coornhart* in dl. I der *Wercken* (verschenen in 3 deelen te Amsterdam in 1630 bij Iacob Aertsz. Colom op 't Water in de vierige Colom). fo. 1-7 en fo. 8-9. *Voor-reden aen den bescheyden leser;* dl. II: *Voor-reden aen alle onsydighe oprechte liefhebbers der waerheydt* door den uitgever I. Aertsz. Colom. - dl. III: *Voor-reden aen de Scheursuchtige christenheyt.* - *Bibliotheca Belgica.* Livraisons 13 et 14. C. 35-66 en XV et XVI. Voor hen, die Coornhert bestudeeren, zijn hier onschatbare bijdragen te vinden èn voor den inhoud van vele zijner werken met de aanleiding tot hun ontstaan èn voor tal van levensbijzonderheden.

Bor, *Nederl. Historien.* editie 1679. 4de dl. *Bladwyser van personen en saken* onder Coornhart en Dirck Volckertsz. Coornhart. - H. Lampertz, *D. Vz. Coornhert*, *Notar*, *Secretar der Stadt Haarlem*, *Maler*, *Poet und Buchdrucker. Bilderh.* XI Liefr. - Louis D. Petit, *Repertorium der verhandel. en bijdr. betreffende de geschiedenis des vaderlands*. afl. 4. (Leiden 1906) Kol. 1208. - *Werken der Marnix-Vereeniging.* Serie II dl. III. (*Acta van de Nederl. Synoden der 16e eeuw*) reg. i.v. Id. Serie III dl. II. 2de stuk reg. i.v. - Dr. F.L. Rutgers, *Calvijns invloed op de reformatie in de Nederlanden*, enz. Leiden 1899. blz. 22; 165-169; 204. - Mr. J.W. Spin, *Uit de Remonstr. broederschap.* 20ste jg. afl. 6. blz. 178-183. Een artikeltje getiteld: *Dirck Volkertszoon Coornhert.*

[Abraham van de Cop]

Cop of **Kop (Abraham van de)** geboren te Utrecht in 1747 en die, ofschoon zijn naam in het album studiosorum der universiteit d.t.p. niet voorkomt, wel waarschijnlijk in zijn geboorteplaats studeerde, werd den 7den Juni 1768, na door den heer Swanenburg, predikant te Utrecht, praeparatoir te zijn geëxamineerd, tot de evangeliebediening toegelaten. Beroepen te Bunschoten den 22sten Sept., werd hij hier den 11den December, na den 2den Nov. 1768 het peremptoir examen te hebben afgelegd, bevestigd door dr. Singraven met Lucas I:76 en 77, terwijl hij zijn werk begon met het uitspreken eener rede naar aanleiding van Jeremia I:5*b*-9. Hij was achtereenvolgens predikant te Ouderkerk a/d. Amstel (ber. den 1sten Augs. 1774, afsch. te B. 18 Augs. en intree den 25sten. Augs.) en te Kampen (ber. den 22ten Dec 1777, afsch. den 12den April 1778 en bev. den 3den Mei 1778). Hij werd den 31sten Nov. 1779 beroepen te Leeuwarden, doch vóór hij hier kwam, stierf hij na een korte maar hevige ongesteldheid, den 24sten Febr. 1780. ‘Hij was een geleerd en bondig Godgeleerde, vasthoudende aan de welbepaalde Leere onzer Kerke! een Christen in woord en daaden.

De kracht van die waarheden, die hij aan anderen predikte, kende hij bij ervaring. Hij was niet alleen een Predikant op den Predikstoel, zeer mild bedeeld met uiterlijke en meer dan gemeene talenten en nadrukkelijke voorstelwijze, yverig en getrouw in alle deelen van zijnen dienst, maar hij verzegelde dat alles met eenen voorbeeldigen wandel. In de verkeering was hij zeer vriendelijk, gulhartig, gedienstig en vredelievend’ ....

Den 13den Augustus 1775 wijdde hij de nieuwe kerk in te Ouderkerk a/d. Amstel, sprekende bij die gelegenheid over 1 Kon. 7:27-30. ‘De voorafspraak was genomen uit Lucas 10:5 en de inleiding uit Handel. 20:13. Deze rede verscheen in 1775 te Amsterdam onder den titel: *Leerreden ter inwyding van de nieuwgebouwde kerk der Hervormde gemeente te Ouderkerk a/d. Amstel*, over 1 Kon. 7:27-30.

Nog zag van hem het licht: *Leerredenen over* 1 Cor. XVI:23, 24 en Hand. XVI:9, 10. *Ten afscheid van Campen en ter intreede te Leeuwarden geschikt*, door den WelEerw. zeer geleerden Heere Abraham van de Cop, beroepen naar Leeuwarden, doch te Campen overleden, den 24 Febr. 1780. Met een opdracht en voorbericht, door A. Mandt, predikant te Campen. Amst. 1780.

[Ubbo Copinga]

Copinga (**Ubbo, Obbo),** geboren te Noordbroek in 1700, werd, na volbrachte studie aan de academie te Groningen, in 1724 proponent in de classis van 't Oldampt. Beroepen in Maart 1729 te Midwolde en Leek, werd hij hier, na den 5den April

peremptoir te zijn geëxamineerd, den 22sten Mei bevestigd. Hij is t.d.p. voortdurend werkzaam gebleven en er den 15den Maart 1775 gestorven. Naar aanleiding van 's mans dood, schreef men dat het voor de gemeente een slag was, die diep en gevoelig trof ‘in een diepen rouw dompelt, en geheel in 't swart doet gaan; aangezien wy daardoor berooft zyn van eenen Voorganger in den Godsdienst, die ons niet alleen bynaa een halve eeuwe met leer en leeven zeer gestigt, maar ook voor de Hervormde Kerke, byzonder in deezen oord, gedenkteekenen van zijn uitmuntend verstand juist oordeel en groote geleerdheyd wel ook in menschelyke, maar vooral in Goddelyke Weetenschappen heeft opgerigt; getuigen ja na zijn dood levende getuigen zijn, zyn Eerw. uitgegevene Schriften, vooral zijne verklaaring van den 23 Psalm, die by ons zoo lang zal leeven, als er liefhebbers van geloof, hoope en lïefde gevonden worden.’

Een lijkrede op hem werd gehouden door A. Groeneman predt. te Lettelbert en ook door J. Siertsema predt. te Oldebert over Psalm 37:37.

Van hem zag het licht: *Het geloof en de hoop der kerke des N. Testaments; beleden*, *betoogt en aangedrongen; ofte: de* XXIII *Psalm in zyn verbant verklaart*, *in zyne waarheit en gepastheit vertoont*, *en ter oeffening van Godtzaligheit op het gemoedt toegeëigent* .... Groningen 1733.

Der zielen zelfstrydt en overwinninge over haar zelven door het geloof. Waar in de innerlyke onrusten van benaauwde geesten levendig worden ontleedt, *en daar nevens troostelyke behulpmiddelen tot oprechtinge derzelve*, *grondig en bondig worden aangewezen.* In het Engelsch beschreven door den geleerden heer Richard Sebbs, doctor in de godtgeleertheit, en in de nederduitsche taal getrouwelijk overgezet door J.G.[1)] De 2de druk van bastaard woorden gezuivert, verbetert ....

Verklaring der apostolische geloofs-belydenis, *ofte der artykelen des geloofs*, *waarin de Hooftzomme des Eeuwige genade-verbondts tusschen Godt en de gelovigen kort en klaar verhandelt wordt: als mede twee boeken*, *van het wezen des genade verbondts tusschen Godt en de uitverkorene*, *en van de middelen*, *door welke dat zelfde wezen ons medegedeeld word. Alles eertyds genomen uit de Catechismus Predikaatsien*, *en getrokken uit de lessen van Casper Olevianus.* Vertaalt, met enige aantekeningen verrykt met een voorreden, waarin ene beknopte beschrijvinge van 's mans leven, voorzien door Obbo Copïnga .... Groningen 1739.

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 708. (uitgebreid).

[Paulus Cordes]

Cordes (Paulus) werd in 1613 te Hamburg geboren en studeerde achtereenvolgens te Rostock, Wittenberg en Jena. Op elk dezer plaatsen hield hij een Latijnsche disputatie. Als proponent kwam hij te Amsterdam en hij werd hier ‘na het houden van zes predikbeurten voor de Amsterdamsche Luthersche gemeente,’ beroepen en er den 12den September 1641 bevestigd. Wegens den toenemenden bloei der gemeente, werd de Oude-kerk te klein, ‘zoodat het pakhuis de kroon, op de Brouwersgracht tusschen Keizers- en Prinsengracht, waarin de gemeente gedurende het bouwen van de kerk vergaderd was geweest, weder werd gehuurd, tot predikplaats ingerigt, en op den eersten Kersdag 1659 door ds. Paulus Cordes ingewijd.’

1) De eerste druk in onze taal zag het licht in 1619. In 1678 verscheen ook een Duitsche vertaling.

De preek bij die gelegenheid uitgesproken verscheen als: *predicatie tot inwijding van het pakhuis*, over Luk. II:14.

In 1670 werd hij emeritus met een pensioen van *f* 1000, en hij stierf den 11den December 1674. ‘Hij onderscheidde zich door eene onderhoudende predikwijze,’ maar tegen andersdenkenden kon hij wel eens heftig uitvaren. Cordes was een niet onverdienstelijk dichter en zijn zinspreuk was: ‘Mea portio Christus homo.’

Er bestaat van hem een portret, gesneden door Cr. van der Pas, met een Lat. vers van Schelhammer (Luth. predt. te 's Gravenhage), en een Holl. vers van Visscher (Luth. predikant te Amsterdam).

Behalve het reeds genoemde schreef hij nog:

Bijbelsche Categismus-school. Amst. 1673. Herhaaldelijk herdrukt. (Dit boek wordt besproken door Schultz Jacobi in het 1ste stuk der *Bijdragen* enz.).
Stem te Middernagt, *uyt Matth. XXV:6* enz. of *Het geest-rijk lied van wijlen Dr. Philippus Nicolai*, *waak op*, *ons roept van de muure* enz. *Schriftmatig verklaart in drie predikatien*, *door wijlen* Mr. Paulus Cordes enz. 1655. Uit het Hoogd. vertaald, op nieuw uitgegeven 1738. Een en ander over deze preeken geeft H.J. Domela Nieuwenhuis in de *Bijdragen* enz. 7de stuk blz. 23-28.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 715 en de op blz. 716 geciteerde litteratuur.

[Hendrik Cordes]

Cordes (**Hendrik)** zoon van den voorgaanden, geboren te Amsterdam in 1649 en leerling van den bekenden en geleerden Coenraad Hoppe. Hij werd te 's Gravenhage beroepen den 24sten Augustus 1674 tot opvolger van ds. Glaserus, die den 14den Augustus d.a.v. was overleden. Ingezegend door zijn vader te Amsterdam, werd hij den 12den September door zijn ambtgenoot ds. Schelhammer aan de gemeente voorgesteld. Aan de zijde van dezen ijverigen evangeliedienaar mocht hij slechts 4 jaar arbeiden, want hij stierf reeds den 28sten Juli 1678, op 29-jarigen leeftijd aan de tering. Van hem bestaat een lijkrede, opgesteld na den dood van zijn vader. Dit geschrift werd gedrukt.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 715 en F.J. Domela Nieuwenhuis, *Gesch. der evang. Luth. gemeente te 's Gravenhage*, blz. 21.

[Johannes Corel]

Corel (Johannes) zoon van Johannes Jacobus Bernhardus, zag het levenslicht te Hanau in 1787 den 10den April en werd op zeventienjarigen leeftijd, den 20sten September 1804, als student in de godgeleerdheid ingeschreven te Utrecht (cf. *Alb. Stud.* Kol. 199). Praeparatoir geëxamineerd in de classis voor Rhenen-Wijk, den 29sten Juni 1810 door Ds. A. Luberti Augustini, predt. te 't Waal en Honswijk, werd hij den 3den April 1811 beroepen te Wamel en Dreumel, alwaar hij, na in een buitengewone vergadering van de classis Nijmegen, den 16den Mei, zijn peremptoir examen te hebben algelegd, den 16den Juni, door zijn oom P.J. Vaillant, predt. te Spijkenisse, met Marcus XII:37 laatste gedeelte, bevestigd werd. Corell preekte intree in deze zijn eerste gemeente met 2 Cor. IV:5. Achtereenvolgens was hij predikant te Meerkerk (ber. 23 Juli 1816; afscheid 29 Sept. met Ps. 103:2; intree 13 Oct.

Bevestiger ds. Lammerée predt. te Leksmond met Matth. 28:20; intree-tekst 2 Cor. V:14) en te Avezaath (ber. 23 Augs. 1818, intree 15 Nov. Bevestiger ds. J.M. van Hulstein uit Wadenooyen met 2 Tim. IV:5b, intree-tekst Johs. 15:11. Afscheid 1 November met 1 Cor. XV:1 en 2).

Naar aanleiding van Psalm 103:2, vierde hij den 24sten Juni 1876 zijn 65-jarig jubileum en hij was toen de oudste dienstdoende predikant in ons vaderland. Den 10den April 1877 werd hij 90 jaar, en het was bij deze gelegenheid dat hij door den koning benoemd werd tot ridder van den Nederl. Leeuw. Met Genesis 32:10 vierde hij zijn zestigjarige ambtsbediening te Avezaath den 17den Nov. 1878. Corell overleed den 29sten Juni 1880, en hij werd den 4den Juli d.a.v. begraven.

In 1836 en 1837 verscheen te Tiel, bewerkt door hem: G.B. Winer's, *Bijbelsch zaakwoordenboek vrij bewerkt naar het Bibl. Realwörterbuch van I.B. Winer*, in 2 deelen.

[Pieter Cornelisz.]

Cornelisz. Pieter of gelijk hij zelf schrijft **Peeter**, in zijn *Sendtbrief aen de overheyt van Alcmaer,* was geboren te Alkmaar (zijn eyghene vaderlycke stadt), waarin hij was ‘ontfanghen, gheboren, opghevoedt ende gemeert.’ Van beroep was hij mandenmaker en leerling van Albert Gerritsz., al bestaat de waarschijnlijkheid dat de eerste grond voor de evangelische belijdenis in hem gelegd is door Cooltuyn. Pieter had te Alkmaar een goeden naam en toen hij in 1562 in het huwelijk getreden was, werd hem ‘binnen tselve jaer dat office van den visch afslach gegont,’ welk ambt hij tot 1565 heeft bediend. 't Liep hem mee in de wereld en de voordeelen van de vischmarkt, gevoegd bij de opbrengst van zijn mandenmakerij, maakten hem tot een gezeten burger, die van zichzelven getuigen kon, dat hij ‘met redelycken gewinne ende onderhout zyne huyse voorsorcht ende voorghestaen’ had. Conventikelen hield hij in zijn eigen huis, staande ‘op te Houtdille.’ Dit deed hij tot 1565, toen hij vluchten moest voor de inquisitie, maar in 1566 was hij weer in zijn ‘eyghene vaderlycke’ stad terug, en bij het zich meester maken van een kerk door de Protestanten, trad hij zeer op den voorgrond. Hij behoorde tot de ‘Kerksmyters’ wat hem noodzaakte op nieuw zijn heil te zoeken in de vlucht. Waarschijnlijk dat hij 't vaderland heeft verlaten is het niet, veel pleit er voor dat hij in 't noorderkwartier is gebleven, om ‘in 't heymelyk’ de gemeentens ten platten lande met vermanen en leeren bij den anderen te houden. Van hem wordt althans verhaald dat hij ‘de eerste openbare leerrede voor de Enkhuizers en anderen gedaan heeft op de groene Wyzend agter Grotebroek, wordende er daarna door hem en anderen bijna alle zondagen gepredikt, somtijds tot Hem, of te Binnewyzend, of te Lutjebroek, ofte Bovenkarspel voor een menigte van menschen.’

Zoodra de vervolging voorbij was, treffen we hem weer te Alkmaar aan, alwaar hij weldra door de overheid tot predikant bij de Hervormden werd aangesteld. Zelf vertelt hij zulks in den ‘Sendtbrief’, die vooraf gaat aan zijn: *Een golden cleynoot ende Cieragie des Bruyts Christi. Dat is: Een christelijcke onderwijsinghe wt Gods Woort, leerende hoe een gheloouich christen mensche, hem seluen waerdelijc tot de toecoemst des Heeren bereyden sal. In seuen Predicatien cortelijc vergadert ende te samen ghestelt door .... Met een Sendtbrief.* Leiden 1584[1)]. In genoemden ‘Sendtbrief’ dan lezen we: Ten derden coemt noch dit als de alder grootste ende meeste oorsake daartoe, dat uwe E (d.w.z. de overheid) my onwaerdich ende als een

1) Door v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 720 verkeerdelijk toegeschreven aan Pieter Cornelisz. den welbekenden Leidschen predikant en tegenstander van C. Coolhaes.

slechte ongheleerde persone, ende een wt uwe E. medeburghers kinderen, tot den dienste des heylighen Woort Gods ende Evangeliums Jesu Christi opghenomen hebt ende om 't selve in der kercke te predicken ghestelt; ende oock daer inne tot noch toe in myne swackheyt in dese myne bedieninghe van dit selve hoochwichtighe ampte lieffelyck verdragen.' In Jannari '73 werd aan hem en aan Jan Arentz, dien hij als zijn ambtgenoot naast zich gekregen had, door den kerkmeester Jacob van Teylingen, dertig gulden voor hun predikdienst uitbetaald. Hij was een man van gewicht en van invloed. Hij was secretaris van de 'vergaederinge der dienaren' gehouden te Alkmaar den 31sten Maart 1573. Hij heet zich hier 'dienaer der gemeynte Goids ende der stadt Alcmar in Hollant,' en in hetzelfde jaar (den 6den Juli) werd hem, door de te Enkhuizen bijeengekomen predikanten gelast, om met 'Ruardus (nl. Acronius) dienaer van Wydenesse, ende Jacobus Forestus, ouderling van Alcmaer' een antwoord te schrijven op het ingekomen 'gescrifte van den papen in Texel.' Hij is op de synode te 'Grooten-bruek' van 1574, waar hem bevolen werd een besluit te nemen in de kwestie tusschen Augustinus Hendiericxz. predt. te Oudkarspel en zijn gemeente. Praeses was hij op de synode van 1575 en door de synode van '76 werd hem opgedragen om met 'Anthuenis van Enchuysen, Sybrandus van Hem ende Bernerus van Edam' te 'disputeren met die Menonisten.' Op nieuw presideerde hij de part. N. Holl. synode in 1578 en was hij haar assessor in 1581, eveneens was hij praeses in 1583 en scriba in 1591, en het was in laatstgenoemde qualiteit, dat hij een attestatie onderteekende voor Lambertus Valckenaer 'eertyts dienaer voor een tydt tot Edam ende daernae tot Wormer ende Jisp.' Tegenwoordig ter part. synode van 1594, alwaar hij gecommitteerd werd met 'Andries Dirickx, dienaer tot Enchuyzen' om aan de 'gecommitteerden Raden van Westvrieslant ende het Noorderquartier' te verzoeken 'dat de dienaers desselven quartiers gelyck gestelt sullen moegen worden in de belooninge mette dienaers in Suythollant.' Ook zond deze kerkelijke vergadering (binnen Haerlem) hem, tijdens haar zittingen, niet minder dan driemaal naar ds. Amsingium, die weigerachtig bleef voor de synode te verschijnen. Verder werd hij met Petrus Plancius gelast te handelen met Cornelius Wiggers, 'met schriftelycke theses wt synen schriften genomen met claer bewys van onsuyverheit der leere, beginnende wt de schriften, wtgesonden aen alle de classes anno 92 ende voortgaende tot het schrift aen eenen Dirick Jans. overgelevert.' En als beide mannen bij elkaar hadden gebracht en verzameld 'de besonderste stucken wt de schriften Cornelii, strydende tegen de suyverheit der leere' hebben zij een en ander 'den synodo voorgelesen, welcke bevonden heeft, dat se niet overeen en comen noch met Gods Woort noch met den 16 artyckel der Nederlantscher confessie, van hem onderteeckent, noch ooc met de confessie, van hem in den synodo van Eedam onderteeckent.' Assessor was hij in 1596, en hij ziet zich belast om met den praeses en scriba der synode, de dienaren Clemens Martini en Cornelis Meynardi 'totten vrede' te vermanen. Eindelijk woonde hij nog bij de synode van 1598 (den 22sten Juni gehouden te Edam) en de extraordinaire vergadering, den 20sten van laatstgenoemd jaar gehouden te Alkmaar. Na dezen verscheen hij als afgevaardigde uit de classis Alkmaar niet meer ter synodale vergadering; maar het feit, dat hij er zoo vaak geweest is, dat hij herhaaldelijk in het moderamen der synode zitting had en in allerlei commissies werd benoemd, pleit voor hem en wijst er op, dat hij in kerkelijke zaken een man van gewicht was en zeer hoog bij zijn medebroeders stond

aangeschreven als man van kennis en als handhaver der leer, neergelegd in confessie en catechismus.

Op de naamlijst der predikanten te Alkmaar, te vinden achter het boekje der lijdensteksten, staat aangeteekend: 'hij nam de dienst waar in 1564 en schijnt emeritus geworden te zijn na 11 October 1609,' maar in het oudste notulenboek der Herv. gemeente leest men, dat hij den 16den April 1606, na 42-jarigen dienst, op grond van ouderdom en zwakte, vroeg of zijn zoon Cornelis Pietersz. zijn 'substituut' mocht worden, wat hem werd toegestaan. In Februari 1608 vroeg hij evenwel ontslag en verzocht hij, dat zijn zoon voor vast in zijn plaats zou worden aangesteld. In zijn laatste levensjaren heeft hij het, tengevolge van het optreden van Venator, niet gemakkelijk gehad integendeel heeft deze het hem zeer moeilijk gemaakt zooals Baudartius vertelt in zijn *Memoryen* enz. (Arnhem 1624. fo. 87), waar we lezen: 'Alckmaer is d'eerste Kercke gheweest, die haer heeft afghesondert van haren onsuyveren Ketterschen predicant Venator, die van weghen syn onstichtelick leven ende wandel, als oock om dat hy wijdt vanden rechten wech der waerheyt was af-getreden, vande Noord-Hollandsche Kercken is gesuspendeert, ende het Predicken is hem verboden, tot dat hy sich met de Kercken wederom soude versoent hebben. Maer desen stouten onbeschaemden mensche wetende dat de Magistraet dier Stad hem de handt was boven houdende, en paste op geen Kerckelicke censuren, hy ginck voort in het Predicken, Leerende wat hem goet dochte, sonder dat yemandt hem conde toomen. Als nu op den gewoonlicken tijdt de Magistraet binnen Alckmaer wiert vercoren (gelijck dat daer alle jare gheschiet) ende daer nu soodaene Mannen in-gesett waren, die hy wel wist dat van syn gesintheyt niet en waren, nochte hem niet voor staen en souden; Soo heeft hy de Burgers ende inwoonders der Stadt, die van syn gesintheyt waren, op-gerockt tegen haren wettelicken Magistraet, die de Wapenen in Handen nemende, niet eer en rustten tot dat desen wettelick vercoornen Magistraet was af-geset, ende andere die vreemt vande Religye, maer Venatori gunstich waren, onwettelick ende met ghewelt vercooren synde, het Raet-huys hadden in-genomen, ende de Raeds-stoelen hadden becleedt. So haest als dese inghedronghene Burger-Meysters ende Regierders op het cussen waren geseten, so hebben sy stracx, door beleyt van Venator, de Ouderlingen ende Diaconen der Gereformeerde Kercke af-geset, tegen alle gebruyck ende ordre der Kercken in Nederland, daer de Ouderlinghen ende Diaconen niet en staen tot de Keure der Magistraeten, maer der Kercke in de welcke sy dienen sullen. Daer nae hebben sy oock onwettelick ende teghen alle Kercken-ordre van het predick-ampt af-geset twee van hare Predicanten, eerst Petrum Cornelij, eenen ouden, vromen, Godtsaelighen Man, die nu ontrent vyftich jaren lanck met groote stichtinge het Predic-ampt aldaer bedient hadde; Ende dit nergens anders om, dan om dat hy het met Venator niet en hielt, maer hem in syne sonden ende valsche Leere strafte.' (cf. ook *Geloof en Vrijheid* 18de jg. 1884. blz. 383, waar een dergelijk bericht voorkomt als wij van Baudartius overnamen, met de vermelding, dat het ontleend is aan *Voorreden aen de Ghereformeerde Kercken Christi*; vóór de *Acta Synodi nationalis Dordrechti.* Wat Baudartius evenwel niet heeft is, dat in de *Voorreden* enz. nog staat, dat hij 'schandelic ter stadt uytgedreven' werd). Vreemd is het dat, waar Baudartius ons naar het jaar 1611 verplaatst met zijn mededeeling, hij het voor doet komen als of Cornelisz. destijds nog als predikant dienst deed, terwijl in de resolutien der Vroed-

schap vermeld wordt, dat Petrus Cornelii den 9den Mei 1610 op zijn herhaald verzoek van zijn dienst ontslagen werd. Hielp hij misschien zijn zoon nog af en toe? Dit is mogelijk en dat zoo de meening kon ontstaan, dat hij nog predikant was, toen hij voor Venator 't veld moest ruimen. Wanneer hij stierf is onbekend.

Behalve het *Golden cleynoot* zag nog van hem het licht: *Grondighe wederlegginghe*, *van seker gheschrift*, *eerst bij Jacob Jansz. een van de Waterlandtsche Wederdoopers ghestelt*, *ende nu onlancx .... Daer inne claerlijck .... bewesen wordt*, *dat een Christen*, *Christen zijnde ende blijvende*, *het ampt der overheyt bedienen mach.* Met twee voorredens .... Alcmaer 1597[1)].

Het *Golden cleynoot* bevat 7 predicatien, die 'voormaels ghedaen' waren en die in 1584 werden uitgegeven 'tot gemeene stichtinghe ende onderwysinghe van alle godvreesende gheloovige Christenen.' Voor zoo verre zulks den vorm betreft, had hij zich op beknoptheid toegelegd 'opdat de Christelycke Leser deselve te beter met lust ende sonder verdriet sal moghen lesen,' terwijl hij met het oog op den inhoud verzekerde: 'de materie selve hebbe ick also op hare ordeninghe ende deelen ghestelt, dat elck verstandigh Leser daer wt niet alleen sal connen mercken, dat alle dinghen daer inne met een seer bequame ordeninghe ende vervolch aan malcander hanghen ende dat een altyt behoort wt dat ander te vloeyen; maer dat oock in den selven een seer goede gront des waerachtigher Christelycker leere can in my aenghemerct worden'. Het boekje bevat inderdaad een betoog, waarin zeer geregeld ontwikkeld wordt; 'hoe een geloovich mensche hem selven waardelyck tot de toecoemste des Heeren Jesu Christi bereyden sal.'

In de eerste preek, wijst Pieter Cornelisz. aan hoe Gods Woord en de belijdenis des geloofs leeren, dat er een oordeel wezen zal, en dat de mensch zich daarop moet voorbereiden. De tweede dient om in het licht te stellen, waarin onze 'christelycke vercieringhe' bestaat, en hoe die gelegen is ten eerste in een waarachtig *geloof*, dat verder in zijn inhoud, oorsprong en vrucht wordt beschreven, en vervolgens in de *heiligmaking des levens*, 'dewelcke onverscheydelyck als een schalme aen een keten aen dit geloove hangt, ende wt dat selve nootsakelyck als een riviere wt haren fonteyne, ende de hitte wt de sonne ende dat vyer voortvloeyen ende volghen'. In de derde wordt de ware bekeering des harten nader uiteengezet, en worden de christelijke deugden in het algemeen der gemeente voorgesteld, terwijl de vierde wijst op de kracht, waarin de Christen alleen tot overwinning kan strijden. In de vijfde en zesde wordt ieder in het bijzonder er op gewezen, hoe hij in zijn stand en bediening zich behoort te gedragen met het oog op 's Heeren toekomst en het oordeel, dat hem te wachten staat. De laatste predicatie zet uiteen, hoe de Christen bij het gevoel van blijvende onvolmaaktheid gestemd behoort te zijn; *ootmoedig*, bij de overtuiging dat hij zooveel te kort komt, en vast *vertrouwend* tevens op de barmhartigheid Gods, die ons toch uit liefde zijn zoon tot een verlosser gaf, opdat wij zeker zouden zijn van de vergeving onzer zonde.

Een bepaalde tekst is bij deze predicaties niet te vinden, het is een 'materie,' die voorop gezet en behandeld wordt, doch bijna uitsluitend met woorden aan de schrift ontleend. Weinig of geen polemiek vindt men bij hem, geen enkel hard

1) Door v.d. Aa, *ll.* dl. III blz. 720 alweer verkeerdelijk toegeschreven aan den Leidschen Predikant Pieter Cornelisz.

woord over de dolingen van het pausdom of de tyrannie der inquisitie. Ook is er bij hem al bitter weinig op te merken van strijden tegen afwijkingen van de zuivere leer en de Gereformeerde religie. Alleen trekt hij in de zevende predicatie te velde 'teghens alle alsulcke dool-gheesten onses tijts, dewelcke een gantsche onstraffelycke volmaecte Christendom ende leven in desen vleesche in den gheloovighen wedergheboren eyschen ende roemen: niet onderscheydende den staet des gheloovighen mensches in desen leven, ende in het ghene dat hi in den toecomenden leven worden sal.' Deze uitlating en nog een uit de 2de predicatie, waar hij er den nadruk op legt, wat wij omtrent onzen zaligmaker 'Jesu Christi' moeten gelooven; zijn niet onwaarschijnlijk gericht tegen de Doopsgezinden, die te Alkmaar vrij talrijk waren en waarmee hij het altijd maar slecht heeft kunnen vinden, ook blijkens het twistgesprek dat hij met hen heeft gevoerd. Mogelijk, neen zeker zal het ook wel van ter zijde gericht zijn tegen de gevoelens van velen uit zijn gemeente, die van de 'suyvere leere' afweken en die in meerdere of mindere mate beschuldigd konden worden van Ariaansche gevoelens aan te hangen. Merkwaardig is wat hij zegt 'van dat office van de dienaren ende herderen der ghemeente,' waaromtrent hij zich aldus uit: 'Dat se sullen aenmercken dat se als opsienders, herders ende leeraers niet van den menschen, maer van den Heer selve als syne vercoorne dienaers over sijn ghemeente syn gheroepen ende ghestelt, om over deselve als syne, ende haer van hem bevolen cudde, neerstelyck ende sorchvuldelyck te waken, ende derhalven deselve met de gesonde spyse des godlycken Wöorts ende syns heyligen Evangeliums, getrouwelyck te voeden ende te weyden: haer in oprechticheyt der leere ende des levens te onderwysen: Haer selven bewysende arbeyders te wesen die niet beschaemt en worden: dat Woort der waerheyt recht snydende, ende haer selven ghetrou in de wtdeelinge van de verborgentheden Gods ende Christi bewysen; daertoe oock elck een tot den geloove aen dat Woort Gods tot een Godsalich beleven van tselve ende tot eenen neerstigen voortganck ende volherdinge int selve vermanen, haer selven oock daerin met wysheyt ende voorsichticheyt, na eens yegelycx persoon ende conditie voeghen: den onwetenden onderwysen, den swacken ende crancken opbeuren, den cleynmoedighen troosten, den ghewonden heelen ende ghenesen, den ongeordonneerden ende rebellighen straffen ende dreyghen; den loyen ende traghen voortdryven; den twistgierighen ende sectischen teghenstaen ende met den woorde Gods overwinnen, de stercken ende die wel staen bewaren ende altijt tot meerder voortganck vermanen, den gevallenen ende afgewekenen oprechten ende wederom soecken, den boosen ende hertneckighen van haer doen, nae Christi bevel, ende alsoo alsins recht toesien ende oordeelen, daer beneven oock niet alleen int ghemeen, maer oock elck in synen huyse ende personen waernemen, aenspreken, vermanen, troosten ende berispen; daertoe oock haer selven met haer gantsche leven ende exempel in hare leer, haer cudde ende goed onstraffelyck voorbeeld bewijsen.' Hoe hoog ernstig nam Pieter Cornelisz. zijn ambt op, hoe beschouwde hij het als zijn duren plicht, 'Syn talentponden trouwelyc den Heere op woeker te stellen, om daer van syn rekenschap in syn toecoemste met vreuchte tot salicheyt te doen,' en als wij dan van hem lezen dat hij, als een vroom en godzalig man, de gemeente 'vijftich jaren lanck met groote stichtinge het predicampt bedient hadde,' dan is het stellig niet te gewaagd hem te beschouwen als een man, die door zijn leven, het zegel zette op zijn werk. Hij is een man geweest, die niet mag vergeten worden,

een van wie kracht ten goede is uitgegaan. Drijver is hij nooit geweest, iets van den geest, die leefde in Cooltuyn, was ook in hem gevaren, hij was een kalme, een bedaarde natuur, die in praktijk bracht, dat het niet geschied door geweld, maar door den geest des Heeren. - Veel van zijn leven is niet bekend, maar in het ‘archief der Alkmaarsche gemeente is stof genoeg voor eene uitgebreide beschrijving van zijn doen en laten in de stad, waar hij vijftig jaren lang heeft mogen arbeiden met zegen.’ ‘Zijn gemeente had hij lief van ganscher harte, voor haar leefde hij geheel en al, in haar ging hij op, het beste wat in hem was gaf hij haar. ‘Zijn naam moet genoemd worden in de rij der mannen, die een sieraad waren van de Gereformeerde kerk dier dagen.’ Hij blijft spreken, nadat hij gestorven is, bezielend en opwekkend tot navolging.

Litteratuur: *Geloof en vrijheid* 18de jg. Rotterdam 1884. blz. 325-346, waar een studie voorkomt van J. Hartog, getiteld: Iets over Pieter Cornelisz. Dr. Hania Pzn. *Wernerus Helmichius*. Utr. 1895. reg. i.v.

[Jacob Cornelius]

Cornelius (Jacob) zoon van Thomas, koopman te Bremen en Anna Alardin, aanschouwde het levenslicht den 28sten Juni 1710. Na de Latijnsche school in zijn vaderstad te hebben bezocht, bracht hij eenigen tijd door op het gymnasium illustre d.t.p. en genoot daarna te Marpurg drie achtereenvolgende jaren het onderricht van professor Joh. Chr. Kirchmeyer. Van Marpurg kwam hij naar Utrecht en hier heeft hij 5 jaar de lessen gevolgd van v. Alphen, Mill, Albertus Voget e.a. - Proponent in de classis Amsterdam den 1sten April 1737, werd hij in September 1741 beroepen te Wamel en hier, na afgelegd peremptoir-examen in de classis Nijmegen den 1sten Nov., den 26sten daaraanvolgende bevestigd door Ds. G.W. Vinman uit Wichen en Leur met Jes. 44:12. - De intreerede was over Psalm 122:9. - Hij werd beroepen te Westbroek den 8sten Maart 1745, en hier bevestigd den 4den Juli door Ds. A. Munnekemolen met Jes. VI:1-3. Zijn werk begon hij in deze zijn tweede gemeente met het uitspreken eener leerrede over Psalm 16:5 en 6. - Afscheid te Dreumel had hij gepreekt met Handel. 20:32. - Tengevolge van herhaalde ongesteldheid zag hij zich genoodzaakt ontslag uit zijn dienst te nemen en in Augustus 1761 deed hij dit met 1 Petrus V:10 en 11. - Na zijn emeritaat vestigde hij zich te Utrecht, alwaar hij den 26sten Oct. 1772 overleed. Van hem wordt getuigd, dat hij was een ‘man van ongeveinsde godvrugtigheid, van een schrander en vaardig oordeel, ook van vele bedaardheid, gulhartig en oprecht, die door zijne aangeboore vriendelykheid, en andere loffelijke hoedanigheden, zich by yder aangenaam maakte; waarom ook 's mans gedachtenisse by alle die hem van naby gekent hebben, altoos in zegeninge blijven zal.’

Hij gaf uit: *Nuttige overdenkingen over het uitstel van Christus komste in de Waereld ....* enz. Utrecht 1768. - En in 1772 almee te Utrecht: *Vervolg der nuttige overdenkingen.* - Nog wordt hij genoemd als de auteur van *Genezing van den blinde door Jezus.*

Litteratuur v.d. Aa, ll. dl. III. blz. 732 (uitgebreid).

[Hendrik van den Corput]

Corput (Hendrik van den) zoon van Johan, eersten griffier en secretaris, daarna burgemeester der stadt Breda en Anthonia Montens, werd den 26sten Mei 1536 in laatstgenoemde plaats geboren. Hij studeerde waarschijnlijk in de rechtsgeleerdheid

te Leuven en vestigde zich, na volbrachte studie, als advocaat in zijn geboortestad, alwaar hij in 1562 in het huwelijk trad met Adriana van Bregt. Deze stierf den 24sten Maart 1584 te Dordrecht. Zijn tweede vrouw, met wie hij den 3den Januari 1586 trouwde, was Heylweg Colvius.

Al vroeg schijnt hij zich bij de reformatorische beweging te hebben aangesloten met zijn familie, en uit het verhoor in Juni 1567, dat Pieter van Keulen onderging, blijkt, dat hij zelfs als ouderling bij de gemeente te Breda heeft dienst gedaan. Met zijn vader vluchtte hij, om des geloofswille den 17den Sept. 1567, eerst naar het Kleefsche en later naar Lemgo in Lippe-Detmold, alwaar de vader den 26sten Februari 1567 overleed. Nu trok hij met zijn moeder naar Heidelberg, waar hare dochter Johanna woonde, die gehuwd was met den hoogleeraar Smetius, en het was hier dat hij, in het 'Collezie der wysheid' onder leiding van Olevianus en Ursinus, zich bekwaamde in de godgeleerdheid. Als zijn moeder gestorven was den 31sten Juli 1578, verliet hij Duitschland om terstond naar Dordrecht te reizen, dewijl hij hier den 23sten Maart tot predikant was beroepen. Ik betwijfel of deze opgave, zooals die voorkomt bij van der Aa, *ll.* dl. III blz. 733, wel geheel en al juist is en wel omdat we lezen in de acta van de cl. vergadering, den 4den Maart 1578 te Dordrecht gehouden: 'Is Hindricus Corputius van den Brodernn den consistorij der ter tidt jegenwordich tho eynen kerkendiener der gemeyntenn tho Dordrecht beroepenn met verwilligungh vnnd advuis des classis, op wyder beraat der magistraat.' Dit bericht leert ons, dat Corputius beroepen moet zijn te Dordrecht en dit wel met medewerking van de classis, vóór den 4den Maart 1578. Ook is de voorstelling dat Corput direct uit Heidelberg naar Dordrecht gekomen is niet richtig. Vóór hij hier beroepen werd; was hij bereids als predikant in Duitschland werkzaam geweest, wat duidelijk blijkt hieruit dat hij den 2den Mei 1578 met David Arondeaulx en Johs. Montanus Louenich, in de vergadering van de classis te Frankenthal den credensbrief onderteekende voor Petrus Dathenus en Engelbert Faber, als afgevaardigden naar de te Dordrecht te houden nationale synode. Algeheele instemming heeft die beroeping evenwel niet gehad, blijkens art. 12 van het op de cl. vergadering te Dordrecht, den 6den Mei van genoemd jaar verhandelde, waar we lezen: 'Diewijl Henrick de Snijder vermeijnt de sententie ouer Christianum, sij van allen Broederen niet gewillicht ende die beroepinge Henrici Corputij niet ordentlijck geschiedt, es Leuinum (v.d. Borre) ende Wilhelmum beuolen, den vergenoemden Henrick aen te dienen, dat die sententie voersz. recht es, ende die beroepinge Corputii met wille der Broederen des classis geschiedt is.' In 1579 is hij voor een tijd ter leen geweest te Breda. 'Toen hij bijna vier jaren te Dordrecht gewoond had, werd hij in de brieven van pardon, in November 1581 door den koning van Spanje gegeven, en den 25 Januari 1582 van het stadhuis te Breda afgekondigd, benevens zijne broeders Bartholomeus en Nicolaas, welke laatste reeds ten huize van zijn schoonzoon, Emanuel van Meteren, te Londen gestorven was, nog uitgesloten'.

In de kerk van die dagen, heeft Corputius een allervoornaamste plaats ingenomen. Hij is een man geweest van groote kennis, van grooten invloed, van zeldzame werkkracht en die in 't belang der kerk zeer veel heeft gedaan; een man die zeer gezien was en die èn in de bijeenkomsten van de classis Dordrecht èn ter vergadering van de particuliere Z. Holl. synode, zich met allerlei betrekkingen zag

bekleed. Zijn raad werd in tal van gewichtige aangelegenheden ingewonnen, zijn adviezen gevraagd, op zijn voorlichting den grootsten prijs gesteld. Hiervan getuigen synodale- en classicale acten, benevens de correspondentie door hem gevoerd met den Delftschen predikant Arnoldus Croesen (cf. *Werken der Marnix-vereeniging.* Serie III. dl. II (2de stuk) door H.Q. Janssen en J.J. v. Toorenenbergen. Utr. 1878). Gedurende den tijd van zijn predikantschap te Dordrecht (hij is in ons land nergens anders als vast dienaar des woords werkzaam geweest, wel bij leening) is hij als vertegenwoordiger der classis van Zuid-Holland (d.w.z. van Dordrecht) 9 maal geweest op de particuliere prov. synode, en wel in 1579 (praeses) 1581; 1586; 1587 (praeses), 1588; 1589 (scriba); 1591 (assessor); 1594 en 1598. Ook woonde hij de prov. synode bij die in 1582 te Haarlem werd gehouden, bij welke gelegenheid hij als scriba fungeerde, terwijl hij op de nationale, in 1581 te Middelburg gehoudene synode, de waardigheid van 2den scriba bekleedde.

Dat hij als een bekwaam man onder zijn ambtgenooten bekend stond en geoordeeld werd een geschikt leider in kerkelijke bijeenkomsten te wezen, blijkt uit het feit, dat hij, nauwelijks eenige maanden te Dordrecht als predikant werkzaam, reeds door de kerk[1)] aldaar naar de Z.H. synode werd gezonden en dat men hem op deze kerkelijke bijeenkomst onmiddellijk tot praeses verkoos.

Als deputatus synodi fungeerde hij van 1587-1589; van 1591-1593; van 1594-1596 en van 1600 tot aan zijn dood; terwijl hij door de synode tot inspector in de classis van Dordrecht werd aangesteld in de jaren 1587; 1590; 1591; 1593 en 1594. Met Wernerus Helmichius werd hij in 1594 benoemd als afgevaardigde (correspondens) naar de N. Holl. synode.

Uit de acta der part. Z. Holl. synode (cf. Reitsma en v. Veen, *ll.* dl. II en III reg. i.v.) vernemen we, dat hij in de zaak van Joannes Beatus te Woerden, de classe van Gouda, die geadviseerd was, op het antwoord van gezegden Beatus en ‘van den magistraet van Woorden’ terug te schrijven en wel een ‘christelicke corte antwoort, tot vrede en nyet tot twist dienende’ ter hulp kon worden geroepen; terwijl hij tevens werd aangewezen tot voorlichting in een geval van ‘swarigheyt te Gorcum.’ In 1581 wees de part. Z. Holl. synode hem aan (cf. R. en v. V. *ll.* dl. II. blz. 195. opt. XXIXe articule) om naar de algemeene synode te Middelburg te gaan. En, men lette er op, dit was een onderscheiding, die hem te beurt viel, want de part. synode wist, dat er ‘sware saecken in den synode generael’ te verhandelen zouden zijn en ze vond het daarom goed er ‘drie dienaren des Woorts ende eenen ouderling’ heen te sturen. En met algemeene stemmen werd ook Corput aan

1) Niet door de classis, maar door kerk van Dordrecht werd Corput naar de synode gezonden. Immers lezen we in art 11 van de cl. verg. van den 11den Augs. 1579 (gehouden te ‘Pietershoeck’): ‘Aengaende dat particulier Suithollantsche synode .... is goet gevonden dat die .... bescreuen sall worden tegen den 14 Septembris ende dat in der stat van Schoonhoven. Het wtscriuen sal geschieden door H. Corput, ende sall men oock scriuen an die particuleer synoden van Middelburg ende Noorthollandt, oock an die kercke van Wtrecht, van die selue vergadering oft sie ijet derwarts hebben te ontbeiden, ofte te aduijseren ende namentlick van den twijst tot Leyden. Van der kercken ende classe van Dordrecht weghen dar heinen te reijsen, sint verordinert als volgt: Ten eersten Livinus van den Borne, ende die kercke tot Dort sall verordineren 2 ouderlingen ende een predicant’. De classis wees dus wel de kerk te Dordrecht aan, die afgevaardigden zou zenden; maar liet de keus, wie gezonden zou worden, aan de kerk zelve over.

gewezen. Zou dit het geval zijn geweest, wanneer men hem niet had gekend als een man, die kennis van zaken had en die invloed kon uitoefenen. Dr. Rutgers in zijn *Acta van de Nederlandsche Synoden* (*Werken der Marnix-Vereeniging*, serie II. dl. III) blz. 339 enz., sprekende over de Middelburgsche synode, gehouden van den 30sten Mei-den 21sten Juni 1581 zegt dat: '1°. Eene naamlijst van de leden der synode, die als zoodanig gedeputeerd waren; 2°. Corte memoriën vte acten'; en verder 'allerley voirstellingen', eene 'Memorie van tgene is gehandelt inden synode provinciael te Haerlem in Martio a° XVc LXXXII' en 'Memoriën vanden acten gedaen ende gehouden inden synode der prouincie van Hollant te Haerlem, vutgeschreven tegen den XIIIen Martii 1582', van zijn hand afkomstig zijn. De acten der synode leeren ons, dat de gemeente te Breda, Corput begeerde als predikant. Dan, de synode oordeelde het niet goed, dat hij derwaarts zou gaan, hij diende te blijven waar hij was 'alsoe nochtans dat de saecke inden naesten nationalen synodo weder sal mogen worden geïntenteert'; intusschen moesten 'die van Dordrecht wt liefden die van Breda helpen versorgen.' - Dat men hem te Breda verlangde, verwondert ons niet. Immers was het zijn geboorteplaats en had hij er hoogstwaarschijnlijk nog familieleden. Ook had hij er meermalen gepredikt en hij was er in Mei 1584 nog geweest (*Werken Marnix-Vereeniging*, serie III, dl. II, 2de stuk, blz. 129).

In een schrijven van den 17den Nov. 1580 aan Arent Croese te Delft, bericht hij: 'Wij hebben voir den tegenwoordigen winter groote swariheyt voir handen, met den onderhout der armen; der armen sijn veel, een diere, beclommen (beklemde, benauwde) tijt, ende daer tegens seer weinich innekomen. Doch God de Heere sal helpen. Maer tis te beclagen ende een groote ondancbaerheyt dezes landes, dat het Euangelium hier soe lange is geprediget, ende dat noch geen gemeyne bestendige ordonnantie en is gemaect aengaende d'onderhout der armen, die recht noottruftich sijn, ende straffe der ghene die ledich gaen, bedelen sonder noot, ende heure ende heurer kynderen goet ende arbeyt onnuttelick verteeren, met monopoliën ende woecker de dierte int lant houden, ende de armen vutteeren. Het is wel Gods oordeel, over de boosheyt der tijden ende ondancbaerheyt der werelt dat God de Heere geen wijsere ende cloeckere regenten en gheeft; maer my dunct dat die gemeyne kercken ende oyck de ghene die God de Heere onder de overicheyt verlicht heeft met syner kennisse, wel meer neersticheyt hier inne behooren te doen. Laet mij eens weten, hoe ghy met u armen al staet ende oft ghy uwe bedeelinge uytstrecket buyten de lidtmaten der kercken, oft dat ghy bynnen die palen blijft.' Dit feit, dat Corput met de armverzorging dier dagen alles behalve dweepte, integendeel, dat hij haar al voor zeer slecht hield, zal wel bekend zijn geweest. In elk geval door dit schrijven wist de Delftsche predikant het, dezelfde, die straks als praeses de Middelburgsche synode zal leiden. Is het nu te verwonderen dat, als in deze vergadering de vraag gedaan wordt: 'Oft niet goet waere een ghemeene aelmoessen ende wees-ordenynghe te maken?' dit aan Corput wordt opgelegd 'te weten een Ordenynghe te stellen, de welcke ghecommuniceert met den Raedts-heere Casenbrotio, daarna gezien door de particuliere synode van Zuid-Holland, zou gedrukt worden (cf. Rutgers; *Acta* enz. blz. 439. Vgl. blz. 371 sub. n°. 30).

Nog werd Corput in 1581 door de part. Z.-Holl. synode belast, tegelijk met Sinapius en Caesarius, de kerkelijke aangelegenheden te regelen te Woerden en te Bodegraven. In 1583 zal zijn hulp worden ingeroepen in de affaire Loncius, omdat

hij geoordeeld werd, dat “dese saecken hem” aengaen en hij er bekend mee was (cf. R. en v. V. *ll.* dl. II blz. 226). Later brengt hij er rapport over uit, wat hij eveneens doet over hetgeen door hem en zijn “medeghecommitteerde ghedaen is in der saecke Bulckii ende hoe deselve Bulckius niet en hadde willen in communicatie met hen comen dan voor de overicheijt etc.” (Id. blz. 248 en blz. 250-51). - Ter zelfder gelegenheid gaf hij ook over een “langh bericht van de verscheyden handelinghen, die de ghemeente ende classis van Dordrecht met Hermanno Herberts gehad heeft van Julio af (als hij na haer aangheven zijn onrechte leeringhe op den predickstoel begonde te openbaren) tot Martium anno LXXXIII toe, waeruijt de synode den oorspronck, voortganck ende gheleghentheijt deser droevigher saecke claerlick bekent heeft.” Ja voor de zaak Herberts heeft hij zich zeer geïnteresseerd, en kennende zijn liefde voor de kerk, zijn beslisten afkeer van twist en gekrakeel, zijn ijveren voor rust en orde, omdat daardoor alleen het waarachtig belang der kerk bevorderd kon worden, bevreemdt het ons niet, dat hij zeer veel over die aangelegenheid schreef naar Delft en aan Arent Croese zijn hart uitstortte. Als Herberts te Dordrecht ontslagen was, schrijft hij den 19den Augustus 1582 naar aanleiding daarvan, dewijl de stad hierover in rep en roer verkeerde, dat hij wel graag op dien dag hulp zou hebben gehad, “voirnemelick daerom, dat doir een vreemt diener de borgerschap best tot stilheyt” zou worden gebracht; want, aldus verzekert hij “hoe onschuldich wy ons daer inne gedragen hebben, soe worden wy al voir parthydich geacht”; en hij beweert dat het hem ging als “Christo met mijnen vrunden ende metborgeren; die vallen allerhardst ende houden 't seer met Hermanno soe ick versta.” Hij verlangt wel naar Johannes van der Mijl (als haar “predicant geweest sijnde”), aangezien hij wat autoriteit had. Hij verzoekt bijstand, niet om ontslagen te worden van arbeid (die ons nochtans nu veel overvalt) .... maer oyck om 't volck beter te paeyen; want ick merck dat veel een quade ooge op ons hebben’; daarom vraagt hij aan Croese, zend onmiddellijk iemand, ‘in sulcke noot behooren geen excusatiën te gelden. Ware het noodig, dat gij in dergelijke omstandigheden verkeerende hulp noodig had, hij zou niet aarzelen ze te verkenen. Dan, de Delftsche vrienden daagden niet op, wat hem zeer speet en hij wijst er op, dat men zich in nood, als alles vredig is, licht behelpen kan, maar tegen vijanden heeft men aan bijstand behoefte. De ‘bedroefenis’ zijns harten is zóó groot, dat hij 't niet schrijven kan ‘nyet alleen van des wegen dat de kercke Godes ende dat heylig Euangelium met soe veel lasteringe beladen wert, maer oyck dat voir onse trouwe opwaeckinge ende bittere beswaernisse, die ick al den tijt mijns diensts hier gehadt hebbe, dat noch ick ende mijn dienst, als oyck mijns mededieners, vutgeschreyen wert, als schier den onvroomsten die oyt geweest sijn. Ick beschuldige nyet de vrome, die wel een ander gevoelen hebben, maer nochtans veel lidtmaten, oyck besondere onder myne metborgeren, die welcke schier handelen als oft sy betoovert waren ende daerom onrecht doen, dat sy eenige nyet eens der saecken navragen, andere gheen ontschuldinge willen aannemen. In deser grooter benautheyt soude ick certeynlick wel hulpe, troost ende bystant behoeven, maer God wille my bystaen ende stercte gheven, dat ick door goet ende quaet gerucht onbespreken moge doirgaen, ende nyet en vrage na der werelt ende onverstandigen ondanck ende achterclap. Ick en hadde nyet gemeynt, soe swaer te sijn in onvrede te staen, hoewel dese twist my nyet meer aengaet als de gemeene kercken’ .... Het aangehaalde toont maar al te duidelijk dat de weg

waarop Corput te Dordrecht ging, niet alleen van rozen was voorzien, maar hoe er ook geduchte doornen op te vinden waren, die hem zeer deden. Velen waren met Herberts ten hoogsten ingenomen en een aanzienlijke partij was er in de stad, die aan Corput de schuld gaf hiervan, dat de geliefde prediker was ontzet geworden. Dit hinderde hem, dit griefde hem, hij voelde zich neerslachtig en gedrukt en verlangde hulp van buiten, die zou kalmte en rust en vrede in de gemeente her. stellen; maar dit zou niet verhinderen, dat, hoe 't lot hem ook tegen scheen, hij toch op den ingeslagen weg zou voort gaan. God, voor wiens zaak en eer hij streed, zou hem wel bijstaan, en om ondank van de wereld en onverstandigen bedelde hij niet. Het bedroefde hem maar dat ‘doir onrechte exceptiën’ aan kerkeraad en classis de autoriteit werd benomen .... Wat het einde der zaak Herberts wezen zou, dat diende met geduld te worden afgewacht, maar hij gaf den raad ‘neerstich voir de saecke te bidden’ (Id. blz. 209). Ofschoon verzocht niet al te krachtig zich te stellen tegenover de aanvrage om Herberts te behouden, vond hij dit toch niet ‘raedtsaem.’ (Id. blz. 210). Krachtig ijvert hij ter verkrijging van een kerkordening, zooals uit vele brieven aan zijn Delftschen vriend blijkt en doet zich een geschikte gelegenheid voor, om met kracht aan te dringen, dat ze kome, dan laat hij 't niet: ‘Aengaende de kerckenordeninge dunct my noodich aengehouden, nu te meer: want dese saecke van Alençon (dit ziet op den mislukten aanslag van dezen persoon van den 17den Jan. 1583) veele tot der kercke begeerte beter sal doen consenteren, ende en sullen nyet geerne die van der kercke onmoedich maecken; want hen dat nyet dient. Nadien wy weten, dat onse saeck goet is, ja Godes saeck, soe en behooren wy dese gelegenheyt nyet te laten passeren; bidde daeromme dat yemant van ulieder ter yerster gelegenheyt de gonstige der saecken wel wille informeren, opdat het gedreven worde ende communcative met den kerckendienaers geschiede. Oyck als de Excellen. Grave van Holland aengenomen soude worden dient wel aen deselve de saecke der kercken neerstelick gerecommandeert, ende dewijl de kercke voir al behoort besorget te worden, dat sijne Excellen. nyet wille toelaten, dat die, om welcker will God de landen bewaert ende genadich is, onderdruct werden, oft dat sy gelaten werden als een huys sonder regiment’ (Id. blz. 236-237). Hem griefde 't dat de kerk verkeerde in een staat van anarchie. Een ‘vaste ordeninghe’ moest er komen en middelen dienden bedacht om ze zoo goed mogelijk te handhaven. 't Marcheerde te langzaam, viel er hier of daar wat voor, dan moest men spoediger, dan tot nu toe het geval was, tot een beslissing kunnen geraken. Niet een heel jaar wachten op een synode particulier ‘oft drie jaren ende langer op een synode generael,’ maar dat ‘altijt stedige authoriteyt sij by sulcke persoonen als van der kercke wegen daertoe gedeputeerd sullen worden, salvo soe yemandt by deselve hem gegraveert vonde, dat, mits obtemperans, hem vry soude staen sijn beclach te doen aen den synode provinciael oft generael, tegen den welcke oyck de quaestieuse saecke geprepareert soude worden by de selve gedeputeerde der kercken.’ Zoo blijven als 't was, dat kon niet, ‘want met dese anarchie’ moest, naar Corput's opvatting ‘de kercke gans vervallen ende een leelicke verwoestinge volgen.’ Er moest een particuliere synode beroepen worden ‘om de gebreken, die in Suythollandt soe vele sijn, te beteren; maar zou er iets uitgericht worden wat goed was ‘soe moste syn Excellen. oft heeren Staten eenige godsalige mannen, professie doende van de religie ende in kerckelicke saecken geëxperimenteert, com-

mitteren, die der gantsche handelinge bywoonen souden ende door welcker authoriteyt oyck de gebreckelicke persoonen' moesten beschreven worden. 'Indien' (dit was zijn stellige overtuiging) 'indien hier inne nyet gedaen wort, overmits de luyden doir de ongeregeltheyt der dienaren van de religie afkeerich worden, soe moet den gemeenen staet nootsaekelick vervallen, die sonder hanthoudinge der reyner religie nyet bestaen en sal noch en kan.' Is 't wonder dat Corput, in wien zulke beschouwingen leefden, voor de leer ijverde, voor haar zuiverheid opkwam en dat hij zulks beslist noodig oordeelde in het belang van den staat, die onvermijdelijk, bij allerlei verschil van opvatting in zake de religie, te gronde zou gaan? Er moest orde er moest regel zijn, daarvoor moest gezorgd worden, en als er verschil kwam, dan moesten er geschikte lui zijn, die onmiddellijk hun oordeel konden vellen na onderzoek, en aan wier vonnis gehoorzaamd moest worden, totdat, als de veroordeelde, hetzij kerk of persoon, zulks wenschelijk oordeelde, door een synode, een definitief besluit zou genomen zijn. En als in 1587 gedeputeerden der synode part. van Z. Holl. worden benoemd, dan vinden we (boven reeds vermeld) daartoe ook benoemd H. Corputius. Dat deze onderscheiding hem te beurt viel, verbaast ons niet. De instelling was een goede en 't werk dat op de synode te doen viel, kon nu, vóór ze bijeen was, voor een groot deel ten minste, worden voorbereid. En ook dit had Corput gewild, niet alleen als voorloopige rechters zouden ze optreden; maar ook voorarbeid moesten ze doen.

Als Corput schrijft (*W. der. M. Vereen.* Serie III. dl. II. 2e stuk): 'indien de synode, als ick vertrouwe, anders nyet gesocht heeft, als de eere Gods ende opbouwinge der kercken, soe sal deselve geerne onderricht aennemen, oft emmer in neutrale richters stellen; die van Leyden mogen oyck in haer selffs oogen nyet te wijs sijn, maer hen onderrichten laten, oft oyck tot neutrale richters verstaen. Dit soude sijn een christelicke vutcoompste, hoewel mijn raedt meer soude sijn, om der bedroeffder tijt wille, alwaer schoon aen d'een oft d'ander sijde, wat vergrepen, dat men malcanderen om Christi wille dat te goede soude houden, als 't den gront des geloofs nyet aengaet, oft tot achterdeel der kercke Christi nyet en soude geschieden' dan vinden we hem hier weer als een man, die twist of gekrakeel in den boezem der kerk zelf, als 't maar eenigzins kan, wil vermijden, niet te sterk op het eenmaal ingenomen standpunt blijven staan en trachten tot schikking te komen. Komt het er in benarde omstandigheden op aan, dan kan niets beters gedaan worden dan op God te vertrouwen: 'maer wie sijn wy, die de handt des Heeren connen affwenden; ons staet doende onse ampt de vutcoompste hem te bevelen, wetende dat hy den vyanden hare palen geset heeft, dewelcke sy nyet overtreden en sullen; ende overmits wy nyet en weten waer God de palen geset heeft, soe moeten wy in sijner vreese op syn hulpe wachten met gehoorsaemheyt, op hope biddende ende bouwende, ter tijt toe hy sijnen will met vutgang der saecken verclaren sal. Waer 't, dat onse predicatien by ons selven ende oyck by andere tot bekeeringe crachtich waren, sonder twijffel God soude sijn genadich aensicht t' ons waert keeren; sal evenwel sijnen kynderen vutcoompste gheven, ende deselve midden in den cruyce stercken ende troosten.'

Had hij de nationale synode van 1581 bijgewoond, afgevaardigd naar de synode, die in 1586 te 's Gravenhage stond gehouden te worden, werd hij niet. Dan 't speet hem niet blijkens zijn schrijven van den 14den Juni 1589 (Id. blz. 289). Integendeel

hij is blijde dat hij niet benoemd is: ‘Dat ick ditmael voorby gegaen ben, is my lieff ende is wel billick dat ick eens ruste, behalven dat die vercoren mannen bequamer sijn de saeck te verrichten.’ Hebben we hier, waar hij anderen bekwamer acht dan zich zelf, misschien te doen met een zeker soort trotsche nederigheid? In geenen deele. Meermalen toch laat hij zich in zijn brieven uit, dat hij zich beneden anderen stelt. Zoo schrijft hij den 13den Juni 1582: ‘Lieve frater, 't is een saecke die my nyet dient mits mijn occupatiën ende swaren dienst alhier, ende overmits ick nyet geëxerceert, om yet proffijtelicx te maecken; men heeft het my eens overgedragen, maer ick sal my voort wachten sulcx an te nemen; men sal wel veel bequamer daertoe connen vinden; al hebbe ick somtijts goede gedachten, die sijn my weder ontvlogen, ende maecke ick al gebroken werck, omdat ick nyet en mach daer inne continuëren,’ terwijl het in denzelfden brief, eenige regels verder heet: ‘Ick doe wat ick kan, meer en can men my niet heysschen, 't herte is wel goet, maer 't verstant cleyn en de tijt besneden.’ (Id. blz. 202).

Vernamen we bereids dat hij in 1586 niet ter Haagsche synode zou trekken, de particuliere van dat jaar, had hem weer heel wat op zijn schouders gelegd. Zoo zou hij schrijven aan Henricus Bulckius ‘om rekenschap te gheven sijns doens ende boecxkens’; zal hij een onderzoek instellen naar een verschil tusschen de dienaren van Vianen en daaromtrent met ‘seeckere ghedeputeerden wt den classe Dort, Rotterdam en Gouda’, terwijl hem ook nog werd opgelegd den twist te stillen, die er te Dordrecht was met Hendrik van Soest. Verder zou hij nog schrijven over het ‘communicatif van de kerckenordeninghe’ wat juist een kolfje was naar zijn hand.

Belangende het ‘boexken *de vera libertate religionis contra libertinos*’ zal hij schrijven aan Mart. Lydius, om dit eenmaal te effectueren[1)] (cf. R. en v. V. *ll.* dl. II. blz. 292. syn. part. Z. Holl. 1587). Tevens werd hem ook nog in dezelfde synodale bijeenkomst opgedragen de kerkelijke aangelegenheden te regelen te Moordrecht. Het volgende jaar (1588) werd hij belast het boek ‘Hermanni te doersien,’ en wat hij en zijn drie ambtsbroeders, aan wie dit werk was opgedragen, ‘ongegrondt ende werdich’ zouden vinden, om daaruit ‘aen te tekenen,’ dat zouden ze zenden aan den Delftschen predikant Donteclock, die het moest ordenen en onder bepaalde rubrieken brengen, ten einde het den deputatis synodi toe te zenden ‘om Hermanno over te leveren.’ Als een bewijs, dat hij niet alleen gebruikt werd om kerkelijke twisten en oneenigheden te stillen, maar dat hij geacht werd op elk terrein te huis te zijn, dat met de kerk in verband staat, mag stellig ook aangemerkt worden dat hem en

1) Van dit geschrift vinden we melding gemaakt door Corput in een schrijven van den 15den Maart 1581, waarin we lezen: ‘De Libertinen oft huys der liefden die thoonen hen hier stoutmoedich ende worden heur valsche boecken opentlick te coop geleeght by een boeckvercoper. Alsoe dat het noodich sal sijn, ons daer tegens hart te wapenen; doch moet ick bekennen mijn onverstandt, ick en versta heur schrijven nyet, wat sy daer mede seggen oft meynen, ick sie wel dat monstreuse dingen ende vreemt van den regel der Schrift sijn, maer inden gront en weet ik heur gevoelen nyet. Weet ghy my eenige andere aenwijsinge te doen inden scriptis Besae, Calvini oft anderen, anders dan het boecxken Calvini contra libertinos, wilt dat doch doen ....
Laet ons doch dapperlick inde weer sijn, die noot eysschet, laet onse kercke in uwen gemeynen gebeden, doch bedect, met anderen bevolen sijn, dat sy God de almechtige in eenicheyt des geloofs ende godsalicheyt des levens wille bewaren.’ Corput las dus Calvijn's geschrift om er stof uit te putten tot bestrijding van de gevoelens der Libertijnen.

zijn ambtsbroeder van der Myle zou overgezonden worden ‘de gedenckwerdige geschiedenissen ende stucken, by de gedeputeerden der dassen aengeteykent, om die ordentelyck te registreren’ en ten einde in dezen tot een goede uitkomst te geraken, werd de classis Gorcum verzocht, uit naam der synode, den predikant Geraerdus Snetenus te Vianen te ‘bidden syn memorien ende pampiren hem te communiceren.’ Weinig haalde deze maatregel uit, blijkens het rapport daaromtrent door hem uitgebracht op de part. synode van 1589 (R. en v. V. *ll.* dl. II. blz. 332), want alleen de ‘classe van Rotterdam’ had wat overgezonden. Tegelijk met het uitbrengen van zijn rapport wenschte hij echter dat de synode zich nader verklaren zou ‘wat gedenckweerdige geschiedenissen’ dienden te worden opgeteekend ‘de politijcke ende ecclesiastique oft alleen de leste.’ Werden de eerste bedoeld, dan moest hij bekennen, noch zichzelf, noch zijn collega Mylius, daartoe bekwaam genoeg te zijn en waren het ‘ecclesiastique’ dan moest hen ‘daeraff eenige ordre oft instructie gegeven worden’ dan konden zij oordeelen of ze in staat zouden zijn te doen wat van hen verlangd werd, dan wel of ‘bequamer’ dienden te worden gedeputeerd. Hij had de geschiedenissen van Laurentius Surius en Etsinger gelezen ‘daerinne de politycque ende ecclesiastique handelingen deser landen ende kercken verkeert en vervalscht werden, daerdoor in andere landen ende konincrycken der goeder saecken deser landen ongunst’ werd toegedragen ‘ende de blamatien der kercken gelooft werden tot grooten nadeele,’ hij wenschte dat daarop zou worden gelet door gecommitteerden, om er den heeren Staten op te wijzen. 't Belang der kerk alweer, die valsch beschuldigd werd, dreef hem, om aan de lastgeving door de synode, bereids in 1587 gedaan, nauwkeurig de aandacht te wijden. Getuige dat hij meeleefde met zijn tijd, las en overdacht. Hij wilde op de hoogte zijn niet alleen van wat in ons land, in den boezem der kerk, gedaan werd tegen de kerk, maar ook van de aanvallen, die van buitenaf tegen haar werden gericht. De overheid zal hij aanspreken opdat deze maatregelen zal nemen tot het tegengaan van allerlei misbruiken en ongerechtigheden (R. en. v. V. *ll.* dl. II. blz. 322 en 323) en waar de synode hem dit opdraagt, daar ontvangt hij mede de lastgeving ‘sekere stucxkens die in druck sullen mogen gegeven worden’, ‘ter gelegener tyt te oversien wt den naem des synodi om ordentelyck die in 't licht te geven’.

Ten jare 1587 was op de part. Z.-Holl. synode de zaak der bijbelvertaling ter tafel gebracht en er op aangedrongen dat deze zaak voortgang zou hebben (cf. R. en v. V. *ll.* dl. II blz. 291 en 292). Dit geschiedde ook in 1588 te Schiedam (Id. blz. 324) en nu zien we dat in 1589 (cf. Id. blz. 348) op de part. Z. synode te Gouda werd goedgevonden ‘dat int werck gestelt werde, wat in den synode particulier tot Delft beraemt was’ en dat zulks werd opgelegd aan een viertal personen, onder welke ook Corputius was, en dat ze zooveel mogelijk hun best zouden doen ‘te bedencken ende te bevorderen, wat daertoe dienlick was’. Een nieuwe bijbelvertaling, ja, dat was iets voor Corputius. Om deze te verkrijgen heeft hij zich veel moeite getroost en jaren reeds, vóór de synode hem in deze aangelegenheid betrok, had hij er al over geschreven aan Croese te Delft, nl. den 25sten Jan. 1582. Ja door enkele uitdrukkingen zou men er toe gebracht worden te meenen, dat hij in dezen, door anderen bijgestaan, zelf de hand aan 't werk had geslagen (cf. *werken der Marnix. V.* Serie III. dl. II. 2e stuk. blz. 186-187). Later in het jaar komt hij op de overzetting nogmaals terug (zie zijn schrijven van den 25sten Nov. 1582), waar hij tot Croese zegt:

‘Laet u de oversettinge des Bibels tot bevoorderinge bevolen sijn.’ ‘Ick’ (aldus wordt vervolgd) ‘ick hebbe Jannem Caen (d.i. Jan Canin te Dordrecht) van eenige Nederlandsche oversettinge geseeght’ en weinige weken later (13 Dec. 1582) heet het: ‘Vordert doch de nyeuwe translatie des Bibels ende houdt nyet op, tot dat ghij antwoirt crijcht; want ick sorge dat wel eer, als wy meynen, eene nyeuwe translatie, mogelick oncorrecter als de tegenwoirdige, op de bane comen sal.’ En dat hij zoo op die nieuwe overzetting aandrong, was naar aanleiding van het op de synode te Middelburg, in 1581 gehouden, beslotene. Het hinderde hem dat de zaak niet beter marcheerde, er moest worden aangepakt en daarom gaf hij als zijn advies ten beste: ‘om alle verhinderinge terug te setten’ en voort te varen ‘daer en tusschen sal de oversettinge Junij int françoys oyk gereet vallen; die mach men oyck daer tegen houden, maer soeveel gereetschap isser nu wel, dat men eenen stijl mach nemen; de veranderinge en sal daerna nyet soe groot vallen, als men wel meenen soude; alleenlick dat de oversetters arbeyden, soeveel mogelick is, verstandige eygene nederduytsche oft emmer gebruyckelicke woorden te nemen.’ Werd dit niet gedaan, werd geen haast gemaakt, dan zou er wel de een of ander, 't zij hier of elders opstaan, stoutmoedig genoeg om met een nieuwe vertaling voor den dag te komen, een, die het op zijn eigen hand zou doen, ‘ende mogelick arger maecken als de tegenwoirdige oversettinge, die quaet genoech is.’ Hij had er al iets van gehoord en 't zou een groote schande en schade zijn ‘voir de gemeene kercken, soo yemandt na synen sin sonder authoritheyt ende rijpe correctie dit op sijn eygen handt dede.’ Was men eenmaal maar begonnen, dan zou wel omgezien worden naar middelen ‘om 't selve bekent te maecken, opdat nyemant de handt daer aan legge.’ Zoo hier, zoo altoos, en als het hem ter oore is gekomen, dat Aldegonde, van 't werk der bijbelvertaling, hem in 1586 opgedragen, afgezien heeft, dan schrijft hij ‘dat werck mach nyet nablijven.’ Welkom moet 't hem geweest zijn, toen hij ook voor een gedeelte, met 't werk der translatie werd belast; maar er was nog iets anders noodig in dezen dan goeden wille en het is hem niet alleen niet vergund geweest te doen, wat hij zoo willig zou gedaan hebben en wat hij zoo noodig oordeelde, maar hij heeft zelfs niet mogen aanschouwen 't begin van den arbeid, dien hij zoo gaarne had meehelpen voltooien.

Goed en nuttig vond ook de part. Z. Holl. synode van 1589, dat de predikanten de dwalingen der Wederdoopers zouden weerleggen ‘met Gods Woord’ en dat ze toch vooral geen gelegenheid zouden laten voorbijgaan om dit te doen, terwijl ook ‘proffytelick’ werd geacht ‘cleyne grondige tractaetkens’ tegen genoemde godsdienstige secte te schrijven of uit een andere taal over te zetten, en wilde de een of de ander zulks doen, dan zouden ze eerst moeten gestuurd worden aan de classis ‘ende daerna Thomae Tilio, Arnoldo Cornelio, Liberto Fraxino ende Corputio’ getoond worden, vóór en aleer ze uitgegeven werden. - Geen synode wordt gehouden of Corput wordt opgedragen een of andere werkzaamheid te verrichten in het belang der kerk. Immer en altoos wilde men zich van hem bedienen en nooit is hij onwillig, maar steeds bereid te doen wat hem werd opgelegd. Nog in 1598 kreeg hij een opdracht en werd hij geroepen zijn pen te scherpen tegen Coolhaes. In het jaar 1597 verscheen: *Justificatie des magistraets tot Leyden in Hollant. Teghens de calumnien, ter saecken vande differenten, tusschen henluyden ende eenighe vande ghemeente aldaer, by denselven den magistraet wat min dan Christelicken nageseyt.* Als

een gevolg van deze nieuwe uitgave van de *Justificatie*, zag in 1598 te 'Rotterdam by Jan van Waesberghe, aende Merkt, inde Fame' het licht: *Antwoorde op de valsche beschuldiginghen door een zeker ghesworen vyandt der Ghereformeerde Religie*, *onder den titel ofte name van de Justificatie van Leyden*, *eertijts teghens de ghemeene Kercken ende Predicanten voortghebracht. Ende nu door eenighe Weder-dooperen van nieus in druc wt-ghegeven. - Midtsgaders de Verantwoordinghe vanden Dienaer*, *Ouderlinghen ende Diaconen der Kercke tot Leyden*, *naer het wt-gheven van de Justificatie ghestelt*, *ende nu door de vernieuwinghe van dezelve int licht ghegheven.* Het was dit laatste geschrift vooral dat Coolhaes een doorn in het oog was en hem er toe bracht tegen het er in gezegde op te komen met zijn: *Wederantwoort Caspari Coolhaes*, *op een faemroovende Boecxken*, *sonder naem des autheurs*, *onder eenen gedichten ende versierden naem*, *van een verantwoordinghe*, *des dienaers*, *oulingen* (sic) *ende diaconen der kercken tot Leyden*, *voor seventhien jaren*, *tegen die Justificatie van Leyden geschreven*, *ende nu eerst tot Rotterdam gedruckt by Jan van Waesbergen int jaer 1598* (Ghedruckt tot Hoorn, by Willem Andriesz. Woonende opt Noordt int Schrijfboeck. Anno 1599). En dit geschrift èn dat, 't welk de aanleiding geweest was tot het schrijven er van, kwam ter sprake in de part. Z. Holl. synode van 1599, en als uitvloeisel der hierover gevoerde discussie gaf de vergadering last aan Arnoldus Cornelii en Henricus Corputius 'met weten ende advys der ghedeputeerde een andtwoorde daerteghen te stellen tot wederlegghinghe van de generale lasteringen, die hy teghen de kercken in 't selve boecxken uytgespoghen heeft, sonder nochtans voorder op te halen die dinghen, die tot Leyden voormaels syn gepasseert, om alsoo alle occasie van nieuwen twist ende offensie, sooveel mogelycken is, te verhoeden' (cf. R. en v. V. *ll.* dl. III. blz. 128. art. 15). Den beiden boezemvrienden was dus opgedragen om Coolhaes te bekampen. Dat Cornelii en Corputius zich van hun taak gekweten hebben, is, dunkt ons zeker, want in 1600 verscheen 'Tot Delft ghedruckt by Jan Andriesz. int gulden ABC.' *Corte antwoordt op de valsche beschuldinghen end' blameringhen van Casper Coolhaes teghen de ghemeene kercken*, *begrepen in syn boecxken ghenaemt Weder-antwoordt*, *etc..... Waer inne ooc vervatet is een corte aanwijsinge end' wederlegginge van dwalinghen*, *stekende inde boecxkens end' afbeeldingen hiervoren van Coolhaes uytghegheven.* Onweerlegbaar blijkt uit het voorwoord, dat aan het eigenlijke boek voorafgaat, dat we hier de vervulling hebben van de opdracht aan genoemde twee predikanten in 1599 gedaan. Al aanstonds geeft het opschrift: 'De kercken Christi in Hollandt aenden goedtwillighen leser', dit aan. Immers van die 'kercken' was feitelijk de opdracht uitgegaan, dewijl de synode mag beschouwd worden als de mond, waardoor zij sprak. Dan er is meer wat er op wijst dat Cornelii en Corput de auteurs zijn. Als verhaald is dat Coolhaes in 1599 zijn *Wederantwoort* had 'laten uytgaen' en aan de classen in Holland het boekje had gezonden 'daer inne hy onder anderen geen kleyne beschuldingen end' lasteringhen voort brengt teghen de gemeene kercken', dan zeggen de schrijvers: 'Soo vinden wy ons genootsaeckt niet t'eenemael daer toe te zwijgen, maer op 't cortste wat te stellen tot ghemeener verantwoordinghe, ten eynde de gene die de waerheyt beminnen, wat hebben daermede sy de leugen mogen wederstaen.' En wanneer dan verder nog eens weer gezegd is, wat hen genoodzaakt heeft Coolhaes boeken te bestrijden, dan willen ze daar bij voegen: 'een corte wederlegginghe met Godts woordt, ende goede redenen van 't gene hy tegen de suyvere

waerheydt schrijft. Op dat alsoo elc een mach weten, met hoe grooten recht de synodus der Nederlandtschen kercken verklaert heeft syn Boecken niet waerdich te zijn het licht te aenschouwen; ten einde öoc een yeghelijc tegen 't fenijn, daer inne stekende, ghewapent mach zijn.' En is niet dit een duidelijke terugslag op het laatste gedeelte van art. 15 der synode part. van Z. Holl. waar het heet: 'Sonder nochtans voorder op te halen die dinghen, die tot Leyden, voormaels syn gepasseert, om alsoo alle occasie van nieuwen twist ende offensie, sooveel mogelycken is, te verhoeden' als daar gezegd wordt: 'Maer ons voornemen is niet geweest vanden voorsz. twist yet te spreken, die meer als ghenoegh door de monden van al de Werelt heeft gheloopen, ende beter ware in eewighe verghetenheydt ghestelt te worden, veel weynigher hebben wy yet willen seggen op andere particuliere dinghen; alleen is gheweest ons ooghmerc, de beschuldingen of lasteringhen die de kercken in 't generael aengaen, te bejegenen met een corte wederlegginge ende onder tusschen de vuylicheden syner dwalingen te ontdecken: alles dienende tot ontlastinghe der gemeenten by de conscientiën der vromen ende tot ghetrouwe waerschouwinghe voor verleydinge end' bedrogh' .... Het is een merkwaardig geschrift en hoogst belangrijk om tot de kennis te komen van de zienswijze en beschouwing op godsdienstig gebied van Cornelii en Corput.

Doch Coolhaes was er de man niet naar om te zwijgen en nauwelijks had het *Corte Antwoordt* het licht gezien of hij schreef zijn: *Grondtlicke waerheydt*, *op het min dan waerachtich schrijven*, *van eenen*, *schuylende onder 't decksel van die gereformeerde Kerck*, *sonder ontdeckinghe zijns Naems*, *teghens die Weder-antwoort Caspari Coolhasen.* 2 Timoth. 3 vers 8. (Ghedruckt by Peeter Gevaertsz. Anno 1600.[1)]

Over een anderen arbeid door hem in het licht gegeven, spreekt hij in een brief van den 13den Juni 1582, waarin we lezen: 'Soeveel aengaet mijne arbeyt, is op den druck, maer sorge dat het noch wel thien oft xj dagen aenlope, eer die afgedruct sal sijn; daeromme Wynandus classe van Leyden noch niet te samen mach roepen voir dat hy naerder schrijven hebbe. Ick hebbe de seyndbrieven ende titel van u noch nyet weder ontfangen; seyndt die ter stont. Lieve frater 't is een saecke die my nyet dient mits mijn occupatiën ende swaren dienst alhier, ende overmits ick nyet geëxcerceert, om yet proffijtelicx te maecken; men heeft het my eens overgedragen, maer ick sal my voort wachten sulcx an te nemen; men sal wel veel bequamer daertoe connen vinden; al hebbe ick somtijts goede gedachten, die sijn my

1) Hoe de vork aan den steel zat, d.w.z. wie de auteurs waren van het *Corte Antwoordt*, wist Coolhaes niet. Dit blijkt uit het 'Aen den goetwilligen Leser,' waarin hij zegt, na er op gewezen te hebben dat bereids de auteur van het *Antwoorde op de valsche beschuldiginghen* enz. zijn naam niet had genoemd dat 'nu voor seer corten daghen wederom opgestaen' was 'noch een ander met verzwijginge zijnes naems, onder den Tijtel van de gemeene kercken in Hollant. Maer dewijle hy selfs in die Voorrede van tselue zijn Boecxken, wel wtdruckelijck ende claerlijck bekendt, dat die eerste schrijver zijn Boecxken buyten raet ende weten van der kercken Christi in Hollandt hadde geschreven' zoo twijfelde Coolhaes er aan of 't wel waar zou zijn, dat zulks met voorweten der 'kercke Christi in Hollandt' was geschied. Zeker hij zou zulks wel gedaan hebben met 'raet ende weten van sommigen zijns ghelijcken, onder 't decksel der gereformeerde kercke schuylende,' maar, dat hij 't gedaan had met raad en wille der kerkelijke autoriteiten, geloofde hij niet. Ware dit het geval wel geweest, waarom dan geen namen genoemd. Ook kon hij niet gelooven dat 'leuen dige lidtmaten der warachtiger gereformeerde kercke Godts' zouden handelen in strijd met het door de overheid uitgevaardigde placcaat, waarin verboden werd eenige boeken te doen drukken zonder naam.

weder ontvlogen, ende maecke ick al gebroken werck, omdat ick nyet en mach daer inne continuëren. Soeveel aengaet wat Casparo voirgestelt is in de synode aengaende de kerckenordeninge ende discipline, dat in suo loco ex actis aengeroert ende hier ende daer wat daer aff geseeght, maer nyet soe vollich als ghy wel soudt wensschen, ende my dunct sulcx wel een eygen tractaetken sal behoeven, indien de kerckenordeninge geenen goeden gang wil. Wat Casenbrotius voir de staten verhaelt heeft, dunct my nyet raedtsaem op sijnen naem te roeren, maer sal op der kercke naem geset worden in de tegenwerpinge der ghenen, die meynen dat men om een opinie oft misverstandt nyemanden behoort te disciplineren enz.' - 9 dagen later, d.w. dus z. den 21sten Juni, schrijft hij: 'Lieve frater, wy syn seer neerstich om d' werck te absolveren; dese weke sullen I. en K. voldruct ende de twee volgende letteren over den sijde gedruct sijn, maer an d' eynde des boecx hebbe ick nootwendich geacht eenige tegenwerpingen te verantwoirden, dewelcke wat lang vallen, als my wel dunct dat ick doir een aengenomene gewoonheyt, oft dat ik 't gheerne de luyden instampen soude, nyet soe gebonden ende laconicus ben, als 't wel behoorde, soe sijn 't oyck materien, die seer gedisputeert worden ende calumniën subject sijn, als dat hy in sijn conscientie nyet overtuycht is, dat men de conscientiën wil dwingen, een nyeuwe vervolginge aenrichten, dat men nyemanden om een opinie oft onverstant behoort te excommuniceren etc. Waeromme ick dit nyet begeere te laten drucken sonder eygentlick met u te communiceren, is daeromme mijn begeeren dat ghy een Sondach eenmael gepredigt hebbende (ghy moecht de vroechpredigt nemen), terstont u herwaerts wilt vervuegen, om hier aff te spreken, ende van andere saecken. Ick en mach van de correctuer nyet, anders ik daer selffs komen soude'... Uit de meegedeelde citaten leeren we, dat Corput, toen hij ze schreef, een werk van zijn hand op de drukpers had, dat 't bijna afgedrukt was, dat hij nog over een en ander wat er mee in verband stond Croese wilde raadplegen en dat hij 't druk had met het nazien der drukproeven. Vraag welk werk wordt hier bedoeld? - Wanneer we letten op het feit, dat in 1582 te Dordrecht bij Jan Canin het licht zag '*Cort eenvoudich ende waerachtich verhael waeromme Caspar Coolhaes*, *predicant gheweest synde binnen Leyden*, *eyntelick den 25en Martii a*^{o}. *1582 bij den synode provinciael van Hollandt van der kercke Christi is gheexcommuniceert. Ghestelt van weghen der predicanten ende ouderlingen*, *in den voors. synode vergadert*, *tot nootwendighe verantwoordinghe der waerheyt ende onderwys derghene*, *die van der saken qualick oft onrecht bericht moghen syn*, *waerinne verhaelt wort het beghin des twists binnen Leyden*, *ende wat naersticheyt ghedaen is om dien neder te leggen ende Casparen tot afstant syns onrechts ende dwalinghen te brengen.* Rom. XVI:17; en verder, dat het woord ten slotte, gedateert is den 5den Juli van dat jaar, dan zijn wij stellig niet verre bezijden de waarheid als we in dat *Cort eenvoudich-verhael*, den arbeid zien van Corput, waarover hij in genoemde brieven spreekt. Aan Rogge onbekend, werd hierop voor het eerst gewezen door dr. Rutgers in zijn *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw* (cf. aldaar. blz. 353/354).

Door de classis Dordrecht werd hij in de vergadering van den 18den Juli 1581 gelast om met Hermannus Rahemius te overzien, "het boexken Bese van die excommunicatie, welck nu ter tyt in neder deutsch door een godzaligen broder, ouergezet is."

Waar Schotel (*Kerkel. Dordrecht* dl. I. blz. 149-158) over Corput handelt, daar

zegt hij op blz. 154: “Ook als geleerde verwierf van den Corput zich eenigen roem door de uitgave eener duidelijke verklaring van den *Heidelbergschen Catechismus*, met oogmerk, om de gevoelens van Herberts te wederleggen: dezelve uit de gemoederen van sommigen weg te nemen, en de aanvallers der ware leer het hoofd te bieden,” en hij schrijft in een aanteekening dat de titel van genoemd boek is: *Verklaringe op den Catechisme der christelicker Religie*, *so die in den Belgischen oft Nederlantschen geunieerden Provincien*, *en in der Keur-vorstelicker Pals*, *in kercken ende scholen gepredict ende geleert wordt ....* Tot Dordrecht bij Jan Canin, woonende in de Wynstrate den 1 Juny 1591. Dit werk is feitelijk een vrije vertaling van 't werk van Bastingius: *Exegemata in Catechesin Religionis Christinae.* Deze arbeid van Corput is eenige malen herdrukt. Dat de druk van 1591 de eerste is geweest kan blijken uit wat hij den 17den Mei 1591 schreef: “De Catechisme is opd'eynde, des ick blijde ben, 't heeft my veel moeyte geweest; d'welck my doch niet verdrieten en sal, mach mijne cleyne arbeyt der kercke Gods aengenaem ende proffytelick sijn: praestiti quod potui et quantam per occupationes licuit.”

Corput is een man geweest van zeer groote verdiensten voor onze vaderlandsche kerk. Nog veel te weinig gekend, behoort hij almee tot de grondvesters der Gereformeerde kerk, is hij een harer steunpilaren geweest in de dagen van haar strijd tegen allerlei onrechtzinnige richtingen. Vijand van het libertinisme van Coornhert, van de beschouwingen van Coolhaes en van alle dissenters[1], was hij, niettegenstaande dit, toch een man, die gematigd mag heeten. Maar hij wilde orde, regel, eenheid, zich bewust er van dat hierin alleen kracht school en dat daardoor slechts de kerk, die macht kon krijgen en dien invloed kon uitoefenen, die hij noodzakelijk oordeelde.

Als proeve voor zijn gematigdheid wijst bv. v.d. Aa (*ll.* dl. III. blz. 734) er op, hoe hij handelde tegenover Leicester. Dit ziet evenwel m.i. niet op godsdienstige maar op staatkundige zaken. Een ander en beter voorbeeld schijnt mij toe te wijzen op dat, wat hij den 21sten Oct. 1579 schreef, waar het heet: “Aengaende Corenhart indien de Staten heur voirnemen int werck noch nyet en hebben gestelt, soe en kan ick nyet ongeraden vinden, wat te antwoorden; maer hoet korter geschiet, hoe beter, want op hem is nyet te wynnen, ende sulcke particuliere kriegen goet waren verhuedet. Ende in alle gevalle soe docht ons in synode, dat alle de woorden die eenige verbitteringe souden mogen voortbrengen beter vtblijven, want het nyet noodich en is de waerheyt daarmede te verantwoorden. Ende hoe wel sijn bittere schrijven sulcke antwoirt wel verdienet, soe en konnen wy nyet beter doen als dat wy onse Christelicke moderatie in alle dingen bewysen, soe ick nyet twijffele, dat uwe sulck oyck verstaen” (cf. *W.M.V.* Serie III. dl. 2. 2e stuk blz. 117).

Ten slotte wijzen wij er nog op, dat, ook uit de acta van de classis v. Zuid-Holland (d.i. Dordrecht) en uit de acta van den kerkeraad van genoemde plaats, blijkt hoe een werkzaam aandeel Corput heeft gehad aan alles, wat met kerk en kerkelijke aangelegenheden in betrekking stond.

Ook door de Staten werd hij gebruikt om “sekere kerkordeninge in Holland” mee te helpen maken en een voorgaende concept te doen resumeren”[2] en in 1593 is hij

1) Over Wederdoopers spreekt Corput b.v. ook bij Hessels. *Eccl. Lond. Bat. Arch*, T. III. p. I. p. 611.
2) cf. Bor. *Nederl. Hist.* dl. III. fo. 556 enz.

tot bijlegging van de daar heerschende kerkelijke twisten naar Utrecht gezonden, om te trachten hier vrede en eensgezindheid te verkrijgen. Hij heeft er echter zeer weinig uitgewerkt.

Corput stierf 'na 23 jaren met onvermoeiden ijver en voorbeeldige getrouwheid, de Dordsche gemeente gediend te hebben, den 22sten Augustus 1601, aan eene langdurige en pijnlijke ziekte. 'Zijn overschot rust op het koor der Augustijnen kerk.'

Litteratuur: Dr. G.D.J. Schotel. *Kerkel. Dordr.* dl. I. blz. 149-158. - v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 733-735. - Glasius *ll.* dl. I. blz. 305-306. - Bor, *Nederl. Historiën* (uitgave 1679) dl. III f°. 556-561 en f°. 728 enz. - *Werken der Marn. Vereeniging.* Serie III. dl. II. 2e stuk. (Utr. 1878). Zie reg. i.v. - Id. serie II. dl. III (Rutgers, *Acta van de Nederl. Syn. der* 16*de eeuw.* Utr. 1879). reg. i.v. - Reitsma en v. Veen. *ll.* dl. II en III. reg. i.v. - *Acta cl. Dordrecht. Ms.* - Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavum Archivum.* T. II en III. Reg. i.v. - H.Q Janssen, Cat. *v.h.o. S. archief.* blz. 8. sub. o en p.; blz. 80. sub. 73. N°. 1. - Dr. J. Hania Pzn. *Wernerus Helmichius.* Utr. 1895. reg. i.v. Hendrik v.d. Corput.

[Abraham van den Corput]

Corput (**Abraham van den**) zoon van Isaak en Alith de Witt, aanschouwde het levenslicht te Dordrecht den 7den Januari 1599. Hij studeerde in de godgeleerdheid (in het *Alb. Stud.* der Leidsche hoogeschool komt zijn naam evenwel niet voor), en werd in 1626 predikant te Giessen-Nieuwkerk; doch moest wegens voortdurende lichaamszwakte, in 1639 ontslag nemen uit den dienst. Hij vestigde zich daarna te Dordrecht, alwaar hij den 30ste October 1670 stierf.

Hij gaf uit: *Het leven en de Doot van den zeer beroemden D. Philippus Melanchton*, *behelzende met eenen de gedenkweerdigste zaken*, *zo in de Kerke als polietie voorgevallen*, *van het jaer 1520 tot den jaere 1560 in Duitsch-land en de aengrenzende Provintien. Mitsgaders de tien jaerige en zeer wreede gevangenisse van zijn schoon-zoon D. Caspar Peucerus*, *wegens de belijdenisse der waerheit*, *in het stuk van de leere des H. Avondmaels etc. Versiert met afbeeldingen der voornaemste Reformateurs.* 2de druk. (De eerste verscheen in 1662). Te Amsterdam 2 dln. - Het boek is een verzamelwerk, waarin bijeengebracht is zoo ongeveer alles, wat tot op de eerste uitgave over Melanchton verschenen was; maar bevat geen nieuwe beschouwingen. Het boek werd met graagte ontvangen en veel gelezen.

De goddelicke vierschare, *dat is ontdeckinge der Hemelsche oordeelen. Voorgesteld in gedenck-weerdige exempelen.* Utr. 1659. - Amst. 1662-69. 4 dln.

Behalve deze gedrukte boeken, liet hij nog na in handschrift een *historie der Turken en over het Turksche hof* en een *Verhandeling of Petrus ooit te Rome geweest is.*

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl III blz. 735 en 736.

[Willem Corsman]

Corsman (**Willem**) (**Corsmannus Guilielmus**) werd in het jaar 1590 te Leiden geboren en den 20sten Februari 1602, als student bij de faculteit der letteren ingeschreven. Geëxamineerd, werd hij in 1622 predikant te Baardwijk, waar hij bleef tot zijn dood in 1644. Hij heeft zich een naam verworven door een nieuwe vertaling

te leveren van Calvijn's *Institutio Christianae religionis*, onder den titel: *Institutie ofte Onderwysingh in de Christelicke religie* ... Nu van nieuws uyt het Latyn en François getrouwelijk overge-set door Wilhelmus Corsmannus, wijlen dienaer des

Heyligen Euangelii tot Baerdvviick onder het classis van Gorinchem ... Amsterdam 1650.

Toen deze uitgave verscheen was Corsman reeds 6 jaar dood. Ze werd bezorgd door Jacobus Hollebekius, destijds predikant te Amsterdam. Studiegenooten en vrienden van af de 'triviale schole tot Leyden' en later beide de lessen genoten hebbende aan de Leidsche academie, geeft de Amsterdamsche predikant van zijn Baardwijkschen ambtsbroeder een zeer loffelijk getuigenis als hij van hem schrijft: 'Hij is een bysonder liefhebber gheweest van welsprekentheydt, ende onder anderen, van onse Nederduytsche Tale, neerstigheyt doende, dat deselve op een goede maniere uytgesproken ende met een soet vloeijende stijl mochte voortgebracht werden, 't welck in dese nieuwe oversettinghe sijn ooghmerk oock gheweest is: Hij was zeer vroom ende Godtsaligh van leven, gelijck al die konnen getuygen, die met hem hebben verkeert ende omgegaan. Een Persoon, yverende voor de Eere ende Leere der Waerheydt Godts, welcke oock niet sonder merckelicke vrucht, sijnen Dienst met Godts zegen in syn kercke bekleedet heeft'.

Zeer veel moeite heeft Corsman zich gegeven om een juiste vertaling van Kalvijn's werk te leveren en hij heeft werkelijk een uitnemende overzetting in keurig Hollandsch te voorschijn gebracht.

Naar verdienste is zijn arbeid geprezen door Sepp in zijn *Bibliographische Mededeelingen.* Leiden, 1883, blz. 105 en 106.

[Melchior Corstius]

Corstius (**Melchior)** geboren in 1749 te Maastricht, was de zoon van Melchior, notaris en directeur der militaire magazijnen aldaar en diens huisvrouw J.H. Bartin. Vanaf zijn jeugd reeds openbaarde zich bij hem de begeerte om predikant te worden, en na genoegzaam te zijn voorbereid voor het academisch onderwijs, ging hij naar Utrecht, alwaar hij in 1764 als student werd ingeschreven. Vreemd is het, dat 's mans naam, ofschoon hij te Utrecht zijn geheele studietijd doorbracht, niet is ingeschreven in het *Album Studiosorum.* Praeparatior werd hij geëxamineerd door ds. Vetter, predikant te Anken en Vaals, den 31sten Juli 1770. Beroepen te Velp, den 7den Nov. d.a.v., werd hij hier, na door ds. Lud. Schemkes, den 19den Dec. peremptoir te zijn geëxamineerd, den 13den Januari 1771 bevestigd door H. Ribbers uit Arnhem. Achtereenvolgens vinden hem werkzaam te Wezel (ber. 9 Oct. 1779, afsch. te Velp den 1sten Dec. met Handel. 20:32; bev. den 12den Dec. met Handel. I:8 door ds. J.H. Wintgens, intree-tekst Nehemia II:20); Delfshaven (ber. 18 Febr. 1784; afsch. te Wezel 23 Mei met Deutr. 30:19, intree 6 Juni met Psalm 24:7 en 8, bevestigd door ds. Jac. Rijsdijk Takens met Hebr. 13:17); Gorinchem (ber. 7 Maart 1785, afsch. 8 Mei met Hand. XX:32, bev. den 15den Mei door ds. J.P.C. Hoogvliet met 2 Cor. 1:20-22, intree den 18den met Ps. 45:5); Groningen (ber. 4 Sept. 1788, afsch. 9 Nov. met 2 Cor. XIII:13; intree 30 Nov. met Coll. I:28, 29. Als bevestiger trad op ds. L. van Bolhuis met 2 Cor. V:19*b*). Te Groningen was Corstius de opvolger van Theodorus Brunsveld de Blau, die om zijn patriotische gevoelens was afgezet. De regeering der stad, overtuigd van de Oranjegezinde denkbeelden van Corstius, had den kerkeraad te kennen gegeven, dat hij dezen wel op het drietal wilde hebben ter aanvulling, dewijl ds. Wolterbeek predt. te Leeuwarden, als beroepen te 's Gravenhage,

afgevallen was. Niet onwaarschijnlijk is, dat prof. Abresch, Corstius heeft aanbevolen. Zeker is, dat aangaande hem infor-

maties zijn ingewonnen bij den Arnhemschen predikant Ahasverus v.d. Berg (cf. Dr. S.D. v. Veen, *Eene bede om reductie* Gr. 1894, afzonderlijke uitgave blz. 259). Hij stierf den 14den Mei 1815. Hij heeft met trouw en toewijding zijn werk in de gemeente verricht 'ten allen tijde zich zelven gelijk en getrouw, volhardende in den dienst van den Heer, welken hij van zijne jeugd af aan gediend had, tewijl zijne pogingen door velen gewaardeerd, aan velen gezegend werden.'

Met zilver werd hij bekroond in 1804 door het Haagsch genootschap, voor het door hem ingezonden antwoord op de uitgeschreven prijsvraag: *de Spiritus sancti vera atque aeterna deitate* (cf. *Arch. voor kerkel. gesch. inz. van Nederl.* dl. V. Leiden 1834 blz. 267 en *Boekzaal* 1804*b* blz. 207 en 350). Dit antwoord, met dat van H. Beusekamp te Zutphen, 't welk eveneens met zilver werd bekroond, is gebruikt ter aanvulling van de met goud bekroonde verhandeling over dezelfde materie, geschreven door J.A. Lotze, predt. te Maartensdijk (prov. Utrecht). Ten onrechte schrijft v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 741 aan den zoon toe, wat door den vader is verricht.

Nog verscheen van hem in druk: *Jubeljaars-Predikatie ter gedachtenis van de hervorming in de stad Groningen.* Gr. 1794.

Litteratuur: Dr. S.D. v. Veen, *Eene bede om reductie* enz. blz. 258-261.

[Melchior Corstius]

Corstius (Melchior) oudste zoon van Melchior, die voorafgaat en Maria van Wijke, was den 10den Oct. 1774 te Velp geboren. Hij studeerde te Groningen en werd, na den 25sten April 1797 in de classis Winschoten afgelegd peremptoir examen, den 11den Juni, door zijn vader, met 2 Tim. IV:5*b* in zijn eerste gemeente Zellinge (Sellinge) ingeleid. Hij begon hier zijn arbeid, sprekende over 1 Cor. I:23-24. Hij was achtereenvolgens predikant te Cirkwerum (Oost-Vriesland) (1799), daarna te Stedum (1801) en eindelijk te Beerta (1815). In deze gemeente is hij werkzaam gebleven tot zijn dood, die hem, den 22sten April 1844, na een kortstondige ziekte uit het leven rukte. De lijkrede op hem werd uitgesproken naar aanleiding van Phil. I:21 door zijn ambtgenoot R. Engels uit Nieuwolda.

Van hem zag het licht:

De Christelijke Menschenvriend in verhalen voor burgers en boeren, uit het Hoogd. vertaald. Gr. 1806.

Tweetal redevoeringen ter aanbeveling der belangen van het Bijbelgenootschap. In vereeniging met H. Bouman. Gr. 1819.

De apostelen van Jezus in hun leven en daden geschetst; uit het Hoogduitsch vertaald. Gr. 1823.

Handboek der christelijke geloofsleer. Gr. 1829.

Verkort handboek der Christelijke geloofsleer ten dienste van minvermogenden. Gr. 1836.

Proeve van betoog van het groote belang der kennis en des geloofs aan de godheid van onzen Heer Jezus Christus. Rott. 1837.

Tiental nagelaten leerredenen. Met een voorrede door J. Corstius. Gron. 1845.

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl, III. blz. 740-741.

[Jacobus Corstius]

Corstius Jacobus broeder van den voorgaande, aanschouwde het levenslicht te Gorinchem in 1786. Na volbrachte studie aan de academie te Groningen, werd

hij candidaat tot den H. dienst in de classis Groningen en 't Gorecht, den 11den Maart 1806 en reeds den 12den Mei werd hij beroepen te Ferwerd, om hier, na den 16den Juni peremptoir te zijn geëxamineerd, den 17den Augustus te worden bevestigd door zijn vader met 1 Petr. V:2, 3 en 4. Zijn werk aanvaardde Corstius, sprekende over Handel. IV:12. - Hij was achtereenvolgens werkzaam te Garsthuizen (afsch. te Ferwerd 31 Jan. 1808; intree 14 Febr. met Ezra IV:1; bevestiger zijn broeder uit Stedum met Johs. IV:14); te Hoogezand (ber. 7 April 1811; bev. den 12den Mei door Ds. Oosterleek met Jac. I:21*b*; intree tekst 2 Cor. IV:17); Enkhuizen (afsch. te Hoogezand 26 Maart 1822 met 1 Thess. II:1; bev. 14 April door Ds C. van Tricht met Lc. 24:47; intree-tekst 1 Cor. 13:1-3); Amsterdam (ber. 24 Juni 1828; afsch. 28 Sept. met Efese VI:23 en 24; bevestigd door Ds. A.H. ter Hoeven den 12den Oct. met 1 Cor. IV:16 en 17; intree den 15den Oct. met Efeze V:28). - Te Amsterdam overleed Corstius den 12den Juli 1847, ten zeerste betreurd door de gemeente, die hem liefhad. ‘Door een getrouwe en gemoedelijke Evangelieprediking, door nauwgezette en ijverige vervulling zijner herderlijke pligten, en door hartelijke en onvermoeide deelneming aan alles, wat tot beoefening van geloof en godzaligheid strekken kon’ heeft hij zijn ambt waardig vervuld, terwijl hij door zijn betrekking als secretaris van het tractaatgenootschap en door zijn veelvuldige geschriften trachtte nuttig te zijn.’ Ook onder ‘zijn ambtgenooten was Corstius zeer gezien en geacht, door zijn nederigheid, voorkomende vriendelijkheid, hulpvaardigheid, medewerking en Christelijke gezindheden.’

Hij schreef:

Christelijk handboek voor kranken, *bejaarden en stervenden.* 2de dr. Gron. 1823.

De ware vergenoegdheid voor alle menschen verkrijgbaar, *of lessen van christelijke levenswijsheid.* 2 dln. Gron. 1825. - *Euthanasia*, *of christelijke voorbereiding voor den dood.* 2de dr. 2 dln. Gr. 1824.

Spreuken van onzen Heer Jezus Christus, *in Christelijke vertoogen.* Gr. 1825.

Christelijke raad en troost in donkere dagen; een woord uit het hart tot het hart van allen, *die goeden raad en troost noodig hebben en ontvangen willen.* Amst. 2 st. 1822.

Over de wedergeboorte en heiligmaking, *zijnde een vervolg eener Proeve van bijdragen tot de zede- en beoefeningsleer van het Christendom.* Amst. 1832 en 34. 2 dln.

Proeve van bijdragen tot de zede- en beoefeningsleer van het Christendom.

De wandel met God, *in de gemeenschap met onzen Heer Jezus Christus.* Amst. 1837. 2 dln.

Eubiosis, *of het christelijk welleven. Godsd. overdenkingen ter bevordering van wezenlijk en duurzaam geluk.* Leid. 1843, 2 dln.

Eenvoudig onderwijs. Tegen dit boekje van Corstius, en tegen andere geschriftjes over godsdienst-onderwijs van S.D. de Keizer; J.C. Fabius; J. Prins en M. van Meeteren, schreef Z.H. van der Feen zijn *Waarschuwend onderrigt omtrent het Eenvoudig onderwijs in de christel. leer ....* Amst. 2 st. 1834, en naar aanleiding hiervan weer zag, in 1836 te Amsterdam het licht: *Broederlijke aanmerkingen tegen den broeder* Z.H. van der Feen, door H.K.

Van der Aa, *ll.* dl. III vermeldt op blz. 742 nog: *De kennis van onzen Heer Jezus Christus*, *of christelijke beschouwing van zijn persoon en leven*, *leer en daden*, *dood en heerlijkheid.* Amst. 1827.

De brief van Paulus aan de Efeziërs, *in bijbeloefeningen.* Amst. en Gr. 1830.

Vele der door Corstius vervaardigde geschriften werden eens of meermalen herdrukt, wat als een bewijs gelden mag hiervoor, dat ze gelezen werden.

Bijdragen van hem komen ook vele voor in het *Maandschrift* uitgegeven door den ring van Amsterdam. Zoo bv. in n°. 6, jg. 1847 een artikel over *Eeuwig-leven*. - Verder werkte hij nog mee aan den *Bijbelschen Almanak.*

Zijn Christendom was meer ascetisch dan leerstellig; vooal lei hij nadruk op een practische toepassing van het Christendom in het leven.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 741-42 (uitgebreid).

[Cornelis Cortensz]

Cortensz Cornelis (Cornelius Christiani. Cornelis Corstenssen) werd te Gorinchem geboren 'en wordt een voor zijn tijd deftig en taalkundig godgeleerde genoemd.' Wanneer, dit bleek tot nu toe niet, maar hij is eerst predikant geweest te Vlaardingen[1)] en pas in 1574 (ber. 9. bev. 29 Sept.) kwam hij te Delftshaven, waar hij in Juli 1582 gestorven is. Zijn opvolger te Delftshaven was Pieter Cornelisz., die hier den 1sten Nov. 1582 uit Leiden werd beroepen en in April 1591 naar Schiedam toog.

Hij vervaardigde: *Uytlegghinghe des Catechismi der gereformeerde christelicke kercke in Neder Duytslandt;* welk boek in 1598 te Leiden verscheen, door de zorgen van Willem Vinck Dirksz., die predikant was te Katwijk.

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. III blz. 740. - Dr. F.L. Rutgers, *Acta van de Nederl. Synoden der 16e eeuw.* Utr. 1889. blz. 282, 298 en 476.

[Johannes Arnoldi Corvinus]

Corvinus (**Johannes Arnoldi**) ook wel **Ravens**, **Corvinus a Belderen** vaak ook **Johannes Arnoldi** geheeten, werd geboren te Leiden. Als collegii alumnus werd hij bij de litteraire faculteit ingeschreven den 19den Juni 1595. Na eenigen tijd als student te Leiden te hebben gestudeerd is hij, ter voltooiing zijner studie, naar Frankrijk getrokken. We meenen de waarheid niet te kort te doen, wanneer wij hem in Frankrijk laten vertoeven, zulks afleidende uit hetgeen W. Helmichius den 5den April 1605 schrijft aan den Delftschen predikant A. Cornelisz. Croese: 'Deselve (d.w.z. Johannes Arnoldi) gevraecht sijnde wat men in Vranckr. seyde van Armin. verhaelde oock veel in laudem ejus: doch datter oock geseydt worde dat hij eenige particuliere opiniën hadde: maer evenwel, dat men hem hielt voor een seer scherpsinnich ende cloeck theologant' (cf. *W. de M.V.* Serie III, dl. IV, blz. 268). Stellig is de bedoeling deze, dat Corvinus zeggen zou, wat hij, in Frankrijk zijnde, aangaande de godgeleerde denkbeelden van Arminius had gehoord; en waar anders kon hij daarvan gehoord, waar anders zou hierover gesproken zijn dan in Protestantsche kringen aan een universiteit, waar men in deze dingen belang stelde. Vanzelf komen we op de gedachte om hier te denken aan de academie te Sedan, die in dien tijd zeer veel buitenlandsche theologen trok. - Na zijn terugkeer in ons land, werd hij opnieuw te Leiden ingeschreven en nu bij de theologische faculteit den 2den September 1605. Peremptoir werd hij geëxamineerd in de classis Leiden, na d.t.p. beroepen te zijn, ten overstaan van de deputaten synodi, Franc. Lansbergen en F. Hommius, den 7den Maart 1606,

1) 'Is oock besloten, dat men Cornelium Christiani, eertijdts dienaer van Vlaerdinghen, seijnden sal om de kercke van Delfshaven te bedienen'. - Reitsma en v, Veen. *ll.* dl. II. blz. 152.

terwijl de bevestiging plaats greep den 27sten Mei van laatstgenoemd jaar. - Was hij aanvankelijk behoorende

tot de Gereformeerde partij, en is hij door invloeden van buitenaf op hem uitgeoefend, van lieverlede van zienswijze veranderd? Er is eenige reden om dit te gelooven? Immers op een maaltijd te Leiden gehouden, en waarbij ook tegenwoordig was Johannes Arnoldi 'Leydensis alumnus' (hij kon den 5den April 1605 nog als zoodanig bestempeld worden): 'die se (d.w.z. vrienden en aanhangers van Arminius) oock seer aengaen om te brengen tot hare meyninghe.' Is dit zoo, dan zijn ze in hun pogingen geslaagd en hebben ze Corvinus tot hun beschouwingen overgehaald. - Vooral na 1608 is hij met zijn ambtgenoot Van den Borre, krachtig voor de Arminiaansche fractie opgetreden (cf. dr. P.J. Wyminga, *Festus Hommius*, Leiden, 1899, blz. 176). Na den dood van Arminius, toen Gomarus alleen als professor in de theologische faculteit was achtergebleven, werden heeren curatoren door de gedeputeerden der kerken ernstig gebeden een man te benoemen, 'die vrij ware van alle suspicie van verkeerde leere en werden hun ook ettelicke treffelicke Theologanten gerecommandeerd,' doch aan deze recommandatie wilden heeren curatoren niet, die meest het oog hadden op Corvinus, den man, die ook zeer gewenscht werd als opvolger van Arminius door de burgemeesters van Leiden en door Wtenbogaert. Met al de kracht die in hem was, verzette Hommius zich tegen die aanstelling, hoewel hij vreesde 'dat de partij van Wtenbogaert, zij het dan ook tegen den zin van alle kerken, toch wel verkrijgen zou wat zij wilde.' Door toedoen van de prinses van Oranje werd, den 17den Maart 1610, Wtenbogaert benoemd, en op de vraag, wien hij als ambtgenoot naast zich krijgen zou, antwoordde men 'wien hij als zoodanig zou wenschen en nadat hij toen eerst vruchteloos op Corvinus had gewezen, vestigde hij de aandacht der curatoren op Vorstius' .... 'Nadat Wtenbogaert had bedankt, werd weer over Arnoldi gedacht, maar hoogleeraar is hij niet geworden.

Lettende op het feit, dat in elk geval door de Staten van Holland een man werd gewild, die kennis van zaken had, mogen we besluiten, ook al was dan Corvinus behoorende tot de Arminiaansche partij, dat hij toch zeker wel een geleerd man is geweest. Op de Haagsche Conferentie in 1611 voerde hij het woord en met de pen bestreed hij in geschrifte zijn tegenpartij. In 1609 gaf hij uit:

Christel. ende ernstige vermaninghe tot vrede aan R. Donteclock over sijne t' samensprekinge van de vertaelde theses .... Gomari ende ....Arminii .... Waer inne het verschil datter is tusschen de voorn. profess .... wort .... ontdeckt, ende .... aenghewesen, dat 't ghevoelen d. Arminij met het rechtsinnich der gevoelen geref. Kercken niet en strijdet. Alles tot voorstant der waerheyt ende betrachtinghe van vrede in de kercke,... 1609. Herhaaldelijk herdrukt, bestaat dit werk ook in het Latijn onder den titel: *Christiana et seria admonitio ad R. Donteklok de colloquio illius de translatis thesibus Gomari et Arminii* 1609.

De door P. Bertius over Arminius gehouden lijkrede vertaalde hij onder den titel: *Petri Bertii Liick-oratie over de doot van den Eerw .... Jacobus Arminius*, Dewelcke by hem is ghedaen in de latijnsche tale .... den 22 Oct. 1609. Ende namaels door een liefhebber verduyst. Leyden. 1609.

Schouwe over d. Fr. Gomari Proeve van .... P. Bertii aenspraeck, by een van sijn discipelen .... uytgegheven; waerinne de ghetrouwe dienaers van den blame die haer opgheleyt wort, dat sy veranderinghe in de waère religie soecken in te brenghen ghesuyvert, en de puncten die soo hart hedensdaechs gedreven worden, de gemeente voorgestelt worden, enz. 1610.

Instructio contraria adversus Gomari praemonitionem. 1610. In onze taal onder den titel: *Teghen-bericht jeghens d. Fr. Gomari Waerschouwinge over de vermaninghe tot vrede ....* aen R. Donteclock, *ghedaen* enz. 1610.

Defensio sententiae d. J. Arminii de praedestinatione, *gratia Dei*, *libero hominis arbitrio etc.*, *adversus ejusdem a. D. Tileno .... editam considerationem.* Auth. J. Corvino. Lugd. 1613. Dit geschrift werd door Corvinus opgedragen aan curatoren en regeering der stad Leiden. Met index en Lat. gedicht 'In Tileni et Corvini adversarios de praedestinatione disputationibus. Het is gericht tegen: *consideratio sententiae J. Arminii de praedestinatione gratia Dei et libero arbitrio hominis*, *apud ord. Holl. et West-frisiae ab eodem declaratae.* Francof. 1612.

Responsio ad J. Bogermanni .... Annotationes, *quibus vindicatum à .... H. Grotio .... Pietatem .... ordin. Holl. et Westfr. denuo impugnavit .... Pars prima.* Auth. J. Corvino. Lugd. Bat. 1614. Opgedragen aan de Staten van Holl. en Westfr. (Tegen: *Ad scripti .... H. Grotii, ill. Holl. ord-fisci advocati*, *partes priores duas*, *in quibus tractat causam Vorstii et Remonstrantium*, *sive pastorum qui sequuntur sententiam J. Arminii, annotationes in gratiam lectoris veritatis studiosi conscriptae a J. Bogermanno.* cet.... Leov. 1614. En dit pamflet van Bogerman was op zijn beurt weer gericht tegen *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas .... vindicata:* per Hugonem Grotium. Lugd. Bat. 1613).

Responsio ad J. Bogermanni .... Annotationes ...., *pars altera; in qua eorundem ordin. decretum pro pace ecclesiarum prolixe defenditur* a. J. Arn. Corvino. Lugd. Bat. 1616.

Corvinus was mede onderteekenaar van de remonstrantie, behoorde tot de geciteerden voor de synode te Dordrecht 'en werd met de anderen naar Waalwijk gevoerd, alwaar de gecommitteerden tot verzorging der kerken de eerste veertien dagen te zijnen huize vergaderden. Daar was hij een der meest werkzame leden. Toen al de uitgezette predikanten te Antwerpen zich bereid verklaarden in het land terug te keeren, 30 September 1619, werd raadzaam geacht voor het beleid der zaken, dat, benevens de direct. Wtenbogaert, Episcopius en Grevinckhoven, ook Corvinus zich met Poppius en Niellius voor als nog buiten 's lands zouden houden, totdat de nood der kerken anders zou vereischen, om ondertusschen de kerken te dienen met advys en raadt en met schrijven voor de gemeyne zaak. In 1621 echter tot de binnenlandsche directie geroepen, weigerde hij deze aan te nemen. Ook bleek hij in 1621, 1624 en 1630, bij de vaste verzorging der gemeenten, ongenegen om zich eenige bediening te laten opdragen. Hij bleef vooreerst buiten het land.' Toch is hij niet voortdurend in het buitenland geweest, maar heeft hij wel degelijk in ons land vertoefd 'blijkens zijne inschrijving in een der albums van Ernestus Brinck, in 1627 zich te Leiden ophield.' Corvinus betitelde zich toen nog met den naam van predikant. In de maand September 1632 was hij te Norden. Later heeft hij de evangeliebediening vaarwel gezegd en heeft hij zich op de beoefening der rechtsgeleerdheid toegelegd[1)], en als hij de doctorale waardigheid had verkregen, zette

1) Deze voorstelling (*De Rem. broederschap* enz, blz. 80). alsof Corvinus na 1632 pas begonnen is met de rechtsstudie na zijn verblijf te Norden, is in strijd met de werkelijkheid. Immers lezen we bij Js. Tideman (*de stichting der Rem. broederschap*, blz. 110): 'Corvinus, gelijk wij vroeger hoorden, trok zich meer en meer terug en ging tot rechtsgeleerde studiën over, zoodat hij in 1627 toelating vroeg om zich als advokaat te 's Hage te vestigen.' Waar heeft hij gestudeerd? Glasius zegt *ll.* dl. I blz. 308 .... 'Met dit oogmerk (nl. om na zijn ontzetting als predikant een andere betrekking te kiezen) beoefende hij te Leiden de rechtsgeleerdheid'

hij zich te Amsterdam neder, alwaar hij de juridische studiën voortzette en onderwees. Dit onderricht in de rechtsgeleerdheid gaf hij in 1646 op verzoek der regeering. Dat hij niet tot hoogleeraar in de jurisprudentie werd aangesteld (dit wordt ten onrechte door sommigen beweerd, dat zulks wel het geval is geweest), zal wel aan zijn Remonstrantsch gezinde gevoelens moeten worden toegeschreven. Hij overleed in de eerste dagen van 1650 en werd den 7den Januari begraven.

In 1648 gaf hij uit zijn *Oratio in obitum viri clarissimi Casparis Barlaei*, *in ipso ejus funere recitata anno 1648.* Amst. 1648. - Tijdens hij te Amsterdam woonde, heeft hij aan Hugo de Groot, groote diensten bewezen bij het uitgeven zijner werken.

Wanneer in de *Remonstr. broederschap. Biogr. naamlijst van hare professoren*, *predikanten* enz., 2e druk. bewerkt door Dr. H.C. Rogge en D.B. Tideman Jzn. Amsterdam 1905, op blz. 79 eenige bijzonderheden uit het leven van J.A. Corvinus worden meegedeeld, dan komt hij hier, zooals op blz. 77 terecht is opgemerkt, niet voor als predikant der Rem. gemeente te Leiden, want dit is hij niet geweest.

Behalve de reeds vermelde als door hem uitgegevene geschriften deed hij nog het licht zien: *Petri Molinaei novi anatomici mala encheiresis*, *seu censura Anatomes Arminianismi*, *qua omnia*, *quae P. Molinaeus .... utraque libri istius editione*, *adversus .... J. Arminii et eorum quos in Belgio Remonstrantes vocant*, *doctrinam*, *veritati s. scripturarum consentaneam*, *de praedestinatione*, *morte Christi*, *natura et gratia etc. disputavit*, *juxta ordinem capitum*, *paragraphorum et sententiarum singulatim examinatur.* Auct. J. Arn. Cor vino .... Franc. ad Moen. 1622. (Dit geschrift wil zijn een ontleding van het werk van Petrus Molinaeus: *Anatome Arminianismi*, *seu enucleatio controversiarum quae in Belgio agitantur*, *super doctrina de providentia de praedestinatione*, *de Morte Christi*, *de natura et gratia.* Lugd. Bat. 1619). Reeds bij den aanvang van 1618 ter perse gelegd, werd de uitgave tegengehouden tot na de sluiting der synode te Dordrecht. Het is opgedragen aan de Staten-Generaal. Een 2de editie verscheen te Leiden in 1620 en van haar heet het: ‘ab innumeris mendis .... repurgata, nunc diligentissime Het is zeer waarschijnlijk dat dit de uitgave is geweest, welks inhoud door Corvinus bestreden werd). V.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 754 deelt mee, dat Corvinus om zijn boek saamtestellen er voor uit Antwerpen naar Leiden is gekomen en dat hij zich hier ‘zes of zeven maanden in zijn huis, als in een gewilligen kerker opsloot, zonder zich van iemand te laten zien en zelfs zijn getrouwste vrienden niet bezocht of bij hem toeliet, voor het geheele werk voltooid was.’ - In 1625 trad

.... Verspreidt (want te Leiden heeft Corvinus niet in de Rechtsgeleerdheid gestudeerd en hij is hier ook niet gepromoveerd, dewijl zijn naam in het *Alb. Stud.* niet als student in de rechten voorkomt), ook eenig licht wat we lezen bij Jöcher (*Algem. gelehrten Lexicon.* 1e Th. Leipzig 1750. Kol. 2127, na de vermelding dat hij uit zijn ambt ontzet en uit het vaderland was verjaagd: ‘Er kam hierauf 1622 nach Friederichstadt in Schlesweig, that im folgenden Jahr eine Reise nach Franchreich, und hielte sich eine Zeitlang zu Rouen, Paris und Orleans auf, am welchem letzterm Orte er die Doctor Würde in dem Rechten annahm?’ Hier kan waarheid in zijn, maar onjuist is 't weer als Jöcher vervolgt: ‘Als indessen die Verfolgung in Holland etwas nachgelassen begab er sich 1625 nach Amsterdam, und practicirte anfangs, ward hernach am gymnasio daselbst Professor Juris.’ Terecht verwerpt Jöcher het verhaal dat Corvinus Roomsch zou geworden zijn. Glasius verwart hem, *ll.* dl. blz 308, met zijn zoon, deze toch is te Mainz hoogleeraar in de rechten geweest.

Antonius Walaeus op als verdediger van Molinaeus tegen Corvinus met zijn: *Responsio ad censuram Johannis Arnoldi Corvini in Cl. viri D. Petri Molinaei Anatomen Arminianismi et ad scripta Remonstrantium*, *qui ad synodum Dordracenam citati sunt.* (*Opera Omnia* Walaei. T. II. p. 75. seq.)

Schriftelicke Conferentie, *gehouden in 's Gravenhage inden jare 1611*, *tusschen sommighe kercken-dienaren:* aengaende de godlicke praedestinatie metten aencleven van dien. - In 's Graven-hage. 1612.

De uitgever is Corvinus geweest. Cattenburch in zijn *Bibliotheca Remonatrantium*, p. 47 noemt dit werk wel, maar hij rangschikt het niet onder de geschriften van Corvinus, gelijk ten onrechte gedaan wordt in de *Bibl. van Nederl. pamfletten*, van F. Muller, naar tijdsorde gerangschikt en beschreven. 1e dl. Amst. 1858, blz. 125 sub n°. 994. - Op de bijbelplaatsen in dit boek voorkomende, vervaardigde Dominicus Sapma een: *Register der Schriftuer-plaetsen aenghetoghen in de Haagsche Conferentie* .... Amst. 1613.

Onder de werken, die door Corvinus zouden geschreven zijn, behoort ook volgens Rogge in zijn *Beschr. Catal. der pamfletten-verzameling van de boekerij der Rem. Kerk te Amsterdam*; stuk 1, afd. I, blz. 114: *Verantwoordinge tegens de hevige predicatie F. Hommii gedaen.... XVI Oct. 1616* .... Dit is evenwel het geval niet. Blijkens blz. 3, had dit pamflet denzelfden auteur als *Het Monster* (Knuttel. *Cat. van pamfletten*, I. 1. 2294) en de hoofdauteur daarvan was de Leidsche predikant Bern. Dwinglo (cf. Dr. Wyminga, *Festus Hommius*, blz. 248 en 249).

De bekeringe van den ghepredestineerden dief[1)], *of tweede t' samensprekinghe .... tusschen een remonstr. gez. predicant .... ende een dieff .... waerinne voor oogen wert ghestelt hoe dat de .... leere der Remonstr....*, *uyt de kercken der geun. landen geweert*, *nut.... is*, *om de menschen van zonden aff te houden*, *ende .... te brengen tot - berou ende ... bekeringe* = (ghedruckt in 't Westende van 's Graven-Haghe voor Jan Alleman, in 't derde jaer der Duitscher reformatie).

Wat door Corvinus nog op rechtsgeleerd gebied werd uitgegeven, kan h.t.p. met stilzwijgen worden voorbijgegaan.

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 753-755 (zeer uitgebreid). Glasius *ll.* dl. I. blz. 307 en 308. - Dr. P.J. Wyminga, *Festus Hommius.* Leiden 1899, reg. i.v. - Joh. Tideman, *de Stichting der Rem. broederschap*, 1619-1634, reg. i.v. - *De Rem. broederschap. Biographische naamlijst van hare professoren*, *predikanten en proponenten*, Amst. 1905, reg. i.v. vooral blz. 79-80. - Dr. J.D. de Lind van Wijngaarden. *Antonius Walaeus*, Leiden, 1901, reg. i.v. - *Catalogus van Handschriften op de bibl. der Rem. Geref. gem. te Rotterdam.* Amst. 1869, reg. i.v. - *Werken der Marnix-Vereen.* Serie III. dl. IV. Utr. 1880. reg. i.v. Arnoldi J. - Reitsma en v. Veen, *ll.* dl. III, blz. 254 en 314. - Dr. H.H. Kuyper, *de Post-acta.* reg. i.v.

[Pierre Jacques Courton]

1) Brandt, *Hist. der Reform.* dl. IV, (Rott. 1704) zegt op blz. 818 niet dat de *Bekeeringe van den gepredestineerden dief* door Corvinus is geschreven; maar wel dat men hem voor den schrijver houdt.

Courton (**Courtonne Pierre Jacques**) aanschouwde het levenslicht te 's Gravenhage, den 8sten December 1711[2)]. Na in zijn geboorteplaats het noodige onder-

2) Volgens Haag, *La France Protestante.* 2me édition. 4me Vol. Col. 825, werd P.J. Courtonne geboren in Picardië, en hadden zijn ouders zich genoodzaakt gezien uit Frankrijk te vluchten, waarna ze zich in ons land metterwoon hadden gevestigd. De opgave van den dag der geboorte is overal 8 Dec. 1711; doch dit klopt niet met de opgave in het *Alb. Studiosorum* der Leidsche academie, waar we vinden, kol. 913, onder den 16den Sept. 1727: Petrus Jacobus Courton. Haga Batavus. 20 T. Afgaande op deze mededeeling zou P.J. Courtonne geboren zijn in 1717. - In de *Boekzaal* 1775*b*, waar op blz. 541-542 een bericht over zijn dood voorkomt, heet het, dat hij bij zijn sterven den leeftijd had bereikt van 64 jaar en eenige maanden. Ook dit strookt niet met den geboortedag 8 Dec, 1711, want is deze juist, dan stierf hij nog geen 64 jaar oud.

richt te hebben ontvangen, werd hij den 16den September 1727 (cf. *Album Stud.* Kol. 913) te Leiden, als student in de godgeleerdheid ingeschreven. Praeparatoir geëxamineerd op Vrijdag den 9den Mei 1732 op de Walsche synode te Veere, werd hij den 28sten Febr. 1734 beroepen te Goes, en hierop, na afgelegd peremptoir examen, den 14den Mei, den 27sten Juni bevestigd door Jacques Courtonne uit Voorburg met 2 Petr. V:2-4. Hij aanvaardde zijn werkzaamheden met het uitspreken eener rede over I Kor. III:7. Acht jaar heeft Courtonne te Goes gearbeid toen hij in September 1742 beroepen werd te Amsterdam. De ophanden zijnde winter deed het hem minder geschikt oordeelen derwaarts te vertrekken en zoo zien we hem, na afscheid genomen te hebben van zijn eerste gemeente met 1 Cor. XV:58, op den 17den Maart 1743, den 7den April d.a.v. bevestigd worden in de hoofdstad des rijks door zijn broeder Jacques uit Heusden met 1 Kron. 28:20. Zelf begon hij hier zijn ambt met Tim. I:12. - Terwijl Courtonne te Amsterdam was, werd hij benoemd bij resolutie van de Staten-Generaal in dato 27 Juni 1752, tot ambassadepredikant te Parijs voor een tijd van 3 jaar. Hij kwam hier op het einde van de maand September en keerde, na afloop van den hem toegestanen tijd, naar het vaderland terug. De gemeente te Parijs was zeer op hem gesteld en waardeerde hoogelijk zijn werk; maar een verzoek van den ambassadeur van Berkenrode, gedaan den 1sten Mei 1788 aan de Hoog Mogenden, om den predikant, op wien men zoozeer gesteld was, nog eenigen tijd te mogen behouden, werd afgeslagen, omdat men hem te Amsterdam dringend noodig had. Courtonne stierf te Amsterdam den 18den September 1775, ten diepste betreurd door zijn gemeente, die hem innig liefhad. We begrijpen dit, waar hij zoo een trouw arbeider, een uitmuntend herder en een der beste predikanten van zijn tijd was.

Van hem zag het licht:

Sermon sur les exhortations de Jean Baptiste, *prononcé le 29 Févr.* 1764. Jour de jeûne, dans l'Eglise Wallonne d'Amsterdam. Amst. 1764.

Sermons sur divers textes de l' E.S., na zijn dood uitgegeven te Amsterd. 1777.

Er bestaat van hem een portret naar de la Croin, geteekend door Houbraken.

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 704 (uitgebreid).

[Jacques André Courtonne]

Courtonne (Courton, Jacques André). De *Boekzaal* 1773*b* blz. 643-646 geeft een ‘levens-beschryving’ van hem en zegt dat hij den 16den December 1711 geboren werd te 's Gravenhage als zoon van Pierre en diens huisvrouw Brossard de Saint Clair. Voorbereid daartoe door ‘bijzondere meesters,’ die hem onderwezen in de ‘Latijnsche en Grieksche Taalen’ trok hij naar Leidens academie, waar hij verder zijn studie voltooide.

Werd er in een aanteekening op gewezen, dat omtrent den geboorte-datum van Pierre Jacques verschil bestaat; dit is ook zoo met dien van Jacques André. Te

Leiden ingeschreven den 18den Februari 1728 (cf. *Alb. Stud.* Kol. 915), staat daar achter zijn naam Haga Batavus 20 T. Hij zou, afgaande op dit bericht, dus geboren moeten zijn in 1708, en zal dan in leeftijd zeer weinig gescheeld hebben met Pierre Jacques en men zou, want uit de acta der Synodes Wallonnes blijkt dat zij broeders waren, haast geneigd zijn ze tot tweelingen te maken.

Als proponent werd hij beroepen te Voorburg in 1733 tot tweeden predikant ‘weinige jaaren na het opbouwen van de tegenwoordige kerk aldaar tot welkers vervaardiging zijn vader, welke in de nabuurtschap een buitenplaats had, veel had gecontribueerd.’ Van Voorburg, waar hij den 13den Maart 1735 afscheid preekte met Romeinen XII:1, toog hij naar Heusden, waar hij op Zondag den 27sten Maart d.a.v. bevestigd werd met Eph. 1:3 door ds. Benjamin Lionnet. Hij aanvaardde zijn werk in zijn tweede gemeente met Hebr. XIII:18. ‘Zijn WelEerw. in die stad weinig afgetrokken zynde en ongemeen veel zorg hebbende voor de studie, verkreeg aldaar een groote schat van weetenschappen beneffens eene ongemeene vaardigheid in het prediken.’ Heusden werd verwisseld met Leeuwarden. Hier werd hij beroepen in 1745 en er den 1sten Augustus van dat jaar bevestigd en hij heeft er 28 jaar gearbeid tot zijn dood, den 2den Augustus 1775, ‘met een onvermoeiden yver’ en dat niet tegenstaande een groot verval van kragten en den zwakken toestand waar in zijn WelEerw. zich in de laatste jaaren van zijnen dienst bevond’. Courtonne was een zeer werkzaam man ‘en hij had zich door het leezen van de beste werken, in alle weetenschappen, die tot zijn hoofdwerk betrekking hadden, zodanig geoeffend, dat ze hem als eigen geworden waren, een zeer groot getal leerredenen en andere geschriften over allerly onderwerpen, welke zijn WelEerw. heeft nagelaaten, geven doorslaande blyken van 's mans kennis en geleerdheid. Zyne gedagten mede te deelen en dezelve in een goede order ter neder te stellen was een van zijn aangenaamste bezigheden. Zijne vaardigheid in die kunst was zo groot, dat hy zyne leerredenen opstelde *(volante calamo)* zonder bijna de pen van 't papier te ligten: des niettegenstaande was zyn WelEerw. wel verre van den gemeenen trant te volgen; zijn vindingryken geest straalde door in een manier van prediken, die hem eigen was en welke de aandagt van zyne toehoorders opwekte. Zyn WelEerw. verhandelde dikwils nieuwe stoffen, en wist die, welke meer gemeen zijn, uit gezigstpunten te beschouwen, welke het gros der predikers ontglippen.’

Volgens Hartog, *Geschiedenis der predikkunde.* (Amst. 1861) blz. 154-155, zou hij de schrijver kunnen zijn van: *Extraits de toutes les oraisons funèbres qui ont été imprimées*, *sur la mort de monseigneur le Prince d'Orange et de Nassau*, *avec des reflexions sur chacune de ces pièces et un jugement impartial*, *si*, *et jusqu'à quel degré elles respondent à la nature d'une oraison funèbre*, *et singulièrement extant que prononcées par un orateur chrétien.*

Ten jare 1750 verscheen te Harlingen, van de hand van J. Stinstra: *Waarschuwinge tegen de geestdrijverij*, *vervat in een brief aan Doopsgezinden in Friesland.* Te Leiden zag daarvan in 1752 een Fransche overzetting het licht onder den titel: *Lettre pastorale contre le fanatisme*, *traduite avec préface* par? De gissing is geopperd dat dit voorbericht, waarin veel wetenswaardigs te vinden is vooral aangaande de Hernhutters, het Nijkerksche bekeeringswerk, de Doopsgezinden en hun leeraar Stinstra, afkomstig zou zijn van Courtonne. Sepp (cf. *Stinstra*, enz. dl. II. .Amst. 1866. blz. 207) zegt hieromtrent evenwel: ‘Evenmin gisten zij juist, die aan

den predikant der Waalsche gemeente van Leeuwarden, Courtonne, het auteurschap toekenden.'

Van hem is: *Lettres de Charles Drelincourt au prince Ernest*, *Landgrave de Hesse*, *sur son changement de religion* (1664). Nouvelle édition retractée, corrigée et augmentée de notes par J. Courtonne. Pasteur à Leeuwaerde. La Haye. 1765.

De Engelschman W. Watton, liet in 1734 te Londen drukken: '*Some Thoughts concerning a proper Method of studying Divinity.* Een Nederlandsche overzetting van dit boek verscheen in 1765 te Leeuwarden: *Bedenkingen over de beste wijze van studeeren*, *in de H. godgeleerdheid* .... met aanmerkingen verrykt; benevens eene verhandeling over de Predik-konst in 't algemeen, en over de beste en nuttigste manier van prediken, in 't byzonder; als mede een onderzoek over de gebreken van den onder ons in gebruik zijnde Predik-trant. Opgedragen aan de Heeren Professoren in de H. Godgeleerdheid en predikanten van Nederland. Door een gematigd godgeleerde. - Die gematigde godgeleerde was Courtonne.

Litteratuur v.d. A. *ll.* dl. III. blz. 794 (Uitgebreid).

[Jacobus Covijn]

Covijn Jacobus zag het levenslicht te Utrecht in 1698 en werd, na aldaar het noodige voorbereidend onderricht te hebben genoten, in 1714 student (cf. *Alb. Stud. Ultr.* Kol. 116). Proponent te Utrecht, werd hij in December 1719 beroepen te Hattem, alwaar hij bevestigd werd door zijn schoonbroer Theodorus van der Bruggen. Hij was achtereenvolgens werkzaam te Vianen (beroepen in Dec. 1724, afscheid te Hattem 2 April 1725 met 2 Cor. 13:11; bevestigd den 28sten April door Th. v. der Bruggen met Matth. 14:45-47); te Dordrecht (ber. 12 Sept. 1729; afscheid 23 Oct. met Pred. XII:13, intree 20 Nov. met Psalm 51:17, bevestigd door Adr. Verster met Jesaja V:16); Amsterdam (ber. 16 Juni 1733, afscheid den 19den Juli met Johs. 14:27; bevestigd door ds. Petrus Hollebeke den 2den Augs. met Openb. III:7 en 8a; intree den 5den Augs. met 2 Cor. IV:7). In laatstgenoemde gemeente stierf hij den 10den Januari 1746, zeer onverwacht, ''s Mans naam sal in zegeninge zyn en blyven by allen die Hem van nabij, en in zynen dienst hebben gekent.'

Een lijkrede op hem werd gehouden door zijn ambtgenoot Theodorus van Schelluyne, terwijl verder een groote menigte van lijkzangen en grafschriften, op hem vervaardigd, getuigenis afleggen van een groote vereering, die men voor hem koesterde.

Er bestaat van hem een vrij slecht portret door B. de Bakker, denkelijk naar Frans van Mieris.

In den *Eerekrans* van 1745 heet het van hem:

> Geleerde netheid van Covijn, in juist ontleden
> Der Gods geheimen van het zaligmakende woordt,
> Die doet den hemelgeest neerdalen hier beneden
> En zegent ongemeen al wat men van hem hoort.'

Covijn was A.L.M. en Philol. doctor. Hij schreef een voorrede voor de *Korte schets van de voornaamste heilige voorbeelden naar de voorbeeldende gestalten op de tegenbeelden overgebracht* door Herm. Reiners predikant te Weesp. Ook het bij dit

geschrift behoorend ‘register’ is van zijn hand, evenals de voorreden over Spreuken XXV:27. De eerste druk van dit boekje is van 1714 en zag het licht te Amsterdam. De 2de, door Covijn bezorgde druk, is van 1742 en verscheen mede te Amsterdam.

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 798. - Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, enz. dl. II. blz. 331 en 332.

[Abraham Costerus]

Costerus (Abraham) werd omstreeks 1575 geboren te Antwerpen. Immers vermeldt het *Album Studiosorum* der Leidsche universiteit, dat hij den 21sten Mei 1598, 23 jaar oud, werd ingeschreven als student in de godgeleerdheid. Vandaar vertrok hij naar Woerden alwaar hij eenigen tijd als rector fungeerde. Tusschen de Schiedamsche synode van 1602 ‘totten tyt des Brielschen synode toe’ 1603? werd hij toegelaten ‘om te dienen in den dorpe van Claeswael (cf. Reitsma en v. Veen. *ll.* dl. III, blz. 208) en hij is achtereenvolgens werkzaam geweest als predikant te Sliedrecht (1605), te Barendrecht (1606), te Hooge- en Lage Zwaluwe (1609) en te Ossendrecht (1614), waar hij gestorven is in 1658 (?).

In de opgave van personen, geschikt om de nieuwe vertaling (van den bijbel nl.) te helpen maken en overzien, werd door die van Zuidholland genoemd: ‘Abrahamus Costerus, pred. (te Ossendrecht) nabij Bergen op Zoom’ .... terwijl ook door ‘de professoren’, op hem, om als vertaler in aanmerking te komen, de aandacht gevestigd werd (cf. *Arch. voor kerkel. geschiedenis inzonderheid v. Neder.*; dl. V, Leiden 1834, blz. 117 en 120). Stellig mag uit dit feit worden afgeleid, dat hij een man was van kennis en ontwikkeling.

Van hem zag het licht:

De Grouwelijke ongehoorde blasphemien ende raserijen van Thomas Leamer Enghelsman, *die hem valschelijk noemt liefhebber der waerheyt*, *in syn Clare vertooninge* (alsoo hy se noemt) *ghestelt ende wederlegt door* Abrahamum Costerum .... enz. Rotterdam 1613.

Verdediginghe der h. schriftuere des o. ende n. testaments, *teghens die van de roomsche kercke*, *Castalionem ende syne navolgers*, *bewijsende de zuyverheyt derselver in de eygene talen*, *ooc de onvasticheydt der apocryphe boecken ende der griecser ende oude lat. oversettinghe*, door Abr. Costerum. *Ooc een tractaet van de overzettinge des n. test. teghen de Mennoniten.* Rott. 1614. - Opgedragen is dit boek aan de regeering der stad Bergen op Zoom, en het tweede stuk volgt met nieuwe pagineering en met afzonderiijken titel: *Parallelismus d.i. vergelijckinghe der overzettinghe eenigher plaetsen des n. test. der gheref. ende der menn. Mitsgaders de verklaringhe eenigher hebreeuscher ende griecser namen des n.t.* - Als een afzonderlijk werk, maar met onjuisten titel, geeft v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 772, dit tweede gedeelte der *verdediginghe.* Het behoort volstrekt niet tot de onmogelijkheden, dat het juist dit geschrift is geweest, 't welk op hem de aandacht heeft gevestigd om als bijbelvertaler in aanmerking te komen.

Vreemde ende ongehoorde tydinghe: comende uyt Roomsch-Babel. Van den Esel aen den wijnstock ghebonden; ende het tarwen coecxken, *boven alle bergen verheven. Voirtgebracht tot ondersteunsel vande afgodische misse. Door Pater*

Maximiliaen. Jesuwijt tot Antwerpen. Ende tot proeve ghestelt aen den Toetsteen der waerheydt. Door Abrah. Costerum van Antwerpen .... 's Gravenh. 1620.

Historie der Joden die tsedert de verstooringhe Jerusalems in alle landen verstrooyt sijn. Amst. 1658. - In dit boek leeren we Costerus kennen als tegenstander van de godsdienstvrijheid der Joden, hij wilde den magistraat der stad Amsterdam en ieder die het aanging bewegen, het bouwen eener nieuwe openbare synagoge in 1658 te beletten (cf. over dit bouwen eener synagoge o.a. J. Wagenaar, *Amsterdam in syne opkomst enz.* 8ste stuk. Amst. 1765, blz. 132).

Litteratuur: v.d. Aa. (uitgebreid), *ll.* dl. III, blz. 772. - Hier wordt nog, als van hem afkomstig vermeld: *'t Leven van den ridder van St. Joris.*

[Florentius Costerus]

Costerus Florentius (Coster Florens) is volgens Veeris in zijn *Vernieuwt kerkelyk alphabeth* (blz. 49) de zoon van Johannes, die den 5den April 1718 te Delft stierf. Dit is waarschijnlijk een vergissing. Immers werd in 1681 te Utrecht als student ingeschreven (cf. *Alb. Stud.* kol. 28). Florentius Costerus, Woggiensis Batavus. Is dit (en daar is weinig twijfel aan) hij, over wien in dit artikel gesproken wordt, dan is hij misschien de zoon van Jan Jansz. die van 1642-1653 predikant is geweest te Wognum en Wadway. Hoe 't ook zij, hij werd in 1654 beroepen te Wognum, arbeidde hier tot in 1656, waarna hij in September van dat jaar te Hoorn kwam, alwaar hij in Octob. 1703 gestorven is. Van hem zag het licht:

Nederlandts vloek en zegen en deszelfs re-unie, *vermeerdert met enen nieuwen vloek en zegen*, *en andere biddaghstoffen: mitsgaders ene bevestiging en twe synodale predikaatsien.* - 6de druk, Hoorn. 1740.

(In de Boekzaal van 1783*a* blz. 470 staat, waar de Hoornsche boekhandelaar S. Vermande meedeelt dat hij door aankoop eigenaar is geworden van de exemplaren van dit geschrift: ‘De Wel Eerw. Heer Costerus, in zijn leven een zeer beroemd Leeraar te Hoorn, wiens nagedachtenis daar nog in zegening is, gaf omtrent den jaare 1675, de drie eerste Leerredenen uit, waarvan twee een korte optelling behelzen van alle de voornaamste zegeningen en oordeelen, waarmede de Voorzienigheid ons land van tijd tot tijd bedeeld of bezogt heeft, de derde is gedaan op de verlossing en hereeniging der drie provintien, welke in den Franschen oorlog van 1672, van het Bondgenootschap waren afgescheurd. De graagte waarmede deze leerredenen, waarin eene mannelijke godsvrugt in welmeenentheid heerscht, getrokken wierden, moedigden den Leeraar aan om dezen bundel met meer andere redevoeringen, betrekkelijk op de gevallen van zijn leeftijd, te vermeerderen, en dezelven te besluiten met eene bevestiging en twee synodale predikatien....) - De druk, waarvan Vermande hier spreekt (het is die van 1749, de 7de) bevat, volgens zijn opgave: ‘de stoffen’ voor de navolgende redevoeringen; en dan vindt men 9 teksten opgegeven, terwijl de 6de druk, te Hoorn in 1740, 12 teksten aangeeft. De zesde druk geeft, behalve een ‘welgepaste voorreden ... fraaie verzen, gedichten, grafschriften enz.’ het ‘prentbeeldt van den Zeer Eerw. Florentius Costerus’ met een 12-regelig vers er onder van Corn. de Feyfer, pred. te Hoorn.

Den 4den Augustus 1671 opende hij de part. N. Holl. synode met een preek over 1 Cor. I:10, en den 26sten Juli 1689 sprak hij bij eenzelfde gelegenheid over 1 Cor. XIV:40. Deze preeken zijn opgenomen in *Nederlandts Vloek* enz. - Of de preek, naar

aanleiding van Matth. 28:20, waarmee hij de part. syn. sloot, in 1660 te Enkhuizen gehouden, ook het licht zag, bleek mij niet.

Er schijnt ook nog van hem te bestaan een preek over Ps. 6:3-6.

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 775. (uitgebreìd). Alle hier voorkomende geschriften van F. Costerus, vond ik niet. In de *Bibliotheca theologica en philosophica.* Lugd. Bat. 1900 komt voor op blz. 131:

Costerus Fl. *Nederlands vloek en zegen ofte vernieude gedachtenisse van Godts oordeelen*, *en weldaden.* Id. *Nederlandts breuke geheelt.* Hoorn. 1682.
De geestelijke mensch in zijn begin, *voortgang en uiteinde.* 6de druk. Rotterdam, 1739. - Deze bundel bevat 12 preeken.

[Johannes Costerus]

Costerus (**Johannes**) geboren te Woerden, omstreeks 1643, werd den 26sten Mei 1663 als student in de wijsbegeerte ingeschreven aan de Leidsche universiteit. Na voleindigde studie werd hij in 1672 benoemd om dienst te doen bij den ambassadeur van ons land te Kopenhagen en wel in de maand Februari. In 1674 kwam hij te Beemster, vanwaar hij in Augustus 1681 beroepen werd te Delft. Hier gekomen als de 42ste predikant, werd hij den 12den October bevestigd, en overleed hij er den 5den April 1718.

Hij schreef: *de profeet Maleachi verklaart.* Delft 1722 en hij vertaalde: Witsius *Oefeningen voor het algemeen christelijk geloove.* Delft, 1700.

[Johannes Costerus]

Costerus (**Johannes**) (Custadius of Kosterus) werd, volgens Revius in zijn *Daventriae illustratae*, *sive historiae urbis Daventriensis libri sex* (Lugd. Bat. 1651) p. 706, te Deventer geboren en werd als proponent beroepen te Ens in 1624. Twee jaar later, in 1626, ging hij naar Zwartsluis, alwaar hij in 1684 overleed.

Hij schreef: *Den Sorch-duyvel*, *gepast op de seden van onzen tydt.* Kampen 1637:
Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 775.

[Wilhelmus Costerus]

Costerus (Wilhelmus) (Coster Willem). Dit is waarschijnlijk dezelfde, die in het *Alb. Stud. Acad. Lugd. Bat.* voorkomt op kolom 265, waar we vinden, dat den 9den Augustus 1634, op 23 jarigen leeftijd, als student in de philosophie en theologie werd ingeschreven Guilielmus Costerus Middelburgensis. Zijn eerste standplaats was Nieuwveen (1638), later vinden we hem te Weesp (ber. 7 Juli en bev. den 30sten Augs. 1644), te Kampen 1648 en te 's Hertogenbosch in 1654, en wel in September. Hij stierf hier in Maart 1673.

Hij wordt genoemd als schrijver van:
Afscheids-Predikatie van Weesp.
Jethroos raad.

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 776.

[Jacobus Crajenhof]

Crajenhof (**Krayenhof) (Jacobus**) geboren te Doetinchem ± 1698, werd den 19den Mei 1718 te Leiden ingeschreven als student in de godgeleerdheid (cf. *Alb. Stud.* Kol. 862). Den 6den Augustus 1725 praeparatoir geëxamineerd door ds. Kloppenburg uit Sassenheim in de classis Leiden, werd hij den 14den Januari 1727 beroepen te Ursem en hier, na afgelegd peremptoir-examen op den 19den Maart, den 6den April bevestigd (Bevestiger ds. Theod. Houtkooper, predt. te Sybekarspel. Text Col. IV:17. Intree met Jesaja 61:5). Beroepen te Apeldoorn (den 16den Nov. 1735), begon hij hier zijn dienstwerk den 18den Dec. met Psalm CXIX:46-48. (Bevestigd werd hij door ds. Albertus Hanssen uit Renkum met Johs. III:23).

In 1749 werd hij uit zijn ambt ontzet. In de *Boekzaal* is over dit ontzet niets te vinden, maar wel vinden we daar (cf. 1747*b* blz. 326), dat in September deze plaats vacant werd en dat er den 17den Juni 1750 beroepen werd door den prins van Oranje, als patroon der kerk, Ludovicus Hamester (cf. *Boekzaal* 1750*a*, blz. 716). Hij schreef:

Lijkrede op C. Schaap (over 2 Petr. II:9). Deze *lijkrede* zag het licht te Hoorn in 1734. (Schaap stierf den 2den Sept. 1734, toen hij nog geen 4 maanden te Oost- en Westblokker was werkzaam geweest. Het korte levensbericht van hem in de *Boekzaal* 1734*b* blz. 388-389, is ook van de hand van ds. Crajenhof afkomstig.

De korte weg der zaligheid. Deventer 1737.

Neerlands langgewenschte en hoog-tijdig heil-uur geboren, *en met veel genade toegeroepen uit Zacharia* IV:7, in een leerreden uytgesproken op den 28 Mey 1747, by de algemeene juychende verheffinge van W.C.H. Friso. Harderw. 1747.

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 815. (Uitgebreid). Waar v.d. Aa, t.a.p. meedeelt dat Crajenhof ook predikant is geweest te Oostzaandam, daar berust zulks op een dwaling. Immers vóór hij te Ursem kwam, moest hij eerst nog peremptoirexamen doen, wat bewijst dat hij toen nog nergens dienst had gedaan.

[Jacobus Cralingius]

Cralingius (**Craylingius**, **Cralingen van, Jacobus).** Kan hij misschien dezelfde wezen als Jacobus Cralings, die den 15 April 1603 werd ingeschreven als student in de letteren te Leiden en daar omstreeks 1589 geboren werd? Volgens Veeris (*Vernieuwt kerkelijk alphabeth.* Enkhuyzen 1750) werd hij door ‘de Classis gestelt om te prediken 't Alkmaar voor de dolerende gemeente op den koningsweg 1614,’ en werd hij in 1616 beroepen te Oosthuizen en Warder, van waar hij naar Woerden vertrok in 1619 (1618?). Voor laatstgenoemd jaar valt iets te zeggen, omdat hij de part. Z. Holl. synode bijwoonde, die in 1619 te Leiden is gehouden van den 23sten Juli tot den 17den Augustus. Ook ter synode van 1620 werd hij gezonden, alwaar hij werd toegevoegd aan een door genoemde kerkelijke vergadering benoemde commissie van deputaten, belast met de samenstelling eener remonstrantie (cf. Reitsma en v. Veen, *ll.* dl. III. blz. 326, 411 en 456). Dat Cralingius, gelijk van der Aa bevroedt, (*ll.* dl. III. blz. 815) in 1623 Woerden heeft verlaten om naar Indië te gaan is zeer onwaarschijnlijk. Waarom? Den 18den Juni 1642, werd door den Utrechtschen hoogleeraar Karel de Maats, geleerd; ‘dat God van eeuwigheyt besloten en bepaalt heeft, dat alle dingen geschieden souden, op die tijd, op die maniere, op die plaatse, en op die ordre, op den welken sy in der tyd geschieden.’ Naar aanleiding hiervan had Passchier de Fyne aan den professor te Utrecht geschreven: *XII plompe vraagen voorgestelt aan den Hoog-geleerden Carolus de Maats*, *professor tot Uytregt*, en de Maats riep de hulp in, nadat bereids het *Aerden Schilt*, *ende Papieren harnas* enz. in het licht gegeven was, van ‘Jakob Cralingen predikant tot Woerden,’ die in zijn geschrift: *Tegenvragen tegens 12 plompe vragen* enz. het voor den hoogleeraar opnam. Passchier de Fyne schreef daarop met zijn welversneden scherpe pen: *Krukke voor den swakken broeder Jakob Cralingen*, *predikant tot Woerden.* Op dit pamflet van de Fyne, antwoordde Woerdens predikant met ‘*Egyptische Rietstaf*, wat aan den

tegenstander: *de tweede krukke voor den swakken broeder Jacob Cralingen, predikant tot Woerden* in de pen gaf. Reeds Glasius (*ll.* dl. I blz. 413) heeft de opmerking gemaakt, dat dit tweede geschrift van de Fyne nog scherper is dan

het eerste. Toen deze pennestrijd plaats vond, was Cralingen dus nog te Woerden en daar is niets, waaruit ook maar eenigszins mag of kan worden afgeleid, dat hij na 1618 (1619) deze gemeente heeft verlaten en langeren of kortenen tijd in Oost-Indië heeft doorgebracht. Dit is ook gevoeld door Glasius (cf. *ll.* dl. I. blz. 483 aanteekening 1), die hem in 1643 derwaarts laat vertrekken en ook door van Troostenburg de Bruyn in zijn *Biographisch Woordenboek* enz. (blz. 108), die almee het vertrek derwaarts in laatstgenoemd jaar plaatst. 's Mans sterfjaar is onbekend. Onder de tegenstanders der Remonstranten kan hij gerangschikt worden, hij is een volbloed contra-Remonstrant geweest, gelijk zijn geschriften tegen de Fyne zeer duidelijk aantoonen. v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 115 spreekt van dit godgeleerd gekibbel met geen enkel woord. Hij vermeldt alleen dat Abcoude, in zijn *Naamregister van Nederl. boeken.* dl. I. stuk III, hem noemt als de auteur van: *Fundament der Saligheid* en van *Bancquet des Weerelts.*

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 815. Troostenburg de Bruyn, *ll.* blz. 108. *Eenige Tractaetjes van Passchier de Feyne* enz. Rotterdam 1694. blz. 79-111.

[Alle Meendertz Cramer]

Cramer (**Alle Meendertz**) werd den 25sten Maart 1805 te Norden in Oost-Friesland geboren als zoon van Meendert Alle en Geertje Kremer. Hij bezocht de lagere stadsschool en het gymnasium in zijn geboorteplaats en ontving catechetisch onderricht van ds. Huizinga. In 1823 werd hij student aan het Doopsgezinde seminarie. Ook volgde hij de lessen aan het athenaeum, waar hij o.a. de colleges bijwoonde van David Jacob v. Lennep. Aan de kweekschool volgde hij de lessen van Rinse Koopmans, Samuel Muller en Wopko Cnoop Koopmans. Hij werd in 1829 proponent bij de algemeene Doopsgezinde sociteit, en kort daarop nam hij het beroep aan naar de Doopsgezinde gemeente van Huizinge (prov. Groningen), alwaar hij in Januari 1830 zijn ambt aanvaardde. Niet lang bleef hij er werkzaam, want reeds in Oct. 1832 vertrok hij naar de gemeente te Middelburg, destijds met die van Vlissingen gecombineerd. Hij bediende deze beide gemeenten tot 1849, toen een ernstige borstziekte hem noopte eenige maanden rust te nemen, en nu kwam er een hulpprediker die later, toen Cramer hersteld was, als vast leeraar naast hem gekozen werd, nl. Kl. R. Pekelharing. Den 30sten April 1871 preekte Cramer met Handel. XX:32 zijn afscheid en vestigde hij zich mettterwoon te Lochem (hij woonde hier tot 1890) om daarna naar Haarlem te gaan, alwaar hij den 14den Dec. 1894 overleed.

Cramer was een zeer beschaafd en voortreffelijk gevormd classiek man, en zijn geheele leven door bleef hij zichzelf, zijn manieren, zijn wijze van zijn en spreken gaven nooit blijk van eenige gekunsteldheid, van opgelegden dwang of nagemaakt. Zijn lust en leven was vermanen. ‘Daarvan droegen zijn preeken, zijn geschriften, zijn brieven de onmiskenbare sporen. Ook in dien zin was hij een echte zoon van Menno, wiens leven hij zoo juist, zoo goed geteekend heeft’. ‘Noch door woord, noch door blik, noch door gebaren poogde hij de aandacht te trekken of af te leiden van zijn onderwerp, om dien op zijn persoon te vestigen. - Roerend, treffend, bezielend door stoute grepen, door machtige beeldspraak, was noch zijn taal, noch zijn stijl. Preeken heeft hij niet uitgegeven en slechts weinig stichtelijke stukjes. In het *Christelijk album* van 1863 (?) staat er een over: “de christelijke gemeente vergeleken

bij een lichaam" waarin zijn bijbelsch standpunt treffend uitkomt. Dat bijbelsch Christendom, dat in den geest der oude vermaners zijn deel geworden was in den

kinder- en jongelingsleeftijd, is zijn kracht gebleven tot het einde zijns levens toe. De exegeet De Wette was daarbij zijn voorganger ook in de dogmatiek. Aan de Groninger-, later aan de Evangelische richting sloot zich dat bijbelsch Christendom 't naast aan. Van de Calvinistische orthodoxie was hij even erg afkeerig als van het modernisme'. 's Mans kracht zat in het practisch Christendom, hier lag de beteekenis van zijn leven voor de stad zijner inwoning en daardoor voor menigen kring naar buiten. In verband hiermee waren op wetenschappelijk gebied, historische studiën hem het liefst. Zijn hoofdwerk is *Het leven en de verrigtingen van Menno Simons* voorafgegaan door een inleidende verhandeling over den oorsprong en de opkomst der Doopsgezinden voornamelijk in Nederland. Amst. 1837. Een werk dat zeer geprezen is, niet het minst door een man, in alle opzichten bevoegd hier zijn oordeel uit te spreken, nl. prof. de Hoop Scheffer. 'Het lidmaatschap van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde was er het loon voor'. - In het *Nederl. Archief voor kerkgeschiedenis* van Kist en Royaards, plaatste hij in dl. V (Leiden 1845), blz. 1-145 en in dl. VI (Leiden 1846) blz. 189-361 zijn studie: *Levensbeschrijving van David Joris.* De blijvende verdienste hiervan is deze, dat Cramer den nadruk heeft gelegd op de oudste echt Nederlandsche reformatorische beweging, zooals zij zich zelfstandig in het Anabaptisme in wording en ontwikkeling heeft geopenbaard, tot het door Menno Simons in goede banen geleid werd.

Werd hij spoedig na zijn komst te Middelburg, lid van het Zeeuwsch genootschap der Wetenschappen, kort daarna leverde hij een bijdrage tot waardeering zijner geloofsgenooten, die geplaatst werd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1836 over *de twee akten van Prins Willem I van 26 Januari 1577 en 26 Juli 1578 tot bescherming der Doopsgezinden.* Door wat hij begon is hij een der eerste geweest, die de kerkgeschiedenis der Doopsgezinden beoefende en die in hunne monographien bouwstoffen voor latere geschiedschrijvers verzamelden. - Hij schreef ook in de *Vaderl. Letteroefeningen* van 1840: *Recensie van Blaupot ten Cate's geschiedenis dor Doopsgezinden in Friesland.* Met dit werk toonde hij zich zeer ingenomen, wat minder het geval was met het boek van Halbertsma; *de Doopsgezinden in hunne herkomst* (1844), waartegen hij zijn bedenkingen uitte in samenwerking met J. Boeke in: *Twee brieven ter toelichting en toetsing van Halbertsma's de Doopsgezinden en hunne herkomst* (1844). In de *Godgeleerde Bijdragen* (1e stuk 1864) plaatste hij een aanbevëlend en critisch woord over J. Hoekstra's: *Leer en beginselen der oude Doopsgezinden.*

Naar aanleiding van prof. Scholten's: *de Doopsformule*, schreef hij een artikel in *Waarheid en Liefde* (1869): *Recensie van J.H. Scholten's de Doopsformule.* Dat de doop zijn aandacht voordurend bezighield, blijkt nog uit de twee studien, door hem geplaatst in de *Doopsgezinde bijdragen* van 1878 en 1886. *Doop voor allen gehandhaafd of facultatief?* (Hier verdedigt hij: de handhaving van den doop) en *over de voorwaarden voor den Doop in onze gemeenten.* (Hier verklaart Cramer zich te zijn een voorstander van het afleggen eener geloofsbelijdenis als voorwaarde van den doop). De practische richting der Doopsgezinden teekent hij in: '*het eigenaardige der Doopsgezinden*, *vooral hier te lande* (*Doopsgez. Bijdragen* 1873). Van zijn liefde voor de Doopsgezinden en hunne geschiedenis, gaf hij nog blijken in zijn studiën: *Aanteekeningen van eene rondreis in alle Oud- Vlaamsche gemeenten in 1754.* (*Jaarboekje voor de Doopsgezinde gemeenten 1844*). *Brief betreffende den stamvader*

der familie van Geuns en de nederigheid der oude Doopsgezinden (*Doopsgezinde lectuur* 1858). *Ontwerpreglement voor den kerkeraad eener Doopsgezinde gemeente.* (*Doopsgez. Bijdragen.* 1865). *Het eigenaardige der Doopsgezinden*, *vooral hier te lande.* (*Doopsgez. Bijdragen* 1873). - *De legende van Aardenburg* (Id. 1885).

Maar niet alleen dat Cramer de geschiedenis der Doopsgezinden van den ouden dag beoefende, hij had ook een open oog voor de kerkgeschiedenis in het algemeen, blijkens wat hij schreef in den *Recensent der Recensenten* van 1849, in een *recensie van Neander's geschiedenis der chr. kerk*, vertaald door Mauve. - De geschiedenis der Christelijke kerk was voor hem "een sprekend bewijs van de goddelijke kracht des christendoms, als een leerschool der christelijke ondervinding, als eene stem der eeuwen, om allen die hooren willen, te stichten, te leeren en te waarschuwen." Het laatste werk van eenigen omvang, 't welk Cramer leverde, was de vertaling van Eber's boek, *Van Gosen naar Sinaï* (Enschedé, 1878).

Nutsman was hij van den echten stempel, en ofschoon er geen ernstig vraagstuk op algemeen maatschappelijk of staatkundig gebied zich voordeed, of het wekte zijn belangstelling, zoo heeft hij zich met politiek als zoodanig niet ingelaten. Slechts over ééne quaestie, die eene politieke geworden, hem in verband met studie en ontwikkeling zeer nabij lag, heeft hij zich openlijk uitgelaten, de schoolquaestie namelijk.' - In verband hiermee schreef hij in 1858 in de *Godgeleerde Bijdragen*: *De lagere scholen met betrekking tot den godsdienst.* 'Als ideaal zweefde hem een school voor den geest, waarop een soort van Christendom boven geloofsverdeeldheid den kinderen zou worden ingeprent, maar aangezien de werkelijkheid hem slechts een neutrale bood, legde hij zich daarbij neer, liever dan meê te doen met hen, die de school tot een draagster hunner leer zouden willen maken.' In hetzelfde tijdschrift van Jan. 1867 zag van hem een studie het licht: *Recensie van E. de Lavelye's*; *Het volksonderwijs in de XIXe eeuw* (vertaald door Enklaar).

Zoo er echter één gebied is geweest, waarop Cramer zich verdienstelijk heeft gemaakt, dan vooral is het geweest op dat der arm verzorging. Zoo riep hij te Middelburg in het leven: 'Loon en Werk', eene inrichting, die armoe moest voorkomen door een eerlijk stuk brood te laten verdienen door wie 't wilde, maar het uit gebrek aan werk niet kon. In 1837 schreef hij in de *Vaderl. Letteroefeningen* een belangrijk bericht: *over de Stichting van Amalia Sieveking te Hamburg* en de ideën over armenverpleging, daarin ontwikkeld, zette hij in 1839 praktisch om, door de stichting der 'Vereeniging tot het bezoeken van armen'. 'Zooals hij het opvatte mocht het een volmaakte armenzorg genoemd worden.' Hij noemde zelfs dit werk, een werk van inwendige zending. En verbazend veel goeds heeft hij op het terrein der armverzorging en wat daarmede in verband staat, gewrocht. Toen hij stierf, ging met hem een braaf en rechtschapen mensch weg. 'Zijn practisch Christendom in Menno's school tot een levendwekkende kracht geworden, heeft zijn blik verruimd ver over de grenzen van zijn broederschap heen'. De wetenschap had hij lief, classiek gevormd als hij was, om de praktijk. Zijn bijbelsch standpunt mocht menig jongere van jaren verouderd toeschijnen, hij zelf behooren tot een geslacht dat voor ons is voorbijgegaan - wat er eeuwig waars en nieuws blijft in zijn optreden, in zijn werken en streven, is de *praktische* geest, waarvan hij altijd en overal getuigde in woord en in werk'. Belang bleef hij stellen in alles, tot op hoogen leeftijd.

In menig opzicht zijn tijd vooruit, heeft hij nooit zijn persoonlijkheid op den

voorgrond gesteld. Een autoriteit mocht hij zijn op het gebied van de historie der Doopsgezinde vaderen, als zoodanig zich te laten gelden deed hij nooit. Meest op den achtergrond van het tooneel des levens vervulde hij zijn rol, niet zwijgend maar vermanend, niet passief maar leerend.' Cramer is een man van verdienste geweest.

Behalve het genoemde schreef hij nog: *Recensie van Roorda's Specimen exhibens vitam Amadis Tulondis* (*vaderl. Letteroef.* 1827). - *Eenige aan de ondervinding beproefde denkbeelden om den zedelijken en godsdienstigen toestand der lagere volksklassen te bevorderen* (Id. 1839). - *Over onze gebrekkige kennis aangaande de toekomstige zaligheid (christel. Album*). *De christelijke gemeente vergeleken met een lichaam* (Id.) *De vraag over het wenschelijke van werkinrichtingen* (*Tijdschr. v.h. Armwezen.* 1837). *Aanspraak in de Vereeniging tot het bezoeken der armen.* (Id. 1858). *Beyschlag: de bekeering van den apostel Paulus met aanteekeningen* door A.M. Cramer (1865) *Weest toch onpartijdig* (brochure. Middelb. 1865). *Proeve eener zuiver wijsgeerige verklaring van de waarheden des christendoms* (*Geloof en vrijheid* 1870). *Wie brengt twist in het Nederlandsch bijbelgenootschap.* (Id. 1870). *Karakteristiek van een lofrede op de Jezuiten* (*Stemmen v. wh. en vr.* 1889).

Cramer was ridder in de orde van den Nederl. Leeuw sedert 1842 en lid van enkele geleerde genootschappen.

Litteratuur: *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde.* (Leiden 1895). blz. 351-402 Levensbericht van Alle Meenderts Cramer door B. Cuperus. - Nagtglas. *Levensberichten* enz. dl. I. blz. 139-140..

[Jacob Cramer]

Cramer (Jacob) aanschouwde het levenslicht te Rotterdam, den 24sten December 1833. 'Opgevoed in een kring, waarin het geloof der Hervormde Kerk in eere was en in zijn geboortestad gedurende den tijd zijner jeugd en jongelingschap getuige van een merkwaardige verheffing van kerkelijke rechtzinnigheid onder den invloed van mannen van den eersten rang als Doedes en Oosterzee, bezocht hij het Erasmiaansch gymnasium, waar destijds dr. Schneither als rector fungeerde, en deze, lettende op den aanleg van zijn leerling, had weten te bewerken dat de jonge Cramer geheel en al naar den zin zijner moeder Cornelia van Waning, voor de beoefening der godgeleerdheid werd bestemd en niet, zooals zijn vader zich aanvankelijk had voorgesteld voor den handel werd opgeleid'. Den 15den September 1852 werd Cramer ingeschreven als student in de godgeleerdheid aan de Utrechtsche universiteit, waar hij zich bijzonder getrokken gevoelde tot een leermeester als prof. Vinke en een leidsman als Dr. F.C. van den Ham, destijds predikant te Utrecht, 'tot wien hij in de praefatio van zijn proefschrift het woord richtte: non minimum locum occupas inter eos, qui studiis meis affuerunt, amorem scientiarum aluerunt vitamque academicam fructuosam jucundamque reddiderunt.' Dan, al voelde hij zich boven alles getrokken tot de lessen van Vinke, veel dankte hij ook aan het onderwijs der professoren van Goudoever, Karsten, Swijghuyzen Groenewoud, Bouman, ter Haar en Opzoomer.

Den 18den Juni 1858 werd Cramer, 'rectore Petro Harting et graphario Ludovico Conrado Schroeder van der Kolk,' met den hoogsten lof bevorderd tot doctor in de godgeleerd en reeds den 3den Augustus van dat jaar werd hij door het prov. kerbestuur van Utrecht tot de evangeliebediening in de Nederl. Herv. Kerk toegelaten.' Zijn theologisch standpunt bleek duidelijk uit zijn dissertatie: '*Specimen his-*

torico dogmaticum de Arianismo, waarin hij de sententia clarissimi P. Hofstede de Groot de filii Dei necessitudine cum patre, beschouwde als Arianismus docetica forma indutus;' en 'dat ook de exegetische en dogmatische verklaringen van den beroemden Leidschen hoogleeraar Scholten niet op de onverdeelde instemming van den jeugdigen doctor rekenen mochten, kon men wel bemerken, als men de *Stellingen* las, welke hij achter zijn dissertatie plaatste. Dat hij, al scheen hij van kalme natuur te zijn, nîet afkeerig was van strijd, kon men uit een en ander wel opmaken. Wie hem kende dacht daarbij aan kritischen zin meer dan aan heftigen aard.' Dat hij zich ook vrienden maken kon uit andere richtingen 'zoowel door de bezadigdheid van zijn denken als de scherpzinnigheid van zijn oordeel, heeft de tijd geleerd.'

Als adjunct-directeur van het zendelinghuis te Rotterdam, volgde hij dr. G.H. Lamers op, die den 29sten Augs. 1858 als predikant werd bevestigd te Aengwierum; doch 'reeds in het volgende jaar nam hij afscheid van de hem in zijn geboortestad opgedragen werkzaamheid en den 4den September 1859, werd hij te Oude- en Nieuwe Wetering bevestigd door zijn zwager Knotnerus. In 1862 kwam hij te Charlois en den 4den Mei 1866, nadat de gemeenten van Hendrik-Ido-Ambacht, Harderwijk, Amerongen en Vriezenveen, tevergeefs hem hadden beroepen, deed hij zijn intree te Amsterdam (ber. 29 Januari) den 4den Mei met 2 Cor. IV:2*b*, na den 29sten April bevestigd te zijn met Marc. IX:50*b* door ds. Ph.R. Hugenholtz. Afscheid te Charlois preekte Cramer den 22sten April met Rom. VIII:35*a.*

De 'moderne theologie' - misschien heeft men recht het jaar 1858 als het geboorte-jaar der nieuwe richting te noemen - was begonnen, en in den strijd door haar verwekt, zou Cramer zich mengen. Aanvankelijk bewoog hij zich op exegetisch terrein, blijkens zijn verhandeling in 1861 geplaatst in de *Nieuwe jaarboeken voor wetenschappelijke theologie* (3de dl. blz. 1-70) 'over het gebruik der woorden □*πο*□□*λυπτειν* en *φανε*□*ο*□*ν* in het N.T., ter verdediging van zijn achter zijn proefschrift geplaatste thesis: 'vocabula *φαν*□□*ωσις* et □*πο*□□*λυψις* in ss. ll. promiscue usurpantur.' Met dr. Lamers begon hij in 1863 de uitgave der *Bijdragen op het gebied van godgeleerdheid en wijsbegeerte*, waarin hij allereerst een verklaring gaf van Joh. 17:5, 'waar hij meende dat de praeëxistentie van Jezus duidelijk wordt uitgesproken.' In 1864 evenwel ging hij zich bezig houden met de 'moderne theologie.' In bovengenoemde *Bijdragen* (1ste en eenige deel, 't welk in 1867 volledig verscheen dewijl het om bijzondere omstandigheden gevolgd werd door de *Nieuwe Bijdragen op het gebied van godgeleerdheid en wijsbegeerte*, waarvan het 1ste deel in 1877 het licht zag) plaatste hij een verhandeling: (blz. 81-121) *vooroordeel of kritiek? Iets over de historisch-kritische methode der moderne richting ten opzichte van de evangelische wonderverhalen*, waarin hij de 'empirische richting,' zooals zij door prof. Opzoomer en dr. Pierson werd vertegenwoordigd, bestreed. In hetzelfde jaar 1864 verscheen nog van hem in de *Stemmen voor waarheid en vrede* (blz. 791-822) de *harmonische ontwikkeling van den christen* (voorlezing, gehouden voor de vereeniging: *Tot heil des volks*, te Rotterdam, den 29sten Febr. 1864) en een toespraak door hem gehouden te Vriezenveen, naar aanleiding van het overlijden van zijn zwager Knotnerus en getiteld: *Er blijft eene rust over voor het volk van God.* Tegen prof. Scholten's *Kritisch-historisch onderzoek: Het evangelie van Johannes*, schreef hij in de *Bijdragen* (blz. 203-369) een ontkennend antwoord op de vraag: *Is het vierde Evangelie een historisch drama?*

1867 bracht: *De illusie der moderne richting. Een woord naar aanleiding van den jongsten strijd tusschen prof. J.H. Scholten en dr. A. Pierson*, welk geschrift om den vorm, niet minder de aandacht trok, dan om den inhoud. ‘Mannen van beteekenis als S. Hoekstra, G. van Gorkom, W.C. van Manen en E.J.P. Jorissen namen met belangstelling kennis van het zestigtal bladzijden,’ die dit boekje besloeg en ofschoon ‘hij dankbaar was voor de wijze, waarop men over het algemeen zijn waarschuwend woord had ontvangen, was hij toch niet voldaan over den uitslag van dat onderzoek, en in 1868 gaf hij rekenschap van den ontvangen indruk, in een nieuwe brochure: *Het berouw en het ethisch determinisme*,’ (Amsterdam), waarin achtereenvolgens door hem besproken werd het *zinnelijk leed* en *het zedelijk kwaad*, *de zonde en het Godsbestuur en de strijd tegen de zonde.* Naar de opvatting van prof. Lamers heeft, meer dan wel destijds in de openbare gedachtenwisseling bleek, het optreden van Cramer meegewerkt tot de door sommigen betreurde, door anderen toegejuichte splitsing van de vrienden der ‘moderne richting’ in aanhangers van een ‘intellectualistisch’ en ‘etisch’ stelsel.

In dit tijdperk zijns levens, hield hij zich bij voorkeur bezig met de beschouwing van den mensch in zijne zedelijk-religieuze eigenaardigheden, wat blijkt uit het feit, dat hij zich aangetrokken gevoelde tot de beantwoording der in 1868 door het Haagsch-genootschap uitgeschreven prijsvraag: ‘Dewijl er bij de hedendaagsche voorstanders van *humaniteit* verschillende en zelfs tegenstrijdige begrippen daaromtrent worden aangetroffen, zoo vraagt het genootschap: hoe hebben wij de humaniteit ten aanzien van haar wezen te beschouwen? Welke onderscheiden uitwerkselen zijn van haar te wachten, naar mate zij al of niet met godsdienst en Christendom vereenigd is? Het door Cramer op de gestelde vraag ingezondene antwoord werd niet bekroond, maar nadat hij zijn verhandeling herzien had, gaf hij ze uit en zoo verscheen in 1871 zijn boek: *Christendom en humaniteit.* (Amsterdam). Opmerkelijk waren in de voorrede de woorden, de dag nadert, waarop niet zoozeer gevraagd wordt, *wat* men gelooft van God en het eeuwige leven, maar òf men er nog aan gelooft en niet minder merkwaardig was de verklaring: zeker is het onmogelijk om *zonder* het geloof in God, die zich in den Christus des Evangelies aan ons heeft geopenbaard, de geheimen der menschelijke natuur te ontraadselen en tot de kennis van de verborgenheden der godzaligheid te komen, maar dan ook, zoo men vast staat in het geloof, dat het Evangelie van Christus het woord der waarheid en der zaligheid is, aarzelt men geen oogenblik om, beginnende met het eigen hart, de menschheid gade te slaan in hare diepste behoeften, welke immers ook een openbaring Gods zijn.’

‘Wat anthropologische volledigheid, psychologische juistheid en dogmatische vastheid aangaat, moge de verhandeling zelve, waarin eerst het *wezen* der humaniteit met het oog op den *mensch* en de *menschheid* ontvouwd wordt en daarna over *Christendom en humaniteit* gesproken wordt, een en ander te wenschen overlaten, ze getuigt niet enkel van degelijke studie, maar ook van ernstig nadenken over vragen van psychologie en ethiek.’

Was reeds meer gebleken dat Cramer zich sterk voelde aangetrokken door Vinet, ‘geen wonder dan, dat hij lust gevoelde andermaal naar den eereprijs van het Haagsche genootschap te dingen, toen later dezerzijds eene verhandeling over Vinet gevraagd werd. - Mocht hij de eerste maal met de beantwoording eener prijs-

vraag niet gelukkig geweest zijn, beter slaagde hij de tweede maal, en in 1883 gaf genoemd genootschap uit zijne bekroonde verhandeling: *Alexandre Vinet als christelijk moralist en appologeet geteekend en gewaardeerd.* Niet alleen in ons land, maar ook daar buiten werd de aandacht aan dit boek geschonken, wat o.a. hieruit mag worden afgeleid "dat reeds in Dec. 1883 door Wild (in de *Zeitstimmen aus der reformirten Kirche der Schweitz*) eene vertaling er van wenschelijk werd gekeurd, en dat hij zich verheugde toen Th. Secrétan in 1874 eene Fransche overzetting van dit werk het licht deed zien te Lausanne."

De "theologie" van het reveil trok hem in dit tijdperk zijns levens zeer aan, meer dan men eigenlijk wel van een man van zijn richting en aanleg verwachten zou, en ernstige studiën wijdde hij aan de geschiedenis dezer beweging in en buiten ons vaderland. De vroomheid, hem van kindsbeen eigen en die sterk gevoed werd door zijn aanhoudende schriftstudies, benevens den omgang met voortreffelijke mannen uit den kring van het reveil, dreven hem naar een zijde, waar toch zijn nauwkeurig wikkend en wegend oordeel zich niet voldoende bevredigd vond.'

Welk een diepen indruk Vinet ook met zijn klacht: 'zal ik dan nooit van het dualisme verlost worden' op Cramer gemaakt heeft, blijkt uit een opstel: *Heelen en halven (Stemmen voor Waarheid en Vrede.* 1874, blz. 891-922), waarin de noodzakelijkheid werd aangewezen op onderscheiden gebied de consequentie aan de waarheid op te offeren, en zich te wapenen tegen de verzoeking van uit vrees voor de beschuldiging van halfheid verder te gaan dan de eigen overtuiging veroorlooft.

In zake het kerkelijk vraagstuk liet hij zich niet onbetuigd. *Waarheen nu?* zoo heette de brochure, ten jare 1872 verschenen en waarin hij vroeg 'aan allen die recht en waarheid liefhadden in de Nederl. Herv. Kerk, mede uit naam van anderen, die meenden als hij, dat aan zoovelen als de belijdenis der Nederl. Herv. Kerk liefhadden en tegen de vernietiging van haar Gereformeerd karakter wilden waken, onrecht werd aangedaan. In de gegeven omstandigheden scheen hem het eenige middel om dit onrecht te herstellen een Constituante in het leven te roepen, die zoo getrouw mogelijk de Ned. Herv. Kerk zou moeten vertegenwoordigen, langs zuiver kerkelijken weg in het leven zou moeten treden en belast worden met de belijdenisquaestie en met alle andere quaestien, die met haar in verband staan. Dat dit plan niet algemeen zou worden toegejuicht lag in den aard der zaak, er werd veel over geschreven, er ontstond, zooals Cramer het zelf uitdrukte in zijn in 1873 (te Amsterdam) verschenen brochuren: *Wij gaan vooruit. Een woord van bemoediging in den kerkelijken strijd*, een *Constituante litteratuur*, men begon zich te verklaren aangaande de middelen tot kerkherstel en met goeden moed nam hij zitting in de Commissie van advies ter zake eener reorganisatie van kerk en kerkbestuur, benoemd door de Algem. Synode der Nederl. Herv. Kerk.' Het werk dier commissie, wier *rapport van advies ter zake eener reorganisatie* in 1873 gedrukt werd te 's Gravenhage, heeft geen vrucht opgeleverd.

Over synodale plannen ten aanzien van de oplossing der kerkelijke quaestie, deed Cramer, vooral in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede* zich nog dikwijls hooren, en wel de moeite der lezing en bestudeering verdient het, wat hij schreef in zijn tienden Amsterdamschen brief (cf. *St. W. en V.* 1875, blz. 539-552) waar hij spreekt over het *kerkelijk beheer.* Tot de rubriek 'kerkelijke aangelegenheden moet ook gerekend worden zijn studie: *de gereformeerde partij in de Ned. Herv.*

Kerk (cf. *Stemmen* 1885, blz. 288-306) *en het houten en ijzeren juk* (Utr. 1887).

Terwijl hij predikant was, gaf hij achtereenvolgens in 1863: *Zes leerredenen, uitgegeven tot een aandenken voor de gemeente te O. en N. Wetering* (Rotterdam), in 1866: *Zes leerredenen uitgegeven tot een aandenken voor de vrienden te Charlois en Katendrecht* (Rotterdam) en in 1877: *Het leven des geloofs. Zes leerredenen ter herinnering aangeboden aan de gemeente te Amsterdam* (Amsterdam). Had hij steeds met liefde en lust gepredikt 'met ingenomenheid bleef hij - ook nadat hij in 1877 als *Academieprediker* aftrad - nu en dan de gemeente in hare godsdienstige samenkomsten voorgaan en aan den kerkelijken arbeid onttrok hij zich niet'.

In 1876 werd Cramer benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid (*kerkgeschiedenis*) te Groningen, en na den 24sten September zijn afscheid gepreekt te hebben te Amsterdam met 2 Petr. III:18, aanvaardde hij het professoraat den 10den October met het houden eener inaugureele oratie: *kerk en theologie* 'en toen hij den 20sten d.a.v. zijn akademische lessen opende met een woord over *het hooge belang der kerkgeschiedenis voor den evangeliedienaar van onzen tijd* (afgedrukt in de *Nieuwe bijdragen op het gebied van godgeleerdheid en wijsbegeerte*, dl. I, blz. 137-155) konden zijne hoorders er niet aan twijfelen of het was hem ernst met het woord: laat de theologie vrij haar eigen weg gaan, die weg moet uitloopen op den wasdom der gemeente' ... Met de invoering der wet van 28 April 1876, werd hij, na den 1sten October 1877 belast met het doceeren der oud-christelijke letterkunde, de geschiedenis des Christendoms en de geschiedenis der christelijke leerstukken, en als hij in laatstgenoemd jaar zijne lessen opende met een toespraak *Geschiedenis en kritiek (Nieuwe bijdragen*, dl. II, blz. 34-58), 'waarin hij vooral met het oog op de oud-christelijke letterkunde, zooals de inleidingswetenschap des N.T. voortaan heette, wees, op het hooge belang, dat de criticus heeft bij de beoefening der geschiedenis, bleek het dat laatsgenoemd werk niet het laatste in zijn schatting zou wezen. En dat zijn aandacht bepaaldelijk op het N.T. gevestigd bleef, bleek al spoedig daarna, 'toen hij op het Johanneisch vraagstuk terugkwam in zijn studie over den *discipel*, dien Jezus liefhad. (*Nieuwe bijdragen* - 1878, dl. II, blz. 59-124) en op niet minder belangwekkende wijze toen hij zijn historischkritische studie gaf over den *brief van Paulus aan de Filippensen.* (*Id.* dl. III, blz. 1-98), waarin hij optrad tegen de beschouwingen van Holsten en Hoekstra.' - Ook dogmen-historische onderzoekingen waren Cramer 'wel toevertrouwd en was het vooral de kerkelijke leervorm die hem aantrok voor zoover zij betrekking had op Schrift en Schriftgezag, op Inspiratie-begrip en geschiedenis van den Kanon.' 'De tijd was voor hem voorbij, dat men het met de oude kerkelijke leerstukken wel zoo nauw niet had te nemen, maar dat aan den Bijbel niet mocht worden geraakt,' en aan zijn geestverwanten gaf hij 'het voorbeeld van een kloek streven naar waarheid op het gebied der theol. wetenschap inzonderheid met betrekking tot schrift en schriftbeschouwing. De geschiedschrijver van de ontwikkeling der theologie in het laatst der 19de eeuw, zal, uit het oogpunt van 'Schrift' en 'Schriftbeschouwing' zeer bepaaldelijk te letten hebben op wat Cramer schreef (cf. *Nieuwe bijdragen*, dl. III, blz. 99-184) over Calvijn's *Schriftbeschouwing*, over *den kanon der H. Schrift in de eerste vier eeuwen der chr. kerk.* (Id. dl. IV, blz. 94-122), over *de Roomsch-Katholieke en de Oud-Protestantsche Schriftbeschouwing* (Id. blz. 123-195) en over *de geschiedenis van het leerstuk der Inspiratie in de laatste twee eeuwen*

(dl. V, blz. 99-247). Op het punt der ‘Schriftkritiek’ was Cramer beslist vrijzinnig, en merkwaardig zijn stellig in dit opzicht zijn woorden: ‘Spreekt men van het gezag der Kerk, dan vergeet men, dat alle kerkleer moet getoetst worden aan de H. Schrift. Wil men het gezag der Schrift laten gelden, dan houdt men niet in het oog, dat ook de Schrift als zoodanig een voorwerp van wetenschappelijk onderzoek moet wezen. Wil men haar daarboven plaatsen, dan moet men kunnen bewijzen, dat wij in het bezit zijn van een onfeilbaren kanon en een onfeilbaren tekst en eene onfeilbare vertaling en een onfeilbare uitlegging. En zelfs zoo dit mogelijk ware, zou men een beroep op de wetenschap gedaan hebben, want zoodra men iets gaat bewijzen betreedt men het gebied der wetenschap.’

Den 19den September 1884 kwam Cramer aan de academie te Utrecht, waar hij als hoogleeraar bij de godgeleerde faculteit, dezelfde vakken had te onderwijzen als te Groningen. Hij aanvaardde zijn tweede professoraat met het houden eener rede: *de Symbolische verklaring der Evangelische geschiedenis* (Utr.). Met de symbolische opvatting der evangelische geschiedenis, o.a. aanbevolen door prof. A.D. Lohman kon hij zich, dit bleek uit deze inaugureele oratie, niet vereenigen; maar even weinig als dit iemand kon bevreemden, behoefde er zich ook niemand over te verwonderen, dat, toen hij zijn lessen opende met een toespraak: *de Protestantsche Orthodoxie en het Protestantisme* (cf. *Nieuwe bijdragen*, IV, blz. 220-246) hij er bijzonder den nadruk op legde ‘hoe verkeerd de protestantsche orthodoxie doet met eene schriftbeschouwing te willen handhaven, die voor de rechtbank van het denken onherroepelijk haar pleit heeft verloren.’ - Vreemd is het dat hij tengevolge van bedenkingen tegen hem ingebracht, getracht heeft ‘eenige door hem gebruikte uitdrukkingen toe te lichten en te verzachten in *de jongste hypothese aangaande den oorsprong der evangelische geschiedverhalen*, met *naschrift* (*Nieuwe bijdragen*, dl. IV, blz. 247-346).

Zijn dogmen-historische studiën heeft hij voor de pers niet nader bewerkt, vooral ook hierom, dewijl hij in 1888, toen prof. Doedes aftrad, en hij meende zich te moeten belasten met het door laatstgenoemden hoogleeraar tot nu toe gedoceerde vak, de uitlegging van het N.T. De ‘geschiedenis des Christendoms werd aan dr. H.G. Kleyn toevertrouwd en met het door Cramer voortaan te onderwijzene vak, werd de ‘oud-christelijke letterkunde’ verbonden, en critiek en exegese gingen nu, zooals 't ook behoorde te zijn, voortaan hand aan hand. Zijn lessen opende hij met een verhandeling over *Exegese en critiek* (cf. *Nieuwe bijdragen* dl. V. blz. 249-272). Nu hij zich geheel en al aan de exegese kon wijden, bleek toch weer zijn vrijzinnig standpunt als exegeet en criticus, voor hem waren er ‘bedorven texten,’ die niemand ontraadselen kon en ‘hij meende, dat men van ‘onmogelijke verklaringen, niet verlost kon worden zonder de conjecturaal-kritiek op breede schaal toe te passen. “Hoe hooger hij de *beteekenis schatte van het N.T. voor den theoloog van onzen tijd* - waaromtrent de redevoering (*de beteekenis van het N.T. voor den theoloog van onzen tijd*), die hij als rector magnificus hield den 24sten Maart 1893, getuigenis geeft - en hoe inniger hij overtuigd was, inzonderheid van *de beteekenis van Paulus brieven voor de kennis van het oorspronkelijk christendom*, te meer prijs moest hij er wel op stellen, dat de tekst - bepaaldelijk ook van de Paulinen - zooveel mogelijk in zijn oorspronkelijken vorm den exegeet kon worden aangeboden.” Met dit doel trachtte hij *Paulus brief aan de Galatiërs in zijn oorspronkelijken vorm hersteld*

en verklaard (cf. *Nieuwe bijdragen*, dl. VI) te geven. Niet lang daarna begon hij met het bewerken zijner *exegetica en critica*, waarvan I (onder den titel *de Samenstelling van Paulus brief aan de Galatiërs volgens prof. Völter. Exegetische en Critische opmerkingen over eenige plaatsen uit het evangelie van Johannes)* verscheen in dl. VII der *Nieuwe bijdragen* (blz. 1-72) en later nog in hetzelfde deel (blz. 221-294). De tweede verhandeling: het glossematisch karakter van 1 Petr. III:19-21 en IV:6. Het derde stuk der *exegetica* enz. kwam in het 8ste deel (blz. 1-70) onder het opschrift: *de macht der traditie in de exegese van het N.T.* Exegetische opmerkingen naar aanleiding van "Paulus II" (de brief aan de Romeinen) van Dr. W.C. van Manen; terwijl no. IV luidt (almee in het 8ste deel der *Nieuwe bijdragen* blz. 323-466): *de philippica van Paulus tegen de gemeente van Korinthe* (2 Kor. 10-13) *verklaard en in hare historische beteekenis gewaardeerd.* Op nieuw werd in alle deze bijdragen een lans gebroken voor het goed recht der conjecturaal-kritiek, stellig ook wel eens met het doel om over de Tübingers gericht te houden, die de conjecturaal-kritiek op een afstand houden.' Zijn laatste bijdrage in de *Nieuwe bijdragen*, waarin hij met betrekking tot het door hem ingenomen standpunt ten opzichte der conjecturaal-kritiek, zijn overtuiging handhaafde, was de toespraak, waarmee hij den cursus 1894-95 opende: *de Tubingsche kritiek en hare nawerking* (cf. *Nieuwe bijdragen* dl. X. blz. 113-140). Dien nieuwen cursus eindigde hij niet, want vòòr het zoo ver was, nam de onverbiddelijke dood hem den 18den Mei 1895 weg. Met Cramer ging een hoogstverdienstelijk, een man van studie weg, en ofschoon reeds de zestig gepasseerd, had hij toch nog veel, zeer veel kunnen geven op het gebied der exegese, waarop hij zoo volkomen te huis was. Velen hebben zijn groote verdiensten erkend en zijn hem dankbaar voor wat hij heeft gegeven. Zoo lang het dag voor hem was heeft hij gearbeid en te vergeefs heeft hij niet geleefd. Cramer was een man van scherpzinnig oordeel, in 't bezit van een vroom gemoed, wien het boven en vóór alles te doen was om waarheid. Het spelen met beginselen was hem een gruwel. In de rij der uitnemende godgeleerden, waarop ons vaderland, meer dan men dikwijls vermoedt, trotsch mag zijn, behoort ook Cramer te huis.

Behalve het gemelde hebben we nog in druk van Cramer:

Verklaring van Joh. 17:5 (Bijdr. op het gebied van godgeleerdheid en wijsbegeerte. blz. 51-80. Rotterd. 1863).

Het evangelie en het geweten. Intreerede geh. te Amst. Rotterd. 1866.

Het recht der gemeente. Leerrede over 1 Joh. 2:20 gehouden naar aanleiding van de uitvoering van art. XXIII van het Algem. Regl. voor de N.H. Kerk in de Nieuwezijds kapel te Amsterdam den 3den Maart 1867. Amst. 1867.

Eene afscheidspreek (St. v. W. en Vr. 1868. blz. 209-222, naar aanleiding van het *afscheidswoord - Gal. 4:12b - gesproken bij het neerleggen der evangeliebediening*, door J.W. Straatman, em. predt. bij de Ver. Doopsgez. gem. te Groningen).

Een bevestigingspreek (*St. v. W. en Vr.* 1868 blz. 467-483. Met deze 'bevestigingspreek wordt bedoeld, die, welke Dr. H.P. Berlage den 1sten Zondag in Maart 1868 had uitgesproken over Lc. 17:20 en 21 te Amsterdam, bij gelegenheid van de bevestiging van ouderlingen en diakenen, de eersten, die door het pas in het leven geroepen kiescollege gekozen waren. De preek verscheen onder den titel: *de vraag naar de komst van het Koninkrijk Gods door Jezus beantwoord*).

Christus alles en in allen. (*Eeuwig evangelie* 1868). - *De kracht der waarheid* (Id. 1869). - *De heiligende kracht der christelijke blijdschap.* (Id. 1870).
Onze strijd tegen Rome (St. v. W. en Vr. 1870. blz. 134-145). Naar aanleiding van *Katholicisme en Ultramontanisme.* Toespraak op den dag der opening van het Oecumenisch Concilie te Rome. 8 Dec. 1869, gehouden door L.W.E. Rauwenhoff.
Het ontwaken der moderne richting. (Id. blz. 265-278). Naar aanleiding van Dr. H. Oort's: *Het godsdienstig karakter der nieuwe richting in de vaderl. Letteroefeningen* van Jan. 1870.
Vrijmaking der kerk. Waardoor? en Wanneer? (Id. blz. 392-410). Naar aanleiding van *vrijmaking der kerk* door dr. A. Kuyper. Amst. 1869.
De vereeniging gewetensvrijheid (Id. blz. 689-705). Naar aanleiding van een besluit genomen in het najaar van 1869 door een vergadering van moderne predikanten gehouden te Leeuwarden enz.
De Amsterdamsche kerkeraad en de doopsquaestie (Id. blz. 1199-1210). Hij, die over kerkelijke toestanden in ons vaderland in het jaar 1870 veel wil weten, leze deze belangrijke artikelen in de *Stemmen.*
Bekeering tot God, *een komen tot zich zelf.* (*Eeuwig evangelie* 1871).
Amsterdamsche brieven (Deze verschenen achtereenvolgens ten getale van 12 in de *Stemmen v. W. en Vr.* van 1871 -1875).
De evangeliedienaar van allen vrij en toch allen dienstbaar. Rede ter bevestiging van N.H. de Graaf, als herder en leeraar in de N.H. gemeente te Amsterdam, gehouden in de N. kerk aldaar (15 Oct. 1871). Amst. 1871.
Het gezag. (*Eeuwig evangelie.* 1872).
Mag iemand, *die de opstanding van Jezus uit het graf ontkent*, *predikant blijven in de Ned. Herv. kerk?* Eene vraag beantwoord op de predikantenvergadering, gehouden te Utrecht, 24 April (*St. v. W. en Vr.* 1872. blz. 497-509).
Niet vele wijzen, *niet vele machtigen*, *niet vele edelen* (*Eeuwig ev.* 1873).
Wachten en werken. (Id. 1874). - *Christus ons geworden tot heiligmaking.* (Id. 1875). - *De vier temperamenten.* (Id. 1876).
De theologische wetenschap. (*St. v. W. en Vr.* 1876. blz. 849-876 en blz. 941-970. Naar aanleiding van: *Encyclopaedie der Christelijke theologie* door Dr. J.I. Doedes. Utr. 1876).
De wasdom der gemeente. Afscheidsrede, gehouden te Amsterdam, 24 Sept. 1876. Amst.
De kracht der kerk (*Eeuw. ev.* 1867). - *Gehoorzaamheid* (Id. 1878). - *Heilige eerzucht* (Id. 1879). - *De waarde van het leven* (Id. 1881). - *Het harmonisch karakter van het leven des geloofs* (Id. 1882). - *Wij kennen ten deele* (Id. 1883). - *Drieërlei oordeel* (Id. 1884). - *De dag der kleine dingen* (Id. 1885). - *Het dubbele zegel* (Id. 1886). - *Een God die zich verborgen houdt* (Id. 1887).
De Duitsche Keizersage (*St. v. W. en Vr.* 1887. blz. 28-49).
Eene wandeling in de katakomben van Rome. Eene lezing (Id. blz. 777-797).
Iets over evangelieprediking. Toespraak in een kring van aanstaande evangeliedienaren gehouden (Id. 1201-1216).
Gelooven en spreken (*Eeuwig ev.* 1888). - *Het kruis en de vrijheid* (Id. 1889).
-

De menschenvrees en hare genezing (Id. 1890). - *De rechtvaardiging uit het geloof* (Id. 1891). - *De bedoeling van God met de doornen des levens* (Id. 1892).

Verslag van de lotgevallen der rijksuniversiteit te Utrecht in het studiejaar 1892-1893. Uitgebracht 19 Sept. 1893.
Vrees en blijdschap. (*Overdenkingen.* Redacteuren Dr. P.D. Chantepie de la Saussaye en prof. Dr. J.J.P. Valeton Jr. 1893).
Feestrede gehouden 9 Oct. 1894 bij het 50-jarig jubilé van Secor-Dabar (opgenomen in den feestbundel, niet in den handel).

Nog vindt men in de *St. v. W. en Vr.* van 1879 blz. 419-446: *de beteekenis van Paulus brieven voor de kennis van het oorspronkelijk christendom* (Toespraak bij de opening der lessen aan de Gr. academie bij den aanvang van den cursus 1879-1880. - Met kleine wijzigingen). Hier spreekt Cramer de woorden: 'Het gaat niet aan, om in den strijd over het al of niet blijvende van het Christendom, die tegenwoordig met zooveel felheid gestreden wordt, aan de *historische kritiek* de beslissende stem te geven. Hooger dan de *wetenschap*, waarvan de historische kritiek een deel uitmaakt, staat het *leven*', terwijl hij sluit aldus: 'zoo wijst ons dan Paulus op de eerste Christenheid, de eerste Christenheid op den Apostelkring, de Apostelkring op Jezus zelven terug. *De hooge beteekenis van Paulus brieven voor de kennis van het oorspronkelijk christendom* treedt hierdoor in het licht. Welk dat oorspronkelijk Christendom was, welken godsdienst Jezus op aarde wilde stichten, voor wie hij door zijne discipelen wilde gehouden zijn - Paulus is het, die ons hierop een ondubbelzinnig antwoord geeft. Met dit antwoord rekening te houden, is de plicht van iederen Christelijken godgeleerde. Dat antwoord te beamen zal meer en meer de eisch der wetenschap blijken te wezen.' Ook gaf dit Maandschrift nog van zijn hand: *het optimisme des geloofs* en eenige opstellen over *Synodale wetsvoorstellen.* Verder leverde hij bijdragen in de *gewijde tafereelen*, 1e serie (Dordrecht); het *Evangelisch penningmagazijn* en in *de Zaaier* (3e Jg.) Ten behoeve van het Nederl. godsdienstig tractaatgenootschap gaf hij een opstel over *Ulrich Zwingli* en *over vormen*, en in de *Protestantsche bijdragen*, onder redactie van Prof. D. Chantepie de la Saussaye, schreef hij over *de ultramontaansche beweging.*

Litteratuur: Prof. Lamers in de *Levensberichten der afgest. medeleden van de Maatsch. der Nederl. Letterkunde.* Leiden 1895. blz. 301-340. Bij de bewerking van dit artikel is uitsluitend de studie van prof. Lamers gevolgd. Aan het door hem gegevene werden alleen enkele data toegevoegd.

[Gerrit Johan Frederik Cramer von Baumgarten]

Cramer von Baumgarten (Gerrit Johan Frederik) aanschouwde het levenslicht te Koevorden den 28sten Januari 1787. Hij studeerde in de Godgeleerdheid te Groningen en werd daar door de theologische faculteit bevorderd tot proponent. Beroepen in September 1808 te Ferwerd, werd hij hier, na afgelegd peremptoir examen in de classis van het Westerkwartier (prov. Groningen) den 18en Dec. bevestigd door Ds. C. Themmen (pred. te Wierum en te Dorkwerd) met Hebr. XIII:17. Hij aanvaardde zijn dienstwerk met het uitspreken eener leerrede over Col. 1:28. - Als predikant heeft hij gearbeid te Loga (O. Friesland. Afscheid te Ferwerd den 10den Maart 1811 met Joh. XII:36; bev. door B.A. Schelten, pred. te Leer, met Philip. II:29 den 7den April; intree-tekst Cor. II:1 en 2); te Middelbert (ber. 16 April 1812, bev. den 11den Oct. door zijn schoonvader Broese, pred. te Garnwert, met 2 Tim.

IV:5*b*; intree-tekst Hebr. XIII:8); te Eenrum (ber. Sept. 1819; afsch. te Middelbert den 14den Nov. met Jes. XL:6-8; intree den 21sten Nov. met 2 Cor.

XIII:16, bev. door Ds. J. Snethlage uit Pieterburen, met Neh. II:20*b*); te Midwolde (ber. den 13den Maart 1824; afsch. te Eenrum den 20sten Mei met Philip. I:9-11, intree den 4den Juli met 1 Cor. IV:1-8, bevestiger F. van der Tuuk, pred. te Nieuw-Scheemda, met Hand. VIII:26-35). Hier is Cramer v. B. voortdurend werkzaam gebleven, onder groote achting en toegenegenheid zijner gemeente, tot den 15den November 1855 toen hij overleed.

'Begaafd met een buitengewone vlugheid en vurigheid van geest, een zeldzaam vaardig en getrouw geheugen en brandende van dorst naar wetenschap, was hij door grondige studie een man geworden van rijke en veelzijdige kennis, die zich door menig belangrijk geschrift, hetzij oorspronkelijk van hem of door hem vertaald, eene welvermaarden naam in de vaderlandsche kerk heeft achtergelaten.'

Van hem zag het licht:

Brieven over het werkje: Christendom en hervorming, *vergeleken met den Protestantschen Kerkstaat*, *bijzonder in de Nederlanden.* Gron. 1816.

Gesprekken, *levensschetsen en liederen*, *ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der kerkhervorming.* Gron. 1817.

Bogue D, *proeve over het goddelijke gezag van het Nieuwe Testament*, *uit het Engelsch vertaald en vermeerderd*, door G.J.F. Cr. v. B. 2 stukken, 1816.

E.F.K. Rosenmuller, *de Oosterlingen van vroegeren en lateren tijd*, *of opheldering der Heilige Schrift*, *uit de natuurlijke gesteldheid*, *de overleveringen*, *zeden en gewoonten van het Oosten.* Vertaald met bijvoegsels, door G.J.F. Cr. v. B. - 4 dln. Gr.

De geopenbaarde Godsdienstleer des Bijbels, *getrokken uit H. Muntinghé's geschiedenis der menschheid naar den Bijbel.* Rotterdam, 1830. 2 dln.

Gedachten omtrent den toestand der Nederlandsche Gereformeerde kerk, *een woord aan allen*, *die het met die kerk welmeenen*, *geschreven na de Synode van 1835.* Gron. 1836.

De godsdienstleer des O.V. Delft 1827.

Bijbelsche geschiedenissen in vragen en antwoorden, *voor mijne leerlingen.* Gron. 1817.

Leerrede ter gedachtenis van den Wel-Eerw. zeer gel. Heer Remko Engels. enz. Gron. 1855.

Crie T.M. *het leven van J. Knox*, *hervormer van Schotland;* uit het Engelsch. door G.J. Cr. v. B. 1ste dl. Gr. 1818.

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 820 en 821. (Uitgebreid.)

[Johan de Crane]

Crane (Johan de) werd geboren te Middelburg den 23sten Februari 1676. Na in zijn geboortestad het noodige voorbereidend onderricht te hebben genoten, ging hij te Franeker studeeren in de godgeleerdheid. Proponent geworden den 13den Maart 1696 in de classis Walcheren, werd hij beroepen te Nisse en aldaar den 7den April 1697 bevestigd. Van Nisse kwam hij te Oostkapelle, den 21sten December 1703 'alwaar hy den H. Dienst met alle wakkerheit en getrouwigheit heeft waargenomen' tot den 3den April 1727, toen hij emeritus werd. Na zijn ontslag vestigde hij zich metterwoon te Middelburg, waar hij af en toe optrad. 'Inzonderheit heeft zijn Eerw.

noch gepredikt ter bevestiging van zijne opvolgers, namelijk van D. Mattheus de Crane, den 12den October 1727. Van D. Daniel Securius, den 30 November 1732. Van D. Godwardus Vrolikhert den 18 January 1739. Van D. Lam-

bertus Kolf, den 5 Maart 1741. Van D. Ewaldus Hollebeek, den 25 October 1744. Van D. Johan Satting, den 1 May 1746. Welke leerredenen alle afzonderlijk gedrukt zijn van waar uit 's mans geleerdtheit en bequaamheit genoegzaam blijken.'

Hij gaf uit:

Afscheidt en Bevesting-reden over Hand. 20:26-28. (uitgesproken 12 Oct. 1727). Middelb. 1728.

Leerrede tot bevestiging van ds. Securius tot pred. te Oost-capelle uit Ps. L:5. (Middelb. 1733).

Predicatie ter bevestiging van Ds. G. Volijkhart op Oost-Cappele, *uyt Jerem.* XXXI vs. 6-9. Middelb. 1739.

Lijkpredicatie op de dood van J. Ratell uyt Deuteronomium XXXIV vs. 5. Middelb. 1739. - (Deze Ratell was predikant te Oostsouburg op Walcheren, waar hij den 14den Mei 1739 stierf. Cf. over hem *Boekzaal.* 1739*b* blz. 86-90).

Predicatie ter bevestiging van Ds. L. Kolff op Oost-Capelle uyt 1 Petr. VI vs. 2-4. Middelb. 1741.

Het heerlijk voorbeeld van een leeraar vertoond in Ezra (VII vs. 10), bij de bevestiging van Ewaldus Holbeek te Oostcapelle (25 Oct. 1744). Middelb. 1744.

Predicatie ter bevestiging van Ds. Johan Satting uyt Jesaja VI vs. 5-8. Ze verscheen met goedkeuring van de Eerw. classis van Walcheren. Middelb. 1746.

In de verzameling van het Zeeuwsch genootschap van Wetenschappen, is een brief van ds. G. Vrolikhert, dd. 1737 over een weduwbeurs, benevens eenige aanteekeningen over zijn leven, vermoedelijk door hem zelf.

Litteratuur: *Boekzaal* 1747*a* blz. 94 en 95. Nagtglas, *Levensberichten* enz. dl. I. blz. 140. - v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 821-822. - G. Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel.* VI. Middelb. 1758. blz. 266 en 277.

[Johannes Creygton]

Creygton of Chreyghton (Johannes) werd geboren te Tilsit in Pruisen en na gestudeerd te hebben te Groningen[1)], werd hij den 17den Juni 1689 proponent en spoedig daarop beroepen te Pietersbierum ('t beroep werd geapprobeerd den 12den Augustus 1689). Aangesteld in 1691 tot legerpredikant, werd hij, tijdens zijn afwezigheid beroepen te Franeker in plaats van Johannes d'Outrein (gedimitteerd den 30sten Maart 1691 wegens vertrek naar Arnhem), hij kreeg den 27sten Juli approbatie, maar toen hij in 1692 op nieuw naar het leger moest, 'werd wel bij request van den magistraat en kerkeraad van Franeker verzocht om hem daarvan te excuseren, doch door Gedep. Staten is den 12den Mei 1692 dit verzoek afgeslagen.' Na zijn terugkomst werd hij in 1704 beroepen te Leeuwarden in plaats van L. Persijn en hier in Maart van genoemd jaar bevestigd. Beroepen op hem uitgebracht naar Bremen, Utrecht en 's Gravenhage werden door hem afgeslagen, doch toen men hem naar Haarlem riep, nam hij aan. In deze plaats werd hij, na den 22sten Sept. 1711 te zijn gedimitteerd, den 15den Nov. bevestigd. Hij stierf den 26sten October 1738.

Hij gaf uit:

1) In het *Album Academiae Groninganae* (1615-1773) komt op blz. 224 voor: 'Mayi 1. Johannes Crichtonius. Tilsa-Prussus. Theol.'

De Zendbrief der apostels Pauli tot den Hebreen ontledet en kortelijk verklaart. Franeker 1699.
De Zendbrieven van den H. Johannes en die van den H. Jacobus. Ontleedet en Schriftmaatig verklaard. Fran. 1704.

De brief van den H. apostel Judas ontleedet en schriftmatig, doch kortelijk verklaart en uitgebreidt. Haarl. 1719.
De twede eenvoudige onderreeding, over een gewichtig stuk der goddelyke genade lere, namelyk de goddelyke en eeuwige praedestinatie, aangaande den twee uitersten der zondigen menschen, zaligheit en verdoemenisse, gehouden tusschen twe- en met namen Samuel Christiaanzen en Pieter Pauluszen, te Delmenhorst. Opgestelt door Johannes Creyghton. Amsterdam 1738. - 3 dn.
Aanmerkingen op en over den hemel op aarde van Leenhof. Franeker 1704.
Spinosistische hemel. Leeuwarden 1705.
Allegorische verklaaringe der H. Schiftuur. Leeuw. 1708.
Grond van voorbeelden.
Verklaaring over het XV capittel van Lukas. Rott. Delft. 1723.
Zedige verbeelding van de verklaring van J. d'Outrein, over de gelijkenisse van den verloren zoon. Delft 1725.
Een nuttige redevoering over eerste Corinthen X vs. 16 en 17 over het avondmaal. Leeuw. 1741.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 846-847. (Uitgebreid).

[Jacobus Nicolaas Creyghton]

Creyghton, Creijghton, Creigton (Jacobus Nicolaas) werd geboren te Leeuwarden als zoon van Johannes, predikant aldaar in 1705[1]. Hij studeerde te Leiden, werd proponent in de classis Haarlem en den 12den Mei 1732 beroepen te Rhoon. Peremptoir geëxamineerd den 15den Augustus d.a.v., werd hij hier den 3den September ingeleid tot zijn dienstwerk door zijn vader, die bij deze gelegenheid sprak over 2 Cor. IV:5. Hij aanvaardde zijn werk met Colos. I:25-28. Hij bleef hier werkzaam tot den 25sten October 1733, toen hij afscheid nam met 1 Cor. II:1-5. Achtereenvolgens arbeidde hij te Harlingen (ber. den 13den Sept. 1733, intree den 8sten Nov. met Rom. XV:30-33) en te Haarlem (ber. 30 Mei 1738, bevestigd door Tiberius Arnoldi den 16den Augs. met 2 Tim. IV:2-5. Intree-tekst 2 Cor. IV:5-7). Hij stierf hier den 21sten Augs. 1756.

Hij opende de synode van N. Holland, die den 31sten Juli 1753 te Haarlem vergaderde, met een leerrede over Hebr. 2:23-25.

Van hem zag het licht: *Kort begrip van de meest aanmerkenswaardige zaaken, voorkomende in de Nederl. Historiën, sedert het jaar 1555, tot het sluyten der vrede te Utrecht in 't jaar 1713*, enz. door J.N. Creyghton, in dichtmaat gebracht door A. van Beaumont. Haarlem 1758.

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. III blz. 847. (Uitgebreid).

[Abraham Willemsz. Cremer]

Cremer (Abraham Willemsz.) was predikant der Doopsgezinde gemeente te Deventer, alwaar hij den 15den Juli 1690 stierf. Aan hem en aan zijn ambtsbroeder

1) Deze opgave (cf. v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 847) strookt niet met die, welke voorkomt in het *Alb. Stud. Acad. L.B.* Immers vinden we hier; kol. 872, onder 22 Jan. 1721: 'Jacobus Nicolaus Creigton. Leovardiensis 20. T. Hon. e.' Buiten twijfel wordt hier dezelfde persoon bedoeld.

Jan Lambertsz. ten Cate, werden in 1669 door het stedelijk bestuur eenige vragen voorgelegd over godgeleerde punten, waarop zij, zooals het heette, hadden te antwoorden ‘door haar gevoelen simpelijk en cathegorice met ja of neen uit te drukken,

zonder met andere twyfelachtige ofte dubbelsinnige woorden sig te behelpen en daaronder te schuilen.' De antwoorden - door hen gegeven komen voor in: *Remonstrantie en deductie over de leere*, *en conventiculen der Mennisten der stede Deventer*, *uyt name des Kerckenraets geexhibeert aen de Ed. Hooch Achtb. magistraet derselver stede den 17 October 1670.* Hiertegen schreef Cremer zijn: *Antwoorde op het Boekjen geintituleert: Remonstrantie* enz., dat in 1671 het licht zag, waarin al mee de bovengenoemde antwoorden voorkomen.

De vragen door den magistraat gedaan, stonden in verband met de verdenking, dat de Mennisten geheime aanhangers waren van het Socinianisme; doch de tegenwerking tegen hen, had ook nog andere oorzaken, blijkende uit een zonderling geschrift, 't welk in 1670 te Deventer in druk verscheen nl.: *Redenen*, *waerom de Ed. Achtb. Magistraet der Mennisten tot Deventer niet magh toelaten Conventiculen te houden: door een Liefhebber van Waerheyt en van rechte vryheyt.* Tegen het in dit pamflet geschrevene kwam Cremer in verzet, en uit zijn pen vloeide: *Nootwendige ontschuldinge op het boeckjen geintit. redenen* enz. 1670. Vóór evenwel dit geschrift van Cremer door den druk algemeen gemaakt werd, gaf de schrijver der *Redenen* enz. een *Bericht over ketterye en ketterdwanck* (Deventer?) 1670, waarin de auteur de overheid 'eerbiedelyck onderrichtte, wat haar plicht was tegenover ketters als de Mennisten, wat vrijheid van geweten eigenlijk was, en tot hoeverre de macht der overheid in deze dingen ging. Als antwoord op het geschrift: *Nootwendige ontschuldinge* gaf nu de tegenpartij: *Rechtmatige bestraffinge aan Abr. Willkremer over zijn nootwendighe ontschuldinge.* Dev. 1670. Hiertegen schreef Cremer weer zijn: *Wederlegginge op de onrechtmatighe Bestraffinge.* z. pl. 1671. De verhouding tusschen Magistraat en Doopsgezinden te Deventer werd er niet beter op en moeielijke tijden voor laatstgenoemden braken aan tot 1700, toen men langzamerhand wijzer begon te worden. 'De nevel trok op, en de zon der vrijheid bescheen de lang gehate sekte, die in later dagen nog menig nijver en degelijk burger aan Deventer schenken zou. Het aanlichten van dien beteren tijd, heeft echter Cremer, de ijverige verdediger van de rechten der Doopsgezinden, niet meer beleefd.'

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 835. - *Doopsgezinde Bijdragen.* Nieuwe Serie. 1870, in een verhandeling van J. Hartog: de laatste revolutie van den Magistraat tè Deventer tegen de doopsgezinden in die stad, blz. 16-31 en Id. 1879. blz. 7.

[Bernard Sebastiaan Cremer]

Cremer (**Bernard Sebastiaan)** aanschouwde het levenslicht te Zutfen, den 23sten April 1683, als zoon van Berend en Gerharda Catharina Crucius. Na het noodige voorbereidend onderricht te hebben genoten 'bezocht hij (aldus Glasius) de Franeker hoogeschool, waar hij de beroemdste geleerden van dat tijdperk hoorde en zich bijzonder aan H.A. Roëll sloot, wien hij eerlang naar de Utrechtsche Academie (hij aanvaardde het hoogleeraarschap in de theologie alhier, den 22sten Sept. 1704, sprekende: *de theologia et theologiae supranaturalis prae naturali praestantia*) volgde.' Het verdient opmerking dat de naam van B.S. Cremer in het album der Utrechtsche universiteit niet voorkomt, maar wel vinden we in 1702 (cf. *Alb. Stud. Ultr.* Kol. 103): 'Jodocus Bernhardus Cremer Zutphaniensis Gelrus,' die mogelijkerwijze een oudere broer is geweest. Te Dordrecht volgde hij eenigen tijd de lessen daar gegeven door zijn bloedverwant Johannes d'Outrein, in de 'gewijde

redekunst.’ Toegelaten tot den predikdienst in de classis v. Zuid-Holland (d.i. Dordrecht) den 4den

November 1705, werd hij in 1707 predikant te Stavenisse, waar hij werkzaam is gebleven tot 1711, toen hij naar Asperen vertrok.

Benoemd in October 1717 tot '2den professor in de H. theologye' aan de hoogeschool te Harderwijk, nam hij deze betrekking aan, en reeds op het einde van December was hij d.t.p. gearriveerd om er zijn arbeid te beginnen. Hij inaugureerde den 13den April 1718 met een oratio: 'de Jesu Nazaraeo, ex Matth. II:23.'[1] Tusschen hem en Cornelius van Houten ontstond in hetzelfde jaar een geschil over het onderwijzen zoo der *natuurlijke godgeleerdheid* als der *bovennatuurkunde*, 'waarop beiden, schijnt het, beweerden recht te hebben.' Bij besluit der curatoren, kwam het eerste vak bij de theologische faculteit en toen werd Cremer gelast het te doceeren. In het voorjaar van 1724 viel hem de eer te beurt te worden verkoren te Duisburg 'tot professor ïn de H. Godtgeleertheit' als opvolger van prof. Hulsius, maar hij werd door 'curateuren beleefdelyk verzogt en bewogen onder honorabele conditien' om te Harderwijk te blijven, terwijl hij tevens werd aangesteld tot 'professor theologiae typicae et propheticae.' Den 9den Mei 1725 hield hij de lijkrede op Johannes Meyer en den 12den Juni werd hij voor de 2de maal aangesteld tot rector magnificus, welke waardigheid hij den 12den Juni 1726 neerlei, met het houden eener redevoering: *de hoedo in lacte matris non coquendo*[2]. Een dag, nadat hij voor de 3de maal het rectoraat had neergelegd, alzoo den 19den Juni 1733, werd hij aangesteld tot professor antiquitatum sacrarum 'en is wegens deszelfs grote verdienste by de Geldersche academie, met vermeerdering van wedde vereert geworden.' Uit alles blijkt dat Cremer bij curatoren hoog stond aangeschreven, 'zij zorgden er niet alleen voor, dat hij zelf met zijn gezin in eene der woningen, waarover zij beschikking hadden, aangenaam en gemakkelijk gehuisvest wierde; maar daarenboven, wat hem, wiens geheele ziel in het oude Israëlitische heiligdom woonde, misschien niet minder genoegen baarde; zij verschaften hem, in het akademische gebouw, een gewenschte gelegenheid ter gevoegelijke plaatsing van eene, daarvan, op een vrij groote schaal, voor zijn rekening vervaardigde afbeelding. Zwaar woog ook zijne stem in den akademischen Senaat; die hem, met gewenschten uitslag, de behartiging van de geldelijke belangen der Hoogeschool bij den Landdag opdroeg. Wat hij aan de Studenten in de pen gaf (zijne *dictaten*, zooals men spreekt) werd zoo hoog gewaardeerd, dat men daarmede zelfs een' gretigen koophandel dreef, dien hij, ter voorkoming van verminking en misbruik, opzettelijk meende te moeten tegengaan, door de belofte, dat het medegedeelde het licht zou zien[3]. Het ontbrak niet aan Duitschers, die,

1) In 1727 is deze oratio inauguralis herdrukt.
2) Hij was rector in den cursus 1720-1721 en hield, afgaande den 12den Juni 1721, een oratio: *de deo in unitate trino et unus in trinitate*, van 1732-33 (18 Juni) eindigende met een oratio: *pro antiquitatibus sacris de Theandro*, *Dei gloria et minacorum gaudio in hymnum amicorum ejus* psalm XLV:9. Verder was hij rector in 1737-1738, welk rectoraat eindigde den 17den Juni 1738, toen hij een redevoering hield: *de verme et igne sacro*, *Dei horrore et sanctorum abominatione in locum* Jes. LXVI:24, in 1743-1744, eindigende den 1sten Juli van laatstgenoemd jaar, toen hij een oratio hield: *de dicto Virgilii*, *felix qui potuit* etc. *Opposito concioni Pauli Act. XVII contra Epicuraeos.* Voor de zesde maal werd hij tot rector aangesteld den 10den Juni 1750 (niet in 1749 gelijk Bouman zegt in zijn *Gesch. der voorm. Geld. Hoogeschool*, dl. II. blz. 79).
3) In de *Boekzaal* 1737*b* vinden we op blz. 86 dit bericht onder Harderwijk: 'Nadien de professor B.S. Cremer, zeker bericht heeft, dat er met zijne Theologia prophetica, aan de studeerende jeugt in private oefeningen verleent, koopmanschap bedreven wordt door menigvuldige

alleen om hem te hooren, hun vaderland verlieten, en te Harderwijk kwamen studeeren. Groot was dan ook naar de gelegenheid der kleine akademie, het aantal zijner leerlingen; van welke niet weinige zich naderhand naam in de kerk verwierven. Grooter nog de geestdrift, waarmede zij aan zijne lippen hingen. Eene geestdrift, die geëvenaard werd door den onverdroten ijver, waarmede hij hen, ook bij het toenemen zijner jaren en het afnemen der krachten van zijn lichaam bleef onderwijzen. Zijn even kalme en bedaarde als onvermoeide werkzame geest woonde in een sterk en rijzig ligchaam, dat hem een hoogen ouderdom voorspellen deed. Maar ligt breekt de altijd gespannen boog; en voor zoo onafbroken studiën, als hij, voor school en drukpers beide, bij dage en bij nacht, zich zelven opleide, bleken zijne krachten op den duur niet bestand te blijven.' In den zomer van 1750 trok hij, om zich eenige uitspanning te verschaffen naar zijn zoon, destijds predikant, waar hij evenwel door een hevige ongesteldheid zoodanig werd aangetast, dat het er al den schijn van had alsof hij sterven zou. Toch herstelde bij in zoo verre, dat hij naar Harderwijk terug kon, maar hier stierf hij den 14den September, niettegenstaande de kunst door een der meest bekwame geneesheeren van dien tijd, zijn ambtgenoot Joh. de Gorter, al gedaan had wat mogelijk was, om hem in het leven te houden.

Bij al de verschillende oordeelen, die over Cremer geveld zijn, staat dit vast, dat hij een man is geweest, die een verbazend groote werkkracht bezat, die onophoudelijk gearbeid heeft, zoolang hij maar kon en die buitengewoon veel las, zoodat hij van den stand der theologie in zijn dagen zeer goed op de hoogte was. 'Over het geheel (aldus Bouman) bleef hij gehecht aan de hoofddenkbeelden van het Coccejanisme, dat toen, reeds sints geruimen tijd, te Harderwijk de overhand verkregen had. Maar hij nam daarbij geenerlei wijsgeerig stelsel te hulp, en zocht uit den *Bijbel* alleen, gelijk hij dien verstond, met scherpe afscheiding van het *philosophische*, zijne godsdienstleer te staven. De *zinnebeeldige (typische* en *symbolische*) uitlegging der Heilige Schriften, die reeds vele anderen voorgestaan hadden, zocht hij op eene eigene, oorspronkelijke wijze op te helderen, te staven en uit te breiden. Zijne schriften toonden overal, dat hij geheel de leere, zoowel als de verordeningen, lotgevallen en uitkomsten van het *Nieuwe Verbond*, door de woorden, instellingen en plegtigheden des Ouden Verbonds, *voorbeteekend* en afgeschaduwd achtede, en dat hij die door deszelfs propheten meende voorspeld te zien, Dien zelfden weg hadden wel vele andere Coccejanen vóór hem ingeslagen, en, in zoo verre was het stelsel niet nieuw. Maar hij ontwikkelde het meer in allerlei bijzonderheden; paste het op meerdere gedeelten van den bijbel toe; maakte het tot een zamenhangend geheel; en dreef het op de spits. Want niemand was er veelligt, die zoo zeer, als Cremer, het geheel *Nieuwe* Testament in het *Oude* meende te lezen, en door allen poogde te laten lezen. Het gebouw, door hem zamengesteld, aanschouwende, weet ge naauwelijks, of ge u meer verwonderen moet over het onuitputtelijke vernuft en de overrijke geleerdheid, daaraan te koste gelegd; of u bedroeven over de al te gereede aanleiding, door dat

afschriften, te maken, 't geen tegen het oogmerk aanloopt, en aan velerlei misbruik onderworpen is, wordt bij dezen aan een ieder gewaarschouwt, zo zwaren arbeidt of onkosten niet te doen, omdat eerlang zo de Heer wil, door den Professor voornoemt, als zijn arbeidt tegen Woolston, Deurhof, en Burnet zijn volle beslag zal hebben, dezelve zal voltooid worden.'

luchtkasteel gegeven, om de zoo duidelijke en eenvoudige leeringen en verhalen van den Bijbel als eene zaamgeregene, bonte reeks van allerlei raadselen te doen beschouwen, tot welker oplossing een *Oedipus* vereischt werd. Dit stelsel nu ontwikkelde hij in een zeer groot aantal meer uitvoerige of kleinere geschriften, deels van regtstreeks leerstelligen, deels van taal- of oudheidkundigen inhoud, die alle van zijnen ijver en standvastigheid, in het verdedigen van hetgene hij voor heilige waarheid hield, getuigenis geven.' Elders (*ll.* dl. II. blz. 611) getuigt Bouman nog: 'Geen, die meer miskend is, dan B.S. Cremer. Geen woord wil ik zeggen ter verdediging zijner *typologische* gevoelens; waarvan men in dier voege gesproken heeft, als of deze alleen hem uitsluitend bezig gehouden hadden. Intusschen gaf hij afzonderlijke lessen over de *Natuurlijke godgeleerdheid*, die mij althans voorkomen eene zedigheid en voorzigtigheid te ademen, den Christelijken Wijsgeer allezins waardig. Hoe veel berispelijks ook in zijn theologisch stelsel wezen moge; hij leide het geheel uit den *Bijbel* af, en spoorde, dus doende, zijne leerlingen krachtig aan tot ernstige beoefening der Heilige Schrift. Men weet, hoezeer de *leerstellige* twisten dier dagen de *Christelijke Zedeleer* deden verwaarloozen. Des te prijsselijker was het, dat Cremers schriften haar poogden te ontwikkelen en op te helderen, en haar naauw verband met de *Geloofsleer* zochten in het licht te stellen. Maar nog in een ander opzicht heeft hij aan godsdienst en wetenschap beide grooter' dienst gedaan, dan door iemand is opgemerkt. Kort vóór en in zijnen tijd openbaarden zich onder ons bedorvene *Mystieken*, wier gevoelens eene zeer *pantheistische* strekking hadden. Het scheen geschapen, dat zij, van onderscheidene zijden en op verschillende wijze aangeprezen, opgang zouden maken. Maar Cremer wijdde aan derzelver wederlegging meer dan één opzettelijk geschrift. En zijn groote invloed stelde tegen de algemeene verspreiding dezer hoogst verderfelijke dwalingen een krachtigen slagboom.' Het is uit het geciteerde duidelijk, dat Bonman, ofschoon niet blind voor de gebreken, die Cremer had, vooral als typoloog, over het algemeen zijn verdiensten als theoloog vrij hoog schat en dat hij in de eerste plaats hierop nadruk legt, dat Cremer vooral als een, die den Bijbel hoogschatte, en al zijn kennis als 't ware daaruit putte, als een warm verdediger der geloofsleer en vooral als een vurig bestrijder van tal van wijsgeeren uit zijn tijd en waartegen de heerschende richting in onze kerk zich verzette, moet hooggeacht en geprezen worden. Zeker, Cremer heeft verdienste als theoloog, hij was in zijn dagen een man van groot gewicht, hooggeschat en zeer geëerd, die door zijn onderricht velen naar Harderwijk trok ook uit het buitenland. Maar niettegenstaande dit moet erkend worden, en men eerbied hebben moet voor de groote werkkracht van Cremer en voor zijn vernuft, nieuwe banen voor de wetenschap der godgeleerdheid heeft hij niet geopend en geen nieuwe gezichtspunten heeft hij gebracht. Door zijn typlogie, door dat hij in het geheele O.T. een voorspelling vond van het Nieuwe Testament, bracht hij de exegese op verkeerde wegen, zijn vernuft speelde hem groote parten, ja het stond bij hem boven de strenge eischen der wetenschap. Coccejaan was hij, maar stellig een van dat soort, 't welk het Coccejanisme niet van een gunstigen kant heeft leeren kennen. Terecht is dan ook de opmerking gemaakt, dat men bij hem niets nieuws, niets oorspronkelijks vindt, en zeker was Ypey niet onwaar, toen hij schreef: 'Cremer heeft het Coccejanisme niet op juister grondbeginselen gezet, hij heeft het veel meer ontzenuwd, en zoo iets, dan is dit een feit dat hij als geleerde en als theoloog, niet op eene lijn kan gesteld

worden met Venema. Zijn Leidsche ambtgenoot Johs. Wesselius en later zijn Groninger collega bestreden zijn gevoelen in zake zijne opvatting tusschen de natuurlijke en huishoudelijke betrekking van God den Vader en God den Zoon, en ook in het vervolg van tijd moest hij zich verdedigen omtrent dit zijn gevoelen tegen den Rotterdamschen predikant Joh. Wilhelmi.'

Hoe 'zouteloos' zijn hermeneutiek was toont Sepp (cf. *Stinstra* dl. I. blz. 66 enz.) aan, als hij een staaltje ten beste geeft, uit de rede, waarmede Cremer den 12den Juni 1720 het rectoraat neerlegde: '*de hoedo in lacte matris non coquendo*,' en ook een en ander meedeelt over de in 1733 gehoudene rectorale voordracht: *Speculatio de Theandro*, *Dei gloria et Minaeorum gaudio*, *in Psalm. 45:9*[1]. Zoo een, dan oordeelt Adelung juist (cf. *Fortsetzungen und Ergäzungen* u.s.w. 2er Bd. Leipzig 1787. Kol. 528) als hij schrijft dat Cremer was 'ein eifriger Coccejaner, der das studium typicum so hoch als möglich trieb, daher fast alles bei ihm symbolisch war.' Ja de typiek zat hem als in merg en bloed; op het leer- en spreekgestoelte verbreidde hij haar, blijkens de bevestigingsrede, door hem, vóór de intrede van Jodocus Isaac Cremer, te Scherpenzeel (Gelderland), uitgesproken naar den tekst Exod. 28:31-35. Zijn ingenomenheid met de prophetisch-typische verklaringsmethode, blinkt in al zijn werken door, terwijl de leer der verbonden en testamenten er op een vernuftige wijze in wordt voorgesteld. Zoo zegt hij, om een enkel voorbeeld te geven: 'Het testament van God is tweevoudig. Door het eerste heeft God *aan* Zijnen Zoon, door het andere heeft God *met* Zijnen Zoon den uitverkorenen een rijk beloofd. Uit het eerste testament is een genadeverbond tusschen den Vader en den Zoon, ook de raad des vredes genaamd, ontstaan. Op het andere testament rust het verbond der genade, dat God met den geroepen zondaar aangaat. Het tweede testament en dat verbond hebben veel gelijkvormigs, maar het eerste is van eeuwigheid, het andere in den tijd aangegaan; het eerste ziet zoowel op de kinderen, als op volwassenen, het andere op hen, die kunnen denken en handelen en vrijwillig de voorwaarden daarvan aannemen. Er is dus tweeërlei roeping, eene tot het testament, eene tot het verbond der genade. De doop is het zegel van het eerste, het avondmaal dat van het laatste.'

Aan de godgeleerde twisten, die er in zijne dagen waren, nam hij een levendig deel, maar dat hij zal hebben meegewerkt om zijn ambtgenoot Ens van onrechtzinnigheid te beschuldigen en te hebben bijgedragen tot diens val, blijkt uit de bescheiden, die op deze aangelegenheid betrekking hebben, volstrekt niet. 'Niet Cremer, maar de Gorter, Pagenstecher en Struchtmeyer zijn het, wier namen in de oorspronkelijke stukken voorkomen; doch deze ook slechts als tolken der handelende partijen.' Ongunstig was zijn oordeel over den bundel preeken in 1741 door Johannes Stinstra uitgegeven onder den titel: *de nature en gesteldheid van Christus Koningrijk, onderdaanen, kerke en godsdienst af geschetst in vijf predicatien* (cf. Sepp, *Stinstra*, dl. II. blz. 1). De Utrechtsche hoogleeraar F.A. Lampe had aan die godgeleerde twisten van dezen tijd nieuw voedsel gegeven, door het ontwikkelen van zijn gevoelens over

1) Behalve deze *Speculatio* I (uitgesproken den 18den Juni 1733) heeft men nog:
Speculatio II de lege et prophetis a D. tam solvendis tam implendis in Matth. V:17. 1733.
Speculatio III de discrimine Sacrificiorum Chattah et Ascham. 1734.
Speculatio IV de duplici Anathemata in Levit. XXVII:28, 29. 1734.

de beschouwingen van Roël, nopens de eeuwige generatie van Gods Zoon, en nu was Cremer van oordeel, dat hij geroepen was om het 'ietwat duistere gevoelen van zijn Stichtschen ambtgenoot zoo te verklaren, dat Christus in de Schriften des N.V. Gods Zoon werd genoemd en was, deels als Middelaar tusschen God en menschen, deels als waarachtig God. In dezen laatsten zin was hij de eeniggeboren Zoon van God, in den eersten de eerstgeborene. Deze idée werd door Cremer in zijn: *Exercitationum theologicarum decas de filii Dei Unigeniti et primogeniti supra angelos excellentia* (Harderw. 1727) ontwikkeld, waarin hij tevens den Leidschen hoogleeraar Wesselius, die zijne meening omtrent dit punt reeds vroeger had uiteengezet, en met wien hij menig twistgeschrift gewisseld had, opnieuw aantasstte'. We vernemen in dit geschrift o.a.: 'dat de behandeling der uitnementheit van Godts Zoon boven de Engelen, niet naer behoren kan geschieden, zonder alvorens de orde des Apostels, in den Brief aen de Hebreeuwen grondig te kennen'; en Cremer was van meening dat 'deze schikking tot hiertoe door niemand der uitleggers begrepen was.' Blijkbaar had hij dus omtrent zijn inzichten in het juist verstaan van den Hebeër-brief nog al hooggaande gedachten, alsof hij de eenige zou zijn, die ooit de eigenlijke bedoeling van den schrijver begreep.

Volgens hetgeen Glasius hier zegt (*ll.* dl. I blz. 313, overgenomen uit Ypey en Dermout's, *geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk.* dl. III. Breda 1824), heeft het er zoo al den schijn van 'alsof Wesselius Cremer eerst hadde aangevallen. Het blijkt toch uit den gang der zaken, dat Wesselius het gevoelen van Cremer eerst heeft trachten te weerleggen, nadat deze den eersten daartoe had uitgelokt.' Immers Wesselius' gevoelen werd het eerst door Cremer bestreden. De Leidsche hoogleeraar nl. deed in 1721 verschijnen: *Dissertationes sacrae Leidenses*, *ad selecta quaedam V. et N.T. loca* en het is in de 8ste dissertatie dat hij handelt 'de unctione summae sapientiae aeterna, non officiali sed filiali, ad Prov. 8:23', in welke dissertatio vooral het gevoelen bestreden wordt van Roël, terwijl hij in de twaalfde dissertatio 'de Christo, filio dei tantum secundum naturam divinam, ad Rom. 1, 3, 4,' bepaaldelijk Roëls gevoelen tracht te weerleggen, 't welk Christus Zoon van God meende genoemd te zijn als *Θε□ν□□ωπος*, waarbij hij uitlegkundig te werk gaat. Tegen dit boek of liever tegen deze 8ste dissertatio, liet Cremer in 1724 uitgaan: *Exercitationum theologicarum decas de summa Sapientia*, *in Proverb.* 8:22-26, en een jaar later (in 1725) zag van zijn hand het licht: *Exercitationum theologicarum decas de prologo evang. Joh. ad Joh. I:1-18*, waarin hij zijne denkbeelden nog nader uiteenzet[1)], deze nl., dat 'het gevoelen van Wesselius strijdt, zoowel tegen de H.S. als tegen de eenparige meening der eerste kerkvaders, en niet minder tegen die

1) De door Cremer uitgesproken gevoelens, werden door de synodus Brielana 1726. art. 26, geoordeeld de meeningen van Roël te 'favoriseeren'. cf. Syn. Z. Holl 1730 art. 26. - Waar Ypey en Dermout in hun *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk.* dl. III. Aanteekeningen blz. 91 en wel sub no. 282 zeggen: 'Dit kwam met Lampe's stelsel meer overeen (nl. dat Cremer tevens stelde, dat Christus als middelaar tusschen God en menschen, Gods Zoon, evenwel in die betrekking, Gods eerstgeborene genoemd werd) en was in 's mans geest, maar niet in den geest der toenmalige godgeleerden, die Cremer alleen daarom op het minst voor een bedekten roëllist of halven sociniaan hielden'; en daaraan toevoegen: 'Zoo dacht men over Cremer op de zuid-hollandsche synode te Breda, in het jaar 1730;' daar zij, om misverstand te voorkomen, er op gewezen, dat het in art. 26 van genoemde synode heet: '3 om dat het synodus Brielana 1726 art. 26 reets de schriften van den professor Cremer beoordeelt heeft, het roëllismus te bevorderen.'

der Hervormde Kerk, en dat hetzelve daarenboven sophistisch wordt voorgedragen.' Door het optreden van Cremer werd 'Wesselius uitgelokt, niet alleen zijn gevoelen te verdedigen tegen den Harderwijkschen hoogleeraar, maar tevens zijne overeenstemming met de leer der Hervormde kerk, welke door Cremer ontkend werd, te handhaven.' Dit deed hij in zijn *Nestorianismus et adoptianismus redivivus confutatus*, *s. de Christo unico et proprio Dei Filio*, *non metaphorico* (Rott. 1727), en eerst nadat dit boek van de pers gekomen was, handhaafde Cremer zijn bereids uitgesproken gevoelen nader in zijn in 1727 te Harderwijk uitgekomen en boven reeds genoemd geschrift: *Exercitationum theologicarum decas.* cet.

In 1728 kwam nog: *Exercitationum decas de primogeniti dei filio et Mantissa contra* D. Joh. Wesselium.

De Groningsche hoogleeraar Driessen schreef: *Vindiciae locorum*, *Filii Dei generationem divinam unam modo eamque naturalem*, *per quam est unigenitus et simul primogenitus - adserentium*, waarop Cremer antwoordde met: Antonii Driessen S. Th. Doct. et Prof. ord. concionat. Acad. in Universitate Groning. Omlandica h.t. Rectoris Magnifici, *Vindiciae Locorum de una generatione divina eaque naturali*, *necessario commentario illustratae et ab elegantissimis suis scrupulis liberatae*, *commentante et solvente* Bernardo Sebast. Cremer, theologo Harderviceno (1733[1)].

Tegen Nicolaas Hartman (eerst predikant te Jisp, vanwaar hij in 1719 naar Zwolle vertrok en in welke plaats hij stierf den 26sten Maart 1748) voerde hij een strijd over den prophetischen zin der wonderwerken van den zaligmaker; welken zin door den Zwolschen predikant grootendeels ontkend werd. Hiertegen deed hij het licht zien: *Certitudo et praestantia Theologiae emblematicae et typicae cet.* Van dit geschrift zag in 1734 te Amsterdam een Nederl. vertaling het licht onder den titel: *de zekerheid en waardigheit van de zin- en voorbeeldische godgeleertheit*, *tot de zekerheit en waardigheit van het Prophetische woordt gebragt;* met vier nieuwe proefstukken, en tegen den Heer N. Hartman verdedigt. Nevens eenige aanmerkingen tegen den Heer Profsssor A. Driessen.

Pontiaan van Hattem bestreed hij in: *Val tegen val*, *ofte val van den afgod*, *in den val van 's werelds afgod opgerigt.* Behelzende de grondbeginselen en de geheele denkbeeldige godtgeleertheit van Pontiaan van Hattem, ter overtuiginge der eenvoudigen, en ter waarschouwinge en beschaamtmakinge zijner aanhangeren, in eenige samenspraken afgemaalt (Amst. 1734)[2)].

1) Achtereenvolgens zagen van Cremer het licht in 1726:
Disputatio de justitia Dei, *praesertim de vindicativa.*
Disputatio de Dei misericordia.
Disputationes tres de temperamento justitiae et misericordiae Dei, *et de necessitate justificationis Christi*, en in 1727 en 1728:
Disputatio in Caput XVIII Ezech. et imprimis versum 4-40. 1727.
Disputationes tres de justitiae et misericordiae Dei exercitatio nunc impossibili, *olim possibili*, 1728 Deze disputationes zijn niet vermeld bij Bouman, *Geschiedenis der Geld. Hoogeschool* dl. II blz. 81 aanteekening, en ook niet bij van der Aa, *ll.* dl. III blz. 237. Zeer waarschijnlijk is er verwarring ontstaan en heeft men zoo den titel gekregen van *Dissertationes III de Dei justitiae* enz. Als verkorte titel van Cremer's antwoord tegen Driessen vindt men ook: *Vindiciae locorum de generatione contra D.A. Driessen.*
2) Bouman, *Gesch. der Geld. Hoogeschool* dl. II. blz. 82 aanteekening 2 bij blz. 80, schijnt nog te spreken van een geschrift van Cremer tegen van Hattem getiteld: *tegen 's werelds afgod.* Ik vermoed dat hier een vergissing plaats heeft en dat, wat door den Utrechtschen hoogleeraar

Tegen Deurhof schreef hij: *Onderzoek nopens Godts aanbiddelijke werking naar den raadt zijnes willens*, *tegen het onderzoek van Willem Deurhof over de noodtzakelykheit en onverschilligheit der werkinge Godts* (Amst. 1738. 2 dln.). Had Karel Bouman het voor Deurhof opgenomen, tegen hem richtte Cremer zich met zijn: *Lessen van .... Karel Bouman over het ondersoek van Gods aanbiddelyke werking*, *ter verdediging van W. Deurhof aan de geleerde en gereformeerde weerelt voorgeschreven en nu met eenige aanteekeningen vermeerdert.* (Amst. 1741).

De wonderwerken van onzen Heere Jezus Christus, *en hare waarheid*, *goddelykheid en geestelijkheid opengelegt en verdedigt tegen Thomas Woolston en Willem Deurhof*, *nevens derselver dienstbaar heit en nuttigheit*, *ter bevindinge*, *van een levend geloof en evangelische godsvrucht*, *aangedrongen door* B.S. Cremer, enz. Amst. 1740. Thomas Burnet bestrijdt hij in: *de goddelyke toebereiding en de verzegeling der gelovigen*, *tot ene zalige ziels verhuizinge*, *ende opstandinge uit den doden.* Geleert en bevestigt volgens de lere van Paulus over 2 Cor. V:1-10 nevens een verdediging der zogenaamde dwalinge der Christenen, nopens den stant der doden, der opstandinge van het eeuwige leven, tegens den heer Thomas Burnet. Amst. 1741.

Onder de verder in onze taal door Cremer geschrevene boeken, heeft men: *De wacht over het geestelijk vuur en licht*, *in Godts heiligdom*, *ofte gemeente te Brummen brandende*, *volgens de bedieninge des H. Geest*, den 16 September 1736, toebetrouwt aan Godts knecht, Johan Isaac Rauwertz[1)].

Het voortreffelyke Opzienders ampt, *in het geestelyk broederschap der ouderlingen van de Evangelische kerke uytgebeelt over psalm CXXX:1.* Aanbevolen en toebetrouwt aan Frans Lodewijk Cremer. Op den 22 Sept. 1737 in de gemeynte van Jesus Christus te Rossem. Amst. 1738. Deze preek is geschikt, om de wijze waarop de Harderwijksche hoogleeraar predikte te doen kennen en heeft een merkwaardige 'voor-reden aan den leezer.'

Evangelische zeden-keten: Hangende door het geloof aan Godts genade en vrede, *en eindigende in Zijn eeuwig koningrijk.* Met ene wederlegginge van de zogenaamde mystieken. Door verscheide oeffeningen betoogt, tot nuttigheit zo van geoefende Christenen als voornamelyk der Nazireers, om er zich in lere en leven van te bedienen (3 dln. Amst. 1737). De stof in dit werk behandeld, knoopt zich vast aan 2 Petr. I:2-11.

De Euangelische geloofsketen der waarheit naar de godtzaligheit, *in de Hope des eeuwigen levens*, *opgehangen aan de H. Schrift als aan den pilaar en vastigheit der waarheit* (Zutphen 1740).

Het boek sluit zich aan bij het voorgaande. Onder de *mystieken*, waartegen het gericht is, hebben wij te verstaan, mannen als Spinoza, Hobbes, Pontiaan v. Hattem en diergelijke, maar volstrekt niet de mystieken; zooals wij die kennen in de middeneeuwen.

De aankondiger van de *Euangelische geloofsketen*, dit boek besprekende in de

voor een afzonderlijk boek is aangezien, niets anders is dan een gedeelte van den volledigen titel van *val tegen val* enz.

1) v.d. Aa, *ll.* dl. III blz. 837 geeft den titel zeer onjuist op. Het is een preek, uitgesproken door Cremer den 16den Oct. 1736, bij de bevestiging van den proponent Rauwertz, tot predikant te Brummen, naar aanleiding van 1 Thess. V:19.

Boekzaal 1740*b* blz. 565 zegt o.a.: ‘Zedert dat de zeer vermaarden Heer Professor Bern. Sebast. Cremer zyne *Euangelische Zeden-keten* in onze Moedertale heeft aan het licht gebragt, heeft zijn Hoog-Eerw. meer plaats gegeven aan de begeerten van velen zyner Leerlingen, om ook de *Bespiegelende* Godtskunde in dezelfde Tale te mogen hebben ten gebruike hunner Gemeenten, dan wel voor dezen. 't Was (zegt zyn Hoog-Eerw.) hem tot enige schaamte de Keten der Waarheit in de *Oeffenende* Godtskunde den geoeffenden Christenen in onze Moedertale voorgedragen te hebben, zonder dat de Waarheden, die te *geloven*, en door het geloof te betrachten zyn, in derzelver verbandt in diezelfde Tale vertoont hadde om dat toch dezelve de leidster zijn moeten, die het geloof en de liefde bestieren, willen wy enen redelyken en Gode aangenamen Godsdienst betrachten. Dit heeft zijn Hoog-Eerw. dan overgehaalt om hunne begeerten te voldoen, en daarom deze Geloofsketen indezelfde Moedertale gemeen te maken.’ In deze woorden vinden we aangegeven, wat en wie Cremer op het denkbeeld brachten dit boek te schrijven.

Korte opening van het hoogliedt Salomons.

v.d. Aa vermeldt nog: *Handboekje over het Hooglied Salomons*, *en schets der prophetische Godtgeleerdheid.* Amst. 1749.

De grondbeginselen der denkbeeldige godgeleerdheid in zamenspraken. 2 dln.

Schole der jeugt, waar in de Euangelische geloofs-keten, volgens het voorschrift der H. Schrift den halse der kinderen, die kloekzinnigheit, wetenschap en bedagtzaamheit, mitgaders geregtigheit, regt en billykheden, begeren, als een dierbaar en aangenaam toevoegsel, wordt omgehangen (2de druk. Zutphen 1746).

Kort uittrekzel uit de Schoole der jeugd, van den hoogeerw. en hoog gel. Heere B.S. Cremer in zijn leeven ...., opgesteld door een liefhebber der waarheid, en uitgegeven door F.L. Cremer. B.S.Z. doctor en professor aldaar. (Zuth. 1768. 3de druk). De eerste druk verscheen in 1752.

Beide deze geschriften zijn niets anders dan uittreksels uit het bereids genoemde boek *Euangelische geloofsketen*, en waren geschikt voor en bestemd tot godsdienst-onderwijs.

Onder de in onze taal door Cremer uitgegevene werken behoort nog volgens v.d. Aa. *Proefstukken van zinnebeeldische godgeleertheid.* (Amst. 1730).

In het Latijn:

De Simsone et Hercule duae dissertationes. Harderw. 1718. Dit is wel waarschijnlijk het boek, waarover Bouman spreekt in zijn *Geschiedenis der Geldersche hoogeschool* dl. II. blz. 77, als hij, na de namen genoemd te hebben van enkele personen, die geacht werden door curatoren der academie te Harderwijk, geschikt en bekwaam te zijn om in aanmerking te komen, voor de benoeming van tweeden hoogleeraar in de godgeleerdheid zegt: ‘Dan Cremer had nu juist eene verhandeling aan het licht gezonden, ten betooge, dat de bijbelsche geschiedenis van den Rigter Simson de voornaamste lotgevallen der kerk afschaduwden. Dat geschrift werd door de Utrechtsche godgeleerden, aan wie het ter toetsing toevertrouwd was, zoo hoog geroemd, en maakte zooveel opgang, dat het hem den weg naar den Gelderschen katheder baande.’

Prodromus typicus continens exercitationes philologicae-theologicas in Vet. et Nov. Testam. loca. Amst. 1720.

Summa theologiae Naturalis (1719. Amst. Recusa auctior et locupletior. Amst. 1730).

Summa theologiae supranaturalis. Harderw. 1722.[1)].

Bernardi Sebast. Cremer B.F. SS. Theol. doct..... *Prophetico Typicarum exercitationum ex V.T. tetras.* Amst. 1723. 'In dit geleerde werk van den zeer vermaerden Heer Cremer, komt ons voor een *letterlyke* en *verborgene verklaringe van de knechten.* Exod. XXI:1-11 vergel. Deut. XV:12-18 en Lev. XX:20 en van den *grooten verzoendag* Lev. XVI en Num. XXIX:7-11, als mede van *de opwekkinge van de verdorde beenderen.* Ezech. XXXVII:1-14.'

Naziraeus, *sive commentarius literalis et mysticus in legem naziraeorum ad Num. VI:1 et in integram Simsonis Historiam in Jud. XIII-XVI descriptam. Accessit dissertatio in locum.* Matth. II:24 de Jesu Nazaraeo. (1727).

Volgens de *Fortsetzung und Ergänzungen zu* Chr. Gottl. Jöchers *allgem. Gel. Lex.* van J.Ch. Adelung. 2er Bd. (Leipzig 1787) verscheen dit werk met den *prodromus typicus* cet. en de *prophetico typicarum* enz. als *typologia sive doctrina* cet.

Typologia, *sive doctrina de vera typos exponendi methodo*, *variis exercitationibus in V. et N. Testamenti loca illustrata.* 3 vol. (1727). Om de denkbeelden van Cremer te leeren kennen, is dit boek het meest geschikt.

Antiquitates Mosaico- Typicae sive systhema literale et typicum de sacris personis, *locis*, *rebus et temporibus. cet.* Amsterdam 1733. Het eigenlijke boek wordt voorafgegaan door een voorwerk, bestaande uit 7 hoofdstukken, waarin gehandeld wordt: 'I. Van de hervorming der H. Outheden; II. Van de voorbeelden in 't algemeen; III. Dat de voorbeelden zakelijke prophetien zijn; IV. Van de stof en vorm der voor-

1) Een tweede druk zag het licht te Harderwijk in 1730 onder den titel: *Theologia supranaturalis in scholae privatae usum concinno ordine et perspicuo composita.* Het doel, waarmee dit boek geschreven is, is 'om tot onderwerp te dienen in 't verhandelen der H. Godtgeleerdheit in zyne huisselyke Collegien.' Het geschrift werd zeer gewaardeerd 'wegens zyne welgeschikte order, klaarheit, en bondigheid,' zoodat Cremer werd genoodzaakt 'het weder op de pers te brengen,' wat hij dan ook heeft gedaan, na den eersten druk zorgvuldig overzien en vermeerderd te hebben. Hij volgt bij de behandeling der stof een 'natuurlyker order als men tot nu toe gedaan heeft,' want gewoonlijk zijn de 'stoffen elk in 't byzonder, zonder zamenhang met malkander verhandelt.' Wanneer bv. het hoofdstuk van God behandeld wordt 'spreken zy in een order en loop van Godts wezen, eigenschappen, namen, en van de h. Drie-eenheidt. Desgelyks handelende van Godts *Besluiten*, doen zy met een af al 't gene 't werk der genade en 't werk der Scheppinge betreft, en wanneer zy tot dat der Scheppinge komen, waar blyft dan de samenhang van die verhandeling? Eigentlyk heeft de genade niet eerder plaats, als na dat de mensch van dien staat, in welken hy geschapen is, is vervallen; de woorden *Laet ons menschen maaken na onzen beelde en gelykenisse*, maken ons van Godts toorne niet bewust, en de staat der genade moet als een boven-natuurlyke staat van den mensch aangezien worden: Derhalven kon Godt de bewerker van de genade niet zyn, als na dat de eerste staat der nature opgehouden heeft. Zo moet men dan het leerstuk van de genade niet eerder verhandelen, als wanneer de genade plaats hebben kan. Ook schynen die niet ordentelyk te werk gaen, de welke de toepassing van de genade voor de verkryging van die genade plaatsen: als of de wyze van de zaak eerder als de zaak zelf moeste gekent worden, en als of de verscheide wyze van bedeeling der genade, voor de genade zelf moeste gaan.' Dit als een eigenaardig staaltje van Cremer's dogmatische beschouwingen. Maar wat ook duidelyk uitkomt in zijn *theologia supra-naturalis* is zijn Coccejanisme in zake de exegese. Immers klaagt hij in dit boek 'over ene soorte van monopolium, 't welk men in den godtsdienst zou willen oprichten, om een iegelyk te verplichten, alle de Schriftuur-plaatsen op ene en dezelfde wyze en met de zelve woorden, uit te leggen; 't gene een onverdragelyker juk als dat van 't pausdom zou zyn, alwaar men zyne uttleggingen wel mag openbaren, mits men by 't hooft des pausdoms blyve. De christelyke vryheit haat zo een rechtbank.' Alzoo geen gebonden exegese, maar een vrije, niet aan de dogmatiek vastgeknoopte.

beelden; V. Van der voorbeelden tegenbeeld; VI. Van de regelen der uitlegging der voor- en zinnebeelden; VII. Van de voortreffelijkheid der H. Oudheden en der voorbeelden.' De stof zelf wordt behandeld in 4 boeken, in het 1ste heeft Cremer het over de heilige personen; in het 2de over de h. plaatsen; in het 3de over de h. zaken en in het 4de over de h. tijden.

Antiquitatum Sacrarum poecile in variis speculationibus et contemplationibus e Mose et prophetis exhibita cura et studio. B.S. Cremer. cet. (Amst. 1740. 2 vol.)

Sacrarum antiquitatum systema 2 vol. Amst. 1741. (Bouman, *ll.* dl. II. blz. 81 aanmerking) zegt dat dit werk inzonderheid gericht is tegen de stelsels van Marsham en Spencer.

Oedipus euangelicus sacrarum antiquitatum ex Mose, *prophetis et psalmis*, *aenigmata clave cognitionis resolvens.* (Amsterdam. 2 vol.) 'Door dit Werk heeft Cremer volbouwt het leergestichte van zyne heilige bespiegelingen, en voldaan aan zyne beloften; terwijl men in zyne *Antiquitates Mosaico-typicae*, en in zyne *poëcile*, en nu in dit werk *Oedipus* genaamt, ene verklaringe heeft over het voornaamste gedeelte van Mozes vyf boeken, die ten aanzien van den letterlyken niet alleen, maar ook van den geheimbeduidenden en prophetisen zin, uit de propheten opgeheldert, en uit de apostelen en euangelisten bevestigt, opengelegt worden. In deze welbeblokte werken heeft zijn Hoog Eerw. den vermaarden Spencerus nauwkeurig onderzocht, en niets onaangeroert gelaten van al dat gene, 't geen hy in zyn boek van de *Hebreeuwsche wetten* hadde geschreven, om onzen *Mozes* van allen zynen luister te beroven, en den christelyken godtsdienst van deszelfs voornaamsten grondsteun.' Alles is, dat leert ook weer dit geschrift van Cremer, in het O.T. en dus ook in de vijf Mozaïsche boeken typologie, prophetie; en dewijl Spencer e.a. er niet zoo over dachten, werden ze door Cremer bestreden.

Als in 1748 te Harderwijk verschenen geeft Bouman (cf. *ll.* dl. II. blz. 81. aanmerking); *Natales canticis celebrati*, *et antiquitatum s. paralipomena* en ook van der Aa (cf. *ll.* dl. III. blz. 838) volgt hierin den Utrechtschen hoogleeraar. Is deze tekstopgave wel juist? Immers zag in genoemd jaar het licht: *Natalis primus haereditarii totius belgii foederati gubernatoris Serenissimi et Celcissimi Wilhelmi Caroli Henrici Frisonis*, *Arausionensis et Nassaviae principis*, etc. etc etc. *nec non natalis centesimus pacis Westphalicae* etc.[1] Heeft het er op het eerste gezicht al den schijn van, dat we hier niet anders hebben dan een gedachtenisviering aan historische feiten, het boek bevat ook 'ene verklaringe der heilige liederen van de koninklyke kerkbruidt, van de maagt Maria, van de apostelen, van Gabriël, van de moedermaagt Maria, van Zacharia, Anna en Simeon, van Joseph en Maria, van Petrus, van Paulus en Barnabas, en eindelyk van Johannes den godtgeleerden, over de Schriftuurstoffen, Hoogl. V:10-16. Luc. I:46-55. Psalm XCII:1-16. CXXVII:1-5. CXXVIII:1-6. CXXIX:1-8. CXXX:1-3. CXXXII:1-18. CXXXIII:1-3. CXXXIV:1-4. Met byvoeginge van de Heilige Zangkunde.' Over de jaar-en eeuwfeesten, spreekt hij alleen in de opdracht. 'Maar dewyl zyn Hoog Eerw. in een vorig werk genaamt Oedipus, verklaàrt hadde zyn voorneminge, om uittegeven een *Samenstel der prophetische godtgeleerdtheit*, en aangewezen de ordre, die hij daarin

1) Den volledigen titel geeft Adelung in zijn: *Fortsetzungen und Ergänzungen* u, s.w. 2er Bd. Kol. 529.

houden zoude, daarom heeft het hem gelieft, dit werk te laten voorafgaan, om elken te doen zien de handelwys, die hij houden zal in zyne *Hieroglyphica biblica* of *Heilige Bybel-beeltsprake* en *prophetische-godtgeleerdtheit.*'

Niet dus een boek, waarin historie behandeld wordt, maar een zuiver theologisch werk is het. Dit geschrift nu wil mij toeschijnen hetzelfde te zijn als dat, 't welk genoemd is door Bouman en van der Aa, maar met een onjuisten titel. En dat die onjuist is, komt nog te meer uit als we letten op dat '*et antiquitatum sacrarum paralipomena.*' Immers is er een afzonderlijke studie van Cremer: *Antiquitatum sacrarum paralipomena*, *de Salomonis templo et regia*, *nec non de tabernaculi et templi velo Parachet*, *et de duplici tab. Masach*, *deque Salomonis regis throno eburneo et suggestu aeneo*, *ac quibusdam cum fig. aen. Accedit Disp. Antisperniana de vero templi Salomonis scopo et usu 1 Reg. 6:11-13*, *et aenigma resolutum; de jure Mariae virginis ejusque filii Jesu Nazareni in thronum Davidis et de genealogiis ejus ex Matthaeo et Luca.* Met de '*Natalis*' heeft dit stuk niets uit te staan.

Hieroglyphica biblica, *sive locorum quorundam emblematicorum expositio. Auctore* Bern. Sebast. Cremer *dum viveret*, *theologo Harderovicensi*, *curante* Franc. Lud. Cremer, *ejusdem filio et successore.* Harderov. 1754. Dit werk behelst X specimina (verhandelingen) nl.:

I. Specimen in Jesaja LXI:10. - II. de locustris, Joëlis Cap. I et II. - III. de miraculosa Spiritus S. effusione Joël II:28, 29. - IV. de portentis Dei Jehovae praeambulis. Joël II:30. - V. in prophetiam Michae, cap. I-VII. - VI. de Assure et Nimrodo subjungando a 7 pastoribus et 8 principibus. Mich. V:4, 5. - VII. de exidio Judeae una cum Assyriis in Samaria. Micha VII:11-13. - VIII. in prophetiam Malachiae. capp. I-VII. - IX. in Mal. I:11. - X. de Judicio in Judaeos sub Impp. Vespasiano, Trajano et Hadriano in locum. Mal. IV:1. - Alle deze specimina, zijn door verschillende studenten, onder zijn voorzitting verdedigd.

Fata ecclesiae christianae inde ab ecclesia apostolica usque ad initia reformations, *sive commentarii in apocalypsin Johannis* cet .... curante .... Francisco Ludovico Cremer. Zutphen 1757. Aan dit werk heeft de man, zooals het in het voorbericht heet, niet minder dan 43 jaar gearbeid 'van het begin van zijn heilig dienstwerk af, tot aan zijnen dood toe.'

Nog gaf Cremer de volgende bij Bouman en v.d. Aa niet geciteerde geschriften:

Exercitationes theologicae duae de hominis beatitate. 1721.
Exercitationum decas de primogeniti dei filio, *et mantissa* contra D. Joh. Wesselium 1728.
Exercitatio exhibens ferculum paschale literarium in Exod. XXIII:18 et XXXIV:25. 1728.
Exercitatio de primitiis paschalibus in Exod. XXIII:19 et XXXIV:26. - 1729.

Adelung, *ll.* Kol. 529 en 530 vermeldt nog:

Contemplatio de arca et Sechina, *igne sacro et oleo unctionis sub templo secundo.* Harderov. 1757.
Commentatio de comestione rerum sacrarum duplici ad Lev. 21, 22, 23 in de *Miscell. Gron.* T. 2. fasc. 2. n. 4.
Diss. de cantione Mariae virginis ejusque pausa priore.
Antiquitates sacrae, *in variis speculationibus de Mose et prophetis exhibitae.*

Bouman (*gesch. der Geld. hoogeschool* dl. II. blz. 12 aanteekening) aan het einde

zijner mededeeling over de geschriften van Cremer zegt nog: ‘Van het Latijnsche of Nederd. geschrift tegen J. Wilhelmius, kan ik den titel niet naauwkeurig opgeven.’ De zaak is deze. Ten jare 1729 verscheen te Rotterdam: *Mengelstoffen*, *of verzameling van predikaetsien over uitgelezen stoffen uit het O. en N. testament uitgesproken ....* door Paulus Hulsius .... uitgegeven .... door Johannes Wilhelmius; en het is in de uitvoerige voorreden van dit werk, dat hij zich in het bijzonder uitlaat tegen den Harderwijkschen professor Cremer. Toen het werk van Hulsius reeds voor het grootste gedeelte was afgedrukt, kwam hem Cremer's *exercitationum decas de summa sapientia* in handen en het verschil in opvatting tusschen Hulsius en Cremer, bewoog Wilhemius een ‘prologus galeatus’ voor het werk van den Groninger hoogleeraar te stellen, ‘ter bevestiginge van de gronden van den Heer Hulsius, en der rechtzinnige uitleggers onzer kerke, en ter onderzoekinge van die nieuwgelegde door den Heer Cremer, voornamelyk, omdat in die verhandelinge zulke leerstukken worden ingemengt, die met de aengenomene leringe van de gereformeerde kerk niet heel wel, kunnen over een gebragt worden of bestaen, en dat hier een gewigtige waarheit wordt bestreden, als daer is de volstrekte eeuwigheit van de goddelyke raedtsbesluiten; en dat de voorname inhout van dat boek gerigt was om te verdedigen een driederlei geboorte van den Zone Godts, waer van de ene zy *natuurlyk*, en de andere *huishoudelyk*, gelyk op den tytel was te lezen, en dat driederlei zoonschap opgegeven wordt als het algemeen gevoelen van de oude kerkvaders voor en na het algemeen concilie van Niceen, en van de Gereformeerde kerk, voor en na de opkomst van de verschillen met de Armianen.’ Alzoo bestrijdt Wilhelmius, in de door hem bezorgde *mengelstoffen* enz. van den gestorven Groninger hoogleerar Hulsius, de dogmatische opvattingen van Cremer en oordeelt hij ze in strijd met de opvattingen der Gereformeerde kerk, waarmede de gevoelens van Hulsius beter overeenkwamen.

Dat Cremer zich die beschuldiging van ongereformeerdheid zou laten welgevallen, lag niet in zijn karakter en zoo verscheen van zijn hand in 1731: *Proefstukken van sinnebeeldische godtgeleertheit*, *met een nareden tegen den Heer* Joh. Wilhelmius.

Voor de *Fata ecclesiae* enz. vindt men 's mans beeldtenis, afkomstig van Houbraken.

De lange reeks van geschriften, afkomstig van Cremer, doet ten duidelijkste zien, dat hij iemand is geweest, die gewoekerd heeft met den hem geschonken tijd. Hij heeft ontzettend veel gedaan gedurende zijn leven en wij zijn het eens met G. Schroder, die in zijn lijkrede zegt: ‘Hoe heeft één man dit alles kunnen schrijven?’ (cf. Bouman, *Gesch. der Geld. hoogeschool.* dl. II. blz. 82. aanteekening). Gedurende zijn leven waren er zeer velen, die Cremer hoog prezen om zijn geleerdheid, en ontegenzeggelijk is hij een man geweest, die veel wist en die van de godgeleerde twisten, die er destijds in onze kerk heerschten, volkomen op de hoogte was. Om in die twisten een woordje mee te spreken, dit heeft hij gedaan en in sommige opzichten stond hij (we wezen er bereids op), als exegeet ook op een vrijer standpunt dan de meeste predikanten, maar toch heeft hij betrekkelijk weinig invloed uitgeoefend op den gang van zaken, wat vooral moet worden toegeschreven aan zijn eigenaardige theologische beschouwingen. Hij dreef de typische godgeleerdheid op de spits. Juist is wat Sepp zegt (cf. *Johs. Stinstra* dl. II. blz. 2): ‘Heeft het Cremer

bij zijn leven noch bij zijnen dood aan lofredenaars ontbroken, ik eerbiedig de gevoelens van vriendschap en hoogachting, die in de *oratio funebris* van J. Schroder (dit is foutief voor G. Schroder), den regtsgeleerden hoogleeraar (uitgesproken 30 Sept. 1750), in de *amicorum carmina*, op zijnen dood vervaardigd en uitgegeven, zoo krachtig spreekt; maar als ons de lijkredenaars verkondigen, dat Cremer wederlegd heeft, wat Spencer, Marsham, Clericus en anderen over de wetten van Mozes beweerd hebben; als zijne vrienden hem betreuren als *magnus* Gamaliël, *gloria mundi*, Mozes' *hals-vriend*, tweede Amrams zoon, dan mag ik niet nalaten in dergelijke uitdrukkingen overdrijvingen te zien, omdat naar mijne overtuiging de stem van waarheid in zulke lofspraken niet gehoord en een billijk oordeel daarin niet gegeven is.' Stellig, zoo is het, bij al het vele en goede dat Cremer gegeven heeft, zag men het minder goede voorbij, spitsvondig moge hij geleerd zijn, zijn typologie en zijn vernuft hebben hem parten gespeeld, streng wetenschappelijk, in den waren zin des woords, is hij niet geweest en daarom heeft hij zoo weinig invloed uitgeoefend, daarom heeft men hem vrijwel vergeten,

Litteratuur: Glasius, *ll.* dl. I. blz. 309-314. - v.d. Aa, *ll.* dl. III, blz. 835-839. - Bouman, *Gesch. der Geld. hoogeschool.* dl. II. r.i.v. vooral echter blz. 76-84. - *Boekzaal* 1734*a* blz. 320-322. (Hier een lijst der boeken, die tot het jaar 1734 van Cremer in het licht verschenen waren). - Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd.* 2 dln. r.i.v. - Id. *Het godgeleerd onderwijs in Nederl.* dl. II. blz. 331. - Adelung, *Fortsetzung* u.s.w. 2er Bd. kol. 528-530. - *Arch. voor kerkel. geschiedenis inz. van Nederl.* dl. VIII. blz. 421 en 423 enz. - *Nederl. arch. voor kerkel. geschiedenis.* dl. I. blz. 337.

[Frans Lodewijk Cremer]

Cremer (Frans Lodewijk) zoon van Bernard Sebastiaan en Helena Cools, aanschouwde het levenslicht te Asperen, den 22sten Mei 1715. Toen zijn vader naar Harderwijk toog, ging de nog geen twee jaar oud zijnde Frans ook derwaarts en hier heeft hij zijne geheele opleiding ontvangen. Den 3den Juni 1737 werd hij in de classis Amsterdam praeparatoir geëxamineerd en enkele weken later, reeds den 18den Juli werd hij beroepen te Rossum. Peremptoir geëxamineerd den 4den Sept. door J.H. Bachine, destijds predikant te Driel (proeftext 2 Cor. V:5. Hebr. Ps. CIII en Grieksch 2 Cor. V); alwaar hij den 22sten Sept. door zijn vader werd bevestigd met Psalm 133:1. Hij zelf aanvaardde zijn dienstwerk met een preek over Psalm VIII:3. Hij was achtereenvolgens predikant te Hattem (ber. 26 Febr. 1742, afsch. te Rossum den 14den Mei met Openb. XXII:13, bev. door zijn ambtgenoot L.A. de Mast, den 21sten Mei met Jeremia VII:1-3. Intreetekst Openb. XXII:14) en Maastricht (ber. 5 Juli 1743, afsch. te Hattem den 6den Oct. met Rom. 15:5 en 6, bev. den 27sten Oct. door zijn ambtgenoot van Goor met Exod, 18:19. Intree-tekst Psalm 86:11). Hij beleefde hier, ten gevolge der oorlogsomstandigheden, een moeilijken tijd, maar desniettegenstaande dit, besloot hij er te blijven toen hij den 6den Oct. 1748 te Groningen beroepen werd, 'en hem zelfs een professoraat werd aangeboden. In Maart 1749 hield hij er een 'dankpredicatie,' toen men te Maastricht uit de benarde omstandigheden verlost was, over Ps. 68:11-13.

Benoemd te Harderwijk, met algemeene stemmen der curatoren tot hoogleeraar, den 27sten Nov. 1750 (niet gelijk v.d. Aa, *ll*, dl, III. blz. 839 opgeeft in Sept.), na

den dood zijns vaders tot professor ordinarius SS. Theologiae typicae et propheticae, nec

non antiquitatum sacrarum, kreeg hij hetzelfde tractement en dezelfde emolumenten. Ook zag hij zich aangesteld tot 'concionator academicus', om alle maanden (de groote vacantie uitgezonderd) eens te preeken. Hij preekte te Maastricht afscheid den 3den Januari 1751 met Openb. 111:3, om spoedig daarna zijn lessen te Harderwijk te beginnen. Den 10den Juni hield hij zijne inaugureele oratie: *de diverso exitu ac mercede servorum fidelium atque ignavi* ad Luc. XIX:11-27. (Deze redevoering zag nog in hetzelfde jaar het licht te Harderwijk).

Zijn benoeming tot hoogleeraar had Cremer niet alleen te danken aan de herinnering, die curatoren hadden aan de verdiensten van zijn vader, maar vooral ook aan de tusschenkomst van den stadhouder. 'Want deze had door een opzettelijken brief hun den wensch geopenbaard, dat de Maastrichtsche Predikant benoemd mogte worden.'

Niet lang nog was hij werkzaam of hij werd eershalve tot theologiae doctor benoemd. Tot rector aangesteld in 1753, lei hij in Juni 1754 deze waardigheid neer, met het uitspreken eener redevoering in het groot auditorium (dit was in de kerk): *de reditu Judaeorum in terram Cananaeam atque instauratione templi et urbis ultimo tempore non expectandis* (gedr. te Harderwijk in 1754). Van 1755-1756 was hij secretaris van den academischen senaat en den 9den Juni 1762 werd hij voor de tweede maal tot rector aangesteld. Nog vóór dit 2de rectoraat eindigde, werd hij in Februari 1763 benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te Groningen en het was hier dat hij den 27sten April zijn professoraat begon met een inaugureele oratie: *de splendidissimis novae Hierosolymae fundamentis*, *sive de lumine doctrinae apostolicae*, *quo illustrabitur ecclesia*, *secundum Joh. Apoc.* XXI. Als academieprediker hield hij den 8sten Mei zijn intree, met een rede over Lucas IX:61 en 62.

Rector in het academiejaar 1767-78, lei hij den 3den September van laatstgenoemd jaar het rectoraat neer met een oratio: *de sublimitate dictionis propheticae non tam ex gustu poeseos maxime orientalium*, *quam ex ipsis rebus disjudicanda*[1]. (Gedrukt te Harderwijk in 1768).

Terwijl hij nog student was te Harderwijk, verdedigde hij onder voorzitting van zijn vader, drie van diens theologische verhandelingen, die naderhand het licht zagen, en wel in 1734: *Speculatio altera de lege Dei et prophetis a D. Jesu tum solvendis tum implendis in locum* Matth. V:17, den 4den Februari 1736 verdedigde hij: *speculationem octavam de altari terraeo ad* Exod. 10:21 vel 24 en den 4den Mei 1737; *contemplationem primam et secundam*, *de arca et Schechina sub templo II.*

'Volgens de getuigenis van den Groningschen Hoogleeraar Petrus Abresch, die, zelf voortreffelijk Godgeleerde zijnde, over Godgeleerden oordeelen mogt, verwierf Cremer reeds te Harderwijk, door getrouwe ambtsvoering zich grooten naam. De akademische redevoeringen, die hij, bij plegtige gelegenheden, aldaar en te Groningen uitsprak, zijn alle aan het licht gegeven. Ook begeleidde zijne hand meer dan een van zijns

1) In een boekje van 8 blz., geschreven in monnikenlatijn en getiteld: *Epistolium gratulatorium et narrativum ad doctissimum dominum F.L. Cremer*, *Th. Dr. et P.*, *super suam excellentiam orationem* de sublimitate stili prophetici. *Monachodami. apud Johannem Pfeffercornium*, en aan het slot geteekend: *Stephanus Typophilus.* 31 Maii 1769, wordt Cremer zeer satyriek naar aanleiding van zijn oratio ten toon gesteld (cf. Mr. Boeles, *Levensschetsen der Groninger Hoogleeraren* achter prof. dr. W.J.A. Jonckbloet's *Gedenkboek* enz. blz. 86. Vooral Sepp, *Johs. Stinstra en zijn tijd.* dl. II. blz, 4 en 5).

vaders nagelatene schriften met uitvoerige voorredenen. Dien vader was hij in het ééne opzigt zoo ongelijk, als hij in het andere met hem overeenstemde. Want was B.S. Cremer, gelijk we zagen een zeer vruchtbaar schrijver, F.L. Cremer integendeel, gaf, voor zoo verre wij weten, behalve de gemelde gelegenheidsschriften, niets aan het licht. Dan, zoo wijd als hierin de *laatste* van des *eersten* voorbeeld afweek; evenzeer schijnt hij zijne theologische gevoelens aangekleefd en zijn leertrant gevolgd te hebben.'

Cremer, die een zwakker lichaamsgestel had dan zijn vader, bereikte geen hoogen leeftijd. Hij overleed den 20sten Juni 1776. Prof. Bouman (cf. *Gesch. der Geldersche Hoogeschool.* dl. II. blz. 267 aanteekening 1) zegt: 'Eenige bijzonderheden aangaande F.L. Cremer hebben wij ontleend uit het *programma*, waarmede prof. Abresch, als R.M. der Groninger academie deszelfs dood aankondigde. Weinigen kunnen dit *programma* raadplegen. Daarom geven wij uit hetzelve, met des schrijvers eigene woorden, de volgende getuigenis omtrent F.L. Cremer: '*Quemadmodum apud Harderovicenses magna cum nominis fama demandatae ipsi provinciae profuerat; ita apud nos non minore virtute diligentiaeque et eruditionis praeconio partes Doctoris publici omnes implevit.*'

'Met zijn leerlingen behandelde Cremer gewoonlijk den *Typus doctrinae propheticae* van Vitringa, terwijl hij bij zijne beschouwingen over de preekmethode Sal. van Til's *Methodus concionandi* ten grondslag legde. Later volgde hij in dezen Oelrichs. Behalve over sommige gedeelten der dogmatiek en exegese, trad hij ook in eene ontwikkeling en verdediging der *Theologia revelata*, op het voetspoor van Sal. van Til. Het *Collegium Catecheticum*, waarbij een handboek zijns vaders gebruikt werd, bleef niet achterwege.'

Cremer moge een man geweest zijn van groote geleerdheid, maar een man van invloed, van belang op den gang van zaken, voor zoo verre zulks de godgeleerdheid betreft, is hij niet geweest[1)].

Nog te Harderwijk zijnde is Cremer ook, zij het dan slechts ter loops, betrokken geweest in de affaire van den Zwolschen predikant Ant. van der Os, naar aanleiding van diens preek over I Cor. 1:30, die in 1752 het licht had gezien. Uit eigen beweging liet hij er zich niet mee in: 'Ofschoon ik voornemens was, mij met de gehele zaak van D. van der Os niet te bemoejen' .... Dat hij dit toch gedaan heeft, is een gevolg van het schrijven van den Leidschen hoogleeraar v.d. Honert. Het verschil in handel- en zienswijze in dezen tusschen Cremer en zijn ambtgenoot Theodorus Scheltinga, is wel eens te groot gemaakt. 't Geheele geval is 'binnen de grenzen der kieschheid en gematigdheid behandeld en wordt het best gekend door de stukken, voorkomende in de *Boekzaal* van 1753*a*, blz. 203-207 (van Scheltinga), blz. 314-319 (van Cremer); blz. 552-555 (van Scheltinga, en te beschouwen als antwoord op het door Cremer geschrevene) en 558-565 (van van der Os).

Litteratuur: Glasius, *ll.* dl. I. blz. 314-316. - Prof. dr. H. Bouman, *Geschiedenis der voorm. Geldersche hoogeschool* enz. dl. II. blz. 263-267. - Mr. Boeles: *Levensschetsen* enz. t.a.p. blz. 85 en 86. - v.d. Aa, *ll.* dl. III. 839-841. (Uitgebreid). - Sepp. *Johs. Stinstra en zijn tijd.* dl. II. blz. 4-6. - Id. *Polem. in iren theologie.* 2de dr. (Leiden 1882). blz. 225.

1) cf. Sepp, *Johs. Stinstra.* dl. II. blz. 6: 'Ik geloof gaarne dat Cremer een braaf man is geweest, maar als hoogleeraar durf ik hem geen groote verdienste toekennen.'

[Jacobus Cremer]

Cremer Jacobus was geboren te Scherpenzeel als zoon van Jodocus Isaäc, predikant aldaar van 1727-1739. (Hij stierf te Hattem den 28sten Mei 1741). Hij studeerde in de godgeleerdheid aan de academie te Groningen, alwaar hij den 22sten Mei 1754, onder voorzitting van prof. Gerdes, in het openbaar verdedigde een *disputatio exegetica* VIII in Cap. XV Ep. prioris ad Corinthios. Praeparatoir geëxamineerd in de classis van Amsterdam (aangetrouwde zoon van den Amsterdamschen predikant Ern. Phil. Gerardus van Essen[1)] den 7den April 1755, werd hij den 3den Maart 1757 beroepen te Vuren en Dalen en hier, na afgelegd peremptoir-examen op den 13den April, den 22sten Mei bevestigd door zijn stiefvader met Titus II:7 en 8. Hij aanvaardde zijn dienstwerk met Josua V:14*b* en 15. Achtereenvolgens vinden we hem als predikant te Leerdam (ber. den 5den April 1763 tot tweeden predikant, bev. den 26sten Juni door ds. Claessen met Luc. XII:34-36, intree-tekst 2 Cor. 12:15); Hulst (beroepen den 13den Maart 1773; afscheid 11 Juli; intree 18 Juli) en te Middelburg (ber. den 24sten Mei 1783, in de plaats van Leonardus Theodorus van Brederode, intree den 14den September, bevestiger ds. Johannes de Fremery). Het schijnt Cremer aan bekwaamheden niet te hebben ontbroken, en zoo is het te begrijpen dat zijn naam voorkomt op het grostal, den 21sten April 1763 door curatoren der Geldersche hoogeschool opgemaakt, om daaruit een opvolger te benoemen voor den naar Groningen vertrokken hoogleeraar F.L. Cremer.

'Cremer is een voor zijn tijd zeer verlicht godgeleerde geweest, die een schrander doorzigt had in vele bijbelplaatsen, betrekkelijk tot de dogmatiek, wiens schriften daarvan uitmuntende blijken dragen en duidelijk toonen, hoe ongedwongen en onbekrompen zijn denkwijze was, als een vrucht van waardig bijbelonderzoek.' Hij overleed te Middelburg den 14den Januari 1797. Sedert 1793 was hij lid van het Zeeuwsch genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Van hem zag het licht:

Tafel der heilige godgeleerdheid. 1763.

Gods engelen verblijd, *maar zijn Zoon bedroefd; of redevoeringen over Luc. II:13*, 1*4* en *Matth. XXVI:36-46*, met de gelijkluidende Euangelie texten, met een aanhangsel, tegen het mede- of beurtzingen van verheerlijkte menschen in het veld bij Bethlehem. Uitgegeven door.... 2de uitgave, met de oude voorrede over Luc. II:1-3 en een nieuwe zeer nodige, over het werk zelve. Dordrecht 1775.

De Mozaïsche offerhanden in XII tafelen.. Middelb. 1792.

Redevoering over Luc. IV:13 en 14 en Matth. 26:36-46. Utr.

De vier Euangelische verhalen van Jezus lijden, *sterven*, *begrafenis en opstanding tot een gebragt met aanteekeningen.* Middelb. 1796.

1) De weduwe van Jodocus Isaäc Cremer was gehuwd met E.Ph.G. van Essen. In de *Boekzaal* 1749*b* vindt men op blz. 226 dit bericht: 'Den 14 (Augustus 1749) is hier (Hattem) het gewone examen gehouden, na dewelke Jacob Cremer, zoon van D.E.Ph.G. van Essen, predikant te Amsteldam, een redevoeringe gedaan hebbende, *de cursus certamine*, van de loopbane, waarop de Apostel doelt 1 Cor. IX:24, met een goede praemie begiftigt, naar de Hoge schole vertrokken.' Hier blijkt dus, dat Cremer aan de Lat. school te Hattem voor de academie is opgeleid.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 841. - Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen* enz. blz. 1069 en 1070. (Uitgebreid).

[Ludwig Gerhard Theodor Creutzberg]

Creutzberg (Ludwig Gerhard Theodor) geboren te Wezel, werd, na het

noodige voorbereidend onderwijs ontvangen te hebben in zijn geboorteplaats, den 20sten Mei 1823 ingeschreven als student in de godgeleerdheid te Utrecht (cf. *Alb. Stud.* kol. 243). Toegelaten tot de evangeliebediening in 1828, was hij de eerste predikant in de 1829 zelfstandig verklaarde gemeente Horssen. Hij was achtereenvolgens predikant te Chaam (afsch. te Horssen 29 Nov. 1846, intree 6 Dec.); Veere (ber. 27 Febr. 1849, afsch. te Chaam 24 Juni en intree 17 Juli 1849); Vlissingen (ber. 13 Febr. afsch. te Veere 12 Mei, intree 19 Mei 1850). Hij stierf hier in 1856.

Van hem zag het licht:

Bijbelsche geschiedenis voor jeugdige christenen. Nijmegen 1837-1842. 6 dln.
Het heilig avondmaal, *een dierbaar onderpand en toonbeeld van de liefde enz. des lijdenden en stervenden verlossers.* Nijm. 1842.
Het beeld van Jezus als menschenzoon, *naar zijn karakter en leven en enkele trekken eenvoudig voorgesteld.* Nijm. 1843,
Het beeld des lijdenden en stervenden verlossers, *in zijn goddelijke grootheid en liefde*, *en met al de verschillende rigtingen en zegeningen van zijnen offerdood.* Amst. 1845.
Het Koningrijk der hemelen, *volgens de gelijkenissen en uitspraken des Heeren*, *voor de armen van geest eenvoudig voorgesteld in leerredenen en overdenkingen.* Vlissingen 1852.
Het leven is mij Christus. Tweede tiental leerredenen. Vlissingen 1852.
Intreerede bij de Ned. Herv. gemeente te Vlissingen, *over het Koningrijk der hemelen.* Middelb. 1853.

[Lodewijk Hendrik Frederik Creutzberg]

Creutzberg (**Lodewijk Hendrik Frederik**) zoon van den voorgaande, aanschouwde het levenslicht in 1830 te Horssen, en werd, na afgelegd admissie examen, den 11 Septemher 1848 ingeschreven als student in de godgeleerdheid aan de universiteit te Utrecht. Candidaat tot den h. dienst bij het provinciaal kerkbestuur van Overijsel in 1853, was hij achtereenvolgens predikant te Oosterland (Zeeland) van 15 Jan. 1854-1859, daarna te Zeist 1859-1876, Woudenberg (ber. 30 Dec. 1875, afsch. te Zeist 27 Febr. 1876. Intree 5 Maart met 1 Cor. II:2). Hij werd eervol ontslagen wegens zijn benoeming tot directeur der inrichtingen voor ziekenverpleging te Rotterdam en preekte afscheid den 10den Mei 1885 met Efeze III:14-21. In 1890 leï hij genoemde betrekking neer om weer predikant te worden, en den 20sten April van laatstgenoemd jaar zien we hem optreden te Hoogland, alwaar hij den 29sten April 1893 is overleden.

Hij vertaalde met zijn broeder K.F. Creutzberg: J. Nissens's *Unterredungen über die biblischen Geschichten*, onder den titel: *Practische handleiding bij het onderwijs in de bijbelsche geschiedenis voor scholen en huisgezinnen.* Vrij bewerkt. O.T. en N.T. Uitgegeven te Nijkerk. 1862-1863. Een nieuwe druk zag aldaar het licht van 1871-1873.

Eén heer, één geloof. Twaalftal leerredenen door H.J.R.G. Theesing .... L.H.F. Creutzberg .... Amst. 1867.

L.H.F. Creutzberg en J.J. Richard Jr. *Bevestigings- en intree-rede.* Uitgegeven ten voordeele van de diaconie der Nederl. Herv. gemeente te Breda (Breda 1868). (Deze beide preeken werden uitgesproken te Breda den 16den Augs. 1868, toen Ds. L.H.F.

Creutzberg, met Johs. 3:30, zijn vriend J.J. Richard bevestigde. Deze hield zijn intree-rede over 1 Kor. III:9*a*).

[Gerard Croese]

Croese (Gerard) zoon van Hendrik Hermansz. en Anna Reiniers, welgestelde lieden, aanschouwde het levenslicht te Amsterdam den 26sten April 1642. Bestemd door zijn ouders voor de studie der godgeleerdheid, bezocht hij eerst, na het noodige voorbereidend onderricht te hebben genoten, de doorluchte school in zijn geboorteplaats, waar hij o.m. ook het onderwijs genoot van prof. Arnoldus Senguerdius, om daarna Leiden te bezoeken, alwaar hij den 27sten Juli 1661, als student in de godgeleerdheid werd ingeschreven (cf. *Alb. Stud.* col. 490). Hij hoorde hier de hoogleeraren Coccejus, Hoornbeek, Gronovius en Hornius. Na zijn bevordering tot proponent, deed hij een reis, en wel op het schip van Engel de Ruiter, naar Smirna. Terugkeerende uit de Levant en zich eenigen tijd opgehouden hebbende te Norwich, werd hij daar beroepen. Dat beroep nam hij echter niet aan, maar wel accepteerde hij zijn aanstelling tot legerpredikant, en kwam hij in dienst in 1677 bij de staatsche bezetting te Yperen. Van Yperen weer in het vaderland terug, werd hij, na het vertrek van ds. Hubertus de Konink, die naar Delft als predikant in 't gasthuis vertrokken was, beroepen te Oud-Alblas, waar hij den 10den Juli 1678 in dienst trad. Hij stierf den 9den Mei 1710, niet zooals v.d. Aa zegt (cf. *ll.* dl. III. blz. 850) als emeritus, maar als gewoon predikant. Croese was geen onverdienstelijk geleerde, al heeft hij soms ook zeer vreemde theoriën verkondigd.

Van hem zag het licht: *Verhaal van 't wonderlijke en seltsame Leven*, *ende Mirakelen van de aldergelukkigste Rossa de Santa Maria*, *van de ordre der preekheeren*, *gebracht uyt Spanjen*, *getrouwelijck uyt die tale overgezet*, *ende uytgegeven door Gerardus Croese. Met een voor- en Naareden aan alle vroome Ingesetenen tot Yperen.* Amst. 1677.

Historia Quakeriana, *sive de vulgo dictis Quakeris*, *ab ortu illorum usque ad recens natum schisma*, *libri III. In quibus praesertim agitur de ipsorum praecipuis antecessoribus*, *et dogmatis (ut et similibus placitus aliorum hoc tempore) factisque*, *ac casibus memorabilibus.* Amst. 1695. Een Engelsche vertaling zag het licht te Londen in 1696. Voor de samenstelling van dit werk heeft Croese zich heel wat arbeid getroost. Hij heeft ‘uit verscheide stukken, door hem een tijd lang en van alle kanten by eengezameld, ook uit mondeling gesprek met de menschen, gemeenlijk Quakers genaamd, en uit een veelvuldige navorsching van hunne opkomst, voortgang, en leere, deze historie beschreven, opdat een gezindheid, die zoo veel gerugts in Engeland, Schotland, Yerland, en elders meer gemaakt heeft, best, en na waarheid bekend werde.’ Het werk is vrij nauwkeurig, maar in onaangenamen stijl geschreven leest het moeilijk; toch is en blijft het een verdienstelijk boek, dat tot op den dag van heden zijn waarde heeft behouden en waarin ook heel wat te vinden is over de ‘Quakers in Holland,’ dienaangaande vindt men hier berichten, die nergens anders te vinden zijn (cf. Sepp, *Bibliotheek van Nederl. kerkgeschiedschrijvers.* blz. 425). Zeker werd dit boek van Croese later verdrongen door Sewel's, *de historie van de Quakers*, dat ‘sedert de voornaamste bron is geweest, waaruit men de kennis der kwakers heeft geput,’ maar te ontkennen valt niet, dat Sewel's boek, tengevolge van zijn apologetische strekking, veel minder betrouwbaar is (cf. Dr. C.B. Hylkema, *reformateurs* dl. II. blz. 61). Tegen Croese trad in 't krijt een Kwaker, die meende een menigte fouten te kunnen aanwijzen in diens boek en dit wel met een geschrift:

Dilucidationes quaedam valde necessariae in Gerardi Croesi Historiam Quakerianam, editae a Philalethe. Amst. 1696.

ΟΜΗΡΟΣ ΕΒΡΑΙΟΣ sive Historia Hebraeorum ab Homero Hebraicis nominibus ac sententiis conscripta in Odyssea et Illiade. Exposita illustrataque studio atque opera. Gerardi Croesi. Tom. 1. Dordrecht. 1704. In dit zonderling boek (43 vellen druks beslaande) wil Croese aantoonen dat Homerus, ‘die aaloude en befaamde Grieksche dichter in zijne werken voornaamelijk beschreeven heeft de Histori welke men in de H. Schrift vermeld vindt, tot dien tyd toe dat de Israëliten het land Kanaän, onder hunne eerste koningen, ganschelyk onder gebragt hadden; en dat in die zelfde orde byna van zaaken en tyden, gelyk men die in de Schrift leest, ja met dezelfde Hebreewsche naamen, ten opzigt der bekentenisse, schoon juyst niet met deselfde letteren’ .... Homerus wil hij doen afkomen van 't Hebreeuwsche woord רמא (Omer), een redenaar, ‘of anders eene reede of gezag.’ ‘In Ithaka ziet hij Mesopotamië, in Ulysses Loth, in Telemachus Abraham, in Nestor Melchizedek, Deukalion zal beteekenen ‘ten brandoffer geschikt, maar uyt dat gevaar gered’ enz.

Bij het 1ste deel is 't gebleven; Croese heeft, naar alle waarschijnlijkheid zoo weinig genoegen beleefd van zijn studie, dat hij het 2de deel maar in de pen heeft gehouden. Eenige wetenschappelijke waarde heeft het werk niet; toch kunnen wij er uit zien dat Croese het Grieksch en Hebreeuwsch zeer goed kende, en dat hij, hoe zonderling 't boek dan ook wezen moge, voor hij het af had, verbazend veel heeft moeten lezen.

Epistola ad clarissimum virum Joh. d' Outreinium, *in qua explicantur inscriptiones*, *quae in femoribus icunculae vetustae ex bibliotheca Wittiana depromtae*, *conspiciuntur.*

Nog vinden we van hem in de *Bibliotheca Bremensis*, cl. II. p. 75 seqq. een stukje: *de 1 Cor. XI:10 cogitationes*, waarachter een *Epicrisis* Joh. d'Outrein. pag. 80. seqq.

Ook zij nog vermeld, dat hij als vertegenwoordiger van de classis van Dordrecht of Zuid-Holland, de particuliere Zuid-Hollandsche synoden heeft bijgewoond, die in 1696 te 's Gravenhage en in 1707 te Leerdam gehouden zijn. Paquot (T.I. p. 516), spreekt van een *discours adressé au Synode de Leerdam* in onze taal, maar hij getuigt er van niet te weten, wanneer het verschenen is. In de acta der Leerdamsche synode, in 1707 gehouden, vond ik van dit *discours* niets vermeld.

Litteratuur: Paquot; *Mémoires.* T.I. Louvain 1765. fo. 515 en 516. - Schotel, *Kerkel. Dordrecht.* dl. II. Utrecht 1845. blz. 158. aanteekening 1. - Glasius, *ll.* dl. I. blz. 316-318. - Sepp, *Bibliotheek van Nederl. kerkgeschiedschrijvers.* Leiden 1886. blz. 424-425. - Id. *Uit het predikanten leven van vroegere tijden.* Leiden 1890. blz. 77 en 106. - J. Wagenaar, *Amsterdam*, *in zijne opkomst*, *aanwas*, *geschiedenissen* enz. 11de stuk. Amsterd. 1767. blz. 328-329. - v.d. Aa, *ll.* dl. IV. blz. 850-851. - Dr. C.B. Hylkema, *Reformateurs* 1e stuk. Haarlem 1900. blz. 61. aanteekening. - Dr. W.P.C. Knuttel, *Nederl. bibliographie van kerkgeschiedenis.* blz, 77 en 345.

De zoon H. Croese, is de schrijver van het *kerkelijk register der predikanten*, *die sedert de kerkhervorminge tot 1737. De Gereformeerde Nederduitsche Gemeente te Amsterdam bedient hebben.* enz.... De eerste druk was zonder naam v.d. auteur in 1732 verschenen, (cf. Dr. W.P.C. Knuttel, *ll.* blz. 77)

[Anthony Croesen]

Croesen Anthony was geboortig van Amsterdam en tot de studie opgeleid

door ds. Theodorus Dominicus. Hij diende als Luthersch predikant eerst de gemeente te Amersfoort van 1715-1718, daarna die te Woerden van 1718-1721. Beroepen te Rotterdam den 11den November 1721 op een inkomen van *f* 900, maar tevens onder verplichting van *f* 500 afkoop, indien hij de gemeente binnen de vijf jaar mocht verlaten. De beroepsbrief werd pas opgemaakt, na de aanneming van het beroep. 'En des middags van den 3den Zondag van den advent deed hij zijne intrede met een predicatie over Jes. LXII:6, 7, na des morgens aan de gemeente te zijn voorgesteld met 2 Timotheüs II:15.'

Den 23sten Mei 1723 hield hij in de namiddag-godsdienstoefening een lijkpredikatie naar aanleiding van Filip. I:21, over zijn den 8sten Mei van genoemd jaar gestorven ambtgenoot Christianus Cocq, en den 25sten Juni 1730, herdacht hij, sprekende over psalm LXXVIII:1-5, de Augsburgsche confessie, daaraan toevoegende een overzicht van hetgeen van 1517 tot 1540 in de kerk was voorgevallen. Croesen wijdde, met Genesis 28:16 en 17, den 16den December 1736, de nieuw gebouwde Luthersche kerk te Rotterdam in. In 't begin van Juli 1741 vertoonden zich bij hem de eerste sporen eener zoo snel toenemende geestverzwakking, dat de kerkeraad er twee maanden later bezwaar in vond om hem, naar zijn verlangen, te laten preeken. Te Amsterdam in zooverre tot rust gekomen, dat hij den 12den November schriftelijk kon verzoeken om als emeritus erkend te worden, verkreeg hij den 19den zijn wensch. Hij stierf den 27sten Augustus 1745 op 'Buitenwerk', nabij zijn geboorteplaats.

Van hem verscheen in druk:

Het leven en gewin van een geloovig stervende. (Lijkrede op ds. C. Cocq). Rotterdam 1723.

De ware bereiding tot een zalig einde. (Lijkrede op ds. J. de Roode predt. te Delft). Rotterdam 1723.

Leerrede op het tweede jubel-feest ter gedagtenis van de overlevering der onveranderde geloofsbelijdenis aan keizer Karel V. Rott. 1730.

Eerste leerreden tot inzegening van de nieuwe kerk der gemeente binnen Rotterdam. Rotterdam 1737.

Litteratuur: J.C. Schultz Jacobi, *Geschiedenis der Evang. Luthersche gemeente te Rotterdam.* Rotterd. 1865. blz. 263 enz. - v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 851 en 852. (Uitgebreid).

[Samuel Crommelin]

Crommelin Samuel geboren te Amsterdam, werd den 17den September 1799 te Utrecht als student in de godgeleerdheid ingeschreven. Proponent geworden, aanvaardde hij in 1802 zijn dienstwerk te Druten. Den 19den September 1804 werd hij beroepen te Rozendaal (bij Arnhem), alwaar hij (hij preekte zijn afscheid te Druten den 28sten Oct. met 2 Thess. III:16) den 11den Nov. bevestigd werd. (Als bevestiger trad op ds. E.J. Post uit Arnhem, met Johs. 21:16, terwijl de intree-tekst was Matth. VI:10*a*). Achtereenvolgens vinden we hem als predikant te Hillegom (1813), te Zalt-Bommel (1817) en eindelijk te Leeuwarden (ber. den 11den Juli 1824; afscheid den 10den Oct. met Hebr. XIII:20 en 21; intree 24 Oct. met 1 Cor. IX:24-27; terwijl de bevestiging had plaats gehad op Donderdag den 21sten Oct. met Col. II:11 door D. Tijssen).

Te Leeuwarden is Crommelin bij voortduring werkzaam gebleven tot den 16den Februari 1847, toen hij zijn betrekking neerlei. ‘Hij vervulde ook de moeijelijkste

pligten van zijn gewigtig ambt met de meeste getrouwheid en bereidvaardigheid tot den einde toe.' Lichaamszwakte, voortdurend toenemend, brachten er hem toe zijn emeritaat aan te vragen. Noode deed hij het, de gemeente zag hem met leede oogen weggaan, dankbaar echter was ze voor het veeljarig bezit van den waardigen man, wiens woorden en daden heiligen ernst en hartelijke liefde ademden. Hij stierf den 6den Augustus 1858.

Van hem zag het licht:

Waarschuwing tegen het misbruiken van den naam van God. Leeuwarden 1837.
Hartelijke opwekking tot het streven naar reinheid van hart en wandel. Leeuw. 1848.
Broederlijk woord betreffende doofstommen. Leeuw. 1854.
Het blijvend woord Gods. Leeuw. 1851. - (Leerrede over Petr. 1:24, 25).
Welmeenende raadgevingen aan studerende jongelingen, *bij den aanvang en gedurende hunne akademische loopbaan.* Leeuw. 1850.
Welmeende raadgevingen aan studerende jongelingen, *maar ook aan anderen van den beschaafden stand.* 1852.
H. Blair, *Advice to youth; containing a compendium of the duties of human life*, *in youth and manhood.* 2 ed. recommended bij S. Crommelin. Leeuw. 1856.
J.F. Jacobi, *de verpligting van den mensch aan God.* Uit het Hoogd. Vrij vertaald door S. Crommelin. Leeuw. 1850.

[Hendrik Crull]

Crull (Hendrik) geboren te Ulzen in de graafschap Bentheim, den 21sten Juli 1757, was de zoon van den burgemeester aldaar Gerrit. Van jongs af tot de studie opgeleid, werd hij student in de godgeleerdheid te Groningen en reeds den 2den Juli 1777, toen hij dus nog niet ten volle twintig jaar oud was, werd hij in de classis Amsterdam tot proponent bevorderd. Den 19den Augs. d.a.v. beroepen te Windesheim, werd hij hier, na afgelegd peremptoir-examen (den 14den Oct. 1777), den 4den Januari 1778 bevestigd door ds. ten Oever uit den Ham, met 1 Tim. III:1. Hij aanvaardde zijn bediening met Jerem. I:6 en 7. Hij was achtereenvolgens predikant te Assen (afscheid te Windesheim 27 Augs. 1780, intree den 10den Sept.); te Pietersburen (afsch. te Assen den 29sten Augs. 1790, intree den 5den Sept.) en te Havelte (afsch. te Pietersburen den 26sten Nov. 1809, intree den 3den Dec.) Hier herdacht hij, den 4den Januari 1828, zijn vijftigjarige ambtsbediening. 'Belemmeringen in de spraakdeelen' verhinderden hem zijn werk naar behooren te verrichten en den 1sten Januari 1829 werd hij emeritus.

Metterwoon vestigde Crull zich, na zijn emeritaat te Meppel, alwaar hij den 31sten Dec. 1831 overleed. 'In zijne verschillende betrekkingen, als lid van het provinciaal kerkbestuur van Drenthe, als praeses van het cl. bestuur van Meppel en als schoolopziener in het vierde district van Drenthe, betoonde hij zich steeds een vijand van allen twist.' Crull was gehuwd met Roelina Hofstede.

Hij gaf in 1830 te Groningen in het licht: *Vruchten des ouderdoms.*

Litteratuur: *Boekzaal.* 1832*b.* blz. 139-142.

[Jacobus Crusius]

Crusius of **de la Croix (Jacobus)** werd, niet gelijk van der Aa, *ll.* III. blz. 892 zegt te Delft geboren, maar te Antwerpen, zooals blijkt uit het *Alb. Stud. Acad. Lugd. Bat.*, waar het op kol. 53 heet: '30 Sept. 1598 Jacobus Crucius Antwerpianus 18 T.' Dat hij in 1579 zal geboren zijn is dus zeer waarschijnlijk). Van 1602-

1619 deed hij dienst als predikant bij de Waalsche gemeente te Delft, in welke plaats hij later als rector fungeerde. Hij was nog in leven in 1635.

Hij schreef:

Suada Delphica sive Orationes LXVIII *varii argumenti*, *studiosae juventuti manuductio ad artem oratioriam.* Amst. 1655. Ed. nova revisa et emendata. Amst. 1709.

Mercurius Batavus, *seu epistolarum liber.* Delph. 1635. - (Hiervan bestaan ook verscheidene herdrukken).

Epistolarum libri IV. Delph. 1633. Met het voorgaande geschrift een zeer belangrijke collectie brieven.

Er bestaat een portret van hem, gegraveerd door Suyderhoef.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 392.

[Johannes Crusius]

Crusius (Johannes) of **de la Croix,** geboortig van Rijsel, waar hij in 1560 het levenslicht aanschouwde. Hij heeft o.a. te Leiden in de godgeleerdheid gestudeerd. Immers werd hij hier den 21sten Augustus 1589 bij de theologische faculteit ingeschreven (cf. *Alb. Stud.* kol. 26). Predikant werd hij bij de Waalsche gemeente te Haarlem en als afgevaardigde van het Waalsche kerkgenootschap, woonde hij de nationale synode in 1618-1619 te Dordrecht bij (cf. Dr. H.H. Kuyper, *de Post-Acta*, blz. 101). Hij stierf den 7den Febr. 1625.

Er bestaat van hem een portret met het omschrift: Johannes Crucius, Eccl. Gal. apud. Harl. Min. obiit a^{o} aetatis 65, en een vierregelig Lat. en Holl. vers er onder. Hij vertaalde een werk van Taffin onder dezen titel: *De Boetveerdicheyt des levens*, *vervaet in vier boecken .... ende getrouwelijcken verduyts door* J. Crucium; den 7den dr. by den Overs. selfs gecorrigeert. Met noch een *troostelijc Boecxken vande ware Mercktekenen der kinderen Gods* door den selven I.T. (van nieus overghesien ende .... verh. met een ghesang .... door J. Viverium (van de Vivere) Amstelred. 1614.

(Tusschen beiden in, met doorloopende signatuur doch afzonderlijke paginatuur, bevindt zich nog: *Een cort ende schoone onderwijsinghe*, inhoudende *ghewisse vertroostinghen in allerhande beswaernissen ende ancxt der conscientien*, uyt de Boecken van J. de l'Espine.)

Van het tractaat van A. Walaeus: *Het ambt der kercken dienaren* enz. Middelb. 1615, gaf Crucius een Fransche vertaling[1)], die in 1618 te Amsterdam het licht zag (cf. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen.* 4de aflev. blz. 919). Ook zette hij volgens v.d. Aa (*ll.* dl. III, blz. **8**92) in die zelfde taal over het door den Amsterdamschen burgemeester F. de Vrij geschreven boekje: *Historie ofte kort ende waerachtich verhael van den oorspronck ende voort-ganck der kerkelycke Beroerten in Hollandt* (Amst. 1621) onder den titel: *Histoire ou Brief et vray Narré*, *du commencement et progres des Troubles Ecclesiastics d'Hollande.* Publiee par

1) Van deze Fransche overzetting van het geschrift van Walaeus, vond ik geen melding gemaakt bij Dr. J.D. de Lind van Wijngaarden in zijn: *Antonius Walaeus* op blz. 145-168, waar hij, sprekende over Walaeus, in zijn verhouding van kerk en staat, over diens geschrift: *Het ampt der Kerckendienaren* enz. handelt.

Frederick de Vry .... A. Amstelredam .... 1621. (cf. Brandt, *Historie der Reformatie* dl. IV. Rott. 1704. blz. 646-648).

Als vertaler uit het Latijn in het Fransch van *Koninklijke weg* en als schrijver in het Hollandsch en in het Fransch van *Onpartijdige Rechter*, wordt hij ook genoemd door v.d. Aa (*ll.* dl. III. blz. 892).

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 892 (Uitgebreid). De titels der door Crucius overgezette boeken, zijn hier niet nauwkeurig opgegeven.

[Johannes Crucius]

Crucius (Johannes) zoon van Johannes (die voorgaat) werd geboren in 1598 te Haarlem en den 16den Oct. 1615 te Leiden als collegii alumnus ingeschreven. (cf. *Alb. Stud. Acad. Lugd. Bat.* kol. 122)[1]. Als proponent werd hij beroepen te Oost- en West-Zaandam in 1620, te Haarlem in 1628 en aldaar bevestigd in October. Hij stierf in Mei 1666.

Hij gaf uit:

Schat der christelicke ziele, *begrepen in LXIII predicatien ingestelt tot verclaringhe des Catechismi der Fransche kercken.* Eerst in 't Frans uytgegeven ende inde Nederl. tale door den autheur overgeset. 3de verm. en verb. dr. Amst. 1671.

De gelucksaligheydt der vroomen en het onheyl der godloosen. Psalm I. Delft 1654. Franeker 1656.

Het eeuwige coninckrycke van den Koning van Sion. Psalm II. Fran. 1656.

Den bekeerden Onesimus ofte verklaringe over den Sendbrief Pauli aan Philemon. Haarl. 1649.

Ethica Christiana ofte verklaringe over Ps. XV. 1659.

Behalve deze vermeldt v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 892 nog: *Over het boek Ruth.* Haarl. 1649.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 892-893. (Uitgebreid).

[Adrianus van Cruyskerken]

Cruyskerken (**Adrianus van**), zoon van Cornelis, die in 1676 emeritus werd te St. Anthoniepolder. Deze Adrianus is wel waarschijnlijk dezelfde als die voorkomt in het *Alb. Stud.* der Leidsche universiteit (cf. kol. 523) onder den 30sten Juli 1665 als 'Adrianus a Cruyskercken Dordracenus. 20 P.', en dien we in 1667 (cf. *Alb. Stud. Acad. Rheno Traject.* kol. 61) ingeschreven vinden als student te Utrecht. Candidaat tot den h. dienst, volgde hij in 1676 zijn vader op te St. Anthoniepolder, vanwaar hij in 1684 naar Bleskensgraaf ging, waar hij den 5den Januari 1723 stierf.

Van hem bestaat:

1) In het *Diarium Everardi Bronchorstii* door J.C. van Slee ('s Gravenh. 1898), lezen we op blz. 147-148: 22 Februarii (Ao 1620). In Theologico collegio habita est disputatio de Auctoritate S. Scripturae, respondente Crucio Ministri Harlemensis filio, praeside Antonio Walaeo. Ego (i.e. Bronchorstius) opponebam de quaestione: anne traditiones quaedam non scriptae recipiendae essent in Ecclesia. Item: an auctoritas Scripturae penderet ab Ecclesia, quod sustinebam ex Cap. 3 1mae. Epistolae ad Timoth., ubi dicitur Ecclesia esse columna et stabilimentum veritatis. Ita acriter urgebam meam sententiam, ut praeses non satis commodam responsionem mihi daret, testibus plerisque studiosis. Nam absurde colum nam explicabat pro tabula quadam suspensa ad columnam.' Op blz. 208. (register), zet van Slee achter den naam Crucius (Nie.?) 't Wil mij voorkomen, dat we hier te doen hebben met onzen Crucius. d, w.z. met Johannes. Over Nicolaas Crucius. cf. Schotel, *Kerkel. Dordrecht*, dl. I. blz. 367.

Christus gegeesseld van Pilatus. Dat is, volgens de Roomsche gewoonte van zijn rigter gepynigt, waer door veel ligt, na de kragt der grondtale, aen de Heilige Schrift, wegens Christus lyden voor den Romeinen Pilatus toegebragt, en de eigentlyke bedoeling des rigters in zyn zamenhang bewaerd word, over zijne herhaelde spreekwyze. Lucas Cap. 23 vs. 16 en 22. Agter is nog by gevoegd een kerkreden

over Ephesen. Cap. 5 vers 1 en 2, door den zelven. Dordrecht. Amsterdam. 1724
Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 907. (Uitgebreid).

[Petrus Cunaeus]

Cunaeus (**Petrus)** zoon van een Vlissingschen koopman van der Kun, aanschouwde het levenslicht te Vlissingen ± 1586. Nog maar drie maanden oud, ging de vader te Middelburg wonen, waar onze Petrus het eerste onderricht ontving. Hij werd den 23sten Mei 1601 (cf. *Alb. Stud. Acad. Lugd. Bat.* kol. 61), bij de litterarische faculteit te Leiden ingeschreven.

De la Ruë (*Geletterd Zeeland.* 2de druk. Middelb. 1742, blz. 199) zegt, dat hij zich hier 'strax voegde bij Ambrosius Regenmorter, een zeer bedreven jongeling, zijnen neef, naderhand Duitsch predikant te Londen, wiens raad en leiding hy in die tedere jaaren volgde', en uit hem onder anderen de beginselen der letteroeffeningen als ook de Hebreeuwsche en Grieksche taal leerde. Bekend is, dat de hier bedoelde Regenmorter, pas den 22sten Juli 1603, als student in de godgeleerdheid werd ingeschreven (*Alb. Stud.* kol. 71, '22 Jul. Ambrosius Regenmorterus. Vesaliensis. 21. T'). Geeft nu de datum, waarop Regenmorter als student in de godgeleerdheid werd ingeschreven, zoo ongeveer den tijd aan, waarop deze zich te Leiden heeft gevestigd, dan was Cunaeus bereids twee jaar te Leiden, vóór en aleer hij met Regenmorter, d.t.p. in aanraking is gekomen, en dan wordt het wel wat onwaarschijnlijk, dat Cunaeus eerst van dezen de beginselen van het Grieksch en Hebreeuwsch heeft geleerd.

Is Regenmorter, blijkens de toevoeging 'Vesaliensis' uit Duitschland afkomstig, en was hij werkelijk een neef van Cunaeus, dan is misschien de onderstelling niet te gewaagd aan te nemen, dat ook de Vlissingsche koopman van Duitschen oorsprong was.

Waar er gesproken wordt van het doen eener reis van Cunaeus met zijn neef in 1603 naar Engeland, daar is de mogelijkheid niet buitengesloten, dat die reis heeft plaats gevonden na de komst van Regenmorter te Leiden, doch het zou even goed kunnen zijn, dat ze vóór dien tijd te stellen is.

Feit is het dat Cunaeus in de theologie heeft gestudeerd, want in 1605 verdedigde hij, onder Arminius een disputatie: *de legis et evangelii comparatione* (cf. Louis D. Petit, *Bibliogr. lijst*, blz. 85 no. 20 sub 6), en in 1606 eene onder leiding van Gomarus: *de cultu adoratio* (cf. Id. blz. 74 no. 14).

Te oordeelen naar hetgeen de la Ruë zegt (*ll.* blz. 199), is Cunaeus ook nog te Franeker geweest, waar hij zich onder den geleerden Drusius, vooral toelei op de studie van het Hebreewsch 'en op den aandrang van Josef Scaliger, ook het Chaldeeuwsch, Syrisch en Rabijnsch bij de hand vatte.' Ook op de studie der rechtsgeleerdheid, heeft hij zich toegelegd. Dat hij eenigen tijd, de studie te Leiden heeft onderbroken, mag mogelijk afgeleid worden uit het feit, dat hij, en wel den 23sten November 1607, voor de tweede maal te Leiden werd ingeschreven en nu als theoloog[1)]

1) cf. *Alb. Stud.* kol. 89. 'Petrus Cunaeus. Vlissingensis. 23. T'. Dat volgens de opgave van den leeftijd, C. in 1584 zou geboren zijn, levert geen bezwaar op om hem te indentificeeren, met hem, die in 1601 op 15-jarigen leeftijd werd ingeschreven,

Nog als student begon hij met het houden van voorlezingen, waarvoor hem in 1611 een vereering werd toegelegd, terwijl hij zich in het begin van 1612 benoemd zag tot buitengewoon hoogleeraar in de Latijnsche taal.

Op het einde van genoemd jaar verscheen van hem een geschrift: *Sardi venales*, *satyra menippea in hujus seculi homines*, *plerosque inepte eruditos*. Hiervan getuigt Everardus Bronckhorst in zijn *Diarium* (cf. editie v. Slee, 's Gravenhage 1898, p. 128), dat, dewijl hij deze satyre had uitgegeven: '11 Januarii (1613), cum Petrus Cunaeus edidisset Satyram, qua graviter perstrinxerat pleraque capita doctrinae Theologicae, tum vitam Ministrorum Ecclesiae, nec non taxaverat Medicos item tecte D. Baudium et Heinsium, fuit bis explosus ab auditoribus et tota septima propter turbas feriatum a lectionibus, duoque vel tres authores turbarum, alumni Collegii Theologici, pro semestre suspensi a beneficio Collegii,' wat een en ander ten gevolge had, dat curatoren er aan te pas moesten komen, om de beweging te stillen. Dit geschrift van Cunaeus werd in het Hollandsch vertaald onder den titel: '*gekken te hoop.*' Een Fransche overzetting zag al mee het licht: *La reforme dans la republique des lettres*, *ou discours sur les pretextions riducules des demi-scavans*, *anciens et modernes.* Zooals op het titelblad vermeld staat, zag deze Fransche uitgave het licht te Keulen, in werkelijkheid verscheen ze te Amsterdam; maar zonder vermelding van den naam des schrijvers (cf. *Boekzaal van Europe.* dl. 9 blz. 543-545).

Zijn verdiensten werden door heeren curatoren erkend, toen hij den 30sten November 1613, onder het getal der gewone hoogleeraren werd opgenomen; 'Ult. Novemb. in ordinarios professores recepti sunt D. Johannes Linderhusen Professor Institutionum, et Petrus Cunaeus Professor Linguae Latinae' (cf. v. Slee, *ll.* pag. 137).

Ten jare 1615 werd hem het doctoraat in de rechten h.c. aangeboden en, was hij reeds vroeger belast met het geven van onderwijs in de staatkunde, nadat hij tot doctor juris bevorderd was en hij met toestemming van curatoren acht maanden in den Haag had vertoefd, om zich in de praktijk der rechten te oefenen, werd hem, nog vóór het einde van 1615, opgedragen, ook les te geven in de rechtsgeleerdheid 'met den bepaalden last om over de keizerlijke beschrevene rechten of dusgenoemde "Digesta" te lezen.' Tot 1630 heeft hij aan dezen hem opgelegden last voldaan. In dat jaar toch, werd hem, na het overlijden van professor Swanenburg 'het onderwijs van den *Codex* van het Romeinsche regt aanbevolen, van welke taak hij zich, tot aan zijn overlijden op voortreffelijke wijze heeft gekweten.'

Den 10den November 1620 hield hij een redevoering '*de laudibus eloquentiae*,' bij gelegenheid, dat hij zijn lessen begonnen was aan het 'Collegium oratorium,' ten opzichte waarvan curatoren besloten hadden '*ut in eo studiosos habendis orationibus instrueret et exerceret*' (cf. v. Slee, *ll.* p. 158).

Den 1sten Februari 1623 werd hij, met Walaeus gekozen om als rector op te treden en gedurende twee achtereenvolgende jaren heeft hij, voor de eerste maal het rectoraat aan Leidens universiteit vervuld. Als zoodanig hield hij den 8sten Februari 1624 een oratie: '*de institutione et natali die academiae Leydensi.* Na dien fungeerde hij nog tweemaal als rector, en wel in het academiejaar 1632-1633, en 1637-1638. Op den 25sten October 1624, hield Cunaeus de lijkrede op Everardus Vorstius, die den 22sten daaraan voorafgaande gestorven was, en het was in deze oratio funebris, dat hij 'ejus vitam, doctrinam, mores et res gestas eleganter et luculenter exposuit' (cf. v. Slee, *ll.* p. 187).

Werd in 1631 Vossius geroepen tot het hoogleeraarschap aan de nieuw opgerichte doorluchtige school te Amsterdam, en waren curatoren der Leidsche universiteit

misschien bevreesd, dat ook Cunaeus derwaarts zou beroepen worden, zeker is het dat, ten einde zulks te voorkomen, niet alleen zijn voor die dagen toch reeds hooge jaarwedde belangrijk verhoogd werd, maar hij kreeg ook den titel van raad der universiteit.

Een aanzienlijk jaargeld werd hem in de laatste jaren van zijn leven ook toegelegd door de Staten van Holland, op voorwaarde, dat hij met zijn raad en voorlichting zou dienen in zake den koophandel. Dit is ook de reden geweest, waarom men hem het boek van den geleerden Engelschen jurist, Johannes Seldenus in handen gaf; *Mare clausum*, *sive de dominio maris.* De beginselen, die hij, tegen de door Seldenus in dit boek ontwikkelde stellingen had, leverde hij in bij de Staten van Holland.

Cunaeus stierf den 2den December 1638. Kort voor zijn overlijden werd hij tot historieschrijver van Zeeland aangesteld; maar de dood verhinderde hem als zoodanig op te treden. Door de provinciale rekenkamer was hem toegestaan, ‘visie van 's lands registers en munimenten tot opstel van een Chronyk van Zeeland dienende.’ Stellig is hier het bewijs te vinden dat Cunaeus, ook als historicus, goed stond aangeschreven. Zijn zinspreuk was: *Fata viam invenient.*

Ligt Cunaeus verdienste, die zeer groot is, niet in de allereerste en allervoornaamste plaats op het terrein der godgeleerdheid, toch mag, ook op dit gebied, 's mans naam met eere worden genoemd, vooral door zijn *de republica Hebraeorum*, *libri tres.* Meermalen is het werk herdrukt, o.a. nog in 1703 door Johannes Nicolai, onder den titel, *Petri Cunaei*, *de republica Hebraeorum libri tres*, *variis annotationibus*, *cuivis literato scitu necessariis*, *et ad scripturae sensum eruendum utilissimis illustrati*, nunc primum publici boni ergo in lucem editi a Johanne Nicolai, antiq. Prof. et contubern. Tubing. Quibus et accessit accuratus capitum ac rerum verborumque Index. Een overzetting in onze taal verscheen, bewerkt door Willem Goeree, als: *De republyk der Hebreën of gemeenebest der Jooden*, *in drie boeken door Petrus Cunaeus in 't Latijn beschreven*, *en nu uit 't Latijn vertaald en met printverbeeldingen en nodige inlassingen verrijkt.* Leiden 1682-1704. Ook viel het geschrift de eer te beurt van een Engelsche overzetting. Dit feit, en de herhaalde herdrukken, bewijzen niet alleen, dat Cunaeus' *de republica Hebraeorum* in den smaak viel, maar tevens dat het als wetenschappelijk werk, wel degelijk zijn verdiensten had.

Zijne *Orationes argumenti varii*, werden in 1640 te Leiden gedrukt, door toedoen van zijn zoon, en herdrukt verschenen ze te Leipzig in 1694, onder den titel: *Orationes argumenti varii*, *ejusdemque alia Latina opuscula*, *Satyra menippea*, *Juliani Caesares*, *et responsum in caussa postliminii*, *cum quibusdam Epistolis.* Christophorus Cellarius notas et observationes adjecit. Accedunt Augusti Buchneri oeconomiae in quinque priores orationes, et Adolfi Vorstii aliorumque laudationes funebres. Gelijk uit deze titelopgave blijkt, bevat de te Leipzig verschenen uitgave, ook de lijkrede, die door Adolf Vorstius, den 6den Dec. 1638 over Cunaeus werd uitgesproken, benevens de vele lijkzangen, die na 's mans dood, van de hand van voorname mannen en vrienden van den gestorvene, verschenen zijn.

Wat de andere geschriften van Cunaeus aangaat, deze kunnen, als vallende geheel en al buiten het kader der theologie, hier worden weggelaten.

De in 1612 verschenen *Satyra Menippea* en het boek *de republica Hebraeorum* (1617), brachten hem in verdenking van over te hellen naar de gevoelens der Remon-

stranten[1)], reden, waarom de particuliere Z. Holl. synode, die in 1619 te Leiden gehouden werd goedvond: ‘dat de gedeputeerden des synodi hem sullen vermanen om van dese dingen by de eene ofte andere gelegentheyt schriftelicke reparatie te doen, dewyl de satisfactie, die hy de kercke van Leijden hierover gedaen heeft, niet zoo publijck is, datse de ergernisse, door syne gedruckte boucken gegeven, geheel can wechnemen.’[2)] Cunaeus antwoordde op het schrijven der synodale deputaten dat: ‘indien hem syne fauten behoorlijc wierden aangewesen ende tgene by den gedeputeerden in de gemelde schriften mochte geobserveert syn ter hand gestelt wierde,’ hij alsdan de zaak nader zou onderzoeken en dat hij de kerk een zoodanige genoegdoening zou geven, dat ze tevreden was. Wat verzocht werd gebeurde, en den 6den Juli 1620 werden de aan- en opmerkingen der deputaten aan Cunaeus gezonden, die daarop in zeer beleefde termen terugschreef. Toch was het antwoord van Cunaeus stellig niet van dien aard, dat het aan de synodale vergadering van 1620 behaagde, want ze achtte het noodig ‘dat tot behoorlijc redres van saecken ende satisfactie der kercken,’ Cunaeus, de eerste gelegenheid voor de beste een ‘clein schrift’ stelde ‘daerin hij de voornaemste aengewesen ende bekende fouten castigere ende verbetere’, en dat hij dit geschrift als 't gesteld was, zoowel aan de kerk te Leiden, als aan de deputati synodi zou overhandigen ‘opdattet van haer gelesen ende gerapporteert synde’, in 't licht mocht gegeven worden (cf. Reitsma en v. Veen, *ll.* dl. III. blz. 422-23 art. 30).

Volgens het verhandelde op de part. Z. Holl. synode gehouden te Rotterdam in 1621, heeft Cunaeus, toen ds. Isaacus Junius en een ouderling van Leiden tot hem kwamen, om met hem te spreken over het in 1620 beslotene, geantwoord: ‘dat hij over de faulten in sijn gedruckte boecken, bij hem geschreven als hij noch jong was ende geen professie en dede, met een *scripto publico*, eerstdaeghs uyt te gheven, den synodo ende kercken satisfactie soude doen.’ De Leidsche predikanten werden door de synode aangespoord Cunaeus aan zijn gedane belofte te herinneren, maar het *publicum scriptum*, dat hij had toegezegd, is niet verschenen, althans in de acta synodalia is er niets van te vinden.

Van hem bestaan portretten (cf. *Zelandia Illustrata*, dl. I. blz. 87 en blz. 550).

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 914-918. - De la Rue, *geletterd Zeeland.* 2e druk. Middelburg 1742. blz. 199-203. Nagtglas, *Levensberichten v. Zeeuwen.* dl. I. blz. 142-143. - Glasius, *ll.* dl. I. blz. 320-322. - *Diarium Everardi Bronchorstii*, uitgegeven door J.C. v. Slee, den Haag 1898. reg. i.v. - Reitsma en v. Veen, *ll.* dl. III. reg. i.v. - Chr. Sepp, *Het godgel. onderwijs in Nederland* enz. dl. II. blz. 124 en 128. - Id. *Bibliotheek van Nederl. kerkgeschiedschrijvers.* blz. 71. - Id. *Polemische en Irenische theologie.* 2de dr. Leiden 1882. blz. 89-91 en 117. Om een en ander te weten met betrekking tot de godsdienstige ideën van Cunaeus, moet ook kennis gemaakt worden met de in 1725 door Burman uitgegevene: *Epistolae Cunaei.* - M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool.* 2de dl. Leiden

1) Behalve aan genoemde twee geschriften, had men zich ook gestooten aan de ‘praefatie’ voor zijn *Juliano* (*Juliani Imp. Caesares*, *sive Satyra in principes Romanos Graeco. Lat.* Lugd. Bat. 1612. cf. Sepp, *Bibliotheek van Nederl. geschiedschrijvers.* blz. 71).

2) cf. Reitsma en v. Veen, *ll.* dl. III. blz. 385. art. 75. Uit dit artikel blijkt dat dus ook de kerkeraad van Leiden zich met de zaak had ingelaten. De synode was evenwel de meening toegedaan, dat de satisfactie, door hem aan den kerkeraad gegeven, niet voldoende was.

1832. blz. 98-100 en register achter dit deel i.v. - Dr. G.D.J. Schotel, *de Academie te Leiden*. Haarl. 1875 reg. i.v. - *Arch. voor kerkel. geschiedenis*. dl. 4 (1833) blz. 165, dl. 7 (1836), blz. 83, 105, 137 (Wat hier voorkomt is volkomen hetzelfde als wat we lezen bij Reitsma en v. Veen t.a.p.). *Nederl. arch. voor kerkgesch.* dl. 8 (1848) blz. 27-28. - J.D. de Lind van Wijngaarden; *Antonius Walaeus*. Leiden 1891. blz. 78. Tot juist begrip van wat de L. v. W. op blz. 77 en 78 zegt, moet vergeleken worden het door v. Slee uitgegevenen: *Diarium E. Bronchorstii* op p. 188.

[Johannes Cuperus]

Cuperus (**Johannes**) aanschouwde het levenslicht in Februari 1733 te Vollenhoven als zoon van Angelus Jacobus (predikant) en Catharina de la Planque. Na genoegzaam voorbereidend onderricht te hebben genoten, werd hij den 8sten Mei 1749 ingeschreven als student te Leiden (cf. *Alb. Stud.* kol. 1024). Praeparatoir geexamineerd in de classis Leiden, den 24sten Februari 1755, werd hij beroepen te Aartswoud den 27sten April 1756, alwaar hij, na den 16den Juni het peremptoir-examen te hebben afgelegd, den 25sten Juli door zijn vader bevestigd werd met 1 Kron. 28:9 en 10. Cuperus begon zijn herderlijk werk met een preek over Rom. I:11 en 12. We vinden hem achtereenvolgens werkzaam te Vollenhoven (beroepen den 17den Oct. 1757, afscheid den 27sten Nov. met Hebr. 13:20 en 21, intree den 11den Dec. met Spreuken 8:34. Als bevestiger trad op J.H. Bruinings met 1 Tim. IV:12-16) en te Amsterdam (beroepen den 16den April 1776, bevestigd den 7den Juli door Aaron le Grand met Hebr. 13:7, intree Woensdagavond den 10den Juli met Numeri 24:5*a.* Met Numeri 6:22-27 had hij te Vollenhoven zijn afscheid gepredikt). Te Amsterdam is Cuperus werkzaam gebleven tot zijn dood, die hem den 3den Juli 1790, na een vrij langdurige ongesteldheid, uit het leven rukte.

Hij gaf uit: *Jesus wandelende beschouwd*, *in het voorhof Salomons*, *jubelredevoeringe op het 1e eeuwgetijde van het diaconie oude vrouwen- en mannenhuis.* Amst. 1783.

De Staten verbodsdag plegtelyk gevierd op den 15 Febr. 1769. Leiden 1769.

[Johannes Cuperus]

Cuperus (**Johannes**)**,** grootvader van den voorgaanden, werd waarschijnlijk geboren te Gorcum. Hij werd den 7den Mei 1680 (cf. *Album Stud. Acad. L.B.* kol. 636) op twintig jarigen leeftijd te Leiden, bij de philosofische faculteit als ‘collegii alumnus’ ingeschreven. Praeparatoir geëxamineerd in de classis Leiden (1684 of 1685), werd hij beroepen te Wieringerwaard, alwaar hij in Juli 1688 werd bevestigd. In Sept. 1699 zag hij zich beroepen te Edam en in Mei 1703 te Zwolle, waar hij den dienst ‘22 jaren getrouwelijk heeft waargenomen.’ Hij stierf den 1sten Juli 1727 aan de gevolgen van een beroerte, 65 jaar oud De lijkrede over hem werd uitgesproken door zijn ambtgenoot Henricus Ravesteyn, naar aanleiding van Psalm 103:15 en 16.

Hij is de auteur van: *Christelijk jubel-jaar of verhandeling van het Oude jubeljaar soo als dat wel eer naar de goddelijke wet Lev. 25. moest worden geviert.* Dordr. 1700.

[Joannes Cuperus]

Cuperus (**Joannes**) zoon van Menno Klaassen en Trijntje Johannes, werd den 10den Maart 1725 geboren te Deinum. De vader, die Doopsgezind predikant was en door ‘eigengeërfden’ benoemd was tot ‘ontvanger en kerkvoogd,’ stierf in 1735

en van zijn 11de tot zijn 17de jaar, hield Joannes zich bezig met ‘het waarnemen van den ontvangst, in den naam van zijn oom, die sedert het overlijden zijns broeders, met dat ampt en de kerkvoogdij verleid was.’ Nadat deze oom gestorven was, bedankte onze Cuperus er voor langer de revenuën van het ontvangers ambt te genieten, en ging hij zich geheel op de studie toeleggen. De Herv. predikant te Deinum, Henricus Braunius en diens zoon, hadden hem bereids les gegeven in het Latijn, Grieksch en Hebreeuwsch, en als hij nog drie jaar aan de studie dezer talen had besteed, werd hij bekwaam geoordeeld om naar de academie te gaan. Ruimschoots van de noodige middelen voorzien, ging hij in 1745 naar Franeker en in 1749 kwam hij te Amsterdam ‘alwaar hij op de kweekschool der Doopsgezinde gemeente, hare vergaderinge houdende bij het *Lam* en den *Toren*, onder den hoogleeraar Tjerk Nieuwenhuysen, zig in de godgeleerdheid en wijsbegeerte oeffende, tevens de lessen der Remonstrantsche professoren, Krighout en Wetstein, die van den eersten in de godgeleerdheid, en die van den laatsten over het Grieksch van het N. Testament, en de kerkelijke geschiedenissen bijwonende.’ Proponent bij de Doopsgezinden in 1752, werd hij onmiddellijk gezonden naar den Hoorn op Texel, om er eenige predikbeurten in deze vacante gemeente waar te nemen. Spoedig evenwel werd hij hier beroepen, doch als hij er nog maar negen maanden werkzaam was geweest, trok hij reeds naar Vlissingen, alwaar hij den 11den Nov. 1753 bevestigd werd. Den 16den Juli 1754 trad hij h.t.p. in den echt met Maria Tak. 5 jaar werkte hij te Vlissingen, toen hij beroepen werd te Utrecht, om er den 26sten November 1758 zijn werk te beginnen. Toen hij hier ruim 16 jaar had gearbeid, immers tot den 3den Mei 1775, werd hij getroffen door een beroerte, die hem ongeschikt maakte zijn ambt verder te vervullen. Hij stierf den 17den April 1777 en de gemeenten, die achtereenvolgens door hem bediend werden, waren op zijn werk zeer gesteld en vooral te Utrecht stond hij in hoog aanzien.

‘Hij bezat een meer dan gewoon vlug verstand en juist oordeel, welker oefening hem enen goeden schat van nuttige kundigheden hadde verworven, vooral derzulken, die betrekking hadden tot de Heilige wetenschap, welke hij leerde. Buiten de godgeleerdheid was de geschiedenis zijne geliefkoosde studie; voornaamlijk de kerkelijke, en die der Reformatie, doch boven deze en in den hoogsten graad de geschiedenis der doopsgezinden.’ - Teneinde zooveel mogelijk te weten te komen wat op de geschiedenis van zijn kerkgenootschap betrekking had, onderhield hij correspondentie met Doopsgezinden, die in Engeland, Duitschland en Amerika woonden. En toen eenmaal door lichaamszwakte hij niet meer in staat was zijn ambtelijk werk te doen ‘hield hij nog aan met deze nasporingen zo verre zijne krachten toelieten, en vergat daarmede dikwijls deszelfs deernis.’ Het schijnt wel zijn plan te zijn geweest een geschiedenis der Doopsgezinden in ons vaderland te schrijven, en alleen het onheil dat hem getroffen had en zijn vroegtijdigen dood, heeft hem verhinderd dit plan ten uitvoer te brengen[1)].

‘Zijn ijver voor de belangen van het Doopsgezinde genootschap, evenaarde volkomen zijne uitgebreide kunde in deszelfs lotgevallen en bijzonderheden. Zelden hadden zij getrouwer voorstander hunner zaken dan hij.’ Steeds was hij er op uit om te helpen met raad en daad, hij was zachtmoedig van aard en traag tot toorn,

1) Van de door hem nagelaten aanteekeningen werd o.a. gebruik gemaakt door J. Hartog in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1868, blz. 85-111.

waardoor hij zich ‘ene menigte van bekenden en vrienden van hoogachters en liefhebbers had bezorgd, onder genoegzame alle rangen van menschen en allerlei gezindheden.’ Redenaar was hij niet, maar ‘zijne redevoeringen waren bevattelijk, stigtelijk en werden met gemeen genoegen gehoord. Bij bijzondere gelegenheden wist hij zeer wel iets gepast en treffendst te zeggen. Hij predikte het zuiver en onvervalscht Euangelie en hij was een ongemeen vlijtig bezoeker van de leden zijner gemeente; steeds vaardig, om elk te dienen, waar hij konde. De rijken hadden in hem een aangenaam vriend; de middelstanders een verstandig raadsman, de armoede een standvastigen voorspraak en pleiter. - Met éên woord, hij poogde door leer en leven nuttig te zijn, en zoodanig was hij, in eene meer dan gemene mate, gedurende den geheelen loop zijner Bedieninge’.

Vooral was hij een verbazend goed catecheet en in het belang van het godsdienstonderricht deed hij zeer veel. Te Hoorn op Texel gebruikte hij met jongelieden boven de 14 jaar: Bremer's *grondbeginselen* en G. Abraham's *Beknopt Vertoog*, terwijl de kinderen van 8-14 jaar, hunne lessen opzeiden uit Bremer's *Handleiding tot waarheid en deugd.*

Tijdens zijn verblijf te Vlissingen (1753-1758) volgde hij dezelfde gewoonte. De ouderen werden onderwezen, naar aanleiding van de *Godgeleerde Verhandelingen* van Bremer, later door schriftelijke vragen, die Cuperus hun ter beantwoording opgaf, en in de beide laatste jaren van zijn dienst in de gemeente te dezer plaatse, catechiseerde hij ‘over de vragen der Harlingers.’

‘Te Utrecht gekomen hield hij zich waarschijnlijk ten deele aan hetgeen hij er vond. Het *kort begrip van de leer der waarheid* van Jacob Kat, leeraar bij de Friezen van de Arke Noachs te Amsterdam (1736), Ostervald, *Sleutel des Bijbels* (door ds. M. Schagen uit het Fransch vertaald), van Bragt, *Schoole der deugd*, waren de handleidingen, die hij eerst gebruikte. In 1759 werden de catechisatiën gehouden van November tot Paschen, maar in de volgende jaren van Paschen een geheel jaar door. In 1763 onderwijst hij uit Watt's *Schriftuurlijke Historie*, Bremer's *Handleiding*, in 1769 ook nog uit Galenus, *Beknopt Vertoog*, en liet, naar aanleiding van de *Godgeleerde Verhandelingen* van Bremer, opstellen maken. Later komt ook de zoogenaamde “*Groote Wamaker*” voor. De belangstelling in zijn onderwijs schijnt met de jaren toegenomen te zijn’.

Van hem zag het licht:

Marten Schagen, *doopsgezind leeraar te Utrecht*, *en lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, *plegtig gedagt in eene lijkrede.* Utrecht, 1770.

Kerkrede bij gelegenheid der inzegening van de nieuwe kerk te Utrecht. 7 Nov. 1773. Utr. en Amst. 1773.

Ook bevat de Doopsgezinde bibliotheek te Amsterdam van hem: *Aanteekeningen over de kerkgeschiedenis der Doopsgezinden*, *verzameld tusschen de jaren 1758-1769.* Ms. door J.A. v. Pesch (cf. *Catalogus van de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam*, dl. II. Amst. 1888, blz. 8).

Litteratuur: *Doopsgezinde Bijdragen* 1868, bepaaldelijk blz. 88-89 en 108-109. In het door J. Hartog in genoemde *Bijdragen* blz. 85-111 geplaatste artikel: ‘*Uit de aanteekeningen van Johannes Cuperus*, blijkt, dat ze van beteekenis zijn voor de

geschiedenis van de Doopsgezinden in ons land ....' *Lijkrede ter gelegenheid van het overlijden des eerwaardigen Heren Joannes Cuperus* enz. Uitgesproken den 4den

van Bloeijmaand des jaars 1777, door Cs. de Vries. Utrecht 1777. (De tekst was Hebr. XIII:7).

[Tilemannus Cupus]

Cupus (**Tilemannus**) geboren te Keulen (immers teekent hij zich Coloniensis), kwam in 1570 als predikant in Vlaanderen. Waarschijnlijk was zijn eerste gemeente Loo, een stadje in Veurne-Ambacht, welk plaatsje, gecombineerd met het Zuidwestelijk nabij gelegen Pollinkhove ‘reeds zeer vroeg door hem schijnt te zijn bediend geworden’. Toen Loo in 1578 door Emanuel de Lalaing werd ingenomen, moest Cupus vluchten en hij is toen te Westcapelle gekomen, waar hij zich noemde ‘dienaar des woords van de verspreide gemeente van de kerk van Loo, tijdelijk de Westkapelsche gemeente dienende.’

Hij komt voor in de handelingen van de classis van Brugge, dato den 8sten Maart 1580, en den 15den April d.a.v. onderteekende hij met den kerkeraad van Westkapelle de acta, der in 1578 gehoudene Dordsche synode.

Den 3den Mei 1580 werd hij gekozen tot assessor der classis van Sluis, waar hij zijn attestatie vertoonde, die ‘door de vergadering voldoende bevonden werd; doch vermits hij te Westkapelle nog maar van Loo geleend was, zoo lieten de broeders voor datmaal de zaak berusten’. Scriba van de classis te Oostburg, den 6den Juni 1580, werd hem gelast met den Brusselschen predikant Theodorus van den Berge, Engelbertus Egmondanus en Johannes Marcus te bevestigen tot predikanten van Heist en Isenduine. In September was hij in Holland, zoodat hij de vergadering van de classis van den 5den Sept. niet kon bijwonen, maar op de bijeenkomst te Damme, den 5den Dec., was hij present. ‘Den 28 Februarij 1581 werd hij met de predikanten van Sluis, Aardenburg, St. Kruis en Oostburg benoemd om den volgenden Maandag te Sluis te komen en aldaar Guilliame de Smidt en diens gemeente van Heinkenswerve, over gerezen punten van verschil te hooren. Ook nam hij toen op zich voor het herderlooze Ramskapelle, in zijne nabijheid, te schrijven aan de Westersche klasse, ter verkrijging van een predikant. Eindelijk werd hij er ook bij stemming verkozen om met Johannes Capito, predikant te Brugge, de provinciale synode bij te wonen, die te Gent op den 8sten Maart daaraanvolgende gehouden is.’

Bij gelegenheid dat de classis te Westkapelle vergaderde (den 9den Mei 1581), werd hem opgedragen een beroepsbrief te schrijven aan Hendrik Brand, predikant te Zierikzee, voor die van Stalhille, en 't was toen, dat hij, tengevolge van een gedane belofte, vroeg om tractementsverhooging en dat zijn salaris op *f* 360 werd gebracht. ‘Voorts werd hij met zijn ambtsbroeder, den Sluischen predikant Arcerius aangewezen om zich op Pinksterdag te begeven naar Zuijenkerke, teneinde den ijver der gemeente aldaar op te wakkeren’.

‘Te Groede was hij den 11den Juli voorzitter van de classicale bijeenkomst. Kort hierop vertrok hij naar zijn vorige gemeente Loo en den 12den Sept. van 1581 vroeg hij aan de classis van Oostbrug een attestatie aangaande zijn' leer en leven, die hem gaarne vergund werd. Voorts verzocht hij volle betaling van zijn jaarwedde van *f* 360 te Westkapelle, waaromtrent besloten werd, dat de broeders van die gemeente hem voldoen zouden naar hunne belofte in de classe van Westkapelle. Wijders besloot men op de classis te Brugge van 14 November deszelfden jaars, toen Uitkerke een' predikant verzocht, Cupus aldaar van wege de klasse te beroepen,

welke poging echter zonder vrucht gebleven is.' Waarschijnlijk bleef hij predikant te Loo en Pollinkhove, misschien tot 31 Juli 1583, toen het nabijgelegene Dixmude, waar hij denkelijk zoolang gewoond had, voor de Spaansche wapenen zwichten moest. Uit Vlaanderen kwam hij in ons land en volgde den afgezetten predikant te Nieuwpoort, Henricus Bulcken of Bulkius in 1584 aldaar op. De Staten van Holland aan wie hij verzocht had 'van zijne huishuur betaling te mogen genieten', weigerden hem dit bij schrijven van 4 November 1586, op grond dat de gemeente Nieuwpoort haar' predikant steeds van huishuur voorzien had en dit alom geschieden moest.

Op den duur schijnt het hem te Nieuwpoort niet bevallen te zijn. Immers schrijft Corputius den 6den Juli 1587 aan zijn Delftschen vriend en ambtsbroeder Croese: 'Tillmannus Cupus is te Nyeuwpoort moeyde, ende in meyninge eene beroepinge, die hem voorgecomen is, aen te nemen, d'welck Caesarius ende eenige andere liever verhindert sagen, om dieswille hy met grooter moeyten daer gecomen is' etc. (*Werken M.V.* Serie III, dl. II, 2de stuk. blz. 279).

Als afgevaardigde van de classis Gouda, woonde hij de particuliere Zuid-Hollandsche synode van 1586 bij, zoo ook die van 1587 te Delft, en hij sprak hier in de zaak van Johannes IJzerman, den predikant van Moordrecht, die geroepen was om op deze vergadering te verschijnen. Ook werd zijn advies gevraagd over de 'onordeningen te Gouda', doch hij verklaarde zich daarover bezwaard en 'begheerde niet in deser sake te verandtworden, niet begherende zijn medebroeders te beschuldigen, ende vorder dat de sake bij hem ende anderen dienaren in cleijnen getalle in den classe niet en konde geremidieert worden.' - We hebben hier een bewijs dat Cupus een zeer verdraagzaam mensch moet geweest zijn, die er niet toe wilde medewerken, om zijn ambtgenooten in moeilijkheden te brengen. - Visitator benoemd door de part. prov. Zuid-Holl. synode van 1588 en 1589, was hij op deze kerkelijke vergadering in 1590 en weer zag hij zich hier tot visitator aangesteld, wat stellig wel mag gehouden worden hiervoor, dat hij zich in die qualiteit voortdurend goed van zijn plicht kweet. Niet conform de kerkelijke reglementen gehandeld hebbende, werd hij door de part. Zuid-Holl. synode van 1591 ontboden, om zich voor haar te verantwoorden, en, nadat hij en zijn ambtsbroeder Thomas Bruschenus dit hadden gedaan, werd 'haere excuse aengenomen, mits dat sij voortaen, gelijck sij aende classe geschreven ende tot noch toe gedaen hadden, op de gewoonlicke ordinarie ende extraordinarie bijeenkomsten haers classis souden verschijnen ende de sake hierbij laten blijven'.

De classis Gouda vertegenwoordigde hij op nieuw op de synode, gehouden in 1592 te Leiden, waar hij tot 'inspector classium' voor dat jaar werd benoemd. Ook werd hier raadzaam geoordeeld 'eenen zekeren armen student in den synodo gerecommandeert, hebbende een goet ingenium, te recommanderen om in den collegio by D. Bredio, ist moegelyck famelus te zyn, oft tselve niet connende geimpetreet worden, soo syn de kercken ghebeden hem nae gelegentheyt met een weynich subsidie te sucuureeren ende tselve aen Tymannum Cupum te bestellen.' (cf. hierover nader part. Z. Holl. synode van 1595, art. 32). Ook woonde hij de vergaderingen bij der part. Z. Holl. synode in de jaren 1593, 96, 97 en 1600, terwijl hij nog als visitator in de classis Gouda is opgetreden in 1594, 95, 1606 en 1607. Na dien komt zijn naam in de acta der genoemde synode niet meer voor. Dat hij evenwel zoo dikwijls als ver-

tegenwoordiger der classis Gouda ter synode verscheen, bewijst ten duidelijkste, dat hij in de oogen van zijn ambtsbroeders iemand moet zijn geweest, die volkomen op de hoogte der kerkelijke aangelegenheden was en wien men de belangen der kerk kon toevertrouwen.

Caspar Coolhaes schreef aan hem uit Amsterdam, den 17den April 1594 een brief, die niets bijzonders behelst. Opmerkelijk is het dat Coolhaes, Cupus zijn goeden vriend noemt, waaruit misschien, lettende op alles wat reeds destijds met den schrijver gebeurd was, mag worden afgeleid, dat dezelfde vrijzinnigheid, die eenmaal in Cupus was, nog toen ter tijde hem bezielde. Onmogelijk is het ook niet, dat de twee mannen, die Keulen tot geboorteplaats hadden (immers ook Coolhaes kwam daar van daan), elkaar reeds vroeger hadden gekend.

Wat hij zooal in de classis Gouda deed, waaronder Nieuwpoort ressorteerde, hoe vaak hij zich met allerlei commissies belast zag, deelt ons H.Q. Janssen uitvoerig mee in zijn '*de Kerkhervorming in Vlaanderen.* 1ste deel. (Arnhem 1868) blz. 455 en 456.

In 1609, bij het op handen zijn van het twaalfjarig bestand, bevond hij zich te Sluis en het was bij die gelegenheid, dat hem een eigenaardig geschenk werd gegeven uit zijn voormalige gemeente te Westkapelle. In de Vlaamsche classen was een verordening, dat iedere gemeente zich een afschrift verschaffen moest van de acta der synodale en classikale vergaderingen[1)]. Zoo was dan ook de gemeente te Westkapelle, dank zij vooral de ijverige zorg van haren predikant Cupus, in het bezit van zoodanige afschriften. Toen nu deze plaats door de krijgsverrichtingen van Parma voor de Hervorming verloren ging, bleef het handschrift d.t.p. zorgvuldig bewaard en als men in 1609 hoorde, dat de voormalige predikant te Sluis was, bracht men den vroeger hooggeachten leeraar, die er vertoefde ten huize van Anthonie Weyts, een aanzienlijk uitgewekene uit Brugge, het handschrift, dat zijn ontstaan aan Cupus zelf verschuldigd was. Dubbel welkom moet hem die gave geweest zijn. 'Niet alleen toch gaf zij hem een blijde, schoon weemoedige herinnering van betere tijden voor Vlaanderen, maar zij behelsde ook kostbare overblijfselen der geschiedenis, die zonder dat reddeloos waren verloren geweest. En daarop stelde de Nieuwpoortsche leeraar den hoogsten prijs.' Waarom deed hij dat? Omdat het 'sedert lang zijn wensch was eene kerkelijke historie van Nederland te schrijven, die de invoering en lotgevallen der Hervorming in 't breede vermelden zou. Daartoe konden hem deze gedenkstukken de gewichtigste diensten bewijzen. Daartoe had hij sinds jaren veel bijeenverzameld en de hulp der synoden ingeroepen. Met andere historische bescheiden werden nu de papieren van Westkapelle tot een foliant bijeengebonden. En waar, helaas! de kerkelijke historie van Cupus nooit tot stand gekomen is, daar is ons toch de foliant gered, die bestemd was om er een milde bron voor te zijn[2)].

1) Dit was ook elders zoo. We lezen bv. in art. 11 van de cl. vergadering gehouden den 3den Mei 1575 'tot Geertruijdenberg': 'Hebben de broederen eendrachtelick besloten, dat een yegelick predicant in zijner kercken, dat synodus van Embden en de particulier synodus van Dordrecht met alle acten der classique bijeencomsten van dat eerste classis binnen Gorcum gehouden, tot op dat leste nu tegenwoordich gehouden, in eenen reijnen boeck geschreven sal hebben, daerin oock soo veel reijn papier sal bijgevoecht werden, om die volgende classique acten daer voortaen bij te schrijven, ende sullen alle broederen voortaen dit alsoo op den toecomstigen classe medebrengen ende toonen op pene van ij gulden.'
2) Zie Janssen, *ll.* dl. I. blz. 4-18, inhoud en geschiedenis van den foliant.

Gelijk door Janssen terecht is opgemerkt, had Cupus het plan gevormd een geschiedenis te schrijven der Hervorming in Nederland, en aan aanvragen om van hier en elders de geschikte bronnen te verkrijgen, ten einde de noodige bouwstoffen bijeen te verzamelen, om het voor oogen gestelde doel te bereiken, heeft het niet ontbroken.

Ter sprake kwam deze aangelegenheid op de Z. Holl. synode van 1605. Immers lezen we in de acta dezer kerkelijke bijeenkomst, dat hij verzocht had ‘dat hem onder recepisse soude mogen ter hant gestelt werden de acten van alle synoden ende een register van alle namen der dienaren des godd. woorts, die in dese onse Nederlantsche gereformeerde kercken oijt gedient hebben, met aenteyckeninge van haer gelegentheyt, wat sy geweest syn eer sy tot den dienst gecomen syn, hoe sy daerin sich hebben gedragen ende diergelycke.’

En de synode? ging ze op het verzoek in? was ze bereid om Cupus te helpen bij het werk dat hij op touw wilde zetten? Niet direct, want ze vond goed ‘dat de gedeputeerde des synodi dit begonnen werc eerst zouden visiteren ende ter naester synodale vergaderinge rapport doen, hoedanich dit werck soude mogen zijn ende tot wat eynde aengestelt, opdat daerna geoordeelt mocht worden of het noodich en stichtich soude wesen.’ Hierbij bleef de zaak en van den kant der Zuid-Hollandsche synode heeft Cupus nooit eenige medewerking ontvangen. Waarom blijkt niet. Was hij misschien niet rechtzinnig genoeg, te gematigd jegens hen, die niet met de leer meegingen? Niet onwaarschijnlijk. Wel interesseerde ze zich voor het werk, dat anderen in dezen wilden ondernemen, maar voor 't verzoek van Cupus bleef ze doof.

Twee jaar vroeger in 1603 had Cupus zich ook gewend tot den kerkeraad der Nederl. gemeente te Sandwich en aan dezen gevraagd hem te willen zenden: ‘alle die namen ende toenaemen der bedienaers des H. Euangelij der Nederlantscher Kercken door geheel Engelant vanden tijt der wederoprechtinghe der kercken Christi in Enghelant die den dienst des woorts tot desen teghenwoordigen tijt betreden hebben, ende so veel moghelijck es de plaetse van waer sy geboren syn, wanneer sy tot den dienst beroepen hebben gheweest, ende wat voor hanteeringhe sy ghedaen hebben voor haer L. beroepinghe.’ Om te weigeren Cupus aan het gevraagde te helpen, daarin had hij geen zin, weshalve een onderzoek werd ingesteld bij andere predikanten, om te weten wat gewild werd en dit ingestelde onderzoek leidde tot het resultaat dat het werk tot geen kwaad einde strekken zoude, maar dat een goed werk zou gedaan worden door hem ‘nae vermooghen in sijn begeerte te accomoderen ende syn studie te voorderen.’ Maar niet alleen de hulp en medewerking van den Sandwichschen kerkeraad was door Cupus ingeroepen, hij had er ook over geschreven aan een vriend van hem, die ouderling was bij de gemeente aldaar en aan dezen te kennen gegeven dat zijn studie strekkende was, ‘te beschryven alle so kerckelijcke als eenige notabele polytsche dinghen die haer in Vlaenderen ende Hollant hebben toeghedragen; ende insonderheyt den aenuanck der gereformeerder Kercken in de 17 Prouincien, welcke hy beuint omtrent den jaere 1540 in Westvlaenderen begonnen te hebben.’ Waar de kerkeraad van Sandwich dit meedeelt in een schrijven aan den Londenschen kerkeraad, daar vernemen we tevens dat de kercken van Holland en Zeeland hem bereids behulpzaam waren met ‘haere boucken ende schriften wt haerl. Archiuen,’ reden te meer waarom men ook te Sandwich helpen wilde

en voor hem overschrijven wat hem van dienst zou kunnen zijn. Vreemd stellig, waar we dit te weten komen en het dus vaststaat dat de kerken zelf in Holland en Zeeland geen bezwaar maakten Cupus te helpen, de synode van Zuid-Holland zich in dezen tegenover Cupus zoo koud hield. Alle eer daarom aan Sandwichs' kerkeraad, die naar Londen schreef om daar ‘sijne begeerte mede te verwittighen, oock biddende uwer E. hem .... so van uwer kercken (als oock door schryuen aen die kercken van Noorwichs, Colchester, Jermuyen) behulpich te wesen, van den stant van den oorspronck, tot desen tegenwoordighen tyt, van de Nederlantsche bedienaers des Woorts etc. in een Corpus ghebracht mag werden, ende hem ouerghesonden.’ Of en in hoeverre de kerkeraad van Sandwich aan Cupus gegeven heeft wat hij gevraagd had, of door hem in verbindtenis met den kerkeraad der Nederl. gemeenten te Londen enz. ooit een ‘Corpus’ aan hem gezonden is, weten we niet; uit de te Brussel bewaarde en van Cupus afkomstige collectie blijkt zulks niet. Hoe jammer dat het plan niet is ten uitvoer gelegd, van hoeveel dingen zouden we dan veel weten, waarvan we nu niets of bijna niets weten. Cupus heeft iets groots en iets goeds gewild, het is te betreuren dat de omstandigheden hem niet gunstiger zijn geweest en dat hij niet heeft kunnen uitvoeren, wat hij hoogst noodzakelijk achtte. Hij stierf in 1612.

Litteratuur: H.Q. Janssen, *de Kerkhervorming in Vlaanderen.* dl. I. Arnhem, 1868. blz. 1-5; 52; 56; 291; 448 vlgd. - v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 928. (Hier wordt echter van Cupus weinig gezegd). Hessels, *Ecclesiae Londino Batavae Archivum.* T. III pars II. Cantabr. 1897. fo. 1114 en 1115, brief n°. 1575 in dato 20 Augs. 1603.

[Stephanus Curcellaeus]

Curcellaeus Stephanus (**Etienne de Courcelles**) geboren te Genève den 2den Mei 1586, onderscheidde zich reeds in zijn jeugd door bekwaamheid en vlugheid boven zijn medeleerlingen. Kweekeling van Beza, kon hij zich toch niet met diens denkbeelden omtrent de absolute praedestinatie vereenigen. Hij was evenwel voorzichtig genoeg om zich niet geheel en al bloot te geven en weigerde het aanbod te aanvaarden, zich te verbinden aan een vaste kerk te Genève. In 1609 bezocht hij de universiteiten te Zurich, Bazel en Heidelberg, alwaar hij ook in de rechten studeerde onder Denys Godefroy. In 1614 werd hij predikant te Fontainebleau en in 1621 te Amiens.

De synode te Alais, in 1622 gehouden, vereenigde zich in zake de leer, geheel en al met het te Dordrecht in 1618-19 beslotene, en stelde een formule vast, die door alle predikanten in Frankrijk moest onderteekend worden. Tegen dit besluit kwamen de predikanten uit Isle-de France, Picardië en Charenton in verzet, en op een provinciale synode, gehouden den 16den Maart 1622, weigerden zij zich te onderwerpen aan een juk, 't welk de kerken in Engeland niet op zich hadden willen nemen. In het volgende jaar kwam de synode te Charenton op haar besluit terug, keurde het te Alais vastgestelde goed en ze noodzaakte alle predikanten de formule te onderteekenen. Alleen den eed vorderde ze niet. De Courcelles, die dit niet wilde doen, werd afgezet, niettegenstaande hij zich op een volgende synode beriep. Toen deze synode bijeengekomen was, vroeg de Courcelles herstel in zijn vroegere

betrekking, met de bijvoeging, dat hij de leer van Arminius geheel en al verwierp. Hij kwam vooral tot dezen stap door den drang zijner familie. In 1625

werd hij predikant te Heiltz-le-Muurupt en in 1626 te Vitry. Gewetenswroeging over zijn herroepen, liet hem geen rust en zoo ging hij naar ons land, waar hij in 1634 aankwam en waar Episcopius, hem als vriend ontving; doch de Remonstranten, weinig minder fanatiek dan hun tegenstanders, konden het hem niet vergeven, dat hij de formule van Alais onderteekend had, en zoo bleef hij geruimen tijd zonder betrekking. Aanvankelijk leefde hij van de opbrengst van correctie-werk en ook van datgene, wat hij verdiende met vertaalwerk van enkele wiskunstige werken. Na den dood van Episcopius (den 4den April 1643), werd hem, aangezien het vooroordeel tegen hem van lieverlede verdwenen was, door directeuren van het in 1634 opgerichte seminarie, opgedragen de studenten te examineeren en toe te zien, dat zij door Vossius en Barlaeus in de kerkgeschiedenis en de wijsbegeerte werden onderwezen, terwijl hijzelf hen eenige lessen zou geven in de godgeleerdheid. Den 6den Mei 1643 tot hoogleeraar gekozen op een predikantstractement, werden hem, daar reeds Episcopius geklaagd had, dat het professoraat voor één persoon te zwaar was, de Amsterdamsche predikanten Niellius en Praevostius, almede Huttenus, predikant te Noordwijk, terzijde gesteld ‘om het onderwijs in de godgeleerdheid en het oefenen in het preeken onderling te verdeelen’.

Nog in hetzelfdë jaar werd Praevostius blind, zoodat hij de hem opgelegde taak niet vervullen kon, en toen Niëllius zich tengevolge van ouderdom genoodzaakt zag in 1649 aftetreden, en Huttenus naar Nijmegen vertrok, bleef hij alleen over om les te geven, wat hij gedaan heeft tot zijn dood toe, den 22sten Mei 1659.

Door de overheid werd te Amsterdam niet toegestaan, dat de Courcelles in het Fransch zou preeken, en tijdens zijn ongesteldheid, werden de studenten onderzocht door Andreas Walschaert.

Hij schreef:

1. *Advis d'un personnage désinteressé relativement à la dispute d' Amirault et de Du Moulin sur la prédestination.* 1638.

2. *Vindiciae quibus suam et D. Arminii sententiam de jure Dei in creaturas*, *adversus M. Amyraldi criminationes*, *defendit.* 1645.

3. *Defensio D. Blondelli adv. Maresii criminationes; praefixa est defensio haec*, *praefationis vice*, *D. Blondelli dissertationi*, *qua vulgatam de papissa Johanna historiam*, *ut fabulosam rejici debere*, *demonstrat.* Amst. 1657.

4. □ □*αιν*□ *δια*□□□*η. Novum Testamentum. Edit. nova*, *in qua diligentius quam unquam antea variantes lectiones tam ex mss. quam impressis codd. collectae*, *et parallela Scripturae loca annotata sunt.* Amst. 1658. Cum variis lectionibus. Dit werk is meermalen herdrukt[1)].

1) De bibliotheek van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde (cf. *Cat.* dl. I. *Handschriften* blz. 34), bezit van Gerhard Ruyter: Aanteekeningen in het Latijn uit Grieksche en Latijnsche schrijvers, bij S. Curcellaei Novum Testamentum, in drie deelen.

5. *Diatriba de esu sanguinis inter christianos: ubi inserta est digresesio de Sabbato.* Amst. 1689. In onze taal overgezet onder den titel: *Onderzoek van het bloed eten.* Amst. 1687.

6. *Quaternio dissertationum theologicarum adversus Sam. Maresium.* 1°. *De vocibus Trinitatis.* 2°. *De peccato originali.* 3°. *De necessitate cognitionis Christi.* 4°. *De hominis coram Deo justificatione*, *cum appendicibus.* Amst. 1659.

Comenii Janua linguarum. In het Grieksch vertaald. Amst. 1659.

Ten jare 1675 verschenen te Amsterdam de *Opera theologica*, behalve een herdruk van het onder 5 en 6 vermelde, bevatten deze opera: *Institutio religionis Christianae lib. septem.* (Dit werk werd in 1678 te Leiden herdrukt). *Tractatus de ecclesia J.C.* - *Diatriba in locum apostoli Pauli* 1 Tim. III:14 en 15. - *De jure Dei in creaturas innocentes. Praefatio in opera M. Simonis Episcopii Synopsis ethices. Epistolae.* Deze brieven zijn ten getale van vijf, 3 andere vindt men, met betrekking tot het auto-da-fé der Sociniaansche geschriften te Leeuwarden, in de verzameling der brieven van Ruarus (Amst. 1678) en nog eenige in de verzameling: *Epistolae ecclesiasticae virorum protestantium.* (Amst. 1684).

Glasius (*ll.* dl. I. blz. 324), sprekende over zijn *Inst. rel. Christ.* zegt, dat dit werk getuigt van de theologische kennis van de Courcelles, en hij wijst er op, dat het niet voltooid is, terwijl er overal in heerscht ‘een eenvoudige, duidelijke, verre van den schoolschen verwijderden toon,’ en het geschrift ‘voert de bewijzen mee van de bijbelkennis en van de uitlegkunde der schrijvers.’ ‘Ook werd (vervolgt Glasius) de christelijke zedeleer door hem beoefend en gaf hij hiervan een kort begrip in zijn *Synopsis Ethices*, dat ook in onze taal werd overgezet als: *Kort begrip der christelijke zedekunst.*

De *Institutio christ. religionis* verscheen, overgezet in onze taal, te Amsterdam in 1675, onder den titel: *Onderwysinge van de Christelyke religie.* Nog heeft men in onze taal van hem: *Zedelijke werken.* Leiden 1674. - *Voorrede* voor de opera van Episcopius. Amst. 1670. - *Hertespiegel der deugden. Copie van een brief van den Heer Sorberius over zijn reis naar Romen.* 1658.

Behalve de opgegevene werken geeft Sénebier nog als van hem afkomstig (cf. *La France Protestante*, 2me éd. vol. 4. col. 795). *Introductio ad chronologiam; Notae in Burgersdici imethaphysicum; - Astronomiae et geographiae encomium; - Traité sur la question de la predestination;* - en een Latijnsche vertaling van de *Principes de la philosophie de Descartes.* Volgens Jöcher, *Allgem. Gelehrten Lexicon* kol. 2256 gaf hij ook nog: *Franc. Gomari theses de praedestinatione cum Jac. Arminii examine harum thesium* (niet vermeld door Louis D. Petit in de 1ste aflevering van zijn *Bibliographische lijst* enz. Leiden 1894).

Het sub 1 genoemde werkje, schreef de Courcelles met het doel om den tusschen Amyraud en Molinaeus ontstanen twist over de predestinatie-leer, ter neer te leggen; doch het bracht niets anders teweeg, ‘dan dat het hem de vijandschap van beide partijen berokkende; maar ten anderen kwam hij in geschil met een man, wien hij reeds meermalen als twistziek had leeren kennen. Wij bedoelen Maresius. Curcellaeus had het gewaagd de gevoelens van dezen geleerde tegen te spreken in zijn *quaternio* (sub no. 6) .... Bovendien had hij, na den dood van Blondel (sub no. 3), diens *diatribe de Joanna Papissa* uitgegeven. Maresius trad nu niet alleen op om het bestaan der pausin te handhaven, maar aan zijn daartoe strekkend geschrift voegde hij toe: *brevis refutatio praefationis apologeticae, quam anacrisi praefixit St. Curcel-*

laeus, *illius editor*, *et dissertatio theologica pro S.S. trinitate*, *eidem Curcellaeo antitrinitario opposita*'. Gron. 1658.

Litteratuur: Glasius. *ll.* dl. I. blz. 322-325. v.d. Aa. *ll*, dl. III. blz. 780-783. - *La France Protestante*, 2me éd. vol. IV. col. 791-795. Johs. Tideman, *de Rem. broederschap.* 2de druk. Amst. 1905. reg. i.v.

[Gideon Curcellaeas]

Curcellaeas Gideon (de Courcelles) zoon van Etienne en diens eerste vrouw Jeanne le Blanc de Beaulieu, werd in 1647 proponent bij de Remonstrantsche broederschap en kwam nog in ditzelfde jaar te Kampen, om er de Rem. gemeente aldaar te bedienen. Hij werd hier den 16den Mei 1648 gevangen genomen en met betaling van *f* 200 en uitbanning, na dagelijksche vermindering van spijs en drank, losgelaten den 16den Juli. Hij bediende later als predikant de gemeente te Noordwijk (1648-1666) en kwam den 7den Nov. van laatstgenoemd jaar te 's Gravenhage, na er den 8sten Augustus beroepen te zijn. Hij overleed hier op het laatst van 1672.

Hij schreef: *Over het altijd durend geloof van de Catholijke kerk.* Den Haag 1669.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 783. - *La France Protestante.* 2me éd. T. IV. col. 795. Joh. Tideman, *de Rem. broederschap* enz. 2de druk. Amsterdam 1905. reg. i.v.

[Petrus Curtenius]

Curtenius (Petrus) zoon van den heelmeester Petrus Theobald, werd den 7den December 1716 te Amsterdam geboren. Na op de Latijnsche school in zijn vaderstad zich te hebben voorbereid tot de academische studie 'genoot hij drie jaren lang aan het athenaeum zijner geboortestad het voortreffelijk onderwijs van den geleerden d'Orville. Toen begaf hij zich naar Leiden, waar hij zes jaren doorbracht, en waar hij de lessen der hoogleeraren, vooral die van Alb. Schultens en de beide van den Honerts, met voorbeeldigen ijver bijwoonde.' In April 1739 werd hij, na afgelegd praeparatoir-examen, tot candidaat bevorderd en reeds den 26sten Juli, werd hij te Durgerdam beroepen. Den 9den November legde hij het peremptoir-examen af en den 29sten van diezelfde maand werd hij bevestigd door ds. van den Broek, predt. te Midlie, met Jesaja 52:7. Hij begon zijn dienstwerk met een intree-preek over 1 Thess. 2:8. Hij was achtereenvolgens predikant te Deventer (ber. Augs. 1741, afscheid den 8sten Oct. 1741 met 1 Thess. II:1 en 2, bevestigd den 15den Oct. door Arend Brouwer Semeins met Jesaja 45:8. Intree-tekst Hebr. 6:7-9.); te Gouda[1)] (ber. 10 Oct. 1746; afscheid den 11den Nov. met 1 Cor. III:6-8, intree den 28sten Dec. met 2 Cor. 10:14-16. De bevestiging had plaats door S.F. de Moraaz met Maleachi IV:5.). Den 10den Juli 1754 werd Curtenius benoemd door burgemeesteren van Amsterdam tot professor in de godgeleerdheid aan de illustre-school en den 21sten October (na den

1) Uit de te Gouda gehouden afscheidsrede, blijkt (cf. blz, 150 enz. Opgemerkt zij hier, dat de afscheidrede geen afzonderlijke paginatuur heeft. De pagineering sluit zich onmiddellijk aan bij die van de intree-rede) dat hij hier zeer gezien was.

15den September 1754 te Gouda, met Gal. 6:16 afscheid te hebben gepreekt)
aanvaardde hij in ‘de groote gehoorzaal van het athenaeum’

zijn nieuwe betrekking met een 'fraye Intree-oratie *de sacro codice unico verae sapientiae fonte*[1)], welkers sierlykheid van Taal en ongemeene welsprekentheid de generale goedkeuring en verwondering van alle toehoorders in zeer grote menigte tsamengevloeit, weggedragen heeft.'

Vóór hij zijn ambt begon, werd Curtenius den 11den September door Johannes Alberti tot doctor 'in de heilige godgeleerdheid' gepromoveerd en den 17den September werd hij volgender wijze ingeschreven in het *Album Studiosorum* der Leidsche universiteit: 'Petrus Curtenius Amstelaedamensis, V.D.M. et in Athenaeo Amstelaedamensi professor theol. designatus. 37 hon. c.' (cf. *Alb. Stud. Acad. L.B.* kol. 1046). Beroepen door den grooten kerkeraad te Amsterdam tot dertigsten predikant, tegelijk met Wilhelmus Koolhaas (met hun beiden deden ze voor een predikant dienst), werden ze den 2den Maart door Wilhelmus van den Broek, met Matth. 13:52 bevestigd, en hield Curtenius zijn intree-rede, den 12den Maart met Spreuken IX-10*a.* Kort daarop werd deze preek uitgegeven te Amsterdam onder den titel van: *De vreeze des Heeren het beginsel der wijsheid*, voorgestelt ter intrede tot de bloejende Hervormde gemeente te Amsteldam door .... Amst. 1755.

'Curtenius was een godgeleerde, wel, wat zijn richting aangaat Coccejaansch, maar helderdenkend, zelfstandig en bijbelsch. Aan grondige en veelomvattende geleerdheid paarde hij verstand, vlugheid, onvermoeiden ijver en warme godvrucht. Deze laatste openbaarde zich niet het minste in de zes uiterste jaren zijns levens, toen hij met lichaamszwakheid te worstelen had, en vooral op zijn sterfbed. Geloovig en geduldig had hij ook menige ramp des levens gedragen, bijzonder in een bijna veertigjarig, wel vruchtbaar maar niet altijd gelukkig huwelijk[2)]. Hij overleed op zijn buitenverblijf te Loenen, den 3den Augustus 1789', na een langdurig en aanhoudend verval van levenskrachten. 'Met veel vertrouwen ontsliep hij in den Heere. Hij was een man, die door zijne gedrukte boeken alomme beroemd is als een Apollos, magtig in de schriften, en wiens gedagtenis, bij zyne gemeentens Durgerdam ...., en bijzonder Amsteldam, in zegening zal blyven, zoo lang verstandige bybelkunde en oprechte godsvrucht op haaren rechten prys worden gezet.'

Zijn nagedachtenis werd gehuldigd door den hoogleeraar Jacob van Nuys Klinkenberg, die den 16den November 1789, in de groote gehoorzaal van het athenaeum-illustre, een *oratio funebris*[3)] op zijn afgestorven vriend hield. Deze

1) Overgezet in onze taal onder den titel: *Inwyingsrede over het godlijk Bybelboek*, *als de eenige bron der waare wysheid.* Afzonderlijk verscheen deze Holl. uitgave niet, ze is gedrukt achter de *Intreede en afscheid te Gouda* .... Amst. 1755. In de 'voorafspraak aan de Nederduitsche Hervormde Gemeente van Gouda' heet het: 'Zeer geliefde Broeders en Zusters gy ontvangt hier, myne Intreê- en afscheidspredikatie tot U lieden, met myne Inwyings Redevoering in de Doorluchtige Schoole alhier gedaan'.

2) Zijn huwelijksleven met Kathrijna Cloppenburg (dochter van Gerard, predikant te Sassenheim) was, tengevolge van het 'wrevelig humeur en kwellend karakter' dier vrouw, niet gelukkig. 'Ten langen leste zag hij zich genoodzaakt, haar, met voorkennis der regeering van de stad, een verzekerde doch fatsoenlijke huisvesting te bezorgen.'

3) Deze oratio is hevig aangevallen. Zie o.a. *Antwoord der Schrijveren van den Recensent aan den zoogenaamden* Dicajophilus *op zijn Brief*, *betreffende hunne beoordeeling der Latynsche Lykrede van* Prof. J. van Nuys Klinkenberg op Prof. P. Curtenius. Amst. 1792 (cf. Schotel; *Kerkel. Dordr.* dl. II. blz. 617 aanteekening a).

Latijnsche oratie, werd na haar verschijnen in 1789, overgezet in onze taal en heeft tot titel: *Lyk en Lofreden*, *ter gedachtenis van wylen den Hoog Eerw. Hooggel. Heere* Petrus Curtenius, Th. Doct. Prof. in de H. Godgeleerdheid, en Predikant te Amsteldam, door deszelfs Amptgenoot J. van Nuys Klinkenberg, Prof. en Pred. te Amsteldam, openlijk uitgesprooken in de groote Gehoorzaal van 't Athenaeum illustre dezer stad, den 16 Nov. 1789. uit het Latijn vertaald door Marten Jongeneel, S.S.Th. Stud. Waarby een Lykdicht, door Petrus Scheffer, en verder met een fraai gegraveerd vignet versierd. Amst. 1790.

Glasius zegt dat Nuys Klinkenberg, Curtenius teekent als ‘eenen voortreffelijken godgeleerde en als een uitmuntend mensch. En inderdaad (heet het dan verder) was hij te Amsterdam en in de geleerde wereld hooggeacht en bij zijn leerlingen zeer bemind. Het laatste toonde de vroeg ontslapen hoogleeraar B. Broes door, na zijnen dood, voor zijn nagelaten werk een voorrede te schrijven, en, bij 's mans leven, een dichtstuk voor een ander geschrift van zijne hand te plaatsen, hetgeen evenzeer tot lof des meesters strekt, als het het dankbare hart van den leerling vereert.’

Het hier bedoelde geschrift: *Leerredenen over den Heidelbergschen Katechismus*, zag in 12 stukjes, samen vormende 4 deelen, te Leiden van 1790-1793 het licht. Vóór deze *Catechetische leerredenen* schreef Broes een voorrede, die aanleiding heeft gegeven tot een geweldig twistgeschrijf[1].

Behalve de reeds genoemde werken, zagen nog de volgende geschriften van Curtenius het licht: *Mozes testament en liet*, *met een aanhangsel*, *verklaart en betoogt in XXIV verhandelingen* over Deuteronomium XXXI en XXXII:1-47. Amst. 1755. In de *Boekzaal* van 1755*b*, waar we op blz. 3-35 een aankondiging en bespreking van dit werk vinden, begint de recensent aldus: ‘Ten blykbewyze van 's Mans grote Begaaft- en Welsprekentheid voor den Predikstoel, en wegens zyne meer dan gemene geleertheid in de goddelyke Bybelboeken, overwaardig derhalven,

1) Dit twistgeschrijf begon al onmiddellijk na het verschijnen van het 1ste stukje, waarin de gewraakte voorrede voorkomt. De geheele litteratuur, die er betrekking op heeft is vermeld bij dr. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht* dl. II. blz, 617 (noot 1) - blz. 620. Hoe volledig dr Schotel's opgave ook zij, toch ontbreekt er aan het volgende berichtje, dat voorkomt in de *Boekzaal* 1790*b* blz. 484-485, waar we lezen:
‘Bekendmaaking:
De ondergetekende, vernomen hebbende, dat de Voorrede, door hem geplaatst voor de Categetische Leerredenen van wylen den Hoog Eerwaardigen Hooggeleerden Heer, Petrus Curtenius, door veelen niet, door zommigen averrechts verstaan is, verklaart by dezen plegtig, dat hij niets minder bedoeld heeft, dan gevoelens aan te pryzen, strydig met de leere der Nederlandsche Gereformeerde kerk, in de Formulieren van eenigheid begreepen; en hy meent, dat de geheele zamenhang zyner woorden duidelyk bewyst, dat hy aan misvattingen, tot de beoeffening en aankweeking van christelyke deugd betrekkelyk; en aan niets anders gedacht heeft. Zijn leedweezen over zo veel twyfels en misverstands zou noch grooter zyn, indien hij niet verzeekerd ware, dat het niet ontbrooken heeft aan Leezers, die zijne meening klaar genoeg begreepen hebben.
Broerius Broes
Doctor en Professor der Godgeleerdheid
Leyden, 16 Octob. 1790.
te Leyden.’

om door de Wel Ed. Gr. Achtb. Regeerderen van Amsteldam geroepen te worden tot het bekleden van het aanzienelyk Hoog-Leer-aar-Ampt der H. Godtgeleertheid in de Doorlugtige Schole aldaar, verstrekt dit voordeftig werk van den Heer Curtenius, in het verklaren van Mozes *Testament* en *Liet*, en het *aanhangzel* van het zelve.

Billyk *draagt* ook daarom zijn Hoogw. dit zyn werk wederom op aan die Wel Ed. Gr. Agtbare Magistraat met Dankerkentenisse, met Pligtbetuiginge, en Gebede tot Godt.

Uit de Voorrede *blykt*, dat Zyn Hoogw. dezen zijnen arbeid eerst hebbe afgepredikt voor zyne gemeente te Gouda, en nu, op begeerte van zyne welmeenende vrienden, hetzelve in openbaren druk uitgeve, in XXIV verhandelingen' .... Een tweede deel zag het licht in 1762.

Intreerede en afscheid te Gouda, *gedaan over 2 Corinth.* X:14-16 en *Gal.* VI:16, *waar by gevoegd is deszelfs redevoering over het godlijk Bijbelboek als de eenige bron der waare wysheid.* Amst. 1785.

Τα Παυλου δυσνοητα, of *de zwaarste plaatsen der brieven van Paulus in 't algemeen beschouwd: en*, *die voorkomen in den brief aan den Romeinen*, *meer byzonderlyk opgehelderd* door Petrus Curtenius enz..... Vooraf gaat eene kerkelyke redevoering, gedaan ter gedachtenis van zynen XXV jarigen predikdienst over Hand. XXVI:22, 23. Amst. 1766.

Het tweede deel handelde over de brieven aan de Corinthen, (Amst. 1767); het derde deel over de brieven aan de Galaten, Ephesen, Philippensen en Colossensen (Amst. 1773) en het vierde deel over de brieven van Paulus aan de Thessalonicensen, Timotheus en den Hebreën. (Amst. 1777).

Der Ephezeren geluk met dankzegging erkend en hun op het hart gebonden, *uit de grootheid van Godts kragt en magt*, *zoo in de gelovigen als in Christus betoond of het eerste hoofdstuk van den brief aan de Ephesiërs verklaard en toegepast in* VII *kerkredenen* door Petrus Curtenius.

....In de voorreden wordt 'de gewone Hollandtsche Predikwyze zediglyk verdedigt.' 1770. Amsterdam.

De gelukkige uitkomst der godlyke kastydingen, *vertoond in eene dankrede over Job* V:17, 18 door Petrus Curtenius .... *ter gelegenheid van het aanvangklyk herstel uit eenen zeer zwaren aanval*, *uitgesproken in de Oude kerk den 19 van wynmaand 1782.* Amst. 1783[1)].

De gelykenis der wyze en dwaze maagden uit Mattheus 25:1-13, *verklaard en toegepast.* Amst. 1786.

Er bestaat een portret van hem naar J.M. Quinckhard door J. Houbraken.

1) Het onheil, Curtenius overkomen, was het gevolg van een val. Immers heet het in de *Dankreden* op blz. 31: 'Ik bedank nu ook noch openlyk allen den zulken, die door Heel- of geneeskunde gezegende werktuigen tot myne betering geweest zyn: hem in het byzonder, die my na den rampspoedigen val tot zich ingenomen, en van het eerst noodige volvaerdiglyk verzorgd heeft: hun ook, die my opgeholpen, en met zoo veel gemak, als maar eenigszins mogelyk was, tot myne wooning hebben overgebracht.' ....

Wat richting aangaat behoort Curtenius tot de Coccejanen, maar eng bij de door Coccejus voorgestane opvattingen, had hij zich toch niet aangesloten. Het was een zelfstandig theoloog, die, zonder zich daarvan bewust te zijn, mee heeft geholpen om den weg te banen voor nieuwere beschouwingen.

Litteratuur: Glasius, *ll.* dl. I. blz. 325-327; v.d. Aa, *ll.* dl. III. blz. 932-933. - Verschillende jaargangen van de *Boekzaal.* - Schotel, *Kerkel. Dordrecht* dl. II. blz. 617.

D.

[Antonius van Dale]

Dale (**Antonius van**) werd den 8sten November 1638 te Haarlem geboren. Zijne ouders behoorden tot de Mennonieten. Hij ontving onderwijs in de oude talen, zooals bij jongelieden onder de gezeten burgerij veelal gewoonte was. Daarbij kwam zijn aanleg voor de studie der oude talen duidelijk uit. Niettemin bleven zijn ouders bij hun oorspronkelijk plan, en hielden hem bestemd voor den handel. Hierin bleef hij aanvankelijk werkzaam. Toen hij evenwel dertig jaar oud was, zeide hij den handel vaarwel, om zich geheel aan wetenschappelijke studie te wijden. Hij ging in de geneeskunde studeeren, verwierf daarin den graad van Doctor, en vestigde zich vervolgens in zijn geboortestad, waar hij om zijn nauwgezet waargenomen practijk onder de armen en later ook in het Gasthuis zeer geroemd werd.

Intusschen besteedde hij den tijd, die hem restte, aan de beoefening van de oudheidkundige studie, hem reeds in zijn jeugd lief. Een tijdlang bediende hij ook het leeraarsambt bij de Doopsgezinden te Haarlem. Daarvoor bleek hij echter niet de geschikte persoon. De Grieksche en Latijnsche geleerdheid, die hij op den preekstoel bracht, was oorzaak, dat zijn bediening weinig opgang maakte. Ook schijnt hij zelf zijn ongeschiktheid in deze te hebben ingezien. Een zijner goede vrienden J. Le Clerc verklaart in zijn sympathieke levensbeschrijving, dat van Dale daarvoor niet paste. Vrijwillig legde hij dan ook zijne bediening neer. Hij overleed te Haarlem aan verval van krachten 28 November 1708. Onder de van zijn hand verschenen geschriften is wel het meest besproken *De oraculis veterum Ethnicorum.* Het bevat twee verhandelingen, een over den oorsprong en het aanzien, en een over den duur en den ondergang der orakels. Hij tracht aan te toonen dat de orakels berustten op het geloof aan daemonen, tusschenwezens tusschen goden en menschen, een geloof door bedriegelijke priesters tot hun eigen voordeel misbruikt. De geheele oudheid en de geschriften der kerkvaders doorloopt hij, om zijn gevoelen te staven. In het tweede bedoelt hij aan te toonen, in tegenspraak met vele Kerkvaders, dat de orakels niet met Christus' komst op aarde hebben opgehouden.

Een uittreksel uit van Dale's werk vindt men in *Nouvelles de la République des Lettres de M.P. Bayle.* Mars 1684. Art. 1a, bij W. Sewel, *Boekzaal* Jan. en Febr. 1696 blz. 47-63, 252-261.

Het werk lokte in sterke mate weerspraak uit, en werd door Fontenelle ten grondslag gelegd aan diens *Histoire des Oracles*, het eerst (in 12°) verschenen in 't eind van 1686 later, te Amsterdam herdrukt.

In 1685 gaf de Leipziger geleerde Moebius, van wiens hand reeds een Latijnsche studie *Over den oorsprong*, *de voortgangen en de duurzaamheid der orakels* was verschenen, er een derden vermeerderden druk van in het licht, waarbij hij zich verdedigde tegen van Dale, die tegen sommige zijner uitspraken bezwaar had geopperd. Op zijn beurt richtte van Dale zich tegen Fontenelle en vooral tegen Moebius,

die de tooverij aan den daemon had toegeschreven, een *Lettre*, *à un de ses Amis*, *au sujet de Livre des Oracles des Païens*, *composé par l'Autheur des Dialogues des Morts*.

In 1707 werd te Straatsburg een nieuwe aanval gewaagd op Fontenelle, waarbij echter ook van Dale het ontgelden moest: *Réponse à l'Histoire des Oracles de Mr. de Fontenelle de l'Académie Françoise. Dans laquelle on réfute le Système de Mr. van Dale*, *sur les Auteurs des Oracles du Paganisme*, *sur les Auteurs des Oracles du Paganisme sur la cause et le tems de leur silence; et ou l'on établit le sentiment des Pères de l'Eglise sur le même sujet.* Strasbourg 1707, in 8°.

Dit antwoord werd toegeschreven aan den Jezuiet Baltus. De schrijver schijnt overtuigd dat de orakels in verre de meeste gevallen aan de daemonen moeten worden toegeschreven. Hij neemt Fontenelle onderhanden over wat deze heeft overgenomen uit het werk van van Dale, den Anabaptistischen geneesheer, dien hij voorsteld als een ongeloovige, die bij zijn eigen partijgenooten in kwaden reuk stond. Ook keert hij zich tegen de Protestanten in 't algemeen, die hij voorstelt als vijanden van wonderen en van de macht om de daemonen te verdrijven, zooals de Katholieke Kerk die uitoefent. Een uittreksel van dit werk komt voor in *Nouvelles de la Républ. des Lettres*, Juin 1707, Art. 2, p. 616-636. Een belangrijke bespreking van het aanhangig geschil vindt men in de *Bibliothèque Choisie* van J. le Clerc, T. XIII, Art. III, p. 178-282 waar het heet: 'Il me semble que ces Messieurs sont allez, châcun de son côté, un peu trop loin'. Van zijn eigen gevoelen in deze beweert hij: 'Il me semble que ce sentiment tient le milieu, entre celui de Mr. Fontenelle et celui de l'Auteur, qui l'a attaqué.' Dit gaf weer aanleiding tot een *Suite de la Réponse à l'Histoire de Oracles*, *dans laquelle on réfute les Objections inserées dans le XIII. Tome de la Bibliothèque Choisie et dans l'Article II de la République des Lettres du mois de Juin 1707*, *et l'on établit sur de nouvelles preuves le sentiment des S.S. Pères*, *touchant les Oracles du Paganisme.* Amst. 1708 in 8°. De schrijver van bovengenoemd artikel in de *Bibl. Choisie* van le Clerc verklaart van dit vervolg 'que ce Livre est écrit *magis credulè quam persuadenter* (*Bibl. Choisie*, T. XVII, art. IX, p. 309).

Een ander Jezuiet Mourgues, die het evenwel met Baltus' gevoelen niet eens was, schreef een *Lettre Apologétique pour justifier le sentiment des Pères de l'Eglise sur les Oracles du Paganisme*, *contre deux Dissertations de Mr. van Dale*, *Docteur en Medecine*, te vinden aan het slot van zijn *Plan Théologique du Pythagorisme*, Toulouse, 1712, II vol in 8°.

In 1700 gaf van Dale intusschen te Amsterdam een tweeden druk in 't licht van zijn werk (titel hieronder). In Le Clerc's *Biblioth. Choisie*, T. III, Art. II, p. 110 wordt ervan gezegd: 'Ceux qui ont vu la première édition de cet Ouvrage, qui parût il ya vint ans, et l'ingénieuse pièce, que Mr. de Fontenelles fit des matériaux de l'Auteur; trouveront que dans celle-ci Mr. van Dale a beaucoup profité du goû de Public, a l'égard de la méthode, que l'on demandoit dans son Ouvrage. Outre cela il a retranché diverses choses, dans le corps du livre, qu'il a renvoyées ailleurs, ou qu'il a mises dans l'Appendix, sous des titres particuliers, où on les voit augmentées et corrigées. Il a aussi ajouté ici un Chapitre, qui contient une liste d'environ trois-cents Oracles, dont la plupart n'ont cessé de répondre qu'après Jésus-Christ.'

Van zijn in 1687 te Amsterdam verschenen *Verhandeling van de oude orakelen der Heydenen* verklaart van Dale zelf *Aan den Lezer*: ‘De Taalkundige Leser, die mijn *Latijnsch Werk*, over de stoffe, met dit *Neerduitsche* komt te confereren, sal bevinden, dat het laatste geenssins soo seer een Vertaling is, als een Werk opnieuw geschreven: en dat, er ook daarom noch vrij andre en meerder saken in werden behelsd. Al hoewel, er ook enigen in 't *Latijnsche* gevonden werden, die hier niet te vinden zijn: om dat enigen der selven door mij met voordacht (als min noodsakelijk) zijn overgeslagen; en anderen onbedachtelijk over 't hoofd gezien’. Wat de strekking betreft maakt dit geen verschil; evenals in het Latijnsche werk is het hierin van Dale's bedoeling de orakels der Heidenen uit priesterbedrog te verklaren.

Van zijn *Dissertationes de Origine et Progressu Idololatriae*, etc. (zie hieronder) verzekert van Dale dat zijn hoofddoel daarmee is het bijgeloof mee te helpen uitroeien. Den oorsprong meent hij te moeten zoeken bij de Chaldeeërs; deze zijn volgens hem de eerste verbreiders geweest van de daemonenleer. Het bezwaar, dat ze in het N. Testament gevonden wordt, tracht hij te weerleggen door de bewering dat er verschillende redenen zijn, waarom God haar heeft toegelaten in de dagen onzes Heeren Jezus Christus, hoewel Hij haar als regel voor alle tijden niet toelaat. Aan het slot vindt men een aantal brieven, bevattende een correspondentie van van Dale en Morin, Professor in de Oostersche Talen aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, ook een brief van van Dale aan Theodorus Janssonius van Almeloveen, Hoogleeraar in de Geschiedenis, in de Welsprekendheid, de Grieksche Taal, en later in de Geneeskunde te Harderwijk, een vermaard geleerde, vraagbaak van tal van Godgeleerden en Geneeskundigen in zijn tijd. Over van Dale's verdere uitgebreide correspondentie met dezen geleerde, zie men de onder de ‘Litteratuur’ vermelde ‘Kronijk van het Historisch Genootschap’. Enkele van die brieven geven berichten omtrent van Dale's huiselijk leven, die hij allicht niet gaarne gepubliceerd zou hebben gezien. Ze werpen ook een licht over zijne betrekking tot Balthasar Bekker en tot Fontenelle. Van laatstgenoemde schrijft hij: ‘Metuo domino de Fontenelle, scis namque quo in regno versatus ac subditus sit, quamque maxima ibi Jesuitae auctoritate valeant! Sed omnia bona ac meliora ipsi spero, neque illum ad retractationem coactum iri, cum jam regio privilegio munitus, plus quam ter in Gallia editus sit.’

Van Dale's slagvaardigheid was al gebleken. In 1670 had hij door de uitgave eener studie over *De oudheid van 't Alleen spreken in de Gemeente verdedigd* zich in het openbaar uitgesproken in zake het geschil tusschen den Med. Dr. Laurentius Klinkhamer en den Remonstrantschen predikant te Amsterdam, Isaäc Pontanus. Van eerstgenoemde waren twee tractaten verschenen ‘over de apostolize maar lang onderdrukte waarheyd van het vrijspreken’, het eerste in 1655. Het tweede (1662) bedoelde een verdediging tegen de weerlegging, die Pontanus in het licht had gegeven (1660). Volgens W. Schuyl (*Lijkreden over Laur. Klinkhamer*, blz. 8) was in dit tweede geschrift de waarheid van het vrijspreken zóó onwrikbaar bevestigd, dat niet licht iemand het weder zoude wagen om ‘het harnas tegen onzen doctor aan te schieten’ (cf. Dr. C.B. Hylkema, *Reformateurs*, *Geschiedkundige Studiën over de Godsdienstige Bewegingen uit de Nadagen onzer Gouden Eeuw*, I, blz. 14, 15). Van Dale durfde dit nochtans aan. In de voorrede van zijn geschrift verklaart hij, dat

hetgeen Klinkhamer en Pontanus hebben bijgebracht uit O. en N. Testament wel genoegzaam bekend is. ‘Maar wat hier over so uit de Rabbijnen, voor so veel aangaat de Joodsche Synagoge, enz. als uit de Kerkelijke Schrijvers, of Oudvaders, voor so veel aangaat de eerste Christen Kerk en de oeffening der zelve omtrent 100, 200 en 300 jaren na Christi geboorte, kan bij gebracht worden, is noch van niemand omstandiglijk verhandeld en gemeen gemaakt. Dat beide, so de practijk der Joodsche als eerste Christen Kerk hier in bijsondere overweging behoren te komen, en 't geen van my daar uit getoond werd, van uitnemend gewicht in dit geschil is, sal, acht ik, toegestemd worden van die genen, die ernstig overwegen 't geen van my oprechtiglijk werd bij gebracht en vertaald.’

Uit zijn verhandeling reeds blijkt dat twee bekende aanhangers van de Collegianten, Dr. Pieter Langedult en Pieter Smout, met van Dale van gevoelen over het vrije spreken in de gemeente verschilden. Nader kwam dit uit in een verdediging tegenover van Dale van het standpunt der Collegianten door Smout, getiteld: *Het Helder Licht der Vrijheid*, *Behouster der Waarheyt*, *Vijandinne van alle Meesterschap en Doolinge over het Godlijk Vrij-profeteeren.* Rotterdam, (1770). Ook verscheen *De Apostolische outheyt van de vrijheyt van spreken in de vergaderingen der Christenen*, *tegens Dr. A. van Dalens alleenspreken verdedigt door P*(*ieter) L*(*angedult*). Haarlem 1672.

Dit werd voor van Dale aanleiding tot de uitgave van zijn *Historie van 't Predik-Ampt*, enz. Deze verhandeling draagt niet het karakter van een direct schrijven aan Langedult. Hij wil de quaestie dieper ophalen ‘uit den eersten grond’ ‘zonder vermenging van gedurige kibbelarijen; waar door de quaestie selfs verduisterd en onsmakelijk werd gemaakt en den Leser verdrietig en van 't pad afgeleid. (*Voorrede Aan den Leser*). Hij zet dan nader uiteen hoe in de vergaderingen der eerste Christenkerk, evenmin als in de Joodsche Synagoge het vrije spreken in het openbaar in zwang is geweest. Ongeveer de helft der toch al niet talrijke exemplaren van deze uitgaven (1674) schijnt op min of meer geheimzinnige wijs opgekocht te zijn. Hij gaf daarom een tweede editie, evenwel met weglating van de *Na-rede* der eerste, die meer rechtstreeks tegen Langedult was gericht; dit vond volgens van Dale zelf zijn reden hierin, dat L. inmiddels overleden was. Deze 2e editie verscheen in 1704, gezamelijk met zijn *Verhandeling over den Waterdoop* en zijn *Verhandeling wegens het wapenvoeren der eerste Christenen.*

De *Verhandeling over den Waterdoop* is een uitbreiding van de *Aanmerkingen* van zijn hand, vroeger verschenen in antwoord op de *Zedige Verhandeling van de Kinderdoop*, door den Remonstrantschen predikant Verrijn. Nog meer uitgebreid is deze quaestie behandeld in het Latijn achter de *Dissertatio super Aristea.* Daar waren er, die heel wat minder waarde hechtten aan den Doop dan de Doopsgezinden. De Socinianen gingen zelfs zóóver de blijvende noodzakelijkheid van den Christelijken waterdoop te ontkennen. Van Dale wijst in verband daarmee op het gevaar, dat verbroedering met hen voor de Doopsgezinden zou opleveren. Wat betreft het wapenvoeren der eerste Christenen, houdt van Dale tegen het algemeen aangenomen gevoelen o.a. staande, dat in de eerste Christentijden door tal van Christenen wèl wapenen werden gedragen, en dat de weerloosheid alleen bestond in het niet wreken van onrecht en geweld van de zijde der Heidenen.

Vele jaren later geraakte hij in conflict met Jacobus Koelman, die in zijn

Wederlegging van B. Bekkers Betooverde Wereld[1)] (p. 146-158) van de valsche onderstelling uitging dat van Dale de vertaler en kantteekenaar zou zijn van het werk, getiteld: *Religio Medici.* Om de beschuldiging te ontzenuwen gaf deze uit *Lasteringen van Jakob Koelman*, enz. In dit geschrift erkent hij, dat Balth. Bakker zeer ingenomen was met v. D's *Verhandeling over de Oude Orakelen der Heydenen;* ook dat Bekker met hem op gemeenzaam vriendschappelijken voet stond, hem zelfs hield voor een groot kampvechter.' Van Dale's toon tegen Koelman is scherp; Koelman had dan ook durven verklaren 'dat het klaarblijkelijk is dat dezen Doctor (A. v. D.) het respect voor de Heilige Schriftuur al lang verloren heeft; en dat hij Apparent van de Geesten, en van de duivelen gansch weinig geloofd' en in zijn *Voorrede*: 'dat het te vreesen is, dat hij (Bekker) met zijn vriend den Haarlemsen Doctor van Dalen, en lichtelijk noch anderen Atheistisch-gesinde-lieden (want van geen anderen verwachten wij de patrocinatie van Bekker's sustenuen) haast met haar schriften sullen voor den dag komen om verder onze Kerk moeyte aan te doen en te beroeren'. Van Dale verklaart tegenover Koelman nooit ergens direct of indirect te hebben ontkend dat er duivelen zijn.

Bij het doorloopen van de vier lijvige deelen in 4°, die zijn werken bevatten, valt niet te ontkennen dat van Dale zich uitgebreide kennis had vergaard en met de classieken vrijwel vertrouwd was. De massa stof, waarover hij te beschikken had, heeft hij echter niet op de rechte wijze weten te ordenen. Gedurig valt gebrek aan methode te constateeren. Ook blijkt telkens het onverzorgde van zijn stijl.

Een en ander houdt waarschijnlijk verband met zijn opleiding: van Dale was 'self-made man.'

Ten onrechte van atheïsme beschuldigd, kenmerkt hij zich wèl door een rationalistischen trek. Dit komt bepaaldelijk uit in de wijze, waarop hij bijgeloof en schijnheiligheid bestrijdt.

In zijn dagelijkschen omgang werd hij geprezen om zijn welwillendheid en gezocht als iemand vol geestige invallen en verhalen. Ook betoonde hij zich man van karakter, die durfde uitkomen voor wat hij waarheid achtte. Hierdoor echter haalde hij zich ook veler vijandschap op den hals. Hij is (wel niet zonder overdrijving) genoemd het 'licht zijner eeuw'. In elk geval heeft hij tot vèr buiten zijn vaderland invloed geoefend. Onder de mannen van beteekenis, die met hem bevriend waren, moeten vooral genoemd worden de Hoogleeraren van Almeloveen en le Clerc (Clericus) den bekenden Remonstrant, reeds te voren vermeld, welke laatste ook zeer waardeerende woorden wijdde aan zijn nagedachtenis. (Zie Litteratuur.)

Van van Dale's hand zijn verschenen:

Boere-praetje tusschen vijf persoonen, *een Huysman*, *out Vlamingh*, *Remonstrant*, *Waterlander en Collegiant .... Door A.T.V.D.* Amst. 1664. 4°. (toegeschreven aan Ant. van Dale; zie Mr. J.I. van Doorninck, *Bibliotheek van Nederlandsche Anonymen en Pseudonymen*, blz. 612, N°. 5878).

1) Opmerkelijk is dat dit lijvige werk van Koelman schijnt verloren gegaan; Dr. A.F. Krull, (*Jacobus Koelman*, blz. 350) heeft het vergeefs gezocht en ook in Dr. A. van der Linde's *Bibliografie* van Bekker komt het niet voor.

De Oudheid van 't Alleen spreken In de Gemeente verdedigd of Ondersoek over 't Prediken of publijk Onderwijsen in den Eersten Christen Kerk, en wat verlof en vryheid daar in buiten de gestelde Leeraren voor elk Broeder der Gemeente, die maar wilde, geweest zy. Amst. 1670. 4°.

Historie van 't Predik-Ampt of Verhandelinge van de wijse en vryheid gebruikt in 't publijk Onderwijsen, in de Gemeentelijke Vergaderingen, so der oude Joodsche als eerste Christen Kerke; Nevens ondersoek van de nature der Prophetie, en betoning dat de selve altijd, so onder 't Oude als Nieuwe Testament, maar van enerleye soorte is geweesd; en in gene ware Propheten, anders als door extraordinare revelatien of openbaringen des Geestes, heeft plaats gehad, 2 Petri I.v. 21. *Want de Profetie en is noit voortgebracht door den wille eens Mensche; maar de heilige Menschen Gods, vanden Heiligen Geest gedreven, hebbense gesproken.* Haarlem, 1674. 4°.

De Oraculis Ethnicorum veterum Dissertationes duae, quarum prior de ipsorum duratione ac defectu, posterior de eorundem auctoribus. Accedit Schediasma de consecrationibus Ethnicis. Amst. 1683.

Lettre à un de ses Amis, au sujet de Livre des Oracles des Païens, composé par l'Autheur des Dialogues des Morts.

Verhandeling van de Oude Orakelen der Heydenen. Amst. 1687. 8°. (Tweede druk 1718.)

Aanmerkingen over een tractaatje van den heer Verrijn omtrent den Waterdoop, met eenige aanmerkingen over den Kinderdoop. 1688.

Lasteringen van Jacob Koelman, In zijn zoo genaamde Wederlegging van B. Bekkers Betooverde Wereld, Zediglijk aangewesen in een Brief Aan zijnen Vriend. Rott. 1692. 4°.

Onderzoek op het verhaal wegens den Heere Jezus Christus dat in Josephus gevonden wordt, Door A.V.D. Rott. 1692. (Zie Mr. J.I. van Doorninck, a.w. blz. 335, N°. 3268.)

Antonii van Dale poliatri Harlemensis Dissertationes de Origine et Progressu Idololatriae et Superstitionum de vera ac falsa Prophetia, uti et de divinationibus Idololatricis Judaeorum. Amst. 1696. 4°.

De Oraculis Veterum Ethnicorum Dissertationes duae, quarum nunc prior agit de eorum origine atque auctoritate, secunda de ipsorum duratione et interitu. Editio

secunda plurimum adaucta, *cui de novo accedunt Dissertatiunculae I: da Statua Simoni Mago*, *ut praetenditur*, *erecta; quâ occasione agitur de Chresto Suetonii*: *II. De Actis Pilati disseritur*, *illâque oçcasione cur Augustus Caesar Dominus appellari renuerit: III. Schediasma de Consecrationibus plusquàm dimidiâ parte auctius.* Amst. 1700. 4°.

Dissertationes IX Antiquitatibus, *quin et Marmoribus cum Romanis*, *tum potissimum Graecis illustrandis inservientes.* Amst. 1702. 4°.

Verhandeling van den Oorsprong en Duuring van den Waterdoop, *Kinderdoop en Wederdoop .... Van 't Predikampt .... Wegens 't wapen voeren der eerste Christenen.* Haarlem. 1704. 8°.

Dissertatio super Aristea de LXX. Interpretibus. Cui ipsius praetensi Aristeae textus subjungitur. Additur Historia Baptismorum, *tum Judaïcorum*, *tum potissimum Christianorum*, *tum denique et ritiuum nonnullorum &c. Accedit et Dissertatio super Sanchoniathone.* Amst. 1705.
Volgens Mr. Jacobus Scheltema (*Geschiedenis der Heksenprocessen*, *eene bijdrage tot den roem des vaderlands.* Haarl. MDCCCXXVIII, blz. 207) verscheen nog van A. van Dale's hand een vertaling in het Nederduitsch van een boekje bevattende ‘de stukken van een zeer belangrijk Heksenproces te Kiöge in Seeland, in 't begin der 16e eeuw gehouden, waarbij vele menschen omkwamen, in den jare 1674 uitgegeven’.

Litteratuur: v.d. Aa, *Biogr. Woordenboek* i.v. - Kok, *Vaderl. Woordenboek* XI, i.v. - de Chalmot, *Biogr. Woordenboek* i.v. - D.v. Hoogstraten, *Groot Alg. Hist. Geogr.*, *Geneal. en Oordeelk. Woordenboek III*, i.v. - Glasius, *Godgel. Nederland* i.v. - Niceron, *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres*, T. 36, p. 5, &c. - Jac. Georg. de Chaufepié, *Nouveau Dictionaire Hist. et Crit.* T. II, i.v. - De Feller, *Dict. Hist.* i.v. - Jo. Alb. Fabricius, *Bibliotheca Graeca* VI, 10. - Saxe, *Onomast. Lit.* V. p. 312 - Morhofius, *Polyhist. litt.* I.c. II, p. 933. - Jöcher, *Gelehrten-Lexicon* II, S. 9. *Acta Erudit.* Lips. 1696, p. 447 sqq. - J. Le Clerc, *Bibliothèque Choisie*, *pour servir à la Biblioth. Universelle.* T. III, IV, V, VIII, XIII, XVII. - v. Abkoude, *Naamreg. v. Ned. Boeken* I. st. 1. - Arrenberg, *Naamreg. v. Ned. Boeken.* - *Catalogus van de Biblioth. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam*, I. blz. 31, 298m, II. blz. 119, 128, 143m, 242m. - Herm. Schijn, *Uitvoeriger Verhandeling van de Geschiedenisse der Mennoniten*, enz. II, blz. 97, 98, 122, 293, 672. - Koning, *Tafereel der Stad Haarlem*, IV, blz. 37-39. - Bouman, *Geschied. der voorn. Geldersche Hoogeschool en hare Hoogleeraren*, II, blz. 45. - *Vruchten ingezameld door de Aloude Rederijkkamer De Wijngaardranken*, *onder de zinspreuk: Liefde Boven Al*, *te Haarlem*, Haarl. MDCCCXL, blz. 1-15. - Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland*, *Zeeland*, *Utrecht en Gelderland.* Amst. 1847, I blz. 271, 279, 297, 298. - *Kronijk van het Historisch Genootschap gevest. te Utrecht.* Elfde Jrg. 1855. blz. 155-158. - *Doopsgez. Bijdragen.* 1863, blz. 142.

[Jacob Cornelisz. van Dalen]

Dalen (Jacob Cornelisz. van), in den regel alleen Jacob Cornelisz. genoemd, werd in 1608 te Rotterdam geboren. Hij is bekend in tweeërlei opzicht: als heelkundige en als leeraar bij de Waterlandsche Mennonieten te Amsterdam, een niet ongewone combinatie: de eerste zoogenaamde gestudeerde predikanten der Doopsgezinden waren meestal medicijnmeesters. Velen begonnen zich, ook al bij gebrek aan bezoldiging uit de gemeenten, op de geneeskunde toe te leggen, voor zij het leeraarsambt aanvaardden.

Op beiderlei gebied was Jacob Cornelisz. een man van beteekenis. Als chirurg muntte hij uit: twee merkwaardige gevallen van genezing onder zijn leiding zijn door hemzelf beschreven; deze beschrijving verscheen met illustratiën in druk[1]. Op theologisch gebied is hij bekend door zijn geschil met Joost Hendriksz., Leeraar der Vereen. Vlaamschen Gemeente te Amsterdam, over den dood van Christus. Hijzelf was toentertijd, evenals zijn medestander in dit geschil, Denys van der Schuere, leeraar der Waterlandsche Gemeente te Amsterdam. Het ging over ‘de vraag of de Eeuwige, Eenige, en Eigene Zoone Gods, Jezus Christus, onze Heer, en Zaligmaker, gestorven en dood geweest is daar in, en voor zoo veel Hij van Eeuwigheid met zijnen Vader is geweest, en uit den Vader gebooren?’ Joost Hendriksz., in de meening dat de Waterlandsche leeraars in deze dwaalden, gaf in het licht *Eenighe Extracten*, *zoo uyt den Catechismus*, *ghesteld door Reynier Wybrantsz.*, *als mede uyt eenige schriften*, *door Denys van der Schuere*, *en Jacob Cornelisz*, *Leeraren in de Gemeente*, *die men Waterlanders noemt*, *binnen Amsterdam*, *handelende van den Persoon Christi; waer uyt blyckt*, *dat volghens haar gevoelen niet voor ons ghestorven is Die*, *dewelcke sij selve belijden*, *Godts Eenighe*, *Eighen*, *en ware Sone te zijn*, *Gestelt in Vraegh*, *en Antwoord*, *tot opmerck van den Eenvoudighen.* Gedrukt te Amsterdam, 1640. Dat Joost Hendriksz. hiervan de schrijver was, erkende deze zelf in een volgend geschrift van zijn hand.

De beide Waterlandsche leeraars geven daarop een verweerschrift uit, een *Korte Vertooninghe van de onware beschuldigingen*, tegen hen ingebracht (volledige titel hieronder). Daarin verklaren zij: ‘Wij belijden rond en openhartig dat wij *Gode* verzoent zijn door de dood van de *eeuwige Sone Gods*, dat wij zijn verlost, ende gereynigt van onze zonden door het bloed van de *Sone Gods*, die Hem zelven voor ons in de doot heeft overgegeven, ende voor ons geleden in den Vleesche’ (blz. 8). Hierop volgde weer een verdedigingschrift van Joost Hendriksz., getiteld: *Nader Bericht van het gene Denys van der Schure*, *en Jacob Cornelisz segghen in seecker Boecxken*, *dat zy met kennisse*, *en toestemmen van haer Mede-Dienaren hebben laten uytgaen*, *Geintituleert*, *Corte vertooninge van de onware beschuldigingen*, *gepleecht in zeker Boecxken zonder naem des Autheurs*, Amst. 8°. Hiermede was dit geschil ten einde

Jacob Cornelisz. nam ook deel aan de bijeenkomst van talrijke oudsten en leeraren der Vereenigde Duitsche, Friesche en Waterlandsche Gemeenten uit Z.- en N.-Holland, Friesland, Groningen en Emden, in 1647 te Amsterdam gehouden, waar een ‘Vreede-Presentatie’ met bijgevoegd ‘Vreede-spoor voor alle Doopsgezinden’

1) Over zijn beteekenis als heelkundige vgl. Dr. C.E. Daniels, *Een Dominé-Operateur in de zeventiende eeuw en nog iets:* in de Serie ‘Populair Wetenschappelijk Nederland’. Amst. 1913. N°. 7.

in 1667 in druk verschenen, 8°) gericht werd tot de '*Oudsten*, *Dienaaren*, *en Broederen der Vereenigde Vlaamsche Gemeente*, en aan allen anderen, onder dezelve sorteerende', den 11en Maart 1649 beantwoord. Hij overleed in of omtrent 1665.

Van zijn kanselarbeid in het algemeen en zijn bestraffen van de verkeerdheden van zijn tijd, ook onder de Doopsgezinden in 't bijzonder, getuigen zijn hieronder genoemde predikatiën. In zijn *Spiegel der Dischgenooten Christi* doet hij acht middelen aan de hand om de Avondmaalsviering onder de Doopsgezinden voortaan meer aan haar doel te doen beantwoorden.

De geschriften door hem als Doopsgezind Leeraar uitgegeven zijn:

Korte Vertooninghe van de onware beschuldigingen, gepleecht in een Boecxken sonder naem des Autheurs, geintituleerd, Eenighe Extracten, soo uyt den Catechismus, ghestelt door Reynier Wybrantsz., als mede uyt eenige schriften, door Denys van der Schuere, ende Jacob Cornelisz., Leeraren in de Gemeente, die men de Waterlanders noemt, binnen Amsterdam, &c. Waer in den Autheur poogt de Leere van de voorsz. Leeraren verdacht te maken, dat volgens haer gevoelen volgt, dat niet voor ons ghestorven is Gods Eenige, Eygen, en ware Sone. Ghestelt tot waerschouwingh van de eenvoudigen, en de waerheydt lievenden door Denijs van der Schuere, ende Jacob Cornelisz, &c. Met kennis, en toestemmingh harer Mede Dienaren. Amst. 1640. 8°.

Grondslag der Godzaligheid. 1650. 8°.

Oorciersel en Cieraet van de Godtsalige Vrouwen. Dat is: Een Vertooninghe, wat een Christen vrouwe in haer kleedinge onciert, ende wat daerentegen het beste Cieraet is, dat haer heerlijck maeckt in de Oogen Godts. Zijnde vervat in drie Predicatien over de Woorden Pauli in den eersten Sendbrief tot Timotheum, op het tweede Cap. begrepen in het 9e ende 10e vers. Gepredikt in December, Anno 1651, in de Vergaderingh der Doopsgezinden, die men de Waterlanders noemt. Amst. 1652. 12°.

Spiegel der Dischgenooten Christi, waar in vertoond word, hoedaanig de Gasten en Dischgenooten Christi behooren gestelt te zijn, om waerlijk, en waerdiglijk des Heeren Avondmaal te ontfangen; en wat zy uyt het gebruyk deszelfs te leeren hebben. Voorgesteld by forme van Predicatie, en Meditatie uyt de woorden Pauli, 1 Corinth. 10 vs. 16. En vereert in den Huysraet des gemoedts aen alle Doopsgezinde Christenen, en specialijk die men de Waterlanders noemt. Amst. Z.j. 12°. (Blijkens dateering der voorrede in 1662 verschenen; 1729[2]).

Betragtinge over het Onze Vader. Hierachter: *Over de eerste Algemeene Sendbrief van Johannes het III Capittel.* 12°.

Zes predikatiën over het lijden van Jezus Christus. 12°.

Christelijke Betrachtingen. 12°.

Over zijn portretten zie Muller, *Beschrijvende Catalogus* N°. 1138-1140.

Litteratuur: van der Aa, *Biogr. Woordenboek* i.v. - H. Schijn, *Geschied. der Mennoniten* II blz. 651, 683. - G. Maatschoen, *Aanhangzel*, *Dienende tot een Vervolg*, *of Derde deel van de Geschiedenisse der Mennoniten* (*weleer in het Latijn beschreeven door den Heere Hermannus Schijn*, *in zijn Eerws. leeven Leeraar der Mennoniten en der Medicijnen Doctor te Amsteldam enz.*), blz. 289-320. - Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland*, *Zeeland*, *Utrecht en Gelderland* I, blz. 282. - Noordbeek en Mourik, *Naam-rol der Godgeleerde schrijvers* (4de dr.) blz. 290, 354, 467 en Alphab. Register - *Catalogus v.d. Bibl. der Vereenigde Doopsgez. te Amsterdam.* II blz. 239, 240^{m}, 289.

[Didericus ten Dall]

Dall (**Didericus ten**) geboren te Delft 1719[1)], werd in 1742 als student te Leiden ingeschreven en 12 Maart 1747 bevestigd als predikant te Noorden (intreetekst Exod. XXXIII:13-15). Reeds den 13den Augustus 1752, in den ouderdom van nog geen 33 jaren, overleed hij aldaar na kortstondige ziekte. Hij vervaardigde in 1751 een grafschrift met het oog op zijn eigen dood met een ‘Onderrichting’, die hij ‘een tijd lang tot een Spiegel van het Sterven op zijn kamer heeft gehangen’.

Van zijn hand verscheen:

Treur-Galm Op het afsterven van de Hooggeleerde, *Godzalige*, *En nu Zalige Heer de Heer D^os^ Petrus Gribius*, *In zijn Eerwaarde leeven Herder en Opziender in de Gemeente van Jezus Christus te Delft. Overleden den 30 October CI□ I□ CCXXXIX.*

Rouwklagt, *uitgeboezemt over den ontijdigen dood van den Hoog Geboore Vorst en Heere W.C.H. Friso*, *uit 2 Sam. I vs. 19*, *20 en 21a*, *uitgesproken den 24 October 1751*, *te Noorden.* Delft. 1751. 4°.

Nederland, *onder 's Allerhoogstens Zeegen*, *door de verheffinge van Zijne Doorl. Hoogheid den Heere W.C.H. Friso*, *in benauwtheid der Tijden aan hetzelve*, *als eenen Zegen geschonken*, *uyt veel gevaer verlost*, *maar door den ontijdigen dood van dien Dierbaeren Vorst in diepen rouw gedompelt*, *tot Rouwklagen opgewekt.* Delft. 1752. 4°.

Litteratuur: *Boekzaal* 1746. b. blz. 717; 1747. a. blz. 340; 1752 b. blz. 251, 364, 511, 512. - v.d. Aa, a.w.i.v. - van Abkoude, *Naamreg. van Ned. Boeken* I. st. V. - Brans, *Kerk-Register v. Z.-Holl.* blz. 156. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* jrg. 1907. Bijl. Q, blz. 141.

[Bernardus ten Dam]

Dam (Bernardus ten), zoon van Gerardus Johannes ten Dam, Praeceptor aan de Latijnsche School te Oldenzaal, werd geboren in 1688. Na zijn opleiding te hebben ontvangen te Lingen en te Groningen, nam hij gedurende twee jaren den dienst waar te IJselmuiden tot hulp van den zwakken leeraar dier gemeente, en was daarna predikant te Ammerstol (1712), Kethel (1714), Oostzaan (1721), Vlaardingen (1726), Rotterdam (bev. door Ds. J. Muntendam aldaar; intrede 6 Juni 1734 met een leerrede over Neh. II:20 *m*, in druk verschenen). Den 23sten Maart 1755 diende hij bij den Rotterdamschen Kerkeraad het verzoek in om emeritaat, dat hem verleend werd (Salvo Honore et Stipendio). Ingespannen studie, practische arbeid en zorg voor 's

1) In de *Boekz. d. G.W.* wordt hij *Haganus* genoemd. Evenwel in het Doopregister aldaar komt zijn naam niet voor. Volgens dat van Delft is aldaar 3 Sept. 1719 in de Nieuwe Kerk gedoopt: Dirck, zoon van Johannes ten Dal en Catrijna van der Heyde; terwijl in het *Album Stud. Acad. Lugd. Bat.* (kol. 991) achter den naam Diedericus ten Dal vermeld staat: Delphis-Batavus. 22 T.

lands toestand sloopten de laatste jaren zijn sterk gestel. Hij overleed 26 Febr. 1759. Verschillende toekomstige predikanten heeft hij hier en daar onderwezen, bepaaldelijk in het Hebreeuwsch. In zijn intreerede te Rotterdam deelt hij een en ander mee van zichzelf, waardoor men hem leert kennen als een man van overtuigd rechtzinnige beginselen.

Hij gaf in het licht:

Intre predikatie in de Gemeinte van Rotterdam, *Gedaen den 6den Juni 1734. Over Nehemia II vers 20. De middenste Woorden. God van den Hemel*, *die zal 't ons doen gelukken*, *ende wij zijne knegten*, *zullen ons opmaken ende bouwen*, *door B. ten Dam*, *nu predikant te Rotterdam.* Rott. 1734. 4°.
Henochs Godzaligen Wandel en Zalig Uiteinde, *Vertoond in eene Lijkreden uit Gen. V vs. 24. Ter Nagedagtenisse van den WelEerwaarden*, *Godzaligen en Geleerden Heere Justus Muntendam*, *Laatst Getrouw Predikant te Rotterdam. Uitgesproken op den 31 July 1738 door Bernardus ten Dam*, *Mede Predikant te Rotterdam.* Rott. 1738. 4°.

Ook schreef hij een voorrede voor een der meest bekende werken van Ds. Jac. Borstius: *Geestelijke Geneeskonst*, *ofte Raad tegen den Doodt*, *met veele aangename Historiën en zoet vloeyende vaersjes*, *de 6de druk*, *vermeerdert met eene aanprijzende voorreden*, *door Ds. B. ten Dam.*

Bij van Abkoude en bij v.d. Aa (zie hieronder) wordt nog van ten Dam vermeld een *Lijkrede op Justus van Dam.* 4°.[1)].

Na zijn verscheiden verscheen een *Lijk-Klacht*, *ter Uitvaerd van wylen*, *den WelEerwaerden*, *Zeer Geleerden*, *Godzaligen*, *en nu zaligen Heere*, *Bernardus ten Dam*; *Laatst zeer geliefd en geächt Leeraer in de Herformde Gemeente te Rotterdam; aldaer in vrede ontslapen den XXVIsten der Sprokkelmaand MCCCLIX. In den Ouderdom*, *van LXXI jaren*, *I Maend*, *en VI Dagen. Uitgeboezemd door Johannes van Boskoop.* Rott. 1759. in 4°. 8 blz.

Litteratuur: Glasius, a.w.i.v. - v.d. Aa, a.w.i.v. - van Abkoude, *Naamreg. v. Ned. Boeken* I. st. III. - Brans, *Kerk. Register v. Z.-Holl.* blz. 37, 40, 74, 85. - K.J.R. van Harderwijk, *Naamlijst en Levensbijzonderheden der Predikanten*, *die sedert de Kerkhervorming in de Ned. Herv. en Waalsche Gemeente te Rotterdam tot op dezen tijd in dienst zijn geweest.* Rott. 1850, blz. 77 (onvolledig en niet geheel juist). - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 141. - J.P. de Bie, *Het Leven en de Werken van Petrus Hofstede*, Rott. 1899, blz. 85; Bijlagen LIII, LVII, LXXXIV. Een proeve van zijn preekwijze vindt men bij Sincerus, *De Kansel-ontluistering in de Nederlandsche Hervormde kerk*, *tijdens de 17de en 18de eeuw aangewezen en gestaafd*, blz. 103-105.

[Daniel van Dam]

Dam (Daniel van), zoon van Tido van Dam, predikant te Witmarsum, werd aldaar geboren in 1594. Den 15den Mei 1613 werd hij te Franeker ingeschreven als Philos. et Theol. stud. Niet in een dezer vakken, maar wel in de Rechten verwierf hij den graad van Doctor, aan welke academie echter is onbekend.

1) Een nadere omschrijving van deze *Lijkrede*, die bij anderen niet wordt vermeld, en waarvan het ons ook niet gelukt is een exemplaar onder de oogen te krijgen, ontbreekt. Het is de vraag of hier geen verwarring in het spel is met de andere bekende *Lijkreden*, nl. op Justus Muntendam.

In 1625 proponent geworden, werd hij den 10den December van dat jaar predikant in zijn geboorteplaats. Van Witmarsum vertrok hij tegen het eind van 1628 naar Nieuwland (destijds classis Bolsward). Met ingang van den 1sten Juli 1631 werd hij geroepen als opvolger van den overleden Hoogleeraar in de Logica Joh. Hachting, te Franeker, welk ambt hij in Augustus d.a.v. aanvaardde. Den 29sten

van die maand werd hem de waardigheid van ‘magister artium honoris causa’ verleend. Den 18den Februari 1639 volgde zijn benoeming tot Onderregent van het Theologisch College der Heeren Staten te Leiden.

Twee jaren later, kort vóór zijn dood, werd hij door Curatoren benoemd tot Hoogleeraar der Godgeleerdheid, waarvan een der Burgemeesteren aan zijne vrouw en kinderen bericht gaf. Aan de ziekte, die hem toen reeds had aangetast, bezweek hij den 12den Juni 1641[1] op zeven-en-dertig-jarigen leeftijd. Hij liet o.a. een zoon na, Tido van Dam, die later predikant is geworden te Heukelum en te Strijen.

Van de hand van Daniel van Dam verscheen:

Discursuum Logicorum Disputationes XX. Franeq. 1634 en 1635. 8°.

Ook is van hem bewaard een inscriptie in het *Album Amicorum* van Rommert (Rombertus) van Ockema, destijds (1638) student in de Rechten te Franeker.

Litteratuur: Kok, *Vaderl. Woordenboek* i.v.a.w.v.d. Aa, i.v. - de Chalmot, *Biogr. Woordenboek* i.v. - Glasius, a.w.i.v. - Vriemoet, *Athen. Fris*, p. 257-259. - Mr. W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks-Athenaeum te Franeker* II, blz. 138, 139. - Soermans, *Academisch Register*, blz. 123. - Soermans, *Register der Predikanten van Z.-Holl.* blz. 20, 93. - T.A. Romein, *Naamlijst der Predikanten*, *sedert de Hervorming tot nu toe*, *in de Hervormde Gemeenten van Friesland*, blz. 320, 386. - Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool* II. Toevoegs. en Bijl., blz. 287, 288. - P.J. Wyminga, *Festus Hommius* blz. 398, 399. - Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire litt. des XVII Provinces des Pays-Bas.* II. p. 130, 131. - van Rappard, *Overzicht eener verzam. Alba Amicorum* in ‘Nieuwe Reeks v. werken v.d. Mij. v. Ned. Lett. te Leiden’ VII. st. II. blz. 120. - Jöcher, *Gelehrten-Lexicon*, II Th., S. 11. - Abrahami Heidani S. Theol. Prof. Senioris, *Oratio de Luctuosa Calamititate*, *quae Anno Domini CI□ I□ CLXIX. Civitatem Leidensem*, *Curiam*, *Ecclesiam & Academiam graviter afflixit*, *& praecipiis suis Columnis & Ornamentis destituit*, *& orbavit.* Lugd. Bat. CI□I□CLXX.

[Mr. Matthias van Dam]

Dam (**Mr. Matthias van**), zoon van Christoffel van Dam, ‘Procureur voor den E. Hove en Hogenraad’, werd geboren te 's Gravenhage[2] in 1692. Hij studeerde te Leiden en werd proponent bij de Classis van Leiden en Neder-Rhijnland. Hij stond als predikant achtereenvolgens te Steenbergen (ber. 6 Maart 1718; bev. 12 Juni.) Den 3den Januari 1723 te Vlissingen beroepen, deed hij aldaar intrede 11 April d.a.v. (tekst: 1 Thess. III:10, 11; afsch. te Steenbergen met Filipp. I:27). Hoewel meermalen naar elders, ook naar aanzienlijker gemeenten beroepen, bleef hij in zijn tweede gemeente, tot hem wegens voortdurende ongesteldheid op zijn verzoek daartoe

1) Alleen Boeles *Friesl. Hoogesch.* II. blz. 139 noemt als sterfdag 12 *Juli* 1641.
2) Volgens de Doopregisters aldaar werd hij gedoopt 12 October 1692. Een der Doopgetuigen was Mr. Daniel van Alphen, Burgemeester der stad Leyden. In het *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavia* MDLXXV-MDCCCLXXV *per eadem secula*, p. 815 is Mr. van Dam ingeschreven als stud. Theol. te Leiden in 1710, Rectore Bernhardo Albino, als Matthaeus Daniel van Dam. Hagae Batavus. Dat hij bij de inschrijving den naam Daniel aan zijn doopnaam toevoegde, zal vermoedelijk daarmee verband houden dat de genoemde Mr. Daniel van Alphen op een of andere wijze aan zijn opvoeding meewerkte.

in November 1753 gedaan, het emeritaat salvis honoribus et emolumentis door de Heeren Staten werd verleend (Juni 1754). Hij overleed 6 Aug. 1766. In 1742 was hij gehuwd te Amsterdam met Johanna Varsseveld, welke echt kinderloos bleef.

Te Vlissingen bekleedde hij verschillende functiën. In 1747 begroette hij op treffende wijze namens de E. Classis van Walcheren den pasverkozen Stadhouder Willem IV bij diens aankomst te Middelburg.

Zij laatste prediking hield hij 15 October 1752 bij de inwijding der herbouwde Oostkerk te Vlissingen, die 14 Januari 1759 was afgebrand. Zijn tekst bij die gelegenheid was Ezra VI:16-18.

Op Van Dams eigen verzoek bevatte de *Boekzaal* na zijn dood geen levensbijzonderheden.

Litteratuur: G. Vrolikhert, *Vlissingsche Kerkhemel* biz. 221-225, 372. - *Boekzaal*, 1718 (April blz. 506; Sept. blz. 361); 1723 (Jan. blz. 113, Febr. blz. 247; April blz. 512, 513); 1753 (Nov. blz. 646, 647; 1766 (Sept. blz. 357, 358). - *Ned. Jaarboeken*, Oct. 1752, blz. 1171, 1172. - van Alphen, *N.K. Handb.* jrg. 1909. Bijl. Q, blz. 151.

[Nicolaas van Dam]

Dam (**Nicolaas van**), geboren uit een geslacht, dat reeds in de 13de eeuw bekend was[1)], werd in 1575 bij de stichting der Universiteit te Leiden, aldaar aangesteld als Hoogleeraar in de Letteren en Wijsbegeerte, en bepaaldelijk in de Rhetorica. Op zijn volhardend verzoek werd hij den 28sten Febr. 1579 als zoodanig eervol ontslagen. In 1583 aanvaardde hij het predikambt te Groote Lind, maar woonde, wegens gebrek aan een geschikte pastorie daar ter plaatse, te Dordrecht, waar hij de functie waarnam van Rector der Illustre School na het vertrek van Noldenius, onder wiens rectoraat de school was verloopen.

Als Rector bewees van Dam uitstekende diensten. Hij deed zich kennen als iemand ‘van groote eruditie, capaciteit en discipline’. Zijn vertrek naar Brielle (1585) werd een groot verlies geacht voor de School.

Later werd hij te Dordrecht beroepen, maar hij bleef toen te Brielle. Gemakkelijk heeft hij het in laatstgenoemde gemeente niet gehad. In 1594 verzocht hij, zonder een beroeping te hebben ontvangen, haar te mogen verlaten. Het verzoek werd niet ingewilligd, maar werd in 1598 en ook daarna met aandrang herhaald. Hij gaf in 1594 en daarna als reden op ‘indispositie’ van zijne echtgenoote. In Juni 1602 woonde hij als correspondent van de Z.-Hollandsche Synode de Provinciale Synode van Overijsel te Deventer bij. De voornaamste reden van zijn verlangen om Brielle te verlaten schijnt gelegen te hebben in de behandeling, ondervonden van Reinier Dontelock, eerst zijn collega, later Rector van de Latijnsche school te Brielle. De oneenigheid, die blijkens de Acta der Voornsche Classis van 29 Juli 1603 tusschen beide bestond, nam toe, en in de Kerkeraadsvergadering van 2 Febr. 1605 werd besloten Donterlock aan te spreken wegens het zich verachtelijk uitlaten over den Kerkeraad en omdat hij ‘Damium niet weynich geblameert’ zou hebben. De zaak kwam voor de Classis (Acta Cl. 10 Mei en 12 Juli 1605; Acta Kerker. 2, 11, 16, 23

1) Zijn grootvader was Nicolaas van Dam, geb. in 1546, Subst. Procureur en Advokaat-Fiscaal van het Hof, zijn vader Joost van Dam, Secretaris van het Hof van Holland.

en 25 Febr., 20 en 25 Mei 1605). Donteclock werd verplicht schuld te bekennen. De verzoening scheen tot stand gekomen. Kort daarop evenwel vroeg van Dam wederom

verlof om de gemeente te verlaten; uit het stuk, waarin hij de ‘gewichtige redenen’ tot dat verzoek uiteenzette, blijkt dat het twistvuur toch nog niet was uitgedoofd; men had het gerucht verbreid dat Donteclock ter wille van van Dam zijn dienstwerk had vaarwelgezegd; Donteclock zelf had aan de verbreiding van dat gerucht meegewerkt. Van Dam gevoelde dat zijn dienst daardoor geleden had.

In 1606 werd zijn wensch vervuld; ‘bij leening’ vertrok hij toen naar 's-Gravenhage. Hier stond hij als predikant van 1 Nov. 1606 tot 30 April 1607. Daarop aanvaardde hij de bediening te Goedereede, vanwaar hij wegens hoogen leeftijd emeritus geworden, den 20sten Juni 1616 vertrok.

Van Dam behoorde tot de Contra-Remonstranten.

Hij was gehuwd met Elisabeth, Jan Hubrechts dochter, en vader o.a. van Dirk van Dam (Theodorus Dammius), Med. Doctor, die onder de geleerde Briellenaars wordt gerekend en door Sam. Naeranus is bezongen. Zijn schoonzoon was Theophilus Ryckewaert, eveneens predikant te Brielle. Hij werd afgevaardigd naar onderscheiden Synoden; als afgevaardigde ter Particuliere Z.-Hollandsche Synode te Schiedam (Aug. 1602) werd hij benoemd in een commissie om te concipieeren een formulier van excommunicatie voor Caspar Coolhaes. Van Nic. van Dam komen eenige regelen voor in het Album Amicorum J. Narsii.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - de Chalmot, a.w.i.v. - Soermans, *Acad. Register*, blz. 77. - Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool* I, blz. 29, II, Toev. en Bijl. blz. 55, 56. - A. 's Gravezande, *Unie van Utrecht herdagt* blz. 147 aant. - Schotel, *De Illustre School te Dordrecht*, blz. 22. - Schotel, *Kerkelijk Dordrecht* I, blz. 256. - van Alkemade en van der Schelling, *Beschrijving van de Stad Brielle en van den Lande van Voorn* I, blz. 98, 170. - Soermans, *Kerk. Register Z.-Holl.* blz. 31, 109, 123, 128. - H. de Jager, *De vervanging van Libertus Fraxinus door Cornelis Pietersze Burchvliet. Eene bladzijde uit de Geschiedenis der Nederd. Hervormde Gemeente te Brielle* in *Archief van Ned. Kerkgeschiedenis* (red. H.C. Rogge en F. Pijper) VII, blz. 3-5. - H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming in Vlaanderen* I, blz. 52, 54. - *De Navorscher*, VI, blz. 289. - Reitsma en van Veen, *Acta der Prov. en Part. Syn.* II, III, V (zie Registers). - H. van Dam, *Korte Beschrijvinge van het Eylandt Westvoorn*, *Ende de Geschiedenissen van de Stadt Goederede; Kortelyck by een verzameldt*, Rott. 1680, blz. 113.

[Tido van Dam]

Dam (Tido van), zoon van den Hoogleeraar Daniel van Dam, werd geboren te Nieuwland in 1629, waar zijn vader destijds predikant was, studeerde te Lelden, waar hij den 25en October 1642 aan de Academie werd ingeschreven, werd in 1651 predikant te Heukelum, en vertrok vandaar (1671) naar Strijen, waar hij in 1689 overleed. Als deputaat der Classis van Gorinchem nam hij deel aan de Part. Synode van Z.-Holland te Delft van 12 tot 20 Juli 1667, en werd afgevaardigd als correspondent naar Gelderland. In de Z.-Hollandsche Synode te Buren (1685) hield hij de sluitingsrede over 1 Petr. IV:8.

Van hem verscheen in druk:

Rachels Tranen; *Ofte Nare Wee-klachte der Bethlehemitische Moeders*; *ontstaen door de schrik'lyke moordery Herodis*, *omtrent hare onnoos'le Soog'lingen.*

Voor-gesteldt in dese Sondige, *Neeringhloose*, *Broodschaerse*, *en door Waters-noot beroerde dagen*; *tot een getrouwe waerschouwingh*, *allen Inwoond'ren der Vereenighde Nederlanden. In de verklaringh' der woorden*, *Matth. 2. vs. 16. 17. 18.* Amst. 1663. 12°.

Hollandts Zee-triomph, *over de drie-dubbelde overwinningh .... den 7 en 14 Juny*, *ende den 21 Aug.* Dordr..... 1673. pl^{o}.

Zegen-praal, *Over de gezegende Overwinning' van Willem Hendrick*, *Prince van Oranje*, *Nassauw*, *&c. Doen hij door den Zegen Gods*, *en zijn gezegende Wapenen*, *de Stadt Naarden*, *Bracht onder het gebiet van de Vereenigde Neder-landen*, *Den 12 Septemb. Anno. 1673. pl^{o}*.

Lof-Bazuyn, *Aengestoken ter eeren Godes*, *over synen Genadigen Zegen*, *uytgestort over het wijs en edelmoedigh Dessein van Syne Hoogheid Willem Hendrick*, *Prince van Orange*, *&c. Opgeoffert aen den voornoemden Doorluchtigen Vorst*, *en Syne Koninklyke Gemalinne*, *de Princesse Maria Stuart; Midtsgaders Aen haer Ed. Groot Mogende de Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt.* 's Gravenhage, 1689. 4°.

Volgens de *Bibliotheek van Nederl. Pamfletten. Verzameling van Fred. Muller*, uitg. door P.A. Tiele, No. 6826, wordt het mogelijk geacht dat T. Dammius schrijver is van twee gedichten zonder naam getiteld *Zeegevier*, *ontsteken over de drie beroemde zeeslagen*, *voorgev. den 7 en 14 Junij*, *en den 21 Aug. 1673.....* Dordr. 1673. 4°.

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Lugd. Bat.* MDLXXV-MDCCCLXXV kol. 336. - Soermans, *Kerk. Register Z.-Holl.* blz. 20, 93. - Knuttel, *Acta der Part. Synoden van Zuid-Holland*, IV. blz. 309, 408, 436, 586, 588.

[Johannes Nicolaas Damen]

Damen (**Johannes Nicolaas**) werd den 2den Mei 1763 te 's Gravenhage geboren. Zijne ouders behoorden tot den deftigen burgerstand. Na eerst de Latijnsche school in zijn vaderstad bezocht te hebben volgde, hij de lessen der hoogleeraren aan het Athenaeum te Amsterdam en van den Hoogd. predikant bij de Ev. Luthersche gemeente aldaar Ds. E.H. Mutzenbecher (vroeger als zoodanig in Den Haag).

Hij zette zijn theologische studie voort aan de hoogeschool te Göttingen. Door het consistorie der Ev. Luth. gemeente te Amsterdam als proponent toegelaten, werd hij 13 Aug. 1788 beroepen tot tweeden predikant der gemeente te Gouda (intr. 18 Oct. d.a.v.) Hij bleef er slechts weinige maanden; 27 Maart van het volgende jaar nam hij afscheid van haar om naar Middelburg te vertrekken. Van hier verhuisde hij Oct. 1795 naar Alkmaar, waarheen hij een beroeping aannam wegens de vele onaangenaamheden in den Middelburgschen Kerkeraad. Op 30 Oct. 1803 deed hij intrede te 's Gravenhage, waar hij na een ziekte van zeven weken op 29 Juni 1822 overleed, nalatende een weduwe en een eenige dochter, zelve ook weduwe met vijf jonge kinderen.

De Haagsche gemeente diende hij van zijn komst af tot zijn dood tegelijk met den predikant Schultz, die hem echter in welsprekendheid overtrof, maar dien hij door meerderheid van jaren en ondervinding aanvulde.

Van hem zag het licht:

Leerrede over Psalm 122 vs. 1-4 ter gedachtenisse van den opbouw en de inwijding der Luthersche Kerk te Middelburg 1792.

Rechtmatige treurigheid eener Christen-gemeente over den dood van haren waardigen leeraar betoogd in eene lijkreden over 4. Mozes 20 vs. 29. Gehouden op Ds. H. Volkertz. 8°. 1796.

Literatuur: *Boekzaal.* Juli. 1822. blz. 105-107. - v.d. Aa, a.w.i.v. - J.C.

Schultz Jacobi en F.J. Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Evang.-Luthersche Kerk in de Nederlanden.* Vijfde stuk, blz. 91, 115. - F.J. Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis der Evang.-Luthersche Gemeente te 's Gravenhage.* blz. 71, 72.

[Johannes Damius]

Damius (**Johannes**), herkomstig uit den Paltz, was een der eerste predikanten van Haarlem van 1578 tot zijn dood in Mei 1612. Nadat te Amsterdam een dergelijke beroering had plaats gehad, volgde te Haarlem, na de verdrijving der Span jaarden de beweging, bekend onder den naam van 'Haarlemsche Nonen': den 29en Mei 1578 (Sacramentsdag) werd de St. Bavokerk, waar een groote menigte bijeen was, door soldaten overrompeld; velen werden gekwetst; de priester Pieter Balling werd doorstoken. Tot September bleef de kerk gesloten; den 3den van die maand trachtte een nieuw vendel soldaten weer de deuren der kerk open te breken en al wat tot den beeldendienst behoorde met de altaren daaruit te verwijderen. Dit werd hun wel belet, maar gaf toch aanleiding, dat den 4den September de Stedelijke Regeering van de pui van het Stadhuis liet afkondigen, o.a. dat de kerk zou worden gezuiverd en ledig gemaakt en niets daarin zou worden gelaten wat naar afgoderij zweemde. Zoo werd de kerk voor den dienst der Hervormden bestemd. De eerste, die er het evangelie in heeft gepredikt, was Johannes Damius, terwijl bij dezen dienst het orgel Psalm 135 speelde.

Deventer begeerde hem tot predikant, al was het maar bij leening, doch Haarlem hield hem gebonden. Damius was een 'trouwe comparant der kerkelijke vergaderingen'. Hij was Praeses van de Particuliere Synode te Alkmaar van de Dienaren en Ouderlingen van het Noorderkwartier (Oct. 1581) en van die der Kerken van N.-Holland, vergaderd te Haarlem (10 Mei 1588) en woonde ook nog andere Synoden bij, o.a. de tweede nationale te Dordrecht (1578); te Middelburg (1581) werd hem en Martinus Lydius een Instructie gegeven om te handelen met de Professoren te Leiden in zake de Reformatie der scholen en werd hij aangewezen 'om in de onordeninge der Sint Jacobskerk te Utrecht te helpen voorzien.'

Hij was gehuwd met Agniesgen Bartholomeusdr., en had, behalve andere kinderen, twee zoons, Matthias en Hans, zeker reeds vóór 1578 geboren.

Litteratuur: S. Ampzing, *Beschryvinge ende Lof der Stad Haerlem* blz. 141. - Th. Schreveli, *Harlemias* blz. 155-161. - F. Allan, *Geschiedenis en Beschrijving van Haarlem* blz. 418. - W.P.J. Overmeer, *De Hervorming te Haarlem* blz. 99, 104. - M. Veeris, *Chronologia Ecclesiastica* blz. 26 en Aanhangs. blz. 26. - A. 's Gravezande, *Unie van Utrecht herdagt* blz. 229, 237, 238. - L. Knappert, *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk gedur. de 16de en 17de Eeuw* blz. 39. - Reitsma en van Veen, *Acta* I, II (zie Registers). - H.Q. Janssen, *Catalogus v.h. Oud Synodaal Archief* blz. 44. III, Z.-Holl., 35, I. 21. - L.H. Wagenaar, *Van strijd en Overwinning. De Groote Synode van 1618 op '19 en wat aan haar voorafging* blz. 82. - C. Sepp, *Drie Evangeliedienaren uit den Tijd der Hervorming* blz. 60.

[Matthias Damius]

Damius (Matthias), geboren in de Paltz, als zoon van den voorgaande, werd den 5den Maart 1589 ingeschreven als student in de Theologie aan de Universiteit te Leiden, waar hij blijkbaar ten onrechte als geboortig te Haarlem werd opgegeven. Uit de stadskas ontving hij 100 Pond voor één jaar stipendium ingegaan 1 Mei

1590. Het volgend jaar onder denzelfden titel weder 100 Pond en bovendien nog 30 pond voor reisgeld naar de Universiteit van Heidelberg. Bij een aanteekening, dat hij in 1592 van de stad 200 Pond voor pensioen ontving, wordt tevens vermeld dat hij van de Universiteit van Leiden naar Heidelberg vertrokken was om zijne studiën buitenslands voort te zetten. Over het jaar Mei 1593-94 ontving hij 200 Pond, waarbij vermeld wordt dat hij zijne studiën buitenslands 'tot Heidelberg en elders is continueerende'. In datzelfde tijdvak werd hem nog toegelegd 150 Pond, om daarmee te vertrekken naar de Universiteit van Genève. Van Mei 1594-95 staat hij geboekt voor 300 Pond, over een jaar onderhoud van zijne studie binnen de Universiteit van Genève. En over Mei-November 1595 werd hem toegevoegd 150 Pond voor het laatste halfjaar stipendium tot avancement zijner studiën aan dezelfde Universiteit.

Intusschen verwisselde hij de studie der Theologie met die der Geneeskunde; wat daartoe aanleiding is geweest, valt niet meer uit te maken. Hij verkreeg den graad van Med. Dr. te Caen (Frankrijk). Na in eenige landen, met name Polen, zich opgehouden en in het gevolg van een koninklijken ambassadeur bij den Grooten Heer te Constantinopel zijn opwachting gemaakt te hebben, en er vereerd te zijn 'met een gouden lakenschen rok na de wijze van het land', vestigde hij zich als geneesheer te Haarlem, al komt zijn naam niet voor onder die der Stadsdoctoren aldaar.

Ondanks zijn geneeskundige practijk heeft hij zijne theologische en kerkelijke sympathieën later niet verloochend. Daarbij deed hij zich kennen als een vurig Contra-Remonstrant; over mannen als Wttenbogaert luidde zijn oordeel zoo scherp mogelijk; de bekende Remonstrantie noemt hij 'het lieflijcke Dier, dat uitgebroed en aan den dag gekomen, de scheuringen in de Hollandsche Kerken veroorzaakt heeft' (*Antidotum*, blz. 17).

Ook mengde hij zich in den strijd, die ontbrandde naar aanleiding van de beroeping te Haarlem uitgebracht op Ds. Dionysius Sprankhuyzen, predikant te Puttershoek. Deze beroeping was geschied naar de Kerkorde voor Holland van 1591.

Volgens deze Kerkorde, die zich onderscheidde van de vroegere van 1586, die door de Synode buiten voorkennis der Staten was vastgesteld, en waarbij aan de Regeering weinig gelegenheid was gelaten zich met het beroepingswerk in te laten, moest de Regeering der Stad vier personen machtigen. De predikanten en ouderlingen van hunne zijde eveneens vier. Deze acht verkozen dan een predikant, die aan de Regeering werd voorgesteld, om door deze geapprobeerd te worden. Te Haarlem vatte men dit aldus op dat de gecommitteerden naar oud gebruik, een tweetal moesten aanwijzen, waarna de Regeering dan moest te kennen geven, wie van de twee haar het verkieslijkst leek; indien binnen veertien dagen niemand tegen die keuze opponeerde, werd de gekozene wettig beroepen geacht.

De invoering van dezen vorm van beroeping leidde echter tot een conflict. Den 12den Juli 1612 verwierp de Haarlemsche Kerkeraad een voorstel om deze nieuwe Kerkorde (van 1591) in te voeren. In 1612 waren dan ook nog twee predikanten volgens de oude Kerkorde beroepen.

In 1615 moest in twee nieuwe vacaturen voorzien worden. Over een voorstel van de Regeering om het beroepingswerk voortaan overeenkomstig de Kerkorde van 1591 te doen plaats hebben, ontstonden in den Kerkeraad heftige debatten: de meerderheid verklaarde er zich tegen. De Kerkeraad had intusschen ter vervulling

der beide vacaturen bij de Regeering een nominatie van vier predikanten ingediend, waarvan terstond twee werden afgekeurd, terwijl de felle Contra-Remonstrant Isaäc Naeranus met nog een ander in hun plaats werden gesteld; daarop volgden onderhandelingen, die leidden tot vinnige vertoogen. De Regeering gaf echter niets toe en verkoos voor de eene vacature Daniël Souterius, die onder de eerste twee van het voorgedragen viertal had gestaan. Deze kwam over en voldeed bij zijn optreden over het algemeen zóó, dat men zich bij de begane informaliteiten neerlegde.

Nu stond de Magistraat erop, dat niet alleen Souterius zou bevestigd worden, maar dat ook tot de tweede beroeping zou worden overgegaan. Twee commissarissen verschenen zelfs uit Den Haag om de Kerkorde van 1591 te helpen invoeren, doch de Kerkeraad wilde van verder toegeven niet weten. Zes van zijne leden vielen evenwel de Regeering bij. Zij kwamen bijeen met vier leden van de Magistraat, waarna deze overging tot de verkiezing. Geen der predikanten, die op de nominatie stonden, werd gekozen, doch men stemde Dionysius Sprankhuysen. De leden der Regeering beweerden, dat zij zich aan de Kerkorde van 1591 hadden willen houden, maar dat de Kerkeraad dit door gebrek aan medewerking onmogelijk had gemaakt, zoodat daardoor de handelwijze der Regeering gerechtvaardigd was. Daartegen werd andererzijds opgemerkt, dat de beroeping nu geheel willekeurig was, daar van zulk een wijze van benoeming, buiten eenige bekende verkiezingslijst om, zelfs in de Kerkorde van 1591 niets gevonden werd en zoo iets ook niet in de bedoeling dier Kerkorde gelegen had.

De beroepen Sprankhuysen, den Contra-Remonstrantschen gevoelens toegedaan, liet zich de keuze welgevallen, kwam met loffelijk getuigschrift uit de Classis Dordrecht over en werd den 8sten November 1615 te Haarlem bevestigd. De gemeente toonde zich met zijn komst ingenomen. Maar kort na zijn intrede traden tegen hem op eerst Ds. Adrianus (Jacobsz.) à Tetrode, straks ook Ds. Daniël Souterius en zeven ouderlingen. Op allerlei wijzen zetten deze hem den voet dwars. Anderen, daarentegen, zoowel predikanten als een groot deel der gemeenteleden, kozen partij voor Sprankhuysen. De verdeeldheid werd al grooter in en buiten den Kerkeraad.

Niet geheel zonder gevolg, wendden de Burgemeesteren zich nu tot de Classisbroederen. Den 14en Maart 1616 werd een besluit of verklaring bekrachtigd, door Burgemeesteren twee dagen te voren opgesteld en bestaande uit drie artikelen: 1°. dat de personen, die van Regeeringswege zouden worden gedeputeerd om met afgevaardigden van den Kerkeraad tot een nominatie van nieuwe leden over te gaan, zouden zijn leden der Gereformeerde Gemeente, 2°. dat die personen met afgevaardigden van den Kerkeraad tot de verkiezing zouden overgaan, 3°. dat alles zou geschieden na voorafgaande deliberatie en met toestemming van den Kerkeraad, ten einde daarna door de vereenigde afgevaardigden aan Burgemeesteren en Regeerders een voordracht te doen aanbieden, waaruit deze dan zouden kunnen aannemen of refuseeren naar gelegenheid.

Het twistvuur bleek evenwel nog niet gebluscht. De Classisbroederen kwamen wel met een vredesaccoord, en een vredesverklaring werd door sommige predikanten van den kansel afgelezen, straks door meerderen, onder wie ook Sprankhuysen, onderteekend, maar daarna nog werd een formeel complot openbaar, waarin een groot deel der gemeente betrokken was. Een *Request der doleerende kercke*, van wel duizend handteekeningen voorzien werd den 21sten April 1617 aangeboden

door achttien afgevaardigden, die zich noemden ‘gequalificeerde lidmaten’. In dit Request werd erop aangedrongen dat alle verkiezing, ook die van ouderlingen en diakenen, weer op den ouden voet mocht hersteld worden. Ds. Isaac Junius, die zelf met Tetrode en Souterius meegewerkt had om het vredesaccoord aftekondigen, kwam daartegen op in een *Nootwendigh vertoogh van de onnoselheyt en de oprechtigheyt des E. kerkeraets van Haarlem en de grove tastelijcke abuysen van sekere uyt de gemeente*, *die den dienst van de voorz. kerkeraadt in twijfel trecken samengestelt ter wederlegging van het request van de dolerende kerke.*

Hiertegen schreef Damius, die zich schaarde aan de zijde der doleerende partij zijn *Nootwendigh Tegenvertooch*, zonder zijn naam verschenen, waarin hij zich tevens richtte tegen een *Justificatie*, door Sprankhuysen in het licht gezonden (zie vervolg). Beide geschriften acht Damius ‘van eenen Gheest gedicteert, doch soo, dat het eerste (de *Justificatie*) met een grover ende onbeschaemder pen gheschreven is, het ander wel niet zoo grof, maar wel soo vol leugens en lasteringe’.

De Haarlemsche Regeering nam zoowel het *Request der dolerende kercke* als het *Tegenvertooch* van Damius zeer euvel op. Volgens een der vele toentertijd verschenen pamfletten werd het *Request* door Burgemeesteren zesmaal afgeslagen. In werkelijkheid echter zat de Regeering met de zaak verlegen. Zij wendde zich daarom tot de Staten van Holland om hulp. Een week later vervoegden zich eveneens bij de Staten te 's Gravenhage vier der tot den ouden Kerkeraad behoorenden met een klacht voorzien van een uiteenzetting der zaak.

Tegelijkertijd diende ook de nieuwe Kerkeraad bij de Staten een verantwoording in, blijkbaar met medewerking van de Haarlemsche Regeering gesteld. De Staten begonnen met de vier klagers naar huis te zenden en er hun afkeuring over uit te spreken, dat zij in de hoedanigheid van ouden Kerkeraad verschenen waren.

Den 20sten Mei werden deze gedeputeerden der gemeente, zooals zij zich noemden, weer door de Staten van Holland gehoord, en daarna ernstig berispt en vermaand van hun voornemen af te zien. Een week later kwamen zij weer, thans vergezeld door Ds. Tetrode, voor de Staten, hun leedwezen betuigend over hun vroeger aangewende pogingen.

De Staten namen hiermee genoegen, beschouwden de zaak als geëindigd en droegen Tetrode op dit openlijk aan de gemeente bekend te maken. Hun optreden in den Kerkeraad was echter geheel anders; zij bleken het vredesaccoord te verwerpen en hielden vol dat de Classisbroederen geen bevoegdheid hadden zich met de zaak te bemoeien. De houding van het doleerende deel der gemeente gaf nu aan de Magistraat aanleiding eenige waardgelders in dienst te nemen en zich van de trouw der schutters te verzekeren.

Inmiddels was verschenen de bovengenoemde *Justificatie* van Sprankhuysen, waarin deze op scherp polemische wijze het gebeurde uiteenzette en de redenen meedeelde, die hem geleid hadden tot het aanvragen van zijn ontslag uit den predikdienst. Hiertegen richtte Damius zich anoniem in een *Grondich Bericht*, waarin hij zich sterk afkeurend uitliet over de beroeping van Sprankhuysen, in verband met het vroeger uitgekomen *Nootwendigh Tegenvertooch*, waarvan hij de auteur was gebleken. Daarop moest Damius voor Burgemeesteren verschijnen en de vraag beantwoorden of hij van laatstgenoemd geschrift de auteur was. Den volgenden dag weer

ontboden, werd hem zijn ‘bannissement ten eeuwigen dage binnen 24 uren’ aangelegd (30 Dec. 1617). Blijkbaar is hij op die aanzegging het antwoord niet schuldig gebleven. De opponeerenden werden niet moede te protesteeren tegen het zware juk, hun door de Regeering opgelegd. Zooveel is zeker dat de Regeering niet altijd binnen de perken van wet en bevoegdheid is gebleven.

Damius zag zich alzoo genoodzaakt Haarlem te verlaten. In een schotschrift getiteld *Den Haarlemschen Harminiaen*, in 1618 verschenen, heet het sarcastisch: ‘Tot de vijfde ende lesten der bandijten des voorleden Jaers (die oock op den lesten dagh bij nae gerelegeert is) aen welcken de Heeren (nl. van de regeering van Haarlem) haere Tijrannije bewesen hebben, is Matthias Damius, der Medicijnen Doctoor, welcke niet 12 jaren, maer ten euwighen daghen uijt de Stadt gebannen is. Waervan, alsoo de Historie bij hem selven beschreven is in het tweede deel van Nootwendich Tegen-vertoogh bij hem gepubliceert achten wij niet noodich deselfde wederom hier te verhalen’. (blz. 26).

Na zijne verbanning heeft hij zich opgehouden in Moscoviën, in gezelschap van Henricus Dominicus Koopman, Med. Doctor uit Schoonhoven, en Georgius Crivaeus, Apotheker uit den Briel, om den Czaar Michaël Theodorowitz Romanow hun diensten aan te bieden. Deze poging mislukte hun echter bij gemis van voldoende aanbeveling, zoodat zij onverrichter zake Moscoviën weer verlieten. Een ander Nederlandsch geneesheer Quirijn Bremburg, die zich bij den Czaar als chirurgijn had weten in te dringen, schijnt hun bij hun aanbieding in den weg te hebben gestaan.

Later, nadat de stedelijke Regeering veranderd was, door Prins Maurits (25 Oct. 1618) moet Matthias Damius toch weer in zijn oude woonplaats zijn teruggekeerd. Meer dan één geschrift verscheen daarna nog van hem in druk. Te Haarlem heeft hij volgens Schrevel (zie Litteratuur) de medische practijk verder uitgeoefend tot 1636, toen hij overleed aan de pest, die ook vele zijner patienten had aangetast.

Als geneesheer werd hij om zijn ijver en toewijding geroemd. Zijne kerkelijke geschriften, meerendeels pamfletten, zijn in heftigen toon gesteld, en doen hem kennen als iemand vol afkeer tegen de Remonstranten, die echter personen en beginselen niet heeft weten te onderscheiden.

V.d. Aa, Glasius e.a. hebben hem ten onrechte vereenzelvigd met zijn broeder Johannes, gewoonlijk Hans genoemd. Deze was ook geneesheer, voorkomend bij het Chirurgijns-gild (later bekend als ‘Collegium Medicum’) in 1598 en 1600 als Vinder, in 1601 als Deken, en aangebleven tot 1617, nu eens als Deken dan als Vinder. Daarna verdween hij voorgoed uit het Bestuur van het gild, maar werd na de verandering der Stedelijke Regeering bij herhaling gekozen tot Schepen, en in 1644 en 1648, zijn sterfjaar, tot Burgemeester. Deze - en niet Matthias D. - was een der drie politieke Gecommitteerden door de Staten van Holland aangesteld, om de onafgedane zaken bij de N.-Hollandsche Synode ten uitvoer te brengen, bij welke gelegenheid zij door het Remonstrantschgezinde gepeupel te Alkmaar ernstig bedreigd werden (zie Brandt, *Hist. der Reform.* III blz. 357). Dat Matthias wordt voorgesteld als Raad en Vroedschap is onjuist.

Zijne geschriften zijn:

Antidotum Ofte Hertsterckinge tegens het schadelijck Recept van Iohannes Wtenboogaert, *Moderatie ghenaemt*, *Door Galenum Philaletium.* Amst. 1616. 4º.

Het tweede deel van dit geschrift is getiteld *Advys Hoemen de schadelijcke Oneenigheyt ende Scheuringhen der Kercken in Hollandt sal remedieren. Ghegheven bij eenen Irenio Eubulo.* (Volgens Rogge *Bibliotheek der Contra-Remonstr. en Geref. Geschriften.* Amst. 1865. is misschien Jac. Trigland er de schrijver van).

Antiprocuratie Ofte Repliicke, *Op de verdediginge vande Resolutie. Eerste Deel*, *Door Lucium Verum.* Amst. 1617. 4°.

Nootwendigh Tegen-Vertoogh VVaer in D'onnooselheyt vanden Vromen ouden Kercken-raedt Tegens de grove ende menighvuldighe lasteringhen van den Haerlemschen Vertooger op haer vytgeworpen, *verdedicht werd. Door D.M.D.I.D.F.*(*ilius*). *P.*(*rocurator*) *H.*(*adriani*) *F.*(*ilius*). Amst. 1617. 4°.

Grondigh Bericht, *Waer in betoont wert*, *dat Spranckhusius door sijn ghenoemde Iustificatie niet min als ontschuldight wordt; Ja culpabel is van een lasterlijcke beschuldiginge teghen twee vrome Predicanten*, *midtsgaders den Magistraet tot Haerlem. Ghestelt Door een Liefhebber der Waerheydt.* Proverb. 12 .... Amst. 1617. 4°.

Anti-Barlaeum. 4°. (Uit een schotschrift over de Haarlemsche geschillen getiteld *Een Wonderlijcke*, *dogh ghenoechlijcke T'samen-sprekinghe*, *van een Esel ende Nacht-uyl*; *VVaer in het Vrouwen-praetjen gheexamineert vverdt.* 1618. 4°. blz. 7, 8 blijkt dat D. de auteur is van gen. in het Latijn geschreven werkje, evenals van de vier voorgaande).

Het 2de Deel van 't Nootwendigh Teghen-vertoogh, *Waer in de redenen des Vromen Ouden Kercken-Raedts*, *tot Justificatie van d'Onderteykeninge bijgebracht*, *ghelijck oock waerom sy met den genaemden Kercken Raet in handeling niet hebben kunnen treden*, *tegens de voorwerpinghe des Vertooghers*, *ghemeinteneert werden. Door Matthiam Damium*, *Om voorstant van de VVaerheydt uyt Haarlem ghebannen.* Amst. 1618. 4°.

Animadversiones Apologeticae in primam Grotianae Pietatis partem quibus innocentia D. Sibrandi vindicatur. Franek. 1618. 4°.

Den Polityck Gereformeerde Religievs ofte Harminiaenschen Contra-remonstrant. Waer in kortelijck werd gheantwoord op een Brief van een Harminiaen, *geschreven tegens een seecker Discours*, *van hem genaemt Een nieuwe Heylige Ligue der Contra-remonstranten.* 's Grav. 1628. 4°.

Treves krack. Door een gespreck van twee slechte Gesellen, *alle Patriotten tot opmerckinghe voor-ghestelt. Aureum Tagi mors Batavi. Wanneer in d'oogen blinckt het Spaensche Gout*, *Den stouten Batavier terstond verstout.* M. DC. XXX. 4°. (Anon).

Harminiaensche leugentael Ofte Verhael ende bewijs van verscheyden leugenen, daer mede het ernstigh schrijven aen de Gedeputeerden der Synoden verciert is. Hoe verd' de leugen hinght De waerheyd haar bespringht. 1630. 4°. (Anon.)

Loghenmeerdering, Of des Harminiaenschen Loghen-taels vaster bewijs met augmentatie van Loghenen. Inimicus amicum simulans est inimicissimus. Geveynsde Broederschap de grootste Vijandtschap. Haerlem. 1630. 4°.

Mysterien des Nieuwen Harminiaenschen Vrede Vaens. 4°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - de Chalmot, *Biogr. Woordenb.*, i.v. - Glasius, a.w.i.v. - Jöcher, *Gelehrten-Lexicon* II, S. 16. - Bor, *Ned. Oorlogen*, III. blz. 557 v.v. - Wttenbogaert, *Kerck. Historie*, IV, blz. 692, 791, v.v. - Brandt, *Historie der Reform.* blz. 357, 358; - Trigland, *Kerck. Geschiedenissen*, IV. blz. 821, v.v. - S. Ampzing, *Beschryvinge ende Lof der Stad Haerlem*, blz. 132, - Th. Schreveli, *Harlemias of Eerste Stichting der Stad Haarlem*, (uitg. 1754) zesde boek blz. 402, 403. - C. de Koning, *Tafereel der Stad Haarlem*, IV, blz. 31, 32. - F. Allan, *Geschiedenis en Beschrijving van Haarlem*, III, blz. 441-451. - L.H. Wagenaar, *Van Strijd en Overwinning*, blz. 187. - Jac. Scheltema, *Rusland en de Nederlanden*, I, blz. 121. - Fr. Muller, Catal. pamfletten, No. 1201, 1238, 1277, 1281, 2246, 2377, 2419, 2421. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v. pamfl.*, *kon. Bibl.* No. 2272, 2346, 2347, 2397, 2401, 2550, 2551, 3835, 4027, 4088, 4090. - J.I. van Doorninck, *Bibl. v. Ned. Anonymen en Pseudonymen*, No. 268*, 273*, 532, 2662, 4344, 4478. - C. Ekama, *Catalogus van Boeken*, *Pamfletten enz. over de Geschiedenis van Haarlem*, *van de omstreken*, *van eenige voorname inwoners en van het Huis van Brederode....* Eerste stuk, No. 86, 90, 91, 93, 94, 134. - *Album Studiosorum Acad. Lugduno-Bat.* kol. 25.

[Cornelis Damman]

Damman (**Cornelis**), gesproten uit een aanzienlijk Gentsch geslacht, dat zich in onderscheiden takken splitste, waarvan een den naam voerde van Damman van (of uit) Bijsterveld (naar een hofstede of heerlijkheid in de buurt van Axel). Uit dit geslacht, dat in de Reformatie voorging, zijn verscheiden predikanten voortgekomen. Ook de genoemde Cornelis Damman, die den 30sten September 1587, als student in de Theologie te Leiden werd ingeschreven. Hij werd bevestigd te Heinsdijke en Pauluspolder in het Hulster Ambacht (1593), moest in 1596 vluchten tengevolge van de veroveringen der Spanjaarden, week uit naar Holland en trad er nog datzelfde jaar in dienst te Hekelingen (Voorne en Putten), ging vandaar naar Ouddorp (1600). In 1605 viel hij op reis zijnde in 's vijands handen en werd naar Brugge gevoerd.[1)] Hier werd hij gesteld op een rantsoen van *f* 1600, waartoe de Dordrechtenaars op aansporing hunner predikanten bijdroegen *f* 150. (Ten onrechte noemt Schotel, die dit laatste vermeldt, C. Damman als ‘van 't oude Dorp Goedereede’.) Vervolgens naar Oostvoorne (1619), waar hij stierf (1627). Hij was den Contra-Remonstrantschen beginselen toegedaan. Bij gelegenheid van de vervulling eener predikbeurt te Goeree, werd een oproer tegen hem verwekt, waarbij zijn leven gevaar liep. Het optreden van den predikant aldaar, Adrianus Romanus, (Arent Romeyn), een heftig Arminiaan, was oorzaak, dat een aanzienlijk deel dier gemeente te Ouddorp ter kerk ging onder gehoor van Damman, maar ook samenkwam in een particuliere woning te Goeree, waarbij Ds. Gosuinus Buytendyck, van Dirksland, voorging. De Kerkeraad verzocht echter voor de doleerende gemeente aan de Magistraat het gebruik van het kerkgebouw op een werkdag. De zaak werd uitgesteld tot na de verkiezing van een nieuwe Magistraat. Deze verkiezing bracht sterk Remonstrantschgezinden in de Regeering. Evenwel was de helft nog op de hand van de

1) Deze levensbijzonderheden worden vermeld in het biographisch handschrift van wijlen Dr. P.A. Borger (Universit. bibl. te Amsterdam); andere bronnen zijn ten opzichte van dit gedeelte van C. Dammans leven onvolledig en onnauwkeurig.

Gereformeerden; met goedvinden van deze werd een commissie naar Den Haag gezonden, waar zij den raad kreeg eerstdaags in alle stilte met prediken te beginnen. Vier leden van de Magistraat besloten daarop dat tegen Vrijdag 19 Januari 1618 Ds. Buytendijck daartoe zou worden uitgenoodigd. Dezen evenwel werd dit door zijn Kerkeraad verboden. Toen werd C. Damman uitgenoodigd, die overkwam. Bij die gelegenheid ontstond een ontzaglijk tumult, onder invloed niet het minst van den predikant Romanus. De godsdienstoefening kon nog ten einde gebracht worden, dank zij het kloek optreden van den Baljuw J. de Leeuw en den Burgemeester Kastelijn; maar na afloop kwam het op straat tot een hevig oproer, waarbij Dammans leven zeer ernstig bedreigd werd. Na dien schijnt hij zich met de kerkelijke troebelen te Goeree, die een eind namen met de afzetting van Romanus door de Delftsche Synode (Oct.-Nov. 1618), niet meer te hebben ingelaten.

Litteratuur: Kok, *Vad. Woordenboek*, XI, i.v. - v.d. Aa, a.w.i.v. - de Chalmot, a.w.i.v. - *Album Studiosorum Acad. Lugd. Bat.* kol. 23. - Soermans, *Kerkelijk Register*, blz. 113, 117, 124. - Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, blz. 1032 i.v. - Brandt, *Historie der Reformatie*, II, blz. 698, 699 (onvolledige en vergoelijkende voorstelling van het gebeurde te Goeree, in aansluiting aan Wtenbogaert, *Kerkelyke Historiën*). - H. van Dam, *Korte Beschrijvinge van het Eylandt Westvoorn Ende de Geschiedenissen van de Stadt Goederede*, blz. 111 vv. (hier ook een gedicht *Op het Ongemak en Gevaer*, *overgekomen aan den Eerw. Cornelis Damman* enz.). - te Water, *Kort Verhaal der Reformatie van Zeeland in de Zestiende Eeuwe*, blz. 199 aant. 4. - H.C. Rogge, *Joh. Wtenbogaert en zijn tijd*, I. blz. 228 noot 5. - G.D.J. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, I. blz. 173, 174 noot. - Reitsma en van Veen, *Acta*, III (Zie Register).

[Gunthier Aldegonde Damman]

Damman (**Gunthier Aldegonde** of **Allegonde**), geboren te Gent, was eerst eenigen tijd waarnemend predikant te Goes (1584). Op sommige naamlijsten van predikanten aldaar wordt zijn naam niet genoemd onder de beroepenen.

Den 14den October 1586 werd hij, na opheffing der combinatie van Goes en Kloetinge, de eerste predikant van laatstgenoemde gemeente en vandaar in 1587 beroepen naar Serooskerke (Walch.), waar hij in 1608 overleed. De gissing is uitgesproken dat hij Goes voor Kloetinge heeft verlaten tengevolge van oneenigheid met de Regeering en met zijn Kerkeraad en de gemeente, en dat deze oneenigheid al in 1585 bestond; daaruit zou dan te verklaren zijn, dat men hem buiten de stad liet prediken en hem te Kapelle wilde plaatsen, wanneer aldaar een vacature zou komen, door het vertrek van Ds. de Raad aldaar naar Baarland.

Toen in 1603 aan de Classis van Walcheren was opgedragen lijsten te maken van alle namen der predikanten, die ooit in de Nederlandsche Kerken hadden gediend, met aanteekening van wat en wie zij vroeger geweest waren en hoe ze zich daarin gedragen hadden, werden hiertoe aangewezen G.A. Damman met Joh. Miggrode, predikant te Veere, Joh. Sen, predikant te Middelburg en Kornelis de Hont, als zijnde de oudste leden der Classis.

Geschriften zijn van hem niet bekend.

Litteratuur: de Chalmot a.w. i.v. - J.W. te Water, *Reformatie v. Zeeland* blz. 204, 205, 277, 278, 310. - A. 's Gravezande, *De Unie van Utrecht her-*

dacht blz. 227 aant. r.M. - van Alphen, *Nieuw Kerk. Handboek*, 1909. Bijl. Q, blz. 129, 136, 147. - *Boekzaal* Oct. 1729, blz. 493. - J. ab Utrecht Dresselhuis, *Naamlijst der Herv. pred. van Goes*, *sedert het begin der Hervorming te dier stede tot het jaar 1848*, p. IX.

[Johannes Damman Abr. zn]

Damman Abr.zn (**Johannes**) werd kerkelijk geëxamineerd in de Classis Brielle, welke door de Particuliere Zuid-Hollandsche Synode te 's Gravenhage den 31sten Aug. 1599 werd ‘vermaent de conditie, daerop Damman is toegelaten, neerstelyck t' onderhouden’. In verband daarmee werd ook ‘geresolveert dat voortaen gheene predicanten sullen toegelaten worden tot den dienst op seecker conditie van vorder beproevinghe maer alleene die, welcke int examen genoechsaam bequaem sullen gevonden werden tot den dienst, welverstaende dat evenwel die jonghelieden, die eerst tot den dienst commen, naer gelegentheyt tot bevorderinghe haerder gaven bij den classen ende ghedeputeerden des synodi, daervoor sy sullen geexamineert worden, sal (mogen) opgeleidt werden haer oock extraordinarie te oeffenen in proponeren voor den classe, daeronder sy staen.’

Joh. Damman heeft onderscheiden gemeenten gediend: Dirksland, Melissant en Herkingen (destijds gecombineerd) (1598), Zundert (1615), Rijsbergen (1616), Made en Drimmelen (1616), Capelle en Vrijhoeve (1619). Te Dirksland huwde hij in 1615 met Jannetje van der Stege Romboutsdr, Wed. Corn. Hendrikszn Moij. Hij verliet met zijn dienst ook deze vrouw en huwde buiten het gebied der Staten opnieuw met een weduwe, die hem uit zijn laatste gemeente was gevolgd. De Acta der Classis van Dordrecht, vergaderd den 2den en 3den September 1625 vermelden zijn ontzetting uit den dienst wegens voortdurenden ongeregelden levenswandel, nadat de Classis hem al vroeger had ‘vermaent dat hij vroomlijck en voorsichtelijck altijt wil wandelen’ (Acte Class. Dordr. 8, 9, 10 April 1625) en de Visitatores van de Overwatersche Classis, waartoe Capelle en Vrijhoeven behoorde, van hun informatiën in deze rapport hadden uitgebracht (Acta 1, 2, 3 Juli 1625).

Hij is later tot de R.-Katholieke Kerk overgegaan.

Litteratuur: de Chalmot, a.w.i.v. - Soermans, *Kerk. Register*, blz. 8, 11, 122, 159, 160. - *Boekzaal* 1730a blz. 406. - te Water, *Reformatie van Zeeland* blz. 199 aant. 3. - Reitsma en van Veen, *Acta* III, blz. 130, 287, 470. - van Alphen, *N. Kerk. Handboek* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 111. - *De Navorscher*, N. Serie XXXI, blz. 542.

[Sebastiaan Damman]

Damman (**Sebastiaan**) werd in 1578 te Antwerpen geboren als eenige zoon uit het huwelijk van Godefridus Damman Joh. zoon en Margaretha van den Hove (dochter van Sebastiaan van den Hove en Catharina Boot). Onder leiding van den vermaarden Drusius, eveneens in de Zuidelijke Nederlanden geboren, onderwezen in het Grieksch en Hebreeuwsch, ging hij, hoewel aanvankelijk bestemd voor de studie der Medicijnen tot die der Theologie over. In 1604 aanvaardde hij het predikambt te Zutphen, alwaar hij bleef tot zijn dood. Intusschen was hij in het najaar van 1619 eenigen tijd ‘bij

leening’ in dienst te Utrecht, alsmede te Nijmegen. Den 14den Nov. van datzelfde jaar bedankte hij voor eene beroeping naar Amsterdam, tien jaar later nog eens.[1)]

1) Deze laatste bijzonderheden worden vermeld in het biogr. handschrift-Borger.

Hij is bekend als vurig Contra-Remonstrant, maar in vroeger jaren zou hij onder bekoring zijn geweest van de Arminiaansche gevoelens. Dit laatste is echter van andere zijde ontkend. Lomeier (*Dier. Genial. Decas Secunda* p. 25) verklaart: 'Arminii quidem auditor fuerat, sed integer: calumnias de se a Benh. Forkenbeekio sparsas diluit, *edita refutatione tractatus Petri Bertii de apostasia sanctorum*, & libro de *Concordia Reformatae Ecclesiae cum Remonstrantibus*'[1]. Intusschen was hij met meer dan één Remonstrantschgezinde zeer bevriend, o.a. met den Arnhemschen predikant Jacobus Bruno, zwager van Arminius.

Van de eerste synode af, na zijn komst te Zutphen gehouden (Juni 1605), heeft hij het kerkelijk leven van zijn tijd trouw meegeleefd en een werkzaam aandeel genomen aan tal van Synoden. Bij herhaling fungeerde hij als Inspector zijner Classis en Deputaat der Synode. In 1607 fungeerde hij als Scriba der Geldersche Synode gehouden te Bommel. Ook was hij tegenwoordig als afgevaardigde der Synode van Gelderland en van Zutphen in de Zuid-Hollandsche Synode, die den 14en Augustus van datzelfde jaar te Delft aanving. In de Provinciale Utrechtsche Synode aangevangen den 12den October 1618 te Utrecht verscheen hij met anderen 'uyt name van die Geref. kercke van Utrecht (by gebreck aan ordinarijsche predicanten) op het versoeck des Kerckenraets, met authorisatie van die Ed. Mog. heeren Staeten ende die Vroetscap der Stadt Utrecht'.

Ten onrechte is Damman verdacht deel te hebben gehad in een Sociniaansch complot, waarvan Gedeputeerde Staten van Friesland meenden den draad in handen te hebben, en dat ten doel zou hebben 'de waere Gereformeerde Religie te vervalschen, ende de Kercke mitsgaders het ghemeyne beste, ofte de Politie teenemael te verstooren, ende het onderste boven te keeren'. Damman verdedigde zich tegen deze beschuldiging in zijne *Misprijsinghe aller Nieuwigheden*, waarin hij verklaarde dat deze betichting hem 'sonderlinghe seer bedroeft' had. In verband met wat ook latere schrijvers hem wel hebben nagegeven, dat hij althans vroeger ook aan Sociniaansche gevoelens niet vreemd zou zijn geweest, verdient zijn eigen woord zeer de aandacht: 'Noyt en heeft my behaecht yet dat *Socini* was.'

Even ongerijmd lijkt de beschuldiging, tegen Damman ingebracht, als zou hij verscheiden verdraaiingen en vervalschingen hebben aangebracht in de acta der Prov. Geldersche Synode van het jaar 1617; in dit jaar is zelfs geen Synode gehouden, en van de Synode van 15 Juni tot 28 Juli 1618 te Arnhem gehouden was niet hij, maar Gellius de Bouma scriba. Deze Synode vaardigde, met voorbijgaan van haren praeses, den bekenden Baudartius, Damman af als Geldersch afgevaardigde naar de Nationale Synode te Dordrecht.

Ook bij de voorbereidende pogingen om tot het houden eener Nationale Synode te komen was hij betrokken. Reeds in 1612 was hij met den Harderwijkschen hoogleeraar Anth. Thysius door de Geldersche Synode te Harderwijk gecommitteerd 'aen die gedeputeerde des synodi van Utrecht offte aan den synodum selffs, indien sy korts gehouden zal worden, om vrientlick te versoecken, datt het haere E.E. wille gelieven, die goede handt met die broederen der anderen provinciën daeraan te

1) Ook te Water (blz. 199 [5]) meent het te moeten ontkennen op grond van Baudartius VIII, blz. 21, IX, blz. 5.

houden dat die Nationaele Synodus hoe eer hoe liever geconsenteerd en gecelebreert moge worden'.

In de sessio XIIa van de Geldersche Synode te Arnhem brachten Thysius en Damman verslag uit van hun wedervaren te Utrecht 'maer dat sy geen ander antwoorde gekregen hadden, als dat sy een synodum nationalem wel wilden helpen bevorderen, soo die op sulcke conditie als beraambt was bij de Ed. Ho. Mo. heeren Staten Generaal, soude uytgescreven worden'.

Toen de groote Nationale Synode was saamgekomen, nam Damman er niet slechts als afgevaardigde deel aan, maar werd zelfs tot scriba verkozen met Festus Hommius. Voorts benoemde de Synode hem als een der Revisores van de nieuwe vertaling van het N. Testament.

Ook was hij er een van de vier, die naast de vier Professoren aangewezen werden om in zake het geschil met de Remonstranten een 'status controversiae' op te maken.

Toen de gedaagden bezwaar maakten om de Synode bescheid te geven naar de vastgestelde volgorde van behandeling, vaardigde de vergadering in hare 43ste zitting een commissie af naar de Staten-Generaal met de vraag in deze te beslissen; tot het vijftal, dat deze commissie vormde, behoorde ook Damman. Met de jaarwisseling van 1618 en 1619 vertoefden de afgevaardigden in Den Haag. Op Nieuwjaarsdag namen de Staten-Generaal, op advies van Maurits en Willem Lodewijk, een resolutie, die de synodale besluiten ten volle approbeerde en Geciteerden beval te gehoorzamen.

Na onstuimige besprekingen had de Synode besloten het ontwerpen der Canones op te dragen aan een 'Commissie ter concipieering'; deze Commissie werkte van den 25sten Maart tot den 16den April. Op laatstgen. datum kwam de Synode bijeen in Comité Generaal en Damman las voor canon I en II.

In de 153ste zitting, den 6den Mei 1619, had de plechtige publicatie der opgestelde Canones plaats. Een aanzienlijk gehoor van alle kanten saamgestroomd woonde deze zitting bij. Na een lang gebed van den Voorzitter Bogerman las Damman 'totdat hij aemechtig werd', uit de Latijnsche Canones de voorrede en hoofdstuk I; en nadat Hommius was voortgegaan met de hoofdstukken II, III en IV, eindigde Damman weer met de lezing van het laatste artikel en de conclusio.

Ook ontving hij de opdracht om met Festus Hommius de gemaakte Liturgie na te zien.

Op Pinkster-drie 1619 werd hem door de Synode een andere opdracht verstrekt, om nl. met enkele anderen de verwarde zaken in de Provincie Utrecht in orde te brengen. In Augustus d.a.v. was hij dan ook met zijne mede-afgevaardigden tegenwoordig in de Utrechtsche Synode, waar verscheiden predikanten werden afgezet tengevolge van hun weigering om de Canones te onderteekenen.

In de notulen van de 177ste en 178ste zitting der Dordtsche Synode (postacta) wordt melding gemaakt van de *acta contracta* (ook genoemd *acta contractoria* en *Historisch Verhael*) van de hand van den scriba Damman, waarmede deze echter bij het sluiten van de Synode niet gereed was, zoodat er een commissie ter revisie daarvan benoemd werd.

Als verwijt heeft men Damman aangerekend dat hij, blijkens de notulen der Staten-Generaal van den 14den November 1619, zich kwijtend van de opdracht om mede verslag van het verhandelde aan de Staten te doen, drie boeken ter Genera-

liteit inleverde, waarvan het derde het gevoelen van de Remonstranten over de vijf punten bevatte, maar zonder dat hun defensie en redenen daarbij gevoegd waren. De Staten bevalen hem die in hetzelfde boek op te nemen. Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat al wat de Remonstranten tot hunne verdediging hebben ingebracht, is bewaard gebleven in oorspronkelijke stukken in het Synodaal Archief en in hun uitgegeven geschriften. Dat Dammans standpunt ten opzichte van de Remonstranten in de door hem ontworpen notulen is uitgekomen, behoeft er niet toe te leiden hem te verdenken van opzettelijke onwaarachtigheid.

Ook na 1619 nam hij nog werkzaam aandeel aan meer dan één kerkelijke vergadering. In de Particuliere Synode, van den 5den tot den 9den Juli 1622 te Gorinchem gehouden, was hij tegenwoordig als correspondent van de Geldersche Synode. Eveneens woonde hij als zoodanig een gedeelte bij van de Provinciale Synode te Delft, aangevangen den 18den Juli 1628. Hier werd hem verzocht een verklaring ‘off de Synodus alleen de 5 Remonstrantsche Artic. veroordeeld heeft als dwalingen, die in de Gereformeerde Kercke niet en behooren, dan off sij oock geoordeelt heeft, dat se in de gemene lidmaeten niet en sijn te verdragen. Waarop bij D. D a m m a n u m geantwoord is, dat hij geen memorie en heeft, dat deze quaestie also specialijcken in istis terminis geformeert in Synodo Nationali voorgestelt ofte gedecideert is; maar dat nochtans in 't verhandelen ende oordelen over de 5 Remonstrantsche Artic. daerop oock in 't gemeen gelet ende dese saecke in consideratie gecomen is. Dat hem seer wel indachtich is, dat de Remonstranten selve dat ernstlijck versochten ende dat de Praeses Synodi Nationalis alle de leden des Synodi vermaent hadde, dat se in 't formeeren van hare oordeelen over de 5 Remonstrantsche Artic., souden gedencken aen 't gene de Remonstranten begeert hadden, ende dat se so wel op de noodsakelickheyt als op de waerheyt wilden letten; verclarende daervan goede memorie te hebben ende daerby voegende, dat dit oock sij geschiet ende claerlijcken can gesien werden niet alleen uyt het oordeel des Synodi Nationalis selve, maer oock uyt de Judiciis van de Collegiën ende insonderheyt uyt hare conclusiën. Ende dat het derhalven seeker is dat niet alleen op de waarheyt maer oock op 't gewichte ende de noodsakelijcheyt der 5 Remonstrantsche Artic. in Synodo Nationali gelet ende daervan geoordeelt is. D. Samuel Bartholdus, Deputatus Noord-Hollandiae, die mede ad Synodum Nationalem gedeputeert is geweest, verzocht sijnde om oock in dese saeke de vergaderinge met sijn advijs te dienen, heeft verclaert, 't gene van D. Dammanno verhaelt was waerachtigh te sijn’.

In 1630 had te 's Gravenhage een bijeenkomst plaats van Gedeputeerden van de Synoden der Vereenigde Provinciën om maatregelen te beramen tegen het toenemende Arminianisme. Dat Damman van deze samenkomst scriba was blijkt uit zijne mede-onderteekening als zoodanig van den smeekbrief, door de geheele vergadering plechtig overhandigd aan de Staten-Generaal. Deze beloofden de zaak rijpelijk te bespreken, waarna de saamgekomenen besloten een ander schrijven te richten aan den Prins. Bij de plechtige overhandiging daarvan hield Damman in tegenwoordigheid der anderen een korte redevoering. Een en ander is evenwel zonder bepaald resultaat gebleven.

In 1632 met anderen uitgezonden om te prediken in de gereduceerde steden Roermond, Stralen, en bepaaldelijk te Venlo, raakte Damman aldaar in 1634 met Roomsche ijveraars in conflict en werd vervolgens bij gemis van voldoende

geleide in de vesting Gelder gevangen gezet. Zijn arbeid in verband met de overzetting van het N. Testament leed daardoor vertraging zoodat er ernstig sprake van was hem als lid der commissie daarvoor te ontslaan. Aan pogingen om zijn bevrijding te bewerken ontbrak het intusschen daarbij niet. Het volgende jaar mocht hij tot de zijnen terugkeeren, na veel moeite losgekocht door de Staten van Gelderland, mede door tusschenkomst van den Stadhouder. Eerst den 14den Mei 1635 woonde hij de vergadering der bovengenoemde commissie bij, die den 16den Nov. 1634 voor de eerste maal ten huize van Walaeus te Leiden was saamgekomen. Den 16den Mei 1635 werd Damman ingeschreven onder de studeerenden te Leiden, waar hij dus toen nog colleges schijnt gevolgd te hebben.

Ook nam hij nog zitting in een der twee colleges, waarin de commissie zich gesplitst had tot herziening der Apocryphen. Achter dit werk, in Sept. begonnen, werd spoed gezet, om het woeden der pest en overeenkomstig het verlangen der Staten. Den 10den Oct. was het afgeloopen en togen de revisoren opgewekt huiswaarts, Damman echter als een gebroken man; de bejegening hem bij zijne gevangenschap aangedaan was hij niet meer te boven gekomen. In December 1640 overleed hij.

Hij was gehuwd met Theodora Op ten Noort, uit welk huwelijk geboren werd eene dochter Lucretia, later gehuwd met Bernhardus Crusius, eveneens predikant te Zutphen. Dammans zinspreuk was: ‘Pietas ad omnia utilis’.

Van zijne hand is bewaard:

Een *Latijnsche brief aan zijn vader Godefridus Damman*, 26 September 1593. (Handschr. Kon. Bibl.)

Een eigenhandige *bijdrage in het album van D. Eelshemius*, afgevaardigde van Embden tot de Dordtsche Nation. Synode, bevattende de woorden van Augustinus: ‘Sanctorum justitia in hoc mundo magis peccatorum remissione constat, quam perfectione virtutum’.

In druk verscheen van hem:

Misprysinghe Aller Nievvicheden, *die teghens de Ovde Leere ende ordre der Kercken*, *onordentlijck hier te Lande*, *nu ter tijdt*, *van sommighe worden in-ghevoert. Dat is*, *Verantwoordinghe Sebastianus Damman*, *teghens die ghene*, *welcke hem 't onrecht bedencken en beschuldighen*, *als oft hij met die eens waer*, *welcke de huydendaechsche moeyten in Hollandt aanrechten.* Ioannis 7, 51. Oordeelt oock onse Wet eenen Mensche, eer sy yan hem hooren, ende bekenne wat hy doet. Zutphen, 1611. 4°.

Van de Volhardinghe der Heilighen, *teghens Mr. Petri Bertij twee vraeghstucken van den Af-val der Heilighen.* 1615. 4°.

Vande Eenicheyt Die de Remonstranten houden met De Gereformeerde Kercken, *ende andere*, *aengaende het stuck der Leere begrepen in de vijf articulen. Beschreven*, *ende tot dienst aller liefhebberen uytgegeven.* I. Corinth. I. vers 10. Ik bidde u Broeders, door den name onses Heeren Jesu Christi, dat ghij alle

eensints spreect, ende dat gheen twedracht onder u en zij; maer weest vereenicht in eenen sin, ende in een ghevoelen. Zutphen, 1616. 4°.

Litteratuur: v.d. Aa a.w.i.v. - de Chalmot a.w.i.v. - Glasius *Godg. Ned.* i.v. - J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Neder-*

landen, blz. 201, 204. - Joh. Lomejeri Zutphaniensis *Dierum Genialium*, *Sive Dissertationum Philologicarum. Decas Secunda.* Zutph. CI□I□CXCVI. p. 24-27. - B. Glasius, *Geschiedenis der Nation. Synode in 1618 en 1619 gehouden te Dordrecht.* II, blz. 2 (noot), 16, 40, 107, 121, 268, 286. - N. Hinlopen, *Historie van de Nederlandsche Overzetting des Bijbels*, 2e dr. blz. 80, 157, 159, 164, Bijlagen blz. 125, 143, 146, 156. - G. Baudartius, *Memoryen ofte Cort Verhael Der Gedenck-weerdichste so kercklicke als werltlicke Gheschiedenissen van Nederland*, *Vranckrijk*, enz. 2de bk. blz. 25; 8ste bk. blz. 21; 9de bk. blz. 5. - G. Brandt, *Historie der Reformatie*, II blz. 177; III blz. 27, 53, 233, 601, 653, 654, 655, 660. - L. Knappert, *Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk gedur. de 16e en 17e eeuw*, blz. 119, 127, 198. - Reitsma en van Veen, *Acta* III, IV, V, VI (reg.) - W.P.C. Knuttel, *Acta der Partic. Synoden v. Z.-Holland*, 1621-1700, I. blz. 40, 237, 251, 252,473. - J.W. te Water, *Kort Verhaal der Reformatie van Zeeland*, blz. 199 noot. - M.W.L. van Alphen, *Nieuw Kerk. Handboek*, jrg. 1903, Bijl. U, blz. 167. - *Album Studiosorum Academiae Lugd. Bat.* MDLXXV-MDCCCLXXV. p. 271. - E.J.W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius*, *zijn leven en werken*, blz. 49. - L.H. Wagenaar, *Van Strijd en Overwinning*, blz. 243 vv., 283, 300, 305, 313, 329, 334, 354, 366, 377, 383, 405. - Van Abkoude, *Naamregister van Ned. Boeken*, I dl. 3de st. blz. 54. - W.P.C. Knuttel, *Catalogus van Pamfletten* I. 1. no. 1883, 2299. - Fr. Muller, *Bibl. v. Pamfletten*, no. 1219. - *Kroniek van het Historisch Genootschap*, V. 241. - Kist en Royaards, *Archief voor Kerkel. Geschied.*, III. blz. 659. IV. blz. 144. V blz. 150, 163. - Kist en Royaards, *Ned. Archief v. Kerkgeschied.*, III. blz. 220, IV. blz. 61. - *De Gids*, jrg. 1873, II. blz. 513. - P.J. Wijminga, *Festus Hommius*, blz. 280, 292, 294, 302-305, 315, 323, 324, 327, 379. - *Verslag over den toestand der Koninkl. Bibliotheek* over 1906, blz. 16, no. 9 aldus omschreven in Handschr. 129 D 19: *Officieele Stukken betr. versch. prov. Synoden met die van andere gewesten*, *bijeengebracht door S. Damman*, *en brieven en andere stukken grootendeels betr. de kerk van Gelderland en den persoon van S. Damman*, *bijeengebracht door S. Damman*, 287 blz. van verschillende grootte, 176 stukken, grootendeels origineel.

[Tobias Damman]

Damman (Tobias), afkomstig van Sandwich (Engeland) werd (tegelijk met Cornelius Damman, eveneens ‘Zandwicensis’) onder het Rectoraat van Justus Lipsius, den 30sten September 1587 ingeschreven als theologisch student aan de Leidsche Academie. Eerst diende hij als predikant de gemeente te Vosmaer (Vossemeer) 1593, daarna die te Ovezande (1596). Daar de Classis van Tholen hem niet wilde ontslaan, werd hij zonder getuigschrift door de Classis van Goes aangenomen. Volgens de Acta der Classis Zuid-Beveland veroorzaakte dit vrij groote beweging. Van 1609 tot 1618 was hij voorts predikant te Nieuwerkerk in Duiveland. Als zoodanig verscheen hij in de Provinciale Synode van Zeeland te Veere (Mei 1610), in den coetus extra-ordinaris te Goes (1613) en in de Provinciale Synode te Zierikzee (Oct. 1618). In de Provinciale Synode van Z.-Holland te Gouda (aanvangende 4 Aug. 1620) was hij tegenwoordig als afgevaardigde uit den Briel; door deze Synode werd hij met anderen afgevaardigd naar Schiedam in zake de dimissie van Ds. Swalmius, beroepen van Schiedam naar Amsterdam; het geven dier dimissie was bij de Magistraat op bezwaar gestuit. De afgevaardigden keerden echter onverrichter zake terug.

Van Tobias Damman verscheen een vertaling van een werk van J. Crespin (overl. 1572), boekdrukker te Genève, getiteld:

Den Staet der Kercken, mitsgaders de regieringe en de menschelicke insettingen der Pausen. En oock de bysonderste geschiedenissen dewelcke .... over den geheelen Aertbodem gebeurt zijn: ... van den tijde Christi af, tot den tegenwoordigen toe. Waer in .... voor oogen gestelt wort, hoe .... God sijne Kercke tegen alle Ketteren en vijanden van zijn H. Woort, beschermt .... heeft .... nu eerst van nieuws overgeset wt de Franchoysche tale .... Door Tobiam d'Ammanum .... Item, noçh is hier achter bij gevoeght een Tractaet van den Godsdienst en republijcke der Joden, t'sedert de wedercoemste wt de Babylonische gevangenisse, tot op de laatste verwoestinge van Jerusalem. Met Privilegie .... voor 6 jaren. Berghen op Zoom. 1606. 4°.

Litteratuur: Te Water, *Reformatie van Zeeland*, blz. 307, 308, 321. - *Album Studiosorum Acad. Lugd. Bat.* p. 23. - van Alphen *N. Kerk. Handboek.* Jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 140, 143. - Soermans, *Kerk. Register*, blz. 110. - Reitsma en van Veen, *Acta* III, V (zie registers). - Knuttel, *Ned. Bibliographie van Kerkgeschiedenis*, blz. 76, 77.

[Sebastiaan Danckaerts]

Danckaerts (**Sebastiaan**) werd in 1593 geboren te 's Gravenhage en den 4den Sept. 1613 ingeschreven als student in de Theologie te Leiden. Door Bewindhebbers der O.-Indische Compagnie aangezocht om naar Indië te gaan, werd hij in 1615 als Indisch predikant benoemd. In Januari 1616 vertrok hij met het schip Nieuw-Bantam, na in de kerk te Enkhuizen bevestigd te zijn. Acht à negen maanden daarna kwam hij te Bantam aan. Hij bleef er een jaar, en was vervolgens predikant te Amboina (1618-1622). Hier vond hij als ambtgenoot Casper Wiltens, dien hij ook verdedigde in een schrijven aan de Classis van Amsterdam (1619) naar aanleiding van een kwaad gerucht, dat over dezen in omloop was. De inhoud van zijn schrijven werd medegedeeld aan de Classis van Enkhuizen. Te Amboina trad Danckaerts in het huwelijk. Na hersteld te zijn uit een ernstige ziekte, die hem overviel kort na zijn komst aldaar, predikte hij er 's Zondags tweemaal, eens in zijn moedertaal en eens in het Maleisch. Hij gaf er eenigen inlandschen kinderen onderwijs in het Hollandsch, poogde er ook met dit doel scholen op te richten, pogingen, die echter door mislukking gevolgd werden.

In 1622 repatrieerde hij op zijn verzoek. Zijn terugkeer en zijne persoonlijke hoopvolle mededeelingen, die de berichten aanvulden, sinds eenige jaren hier te lande omtrent den stand van zaken in Indië ontvangen, bleven niet zonder uitwerking. Hiertoe droeg bij de gunstige ontvangst ten deel gevallen aan zijn *Historisch ende grondich verhael van den standt des Christendoms in 't Quartier van Amboina* enz. Het werd op gunstig advies van de Theologische Faculteit te Leiden gedrukt, en opgedragen aan de Staten-Generaal, die hem bij besluit van den 26sten Juli 1621 daarvoor dertig gulden toekenden.

Een van de belangrijkste gevolgen van Danckaerts' terugkeer naar het vaderland was dat hij een Kerkorde ontwierp bestemd voor Indië; eigenlijk een poging om de Dordtsche Kerkorde voor Indië pasklaar te maken. Het onderscheid tusschen beide bestond voornamelijk hierin dat aan een kerkelijke vergadering te Batavia het meeste

werd opgedragen wat in het vaderland gedaan werd door de Provinciale Synoden en door de Classen. Danckaerts bezorgde het ontwerp aan de predikanten

te Amsterdam, uit wier midden twee het den 18den October 1623 met Danckaerts zelf aan de vergadering van XVII aanboden.

Daarmede werd tegemoetgekomen aan een bestaand verlangen naar zulk een Kerkorde. De Synode van Hoorn (1623) had zich met het denkbeeld ingenomen betoond en besloten dat, in verband met Danckaerts' op handen zijnde terugkeer naar Indië, de Deputati Synodi van Noord. en Zuid-Holland Danckaerts zouden helpen zulk een concept-orde voor Indië op te stellen.

De H.H. XVII talmden met hun onderzoek. Uit de Resolutiën hunner vergaderingen blijkt zelfs niets van eenige approbatie dezer Kerkorde. Inmiddels vertrok Danckaerts in 1724 weer naar Indië met een concept van de spoedig gereed gereed gekomen Kerkorde, hem medegegeven om ginds provisioneel gebruikt te worden, totdat van regeeringswege nader orde op de kerk in O.-Indië zou worden gesteld.

Van 6 Aug. tot 27 Oct. 1624 werd in het kasteel Batavia na Danckaerts' terugkeer een kerkelijke vergadering gehouden, door hem zelf gepresideerd, waar ook de zaak van de Kerkorde besproken werd. Het concept werd behandeld alsof het officieël uit het vaderland was toegezonden. De Gouverneur-Generaal, die bij de zittingen zich liet vertegenwoordigen door twee leden van den Raad van Indië, maakte er echter bezwaar tegen, dat alleen nog het gevoelen van de N.- en Z.-Hollandsche Synoden gevraagd werd omtrent de in de vergadering te Batavia voorgestelde wijzigingen. Hij stond slechts toe dat deze Kerkorde ‘provisioneel, tot nadere ordre en behoorlycke ratificatie van Nederlant sal achtervolgt en gebruyckt werden’, en wel om deze reden dat zij alleen ‘bij de Gedep. der S. en N.-Hollandsche Synode geraamt bij deselve ongeteyckent, zonder autentique approbatie’ was overgezonden. De verwikkelingen, die te voorzien waren als gevolg van de wijze, waarop deze Kerkorde in Indië was geïmporteerd, bleven ook in het vaderland niet uit: de provinciën voerden er onderling strijd over. In Indië ontstond door het gebeurde een eigenaardige toestand: men had er nu een Kerkorde van uit het vaderland ingevoerd en door den Gouverneur-Generaal voorloopig goedgekeurd. Maar zou zij van *blijvende* kracht zijn, dan moest blijken dat zij in Nederland door de bevoegde kerkelijke autoriteiten was ontworpen en goedgekeurd. Het bewijs daarvan bleef echter uit; men vernam daarentegen van den strijd, die er in het vaderland over werd gevoerd. Dit veroorzaakte een toestand van onzekerheid.

Na zijn terugkeer in Indië werd Danckaerts beroepen te Batavia. Met hem kwam aldaar Ds. Justus Heurnius, terwijl hij er ook later gedurende een aantal jaren Abr. de Roy als ambtgenoot had.

Niet het minst heeft Danckaerts nuttig werk verricht door de uitgave van een Maleisch woordenboek, een vertaling van het ‘Cort Begryp’ van Marnix van St.-Aldegonde (1623), van den Catechismus en van een paar der liturgische formulieren: dat tot inzegening des huwelijks en tot bediening van den H. Doop. Nog twintig jaren na zijn dood werd te Amboina verklaard dat men er aan Danckaerts' Catechismus boven den in 1653 verschenen Catechismus van Ds. Roman de voorkeur gaf, omdat het Maleisch van den eerste beter verstaanbaar was. Bovendien leverde Danckaerts een Maleisch alphabeth-boek. Voor dit werk viel hem een vereering ten deel van ‘veertig ponden vlaems’, behalve een vereering door hem reeds in Zeeland genoten.

Van deze gedrukte vertalingen van Danckaerts werden van de leerboekjes

10.000 en van de woordenboeken 1000 exemplaren noodig geacht. In de reeds genoemde kerkelijke vergadering in het kasteel Batavia werd besloten den door Danckaerts overgezetten Maleischen Catechismus, na zorgvuldige correctie door de vergadering in de kerken en scholen van Indiè in te voeren.

Ook werd aan Danckaerts met Heurnius en de Harde opgedragen een revisie van van Hasels Bijbeloverzetting; de revisie werd geleverd door Heurnius in 1646 en 1651. De verbetering schijnt tegengehouden te zijn doordat blijkens een schrijven van Antonie van Diemen aan Bewindhebbers der O.-I. Compagnie Danckaerts 'al te zeer geaffronteert zou worden, bij aldien men zijn translaten verwierp'.

Met Heurnius werd hij voorts gecommitteerd om de scholen te visiteeren.

Van Troostenburg de Bruyn (*De Herv. Kerk in Ned. O.-Indië onder de O.-I. Comp.* blz. 217) noemt Seb. Danckaerts als eersten leeraar op de Aroë- en Key-eilanden in 1630; dit doelt blijkbaar op een kerkelijke bezoekreis, die hij derwaarts deed.

In het daaropvolgende jaar werd hij, als de Maleische taal machtig, 'tot redres van de kercklycke saecken' naar Amboina afgevaardigd als geleend predikant 'omme als hebbende goede ervaringe ende kennisse van de geleegenheyt ende kerckenzaecke in Amboyna, de Gemeente aldaar soo in Generale als particuliere saecken den Godesdienst ende bevoorderinge van de kristelycke religie betreffende voor den tijt van 5 à 6 maenden te bedienen'. Den 10den Maart daarheen vertrokken, was hij echter reeds den 12den Juli d.a.v. te Batavia terug, waar hij verslag uitbracht van den toestand van de gemeente en de scholen ginds aangetroffen.

Den 16den December 1631 presideerde hij de op last van den Gouv.-Generaal bijeengeroepen buitengewone Kerkeraadsvergadering te Batavia, waar gehandeld werd over het besluit dat alle kerkelijke vergaderingen door twee gecommitteerden van de Overheid zouden worden bijgewoond. Nog denzelfden dag ging hij met Heurnius namens den Kerkeraad aan den Gouv.-Generaal berichten dat de Kerkeraad de gecommitteerden niet kon toelaten, en tevens met denzelfde een tuchtzaak in de gemeente van Batavia bespreken, waarin de Overheid tegenover den Kerkeraad stond.

Intusschen had hij den 4den October van datzelfde jaar ontslag aangevraagd, dat hem evenmin verleend als geweigerd werd, omdat men hem om zijne groote verdiensten voor de Kerk ongaarne wilde missen.

Den 3den April 1634 overleed Danckaerts te Batavia na een ziekte, die hem in Augustus van het voorafgaande jaar had aangetast. In de rij der Indische predikanten was Danckaerts een man van beteekenis, maar hij vond bij alle waardeering, ook heftigen tegenstand, en dat niet alleen omdat men hem gestreng optreden verweet tegen wat in zijn oog afgoderij en duivelsdienst was; maar men ergerde zich ook aan zijn weelderige huishouding en dat hij zich meer bezighield met koopmanschap dan met zijn ambt. Op dit laatste punt verdedigde hij zich door de bewering dat hij zulks aan zijn vrouw moest toestaan om rond te komen. Daartegenover blijkt uit andere gegevens dat hij een fraaien tuin bezat buiten Batavia aan de Zuidzijde (in 1629 door de Mataramsche troepen verwoest), dat hij voor een aanzienlijke som zijne huizen te Batavia verkocht heeft; dat hij gelden uitzette enz. Later weer werd hem verweten dat hij onrechtmatig in foelie en nagelen gehandeld en gesmokkeld zou hebben. Zijn vrouw zou volgens hem hiervan de schuld hebben gedragen; reeds vóór haar huwelijk stond zij niet gunstig bekend. Niettemin ontging hij van de burgerlijke en kerkelijke

Overheid zijn straf niet. Zeker heeft Danckaerts' levenswijze niet gediend om de Overheid gunstig jegens de predikanten te stemmen; maar bij het beoordeelen van hem zijn vaak voorbijgezien de tijd waarin en de omstandigheden waaronder hij leefde. Zijn huwelijk op Ambon gesloten met een Inlandsche prinses schijnt aan de Compagnie geen aanstoot gegeven te hebben.

Van zijn hand verscheen:

Historisch en grondich verhael van den Standt des Christendoms in 't Quartier van Amboina, *mitsgaders van de hoope ende apparentie eenigher reformatie ende beternisse van dien.* 's Grav. 1621. 4°. (Verkort herdrukt in de 'Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van N.-Indië'. 1859) Nieuwe Reeks II, blz. 105).

[S.D.] *Adjaran dalam jang*, etc. (vert. van het 'Cort Begryp der chr. rel.' van Marnix v. St. Aldegonde).

Katechismus allan Adjaran derri agamma christaon. 's Grav. 1623. 8°.

Vocabularium ofte Woord-boeck, *naer ordre van de Alphabet in 't Duytsch-Maleysch ende Maleysch-Duytsch. Alsmede eenige grammaticale observatien.* 's Grav. 1623. (Herziening van het 'Nederd. Maleisch Woordenboek' van Ds. Caspar Wiltens). In 1631 in het Latijn vertaald en te Rome uitgegeven. Opnieuw op verzoek van den Kerkeraad te Batavia uitgegeven te Amsterdam onder den titel: *Vocabularium ofte Woordenboek naar order van 't Alphabeth*, *in 't Duytsch en Maleys. Eertijdts gecomponeerd en uyt-gegeven door den Eerw. D. Casparum Wiltens*, *ende Sebastianum Danckaerts. Ende nu (met meer dan drie duysent so woorden als manieren van spreken) vermeerdert uyt de schriften van Jan van Hasel ende Albert Ruyl* door Justum Heurnium. In 1677 en 1708 nogmaals vermeerderd en verbeterd uitgegeven.

Litteratuur: van der Aa a.w.i.v. - C.A.L. van Troostenburg de Bruyn, *De Hervormde Kerk in Ned. O.-Indië onder de O.-I. Compagnie.* (1602-1795) reg. - Dezelfde, *Biographisch Woordenboek van O.-Indische Predikanten*, i.v. reg. en daar genoemde bronnen. - P. Hofstede, *O.-Indische Kerkzaken*, I blz. 45 vv., II blz. 173, 192. - Ypey en Dermout, *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk*, II, blz. 317 (aant.) - L. Knappert, *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk*, *gedur. de 16e en de 17e eeuw*, blz. 220, 223. - J.R. Callenbach, *Justus Heurnius*, *eene bijdrage tot de geschiedenis des Christendoms in Ned. O.-Indiè*, reg. - C.W.Th. van Boetzelaer van Dubbeldam, *De Gereformeerde Kerken in Nederland en de Zending in Oost-Indië in de dagen der O.-I. Compagnie*, reg. - J.D. de Lind van Wijngaarden, *Antonius Walaeus*, blz. 196. - W.P.C. Knuttel, *Acta der Particuliere Synoden van Z.-Holland*, I blz. 121; IV blz. 508, 546. - Fr. Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, III, st. I, blz. 36-57; IV, st. II, blz. 8, 12, 13, 15, 17, 114, 115, 125. - J.J. de Hollander, *Handleiding bij de beoefening der Maleische Taal en Letterkunde*, 6e dr. herz. en aangev. door R.v. Eck, Breda 1893, blz. 380. - *Kroniek v.h. Histor. Genootschap te Utrecht*, IV 1848, blz. 234. -

De Navorscher. XI, blz. 368; XII, blz. 82. - G.D.J. Schotel, *Geschiedenis v.d. oorsprong, de invoering en de lotgevallen van den Heidelbergschen Catechismus*, blz. 280. - *Catalogus der Bibliotheek van de Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden*, Eerste Dl., 2de afd. blz. 49. - *Catalogus van Boeken in N.-Nederland*, ed. Nijhoff, 1911, V. kol. 21, VI. kol. 239. - *Archief voor de Geschiedenis der Oud-*

Hollandsche Zending, I. 1, 69, 70, 73; II. 3, 66, 69, 185, 198, 200; V. 129, 143, 144, 177, 172, 218; VI. 96-101, 137, 149, 326. - *Mededeelingen vanwege het Ned. Zendelinggen.*, II, blz. 286 v.v. - J.J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix Heer van St. Aldegonde*, *Godsd. en Kerkel. Geschriften* in 'Werken der Marnix-Vereeniging'. Derde dl. p. XXX-XXXII. - G.J. Vos, *Amstels Kerkelijk Leven van de eerste zestig jaren der Vrijheid*, blz. 195 v., 201, 202, 271.

[Casparus Danckerts]

Danckerts (**Casparus**) ontving zijn opleiding bij Joannes Naeranus, Remonstrantsch predikant te Oudewetering, aan wien door Curatoren van het Seminarium den 4den September 1669 was opgedragen in zijn plaats op te richten 'uyt naem van de E. Societeyt een School, als Rector, om de jonge luyden, welcke nog vrij ongeoeffent sijn in Linguis Latina et Graeca, in de Philosophia en Historiis te oeffenen soo ver, dat sy met goede vruchten de lessen van den Professor in Theologia souden konnen aanhooren', een maatregel voorloopig voor een jaar genomen, maar later door de Broederschap ad vitam bevestigd. Tevens werd bepaald 'dat Ds. J. Naeranus syn discipel Casparum Danckerts sal gebruicken als Conrector.' In de Vergadering der Remonstrantsche Broederschap van Aug. 1671 werd van de school als van het '*Gymnasium* der Societeit' gesproken. In 1673 vroeg Naeranus verlof Danckerts somtijds voor zich te laten prediken. In November van dit jaar werd Danckerts uitgenoodigd gedurende twee maanden te Amsterdam te komen om het theologisch onderwijs van Prof. van Limborch te volgens 'ten einde er orde op zijn examen zou mogen gesteld worden'. Het examen werd echter sterk vertraagd; het had pas in Maart 1677 plaats; hij werd tot proponent aangenomen, 'doch soo, dat hij zich zelve sal evertueeren, om binnen weynich weecken zijn bedeestheyt te ooverwinnen en alsoo als Proponent in dienst van de Societeyt te konnen gebruickt worden'.

Na het vertrek van Danckerts geraakte de kweekschool van Naeranus geheel in verval. Laatstgen. overleed 4 Dec. 1679. Tijdens zijn ziekte had Danckerts, die inmiddels zijn schoonzoon was geworden, met een der Amsterdamsche predikanten eenigen tijd om de veertien dagen te Oudewetering gepredikt. In den winter van 1680 kwam hij als proponent te Kampen, waar de Remonstrantsche gemeente van tijd tot tijd op verschillende wijze door predikanten en proponenten bediend werd. In de Vergadering der Broederschap van Mei 1681 klaagde Danckerts over ongelijk, hem bij het beroep van een ander proponent aangedaan; daarna werd hij op verzoek van Kampen, als satisfactie aan deze gemeente als leeraar toegestaan, onder beding dat hij, evenals anderen, zich moest tevredenstellen met hetgeen de gemeente boven het proponentstractement kon opbrengen, maar met toekenning van het recht om elk wettig beroep naar elders op te volgen. Dit werd den 19den Aug. besloten. Spoedig echter bleek dit tractement onvoldoende, waarop aan Danckerts zijn volle tractement uit de kas der Societeit werd toegelegd met de bepaling dat Kampen rekening zou doen aan den Boekhouder der Societeit en na Danckerts geen recht op een eigen predikant zou hebben.

In 1684 vertrok hij naar Zwammerdam, welke gemeente sinds 1681 met die van Boskoop gecombineerd was. In den winter van 1694 werd hij voor Boskoop geholpen door den proponent, die te Gouda assisteerde, en twee jaren later werd hij wegens

zwakheid en ouderdom geheel van den dienst in de gemeente ontslagen. In 1716 emeritus geworden, overleed hij in 1719 te Rotterdam.

Hij schreef een *Historia Reformati Belgii*, *ministrorumque Sacrorum*, *qui Remonstrantes vocantur;* 2 tomi. Liber scriptus ab eo aetatis anno 78, cf. Tom. 2 non procul a fine. (Loopend tot op de eerste vervolgingen). Dit handschrift, meer apologie dan historie bevattend, werd in 1737 door den hoogleeraar van Cattenburch aan Curatoren van het Seminarium overgegeven, maar is nimmer in druk verschenen.

Na den dood zijner eerste vrouw, hertrouwde hij met Adriana Zwaerdecroon, (dochter van Petrus Zwaerdecroon, Med. Doctor te Rotterdam), welke kinderloos overleed.

Van zijn hand verscheen:

Virtus Triumphans Illustrissimi Herois D.D. Petri Grotij, *Olim ad Reges Galliae en Sueciae Legati*, *aliisque Splendidis in Patria Munijs Summa et Fide*, *et Prudentia perfuncti*, *Boni Civis*, *Patris Patriae*, *Per varios Labores*, *Discrimina et Casus*, *portum Immortalitatis ingressi.* Roterodami, MDCLXXVIII, 4°. Van dit gedicht verscheen, bij denzelfden uitgever (Isaak Naeranus) een vertaling door J. Oudaan: *De Zegepralende Deugd Van den doorluchtigen Heere De Hr. Pieter de Groot*, *wijlen Gezant aen de Koningen van Vrankryk en Zweden En door heerlijke Staatsbedieningen in zijn Vaderland*, *met de hoogste Trouw Wijsheyd en Lof bekleed*, *Goed Burger*, *Vader des Vaderlands; Door veelderleye toevalligheyd*, *arbeyd en gevaar*, *ter haven der Onsterffelijkheyd ingebracht. Uit C. Dankers Latijn vertaalt.* Rott. MDCLXXVIII. 4°.

Danckerts gaf voorts een vertaling van van Limborchs ‘Theologia Christiana’ onder den titel: *Christelijke Godgeleerdheid van Philippus van Limborch*, *Hoog-Leeraar der H. Godgeleerdheid onder de Remonstranten. Tot oeffening der Godzaaligheid*, *en bevordering der Christelyke Vreede byzonder aangeleid.* 3 dln. Amst. MDCCI, MDCCII, MDCCIII. 4°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap.* Tweede dr. (uitg. Dr. H.C. Rogge en Dr. B. Tideman Jz.), blz. 22 vv., 146, 149, 152, 160, 381, 448. - Chr. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, II. blz. 271. - *Catalogus der Boeken en Handschriften v.d. Biblioth. der Remonstr. Gem. te Amsterdam*, blz. 78, No. 75, zie ook No. 76. - W.P.C. Knuttel, *Catalogus v.d. Pamfletten-Verzameling*, *berust. in de Koninkl. Bibl.* 2de dl. 2de st. 1668-1688. No. 11634, 11635, - *De Navorscher*, IV, Bijbl. p. LXXVIII, LXXX.

[Lambert Daneau]

Daneau (**d'Aneau**) **(Danaeus**) (**Lambert**) was Franschman van geboorte, gesproten uit een aanzienlijk Roomsch geslacht, maar verdient onder de Protestantsche vaderlanders vermelding, omdat hij ook hier vertoefd en zijn invloedrijk licht heeft laten schijnen.

Omstreeks 1530 geboren te Beaugency-sur-Loire ontving hij voorbereidend onderwijs te Orleans, en werd daarna gezonden naar Parijs, vanwaar hij na vijf à zesjarige studie, in 1552 naar Orleans terugkeerde. Hier genoot hij van 1553-1557 onderwijs van Anne du Bourg. Tot tweemalen toe dong hij er vruchteloos mede naar

vacante professorale leerstoelen. Zijne studiën voltooide hij te Bourges, waar hij den 8sten Januari 1559 den graad verwierf van Doctor in de Rechten. Aldaar vernam hij ook dat zijn vroegere leermeester Anne du Bourg, die den beginselen der Reformatie was toegedaan, den marteldood had ondergaan. Deze gebeurtenis drong

hem er toe openlijk voor de Reformatie te kiezen, waarvoor hij een der voorname kampioenen is geworden.

Van het begin van 1560 vertoefde hij weder te Orleans. Maar omstreeks Maart van datzelfde jaar vertrok hij naar Genève, om er de Reformatie beter te leeren kennen. Het verblijf daar werkte nog meer uit: onder invloed van Calvijns voorlezingen ging hij over tot de studie der Theologie. Van 1561 tot 1572 diende hij als predikant de vrij aanzienlijke gemeente te Gien nabij Orleans. In die jaren is hij volgens eigen getuigenis ‘meer dan zevenmaal verjaagd, teruggeroepen, veroordeeld, vrijgesproken, zwervende’ geweest. De St.-Bartholomeusnacht deed met anderen ook Daneau, met achterlating van zijn bibliotheek en zijn fortuin, de wijk nemen naar Genève, hoewel hij ook daarna nog enkele malen te Gien is geweest.

Eerst bediende hij toen achtereenvolgens twee gemeenten nabij Genève. In 1574 werd hij predikant en hoogleeraar te Genève zelf, waar hij in het bijzonder bevriend was met Th. de Beza.

Inmiddels sloegen Curatoren der Leidsche Hoogeschool op hem het oog. Na een vergeefsche poging twee jaren te voren waagden zij er in 1581 andermaal een, ditmaal met gunstig gevolg. Beza's invloed, dien zij daarbij te hulp riepen, werkte ditmaal mee om Daneau tot aannemen te bewegen, hoezeer ook eerstgenoemde zijn heengaan beschouwde als een offer voor zichzelf en voor de Universiteit te Genève. Zijne benoeming werd hem overgebracht tegelijk met een geschenk in goudstukken namens de Curatoren uit erkentelijkheid voor het feit dat hij een zijner vele werken, in 1580 verschenen, had opgedragen aan Burgemeesters van Leiden. Toentertijd was een buitengewoon hoogleeraar, Hubertus Sturm, aldaar belast met het onderwijs in de Theologie.

Nadat hem den 16den Januari kosteloos het burgerschap van Genève was geschonken gaf de Magistraat dier stad aan Daneau den 8sten Februari 1581 zijn dimissie, en den 13den Maart d.a.v. kwam hij met zijn gezin te Leiden. Hier werd hij tevens predikant bij de Waalsche gemeente.

Zijn verblijf te Leiden is echter van korten duur geweest. Reden hiervan was vooral een geschil, waarin hij gewikkeld werd met de Stedelijke Regeering en den Leidschen predikant Caspar Coolhaas betreffende het recht der verkiezing van ouderlingen en diakenen; de Magistraat voelde zich in dit opzicht door Daneau miskend; straks nam dit geschil breeder omvang aan, en ging het over het wezen der Kerk zelf en het recht der Overheid tegenover haar. Onder invloed van wat hij te Genève gezien en gehoord had, duldde hij geenerlei inmenging van de Overheid in de godsdienstige aangelegenheden der Kerk.

Daar Daneau bij de studenten een man van gezag was, kozen deze zijn partij tegenover Coolhaas, en uit hun midden werd tegen een van diens ambtgenooten, van Brakel, een beschuldiging wegens onrechtzinnigheid bij den Kerkeraad ingediend. Schotschriften verschenen in menigte. De geheele Hoogeschool werd in den twist gemengd. De Overheid nam het voor Coolhaas op en diende tegen de studenten een aanklacht in bij Rector en Senaat der Academie. Daneau trad daarentegen voor hen in de bres en bood aan, in tegenwoordigheid van den Frins en de Staten Coolhaas' onrechtzinnigheid uit diens geschriften aan te wijzen. Op de Nationale Synode te Middelburg (1581) behoorden Daneau niet alleen onder de aanwezigen, maar zijn optreden oefende ook invloed op hare besluiten en hij bracht er volgens zijn eigen

getuigenis zijn tegenstander tot zwijgen. Coolhaas werd door de Synode in het ongelijk gesteld en in 1582 door de Synode van Haarlem afgezet.

Intusschen liep de maat voor Daneau over. De Magistraat beklaagde zich bij monde eener commissie uit zijn midden bij den Senaat over zijn optreden, dat zij vergeleek met een nieuwe Inquisitie, waaraan men zich nimmer zou onderwerpen.

Diep verontwaardigd diende Daneau eind Februari 1582 zijn ontslag als hoogleeraar in. Hoe gaarne de Prins hem voor de deerlijk geschokte Universiteit had behouden bleek wel uit zijn gezegde: 'Daneao absente Theologicam scholam desertam fore'. Maar het mocht niet baten. Het besluit stond vast, en in Mei vertrok hij van Leiden.

In 1582 was hij ook in conflict geraakt met Coornhert over een anoniem geschrift 'Van de uterlicke Kercke Godts', door Daneau aan Coornhert toegeschreven, omdat daarachter een brief van laatstgenoemde (buiten diens weten) geplaatst was. (Zie hieronder bij Sepp, *Drie Ev. dienaren* enz. t.a.p. en *Het Protest. Vaderland*, i.v. *Coornhert.*)

Na zijn vertrek uit Leiden wist men Daneau op weg naar Frankrijk te Gent over te halen, om in die stad het predikambt te aanvaarden en tevens het hoogleeraarschap aan het pas opgerichte Athanaeum.

Maar een jaar later reeds verliet hij ook deze stad, en daarmee de Nederlanden, om er nooit weder te keeren.

In Frankrijk was hij vervolgens Hoogleeraar aan de Universiteit te Orthez, bij wier verplaatsing hij medeging naar Lescar (1591). Ten slotte diende hij van af 1593 de Gemeente te Castres als predikant en doceerde er aan de Theologische School. Den 11den Nov. 1595 overleed hij. Hoewel hij niet op één lijn kan geplaatst worden met een Calvijn, een Beza, tot wier leerlingen hij het zich een eere rekende te behooren, staat hij toch vooraan onder de theologen van den tweeden rang. Man van stoere werkkracht en ijver was hij tevens een logisch denkend, min of meer scholastisch redeneerend theoloog. Calvinistisch was hij in alles: in zijn religieuze, zijn dogmatische, zijn kerkrechtelijke, zijn politieke beschouwingen. Uit zijn optreden sprak een vast geloof en vrome zin. Zwak van lichaam, gelijk ook zijn beeltenis uitwijst, was hij sterk van geest. Hij stond zijn man en vreesde geen consequentie, waarbij hij niemand ontzag. Van heftigheid en scherpheid hebben zijn vele vijanden hem niet altijd zonder reden beschuldigd.

Johannes Fontanus noemde hem in een brief aan den Graaf Jan van Nassau (zie Gr. v. Prinsterer, *Arch.* etc. hieronder) den voornaamsten theoloog van deze landen. Voor de Ethiek heeft Danaeus een veel geroemd handboek gegeven in zijn *Ethices Christianae libri tres*, waarin hij er zich echter evenmin als zijn voorgangers uit de dagen der Reformatie vrij van hield de opvatting van het zedelijk leven en de juiste begrippen van de onderscheiden deugden uit de Heidensche wijsgeeren, zooals Aristoteles te putten. Hij behandelde de plichtenleer naar den Decaloog. Vooral hierdoor heeft hij beteekenis, dat hij het eerst de Ethiek afzonderlijk behandeld heeft.

Daneau is tweemaal gehuwd geweest. (Een zijner zonen, Josias, liet een zoon na: Lambert D., Theol. Doctor, die als predikant verschillende gemeenten in Frankrijk heeft gediend, en later na de herroeping van het Edict van Nantes naar Leeuwarden gevlucht en aldaar in 1699 overleden is). Zijn portret vindt men bij Borgeaud (zie onder Litteratuur), vgl. ook Fr. Muller, *Beschrijvende Catalogus van 7000 Portretten*

N°. 1234-1236, en *Catalogue de la Biblioth. Wallonne*, *deposée à Leyde*, 4e suppl. p. 98.

De werken van L. Daneau, meer dan zeventig in aantal, vindt men omschreven bij P. de Félice *Lambert Daneau* (zie ond. Litteratuur), p. 149-252, en bij L.D. Petit, *Bibliographische Lijst der werken van de Leidsche Hoogleeraren*, blz. 14-33.

Verschillende van zijne werken zijn vertaald in het Duitsch of Engelsch, sommige ook in het Hollandsch. Onder zijne geschriften zijn commentaren op verschillende Bijbelboeken.

Tot zijne standaardwerken behooren:

Ethices Christianae libri tres. - In quibus de veris humanarum actionum principiis agitur: atque etiam Legis Divinae sive Decalogi explicatio, *illiusque cum scriptis Scholasticorum*, *Jure naturali sive Philosophico*, *Civili Romanorum*, *et Canonico collectio continetur*, *Praeterea virtutum*, *et vitiorum*, *quae passim vel in Sacra Scriptura*, *vel alibi occurrunt quaeque ad singula Legis Divinae praecepta revocantur*, *definitiones. - Accessit operi Index locupletissimus et utilissimus.* - Genevae, 1577. 8°. De 7de editie verscheen in 1640.

Lamberti Danaei Opuscula omnia Theologica, *ab ipso authore recognita*, *et in tres classes divisa. - Quid autem in singulis classibus contineatur*, *ea quae Epistolam dedicatoriam sequitur pagina indicabit. Accesserunt operi Indices duo locupletissimi quorum prior rerum et verborum insignium: posterior locorum S. Scripturae ab Authore explanatorum Elenchum continet.* Genevae, 1583. In fol.

2de ed. onder den titel: *Lamberti Danaei*, *In Academia Lugduno-Batava SS. Theologiae Professoris olim celeberrimi*, *Opuscula omnia prout ab ipso authore recensita ac recognita fuerunt. Opus in tres classes*, etc. Genevae, 1654. In fol. Opdracht d° 1 Aug. 1583. *Orthesianae Academiae in ditione Sereniss. Regis Navarrae.* (1625 bladz.) Verdeeld in *didactische*, *exegetische en polemische* werken.

Compendium sacrae Theologiae seu erotemata Theologica, *in quibus totius verae Theologicae Christianae summa breviter comprehensa est. Ad Ecclesiam Evangelicam Monspeliensem.* Monspelii, 1595. 4°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Kok, *Vaderl. Woordenb.* XI. i.v. - *Realencyklopädie für Prot. Theol. u. Kirche.* 3te Aufl. 4. (Art. van G. Bonet Maury). - Jöcher, *Gelehrten-Lexicon*, III, S. 18. - P. de Félice, *Lambert Daneau* (*de Beaugency-sur-Loire*) *Pasteur et Professeur en Théologie 1530-1595. Sa Vie*, *Ses Ouvrages*, *Ses Lettres inédites*, Paris, 1882. - Ch. Borgeaud, *Histoire de l'Université de Genève. L'Académie de Calvin.* Genève. 1900, p. 52, 57, 123, 124s, 127, 132n, 164n, 221-232. - M. Adami, *Vitae exter. Praestantium aliquot Theologorum Elogia*

per J. Verheyden. - P. Burman, *Sylloge Epist.* T.I., p. 31, 88. - W.N. du Rieu, *Lambert Daneau à Leyde.* Notice Historique à l'occasion du 300e Anniver. saire de la Fondation de la Communauté Wallonne de Leyde le 26 Mars 1581. Leyde 1881. (Zie: *Bulletin de la Commission de l'histoire des Egl. Wall.*, I, 69 s., 292 s. - Meursius, *Athenae Batavae*, p. 127-129. - Nicéron, *Mémoires* T. XXVII, p. 21-36. - W. te Water, *Historie der Herv. Kerke te Gent*, blz. 133-135, en Aanhangsel daarop van diens zoon J.W. te Water, blz. 30, 31. - Soermans, *Acad. Register*, blz. 32. - Schotel, D*e Academie te Leiden in de 16e*, *17e en 18e eeuw*, blz. 20, 68, 69, 246. - Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool*, I. blz. 34, 35; II. Toev. en Bijl.

blz. 62, 63. - Ypey, *Geschied. v.d. Kristlijke Kerk in de Achttiende Eeuw*, dl. VIII, blz. 296. - Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, II. n°. 189, § 5. - M.M. Haag, *La France Protestante*, VII p. 192 suiv. - Paul Frédéricq, *L'Enseignement public des Calvinistes à Gand* (in 'Travaux du Cours pratique d'histoire nationale' 1er fasc.) p. 78-82. - D.F. Poujol, *Histoire et Influence des Eglises Wallonnes dans les Pays-Bas*, (Utr. 1902), p. 63, 64, 82, 108, 132. - Kist en Royaards, *Ned. Archief v. Kerkel. Gesch.*, IV. 190 dezelfden, *Archief v. Kerk. Gesch.*, IX. 522. - Groen v. Prinsterer, *Archives ou Correspondance Inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, VIII, 114. - Sepp, *Het Godgeleerd Onderwijs in Ned. gedur. de 16e en 17e eeuw*, I. blz. 43, 57 v.v., II. blz. 398 v.v. - Sepp, *Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming*, blz. 129 v.v., 141, 142, 144 v.v. - Van Proosdij, *Theodorus Beza*, *Medearbeider en Opvolger van Calvijn*, blz. 132, 133 en Bijlagen blz. 334-336; II, A, B.C. - Reitsma, *Geschied. v.d. Herv. en de Herv. Kerk der Nederl.*, blz. 139, 152. - Reitsma en van Veen, *Acta der Prov. en Part. Syn.* I. 93, 103, 111; II. 227. - *Catalogue de la Bibliothèque Wallonne*, *déposée à Leyde*, I. 69; 2me suppl. p. 3, 5, 74; 4me suppl. p. 85. - Knuttel, *Catalogus v.d. Pamflettenverzameling berust. in de Kon. Bibl.* N°. 671, 2081. - Trigland, *Kerkelycke Geschiedenissen*, blz. 183. -*Studiën und Kritiken*, 1850. S. 22 flg. - Hartog, *Geschied. v.d. Predikkunde*, 2de dr. blz. 33. - Knappert, *Geschied. v.d. Nederl. Herv. Kerk gedur. de 16e en 17e eeuw*, blz. 30, 90, 100, 190. - A.A. van Schelven, art. *Danaeus*, in: Molhuysen en Blok, *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek* en in *Ned. Archief v. Kerkgesch.* (red. Dr. F. Pijper) N. Serie, VIII, 194, 199. - J.D. de Lind van Wijngaarden, *Ant. Walaeus*, blz. 172, 185. - J. Hania, *Wernerus Helmichius*, blz. 302. - *Werken der Marnix-Vereeniging* S. III, Dl. IV, blz. 26, 31 v.v. - H.Q. Janssen, *Catalog. v.h. Oud-Synod. Archief*, blz. 51, III. Z.-Holl. 35, II. 59. - P.J. Muller, *Handboek der Dogmatiek*, blz. 22, 62. - A. Kuyper, *E Voto Dordraceno*, III, 351. - H. Heppe, *Christelijke Ethiek* (uitg. A. Kuhnert, vert. Dr. J.H. Gunning JHz.) blz. 35. - L. Lemme, *Christelijke Ethiek* (form. bewerk. v. Dr. G. Vellinga), blz. 735, 874. - K. Dijk, *De Strijd over Infra- en Supralapsarisme in de Geref. Kerken v. Ned.*, blz. 59. - J.J. van Baarsel, *William Perkins*, *eene bijdrage tot de kennis der religieuse ontwikkeling in Engeland ten tijde van Koningin Elisabeth*, blz. 172, 205. - *Catalogus van Boeken in Noord-Nederland verschenen van den vroegsten tijd tot op heden* (uitg. v.d. 'Vereen. t. bevord. v.d. belangen des boekhandels'), IV, 91, 164. - W.P.C. Knuttel, *Balthasar Bekker*, *de bestrijder van het bijgeloof*, blz. 220.

[Petrus Dathenus]

Dathenus (**Daten, Daeten, Daets) Petrus**, geboren in 1531 of 1532 in het stadje Berg- of Mont-Cassel nabij Hazebrouck (Vlaanderen), werd op jeugdigen leeftijd monnik in een Karmelieter klooster bij Yperen, en aldaar voor de beginselen der Reformatie gewonnen. Hij legde de monnikspij af, en verkondigde het Evangelie te Kortrijk en misschien ook te Popperingen. De toenemende vervolging, waaraan hij blootstond, deed hem het predikambt er voorloopig aan geven en zich toeleggen op de boekdrukkunst.

Daarop echter wisten uitgewekenen uit Vlaanderen hem te bewegen (1553) naar Engeland over te komen, om daar het Evangelie te prediken. Met ijver legde hij zich

toe op Bijbelstudie, waarbij de regeering van den hervormingsgezinden jeugdigen Eduard VI hem gunstig was, terwijl hij door uitoefening der boekdrukkunst in zijn onderhoud voorzag. De vervolgingen ouder Eduards opvolgster Maria de Bloed-

dorstige deden hem echter met velen de wijk nemen, onder aanvoering van Johannes à Lasco en Marten Micron. Zij kwamen in Denemarken, maar konden het daar niet uithouden vanwege den tegenstand der Lutheranen, zoodat ze verder trokken en zich na een bezwaarlijken tocht in den winter, deels te Emden deels te Frankfort a.d. Main vestigden. In Sept. 1555 werd Datheen door toedoen van à Lasco beroepen tot predikant der Vlaamsche gemeente in laatstgenoemde stad, nadat Marten Micron, toen predikant te Norden bij Emden à Lasco had geholpen in het formeeren der gemeente. Deze kleine gemeente van wel niet meer dan ± 200 zielen heeft hem althans in het eerst van zijn verblijf in haar midden last veroorzaakt. Hij klaagt aanvankelijk over het twistziek en murmureerend volk, aan welks hoofd hij staat. In deze stad, waar hij later ook in Sept. 1556 een persoonlijke ontmoeting heeft gehad met Calvijn, die grooten invloed op zijn verder leven heeft uitgeoefend,[1)] geraakte hij later in heftigen strijd met de kampioenen onder de Lutheranen, die onder aanvoering van Joachim Westphal de Avondmaalsleer der vluchtelingen bij de Overheid in verdenking zochten te brengen. Toch was hij tegenover hen bedachtzaam. In tegenstelling met zijn ambtgenoot te Frankfort, Gaspar van der Heyden, keurde Datheen het goed dat ouders hunne kinderen bij de Lutherschen ten doop hielden, daarbij bewerende aan hunne eigen belijdenis getrouw te blijven. Zelfs spoorde hij daartoe aan. Daarin had hij Calvijn op zijn hand, wiens raad hij had ingewonnen. Een vrijmoedige belijdenis van hetgeen zij in tegenstelling van de Lutherschen geloofden, mocht daarbij niet ontbreken. Ook van R.-Katholieke zijde ondervond Datheen moeilijkheden. Daarbij kwam dat de ballingen door hun meerdere bedrevenheid in sommige ambachten de afgunst opwekten van vele anderen.

In 1557 richtte Datheen tot den Kerkeraad te Emden het verzoek hem een helper toe te zenden. Hij verlangde een steun bij de verdediging zijner geloofsgenooten; de last dreigde voor zijne schouders te zwaar te worden.

Ondanks de pogingen door Datheen aangewend om tot vrede te komen nam de strijd in hevigheid toe. Zelfs de voorspraak door Frederik III van de Paltz en van den Keurvorst van Hessen hield de Stedelijke Regeering niet terug van den maatregel (23 April 1561), waarbij de kerk der vreemdelingen werd gesloten en hun slechts werd toegestaan te Frankfort te blijven wonen op voorwaarde dat zij het Luthersche gevoelen betreffende de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal bijvielen.

Datheen keerde niet, zooals sommigen, naar het Vlaamsche Vaderland terug, noch toog, gelijk anderen, naar Engeland, maar nam met een zestigtal gezinnen de wijk naar het gebied van Keurvorst Frederik III, die hun bij besluit van 13 Juni 1562 het vroegere Augustijnerklooster Frankenthal (nabij Worms) tot verblijfplaats aanbood, waar door de nijvere handen der vluchtelingen weldra een bloeiende stad verrees, die anderen steden van de Paltz op zij streefde. Datheen was de eerste predikant dezer gemeente van uitgewekenen, wier getal door het voortduren der vervolgingen

1) Dat Calvijn zijn leidsman bij uitnemendheid is geworden blijkt wel uit het zestal brieven, dat van hunne correspondentie is overgebleven; ze zijn alle door D. aan Calvijn gericht (zie daarover F.L. Rutgers, *Calvijns invloed op de Reformatie in de Ned.*, blz. 137, 138). Vgl. ook Calvini *Opera Omnia*, *Epist.* 2071, 2238, 2483, 2963, 3777, 3807, 3852, 3871.

in de Nederlanden steeds aangroeide. Weldra kreeg hij een ambtgenoot in Gaspar van der Heijden, die Antwerpen had verlaten. De gemeente te Frankenthal werd de schakel, die de gemeenten onder het Kruis in het vaderland verbond aan de Kerk van de Paltz, en waardoor het aldaar vasten voet hebbende Calvinisme naar de Nederlanden werd overgeplant. Zoo is vooral door haar sterke invloed geoefend op de vestiging der Ned. Geref. Kerk. De groote rol, later door Datheen vervuld in haar midden, was een natuurlijk gevolg van het aanzien, dat hij als eerste predikant der Frankenthalsche gemeente zoowel in de Nederlanden als bij Frederik III genoot.

In April 1564 nam hij door toedoen van den Keurvorst deel aan het twistgesprek te Maulbrunn tusschen de voornaamste Gereformeerde en Luthersche Godgeleerden uit de Paltz en Wurtemberg over *de alomtegenwoordigheid van het lichaam van Christus* gehouden. Aan de schriftelijke polemiek, die deze samenkomst na zich sleepte, nam Datheen geen deel. Hij had een anderen arbeid ondernomen. Niet gelijk op het voetspoor van Thysius en Schoock is beweerd dat aan hem, gelijk aan anderen zou zijn opgedragen de in het najaar van 1561 uitgegeven confessie van Guido de Bray te herzien alvorens deze door de Ned. gemeenten onder het Kruis als kerkelijke belijdenis werd aanvaard.[1)] Maar om de eenheid van de Gereformeerden te bevorderen door uniformiteit te brengen ook in den eeredienst, zijn vermaarde Psalmberijming, die hij opdroeg aan aan alle Nederlandsche gemeenten onder het Kruis, met een voorrede gedateerd den 25sten Maart 1566. In zijn berijming volgde hij, die zelf geen kenner was van de Hebreeuwsche taal, op slaafsche wijze de overzetting van Marot en Beza, bij de Fransche en Waalsche Kerken in gebruik, daar hij met deze de eenheid in eeredienst nastreefde. Zelf erkende hij het gebrekkige van zijne berijming, die hem gemakkelijker was gemaakt omdat er een Duitsche overzetting van Lobwasser verschenen was. De berijming zag het licht onder den titel *De Psalmen Davids ende ander Lofsanghen wt den Francoyschen dichter in Nederlandsche overgheset* .... Datheens berijming was wat haastig bewerkt, evenwel niet, gelijk sommigen hem beschuldigden, door het uitzicht op een groote belooning, die vanwege de Staten zou zijn uitgeloofd. Hoewel hij in de voorrede van zijn berijming verklaarde dat al de Psalmen naar zijn weten ‘noyt bequamelick zijn overgezettet gheweest’, had hij haar toch niet ondernomen ‘om den arbeydt van andere die daarin haer best gedaen hebben, te misprysen’, of om zich op ‘eenige Konst te beroemen’, maar om aan het vurig verlangen van het volk tegemoet te komen. Zijne berijming veroverde dan ook ‘stormenderhand het hart des volks’, wat zeker goeddeels aan Datheens persoonlijkheid is toe te schrijven als ook aan den populairen toon.

Reeds was een gedeelte van Utenhove's berijming verschenen (eenige maanden na Datheens uitgave zag ze in complete editie het licht), maar de duurte der exemplaren leverde bezwaar op, en aanvankelijk voelde men er geen groote behoefte aan, al werd ze gebruikt. Evenals door het werk van Datheen raakte zij op den achter-

1) Na overweging en goedkeuring der door de Bray opgestelde artikelen zouden deze zijn toegezonden o.a. naar Frankenthal aan Petr. Dathenus en Gaspar van der Heyden. Deze waren toen echter nog te Frankfort (vgl. L.A. van Langeraad, *Guido de Bray. Zijn Leven en Werken*, blz. 107-115.)

grond. Toch was ondanks de populariteit van dit laatste Datheens taal in de Oostelijke gewesten een struikelblok voor de verspreiding ervan. Ook schijnt het zingen hier en daar al spoedig eenige moeite te hebben gegeven. Nog in 1566 zagen twee uitgaven van Datheens berijming het licht, te Frankenthal en te Londen; in 1567 o.a. een te Rouaan en een te Delft; in 1568 een te Norwich. Dit bewijst wel dat er vraag naar was. Reeds in 1563 was van zijn hand verschenen een overzetting in onze taal van den Heidelbergschen Catechismus[1)], die echter niet door nauwkeurigheid uitmunt.

Dat Datheen de *samensteller* zou zijn geweest van de Nederl. Geref. liturgie is moeilijk vol te houden, al heeft men hem vroeger algemeen als zoodanig beschouwd. Mogelijk heeft Gaspar van der Heyden, die zich als opsteller doet kennen, het door hem ontworpene aan Datheen ter beoordeeling toegezonden.[2)] Deze nam in elk geval die liturgie op achter zijne Psalmberijming (1566), waarbij ook de Heidelb. Catechismus een plaats vond. De oud-Nederlandsche liturgie van Micron werd door deze nieuwere geheel verdrongen. Reeds twee jaren na hare verschijning werd op het Convent te Wesel het gebruiken van enkele harer stukken verbindend verklaard; straks gebood de synode te Dordrecht (1574) haar te volgen, zooals zij achter de Psalmen voorkwam.

Inmiddels wachtte Datheen op een gunstige gelegenheid om de gemeenten ïn zijn vaderland te mogen gaan opbouwen. Na zich gekweten te hebben van een opdracht van Frederik III als afgevaardigde bij de Geref. kerken in Zwitserland, keerde hij in de Paltz terug (1566) om vervolgens met goedvinden van den Keurvorst aan de dringende aanzoeken uit Antwerpen, Brussel, Gent, Brugge e.a. gemeenten gehoor te geven, en als prediker tot haar over te komen. Zoo betrad hij na langdurige afwezigheid den vaderlandschen bodem, waar door het Verbond der Edelen voor de Gereformeerden betere tijden schenen aan te breken. Door velen werd hij met vreugde ontvangen. Hij predikte onder den blooten hemel in tal van plaatsen, te Maastricht, Antwerpen, Kortrijk, Popperingen, en andere aan voorgangers zoo arme steden en dorpen in W. Vlaanderen, Zeeland en Holland. Zoo verzamelde hij duizenden om zich heen. Vooral echter vertoefde hij te Gent, waar hij in October tegenwoordig was op een synode, die het besluit nam den koning een som van 3 millioen gulden aan te bieden voor het krijgen van religievrijheid, en waar hij ook een in weinige dagen opgetrokken bedehuis inwijdde. In December 1566 presideerde hij eene synode te Antwerpen, waar het besluit werd genomen tegen de Landvoogdes, die voortging de

1) Zie J.I. Doedes, *Nieuwe Bibliographisch-Historische Ontdekkingen. Bijdragen tot de kennis v d. Geschiedenis der eerste uitgaven v.h.N. Test. in de Nederl. taal*, *v.d. eerste lotgevallen der Heidelb. Catechismus in het Nederlandsch*, *en van de oudste drukken v.h. Doopsgez. Martelaarsboek* '*Het Offer des Heeren*'. Utr. 1876, blz. 35 vv. Tevoren had ook Prof. Doedes aangenomen dat de vertaling van Datheen het eerst in 1566 gedrukt was. (*De Heidelb. Catechismus in zijne eerste levensjaren* (1563-1567), blz. 78 vv.).

2) Zie daarover: M.F. van Lennep, *Gaspar van der Heyden* (1530-1586) (proefschr.), blz. 171 v.v. Vgl. ook: J. Ens, *Kort historisch berigt van de Formulieren van Eenigheijt en de Liturgie.* Utr. 1733. blz. 173. - H.J. Olthuis, *De Doopspraktijk der Geref. Kerken in Nederland.* (1568-1816), blz. 134-136.

Gereformeerden te vervolgen, den strijd aan te binden. En nog in datzelfde jaar leidde hij in het Vlaamsche dorp Nieuwkerke eene vergadering van leeraren, waar nadere bepalingen omtrent de uitvoering van dat besluit werden genomen; vervolgens doorreisde hij Vlaanderen om voor dat doel gelden te verzamelen.

Zijn optreden berokkende hem de verbittering van het Hof te Brussel. De Landvoogdes sprak den ban over hem uit, en loofde een hoogen prijs uit aan wie hem levend aan haar overleverde. Met de komst van Alva viel in de naaste toekomst voor de Gereformeerden niets meer te hopen.

Datheen, die inmiddels zich te Antwerpen had opgehouden en naar Vianen en Amsterdam was gereisd om zoo mogelijk Brederode van dienst te zijn, verliet vervolgens het land weer, nadat door de nederlaag bij Austruweel (13 Maart) de hoop op verandering van de toestanden was vervlogen. In het voorjaar van 1567 keerde hij naar Frankenthal terug. Zijn verblijf daar duurde echter kort, want op aandrang van den Keurvorst vergezelde hij spoedig een van diens zonen, Johan Casimir, met een aanzienlijk leger naar Frankrijk, waar opnieuw de godsdienstoorlog was uitgebroken tusschen de Hofpartij en de Hugenoten. De aanvoerders der laatsten zochten hulp o.a. bij Frederik III, die daaraan aldus gehoor gaf. Als krachtig prediker en betrouwbaar raadsman, alsmede om zijn kennis van de geneeskunde, leek Datheen de rechte man om den Paltzgraaf naar Frankrijk te vergezellen. Ook moet hij blijkens de berichten[1)] (in 1568) een groote dienstreis hebben gemaakt naar Zwitserland. Vervolgens bevond hij zich als voorzitter op het Convent te Wesel, den 3den Nov. 1568 geopend; deze bijeenkomst had ten doel een Schriftuurlijke kerkorde te verkrijgen; daar werden de grondslagen gelegd, waarop het bestaan der Kerk in de Nederlanden gevestigd werd. Van de aldaar ontworpen artikelen en hoofdregelen voor de eenparigheid in leer en kerkorde was Datheen de eerste der onderteekenaars.

Daarna keerde hij terug naar Frankenthal. In 1570 bevond hij zich te Heidelberg, waar hij was aangesteld als Hofprediker, welke functie door hem werd vervuld tot den dood van Frederik III (zie hierna). Hier koos hij ook de partij van Ursinus en Beza tegenover den medicus Erastus in zake den kerkelijken ban, dien laatstgenoemde in strijd achtte met Gods Woord. Hoewel hij nooit een twistgesprek met Erastus zelf schijnt gehad te hebben, verklaarde hij diens stellingen niet alleen voor goddeloos, maar ook leidende tot atheïsme. In verband daarmee liet hij zich ook vrij heftig uit tegen Bullinger.

In dien tijd wijdde hij vooral ook zijn krachten aan de invoering van de kerkelijke tucht in de gemeenten van de Paltz. Hoewel zijn taak in dit opzicht niet gemakkelijk werd gemaakt, mocht het hem toch gelukken met den steun van Caspar Olevianus zijn arbeid bekroond te zien.

Van den 18den Mei tot den 19den Juni 1571 nam hij met zes anderen deel aan een twistgesprek met vijftien Anabaptisten, waarbij de Keurvorst in het begin tegenwoordig was. Datheen trad daarbij sterk op den voorgrond, en betoonde er zijn groote bekwaamheid in het disputeeren. Het daar verhandelde zag het licht in een *Protocol*, *dat is de gansche Handelinge des Gesprecks*, *te Frankenthal in den Chuervorstelicker Paltz met dien*, *welcke men Wederdoopers noemt*, etc. 1571.

1) Zie; Tr. Schiesz, *Bullingers Korrespondenz mit den Graubündern*, B. III, n°. 105, 106, 107.

Of Datheen op de synode van Emden in October van dat jaar tegenwoordig is geweest, blijkt niet met voldoende zekerheid[1].

In Aug. 1572 bevond hij zich weer in de Nederlanden, aangesteld door den Prins van Oranje tot Raad en Commissaris, om in diens naam de kerkelijke goederen, die door het vertrek van priesters en monniken onbezorgd waren gebleven, onder het beheer van de Geref. Kerk te brengen, tevens met volmacht om zich met diens goedvinden dit beheer aan anderen op de dragen. Ingevolge die opdracht bezocht hij Zierikzee en Naaldwijk. Hij stond met zijne adviezen den Prins trouw ter zijde, en werd door dezen en diens beide broeders, Jan en Lodewijk van Nassau, zeer gewaardeerd, hetgeen blijkt uit een brief van 's Prinsen Hofprediker Jean Taffin, gedateerd den 26sten Juli 1575, aan Arnoldus Cornelii, predikant te Delft[2].

Daarna keerde hij terug naar Heidelberg; maar reeds in 1573 begaf hij zich weer naar de Nederlanden met een opdracht van Graaf Jan van Nassau aan den Prins. Kort echter was ook ditmaal zijn verblijf; zoowel de Keurvorst als diens zoon Johan Casimir wilden hem op den duur niet missen, wat vooral bleek toen hij in 1575 beroepen werd tot Hofprediker van den Prins te Delft, maar bedanken moest.

Zijn verblijf in Oct. 1573 te Dordrecht, waarschijnlijk in het belang van den Prins, werd door de regeering der stad zoozeer op prijs gesteld, dat ze voor hem een kostbaren maaltijd liet aanrichten.

In 1574 wilde de Landgraaf Lodewijk van Hessen een vernieuwde poging wagen om de Lutherschen en Gereformeerden tot elkander te brengen en daartoe een samenspreking doen houden van beider vertegenwoordigers, maar de Keurvorst, door ondervinding geleerd, achtte zulk een bijeenkomst nutteloos. In verband daarmee gaf deze aan Datheen een opdracht aan den Landgraaf; dit had echter geen resultaat.

In Dec. 1576 vergezelde Datheen opnieuw den Paltzgraaf Johan Casimir bij een tweeden krijgstocht, ondernomen ter bescherming van de Hugenoten. Ook ditmaal keerde de Paltzgraaf onverrichter zake terug; Catharina de Medicis wist de Roomschgezinden die zich onder den Hertog van Anjou aan de zijde der Hugenoten geschaard hadden, met den Koning te verzoenen en de leiders der Protestanten met schoone beloften tevreden te stellen.

In datzelfde jaar had inmiddels in den Paltz een groote ommekeer plaats gehad: Frederik III was den 26sten October gestorven en zijn zoon Lodewijk VI, die overtuigd Lutheraan was, nam alras maatregelen om den Lutherschen eeredienst te herstellen; daarbij ontzette hij het meerendeel der Gereformeerde predikanten uit hun ambt, ook Datheen. Zij vonden een toevlucht bij Johan Casimir, aan wien een gedeelte van zijns vaders gebied als erfdeel was toegewezen, en die ook hierdoor als hun verdediger optrad, dat hij in 1577 de Gereformeerde Kerken in Zwitser-

1) 's Gravezande (*Twee honderd jarige Geschiedenis van het Synode te Wezel*, blz. 121 noot) meent het te mogen vaststellen: maar uit de lijst van onderteekenaars blijkt het niet, al komt Datheens naam in de Acta voor. (B. van Meer, *De Synode te Emden.* 1571. Proefschr., blz. 151).

2) Afgedrukt bij H.Q. Janssen, *Petrus Dathenus. Een blik op zijne laatste levensjaren* enz., blz. 104, 105.

land, Engeland, de Nederlanden, Hongarije en Bohemen opriep tot een vergadering te Frankfort, die zou aanwijzen, dat de verschillen tusschen Lutherschen en Gereformeerden minder beteekenden dan hun overeenstemming in belangrijke leerstukken. Deze bijeenkomst moest dienen om de aanneming te voorkomen van de 'Formula Concordiae', het 'Formulier van Eendracht', van Luthersche zijde samengesteld, met bedoeling het onder de Protestanten van geheel Duitschland van kracht te doen zijn. Die vergadering werd ook door Datheen bijgewoond.

Zoo kenmerkte zich diens leven door een gedurig reizen ent rekken. Was hij langzamerhand door het vertrouwen, dat hij bij Frederik III genoot, in den kring van diens onmiddellijke raadslieden getrokken, en alzoo gaandeweg aan zijn pastoralen werkkring te Frankenthal ontrukt, na Frederiks dood begaf hij, daar van diens opvolgers evenmin Johan Casimir als Lodewijk van zijn diensten als hofprediker gebruik maakten, er zich opnieuw heen, en den 1sten Aug. 1577 bekleedde hij weer in zijn oude gemeente zijn vroegere positie.

Van het volgende jaar echter af zouden de Nederlanden voor geruimen tijd beslag op hem leggen. In de maand Juni 1578 toch werd te Dordrecht de tweede Nationale Synode geopend, waar onder voorzitterschap van Datheen, die er verscheen als gevolmachtigde 'van de Overlantsche Classis', (d.i. de verzameling van Nederlandsche gemeenten in Duitschland, bepaaldelijk in de Paltz), de besluiten van het Convent te Wesel, van de Synode te Emden en van de in 1574 te Dordrecht gehouden Provinciale Synode werden bekrachtigd, en zijn Psalmberijming in 1568 op het convent te Wesel als voor kerkelijk gebruik geschikt, afgewezen, in de Kerk werd ingevoerd behalve eenige zijner liederen, die eraan waren toegevoegd, zonder ontleend te zijn aan de H. Schrift. Ook droeg deze Synode aan Marnix en Datheen op te zorgen voor een betere vertaling in hoofdzaak van het O. Testament. Dit plan is toen echter mislukt.

Voorts vaardigde zij Datheen af naar Gent, maar voor hij daarheen trok bezocht hij in Augustus Utrecht, waar hij de kerk der Minderbroeders door het houden eener predikatie, in bezit nam voor de Gereformeerden, zonder dat de Regeering hem daartoe op zijn verzoek verlof had gegeven.

Daarna deed hij Amsterdam aan en bevestigde er de beide eerste leeraars in hun ambt, waarmee ook aldaar de Gereformeerde Kerk voorgoed was gevestigd (zie: H.C. Rogge, *Kerkelijk en Godsdienstig Leven*, blz. 12 in: *Amsterdam in de 17de eeuw*).

Einde September 1578 bereikte hij Gent. Daar ter stede verrichte hij zijn hoogst gewichtig werk, om vrijheid van prediking te verkrijgen. Begin Juni 1578 werd die vrijheid er openlijk ingevoerd, geheel en al tegen den zin van den Prins.[1)] Van daaruit wendde men ook pogingen aan bij de vermelde Synode van Dordrecht (met gunstig gevolg bekroond) om Datheen als tijdelijk predikant aan de gemeente te verbinden.[2)] Op weg daarheen had hij te Antwerpen, waar de Prins van Oranje zich ophield, met dezen een ontmoeting. De Prins deed duidelijk uitkomen, dat Datheens bezoek aan Gent, waar twee bekende volksleiders, Jonker

1) Hessels, *Eccl. Lond.*, *Bat. Arch.* II, fo. 622-624.
2) F.L. Rutgers, *Acten v.d. Ned. Synoden der zestiende eeuw* (in 'Werken der Marnix-Vereen.' Serie II, Dl. III, blz. 318-321).

Jan van Hembyze en François van de Kethulle, heer van Rijhove in het vorige jaar een democratischen regeeringsvorm hadden weten in te voeren, hem onaangenaam was. Hij vreesde dat de invloed, die van Datheens optreden placht uit te gaan, opnieuw hartstochtelijke actie tegen de Roomschen zou tengevolge hebben, in de stad, waar reeds allerlei gewelddadigheden tegen hem hadden plaatsgevonden. Datheen liet zich echter niet van zijn voornemen afbrengen op grond van de opdracht hem door de Synode gegeven. In dit niet voldoen aan 's Prinsen verlangen heeft men de eerste aanleiding te zien tot beider oneenigheid. Te Gent gekomen op uitdrukkelijk verlangen zoowel van de kerkelijke als van de plaatselijke overheid, predikte hij er in de St.-Bavo. De moeilijkheden bleven niet uit. Van Hembyze sloot zich bij Datheen aan, blijkbaar met geen andere bedoeling dan het bevorderen van eigen verheffing. Beide mannen verzetten zich met alle macht tegen het plan van een godsdienstvrede, dat de Prins zich voorstelde gesteund door de Algemeene Staten, waarbij de uitoefening van den Roomschen eeredienst ongemoeid werd gelaten. In hun strijd tegen de pacificatie vonden zij steun bij Herm. Moded. Met nadruk verkondigde Datheen slechts de Gereformeerde religie te erkennen. Ook verklaarde hij in een gesprek over den godsdienstvrede, te Gent met Marnix gehouden, ‘dat hij nooit in de Schrift of Kerkgeschiedenis gelezen had, dat eenig Christelijk vorst de uitgeroeide afgoderij wederom ingevoerd had, of dat met een goed geweten geschieden kon.’ De voorgestelde pacificatie noemde hij een goddeloos werk, waarbij de Prins van Oranje door hem werd afgeschilderd als een gewetenloos vorst, bij wien alleen het staatsbelang gold en die met beginselen speelde. De hartstochten van het volk werden door zulke taal ontketend, en tooneelen volgden, die aan een nieuwen beeldenstorm deden denken. De Roomschen werden uit de stad verjaagd. Datheen bleef onverzettelijk ondanks de poging des Prinsen, die Marnix naar Gent afvaardigde. Toen de Prins eindelijk op verlangen van de ‘vier Leden van Vlaanderen’[1] zelf verscheen en den 2den Dec. 1578 zijn intocht hield in Oost-Vlaanderens hoofdstad, vergezeld van Jan van Nassau en Marnix had Datheen zich verwijderd, doch slechts tijdelijk; reeds in de volgende maand keerde hij er terug, zoodra de Prins den 19den Jan. 1579 weer vertrokken was. Zonder de eigenlijke bedoeling van Hembyze te doorgronden, die in alles eigen bevordering zocht, verbond hij zich opnieuw met dezen, terwijl den 26sten Febr. 1579 onder zijn leiding een samenkomst werd gehouden, waar een smeekbrief werd verzonden aan de Staten van Holland en Zeeland, om er bij den Prins op aan te dringen zich krachtiger te doen gelden ter bescherming der Gereformeerde leer; in dit schrijven, het eerst door Datheen onderteekend, werd de Prins als oorzaak voorgesteld van heel den treurigen toestand der Kerk in Vlaanderen[2].

De beroeringen te Gent verergerden inmiddels. Ryhove koos meer en meer de zijde van den Prins, en ging zelfs zoover, dat hij in den Raad wist te bewerken dat

1) Zie Th. Juste, *Vie de Marnix de Sainte-Aldegonde.* La Haye. 1858, p. 83.
2) Door Datheen zelf werd ontkend dat hij de hand zou hebben gehad in een in die dagen te Gent verschenen geschrift: *Een korte openinge der redenen waarom het niet raadzaam is dat de prins van Oranje nu ter tijd komen zoude binnen de stad van Gend.* Alleen erkent hij in dien tijd te hebben overgezet een tractaatje getiteld: *Wachtgeschrey*, waarin met lof over den Prins werd gehandeld.

zijn vroegere medestander zou worden gevangengenomen; het plan werd echter verijdeld doordat het volk Hembyze bevrijdde. Nu kende de overmoed van laatstgenoemde geen grenzen meer; hij wist de stedelijke regeering om te zetten en ontbood Datheen met drie van diens ambtgenooten 's nachts bij zich, die meenden daaraan te moeten gevolg geven.

Toen de Prins in verband met de beroeringen zich wederom naar Gent begaf, poogde Hembyze hem wel den toegang tot de stad te beletten, maar vergeefs. Opnieuw verwijderde Datheen zich, straks door Hembyze gevolgd.[1)]

Aanvankelijk van zins zijn geschil met den Prins persoonlijk te Utrecht voor de Unie uiteen te zetten, veranderde hij van voornemen en toog naar Frankenthal, waar zijne familie zich nog bevond en waar hij nog werd aangemerkt als predikant der gemeente, die zijn terugkomst had gevraagd.[2)] Onderweg schreef hij van uit Keulen den 26sten Aug. 1579 een brief aan den Prins, waarin hij zijn vertrek uit Gent verontschuldigde op grond van 's Prinsen uitlating, dat zoowel hij als Hembyze den dood hadden verdiend; de werktuigen om hem te dooden verklaarde hij reeds voor zijn oogen gezien te hebben. Twee dagen later verzond hij opnieuw een schrijven aan den Prins, waarin hij zijn onschuld betuigde, en den Prins verzocht hem aan een onpartijdig verhoor te onderwerpen. Om welke reden dan ook, er is van dit verhoor niet gekomen. Uit een brief van uit Gent den 27sten Sept. 1579 door den Prins aan Datheen gericht, en te beschouwen als antwoord op bovenbedoelde brieven blijkt hoe heftig vertoornd hij op den vluchteling was.[3)]

Al was door de zesweeksche aanwezigheid van Prins Willem te Gent aldaar de orde hersteld, tusschen hem en Datheen verminderde de spanning geenszins.

Het valt moeilijk te ontkennen dat Datheen daarna bij Johan Casimir en andere Duitsche vorsten den Prins in een min gunstig daglicht heeft gesteld. Pogingen tot verzoening tusschen den Hertog en Datheen aan de eene en den Prins aan de andere zijde faalden zoowel in de Provinciale Synode van Vlaanderen te Brugge (1579) als in de Nationale Synode van Middelburg (1581).[4)] Deze laatste, die Datheen onvoorwaardelijk aanhing, riep, om de verzoening te bewerken de hulp in van Marnix, die hare goede bedoeling prees, maar intusschen ernstig bezwaar maakte met betrekking tot Datheen.[5)] Over het algemeen had men spijt dat de splinterige

1) Zijn tractement schijnt hem te zijn uitbetaald tot den 25sten Sept. 1579. (*Bijdr. en Mededeel. v.h. Hist. Gen.* XII (1889), blz. 193.

2) Hessels, *Eccl. Lond.-Bat. Archiv.*, f°. 637.

3) Men vindt dat schrijven bij Groen v. Prinsterer, *Archives de la Maison d'Orange-Nassau.* V, p. 56 en vollediger bij H.Q. Janssen, a.w., blz. 105, 106.

4) Datheens brief aan deze Synode, waarin hij de redenen opnoemt, die hem ervan deden afzien tot haar over te komen, is afgedrukt bij H.Q. Janssen, a.w., blz. 108-111, evenals (t.a.p., blz. 131-134) een schrijven van Jean Taffin, toen Waalsch predikant te Antwerpen, die deelgenomen had aan de Middelburgsche Synode en die met Datheen predikant was geweest te Heidelberg, in 1582 gericht aan den Delftschen predikant Arnoldus Cornelii, waarin hij toont niet veel geloof te hebben in de oprechtheid van Datheen.

5) Hij spreekt van Datheens 'actions par calomnies, libelles diffamatoires, harangues populaires, menées illicites et autres choses semblables'. (H.Q. Janssen a.w. 'Oorkonden' No. VII, blz. 113 v.v.). Intusschen noemt Marnix van de talrijke aanklachten tegen Datheen geen enkele met name.

zaak van Datheen zoover was gekomen, en wilde men haar op de lange baan schuiven. De Provinciale Synode van Gelderland, te Doesburg vergaderd den 1sten Juni 1583, wenschte haar echter tot eene beslissing te brengen. Daartoe richtten op dien dag de voorzitter, assessor en scriba dezer Synode een schrijven aan Arn. Crucius, aan wien de Middelburgsche Synode had opgedragen de verzoening tot stand te brengen.[1)] Die verzoening is echter nimmer getroffen.

Van de Paltz uit had Datheen inmiddels eene beroeping naar Utrecht afgeslagen, maar in 1583 trok hij met goedkeuring van Hertog Casimir en van de gemeente te Frankenthal, op aandrang van de gemeente te Gent weer naar deze stad, in gezelschap van Hembyze, herkozen tot het ambt van Voorschepen of Burgemeester. Den 27sten November predikte hij opnieuw te Gent in de St.-Bavo. Hij vond de stad in de grootste verwarring: inwendige twisten beroerden haar en in toenemende mate benauwden haar de troepen van Parma.

Intusschen werd door Hembyze een Senaat benoemd, waarin ook Datheen zitting nam, en die in opdracht had de voorwaarden vast te stellen, waarop de stad zich aan Parma zou overgeven. Nog altijd doorzag Datheen de eerzuchtige bedoeling niet van den volksleider, die om zijn doel te bereiken zich aanstelde als ijveraar voor de Hervorming. Zelf de eere Gods bedoelend, hield hij Hembyze voor een instrument in Gods hand tot verdediging der ware Kerk. En ofschoon een ‘particuliere vrede’ der stad met Spanje, los van de andere gewesten, die tot de Unie van Utrecht waren toegetreden, hem een ‘grouwel’ was, achtte hij een ‘generalen vrede, met bewarynge der privilegien ende der Religie den armen Vaderlande wel gewenscht’, altoos onder beding van behoud van godsdienstvrijheid, van een eigen Regeering en van verwijdering van vreemde krijgslieden.

Eensklaps trad de verraderlijke rol door Hembyze gespeeld aan het licht. Zijn streven was Gent te verraden en zich daardoor met den koning te verzoenen. Maar nog vóór de uitvoering werd hij ontmaskerd door het mislukken van de poging om Dendermonde, de voormuur van Gent, aan Parma over te leveren. Het volk keerde zich nu tegen Hembyze, die gevangengenomen zijn leven moest laten op het schavot. En ook Datheen zag in hoe jammerlijk hij zich in dien man had bedrogen.

Maar daarmee was nog de zaak der Hervorming te Gent niet gered. Het was reeds te ver gekomen; Parma had heel het Zuiden van Vlaanderen heroverd en te Sas van Gent de verbinding met Zeeland afgesloten; in Mei 1584 viel Brugge in zijn handen, ook Dendermonde; en Gent, van alle kanten omsingeld, zag zich ten slotte gedwongen zich aan den vijand over te geven (September 1584). Gansche familiën verlieten de stad, ook Datheen, door een aantal ambtgenooten voorafgegaan en gevolgd: de Hervorming scheen in de Zuidelijke Nederlanden een verloren zaak. Over Sluis begaven de uitgewekenen zich naar de Noordelijke Nederlanden, waar zij echter niet zonder wantrouwen werden ontvangen; dit blijkt ook uit de aanschrijving der Staten van Holland en Zeeland aan alle steden om geene predikanten in den dienst toe te laten, noch te laten prediken, die uit Gent of Brugge waren overgekomen dan met voorafgaand consent der Staten; voorts bevalen zij den Advocaat-Fiscaal Datheen van Gouda, alwaar hij gepredikt had tegen de onderhandelingen der Staten met Frankrijk, over te brengen naar Den Haag. Deze, daar-

1) Dit schrijven vindt men bij H.Q. Janssen, a.w., blz. 134, 135.

van op de hoogte gebracht, begaf zich naar Vianen, waar hij veilig meende te zijn bij zijn voormalige vorstin, de weduwe van Brederode, later gehuwd met den Keurvorst Frederik III. Hij werd daar echter gevangengenomen; maar de hoofdman, die hiertoe overging, kon geen machtiging toonen. Intusschen verklaarde Datheen zich bereid voor den rechter te verschijnen, wanneer een beschuldiger optrad. Toen ook den volgenden dag niemand als zoodanig verscheen, wilde hij zich naar Gouda begeven om van den Magistraat dier stad een getuigschrift te vragen van hetgeen hij vroeger met dezen verhandeld had. Maar op weg daarheen werd hij te Vreeswijk gevat, en naar Vianen teruggebracht, om twee weken later naar Utrecht geleid te worden, omdat het tot de rechten dier stad behoorde dat de Vreeswijksche burgers daar hun rechtzaken behandelden. Hier zat Datheen meer dan vijftig dagen in de openbare stadsgevangenis Hazenberg. Vergeefs riep hij zijn beschuldigers op. Inmiddels werden hem op last van den Raad van State 81 vraagpunten voorgelegd, meerendeels betreffende zijn optreden tegen den Prins, de Algemeene Staten, zijne verhouding tot Hembyze en de vredesonderhandeling met Parma. Datheens verantwoording was van dien aard, dat men hem toestond (12 Dec.) een private woning te betrekken; men vond geen termen aanwezig om verder tegen hem te procedeeren. Op een door hemzelf bij de regeering ingediend verzoekschrift, waarin hij zich bij gebrek aan beschuldigers vrij verklaarde en op ontslag van alle rechtsvervolging aandrong, werd den 28sten Dec. 1584 gunstig beschikt.

Daarop toog hij van Utrecht naar Amsterdam, waar zijn verblijf echter maar kort was. De schande der gevangenschap en het bewustzijn dat hij door velen gehouden werd voor den verwekker der onlusten te Gent en voor vijand van den pas vermoorden Prins van Oranje drukten hem; dit deed hem besluiten zijn vaderland te verlaten; hij kwam te Hamburg en bereikte eindelijk Sleeswijk-Holstein; daar veranderde hij zijn naam in *Montanus* (naar zijn geboorteplaats) en hield er zich op te Hüsum. Hij vestigde zich al geneesheer, waarbij hem van pas kwam dat hij zich vroeger ook op de studie der medicijnen had toegelegd. Aldaar ernstig krank geworden had hij alleen zekeren Chunradus tot hulp; deze, in de geneeskunde geen vreemdeling, behoorde tevens tot de aanhangers van David Joris; aanvankelijk schijnt Datheen daardoor onder de bekoring van de denkbeelden dier secte geraakt te zijn, maar nauwelijks had hij kennis gemaakt met David Joris' *Wonderboeck* of hij verwierp diens leeringen als ongerijmd. Nog lijdend aan een kwaadaardige koorts verliet hij Hüsum voor Staden aan de Elbe, waar hij niet meer op de hulp van Chunradus was aangewezen. Hier bestond een Hervormde Gemeente door Nederlanders, om des geloofs wil verdreven, gesticht; Johannes Bollius, Datheens ambtgenoot te Gent, die vóór 1577 er het Evangelie bediend had, was er na den val van Gent teruggekeerd. Mogelijk heeft dit Datheen bewogen zich te Staden te vestigen. Hij bekleedde er evenwel geen kerkelijk ambt, maar voorzag ook daar in zijn onderhoud door het uitoefenen der geneeskunde; toen een der raadsleden er zich met gunstig gevolg onder zijn behandeling had gesteld, werd hij tot stadsdokter aangesteld; ditmaal bedankte hij. Doch toen hij na een herhaald verblijf te Hüsum, andermaal te Staden weergekeerd was, nam hij die betrekking aan op een tractement van 150 Thalers. Hij zag zich toen in de gelegenheid, om zijn gezin, dat nog steeds te Frankenthal was achtergebleven, tot zich te doen komen. Dat zijn vrouw, die hem naar Frankfort en Frankenthal was gevolgd, hem nimmer vergezelde op zijn reizen naar de Neder-

landen, kan wel als bewijs dienen dat Datheen zelf zijn verblijf aldaar als tijdelijk beschouwde.

De geruchten dat Datheen het predikambt voor dat van geneesheer verwisseld had en door Chunradus, zooals deze zelf verbreidde, voor de gevoelens van David Joris was gewonnen, verwekte onder de Nederlandsche Gereformeerden niet geringe ergernis. Dat de man, die zooveel had bijgedragen tot de vestiging der Gereformeerde Kerk thans tot een secte zou behooren, die de H. Drieëenheid loochende en zich in gevaarlijk mysticisme verliep, kon er bij Datheens vroegere aanhangers niet in. Daar moest een onderzoek naar ingesteld worden. De Nationale Synode, in 1586 te 's-Gravenhage gehouden, besloot de predikanten Johannes Gerobulus en Christophorus Pezelius af te vaardigen om bij den betrokkene zelf te informeeren. Onderweg wisten zij Menso Alting, predikant te Emden, die van 1573 tot 1575 Datheens ambtgenoot te Heidelberg was geweest, te bewegen zich bij hen te voegen. In een brief gericht aan de leden der Synode op den 4den Aug. bracht Pezelius verslag uit van het bezoek.

Zij vonden Datheen te Staden ook in zijn uiterlijke verschijning een gebroken man, een schaduw van wat hij vroeger geweest was. In een langdurig onderhoud sprak hij zich op voor hen bevredigende wijze uit. Zijn naamsverandering verklaarde hij uit vrees voor overlast van de zijde der Lutheranen; het predikambt had hij eraan gegeven uithoofde van lichaamszwakheid; verder ontkende hij beslist in de hoofdzaken der vroeger door hem verkondigde leer van gevoelen veranderd te zijn; wat zijn gemeenzaam verkeer met Chunradus betrof, hij had met dezen ook wel Godgeleerde onderwerpen behandeld, waarbij hij b.v. tegenover deze de leer van Paulus over de opstanding des vleesches verdedigd had; bij nadere kennismaking met diens gevoelens was hij geheel en al tegenstander geworden van de leeringen van David Joris. Ook verhaalde hij van de behandeling den laatsten tijd vóór zijn vertrek uit het vaderland ondervonden, waarbij men zich zelfs niet had ontzien vergif te mengen in zijn eten, waarvan hij echter door het gebruik van tegengif geen schadelijke gevolgen had gehad. Tegenover het verwijt dat hij toch ten opzichte van sommige punten een gewijzigd inzicht zou hebben bekomen erkende hij, ‘dat hij vroeger geargumenteerd had naar de letter van de geschiedenis der oorlogen van Abraham, Gideon, Jozua, David om de burgeroorlogen te verontschuldigen’, maar dat hij nu toch had ingezien dat deze niet het geschikte middel waren om den godsdienst voort te planten; dat hij te veel aan uiterlijke ceremoniën was gehecht geweest en de hoofdzaak had verzuimd om de ware bekeering des harten aan zijn gemeenteleden te prediken. Wat betrof zijn betuiging dat hij echter in de voornaamste punten niet van inzicht veranderd zou zijn, legde men hem voor, den brief, door hemzelf vroeger aan Chunradus geschreven; daarop erkende hij onder tranen dat hij na zijn vertrek uit het vaderland in zóó verbitterde stemming over het daar ondervondene in aanraking was gekomen met Chunradus, dat hij een oogenblik in zijn overtuigingen geweifeld had, maar tijdens zijn daarop gevolgde ziekte, waarin hij den dood nabij was, door de genade des Heiligen Geestes tot de oude paden was weergekeerd[1].

1) Merkwaardig is een uitspraak van Hermanus Herberts (eerst pred. te Dordrecht, later te Gouda), waarin melding wordt gemaakt van een schriftelijke verklaring van Datheen zelf kort vóór diens dood, dat hij zich voorgenomen had niet meer te leeren, dewijl hij erkende reeds sedert lang blind en een leider der blinden geweest te zijn. Ook zou hij in den laatsten tijd op sommige punten met Herberts hebben ingestemd, die voor zijn eigen afwijking van de Gereformeerde leer uitkwam en zelfs niet ontkende bij David Joris goede gedachten te

Thans was het zijn bede, daarbij bewaard te worden, gelijk het zijn voornemen was aan de voorzegde leer vast te houden.

De afgevaardigden waren door deze verklaringen gerustgesteld, maar verlangden toch van Datheen een ongeveinsde, schriftelijke verklaring, dat de dwalingen van David Joris door hem verworpen werden; den volgenden dag stelde hij hun die ter hand onder betoon van berouw en met de belofte weer tot den H. Dienst terug te keeren, wanneer hem de lichaamskrachten werden hergeven.

Hiertoe kwam het echter niet. Naar zijn vaderland keerde Datheen nooit meer terug. Weldra verliet hij Staden; misschien hield dit vertrek verband met het feit, dat omstreeks dezen tijd de streng-Luthersche partij aldaar over het uit Bremen binnengedrongen Calvinisme aldaar de overwinning behield; in elk geval is het opmerkelijk dat sindsdien alle sporen der Gereformeerde gemeente te Staden verdwenen zijn.

Datheen begaf zich nu naar Dantzig, waar in den aanvang van 1587 op zijn steun bij de stichting eener gemeente van Nederd. Gereformeerden een beroep werd gedaan, maar vond ook hier geen rust, daar de Overheid, door de Anabaptisten tegen hem opgezet, hem zelfs niet toestond één nacht in de stad te vertoeven. Den volgenden dag bereikte hij het naburige Elbing; hier vond hij een rustplaats, en zou hij door de Overheid als Doctor in de Medicijnen zijn aangesteld[1)]. Den laatsten tijd van zijn leven bracht hij er rustig door, bij regeering en burgerij zeer gezien. Dit bleek wel hieruit, dat, toen hij den 17den Maart 1588[2)] overleden was, zijn stoffelijk overschot met groot eerbetoon ten grave werd gebracht. Volgens Bor[3)] deed de magistraat op zijn graf maken een grafteeken waarop ‘zijne figure, so lange hij was, in steen gehouden is’.[4)]

hebben aangetroffen. Van die schriftelijke verklaring van Datheen is sprake bij H.C. Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes*, *de voorlooper van Arminius en der Remonstranten.* II, blz. 180.

1) Aldus volgens Bor (*Historie der Ned. Oorlogen*, ed. 1621-1634, Bk. XIX, fol. 49.) Uit de schriftelijke bescheiden te Elbing zelf aanwezig blijkt van Datheens uitoefenen der geneeskunde in die stad niets. Wel vermelden deze hem als leeraar aan het Elbingsche gymnasium. (H.Q. Janssen, a.w., blz. 94).
2) Op het voetspoor van Bor (*Oorspronck*, *begin en vervolgh der Nederl. Oorloghen*, Amst. 1621-1634, Bk. XIX, f°. 49) werd vrij algemeen als sterfdag aangenomen 19 Febr. 1590 (vgl. over het onjuiste daarvan van Schelven, *Petrus Dathenus* in ‘Ned. Arch. v. Kerkgesch.’ N. Serie X. (1914), blz. 328 v.v.).
3) t.a.p. hierboven.
4) Bovengenoemde sterfdatum zou ook blijken uit zijn grafschrift (H.Q. Janssen, a.w., blz. 94). Naar een mededeeling van Pastor Waas, in de vorige eeuw predikant te Pillau bij Elbing, is het epitaphium spoorloos verdwenen. Het bevond zich in de St.-Nicolaaskerk, die in 1588 nog voor den Protestantschen eeredienst gebruikt werd, maar later aan de Roomschen is overgegaan en gebleven. In 1777 brak in dit kerkgebouw brand uit, door bliksemvuur veroorzaakt. Toen het vernieuwd werd, schijnt o.a. dit epitaphium verwijderd en vernietigd te zijn. Van Datheens ‘uitgehouwen standbeeld bestaat niets meer dan een nevelbeeld der verbeelding, opgerigt op den valschen grond der onwaarheid’. (a.w., blz. 95, 96).

Hoe verschillend Datheen is beoordeeld, en hoezeer ook zijn optreden in sommige omstandigheden gelaakt is, aan de zuiverheid zijner bedoelingen valt niet te twijfelen. Hij was niet de woelzieke demagoog, die zich hij voorkeur mengde in politieke verwikkelingen. Een man van beginsel was hij, die de eere Gods beoogde en uit overtuiging handelde, ook wanneer hij soms zijn toevlucht nam tot middelen, die bedenkelijk schijnen. Zijn eigen leven ontzag hij niet. In zijn *Christelycke 't Samenspreeckinghe uit Godes Woort* doet hij zich kennen als een trouw en teeder pastor, wiens hart vooral deelde in de geestelijke nooden zijner kudde. Door zijn persoonlijk optreden en schriftelijken arbeid heeft hij, met bijzondere talenten versierd, grooten invloed geoefend op den voortgang der Hervorming in de Nederlanden en de bevestiging der Gereformeerde Kerk, ook wat haar uiterlijken vorm betreft. Het laatste gedeelte zijns levens zou zeker anders zijn geweest, ware het conflict met Oranje uitgebleven. Welk een invloed Datheen vroeger op den Prins had geoefend blijkt wel o.a. hieruit dat door zijn invloed mede tot stand is gekomen 's Prinsen derde huwelijk met Charlotte de Bourbon.

Dat Datheen bij zijn verblijf in Engeland zou zijn gehuwd met een gewezen non van de orde der Clarissen berust op onvoldoende gegevens. Slechts dit is met voldoende zekerheid bekend dat hij vóór 1560 gehuwd was met eene Benedicta of Binette.

Wat Datheens afbeeldingen betreft vgl. Fred. Muller, *Beschrijv. Catal. v. 7000 portretten*, No. 1242, 1243 en H.Q. Janssen, *Petr. Dath.*, *een blik op zijne laatste levensjaren enz.*, blz. 92 noot 1.

Behalve Datheens' Psalmberijming[1] en Catechismus-vertaling verscheen van zijne hand:

Compendiosa et diserta ad annotationes papistae cuiusdam anonymi, *quibus Pontificios Wormatiensi colloquio collectus*, *excusare et econtra Augustanae confessionis Theologos*, *abrupti colloquii accusare conatur*, *Responsio*, *quam Lectorem diligenter perlegisse minime poenitebit: nam in ea breviter quam sanctam et justam Evangelici et quam impiam Papistae*, *reclamante conscientia*, *causam defendant*, *declaratur*, *Petro Datheno auctore.* Donec meliora Dominus. Anno 1558, 5 Aprilis. Ps. LXXIX. (Te vinden in Melch. Goldastus *Politica imperialia s. discursus politici acta publica et tractatus generales.* Frankf. 1614.

Brevis ac perspicua. Vani scripti, *quo Joannes á Via Theologos Augustanae Confessionis impie traducit malitiose insectatur*, *Refutatio .... Adiecimus praeterea compendiosam ad Fr. Staphyli Apostatae*, *ac Barthol. Latomi Rhetoris Calumnias*, *responsionem in qua idem fere argumentum tractatur.* Donec meliora Dominus, 1558. 4°.

Een Christelicke Verantwordynghe op die Disputacie binnen Audenaerde tusschen M. Adriaen Haemstadt ende Jan Daelman. Frankf. 1559. 12°.

1) Zie de reeks uitgaven daarvan in den *Catatogus der Bibliotheek v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden*, I. kol. 237 v.v. Vgl. ook Doedes, *Nieuwe Bibliogr.-Hist. ontdekkingen* blz. 35-60.

Ad Bartholomaei Latomi rhetoris calumnias, *quibus Augustanae confessionis Theologos anno 1557*, *Wormatiae colloquii collectos gravat ac traducit*, *Petri Datheni responsio prima et secunda 1560.* Francofurti apud Michaelem Chirat.

Kurze und warhaftige Erzehlung, welcher massen den Frantzözischen und Niederländischen der wahren Religion halben verjagte Christen in der Stadt Franckfurt in vier und fünffzigstem und ettliche volgende jahr die offentliche Predigt Göttliches und ausspendung der H. Sacramenten in ihrer sprach verstattet und auss was ursaechen ihnen nachmals solches verbotten worden ist, durch Petrum Dathenum 1563.

Grundlicher und nothwendiger ableinung des Gegenberichts 1563. (Nog te vinden in *Coll. Franckf. Religionshandlungen.* 1735).

Voorrede in 'Historie van de Spaensche Inquisitie, ingestelt door exempelen, opdat men die te beter in dese laetste tyden verstaen moch, wt het francoys in onze Nederduitsche sprake overgeset door J.D.R.' 1569.

Bestendige Antwort ettlicher fragstück so die Predicanten zu Francfurt am Mayn zur prob über die jungst zu Dresden der Churfurstlichen Sachsischen Theologen gestelt Bekandtnusz, in truck zur warnung ausgeben lassen, durch Petrum Dathenum verfertiget. Heidelb. 1572. 4°.

Een Christelijcke t' Samensprekinge uyt Godes Woord. Tot troost aller becommerde herten, die de Wet ende den Evangelio (dat is, Mosem in Christum) niet recht en connen onderscheyden, ende hen met den last der sonden, ende vreese der Verdoemenisse, beswaert vinden. Eertydts inden Iare 1585. schriftelick neergestelt door den Eerwaerdigen ende Godsaligen Petrus Dathenus, doenmaels Dienaer der Ghemeynte Jesu Christi tot Ghent. En noyt voor desen in Druck uytghegeven. 's Gravenhage 1624.[1)]

Voorrede in 'Den gantschen Schat der Heylighen Schriftueren of Bijbelsche Concordantie ende seer schoon register van de voornaemste materien, die in 't Oude end' N. Testament zijn begrepen, nu eerstmael gestelt in de ordonnancie van den A.B.C. met de vermaening oft voorrede tot den christelyken leser van M. Petrus Dathenus.' Leiden. 1579.

Voorts worden nog bij Ter Haar a.w., p. 132, 133 genoemd: *Wachtgeschrey.* Dit werk (eene vertaling) moet volgens H.Q. Janssen (*Bijdr. t.d. Oudheidk. en de Gesch. v. Z.-Vlaand.* III, blz. 23) zijn uitgegeven omstreeks 1578. (Zie hiervóór blz. 390 noot 2).

Puncten ende Artyckelen op dewelcke Petrus Dathenus jegenwoordelyk te Utrecht gevangen, is gevraagd geweest en verantwoordinge Pethri Datheni.

1) Naar het eenig overgebleven ex. van den eersten druk opnieuw uitgegeven door Dr. J.I. Doedes onder den titel *Eene Christelijke Samenspreking uit Gods Woord* [*Over het onderscheid tusschen Wet en Evangelie*] *Door Petrus Dathenus.* Met een Naschrift van den Uitgever. Utrecht 1884. Het oorspronkelijke is *opgesteld* door Datheen in 1584, en niet, zooals de Haagsche uitgave vermeldt in 1585. (Zie daarover Dr. Doedes' *Naschrift*, blz. 130. Vgl. ook de beschrijving van het eenig bekende exemplaar door Dr. Doedes in *Stemmen v. Waarheid en Vrede*, (Jrg. 1871) en *Coll. v. Rariora* (zie beide ond. Litteratuur).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, a.w.i.v. - C. Saxi *Onom.*, Pars. III, p. 509. - Glasius a.w., i.v. - Jöcher, *Gelehrten-Lexicon.* III Th. I. 38 ff. - Fr. W. Cuno, art. in

Realencycklopädie für protest. Theol. u. Kirche 3ter Aufl. 4ter Bd. i.v., S. 495, 496. - Dez.: Pfälz.-Memorabile für 1886 S. 5 ff. in 'Blätter der Erinnerung an Dr. Kasp. Olevianus,' Barmen 1887. S. 28 ff., 'Amsterdamsch Zondagsblad', 1888, blz. 15 v.v. Dez., *Daniel Tossanus. der Aeltere.* I reg. i.v. - A.A. van Schelven in 'Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek' (ond. red. v. Dr. P.C. Molhuysen en Prof. Dr. P.J. Blok). II, i.v. kol. 367-382. - Dez., *Petrus Dathenus* in 'Ned. Archief v. Kerkgesch.' N. Serie 10de dl., blz. 328-343; hier wordt gehandeld over I. Zijn Sterfjaar; II. Zijn Correspondentie.) - H. ter Haar, *Specimen Historico-Theologicum Petri Datheni vitam exhibens; accedit brevis de ejus scriptis*, *indole ac meritis disquisitio.* Traj. ad Rh. MDCCCLVIII. - H.Q. Janssen, *Petr. Datheen*, *een blik op zijne laatste levensjaren vooral op zijne twistzaak met Oranje; naar aanleiding van een tal onuitgegeven brieven*, *van*, *aan en over hem geschreven*, Delft 1872. (vooral belangrijk om de daarin afgedrukte 'Oorkonden'.) - J.G.R. Acquoy, *Een Nieuwe Bijdrage tot de Litteratuur over Petrus Dathenus: H.Q. Janssen*, *Petrus Dathenus*, *enz.* in de 'Nederlandsche Spectator' jrg. 1872, blz. 204 v.v., 210 v.v. en 221 v.v., inz. blz. 210 v.v. en 228. - H.Q. Janssen, *Petrus Dathenus*, *aan den avond zijns levens*, in H.Q. Janssen en J.H. van Dale: 'Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen', III, blz. 1-27; zie ook blz. 73-82 en II, blz. 211, 238, 239, 275, 276; IV, blz. 284, 285. - 'Annales de la Societé d'Emulation de Bruges' T. XI, 2e série: *Petr. Dathenus*, *Notes sur le lieu de sa naissance.* - 'Studiën en Bijdr. op het gebied der Hist. Theol.' IV, blz. 248-257. - E. de Coussemaker, *Troubles religieux dans la Flandre Maritime.* II, p. 45-47; III, p. 15, 62, 74, 214, 232, 332. - Anthon. Matthaeus, *De fundat: Ecclesiae*, Lib. I, p. 253. - *Bibl. Nationale de Belgique*, T. IV i.v. - J. Foppens, *Bibl. Belg.* p. 972. - *Frankfurter Religionshandlungen*, Bd. I. - Bor, *Oorspronck*, *Begin en Vervolch der Nederl. Oorloghen.* Ed. Amsterd. 1621-'34 (5 dln. 6 bd.), Bk. XIX, Fo. 48, 49. - *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie III, dl. II, III. reg. i.v. - W. te Water, *Tweede Eeuw-Getyde v.d. Geloofs-Belijdenisse der Geref. Kerken v. Nederl.*, blz. 18, 115. - Dez., *Historie der Herv. Kerke te Gent*, en Aanhangsel, blz. 41-60, blz. 189-221. - Dez., *Reformatie van Zeeland*, blz. 84 v.v. - A. 's Gravezande, *Twee Honderdjarige Gedachtenis v.h. Eerste Synode der Nederl. Kerken onder het Kruis*, enz. blz. 43 v.v., 151-171 (hier vindt men de 'Puncten ende Articulen, waar op Petrus Dathenus in zijne *Gevangenisse* te Utrecht, in 't jaar 1584, is *gevraagd* geweest; en deszelvs *Verantwoording* daar tegen'). - Dez., *Tweede Eeuwgedachtenis der Middelburgsche Vrijheid*, blz. 47. 52, - Ypey en Dermout, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk.* I, II, IV, reg. i.v. - W. Broes, *Willem I in betrekking tot de scheuring der zeventien Vereenigde Nederl. Gewesten*, blz. 27, 65, 76 v.v. - P.J. Blok, *Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau*, blz. 208-210. - Bleiswijk, *Beschrijv. v. Delft*, blz. 47. - E. Meiners, *Oostvrieslandts Kerkel. Geschiedenisse enz.* I, blz. 345, 377 v.v. - Groen v. Prinsterer, *Archives de la Maison d'Orange-Nassau.* reg. - F. von Bezold, *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir* (München 1882 ff.) No. 23 n. 1; 115 n. 2; S. 155 ff., 168 ff.; II No. 195, 204, 278; III No. 2, 10. - *Robert Fruins Verspreide Geschriften* (uitg. Dr. P.J. Blok, Dr. P.L. Muller en Mr. S. Muller Fzn.), reg. - J. de Jong, *Voorbereiding en constitueering v.h. Kerkverband der Nederl. Geref. Kerken in de 16de eeuw*, blz. 110 vv., 237. - J.A.M. Mensinga, *Verhandeling van de Liturgische Schriften*

der Nederl. Herv. Kerk (in 'Verhandelingen uitgeg. d.h. Haagsch Genootschap t. verded. van d. Chr. Godsd. Elfde Dl.), blz. 32 v.v. - H.H. Barger, *Ons Kerkboek* (Gron. 1900), blz. 36 v.v., 160, 162, 175, 176 v.v., 181 v.v., 197, 223, 256, 292, 307, 326, 347 v.v. - J.W.F. Gobius du Sart, *De Geschiedenis van de Liturgische Geschriften der Nederl. Herv. Kerk opnieuw onderzocht*, blz. 85 v.v. - H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming in Vlaanderen*, *historisch geschetst meest naar haar onuitgegeven bescheiden* (reg,) - Dezelfde, *Catalogus van het Oud Synod. Archief*, blz. 10. 3. 7. - G.D.J. Schotel, *Geschiedenis van den Oorsprong*, *de Invoering en de Lotgevallen van den Heidelbergschen Cathechismus*, blz. 148 v.v. - F.L. Rutgers, *Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden*, *voor zooveel die door hemzelven is uitgeoefend*, reg. - Chr. Sepp, *Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming*, reg. - Dez., *Het Godgeleerd Onderwijs in Nederland.* I blz. 19, 270. - J.I. Doedes, *De Heidelb. Catechismus in zijne eerste levensjaren*, *eene histor. en bibliogr. nalezing*, blz. 90 v.v. - Dez., *Collectie v. Rariora inzonderheid Godsdienst en Theologie*, 2de dr., blz. 44-46. - H. Putman, *Londens Tweemalige Nederd. Psalmverwisseling* (Leiden en Amst. 1784), blz. 105, 106. - G.D.J. Schotel, *De Openbare Eeredienst der Ned. Herv. Kerk in de zestiende*, *zeventiende en achttiende eeuw*, blz. 372, 400. - R. Bennink Janssonius, *Geschiedenis v.h. Kerkgezang bij de Hervormden in Nederland*, 2de dr., blz. 41 v.v., 158. - J.G.R. Acquoy, *De Psalmwijzen der Nederl. Herv. Kerk en hare herziening* in 'Archief v. Ned. Kerkgeschied.' 1892, blz. 1, 19. - J. Hartog, *Geschied. v. de Predikkunde in de Prot. Kerk v. Nederl.*, 2de dr., blz 21. - M.F. van Lennep, *Gaspar van der Heyden* (1530-1586), blz. 31, 35, 36, 64, 71, 73, 96, 126, 127, 129, 130, 133, 171-175, 208, 209, 216, 221, 232, 242, 246-248. - L.A. van Langeraad, *Guido de Bray. Zijn leven en werken*, blz. 13, 51, 110, 115, Bijl., p. LI, LII. - A.A. van Schelven, *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de Reformatie in de Nederlanden*, reg. - G.J. Brutel de la Rivière, *Het Leven van Hermanus Moded*, blz. 87, 97, 98, 108. - B. van Meer, *De Synode van Embden* (1571), blz. 43, 116, 123, 147, 163, 175n, 190, 191. - E.J.W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revins*, *zijn Leven en Werken*, blz 53 v.v., 290 v.v. - J. Hania Pzn., *Wernerus Helmichius*, reg. - J.D. de Lind van Wijngaarden, *Antonius Walaeus*, blz. 7, 9. - H.J. Olthuis, *De Doopspraktijk der Gereformeerde Kerken in Nederland* (1568-1816), blz. 134-136, 142, 154. - F.S. Knipscheer, *De Invoering en de Waardeering der Gereformeerde Belijdenisschriften in Nederland vóór 1618*, blz. 54, 57 v.v., 63 v.v., 174, 191 v.v. - M. Woudstra, *De Hollandsche Vreemdelingengemeente te Londen*, *gedur. de eerste jaren van haar bestaan*, blz. 92, 95, 107, 109, 115 v.v. - A. van den Velden, *Registres de l'Eglise Réformée Neerlandaise de Frankenthal.* I. - J.C. van Slee, *De Geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden.* (Haarl. 1914), reg. - *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 1871, blz. 497 v.v., 1139 v.v. en 1876. - Th. Beza, *Epistolae*, (Genev. 1875) No. 55. - J.H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum.* I-III (1887-1897), reg. i.v. - Reitsma en van Veen, *Acta der Prov. en Partie. Synoden*, II, V, reg. i.v. - G. Brandt, *Historie der Reformatie.* I, reg. i.v. - M. Veeris, *Vernieuwt Kerkel. Alphabeth .... v.N. Holl.* (Verv. d. Fr. de Paauw), blz. 55, 56. - J. Reitsma, *Geschied. v.d. Hervorming en v.d. Herv. Kerk der Nederl.* (3de bijgew. en vermeerd. dr. bewerkt door Dr. L.A. van Langeraad en bezorgd d.J. Reitsma), blz. 274, 280, 281, 283, 284, 288-290, 305, 327, 352, 354, 355, 359, 360,

362-364, 368, 422. - L. Knappert, *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk gedur. de 16e en 17e Eeuw*, reg. i.v. - F. Pijper, *Jan Utenhove*, *zijn Leven en zijne Werken*, blz. 131, 217; Bijlagen, p. XXX. - G. Tjalma, *Philips van Marnix*, *Heer van St. Aldegonde. Hist. dogm. studie*, reg. i.v. - P.J.B.C. Robidé van der Aa, *Petrus Dathenus* (in 'Kalender voor de Protestanten in Nederland' (ond. leid. v.W. Moll), jgr. 1861, blz. 188-226. (Zie ook in deze 'Kalender' jrg. 1858, blz. 105 v.v.) - A Trommius, *Sagte verbetering der Psalmrymen Petr. Datheni.* 1695. - A. Andriessen, *Aenmerkingen op de psalmberijmingen van P. Dathenus*, *in welke uit het algem. gebrek van taal en dightkunde*, *onheblyke wantaal van psalm tot psalm voorkomende*, *en ongelijkvormigheidt aan den text*, *derzelver onbestaanb. gebruik*, *en noodzaaklijkh. d. verand. vertoont en aangedrongen wordt.* Midd. 1756. - Juvenalis Glaustomastix [Jean Guépin], *Datheeniana*, *of ophelderingen en aanmerkingen over de vermaarde psalmberijminghe v. P.D.*Z. pl. 1758. - *Lofzang op den uitmuntenden lier- en harpdichter Petrus Dathenus. - Dathenianasche bedenkingen over de maandel. bijdragen.* 1759. - A. Andriessen, *Bescheiden antwoord op het bescheiden nauwkeurig onderzoek zijner Aanmerkingen op de Psalmberymingen van Petrus Dathenus*, *te vinden in de Maandelijksche Bijdragen des jaars 1759.* Midd. - Dez., *Nader antwoord aan de Heren Schryveren der Maandelyksche Bijdragen op hunne Bijlagen der Bijdragen ten antwoorde op zijn Bescheiden antwoord.* Z.p. en j. (1759). - A. de Vulder, *Onzijdige en zeedige Aanmerkingen*, *bewerende dat Datheens Psalmen noch te behouden noch te verbeteren zijn enz.* Rott. 1763. 40. - E. Wolff-Bekker, *De ongelukkige morgen; Datheniana.* Hoorn, 1774. - (J. van Haeften) *De ongelukkige avondstond. Datheniana.* Utr. 1774. - *Datheensche Eerzuil*, *opgericht door Dathenarius.* Hoorn, 1775. - I. Diegerick, *Petrus Dathenus. Notes s. le lieu de sa naissance.* Brug. 1857. - [J.I. Doedes?] P. Dathenus. *De Psalmen Davids 'tot Rowaen, by Abel Clemence'.* (Bibliogr. toelichting). Met een woord over de 'Souter Liedekens' van 1539. Utr. 1890. - [Guépin], *Dathenus. CL Psalmi ad fidem veterum membranarum curis Philomusi fedulo castigati.* 1752. - B. Latomus, *Responsio .... ad unpud. convitia et calumnias P. Dathaeni.* Francf. 1558. - *Bibliotheca Theologica et Philosophica*, Lugd. Bat. C. Burgersdijk en Niermans, 1900) no. 3562-3573, 13047-13052a. - J.I. van Doorninck, *Bibliotheek v. Nederl. Anonymen en Pseudonymen*, No. 330, 2052, 2973, 3762. - G.D.J. Schotel, *Kerkel Dordrecht.* I, blz. 115, 120-122. - H.C. Rogge, *Amsterdam in de 17e eeuw* (in 'Het Kerkelijk en Godsdienstig Leven'), blz. 12. - G.J. Vos Azn., *Voor den Spiegel der Historie!! Amstels kerkelijk leven van de eerste zestig jaren der Vrijheid*, blz. 4, 15 v., 34 v., 329 v. - H. Brugmans, *Verslag v.e. onderzoek naar Archivalia in Engeland.*. 1895. reg. i.v. - *Histor. Genootschap*, Codex S. II. D. IV. (Utr. 1857), afd 2, blz. 226 v.v. - *Bijdrage en Mededeel. v.h. Hist. Genootsch.* XII (1889) blz. 186. - *Monatschrift des Frankenthaler Altertumsvereins*, 1903, '06, '07, '08 passim. - Moll en de Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdragen op het gebied der Histor. Theologie.* (Amst. 1870-'78). III, blz. 124 v.v. IV, blz. 248. - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden*, I. blz. 75, 233-235, 237-242, 978; II, blz. 894, 985. - *Catalogus v. Boeken in N. Nederl.*, (Uitg. Nyhoff. 1911). VIII, kol. 77. - W. Rachfahl, *Wilhelm von Oraniën und der Nederländische Aufstand.* (Halle. 1908). II, S. 802, 803, 825, 852, 890-893. - W.G. Brill, *Calvinistisch of Libertijnsch?* in 'De Gids' jrg. 1886, blz. 126 v.v. - L.D. Petit, *Repertorium der*

Verhand. en Bijdr. betreff. de Geschied. des Vaderlands, kol. 1220. - J.H.M. Ebrard, *Die Französ. Reform. Gem. in Frankf. a.M.* (passim). - Ed. Simons, *Urkundenbuch zur Rhein. Kirchengesch.* (passim). - Dez., *Die Akten der Synoden und Quartierkonsistorien in Jülich*, *Cleve und Berg*, reg., i.v. - Kist en Royaards, *Archief voor Kerkel. Geschied. inzond. v. Nederland.* VIII, blz. 449-454. - Kist en Moll, *Kerkhist. Archief*, I, blz. 66 v.v.; II, blz. 113-128, 129 v.v., 425. - *Ned. Archief voor Kerkel. Gesch.*, VI, blz. 193 v v. - F. Pijper, *Ned. Arch. v. Kerkgeschied.*, V, blz. 34; VI, blz. 41 v.v., 239-241, 248-280; VII, blz. 236-250; X, blz. 1-6, 328-343. - *Catalogus v.d. Biblioth. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.* I, 36, 37, 309.

[Petrus Dathenus]

Dathenus (Petrus), in 1655 geboren te Middelburg, werd den 27sten Juli 1680 ingeschreven als student te Leiden. Na tot de Evangeliebediening te zijn toegelaten, vertrok hij voor de Classis Amsterdam naar N.O.-Indië, waar hij den 6den Aug. 1685 tot predikant te Amboina werd benoemd. Al spoedig geraakte hij onder verdenking van onrechtzinnigheid; een aanklacht tegen hem volgde; te Batavia gekomen, stond hij er op inplaats van naar Amboina terug te keeren, te repatrieeren.

De Kerkeraad te Batavia beschouwde deze houding als blijk van ontrouw; hij werd geschorst en moest op last van de regeering naar het vaderland weerkeeren (4 Jan. 1686) Hier schijnt hij toen te Leiden vertoefd te hebben, want den 18den Dec. 1686 werd hij als student aan de Academie aldaar ingeschreven.[1)] Kort daarop diende hij bij de Hollandsche Synode een klacht in over onbillijke behandeling van den Kerkeraad van Batavia ondervonden.

Het gevolg was dat hij in de N.-Hollandsche Synode van 1687 en in de Z.-Hollandsche Synode van 1688 in zijn ambt werd hersteld, en in het vaderland beroepbaar gesteld. In 1693 overleed hij.

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 688. - P. Hofstede, *O.-Indische Kerkezaken* I, blz. 205. - Valentijn, *O.-Indië*, IV. 2. p. 74 v.v., 121. - v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Woordenboek v. O.-I. Pred.*, blz. 112. - Dez., *De Herv. Kerk in N.O. Indië*, blz. 118, 558. - Verdere bijzonderheden over bovengenoemd geschil bevatten de Acta der Z.-Holl. Synode te Dordrecht 1687 § 7, te Delft 1688 § 11, te Schoonhoven 1690 § 4, te Brielle § 3.

[Jacob Ferdinand van Daverveld]

Daverveld (**Jacob Ferdinand van**) werd geboren te 's Hertogenbosch den 23sten Augustus 1685 uit het huwelijk van Johannes van Daverveld, ‘Secretaris der Stadt en Vrijheid Osch, en Griffier van de 16 Dorpen van het quartier van Maeslandt in

1) Vermoedelijk is hij de vader van *Petrus Dathenus Pzn.* schrijver van een werkje: *Lof der Christelijke Mededeelzaamheid.* Gorinchem. 1749. 4°. genoemd bij v. Abkoude - Arrenberg, *Naamreg. v. Nederd. Boeken* (12de dr. 1788), blz. 137). Deze Dathenus toch werd, hoewel zijn familienaam in de 17de eeuw meermalen in Zeeland voorkomt, te Leiden geboren. Al spoedig woonde hij echter te Middelburg, waar hij boekverkooper was en het ambt van ouderling bekleedde. Hij beweerde de laatste afstammeling in rechte linie te zijn van den beroemden P. Dathenus. (F. Nagtglas, *Levensberichten v. Zeeuwen*, *zijnde een verv. op de la Rue*, *Gelett.*, *Staatk. en Heldhaft. Zeeland.* I, blz. 149, 150).

de Meyery van 's Hertogenbosch' en Susanna Kisch. Aanvankelijk was hij bestemd voor de studie in de Rechten. Maar al vroeg leefde in hem de begeerte

om predikant te worden. Na voorbereidend onderwijs te hebben genoten van Ds. Matthias Martini, predikant te Oyen, studeerde hij te Franeker in de Theologie, waar o.a. R. Andala, Campegius Vitringa en H.A. Roëll zijn leermeesters waren. Tegen het eind van zijn verblijf aldaar stierf zijn vader en dreigde het gevaar dat hij de Theologie moest vaarwelzeggen om de ambten van den overledene over te nemen, maar de bezwaren werden weggenomen, en na bevorderd te zijn tot proponent in de Classis van 's Hertogenbosch werd hij den 30sten September 1708 als predikant te Warmenhuizen bevestigd door zijn oudsten broeder Abraham van Daverveld, predikant te Drunen. Reeds in zijne eerste Noord-Hollandsche gemeente was hij zeer geliefd; ongevraagd werd zijn tractement aanmerkelijk verhoogd; ook keerde een groot aantal lidmaten die ‘met den zuurdeessem der hedendaegse Libertijnse geesten bevindt’ zich van de gemeenschap der Kerk hadden afgekeerd, tot deze terug, zoodat het getal lidmaten van plm. 200 tot 350 steeg.

In Aug. 1714 werd hij beroepen te Monnikendam, waar hij, na in Oct. d.a.v. afscheid genomen te hebben van Warmenhuizen (tekst: Hand. XXI:31, 32), in Nov. intrede deed (tekst: 2 Cor. XII:9); hier arbeidde hij in volmaakte harmonie met zijn ambtgenoot Daniel van der Wal, kort na zijn komst aldaar beroepen. In Aug. 1722 werd van Daverveld eenparig te Utrecht beroepen. Hieraan gaf hij gehoor. Met 2 Thess. II:15-17 nam hij in de volgende maand afscheid, om den 27sten September intrede te doen in zijn derde gemeente met I Cor. IV:1, 2, na bevestiging door Ds. Abr. Josua Braconier (tekst: Jes. LXII:6, 7). Den 1sten Oct. 1758 herdacht hij zijn vijftigjarigen predikdienst met een leerrede, in druk verschenen en opgedragen aan de Vroedschap. Zij was naar de gewoonte dier dagen voorzien van dichtregelen van anderen, o.a. van Prof. Franciscus Burman en van zekere O., dezelfde Johanna Alethea Oosterdijk, dochter van Prof. Joh. Oosterdijk Schacht, die na zijn verscheiden in het volgende jaar aan haar gevoel uiting gaf in een niet afzonderlijk uitgegeven *Rouw-klagt op den WelEerwaarden en Zeer Godzaligen Heer Jacob Ferdinand van Daverveldt*, *Oudsten en Zeer Geliefden Leeraar van Gods Kerk in Utrecht*, *in den Heer ontslapen binnen Alkmaar*, *in den ouderdom van ruim 74 jaren*, *den 15 September 1759*.

Van Daverveld was van onverdacht rechtzinnig Gereformeerde beginselen, maar zachtmoedig en mild tegenover anderer conscience. Naar ‘het Meesterschap in Gods Kerke’ zocht hij niet, en evenmin was hij een strijdlustige natuur, hoewel hij ook blijkens enkele zijner geschriften den strijd niet vreesde. Hij hield zich zooveel mogelijk aan ‘de eige spreekwijzen en uytdrukkingen van Gods Geest, als onze beste leermeester’, van oordeel ‘dat al die uytgekipte, en buyten Gods Woord uytgezogte spreekwyzen, die dikwijls uyt de schriften der bedorven Mystiken overgenomen zijn, meer dienen, om eene Geestelijke Hovaerdy te verwekken, als om onbevlekte Waerheid, en opreghte Godvrugt voort te planten’ (*Eben-Haëzer*, blz. 25).

Hij was een ijverig herder en leeraar, die vooral zijn kracht legde in zijne catechisatiën. In de laatste jaren zijner bediening stelde Burgemeesteren en Vroedschap hem op zijn verzoek wegens zwakheid en duizelingen een proponent ter zijde.

Als Praeses der Utrechtsche Synoden fungeerde hij in 1728, 1739 en 1751.

Den 12den Aug. 1712 huwde hij te Warmenhuizen met Anna van Twuyver (overl. to Oct. 1760) uit welk huwelijk behalve drie dochters een zoon werd geboren, die later te Alkmaar Advocaat werd, en in wiens woning hij is overleden.

Van Daverveld gaf uit:

De Adder van onder het gras te voorschijn gebragt of de Hattemistische Spinosist Nader ontdekt, in eenige voorafgaande Aanmerkingen op het Antwoordt van eenen Gemaskerden Innocentius Devotus Aan den zoogenaamden M. Sincerus. Utrecht. MDCCXXXIII. 8°.

De Eenvoudige en Oprechte Waerheyd. Ontdekt in een Samenspraak Tusschen een Roomsgezinde, een Gereformeerde, en Openhartige Vrygeest. Waar in op eene zeer korte, en bondige wijze de grouwelgronden der Vrygeester, benevens der zelver schadelyke, en zielverdervende gevolgen; voornamentlijk, zoo als die uyt de Godverlochenende leerstukken van Spinosa, en van Hattem voortvloeyen, ten klaarsten ontdekt worden. Utrecht, 1733. 8°. (In datzelfde jaar *De Twede Druk Vermeerdert met een Voorberigt, waar in de ongegronde beswaarnissen van Pieter Smit, in zyn Request aan de Ed. Groot Agtb. Heeren Borgemeesteren en Vroetschap der Stad Utrecht, en in zijne twee Memoriën aan de Eerw. Kerkenraadt aldaar, naaktelyk ten toon gestelt worden.*)

Samenspraak over de Hattemisterij. Utr. 1738. 8°. 9 st.

Aenmerkingen over de Regeringe van Gods Kerk, deszelfs Bedienaars en het regt gebruik van de Kerkelijke tucht. Utrecht 1751. 8°.

Eben-Haëzer of Leer-Rede over I Sam. 7 v. 12, op den 1en October 1758 des nam. in de Domkerk te Utrecht uitgesproken, ter gedachtenis van zijn vijftigjarigen Predikdienst. Utrecht, 1758. 4°.

Litteratuur: v.d. Aa, o.w.i.v. - *Boekzaal* 1722, blz. 251, 421, 423; 1758, b. blz. 534; 1759 b. blz. 421, 425, 429-431. - M. Veeris, *Vernieuwt Kerkelijk Alphabeth v.d. namen aller Leeraren Die onder het Synodus v.N. Holl. sedert de Reform. v.h. jaar 1566 tot het eynde v.h. jaar 1749 den Kerkendienst bekleedt hebben*, blz. 56. - A.W.K. Voet, *Naem-lijst der Pred. - ond. de Prov. Utrecht*, (voortzett. v.H.v. Rhenen), blz. 22. - v. Abkoude, *Naamreg. Ned. Boeken*, (2de dr. uitg. Arrenberg) blz. 137. - Kist en Royaards *Ned. Archief v. Kerkel. Geschied.*, VIII., blz. 132. - *De Navorscher*, XXXI, blz. 561 v.v.; XLIX, blz. 45-49. - M.W.L.v. Alphen, *N. Kerkel. Handboek.* Jrg. 1909. Bijl. P., blz. 130, 131, 147; jrg. 1910, Bijl. S., blz. 166.

[Joris David]

David Joris (zie **Joris**).

[Jacobus de David]

David (Jacobus de) werd den 21sten Februari 1643 op zestienjarigen leeftijd ingeschreven als student in de Philosophie aan de Academie te Leiden. Later studeerde hij in de Theologie te Groningen; hij werd aldaar ingeschreven den 17den Maart

1647; achter zijn naam staat vermeld ‘Catvicensis’[1]. Vóór zijn vertrek uit Leiden hield hij in 1646 onder presidium van Jacobus Revius, Regent van het Staten-College aldaar, eene disputatio *De Versione Graeca Veteris Testamenti.*

Tot proponent bevorderd, werd hij in 1650 beroepen te Zuidlaren, waar hij den 16den Maart 1651 zijn ambt aanvaardde. Nog in datzelfde jaar nam bij

1) *Naamlijst v.d. studenten sedert de oprigt. der Hoogesch. te Groningen ingeschreven*, blz 92.

v.d. Aa (t.a.p.) noemt als zijn geboorteplaats Kortrijk, wat blijkbaar berust op een vergissing.

eene beroeping naar Steenwijk aan. Den 6den November ontsloeg de Classis hem voorwaardelijk. In Januari 1652 werd hem door de Synode het aanvankelijk verleend ontslag toegestaan, waarbij tevens de bepaling werd gemaakt, dat voortaan geen predikant in Drente binnen den tijd van twee jaren van zijne standplaats zou mogen vertrekken, dan met toestemming der Synode.

Als correspondent van Overijssel was hij tegenwoordig op de Particuliere Synoden van Z.-Holland te Delft (9-25 Juli 1657) en te Gorinchem (5-15 Juli 1661).

Te Steenwijk is de David gebleven tot zijn dood in 1672.

Een van de zoons van Prof. H. Alting, de Hoogleeraar Jacobus Alting, beklaagde er zich over dat eenige van zijns vaders werken buiten zijn medeweten zeer slordig werden uitgegeven, o.a. door J. de David.

Deze deed zich voorts kennen als vrij vloeiend dichter. door zijn lofdicht op de *Sondekraem ter bekeerde Salicheyd* van D.V. Baard.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Album Stud. Acad. Lugd. Bat.*, kol. 338. - T.A. Romein, *De Herv. predikanten van Drenthe*, blz. 137. - A. Moonen, *Naamketen der Predikanten*, *van de Herv. der Kerken aen. tot het jaar 1709 toe*, *ond. de vier Cl. v.h. Overyss. Synode*, blz. 49. - v. Alphen, *N.K. Handb.*, jrg. 1912, Bijl. S, blz. 152. - W.P.C. Knuttel, *Acte der Partic. Syn. v. Z.-Holl.* IV, blz. 3, 219. - Chr. Sepp, *Het Godgel. Onderwijs in Nederl.* II, blz. 75. - v.d. Aa e.a. *Nieuw Biogr. Anthol. en Crit. Woordenboek v. Ned. Dichters* (aanhangs. op Witsen Geysbeek, *Woordenboek der Ned. Dichters*) II, blz. 55. - E.J.W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius*, *zijn leven en werken.* Bijl., p. X.

[Albertus Agathus Deenik M. Lzn.]

Deenik M. Lzn. (**Albertus Agathus)** werd geboren te Haarlem den 20sten Januari 1835 en ingeschreven als student te Amsterdam in 1853, om opgeleid te worden voor het leeraarsambt bij de Doopsgezinden. In 1859 proponent geworden, deed hij den 5den Maart 1860 zijn intrede bij de gemeente te Ternaard. Daarna diende hij de gemeente te Stavoren en Molkwerum van den 30sten October 1881 tot zijn emeritaat in 1899. Den 6den October 1903 overleed hij te Veenwouden.

Deenik schaarde zich onder de aanhangers der moderne richting. Heftige bestrijding ondervond hij tengevolge van zijne vertaling van het werk van Strauss (zie hieronder). Hij werd daarover aangevallen niet alleen door Ds. H. Brouwer (in de ‘Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant’ van den 6den December 1872), maar ook onder zijne vrienden en geestverwanten waren er, die ten sterkste afkeurden, dat een modern predikant zulk een werk vertaalde. Hijzelf beschouwde het boek van Strauss als een ernstige poging om de waarheid te vinden; ook als opbouwende lectuur voor hen, die geheel met den godsdienst gebroken hadden, en aan wie de moderne theologie geen bevrediging schonk. (*Het Oude en het Nieuwe Geloof*, blz. 272, 273: ‘De Vertaler aan den Lezer’).

Gedurende eenige jaren vormde Deenik met A.S. Carpentier Alting en W. Reilingh Dz. de redactie van *De Nieuwe Richting in het Leven. Bladen ter godsdienstige volksontwikkeling* (uitgeg. te Dokkum van 1868 tot 1872; 1ste tot 4den en 5den jrg. No. 1-12, gr. 8°). Hierin is menig artikel van zijn hand bewaard.

Behalve de hieronder genoemde werken vertaalde hij een groot aantal Duitsche en Engelsche romans.

Uit het Voorbericht der door hem uitgegeven *Leckedichtjens* blijkt dat een zijner voorvaderen C.L. Deenik een bundeltje verzen uitgaf, getiteld *Het Maassluissche Hoekertje.* Eigenaardig noemt hij dezen voorvader 'misschien een goed burgemeester van Maassluis, maar zonder twijfel een treurig dichter.'

Deenik is tweemaal gehuwd geweest, eerst met Elizabeth Geertruida Gerlach (overl. 1868), daarna met Willemina Aldershoff (overl. 1898). Uit elk dezer huwelijken werd een zoon geboren; de oudste van deze is Ds. M.L. Deenik, Doopsgezind Leeraar te Leeuwarden.

Deenik had een zwakke gezondheid, die hem belette zich in breeden kring te bewegen, maar bezat vele gaven voor verstand en hart en heeft in en buiten zijne gemeenten velen aan zich verplicht.

De titel der door Deenik uitgegeven *Leekedichtjens* luidt:

Leekedichtjens van ouden datum. Verzen en rijmen van Nederlandsche dichters uit de XVIde, *XVIIde en XVIIIde eeuw.* Dokkum, z.j. 12°. (Het 'Voorbericht' is gedagteekend 1864).

Verder verscheen door hem vertaald:

W.H. Milburn, *Tien jaren uit het leven van een Methodistenprediker.* Uit het Eng. Haarlem, 1860. post 8°.

E.A.W. Himly, *Het Nijlschip en de Karavaan. Reis eener Engelsche familie door Egypte*, *Palestina en Syrië.* N.h. Hoogd. Haarlem 1861. gr. 8°.

Ernest Renan, *Het Leven van Jezus.* Uit het Fr. vert. (z.n.v. vert.). Haarlem, 1863. gr. 8°. (nieuwe uitg. 1864).

F.P.G. Guizot, *Beschouwingen over het wezen der Christelijke Godsdienst.* N.h. Fr. (z.n.v. vert.). Haarlem 1864. gr. 8°.

Ernest Renan, *De Apostelen.* Uit het Fr. vertaald. Haarlem 1866. gr. 8°.

Ernest Renan, *Beschouwingen over het vierde Evangelie.* Uit het Fr. vertaald. Haarlem 1867. gr. 8°.

D. Fr. Strauss, *Het Oude en het Nieuwe Geloof. Eene belijdenis.* U. h. Fr. Haarlem, z.j. gr. 8°.

Litteratuur: *Album Acad. v.h. Athenaeum Illustre en v.d. Universiteit v. Amsterdam*, *bevattende namen der Hoogleeraren en Leeraren v. 1632 tot 1882 en der studenten v. 1799 tot 1882.* (Uitgeg. d.h. Amst. Stud. Corps. 1882), blz. 28. - *Catalogus der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* I, kol. 224. - *Bibliotheca Theol. et Philos.*, Lugd.-Bat. (Burgersdijk & Niermans) 1900, No. 13474, 13475, 13505, 15904. - *Brinkman's Catalogus der Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken* (1850-1882) door R. van der Meulen, i.v. - *De Zondagsbode*, Doopsgez. Weekblad ond. red. v.P. Feenstra Jr. 16de jrg. No. 50.

[Johann Diederich Deiman]

Deiman (Johann Diederich), zoon van den Procurator Albert Deimann, stamde uit een oud Nederlandsch geslacht, dat gedurende de Spaansche vervolgingen naar

Oost-Friesland was uitgeweken. Een van zijne voorouders behoorde in het begin der 16de eeuw tot de leden van den Raad te Amsterdam. Hijzelf was een oudere broeder van den vermaarden genees-, schei- en natuurkundige Johan Rudolph Deiman.

Geboren te Hage (O.-Friesl.) den 9den April 1732, studeerde hij te Halle onder Semler. Als Hoogduitsch proponent naar de Nederlanden gekomen, werd hij hier den

22sten Mei 1758 beroepbaar gesteld bij de Ev.-Luthersche Kerk. Hij nam de beroeping aan naar de gemeente te Zierikzee, en trad aldaar, na den 6den October te Amsterdam bevestigd te zijn, den 29sten van diezelfde maand in dienst. Nog geen jaar was hij er werkzaam. Reeds den 30sten September 1759 nam hij er afscheid, om naar Zwolle te vertrekken, waar hij den 21sten October intrede deed (tekst: Handel. XX:28). De Zwolsche gemeente diende hij nog korter dan zijn vorige; in April 1760 verliet hij haar om eene beroeping naar Utrecht op te volgen, waar hij den 18den Mei de bediening aanvaardde (tekst: Joh. XVII:3). In 1766 sloeg hij eene beroeping af naar 's Gravenhage; dertien jaren later nam hij er eene naar Amsterdam aan, nadat zijn naam er vroeger bij herhaling op de nominatie was geplaatst en hij er onderscheiden malen op proef had gepredikt. Ditmaal was hij er beroepen in de vacature van Lucas Reeder, die overleden was eer hij de door hem aangenomen beroeping kon opvolgen. Deiman wijdde aan diens nagedachtenis eene leerrede, welke in druk verscheen (zie hieronder). Den 25sten April 1779 nam hij afscheid van zijne derde gemeente (tekst: 2 Joh.: 8). Bijna vier jaren was hij predikant te Amsterdam; den 9den April (zijn geboortedatum) 1783 overleed hij op 51-jarigen leeftijd. Zijn stoffelijk overschot werd overeenkomstig zijn wensch bijgezet in den grafkelder onder den preekstoel in de kerk te Utrecht. Op zijn overlijden werd een penning geslagen.

Als prediker was hij van den beginne af zeer geliefd, niet het minst om zijne welsprekendheid. Hoewel zijn beide uitgegeven preeken (zie hieronder) zouden doen vermoeden, dat hij zich wel wat ver van zijn tekst verwijderde, was zijn prediking toch steeds analytisch aangelegd, zoodat elk woord bijzonder werd behandeld. Dit is gebleken uit de handschriften zijner in 1774 en 1775 uitgesproken leerredenen, door Dr. F.J. Domela Nieuwenhuis onderzocht (zie hieronder *Bijdragen t.d. Gesch. der Ev.-Luth. Kerk.* VII, blz. 118-122, waar ook een van Deiman's preekschetsen is opgenomen).

Op het gebied der catechese verwierf hij zich bekendheid door zijn hieronder genoemd leerboek *Katechetische Aanleiding* enz., waarin hij de Christelijke zedeleer ontwikkelde en van de kerkelijk dogmatische behandeling afweek. Hij is daarin door velen gevolgd. Zijn *Aanleiding* bleef na zijn dood een veelgezocht hulpmiddel bij het catechetisch onderwijs. Daar zij echter hier en daar wat omslachtig werd geacht voor eenvoudigen, verscheen van onbekende hand in 1791 een *Korte Schets of Uittreksel uit de Katechetische Aanleiding tot de kennis der Christelijke Leere door J.D. Deiman*, welke in 1829 in een 8ste uitgave het licht zag, en in 1848 nog in gebruik was, terwijl mede in verband daarmee van ongenoemde zijde werden uitgegeven *Schriftuurtexten*, ten gebruike bij Deiman's *Aanleiding* (2de dr. 1824) en een *Korte en Eenvoudige Onderwijzing in de Kristelijke Leere der Gelukzaligheid, volgens den Leiddraad van J.D. Deiman* (laatste dr. 1824). Uit een en ander blijkt dat Deiman invloed heeft geoefend op de catechese in de Luthersche Kerk hier te lande; en ook buiten die Kerk vond zijn methode navolging.

Onder de Lutherschen in ons vaderland is Deiman de eerste, die zich ten doel stelde een Bijbelsche Theologie te bevorderen vrij van dogmatiek. De invloed van het rationalisme uit de school van Semler was bij hem onmiskenbaar. Vandaar ook zijne vertaling van twee (hieronder genoemde) geruchtmakende geschriften van den bekenden Berlijnschen Proost Johann Joachim Spalding, waardoor deze van Pelagi-

anisme en Socinianisme was beschuldigd. In de voorrede der vertaling van het eerste dezer beide werken verklaart Deiman, ‘dat er in ons land niet dikwijls en ernstig genoeg op kan aangedrongen worden, dat er in de bekeering des menschen, en in het gansche werk des Kristendoms, niets onmiddellijks van God, of Zijnen Geest, maar alles, door middel van Zijn woord, van de erkende godlijke waarheid, die door het verstand op het hart werkt, en hetzelve tot God en Zijnen dienst opleidt, geschiedt.’

Als predikant te Amsterdam werd aan Deiman onrechtzinnigheid ten laste gelegd bepaaldelijk ten opzichte van de goddelijke Drieëenheid en het strafdragend karakter van Christus' zielelijden. Wat het eerste betreft, voor de Triniteit meende hij geen bewijsplaatsen te kunnen vinden in het O. Testament, en wat het andere aangaat, uit het vierde der kruiswoorden bleek hem niet, dat Christus in werkelijkheid hellestraffen had ondergaan, al loochende hij dit laatste overigens niet uitdrukkelijk. In de Amsterdamsche gemeente verwekten deze beschuldigingen veel beroering; ook van zijne oudere ambtgenooten ondervond hij tegenstand. Van den preekstoel werd tegen hem gewaarschuwd. Zijn dood maakte aan dit geschil een einde, al werd ook daarna de strijd der richtingen op heftige wijze in de gemeente voortgezet.

Enkele niet onverdienstelijke gedichten zijn van hem bewaard.

Tweemaal is Deiman gehuwd geweest; zijne tweede echtgenoote was Anna Paulina van Uchelen, van Woerden, met wie hij in 1765 in het huwelijk trad.

Over de van hem bestaande portretten, zie Fr. Muller's *Beschrijv. Catal.*, No. 1260-1263.

Deiman's geschriften zijn:

Specimen Theologiae de □νυποστασια et □νυποστασια, humanae Christi naturae. Halae 1753. 4°.

Ueber das Erdbeben; eine Ode. Aurich 1756. 4°.

Einfälle. Leipzig u. Aurich. 1756. 12°.

Kort Samenstel der Christlyke Leere. Amst. 1764. 8°.

Verhandeling over den tegenwoordigen toestand van het Christendom en het ongeloof. Vóór de ‘Nederduitsche Vertaaling’ van J.A. Noesselt's *Verdediging der Chr. Religie* (zie hieronder).

Gelukwenschingsrede over Spreuk. XVI:31 ter gedachtenis van den vijftigjarigen Predikdienst van zijnen ambtgenoot Johan Albert Veltgen. Utr. 1770. 4°.

Katechetische Aanleiding tot de Kennis der Christelyke Leere, in de Onderwijzinge der Menschen tot Gelukzaligheid. Amst. 1777. 8°.

Lykrede over de nodige bescheidenheid in het oordeelen over afgestorvene personen, volgens Romeinen XIV.4, ter gedachtenis van den weleerwaardigen zeer geleerden Heere Lucas Reeder, in zijn leeven Leeraar der Evangelisch-Luthersche Gemeente te Culenborg en, voor zijn overlijden, beroepen te Amsterdam; in Culenborg uitgesproken op den 14den van Sprokkelmaand des jaars 1779. Utr. 1777. 8°.

Deiman gaf de volgende vertalingen uit:

J.C. Kraft, *Onderzoek, of in Rom. IX-XI de leer der Gereformeerde Kerke van de verkiezing gevonden wordt of niet?* Utrecht 1768. 8°.

J.A. Noesselt, *Verdediging der Christelyke Religie.* Utrecht, 1770. 8°.
J.A. Noesselt, *De Waarheid van de christelyke Godsdienst.* Leeuwarden 1774. 2 dln. (Met voorrede van Deiman).
J.J. Spalding, *De Christen*, *in ernstige overweeging van de waarde der inwendige bevindingen in het Christendom.* Utrecht 1771. 4°. (Met voorrede van Deiman).
J.J. Spalding, *De nuttigheid van het Predikambt.* 1776. 8°. (Met voorrede van Deiman).
Hierbij moet als vermoedelijk van Deiman gevoegd worden:
J.A. Ernesti, *Christelijke Leerredenen.* Leeuw. en Fran. 1774. (Met voorrede van den vertaler).

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - v.d. Aa e.a., *Biogr. Woordenb. v. Ned. Dichters*, blz. 36, 37. - G. Engelbert Gerrits, *Biograph. Handwoordenboek.* - F. Nagtglas, *Levensberichten v. Zeeuwen*, verv. op de la Rue, *Gelett*, *Zeeland.* I, blz. 150. - *Naamrol der Luth. Predikanten*, blz. 25, 26. - J.G. Meusel, *Lexikon der vom Jahre 1750 bis 1800 verstorbenen Teutschen Schriftsteller.* II, S. 302. - H.W. Rotermund, *Das gelehrte Hannover.* I. CXV. - Schultz. Jacobi en Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Evang.-Luthersche Kerk in de Nederlanden.* S. 446; *Nachträgen* I, blz. 57-59, 120-124; III, blz. 147; VI, blz. 31, 32; VII, blz. 118-122. - Ypey, *Geschiedenis van het Kerkgenootschap der Lutherschen* (Vierde Deel v. *Geschied. der Kristl. Kerk in de achttiende eeuw*), blz. 318, 394, 695. - F.J. Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche Gemeente*, blz. 167, 170, 171. - Dez. in *Geschiedenis der Christelijke Kerk in Tafereelen*, (bewerkt door P. Hofstede de Groot e.a.). V, blz. 594. - J. Hartog, *Geschied. v.d. Predikkunde in de Prot. Kerk v. Nederl.* (2de dr.), blz. 369, 370. - H. Bouman, *De Godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland*, *gedur. het laatste gedeelte der vor. en in den loop der tegenw. eeuw.* (Utr. 1862), blz. 52. - *De Navorscher*, 12de jrg. (1862), blz. 171, 210. - J.v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg. van Ned. Boeken*, (2de dr. Rott. 1788), blz. 139.

[Bernardus van Deinse]

Deinse (Bernardus van) is gesproten uit een aanzienlijk geslacht, afkomstig uit Vlaanderen, waarvan een lid in het midden der 15de eeuw Abt of Prelaat was van de Abdij van Baudelo te Gent. Jonkheer Bernard van Deinzen, Heer van Hertzelaer, in het land van Waes, die eerst in dienst stond van Philips II, later op last van Prins Willem I manschappen moest werven om Alva afbreuk te doen, en onder wiens aanvoering de Gentenaren in 1578 Hulst bezetten, behoorde tot zijne voorvaderen, en was zooals bleek uit de familiepapieren van het geslacht van Deinse, ons welwillend ter inzage verstrekt, zijn grootvader. Hijzelf was de zoon van Gideon v.D. (predikant te Oostburg 1607; W.-Souburg 1608; Veere 1628 tot zijn dood in 1652) en van Maria Anteunissen.

Geboren te Veere in 1629, werd hij ingeschreven als student aan de Academie te Utrecht in 1650. In April en Mei 1654 praeparatoir geëxamineerd en tot proponent bevorderd, werd hij den 27sten Augustus van datzelfde jaar predikant te Westkapelle

(peremptoir geëx. den 6den Aug.). Aldaar ontving hij op eigen verzoek vanwege de Classis van Walcheren eene aanstelling als vlootpredikant op den tocht naar de Sont (1659). Later stelde hij een concept op, *rakende de ordere in den Godsdienst of de Vloot van den Staat.* Volgens de Acta der Classis 18 Maart 1666

§ 4 werd besloten *het zelve concept aan de overige Zeeuwsche Classen te zenden*, *en*, *indien die het meê goed keurden*, *vervolgens de approbatie van Heeren Gecommitteerde Raden op het zelve te verzoeken.*

In 1668 verwisselde hij Westkapelle met Vlissingen als standplaats. Aldaar bleef hij tot zijn overlijden, den 22sten Juli 1706. In deze zijne tweede en laatste gemeente, deed hij op aanschrijven van Gecommitteerde Raden van Zeeland aan de Classis van Walcheren, dienst als legerpredikant; in 1674 lag hij met het regiment Mariniers van Maurignault te Gent in garnizoen. Voor dergelijken post scheen hij de aangewezen man; hij had iets militants en onversaagds. Een voorbeeld. Vanuit Westkapelle naar Vlissingen gegaan om daar zijn traktement in ontvangst te nemen, werd hij op den terugweg tusschen Zoutelande en zijne woonplaats door twee mannen aangerand met de bedoeling hem van zijn geld te berooven. Hij wierp toen onverschrokken het geld voor zich op den grond, en daagde hen beide uit om daarover een strijd met hem te wagen, waarop zij het hazenpad kozen.

Te Vlissingen staande, geraakte hij in moeilijkheden, doordat hij zich door zijn ambtgenoot, Thomas Pots, predikant der Engelsche gemeente, had laten overhalen den bekenden Jacobus Koelman, afgezet als Dienaar des Woords te Sluis, voor zich te laten prediken. Bij zijne verantwoording verklaarde hij onbekend te zijn geweest met de Resolutie van de Heeren Staten van Zeeland, d^{o} 21 September 1674, waarbij bepaald was dat Koelman op het territoir van hun Ed.-Mogenden niet meer zou mogen prediken, noch deelnemen aan publieke of private samenkomsten. Hij verklaarde zelfs voor de Staten zijn onwetendheid onder eede te willen bevestigen. Hij verzweeg daarbij echter voor hun Ed.-Mog. het eigenlijk motief zijner handelingen, nl. de hoop, dat Koelman, door voor hem en voor anderen een beurt te vervullen, in zijn ambt zou hersteld worden. (J. Koelman, *Het Dispuyt*, *en de Historie*, *mitsgaders de Practijke van den Sabbath*, *en 's Heeren-Dag.* Amst. 1685, Voorrede, blz. 16). Het gebeurde had een ernstigen nasleep. Den 23sten September 1684 namen de Ed. Mog. een resolutie, waarvan de inhoud de gemoederen in het gansche land in beweging bracht; meermalen werd zij gedrukt en herdrukt, en als iets bijzonders te Amsterdam in bijna alle straten te koop aangeboden en weken lang met luider stemme uitgeroepen; ze gold niet alleen Koelman, wien verboden werd ergens in Zeeland te komen, gelijk hem dit vroeger door Heeren Hoog-Mog. ontzegd was op het gebied der Generaliteitslanden, nu ook door de Ed. Mog. in het overige gedeelte der Provincie; maar allereerst betrof ze de predikanten Pots en van Deinse.

Hoewel de Raadpensionaris Hubert van Deinse minder schuldig verklaarde dan Pots, werden beide voor den tijd van drie maanden in hunne bediening gesuspendeerd, met verlies van tractement, zoo ordinair als extra-ordinair, hetwelk gedurende dien tijd aan de armen van Vlissingen zou worden gegeven. De Classis van Walcheren ontving de opdracht in den geregelden predikdienst te Vlissingen te doen voorzien, zonder dat voor die diensten iets betaald werd. De verontschuldiging van van Deinse en zijn ambtgenoot, dat ze de vroegere Resolutie niet kenden, baatte niet alleen henzelf niet, maar bezorgde bovendien nog aan de Classis van Walcheren het verwijt, dat zij ervoor had moeten zorg dragen, dat die Resolutiën zóó in de Acte geïnsereerd waren, dat ze leesbaar waren, en ook dat de predikanten ze kenden. De overige predikanten te Vlissingen richtten nog wel het verzoek tot hun Ed. Mog., dat het besluit ten opzichte hunner twee collega's mocht worden inge-

trokken, althans verzacht, en de Classis van Walcheren protesteerde nog wel tegen de schorsing als in strijd met de Zeeuwsche Kerkorde, door hun Ed. Mog. zelf immers gearresteerd, maar noch het een noch het ander veranderde aan de zaak iets. De schorsing van van Deinse beroerde niet het minst te Vlissingen veler gemoederen, want hij was daar zeer geliefd.

Nog te Westkapelle zijnde, huwde hij te Vlissingen (1660) met Johanna de Boudt, J. dochter, aldaar woonachtig. Uit dit huwelijk werden geboren drie dochters en een zoon, Gideon, later Schepen en koopman te Vlissingen. Na den dood zijner echtgenoote hertrouwde hij met Kryna Everts, weduwe van Mr. Johannes Morrhis, in leven predikant te Breskens. Zijn tweede vrouw overleefde hem.

Geschriften in druk zijn van hem niet bekend.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Album Stud. Acad. Rheno-Traj.*, kol. 25. - G. Vrolikhert, *Vlissingsche Kerkhemel*, blz. 163-168, 398, (vgl. ook blz. 136-138). - A.F. Krull, *Jacobus Koelman. Eene Kerkhistorische Studie*, blz. 95-97, 411-413. - B. Hunnius, *Het Staatische Vlaanderen*, *of de Zeeuwsche Buise*, (zie aanhangsel: 'Naamrolle der pred., - zederd 1620. ond. het E. Classe v. Walcheren'). - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 150, 153.

[Adrianus van Deinse]

Deinse (Adrianus van) was een zoon van Antonie van Deinse, notaris te Veere (uit diens huwelijk met Rachel Karreman) en een kleinzoon van Gideon van Deinse, predikant aldaar.

Geboren te Veere, den 26sten October 1661, werd hij, na volbrachte studie[1)] bevorderd tot proponent in 1683.

Den 30sten Juli 1684 aanvaardde hij de Evangeliebediening te Baarland (Cl.Z. Beveland), na bevestiging door zijn oom Bernardus van Deinse, predikant te Vlissingen. Na een verblijf aldaar van 2½ jaar vertrok hij naar West-Souburg, waar hij den 9den Febr. 1687 intrede hield (tekst: 1 Cor. II:2), na ook aldaar bevestigd te zijn door zijn oom Bernardus. Zijn derde en laatste standplaats was Vlissingen, waar hij den 27sten Juli 1689 beroepen werd in de vacature van den overleden Ds. Th. Pots; zijne bevestiging had ten derden male plaats door zijn voornoemden oom, den 18den December d.a.v. Hij overleed er den 14den April 1727.

Volgens de Handelingen van den Vlissingschen Kerkeraad van den 23sten October 1694 had hij te Vlissingen een merkwaardig gesprek met den antinomiaan Jacob Verschoor, die al geruimen tijd met zijne aanlangers, de zoogen. Hebreërs, drukbezochte oefeningen hield op Walcheren, o.a. op het kasteel te West-Souburg, vroeger behoord hebbende aan Marnix, Heer van St.-Aldegonde.

Bedoeld gesprek liep even vruchteloos af als dat van drie jaren later te Middelburg tusschen Verschoor en Grietje van Dijk aan de eene, en N. Schorer en Jac. Fruytier

1) In de papieren van het familie-archief staat vermeld, dat Adrianus van Deinse te Utrecht heeft gestudeerd (zooals blijken moet uit een fragment van de Lijkrede op hem gemaakt), maar ook komt daarin voor dat hij aan de Leidsche Hoogeschool heeft gestudeerd. Zijn naam is in het *Album Stud.* van geen dezer beide Academiën aanwezig.

aan de andere zijde. Ook bij het gesprek met van Deinse was de veel besproken Verschooriste Grietje van Dijk tegenwoordig.

Het gesprek betrof voornamelijk *het wezen des geloofs*. Dit bestond volgens Verschoor ‘in een aannemen van de gerechtigheid van Christus, gepaard met een bewustheid, en verzekerdheyd; zoo nogtans, dat een geloovige wel eens kon van zijn grond raken door aandagteloosheyd, zware bestrydingen’ enz. Van Deinse vraagde daarop aan Verschoor ‘hoe hij met zulken handelen zou, die, in de eerste bewerkingen van Gods Geest zijnde, nog geen verzekerdheyd hadden’. Verschoor antwoordde ‘dat hij dezulken tot verzekerdheid zou trachten te brengen, en hun aantoonen, dat zij den grond daartoe al hadden’. Daarop gaf van Deinse uiting aan zijn bekommering over die leer, ‘omdat men daardoor zwakken wel kon voor 't hoofd stoten,’ en verklaarde, ‘dat Verschoor zoo weynig sprak van bewerkingen van Gods Geest tot bekering, wedergeboorte,’ enz. Verschoor hernam: ‘ik zal ook mijne bekommering zeggen over u, Adrianus van Deinsen, en alle degenen, die het met u houden, en belijden, dat zij nog 10 talenten schuldig zijn; dat gij verloochenaars zijt van de genoegdoening van Christus.’

Op deze woorden grondde de Kerkeraad een aanklacht tegen Verschoor bij den Magistraat, waarvan hij tevens mededeeling deed aan de Gedeputeerden der Classes.

Adrianus van Deinsen was iemand van teeder geestelijk bestaan. Geloofsbestrijding hield hem zelfs geruimen tijd terug van prediken. Hij ontsliep echter in volle geloofsverzekerdheid.

Als een eigenaardigheid zijner prediking wordt vermeld, dat hij den 119den Psalm (tot vs. 164 en 165) als vervolgstof in leerredenen heeft behandeld.

Hij huwde den 12den September 1697 met Suzanna Fasceel, die hij achterliet als weduwe met twee zoons en twee dochters.

Geschriften van zijn hand zijn niet bekend.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Vrolikkert, *Vlissingsche Kerkhemel*, blz. 191-195, 399. - Kist en Royaards, *Archief voor Kerkel. Geschiedenis*, *inzonderh. v. Nederl.* XII, blz. 275. - Hunnius, *Zeeuwsche Buyse* (Aanhangs: *Naem-rolle der Pred.*) - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* jrg. 1909. Bijl. Q, blz. 124, 149, 151.

[Antonius van Deinse]

Deinse (Antonius van) was de zoon van Johannes van Deinse en Johanna Margaretha Willemsen. Zijn grootvader was Antonius van Deinse, predikant te Aardenburg (als proponent in 1728 ald. gekomen en gebleven tot zijn dood in 1772).

Hij werd geboren den 11den Mei 1764 te Sluis. Zijn vader had hem bestemd voor het ambt van predikant. Aanvankelijk echter ging zijne begeerte uit naar den handel; hiertoe werkte mede de naaste omgeving, waarin hij opgevoed werd. Toch werd de wensch zijner ouders vervuld.

Toen hij zeven jaar oud was, verhuisde het gezin naar Middelburg, en vóór zijn elfde jaar bezocht hij aldaar de Latijnsche School. Bij het verlaten daarvan hield hij een Latijnsche oratie over *de vervolgingen der Waldenzen*, kort daarop door hemzelf in Nederduitsche dichtmaat overgezet en uitgegeven.

Vervolgens studeerde hij aan het Athenaeum te Middelburg, daarna te Lingen, en eindelijk te Utrecht. (Zijn naam komt echter in het *Album Stud.* niet voor).

Den 7den Maart 1787 praeparatoir geëxamineerd door de Classis Utrecht, werd hij na peremptoir examen voor de Classis van Walcheren afgenomen door Prof. Krom, den 29sten Juli d.a.v. bevestigd als predikant te Gapinge door Ds. H.A. Tollé,

pred. te Veere (met Luc. XIV:23; intr. met 1 Cor. IX:16*b*). Vandaar vertrok hij naar Oostkapelle (bev. den 24sten Mei 1789 door Ds. Jac. Schelvisvanger, pred. te Serooskerke, met 2 Tim. II:25, 26; intr. met Hand. XVII:30). Zijn derde gemeente was Zutphen, waar hij den 8sten April 1792 bevestigd werd door Ds. D. van Wullen (met Luc. X:16; intr. met 2 Cor. IV:5; afsch. te Oostkapelle den 1sten April m. Joh. XIV:15, 16*a*). Aldaar bleef hij tot den 26sten Maart 1797, toen hij afscheid nam (met Judas: 20, 21), om de beroeping naar Middelburg op te volgen, waar hij den 9den April d.a.v. werd bevestigd door Ds. Fr. W. Hugenholtz (met Matth. V:14-16; intr. met Rom. I:15). Aldaar bleef hij werkzaam tot zijn dood den 19den November 1829; hij overleed ten huize van Dr. Snouck Hurgronje aan een zenuwberoerte, die hem twee dagen tevoren aldaar had overvallen na de bijwoning van de weekgodsdienstoefening.

Te Middelburg niet het minst heeft hij met grooten ijver en met vrucht gearbeid. Ook de gemeente van Vlissingen, die gedurende eenigen tijd bijna herderloos was, terwijl het Middelburgsche Ministerie over geringe krachten beschikte (1810-1815), deed van zijn toewijding de ondervinding op. Eenmaal vervulde hij in een jaar tijds zelfs 147 beurten.

Bovendien was hij twintig jaar lang (tot den 31sten Dec. 1822) Praeceptor aan de Latijnsche School te Middelburg; ook zonderde hij gedurende een gedeelte van dien tijd dagelijks nog eenige uren af voor het geven van privaatonderwijs in het Latijn. Van 1802 tot zijn dood was hij tevens President-Districts-Schoolopziener. De schoolcommissie der Maatschappij '*Tot Nut van 't Algemeen*' telde hem jarenlang onder hare leden. Als lid van die Maatschappij en van het '*Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen*' hield hij meermalen belangrijke lezingen. Merkwaardig was ook de lierzang op den admiraal de Ruyter, door hem uitgesproken den 13den April 1814, bij welke gelegenheid het bekende touwslagerswiel naast den spreker was geplaatst (*Geschied. v.h. Nutsdepartem.*, blz. 25). Tevens was hij ijverig werkzaam als Directeur van het *Bijbel*- en *Zendelinggenootschap*, terwijl hij ook lid was van het Haagsche Dichtgenootschap 'Kunstliefde spaart geen vlijt.'

Den 28sten Mei 1815 werd hij in plaats van den hoogbejaarden A. Drijfhout, pred. te Middelburg, door Koning Willem I benoemd tot lid der consuleerende commissie, die in opdrach had den koning en diens raadslieden voor te lichten omtrent den meest wenschelijken vorm van kerkbestuur. Daarna aanvaardde hij de benoemingen tot President van het *Provinciaal Kerkbestuur van Zeeland* en tot Praeses van het *Classicaal Bestuur van Middelburg*, en was als zoodanig in functie van 1816 tot zijn verscheiden. Van 1816 tot 1825 was hij lid van de Algemeene Synode, en in de jaren 1820 tot 1825 haar voorzitter. Bij Kon. Besluit van den 24sten Juli 1824 werd hij, bepaaldelijk met het oog op de diensten in laatstgenoemde qualiteit bewezen, benoemd tot Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Hij was een man van vlugge bevatting, helder inzicht en onmiskenbare kundigheden, en bezat de gave van gemakkelijk spreken. Zorgvuldig woekerde hij met zijn tijd. Hoewel niet afkeerig van nieuwe denkbeelden, was Christus de Gekruiste de ziel zijner prediking.

Hij bezat een lichaamsgestel, dat bestand bleek tegen vele vermoeienissen. Alleen in 1825 belette eene ernstige ziekte hem geruimen tijd zijn arbeid waar te nemen.

Hij was den 28sten Sept. 1790 te Middelburg gehuwd met Sara Jacoba de Puyt, dochter van Jacobus de Puyt, Stadsoperateur en Vroedmeester aldaar. Uit zijn huwelijk werden hem elf zoons en zes dochters geboren, van welke bij zijn sterven nog acht zoons en drie dochters in leven waren. Zijne weduwe overleefde hem nog ruim twintig jaren. Een zijner zoons behoorde ruim vijf jaren lang tot zijne ambtgenooten, een ander was predikant te Groote Lindt en Oudelands-Ambacht (Classis Dordrecht).

Enkele gedichten zijn door hem uitgegeven, o.a. een gedicht ‘aan mijnen waardigen Vriend, den Welleerwaerdigen Heer Jan Scharp, na het Uitspreeken zijner Leerreden op het heuglijk tweede Eeuwfeest van Axel, den 17den Juli 1787’ (te vinden in het geschrift van Scharp onder Litteratuur vermeld).

Er bestaat van hem een afbeelding in steendruk (*Zeelanda Illustrata*), en in 1879 werd door zijne kinderen een geschilderd welgelijkend portret aan het Zeeuwsch Genootschap geschonken.

Onder de lofdichten op zijn overlijden verdient vermelding dat van Mr. A.F. Sifflé.

In druk verschenen zijn van hem de volgende geschriften:

De Vervolgingen der Waldenseren, *openlijk in de Gehoorzaal van Middelburgs Illustre School opgezongen.* Middelb. 1782. 8°.

Dankstond bij gelegenheid der plegtige Afkondiging van den Vrede en de Alliantie der Nederlandsche Republiek met de Fransche, gehouden te Zutphen, den 17den van Zomermaand 1795. Zutphen, z.j. 8°. (Hierachter een door v.D. vervaardigd *Gezang op den Vrede en de Alliantie der Nederl. Republiek met de Fransche*).

Kerkelyke Redevoering ter Opening van de Algemeene Synode der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden, *gehouden te 's Gravenhage*, *in de Kloosterkerk*, *op den 5den Juli 1820.* Middelb. 1820. 8°.

Feestrede ter 250-jarige gedachtenis der Verlossing van Middelburg uit het geweld van Spanje; *gehouden in de Nieuwe Kerk*, *op Zondagavond*, *den 22 Februarij 1824.* Middelburg. 1824. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Boekzaal* 1787*a*, blz. 327, 588 589; *b*, blz. 105, 222; 1789*a*, blz. 227, 744; 1792*a*, blz. 88, 206, 393, 414; 1797*a*, blz. 77, 102; *b*, 445, 725; 1829*b*, blz. 813, 814; 1830*a*, blz. 120-127. - F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen* (verv. op: de la Rue, *Gelett. Zeel.*), I, blz. 150-152. - J. Renier, *Nieuwe Naamlijst der Predikanten in de Herv. Gem. van Vere sedert de afwerping v.h. Spaansche Juk ten jare 1572*, blz. 38. - v.d. Aa, *Biogr. Woordend. v. Ned. Dichters.* II, blz. 37. - Jan Scharp, *Geschiedenis en Costumen van Axel*, *behelzende eene plegtige Kerkelijke Reedenvoering*, *uitgesprooken op het Tweehonderdjaarig Eeuw-feest der Vrijheid v. gemelde stad*, *Staatelijk gevierd op den Zeeventienden v. Hooimaand des jaars MDCCLXXXVI.* Eerste stuk, p. LXII-LXIV. - Ypey en Dermout, *Geschied. der Ned. Herv. kerk.* IV, blz. 657; Aanteek. blz. 94. - Reitsma, *Geschied. v.d. Hervorming en de Herv. Kerk der Nederlanden*, blz. 362. - L. Knappert, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk gedur. de 18e en 19e eeuw*, blz. 253. - H. Bouman, *De Godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederl. gedur. het laatste ged. der vorige en in den loop der tegenw. eeuw*, blz. 92. - Arrenberg - van Abkoude, *Naamreg. v. Nederd. boeken*, 2de dr. blz. 139. - *Alphab. Naamlijst v. boeken* (1790

-1832). 's Grav. 1835, blz. 129. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 167; jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 129, 139, 142. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* I, kol. 384; II, kol. 350, 578. - Knuttel, *Catal. v.d. Pamflettenverzamel.*, *berust. in de Kon. Bibl.* V. (1776-1795), No. 22476; VI (1796-1830), No. 24981.

[Adriaan van Deinse]

Deinse (**Adriaan van**) werd geboren te Sluis den 3den Mei 1773 uit het huwelijk van Johannis van Deinse en Johanna Margaretha Willemse. Hij studeerde te Utrecht, waar hij den 8sten Juni 1796 in het *Album Studiosorum* werd ingeschreven[1]. Hij aanvaardde den predikdienst te Oostkapelle, waar hij den 30sten Juli 1797 bevestigd werd door zijn broeder Ant. van Deinse, predikant te Middelburg, (met 2 Tim. IV:5*b*; intreetekst 1 Cor. II:2). Zijn volgende gemeenten waren Schoondijke (afsch. te Oostkapelle 4 Nov. 1798 met 2 Cor. V:10; bev. 11 Nov. d.a.v. door zijn broeder Ant. v.D., pred. te Middelburg, met Matth. XXVIII:18*b*; intr. m. Ef. II:17); Zaandijk (afsch. te Schoondijke 9 Oct. 1803 met Ps. CXXXVII:5, 6*a*; bev. 16 Oct. d.a.v. door zijn voorganger te Zaandijk N. Lobry, pred. te Vollenhove m. Hand. VIII:6*a*; intr. m. Hand. VIII:5).

Den 11den Mei 1817 maakte hij aan de gemeente te Zaandijk bekend, dat hij door Z.M. de Koning benoemd was tot predikant bij de Protestantsche gemeente van Ostende. Deze benoeming werd door hem opgevolgd. Den 27sten Juli 1817 nam hij afscheid van zijn derde gemeente met 2 Cor. XIII:11; den 17den Augustus d.a.v. deed hij intrede te Ostende (met Jac. I:21*b*), na bevestigd te zijn wederom door zijn broeder A. van Deinse, predikant te Middelburg (met Joh. XIII:13). Enkele weken daarna, den 7den Sept., ving hij te Nieuwpoort, waar hem tevens de geestelijke verzorging der militairen was opgedragen, zijn dienst aan (met Hebr. XIII:25).

Den 15den Juli 1821 wijdde hij te Ostende het nieuwe bedehuis voor zijn gemeente in, nl. de kapel van het gewezen klooster der Witte Zusters, door Z.M. den Koning daartoe geschonken. Bij die gelegenheid sprak van Deinse eerst in een Hollandschen dienst over Gen. IV:26*b*, daarna in een Engelschen over Jes. LVI:6*a.* Drie door hem zelf vervaardigde gedichten werden daarbij gezongen.

Den 19den Sept. 1826 had te Ostende een groot onheil plaats door het springen van een kruitmagazijn. Van Deinse predikte den avond daarop naar aanleiding dezer gebeurtenis over Ps. XLVI:9: *Komt*, *aanschouwt de daden des Heeren*, *die verwoestingen op aarde aanricht.* Ook gaf hij van deze ramp een *Getrouw Verhaal* (zie hieronder).

Te Ostende bleef bij werkzaam tot het veelbewogen jaar van den Belgischen opstand, 1830. Moeilijke tijden maakte hij toen door. Zondag 26 Sept. preekte hij nog voor het Protestantsche gedeelte van het garnizoen en voor zijne overige gemeente. Onder den dienst in de Wittenonnenstraat ontstond er een bedenkelijke oploop in de stad. De militairen werden terstond uit de Prot. kerk ontboden. 's Middags was het oproerig in de stad. De predikant meende dat de toestand voor hem onhoudbaar werd na het binnenrukken van het garnizoen van Brugge en de

1) Vermoedelijk zijn daar al jaren van academische studie aan voorafgegaan.

verraderlijke houding door generaal-majoor Goethals aangenomen. Velen namen de wijk, onder hen ook van Deinse; hij vluchtte naar Sluis en maakte de reis daarheen in gevaarlijk gezelschap; daar hij zijn been onderweg nog verzwikte, werd hij te Breskens van het hôtel in een koets naar de schuit gebracht.

Het vertrek van zoovelen en van den predikant werd noodlottig voor de gemeente. Bij Kon. Besluit werd de kerk in de Wittenonnenstraat toegewezen aan de Engelsch-Episcopaalsche gemeente. De verstrooide gemeente werd aan zichzelf overgelaten.

Van Deinse werd in 1833 emeritus verklaard, en vestigde zich te IJsselmonde, waar zijn oudste zoon predikant was. Terwijl hij zijn kinderen een bezoek bracht, overleed hij te Bieselinge ten huize van zijn schoonzoon K.J. van Driel, predikant aldaar, in den nacht van den 13den Juni 1851. Den 6den April te voren had hij te IJsselmonde nog een predikbeurt vervuld.

Den 27sten November 1797 was hij te Zutphen gehuwd met Anna Johanna Tengbergen, uit welk huwelijk zeven kinderen werden geboren.

Van zijn hand verscheen in druk:

Ostendes Ramp, *op den 19en September 1826. Een Getrouw Verhaal van Adr. van Deinse*, Protest. *Leeraar aldaar*, *ten voordeele zijner ongelukkige Stadgenooten.* (Uitgeg. d.J.P. Sprenger van Eyk, Pred. te Rotterdam.) Rotterdam, 1826. 8°.

Verder onderscheiden vertalingen:

A. Reed, *Rolls Plumbe*, *of een geloofwaardig verhaal van een kind*, *in eene reeks van brieven aan een kind.* Uit het Engelsch. Rotterdam. 1834. kl. 8°.

De ware moeder voor hare kinderen, *of eenvoudige voorstelling van den moederlijken pligt.* Uit het Engelsch. Rott. 1835. gr. 8°.

J. Abboth, *De meergevorderde Christen*, *of aanwijzing van den weg om goed te doen.* (Vervolg op *De jonge Christen* en *De Hoeksteen.*) Uit het Engelsch. Rott. 1837. gr. 8°.

A. Reed en J. Matheson, *Verhaal van een bezoek bij de Amerikaansche Kerken door de afgevaardigden van wege de Congregationale Vereeniging van Engeland en Wallis.* Uit het Engelsch. Rott. 1838. gr. 8°.

W.H. Medhurst, *China's toestand en vooruitzichten van dat rijk*, *inzonderheid ten aanzien der Evangelie-verspreiding; met narigten omtrent de oudheid*, *uitgestrektheid*, *bevolking*, *benevens de letterkunde en godsdienst der Chinezen.* Uit het Engelsch. Rott. 1839. 2 dln. gr. 8°.

Leven van Thomas Cranmer, *den Kerkhervormer in Engeland.* Uit het Engelsch. Amsterdam. 1843. gr. 8°. (met portret).

Litteratuur. *Album Stud. Acad. Rheno-Traj.*, kol. 186. - *Boekzaal* 1797*a*, blz. 561, 562; *b.* blz. 284; 1798*b*, blz. 375; 1799*a*, blz. 205; 1803*b*, blz. 377, 378, 503, 635, 636; 1817*a*, blz. 615; *b*, blz. 222, 384, 387; 1821, blz. 252-254; 1851*b*, blz. 85, 86,

97, 98, 99, 100, 234. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.*, jrg. 1908, Bijl. P., blz 153; jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 142, 146. - *Alphab. Naamlijst v. Boeken*, *Platen en Kaartwerken.* (Amst. Brinkman. 1858), blz. 6, 159, 396, 432, 543. - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* II, kol. 804. - J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, *De Hervormde Kerk in Zuid-Nederland in 1830*, blz. 61, 68 (in 'De Tijdspiegel' 71ste jrg., blz. 51-83).

[Jeme Deknatel]

Deknatel (Jeme, Yeme of Joannes, gelijk hij zichzelf later liefst noemde) werd den 1sten November 1698 te Norden (O. Friesl.) geboren. Hij was de oudste der negen kinderen van Abraham Ponnes Deknatel, Diaken der Doopsgezinde gemeente te Norden. Na eerst onderwijs te hebben ontvangen in zijn geboorteplaats, bereidde hij zich van af 1717 voor het ambt van predikant voor aan het Seminarie der Remonstranten te Amsterdam; bij gebrek aan een Kweekschool in dien tijd voor a.s. Doopsgezinde leeraars, was dit Seminarie voor deze opengesteld. In Doopsgezinde stadsgemeenten ontwaakte gaandeweg de begeerte om gestudeerde predikanten als voorgangers te hebben.

Te midden zijner studiën, waarbij hij mannen als Le Clerc en van Cattenburgh tot zijn leermeesters had, werd Deknatel naar huis ontboden door zijne ouders, die door een watervloed zulke verliezen hadden geleden, dat zij geen kans meer zagen de studiën van hun zoon te bekostigen. Deze omstandigheid werd door Deknatel zelf of door een zijner vrienden bekend gemaakt aan den Kerkeraad der Doopsgez. gemeente te Amsterdam, die bij 't Lam en den Toren vergaderend, de gemeente der Lamisten heette. Daarop volgde een kennismaking van den kerkeraad met den student, die zoo noode zijne theologische studie eraan zou geven. Men hoorde hem in een godsdienstige samenkomst, sommige zelfs ‘met groot genoegen’, en na ingewonnen informatiën bij de Remonstrantsche Professoren werd bij besluit van den 23sten Maart 1719 met algemeene stemmen besloten, hem uit de kas der gewezen Kweekschool *f* 250 benevens een extra-gift van *f* 50 te geven voor één jaar of voor zooveel langer als de kerkeraad het zou goedvinden. Alles onder slechts één beding, dat hij, zoolang hij deze toelage genoot, niet zonder toestemming van den kerkeraad zich aan eenige andere gemeente als leeraar verbinden mocht. Ruim twintig maanden later, den 12den December 1720 werd Deknatel met algemeene stemmen op rapport eener commissie uit den genoemden kerkeraad aangesteld tot proponent. Nadat op den 1sten Kerstdag dit besluit was medegedeeld en door de broeders geapprobeerd, fungeerde hij vijf jaren lang als hulpprediker der gemeente, die hem voortzetting zijner studiën had mogelijk gemaakt. In dien tijd won hij veler vertrouwen en liefde, en maakte diepen indruk door zijne prediking. Na ruim een jaar werd hem als blijk van tevredenheid met zijn dienst met algemeene stemmen een gift van *f* 250 aangeboden ‘ter aanmoediging en verbetering zijner Bibliotheek’, en een jaar later wederom een ‘extra-ordinaire’ gift van *f* 300. De ingenomenheid met dezen veelbelo enden prediker was van dien aard, dat men hem den 20sten October 1725 tot vierden leeraar der gemeente beriep.

Na in een buitengewone avondgodsdienstoefening den 1sten Januari 1726 openlijk bevestigd te zijn, hield Deknatel den 13den d.a.v. Zijn intreerede met den tekst 1 Tim. IV:16. Hij bleef de gemeente dienen tot zijn dood, den 22sten Januari 1759.

Er bestaat geen grond voor de bewering van Dr. J. Hartog[1)], dat Deknatel in dien tijd reeds afweek van de overheerschende gevoelens; de notulen van den kerkeraad geven daarvan geen blijk, en het is hoogst onwaarschijnlijk dat hij in dat geval met algemeene stemmen beroepen zou zijn door den in het geheel niet piëtistischen Kerkeraad. Ook pleit daartegen dat tot de beroepingsvoorwaarden behoorde

1) *Geschied. v.d. Predikkunde in de Prot. Kerk v. Nederl.* (2de dr.), blz. 197.

instemming met de zeventien sterk Remonstrantsch gekleurde artikelen[1)], dewijl de kerkeraad eenstemmigheid der leer den grond achtte van de rust en de stichting der gemeente.

Deknatels verhouding tot den kerkeraad en tot zijne ambtgenooten, met name tot B. van Leuvenig en J. Bremer getuigt ervan dat hij ééns geestes met hen heeft gearbeid. In vereeniging met de twee genoemde ambtgenooten heeft hij ook pogingen in het werk gesteld om tegemoet te komen aan de steeds meer gebleken behoefte aan een gelegenheid tot eigen opleiding van Doopsgezinde leeraren. Deknatel nam daaraan zelfs een bijzonder ijverig aandeel. Toen de begeerde Kweekschool tot stand was gekomen, uitgaande van en bekostigd door de gemeente der Lamisten, had hij tot aan zijn dood zitting in het Bestuur daarvan, en behoorde hij tot de tien 'gecommitteerden tot het aankweeken van leeraren'. De rechtzinnige Doopsgezinden, de 'Zonisten' weigerden aan de oprichting mede te werken, wanneer niet het onderwijs der Hoogleeraren aan die School gegrond was op een 'uitstaande belijdenis'. Zij meenden 'reeds tot de uiterste grens van verdraagzaamheid te zijn genaderd, wanneer zij de handhaving der vrijzinnige confessie van Jacques Outerman (van 1626) als waarborg verlangden, dat de leervrijheid niet in bandeloosheid zou ontaarden'.

Deknatels naam bleef verbonden aan een fonds, tot welks stichting hij meewerkte, waaruit slecht bezoldigde predikanten ondersteund konden worden. Ook trok hij zich menigmaal het lot aan van jongelieden, die aan de Kweekschool studeerden.[2)]

Uit de eerste jaren van Deknatels bediening zijn geen leerredenen van hem bewaard, waaruit zijn geestesrichting van die dagen bepaald blijkt. Zijn later in vrij grooten getale uitgegeven preeken doen in menig opzicht denken aan dat bevindelijke en gestaltelijke, dat door Lampe verdedigd werd, maar ook aan dat onderscheidende en psychologische, dat zijn kennis verraadt van het menschelijk hart, wat niet het minst uitkomt in zijn preek over den hoofdman Cornelius (Hand. X:36). Zijn preekmethode is in den grond analytisch, zonder dat hij echter lang stilstaat bij de woorden. Terstond gaat hij over tot de gedachte, die hij, met den tekst voor zich, ontwikkelt, om dan met een toepassing te besluiten, hoewel de toepassing eigenlijk al door de preek is heengeweven. Bij zijne vaardigheid in het ontleden van den tekst toont hij zich echter vrij van dat woordenziften en minutieuze verklaren, dat bij velen zijner tijdgenooten zoozeer in zwang was. Wars van opschik of zwier van welsprekendheid, wijst hij gedurig op het verband tusschen geloof en leven, waarbij zijne Doopsgezinde beginselen telkens uitkomen. Als homileet blinkt hij dan ook uit boven de meesten van zijn tijd, al kan hij zich over 't algemeen niet beroemen op actualiteit.

1) In het begin van 1735 werd ook aan den bekenden Harlinger Leeraar Joh. Stinstra het beroep op die voorwaarden aangeboden (Chr. Sepp, *Joh. Stinstra en zijn tijd.* I, blz. 206.)

2) Een treffend blijk daarvan is te vinden bij Reinhard Rahusen, *Lijk- en Kerkreeden over Ps. 118 vs. 17*, *ter gedachtenis van Marcus Arisz.*, *Bedienaar des Evangeliums in de Mennoniten gemeente te Norden*, *gest. 4 Dec. 1784*, blz. 47; vgl. ook in Mannhardts *Mennonitische Blätter.* 1859 no. 2 een brief van Marc. Arisz. aan Jan Deknatel na het overlijden van diens vader d^{o} 19 Maart 1759.

Uit het reeds gezegde mag intusschen worden opgemaakt, dat Deknatels standpunt in den beginne een ander is geweest dan later. Naar zijn eigen getuigenis - in zijn *Menno Simons in 't kleine* - was hij niet zonder vooroordeel tegen het oude, omdat hij het niet kende; zelfs was hij al verscheiden jaren leeraar eer hij in de werken van Menno Simons las. De 'Lamisten' waren trouwens over het algemeen aan de denkbeelden der vaderen ontwassen; het waren de 'Zonisten', als H. Schijn, G. Maatschoen e.a., die het verleden als spiegel voor het heden aan hunne tijdgenooten voorhielden. Toen Deknatel evenwel met de geschriften van Menno Simons kennismaakte, kreeg hij ze lief, en had hij er - alweder naar zijn eigen getuigenis - veel vrucht van voor zijn eigen gemoed. In elk geval deed hij zich al vrij spoedig kennen als vertegenwoordiger van het piëetisme onder de Doopsgezinden, en bepaaldelijk uit zijn bundel gebrekkige en van germanismen wemelende vertaalde Herrnhuttersche gezangen, getiteld *Evangelische Liederen*, (verschenen zonder naam van den vertaler en later door hem herzien 'verbeterd', maar niettemin gebrekkig gebleven) en uit zijn *Aanleiding tot het Christelijk Geloove* sprak zijne sympathie voor de gemeente van Zinzendorff. Veel van haar geest en wijze van uitdrukking treft men in zijne geschriften aan. Ook bestaat er grond voor het vermoeden, dat hij krachtens zijn vriendschap met Isaäc Lelong, den vurigen bewonderaar en lofredenaar der Herrnhutters, al vroeger in aanraking was gekomen met Spangenberg, toen deze zich in 1734 voor de eerste maal te Amsterdam in diens woning een tijdlang had opgehouden.[1)] Daarbij kwam de invloed van Deknatels tweede echtgenoote. Na het vroegtijdig sterven van zijne eerste vrouw Jacoba van der Heyde, die hem twee kinderen had geschonken, hertrouwde hij in 1736 met een meisje, dat zijne sympathie voor de Herrnhutters volkomen deelde. Bij die gelegenheid zond Zinzendorff van uit Frankfort a.M. hun een vreemdsoortig bruiloftsvers toe.

De eerste maal, dat Deknatel in het openbaar uiting gaf aan de gevoelens, die vreemd klonken van een leeraar der Lamistische Doopsgezinden, was tegen het eind van 1735, toen hij den lof bezong van een pas verschenen werk van den genoemden Lelong, getiteld: *Godts Wonderen met Zijne Kerke*, *vertoont in een gedenkwaerdig verhaal van meest Boheemsche en Moravische broeders*, *die het Pausdom ontweken zijnde*, *nieuwelijks een Euangelische Broedergemeenten gesticht hebben in Opper-Lausnitz*, *te Herrnhuth*, *in 't gebiedt en onder 't opzicht van den Heere Graaf Lodewijk van Zinzendorff en Pottendorff*, *enz.* Amst. 1735 (2de dr. 1738). Het gedicht van Deknatel, dat voor in dit werk is opgenomen, draagt als dagteekening 1 Aug. 1735. De poëtische waarde is gering, maar sterk spreekt daaruit zijn sympathie voor Zinzendorffs persoon en arbeid. Ook is aan Deknatel toegekend een veelgeprezen en - veroordeeld tractaatje van gelijke strekking. Het droeg tot titel *De heilige en veilige weg des geloofs.*

In het Dagboek der gemeente Herrnhuth wordt reeds in 1735 Deknatels naam vermeld met de mededeeling dat hij verklaard had dat sommige in zijne woonplaats bereid waren voor de gemeente te Herrnhuth en haar weeshuis giften af te zonderen. Toen Zinzendorff in het voorjaar van 1736 voor het eerst vier maanden te Amster-

1) Ook John Wesley zal Deknatel hebben leeren kennen. Vgl. *Mennonit. Blätter*, 1758. S. 40.

dam vertoefde, behoorde Deknatel tot degenen, die met Lelong hem kwamen verwelkomen. De gravin ontstelde niet weinig, toen de jonge predikant op haar toetrad en haar omhelsde. De verhouding tusschen Deknatel en Zinzendorff werd steeds inniger. De bewondering van den eerste nam voortdurend toe en de graaf overwon allengs zijn wantrouwen tegen de 'Mennoniten', die hem als 'heimlijke Socinianen' waren afgeschilderd. Volgens Spangenberg[1] traden sinds dien tijd vele Doopsgezinden op 'als getuigen van de Godheid des Zoons en de verzoening door Zijn bloed'.

In Januari en Februari 1737 bracht Zinzendorff op reis naar Engeland weer eenige weken te Amsterdam door, en vierde er ten huize van Deknatel met zijne huisgenooten en vrienden het Avondmaal. Ook in dien tijd had Deknatel elken Donderdagmiddag conferenties in het belang der zending ten huize van Zinzendorff, wiens vriendenkring gestadig toenam. Bij afwezigheid van Zinzendorff berustte de leiding der Herrnhuttersche vergaderingen te Amsterdam bij Deknatel, daarin gesteund door sommige Gereformeerde predikanten. Deze oefeningen zette Deknatel nog in 1755 geregeld voort.

Een en ander verklaart dat zijn naam luide geprezen werd in kringen van ons vaderland, die aan de Herrnhutters sympathiek waren. Niet minder droeg men er daar roem op dat hij twee zijner zonen deed opvoeden te Lindheim en te Marienborg, wat aan slechts twaalf kinderen uit de Nederlanden ten deel viel. Dat de Broedergemeente zoo sterk aan invloed won onder en buiten den kring der Doopsgezinden is goeddeels aan Deknatel toe te schrijven. Toen het kwam tot stichting eener Herrnhuttersche gemeente, waarbij de gewone ambten werden ingevoerd, waren alle, aan wie zulk een ambt werd toevertrouwd, Doopsgezinden, die daarbij inmiddels tot hun eigen gemeente bleven behooren, wat met Zinzendorffs eigenaardige opvattingen vereenigbaar was. Zoo dacht ook Deknatel er niet aan het leeraarsambt in zijne Doopsgezinde gemeente eraan te geven[2], al woonde hij geregeld de Herrnhuttersche vergaderingen, later zelfs de Synoden te Zeist bij.

Evenzeer echter werden ook onder de Doopsgezinden, zelfs van de zijde van den met hem bevrienden ambtgenoot te Amsterdam J. Bremer de Herrnhuttersche leeringen met klem bestreden. Hierbij verdient de aandacht dat de naam van Deknatel gespaard werd.

Anders was dit met de bestrijding, die hem ten deel was gevallen van den Gereformeerden predikant G. Kulenkamp, die duchtig de pen hanteerde tegen de Herrnhutters. In zijne *Aanmerkingen* (geplaatst in de *Boekzaal* 1740 b, blz. 435-534, en ook afzonderlijk uitgegeven) naar aanleiding van de in 1740 reeds ten derde male gedrukte *Deductie* (door den Doopsgezinden Stinstra gesteld), waarin gepleit werd voor *het regt van de vrijheid van geloof*, *godsdienst en conscientie* verklaarde genoemde Amsterdamsche predikant nu openlijk, wat hij vroeger uit bescheidenheid verzwegen had, dat er Mennonieten waren, zelfs onder de voorgangers bij de Herrnhuttersche conventikelen, die Sociniaansche gevoelens beleden, n.l. Johannes Deknatel, de predikant bij 't Lam en den Toren, van wiens hand eene belijdenis bestond, die, aan Kulenkamp onder de oogen gekomen, dezen overtuigd

1) *Leben des Herrn Nicolas Ludwig Grafen von Zinzendorff*, 1733. Bd. IV, 948.
2) Voorrede voor zijn *Aanleiding t.h. Ghr. Geloof.*

had, dat in het verzwijgen van de waarheden der Drieëenigheid en dergelijke hoofdzaken der Christelijke openbaring, Deknatel volkomen op één lijn zich plaatste met de Socinianen. In zijn vroeger, uitvoerig werk *De naakt ontdekte Enthusiasterij*, *Geestdrijverij en bedorven Mystikerij der zogenaamde Herrnhutters* (Amst. 1739) had Kulenkamp den naam van den vervaardiger der bedoelde belijdenis verzwegen; maar zoodra daartegen van anonieme zijde in een tijdschriftartikel een brief werd geplaatst, met het geschrift *Leerzame Verlustiging*, achtte hij het meer dan tijd om tegen Deknatel te waarschuwen. Hij vond in zijne bestrijding grooten bijval van den Groninger Hoogleeraar Daniël Gerdes. De aanval op dit punt tegen een voorganger als Deknatel is zeker opmerkelijk.

Het verblijf zijner twee zoons in de voornoemde Herrnhuttersche inrichtingen voor opvoeding in Duitschland veroorzaakte een en andermaal een geschil tusschen hem en Zinzendorff, die beide leerlingen niet dan na sterk aandringen van hun vader wilde terugzenden. Kort na zijn terugkeer in uitgeputten toestand overleed de tweede zoon Jacobus, wiens sterfbed in eigenaardig Herrnhutterschen trant door zijn vader in het Duitsch bezongen is. (Zie onder 'Litteratuur'.) De quaesties over beider terugkomst hebben in Deknatels verhouding tot Zinzendorff na 1747 verkoeling teweeggebracht. Na de ondervonden moeilijkheden om zijne zoons in het vaderland terug te krijgen, gevoelde eerstgen. geen lust, zijne andere kinderen daarheen te zenden. Het allengs vervloeien der Broedergemeente te Amsterdam had hem intusschen heel wat verdriet gekost. Na een zielestrijd, die wel een half jaar duurde, was hij er toe gekomen door middel van Leonard Dober (die tot 1741 'algemeen oudste' was geweest bij gen. gemeente) zich met Zinzendorff te verzoenen. Kort daarop ontstond echter opnieuw verwijdering tusschen beide. Met andere Doopsgezinden had ook Deknatel aan den bij herhaling in geldverlegenheid verkeerenden graaf belangrijke sommen gelds voorgeschoten om te Zeist huizen te kunnen bouwen. Omstreeks 1751 begon Zinzendorff ondanks de schulden, die zijne koloniën drukten, vrij gewaagde ondernemingen in Engeland. Dit maakte de vrienden bevreesd, en ze weigerden op de kas der gemeente obligatiën aan te nemen, die grootekans hadden, spoedig waardeloos te zijn. Zinzendorff berichtte daarop (den 25sten Mei 1752) uit Londen aan Deknatel geen geld te kunnen geven, wanneer deze de obligaties niet wilde aannemen. Overigens maande hij Deknatel aan geduld te oefenen met verwijzing naar de algemeene kas der Broedergemeente, die wel in staat zou wezen mettertijd alles te voldoen.

Met anderen deed toen ook Deknatel den graaf een proces aan, om hem te dwingen tot terugbetaling van het geleende geld. Ten slotte stelden de eischers zich tevreden met de ontvangst van een gedeelte daarvan. Niettemin schijnt Zïnzendorff er nog aan gedacht te hebben Deknatel, dien hij niet hield voor de ziel van het tegen hem gevoerde proces, te benoemen tot President of 'Tropus' in de Broedergemeente, maar Deknatels wantrouwen tegenover Zinzendorff liet zich niet meer overwinnen; hij meende dat het diens streven allengs werd, om leden aan de Doopsgezinde gemeente te onttrekken. In zijne laatste levensjaren schijnt Deknatel niet meer met Zinzendorff te hebben omgegaan. Dat hij, zooals beweerd is, zijn heele vermogen aan de Broedergemeente zou hebben nagelaten, berust op geen authentieke gegevens en is onwaarschijnlijk. Aan de Doopsgezinde gemeente te Amsterdam legateerde hij *f* 600.

Evenzoo pleit er meer tegen dan voor de meening, dat hij op het kerkhof der Broedergemeente zou begraven zijn.

Dat Deknatel zooveel aanhang vond buiten den kring der Doopsgezinden is, behalve aan zijne prediking en oefeningen in piëtistischen geest, ook toe te schrijven aan zijn gevoelen omtrent de roeping der Mennonieten tegenover hunne jonge kinderen. Hoewel uitteraard niet voor den kinderdoop, dringt hij er toch sterk op aan de kinderen bij hunne geboorte op de armen des gebeds tot den Zaligmaker te leiden. Ja, hij achtte het wenschelijk dat ze 'plegtiglijk met oplegging der handen gezegend wierden: dat over hen gebeeden wierd, dat Hij, die ze door zijn sterven verlost heeft, dezelve ook met Zijn bloed besprengen, in Zijn Verbond insluiten, en ze door Zijn Geest leiden wilde' (*Twaalf Predicatiën* blz. 292.)

Bij zijn prediking en bij de oefeningen, circa dertien jarenlang des Zondagavonds te zijner huize gehouden, waarbij dikwijls de tekst, waarover hij dien dag had gepreekt, nogmaals werd behandeld, was de toeloop ook van Gereformeerden zoo groot, dat de Gereformeerde predikanten de lidmaten hunner kerk verboden deze bij te wonen. Voor Deknatels huis op de Leliegracht ontstond eens bij zulk een gelegenheid (den 1sten Juni 1749) een groote volksoploop; te midden van het tumult werd o.a. geroepen: 'Zij gelooven dat God geen God en is, maar zij gelooven in een Eyland.' De Magistraat trok zich de zaak aan. Voor deze legde Deknatel drie dagen na het gebeurde de belofte af geen oefening meer aan zijn huis te zullen houden, waaromtrent een placcaat werd afgekondigd. Daarmee werd echter het feit niet ongedaan gemaakt, dat Deknatel op vele leden der Gereformeerde Kerk meer invloed oefende dan hunne eigen predikanten.

In den loop van het jaar 1750 veroorzaakte Deknatels optreden te Harlingen aldaar groote beroering. Aldaar vertoevend bleek hij bereid op sommiger verlangen in de gemeente der Doopsgezinden een predikbeurt te vervullen. Dit werd hem echter geweigerd, waarop hij er in bewilligde in een schuur op te treden, die vroeger gediend had tot vergaderplaats voor de Waterlandsche Doopsgezinden, maar na 1695 ongebruikt was gebleven en toen gesloopt zou zijn, indien niet een der leden bij rechterlijke uitspraak zijn eigendomsrecht daarop had doen gelden. Dit optreden van Deknatel verwekte groot ongenoegen tusschen zijne voorstanders en den kerkeraad, die van onverdraagzaamheid werd beschuldigd, maar zich zocht vrij te pleiten door de bewering geen prediking toe te laten 'die het onderscheid van deugd en ondeugd ondermijnt', daarbij tevens zijn leedwezen betuigende over het feit, dat de inzenders van het protest 'in hunne bijzondere oeffeningen gestoord werden.'

De voorzitter Stinstra verklaarde in de kerkeraadsvergadering van den 22sten Dec. 1750 een brief van Deknatel ontvangen te hebben betreffende het eenmaal genomen kerkeraadsbesluit, waarbij intusschen volhard werd. Blijkbaar gold het hier een verzet van de intellectueele tegen de piëtistische richting. De scheuring daardoor ontstaan nam echter spoedig een einde.

Ook als catecheet was Deknatel zeer gezocht. Honderden ouders in en buiten Amsterdam lieten hunne kinderen door hem onderwijzen. Zijn catechetisch vragenboek *Aanleiding tot het Christelijk Geloove met de Woorden Gods* beleefde drie Nederduitsche en een Hoogduitsche uitgave; op 475 vragen over het Christelijk geloof wordt hier meteven zoovele teksten geantwoord. Zelf noemt de schrijver deze handleiding zoo objectief mogelijk, maar zijn subjectief gevoelen komt er toch nog al eens in uit.

Kort na de uitgave van den tweeden druk in 1747 deed een ongenoemde verschijnen *Aanmerkingen over Ds. Joannes Deknatels*, *Aanleiding tot het Christelijk Geloove met de Woorden Gods*. (Amst. 1747), waarin met alle achting voor ‘den zeer beroemden leeraar’ ernstig gewaarschuwd werd voor de wijze, waarop door dezen de ‘Woorden Gods’ werden gebruikt alsof de Bijbel een ‘Toover- en Raadselboek’ was, en men zoo maar teksten, uit hun verband gerukt, mocht te pas brengen. Ook protesteert de schrijver tegen het meedeelen van Deknatels eigen woorden als waren deze ‘Woorden Gods’ en tegen de dubbelzinnige formuleering van veler vragen. De aangevallene heeft van de critiek geen notitie genomen; de uitgave van zijn *Aanleiding* van 1756 vertoont geen wijzigingen.

Na Deknatels dood geraakte zijn vragenboek hier te lande in onbruik; in Duitschland bediende men er zich nog vele jaren daarna van.

Dit was ook het geval met zijn verkorte uitgave van Menno Simons, werken, waarvan weldra twee Hoogduitsche uitgaven het licht zagen. (Zie onder ‘Litteratuur’). Vroeger had hij in 1739 Mennó's verhandeling *Van de Rechtvaardigmakinge* met een voorrede van zijne hand uitgegeven. Dit boekje was geheel uitverkocht in 1753, toen hij een reeks uittreksels uit Mennó's geschriften liet drukken, die naar zijne meening ‘de ziel van het Christendom en het merg zijner werken’ vormden; enkele van Mennó's verhandeiingen waren daarbij in haar geheel opgenomen. Drie predikatien van Deknatel zelf waren aan de uitgave toegevoegd.

Ook buiten de grenzen van ons vaderland was Deknatel, afgezien van zijne verhouding tot Zinzendorff, geen vreemde. Zoo onderhield hij met zijne geloofsgenooten in Hongarije schriftelijk verkeer en zond hun zijne geestesvruchten toe.

Ten onrechte is hij gehouden voor den dichter van het lied: ‘Hoe komt ons 't godlijk licht bestralen’. Dit toch werd door de gemeente bij 't Lam al in 1684, dus vóór Deknatels geboorte, gezongen.

Op 58-jarigen leeftijd werd van hem een portret vervaardigd (Fr. Muller, Beschrijv. Catalogus van Portr. No. 1269-1272, Supplem. 1271.

Ook is zijne afbeelding te vinden in het in 1760 verschenen eerste deel zijner *Naagelaten Predikatiën*, door den zoon des overledenen, Jan Deknatel, uitgegeven.

Van Deknatel verscheen in druk:

Klaag- en Troost-dicht, *Over den tegenwoordigen staat van Oost-Vriesland. Door zwaare Watervloeden van vyf achter een volgende jaaren in de uyterste ellende gebracht.* (gedagteek. 28 Febr. 1722). Amst. 4°.

Lyk-Dicht op M. Oosterbaan. 1723. pl^{o},

Voorrede voor den door hem uitgegeven verbeterden druk van P. van Vloten, *Het Waare Bruiloftskleed of heilige Cierraden noodig voor Jezus Bruid om haar Bruidegom onder het Hoogwaardig Avondmaal beminnelyk voor te komen.* Amst. 1726. 8°.

Lyk-Dicht op H. Schijn. Amst. 1727. 4°.

Voorrede voor M. Symons, *Bekentenisse der Armen.* 12°.

Evangelische Liederen. Uit het Hoogduits vertaalt. Behelzende inzonderheid, *de Genade des Evangeliums*, *in de Verzoeningen van het Bloed des Lams*; *en hoe men daaraan deel verkrijge. Benevens de daaruit vloejende Hertelijke*

Verklaaringen des Heilands tegens ons, *en des Herten tegens den Heiland.*
Z.n.v. vertaler. Amst. MDCCXXXVIII. 8°.

Voorrede voor de door hem bezorgde uitgave van Menno Simons, *Van de Rechtvaardigmakinge.* 1739.
Aanleiding tot het Christelijk Geloove, *Met de Woorden Gods*; *Voornamelijk geschikt voor de Kinderen en Opwassende Jeugd.* Amst. 1745. 12°. (3de dr. 1764). (Hoogd. vert.: *Anleitung zum Chr. Glauben.* Amst. 1756.
Auf dem allerseeligsten Heimgang meines liebes Sohnes Jacobus Deknatel in Amsterdam den 6. July 1748. 4°. (Door Deknatel zelf in het Nederd. overgezet).
De Getrouwe Raad des Zaligmakers, *aan het zorgelose Christendom*, *over Openb. III. vs. 17*, *18*, *gepredikt op den laatsten Bedendag onder de Doopsgezinden te Amsterdam; alsmeede de Bede Christi: laat u verzoenen met God*, *over II Cor. V*, *vs. 20.* Amst. 1755. 4°.
Menno Simons uit kleine, *Behelzende Verscheiden merkwaardige Verhandelingen en woordelijke Uittrekzels uit Zijne Werken. Vergadert en in 't licht gegeven.* Amst. 1753. (2de dr. 1758) 8°. Hoogd. vertal.: *Kurzer Auszug von Menno Simons' Schriften.* Büdingen 1758. En: *Auszug der merkwürdigsien Abhandlungen aus den Werken Menno Simons.* Königsb. 1765; herdruk van het vorige.)
Het Oogmerk van Gods gerichten op aarde. Uit Jes. XXVI vs. 9. Amst. 1756. 4°.
Het Evangelium des Vredes voor Godzoekende Zielen. Amst. 4°.
Lijkrede op het afsterven van den Eerwaarden Johannes Bremer, *Leeraar der Doopsgezinden t' Amsterdam. Ontslaepen den 20sten Februari 1757.* Amst. 1757. 4°.
Twaalf Predikatiën over Uitgeleezene Texten. Amst. 1758. 8°.
Naagelaten Predikatiën. 2 dln. Amst. 1760 en '63.
De heilige en veilige weg des geloofs. (anon.)

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - J. Chr. Adelung, *Fortzetzung und Ergänzungen zu Chr. G. Jöchers Gelehrten-Lexicon.* II. 640. - Rotermund, *Das Gelehrte Hannover.* I. Anhang, p. CXIV, CXV. - Blaupot ten Cate, *Geschied. der Doopsgez. in Holl.*, *Zeel.*, *Utrecht en Gelderl.* II, blz. 36, 97, 99, 129, 142. - W.J. Leendertz, *Joannes Deknatel*, *een piëtist onder de Doopsgezinden* (in 'Geloof en Vrijheid', 21ste jrg. 1887, blz. 393-445.) - Sepp, *Joh. Stinstra en zijn tijd.* I, blz. 196, 198, 206, 214, 230 vv.; II, blz. 95, 96, 152 vv., 186 vv. - Dez., *Kerkhistor. Studiën*, blz. 241. - Beck, *Die Geschichtsbücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn*, S. 573. - Knappert, *Geschied. der Herv. Kerk gedur. de 18e en 19e eeuw*, blz. 35. - Hartog, *Geschied. v.d. Predikkunde* (2de dr.) blz. 196-199. - *Doorsgez. bijdragen*, N. Serie, 1ste jrg. (1867), blz. 144; 2de jrg. (1868), blz. 74. - S. Hoekstra, *Beginselen en Leer der oude Doopsgez. vergeleken met die der overige Protestanten.* (Amst. 1863), blz. 254. - v.d. Aa, *Nieuw Biogr.*, *Anthol. en Crit. woordenboek v. Ned. Dichters.* II, blz. 38. - *De Navorscher*, IX (jrg. 1859), blz. 98, 221, 271. - *Naamlijst der Doopsgezinde Schryveren en Schriften* (MDXXXIX-MDCCXLV), blz. 28. - *Naamlijst der Doopsgez. Schryveren en Schriften*, *Beginnende* met den Jaare MDXXXIX en Eindigende met den Jaare MDCCXLV. (Amst. 1745), blz. 28. - Arrenberg - van Abkoude, *Naamreg. v. Nederd. boeken* (2de dr. 1788) blz. 139, 140. - *Catalogus v.d. Biblioth. der Vereen.*

Doopsgez. Gem. te Amsterdam. II, blz. 108m, 194, 276, 294, 311m. - *Catalogus der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* II, kol. 571, 574. - *Het Protest. Vaderland.* I, blz. 610. - Knuttel,

Catalogus v.d. Pamfletten-Verzamel. berust. in de Kon. Biblioth. IV (1774-1795), N°. 16575. - v. Doorninck, *Biblioth. v. Nederl. Anon. en Pseudon.* N°. 6179.

[Wouter Delenus]

Delenus (Deleen, Deloenus, Delaenus of **van Delen**) (**Wouter, Walter of Gualterus**) was volgens de meest aannemelijke opvatting geboortig uit Alkmaar. In 1525 al voor de Hervorming gewonnen, moet hij zich een tijdlang opgehouden hebben in Brabant, waarop ook zijn omgang met Henricus Agylaeus, den leider der Reformatie te 's Hertogenbosch wijst. Omstreeks 1540 zou hij volgens verschillende schrijvers te Middelburg hebben vertoefd en daar door zijne prediking in besloten conventikelen velen gewonnen voor de zaak en beginselen der Hervorming, zoodat hij genoemd zou kunnen worden zoo niet de eerste, dan toch een der eerste predikers in Zeeland in reformatorischen geest. Ook zou zich in 1545 als vrucht van zijn optreden te Brugge daar ter stede een kleine gemeente gevormd hebben, na zijn vertrek wel weer geslonken, doch later opnieuw opgebloeid. Hoe dit zij, blijkens titelblad en voorrede van zijn hierna te noemen vertaling van het N. Test., woonde hij reeds in Dec. 1739 te Londen en was daar ‘biblioscopus regis’ (waaronder sommigen verstaan bibliothecaris, anderen censor librorum).

In elk geval was hij nauw betrokken bij de stichting der Nederlandsche Vluchtelingengemeente te Londen, die de kroon was op à Lasco's arbeid. In 1550 kwam zij tot stand op den grondslag van het zuivere presbyterianisme.

Naast Marten Micron werd W. Delenus door het koninklijk diploom als voorganger aangewezen en de Austinfriar-kerk, die haar door den jongen koning Eduard VI beschikbaar was gesteld voor den dienst des Woords, in gebruik genomen[1)].

Een paar jaren na den aanvang zijner bediening te Londen gaf Delenus' optreden aanleiding tot een geschil. In 1553 zag het licht een tweede druk van den door Utenhove te Londen in het Nederduitsch vertaalde Emder Catechismus, door à Lasco en zijne mededienaren voor de gemeente te Emden in 1546 opgesteld. Aan dien tweeden druk was een uitbreiding toegevoegd van vraag en antwoord 152; zeven vragen waren er bijgevoegd, alle in verband met de ‘nederdaling ter helle’. Het was weder Delenus, die daartoe aanleiding zal hebben gegeven. Kort te voren had hij ten aanzien van een drietal punten oneenigheid doen ontstaan. Hij had n.l. geijverd tegen de toelating van doopgetuigen, de kniebuiging aan het Avondmaal

1) De eerste prediking in dit bedehuis, voortaan Jezustempel geheeten, had plaats den 12den Dec. 1550. In een schrijven van à Lasco, dienzelfden dag gedateerd, wordt de behoefte uitgesproken aan nog een dienaar des Woords. Met het oog op den geringen omvang der gemeente is Dr. van Schelven van meening dat hier niet bedoeld kan zijn de behoefte aan een derden voorganger, waaruit dan geconcludeerd zou moeten worden, dat Delenus toen nog niet in dienst was. In elk geval was deze den 7den Januari van het volgende jaar wèl in functie, zooals uit een ander schrijven van à Lasco blijkt. Opmerkelijk echter is dat Utenhove den 9den April d.a.v. weer aan Bullinger schrijft, dat Micron de eenige predikant is. De officieele gegevens bevestigen dat W. Delenus in 1550 als predikant is afgetreden. Hierbij moet intusschen geconstateerd worden, dat Micron meer op den voorgrond trad als populair pastor en redenaar, terwijl Delenus zich vooral aan de studie wijdde (vgl. v. Schelven, a.w. ond. ‘Litteratuur’, blz. 71, 72). Het is niet onmogelijk, dat in verband daarmee de behoefte aan nog een dienaar des Woords al spoedig bleek.

superstitieus genoemd, en verklaard dat het artikel over de 'descensus ad inferos' uit de belijdenis behoorde te worden geschrapt. Met zijn meeningen in deze was hij voor den dag gekomen zonder er te voren zijne mededienaren ook maar in het minst van in kennis te hebben gesteld. Daarop namen deze de zaak in behandeling; en het kwam zoover dat Delenus na breede discussie erkende dat hij gedwaald had door iets te leeren in strijd met Gods Woord. Wel toonde hij over de schuldbelijdenis spoedig weer berouw, maar op den duur schijnt hij er zich bij te bebben neergelegd; van de quaestie wordt verder geen melding meer gemaakt.

Weldra verliet Delenus Engeland. In 1553 reeds stierf koning Eduard VI. Hij werd opgevolgd door de 'bloedige' Maria, wier regeering aanleiding gaf dat vele leden van de Londensche gemeente elders een wijkplaats zochten. Tot de laatsten, die wegtogen behoorden Walter en zijn zoon Petrus Delenus, die hem tevoren reeds in zijne bediening zal hebben bijgestaan. Ongeveer met Paschen kwamen ze met plm. 32 leden der gemeente, die onder hunne leiding stonden, te Hamburg aan; maar evenals voor de vroegere vluchtelingen hield de magistraat ook voor hen de poorten der stad gesloten. Zoo moesten ze dan elders een goed heenkomen zoeken. Daartoe begaven zij zich naar Emden. Hier werden ze door de Gravin-Weduwe Anna van Oldenburg gastvrij ontvangen. Wouter Delenus voorzag er in zijn levensonderhoud door het geven van openbare lessen in de Grieksche taal ten nutte van de a.s. predikanten der Kruisgemeenten. Hij bleef te Emden tot na den dood van Maria (1558) hare Protestantsche zuster Elisabeth den troon had bestegen, waardoor Engeland ten tweeden male voor velen een toevluchtsoord werd. Ook Delenus keerde er terug in den loop van 1559, waar hij toen echter vermoedelijk wegens lichaamszwakte het predikambt niet meer schijnt te hebben vervuld. In 1563 zou hij overleden zijn aan de pest, die ook aan het leven van zijn zoon een einde maakte. Zijne weduwe overleefde hem tot kort na 1569.

Naast de gestalte van een à Lasco treedt die van W. Delenus eenigszins op den achtergrond. Toch was hij een man van bijzondere bekwaamheid, door Utenhove genoemd[1] 'vir trium linguarum undiquaque doctissimus'. Blijk niet alleen van zijn taalkennis, maar ook van zijn critischen geest en van zijne liefde voor de Schrift gaf hij door zijn uitgave van het N. Testament in het Latijn, waarin hij op meer dan 600 plaatsen de Vulgata naar de oudste Grieksche handschriften verbeterde. Het werk was opgedragen aan Hendrik VIII bij gelegenheid van diens huwelijk.

Toen in 1556 een door Utenhove met medewerking van Van Wingen bewerkte nieuwe vertaling van het N. Testament voltooid was, overzagen beide het werk nog eens met W. Delenus en ook voor een beoogde tweede uitgave, die Utenhove echter niet heeft mogen bezorgen, werden wederom aan de beide Delenussen e.a. hunne opmerkingen gevraagd. Toen Utenhove zich in het volgende jaar met à Lasco in Polen bevond, schijnt hij verzocht te hebben of W. Delenus en van Wingen bereid waren hem derwaarts te volgen, wanneer dit voor de zaak der Hervorming noodig mocht blijken.[2]

1) *Simplex et fidelis narratio de instituta ac demum dissipata Belgarum*, *aliorumque peregrinorum in Anglia Ecclesia*, etc. (1560), p. 231.
2) Zie het schrijven van Utenhove aan v. Wingen bij F. Pijper, *Jan Utenhove*, *zijn leven en zijne werken.* Bijlagen, p. XVIII.

W. Delenus' bekwaamheid, ook in het Hebreeuwsch[1] kwam niet het minst uit in de openbare lessen, door hem in het Latijn te Londen gegeven over het O. Testament, terwijl à Lasco het N. Testament behandelde. Deze instelling was in den eersten tijd der Reformatie noodig gebleken, omdat men in de Roomsche Kerk niets over en uit de Schrift had geleerd. Door à Lasco was de regeling van Zwingli uit Zürich overgenomen, maar er o.a. uit weggelaten de verklaring der Schrift in de oorspronkelijke talen, die vervangen werd door de gewone predikatie in de moedertaal. Dat meer academisch deel van Zwingli's regeling werd door à Lasco weer in eere hersteld door bedoelde bijzondere instelling, een soort van ‘wetenschappelijke profetie’[2], die echter niet lang in leven bleef; in den herfst van 1552 althans eindigden de lessen van à Lasco, vermoedelijk ook wel die van Delenus; en in de tweede periode der gemeente werden ze ondanks een daartoe aangewende poging niet meer hersteld.

De kennis van W. Delenus kwam ook ten goede aan zijn zoon Petrus, zoodat deze, vooral door zijn vader onderricht, in 1556 anderen geleerden bij de vertaling van het N. Test. steun kon bieden. (Zie art. *Petr. Delenus.*)

Ook om zijn godsvrucht stond W. Delenus hoog aangeschreven. Niet zonder reden is hij genoemd ‘een allergodvruchtigst en hoog geleerd man, die in zijne dagen wegens zijne zeldzame geleerdheid en ijver, boven anderen was te schatten, en die, zoo hij geleefd had tot de tijden der grootste Nederlandsche beroerten (want voor derzelver begin is hij gestorven te Londen, alwaar hij het Predikampt veele jaaren had bediend) met zijn Nestors, of zeer wijzen en voorzichtigen raad, de goede zaak zoude hebben konnen behulpzaam zijn.’ (Schoock a.w., p. 451, 452; vgl. J.W. te Water t.a.p.)

Zijn uitgave van het N. Test. in 1540 droeg tot titel:

Testamentum Novum Latinum, *ad antiquissima Graecorum exemplaria castigatum.*

Bovendien gaf hij uit een vertaling der 26 boeken van Johannes Sleidanus' *De Religionis Statu: Waerachtige Beschriuinge Hoe dattet met de Religie gestaen heeft; Ende oock met de gemeyne welvaert onder Keyser Carola de vijfste.* Z. adr. 1558. 4°. (Een latere druk verscheen in 1584. 4°.)

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Glasius a.w.i.v. - Mart. Schoockius, *Liber de Bonis vulgo Ecclesiasticis dictis* etc. III, p. 451 sqq., 465, 494 sqq. - A. Paauw, *Europa's Lutherdom*, blz. 305. - H. Putman, *Londens Tweemalige Nederd. Psalm-verwisseling*, blz. 160. - D. Gerdes, *Historia Renov. Euang. in Belg.*, p. 44,

1) Uit Hessels *Ecclesiae Lond.-Bat. Archivum*, T. II, no. 18 blijkt dat Utenhove aan van Wingen den raad gaf bij zijne vertaling van het O. Testament speciaal de hulp van W. Delenus in te roepen voor de collatie met het Hebreeuwsch.

2) In verband met dit optreden van W. Delenus vermoedelijk laat zich verklaren dat Utenhove den 9den April 1550 aan Bullinger kon schrijven dat Micron de eenige predikant was der Londensche gemeente. (*Original letters relative to the English Reformation.* Cambridge 1846. Vgl. v. Schelven a.w., blz. 72). Zie hiervoor blz. 424.

228, 230, 234, 238 sqq. - Id., *Scrinium Antiquarium*, T. IV, part. I, p. 468. - Hessels, *Ecclesiae Lond.-Bat. Archiv.* (reg.) - G. Brandt, *Hist. der Reform.* I, blz. 92. - Ypey en Dermout, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk.* I, blz. 155; II, Aanteek. blz. 102 - J.G. de Hoop Scheffer, *Geschied. der Kerkherv. in Nederl. v. haar ontstaan tot 1531*, blz. 512. - Kist en Royaards, *Archief v. Kerkel. Gesch. inzond. van Nederl.* V, blz. 387; VI, blz. 48, 83; *Ned. Arch. v. Kerkel. Gesch.* IV, blz. 295. - A. 's Gravezande, *Twee Honderdjarige Gedachtenis van het Eerste Synode der Nederl. Kerken ond. het Kruis*, blz. 39, 42, 48, 49, 171. - F. Pijper, *Jan Utenhove*, *zijn leven en zijne werken.* (reg.) - M. Woudstra, D*e Holl. Vreemdelingen-gemeenten te Londen*, *gedur. de eerste jaren van haar bestaan*, blz. 13, 40[3], 44, 134, 139, 148. - A.A. van Schelven, *De Nederd. Vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de Reformatie in de Nederl.* (Reg. en Bijl. N°. 4.) - Dez., in 'Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek' (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok), I, kol. 703, 704. - L.A. van Langeraad, *Guido de Bray. Zijn leven en werken*, blz. 13. - *Werken der Marnix-Vereeniging*, S. I, Dl. I, 59; S. III, Dl. I, 17. - J.W. te Water, *Kort Verhaal der Reform. van Zeeland*, blz. 15-17. - W. te Water, *Tweede Eeuw-Getyde v.d. Geloofsbelijd. der Geref. Kerken*, blz. 29. - E. Meiners, *Oostvrieschlandts Kerkel. Geschied.* I, blz. 384; II, blz. 30. - W.P.C. Knuttel, *Nederl. Bibliogr. v. Kerkgesch.*, 300*b*, 301*a*. - J.H. Gerretsen, *Micronius. Zijn leven*, *zijn werken*, *zijn geestesrichting*, blz. 12, 22. - H.H. Kuyper, *De Opleiding tot den Dienst des Woords bij de Gereformeerden.* Eerste Dl. (Inleid. Geschied.), blz. 298. - Is. Le Long, *Boek-Zaal der Nederd. Bybels* (Amst. 1732), blz. 709. - J. Reitsma, *Geschied. v.d. Hervorming en de Herv. kerk der Nederl.*, (3de, bijgewerkte en vermeerd. dr. bew. door Dr. L.A. van Langeraad en F. Reitsma), blz. 257, 258.

[Pieter Delenus]

Delenus (Pieter of Petrus) was zoon (en niet gelijk sommigen gemeend hebben broeder) van Wouter Delenus. Zijn geboorteplaats en jaar zijn onbekend. Zijne opleiding heeft hij ontvangen van zijn vader, met wien hij naar Londen kwam, en van à Lasco, die hem inleidden resp. in het O. en het N. Testament. Vermoedelijk heeft hij zijn vader al spoedig in den dienst des Woords bijgestaan. Op een lijst van het jaar 1550, bevattende namen van de lidmaten der Londensche Vluchtelingengemeente, komt zijn naam reeds voor, met à Lasco, Micron en W. Delenus, afzonderlijk vermeld aan het hoofd, voorafgaande aan de opgave van ouderlingen en diakenen. Volgens Utenhove[1)] was hij in 1553 zeker predikant. Ook na de troonsbestijging van de 'bloedige' Maria bleef hij nog wel korten tijd ondanks veler vertrek met zijn vader de verstrooide gemeente te Londen verzorgen, maar straks moesten zij beide ook de wijk nemen. Over Hamburg, waar hun de toegang tot de stad werd geweigerd, kwamen zij met nog ± 32 Londensche uitgewekenen tegen het laatst van Maart[2)] 1554 te Emden.

Hij vertoefde daarna geruimen tijd in het slot van den Oostfrieschen Jonker Tydo van Knipphus (Kniphuizen), bij wien hij het predikambt waarnam. In een brief aan Hardenberg te Bremen, die hem tot voorzichtigheid in zijn optreden

1) *Simplex et fidelis narratio* etc., p. 22.
2) De datum wordt verschillend opgegeven.

schijnt te hebben aangemaand, verhaalt hij, dat hij eenige malen te Emden gepredikt had en door toedoen van de aanzienlijken, die hij niet schroomde openlijk te bestraffen vanwege hunne zonden, op het Raadhuis ontboden, daar van Overheidswege het verbod ontving voor het vervolg in O. Friesland te prediken.

Uit dienzelfden brief, gedateerd 'ex arce Knipensi 20 April 1556' blijkt voorts, dat drie dagen lang (17-19 Febr. 1556) te Norden een dispuut was gehouden met den Mennoniet Adolphus Spiegelmacker. Daarbij was P. Delenus tegenwoordig geweest.

In dien tijd had hij ook zijn aandeel in het nazien van de door Utenhove met hulp van Van Wingen bewerkte vertaling van het N. Testament.

Den 31sten Juli 1559 werd hem met Cornelis Cooltuyn door den Emder Kerkeraad opgedragen een bezoekreis te doen bij de broeders in W. Friesland. Bij die gelegenheid droeg hij het zijne bij tot den bloei van het kerkelijk leven, met name ook te Groningen. Aldaar had hij in het voorafgaande jaar al een poos vertoefd, waarna hij er in 1559 beroepen werd. Hij bedankte voor dat beroep, evenals hij trouwens voor verschillende andere gedaan had, o.a. een paar jaar te voren voor een naar Antwerpen en naar Frankfort. Voor Aken wilde de Emder kerkeraad hem op verzoek beschikbaar stellen (Juni 1558) behoudens goedkeuring van Jonker Tydo van Knipphus, doch deze weigerde.

Den 30sten Januari 1559 schijnt hij echter van Emden een beroeping naar Vlaanderen te hebben aangenomen[1)], waarvan echter verder niet is gekomen.

Zijn weg voerde weer naar Londen. De gemeente, die hij daar gediend had, bleef hem als haar predikant beschouwen.

Nadat dan ook Elisabeth (einde 1558) op den Engelschen troon was gekomen en vele uitgewekenen waren teruggekeerd, meende de gemeente van hare oude rechten op Delenus gebruik te moeten maken. Uit een brief aan den Emder kerkeraad, d^{o}. 1 Nov. 1559, bleek dat men er niet over gedacht had hem los te laten; zelfs had men zijn overkomst al eer verlangd, maar er niet op willen aandringen, omdat men vernomen had van zijn dienst bij den Oostfrieschen Jonker. Nu hij dezen echter had verlaten, begeerde men hem met aandrang terug.

Aan het verzoek werd voldaan. Trouwens reeds half Mei had de kerkeraad te Emden er over gedacht Delenus terug te zenden, zonder dat er echter toen van gekomen was. Thans geschiedde dit. Nog vóór het eind van het jaar keerde hij in gezelschap van Utenhove, die van Polen komend, over Frankfort en O. Friesland was gereisd, tot zijn vroegere gemeente weer.

Daar vond hij thans als ambtgenoot naast zich Adriaen van Haemstede, die nog vóór hem uit O. Friesland naar Londen was overgekomen, zoodra hij van de verandering van den toestand had kennis gekregen. Deze toonde intusschen sympathieën voor de Wederdoopers, wat aanleiding gaf tot een ernstig geschil met Grindal, den bisschop van Londen, die suo jure superintendent was der vreemdelingengemeenten. Utenhove heeft juist bij tijds dit gevaar verhoed. Van Haemstede werd in Nov. 1560 door den bisschop geschorst en in Aug. 1562 officieel geëxcommuniceerd. In zijne

1) Dit blijkt uit het kerkelijk archief der Emdensche gemeente (vgl. v. Schelven, *De Nederd. Vluchtel. Kerken* enz., blz. 278[2]).

plaats kreeg Delenus als ambtgenoot in 1562 naast zich Nicolaus Carineus, van Edam[1)].

In 1562 wist Delenus Grindal te bewegen om bij de gemeente te Frankfort zijn invloed aan te wenden, dat zij de Nederlandsche gemeente aldaar beschermen zou tegen de aanmatiging der Luthersche predikanten.

In 1563 hadden hij en Carineus nog te doen met zekeren Justus Velsius, een balling uit 's Gravenhage, die hen te Londen openlijk bestreed in zake de wedergeboorte, leerende met miskenning van de rechtvaardiging des geloofs dat ‘de mensche, die wederboren wordt tot die volcommenheyt hier geraeckt, die in Adam was.’ Velsius werd tot zwijgen gebracht en de ban over hem uitgesproken, ofschoon de polemiek daarmee niet uit was.

Spoedig daarna kwam voor beide voorgangers het einde. Aan de gevreesde pestziekte, die zoo hevig in Londen woedde, stierf P. Delenus in Sept. 1563, (niet 1562 zooals sommigen opgeven), en binnen den tijd van één maand ook zijn ambtgenoot.

Petrus Delenus behoorde tot de meest geëerde voorgangers onder de Hervormden van dien tijd. Hij wordt genoemd als een predikant van Zwingliaanschen geest[2)]. In uitgebreiden kring werd zijn naam met onderscheiding genoemd en zijn dienst begeerd. Tot beroemde mannen stond hij in betrekking; met een Marnix van St. Aldegonde, een Guido de Bray voerde hij correspondentie. Van zijne geleerdheid getuigt zijn arbeid aan de vertaling van het N. Test. door Utenhove. Maar vooral moet de nadruk vallen op zijn beginselvastheid en onverschrokkenheid om te staan voor zijn geloof.

Afgezien van zijn aandeel in het werk van Utenhove zijn geen geschriften van hem bekend.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - D. Gerdes, *Hist. renov. Euang.* T. III, p. 235 sqq. - Dez. *Scrinium Antiq*, T.V. Part. 1, p. 171-179. - E. Meiners, *Oostvrieschl. Kerkel. Geschied.* I, blz. 361, 362, 375, 379, 386 v.v., 397, 398; II, blz. 29 v.v. - H.H. Brucherus, *Geschied. v.d. Opkomst der Kerkherv. in de Prov. Groningen tot aan het jaar 1594*, blz. 128, 129. - *Werken der Marnix-Vereen.* (reg.). - A. Kuyper, *De Hollandsche Gemeente te Londen* (in 1570/1), blz. 138, 139 in ‘Vóór Driehonderd jaren. Bladen uit onze geschiedenis’ (2de jrg., blz. 137-168). - Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk.* II, blz. 176; Aanteek., blz. 94. - J.W. te Water, *Kort Verhaal der Reform. in Zeeland*, blz. 15, 16. - A. 's Gravezande, *Twee Hond. Jar. Gedacht. v.h. Eerste Syn. der Ned. Kerken ond. h. Kruis*, blz. 42, 43, 48, 171. - F. Pyper, *Jan Utenhove*, enz. (reg.). - A.A. van Schelven, *De Nederd. Vluchtelingenkerken der XVIe eeuw* enz. (reg. en Bijl. n°. 28.) - Dez. in ‘Nieuw Ned. Biogr. Woordenb.’ (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok). I kol., 704, 705. - M. Woudstra, *De Holl. Vreemdel. gem. te Londen*, blz. 24, 148. - F. de Schickler, *Les Eglises du Refuge en Angleterre*, T. premier, p. 71. - Hessels, *Ecclesiae Lond.-Bat. Archiv.* (reg.). - Kist en Royaards, *Archief v. Kerkel. Geschied. inzond. v. Ned.* VI, blz. 62, 66, 110, 119, 150; *Ned. Archief v. Kerkel. Gesch.* IV, blz. 294. -

1) Reeds den 11den Jan. 1562 had men van uit Londen aan den kerkeraad van Emden een dienaar des Woords gevraagd, daar voor Delenus alleen het werk te veel was.
2) Zie bij Ypey en Dermout (a.w. II, blz. 176), die in dit verband ook gewagen van het Zwinglianisme der Groningsche gemeente, waar P. Delenus een poos vertoefde en beroepen werd.

A.A.v. Schelven, *Petrus Delenus en Albertus Hardenberg*, in ‘Ned. Arch. voor Kerkgesch.’ N. Serie. VIII (1911), blz. 74-80. - L.A. van Langeraad, *Guido de Bray* enz., blz. 114. - Alb. Elkan, *Philipp Marnix v. St.-Aldegonde.* Th. I, S. 111, 130. - F.L. Rutgers, *Calvyns invloed op de Reformatie in de Nederl.*, *voor zooveel die door hemzelven is uitgeoefend*, blz. 143. - H.H. Kuyper, *De Opleiding t.d. Dienst des Woords bij de Geref.* Eerste Dl. (Inl.-Geschied.), blz. 298, 299. - J.H. Gerretsen, *Micronius* enz., blz. 66. - *Publications Huguenot Society* X. Part. I. 201 etc. 278 etc. - *Geschied. der Chr. kerk in Tafereelen.* IV, blz. 332. - Is. le Long, *Boek-Zaal der Nederd. Bybels.* (Amst. 1732), blz. 709. - J. Reitsma, *Gesch. v.d. Herv. en de Herv. Kerk der Nederl.* (3de dr. bew. d. Dr. L.A. v. Langeraad en F. Reitsma), blz. 262.

[Nicolaus Anthonij van der Deliën]

Deliën (of **Delenius) (Nicolaus Anthonij van der)** werd in 1600 te Middelburg geboren en volbracht zijn studie in de Theologie aan de Hoogeschool te Leiden, waar hij den 21sten October 1622 als student werd ingeschreven (zijn naam komt in het *Alb. Stud. Acad. Lugd.-Bat.* niet voor.) Proponent geworden, werd hij in 1623 beroepen en bevestigd als predikant te Stad aan 't Haringvliet. Nagtglas (zie ‘Litteratuur’) vermeldt, zonder bepaalde zekerheid daaromtrent te hebben, dat hij eerst predikant in Staats-Vlaanderen is geweest. In 1629 vertrok hij van Stad aan 't Haringvliet naar Nieuwerkerk op Duiveland, waar hij bijna een jaar lang den dienst waarnam. Den 27sten Mei 1630 werden, op volmacht der Algemeene Staten, drie vaste predikanten beroepen te 's Hertogenbosch; een van die was van der Deliën; hij trad er den 18den Aug. in dienst, maar overleed reeds den 3den October 1630 (niet zooals enkelen vermelden in 1629). Waarschijnlijk is hij dezelfde als Nicolaas Anthonisz. van der Deelen, aan wien door P.G. Witsen Geysbeek (*Biogr. Anthol. en Crit. Woordenb. der Ned. Dichters.* II, blz. 141) eenige stukjes in de ‘Zeeuwschen Nachtegaal’ worden toegeschreven; v.d. Aa, (*Nieuw Biogr.*, *Anthol. en Crit. Woordenb. v. Ned. Dichters.* II, blz. 38) heeft ze daar echter niet kunnen ontdekken. Een bloedverwant van hem was waarschijnlijk M. van der Deliën, van wien *Een gebed tot Jezus* is bewaard in een ‘Bundeltje uitgekipte Geestelijke Gezangen’, blz. 33, (zie *Alg. Konst- en Letterbode.* 1848. D. I, blz. 89).

Evenmin als dit is het werk van N.A. van der Deliën als proeve van dichtkunst hoog aan te slaan.

Van hem zag afzonderlijk het licht:

Nissi ofte Ghedenck-teecken, *op-ghericht tot ghedachtenisse van die seer wonderlicke ende miraculeuse verlossinge*, *nu onlangs in Vlaenderen .... geschiet*, *als de Spaenjaerden het Eylandt van Cadsant met gewelt meynden in te nemen* ... (Met titelvignet). Hoorn. 1622. 4°. (De eerste uitg. in 1621).

Geruimen tijd na zijn dood (1657) verscheen op zijn naam:

Wanhoops-worstelinghe ende triumphe des gheloofs, *vertoonde (*sic!*) hoe de Christgeloovige ziele in den angst der aenvechtinge*, *is worstelende met de wan-hope. Mitsg. hoe de gheloovigen in 't midden van dezen stryt inde macht Gods*, *door 't gheloove den strijdt is winnende ende triumpheerende* enz. Z. pl. en j. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen* (*Vervolg op de la Rue*, *Gelett.*, *Staatk. en Heldhaft. Zeeland*), 1ste aflev. (Middelb. 1888), blz. 154. - M. Soermans, *Kerkel. Reg. v.Z. Holl.*, blz. 124. - v. Alphen,

N. Kerk. Handb., jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 160. - H. de Jong Azn., *Naamlijst der Pred., ond. de IX Cl. der Geld. Syn.*, blz. 177, 288. - W. Meindersma, *De Geref. Gemeente te 's Hertogenbosch* (1629-1635) [Zalt-Bommel 1909], blz. 56, 60, 61, 63, 66, 67. - Ypey en Dermout, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk*, II, blz. 140. - P.A. Tiele, *Biblioth. v. Pamfl. enz.* No. 1856. - W.P.C. Knuttel, *Catalogus v.d. Pamflettenverzamel. berust. in de Kon. Bibl.* No. 3223. - Dez., *Acta der Partic. Syn. v.Z. Holl.* (1621-1700). I (1621-1633), blz. 128. - *Catalogus der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* II, kol. 997. - A.C. Duker, *Gisb. Voetius*, I, blz. 329.

[Daniel Delprat]

Delprat (Daniel) werd geboren te Amsterdam den 15den Aug. 1758 uit het huwelijk van Daniel Delprat en Maria Anna Humbert. Hij behoorde tot een Montaubansch geslacht. Eerst studeerde hij aan de Leidsche Academie, waar hij den 14den Sept. 1775 in het *Album Studiosorum* werd ingeschreven en tot leermeesters had o.a. L.C. Valckenaer en J.J. Schultens; vervolgens te Amsterdam onder P. Curtenius. Proponent geworden bij de Waalsche Synode werd hij den 28sten October 1787 bevestigd als predikant der Waalsche gemeente te Zutphen door Jac. Scheidius, pred. te Nijmegen (met Joh. XV:1-11; intr. met 1 Tim. III:1). In 1790 vertrok hij naar Utrecht. waar hij den 18den Juli werd bevestigd door zijn ambtgenoot aldaar, D.Th. Huët, (met Hebr. XIII:17; intr. met 1 Cor. I:21; afsch. te Zutphen den 11den Juli met Rom. XV:13). Den 17den Nov. van dat zelfde jaar reeds werd hij op uitdrukkelijk verlangen van den Stadhouder Willem V beroepen te 's Gravenhage. Zijn bevestiging aldaar had plaats den 22sten Mei 1791, nadat hij den 8sten Mei afscheid had gepredikt te Utrecht, met denzelfden tekst als hij bij zijn afscheid te Zutphen had gekozen. De Waalsche gemeente te 's Gravenhage bleef hij dienen tot zijn emeritaat in Oct. 1827. Daar ter plaatse overleed hij den 27sten Mei 1841.

Gedurende zijn verblijf aldaar is hij een man geweest van beteekenis. Hij stond er niet alleen in vriendschappelijke betrekking tot de eerste staatslieden, in het bijzonder tot M. van der Goes van Dirksland, den lateren minister van Buitenlandsche Zaken; maar meermalen ook verleende Delprat, die zich onderscheidde door de voorbeeldige wijze waarop hij zich van de Fransche taal bediende, aan dezen zijn hulp bij het opstellen van diplomatieke stukken. Eveneens voor den handel werd van zijn geheel belangelooze bereidwilligheid en zijn vaardigheid vaak gebruik gemaakt, o.a. bij de onderhandelingen met het hof te Weenen over de Oostenrijksche schuld en andere gewichtige zaken werd op Delprat niet vergeefs een beroep gedaan; en in zulke gevallen trad niet slechts zijn taalkundige bekwaamheid aan 't licht, maar ook zijn scherpzinnigheid in het ontwikkelen van bewijsgronden en grieven. Toen na het verbreken van den vrede van Amiens ons land herhaalde conflicten had met de Fransche regeering, was hij de bewerker van een groote menigte diplomatieke nota's, waarin gehandeld werd over geschillen betreffende te verleenen subsidiën, wederrechtelijk optreden van koopvaarders enz. In hem had de toenmalige Secretaris-Generaal Joh. Bosscha een onwaardeerbaren steun. Daarbij bleek Delprat een man, bij wien ook de intiemste staatsgeheimen volkomen veilig waren. Van Sept. 1798 af fungeerend als geheim Secretaris aan het Departement van Buitenlandsche Zaken heeft hij aan de regeering niet geringe diensten bewezen. Toen Koning Lodewijk Napoleon den troon had ingenomen werd hij ook van dezen de vertrouwde

raadsman, en heel wat nota's en rapporten zijn door hem in naam van den Koning opgesteld, bestemd voor Talleyrand of voor den Keizer. Na het overlijden van Bosscha bood Lodewijk Napoleon hem diens betrekking aan, maar Delprat begeerde van zijn ambt in de gemeente geen afstand te doen. Evenwel voorziende dat de Keizer straks de Nederlanden zou inlijven, en alsdan het beheer van Buitenlandsche Zaken zou worden stopgezet, liet hij er zich voor vinden voorloopig de functie van Secretaris-Generaal met die van predikant te verbinden.

Na de inlijving van ons land bij het Fransche Keizerrijk drong de Prins van Plaisance, destijds Gouverneur-Generaal der Hollandsche Departementen, er ten sterkste bij hem op aan om het nieuwe keizerlijke gerechtshof en het departement van Waterstaat enz. te 's Gravenhage bij het in de Fransche taal overzetten van de officieele diplomatieke stukken behulpzaam te zijn.

Inmiddels bedankte hij in 1811 voor een op gunstige voorwaarden op hem uitgebrachte beroeping naar New-York.

Toen na de omwenteling van 1813 Gijsbert Karel van Hogendorp tot minister van Buitenlandsche Zaken benoemd was, aanvaardde deze die benoeming, maar uitte er den wensch bij dat Delprat hem als particulier raadsman zou terzijde staan. Als geheim secretaris bij genoemd Departement is hij werkzaam gebleven, straks onder Koning Willem I, tot aan zijn dood.

Intusschen verwaarloosde hij zijn kerkelijke roeping geenszins. Dit bleek uit zijn prediking, waardoor hij een uitgezocht gehoor wist te trekken. Daarbij was hij vreemd aan al wat naar declamatie zweemde.

Ook aan de Hervormde Kerk in haar geheel heeft hij zijn arbeid besteed; eerst als lid eener commissie, in het leven geroepen om aan de Kerk een vaste organisatie te schenken. In deze commissie, bestaande uit predikanten en juristen, die den 11en Januari 1809 hare eerste zitting hield, benoemde de minister Mollerus ook zijn vriend Delprat als lid. Deze werd ook door zijn medeleden afgevaardigd om aan Koning Lodewijk de wenschen der Kerk voor te leggen. De inlijving van ons land echter deed den arbeid dier commissie zonder resultaat blijven.

Toch bij Keizerlijk decreet van 24 Jan. 1812 opnieuw een commissie werd benoemd om tot kerkelijke organisatie te geraken, opdat naar Napoleons verlangen enkele gezindten, o.a. Hervormden en Remonstranten met elkaar konden vereenigd worden, werd Delprat ook daarvan als lid aangewezen. Hij kwam tot de conclusie dat overeenkomstig 's Keizers bedoeling de 32 Waalsche gemeenten hier te lande zeer wèl met de Nederduitsche zouden te vereenigen zijn tot één kerkgemeenschap met behoud der bestaande wijze van kerkregeering en kerkelijke tuchtoefening voor zoovèr niet het een of ander door de organisatie der Hervormde Kerken in Frankrijk mocht zijn afgeschaft. (Ten onrechte schrijven Ypey en Dermout (a.w., i.v., blz. 506) aan Delprat als lid der commissie een voorstel toe tot aanstelling van reizende predikanten, die van tijd tot tijd kerkelijke functies zouden waarnemen). Het ééne groote rapport, uit die van Delprat en van elk zijner medeleden samengesteld, werd in Aug. 1812 aan den minister van Eeredienſten opgezonden, maar had geen uitwerking: het werd er met andere stukken door de Kozakken onderschept gedurende het verblijf van den Keizer te Moscou.

Na de herstelling van ons land werd Delprat ten derden male benoemd als lid eener commissie tot kerkelijke organisatie (28 Mei 1815). Hij was het eenige lid,

dat ook in de commissie van 1809 had zitting gehad. Het door de nieuwe commissie ontworpen Algemeen Reglement werd den 6den Jan. 1816 door den Koning goedgekeurd. Aan de vergaderingen der Alg. Synode van 1816 en 1817 nam Delprat deel. Ook maakte hij deel uit van de 'Commission Wallonne', die voor de eerste maal tegen den 19den Sept. 1816 de 'Réunion des Eglises Wallonnes' samenriep.

Den 25sten April 1817 volgde Delprats benoeming tot hofprediker. Als zoodanig droeg Koning Willem I hem op het godsdienstig onderricht zijner dochter Prinses Marianne, later dat van den Prins van Oranje, en van de Prinsen Alexander en Hendrik. Van tijd tot tijd leidde hij godsdienstoefeningen in de hofkapel te Brussel en in die op Het Loo. De laatste maal predikte hij te Brussel, kort vóór de Belgische Omwenteling, den 8sten Aug. 1830, over Psalm CXII:4a.

Sinds 1817 was hij Ridder, van af Oct. 1834 Commandeur in de Orde van den Ned. Leeuw. Aan het hof genoot hij groote achting.

Was hem in Oct. 1820 op zijn verzoek halve dienst toegestaan, den 1sten Oct. 1827 ging zijn eervol emeritaat in, dat evenwel aan zijn hofpredikerschap geen einde maakte. In de dagen van den Belgischen Opstand (1830) werden de meest tegenstrijdige meeningen geuit omtrent te nemen maatregelen en een intocht van den Prins van Oranje binnen Brussel. Kort na dien intocht predikte Delprat in het paleis aan het Noordeinde over Spreuken XVI:32, zonder zich echter in de politiek te begeven.

Prof. Bosscha heeft niet zonder reden Delprat genoemd[1] 'een man van fijnen geest en uitgebreide kennis'. Zijn helderheid van geest bleef hem bij tot aan zijn levenseind.

Den 11den Oct. 1784 was hij te Amsterdam gehuwd met Françoise May, die hem nog twee jaren overleefde.

Van al de rapporten, adviezen enz., van hem in druk verschenen, zag geen enkel het licht onder zijn naam. Ook was het zijn uitdrukkelijk schriftelijk verlangen dat geen zijner leerredenen ooit zou worden uitgegeven.

Van zijne hand bestaat alleen in druk:

Eloge de Mr. J.G. Chantepie de la Saussaye[2] vóór de uitgave van diens tweede bundel *Sermons* na zijn overlijden in 1817 uitgegeven.
Voyage de Bâle à Bienne. (Traduction).

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Alb. Stud. Acad. Lugd.-Bat.* kol. 1119. - *Boekzaal.* Jrg. 1787*b*, blz. 569; jrg. 1790*b*, blz. 97, 135; jrg. 1791*a*, blz. 676, 677. - Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk.* IV, reg. i.v. - *Journal concernant les évènements politiques de notre patrie depuis 1798-1807*, medeged. d. Mr. D.H. Delprat in 'Bijdragen en Mededeelingen v.h. Hist. Genootsch. Gevest. te Utrecht' (Dertiende Dl. 1892), blz. 174-342. - *Bulletin de la Commission pour l'Histoire des Eglises Wallonnes*, III (1888), p. 54, 55, 116, 340, 368-372; IV, p. 34, 238. - J. Hartog, *Geschied, v.d. Predikkunde in de Prot. Kerk v. Nederl.* (2e dr.), blz. 339. - D.F. Poujol, *Histoire et Influence des Eglises Wallonnes dans les Pays-Bas.* (Utr.

1) *Het leven van Willem den Tweede*, blz. 373.
2) J.G.Ch. de la Saussaye was Waalsch predikant te 's Gravenhage en als hofprediker Delprats voorganger.

1902), p. 364, 367, 390, 403. - H. Bouman, *De Godgeleerdheid en hare beoefenaars in Ned.* enz., blz. 425, 426. - L. Knappert, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk gedur. de 18e en 19e eeuw*, blz. 229, 253 v.v.

[Guillaume Henri Marie Delprat]

Delprat (Guillaume Henri Marie) was een van de elf kinderen uit het huwelijk van Daniël Delprat (zie vorig art.) en Françoise May. Hij werd geboren te 's Gravenhage den 2den November 1791. Reeds in het voorjaar van 1799 ging hij onder geleide van zijne grootmoeder Mevrouw Delprat geb. Humbert naar Berlijn, waar hij het 'Collège Français' bezocht, een school, door refugiés gesticht in de dagen van Lodewijk XIV tot opleiding van Fransche en Duitsche knapen voor den dienst in de Fransche gemeenten. Daar begon de zevenjarige Delprat al terstond met het leeren van Latijn en het volgende jaar vingen de Grieksche lessen voor hem aan. Hij bleef er twee jaren. Rector van die inrichting was Jean Pierre Erman, man van aanzien aan het Pruisische hof en bekend als beschrijver der geschiedenis van de Fransche refugiés in Pruisen; deze betoonde zich jegens Delprat zeer welwillend. De herinneringen, die laatstgenoemde vandaar meenam, waren niet van de aangenaamste: aan het hoofd van elk der zes klassen stonden candidaten in de Theologie, die hun arbeid aan de school niet con amore vervulden en vaak gebruikmaakten van krasse lichamelijke kastijdingen. Ook van het veelvuldig gedwongen kerkgaan waren zijn indrukken niet liefelijk.

In 1801 uit het buitenland teruggekeerd, bezocht hij, bij zijne grootmoeder te Rotterdam inwonend, van 1802 af het Erasmiaansch Gymnasium daar ter stede, waar hij menigen eereprijs behaalde.

In die jaren stond hij zijn oom J.J. Delprat, belast met het toezicht op het archief der 'Admiraliteit van der Maze', vaak bij met het copiëeren van stukken en het opmaken van inventarissen. Daartoe had hij vrijen toegang tot de charterkamer. Het onderzoek van zooveel oorspronkelijke bescheiden, waaraan hij menig uur wijdde, vervulde hem met een liefde voor de historie, die hem zijn leven lang is bijgebleven.

In December 1807 kwam hij aan de Universiteit te Leiden. Volgens het *Album Studiosorum* werd hij er den 4den Oct. 1808 ingeschreven. Daar volgde hij het onderwijs o.a. van Wyttenbach (in de Geschiedenis), van der Palm, Borger, zelfs het chemische college van Brugmans. Diens lessen en die van Kemper over het Jus naturae en die van te Water over Kerkgeschiedenis, Dogmatiek en Verklaring van de Decreten der Dordtsche Synode, trokken, in onderscheiding van andere, hem sterk aan. Tevens stond hij zijn vader, die met werk overladen was, op diens verzoek geregeld bij met het opstellen van regeeringsstukken voor het ministerie van Buitenlandsche Zaken.

Om de conscriptie te ontgaan en uit zuinigheid in verband met den nood der tijden verkortte Delprat zijn verblijf te Leiden. Nadat hij op negentienjarigen leeftijd reeds een preekbeurt vervuld had in de Waalsche kerk te Voorburg (1 Sept. 1811), werd hij den 23sten September 1812 proponent. Als zoodanig ontving hij van de administrateurs van het fonds Carrier een aanstelling tot hulpprediker bij de Waalsche gemeente te Rotterdam om den oudsten predikant bij te staan en aan de leerlingen der Diaconieschool catechetisch onderwijs te geven. Nog in datzelfde jaar ontving hij een beroeping naar Breda, die hij afwees. Aan een van Leeuwarden, in Nov.

1813 op hem uitgebracht, gaf hij gehoor. Den 15den Mei 1814 deed hij er zijn intrede (met Filipp. IV:13) na bevestigd te zijn door Ds. Abr. Gerlach van Groningen (met Luc. X:17*a*). In Frieslands hoofdstad verzamelde hij een belangstellenden kring van notabelen rondom zich, onder wie de polyhistor Beucker Andreae, wiens boekenliefde op Delprat aanstekelijk werkte en G. de Wal, later Hoogleeraar in de Rechten te Groningen. Daarbij vond hij zonder moeite tijd om zich aan studie te wijden. O.a. hield hij er zich bezig met de beantwoording eener prijsvraag, in 1816 uitgeschreven door het 'Provinciaal Utrechtsch Genootschap', waarin verlangd werd een geschiedkundig overzicht van den voortgang en de uitbreiding der boekdrukkunst in de vijftiende en zestiende eeuw; op 26 Juni 1819 werd zijn antwoord met goud bekroond en het volgend jaar door het Genootschap uitgegeven. Delprat zelf velde later over zijn werk een streng oordeel. Het historisch gedeelte van dit in het Fransch geschreven werk is verouderd; het tweede deel, waarin de invloed der boekdrukkunst wordt geschetst, heeft waarde behouden.

Inmiddels bedankte hij in 1818 voor eene beroeping naar Amsterdam. Later, in 1821 en eerstvolgende jaren, wees hij heroepingen af naar Groningen, naar Rotterdam en naar Brussel. Toen in 1824 een tweede beroeping naar Rotterdam volgde, gaf hij er gehoor aan. Den 6den Maart 1825[1)] nam hij afscheid van de gemeente te Leeuwarden (met I Thess. III:9) en den 13den d.a.v. deed hij te Rotterdam intrede (met I Thess. II:19) na bevestiging door zijn neef Pierre Mounier, den oudsten Waalschen predikant aldaar (met Handel. X:33*b*).

Hoewel hij uit vrees voor ongestadigheid niet lang daarna voor een beroeping naar Amsterdam en voor een naar 's-Gravenhage bedankte, gevoelde hij zich aanvankelijk te Rotterdam niet zoo op zijn plaats als te Leeuwarden; later werd dit anders. Daartoe droeg bij dat de beoefening van wetenschap en letteren hem met tal van bekende personen aldaar naderbij in kennis bracht. Ook op ander gebied wachtte hem straks arbeid; in 1827 werd hij gekozen tot lid der plaatselijke schoolcommissie (reeds te Leeuwarden had hij als zoodanig op dat gebied ervaring opgedaan); en van 1833 tot 1857 fungeerde hij als schoolopziener van het achtste schooldistrict van Zuid-Holland. Ook werd hij vice-president van de Provinciale Commissie van Onderwijs te 's Gravenhage. Deze werkzaamheden, die hem heel wat tijd kostten, namen een einde met de invoering van de nieuwe onderwijswet van 1857. In 1858 werd hij als blijk van waardeering benoemd tot Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw. In 1838 had hij met medewerking van eenige hoofdonderwijzers, de Algemeene Onderwijzersvereeniging opgericht, 'waarvan hij bijna 25 jaren lang de voorzitter en, wat meer zegt, de ziel was.' Toen deze vereeniging den 4den Juli 1863 haar 25-jarig bestaan vierde, trad hij voor het laatst in haar midden op met een rede. Hij schatte den onderwijzersstand hoog. Aan den onderwijzer Görlitz wijdde hij een levensbericht in de 'Levensberigten' van de Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden (jrg. 1862, blz. 193 vv.). Bij zijn toezicht op de lessen en bij de 87 vergelijkende examens, door hem geleid, bleek hoe hij bij alle gestrengheid de onderwijzers zooveel mogelijk vrijliet. Bevordering van het Lager Onderwijs gold hem als een deel van zijn levenstaak. Hij werd beschouwd als autoriteit in onder-

1) Volgens W. Moll en Mr. G. Mees (t.a.p. 'Litteratuur') werd hij te Rotterdam pas in 1825 beroepen, en nam hij in 1826 afscheid.

wijszaken. Victor Cousin, die met een opdracht van de Fransche regeering ons land bezocht en Delprat ontmoette, noemde hem (in zijn *L'Instruction publique de Hollande.* 1837) 'prédicateur très-distingué, plein de lumières, d'esprit et de goût.'

Jarenlang was hij ook lid en tot in den laatsten tijd zijns levens voorzitter van de Rotterdamsche afdeeling der 'Vereeniging tot Zedelijke Verbetering van Gevangenen'. Over het gevangenwezen schreef hij een verhandeling in 'De Gids' (April 1859).

Van zijne degelijke studie getuigde de arbeid, dien hij op aandringen van zijn geleerden vriend Mr. W.C. Ackerdijck ondernam in de eerste jaren van zijn verblijf te Rotterdam, n.l. de beantwoording der in 1827 door het Prov. 'Utrechtsch Genootschap' uitgeschreven prijsvraag over de Broederschap van Geert Groote. Reeds te voren had hij zich met de geschiedenis van laatstgenoemde bezig gehouden, zooals bleek uit zijne bijdragen in de 'Recensent der recensenten' (D. XVI, jrg. 1823, blz. 433). Zijn vroeger onderzoek omtrent de geschiedenis der drukpers had hem gedeeltelijk den weg gebaand tot beantwoording der prijsvraag. Bij grooten lof wees de beoordeelende commissie ook leemten aan. Daarop volgde een omwerking en in Juni 1829 werd hem nu met algemeene stemmen de gouden medaille toegekend. Een jaar later verscheen de verhandeling in druk; ze werd opgenomen in deel VII der Nieuwe Verhandelingen van gen. Genootschap; in 1856 volgde een tweede druk; ook zag een Duitsche vertaling van deze studie het licht. Niet het minst door deze studie heeft Delprat zich als geschiedvorscher en -schrijver naam gemaakt. Zijn werk werd door tal van bekende historieschrijvers tot grondslag gelegd.

Zijne verdiensten voor de wetenschap werden nog op andere wijze erkend. Sinds 1829 lid van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden werd hij in 1834 benoemd tot Correspondent van de 2de klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Als zoodanig gaf hij een vrij uitvoerig verslag over hetgeen in het buitenland verschenen was betreffende de geschiedenis van Nederland van 1835 tot 1845. In 1850 werd hij gekozen tot gewoon lid van genoemd Instituut inplaats van wijlen Prof. Lulofs. In 1852 werd het opgeheven, en toen het weer opleefde in de Koninklijke Academie van Wetenschappen, maakte Delprat deel uit van hare afdeeling: Letteren en Geschiedenis, van hare eerste zitting in 1855 af. Als zoodanig behoorde hij mede tot de commissie voor het Charterboek en sinds 1856 tot de commissie ter beoordeeling van de Latijnsche prijsverzen, die het legaat-Hoeufft aan veler pen ontlokte. Aan zijn oordeel in deze werd groote waarde gehecht.

Inmiddels was hem op zijn verzoek in 1850 het emeritaat salvo honore verleend. Den 29sten December van dat jaar hield hij zijn afscheidsrede over Deuteron. XXXII:7*a.* Zekere minder aangename verhoudingen en waarschijnlijk ook zijn verlangen om zich geheel aan de studie te wijden, schijnen hem tot aanvrage daarvan te hebben gedrongen. Na dien tijd juist is een groot aantal publicatiën van zijn hand verschenen, meest in verband met de vaderlandsche en kerkelijke geschiedenis. Op verzoek van den Hoogleeraar Vreede, die ze in bezit had, gaf hij in het licht 46 onuitgegeven en zeer belangrijke brieven van Justus Lipsius, waarbij het doel was een rechte verklaring te geven van het verlaten door Lipsius van den professoralen zetel te Leiden, dat hem zoozeer ten kwade was geduid. Deze uitgave, met aanteekeningen van Delprat zelf en van de Hoogleeraren Boot en Vreede voorzien, behoort tot de meest geroemde van Delprats pennevruchten. Ook begaf hij zich

in het laatste gedeelte van zijn leven weer veelvuldig op aanzoek van het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, in de oude archieven, die hij al in zijn jeugd met zooveel graagte had doorzocht. De door hem en U.A. Evertsz bewerkte *Mémoires* van S. van Goslinga bezorgde hem een vleiend schrijven van Macaulay.

Over het algemeen lagen zijne sympathieën meer in historisch-litterarische en maatschappelijke dan in theologische en kerkelijke richting. Hij was voorstander van de vrijzinnige beginselen. Naar het getuigenis van F.C.J. van Goens (later predikant te Leiden), die gedurende eenige jaren zijn ambtgenoot was te Rotterdam, was Delprat 'modern, voordat men van modernen sprak.' Al bleef hij nog aan zekere supranaturalistische voorstellingen vasthouden, in den loop der jaren wijzigden zijn ideeën zich toch sterk. In een aankondiging van J. Hartogs *Geschiedenis van de Predikkunde* ('Alg. Konst- en Letterbode', jrg. 1861, No. 52) betuigde hij zijn ingenomenheid met geschriften o.a. van de bekende Doopsgezinde theologen van Gilse, Muller en Hoekstra. En in een doorgaans afkeurende kritiek van eene van Prof. Dr. J.I. Doedes' oraties (in 'De Gids' van Juli 1865, blz. 136-145) bleek duidelijk hoezeer de theoloog van toen met dien van een halve eeuw tevoren verschilde. Meestal was zijne beoordeeling van werken van wie een andere richting waren toegedaan, niet vrij van partijdigheid. Bij zijne scherpzinnigheid werd hij dan scherp. Volkomen billijk waardeeren scheen hem in zulke gevallen onmogelijk.

Als prediker was hij, naar het getuigenis wederom van van Goens, nooit populair, en hij kon dat ook niet zijn. Zijn voordracht was niet levendig en zijn gedachtengang dikwijls ingewikkeld. Wel was er diepte in van gemoedsleven, rijkdom van ontwikkeling en keurige taal, zooals zelden bij een Hollander, die Fransch spreekt, wordt aangetroffen. Als catecheet en herder was veel in hem te prijzen. Maar in al zijn kwaliteiten heeft de gemeente hem nooit op prijs gesteld. Hij miste bij al zijn kennis de gave om op het groote publiek beslag te leggen.

Delprat was bij zijn veelomvattende studie nooit een kamergeleerde; hij verkeerde gaarne in den huiselijken kring. Twee echtgenooten heeft hij door den dood verloren. Zijn eerste vrouw was Louise Egbertine Adema, met wie hij den 22sten Nov. 1819 te Leeuwarden huwde, en die reeds den 11den Dec. 1821 aan een sloopende kwaal overleed. Den 29sten Mei 1829 hertrouwde hij, eveneens te Leeuwarden, met Anna Cats, die bijna 40 jaren lang trouw lief en leed met hem deelde; zij overleed te Rotterdam den 1sten April 1869. Uit zijn tweede huwelijk werden hem geboren een dochter en een zoon, die hun vader overleefden. Hijzelf overleed te Rotterdam den 4den Januari 1871.

Onder wat van hem in geschrifte het licht zag, is slechts één leerrede, en dit nog op aandringen van ambtgenooten te Leeuwarden; de Reformatie der 16de eeuw stelt hij daarin voor als een schitterend bewijs van de vervulling van Jezus' belofte Matth. XXVIII:20. Ze is opgenomen in *Leerredenen gehouden te Leeuwarden op het derde Eeuwfeest der Kerkhervorming.* Leeuw. 1818. (blz. 67-104).

Overige geschriften:

Vertaling van Oelsner, *Verhandeling over Mahomed of tafereel van den invloed van zijne godsdienstleer op de volken der Middeleeuwen.* Franeker. 1820. 8°.

Vertaling van von Asperen, *Tafereelen uit de tijden der Kruistogten.* Franeker. 1822.

Vertaling getiteld: *Typographia of betoog dat de boekdrukkunst eene uitvinding der Duitschers is*, *enz.* U.h. Hoogd. Met een opheld. naschrift van de vertaler. Franeker. 1823. 8°.

Aanmerkingen bij de vertaling door J.F. Freyer. Luth. pred. te Leeuwarden, van H. Zschokke, *Geschiedkundig Tafereel van den tegenwoordigen toestand des Christendoms.* Franeker. 1823. 8°.

Woord ter inleiding op L. Schlimm J. Bz. en P.K. Görlitz, *De belangrijkheid van onderwijzersvereenigingen in Nederland.* Rott. 1839.

Verhandeling over de Broederschap van G. Groote en over den invloed der Fraterhuizen op den wetenschappelijken en godsdienstigen toestand, *voornamelijk van de Nederlanden na de veertiende eeuw.* Utrecht. 1830. 8°. (opgenomen in Dl. VII der 'Nieuwe Verhandel.' v. Gen. Genootschap.) 2de vermeerd. en verbet. dr. Arnhem. 1856. 8°. De titel der Hoogduitsche vertaling luidt: *Die Brüderschaft der gemeinsamen Lebens. Ein Beitrag zur Geschichte der Kirche*, *Litteratur und Pädagogik des XIV*, *XV und XVI Jahrhunderts. Deutsch bearbeitet und mit Zusätzen und einem Anhange versehen* von Gottl. Mohnike. Leipzig 1840. 8°.

Mémoires relatifs à la guerre de succession de 1706-1709 et 1710 de Sicco van Goslinga député des Etats-Généraux publiées par Msrs. U.A. Evertsz et G.H.M. Delprat au nom de la Société d'histoire, *d'archéologie et de linguistique de Frise.* Leeuw. 1857. 8°.

In tijdschriften een groot aantal artikelen, o.a.:

Het dierlijk Magnetismus toegepast op de wonderen en voorspellingen in de H. Schrift voorkomende, in 'Bijdragen tot beoefening der Godgel. Wetenschappen' Jrg. 1817. V, blz. 323-348.

Dissertation sur l'art typographique, in 'Nieuwe Verhandelingen v.h. Utrechtsch Genootschap'. I (1820) 138 blz.

Levensbijzonderheden van Valentinus Slothouwer, *Rector der Latijnsche Scholen te Leeuwarden*, in de 'Algem. Konst- en Letterbode voor 1822' No. 51, blz. 388-395.

Eenige bedenkingen omtrent het bestaan der Pausin Johanna, in 'Mengelwerk' van de 'Vaderl. Letteroefeningen'. 1826.

Verslag omtrent eenige handschriften in de Koninkl. Boekerij berustende, *meest betrekkelijk de Fraterhuizen en derzelver eerste stichier Geert Groete*, in 'Archief v.K. Gesch., inzond. v. Ned.' VI. (1835), blz. 275-302.

Redevoering over eenige heerschende wanbegrippen omtrent den maatstaf der ware volksbeschaving, *uitgesproken ter opening van de Algemeene Vergadering der Holl. Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*, *gehouden te Rotterdam 18 Sept. 1841*, in 'Nieuwe Werken' van genoemde Maatschappij. (Leiden. 1843) II blz. 125-135.

Berigt aangaande de laatste levensuren van Prins Willem I, in 'Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk. verzam, en uitgeg. door I.A. Nijhoff.' Arnh. (II 1840). blz. 118-143.

Johannes Aegidius van Zierikzee. Bijdrage tot de geschiedenis van het innemen van Damiate in 1219, in Nijhoff's 'Bijdragen.' V, blz. 79-89.
Geschiedenis der Armenverzorging bij de Christenvolken ged. de Middeleeuwen, in 'De Gids' I (1853).

Beschrijving van de kloostercel van een wereldsgezinden monnik uit het einde der XVde of het eerste begin der XVIde eeuw, *naar een nog onuitgegeven H.S.v.d. Univ.-bibl. te Bonn*, in 'Kerkhist. Archief'. I (1855), blz. 135-139.
Bijdrage tot de levensgeschiedenis van Elbertus Leoninus, in Nijhoff's 'Bijdragen.' VI, blz. 162-180.
Over een charter van Graaf Floris V van den 14den Mei 1273, in 'Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetensch. Afd. Letterk.' V. (1860), blz. 18-35.
De Keulsche maçonnieke oorkonde van 1535, in Nijhoffs 'Bijdragen'. N.R. III, (1860), blz. 105-131.
Het Bisdom van Utrecht en het Graafschap Holland onder kerkelijken ban, *ten jare 1280-1283; fragment der Kerkgeschiedenis van Noord-Nederland*, *naar onuitgegevene*, *oorspronkelijke bescheiden, berustende in 's Rijks Archief*, in 'Kerkhist. Archief.' III. (1862), blz. 312-397 (met 23 bijlagen).
Koning Jakobus van Engeland en Gerson Bucerus, *Hervormd predikant te Veere*, in 'Kerkhistor. Archief.' 1862. III, blz. 402-416.
Dordrecht onder kerkelijk Interdikt van 1352-1356 volgens oorspronkelijke, *meest onuitgegevene bescheiden*, *met eenige aanmerkingen over interdikten in het algemeen en over hunne vroegste toepassing voornamelijk in Nederland*, in 'Kerkhist. Archief,' III (1862), blz. 1-64 (met 18 bijlagen).
Levensberigt van I.A. Nijhoff, in 'Jaarboek v.d. Kon. Akademie v. Wetensch. (1864), blz. 104-123.
De Geschiedenis van het St.-Aagtenklooster te Delft, *uit onuitgegevene oorspronkelijke bescheiden toegelicht*, in 'Kerkhist. Archief.' IV (1866), blz. 23-77.
De deelneming van Melanchthon en van onzen landgenoot Praepositus aan de zoogen. maçonnieke samenkomst te Keulen (*1535*) *getoetst en bestreden*, in Nijhoffs 'Bijdragen'. N. Reeks, III.
De Abdij Prumen onder Trier in betrekking tot de landstreken aan den IJssel en de hoofd- of St. Maartenskerk te Arnhem, *in de* XIV*de eeuw*, in Nijhoffs 'Bijdragen'. N. Reeks. V (1863), blz. 1-42.

Hij bezorgde de volgende uitgaven:

Brief van Filips van Bourgondië, *bisschop van Utrecht*, in Nijhoffs 'Bijdragen'. III, blz. 73-76.
Eigenhandige Brief van Koning Lodewijk XIII aan de H.H. Staten-Generaal der Vereen. Nederlanden, in Nijhoffs Bijdragen. VIII, blz. 190-192.
Brief van Alva, in 'Alg. Konst- en Letterbode' (1837) Dl. II, blz. 213.
Brief van Petrus Dathenus uit het oorspr. H.S. medegedeeld, in Archief v.K., Gesch. inzond. v. Ned. VIII (1837), blz. 449-454.
Twee Brieven van Ubbo Emmius aan Jacobus Arminius, *en van dezen aan genen*, in 'Ned. Arch. voor Kerkel. Gesch.' VI (1846), blz. 407-418.
Onuitgegeven brief van den Hoogleeraar Franciscus Gomarus, *één der door de Synode v. Dordrecht* (*1618*) *verkoren overzieners van de overzetting der O.*

Test. gerigt aan de Gezamenlijke Overzetters der H.S., in ‘Jaarb. v. Wetensch. Theol.’ X (1ste st.) 1852, blz. 770-772.
Redevoering over de middelen, *aangewend tot het wegnemen van geschillen door*

Prof. H. Manger[1], *gehouden 3 Juni 1771*, in 'Ned. Archief voor Kerkgesch.' VII, (1847), blz. 347-370.
De allereerste Series Lectionum der Leidsche Hoogeschool - met bijvoegsels, *door Prof. N.C. Kist*, in 'Werken v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden'. N.R. VII (1852) 1ste st., blz. 82-116.
Lettres Inédites de Juste Lipse, *concernant ses relations avec les hommes d'état des Provinçes-Unies des Pays-Bas*, *principalement pendant les années 1580-1587*, in 'Verhandelingen der Kon. Akademie v. Wetensch.' I. (1858.) 4°.

Recensiën van zijn hand in verschillende tijdschriften vindt men in tijdsorde vermeld in Delprats *Levensberigt* door Mr. G. Mees Azn., blz. 228; wat van Delprat op onderwijsgebied verscheen terzelfder pl., blz. 234 (zie ook blz. 210, 211, 229).

Voorts nog tal van bijdragen, behalve in de genoemde periodieken, in 'De Navorscher' (onder pseudonieum *Quiescendo*, jrg. 1853-1859; meest biographische onderwerpen) en in 'De Spectator.'

Volgens Mr. v. Doorninck (t.a.p. hieronder) is ondersteld dat van Delprats hand zou zijn het geschrift *Eene Avondmaalsviering in de Marekerk te Leiden en het orthodoxisme. Eene bijdrage tot den strijd van den dag; beoordeeld door een Protestant*, *lid v.h. Ned. Herv. Kerkgenootschap*, Leiden 1863. 8°.

Litteratuur: W. Moll, *Levensberigt v.G.H.M. Delprat* in 'Jaarb. v.d. Kon. Akademie v. Wetensch., gevest. te Amsterd., voor 1871', blz. 64-69, en in 'Studiën en Bijdragen op het gebied d. Histor. Theol., verzam. d.W. Moll en J.G. de Hoop Scheffer' II (1871), blz. 479-503. - G. Mees Azn., *Levensberigt v. Guillaume Henri Marie Delprat* in 'Handelingen en Mededeelingen v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden over het jaar 1872', blz. 192-237. - *Bulletin de la Commission pour l'Histoire des Egl. Wall.* III (1888), p. 59, 113, 377-380; IV, p. 34; 2me série II, p. 116, 117, 119, 120. - M.F.A.G. Campbell art. *G.H.M. Delprat* in 'De Ned. Spectator'. Jrg. 1871, blz. 68-70. - v.d. Aa, a.w. (Bijvoegsel), i.v. - K.J.R. van Harderwijk, *Naamlijst en Levensbijzonderh. der Pred.*, *die sedert de Kerkherv. in de Nederd. Herv. en Waalsche Gem. te Rotterdam tot op dezen tijd in dienst zijn geweest.* (Rott. 1850), blz. 142, 143. - Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, *N. Bijdragen t.d. Gesch. der Ev. Luth. Kerk in de Nederl.*, V. (1844), bl. 201, 222. - J. Hartog, *Gesch. v.d. Predikkunde in Nederl.* (2de dr.), blz. 270, 313, 315. - Chr. Sepp, *Het Godgel. Onderwijs in Nederl. gedur. de 16e en 17e eeuw.* I, blz. 80, 85. - Dez., *Joh. Stinstra en zijn tijd.* I, blz. 44. - Dez., *Biblioth. v. Nederl. Kerkgeschiedschrijvers*, blz. 88, 115, 124, 127, 132, 135 v.v., 140, 177, 189, 238, 314. - Dez., *Proeve eener Pragmatische Geschied. der Theol. in Ned.*, *sed. het laatst der vor. eeuw t. op onzen tijd* (1787-1858) (2de dr. 1860), blz. 261, 263. - L. Bresson, *Het innerlijke leven*, *de ontwikkeling en invloed der Waalsche kerk*, blz. 52, 53 (in R.N.L. Mirandolle en L. Bresson 'De Waalsche Kerk', in: *Rotterdam in den loop der eeuwen.* II: 'Kerkelijk Leven', 2de ged. 6de st. - *Catalogue de la Biblioth. Wall. deposée à Leide*, ... redigeé par le Dr. J.T. Bergman. (Leide, 1875), p. 7, 18, 29, 48. -

1) Delprats tweede echtgenoote behoorde tot de familie van dezen Franeker theoloog.

Kist en Royaards, *Ned. Arch. v. Kerkel. Gesch.* III, blz. 77; VII, blz. 67. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* I, kol. 12, 59, 122; II kol. 175, 314, 333. - W. Eekhoff, *De Stedel. Biblioth. v. Leeuwarden*, blz. 27, 93, 94; suppl. blz. 8. - B. ter Haar, *De Historiographie der Kerkgeschied.* II, blz. 157. - W.P.C. Knuttel, *Ned. Bibliogr. v. Kerkgeschiedschr.*, blz. 81. - I.I.v. Doorninck, *Biblioth. v. Nederl. Anonymen en Pseudon.* No. 4530, 5753.

[Andreas Demetrius]

Demetrius (**of Meesterus of de Meester**) (**Andreas of Andries**), wiens geboortejaar onbekend is, was in 1568 predikant te Antwerpen, zijn geboorteplaats. Na de inneming dier stad door Parma in 1585 week hij uit naar Duitschland; te Dordrecht wenschte men hem toen reeds te beroepen, maar hij verkoos Frankfort a.d. M. Hier, waar de Nederduitsch-Hervormden sinds jaren hadden te lijden gehad van de zijde der Luthersche predikanten en hun gemeente dientengevolge in ledental geslonken was, doordat de meesten naar Frankenthal waren uitgeweken, meende hij meer noodig te zijn.

In 1593 werd hij beroepen te Dordrecht. Aanvankelijk ongezind hem te ontslaan uit gegronde vrees dat de gemeente door zijn vertrek zou verloopen, moest de Frankfortsche Kerkeraad op het aanhouden van dien van Dordrecht toch toegegeven, en Demetrius nam de beroeping aan met de belofte na afloop van de jaarlijksche mis te zullen overkomen. In November van gen. jaar kwam hij over. Alvorens zich te voegen naar het gebruik om proefpreeken te houden gedurende drie maanden vroeg hij verlof om, indien hij de gemeente niet mocht voldoen, naar Frankfort terug te keeren. Dit werd voorwaardelijk toegestaan. Verlof werd hem ook gegeven in het avondgebed het boek Deuteronomium, dat nog niet voor de gemeente behandeld was, uit te leggen. Den 27sten Januari 1594 gaf de Kerkeraad hem te kennen ‘dat zijne gaven der Gemeente bijzonder aangenaam waren’, waarop hij in Febr. door den Dordtschen predikant van den Corput in de Groote kerk werd bevestigd.

Door Demetrius' dienst keerde de rust, door Herm. Herberts, een der vroegere predikanten verstoord en nog steeds niet hersteld, in de gemeente weder. Hij blijkt geweest te zijn ‘een ernstig prediker der zuivere Evangelieleer’ en iemand van verzoeningsgezinden geest. In hooge achting stond hij bij de burgerij en ook bij de stedelijke regeering, die hem van tijd tot tijd bij hare vergaderingen noodigde om haar van advies te dienen.

Hij nam deel als Assessor aan de Z. Hollandsche Synode den 28sten Aug. 1601 te Gouda, en hield er de openingsrede over Gal. I:10. Daar werd hij ook gedeputeerd naar de N. Hollandsche Synode, gehouden te Amsterdam 18 Juni 1601. Verder woonde hij ook als gecommitteerde van Z. Holland de N. Hollandsche Synode te Hoorn bij, den 4den Juni 1602.

In 1607 noopte lichaamszwakte hem zijn ontslag te vragen, dat hij twee jaar later verkreeg. Hij overleed in 1611.

Van hem is een inscriptie bewaard in het album van Petrus Cupus (zie: *Handel. en Mededeel. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden over het jaar 1866*, blz. 31), luidend: ‘Cupe: Quando id quod cupis fieri non potest, velis id quod possit’. Eveneens komen inscripties van zijn hand voor in de Albums van Narsius en van Naeranus.

In 1568 huwde hij Maria Becius (overl. in 1582 te Antwerpen), zuster van Johannes Becius, predikant te Dordrecht. Zij schonk hem een zoon, Daniël (geb. 1580), die in 1602 predikant werd te Groote en te Kleine Lind en tevens praeceptor aan de Illustre School te Dordrecht, waar hij ook zijn vader in 1609 als predikant opvolgde. Daar deed hij zich kennen als een man, die in stilheid zijn weg ging, en bij den kerkelijken strijd niet was betrokken. Zijn zinspreuk was: 'Maet houdt staet'. In 1619 was hij eenigen tijd bij leening predikant te Utrecht. Hij overleed den 28sten Aug. 1627, oud 47 jaren, nalatende drie zoons en vijf dochters; een zijner zoons is ook predikant geworden. Hunne afstammelingen voeren den naam de Meester. (Zie over Dan. Demetrius: Schotel, *Kerk. Dordr.* I, blz. 287, 288).

Andr. Demetrius schreef een zeer gunstig ontvangen studie, uit de beste bronnen geput en getuigend van zijn geleerdheid:

Der Griecken Opganck ende Onderganck. Dordr. 1599. 4°.

Hiervan verscheen een vertaling door Demetrius' vriend en ambtgenoot Polyander à Kerckhove, getiteld: *Les actes mémorables des Grecs recueillis en bas Alleman*, *par André Demétre*, *et traduits en François.* Dordr. 1602. 8°.

Een ander gaf er een Latijnsche vertaling van in het licht.

Voorts verscheen van A. Demetrius een Ned. vertaling van Guicciardini's werk getiteld: *De Oorlogen van Italien*, *bescreven door Francois Guicciardin*, *Edelman van Florencen*, *met zeer schoone polityque*, *oorlogse ende morale aanteeckeningen van Mons. de la Noue.* Dordr. 1599.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Glasius, a.w.i.v. - G.D.J. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, I, blz. 223, 239-246, 530. - Dez., *De Illustre School te Dordrecht*, blz. 47, 66. - H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming in Vlaanderen* I, blz. 69, 70; II, blz. 316. - Soermans, *Kerkel. Register v.Z. Holl.*, blz. 4. - v. Alphen, *N. Kerkel. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 112. - Reitsma en van Veen, *Acta der Prov. en Part. Synoden.* I, blz. 288, 311, 313; III, blz. 64, 97, 121, 138, 156-158, 178, 209, 226. - v. Abkoude, *Naamreg. v. Ned. Boeken.* Dl. I, St. III. - *Catalogus v.d. Bibl. der Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* II, kol. 859.

[Dionysius Denyssen]

Denyssen (**Dionysius**) studeerde aan de Academie te Leiden, waar hij den 9den Febr. 1662 werd ingeschreven in het *Album Studiosorum.* Als proponent werd hij in April 1664 beroepen te Warder, waar hij in Nov. d.a.v. intrede deed. In Maart 1669 werd hij bevestigd te Hensbroek. Zijne derde gemeente was Oost-Zaandam (van af Aug. 1670). Het laatst en het langst diende hij de gemeente te Haarlem, nl. van den 8sten November 1676, tot zijn emeritaat in Mei 1706. Hij overleed aldaar in Nov. 1712, oud 76 jaren.

In 1688 was hij Assessor der N.-Holl. Synode te Amsterdam, en hield aldaar de sluitingsrede over Luc. XII:35-37.

Van hem bestaat een portret (zie: J.F. van Someren, *Beschrijv. Catal. v. gegrav. Portr. v. Nederlanders*, No. 1409).

Hij werd geroemd om zijn geleerdheid, die ook bleek in het werk, dat van zijn hand verscheen:

De Tempel des levendigen Gods, *in den dag des N.T.*, *door Jehova als haar Zon*, *Schild en Rots bestraald*, *bedekt*, *bewaard*, *en met welke Hij altijd is*. 1ste dr.

1692; 2de dr. Amst. 1694. 4°. (Een bespreking van dit werk vindt men in *Boekzaal v. Europe*, *gesticht door P. Rabus*, jrg. 1694b, blz. 316-319).

Van hem zijn ook twee gedichten, gewijd aan zijn veeljarigen vriend Mart. Soermans, en opgenomen voor in diens *Kerkel. Register .... v.Z. Holland.*

Of Dion. Denyssen ook schrijver is van het door Abkoude (zie hieronder) genoemd geschrift *Heerlijkheid der Heyligen*, 4°, staat niet vast.

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 495. - M. Veeris, *Vernieuwt Kerk. Alphabeth v.N.-Holl. Predik.*, blz. 56, 57. - F. Allan, *Geschied. en Beschrijv. v. Haarlem.* III, blz. 418. - v. Alphen, *N. Kerkel. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 116, 120, 147, 152. - v. Abkoude, *Naamreg. v. Nederd. Boeken.* I, 1ste st., blz. 87.

[Joannes Deramoutius]

Deramoutius (Derramoutius, Derremoutius, de Ramoutius) (**Joannes of Johannes**) behoorde tot het geslacht, dat onderscheiden predikanten Dermout heeft voortgebracht, wier naam in later eeuw met eere genoemd is. Zijne voorouders schijnen den naam des Rameaux gedragen te hebben. Als proponent kwam hij reeds (in Januari 1615) in aanmerking in zijne geboortestad Haarlem; de stedelijke Regeering echter was daartegen omdat hij nog te jong was en geen gevestigd predikant. Van 1615 af diende hij de gemeente te Beverwijk en vervolgens van 1619 die te Leiden. Den 4den November van datzelfde jaar liet hij zich ook inschrijven aan de Hoogeschool aldaar. In die gemeente wijdde hij als oudste predikant den 13den Oct. 1649 de Nieuwe of Marekerk in (tekst: Psalm LXXXIV:9-12). Hij woonde als deputaat der Classis van Leiden en Nederrijnlandt de Z.-Hollandsche Synode te Gorinchem bij (20-30 Juli 1632), en werd door deze Synode met anderen afgevaardigd inzake beroepingsquaestiën te Rotterdam en te Ouderkerk. De Z.-Hollandsche Synode te Buren (2-18 Juli 1646) werd door hem gepresideerd. Hij behoorde tot den vriendenkring van zijn Leidschen ambtgenoot Festus Hommius, met wien hij in 1622 werd aangewezen om ‘met de Professoren Theologiae te communiceren’ in zake N. Bodecherus, die in 1619 was afgezet door de Classis van Edam, omdat hij niet bereid bleek de Dordtsche Canones te onderteekenen, en die zich daarna te Leiden gevestigd had, waar hij ijverig deelnam aan het kerkelijk leven. Ook werd hij met Hommius aangewezen (1627) om den Magistraat te bewegen, Lod. de Dieu, die naar Utrecht beroepen was, niet toe te staan Leiden te verlaten.

De Hoogleeraar Hoornbeek zag tegen Deramoutius op, gelijk blijkt uit de dedicatie van diens *Institutiones Theologicae ex optimis auctoribus concinnatae* (1658).

Ook werden geroemd de goede diensten, die hij bewees aan de uitgave der Holl. vertaling van Coccejus' *Apologia Equitis Poloni.* Wegens toenemende verzwakking werd hem op zijn verzoek in 1656 eervol emeritaat verleend. Hij predikte afscheid met Num. VIII:23-26. Evenwel alleen van den gewonen kerkedienst werd hij ontslagen; hij bleef lid van den Kerkeraad en behield vrijheid nu en dan te prediken. Niettemin vestigde hij zich metterwoon in de buurt van Beverwijk, waar hij den 27sten Februari 1658 overleed.[1)]

1) Een te Amsterdam in druk verschenen Latijnsch gedicht: *Querela Pacis* is onderteekend: *Joannes Derramoutius.* Dit is waarschijnlijk Mr. Joh. Derramoutius, advocaat te Leiden.

Hij was gehuwd met Sara Maes. Hunne dochter Tanneken huwde den bekenden Mr. Daniël van Alphen (wiens levensbericht voorkomt in 'Nieuw Biogr. Woordenb.' I, kol. 83.

Litteratuur: J. Trigland, *Kerckelijcke Geschiedenissen*, blz. 824. - M. Veeris, *Vernieuwt Kerk. Alphabet .... v. N.-Holl.* (verv. d. Fr. de Paauw), blz. 57. - M. Soermans, *Kerk. Register .... v. Z.-Holl.*, blz. 50. - Dez., *Synod. Register ....* (*Z.-Holl.*), blz. 39, 41. - Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en Part. Syn.* II (reg.) - W.P.C. Knuttel, *Acta der Syn. v. Z.-Holl.*, I, II, III (reg.). - *Album Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 144. - Fr. van Mieris, *Beschrijving der Stad Leyden*, *haare geleegenheid*, *oorsprong*, enz. (vermeerd. en uitgeg. d. Mr. Dan. v. Alphen) (Leiden 1784). III, blz. 984, 985. - G.D.J. Schotel, *De Openbare Eeredienst der Ned. Herv. Kerk in de 16de*, *17de en 18de eeuw*, blz. 16. - Chr. Sepp, *Het Godgel. Onderwijs in Nederl. ged. de 16e en 17e eeuw.* II, blz. 224, 225. - P.J. Wijminga, *Festus Hommius*, blz. 334, 344, 349, 402. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 131; jrg. 1908, Bijl. P, blz. 107. - *Orde*, *volg. welke de Feest- en Lijd.- teksten*, *in de Ned. Herv. Gem. te Leiden*, *gepred. worden.* (Leiden, 1829), blz. 126.

[Alle Derks]

Derks (Alle), zoon van Derk Alles, oudsten leeraar bij de oude Vlaamsche Doopsgezinden te Meeden in Groningen, werd aldaar geboren den 16den Juni 1670. Door zijn vader tot het leeraarsambt opgeleid werd hij in 1699 te Groningen tot den gewonen dienst des Woords verkozen, en bevestigd door zijn vader, als wiens opvolger in den vollen dienst of als oudste hij den 3den Juni 1711 bevestigd werd door zijn ambtgenoot J. Kriens.

In 1713 geraakte hij in conflict met het burgerlijk Bestuur, omdat hij te Uithuizen zekeren Gerrit Berends, geboren uit Hervormde ouders had gedoopt. Dit veroorzaakte dat Alberda van Nijenstein, tegen hem wilde procedeeren en zijne uitlevering vroeg. Op diens klacht ging men echter niet in, daar Alle Derks bewees dat de gedoopte omtrent dertig jaar oud was, sinds lang de vergadering der Doopsgezinden bezocht en sedert tien maanden vóór zijn aanneming naar den begeerden doop had gestaan en zulks met goedvinden zijner ouders. Daarop trachtte Alberda v.N. de H.H. van de Ommelanden een resolutie te doen nemen, waarbij de rechters in de Ommelanden verzocht werden Alle Derks gevangen te nemen en de vergaderplaatsen der Doopsgezinden bij provisie te sluiten. Deze desbetreffende resolutie (2 Juli 1714) bleef zonder gevolg. Alle Derks bleef in zijn ambt.

In 1723 reisde hij met Albert Willems naar Polen, om aldaar bij de gemeenten Doop- en Avondmaal te bedienen en iemand in vollen dienst te bevestigen. Op de Zondagen (16 en 23 April) voorafgaande aan zijn vertrek had hij aan zijn Groninger gemeente de Voetwassching en het Avondmaal toegediend, tevens afscheid van haar nemende met Hand. XX:32.

Toen uit Zwitserland vele vluchtelingen hier te lande kwamen, trok Alle Derks zich hun lot ernstig aan. Ook werd door hem in 1732 in vereeniging met Hendrik Berends en Pieter Folkerts een jaarlijksche collecte bij de gemeente der Societeit

(Zie; P.A. Tiele, *Biblioth. v. Nederl. Pamfletten*, 2de dl., No. 5525; W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfl. Verzam. berust. in de Kon. Bibl.* Dl. II, 1ste st. No. 9480).

voorgesteld voor de noodlijdenden in Pruisen en Polen, die door bijna alle gemeenten werd toegestaan.

Hij overleed, in de kringen der Doopsgezinden diep betreurd, den 29sten April 1733, nadat hij voor het laatst had gepredikt te Sappemeer den 1sten Febr. te voren over den tekst Rom. VI:23.

Hij was den 10den Januari 1692 gehuwd met Aaltje Izaäcs Cremer, eene Deventersche.

Zijne geschriften zijn:

Een nieuwe uitgave van den *Biestkens Bijbel.*

Lusthof des Gemoets, *bestaande in stichtelijke gezangen*, Gron. 1732, *met een Agter hofje*, *in zig bevattende uijtgesogte stichtelijke en zielroerende Gesangen.* Gron. 1732 en 1735. Herdruk van dit *Agter hofje* in 1736 met een *Bijvoegsel.*

Litteratuur: Blaupot ten Cate, *Geschied. der Doopsgez. in Gron.*, *Overijssel en Friesland.* I, blz. 130, 137, 143, 158, 183; II, blz. 54. - Dez., *Gesch. der Doopsgez. in Friesl.* (Leeuw. 1839), blz. 200, 202, 382. - *Naamlijst der Doopsgez. Schryveren en Schriften*, *Beginnende met den Jaare MDXXXIX en eindigende met den Jaare MDCCXLV.* (Amst. 1745), blz. 29.

Over Alle Derks als dichter: *Doopsgez. Bijdragen* (1900), blz. 76, 96 vv.

[Isaäk Johannes Dermout]

Dermout (**Isaäk Johannes**) was de zoon van Jacob Dermout, (predikant o.a. te Hoorn, daarna te Rotterdam en te Amsterdam) en van moederskant, kleinzoon van Johannes Horthemels, Hoogleeraar in de Wijsbegeerte te Utrecht. Hij werd geboren te Hoorn den 31sten Januari 1777. Zijne opleiding voor de academie genoot hij grootendeels aan het gymnasium te Amsterdam, waarheen zijn vader van uit Rotterdam was beroepen. Reeds in 1791 werd hij ingeschreven als student aan het Athenaeum Illustre; zijne theologische studiën voltooide hij aan de Academie te Utrecht, waar hij werd ingeschreven den 18den September 1797. In April 1798 praeparatoir geëxamineerd voor de Classis van Rotterdam deed hij, na peremtoir examen in diezelfde maand, den 1sten Juli d.a.v. zijn intrede te Zeist (met Matth. XI:6), na bevestiging door J.A. Lotze, predikant te Maartensdijk (met 1 Cor. III:9b-15), Aldaar maakte hij grooten opgang, zoo zelfs dat mannen van naam uit Utrecht soms opkwamen onder zijn prediking.

Al spoedig begeerde men hem te Amersfoort, waarheen hij eene beroeping opvolgde. Den 27sten Juli 1800 preekte hij afscheid te Zeist (met Hebr. XIII:18), en den volgenden Zondag aanvaardde hij zijn dienstwerk te Amersfoort (met 1 Cor. I:17, 18), na bevestiging door zijn vader (met 2 Cor. V:20).

In 1803 nam hij eene herhaalde beroeping aan naar Zutphen in de vacature van W. Broes. Hij hield er zijn intrede den 31sten Mei van dat jaar (met Joh. IX:4) na bevestigd te zijn door zijn ambtgenoot J. Noordink (met Matth. XXVIII:18). Zijn afscheidstekst te Amersfoort was 1 Cor. XVI:22-24. Ook daar gelijk in zijn beide vorige gemeenten vervulde hij naar zijn eigen getuigenis ‘met onvergetelijk genoegen den Evangelie-dienst’.

Twee jaar later naar 's Gravenhage beroepen in de vacature B. Frieswijk, nam hij afscheid van de Zutphensche gemeente met 1 Joh. II:28a en hield, na door zijn hoogbejaarden vader bevestigd te zijn met 2 Cor. II:15, 16a, zijn intreerede te

's-Gravenhage op 17 April 1805 naar aanleiding van 1 Petr. I:12b, met welk woord hij tevens in 1838 zijn veertigjarige Evangeliebediening herdacht. Te 's-Gravenhage vond hij gelegenheid zijne vele talenten, nog meer dan vroeger te ontplooien en gaf hij een reeks van leerredenen uit, die steeds door een talrijk gehoor uit allerlei standen met de grootste stichting werden aangehoord. Zoo hield hij den 5den Dec. 1813 naar aanleiding van Psalm CXXV in de Kloosterkerk een leerrede 'ter gelegenheid van de verlossing des vaderlands,' en werd spoedig daarna door Koning Willem I aangezocht om permanent Secretaris van de Synode te worden, welke betrekking hij ongeveer 30 jaren heeft vervuld.

Ook was hij sinds 1815 secretaris van de destijds ingestelde commissie (bestaande uit zes Haagsche en één Delftschen predikant); welke in 1820 den naam ontving van 'Commissie tot de zaken der Protestantsche Kerken in N.O.- en W.-Indië'; hij fungeerde als haar Voorzitter tot het eind van 1848.

Eenige jaren later werd hem dringend verzocht door prof. A. Ypey te Groningen om met dezen een 'Geschiedenis der Ned. Herv. kerk' saam te stellen[1)], die ook (van 1819-1824) in 't licht is verschenen, doch waarmee hij in later tijd zich niet meer kon vereenigen; zijn kerkelijk standpunt was gaandeweg minder optimistisch geworden. In de Synode had Dermout grooten invloed en het is mede op zijn advies dat de Synode van 1841 haar gevoelen over het verbindend gezag der formulieren uitsprak, waardoor de strijd over het Quatenus en Quia werd vervangen door het onderzoek naar wezen en hoofdzaak van de kerkleer. De vier vragen voor het Avondmaal, zijn naar het heet, in haar gewijzigden vorm van Dermout afkomstig en geven het gevoelen aan, dat volgens de Synode, het wezen en de hoofdzaak der leer uitmaakte. Meermalen opende Dermout de vergaderingen der Synode met een leerrede. Zoo in 1817, toen het tweede eeuwfeest der Hervorming stond gevierd te worden en hij een leerrede uitsprak over 2 Tim. I:7, 'een meesterstuk' genoemd 'den naam van Dermout vereerende en den roem zijner kanselwelsprekendheid verhoogende'. Bekend is ook de leerrede over Spreuk XXIX:18a 'ter aanprijzing van het Leeraarsambt' en strekkende om 'bij de zorgwekkende afneming van kweekelingen tot den Heiligen Dienst, het gebrek aan predikanten tegen te gaan'. Niettegenstaande zijn drukke bezigheden als Secretaris van de Synode, bleef Dermout toch zijn ambt in al zijn omvang waarnemen. Geliefd als prediker, was hij ook zeer getrouw in zijn ander ambtelijk werk, en werd hij mede als catecheet en pastor zeer gewaardeerd. Hij bekleedde het secretariaat van de afdeeling 's Gravenhage van het Ned. Bijbelgenootschap, was medebestuurder der afd. 's Gravenhage van het Ned. Zendelinggenootschap en in vereeniging met anderen oprichter eener 'Maatschappij tot bevordering van het godsdienstig onderwijs onder de slaven en kleurlingen in de kolonie Suriname'. Voor een eervolle benoeming tot Hoogleeraar aan het Athenaeum te Amsterdam bedankte hij, en na eenigen tijd buitengewoon Hofprediker te zijn geweest werd hij in 1822 bij het overlijden van Ds. W.L. Krieger tot Hofprediker aangesteld. Als zoodanig hield hij van tijd tot tijd Doopredenen (die bij den Doop van Prins Alexander over 1 Kron. XVII:27, verscheen in druk), en in 1837 hield hij bij de geopende groeve, waarin Neerlands

1) Naar het heet bepaalde Dermouts aandeel aan dit werk zich tot het vierde deel (zie: Chr. Sepp, *Biblioth. v. Ned. Kerkgesch.*, blz 213.)

eerste Koningin nederdaalde, naar aanieiding van Rom. II:29b, een rede, straks vertaald in het Fransch, Engelsch en Duitsch. In de leerredenen, die Dermout achtereenvolgens in 1819, 1823, 1827 en 1846 deed verschijnen, doet hij zich kennen als een trouw discipel van de Hollandsche School, die de analytische-synthetische preekmethode voorstaat. Het didactisch element staat hier op den voorgrond, maar ook het dogmatische ontbreekt niet: zelfs bestaat er van hem een preek over 'het verkeer van Christus in den afgescheiden staat.' Dor dogmatisch is hij echter ook daarin niet. Over het algemeen weet hij door afwisseling te boeien. Niet alleen betoont hij zich meester in het ontleden van den tekst, maar ook van de karakters en van het menschelijk hart. Het element echter, dat tot uiting kwam in het Réveil ontbrak in zijne prediking. Trouwens hij was meer iemand van rationeelen dan van gemoedelijken aanleg. Hij begeerde bij een 'Bijbelsch Christendom' te volharden. Gereformeerd in den zin der Dordtsche vaderen was Dermout allerminst. Hij kon doorgaan voor een man van het 'midden'. Zoowel van vrijzinnige tendenzen als ook, vooral in later jaren, van conservatisme is hij verdacht. Naast de namen van van der Palm, die hem den 'Napoleon van den kansel' noemt, en die van Borger wordt de zijne met eere genoemd, al werden de leerredenen van die beide meer dan de zijne verspreid en gelezen. Ook de vorm zijner prediking werkte er toe mee hem een plaats te verzekeren onder de 'kanselredenaars' van zijn tijd. Daarbij predikte hij ook door zijn christelijken wandel.

Zijne verdiensten als redenaar en stylist vonden erkenning in zijne benoeming (1815) als lid van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden. Voorts was hij lid van het Zeeuwsch Genootschap, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van het Bataviaasch Genootschap van Wetenschappen, correspondeerend lid van het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst (voor de hem aangeboden betrekking als medebestuurder bedankte hij.) Tot Ridder der Orde van den Ned. Leeuw benoemd onder Willem I werd hij bij de troonsbestijging van diens opvolger tot Commandeur aangewezen. Bij het nederleggen van het secretariaat der Synode werd hem een gouden eerepenning met inscriptie aangeboden.

Den 18den April 1830 herdacht hij zijn vijfentwintigjarige Evangeliebediening te 's Gravenhage met 2 Cor. VII:3b, 4a; in 1845 zijn veertigjarige bediening met 2 Cor. X:18. De gevolgen van een val in zijn woning deden hem zijn emeritaat vragen, dat hem met den 1sten Juni 1848 eervol werd verleend. Evenwel leefde hij nog vele jaren daarna, en toen hij den 22sten October 1867 op meer dan 90-jarigen leeftijd ontsliep, had hij nog kort te voren een afscheidsgroet voor de gemeente gedicteerd, door Ds. J. Moll na zijn overlijden aan haar voorgelezen. Ze stond in verband met dezelfde woorden, waarmee hij jaren geleden had afscheid genomen van de Zutphensche gemeente: *Kinderkens*, *blijft in Hem!*

Dermout overleefde zijne echtgenoote Antonia Hubertina Kolff (dochter van Mr. N.C. Kolff, tot 1795 Burgemeester en Raad der stad Amersfoort), met wie hij in 1801 was gehuwd en die hem den 28sten Januari 1862 ontviel. Bij zijn verscheiden liet hij twee dochters (beide gehuwd) na. Toen hij 68 jaar oud was verloor hij zijn zoon Jacob door den dood.

Van hem bestaan drie gegraveerde portretten (zie: J.F. v. Someren, *Beschrijv. Catal. v. gegrav. Portr. v. Nederlanders* No. 1414-1416).

Zijne geschriften zijn:

(Met J. Sluiter). *Leerredenen op de verlossing des vaderlands.* 's Grav. 1814. 8°.

Openbaar en plegtig verslag van den Staat en de werkzaamheden v.h. Ned. Bijbel-Genootsch. 1815. 's Grav. 1816. gr. 8°.

Kerkelijke Redevoering ter inleiding van het Algemeene Synode der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden, *gehouden in 's Gravenhage*, *in de Kloosterkerk*, *op den 2den July 1817.* 's Grav. 1817. 8°.

Kerkelijke Rede bij de bediening van des Heiligen Doops aan den Tweeden zoon van... den Heere Prinse van Oranje... Op den 24 Aug. 1818[1]. 's Grav. 1818. 8°.

Leerrede ter aanprijzing van het Leeraarsambt. 's Grav. 1819.

Leerredenen (VIII). Dordr. 1819.

(Met A. Ypey). *Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk.* 4 dln. met Aant. Breda, 1819-1827.

Synodale Leerrede na vervulden vijfentwintigjarigen Ev. dienst, uitgespr. te 's Gravenhage, in de Kloosterkerk, op den 6en Juli 1823. 's Grav. 1823. 8°.

Nieuwe Leerredenen (VIII). 's Grav. 1823.

Nieuwe Leerredenen. Tweede Bundel (IX). Dordr. 1827.

Kerkelijke Rede ter gedachtenis van Hare Majesteit Frederika Louiza Wilhelmina, *Koningin der Nederlanden*, *overleden den 12den October 1837*, *uitgesproken den 29sten October 1837 te 's Gravenhagc in de Kloosterkerk.* 's Grav. 1837. 8°. (Fransche en Engelsche vert. te 's Grav. 1837; Duitsche vert. van Dr. E.G. Lagemans, die ook Dermouts leerr. over 1 Joh. II:1b vertaalde in ‘Auswahl v. Predigten der berühmtesten holländ. Kanzelredner’. Haag. 1844, S. 144-170.

Leerrede ter vijf en twintigjarige gedachtenis van Nederlands Verlossing in 1813; uitgesproken den 18den November 1830. 1ste en 2de dr. 's Grav. 1838. 8°.

Kerkelijke Rede ter gedachtenis van Zijne Majesteit Willem Frederik, *Graaf v. Nassau*, *Koning der Nederlanden*, *overleden den 12den Dec. 1843*, *uitgespr. den 7den Jan. 1844 te 's Gravenhage in de Kloosterkerk.* 's Grav. 1844. 8°.

Tiental Leerredenen. Dordr. 1846.

Afscheidsgroet van den onlangs ontslapen 90-jarigen Evangeliedienaar I.J. Dermout voor de Hervormde Gemeente in 's Gravenhage, *aan haar overgebracht met een inleidend woord en naschrift door J. Moll Jbzn.*, *Pred. te 's Gravenhage.*

Voorts verscheen een tweetal vertaalde leerredenen van Dermout in *Proben Niederländ. Beredsamkeit* (4te Lieferung).

Ook is uit zijne letterkundige nalatenschap bewaard:

Uit de Portefeuille eens rustenden en *Woorden van stichting*, *eene bloemlezing ten dienste der huisselijke Godsdienstoefening naar de behoeften des tijds*, verzameld door M.W. Scheltema, pred. te Zwammerdam en Woerden. 's Hertogenb. 1864.

1) De doop zelf werd bediend door Ds. W.L. Krieger.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w. (Bijvoegsel). - J.J. van Oosterzee, *Levensbericht van Isaäc Johannes Dermout* in 'Levensberichten der afgestorven Medeleden v.d. Maatsch. der Ned. Letterk.' (1868), blz. 61-112 (ook opgenomen in *Verspreide Geschriften van J.J. van Oosterzee. Chr.-Kerkelijke Opstellen.* III, blz. 359-419. - *Geloof en Vrijheid.* Jrg. 1868, blz. 190 v.v.; 293-298. - *Album Studios. Acad.*

Rheno-Traj., kol. 188. - *Boekzaal* jrg. 1798a, blz. 422, 564; b blz. 125; jrg, 1800a, blz. 553, 666; b blz. 236, 237; jrg. 1802b, blz. 509; jrg. 1803a, blz. 80, 189, 431, 460, 461; jrg. 1805a, blz. 412, 425; jrg. 1845a, blz. 611; jrg. 1847a, blz. 362-364; jrg. 1848b, blz. 89. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede.* Jrg. 1868, blz. 183-186. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 167; jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 119; jrg. 1910, Bijl. S, blz. 151, 172. - J.A. Kramer Sr., *Lijkkrans op het graf van I.J. Dermout.* 's Grav. 1867. - Chr. Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der Theologie in Ned. ged. het laatst der vor. eeuw tot op onzen tijd* (1787-1858), blz. 3, 20, 260, 291. - J. Hartog, *Geschied. v.d. Predikkunde* enz., (2de dr.), blz. 285, 331 vv. - J. Reitsma, *Geschied. v.d. Herv. en v.d. Herv. kerk in Ned.*, (1ste dr.) blz. 348, 362. - H. Bouman, *De Godgeleerdh. en hare beoefenaars in Ned.*, blz. 3, 62 v.v., 350 v.v., 390, 393. - *Catalogus der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* I, kol. 724, 728; II, kol. 232, 239, 250, 252, 350, 886. - *Catalogus v.d. Biblioth. der Vereen. Doopsgez. te Amsterdam.* I, blz. 281, 399. - L. Knappert, *Geschied. der Ned. Herv. kerk gedur. de 18e en 19e eeuw*, blz. 258, 263 v.v., 285, 286. - J.C. Rullmann, *Een nagel in de heilige plaats.* (Amst. 1913). - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfl.-Verzam. berust. in de Kon. Bibl.* VI (1796-1830), No. 23709, 24719, 25269.

[Jacob Dermout]

Dermout (**Jacob**) werd geboren te Amersfoort den 22sten Febr. 1802 als zoon van Isaäc Jacob Dermout (zie hiervoor). Na voorbereidend onderwijs ontvangen te hebben aan de Latijnsche School te 's Gravenhage, studeerde hij aan de Leidsche Hoogeschool, waar hij ingeschreven werd den 12den Maart 1818. Bij den 250-jarigen gedenkdag der stichting van deze Hoogenschool, werd hij (den 8sten Febr. 1825) more majorum met ‘kap en ring’ gepromoveerd, een bijzondere eer, hem met zes anderen ten deel gevallen. Zijn proefschrift is hieronder vermeld; het werd later door hem omgewerkt en uitgebreid. Candidaat geworden bij het Prov. Kerkbestuur van Z.-Holland deed hij den 2den October 1825 intrede als predikant te de Vuursche (met 1 Cor. IX:16), na bevestigd te zijn door zijn vader (met Joh. XXI:16); beide behandelde teksten waren dezelfde, als waarmede ook zijn grootvader was bevestigd door een bloedverwant en intrede had gedaan in dezelfde gemeente.

Na bedankt te hebben voor een beroep naar Geervliet, in Maart 1827 op hem uitgebracht, werd hij in Nov. d.a.v. beroepen te Meppel, waaraan hij gevolg gaf. Na bevestiging door zijn ambtgenoot J. Lulofs (met 1 Cor. IV:1) deed hij den 18den Mei 1828 intrede met 2 Cor. II:16c, 17; afsch. te de Vuursche den 4den Mei (m. Ef. I:3).

In Juli 1829 bedankte hij voor een beroep naar Alkmaar; daarop volgde den 1sten Juli een naar Schiedam, dat hij aannam; den 4den October d.a.v. werd hij er bevestigd door Ds. J. Overman, predikant aldaar (met 1 Thess. V:12, 13a) en deed intrede met 2 Cor. IV:1; afscheid te Meppel 27 Sept. met Hand. XX:36.

Van daaruit wees hij beroep naar Leeuwarden af (April 1835), maar nam in Dec. d.a.v. dat naar Leiden aan, waar hij den 24sten April 1836 bevestigd werd Ds. H. Fangman met Ef. II:22 en intrede deed met 2 Tim. I:13; afsch. te Schiedam den 17den April met 2 Cor. XIII:11.

Hij overleed onverwachts te Leiden aan een hevige ziekte den 26sten Nov. 1845, op bijna 44jarigen leeftijd, nalatende een weduwe, Johanna Elisabeth de Ruyter, en zes onmondige kinderen.

Hij was een degelijk geleerde, wiens heengaan verlies was voor de wetenschap. Ook werd zijn trouw als herder geroemd bepaaldelijk voor de geringere klasse en voor de jeugd. Een proeve zijner onvermoeide werkzaamheid liet hij na in het door hem geheel geordende kerkelijk archief der gemeente te Leiden, door hem van de noodige registers voorzien.

Behalve de nieuwe bewerking zijner dissertatie, waarvan evenwel het vervolg niet in druk is verschenen, bestaat van hem in handschrift, berustend bij de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden: *Extracten uit de Handelingen des Kerkeraads van de Nederd. Herv. Gemeente te Leiden*, *rakende Pieter de la Court*, *en deszelfs namelooze geschriften*, *Interest van Holland*, *Politycke Discoursen en Consideratiën van Staat*, opgemaakt door en geschenk van J. Dermout.

Hij gaf in het licht:

Disput. Theol. inaug. exhibens collectaneorum criticorum in N.T. partem priorem (dissert.) 1825. 8°.

De omwerking en uitbreiding daarvan droeg tot titel:

Collectanea critica in N.T., *pars prior.* Lugd. Bat. 1825. 4°.

[Met J.W.A. van Hengel] *Bij de uitvaart van J.H. van der Palm den 12den Sept. 1840.* Z. p. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Album Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 1249. - T.A. Romein, *De Herv. Predikanten van Drenthe sed. de Herv. tot in 1861*, blz. 153, 154. - *Boekzaal.* Jrg. 1825b, blz. 397, 398, 548, 549; jrg. 1827a, blz. 490, 624, 753; b, blz. 691, 692; jrg. 1828a, blz. 636, 777; jrg. 1829b, blz. 111; jrg. 1830b, blz. 240, 505, 506, 524; jrg. 1835a, blz. 496, 621, 622; jrg. 1836a, blz. 88, 89, 657, 659; jrg. 1845b, blz. 817-819. - *Handelingen der Jaarl. Vergadering v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden*, *geh. den 18 v. Zomermaand 1846*, blz. 17-21. - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden*, I, kol. 87. - *Catal. v.d. Biblioth. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.* I, blz. 48. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 132, 156; jrg. 1910, Bijl. S, blz. 169.

[Des Amorie van der Hoeven]

Des Amorie van der Hoeven (zie: **Hoeven**).

[Des Marets]

Des Marets (zie: **Maresius**.

[Jacques Jean Desmazures]

Desmazures (Jacques Jean) werd geboren te Amsterdam in 1702. Waarschijnlijk was hij afstammeling van den dichter en godgeleerde Louis Desmazures.

Als proponent werd hij beroepen naar de Fransche gemeente te Londen in 1727. Na vijfjarigen arbeid in haar midden werd hij den 30sten Maart 1732 beroepen bij

de Waalsche gemeente te Rotterdam, waar hij intrede deed den 29sten Juni d.a.v., na bevestigd te zijn door Daniël de Superville Jr. (die als predikant bij die gemeente de plaats van zijn beroemden vader had ingenomen). Den 15den Januari 1737 werd te Amsterdam een beroeping op Desmazures uitgebracht. Hij volgde haar op en aanvaardde er de bediening den 7den April 1737 (met 2 Cor. VI:11, 12), na bevestigd te zijn door zijn ambtgenoot aldaar J. Brutel de la Rivière (met Hebr. XIII:17). Vele jaren diende hij de Amsterdamsche Waalsche gemeente met ijver en trouw, terwijl zijn prediking door velen werd gevolgd. Den 26sten Augustus 1776

overleed hij. Zijn ambtgenoot Jean Scipion Vernède hield den 1sten Sept. d.a.v. eene lijkrede op hem over Ps. XXIII:6.

Van hem zag het licht:

Le vrai Ministre de l'Evangile ou Sermon, prononcé à l'ouverture du Synode tenu â Leuwarde, le 31 Août 1741. Amst. 1746. 8°.

L'Excellente Grandeur des bienfaits de Dieu ou Sermon sur Pseaume CXLV:4, 7, prononcé le 24 Avril 1771 pour la Célébration du Jubilé de la Maison des Orphelins Walons; avec quelques notes historiques. Amst. 1771. 8°.

(Met J.S. Vernède) *Redevoering en Leerreden ter gelegenheit v.h. honderdjarig jubilé v.h. Wale Weeshuis te Amsterdam.* Amst. 1775. 4°.

Ook is bewaard:

Prière avant le Sermon de Monsieur Desmazure, Pasteur de l'Eglise Wallonne d'Amsterdam. (Feuille ms.)

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - K.J.R. van Harderwijk, *Naamlijst en Levensbijzonderheden der Predikanten, die sed. de Kerkherv. in de Ned. Herv. en de Waalsche gem. te Rotterdam tot op dezen tijd in dienst zijn geweest.* (Rott. MDCCCL), blz. 136, 137. - Eug. et Em. Haag, *La France Protestante* (2me éd., sous la direct. de Mr. H. Bordier), T. V, p. 245. - *Boekzaal.* Jrg. 1732b, blz. 91; jrg. 1737a, blz. 235, 492; jrg. 1776b, blz. 385. - *Bulletin de la Commission pour l'Histoire des Egl. Wall.* III, p. 27, 112, 113. - *Catalogue de la Biblioth. Wall. deposée à Leyde* (1875), p. 54, 164. - Arrenberg - v. Abkoude, Naamregister v. Ned. Boeken (2de dr. Rott. 1788), blz. 141. - *Catalogus der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* II, kol. 550.

[Dirk Adrianus Detmar]

Detmar (Dirk Adrianus) werd den 9den Augustus Augustus 1774 te 's Gravenhage geboren. Zijn ouders waren godsdienstige lieden uit den burgerstand. Veelbelovend van aanleg werd hij aanvankelijk voor een kunstvak opgeleid. Evenwel leefde in hem de stille begeerte om predikant te worden. Die begeerte werd vervuld. Een prediking in zijn vaderstad van Ds. S. de Kok, predikant te 's Gravenzande, over Matth. VI:33 op zeventienjarigen leeftijd aangehoord, oefende op Detmars leven een blijvenden invloed, en gaf ook hem den stoot om den weg in te slaan, die tot het begeerde ambt voerde. Daarbij genoot hij den steun van den Haagschen predikant W.L. Krieger, door wiens tusschenkomst hij ook voorbereidend onderwijs ontving van een Haagschen Rector en van den geleerden predikant te Loosduinen Ds. Jan van Eik. Zijn studiën werden voortgezet aan de Utrechtsche Academie, waar hij den 19den Sept. 1804 werd ingeschreven. Hij ging er heen als gehuwd man, en genoot er onderwijs o.a. van de Hoogleeraren Bonnet, Royaards en van Oordt, die veel belang in hem stelden. Ook genoot hij er den omgang met jongere medestudenten van gelijke levensrichting.

Onmiddellijk na gunstig afgelegd examen voor de Classis van Rhenen en Wijk ontving Detmar de beroeping naar de Vuursche, hem reeds enkele maanden tevoren

toegezegd. Aldaar deed hij, na den 20sten Augustus 1806 zijn laatste examen voor de Classis van Amersfoort te hebben volbracht, den 7den September d.a.v. zijn intrede (met Gal. VI:14) na bevestigd te zijn door Ds. Bisschop, predikant te Doorn (met 2 Tim. 1:8). Reeds zijn intreeprediking in zijn eerste gemeente was

kennelijk ten zegen, en dit was als een profetie voor heel zijn verdere bediening, waaronder velen tot oprecht geloof werden gebracht. Hier, gelijk straks elders, vond hij ‘nog godvruchtigen, met welke hij, als van hart tot hart, kon zamenspreken, over de verbonds-trouw en liefde van hunnen Drieënigen God, doch hun getal was niet groot.’ Ook in omliggende gemeenten verkeerde hij gaarne met dezulken; ‘gezelschappen’ waren en bleven hem lief.

Slechts vijf maanden stond Detmar aan de Vuursche, toen hij bijna gelijktijdig, twee beroepingen ontving, een naar Aalst en een naar Wijk bij Heusden; deze laatste nam hij aan. Hij verbond zich aan die gemeente den 21sten Juni 1807 (met Rom. I:16a); zijn bevestiger aldaar was Ds. J.P. Verff, predikant te Bleskensgraaf, zijn voorganger te Wijk bij Heusden, die tot tekst had Matth. X:32, 33. Den 14den Juni had Detmar van de Vuursche afscheid genomen (met Filipp. 1:17). In zijn tweede gemeente werd hij in het voorjaar van 1811 door een ernstige, doch niet langdurige ziekte bezocht. Ook beleefde hij er de ramp eener overstrooming door het losraken van het ijs in de Maas. De toen doorgemaakte beproeving en de kracht, die er van zijn prediking uitging, verbonden hem nog sterker aan deze gemeente. Voor beroepingen naar Ouddorp (Flakkee) (1808), 's Gravenzande (1810), Bodegraven (1811), Stolwijk (1812), Sommelsdijk (1814) bedankte hij, maar voor hij nog in deze laatste een beslissing had genomen, volgde er eene naar Woerden. Deze nam hij aan. Den 26sten Febr. 1815 nam hij afscheid van de Wijksche gemeente (met Hand. XVIII:20, 21a), en den 5den Maart d.a.v. deed hij intrede te Woerden (met Hand. XX:24), na bevestiging door zijn ambtgenoot aldaar J.A. van Waenen (met 1 Thess. V:12). Ook zijn dienst aldaar in het ‘Huis van Verzekering’ was kennelijk gezegend. In 1820 trof hem wederom een toeval, nog heftiger dan dat hem te Wijk nabij het graf had gebracht; de gevolgen daarvan hielden hem drie maanden aan het ziekbed gebonden. Ruim negentien jaren arbeidde hij te Woerden, en bedankte vandaar voor beroepingen naar Leerboek (1818), Oldebroek en Venendaal (beide 1821). In 1828 nam hij bijna een half jaar lang den dienst waar te Zegveld voor den kranken predikant aldaar. Groote invloed ging van Detmar uit ook in de omliggende gemeenten.

Eindelijk echter nam hij eene den 18den Juni 1934 op hem uitgebrachte beroeping naar Ede aan. Daartegen kwam bij den Kerkeraad dier gemeente een protest in, door ongeveer 25 personen onderteekend, op grond ‘dat Z. Eerw. in de gemeente van Woerden in algemeene twist en oneenigheid leefde’. Van dit stuk werd het Class. Bestuur van Arnhem in kennis gesteld, dat op zijn vraag aan het Class. Bestuur van Leiden ten antwoord kreeg, dat het aan Detmar een testimonium had afgegeven en daarbij persisteerde. Daarop richtte het Class. Bestuur van Arnhem zich tot het Prov. Kerkbestuur van Gelderland, dat zich weer wendde tot dat van Z.-Holland. Dit laatste stelde het Class. Bestuur van Leiden in het gelijk. Nadat ook aan Ede's Kerkeraad hiervan bericht was gezonden en enkele dagen daarna ook nog de goedkeuring van Z.M. den Koning was gevolgd, kon Detmar overkomen. Inmiddels was uit naam van een groot getal gemeentenaren een stuk ingezonden bij den Minister van Eeredienst inhoudende de mededeeling dat de gemeente in haar geheel zeer verlangde naar Detmars komst. (Een en ander volgens de Acta van den Kerkeraad van Ede).

Den 12den October 1834 volgde daarop zijn intrede (met 1 Tim. 1:15), na

bevestiging door Ds. Th. van Schuylenburgh, predikant te Waarder (met Joh. XXI:15-17). Zijn afscheidspreek te Woerden gehouden den 28sten Sept. (over Filipp. I:27) verscheen in druk. Spoedig na Detmars komst te Ede was (zoo melden de notulen) de vijandschap uit de gemeente geweken. Ook van uit Ede wees Detmar beroepingen af: naar Zuidland (1836), Schraard en Oostermeer (beide 1842). 'Het was de wil van zijn Goddelijken Zender, dat hij uit dit *Ede*, waarin de Heere zoo vele groote dingen, door middel van zijn dienst, verrigt had, zoude worden overgevoerd tot dat volmaakte Eden, waar hij als een getrouwe dienstknecht zoude ingaan in de eeuwige vreugde van zijnen Heer'. Na den 12den Mei 1843 opnieuw door een toeval getroffen te zijn, herstelde hij aanvankelijk; reeds in de volgende maand mocht hij weer prediken; maar zijne krachten waren ondermijnd; den 5den Nov. van datzelfde jaar trad hij tweemaal voor zijn gemeente op; daarna kon hij moeilijk meer alleen loopen. Met groote inspanning predikte hij nog weer van den 3den December af, geregeld tweemaal des Zondags en eenmaal in de week, doch meest in zittende houding. In Febr. 1844 stortte hij weder in, hervatte daarna zijn dienstwerk gedeeltelijk, maar den 23sten Juni trad hij voor het laatst op, predikende over Hand. VIII:26 v.v. Den 5den Augustus 1844 overleed hij kalm, kort voor zijn zeventigste verjaring.

Een lijkrede op zijn sterven werd gehouden door Ds. P.D. Schouw Santvoort, predikant te Bennekom over Psalm LXXIII:24-26.

Detmars naam had in rechtzinnig-Gereformeerde gemeenten en kringen een uitnemenden klank door zijne krachtige, levende prediking als ook door zijne talrijke geschriften, die hem doen kennen als een man van groote beslistheid, maar geenszins er op uit strijd te voeren tegen bepaalde personen. De geestelijke invloed, die van hem uitging, was onmiskenbaar. Met nadruk protesteerde hij in een Adres aan de Algemeene Synode der Ned. Hervormde kerk in 1842 (zie: Lijst zijner geschriften) daartegen, dat 'anti-Hervormde, Godonteerende leerstellingen niet alleen straffeloos geduld, maar aangemoedigd en bekroond worden', waarop reeds in tal van adressen gewezen was.

Van Detmar bestaat een portret door W. van Senus naar H.W. Caspari, gr. 8°. (zie J.F.v. Someren, *Beschrijv. Catal. v. gegrav. Portr. v. Nederlanders*, No. 1420, en *Biblioth. Theol. et Philos.* (Lugd.-Bat. Burgersd. en Nierm. 1900), p. 772 No. 238).

Detmars geschriften zijn:

Het ontfermend mededoogen van den Verlosser omtrent zondaren, *voorgesteld in gesprekken.* Utrecht 1821. gr. 8°.

De beproefde godsvrucht van eenige Bijbelheiligen des N. Testaments voor gesteld. Amst. 1844. 8°.

Brieven en gesprek over Gods vrijmagtige genade. Woerden 1827. 8°.

Het waar geloof in Jezus Christus werkzaam in de liefde tot God en den naasten. Middelburg 1834. gr. 8°.

Afscheidsrede, *Uitgesproken te Woerden den 28 Sept. 1834.* Middelburg 1834. 8°.

Der Godvruchtigen eenige troost in leven en in sterven. Middelburg 1835. 8°.

Eenige brieven en een gesprek tusschen een moeder en hare dochter over de krachtdadige bekeering. 2e dr. Amst. 1838. gr. 8°.

Tien godsdienstige onderwerpen eenvoudig behandeld. 2de dr. Amst. 1839. kl. 8º.

Een eenvoudig, doch ernstig en getrouw woord, aan mijne Gereformeerde Geloofsgenooten in ons vaderland, geschreven na de lezing van het Adres en den Uitnoodigingsbrief tot vereeniging daarmede van B. Moorrees, pred. te Wijk. Amst. 1841. gr. 8°.

De Ware Afgescheidene; of Eenvoudige Aanwijzing, dat alle Godvruchtigen, waar zij op aarde wonen, die Christus door een waarachtig geloof omhelsd hebben, inderdaad afgescheiden zijn, en als zoodanigen elkander moeten erkennen en beminnen. Amst. 1841. gr. 8°.

Eenzaam Verkeer met God, of Stille Overdenkingen over 's Heeren liefde, zijne leiding, besturing, bemoediging, vertroosting en verdere oefeningen op den weg naar den hemel. Amst. (Nijkerk) 1841. 3 st. (ook in 1 bd.) 1849. gr. 8°.

Stille Tevredenheid des gemoeds, Na het opzenden van een Kort en Eenvoudig Adres aan de Algem. Synode der Hervormde Kerk in Nederland, benevens het Adres zelve. Nijkerk 1842. 8°.

De Reizigers op den weg naar den hemel; of Gesprekken tusschen eenige godvruchtige vrienden en vriendinnen. Amst. 1843. gr. 8°.

De beproefde godsvrucht van eenige heilige vrouwen. Amst. (Arnhem). 1ste zestal. 1843. 2de zestal. Joure 1849. gr 8°.

Eerste en tweede viertal leerredenen over belangrijke onderwerpen. 2 dln. Amst. gr. 8°.

Eerste en tweede zestal leerredenen over verschillende onderwerpen. Amst. 2 dln. 1844, '45. gr. 8°.

Gods Vrijmachtige Genade aan een zondaar verheerlijkt; of Echt Verhaal van zijne eerste levensjaren, enz.; *in eenige brieven aan eenen vriend medegedeeld.* Amst. 1846. 10de dr. Rott. z.j.

Zamenstel der Goddelijke Waarheden. Z. pl. en j. 8°.

Oprechte en Standvastige keus van Ruth. 8ste dr. Amst. 1846. gr. 8°.

Zes eenvoudige godsvruchtige oefeningen tot opwekking, bemoediging en vertroosting. 4 dln. Zwolle 1847. gr. 8°.

De ootmoedige herdenking der genotene weldaden des Heeren. Leerr. over Luc. XII:35b. Dokkum 1849. kl. 8°.

Zes nagelaten Feeststoffen. Nijkerk 1846. gr. 8°.

Het godvruchtig gezelschap, sprekende over het inwendig genadeleven. 3e dr. Amst. 1856.

Ook verscheen nog van hem afzonderlijk een leerr. over Openb. XXII:5; een over Rom. VIII:1; tien over het boek Esther, alsmede Tractaatjes over verschillende onderwerpen.

Litteratuur: *Het Godvruchtig leven en zalig afsterven van Dirk Adrianus Detmar, in leven, laatst Predikant te Ede, grootendeels uit zijn eigen aanteekeningen bijeenverzameld.* (m. portr.) Amst. 1850. - *Album Stud. Acad. Rheno-Traj.*, kol. 199. - *Boekzaal*, jrg. 1806a, blz. 65; b. blz. 368; jrg. 1807a, blz. 201, 405, 406, 643; b, blz. 89; jrg. 1812a, blz. 89, 90, 199; jrg. 1814b, blz. 767, 768, 771, 772; jrg. 1815a, blz. 351, 353, 356; jrg. 1818a, blz. 227, 360; jrg. 1821b, blz. 631, 768; jrg. 1822a,

blz. 231; jrg. 1828b, blz. 573; jrg. 1833b, blz. 87, 88, 92; jrg. 1834b, blz. 505, 506, 511; jrg. 1844b, blz. 238-240, 249, 250, 405, 406. - *Alphabet. Naamlijst v. Boeken, Plaat- en Kaartwerken* (1833-1849). (Amst. 1858), blz. 161,

162. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 124; jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 166; jrg. 1910, Bijl. S, blz. 169.

[Willem Deurhoff]

Deurhoff (**Willem**) werd geboren te Amsterdam den 5den Maart 1650 uit het huwelijk van den winkelier Abraham Deurhoff en Johanna Senguerd. Hoewel hij een burgerlijk bedrijf uitoefende, nl. het vervaardigen van bandelieren en militaire versierselen, hield hij zich al vroeg bezig met wijsgeerige en godgeleerde onderzoekingen. Onder invloed van zijn grootvader Arnold en zijn oom Wolpherd Senguerd, hoogleeraren te Amsterdam en te Leiden maakte hij kennis met de wijsbegeerte van Descartes. Aan de bestudeering van diens vertaalde werken besteedde hij zijn vrijen tijd; hij gevoelde er warme sympathie voor. Ofschoon hij er door de spelingen van zijn vernuft in meer dan één opzicht van afweek. Daartoe aangezocht hield hij wekelijks een avondsamenkomst bij zich aan huis, die eerst was gewijd aan onderlinge gedachtenwisseling met vrienden, maar waarin later Deurhoff alleen aan het woord was om zijn denkbeelden uiteen te zetten. Hij gaf daarbij philosophischtheologische uitleggingen van verschillende gedeelten der H. Schrift.

Ook had hij kennis gemaakt met Spinoza's *Ethica*, hem zooals het heette in handen gekomen twee jaar voor dit werk in druk verscheen, zoodat velen er zich over verwonderden bij Spinoza weer te vinden wat aan Deurhoff deed denken. Het lag in zijne bedoeling het Spinozisme te bestrijden, en er de leer der Hervormde Kerk, die daarvan z.i. niet vrij van was, van te zuiveren. Intusschen werd hij zelf ervan verdacht. Het gebruik, door hem gemaakt van de Cartesiaansche wijsbegeerte gaf daartoe aanleiding, want deze, zoo meenden velen, leidde tot Spinozisme. Waarschijnlijk is die verdenking ook hieruit te verklaren, dat hij de noodzakelijkheid aller dingen predikte, de teleologie verwierp, en van een terminologie zich bediende, die ook Spinoza kenmerkt; woorden als *denking* en *uitbreiding*, modificatie en substantie vindt men herhaaldelijk in Deurhoffs werken terug. Volgens hem was in alle menschen éénzelfde denkende substantie; de menschelijke zielen waren dus geen bijzondere substanties, maar modificatiën der algemeene denkende substantie. Hoeveel ook bij Deurhoff herinnerde aan Spinoza, pantheïst was hij niet, zooals duidelijk blijkt uit meer dan één plaats in zijne geschriften. Over de Goddelijke Drieëenheid sprak hij zich zóó uit, dat hij de verdenking van Sabellianisme op zich laadde en de uitlegging, door hem gegeven van tal van Bijbelplaatsen, week sterk af van de rechtzinnige verklaring.

Bij voorkeur bewoog hij zich op het gebied der metaphysica, zooals duidelijk uitkomt in zijne geschriften.

Met den Amsterdamschen Kerkeraad kwam hij in moeilijkheden naar aanleiding van zijn geschrift over '*s Menschen Verlossing*, waarvan de copie, aan zijne vrienden afgegeven, door herhaald overschrijven al gebrekkiger was geworden, en dat hij in 1694 liet drukken. Dit leidde tot een proces met den Kerkeraad, waarvan hijzelf verslag deed in zijn geschrift: *De goede zaak van Deurhoff of geloofsonderzoek van den Eerwaarden Kerkeraad.* De Kerkeraad, ontzegde hem de kerkelijke gemeenschap, omdat hij van zijn gevoelens geen afstand wilde doen.

Maar ook anderen kwamen tegen hem op; zoo de proponent Johannes Duker in een geschrift: *Geopende Deure tot de H. Godgeleerdheid* enz. door Deurhoff

beantwoord in: *De Overtuigende Kracht der Waarheid.* Hierna traden tegen hem in het

krijt o.a. Prof. Sal. van Til, die met hem den strijd aanbond over het ‘Verbond der werken’, dat door Deurhoff geloochend werd als iets dat door theologen buiten de H. Schrift om verdicht was en aan de H. Godgeleerdheid toegevoegd. en dat hij beschouwde als eene vervreemding van de zaligmakende wijsheid. Dr. Buchus, S. van Til en een ander bestrijder, Halma, een boekhandelaar van wijsgeerigen aanleg (die echter Deurhoff prijst als den schrijver, die het best Spinoza had weerlegd), werden door Deurhoff beantwoord in diens tegenschrift: *De Volslagen Afhankelijkheid aller schepselen van de eeuwige oorzaaken* (1702).

Reeds vroeger was hij in een ander conflict geraakt naar aanleiding van Balthasar Bekkers geruchtmakend werk: *De Betoverde Wereld.* Naar aanleiding hiervan was in 1692 een verhandeling verschenen in den vorm van brieven, gewisseld over de geesten, tusschen den Heer Willem van Blyenbergh, raad der Stad Dordrecht, een invloedrijk man, die op correspondentie met Deurhoff hoogen prijs stelde en laatstgen. (zie lijst v. D's geschriften); de uitgave dezer verhandeling had hem in strijd gebracht met Jacobus Schuts, een ziekentrooster te 's Gravenhage, die zichzelf voor een theoloog hield, en tot wien hij een *Brief* richtte, *vervattende een Verdeediging van de Natuur en Werkinge der Geesten* en met Henricus Brinck, predikant te Utrecht, met wien hij ook een briefwisseling hield (Amsterd. 1693). Deze beide tegenstanders waren heftige bestrijders van Bekker.

Deurhoff vond voorts bestrijders in Jac. Koelman, R. Andala, Wittichius, Burman Sr. en vooral in T.H. van den Honert; de laatste trad bepaaldelijk tegen hem op in zijn werk: *De Waarachtige Wegen* enz. (I, blz. 51-173) en later, na beantwoording door Deurhoff (in een bijvoegsel van eenige *Brieven* in 1707) in *Deurhoffs hardnekkigheid en verlegenheid in het bemantelen zijner heillooze gevoelens*, waarop laatstgen. weer bescheid gaf in zijne *Aanmerkingen*, opgenomen achter zijn boek over *De Godsvrucht der Ouden.*

Deurhoff overleed in zijn vaderstad den 10den October 1717. Tot zijn meest geruchtmakende werken behoort ook zijne gedeeltelijk na zijn overlijden verschenen verhandeling over het boek Job. Zij bevatte al wat hij in 394 samenkomsten (van 1708 tot 1717) ter verklaring van dat Bijbelboek had voorgedragen. De inhoud van die voordrachten was opgeteekend door zekeren Joan van de Velde, daarin bijgestaan door een zwager van Deurhoff. Van het door van de Velde aangeteekende werd copie genomen op 6000 folio bladzijden door Joh. Monnikhoff, een medicus en bezoeker van conventikelen te Amsterdam. Na het vele jaren bewaard te hebben, besloot v.d. Velde dit manuscript successievelijk uittegeven onder den titel: *Het Voorbeeld van Verdraagzaamheid onder de Goddelijke bezoekingen vertoond in de uitlegging en verklaring van het Boek Job*, maar toen de uitgave gevorderd was tot het 24ste vel werd door de Overheid te Amsterdam den 7den Maart 1741 op alles beslag gelegd en verdere uitgave verboden. Het gevondene werd voorgelegd aan den Amsterdamschen Kerkeraad ter voorlichting. Een commissie uit diens midden en op haar advies de Kerkeraad zelf oordeelde dat het heel wat onrechtzinnigheden bevatte, maar toch niet verboden kon worden als zijnde niet in strijd met 's lands wetten. Daarna werd het van Overheidswege opgezonden ter keuring naar de Theologische Faculteit te Leiden, wier decanus was Jan van den Honert, zoon van Deurhoffs vermaarden vroegeren tegenstander T.H.v.d. Honert. Het rapport der Faculteit noemde Deurhoffs boek ‘lasterlijk tegen de Godheid van Jezus Christus,

onzen Heiland'; ook constateerde zij daarin de dwaling dat 'de Heilige Geest niet is een persoon, maar eene personificatie van de liefde Gods in Christus, en dat men door de bespiegelende beschouwing van het wezen Gods redelijker wijze tot de erkenning der heilige Drieëenigheid komt, zonder dat men eenig regt heeft, dit leerstuk te houden voor eene verborgenheid des geloofs'. Verborgenheden des geloofs acht Deurhoff kunstgrepen der godgeleerden, want wat men niet verstaat kan men niet gelooven.

De zaak werd vervolgens gebracht in de N.-Hollandsche Synode te Haarlem (Juli 1741), uit wier midden twee afgevaardigden werden gezonden naar 's Gravenhage, om bij den Raadspensionaris aan te dringen op het uitvaardigen van een plakkaat. De Staten evenwel wilden niet verder ingrijpen; zij achtten de zaak verouderd. Niettemin werd v.d. Velde nog gedagvaard voor de kleine rechtbank der Schepenen, waarbij negen punten van ketterij werden genoemd. Het gelukte den advocaat Mr. Hermanus Noordkerk de zaak opnieuw te doen behandelen voor de volle Rechtbank der Schepenen, met dit gevolg dat de vonnissen tegen v.d. Velde en Petersen, in wiens woning Deurhoffs werk in het verborgen gedrukt was, werden vernietigd. Daarbij hield Noordkerk zijn beroemd geworden *Pleitreeden* ten gunste van Deurhoffs nagedachtenis. Het pleidooi zag in enkele weken in meer dan één uitgaaf het licht, evenwel buiten den pleiter om, die het overdachte vrij voor de vuist had voorgedragen 2½ uur lang. Hoewel de zaak nog werd gebracht voor het Hof van Holland, Zeeland en Westvriesland, werd ze toch ten slotte minnelijk geschikt. Deurhoffs Job kon echter niet verder worden uitgegeven.

Ook nog van andere zijde werd Deurhoff bestreden na zijn dood, en wel in een geschrift, getiteld *De Leere en Eere van mijnheer W. Deurhoff verdedigt tegens alle zoort van Dominees*, *Professoren*, *Predikanten*, *Vermaners*, *Krankbezoekers enz. of Zamenspraak tusschen Aletophilus Veridicus en eene Deurhoviaansche dame* (Amst. 1720; 3de dr. ald. 1732. 8°). Deze satyre werd toegeschreven aan F. Burman.

Eveneens na zijn dood werd Deurhoff nog bestreden door den reeds genoemden hoogleeraar J. van den Honert, in diens *Voorreden voor de Verdediging der Profeetsien van den Kristelijken Godsdienst*, *in de Fransche Taal geschreven door den geleerden Jesuit Baltus tegen twee vermaerde mannen Hugo Grotius en Richard Simon*, *thans in het Nederduits vertaald*, *door eenen Liefhebber der Waerheit* (1747). In bedoelde *Voorreden* komt de Leidsche hoogleeraar op tegen een van Deurhoffs voornaamste denkbeelden, nl. zijn theorie van wonderverklaring, hierin bestaande dat de wonderen zouden zijn uitvloeisels van het eerste stip der beweging, door God in de stof gelegd, ontstaan uit de wet der beweging, die haren grond heeft in dat eerste stip of aanvangspunt der beweging. Bij zijne bestrijding van die voorstelling, die eigenlijk het begrip en de werkelijkheid van het wonder opheft, schetst echter deze strenge tegenstander Deurhoff als een 'wiens schrander oordeel, wiens belezenheid in Gods Woord en wiens zeggingskracht, in vele opzichten, door onloochenbare blijken openbaar geworden zijn', en aan wien hij allerminst opzettelijke misleiding zou willen ten laste leggen. Tegen de Deurhovianen, van wie er velen werden gevonden met name in Z.-Holland, Utrecht en Friesland, en die vaak nog verder gingen dan Deurhoff zelf, maar overigens in stilte zijn leer zochten te verbreiden, werd nog in menige Provinciale Synode tot het laatst der 18de eeuw toe

gewaarschuwd. Ze werden beticht van Spinozisme, zoo al niet wat de beginselen dan toch wat de inkleeding hunner gedachten betrof. Uit hunne kringen verschenen

nu en dan geschriften, waartegen o.a. de bekende Coccejaanschgezinde hoogleeraar te Harderwijk Bernard Sebastiaan Cremer zich in het openbaar verzette. De Deurhovianen kwamen veel samen in afzonderlijke vergaderingen, maar bezochten later weer meer de godsdienstoefeningen der Gereformeerden, vooral onder het gehoor van zulke voorgangers, die ‘practicaal’ predikten.

Van Deurhoff is bij zijn leven en ook na zijn dood onmiskenbare invloed uitgegaan. Hij was zeker iemand van meer dan gewone kennis en gaven, die een groote vaardigheid bezat in het denken en concludeeren. Zijn hoofdfout lag wel hierin, dat hij zich niet duidelijk genoeg uitdrukte; ook kan hem zekere verwarring van begrippen niet ontzegd worden. Immer was hij gereed zich te verdedigen, en er bestaat geen reden de eerlijkheid zijner bedoelingen in twijfel te trekken.

Zijne geschriften werden uitgegeven eerst door hemzelf, bij gedeelten in zes stukken in 8°, van 1684 tot 1702, en in 1715 vereenigd in twee dikke deelen, samen 1500 bladzijden vormend in 4°. onder den titel: *Overnatuurkundige en Schriftuurlijke Saamstellinge van de H. Godgeleerdheid*, *afgeleid uit het kennelijke Gods*, *uit de weezendlijke genaadegifte en uit de Heilige Schrift.* Voorin vindt men zijn portret. Zie verder over zijn afbeelding Fr. Muller, *Beschrijv. Catalogus v. 7000 Portretten v. Nederlanders.* No. 1300-1302.

Het eerste der door Deurhoff uitgegeven geschrift is:

Beginselen van Waarheid en Deugd. Amst. 1684. 8°.

Verder mogen hier nog genoemd worden als behoorende tot zijne voornaamste werken:

Voorleezingen der H. Godgeleerdheid. Amst. 1687. 8°.

Toegang tot de hoogste Wetenschap. Amst. 1694. 8°.

Verhandeling van des Menschen Verlossing. Met eene verdeed. teegen Jac. Koelman. Amst. 1694. 8°.

Bespiegeling v.d.H. Godgeleerdheid. Amst. 1697. 4°.

Volmaaktheid van de Leere des Geloofs. Amst. 1702. 8°.

Bijzonder geprezen werd zijn *Geloove*, *hoope en liefde der Christenen*, *vertoont in den Tweeden Brief van Petrus.* Amst. 1713. 4°.

Behalve de verklaring van het Boek Job zijn door de pen van Monnikhoff nog van Deurhoff bewaard:

Deurhoffs Laatste Ure, *ter uitlegging en verklaring van den 1en Algem. Zendbrief van Johannes II. vs. 18.*

De goede zaak van Stephanus. Uitlegging en verklaring van den 32sten Psalm, *mitsgaders over Psalm 144 vs. 4 en Jes. 38 vs. 15*, *16.*

Brieven van en aan Deurhoff.

De zeven Gelijkenissen van onzen Heer Jezus Christus voorgesteld in 't 13de Hoofdstuk v.h. Ev.v. Mattheus.

Opening en Verklaring des XIV-XVI Hoofdst. v.h. Ev. v. Johannes.

Een en ander met *Voorreden* over het leven en de werken van Deurhoff, samen uitgegeven in een foliant van ongeveer 1000 bladzijden.

Voorts: Verklaring over het XVII hoofdstuk des Ev. v. Johannes of 't Hooge priesterlijk Gebed. (Met *voorreden* van J.M.) 556 blz.

Ook gaf Deurhoff zelf in 1708 uit de *Godgeleerde en Wijsgeerige Keurstoffen van Gerrit Tulp, koster en voorlezer te Workum.*

De proeven van Deurhoffs Dichtkunst zijn bewaard in zijne *Stichtelijke Gezangen*, *behelzende de kennisse Gods*, *gedagten van de scheppinge en den toestand der zielen ten aanzien van de Godsdienst.* Amst. 1713. 8°.

In zijn sterfjaar zag het licht:

Alle de gedichten voor en tegen Willem Deurhoff. Amst. 1717.

En: *De denkbeeldige wijsgeer*, *vertoont in W. Deurhoffs Beginselen van Waerheydt.* Amst. 1717.

In 1744 verscheen te Amsterdam: *Deurhoffs Godgeleerdheid*, *door sommige zijner vrienden uyt zyn gedrukte en ongedrukte schriften schetsgewijze voorgesteld*, *en zonder noodelose omslag van woorden in 't net gebragt*, *door Joh. van Herwerden.* 4°.

Als proeve van verdediging zijner theoriën dient nog vermeld te worden het 30 jaar na zijn dood verschenen:

Eigen onderzoek uit de H. Schriften van de wijd uitgestrekte verlossing. Haarlem 1747.

Onderscheiden geschriften voor en tegen D. vindt men vermeld in: *Catal. eener uiterst zeldz. verzamel. v. Holl. Bijbels* enz. (Fr. Muller). (Amst. 1857), blz. 65, 66.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Kok, a.w.i.v. en Bijvoegsels i.v. - Glasius, a.w.i.v. - J.A.C.v. Einem, *Versuch einer vollständ. Kirchengesch. des achtzehnten Jahrh.* (2te verbess. u. verm. Auflage. Leipz. 1783). II. S. 569b. - Ypey en Dermout, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk.* II, blz. 577-580; Aanteek., blz. 376-380. - Ypey, *Geschied. v.d. Kristl. Kerk in de achttiende eeuw.* VII, blz. 339-344; X, blz. 425, 426. - Ypey, *Beknopte Geschied. der Systemat. Godgeleerdh.* II, blz. 298-301. - Foeke Sjoerds, *Kort Vertoog v.d. Staat en de Geschiedenissen der Kerken des N. Testam.*, *v. Christus' geboorte tot op den tegenw. tijd*, *vergeleken met de voornaamste wereldl. geschiedenissen*, blz. 659-662. - J. Reitsma, *Geschied. v.d. Hervorming en de Herv. Kerk der Nederl.*, blz. 302, 303, 308, 317. - L. Knappert, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk gedur. de 16e en 17e eeuw*, blz. 295, 296. - Dez., *Geschied. der Ned. Herv. Kerk gedur. de 18e en 19e eeuw*, blz. 13. - Jan Wagenaar, *Amsterdam*, *in zijne opkomst*, aanwas, *geschiedenissen* enz., XI, blz. 325, 326. - Saxe, *Onom. Lit.* VI, p. 645 etc. - v.d. Aa, *Nieuw Biogr. Anthol. en Crit. Woordenb. v. Ned. Dichters*, blz. 39. - H.C. Rogge, *Het Kerkel. en Godsd. Leven* in: *Amsterdam in de 17e eeuw*), blz. 37. - Jöcher, *Allgem. Gelehrten-Lexicon.* III, kol. 96. - *Biographie Universelle Ancienne et Moderne.* XI. (Paris 1814), p. 251, 252. - C. Sepp, *Polem. en Iren. Theologie*, blz. 203-242 (*Willem Deurhoff en zijne Rechtszaak*). - Dez., *Joh. Stinstra en zijn tijd.* II, blz. 93, 104. - G. van Rijn, *Deurhoff's Job en de Pleitrede van Noordkerk* (in 'De Librije' 1899. No. 6). - 'De Navorscher' XI (1861), blz. 172, 173, 266, 267, 368. - A. van der Linde, *Spinoza*, *seine Lehre und deren erste Nachwirkungen in Holland.* (Göttingen. 1862), S. 142-144. - H. Heppe, *Geschichte des Piëtismus und der Mystik in der Reform. Kirche*, *namentl. der Niederlände*, S. 379-381. - Noordbeek en Mourik, *Naamrol der Godgel. Schryvers*, blz. 163, 499. - v. Troostenburg de Bruyn, *De Herv. Kerk in Ned. O.-Indië*, enz., blz. 560. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg. v. Ned. Boeken*, blz. 141, 142. - *Catalogus der*

Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden. I, kol. 260. - *Bibliotheca Theologica et Philosophica* (Lugd.-Bat. Burgersdijk & Niermans, 1900), No. 3713-3716. - J.I.v. Doorninck, *Bibliotheek van*

Nederl. Anonymen en Pseudonymen, No. 2614. - W.P.C. Knuttel, *Balthazar Bekker, de bestrijder v.h. bijgeloof*, blz. 228, 229. - Dez., *Verboden Boeken in de Republiek der Vereen. Nederl. Bereden. Catalogus*, blz. 35. - Dez., *Catalogus v.d. Pamfletten-verzamel. berust. in de Kon. Bibl.* III, No. 13863, 13962, 13963. - *Bibliotheca Historico-Philologico-Theologica.* (Bremen 1719 sqq.), Cl. III, Fasc. III, p. 380 sqq. - S. Blaupot ten Cate, *Geschied. der Doopsgez. in Holland*, enz. II, blz. 5. - J.C. van Slee, *De Geschiedenis v.h. Socinianisme in de Nederl.*, blz. 275. - Wilh. Goeters, *Die Vorbereitung des Piëtismus in der Reform. Kirche der Niederlände bis zur Ankunft Labadies 1666.* (Inaugur. Dissert. Weimar 1909), S. 285.

[Herman Deusing]

Deusing (**Herman)**, tweede zoon uit het huwelijk van den hoogleeraar in de Geneeskunde, Antonius Deusing en Magdalena Modesta Scheidmans, werd geboren te Groningen den 14den Maart 1654. Elf jaar was hij nog maar oud, toen hij zijn vader verloor, een man, wiens roem als geleerde bijzonder groot was, die aan grondige kennis der wis- en natuurkundige wetenschappen, de beoefening paarde van de Semitische talen, het Turksch, het Arabisch en het Perzisch, in welke laatste taal hij het zóóver bracht, dat hij o.a. een veelgeprezen Perzische vertaling gaf van de Mozaïsche boeken[1)].

Na met vrucht zijne voorbereidende studiën voltooid te hebben, o.a. onder leiding van Chr. Wittichius werd Herm. Deusing den 9den Augustus 1670 ingeschreven als student aan de Academie zijner vaderstad. Ten opzichte van de wetenschap, waaraan hij zich wijden zou, bestond aanvankelijk weifeling; daarop werd voor de Rechtsgeleerdheid gekozen, in welke wetenschap hij tot Doctor bevorderd werd in 1677 tegelijk met zijn broeder, in tegenwoordigheid van den Stadhouder Hendrik Kasimir. In zijn studententijd (1672) onderscheidde hij zich ook door zijn werkzaam aandeel in de verdediging van zijne vaderstad tegen den aanval van den Keurvorst van Keulen en van den Bisschop van Munster, waarvoor hij met anderen een zilveren gedenkpenning ontving.

Twee jaren lang gaf hij, na zijn studiën volbracht te hebben, openbare lessen in de Rechtswetenschap; een in 1682 door de Staten van Groningen spontaan op hem uitgebrachte benoeming tot hoogleeraar in de Rechten en de Grieksche Taal had geen resultaat. Inmiddels ontwaakte in hem de lust tot reizen. Een tocht naar Engeland werd echter door stormweer verijdeld. Daarop toog hij in andere richting, en hield hij zich een tijdlang op aan het Hof van Frederik Willem, Keurvorst van Brandenburg. Na vervolgens Nijmegen bezocht te hebben, keerde hij naar Groningen terug met het doel een studie te bewerken en uittegeven over de *Philosophia Juris*, maar teleurgesteld in zijn vooruitzichten aldaar (in verband met een overstrooming, waardoor Groningerland in 1686 geteisterd werd), bekoelde zijn ijver voor de Rechtsgeleerde Wetenschap en wijdde hij zich van toen voortaan geheel aan de Theologie, die hij trouwens geregeld onder andere studie door beoefend had, waarbij inzonderheid de geschriften van Coccejus hem bekoorden.

1) Vroeger was deze hoogleeraar te Harderwijk. Over zijn conflict met zijn ambtgenoot Cloppenburgh aldaar, die hem beschuldigde van onrechtzinnigheid ten opzichte van theologische en metaphysische vraagstukken vergelijke men *Het Protestantsch Vaderland.* II, blz. 118.

Het eerste resultaat zijner godgeleerde studien was de uitgave in 1690 van zijn *Historia Allegorica Veteris et Novi Testamenti*, waaraan door hem was toegevoegd een uiteenzetting van het Mysterie der H. Drieëenheid. Uit de uitgave, die geschiedde zonder naam van den auteur, bleek hoever deze ging in allegorische verklaring der H. Schrift. Ook de goddelijke Drieëenheid werd op die wijze verklaard. Zijne opvatting daarvan was dat door den Vader Gods verstand, door den Zoon Gods oordeel, door den H. Geest Gods wil moest worden verstaan. Men betichtte hem van Sabellianisme. Zijne ultra-typologische en mystieke beschouwingen verwekten groote verontwaardiging. De naam van den auteur bleef niet verborgen. En Deusing geraakte in conflict met den Groningschen kerkeraad, die hem het Avondmaal ontzegde, een besluit, op verzoek van den kerkeraad afgekondigd zoowel in Groningen als in Drente, waar hij als in een 'Patmos', zooals hij zelf het uitdrukt, inmiddels toefde. Een beschuldiging van Socianisme bleef mede niet achterwege. In een brief d^{o}. 29 Aug. 1690 poogde hij er zich van te zuiveren. Zie H.Q. Janssen, *Catalogus v.h. Oud-Synodaal Archief*, blz. 63. (No. 42, II).

Ook met de burgerlijke autoriteit kreeg hij het te kwaad. De druk en verkoop van zijn boek werden den 20sten November 1690 door Burgemeester en Raad van Groningen verboden, omdat daarin 'veele schaadelijke, dwalende en oneerbiedige stellingen influeeren omtrent de H. Drie-Eenigheid'. Eenzelfde verbod werd tegelijkertijd uitgevaardigd ten opzichte van zijn daarop gevolgde *Korte Verdediginge.* (In 1692 werd deze laatste nog gevolgd door een hernieuwde *Verdediging sijner regtsinnigheid.*

Inmiddels begaf Deusing zich van Drente naar Brabant, doch keerde straks naar Groningen terug, en zette zijn Schriftstudiën voort in Coccejaanschen geest. Overgroote inspanning echter bezorgde hem eene ongesteldheid, die hem drong genezing te zoeken te Aken. Hersteld vandaar teruggekeerd vond hij een toevlucht te Assen bij den Baron van Pallandt, Drost van Drente, door wiens invloed het besluit van den Groningschen Kerkeraad ten opzichte van Deusing werd opgeheven en een te Groningen gehouden synode hem welwillend te woord stond. De teruggekeerde, tegen wien de Groningsche predikanten hun stem bleven verheffen, voegde zich echter niet meer bij de Nederduitsche, maar bij de Waalsche Gemeente aldaar, wier voorgangers hem broederlijk tegemoet kwamen, en bleef er wonen tot zijn dood, den 3den Januari 1722.

Hij stierf ongehuwd. In het allegoriseeren heeft hij zich later althans op het laatst van zijn leven kennelijk gematigd. Dit blijkt uit een vergelijking van zijn *Historia Allegorica* etc. (1690) met zijn *Moses Evangelizans* etc. (1716).

De door Deusing uitgegeven geschriften zijn:

Rouwklacht over het overlijden van B. Keuchenius. Gron. 1680.

Historia Allegorica Veteris et Novi Testamenti, *juncta Revelatione Mysterii Sacrosanctae Triados.* Gron. 1690. 4°. (Een tweede uitgave verscheen met gewijzigden tekst in 1701 te Franeker onder den titel: *Demonstratio Allegoriae historicae*, *seu Historiae allegoricae Veteris et Novi Testamenti .... Hungarorum flagitatu iterum edita .... auctaque testimoniis Theologorum praecellentium*, *quorum de S.S. Triade judicium consentit cum sententia Auctoris.* Francq. 1701. 4°.

Korte Verdediginge syner rechtzinnigheid. Amst. 1690. It. Franek. 1701.

Verdediginge syner rechtzinnigheid tegens de ongegronde beschuldigingen van de E. Kerkenraad tot Groningen. T'samen geraapt uit zijne Boekskens, *genaamt*, *Demonstratio Allegoriae Historicae V. & N.T. en Revelatio Mysterii S.S. Triados. Alsmede zijnes Rechts tegens hunne onrechtmatige Rechtshandelingen.* Amst. 1692. It. Franek. 1701. 4°.

Commentarius Mysticus in Decalogum, *et Explicatio Mystica tùm Historiae de muliere Haemorrhoïssa et filia Jaïri*, *tùn Parabolae de Epulone divite et Lazaro mendico*, etc. Leov. 1700. 4°.

Allegoria Historiarum Evangelicarum prophetica. Comprehendens 1° rerum gestarum et 2° Miraculorum evoluta ex litera mysteria. Pars prima. Emden 1710. 4°. (Het tweede deel bleef achterwege.)

Mysterium S.S. Triados. ± 1712.

Moses Evangelizans seu Explicatio Allegorico-Prophetica Historiarum Mosaïcarum complurium atque insignium; qua doctrina et oeconomia Evangelica, *fasciis historiarum illarum involuta*, *ex circumstantiarum omnium singularumque dictionum sinibus et plicis minutatim evolvitur.* Traj. ad Rh. 1719. 4°.

Ook schreef hij over de berekening der jaren in de *Apocalypse* en over het duizendjarig rijk een verhandeling, waartegen door Antonius Driessen een weerlegging werd uitgegeven.

In de *Bibliotheca Historico-Philologico-Theologica* (verschenen te Bremen in 1719 en volgende jaren) vindt men van Deusing verscheiden verhandelingen. Zelf geeft hij daarvan een opsomming in zijne autobiographie, weinige dagen voor zijn dood op schrift gebracht en geplaatst in genoemde *Bibliotheca.* Cl. V, Fasc. I, p. 925-948.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Glasius, a.w.i.v. - Ypey, *Geschied, v.d. Kristl. Kerk in de achttiende eeuw.* VIII, blz. 402, 477; IX, blz. 60. - Pâquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des Pays-Bas.* XII, p. 22-33. - Jöcher, *Allgem. Gelehrten-Lexikon.* (Leipzig 1750). II. S. 98, 99. - *Biographie Universelle Ancienne et Moderne.* T. XI (Paris, 1814), p. 253, 254. - *Naamlijst van de studenten sed. de oprigt. der Hoogesch. te Groningen ingeschr.*, blz. 184. - J.A.C.v. Einem, *Versuch einer vollständ. Kirchengesch. des Achtzehnten Jahrh.* II, S. 704b, 705. - H. Bouman, *Gesch. v.d. voormal. Geldersche Hoogeschool en hare hoogleeraren*; enz. I, blz. 83; II, blz. 645, 646. - W. Eekhoff, *De Stedelijke Bibliotheek van Leeuwarden*, blz. 206. - W.P.C. Knuttel, *Balthazar Bekker*, *de bestrijder van het bijgeloof*, blz. 322, 323. - Dez., *Verboden Boeken in de Republiek der Vereen. Nederlanden. Beredeneerde Catalogus*, blz. 36. - v. Abkoude, *Naamreg. v. Nederd. Boeken v. 1640 tot 1741.* Eerste Dl. 1ste stuk, blz. 88. - *L. Neocori Bibliotheca Librorum Novorum collecta ab Henr. Sikio*, T.V. (Traj. ad Rh. MDCXCIX), p. 765-778. - W.P.C. Knuttel, *Catalogus v.d. Pamfletten*, *berust. in de Kon. Bibl.* (1689-1713). III, No. 13815.

[Johannes Hendricus Wilhelmus Deussen]

Deussen (**Johannes Hendricus Wilhelmus)**, geboren in 1783 te Urmond, waar zijn vader toen predikant was, werd ingeschreven als student in de Theologie te Utrecht

den 19den September 1803. Proponent geworden bij de Classis Amsterdam en beroepen te Egmond-Binnen en aan den Hoef in 1809, aanvaardde hij in deze gemeente de bediening den 6den Mei 1810 (met Gal. I:15, 16), na bevestigd

te zijn door zijn voorganger aldaar S.D. de Keizer, predikant te Schagen (met Joh. III:30).

Den 15den Juni 1817 deelde hij zijne gemeente mede, dat hij na beslissing van Z.M. den Koning, bij wien de collatie berustte, het beroep ontvangen had naar Maria-Horebeke (onder de Classis van Brussel) terwijl hem tevens was opgedragen de geestelijke verzorging der militairen te Oudenaarde. Deze beroeping opvolgende, nam hij afscheid van zijn eerste gemeente den 17den Augustus 1817 (met Gal. IV:18), waarna hij den 31sten Augustus te Maria Horebeke bevestigd werd door zijn voorganger aldaar, die tevens afscheid preekte (met Joh. XVI:7b); hij deed intrede met 1 Sam. III:8b.

Aldaar bleef hij tot 1820. Den 30sten Januari van dat jaar predikte hij afscheid (met 2 Joh.: 9), om den 6den Febr. d.a.v. intrede te doen te someren en Lierop (met Hand. XIII:16), na bevestiging door Ds. C. Janssen, predikant te Asten (met 1 Thess. V:12, 13). Met ingang van den 1sten Juli 1832 werd hij emeritus; bij Kon. Besluit van den 14den Maart was hem toegekend een jaarlijksch pensioen van f 500, voorloopig voor drie jaren. Intusschen schijnt hij in 1831 gevlucht te zijn voor de stroopende Belgen. Aldus volgens een te Someren berustende lijst van predikanten aldaar. Daarop staat ook vermeld in een noot dat hij niet is teruggekeerd ‘om *bijzondere* redenen’ (vermoedelijk van financiëelen aard). Volgens mondelinge overlevering was Deussen met zijn gezin gevlucht naar Aarle-Rixtel, alles achterlatende. Zijn inboedel werd publiek verkocht. De vertrokkene deed te Someren nooit meer iets van zich hooren en is ook nimmer iets komen terughalen.

Van 1832 tot 1842 deed hij vervolgens dienst als hulppredikant te Huizum en Britsum. In laatstgen. jaar nam hij een beroep aan naar Paesens, na eerst daarvoor bedankt te hebben. Den 4den Dec. 1842 deed hij aldaar intrede (met Jes. XL:6-8) na bevestiging door Ds. S. van Kleffens, pred. te Nes (met 2 Tim. IV:1-5). In Januari 1843 werd hij beroepen te Oostermeer en Eestrum. Het aanbod om zijn tractement te Paesens te verhoogen deed hem voor dat beroep bedanken. Den 8sten Maart werd een nieuwe vergadering van Hervormde Floreenplichtigen bijeengeroepen en Deussen andermaal te Oostermeer en Eestrum beroepen, waarin hem ingeval hij overkwam verhooging van tractement werd beloofd. Ditmaal gaf hij er gehoor aan. Den 21sten Mei 1843 deed hij er intrede (met 2 Tim. II:19), na bevestiging door Ds. H. Nieubuur Ferf, pred. te Bergum (met 2 Tim. II:8). Met ingang van 1 Febr. 1862 emeritus geworden overleed hij den 12den Maart d.a.v., nalatende twee zoons.

Volgens de reeds genoemde lijst van predikanten te Someren was hij eerst ‘Ariaansch’, doch later ‘zeer rechtzinnig’. In zijn geschrift *Het al of Niet der Drieënheid* zoëkt hij te betoogen dat ‘het formulier van Athanasius is eene volkomen rekenkundige opgaaf of som’. Het getal 666 noemt hij ‘het eigendomgetal’ van den Drieënigen God. Zijn betoog is geheel wiskunstig. Napoleon Bonaparte vond hij terug in Openbar. XVII (zie zijn geschrift: *Mijne verantwoording.*)

Hij was medewerker aan het ‘Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift; eene verzameling van Boekbeoordeelingen en Mengelwerk voor verschillende klassen van lezers’. Daarin is van hem opgenomen (Mei 1817) o.a. eene verhandeling over *De kenmerken van den Antichrist.* Hier verklaart hij het anti-Christendom niet te zien in de Roomsche Kerk, maar in den tijdgeest onder de Christenen: ongeloof, lichtzinnigheid en wilde zeden. In zijne leerredenen over *De Afval* en *Het oordeel der*

Groote Babylonische Hoer ziet hij in den ‘mensch der zonde’ van 2 Thess. II het ‘Pauselijk Genootschap’.

Hij had twee zonen, die predikant zijn geworden; de een, *A.H.M.D.* overl. in 1903 als emer. van Hooge Zwaluwe; de ander *J.W.E.D.* had tot eenige standplaats Noordwolde (Gr.) en overl. als emer. in 1888.

Zijne geschriften zijn:

De Afval, *welke onder de Christenen moet plaatz hebben*, *alvorens de Oordeelsdag komt: voorgesteld in eene Leerrede over 2 Tess. II:3a.* Amst. 8°.

Philus van Unité, *over de Vereeniging der Protestante.* Met het Motto: ‘Eén Herder, één Kudde.’ Amst. gr. 8°.

Het Oordeel der Groote Babylonische Hoer; voorgesteld in eene Leerrede over Openb. XVII:1b (gehouden te Maria Hoorebek 25 Jan. 1818). Leiden 1818. gr. 8°.

Verklaringsproeve van het Tafereel der Zeven Bazuinen, *uit de Openbaring v. Johannes*, *als iets op onzen tijd betrekkelijk.* Amst. 1819. gr. 8°.

De Eerste Oordeelsdag als aanstaande voorgesteld, in eene Leerrede over 1 Tess. V:2, 3a (gehouden te Maria-Hoorebeke 18 April 1819). Amst. 1819. gr. 8°.

Profetische Aanteekeningen, *aangaande de Toekomst.* Amst. 8°.

Mijne Verantwoording. Eene noodzakelijke bijdrage tot mijne uitgegevene voorspellingstukjes. Amst. 1821. gr. 8°.

De Rekenkundige Evenredigheid, *voorgesteld in den Volkstoon*, *ten einde dezelve meer algemeen nevens den Regel van Drieën gebruikt worde.* Zalt-Bommel gr. 8°.

Blik over de Drieënheid des Heidendoms, *der Katolieken en Eerste Protestanten* Door Perosus den Trimurthi. Zalt-Bommel. gr. 8°.

Eene Allerbelangrijkste Waarschuwing aan het Publiek wegens eene vervulde Voorspelling des Bijbels. Voorgesteld in eenen Brief. Met eene Plaat. Amst. gr. 8°.

Het Al of Niet der Drieënheid zoo onwederlegbaar beslist, *dat alle rekenaren der aarde uitgenoodigd worden*, *om de domheid van die leeraren te belagchen*, *welke dit werkje*, *door eenigen handel*, *durven verwerpen.* Zalt-Bommel, 1825. gr. 8°.

Litteratuur: *Album Studios. Acad. Rh.-Traj.*, kol. 197. - *Boekzaal.* Jrg. 1809b, blz. 689, 690; jrg. 1810a, blz. 630; jrg. 1817a, blz. 739; b, blz. 243, 365, 385; jrg. 1820a, blz. 236, 486; jrg. 1832b, blz. III; jrg. 1842a, blz. 653; b, blz. 100, 101, 818; 1843a, blz. 254, 255, 382, 383, 520, 524, 668, 792; jrg. 1862a, blz. 326. - T.A. Romein, *Naamlijst der Predikanten sed. de Herv. t. nu toe*, *in de Herv. gemeenten v. Friesland*, blz. 142, 554. - Chr. Sepp, *Uit het Predikantenleven v. vroeg. tijden*, blz. 108. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jgr. 1908, Bijl. P, blz. 112; jrg. 1911, Bijl. S, blz. 175, 178. - *Alphab. Naamlijst v. Boeken* (*1790-1832*) *in N.-Nederland*, blz. 132; suppl. blz. 33. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v. de Pamfletten-verzam.*, *berust. in de Kon. Bibl.* (1796-1830). VI, No. 24773, 24862-24864, 25008.

[Petrus Deylius]

Deylius (**Petrus**) geboren te Utrecht in 1596, werd den 13den Mei 1616 ingeschreven als student in de Theologie te Leiden (achter zijn naam staat daarbij vermeld, dat hij afkomstig was van Gelderland. (H.v. Rhenen, (zie onder Litterat.) vermeldt als plaats zijner afkomst Utrecht.) Proponent geworden werd hij in Maart 1622 beroepen te Bunnik en Vechten, en kort daarop aldaar bevestigd. Vandaar vertrok hij in 1626 naar Abcoude en Baambrugge. Toen de scheiding van beide gemeenten, waar-

toe van uit Abcoude in 1632 een verzoek was gedaan, in Augustus 1633 voltrokken werd, bleef Deylius predikant van Baambrugge, nadat daar een volledig beroep op hem was uitgebracht, terwijl hem ook vandaar werd toegezegd de betaling zijner schulden.

Hij bleef er tot zijn dood in 1639.

Van hem verscheen in druk een vertaling van een Latijnsch werk van Joh. Peyl, uitgegeven onder den titel van:

Tafel, *vertoonende de voortgang ofte ordre van het laatste Godlijke strenghe oordeel.* Amst. 1636. (met 11 grav.) 4°. De eerste druk schijnt te dateeren van 1632, want in genoemd jaar werd hij door de Regeering, aan wie hij het werk had opgedragen, vereerd met *f* 20. Het is zoowel eigenaardig van inhoud, als zeldzaam voorkomend; o.a. bevat het een poging om aan te toonen dat het 'Laatste Oordeel' zal geschieden naar de regelen van het 'Corpus Juris'.

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 124. - Henr. van Rhenen, *Lyste v.d. Namen der Predikanten*, *die zedert de Reformatie de Kerken*, *behoor. ond. de Prov. v. Utrecht*, *zo by leeninge als anderzints*, *bedient hebben.* (Utr. 1705), blz. 71, 73, 164. - A.W.K. Voet, verbet. uitg. v. hetz. werk met aanvull. (Utr. 1724), blz. 28, 29, 88. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1910, Bijl. S, blz. 150, 152, 153. - J.J. Dodt v. Flensburg, *Archief v. Kerkel. en Wereldsche Geschied.*, *inzond. v. Utrecht.* III, blz. 284. - *De Wapenheraut.* Jrg. 1901, blz. 126. - *Biblioth. Theol. et Philos.* (Lugd.-Bat. Burgersdijk & Nierm.) No. 12531.

[Willem Simon Christiaan Deyll]

Deyll (**Willem Simon Christiaan**), geboren te Vlissingen den 13den Augustus 1847, werd na een jaar te Neuchâtel doorgebracht te hebben onder leiding van Prof. Godet, ingeschreven als student in de Theologie aan het Athenaeum te Amsterdam in 1864; eveneens komt zijn naam herhaaldelijk voor in het *Album Studiosorum* der Utrechtsche Academie, de eerste maal als ingeschreven den 21sten December 1864 met bijvoeging 'Athenaei Amstelodamensis'. 'Summa cum laude' promoveerde hij te Utrecht den 25sten Januari 1872 op het hieronder genoemde proefschrift.

In 1872 candidaat geworden bij de Waaische Commissie en in datzelfde jaar aangesteld als 'proposant catéchiste' bij de Waalsche gemeente te Leiden, werd hij den 8sten Febr. 1874 predikant bij de Waalsche gemeente te Groningen, waar hij bevestigd werd door Ds. J.A. van Hamel, predikant te Leiden met Hand. I:8 en intrede deed met 2 Cor. IV:5-7. Van Groningen ging hij naar Delft, waar hij den 23sten April 1876 bij de Waalsche gemeente bevestigd werd door Ds. F.H. Gagnebin, predikant te Amsterdam, met Hebr. XIII:7 en intrede deed met Joh. III:30. De tekst bij zijn afscheid te Groningen den 9den April was Rom. VIII:35-39.

Te Delft overleed hij na een kortstondig lijden reeds op 35-jarigen leeftijd den 21sten September 1882. Den Zondag na zijn overlijden hield Ds. J.A. van Hamel, emer. predikant te Leiden, in de Waalsche kerk te Delft een lijkrede op hem over Job XXXIII:13*b*. Man van levendig en open karakter, bezat Deyll bovendien vele gaven voor wetenschap en kansel, en deed nog veel van zich verwachten.

Den 29sten Januari 1874 was hij te Leiden gehuwd met Mejuffrouw C.S. Cool, uit welk huwelijk drie kinderen werden geboren.

Van zijne hand verscheen:

Het Chiliasme ten tijde der Hervorming. Amst. 1872. 8°. (Acad. Proefschr.)
De Engel met het Eeuwig Evangelie. Opwekk. Rede geh. in de Openb. Verg. v.d. Afd. Rotterdam v.h. Ned. Bijbelgenootsch. 6 Nov. 1881. Rott. 1881. 8°.

Voorts de volgende bijdragen in 'Het Eeuwig Evangelie' (Red. Dr. J. Cramer en Dr. G.H. Lamers):

Achteruitgang in liefde. Jrg. 1878, blz. 161-178.
Paulus' zelfbeschuldiging. Jrg. 1881, blz. 43-60.
Droefheid naar God en droefheid naar de wereld. Jrg. 1882, blz. 93-107.

Litteratuur: *Album Acad. v.h. Athenaeum Illustre en v.d. Universiteit v. Amsterdam* (Amst. 1913), blz. 95. - *Album Stud. Acad. Rheno-Traj.* (1636-1886), kol. 465, 480, 497, 514. - *Bulletin de la Commission pour l'Histoire des Egl. Wall.* II, p. 28, 288; III, p. 41, 47. - Chr. Sepp, *Biblioth. v. Nederl. Kerkgeschiedschrijvers*, blz. 391. - W.P.C. Knuttel, *Ned. Bibliogr. v. Kerkgeschied.*, blz. 82. - *Biblioth. Theol. et Philos.* (Burgersd. & Nierm. Leiden 1900), blz. 142. - *Stemmen voor Waarheid en Vrede.* Jrg. 1872, blz. 657, 1311; jrg. 1873, blz. 1329; jrg. 1874, blz. 393; jrg. 1876, blz. 327, 710; jrg. 1882, blz. 481, 718.

[Abel Rotolp de la Devèze]

Devèze (**Abel Rotolp de la**), tweede zoon uit het in 1625 in Frankrijk gesloten huwelijk van Antoine de la Devèze en Susanna Espérandieu, diende eerst als predikant de gemeente te Valre, daarna (van af 1672) die te Castres (Languedoc). Van de gelegenheid, om na de herroeping van het Edict van Nantes zijn vaderland te verlaten, maakte hij geen gebruik; toen de termijn verstreken was, zag hij zich gedwongen een wijkplaats te kiezen. Na driemaandelijkschen gevaarvollen zwerftocht bereikte hij Holland, waar hij benoemd werd tot buitengewoon predikant bij de Waalsche gemeente te 's-Gravenhage, aan wien (met nog twee andere predikantenrefugiés uit Frankrijk) in 1686 werd opgedragen 's Zondagavonds te prediken. In April 1706 verkreeg hij eervol emeritaat. Hij overleed den 2den Mei 1709.

Van hem zag het licht:

Abrégé de la Vie de M. Claude. Amst. 1687. 12°.
Apologie des Refugiés. Amst. et La Haye. 1688. 12°.
Lettre sur le sujet de l'ancienne et de la nouvelle version des pseaumes en vers françois. Amst. 1701. 12°.

Litteratuur: Eug. et Em. Haag, *La France Protestante.* T. IX, p. 9, 10. - J. de Riemer, *Beschrijving van 's Gravenhage.* Dl. I. Hfdst. IX, blz. 412. - *Bulletin de la Commission pour l'Histoire des Eglises Wallonnes.* I, p. 129; III, p. 56.

[Mr Zacharias Dezius]

Dezius (**Mr Zacharias**) werd in 1678 te Colberg in Pommeren geboren. Toen hij, al tot Ev. Luthersch proponent bevorderd, in 1706 Amsterdam bezocht, begeerden 300 à 400 leden der Ev. Luthersche gemeente aldaar, die afzonderlijk vergaderden, hem tot dienstdoend proponent. Hij predikte in het Hoogduitsch voor hen in een herberg ‘De Helm’, in de maand September van dat jaar, wat hem echter spoedig door de Overheid werd verboden. Het volgende jaar aanvaardde hij het predikambt te Amersfoort, en legde zich daar vooral zoo ijverig toe op de

Nederlandsche taal, dat er ook van zijn welsprekendheid een goed gerucht uitging en de Rotterdamsche gemeente hem uitnoodigde om op proef in haar midden te prediken. Nadat drie anderen hem voorgegaan waren, hield hij er den 14den September 1710 een proefpredikatie. Hoewel aanvankelijk niet de bedoelde, viel op hem de keuze. Dezius nam de beroeping aan, en hield zijn intreerede eind Dec. 1710 of begin Jan. 1711.

Onder zijn proefpredikatie, handelend over den hem opgegeven tekst 2 Cor. II:14, 15, hadden verschillende aanwezigen, uit ingenomenheid met het gehoorde, er een en ander van opgeteekend. Dit had tengevolge, dat er verschillende gebrekkige afschriften in omloop kwamen, en er buiten zijn bedoeling een zeer van het oorspronkelijke afwijkende uitgave in druk van verscheen, die voor de echte leerrede doorging. Dit gaf hem aanleiding ook zelf de predikatie uit te geven onder den titel *De tweevoudige Toehoorders des Heiligen Evangeliums* (zie onder: Litteratuur).

Dezius werd geroemd om zijne onverdachte rechtzinnigheid, zijn godzaligen wandel en zijne vredelievendheid. Van zijn kanselgaven vooral ging een groote roep uit. De daarevengenoemde en andere leerredenen bewijzen echter in hoe sterke mate hij zijne geleerdheid op den kansel tentoonstelde. In dit opzicht doet hij zeker niet onder voor anderen onder zijn tijdgenooten, die om dit euvel bekend zijn. Opmerkelijk is dat hij in de voorrede van zijn preek *Groote Jubelvreugde* over Jerem. XVII:16 (niet Jes. XVII:12, zooals Hartog t.a.p. heeft) een zelfverdediging geeft voor het uitstallen zijner geleerdheid; hij schijnt wel geweten te hebben, hoezeer velen begonnen te verlangen naar Schriftverklaringen, die de bevatting der gemeente niet te boven gingen.

Een werk, waarmede hij velen een dienst bewees, was behalve de door hem geleverde nieuwe overzetting van Joh. Arndts *Ware Christendom* en van diens *Predikatiën* over de tien Egyptische plagen, de uitgave eener Nederduitsche vertaling van de Symbolische boeken der Luthersche Kerk, waartoe vroeger reeds een plan was gemaakt, dat evenwel werd verijdeld. Op den duur schijnt Dezius zich niet te Rotterdam te hebben thuis gevoeld. Zijn geboorteland trok hem. In 1716 vertoefde hij er drie maanden lang. Eerst in Mei 1721 zag hij zijn wensch verwezenlijkt, toen hij door den Magistraat zijner geboortestad werd beroepen tot predikant aan de Heilige-Geestkerk aldaar. De beslissing werd zonder weifeling genomen. Alleen smartte het hem de graven van twee zijner kinderen te moeten verlaten. Den 20sten Juli d.a.v. hield hij zijn afscheidsrede over 2 Thess. III:16, die in druk verscheen. Met een goed getuigenis omtrent dienst en leven benevens *f* 50 reisgeld hem door den kerkeraad toegestaan verliet hij Holland.

Niet lang daarna werd hij Hoogleeraar te Greifswald, waar hij in 1725 overleed. Zijn echtgenoote, Anna Regina Kruger, mede van Colberg afkomstig, overleefde hem. Een zijner kinderen was **Jan Daniël Dezius,** geboren te Amersfoort, predikant bij de Luth. gemeente te Purmerend 1737, te Alkmaar 1738, waar hij reeds in 1739 zijn ambt nederlegde. Hij begaf zich later naar de kust van Guinea, waar hij is overleden. (Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, *Bijdr. t.d. Gesch. der Ev. Luth. Kerk in de Nederlanden.* V, blz. 78, 161).

Van Zach. Dezius bestaat een zeldzaam geworden portret op 8° blad, door Nagtegaal en C. Cornelissen, met vierregelig onderschrift. Het is van 1719 en was

vermoedelijk bestemd om in zijn *Vraeg-Bybel* te worden gebonden. Vgl. J.F.v. Someren, *Beschrijv. Catal. v. gegrav. Portretten v. Nederl.* N°. 1426.

Van hem zag het licht:

De tweevoudige Toehoorders des H. Evangeliums. Leerrede over 2 Cor. II vs 15, 16. Rotterdam 1710. 4°.

J. Arends. *Alle de geestryke boeken van het Ware Christendom.* Uit het Hoogd. vertaald. 2de dr. 1736. 4°.

J. Arends. *Schoone en leerryke Predikatiën van de tien Egyptische gruwzame en schrikkelijke plagen.* 1713. 2de dr. 1736. 4°.

Concordia. Dat is: Christelyke, herhaalde en eendrachtige Belijdenis der Leere en des Geloofs van de nagenoemde Keurvorsten, Vorsten en Standen der Augsburgsche Belydenis, en derzelver Godtgeleerden. Met een bijgevoegde, en in Godts Woord, als het eenige richtsnoer, welgegronde Verklaring van eenige Artikelen, over den welke na 't zalige overlijden von D: Martin Luther redentwist en strijdt is voorgevallen. Enz. *Uit de Latynsche en Hoogduitsche tale getrouwelijk overgezet door eenige Godtgeleerden, de Augsburgsche Belydenis in deze Vereenigde Nederlanden toegedaan.* Rotterdam 1715. 8°.

Groote Jubel-vreugde bedreven in het Evangelische, Luthersche Rotterdamsche Zion, als men het tweede Luthersche Jubile of Feest der Hervorming plegtig vierde. Rotterdam, 1717. 4°.

De Gezuiverde Wynberg van de kleine Vossen door Martinus Lutherus. Ter gelegenheit van het Tweede Jubelfeest der Geheiligde Reformatie, aangetoont uit het Hooglied Salomons, Cap. II, vers 15. Aanwyzende de Grontbegintselen der Hooftgeschillen, onder de eersten Reformateurs ontstaan, uit beider partyen Allergeloofwaardigste Historischryvers aangehaalt, en bewezen, hoe schadelyk dezelve voor den loop des reinen Evangeliums geweest zyn. Rotterdam, 1717. 4°. (Een tweede feestrede in verband met genoemden gedenkdag, door Dezius uitgesproken, vermoedelijk op 7 November; de voorafgaande werd gehouden Zondag 31 Oct. 1717.)

Gerhardi *Morgenster.* Vert. in Ned.

Vraeg-Bybel, of korte en bondige verhandelinge van alle historische boeken des Ouden Testaments, van hoofdstuk tot hoofdstuk bij vraegen en antwoorden opgesteld, en met nutbare leeringen en onderwyzingen verrykt. Rotterdam, 1719. 8°. (Dezius' belofte om in dien trant ook het N. Test. te behandelen, bleef door zijn vertrek naar Colberg onvervuld).

Afscheitskus, gegeven aan de bloeyende Euang.-Gemeente binnen de vermaerde Koopstad Rotterdam. 1721. 4°.

Ook bezorgde hij een nieuwe uitgave van J. van Hoppe's *Onderrigting voor het Avondmaal.* 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Naamrol der Predikanten in de Gemeentens, de Onveranderde Augsburgsche Geloof-Beleidenisse Toegedaan. In de Zeven Verëeenigde Nederlandschen Provintiën, de Generaliteit, Portugal, America, Azia, enz. enz.* Amst. 1777, blz. 23. - H. Manné, *Nauwkeurige zo Theologise als Historise*

Aanmerkingen Over het Werk der Reformatie, En over eenige op desselfs Tweede Eeuw-Feest verhandelde Jubel-Texten; Mitsgaders een nette Beschryvinge van den Opkomst en Staat der Lutherse Kerken in de Nederlanden, Bij wyze van Saamenspraak tussen

een Weetgierig Lidmaat en een Onderwyzend Leeraar voorgesteld. Haarl. 1719. Voorr. (ongepag.) en verder: blz. 8, 406 v.v. - Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis der Amsterd. Luth. Gemeente*, blz. 145. - Schultz Jacobi, *Geschiedenis der Evang. Luth. Gemeente te Rotterdam,* blz. 241, 259 v.v. - Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Evang. Luth. Kerk in de Nederlanden.* St. II, blz. 98, 101, 102; St. VI, blz. 153; St. VII, blz. 55-69, 169. - Hartog, *Geschiedenis der Predikkunde*, 2de dr., blz. 212, 217, 218. - Noordbeek en Mourik, *Naam-rol der Godgel. Schrijvers*, 4de dr., blz. 430. - v. Abkoude, *Naamreg. v. Nederd. Boeken.* Dl. I. St. I, blz. 88; St. III, blz. 57.

[Isaäcus Diamantius]

DIAMANTIUS (Isaäcus of Ysacus) werd in 1578 te Antwerpen geboren; in het Album Studios. der Leidsche Academie wordt als plaats zijner herkomst aangegeven Frankenthal, wat zich hieruit verklaren laat dat zijne ouders na de inneming van Antwerpen door Parma (1585) verhuisden naar Frankenthal in de Paltz, waar zijn vader bij herhaling als magistraat werd gekozen. Na de Academiën van Heidelberg en van Genève te hebben bezocht, waar hij als student in de Theologie werd ingeschreven resp. den 19den April 1597 en den 28sten Mei 1599, voltooide hij zijne studie aan die te Leiden, waar hij werd ingeschreven den 9den Augustus 1600.

Tot Proponent bevorderd werd hij in 1605 beroepen te Scherpenisse en in datzelfde jaar aldaar bevestigd. In het jaar te voren was door hem afgeslagen een beroep naar de Hollandsche Gemeente te Frankfort, waar zijn hulp begeerd werd naast den zwakken predikant Genius.

Van Scherpenisse vertrok hij in 1609 naar de gemeente van Breda. Aldaar geraakte hij in strijd met zijn ambtgenoot Abraham Muysenholl, een ijverig voorstander der Contra-Remonstrantsche richting, die met anderen aandrong op onderteekening van den Catechismus. Diamantius weigerde dit. Dit leidde tot een conflict, waarvan het verloop is geschetst in een schrijven van zijn zwager G.J. Vossius, Regent van het Theologisch College te Leiden aan Hugo Grotius, gedateerd 3 Dec. 1615 en afgedrukt bij Brandt (t.a.p. onder ‘Litteratuur’). In verband met zijn optreden in deze werd het gerucht verspreid dat Diamantius overhelde tot de gevoelens der Remonstranten. Zijne prediking werd aan eene scherpe critiek onderworpen. Met zijn ambtgenoot Boxhorn liet hij zich toen overhalen een formulier van vrede te onderteekenen, bedoelende scheuring te voorkomen. Ook dit werd hem van zekere zijde euvel geduid. Daarbij kwam dat een ziekentrooster te Breda er veel toe bijdroeg bij een deel der gemeente de verdenking van Remonstrantisme tegen hem te versterken. De oneenigheid nam toe; naar het heette waren een paar honderd lidmaten van zins zich om deze oorzaak van het Avondmaal te onthouden. Door een Magistraatsbevel (4 Dec. 1615) om zich op den kansel te onthouden van al wat de verdeeldheid verder kon bevorderen werd de openbare scheuring evenwel nog voorkomen.

Spoedig daarop verliet Diamantius Breda. Ongetwijfeld door invloed van Wtenbogaert, door H. Grotius op verzoek van Vossius daartoe bewerkt, was hij beroepen te Delft. Van den kant der gemeente, die hij verliet, ging dit niet zonder moeilijkheden. Den 24sten Juli 1616 echter kon hij intrede doen te Delft. Onder zijn prediking aldaar kwamen er ook lieden, die bekend stonden als Coornhertisten, David Joristen, Libertijnen en dergelijken. Dit bezorgde hem ook te Delft de ver-

denking van onzuiverheid in de leer. Menigeen verliet hem. Zijn gestel bleek intusschen door al het gebeurde ondermijnd, en nog eer men kerkelijk handelend tegen hem was opgetreden, overleed de teergevoelige man reeds den 19den (volgens G. Brandt den 9den) Febr. 1617 (niet reeds in 1616 zooals Soermans e.a. gegeven), na een tijdlang gekwijnd te hebben.

Den 19den Januari 1606 was hij ten overstaan van Prof. Gomarus te Leiden gehuwd met Maria Junius, oudste dochter van den vermaarden Franciscus Junius en zuster van G.J. Vossius' echtgenoote. Zijne weduwe overleefde hem en huwde later met Samuel Naeranus (die in 1641 overleed als Remonstr. predikant te Amersfoort); Joh. Naeranus, Rem. predikant te Oude Wetering was hun zoon. Een brief van Hugo Grotius aan haar als weduwe gericht vindt men in *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1845), blz. 438-440. Over haar levenslot zie J.W. de Crane, *Oratio de Vossiorum Juniorumque familia*, etc. (Gron. 1821), p. 49.

Geschriften van Diamantius zijn niet bekend.

Litteratuur: Mr. J. de Wal, *Nederlanders*, *Studenten te Heidelberg* in ‘Mededeel., gedaan in de vergad. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden’ (1885-1886), blz. 97. - Le Livre du Recteur, *Catalogue des Etudiants de l' Académie de Genève* (1559-159). (Genève 1860), p. 55. - *Album Studios. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 59.- A.A. van Schelven in ‘N. Ned. Biogr. Woordenb.’ (red.: Dr. Molhuyzen en Prof. Dr. Blok). III, kol. 283. - G. Brandt, *Hist. der Reform.* II, blz. 304-310. - H.C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd.* II, blz. 326-328. - J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor Kerkel. en Wer. Geschied. inzond. v. Utrecht.* VI, blz. 388-390. - Th.E. van Goor, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda*, blz. 76. - M. Balen, *Beschryving van Dordrecht.* II, blz. 1018. - B. Glasius, *Geschied. der Nation. Synode*, *geh. in 1618 en 1619 te Dordrecht.* I, blz. 227. - M. Soermans, *Kerkel. Register v.Z. Holl.*, blz. 36, 154. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 110. - J. Wtenbogaert, *De Kerckelicke Historie* enz. (1646), blz. 800. - Fr. W. Cuno, *Franciscus Junius der Aeltere*, *Professor der Theol. u. Pastor* (1545-1602), S. 221, 222. - A.C. Duker, *Gisb. Voetius.* II, blz. 15^3. - *De Navorscher*, IX (1859), blz. 130, 259, 272, 349; XLVI (1896), blz. 173.

[Hendrik Dibbetz]

DIBBETZ (Hendrik), in 1533 geboren uit een aanzienlijk geslacht, dat ook geheeten werd **Dibbets Herfelt** of **Hervelt** (zonder verdere toevoeging), was de jongste zoon van Jan Dibbetz Dibboltszoon te Herreveldt (Herveld). Volgens de meeste, ook betrouwbare berichten was hij eerst predikant bij de gemeente onder 't kruis te Keulen. In elk geval heeft hij er gewoond; want in 1567 of 68 legde een Hendrik Herveld de belofte af zich als gehoorzaam burger van Keulen te zullen gedragen.

Vervolgens werd hij predikant te Roermond, waar de gemeente merkwaardig in bloei toenam tot deze stad in 1572, door Willem I stormenderhand veroverd, bij verrassing opnieuw door de Spanjaarden werd ingenomen. Bij die gelegenheid werd Dibbetz door deze onder aanvoering van een geestelijke gezocht, met het doel hem levend te verbranden. Hij ontkwam door de tegenwoordigheid van geest van zijne vrouw, Catharina Brandts (zuster van Johannes Brantius, Rector der Latijnsche School

te Wesel.) Op haar raad verschool hij zich in een kist, die in het voorhuis hunner woning stond. Op het punt het huis te verlaten gaf een der mannen op ruwe

wijze zijn vermoeden te kennen dat de gezochte zich wel in die kist kon bevinden, waarop zijne vrouw schreiende zat. Zij sprong op en voegde hem onverschrokken toe: 'Zie, daar zie, of Heer Hendrik daer in is', waarop de Spanjaard zijn vermoeden liet varen en de kist bleef gesloten. Kort daarna verliet Dibbetz de stad in metselaarsgewaad met een kalkbak op den schouder en een truweel in de hand. Door het gebeurde ontving hij den naam 'Hendrik in de kiste.'

De meening dat hij, gelijk men aannam, vervolgens naar Duisburg zich zou hebben begeven en aldaar zijn overige dagen in stilte rust zou hebben doorgebracht, kan de toets der critiek niet doorstaan. Henricus Hervelt (en dit is blijkbaar geen ander dan Hendr. Dibbetz) was den 2den Nov. 1572 al lid der Guliksche Classis, en wel een zoo geacht lid dat hem den 4den Maart 1573 in vereeniging met Joh. Christianus werd opgedragen het op schrift brengen der Classicale Ordening. Den 22sten Nov. 1573 zou hij bevestigd worden als predikant van het Middelkwartier van Gulik, een standplaats, die vele gevaren opleverde. Tusschen 1578 en 1584 komt zijn naam in de Acta der Guliksche Classis niet voor. Hij was toen weder predikant in Gelderland, vermoedelijk te Harderwijk. In April 1584 stond hij te Venlo, vanwaar hij een beroep naar Kircherten afsloeg.

In 1586 woonde hij als ambteloos burger te Wesel en werd door de Classe geschikt geacht om te Munster in Westfalen 'Christo een kerck an te stellen ende met goede disciplyn aen te oordenen.'

Vervolgens was hij predikant te Doesburg, en dit waarschijnlijk al in 1587 en niet pas in 1593 (zooals o.a. H. de Jongh Azn. opgeeft in zijn *Naamlyst der Predikanten* enz., zie onder: Litteratuur). Immers in 1587 werd zijn zoon Johannes D. als student te Heidelberg ingeschreven met de toevoeging: *Duisburgensis*, gelijk het volgende jaar te Herborn als afkomstig van Dosburg. In Sept. 1593 was hij als predikant van Doesburg tegenwoordig op de Particuliere Synode te Arnhem; de laatste synode door hem bijgewoond was die in Juni 1604 te Zutphen gehouden. Volgens het bericht in de *Boekzaal* 1740 en volgens Schotel (zie onder: Litteratuur) is hij, 80 jaren oud, in 1613 overleden, maar zeker niet zooals daar wordt opgegeven te Duisburg, welke stad men verward heeft met Doesburg. Vanuit Doesburg nam hij in 1598 ook den dienst waar te Anholt. Geschriften zijn van hem niet bekend.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - D. van Hoogstraten en J.L. Schuer, *Groot Algem. Histor.*, *Geogr.*, *Geneal. en Oordeelk. Woordenboek*, i.v. - *Boekzaal.* Jrg. 1740a, blz. 441, 442. - G.D.J. Schotel, *Kerkel. Dordrecht.* I, blz. 251, 252. - H.G. Kleyn, *Bijzonderheden uit de Nederl. Kerkgeschiedenis.* V, in de 'Kerkelijke Courant' Jrg. 1895, No. 48. - A.A.v. Schelven in 'Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek' (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok). III, kol. 284, 285. - Ed. Simons, *Kölnische Konsistorial-Beschlüsse. Presbyterial Protokolle der heimlichen Köln. Gemeinde*, 1572-1596). (Bonn 1905), S. 5. - Dez., *Synodalbuch* (Neuwied 1909), reg. i.v. - Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en Part. Syn.* IV. reg. i.v. - *Kerkhist. Archief* (red. Dr. F. Pijper) IX (1912), blz. 309. - H. de Jongh Azn., *Naam-lyst der Predikanten*, *die in de Gemeenten*, *behoor. ond. de IX Classen v*, *h. Geld. Syn. Zedert de Herv. der Kerken tot den Jaare 1750*, *het H. Evangel. bediend hebben.* Enz., blz. 97, 288. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 121. - *De*

Wapenheraut. Jrg. 1900, blz. 180. - *Herald. Biblioth.* (red. Rietstap; uitg. M. Nyhoff. 's Gravenh. 1880). blz. 23n, 78n enz. - J.B. Sivré, *Redding van een predikant in een kist.* (Maasgouwe 1878), blz. 8. - *Een voorgangster van Elsje van Houweningen* (C. Dibbets, geb. Brandts) in 'Eigen Haard'. Jrg. 1891, blz. 570. - *De Navorscher*, XXVII, blz. 269, 270; XXXI, blz. 92; XXXIX, blz. 369-371.

[Henricus Dibbets]

Dibbets (**Henricus**) was de tweede der vier nagelaten zoons van Johannes Dibbets, in 1626 als predikant te Dordrecht overleden, en broeder van Franciscus Dibbets, die achtereenvolgens predikant was te St. Anthoniepolder (als opvolger van den hier beschrevene, daarna bij de Schotsch-Presbyteriaansche Gemeente te Dordrecht (1635), vervolgens (1637) te Arnhem, waar hij in 1672 overleed). Geboren te Dordrecht werd Henricus Dibbets op 22-jarigen leeftijd ingeschreven als student te Leiden den 30sten September 1623. In 1627 proponent geworden bij de Classis van Dordrecht werd hij in datzelfde jaar beroepen te St. Anthonypolder en deed aldaar intrede na bevestiging door Ds. W. Bastingius, predikant te Maasdam.

Den 5den Nov. 1630 beroepen te Brielle deed hij aldaar den 15den Dec. d.a.v. intrede. Den 19den April 1633 verschenen afgevaardigden uit Dordrecht, waar hij vijf dagen te voren beroepen was, te Brielle, verzoekende zijn ontslag. Dit werd door den kerkeraad toegestaan, onder voorwaarde dat hij nog drie maanden te Brielle zou blijven. De vereischte attestatie werd geteekend den 15den Juni 1633, maar Dibbets was toen al naar Dordrecht vertrokken. Hij trad er den 20sten Juli in dienst en was er bijna veertig jaren werkzaam. Hij overleed den 22sten Febr. 1673.

Hij stond bekend als iemand van groote geleerdheid, zeer bedreven in de Oostersche talen.

In 1641 kwam zijn naam voor op een drietal, voorgedragen door Curatoren der Leidsche Academie aan de Staten van Holland en West-Friesland voor de benoeming van een opvolger van Festus Hommius als Regent van het Staten-College te Leiden.

In 1648 behoorde hij tot het getal predikanten, aangesteld door de Staten-Generaal om 'de Meyery van 's Hertogenbosch te reformeren' en van veertien bekwame leeraren te voorzien.

In Juli 1649 was hij praeses van de Z.-Hollandsche Synode te Leiden.

In Januari 1649 werd hij beroepen te Amsterdam, doch hij zag zich genoopt daaraan geen gevolg te geven, omdat men hem te Dordrecht niet wilde ontslaan.

In Juli 1650 bedankte hij eveneens voor een beroeping naar Leiden.

In 1662 werd hij benoemd tot Curator der Latijnsche School en tot Bibliothecaris en lid der commissie voor de Stadsbibliotheek. Zijn ijver voor het Huis van Oranje bleek op zeer in het oog loopende wijze den 29sten Juni 1672, toen Willem III op aanhouden der burgerij, door de daartoe gedwongen regeering aangezocht, er zich na aanvankelijke weigering toe vinden liet, uit het leger naar Dordrecht te komen. Bij die gelegenheid wist Dibbets zekeren wijnkooper en door middel van dezen nog tien of elf anderen te bewegen 'om by eede te belooven, dat zij den Prins niet ter Stad uit zouden laaten gaan voor zij verzekerd waren dat hij voldoening ontvangen had van de Wethouderschap; dezelfde menschen hielden ook aan de Nieuwebrug de koets tegen, waarin de Prins gezeten was naast Burgemeester Hallingk. Dezen laatsten vraagden ze met den geladen snaphaan op zijn

borst gericht ‘of men den Prins voldoening gegeven hadt’, waarop deze laatste antwoordde: ‘Mannen, het zal wel gaan’ en verzocht dat men hem tot aan de herberg de Paauw, waar hij gegeten had, wilde laten voortgaan. Nadat de Prins en de Heeren van de Overheid daar binnen waren, zwoeren dezelfde lieden met nog twintig anderen, door Dibbets en diens ambtgenoot Vrechemius daartoe aangezet, een nieuwen eed, dat zij geen der Wethouders heelhuids uit de herberg zouden laten gaan, tenzij zij voor 's Prinsen verheffing hadden gestemd en geteekend. De Wethouders besloten onder deze bedreigingen het Eeuwig Edict te vernietigen en den Prins tot Stadhouder van Holland te verheffen. In tegenwoordigheid van Dibbets en andere predikanten werd de acte daarvan aan den Prins overhandigd. Dibbets overleed den 22sten Februari 1673. Hij was gehuwd met Johanna de Berganje, die twaalf dagen vóór hem stierf, nalatende vier zoons, die alle predikant zijn geworden.

De oudste, **Johannes,** kwam, na predikant te zijn geweest van Westmaas (1651) 's-Gravendeel (1653), Tholen (1663), Brielle (1671), als opvolger van zijn vader te Dordrecht (1673) ondanks sterke tegenkanting uit kerkeraad en gemeente. Hij overleed aldaar, na drie jaren te voren emeritus te zijn geworden, den 20sten Maart 1709. Lichamelijk gebrekkig (hij liep met behulp van krukken) werd hij geroemd om zijn buitengewone taalkennis en veelzijdige geleerdheid (zie over hem: Schotel, *Kerk. Dordr. I*, blz. 389, 507-513).

Ook van diens zes kinderen werden twee zoons predikant; de een, **Henricus,** stond het laatst ruim 43 jaren te Leiden en overleed in 1740 drie jaren na ingang van zijn emeritaat; de jongste **Albertus Johannes,** stierf in 1696 als predikant van Brandwijk en Gybelandt op 23-jarigen leeftijd te Dordrecht.

Van den boven besproken predikant van Dordrecht, Henr. Dibbets, bestaat een portret (zie Fr. Muller, *Beschr. Catal. v. 7000 Portr. v. Nederl.* No. 1304)..

Geschriften van zijn hand zijn niet bekend.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Kok, *Vad. Woordenb.*, Dl. XI, i.v. - *Album Stud. Acad. Lugd.-Bat.* kol. 171. - Schotel, *Kerk. Dordr.* I, blz. 255, 387-389. - *Boekzaal.* Jrg. 1740*a*, blz. 445, 446. - Soermans, *Kerk. Reg... v. Z.-Holl.*, blz. 4, 13, 110. - Dez., *Synod. Reg.*, blz. 12, 232. - Knuttel, *Acta der Part. Syn. v. Z.-Holl.* I, II, III (reg.) - J. Wagenaar, *Vaderl. Historie.* Dl. XIV, Bk. LIII, blz. 73-75. - Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk.* II, blz. 143; Aant. blz. 63 (168). - M. Balen Jzn., *Beschryv. der Stad Dordr.* I, blz. 664, 668, 676. - H. Croese, *Kerk. Reg. der Pred... te Amsterdam tot 1759*, blz. 68. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 102, 107, 112. - E.J.W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius*, *zijn leven en werken*, blz. 89. - *De Wapenheraut.* Jrg. 1900, blz. 180. - H. de Jager, *De Predikanten der Ned. Herv. Gem. te Brielle* in ‘Alg. Ned. Familieblad’. Jrg. 1902, kol. 151.

[Johannes Dibbetsz]

Dibbetsz (Johannes) soms **Johannes Hermanni** genaamd, was van af 1598 predikant te O. Vlieland, en kwam in 1607 als zoodanig te Hedsbroek en Obdam (in dien tijd gecombineerd), vanwaar hij in 1616 naar Haringhuizen vertrok. Aldaar geraakte hij, na reeds op zijn vorige standplaats beschuldigd te zijn van Remonstrantsche gevoelens, waarbij alleen de tusschenkomst der Staten van Holland hem

bewaarde voor een veroordeeling, opnieuw in moeilijkheid. In 1618 weigerden de Remonstrantschgezinde predikanten der Classis van Alkmaar de Synode te Enkhuizen bij te wonen, omdat ze door de Synodale Classis niet waren opgeroepen met den naam ‘broeders’ en hun de gravamina niet waren toegezonden, ook omdat ze Enkhuizen voor niet veilig hielden. Naar aanleiding van die weigering geraakten ze in conflict met de Synode. Namens de Staten van Holland, bij wie ze hunne bezwaren hadden aanhangig gemaakt, werd hun gelast hunne afgevaardigden alsnog terstond naar de Synode te zenden; een van deze beide was Joh. Dibbetsz. De afgevaardigden kwamen echter niet tot een vergelijk met de Synode en konden weer vertrekken.

In 1619 behoorde Dibbetsz tot de gedaagden voor de N.-Hollandsche Synode te Edam. Hij verscheen er den 2den Sept., en verklaarde voor haar de *canones* van Dordrecht niet te kunnen onderteekenen. Hierop werd hij door de Synode uit zijn ambt ontzet. Den 3den Sept. onderteekende hij de ‘acte van stilstand’, waarbij hij beloofde zich voortaan te zullen onthouden van elke kerkelijke bediening. Van zijn verderen levensloop is alleen bekend dat hij den 1sten Maart 1637 een openbaar dispuut hield met den predikant van Barsingerhorn, Nathan Vogelsangh.

Uit zijn huwelijk werden vijf kinderen geboren.

Litteratuur: G. Brandt, *Hist. der Ref.* II, blz. 240, 924; III, blz. 389, 925, 926. - B. Glasius, *Gesch. der Nat. Syn.*, *in 1618 en '19 geh. te Dord.* I, blz. 225. - Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en Part. Syn.* II (reg.) - M. Veeris en F. de Paauw, *Vernieut kerk. Alphab. v.d. namen aller leeraren*, *ond. h. Syn. v.N. Holl. - v.* 1566 tot 1749, blz. 57, 109. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 117, 120. - J. Tideman, *De Remonstr. Broederschap. Biogr. Naamlijst v. hare Prof.*, *Pred. en Propon.* (2de dr., 1905), blz. 422. - S. Blaupot ten Cate, *Gesch. der Doopsgez. in Holl.*, enz. I, blz. 197. - J.H. Ottius, *Annales Anabaptistici*, etc. (Bas. MDCLXXII), p. 270.

[Johannes Dibbetz]

Dibbetz (Dibbits, De Betius, Debets, Debits, Dibbecius alias Herfeld, Dibbets ab Hervelt) (Johannes) werd geboren als jongste der zeven kinderen uit het huwelijk van Hendrik Dibbets (bijgen.: ‘Hendrik in de kiste’) en Catharina Brandts. Den 11den Dec. 1581 werd hij ingeschreven als student te Leiden, den 28sten Dec. 1587 te Heidelberg. Het feit dat de kerkeraad der inheemsche gemeente te Keulen hem kort vóór zijn inschrijving te Heidelberg bij herhaling steunde met geldelijke bijdragen, doet vermoeden dat hij te Keulen geboren is. Dat Doesburg zijn geboorteplaats zou zijn berust op een misverstand.

Na Heidelberg bezocht hij nog tot voortzetting zijner studiën Herborn, waar hij in 1588 werd ingeschreven. Dat hij, zooals verschillende opgaven luiden, ook te Genève zou gestudeerd hebben, blijkt niet uit de *Catalogue des Etudiants de l'Académie de Genève.*

De attestatie, waarmee hij van Leiden te Keulen kwam, is gedagteekend den 23sten Aug. 1593.

Na te Keulen het predikambt te hebben waargenomen, (althans in 1596 heet hij er ‘catechistes’) liet hij zich den 23sten April 1596 examineeren door de Classis Dordrecht, om in de Kerk van zijn vaderland te kunnen werkzaam zijn. Daarop

volgde, een paar maanden later, den 25sten Juli eene beroeping naar Ridderkerk, waaraan hij gehoor gaf. Reeds het volgende jaar, den 7den Aug., nam hij eene op hem uitgebrachte beroeping naar Dordrecht aan, waar hij den 14den Nov. 1597 bevestigd werd.

Aldaar bleef hij, na in 1619 eene beroeping naar Leiden te hebben afgeslagen, werkzaam tot zijn dood, den 3den Dec. 1626.

Een groote roep ging van hem uit. Hij had naam om zijn ‘sneêg vernuft’ en scherp oordeel; ook was hij zeer ervaren in vreemde talen. Toen omstreeks 1600 zoowel rector als conrector der Illustre School te Dordrecht ontbraken, werd hem door den kerkeraad verlof gegeven tijdelijk het conrectoraat waar te nemen.

Bij herhaling werden hem kerkelijke functies opgedragen. In 1604 was hij Assessor der Z.-Hollandsche Synode te Woerden; in 1605 koos de Synode van dat gewest te Rotterdam hem met andere mannen van naam tot Gedeputeerde. Dit bleef hij twee jaren lang. Als zoodanig vervulde hij in den zomer van 1607 met Festus Hommius en Barentsz de opdracht Arminius te verzoeken ‘in de refutatie tegens de Wederdooperen te willen voortgaan en de specimina syns aerbeits int licht te laten uytgaen’.

In 1615 was hij een van het zestal predikanten (waartoe o.a. ook Hommius en Trigland behoorden), die in tegenwoordigheid van den Magistraat een conferentie op het stadhuis te Rotterdam hadden met Grevinchoven en enkelen andere Remonstrantschgezinde predikanten aldaar, ten einde voor de Contra-Remonstranten vrijheid van godsdienstoefening te verkrijgen. Het vijftal zittingen, daaraan in de Novembermaand gewijd, bracht de zaak, waarom het ging, niet verder. Ongetwijfeld had Dibbetz mede aandeel aan het opstellen van een *modus vivendi*, waarvan Hommius hoogstwaarschijnlijk de vader was, en die bedoelde de onderlinge verhoudingen in den kerkeraad te regelen.

Dat hij in 1618 te 's Hertogenbosch zou vertoefd hebben, om het werk der Hervorming in de Meyery te regelen, zooals o.a. Schotel (*Kerk. Dordrecht.* I, blz. 253n meedeelt) is onjuist. De vergadering in genoemde stad, waar die zaak aan de orde was en J. Dibbets'zoon, Hendrik, toen eveneens predikant te Dordrecht, tegenwoordig was, had plaats in 1648 (vgl. Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk.* II, Aant. 168, blz. 143 en W. Meindersma, *De groote kerkelijke vergadering van Den Bosch in 1648* in ‘Ned. Arch. v. Kerkgesch.’ Red. Dr. F. Pijper. N. Serie. VII (1910), blz. 132, 134). Wèl was hij in Aug. 1618 praeses van een der vergaderingen van correspondentie van Z.-Hollandsche Classes te 's-Gravenhage, maar moest vandaar wegens ‘een heftige cortse’ naar huis reizen. Ook op de Nationale Synode te Dordrecht verscheen hij in dat jaar, en wel als afgevaardigde van Utrecht; dit laatste is hieruit te verklaren dat de Dordtsche gemeente hem, na vroeger vergeefs daartoe te zijn aangezocht, in 1618 bij leening afstond aan die te Utrecht wegens gebrek aan geschikte Contra-Remonstrantsche predikanten aldaar; van 28 Juni tot 21 Aug. nam hij er den dienst waar.

Van vurig Contra-Remonstrantsche zijde intusschen vond men hem niet scherp genoeg tegen de Remonstranten. Door de Dordtsche Synode werd hij benoemd tot lid eener centrale commissie, die onder leiding van het Moderamen onderzoek zou doen naar de geschriften der Remonstranten. Ook werd hem met Damman, Trigland e.a. opgedragen de verwarde zaken in de provincie Utrecht te regelen. Ook

behoorde hij tot de commissie, benoemd voor de revisie der Acta Contracta, door Damman bewerkt.

In 1620 was hij praeses van de Z.-Hollandsche Synode te Dordrecht, waar hij de openingsrede hield over Hand. XX:28.

Bij zijn overlijden liet hij eene weduwe, Francina ten Dans en vier zonen na, van wie twee ook predikant zijn geworden.

Zijn zinspreuk, anagram van zijn naam, was: ‘Deus ii nobis is beat.’ Zijn *Album Amicorum* bevindt zich in het Britsch Museum te Londen. Zijn handschrift komt voor in het *Album Amicorum* van den Emdenschen predikant Eilshemius, bij gelegenheid van diens verblijf ter Nationale Synode te Dordrecht, en in dat van Theodorus Aerarius, die zich in 1619 als Theol. candidaat eveneens te Dordrecht ophield. Dit laatstbedoelde bevindt zich in de Kon. Bibliotheek.

Mede onder zijn naam verscheen:

Corte Antwoorde op een seker schrift Adolphi Venatoris Predicant .... onlanckx inden druck wtghegheven teghen de Dienaren des H. Evangelij binnen Dordrecht enz. [door J. Becius, B. Lydius, J. Dibbetzius e.a.]. Dit antwoord hield in *Een besonder Tractaet van de voornaemste Leer-stucken*, *over welcken ten huydigen dage 't verschil is* enz., in 1612 uitgegeven.

Verdere geschriften onder J. Dibbets' naam zijn niet bekend. Van hem bestaat (volgens van Schelven t.a.p.) een portret door H.J. Tieer. 1634. Bij Fr. Muller, *Beschr. Catal. v. 7000 Portr. v. Nederlanders* wordt het niet vermeld.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - A.A. van Schelven in ‘Nieuw Ned. Biogr. Woordenb.’ (Red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok.) III, kol. 285-287. - *Album Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 11. - Mr. J. de Wal, *Nederlanders*, *Studenten te Heidelberg* en *Nederlanders*, *Studenten te Herborn* in ‘Mededeel. ged. in de Vergad. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden, 1885-1886’, blz. 82, 162. - *Boekzaal.* Jrg. 1740a, blz. 443-445. - G. Brandt, *Hist. der Reform.* II, blz. 929; III, blz. 654, 967, 976. - Schotel, *Kerk. Dordr.* I, blz. 252-255, 531; II, blz. 759. - Dez. *De Illustre School te Dordr.*, blz. 40, 42, 47. - A. 's Gravezande, *Twee Honderd Jarige Gedacht. v.h. Eerste Syn. der Nederl. Kerken ond. h. Kruis*, blz. 198. - Soermans, *Kerk. Reg. v. Z.-Holl.*, blz. 4, 32. - Dez., *Synod. Reg. v. Z.-Holl.*, blz. 7, 8, 184, 230, 231, 236, 241. - H. v. Rhenen, *Lyste v.d. Namen der Predikanten*, *ond. de Prov. Utrecht*, blz. 32, 33. - A.W.K. Voet, vern. uitg. v.h. voorg., blz. 9. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 112, 151. - Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en Partic. Syn.* III, IV, VI (reg.) - Knuttel, *Acta der Partic. Syn. v. Z.-Holl.* I (reg.). - Dez., *Catal. v.d. Pamfletten-verzam.*, *berust. in de Kon. Bibl.* I, No. 2055. - B. Glasius, *Geschied. der Nat. Syn.*, *in 1618 en '19*, *geh. te Dordr.* II, blz. 5, 47. - P. Scheltus, *Kerk. Placaatboek* II, blz. 134. - P.J. Wijminga, *Festus Hommius* (reg.). - *Archiv der Ev. Gemeinde* te Keulen. Bd. a. 4: *Naemen der personen*, *die lidtmaeten zijn der Geref. Nederl. Gemeinte binnen Cuelen.* - *De Wapenheraut.* Jrg. 1900. III, blz. 180. - Dodt v. Flensburg, *Arch. v. Kerk. en Ned. Gesch. inzond. v. Utrecht.* III, blz. 274, 275. - Baudartius, *Memoryen.* X, blz, 46. - L.H. Wagenaar, *Van Strijd en Overwinning* (reg.). - W. Geesink, *Calvinisten in Holland*, blz. 245. - H. Brugmans, *Verslag v. een onderzoek in Engeland naar archivalia*, *belangr. voor de geschied. v. Nederl. in 1892*, *op last der Regeer. ingesteld.*

('s Grav. 1895), blz. 253, 364. - *Archief v. Kerkel. Gesch.*, *inzond. v. Ned.* verz. d. Kist en Royaards, III (1831), blz. 660; IX (1838), blz. 485. - *Kerkhistor. Arch.* (verzam. d. Kist en Moll) II, (1859), blz. 467. - *Ned. Arch. v. Kerkgesch.* (red. F. Pijper) N. Serie. VII. (1910), blz. 132, 134, 135. - H.G. Kleyn, *Bijzonderheden uit de Nederl. Kerkgesch.* V, in de 'Kerkel. Courant', 30 Nov. 1895. No. 48. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* II, kol. 368.

[Lambertus Dibbits]

Dibbits (Lambertus) werd den 20sten April 1796 te Amersfoort geboren als oudste zoon uit het huwelijk van Jan Elbert Dibbits en Hendrika Janssen van Gelkenhorst. Den 14den Januari 1813 werd hij ingeschreven als student in de Theologie aan de Utrechtsche Universiteit, waar hij het onderwijs volgde van mannen als van Heusde, Heringa e.a. In 1818 werd het door hem ingezonden antwoord op een academische prijsvraag, door de Litterarische Faculteit der Utrechtsche Universiteit met den gouden eerepenning bekroond en opgenomen in de Annales van 1817-1818. In datzelfde jaar legde hij zijn doctoraal examen af met gunstig gevolg. Tot eene promotie kwam het niet; wèl werd hij den 7den Oct. 1818 door het Prov. Kerkbestuur van Utrecht bevorderd tot proponent. In Maart 1819 volgde de beroeping naar Voorthuizen, die hij aannam. Den 11den Juli d.a.v. deed hij er intrede (met 2 Cor. V:20a), na bevestigd te zijn door Ds. P.J. Laan, predikant te Amersfoort (met Matth. XIII:52). Na verschillende beroepingen te hebben afgewezen nam hij die naar Schiedam aan, waar hij den 5den Oct. 1823 intrede deed (met 2 Cor. XII:9a), na bevestiging door zijn jongsten ambtgenoot aldaar, Ds. H. Fangman (met 1 Cor. XIII:9a); den 21sten Sept. had hij afscheid genomen te Voorthuizen (met Rom. VIII:38, 39). Zijn derde en laatste gemeente was Utrecht, waar hij den 7den Nov. 1830 bevestigd werd door Dr. H.E. Vinke, later hoogleeraar, toen nog predikant aldaar (met Jes. XL:1); Woensdag d.a.v. 10 Nov. hield hij zijn intreerede over 1 Cor. III:5-7; den 31sten October had hij afscheid gepredikt te Schiedam over Openb. XIV:6m.

Hij overleed te Utrecht als dienstdoend predikant, hoewel door ingewandslijden al een paar jaar ondermijnd, toch nog onverwachts in den slaap den 1en Juni 1855.

Zijn preekmethode was populair. 'Hij was afkeerig van al wat naar pralerij of gemaaktheid zweemde'. Hieraan is het wel, licht toe te schrijven, dat hij niet altijd zijn uitspraak en voordracht beheerschte. Vooral daarom volgden velen zijne prediking niet. Toch had deze zooveel goeds, dat Prof. Heringa, in wiens school Dibbits gevormd was, en die evenals Pareau merkbaren invloed op hem had gehad, den studenten in de Godgeleerdheid eens den raad gaf, om wilden ze goed en degelijk leeren prediken, Dibbits te gaan hooren. Meer dan één kerkelijke functie werd hem opgedragen; hij was lid van het Classicaal Bestuur, trad als secundus meermalen op inplaats van den secretaris van het Prov. Kerkbestuur van Utrecht; voorts nam hij in 1852 en '53 deel aan de werkzaamheden der Synodale Commissie, ook toen deze den bekenden herderlijken brief opstelde om te waarschuwen tegen overdrijving der Aprilbeweging. Voorts was hij volijverig bestuurder van het Ned. Zendelinggenootschap, lid van het Prov. Utrechtsch en van het Prov. N. Brabantsch Genootschap; meermalen voorzitter der Utrechtsche afdeeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Hij bezat een uitgebreide kennis niet alleen op het gebied der Theologie, maar

ook op dat van andere wetenschappen. Ook zijn geestigheid, scherpzinnigheid en zeldzame administratieve talenten trokken de aandacht. Den 15den Juni 1831 huwde hij met Adriana Jacoba Suzanna Kaas, van Rotterdam.

Zijne geschriften zijn:

Responsio ad quaest. literariam: Instituatur Hebraicae et Graecae Poëseos comparatio, *ut*, *qualis utrique fuerit indoles et vis propria*, *adductis exemplis*, *definiatur.* Traj. ad. Rhen. 1819. 8°.
Redevoering over de zaak der voor hunne vrijheid strijdende Grieken, *onze belangstelling en deelneming waardig*, bij gelegenheid v.e. muzijkaal Concert, ten hunnen voordeele geh., uitgespr. te Schiedam. Schied. 1826. 8°.
Leve de Koning! Godsdienstoefening geh. in de Herv. Kerk te Utrecht in de Garnizoensbeurt 18 Sept. 1853 na het heugelijke bezoek des Konings. Utr. 1853. 8°. (Hierin zijn portret in steendruk v.P.v.d. Weyer.)
Acht Nagelaten Leerredenen, Utr. 1855. 8°. (Inleid. woord van A. Francken, pred. te Utrecht, met portret.)

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Album Stud. Acad. Rh. - Traj.*, kol. 211. - *Boekzaal.* Jrg. 1818b, blz. 526; 1819a, blz. 471, 694; 1819b, blz. 92, 93; 1823a, blz. 723; 1823b, blz. 506, 507; 1830b, blz. 99, 624, 632, 633; 1855a, blz. 676, 677. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 159; jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 156; jrg. 1910, Bijl. S, blz. 167. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. v. Ned. Lett. te Leiden.* I. 983; II. 597. - R.v.d. Meulen, *Brinkman's Catal. der Boeken* enz. (1850-1882), blz. 293. - *Biblioth. Theol. et Philos.* (Lugd. Bat. Burgersd. & Nierm. 1900), n°. 3730. - *Archief van Kerk. Gesch.*, *inzond. v. Ned.* (verzam. d. Kist en Royaards). IV, blz. 307.

[Livius Lambertus Dibbits]

Dibbits (Livius Lambertus) werd geboren te Utrecht den 15den Maart 1843, als een der zoons van Lambertus Dibbits (zie hiervóór). Hij werd ingeschreven als student in de Theologie aan de Utrechtsche Universiteit den 11 Aug. 1860, na na vooraf het gymnasium in zijn geboortestad te hebben bezocht. Door het Prov. Kerkbestuur van Overijssel tot de Evangeliebediening toegelaten, aanvaardde hij deze den 20sten October 1867 te Oosterwijk (cl. Gouda) (met 1 Joh. V:4b), na bevestigd te zijn door Ds. J.F. van Hoogstraten, predikant te Utrecht (met 1 Cor. XVI:10b); aan de handoplegging werd deelgenomen door Ds. J.C. Diehl van Leerdam (wiens levensbeschrijving hierna volgt).

Tot 29 Maart 1869 nam hij zijn dienstwerk geregeld waar; den 25sten April betrad hij voor het laatst den kansel. Na een slepende ziekte, waarvoor hij genezing had gezocht te Soden en in de atmospheer eener runderstal in Utrecht, overleed deze veelbelovende bescheiden theoloog, die de ‘Evangelische’ richting was toegedaan, den 28sten Januari 1870.

Als voorganger werd hij geroemd, om zijn grooten ijver, waardoor hij zich blootstelde aan vermoeienis en koude, die zijn kwaal verergerden.

Een zijner broeders was **J.E. Dibbits,** die in Maart 1863 aan de Utrechtsche Universiteit den doctoralen graad in de Theologie behaalde met een proefschrift over *Herder als Theoloog*, *inzonderheid als Verklaarder van den Bijbel*, doch die

daarna tot andere studie overging. (*Album Stud. Acad. Rh. - Traj.*, kol. 394, 477, 491).

Van L.L. Dibbits verschenen een paar artikelen in 'Geloof en Vrijheid':

Een moeielijke quaestie opgelost (naar aanl. v. Diehl, *15 Nisan ook volgens Joh.* enz.) Jrg. 1869, blz. 114-130.

Een Seminārie voor inlandsche Evangelisten. Jrg. 1870, blz. 521-551. (Een pleidooi voor de stichting eener zoodanige kweekschool op Java).

Litteratuur: v.d. Aa, a.w. (Bijvoegs.) i.v. - *Album Stud. Acad. Rh. - Traj.*, kol. 434. - *Geloof en Vrijheid*, Jrg. 1870, blz. 552-554. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede.* Jrg. 1870, blz. 319. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 144.

[Johan Carel Diehl Fred. Zn.]

Diehl Fred. Zn. (Johan Carel) geboren in December 1815 te Tiel, werd den 3den Aug. 1832 ingeschreven als student in de Theologie aan de Universiteit te Utrecht. In Mei 1838 door het Prov. Kerkbestuur van Gelderland toegelaten tot de Evangeliebediening, deed hij den 19den Juni 1842 zijn intrede in zijne eerste gemeente te Lichtenvoorde (met 1 Cor. II:1) na bevestigd te zijn door zijn schoonvader Ds. Z.Th. de Jongh van Arkel, predikant te Opheusden (met Filipp. II:29). Vandaar vertrok hij naar Leerdam, waar hij den 9den Sept. 1855 bevestigd werd door zijn ambtgenoot aldaar U.J.W. Roldanus (met 2 Tim. IV:2) en intrede deed (met Hebr. XIII:8); den 26sten Aug. tevoren had hij afscheid gepredikt te Lichtenvoorde met 2 Cor. XIII:13) en bleef te Leerdam werkzaam tot zijn emeritaat, ingaande 1 Oct. 1883. Hij herdacht er den 23ste Juni 1867 zijn 25-jarige bediening met een rede over Luc. XIII:24a. Hij overleed den 22sten November 1886.

Onderscheiden bijdragen van zijn hand werden geplaatst in *De Tijdspiegel*, de *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie*, *Geloof en Vrijheid*, *Leerredenen tot bevordering v. Evangelische kennis en christelijk leven.* Hij bediende zich soms van den pseudoniem Johan van Beveland. Hij was de 'Evangelische' richting toegedaan. In zijn studie over *15 Nisan* enz. onderwierp hij de Joodsche Paaschviering aan een hernieuwd onderzoek, waarbij hij tot het resultaat kwam dat de 14de Nisan, waarop het Paaschlam geslacht werd, de eerste dag der ongezuurde brooden en tevens de groote feestsabbat was, terwijl daarop nog slechts 6 andere dagen van ongezuurde brooden volgden, zoodat het feest niet alleen in naam, maar ook inderdaad 7 dagen duurde, waarvan de 20sten Nisan alzoo de laatste was. In verband hiermee was zijn antwoord ontkennend op de vraag of de 14de Nisan als sterfdag overeenkomt met den inhoud der lijdensgeschiedenis, zooals zij door het vierde Evangelie wordt verhaald. De vroeg ontslapen L.L. Dibbits (zie hiervóór) noemt ondanks enkele bezwaren Diehls studie 'bijzonder wel geslaagd' en verklaart: 'Hij heeft de theologische wetenschap een grooten stap verder gebracht'. Dezelfde studie vond evenwel scherpe critiek bij Prof. Dr. A. Kuenen (*Theol. Tijdschr.* Jrg. 1869, blz. 267-286). Diehl had behalve een zoon, Cornelis, die predikant is geworden, nog een anderen bekenden zoon Dr. Zegerus Theodorus D., overl. als Directeur der R.H.B.-school te Alkmaar den 13den Oct. 1907.

Afzonderlijk verscheen van zijn hand:

15 Nisan, *ook volgens Johannes de sterfdag van Jezus of proeve ter oplossing van het hoofdbezwaar tegen de echtheid van het vierde evangelie.* Tiel. 1868. gr. 8°.

Jezus Christus meer dan mensch, *meer dan eene natuurlijke verschijning. Uit histor. bronnen*, *die door alle partijen voor echt erkend worden*, *aangetoond.* Tiel. 1868. gr. 8°. (Een gunstige recensie over dit geschrift door Dr. B.A. Lasonder in 'Geloof en Vrijheid'. Jrg. 1871, blz. 261-278.)

Godsdienst van Jezus of geloof in Christus naar Paulus. Tiel, 1876. post 8°.

Tien dagen in het Schwarzwald en in de Zwitsersche Alpen, *of in korten tijd en met weinig kosten het schoonste in beide bezocht.* (M. pl. der Taminakloof). Amst. 1878. post. 8°.

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Rh.-Traj.*, kol. 295. - *Boekzaal.* Jrg. 1838a, blz. 615; jrg. 1842a, blz. 86; b, blz. 85, 86; jrg. 1855a, blz. 667, 671; b, blz. 327, 328, 334, 335. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede.* Jrg. 1867, blz. 546; jrg. 1887, blz. 110. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 140; jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 130. - R.v.d. Meulen, *Brinkman's Catal. der Boeken* enz. (1850-1882), blz. 296.

[Cornelius à Diemerbroeck Janszoon]

Diemerbroeck Janszoon (Cornelius à), geboren te Rhenen in 1602, werd den 23sten Dec. 1624 ingeschreven als student in de Theologie aan de Leidsche Academie. Nadat hij reeds eenigen tijd als proponent de gemeente van Rhenen bediend had, werd hij in 1629 tot haar predikant beroepen en den 21sten Juni van dat jaar als zoodanig bevestigd. Hij bleef er tot zijn dood, den 27sten Januari 1664. Als correspondent van Utrecht was hij tegenwoordig op de Z.-Hollandsche Synode te 's Gravenhage (7-25 Juli 1654). Hij gaf in 1656 uit een vertaling in 't Engelsch van de commentaren van A. Hildersham over Psalm XXI, welke hij opdroeg aan de Staten, waarvoor hij door deze begiftigd werd met *f* 150.

Ook verscheen van hem een vertaling van N. Rogers, *De waare*, *bekeerde Zondaer.* Utr. 1659.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. (die alleen zijn geschriften vermeldt.) - *Album Stud. Acad.-Lugd. Bat.*, kol. 182. - H.v. Rhenen, *Lyste v.d. Namen der Pred... ond. de Prov. Utrecht*, blz. 155. - A.W.K. Voet, nieuwe uitg. v.h. vor., blz. 82. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1910, Bijl. S, blz. 164. - Knuttel, *Acta der Partic. Syn. v. Z.-Holl.* (1621-1700), III (reg.). - Dodt van Flensburg, *Arch. v. Kerk. en Wer. Gesch.*, *inz. v. Utr.* III, blz. 314. - v. Abkoude, *Naamreg. v. Ned. Boeken.* Dl. I, St. I, blz. 89; St. III, blz. 57 (vgl. st. II, blz. 311).

[Abraham Diemont]

Diemont (**Abraham**) werd geboren te Groningen den 14den November 1819. Hij was de zoon van Jan Jacob Diemont, Kapitein der Infanterie, en van Maria Dina Johanna Wagner, wier vader als Majoor van het regiment Zwitsers n°. 20 naar Holland was gekomen. Hij studeerde aan de Universiteit zijner geboortestad en werd er bevorderd tot Theologiae Doctor den 26sten Juni 1844 na verdediging van een proefschrift, getiteld *Specimen Theologicum inaugurale*, *exhibens disquisitionem de Ecclesia Christiana e Christi mente*, waarin hij het denkbeeld: *Jezus de Stichter der*

Kerk poogde te verdedigen, Proponent geworden bij de Waalsche Commissie in 1844, diende hij als predikant eerst de Ned. Herv. Gemeente te Langerak bez. de Lek (van welke gemeente Dr. A.J. Diemont, pred. te Ameide en Tienhoven consulent was, en

het recht van collatie berustte bij den Ambachtsheer Mr. W.L. Diemont). Hij deed aldaar intrede (met 1 Cor. II:1, 2), na bevestigd te zijn door den consulent (met 1 Cor. I:23-25). Vandaar vertrok hij naar Leeuwarden, waar hij den 13den Mei 1849 zijn dienstwerk bij de Waalsche gemeente aanvaardde (wederom met 1 Cor. II:1, 2), na bevestiging door Ds. P.H.O. Deeleman, predikant te Zwolle (met 1 Cor. IV:1, 2); afscheid te Langerak bez. de Lek den 29sten April (met Hand. XX:28-32). Hij bleef in zijn tweede gemeente werkzaam tot hij den 16den Juni 1867 afscheid van haar nam (met 1 Cor. XIII:8); den 3den Juni had hij bij den kerkeraad zijn ontslag ingediend zonder opgaaf van redenen, vermoedelijk omdat de toestand hem onhoudbaar leek. De gemeente, die thans opgehouden heeft te bestaan, leidde toen reeds een kwijnend leven; ofschoon de meest notabele familiën tot haar bleven behooren, en ook de toenmalige Commissaris des Konings van Panhuys zich als lid liet inschrijven, slonk zij gedurig in ledental. In den tijd van Diemonts bediening in haar midden viel het bezoek van Koning Willem III aan Leeuwarden, waarbij de commissie van begroeting uit den Waalschen kerkeraad, door Z.M. vriendelijk werd toegesproken.

Diemont overleed als emeritus te Arnhem den 2den October 1884.

Hij was leerling van de Groninger School en bleef ook later aanhanger harer beginselen.

Den 23sten Mei 1859 huwde hij te Middelburg met Catharina Jacoba van den Broecke (geb. ald. 12 Mei 1824; overl. te Arnhem 11 Nov. 1887, dochter van Abraham v.d. Br. en Maria Jacoba Diemont). Uit dit huwelijk werden vijf kinderen geboren.

Behalve zijn reeds genoemd acad. proefschrift zag van hem het licht:

De zedelijke grootheid van onzen tijd. Leeuw. 1870. gr. 8°.

Partij-kiezen op godsdienstig gebied. Arnh. 1872. rog. 8°. In ‘Geloof en Vrijheid’ 5de jrg. (1871), blz. 60-102 komt van hem voor:
Peinzensrust, *als tegenhanger voor de Genestets* ‘*Peinzensmoede*’. *Met een toelichtend Voorschrift.*

Litteratuur: Boekzaal. Jrg. 1846b, blz. 90, 91, 372, 373; jrg. 1849a, blz. 568, 569. - *Stemmen v. Waarh. en Vr.* Jrg. 1867, blz. 475. - *Alg. Ned. Familieblad.* VIIIste Jrg. (1891), blz. 104, 105. - *Bulletin de la Comm. pour l'Hist. des Egl. Wall.* 2me série, T. II (1899), p. 126, 128. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 129. - Chr. Sepp, *Proeve eener Pragmat. Gesch. der Theol. in Ned.* (1787-1858), blz. 149. - Dez., *Biblioth. v. Nederl. Kerkgeschiedschr.*, blz. 12. - R.v.d. Meulen, *Brinkman's Catal. der boeken gedur. de jaren 1850-1882*, blz. 296. - *Bibl. Theol. et Philos.* (Lugd. Bat. Burgersd. & Nierm. 1900), N°. 3744. - *Catal. v.d. Bibl. der Rem.-Geref. Gem. te Rotterdam.* ('s-Grav. 1893), blz. 191.

[Coenraad van Diepenbroek]

Diepenbroek (Coenraad van) was aan het einde der 17de en in het begin der 18de eeuw leeraar bij de Doopsgezinden te Haarlem. Hij is bekend als een sterk op den voorgrond tredend aanhanger der Collegianten, onder wie hij zich in 1694 en volgende jaren liet hooren. Toen er in hun kring een scheuring ontstond tusschen de volgelingen

van Bredenburg en Lemmerman, betreurde hij dit niet slechts, maar het was ook aan hem te danken dat, na den dood der hoofdpersonen uit bedoelden twist, de hereeniging tot stand kwam. De middelen, door hem daartoe aangewend,

in 't bijzonder een vergadering den 6den Nov. 1699, die leidde tot het opstellen van eenige vereenigings-artikelen, misten het doel niet. Den 30sten Mei 1700 zette van Diepenbroek het zegel op deze verbroedering door een (hieronder vermelde) redevoering. In de voorrede verklaart hij ‘dat bij de Collegianten dat geloof geheel onbekend was, dat iemand tot een Roomsche, Luthersche, Gereformeerde, Remonstrant, Collegiant of Doopsgezinde maakt.’ In dezelfde voorrede verklaart hij ook geen Papisten te willen uitsluiten van het Avondmaal. Een en ander getuigt wel van het standpunt, dat hij innam.

Op Hemelvaartsdag 1703 kwam hij met leerrede (in druk verschenen) de nieuwe vergaderplaats der Doopsgezinden te Krommenie inwijden, nadat in het vorige jaar het oude bedehuis door een geweldigen brand was vernield. Bedoelde rede doet v. Diepenbroek kennen als een ernstig, onopgesmukt, populair en tevens degelijk prediker. Dat hij leeraar bij de Doopsgezinden te Krommenie zou zijn geweest, wordt ten onrechte beweerd door v.d. Aa, (t.a.p.); hun gemeente werd tot 1821 bediend door ongestudeerde oudsten.

Van van Diepenbroek zag het licht:

Redenvoering over de hereniging der twee vergaderingen tot Rijnsburg. 30 Mey 1700. Door C.v.D. Haerlem. (1700).

Predikaatsie in de nieuwgebouwde vergaderplaats te Krommenie 17 Mei 1703. Amst. 1703.

Reden-voering op de Dank-dag over de Vreede van den Staat, *met den Koning van Vrankrijk*, *gesloten den 11 van Grasmaand*, *en plegtelijk gevierd op den 14 dag van Wiede-maand des Jaars 1713 in Haarlem.* Haarl. 4°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - J.C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten* (Uitg. v. Teyler's Godgel. Genootsch.), blz. 186 v., 262 v., 270, 335, 343 v.v., 402. - [E.v. Nijmegen], *Historie der Rijnsburgsche Vergadering* (door *Vrijheits Vriendt*), (Rott. 1775), blz. 175, 178, v. - Jac. Honig Jsz. Jr., *Geschied. der Zaanlanden.* II, blz. 171. - [M. Schagen], *Naamlyst der Doopsgez. Schrijveren en Schriften* (MDXXXIX-MDCCXLV) (Amst. 1745), blz. 29. - *Catalogus v.d. Bibl. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.* II, blz. 92, 142, 272. - Fred. Muller, *Biblioth. v. Nederl. Pamfletten.* (Uitgeg. d. P.A. Tiele), No. 9556. - J.I. van Doorninck, *Biblioth. v. Nederl. Anonymen en Pseudonymen*, N°. 3829.

[Teunis Hermanus Marinus Dieperink]

Dieperink (Teunis Hermanus Marinus) was de zoon van Abraham Dieperink, predikant te Hoornaar (1791), Bunschoten (1808), Midwoud (1818), overl. 1834. Geboren te Hoornaar in 1806, werd hij den 22sten Sept. 1823 ingeschreven als student in de Theologie aan de Academie te Leiden. In Aug. 1828 proponent geworden bij het Prov. Kerkbestuur v.N.-Holland aanvaardde hij den 2den Nov. d.a.v. het predikambt te Ransdorp en Schellingwoude (met Ef. II:17), na bevestigd te zijn door zijn vader (met 2 Tim. IV:5b).

Te Ransdorp wijdde hij den 6den Oct. 1833 het vernieuwde kerkgebouw in met een leerrede over 2 Kron. XXIV:13b, 14b.

Den 29sten Nov. 1835 hield hij een inwijdingsrede over Ezra VI:16 bij het in gebruik nemen der herstelde kerk te Schellingwoude.

Hij overleed den 9den Dec. 1841, na aanvankelijk van een krankheid hersteld

te zijn, aan een zenuwzinkingziekte, nalatende eene weduwe met vier kinderen. Den 19den d.a.v. hield de consulent, D. Broedelet Dzn., pred. te Durgerdam een lijkrede op den ontslapene (tekst: Ps. XCVII:2a).

Van zijne hand werden verschillende bijdragen geplaatst in de *Boekzaal*: Jrg. 1834b, blz. 193-209: *Iets over het Huwelijk.* Jrg. 1836a, blz. 344-361, 470-489: *Gesprek over de Evang. Gezangen*, waarin hij een pleidooi voert voor de Gezangen als conform Schrift en Belijdenis. Jrg. 1837a, blz. 331-346: *De Twee Wegen* (een gedicht). Jrg. 1839b, blz. 49-66; *De Uitbreiding v.h. Evangelie onder de Heidenen, een pligt der Christenen.* In den jrg. 1842a, blz. 182-192 werd nog na zijn verscheiden een repliek van zijn hand geplaatst tegen een artikel in de *Boekzaal* v. Oct. 1841 getiteld: *Iets over de nadeelige uitwerking v.h. lange preeken;* Dieperinks repliek droeg tot opschrift: *Gebrek aan opkomst in de kerken geenszins een gevolg van het lang preeken.*

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 1262. - *Boekzaal.* Jrg. 1828, blz. 239, 244, 701; jrg. 1833 b, blz. 316, 317; jrg. 1835 b, blz. 806, 807; jrg. 1841 b, blz. 810; jrg. 1842 a, blz. 97-99. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 140.

[Johannes Dierkens]

Dierkens (Dirkenus, Dyrkenus of Dierkenus, Dirkinus of Dyrkinus), (Johannes) vermoedelijk een Nederlander, werd op een daartoe in 1558 door den kerkeraad van Aken gedaan verzoek om een leeraar, door den kerkeraad van Emden daarheen gezonden, en nam er eenigen tijd den dienst waar. In genoemd jaar werd hij eveneens door den kerkeraad van Emden afgevaardigd naar de gemeente te Antwerpen met een begeleidend schrijven om een in haar midden ontstaan geschil bij te leggen.

Uit een brief van P. Datheen, gedateerd den 21sten Mei 1557 uit Frankfort a.d. Main en gericht aan den Emdenschen kerkeraad blijkt dat te voren de aandacht op hem, een man van ‘excellente gaven’, was gevallen voor het leeraarsambt te Frankfort; de onderhandeling daartoe had echter om verschillende redenen geen resultaat gehad. Toen in 1560 deputaten van de gemeenten in W. Friesland en Groningerland te Emden den wensch kenbaar maakten naar een Dienaar des Woords, zond de Kerkeraad hem Dierkens toe, om haar gedurende den eerstvolgenden winter te dienen.

Hij behoorde tot degenen, aan wie Utenhove het verzoek richtte hem hunne aanteekeningen en opmerkingen te doen toekomen naar aanleiding zijner vertaling van het N. Testament. In hoevèr hij aan die opdracht voldaan heeft is onbekend.

De synode te Brugge van den 4den November 1759 droeg aan Johannes Dierkinus de overzetting op een commentaar van Gualterius in *Matthaeum.* De vraag rijst of dit dezelfde is geweest als de hier vermelde, en dezelfde ook als de predikant van Caprijke in Vlaanderen. H.Q. Janssen (t.a.p. hieronder) deelt mede dat deze een landbouwer was.

Litteratuur: E. Meiners, *Oostvrieschlandts Kerkel. Geschiedenisse.* I, blz. 376, 379, 380, 383, 396. - A. 's Gravezande, *Twee Honderd Jarige Gedachtenis v.h. Eerste Synode der Nederl. Kerken ond. het Kruis*, blz. 196. - H.H. Brucherus,

Geschied. v.d. Opkomst der Kerkherv. in de Prov. Groningen tot aan het jaar 1594, blz. 130. - J.A. von Recklinghausen, *Reformationsgesch. der Länder Jülich*, *Berg*, *Cleve* u.s.w. I., S. 258, 259. - F. Pijper, *Jan Utenhove. Zijn leven en werken*, blz. 136, XVI, XXX. - J. Reitsma, *Honderd Jaren uit de Geschied. der Hervorming en der Herv. Kerk in Friesland*, blz. 113. - H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming in Vlaanderen.* I, blz. 162. - Chr. Sepp, *Uit het Predikanten leven van vroeg. tijden*, blz. 66. - *Bibliotheca Hist.-Philol.-Theologica.* Cl. V, Fasc. IV. Bremae MDCCXXI, p. 710 sqq.

[Johannes van Diermen]

Diermen (**Johannes van**) geboren te Wageningen in 1738, werd den 14den Sept. 1756 ingeschreven aan de Harderwijksche Academie als student, en tot proponent bevorderd bij de Classis van Amsterdam den 19den Juli 1762. Den 30en Sept. 1762 beroepen te Otterloo (toentertijd was hij woonachtig te Putten), werd hij aldaar Zaterdag den 1sten Januari 1763 bevestigd door zijn oom Henr. Engelberts, predikant te Wageningen (met Jes. XXX:20), waarna hij den volgenden dag intrede hield (met Col. I:28). Den 4den Aug. 1765 nam hij afscheid van haar (met Deut. XXX:19) om den 25sten d.a.v. intrede te doen te Domburg (met Matth. XI:12) na bevestiging dienzelfden dag door Ds. Jac. Schelvisvanger, predikant te Serooskerke (met Hand. XXVI:17b, 18). Vandaar vertrok hij naar Elburg, waar hij den 3den Mei 1767 bevestigd werd door Ds. Jac. van de Poll, predikant aldaar (met Jes. XLV:8) en zijn intrede deed (met 1 Cor. II:2).

In de Synode van Gelderland en het Graafschap Zutphen, den 18den Aug. 1799 geopend, fungeerde hij als scriba.

In 1788 werd hij met zijn ambtgenoot Heyn ter dood veroordeeld omdat beide in hunne prediking hadden uiting gegeven aan hunne staatkundige gevoelens, maar op hun verzoek om gratie werd hun vonnis veranderd in levenslange ballingschap, op bedreiging des doods. Tengevolge van de verandering der regeering in 1795 werd hij in zijn ambt hersteld, maar kreeg op zijn verzoek in datzelfde jaar zijn emeritaat, waarna hij zich te Amsterdam vestigde. Aldaar overleed hij aan verval van krachten den 14den Febr. 1807. Hij was gehuwd met Catharina Ilzabetha Rokket.

Geschriften zijn van hem niet bekend.

Litteratuur: D.G. van Epen, *Album Stud. Acad. Gelro-Zutph.* p. 112 b. - *Boekzaal.* Jrg. 1762 b, blz. 102, 506, 507; jrg. 1763 a, blz. 111, 112; jrg. 1765 b, blz. 105, 239, 399; jrg. 1767 a, blz. 324, 560, 577; jrg. 1779 b, blz. 356, 357; jrg. 1796 b, blz. 214; jrg. 1807 a, blz. 289, 290. - *Vaderl. Historie* (*ten verv. op Wagenaars Vaderl. Hist.)* XXI, blz. 215. - Mr. C.L. Vitringa, *Gedenkschrift.* I, blz. 258, 260.

[Johannes van Diesbach]

Diesbach (**Johannes van),** geboren te 's Gravenhage den 12den Januari 1715, als zoon van Nicolaas v.D., koopman aldaar (geb. te Bern in Zwitserland), was godsdienstonderwijzer in zijn geboortestad, waar hij ook den 15den Aug. 1793 overleed, nalatende een weduwe en acht kinderen. In een uitgebreide ms. genealogie der familie Callenfels (met een van wier leden zijne moeder Ida van Sail hertrouwde)

wordt hij vermeld als ‘zeer geoefend in Theologie’.[1] Van hem verschenen dan ook ettelijke geschriften in druk:

De minste de meeste in het Koninkrijk der hemelen. 's Grav. 1769. 8°.
Het heilig leven en zalig afsterven van Johannes Wassenaar. 's Grav. 1769. 8°.
Een wandelaar naar den Hemel. 's Grav. 1770. 8°.
De gansche naam der allerhoogste Goedheid op de beste wijze verheerlykt in de schepping en schikking der redelijke wezens. 's Grav. 1773.
De onderscheidenheid der trappen in den staat der heerlijkheid verklaard en betoogd. Amst. 1791. gr. 8°.

Litteratuur: Arrenberg - v. Abkoude, *Naemregister v. Nederd. Boeken* (2de dr.), blz. 144. - *Alphab. Naamlijst v. Boeken* (1793-1832) *in N. Nederl.* (ten verv. op het voorg.) ('s Grav. en Amst. 1835), blz. 135.

[Cornelis Waelravens van Diest]

Diest (**Cornelis Waelravens van),** ook wel genoemd **Cornelius Walraven,** afkomstig van Aalst in Vlaanderen, was eerst predikant te Armentières. Omstreeks 1566 moet hij ook werkzaam zijn geweest te Lhomme, gelegen aan den weg van Armentières naar Rijssel. Vroeger zou hij het beroep van hoefsmid hebben uitgeoefend. In de vervolging werd hij bijgenaamd du Four. Toen op het voorbeeld van Antwerpen de openbare evangelieprediking ook door de inwoners van 's Hertogenbosch werd ingevoerd, was hij de eerste, die daarbij den 21sten Juli 1566 voorging. Deze eerste hagepreek werd gehouden op drie kwartier afstand van de stad op den ‘hoogen Camp’, een weide onder Engelen, voor een gehoor van omtrent 4000 menschen, ook van Gorcum, Zalt-Bommel, Heusden en andere plaatsen. Daarna werd geregeld op Zondagen en Roomsche feestdagen gepredikt. Van Diest was toen gehuisvest door een pastoor te Hedel, ‘die het pausdom meer dan een jaar vroeger met preeken te keer had gegaan’, onder groote belangstelling van velen uit den Bosch, die in schuiten er heen trokken om hem te hooren. Daar ontmoette van Diest zeker ook den ketterschen kapelaan van Bommel Jan van Venray.

Wanneer van Diest in den omtrek der stad had gepredikt, werd hij onder gewapend geleide van zes of zeven burgers in een schuit naar Hedel teruggebracht. Pogingen van den hoogeschout van den Bosch om zijn prediking tegentegaan, faalden, daar de stadsregeering daaromtrent niet eenstemmig was. Zondag 11 Augustus preekte hij dichter bij de stad, te Deuteren ‘op een camp genoemd den Bickelcamp’. Na afloop van den dienst werd hij door gewapende lieden door de St. Janspoort den Bosch binnengevoerd, en onder grooten toeloop gebracht naar den Vughterdijk, waar hij logeerde ‘ten huyze Diericx van Tiel, staende dien bij de Vuchterpoorte’.

1) Deze mededeeling, gelijk menige andere, inzonderheid van genealogischen aard, danken wij aan den Heer W.M.C. Regt te Oudshoorn (Z.H.), die zich immer bereid toonde uit zijn bijzonder rijken schat van historische gegevens betreffende predikanten en hun geslacht, inlichtingen te verstrekken, waarvoor hier hartelijk dank wordt betuigd.

Den 24sten Augustus na den beeldenstorm op de beide vorige dagen kwam het zelfs zoover, dat van Diest door de burgers, wier verzoek om eenige vergaderplaatsen in de stad niet was ingewilligd, tusschen een haag van pieken en roeren

in de St. Janskerk op den preekstoel werd gebracht. Hij predikte bij die gelegenheid tegen de Roomsche Mis, die hij vergeleek bij ‘een apen- of guchelspel ende by eenen quaksalver, die salve te coope heeft voor alle gebreken’.

Zondag 25 Augustus preekte hij er weer in dezelfde kerk, die echter den 11en September opnieuw in bezit der Roomschen was. Intusschen traden in meer stadskerken predikanten op.

Den 11den April 1567 had een algemeene uittocht uit den Bosch plaats. Met den edelman Antoni van Bombergen, die korten tijd met het bevelhebberschap over de stad was bekleed, maar wiens toestand onhoudbaar was geworden, weken o.a. ook de predikanten uit.

Verdere levensbijzonderheden van van Diest zijn onbekend; alleen kan nog vermeld worden dat hij de derde onderteekenaar (onder P. Datheen en Herm. Moded) is geweest van de Weselsche artikelen (3 November 1568).

Litteratuur: Jac. v. Oudenhoven, *Silva-Ducis Aucta & Renata*, *of Een Nieuwe ende gantsch vermeerd. Beschrijvinge v.d. Stadt v. 's Hertogen-Bossche* ('s Hert. 1670), blz. 135-137. - J.H.v. Heurn, *Hist. der Stad en Meyerye v. 's Hertogenbosch*, II, blz. 22, 25. - W. te Water, *Tweede Eeuw-getijde v.d. Geloofsbelijd. der Geref. kerken v. Nederl.*, blz. 36, 37. - G. Brandt, *Hist. der Reformatie.* I, blz. 314, 352. - Prosper Cuypers v. Velthoven, *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIe siécle dans le Brab. Septentr. Bois-le-Duc* (1566-1570). T. I, p. 22 Suiv., 302, 322, 325, 394, 459, 464, 465, 488. - J.C.A. Hezenmans, *De St. Janskerk te 's Hertogenbosch en hare geschiedenis*, blz. 204, 213. - J.M. Assink Calkoen, *De openbare prediking der Hervormden in het jaar 1566* (in ‘Kalender voor de Protestanten in Nederl.’ ond. leid. v. Prof. W. Moll). Derde jrg. (1858), blz. 118, 119. - J.G.R. Acquoy, *Jan v. Venray*, (*Johannes Ceporinus*) *en de wording en vestiging der Herv. gem. te Zalt-Bommel*, blz. 13. - H.Q. Janssen, *De kerkherv. in Vlaanderen.* I, blz. 82, 284. - L.J.F. Janssen, *De Ned. Herv.... te Wesel* (in ‘Archief v. Kerk. Gesch., inzond, v. Nederl.’, verzam. d. Kist en Royaards), V (1834), blz. 343, 457. - W. Meindersma, art. in ‘N. Biogr. Woordenb.’ (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok). I, kol. 716. - Dez., *De Geref. Gem. te 's Hertogenb.* (1629-1635), blz. 2, 11. - Dez., *De Reformat. Beweging der XVIe eeuw te 's Hertogenbosch* (in ‘Ned. Arch. v. Kerkgesch.’ red. Prof. Dr. Pijper. VII (1910), blz. 380 v.v. - *Verhaal der Beeldstorm te 's Hertogenb. in 1566* (naar het handschr. v. Prof. M.W.C. Ackersdyck in ‘Kronyk v.h. Hist. Genootsch. te Utr.’ Jrg. XIII (1857), blz. 286, 289. - C. Sepp, *Uit het Predikantenleven v. vroeg. tijden*, blz. 62. - A.C. Duker, *Gisb. Voetrus.* I, blz. 155. - H. de Jongh Azn., *Naemlijst der Pred. in de gemeenten ond. de IX Classen v.h. Geld. Syn. zed. de Herv.* blz. 176.

[Henricus à Diest]

Diest (**Henricus à of van)** werd den 19den December 1595 geboren te Altona (graafschap Marck) als zoon van Simon van Diest, Tresorier en Baljuw aldaar en Anna van der Beke (of von der Beeck). Na voorbereidend onderwijs te hebben genoten te Dortmund en te Siegen, studeerde hij aan de Academie te Herborn; daarna te Basel, om er o.a.J. Buxtorf Sr. te hooren. Hij zette zijne studiën voort te Heidelberg, waar hij werd ingeschreven den 5den November 1617 (dit jaartal

bij Toepke vermeld lijkt aannemelijker dan het door Mr. de Wal t.a.p. aangegevene 1620). Zelf schrijft hij aan J. Revius, dat hij te Heidelberg studeerde ‘sub Baumbachio ac clarissimis theologis Pareo, Sculteto, Altingio’. Daar de beide laatstgenoemden de stad verlieten om de Nationale Synode te Dordrecht bij te wonen, en de Paltz het tooneel was van oorlog, keerde van Diest weder naar Basel, waar hij den 11den Sept. 1621 den graad behaalde van Doctor in de Theologie ‘applaudente facultate theologica Heidelbergensi’. Intusschen werd hij tot tweemaal toe benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de Theologie krachtens gebruik om meergevorderden studenten in den zomer het geven van colleges op te dragen.

Gaarne zou hij zich na zijne promotie in zijn vaderland gevestigd hebben, maar hij zag het, zooals hij zelf dit uitdrukt, ‘door oorlogsvlammen verteerd’. Daarom toog hij naar Leiden, waar hij zich den 12den September 1623 in het *Album Studiosorum* liet inschrijven, en met toestemming der Professoren privaatlessen gaf aan studenten.

Van 1624 tot 1627 was hij daarop predikant te Emmerik. Den 24sten Aug. werd hij aangesteld tot hoogleeraar in de Godgeleerdheid en de Gewijde Taal aan de Veluwsche Kwartierschool te Harderwijk, welk ambt hij den 8sten November d.a.v. aanvaardde met een rede *de spirituali piscatura.* Zijn onderwijs is een zegen genoemd voor de school, gelijk straks zijn vertrek naar Deventer een groot verlies (Sepp, t.a.p., blz. 88). Dit vertrek had plaats ruim twaalf jaren na zijn komst te Harderwijk; den 1sten October 1639 benoemd tot hoogleeraar aan het Athenaeum te Deventer, ter vervanging van Vedelius, hield hij als zoodanig den 12den Januari 1640 zijn inaugureele rede over *den toestand der ziel na den dood.*

Hoewel hij reeds in 1657 in een brief aan Coccejus klaagde over het afnemen zijner gezondheid, bleef hij zijn ambt te Deventer in het geheel ruim 33 jaren waarnemen. Den 17den Juni 1673 overleed hij.

Hij behoorde tot de irenische Coccejanen. Op de vriendschap met Coccejus toonde hij steeds bijzonder prijs te stellen, en toen zijn zoon student was geworden, beval hij dezen dringend aan diens leiding aan. Als geleerde stond hij uitnemend aangeschreven; dat hij van het Hebreeuwsch en andere Oostersche talen veel studie maakte bleek wel uit zijn in 1655 verschenen *Grammatica Hebraea cum Rudimentis ling. Chald. et Syr.*, en reeds vroeger (in 1631) uit de opdracht hem vanwege de Geldersche Synode gegeven om als opvolger van Thysius de vertaling van het Oude Testament te overzien, eene aanstelling, die echter door de omstandigheden geen gevolg had. Evenwel schijnt hij niet zoo onverdeeld als zijn voorganger te Harderwijk, l'Empereur, van het Oostersch te hebben werk gemaakt. Inzonderheid de dogmatiek en de predikkunde of practische Godgeleerdheid hadden zijn voorliefde, zooals ook de titels zijner werken aanwijzen. Onder de homileten heeft hij recht op een eereplaats, getuigen zijne *Conciones Festales* en zijne *Conciones Catecheticae*; en hij zou die plaats zeker ook verkregen hebben, indien niet zijne werken zoo zeldzaam voorkwamen. Zijn *Mellificium Catecheticum* werd door Voetius ten sterkste aan de studenten aanbevolen. Zijn: *De ratione studii Theologici*, waarvan in 1653 een tweede druk verscheen, een vademecum, getuigt, ofschoon niet van encyclopaedische ontwikkeling en van indringen in het begrip Theologie, toch zeker van groote wijsheid en wetenschappelijken zin, en bevat uitnemende wenken voor studeerenden, gelijk de schrijver dan ook vooral als docent uitblonk. Tevens blijkt daaruit hoeveel

hij zich gelegen liet liggen aan den omgang met zijne leerlingen, die hij inleidde ook in vakken, die te zeer verwaarloosd werden.

Ook zijne werken van exegetischen aard getuigen van zijne veelzijdige en grondige wetenschappelijke kennis. Zijne liefde voor de verklaring der Schrift spreekt duidelijk uit een briefwisseling door hem gevoerd met D. Heinsius; ook met de Dieu wisselde hij daarover van gedachten.

Als bewijs voor de achting, die hij om zijn familienaam en zijn bekwaamheid genoot, kan dienen dat hij bij de inwijding der Hoogeschool te Duisburg (1655), na opening der plechtigheid door zijn broeder, den Regeeringschef van Cleve en Marck, een rede uitsprak 'ut toti operi perficiendo habita luculenta oratione coronidem imponeret'.

Kenschetsend voor zijn persoon was zijn optreden naar aanleiding van de tegenkanting, die de studenten te Deventer in 1652 bij de predikanten aldaar ontmoetten, toen zij aan de regeering verlof hadden gevraagd den kindermoord van Herodes bij wijze van tooneelvoorstelling te mogen uitvoeren. Dat daartoe vergunning werd verleend was gevolg van de tusschenkomst van van Diest. (Het verloop dezer quaestie is behandeld door W. van der Linde Hzn. in een art., te vinden in de 'Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren'. 5de jrg. (1840), blz. 189-202).

Uit het huwelijk door van Diest in 1624 gesloten te Emmerik met Geertruid van Lennep, dochter van Abr. v. Lennep, Schepen en Rentmeester aldaar, werden een zoon en een dochter geboren. Over zijn portret zie J.F.v. Someren, *Beschrijv. Catal. v. gegrav. portr. v. Nederlanders*, No. 1438.

Werken van H. van Diest:

Epitome Cathecheticarum explicationum Ursino-Paraeanarum. Hard. 1633. 8°.

Tractatus de ratione studii Theologici, *necessaria Instructio*, *tribus partibus docens*, 1°. *quaenam studia*, 2°. *quibus authoribus*, 3°. *quomodo tractanda sint Theologiae studioso.* Hard. 1634. 12°.

Praxeos Sacrae specimen continens Conciones poenitentiales, *funebres*, *praeparat. ad S. Coenam et aliae miscellaneae.* Harderw. 1637. 4°. (Ed. II. Amst. 1644. 4°.

Oratio Inauguralis de Animae Statu post mortem. Daventr. 1640. 4°.

Theologia Biblica, *praeter succinctam locorum communium deliberationem*, *exhibens testimonia Scripturae ad singulos locos*, *locorumque singula capita*, *capitumque singula membra pertinentia.* Daventr. 1644. 12°.

Funda Davidis, *instructa quinque laevibus lapidibus; hoc est*, *Assertio Orthodoxae Veritatis*, *ex solis quinque capitibus Religionis Christianae: adversus Goliathos Ecclesiae insultantes*, *cumprimis verò Papistas*, *auctoritatem Sacrae Scripturae in dubium vocantes*, *haec verò quinque capita negare non audentes.* Daventr. 1646. 24°. (Vert.: *De Slinger Davids versien met vijf gladde steenen*, *tegen de Kercken-Goliaths. Dat is eene weder-legginghe aller dwalingen in de Religie....* Dev. 1647. 12°.

Mellificium Cathecheticum. Daventr. 1650. 8°.

Pedum Davidis, *oppositum Hastae Goliathi; hoc est*, *Collatio doctrinae Papisticae et Orthodoxae*, *hujusque ex praecipuis S. Scripturae testimoniis Assertio; in illustri Gymnasio Daventriensi proposita.* Daventr. 1651. 24°.

Conciones Festales, *nempe Paschales*, *Ascensionales*, *Pentecostales*, *Natalitiae et Circumcisionales*, *in Ecclesia Emmerici habitae.* Daventr. 1661. 4°. (Achter in dezen bundel preeken, gehouden tijdens zijn verblijf te Emmerik, vindt men: *Oratio inauguralis de senectute* (door v. Diest uitgesproken den 13den Mei 1658, toen hem ten derde male voor den tijd van twee jaar het rectoraat was opgedragen).
Analysis Apocalypseos exegetica, *ex Commentario Davidis Parei cumprimis contexta. Subjunctus est in fine textus Apocalypticus.* Arnh. 1663. 4°.
Grammatica Hebraea; cum Rudimentis linguae Chaldaïcae et Syriacae. Daventr. 1665. 12°.
Conciones Paradigmaticae. Qninbus subjuncta est Instructio de Arte Concionatioria. Arnh. 1665. 4°.
Conciones Catecheticae in LII Dominicas Catechismi Heidelbergensis. Arnh. 1670. 4°.
Instructio de Arte Concionatoria, *in quinque priora capita Epistolae ad Romanos.* Arnh. 1676. 4°. (Samen uitgeg. met bovengen. *Conciones Paradigmaticae.*
Een Latijnsch gedicht van hem komt voor in *Abrahami Heidani Oratio Funebris*, *In obitum Friderici Spanhemii* etc. Lugd. Bat. MDCXLIX. 4°.
Paquot t.a.p. vermeldt ook onder zijn werken: '*Considérations Théol. et Polit. sur l'Etat des Prov. Unis.* En flamand, cf. Harzheim en Witte, beide t.a.p., Belgicè *Considerationes Theol.-Politicae de statu Belgii Foederati.*'
Disputationes de nominibus Dei (pl. en jr. onbekend.)
Enchiridion Theologiae (pl. en jr. onbekend).
Ook verscheen van zijn hand een vertaling van een Hoogduitsch Gebedenboek van Joh. Havermans, *Christel. Gebeden en Dankzeggingen.* Amst. 1688. 8°. (Paquot t.a.p., p. 118 spreekt van een veelgezocht gebedenboek van Joh. Avenarius, door v.D. uit het Hoogd. in het Nederd. overgebracht).

Litteratuur: Kok, *Biogr. Woordenb. der Nederl.* VIII, i.v. - v.d. Aa, a.w., i.v. - Glasius, a.w.i.v. - Paquot, *Mémoires pour servir à l'hist. littér. des dixsept Prov. des Pays-Bas* etc. III, p. 29; XIII, p. 113-118. - Chr. S. Jöcher, *Allgem. Gelehrten-Lexicon.* II., kol. 117, 118. - *Biographie Universelle Ancienne et Moderne.* XI (Paris, 1814) p. 342, 343. - Jac. Revius, *Daventriae Illustratae sive Hist. Urbis Daventriensis*, p. 714, 715. - J.D. von Steinen, *Westphälische Geschichte.* Th. XVI, S. 306; XX III S. 1185, 1186. - H. Bouman, *Geschied. v.d. voormal. Geld. Hoogesch. en hare Hoogleeraren*, I, blz. 65-68, 109; II, blz. 605-610. - D.G.v. Epen, *Album Studios. Acad. Gelro-Zutphanicae*, p. XI. - Gust. Toepke, *Die Matrikel der Universit. Heidelberg von 1386 bis 1662.* II, S. 286. - Mr.J. de Wal, *Nederlanders*, *studenten te Heidelberg*, (in 'Mededeel. gedaan in de vergad. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden, 1885-1886'), blz. 130, No. 1365. - *Album Studios. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 171. - Jos. Hartzheim, *Bibliotheca Coloniensis* (Colon. MDCCXLVII), p. 340. - H. Witte, *Diarium Biographicum* etc. ad. anum 1673 (17 Juni). - Chr. Sepp, *Het Godgel. Onderwijs in Nederl. gedur. de 16e en 17e eeuw.* II, blz. 87, 88, 121, 122, 159,

410-413, 417. - Dez., *Uit het predikantenleven v. vroeg. tijden*, blz. 62. - C. Fransen v. Eck en P. Bosscha, *Het Tweede Eeuwfeest v.h. Athenaeum Ill. te Deventer op den 16 Febr. MDCCXXX plegtig gevierd*, blz. 93. - L. Knappert, *Geschied. der*

Ned. Herv. Kerk ged. de 16e en 17e eeuw, blz. 156, 158, 168. - G.D.J. Schotel, *Geschied. v.d. oorspr., de invoer. en de lotgevallen v.d. Heidelb. Catechismus*, blz. 243. - N. Hinlopen, *Hist v.d. Nederl. Overzetting des Bijbels*, blz. 115. - E.J.W. Posthumus Meijjes, *Jacobus Revius*, *zijn leven en werken*, blz. 91 *n.* - A. Kuyper, *Encyclopaedie der H. Godgeleerdh.* I. Inleidend Dl., blz. 239-242. - A.C. Duker, *Gisb. Voetius.* II, blz. 128^2, 222^5, 225^5. - A. Ferwerda, *Cath. v.d. Univ. Deventer.* I. st. II, blz. 277; st. VII, blz. 44. - Dez., *Algem. Naamlijst v. Boeken.* (1709-1771). I, Ss. II, blz. 95. - Fr. Muller, *Catal. v.h. uitgebreid Magazijn van Godgel. Werken* enz. (April 1857), blz. 100, No. 1900. - *Bibliotheca Theol. et Philos.* (Lugd.-Bat. Burgersd. & Nierm. 1900) No. 3764-3666. - *De Navorscher.* Jrg. IX (1859), blz. 84, 121, 140. - J.v. Abkoude, *Naem Regist. v. Nederd. Boeken* (1ste uitg.) I Dl. 1ste st., blz. 147. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfl.-Verzam.*, *berust. in de Kon. Bibl.* II., 1ste st. (1649-1667) No. 6487.

[Samuel van Diest]

Diest (Samuel van) werd den 13den Augustus 1631 te Harderwijk geboren. Hij was de eenige zoon van den hiervoor beschreven Henr. v. Diest. Gedurende een viertal jaren studeerde hij aan het Athenaeum te Deventer onder leiding van zijn vader in de Wijsbegeerte, Godgeleerdheid en Oostersche Talen; daarna aan de Hoogeschool te Leiden, waar hij den 12den Mei 1653 werd ingeschreven, en Heidanus tot zijn leermeesters behoorde. Hoofddoel daarbij was de leiding van Coccejus, aan wien zijn vader hem bijzonder aanbeval. In 1654 vertrok hij naar de Utrechtsche Academie (ingeschr. ald. in de maand Sept.), waar hij zijn studiën voltooide en den graad verkreeg van Doctor in de Theologie.

In 1656 werd hij benoemd tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Practische Wijsbegeerte aan in het najaar van 1655 ingewijde Hoogeschool te Duisburg. Deze aanstelling had hij te danken aan den goeden naam, dien zijn vader daar had. Dat hem niet tevens het Professoraat in de Oostersche Talen werd opgedragen lag aan zijn eigen bescheidenheid. Tot Doctor in de Philosophie werd hij in datzelfde jaar 1656 bevorderd na verdediging der *Theses illustriores de praecipuis Philosophiae partibus.* Van zijn verblijf te Duisburg valt nog te vermelden dat hij er geen moeite en kosten ontzag om een drukkerij te stichten naar het voorbeeld van die te Leiden door Raphelingius opgericht.

Den 21sten Januari 1664 werd hij benoemd tot. Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Gewijde Taal te Harderwijk, waar ook zijn vader als zoodanig gearbeid had. In Maart d.a.v. hield hij er zijn inaugureele rede *De antiquitate et pace religiosa* (of zooals een handschrift in het Archief te Harderwijk aangeeft: *De antiquitate*, *quam crepant Pontificii*). Reeds te Duisburg had hij zich doen kennen als iemand van Coccejaansche richting, maar niet zoo onvoorwaardelijk als velen wenschten. Dit had daar toen reeds verwijdering veroorzaakt tusschen hem en zijn ambtgenoot Mart. Hundius. Later schijnt ook Coccejus zelf hem niet meer tot zijn trouwe volgelingen te hebben gerekend.

Toen de academische leerstoel te Leiden, door Hoornbeek bezet, tengevolge van diens overlijden (1 Sept. 1666) openkwam en van Diest zichzelf daarvoor bij Coccejus aanbeval om door dezen bij Curatoren genoemd te worden, als een man, met wien

Coccejus en de Faculteit in vrede en vriendschap zouden leven, bleek laatstgen.
Hoogleeraar hoezeer ook vroeger met hem bevriend en over zijne geschriften meer-

malen gunstig geoordeeld hebbende, daar niet zoo van overtuigd. Hij herinnerde zich te goed dat de verhouding tusschen van Diest en diens collega's te Duisburg te wenschen had overgelaten, en steunde dan ook diens candidatuur te Leiden niet.

Met alle macht zette van Diest intusschen te Harderwijk zijn studie van het Hebreeuwsch voort; de uitgave van een *Clavis Linguae Sanctae* was er de vrucht van. Driemalen (in 1667, '76 en '79) bekleedde hij de rectorale waardigheid.

In 1681 werd hij benoemd tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en de Gewijde Taal aan het Athenaeum te Deventer, waar hijzelf eens het onderwijs van zijn vader had genoten. Den 6den Mei van genoemd jaar verklaarde hij aan den Senaat te Harderwijk de benoeming derwaarts te hebben aangenomen. Hij bleef te Deventer werkzaam tot zijn dood, den 3den Mei 1694.

Van zijn irenische gezindheid getuigt ook de poging door hem in vereeniging met den Wurtembergschen hofprediker Johann Melletius aangewend om de eendracht te herstellen tusschen Lutherschen en Gereformeerden. Zijn in 1663 te Duisburg uitgegeven *Dissert. iren.*, *hist. de lite et pace relig. Euang.* (zie hieronder) is daarvan een sprekende proeve.

Toch schroomde hij ook den strijd niet. Zoo nam hij het op voor H. Witsius, predikant te Leeuwarden, die had uitgegeven *Twist des Heeren met Zynen Wijngaard*, waarin de rampen, welke Nederland troffen, werden toegeschreven aan de nieuwigheden, door Cartesianen en Coccejanen in de Kerk binnengehaald. Witsius vond bestrijding bij den kampvaardigen predikant van Wijdenes, P. Allinga, maar van Diest nam het voor den bestredene op, en trachte Allinga te weerleggen.

Een andere maal dat hij openlijk in het strijdperk trad was, toen hij zijne *Apologia pro Ecclesia Reformata* uitgaf, waarin hij Maresius, den bekenden tegenstander van Cartesianisme en Coccejanisme, bijviel, wel een bewijs van zijn zelfstandige positie in dien tijd (1674) ten opzichte van de laatstgen. richting. In die Apologie noemt hij Balthazar Bekker en den Amsterdamschen Hoogleeraar en Waalschen predikant L. Wollzogen onder de gevaarlijke nieuwigheidskramers.

Van Diest huwde den 24sten Mei 1659 met Lucretia de Hochepied, geb. te Haarlem. Hij was de vader van *Daniël v.D.*, als proponent in 1700 te Zwartsluis beroepen, en aldaar overleden in 1731. Zijn kleinzoon was *Samuel Hendrikus v.D.*, in 1763 adjunct-predikant te Vorgten, van 1772 tot zijn emeritaat in 1809 pred. te Bathmen. Zijn achterkleinzoon *Johan Christiaan v.D.*, als propon. ber. te Jutphaas in 1805, en aldaar ongehuwd overleden in 1815.

Geschriften van Samuel van Diest:

Theses illustriores de praecipuis Philosophiae partibus. Duisb. 1656. 4°.
Dissertatio irenica, *historica de lite et pace religiosa Euangelicorum.* Duisb. Cliv. 1663. 8°.
De antiquitate et pace religiosa. Hard. 1664 4°. (volg. and. opg.: *De antiquitate quam crepant Pontificii.*)
Clavis Linguae Sanctae.

De controversiis Euangelicorum liber posterior, *quo controversiae de usu rationis in theologicis*, *de providentia Dei circa peccatum*, *de praesentia Corporis Christi in*

S. Coena illique annexae aliae examinentur. Quibus praefigitur examen vexatae nunc controversiae de S. Scripturae interpretatione. Hard.

Nodigh en Grondigh Ondersoeck eeniger nieuwigheden. Amst. 1673. 8°.

Theologische en Politycke Bedenkingen over den bedroefden toestand der Vereenigde Nederlanden. 1673. 8°.

Apologia pro Ecclesia Reformata, *qua Ejusdem Veritas vindicatur ab iniquissima Criminatione perniciosissimi Libri*, *qui inscribitur Apologia Veritatis*, *Opposita Clarissimi Viri D. Samuelis Maresii*, *Tractatui brevi*, *De afflicto Statu Studii Theologici.* Enchusae. 1674. 4°.[1)]

Waarschijnlijk is deze opgave onvolledig; maar van andere werken zijn de titels niet terugtevinden.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w., i.v. - Glasius, a.w.i.v. - *Album Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 428. - *Album Stud. Acad. Rh.-Traj.*, kol. 43. - *Acta Sacrorum Seculorum Academiae Duisburgensis*, *in ordinem digesta* etc. (Duisb. 1706), p. 92, 124. - *Album Stud. Acad. Gelro-Zutphan.*, p. XIII, blz. 25*b*. - *Miscellanea Duisburgensia edita*, *inedita*, *vetera*, *nova*, *theologica*, *historica*, *philologica etc.* I, p. 546. - H. Bouman, *Geschied. der voorm. Geld. Hoogesch.* I, blz, 66, 205, 210-214, 328, 339; II, blz. 605, 610, 653. - C. Sepp, *Het Godgel. Onderw. in Nederl.*, *gedur. de 16e en 17e eeuw.* II, blz. 93, 240, 327, 328, 389. - H.L. Benthem, *Holländ. Kirchu. Schulen-Staat.* II, p. 726. - J.A. von Recklinghausen, *Reformationsgesch. der Länder Jülich*, *Berg*, *Cleve* u.s.w. III, S. 147. - Max Goebel, *Gesch. des Chr. Lebens* etc. II, S. 68. - A. Tholuck, *Das Akadem. Leben des 17ten Jahrh.* II, S. 147. - W.P.C. Knuttel, *Balthazar Bekker*, *de bestrijder van het bijgeloof*, blz. 114-116, 135. - Dez., *Catal. v.d. Pamfl.-verzam.*, *berust. in de Kon. Bibl.* II, 2de st. (1668-1688), No. 11232. - *De Navorscher.* VIII (1858), blz. 325; IX (1859), blz. 121, 140. - *De Wapenheraut.* V. (1901), blz. 16.

[Daniel de Dieu]

Dieu (Daniel de) was de zoon van *Lodewijk* (*Ludovicus*) *de Dieu*, Kamerheer van Karel V en door dezen in den adelstand verheven. Hij vergezelde den Keizer op diens reizen in Afrika, Frankrijk en Engeland. Toen Karel V werd opgevolgd door zijn zoon Philips, week hij op den dringenden raad van eerstgenoemde uit, om aan de Inquisitie en de Jezuieten te ontkomen, hoewel hij zich in 't algemeen niet bevreesd voor hen toonde.

De sympathie van Karel V voor L. de Dieu was te merkwaardiger, omdat deze de Hervorming was toegedaan. Hiervoor was hij, volgens Leydekker (in diens voorrede voor de *Aphorismi* van L. de Dieu den kleinzoon), gewonnen door den persoonlijken invloed van Calvijn; het verhaal dienaangaande verbreid, maar door C.A. Rahlenbeck (t.a.p. onder ‘Litteratuur’) onbetrouwbaar geacht, luidt dat de Geneefsche Hervormer bij gelegenheid van een zeereis naar Engeland op het schip L. de Dieu ontmoette in gezelschap van eenige lichtzinnige jongelieden, die zich bezighielden met kaartspelen en vloeken. Toen Calvijn hen hierover berispte, was L. de Dieu de eenige, die hem niet smadelijk antwoordde, maar zweeg. Calvijn sprak

1) Ten onrechte wordt in Jöchers *Allgem. Gelehrten-Lexicon* (II, kol. 118) hieruit afgeleid dat van Diest toen te Enkhuizen woonde. Ook wordt daar de Apologie ten onrechte aangeduid als gericht ‘contra Maresium’.

met hem naar aanleiding daarvan onder vier oogen, wat tengevolge had dat de Dieu niet alleen zich aan de spotters onttrok, maar ook voortaan het Evangelie beleed, zooals Calvijn het hem had leeren kennen. Dit berokkende hem den haat der Pausgezinden, die evenwel hun doel met hem niet konden bereiken. Hij overleed in ruste te Brussel. Na zijn begrafenis vernam (wederom volgens Leydekker) zijn zoon Daniel dat de Jezuieten voornemens waren zijn lijk op te graven en aan een galg te hangen. Een minder fanatiek Jezuiet, die hem hiervan in kennis had gesteld, hielp hem het lijk opgraven, waarna het, een tijdlang verborgen gehouden, te Antwerpen werd begraven.

De genoemde zoon *Daniel* werd in 1640 geboren, volgens de berichten te Brussel. Evenwel wordt van hem gezegd, dat hij als student der Londensche gemeente naar Brussel werd geroepen (*Werken der Marn. Vereen.* S. III. Dl. I, 1ste st. blz. 137). Al vroegtijdig bekend met het Evangelie en door zijn vader bestemd voor het geestelijk ambt, zou hij, na in de Theologie gestudeerd te hebben, 22 jaar lang en wel van af 1563 predikant zijn geweest te Brussel. Tegen dit laatste oppert C.A. Rahlenbeck (t.a.p.) geen denkbeeldige bezwaren. Paquot (t.a.p. ond. 'Litteratuur') vermeldt dat hij gedurende eenige jaren te Brussel voorganger der Hervormde Gemeente is geweest, en daarna 22 jaar lang te Vlissingen. Rahlenbeck sluit zich hierbij aan, en herinnert eraan dat de Roomsche reactie in 1567 in Belgie ontketend werd, dat, na de aankomst van den Hertog van Alva in dat jaar het aantal Hervormingsgezinde slachtoffers toenam, er geen predikanten meer waren overgebleven om de verdrukten te vertroosten en geen hunner bedehuizen meer overeind stond. Het lijkt alzoo onwaarschijnlijk dat al dien tijd Daniel de Dieu zich als predikant te Brussel, den zetel der Regeering, zou hebben staande gehouden.

Uitgeweken uit zijn land, oefende hij zich in de jaren van zijn buitenlandsch verblijf in kennis der talen; toen hij in 1578 te Brussel teruggekeerd was, kon hij met even groote gemakkelijkheid preeken in het Duitsch, Engelsch en Italiaansch als in het Fransch en Vlaamsch. Ook in de kennis van het Latijn en Grieksch was hij doorkneed. Hij diende er met ambtgenooten, die eveneens in verschillende wetenschappen een goeden naam hadden. Met dezen, onder wie een Florianus, een Plancius, een Trelcatius verliet hij den 8sten Maart 1585 Brussel, dat door Parma veroverd was, waarbij zijn boeken op wonderbare wijze bewaard zouden zijn gebleven. Van Brussel begaf de Dieu zich naar Vlissingen, welke stad hem bovenal geschikt toescheen om er te arbeiden als predikant; ze was vol Vlaamsche en Waalsche uitgewekenen en hare ligging gaf haar politieke beteekenis; van alle zijden werd het nieuws daarheen gebracht.

Was de Dieu reeds in 1583 na den dood van J. de Roo, predikant der Hollandsche Gemeente te Londen, aangezocht den dienst aldaar waartenemen, waarvan echter niet kwam vanwege den nood van zijn vaderland, in het jaar van zijn komst te Vlissingen wendden de gemeenten van Amsterdam en Delft op aandringen van die van Dantzig pogingen aan bij den Vlissingschen kerkeraad om de Dieu als predikant te Dantzig te krijgen. De kerkeraad weigerde echter hem aftestaan, omdat de gemeente van Vlissingen toen andere predikanten had, die niet of slechts gebrekkig hun dienst konden waarnemen.

Omstreeks 1588 voerde de Dieu correspondentie met Adr. de Saravia en Th. Sonoy. Met Philips van Marnix, heer van St. Aldegonde, die toentertijd verblijf hield op

zijn kasteel te W. Souburg geraakte hij op gespannen voet, omdat hij in tegenstelling met dezen warm voorstander was van het Engelsche Protectoraat. In verband daarmee heet het dat hij kort na het vertrek van Leicester de opdracht ontving naar Engeland te gaan met J. Michielszoon, predikant te Grootebroek om koningin Elisabeth te overreden, Prins Maurits tot Algemeen Stadhouder der Vereenigde Gewesten te doen verklaren en een Engelsch bevelhebber te plaatsen aan het hoofd van al het krijgsvolk. Dit verhaal is zeker niet zonder bedenking (zie Mr. H. v. Wijn e.a. t.a.p. en Rahlenbeck t.a.p.). Afgezien echter daarvan staat vast dat de Dieu met een andere opdracht in den zomer van datzelfde jaar naar Engeland is overgestoken: door de buitengewone Zeeuwsche Synode 1588 werd hij als derde toegevoegd aan Helmichius en Sopingius om naar koningin Elisabeth te gaan ten einde haar te verzoeken den vrede met Spanje niet te sluiten ten koste van de openbare godsdienstoefeningen, ook al werd de conscientievrijheid gehandhaafd. Aanleiding hiertoe was de vrees dat de vrede weleens tot stand zou kunnen komen met krenking van de rechten der Gereformeerde religie. Den 21sten Juni kwam het drietal in Engeland aan, te Londen. Door bemiddeling van den Franschen predikant La Fontaine werden ze er toegelaten aan het Hof, waar zij een onderhoud hadden met den Graaf van Leicester, die voor hun plan sympathie aan den dag legde. Den 12den Juli kregen zij gelegenheid een breede door hen opgestelde memorie voortelezen aan Walsingham, den Eersten Secretaris der koningin, die zich ook met hun plan ingenomen betoonde. Overeenkomstig zijne adviezen stelde het drietal toen een kort ‘Vertooch’ op, dat ze juist even aan Hare Majesteit konden overhandigen, toen deze den 15den Juli te midden van een drom edellieden en jonkvrouwen het paleis uittrad. De deputaten vielen haar te voet, en de Dieu wilde een redevoering houden, maar werd daarin door de koningin verhinderd. Vijf dagen later werd hun door deze audientie verleend te Richmond, en een paar dagen daarna ontvingen zij een schriftelijk antwoord, dat hun echter maar ten deele bevredigde, omdat het ‘wat hert’ was en omdat de kern van hun ‘Vertooch’ er niet volledig genoeg in was weergegeven: waarborg van vrije godsdienstoefening werd hun wèl toegezegd, maar geenszins de verzekering dat de Roomsche godsdienst in de Vereenigde Gewesten zou worden geweerd, in geval de onderhandelingen der koningin met Spanje het beoogde gevolg had. Daarom stelden zij aan Walsingham een antwoord voor H.M. terhand met dankbetuiging. Den 12den Augustus was de Dieu behouden te Vlissingen terug.

Nog als predikant te Brussel woonde D. de Dieu als afgevaardigde dier gemeente de Nationale Synode te Middelburg in 1581 bij, waar hem werd opgedragen de 37 Artikelen der Nederl. Geloofsbelijdenis in het Nederlandsch overtezetten. Hij bleef in deze echter in gebreke, zoodat bedoelde taak werd vervuld door den Delftschen predikant A. Cornelissen. In hetzelfde gebouw, waarin deze beroemde Synode gehouden werd, presideerde de Dieu den 1sten Febr. 1591 een Provinciale Synode.

In 1593 nam hij ijverig deel aan de vergaderingen te Middelburg, waar het plan eener nieuwe reeds aan Marnix opgedragen Bijbelvertaling ter sprake kwam, en waar hijzelf gekozen werd als revisor namens Zeeland, en aangewezen om met andere Provinciale Synoden daarover in correspondentie te treden.

Uit een en ander blijkt zijn beteekenis als predikant en geleerde.

Hij overleed te Vlissingen in 1607. Op zijn graf in de Groote Kerk aldaar werd een Hebreeuwsche inscriptie aangebracht vermeldend dat hij ‘een vreemdeling op aarde was’. Tweemaal was hij gehuwd, voor de eerste maal met Lysken Mochaarts, die hem een zoon, David, schonk, inplaats van zijn vader beroepen als predikant te Vlissingen, maar reeds in 1608 nog vóór zijne bevestiging overleden. Den 3den Maart 1588 hertrouwde D. de Dieu met Sara Colonius of van Keulen, geb. te Heidelberg, dochter van Pieter Colonius, Raad en Vroedschap te Vlissingen en zuster van Daniel Colonius, bekend als Regent van het Waalsche College te Leiden. Zij overleefde haar echtgenoot en overleed te Leiden. Uit dit tweede huwelijk werden twee zoons geboren: Lodewijk, wiens levensbeschrijving hierna volgt, en Cornelius, in 1633 als predikant te Heemstede overleden.

Een brief van Daniel de Dieu aan J. Becius, predikant te Dordrecht is te vinden in *Kronyk v.h. Histor. Genootsch.*, *gevest. te Utrecht.* 24ste jrg. 1868, 5de Serie, 4de dl., blz. 497.

Litteratuur: B. van der Feen, *Généalogie de Dieu* in ‘Maandblad v.h. Genootsch. v.d. Nederl. Leeuw.’ XIII jrg. (1895), kol. 115-118. - v.d. Aa, a.w., i.v. - Kok, *Vad. Woordenb.*, XI Dl., blz. 312, 313. - Glasius, a.w. I, blz. 368, 369. - Melch. Leydecker voorr. voor de *Aphorismi Theologici* v.L. de Dieu. Utr. 2693. 8°. - Bayle, *Diction. Histor. et Critique.* T. II, p. 999. - D.v. Hoogstraten en J.L. Schuer, *Groot Algem. Hist. Geogr.*, *Geneal. en Oordeelk. Woordenb.*, i.v. - Paquot, *Mémoires pour servir à l'Hist. Litt. des dix-sept Prov. des Pays-Bas.* T. I, p. 103, 104. - G. Vrolikhert, *Vliss. Kerkhemel*, blz. 35-41. - P. de la Rue, *Gelett. Zeeland*, blz. 120. - G. Brandt, *Hist. der Reform.* I, blz. 749 v.v. - J. Wtenbogaert, *Kerckel. Hist.* III, blz. 258-264. - P. Bor, *Oorspr.*, *Begin en Vervolgh der Ned. Oorloghen* (Amst. 1681), Bk. XXIV, blz. 251 v.v. - J. Wagenaar, *Vad. Hist.* VIII, blz. 274. - H.v. Wijn e.a. *Bijvoegsels en Aenmerkingen voor het Agtste Deel der Vad. Hist. v.J. Wagenaar*, blz. 75. - C.A. Rahlenbeck in *Biogr. Nation. publiée par l'Académie Royale des Sciences*, *des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique.* VI. (Brux. 1878), kol. 63. - W. te Water, *Kort Verhaal der Reform. in Zeeland in de XVIe eeuw*, blz. 348 v.v. - J.L. Motley, *De Opkomst v.d. Ned. Republiek* (vert. Dr. R.C. Bakhuizen v.d. Brink) 2de Afd. 3de dl., blz. 261 v.v. - H.Q. Janssen, *De Kerkherv. in Vlaanderen.* I, blz. 158. - F.L. Rutgers, *Acta v.d. Ned. Synoden der Zestiende Eeuw* in de ‘Werken der Marnix-Vereen.’ Serie II. Dl. III, blz. 356, 372, 444, 526, 565. - *Werken der Marnixvereeniging.* Serie III. Dl. I, 1ste st. blz. 137, 140; Dl. II, 2de st. blz. 181, 184. - C. Hooyer, *Oude Kerkordeningen der Nederl. Herv. Gemeenten* (1563-1648), blz. 194, 306, 321. - Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en Part. Syn.* III, blz. 23, 45; V. blz. 12, 15, 32, 35, 36. - Chr. Sepp, *Biblioth. v. Nederl. Kerkgeschiedschr.*, blz. 307. - J.J. Dodt v. Flensburg, *Archief v. Kerk. en Wereldl. Geschied.*, *inzond. v. Utr.* IV, blz. 83. - Kist en Royaards, *Arch. v. Kerkel. Gesch. inzond. v. Nederl.* IX, blz. 365. - G. Tjalma, *Philips v. Marnix*, *Heer v. St. Aldegonde*, blz. 291 v.v., 301. - J. Hania Pzn., *Wermerus Helmichius*, blz. 14, 37-39, 283. - P.J. Wijminga, *Festus Hommius*, blz. 299. - F.J. Los, *Geschied. der Nederl. Geloofsbelijd.* in ‘Troffel en Zwaard’ 11de jrg. (1908), blz. 101; 14de jrg. (1911), blz. 343, 348. - J. Reitsma, *Geschied. v.d. Hervorming en v.d. Herv. Kerk der Nederl.* (3de bijgew. en verm.

dr. d. wijlen Dr. L.A. v. Langeraad en F. Reitsma), blz. 461. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1909, Bijl. Q., blz. 150.

[Lodewijk Dieu]

Dieu (Lodewijk, Louis, Ludovicus de), zoon van Daniël de Dieu, werd geboren te Vlissingen den 7den April 1590. Hij studeerde te Leiden, op kosten van de Regeering zijner geboortestad, onder leiding van zijn oom Daniël Colonius, Regent van het Waalsche College aldaar. (In het *Alb. Stud. Acad. Lugd.-Bat.* komt als datum zijner inschrijving voor 18 Nov. 1619; achter zijn naam staat daarbij vermeld: 'Min. Verbi Hon. C.'; hij werd in dat jaar predikant te Leiden). Behalve de studie der Theologie beoefende hij ook die der Oostersche talen. Mannen als Th. Erpenius in het Syrisch, J. Golius in het Arabisch, waren zijn leermeesters. Na voltooiing zijner studiën maakte hij een reis door Frankrijk met Guiljaem Bogaert, zijn studievriend en later zijn opvolger als predikant te Vlissingen. Tegelijk met dezen werd hij proponent bij de Classis van Walcheren den 1sten October 1602. Als zoodanig werd hem door Prins Maurits, nadat deze hem in Zeeland had hooren prediken, het ambt van hofprediker aangeboden, waardoor hij Wttenbogaert had kunnen opvolgen. De Dieu bedankte echter. Daarbij maakte zijne bescheidenheid zulk een gunstigen indruk op den Prins, dat hij er te meer diens achting door verwierf. Bayle (t.a.p.) spreekt in dit verband echter ook van zijn gebrek aan hofmanieren.

Intusschen deed hij reeds dienst als hulpprediker te Vlissingen. Den 7den Aug. 1613 werd hij beroepen te Groede, doch na den 10den Oct. d.a.v. peremtoir geexamineerd te zijn door Joh. Miggrode, predikant te Veere, werd op hem den 3den Nov. een andere beroeping uitgebracht, en wel naar de Waalsche gemeente te Middelburg. (Polyander, Leydecker en de la Rue t.a.p. vergissen zich in dit opzicht). Hij nam de beroeping aan, onder voorwaarde evenwel, door Vlissingens Magistraat, wier alumnus hij was, gesteld, dat hij, zoo vaak dit begeerd werd, te Vlissingen zou dienst doen. In Mei 1614 volgde daarop zijne installatie. Den 10den Juni 1617 beroepen naar de Hollandsche gemeente van zijn geboortestad, werd hij aldaar in Augustus d.a.v. bevestigd; den 12den Dec. van hetzelfde jaar verzocht hem de Middelburgsche Kerkeraad met Kersttijd over te komen om enkele predikatiën te houden. Hij predikte te Vlissingen ook wel in het Fransch en het Engelsch. In beide talen was hij zeer ervaren. Er bestaat eene overlevering, volgens welke hij op één dag in die beide talen èn in het Nederlandsch heeft gepredikt. In Juni 1619 werd hij beroepen bij de Hollandsche gemeente te Leiden, waar hij in Nov. d.a.v. bevestigd werd. Daar werd hij zijn oom D. Colonius toegevoegd als medebestuurder van het Waalsche College; na diens dood (19 Dec. 1635) werd hij, hoewel er aanvankelijk sprake geweest was van opheffing, in Sept. 1636 benoemd tot opvolger van zijn oom als Regent. Ofschoon de Magistraat hem van eenige pastorale functiën schijnt ontheven te hebben, bleef hij èn als predikant èn in zijn zooeven genoemde betrekking ijverig werkzaam tot zijn dood, den 23sten December 1642[1)]. Meermalen werd hij tengevolge van zijn aanhoudende studie gekweld door ongesteldheden.

Te Leiden genoot de Dieu in het bijzonder den omgang met Prof. Dan. Heinsius, die hem als beheerder van de aan Oostersche handschriften rijke bibliotheek der

1) G. Heinrici t.a.p. (zie Litterat.) noemt als sterfdag 13 November 1642.

‘Athenae Batavae’ van veel dienst was, en ook met Festus Hommius, bij wiens sterven den 5den Juli 1642 hij mede tegenwoordig was, gelijk hij ook Ant. Walaeus bij diens verscheiden vertroostte. Het was ook Hommius, die (met J. Derramoutius en nog een ander) den Magistraat moest bewegen hem niet toe te staan zijne (hierna te vermelden) benoeming te Utrecht op te volgen. Voorts behoorde Hommius tot de commissie, die te protesteeren had tegen de bestraffing, aan de Dieu ten stadhuize toegediend, omdat deze zich in een zijner leerredenen onvoorzichtig had uitgelaten.

In Sept. 1614 hield de Dieu naar aanleiding van 1 Tim. VI:18, 19 de gewone openingsrede voor de Waalsche Synode te Haarlem. In 1629 sloeg hij eene beroeping af naar de Waalsche gemeente te Amsterdam. De Z.-Hollandsche Synode, van 18 Juli tot 11 Aug. 1634 te 's Gravenhage gehouden, werd door hem gepresideerd. Hier werd hem opgedragen uit naam der Synode een troostbrief te schrijven aan den Griekschen patriarch Cyrillus Lucaris. Als prediker was hij vermaard. Een bevoegd beoordeelaar (zie: *Kort Verhaal v.h. leven en sterven v. Jacobus Borstius* vóór diens *Vijftien Predicatien*) laat zich aldus uit over de Dieu's prediking: ‘In syne predikatiën ontbrak noit bondige geleerdheid, dog sy was met sulken een voorsigtigheit door deselve heen gesaait, dat d'eenvoudigste gestigt en de geletterde vernoegt was. Syn woorden drongen tot in 't binnenst van 't hert, omdat hij diese sprak sulx van herten dede, en synen toehoorder daervan overtuigde.’ Borstius beschouwde het als een der grootste voorrechten, waarvoor hij God moest danken, ‘dat hij dien beroemden de Dieu soo lang had hooren prediken, want nademaal dat hij soo ernstig, soo kragtig, soo zielroerend dede en sig selven daarin altijd gelijk was (waarom hem bijna niemand zonder verwondering hoorde), soo viel er voor een aankomeling veel uit sulk prediken te leeren’. Van Calvinistische beginselen, was hij tevens een man van oprechte godsvrucht, wiens zachtmoedig karakter in den kerkelijken en theologischen strijd werd geroemd (cf. A. Heidanus, *De Causa Dei*, *Dat is de Sake Godts verdedight tegen den Mensche*, blz. 7, 8).

Hoezeer zijne wetenschappelijke verdiensten werden op prijs gesteld, bleek behalve uit andere eervolle aanbiedingen wel uit zijne benoeming (in 1636) tot Hoogleeraar in de Theologie en Oostersche Talen aan de pasgestichte Academie te Utrecht, tevens tot haar bibliothecaris en tot predikant bij de Waalsche gemeente aldaar. Hij nam deze benoeming echter niet aan. Ware hij langer in leven gebleven, dan zou hij benoemd zijn tot Hoogleeraar te Leiden.

Zijne kennis van de Oostersche talen was grondig en omvangrijk. Hij maakte haar dienstbaar aan de verklaring der H. Schrift. Met grooten lof werd door geleerden van naam over zijn wetenschappelijken arbeid geoordeeld, en zelfs R. Simon, die, in zijn *Animadversiones* meer spitsvondigheid dan bondigheid meende te ontdekken, geeft toe dat die arbeid uit taalkundig oogpunt zeer verdienstelijk was. De hoogachting, die de Aartsbisschop van Armagh Jac. Usserius hem toedroeg, blijkt uit de opdracht van zijn *Animadversiones in Acta Apostolorum*, den geleerden Primaat van Ierland ten bewijze van erkentenis van genoten weldaden opgedragen.

Zijne *Animadv. sive Comment in IV Evang.* bevatten een onderzoek naar verschillende Oostersche vertalingen. Groote zorg besteedde hij aan het onderzoek der Latijnsche vertaling van het N. Test. uit het Syrisch door Tremellius en van de Hebreeuwsche vertaling van enkele gedeelten van het N. Test. door Mercerus en

Münster, waarvan hij de gebreken aanwees. Dit bracht hem verder tot onderlinge vergelijking van de Syrische en andere vertalingen, en toetsing van die allen aan den Griekschen tekst. Hij ging daarbij te werk zonder aanzien des persoons en schroomde niet Beza's Latijnsche vertaling, zoo hoogaangeschreven in de Gereformeerde Kerk, achter te stellen bij de Vulgata. 'Magnus vir fuit Beza' (zoo heet het in de *Praefatio*) 'eximio eruditionis, acerrimi judicii; quique suis in Novum Testamentum laboribus nunquam laudatam satis operam Ecclesiis navavit, aeternumque et supra invidiam nomen comparavit. Verum si Vulgatum quoque Interpretem, quisquis is tandem fuerit, doctum, imo doctissimum fuisse asseram, non me peccasse judicavero. Suos habet, fateor naevos, habet et suos barbarismos. Sed quin passim ejus fidem judiciumque admirer, etium ubi barbarus videtur, negare non possum.' Karakteristiek met het oog op zijn arbeid in deze is zijn eigen uitspraak: 'Ego palam profiteor, nunquam mihi magis confirmatam fuisse fidem, quam ubi non modo veterem illum interpretem Latinum sed et orientales illos, Syrum, Arabum, Aethiopicum quique evangelium Hebraeum dedit (Munsterus et Mercerus) cum Graeco textu ad amussim in omnibus convenire vidi.'

Wat betreft de *Historia Christi* - en de *Historia S. Petri Persice conscripta*, de Dieu had een exemplaar ontdekt van het oorspronkelijk, van de hand van den Spaanschen Jezuiet Hieron. Xavier, die ongeveer 23 jaar lang als zendeling gearbeid had in het rijk van den Groot-Mogol en zijn propaganda werk in het Portugeesch geschreven had voor Keizer Akbar; de Dieu vertaalde het uit de Perzische overzetting in het Latijn. De Jezuiet Alegambe (in zijn *Bibliotheca Ordinum Jesuitarum*, p. 189) roemt de Dieu's vertaling als zeer getrouw, maar hij verwijt deze er kettersche opmerkingen te hebben ingevoegd, die verdienden ten vure gedoemd te worden. De Dieu zelf verklaart in zijne *Animadversiones* op dit werk (aanvangend bij p. 108) dat hij deze heeft opgesteld om te laten zien hoe de Roomsche zendelingen omspringen met den tekst der H. Schrift, dien doorwevende met allerlei fabelen; het werk van Xavier bevatte nl. ook tal van Apocriefe verhalen ontleend aan het *Evang. Infantiae* en de *Acta Pauli.*

In de *Rudimenta Linguae Persicae* bezorgde de Dieu een Persische grammatica, ten bewijze dat hij met zuiver wetenschappelijke wapenen streed. Deze spraakkunst is echter minder van de Dieu dan van den geleerden geneesheer te Leiden J. Elichmann (zie Ramus, *Panegyr. Ling. Orient.*, p. 12). Zijne *Apocalypsis Johannis*, zijn *Animadv. in Evangelistes*, zijn *Animadv. in Acta Apostol.* en zijn na zijn dood verschenen *Animadv. in Epist. Pauli* en *Animadv. in V.T. libros omnes* (deze laatste door zijne zonen Daniel en Lodewijk opgedragen aan hun bloedverwant Daniel Colonius, Advocaat te Leiden en bedoelende de gebreken der Dordtsche vertaling aan te wijzen) zijn gezamenlijk in 1693 uitgegeven door Prof. Melch. Leydecker onder den titel *Critica Sacra* etc. Ze zijn zeer geprezen; vooral in het opsporen van de ware beteekenis der woorden was hij bijzonder gelukkig (vgl. *Boekzaal v.P. Rabus* Jrg. 1693 Nov.-Dec., blz. 440). De Dieu kan genoemd worden vertegenwoordiger der echte hermeneutiek, waartoe hem zijn meesterschap in de kennis der Semitische en Grieksche talen in staat stelde.

De Dieu was te Vlissingen gehuwd met Cathalijntje (of Katharina) Bogaert, dochter van H. Bogaert, Schepen en Raad aldaar; uit dit huwelijk werden elf kinderen geboren, waarvan hem vier overleefden. Een der zonen, Daniel, was eerst

te Leiden, daarna te Amsterdam geneesheer; van hem stammen af de meesten van zijn geslacht, die in laatstgenoemde stad eere-ambten hebben bekleed. Een tweede zoon, Ludovicus, was predikant te Woubrugge (1648 tot zijn dood 1664). Een lijkrede op L. de Dieu werd gehouden door J. Polyander à Kerkhoven; ook werd zijn nagedachtenis geëerd in een leerrede door Abr. Heidanus, die op zijn aanraden in 1641 in het licht had gegeven een *Proeve en Wederlegginghe des Remonstrantschen Catechismus*.

Over de vele op L. de Dieu vervaardigde lijk- en grafdichten enz. zie men den *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. d.N. Lett. te Leiden.* I, kol. 565.

Er bestaat van hem een portret met 8-reg. Latijnsch vers. Het komt voor in *Zelandia Illustrata.* I, p. 295, 544.

Zijn zinspreuk was: 'Confirmatio fidei est modestia et cessatio ejus, desiderium.' van Boxhorn (zie: M. Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche Hoogesch.* II, Toev. en Bijl., blz. 292. - Fr. Muller, *Beschr. Catal. v. 7000 Portr. v. Nederl.* No. 1318-1320 en J.F.v. Someren, *Beschr. Catal. v. gegrav. Portr. v. Nederl.* No. 1439, 1440).

Zijn geschriften zijn:

Compendium Grammaticae Hebraïcae Dictionariolum praecipuarum Radicum. Lugd.-Bat. 1626. 4°.

Apocalypsis S. Johanuis Syriacè ex Ms. Exemplari Bibliothecae Josephi Scaligeri edita, *charactere Syro & Hebraeo*[1)], *cum Versione Latina*, *Graeco textu*, *& notis*, *operâ & studio Lud. de Dieu.* Lugd.-Bat. 1627. 4°.

Grammatica Linguarum Orientalium, *Hebraeorum*, *Chaldaeorum & Syrorum*, *inter se collatarum.* Lugd.-Bat. 1628. 4°. It: Ex recensione Davidis Clodii. Francof. 1683. 4°.

Animadversiones sive Commentarius in quatuor Evangelia, *in quo collatis*, *Syri imprimis*, *Arabis*, *Evangelii Hebraei*, *Vulgati*, *Desiderii Erasmi*, *& Bezae versionibus*, *difficiliora loca illustrantur*, *& variae lectiones conferuntur. Accessit Appendix in Matthaeum.* Lugd.-Bat. 1631. 4°.

Animadversiones in Acta Apostolorum, *ubo collatis Syri*, *Arabis*, *Aethiopici*, *Vulgati*, *Desiderii Erasmi*, *& Theodori Bezae Versionibus difficiliora loca illustrantur.* Lugd.-Bat. 1634. 8°.

Historia Christi Persicè conscripta, *simulque multis modis contaminata à P. Hieronymo Xavier Societatis Jesu*, *Latinè reddita & Animadversionibus*, *notata.* Lugd.-Bat. 1*6*39. *4*°. (Opgedragen aan Vlissingens Magistraat).

Historia S. Petri, *Persicè conscripta*, *simulque multis modis contaminata Latinè reddita & Animadversionibus notata.* Lugd.-Bat. 1639. 4°.

Rudimenta Linguae Persicae. Accedunt duo priora Capita Geneseos, *ex Persicâ Translatione Jacobi Tawusi.* Lugd.-Bat. 1639. 4°.

Animadversiones in D. Pauli Apostoli Epistolam ad Romanos, *in quibus*, *collatis Syri*, *Arabis*, *Vulgati*, *Desiderei Erasmi*, *& Theodori Bezae versionibus*, *difficiliora loca illustrantur*: *accessit Spicilegium in reliquas ejusdem Apostoli*, *ut & Catholicas Epistolas.* Lugd.-Bat. 1646. 4°.

1) D.w.z. óók in het Syrisch, maar met Hebr. transcriptie.

Animadversiones in Veteris Testamenti Libros omnes, in quibus ex Chaldaeorum

Targumim, *& Syrorum & Arabum & aliorum Versionibus*, *ut & Hebraeorum Commentariis*, *& Recentiorum observationibus*, *difficiliora quaeque loca illustrantur*, *& diligenti collatione habitâ explicantur.* Lugd.-Bat. 1648. 4°.

Critica Sacra, *sive Animadversiones in loca quaedam difficiliora Veteris & Novi Testamenti. Editio nova*, *recognita*, *ac variis in locis ex Autoris Manuscriptis aucta. Accedit D. Johannis Apocalypsis Syriacè; idem textus Litteris Hebraïcis*, *cum quam ante aliquot annos Versione Latinê & textu Graeco & cum Animadversionibus*, *tum ad textum Syriacum*, *tum ad punctationem pertinentibus.* Amst. 1693. fol.[1)]

Aphorismi Theologici, *Rethorica Sacra*, *quibus Ideam Demonstrationis Religionis Reformatae addidit Melchior Leydekkerus.* Traj. 1693. 12°.

Tractaet tegen de Gierigheyt. Hier is by gevoegt de Predicatie gedaen op de doodt van Lud. de Dieu, *door Abr. Heydanus*, *Pred. en Hoogl. in de Godgel. te Leyden.* Amst. 1660. 12°. Id. Devent. 1695. 12° (evenals de beide vorige geschriften is ook dit *Tractaat* in het licht gegeven door Leydecker).

Voorts worden van hem nog vermeld:

Collationes criticae Sacrae per Epistolas, *cum Cloppenburgio.*

Een leerrede over Psalm CXVI. 12°.

Vrolikhert t.a.p. vermeldt ook van hem een ‘Lijkrede over den dood van P. Colonius, Predikant te Mets.’ Deze boezemvriend van Calvijn en Beza werd in 1561 uit Metz gebannen, keerde weldra terug en bleef er tot 1564, toen hij zich met levensgevaar weer verwijderde. In den bloei zijner jaren overleed hij als Hoogduitsch predikant te Heidelberg. Hij was de grootvader van L. de Dieu, van wiens vermelde Lijkrede verder niets bekend is.

Het ‘Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen’ bevat een door L. de Dieu en J.v. Lodensteyn onderteekenden brief over de kennis van het Hebreeuwsch en Grieksch voor aanstaande predikanten, do. Leiden 1 Febr. 1628, en verschillende getuigschriften (vgl. F. Nagteglas t.a.p.)

Litteratuur: B. van der Feen, *Généalogie de Dieu* in ‘Maandbl. v.h. Gen. v.d. Ned. Leeuw. XIII (1895), kol. 115-118. - v.d. Aa, a.w.i.v. - Kok, Vad., Woordenb. XI, blz. 313, 314. - Melch. Leydecker, voorr. voor *Aphorismi Theol.* v.L. de Dieu. Utr. 1693. 8°. - Glasius, a.w.i.v. - Saxe, *Onomast. Literar.* IV, p. 329, 330. - Foppens, *Bibl. Belg.* II, p. 830, 831. - Nicéron, *Mémoires des hommes ill.* T. XV, p. 88-95. - Paquot, *Mémoires p. serv. à l'Hist. Littér. des dix.-sept. Prov. des Pays-Bas.* T. I, p. 103-111. - Jöcher, *Allgem. Gelehrten-Lex.* II. kol. 123. - Bayle, *Diction. Hist. et Crit.* II, p. 999, 1000. - D.v. Hoogstraten en J.L. Schuer, *Groot Alg. Hist. Geogr.*, *Geneal. en Oordeelk. Woordenb.* II i.v. - G. Vrolikhert, *Vliss. Kerkhemel*, blz. 81-91. - P. de la Rue, *Gelett. Zeeland*, blz. 120-122. - F. Nagtglas, *Levensberichten v. Zeeuwen* (verv. op de la Rue), blz. 157. - M. Siegenbeek, *Geschied. der Leidsche Hoogesch.* II, Toev. en Bijl., blz. 291, 292. - *Album Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 144. - M. Soermans, *Acad. Reg. der Univ. tot Leyden*, blz. 128. - Dez., *Kerk. Reg... v. Z.-Holl.*,

1) Een bespreking van dit werk is te vinden in de *Boekzaal van Europe*, *gesticht d.R. Rabus.* 1693*b*, blz. 435-441.

blz. 50. - G. Heinrici, art. *Lud. de Dieu* in Herzogs ‘Real-Encykl. f. prot. Theol. u. Kirche’, 3ter Aufl. bd. IV.

s. 529-531 (zie ook dez. 'Realencykl.' Bd. III. S. 125, r. 12-14; Bd. IX, S. 9, r. 12 ff.) - C.A. Rahlenbeck, art. in 'Biogr. Nation .... de Belg.', kol. 66-68. - Ypey en Dermout, *Gesch. der N.H. Kerk.* II, blz. 396. Aant. 465, blz. 280, 281. - W.P.C. Knuttel, *Acta der Partie. Syn. v. Z.-Holl.* I, II (reg.) - Chr. Sepp, *Het Godgel. Onderw. in Ned.* enz. I, blz. 106; II, blz. 9, 47, 121, 130. - P.J. Wijminga, *Festus Hommius*, blz. 299, - J.A. Cramer, *Abr. Heidanus en zijn Cartesianisme*, blz. 23. - D.F. Poujol, *Hist. et Influence des Egl. Wall. dans les Pays-Bas*, p. 79. - J. Hartog, *Gesch. v.d. Predikkunde in de Prot. Kerk v. Ned.* (2de dr.), blz. 143. - E.J.W. Posthumus Meyjes, *Jac. Revius. Zijn leven en werken*, blz. 51. - R. Simon, *Hist. crit. des princip. commentateurs de N. Test.* c. 53, p. 787 etc. - B. de Jenisch, *De fatis linguar. orientalium*, *Arabicae nimirum*, *Persicae et Turcicae* (Ed. II. 1780), p. 110 etc. - G.W. Meyer, *Gesch. der Schrifterklärung* u.s.w. III, S. 414 ff. - A.C. Duker, *Gisb. Voetius.* II, blz. 226. - *Bulletin de la Comm. pour l'Hist. des Egl. Wall.* III, T. (1888) p. 102, 103. - *Arch. voor Kerkel. Gesch. inz. v. Ned.* (verz. d. Kist en Royaards). X, blz. 258, 272. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 131; jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 126. - *Orde*, *volg. welke de Feest- en Lijd. teksten in de Ned. Herv. Gem. te Leiden gepred. w.* (Leiden 1829), blz. 126. - *Catal. v.d. Bibl. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.* I, blz. 70, 72, 92, 109. - *Catal. v.d. Bibl. der Remonstr.-Geref. Gem. te Rotterdam*, blz. 8, 12, 128, 138. - *De Wapenheraut*, 11de jrg. (1907) blz. 377. - v. Abkoude, *Naam-reg. v. Ned. Boeken.* I, st. III, blz. 57. - *Biblioth. Theol. et Philos.* (ed. Burgersd. & Nierm. Lugd.-Bat.) No. 3772, 3773.

[Petrus Dinant Pzn.]

Dinant Pzn. (Petrus) werd geboren te Zutphen den 23sten November 1663. Zijn familie was oorspronkolijk uit Groenloo afkomstig. In 1680 kwam hij voor de studie in de Theologie aan de Universiteit te Utrecht (het *Alb. Acad.* vermeldt als jaar waarin hij werd ingeschreven 1683). Het jaar zijner aankomst aldaar was van beslissende beteekenis voor zijn geloofsleven. Hij genoot er de leiding van mannen als Petrus van Mastrigt en Herrn. Witzius.

Den 6den Maart 1684 werd hij te Utrecht proponent. Daarop volgde den 14den April een beroeping naar Ophemert, waar hij in Juni d.a.v. intrede deed (met Ps. L:5). Vandaar vertrok hij naar Oostzaan, waar hij, na bevestigd te zijn door D. Lakeman, predikant te Oostzaandam, den 6den Febr. 1688 zijn dienstwerk aanvaardde (met Jes. LXII:6). Zijn derde gemeente was Schiedam, waar hij den 16den Nov. 1692 bevestigd werd door D. Everhard Bronser, predikant aldaar en intrede deed met Psalm LI:14, 15). Nadat hij voor een beroeping, den 20sten Juni 1694 te Middelburg op hem uitgebracht had bedankt, werd den 24sten Febr. 1695 te Rotterdam de keuze op hem gevestigd. Hij liet zich deze welgevallen, hoewel hem een beroeping naar 's Gravenhage in uitzicht was gesteld. Den 1sten Mei d.a.v. deed hij intrede te Rotterdam (met Ps. LXXI:16), na bevestiging door Ds. W. Eversdijk aldaar. Zijn intreepreek werd tegelijk met zijn afscheidsrede te Schiedam uitgegeven. Zijn vierde was tevens zijn laatste gemeente, waar hij werkzaam bleef tot zijn overlijden den 20sten Augustus 1724.

Van Dinant werd getuigd dat hij was een vroom en oprecht man, iemand uit één stuk, medelijdend en liefdadig, bemind in zijn gemeente, een kundig Godgeleerde niet slechts, maar ook een van God geleerde, wiens bediening velen tot zegen

was. Hij behoorde tot de bekende Coccejanen van zijn tijd. Zijn geschriften geven blijk van zijn geleerdheid in de Oude Talen, Antiquiteiten en Wijsbegeerte. Tal van jaren was hij Curator der Erasmiaansche Latijnsche School te Rotterdam.

Bij zijn overlijden liet hij na eene weduwe met twee kinderen, van wie de zoon Willem Andries Dinant, als eerste Advocaat voor het Hof van Holland overleed. Zijn ambtgenoot te Rotterdam W. Eversdijk wijdde aan zijn nagedachtenis een leerrede. (Zie onder 'Litteratuur'). Ook verschenen er vele Latijnsche en Nederlandsche lijkdichten in verband met zijn sterven.

Van hem verscheen in druk:

Afscheidsrede v.d. Geref. Gem. v.J. Chr. te Schiedam en Intreerede te Rotterdam. Rott. 1695 8°.

De Achtbaarheit van Godts Woort. Waarin verklaart, bewezen en verdedigt worden: De noodzakelykheit eener openbaringe na den val; de Goddelykheit der H. Schrift enz. Rott. 1720. 4°.

De Brief aan de Efezen verklaart en toegepast. 3 dln. 's Grav. 1720. 3de dr. 1739. 4°

De Ontbroke Tijdt in het Optellen der Gelovigen Vertoont in de laatste Kerkrede, over Hebr. XI: vs. 32: Ende wat zal ik nog meer zeggen? Want de tydt zal my ontbreken. *Gedaan door wylen den eerwaardigen, geleerden, en nu zaligen Heere Petrus Dinant, Laatst Bedienaar der H. Evangeliums te Rotterdam, Uitgegeven door Henricus Vos, Pred. te Amsterdam, des overledenen schoonzoon.* Rott. 1724. 4°.

Litteratuur: Wilh. Eversdijk, *Het gelukzalig en vreedzaem uiteinde van den vromen en oprechten, vertoont en toegepast uit Psalm XXXVII:37. Bij gelegenheit v.h. droevig, doch zalig afsterven v.d. Eerw., Godtvrucht., Geleerden en veelgeliefden heere Petrus Dinant, laetst Bedienaar des H. Evangeliums te Rotterdam, Aldaer in den Heere ontslapen op Zondagh den 20sten, begraven den 25sten, en met een Lykreden vereert den 27sten in Aug. 1724.* Rotterdam, 1724. 4°. - K.J.R. van Harderwijk, *Naamlijst en Levensbijzonderh. der Pred., die sed. de Kerkherv. i.d. Ned. Herv. en Waalsche Gem. te Rotterdam tot op dezen tijd in dienst zijn geweest.* (Rott. 1850), blz. 60, 61. - v.d. Aa, a.w.i.v. - J. Chr. Adelung, *Fortsetz. u. Ergänz. zu Chr. G. Jöchers Allgem. Gelehrten-Lexikon*, II Bd., kol. 904. - *Alb. Stud. Acad. Rh.-Traj.*, kol. 79. - *Boekzaal*, Jrg. 1724*b*, blz. 253-255. - H. de Jongh, *Naamlyst d. Pred.... ond. de IX Classen v.h. Geld. Syn.*, blz. 84, 289. - M. Veeris, *Vern. Kerk. Alphabeth v.d. namen aller leeraren, ond. h. Syn. v. N.-Holland. sed. de Reform.* (verv. d.A. Paauw), blz. 58. - M. Soermans, *Kerk. Reg... v. Z.-Holl.*, blz. 81, 83. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 148; jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 153, 156; jrg. 1908, Bijl. P, blz. 136. - A. Ypey, *Geschied. v.h. Kerkgen. der Herv. in de 18de eeuw.* Dl. II, 2de st., blz. 403. - J.G. Walchius, *Biblioth. Theol. Selecta, lit. annot. instr.* (Jan. 1757-'65). IV, S. 707. - v. Abkoude, *Naam Reg. v. Ned. Boeken*, Dl. I blz. 96, Dl. II, blz. 58. - G. Noordbeek en B. Mourik, *Naam-rol der Godgel. Schryvers*, (4de dr.), blz. 163, 414. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* I, kol. 728, 734. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfl. verzam, berust. i.d. Kon. Bibl.* IV (1714-1775)- No. 16623.

[Oom Jacob Dirksz]

Dirksz (**Oom Jacob),** was in het laatst der 17de eeuw oudste leeraar bij de Doopsgezinde Waterlandsche Gemeente te Wormerveer, vanwaar hij ook afkomstig

was. Hij aanvaardde er den dienst den 26sten Januari 1648, en nam dien waar tot zijn overlijden den 22sten October 1689.

Hij is de schrijver van:

Eenige Predicaiien tot Boete, *en Beteringe des Leevens*, *in deezen droevigen tijd des Oorlogs*, *en gemeenen nood des Vaderlands*, *aan alle Landsgenooten in 't gemeen tot Leeringe*, *en Vermaeninge voorgesteld.* Werd in 1673 uitgeg. door hemzelf zonder zijn naam; na zijn dood herdrukt met bijvoeging van zijn naam. Amst. 1697. 4°.

De Christelyke Huisvader, *raekende den Pligt der Geloovige Ouderen*, *beneffens hunne Kinderen*, *om die in de Godzaligheid te onderwijzen*, *en in de vreeze Gods op te trecken.* (Door A.J.D.V.W.V.) Amst. 1677. 8°.

Vijf Predicatien over eenige duistere, *of anders Disputable Schriftuurplaatzen in den Zendbrief des Apostels Paulus aan de Gemeente Jesu Christi te Romen; dienende met eenen tot Openinge van denzelven Zendbrief*, *mitsgaders van den waar en Christelijken Godsdienst.* Amst. en Hoorn. 1678. 4°.

Een Allegorisch-Historisch Verhaal van het Edel, *en Magtig Koningryk van Salem*, *mitsgaders van deszelfs Edelen Koning*, *en zijne volmaakte Deugden*, *en van de Reize tot het zelve. Voorgesteld in maniere van Zaamenspraeke tusschen Historicus Waarmond en Reislust Weetgeerszoon. Tot stichtinge beschreeven door O.J.D. van W.V.* Amst. 1683. 12°. (vercierd met plaatjes van Jan Luiken).

Ook zijn van hem verscheiden Gedichten opgenomen in C. Stapels ‘Lusthof der Zielen.’

Litteratuur: H. Schijn, *Uitvoeriger Verhandeling van de Geschied. der Mennoniten.* II, blz. 653, 654. - [M. Schagen], *Naamlyst der Doopsgez. Schrijveren en Schriften.* (MDXXXIX-MDCCXLV), blz. 29, 30. - v. Abkoude, *Naam Reg. v. Ned. Boeken.* I. st. III, blz. 58. - J.C. Adelung, *Fortsetz. u. Ergänz. zu C.G. Jöchers Gelehrten-Lex.* II, kol. 697. (i.v. *Dieterici*). - *Catal. Fred. Muller*, 12 Nov. 1857. No. 613, 614. - *Catal. v.d. Biblioth. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.* II, blz. 269. - J.I.v. Doorninck, *Biblioth. v. Nederl. Anon. en Pseudon.* No. 636, 2058, 2126, 3660, 3661.

[Pieter Dirksz]

Dirksz (**Dyrcxz.**) (**Pieter**)**,** vroeger pastoor te Nieuwe Niedorp (Nyeuwenyeroop), omhelsde de beginselen der Reformatie en predikte in Zwingliaanschen geest ook op andere N.-Hollandsche plaatsen. Met smaad overladen en van ‘geuzerij’ beschuldigd hield hij nochtans stand en werd in 1573 door zijn voormalige gemeenteleden tot predikant te Nieuwe-Niedorp beroepen. Als zoodanig bleef hij werkzaam tot zijn dood. Zijn sterfjaar kan niet (zooals bij Veeris en bij v. Alphen t.a.p. wordt opgegeven) 1581 zijn, want in Maart 1582 was hij nog tegenwoordig op de Synode van N. Holland te Haarlem gehouden. Van de 17 tot 21 April 1581 te Enkhuizen gehouden Particuliere Synode te Enkhuizen was hij Assessor.

Den 7den Dec. 1873 werd het driehonderdjarig bestaan van de gemeente te Nieuwe-Niedorp herdacht, en daarbij zijn nagedachtenis gehuldigd (zie: *Bijvoegs. beh. b.d.N. Rott. Crt. v. Dond. 11 Dec. 1873*).

Geschriften zijn van hem niet bekend.

Litteratuur: v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 133. - Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en Part. Syn.* I (reg.) - M. Veeris, *Chronologia Ecclesiastica*, *d.i. Kerk. Tyd-Reg.*, *v.d. Plaatzen en Namen der leeraren .... ond. al de zes Classen v.h.N. Holl. Syn.* enz. blz. 68. - *Studiën en Bijdragen op 't gebied der Hist. Theologie* (verz. d.W. Moll en J.G. de Hoop Scheffer). I. (Amst. 1870), blz. 332, 338, 440, 441.

[Sybrand van Dissel]

Dissel (**Sybrand van)** geboren te Leiden den 30sten October 1806, werd ingeschreven als student aan de Academie zijner vaderstad den 22sten September 1823. Tot de Evangeliebediening toegelaten door het Prov. Kerkbestuur van Z.-Holland, deed hij intrede als predikant te Katwijk-Binnen den 4den Januari 1829 (met Luc. IX:56a), na bevestigd te zijn door Ds. C.G. van den Broeck, predikant te Boskoop (met 1 Petr. II:7a). Hij was aldaar werkzaam nog geen volle drie jaren werkzaam; den 25sten November 1831 werd hij losgemaakt van zijn betrekking op Kerkeraad en Classis. Den 7den Mei 1832 liet hij zich wederom inschrijven als student aan de Leidsche Academie, ditmaal voor de studie der Letteren. In 1854 en '55 diende hij de Amsterdamsche gemeente als hulpprediker. Den 12den Augustus van het laatstgen. jaar benoemd tot predikant voor Curaçao, werd hij den 9den October d.a.v. door den voorzitter der Commissie tot de zaken der Prot. Kerken in Ned. O. en W.-Indië, Dr. Timmers Verhoeven, als zoodanig bevestigd. Van 1865 tot 1876 was hij daarop predikant te Paramaribo. Gerepatrieerd overleed hij te 's-Gravenhage den 18den Aug. 1878. Zijne weduwe M.E.M. van Raders overleefde hem aldaar tot 20 Febr. 1907, toen zij in 83-jarigen ouderdom overleed.

Van zijn hand verscheen:

Joannes de Dooper. Leyden, 1843. 8°.

Verkorte Beschrijving en Geschiedenis der Stad Leyden. Een leesboek ten dienste der jeugd. 1845. M. krt. 8°.

Historische Bijdrage betrekkelijk het ontwerp der Maskerade te geven door H.H. Studenten der Leidsche Hoogeschool, *op den 8en Febr. 1845*, *voorstellende den aftogt van Floris V*, *met de nieuw geslagen St. Jacobsridders*, *van het door hem gegevene tournooi.* Leyden. 1845. 8°.

Flavius Josephus met het geschiedverhaal des Bybels vergeleken, *benevens een uittreksel van hetgeen die geschiedschryver meer dan de gewyde boeken bevat.* Schied. 1846. 8°.

Intocht, *Belegering en Inneming van 's-Hertogenbosch door Prins Frederik Hendrik in 1629; Voor te stellen door de Maskerade van H.H Studenten der Leydsche hoogeschool in Junij 1850.* Leyden, 1850. 8°.

(Met C.S. Adama van Scheltema) *De Bijbel ten gebruike van kinderen.* Leiden, 1852, '53. 8°.

Bybelsche zonen en dochteren. Amst. (1855). 8°.

Lijdenspredikatie, *gehouden als Dankzegging na het H. Avondmaal naar aanl. v. Joann. XIX:25-27.* Amst. 1855. 8°.

Curaçao. Herinneringen en Schetsen. Leiden, 1857. 8°.

De Hervormde, ihans vereenigde Prot. Gemeente van Curaçao in ‘Kerkhist. Archief’, verz. d. Kist en Moll. II (1859), blz. 289-413. (Ook afzonderl. uitgeg. Amst. 1859. 8°.)

Eenige bijzonderheden betreffende de Christel. Herv. Gem. te Paramaribo. 's-Grav. 1877. 8°.

Bovendien bezorgde hij een vertaling van J. Camerarius, *Levensschets van George den Godzaligen*, *Vorst van Anhalt.* Uit het Latijn. Amst. 1854. 8°.

Voorts een vertal. van Fr. Arndt (pred. te Berlijn). *De Huiskerk. Handboek voor Chr. fam. tot huis. godsd. oef. op elken dag v.h. jaar.* Leiden, z.j.

Mr. J.I. v. Doorninck (*Biblioth. v. Ned. Anon. en Pseudon.*, No. 2318, 4550, 5555, 6001) schrijft aan S.v. Dissel toe behalve een drietal anon. verschenen bundeltjes verhalen voor de jeugd het eveneens anon. uitgegeven: *Beknopt Zamenstel der Chr. beschouwende Godgeleerdheid .... naar het compendium van J. van Voorst.* Leyden, 1837. 8°.

Litteratuur: *Alb. Stud. Acad. Lugd-Bat.*, kol. 261, 1295. - *Boekzaal.* Jrg. 1828b, blz. 234, 689; jrg. 1829a, blz. 75, 76; jrg. 1831b, blz. 767; jrg. 1855b, blz. 479. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 127. - *Alphab. Naamlijst v. Boeken*, enz. 1833-'49 (Brinkman, Amst.), blz. 168. - R.v.d. Meulen, *Brinkmans Catal. der Boeken* enz. (1850-'52), blz. 305. - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* II. 455, 462, 682. - *Bibliotheca Theol. et Philos.* (Burgersd. & Nierm., Lugd.-Bat.) No. 3817-3819.

[Petrus Dittelbach]

Dittelbach (Petrus) was van af 1666 predikant te Nendorf (in O. Friesland), Hij hoorde daar het eerst van de Labadisten, nadat deze zich te Altona hadden gevestigd, en vatte voor hen sympathie op. Een beroep naar Wieuwerd (nabij Leeuwarden), waar zij in het Waltha-slot een kolonie hadden gesticht, werd door hem afgeslagen, maar wel bleef hij in contact met hen. Hij stelde zich op de hoogte van hunne beginselen en hun streven door middel van hunne geschriften, die hij op een daartoe aan de Labadie gericht verzoek ontving. Daardoor werd hij zelf sterk aangezet om in zijn eigen gemeente in hun geest werkzaam te zijn. Hij ging hiertoe echter niet over zonder daarvan mededeeling te doen ‘aan het Coetus tot Emden; een overoude Vergaderinge der Gereformeerde Predicanten in Oost-Friesland’ ‘zijnde als een Classis in Holland; uitgenomen het gezagh dat haar ontbreekt over de Ledematen desselfs’ *(Verval en Val der Labadisten*, blz. 5). Zijn optreden tegen misbruiken en ongeregeldheden in zijn gemeente hadden ernstige verwikkelingen tengevolge, die hem in de pen gaven een *Nootwendigh Vertoog aangaande de onordentlikheden in de Gemeynte tot Nendorp*, *overgegeven aan het Consistorium*, *of de Geheyme Raden van sijn Hoog-Furstelijke Genade Christiaan Everhard*, *Furst tot Oost-Friesland, c.* (afgedrukt in zijn a.w., blz. 6-13), Hoe meer hij zich verdiepte in hunne geschriften, des te meer bezwaarde hem de vervulling van het predikambt. Hij ‘vond zijn gemoet ten uyttersten verlegen omtrent den Dienst’ en legde dien dan ook na veel strijd na 1676 neder, waartoe ook bijdroeg dat de Labadisten hem toezonden de schriftelijke onderhandelingen door hen gevoerd met den voormaligen predikant van Bleiswijk, de Herder, toentertijd te Rotterdam, waaruit diens ongeschiktheid om als Labadistisch leider op te treden duidelijk gebleken was. Toch trok Dittelbach na het nederleggen zijner bediening niet naar Wieuwerd, maar naar Amsterdam, waar hij in het onderhoud

van zich en de zijnen voorzag o.a. door vertaalwerk. Van zijn hand verscheen ook eene overzetting van A.M.v.

Schurmans *Eucleria*, welke echter, ook naar zijn eigen oordeel, niet gelukkig was (a.w., blz. 13).

De Labadisten, hoewel niet gesticht over zijn vestiging te Amsterdam met voorbijgang van Wieuwerd, hadden hem deze vertaling opgedragen in de hoop hem later geheel voor zich te winnen. Intusschen liet hij niet na de Wieuwerdsche nederzetting bij herhaling te bezoeken. Men ontving hem vriendelijk, ja plaatste hem zelfs aan het hoofd van hun ledentafel, een niet alledaagsche onderscheiding! Nochtans ontstemde het hen, dat hij naar buiten zoo goed als niet opgaf van hun samenleving.

De aanvallen, door Koelman en Brakel tegen hen gericht, werden voor hem aanleiding hun partij op te nemen. Hunne verdediging door Yvon kwam hem afdoende voor. En zoo vestigde hij zich dan naar men wil onder invloed van A.M.v. Schurman, als Labadist te Wieuwerd, waar hij tevens hoopte zijne kinderen 'die nu al groot begonden te worden,' 'in stilheid en Godsaligheyt op te brengen'. Hij schikte zich geheel naar de regelen van hun klooster; zelfs den nederigsten arbeid vatte hij aan. De waschtob werd door hem niet versmaad, maar ook fungeerde hij als voorzanger bij den maaltijd en gaf onderwijs in het Latijn. Al spoedig evenwel deden zich hij hem en met name bij zijne vrouw bezwaren gelden, vooral ten opzichte van de opvoeding der kinderen en de willekeur bij het bewerken of beletten van huwelijken. Dit leidde er toe dat hij zich aan het klooster onttrok en zich opnieuw begaf naar Amsterdam, waar hij zijn *Verval en Val der Labadisten* uitgaf, een strijdschrift, waarin hij op heftige wijze hunne misbruiken aan de kaak stelde, maar dat den indruk maakt van sterke eenzijdigheid. Het bleef van de zijde der aangevallenen onbeantwoord. Een tweede uitgave van hetzelfde geschrift, nog in hetzelfde jaar verschenen, waaraan door hem toegevoegd was *Een kort en nodigh Verhaal* naar aanleiding van de opheffing der gemeenschap van goederen, in even afbrekenden geest gesteld, werd evenmin beantwoord.

Gedurende zijn laatste levensperiode te Amsterdam schijnt hij gefungeerd te hebben als corrector in boekdrukkerijen; maar ook vervulde hij in dien tijd meermalen beurten, om Hervormde predikanten te helpen. Dit wekte oppositie bij den Kerkeraad. Hij geraakte met dezen in conflict, waartoe echter vooral bijdroeg een twist tusschen hem en een buurman ontstaan. De censuur werd door den Kerkeraad op hem toegepast; maar van erkennen van schuld was bij Dittelbach geen sprake. Zijn zaak diende op meer dan één N.-Hollandsche Synode, en gaf hem zelfs nog na 1700 een nieuw geschrift in de pen (gedateerd 28 Mei 1701). Volgens synodaal besluit van 1702 zou zijn zaak voortaan ex actis worden gelaten. Zijn sterfjaar is onbekend.

Zijne geschriften zijn:

> *Verval en Val der Labadisten*, *of Derselver Leydinge*, *en wijze van doen in haare Huys-houdinge*, *en Kerk-formering*, *als ook haren op- en nedergang*, *in hare Coloniën of volk-plantingen*, *nader ontdekt. Voornamelik*, *Derselver Leere en Leydinge omtrent het Christelijk Huwelik*, *uytgehaalt en tegengesproken. Alles in 3 Brieven. (Prov. 16: vs. 18. Hovaardigheit is voor de verbrekinge; en de hoogheyt des Geestes voor den val*). Amst. 1692. 4°.
>
> Tweede druk van hetzelfde geschrift, waarbij: *Een kort en nodigh Verhaal van*

de Kerk-scheuringe en verbrekinge der Gemeynschap v.d. soo genaamde Geref. en v.d. werelt afgesonderte Kercke.

Den Jaloerssen Buurman en de Onderdrukte Onnoselheyt. Zynde een naakt en oprecht verhaal van de Twist-sake, *verhandelt voor de Eerweerdige Kerkenraat van de Gereformeerde Gemeente tot Amsterdam. Tusschen Peter Schibaan*, *Brief-bestelder*, *als klager*, *en Petrus Dittelbach*, *Bedienaar des Evangeliums*, *als beklaagde. Nevens Een zedig onderzoek van de redenen*, *om dewelke de Beklaagde door de Eerw: Kerkenraat*, *van het H: Avondmaal en den H. Predig-Dienst geweert is. Ezech. 44 v. 23*, *24. Ende sij sullen mijn volk onderscheyt leeren*, enz. Amst. 1697. 4°.

Clavis Errans of de Verdraayde Sleutel, *Zynde een eenvoudigh en oprecht verhaal van de Procedure*, *gehouden bij het Synodus van Noord-Hollandt*, *tot Alkmaar 1698. In de Twistsake van Petrus Dittelbach*, *Bedienaar des Evangeliums. Ter nedergestelt in 3 brieven. Ezaia 66. 5. Hoort des Heeren woordt*, enz. Amst. (1698). 4°.

Circuliere of Kreytz-Brief, *Aan alle de respective Kerken-Raden en Classen van Noord-Hollandt*, *in een Kerkelike Twist-zake. In welke verhandelt worden*, *de rechtsplegingen van de Synodus*, *nu laast gehouden tot Haarlem*, *om te dienen op het anstaande Synodus*, *te houden lot Hoorn: zynde het vervolg van de Clavis Errans*, *of Verdraayde Sleutel. Hand. 23. Godt zal u slaan, gij gewittede wandt*, enz. Amst. 1701. 4°.

Reershemius (t.a.p.) vermeldt ook eene vertaling van zijn hand van:
Das fürstlich Briegische Bedenken und Ausschreiben an die Prediger dieses Fürstenthums, in het Hollandsch uitgeg. in druk (1676) met een voorrede. Vert. van A.M. von Schurman, *Eucleria of Uitkiezing van het beste deel.* Amst. 1684.

G. Arnoldi, *David in Sauls Harnas.* Amst. 1699.

Openhartige Bekentenis, *waarom hij zijn profess. bediening heeft moeten neerleggen.* Amst. 1699.

Bij Rotermund (t.a.p.) wordt ook vermeld als door Dittelbach uitgegeven: *Betkii mens. Christian. et ministerii Germaniae.*

Litteratuur: H. van Berkum, *De Labadie en de Labadisten*, *Eene bladzijde uit de Geschied. der Ned. Herv. Kerk.* II, blz. 15, 18, 29, 71, 77-80. - Dez., *Schortinghuis en de vijf nieten*, *Eene bladzijde uit de geschied. v.h. kerk. leven in 't Oldambt*, blz. 160. - H.W. Rotermund, *Das Gelehrte Hannover*, etc. I, S. 463. - Adelung, *Fortsetz. u. Ergänz. zu Chr. G. Jöchers Allgem. Gelehrten-Lex.* II, 712, 713. - Adr.

Reershemius, *Ostfriesländisches Prediger-Denkmal oder Verzeichnis der Prediger, welche seit der Reformation den Evang.-Lutherischen Gemeinen im Ostfries- und Harlinger Lande das Evangelium von Christo verkündiget haben. Verbessert, vermehret u. mit einem Anhange .... u. einer Vorrede Sr Wolgebornen Hrn. Regierungsraths von Wicht herausgeg. von P.F. Reershemius, Prediger zu Rippe in Ostfriesl.* Aurich. 1765. IV Zusätze ... S. 609, 610. - W.P.C. Knuttel, art. *Petr. Dittelbach* in 'Nieuw Ned. Biogr. Woordenb.' (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok). III, kol. 288, 289. - G.D.J. Schotel, *Anna Maria van Schurman*, blz. 260, 261. - H. Heppe, *Geschichte des Piëtismus u. der Mystik in der Ref. Kirche, namentl. der Niederlände*, S. 350. - W. Goeters, *Die Vorbereitung des Piëtismus in der Ref. Kirche der Niederl. bis zur Ankunft Labadies 1666.* (Inaugur.-Dissert. Weimar. 1909),

S. 204, 262. - Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk.* III, blz. 109. - J. Reitsma, *Gesch. v.d. Hervorming en v.d. Herv. Kerk der Nederl.*, (derde bijgew. en verm. dr. d. Dr. L.A. v. Langeraad en herz. d. Dr. J. Lindeboom en F. Reitsma), blz. 656. - C.B. Hylkema, *Reformateurs.* 2de st., blz. 50, 109, 120. - W.P.C. Knuttel, *Acta der Partic. Synoden v.Z. Holl.* VI, (1687-1700) (reg.) - *De Navorscher.* Jrg. XV (1865), blz. 118; XVI (1866), blz. 46. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfl. verzam. berust. in de Kon. Biblioth.* III (1689-1713) No. 13817, 13818, 14372, 14416, 14641.

[Doccum]

Doccum (zie: **Lanius**).

[Aeyelko Doedens]

Doedens (Aeyelko, Ailko, Heilko), geboren te Pekela, werd na voltooide studie aan de Academie te Groningen (waar hij den 21sten Sept. 1716 was ingeschreven) als proponent beroepen te Blijham, waar hij in 1724 de bediening aanvaardde. Hij was van rechtzinnige richting. Ook was hij van onbesproken wandel, ofschoon hij in de vergadering der Classis in het voorjaar van 1732 beschuldigd werd, gedurende den winter zijn werk slordig verricht en 's Zondags maar éénmaal gepredikt te hebben. Hij beloofde echter beterschap en behoefde niet opnieuw te worden aangesproken, zooals met andere Classisbroeders het geval was. De laatste beschuldiging hield trouwens waarschijnlijk verband met moeilijkheden, die hij ondervond bij het gebruikelijke antwoorden der gemeenteleden.

Hij mengde zich in den strijd over het geloof in het Oldambt gevoerd. Met de predikanten van Noordbroek en Oude-Pekela, H. Stegnerus en P. Mees wendde hij zich tot Gedeputeerde Staten met de klacht, dat aan den rechtzinnigen, maar met de voorstanders der conventikels in conflict geraakten Phoebus Themmen, predikant te Scheemda, een zware censuur was opgelegd, zoolang hij niet een zekere geloofsverklaring had onderteekend, terwijl zijzelf verzochten hiervoor bewaard te worden.

In zijn gemeente ontstond een geschil doordat een deel van hare leden stichting zocht in conventikels, waartegen Doedens maatregelen nam. Aan Wolter Jans, leider dier conventikels, werd het Avondmaal ontzegd, en Poortman Siorts, die er ook een werkzaam aandeel in nam, werd beschuldigd van onrechtzinnigheid.

Beide beriepen zich op de Classis, die Doedens in het gelijk stelde. In de zaak van Wolter Jans werd een commissie benoemd door de voorjaarsclassis van 1736, waarna zij op de najaarsclassis den 15den Sept. weer ter sprake kwam. Na eerst ontkend te hebben, liet W. Jans, toen Doedens ter vergadering was geroepen, zijn ontkenning varen, en wilde hij, daartoe vermaand, van geen verzoening met den predikant en diens kerkeraad weten. Ten slotte werd door de Classis noodig geoordeeld, dat hij schuld zou belijden eer hij weer ten Avondmaal zou worden toegelaten. De Classicale vergadering, die deze resolutie goedkeurde, bekrachtigde alzoo de uitspraak van den kerkeraad. In de voorjaarsvergadering van 1737 bleek W. Jans aan de orders van de Classis voldaan te hebben.

De oefeningen te Blijham werden echter voortgezet en drukker dan ooit bezocht; de gemeente werd al meer een tooneel van strijd; ook personen van invloed schaarden

zich openlijk of meer bedekt aan de zijde van W. Jans, die straks nog door twee andere oefenaars werd gesecondeerd.

In de oefeningen durfde men Doedens aanvankelijk nog niet publiek veroordeelen, maar wel trad men er in 't algemeen op tegen ieder leeraar, bij wien de

prediking van een gestaltelijk en bevindelijk christendom in den trant van Schortinghuis niet gevonden werd. De toestand verergerde almeer. Doedens lokte nu den 10den Sept. 1739 een kerkeraadsbesluit uit, waarbij het houden van oefeningen werd verboden. Blijham geraakte in rep en roer. De drie oefenaars verdedigden zich in de Classicale vergadering van 15 Sept. o.a. met gronden aan de Schrift ontleend. Na hun vertrek lichtte Doedens de vergadering in. Na breede bespreking van het kerkeraadsverbod, waartegen o.a. Schortinghuis met nadruk opkwam, besloot de Classicale vergadering de zaak aan den kerkeraad van Blijham te renvoyeeren. Later werd aan de oefenaars op hun aanvrage toestemming verleend door den kerkeraad. Feitelijk waren er nu te Blijham twee gemeenten, ieder met haar leeraar of leeraars. Na de schijnbare onderwerping der oefenaars aan kerkeraad of predikant, begon Doedens opnieuw tegen hen optetreden. Het hinderde hem dat door velen de oefeningen de plaats innamen van den openbaren godsdienst. Een resolutie der Staten van 20 Febr. 1740, waarbij bepaald werd dat de synodale resolutie van 1722 moest worden opgevolgd, welke het verlof en toezicht van predikant en kerkeraad gebood, was hem een wapen in de hand, en den oefenaars werd andermaal het oefenen verboden wegens verzuim van de gewone ‘genademiddelen.’ Hun zaak kwam nu weer voor de Clssicale vergadering, eerst 26 Juli te Winschoten, vervolgens nadat de kerkeraad was gehoord, 13 Aug. te Wedde. In deze laatste, die slecht bezocht was door het wegblijven vooral van tegenstanders der conventikels, behaalden de Schortinghuisianen een overwinning: op belofte dat ze antwoorden zouden bij de catechisatie van den predikant werd aan de oefenaars met vermaning ‘behoorlijke waarnemers der Genademiddelen’ te blijven, toegestaan met hunne oefeningen voorttegaan, tot er ‘wesentlijke gronden van beschuldiging’ tegen hen werden ingebracht.

Op de vergadering der synode van 12 Mei 1741 te Appingedam verscheen daarop Doedens, zich beklagend over dit besluit van de Classis van Oldambt, waarop de Synode op voorstel eener commissie van drie, onder wie Prof. D. Gerdes, een middenweg koos: het gezag van predikant en kerkeraad werd gehandhaafd; tegen het verwaarloozen der openbare godsdienstoefeningen werd gewaakt, maar de oefeningen, hoezeer ook onder nauwlettend toezicht gesteld, werden niet aan de willekeur van den kerkeraad overgelaten. Wel werden ze onder zeer nauw toezicht gesteld.

In deze beslissing berustte Doedens. Van strijd door hem gevoerd, wordt verder niets meer vernomen. Tot zijn dood, den 29sten Maart 1777, bleef hij predikant te Blijham. Aan een langzaam verval van krachten overleden, liet hij geen weduwe of kinderen na.

Litteratuur: *Alb. Stud. Acad. Groning.* (uitg. d.h. Hist. Genootsch. te Gron. 1915), kol. 163. - *Boekzaal.* Jrg. 1724*a*, blz. 597; jrg. 1777*a*, blz. 473, 474. - H.H. Brucherus, *Gedenkboek v. Stad en Lande*, blz. 209. - H.v. Berkum, *Schortinghuis en de vijf nieten*, blz. 20, 54, 79 v.v. - J.Ch. Kromsigt, *Wilhelmus Schortinghuis. Eene bladzijde uit de geschied. v.h. Pietisme in de Geref. Kerk v. Nederland*, blz. 74, 110, 125 v.v., 129 v.v., 136-139. - v. Alphen. *N. Kerk. Handb.* Jrg. 1914. Bijl. Q, blz. 147.

[Dirk Doedes]

Doedes (Dirk) werd geboren te Utrecht in 1785 en ingeschreven als student aan de Academie van zijne geboortestad den 1sten September 1801. Geëxamineerd

voor de Classis Utrecht in 1805 deed hij den 29sten September van dat jaar zijn intrede te Puflijk en Leeuwen (met 2 Cor. III:5*b*), na bevestigd te zijn door Ds. C. van der Leeuw, pred. te Utrecht (met Ef. 1:22*b*, 23). Reeds den 31sten Aug. 1806 nam hij afscheid van de gemeente (met Hand. XX:32), bij zijn vertrek naar Ingen, waar hij den 7den Sept. d.a.v. bevestigd werd door zijn oom J.W. Doedes, pred. te 's Gravendeel (met 1 Cor. I:21), en intrede deed (met 1 Cor. I:23, 24). Hier bleef hij werkzaam tot hij den 31sten December 1863 overleed als op één na de oudste der dienstdoende predikanten van de Ned. Herv. Kerk, nalatende een weduwe. Hij was de vader van Ds. L. Doedes, in leven pred. te Capelle a.d. Ysel. De door hem uitgegeven geschriften getuigen van zijn veelzijdige bekwaamheid en zijn liefde tot de waarheden van het christelijk geloof. Zijn hieronder eerstgenoemd geschrift bevat twee voorlezingen, in Juli 1842 en April 1843 door hem gehouden in de Ringvergadering. Hij concludeert daarin, dat ‘zoowel de H. Geest als de Vader en de Zoon door ons, die in Zijn naam ook gedoopt zijn, moet erkend, geëerd en gehoorzaamd worden.’

Van D. Doedes verscheen in druk:

Naauwkeurig en onpartijdig onderzoek naar het personeel bestaan van den Heiligen Geest. Utr. 1844. Gr. 8°.

Leerrede ter nagedachtenis van J. van Ommeren B. Tzn., *in leven zeer geacht schoolonderwijzer te Ingen.* Tiel. 1849. gr. 8°.

De Christen, *zoo als hij behoort te zijn*, *of schetsen uit het huisgezin v.d. heer L....* Dordr. (Rott.) 1850. Gr. 8°.

Proeve van onderzoek naar de Goddelijke natuur van onzen Heer Jesus Christus, *en naar het groot belang*, *dat wij als Christenen hebben bij de erkentenis daarvan*, *ook in onzen tijd.* Utr. (Amst.) 1850-51. 2 st. Gr. 8°.

De redelijke godsdienst, *zoo als deze door den weldenkenden Christen wordt hooggeschat*, *beoefend en verdedigd.* Wijk bij Duurstede. 1853. gr. 8°.

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Rh. Traj.*, kol. 194. - *Boekzaal.* Jrg. 1805*a*, blz. 658; *b*, blz. 83, 452; jrg. 1806*b*, blz. 338, 339; jrg. 1864*a*, blz. 66, 67. - *Alphab. Naaml. v. Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken in de Nederl.* (1833-1849). (Amst. C.L. Brinkman 1858), blz. 169. - *Brinkman's Catal. der Boeken enz. gedur. de jaren 1850-1882*, blz. 306. - v. Alphen. *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 138, 139.

[Jacobus Isaäc Doedes]

Doedes (Jacobus Isaäc) werd den 17den November 1817 geboren te Langerak bez. de Lek, waar zijn vader Gualtherus Doedes predikant was. Acht jaar was hij oud toen hij zijn moeder verloor. Inmiddels was hij met zijn ouders verhuisd naar Grootebroek (1820) en naar Medemblik (1822). Van hieruit vertrok hij in 1830 naar

Amsterdam, waar hij inwoonde bij de ouders zijner tweede moeder en de Latijnsche School bezocht. Den 12den Juni 1834 werd hij ‘e Gymnasio Amstelodamensi magna cum laude dimissus’ ingeschreven als student aan de Utrechtsche Universiteit. Hij volgde er het onderwijs van Hoogleeraren in de Litterarische en in de Theologische Faculteit, van welke laatsten hier H. Bouman, H.J. Royaards en H.E. Vinke mogen vermeld worden. Den 16den Juni 1841 werd hij er bevorderd tot Doctor in de Godgeleerdheid na verdediging van een *Dissertatio Theologica de*

Jesu, *in vitam reditu*, waarvan in 1844 een Hollandsche omwerking ‘voor de gemeente’ door hem bezorgd werd, getiteld: *De opstanding van onzen Heer Jezus Christus*, *in hare zekerheid en belangrijkheid voorgesteld.* Proponent geworden bij het Prov. Kerkbestuur van Overijsel den 5den Aug. 1841, ontving hij eerst den 13den Febr. 1843 - er was toen overvloed van candidaten tot den H. Dienst - eene beroeping naar Hall (destijds nog gecombineerd met Eerbeek) bij Zutphen; uit een rij van 24 proponenten, die er achtereenvolgens op beroep hadden gepredikt, was hij de uitverkorene. Den 9den Juli 1843 deed hij er zijn intrede (met Ef. I:16-20), na bevestigd te zijn door zijn vader (met 2 Cor. IV:5*a*). Den tijd tusschen zijn proponentsexamen en zijn intrede had hij zich ten nuttè gemaakt door de bewerking van een antwoord op de prijsvraag door Teyler's Godgeleerd Genootschap uitgeschreven over de tekstcritiek des N. Verbunds. Nog vóór het eind van 1842 kon zijn verhandeling - onder de zinspreuk ‘nec tenere nec timide’ - verzonden worden en in November 1843 ontving hij te Hall het bericht dat zij eene bekroning met goud was waardig geacht. Opgenomen als XXXIVste deel der uitgaven van Teylers Godgel. Genootschap (Haarlem. 1844. 4°.) onder den titel *Verhandeling over de Tekstcritiek des Nieuwen Verbonds* is zij van blijvende beteekenis geweest, zooals door binnen- en buitenlandsche geleerden van naam is erkend. Het voornemen van den bewerker om haar om te werken tot eene Handleiding bij de Tekstcritiek van de Boeken des N. Verbonds en om den Griekschen tekst van het N. Test. met eene begeleidende verklaring uit te geven, is door hem niet ten uitvoer gelegd.

In zijn Hallsche periode reeds zonderde hij, hoe ijverig ook in zijn ambtsvervulling, naar zijn eigen getuigenis veel tijd af voor de sinds 1845 uitgegeven *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie*, waarvan hij sedert het begin de redactie voerde met Dr. J.J. van Oosterzee, Prof. Dr. B.J.L. Baron de Geer en Dr. H.H. Kemink (in 1858 voortgezet in de *Nieuwe Jaarboeken* ond. red. van Dr. D. Harting). In de *Jaarboeken* zijn hoogst belangrijke artikelen van Doedes' hand bewaard, vooral op exegetisch gebied.

In 1847 voelde hij zich gedrongen een pleidooi te leveren voor het recht des Christendoms tegen den aanval eener ongeloovige wijsbegeerte, bij monde van Prof. Mr. C.W. Opzoomer *(De gevoelsleer van Dr. J.J. v. Oosterzee* [Dupliek], blz. 185-466). Hij deed dit in *Het regt des Christendoms tegenover de wijsbegeerte gehandhaafd en de onbevoegdheid der wijsbegeerte om een oordeel te vellen over de geloofwaardigheid der Evangelische Geschiedenis en over de waarheid der Christelijke Leer bewezen.* Dit verweer, door Opzoomer zelf op prijs gesteld, al overtuigde het hem niet, wekte, naar Doedes zelf meende te mogen aannemen, mede tot de beroeping naar Rotterdam, in Maart 1847 op hem uitgebracht en door hem aangenomen. Den 22sten Augustus d.a.v. nam hij afscheid van zijne eerste gemeente met een (in druk verschenen) rede over 2 Thess. II:11*a*, en den 5den September deed hij, na bevestigd te zijn door Ds. W.P.R. Bouman (met Hand. X:33*b*) zijn intrede te Rotterdam (met 1 Joh. II:12*b*). Aldaar arbeidde hij twaalf jaren o.a. naast van Oosterzee, aan wien hij door vriendschap verbonden was van den tijd af, dat beide te Utrecht studeerden. Doedes trok in zijn tweede gemeente een aanzienlijk gehoor en zijne bediening heeft er diepe sporen achtergelaten. Zijn met volharding voortgezette wetenschappelijke studie verhinderde hem ook daar niet zich geheel te geven aan zijn arbeid in de gemeente. Al schitterde hij niet als redenaar, ook aan den

vorm zijner prediking besteedde hij groote zorg. Zij muntte uit door duidelijkheid, gelijk trouwens al wat Doedes sprak of schreef. Niet dan spaarzaam kwam het dogmatische element er in uit, het didactische was onmiskenbaar; maar ook kan van zijn prediking getuigd worden dat zij pakkend en opbouwend was. Zijn catechetisch onderwijs stond bijzonder hoog. Zijn boekjes, die daarbij als leiddraad moesten dienen, hebben zich niet alleen in ons vaderland een duurzame plaats veroverd, maar zijn ook in de Maleische en Japansche taal overgezet; dat over de Bijbelsche Geschiedenis mede in het Duitsch. Zijn richting was aanvankelijk 'Bijbelsch-evangelisch.' Naarmate echter de tegenstelling tusschen orthodoxie en moderne theologie zich afteekende, koos hij beslist voor de rechterzijde. Zijn critische zin belette hem echter de leus, uitgedrukt in het 'Daar staat geschreven', onvoorwaardelijk te doen gelden. Hij wenschte het Evangelie van Jezus Christus en Zijne Apostelen in het licht te stellen, ontdaan van al wat volgens hem bijmengsel was. Dit stond hem ook voor oogen bij zijn studie over *de leer van den Doop en het Avondmaal*, (van welk vernieuwd onderzoek het *Eerste stuk*, *Het Avondmaal* in 1847 het licht zag), waartegen Prof. van Hengel zijne bezwaren inbracht, door hem beantwoord in zijne *Aphorismen over de Leer des Avondmaals* (*Jaarb. v. Wet. Theol.* 1848. VI, 1), waarbij hij de voorstelling verdedigde, dat het Avondmaal is eene gedachtenisviering van den dood des Heeren in zoover Hij voor onze zonden gestorven is, terwijl de Christelijke Doop ons Zijn dood voorstelt, in zoover Hij der zonde gestorven is. Nader handelde hij over beide instellingen in geschriften voor de gemeente bestemd (zijn *Avondmaalsgids* in 1850 verschenen beleefde nog in 1879 een vierde, vermeerderde uitgaaf). Tot de gemeente sprak hij ook in de zeven jaargangen van de door hem uitgegeven en door velen met graagte ontvangen *Evangeliebode* (1849-1855). Tot de kerkelijke confessie, 'ofschoon nimmer afgescheiden van hetgeen de H. Schriften, bepaaldelijk des N. Verbonds, als het Evangelie der zaligheid verkondigen,' voelde hij zich sedert zijn verblijf te Rotterdam sterk aangetrokken en van leervrijheid in de Ned. Hervormde Kerk was hij toen, gelijk later, een verklaard tegenstander. De resultaten der critiek door hem geoefend op den inhoud der kerkelijke belijdenisschriften heeft hij neergelegd in een zijner voornaamste werken, in veel later tijd verschenen: *De Nederlandsche Geloofsbelijdenis en de Heidelbergsche Catechismus als Belijdenisschriften der Ned. Herv. Kerk in de negentiende eeuw*, *getoetst en beoordeeld* (Dl. I, 1880; Dl. II, 1881).

Met D. Chantepie de la Saussaye en N. Beets tezamen trad hij in 1853 op in de redactie van het maandschrift voor de Ned. Herv. Kerk *Ernst en Vrede*, dat echter slechts zes jaargangen beleefde. Al spoedig bleef de la Saussaye als eenige redacteur over. Tusschen hem en Doedes bestond in menig opzicht verschil. Laatstgen. ging niet mede met de ethisch-irenischen, evenmin als hij zich vereenigen kon met Groen van Prinsterer en de mannen der in 1863 opgerichte Confessioneele Vereeniging (Dr. J.J. van Toorenenbergen e.a.) Tegenover de moderne theologie bleef de Utrechtsche school haar supranaturalistisch standpunt handhaven, waarbij Doedes meer aanvallend, van Oosterzee meer apologetisch optrad. Op dat standpunt plaatste Doedes zich reeds als predikant. Meermalen trad hij al in zijne Rotterdamsche periode op tegen de toentertijd aan invloed winnende Evangelische en moderne richting. Daarvan getuigen o.a. zijn *Brief aan den Hoogleeraar Dr. P. Hofstede de Groot*, waarin hij een teekening gaf van *De Groninger School in haar strijd* (geplaatst

in: *Jaarb. v. Wet. Theol.* 1851. IX, 3) en in zijne *Drie Brieven aan Dr. L.S.P. Meyboom* (Utr. 1852), benevens zijn *Antwoord op eene vraag van Dr. L.S.P. Meyboom over Kerkleer en vrije Evangeliepredikinq.* (*Ernst en Vrede.* I. 1853, n. 6). Ook tegen de door Dr. A. Pierson in 1857 verdedigde Historisch-Kritische beginselen (*Tijdschift voor Godgel. en Wijsbeg.* 1857) kwam Doedes op in *Mogelijk of onmogelijk? Eene vraag bij de kritiek der Evangelische wonderverhalen beantwoord* (*Nieuwe Jaarb. v. Wetensch. Theol.* I, blz. 38-54). Hij uitte daarin zijne bedenkingen tegen de empirische kritiek, zooals die door Dr. Pierson werd voorgesteld in hare onmisbaarheid voor de Evangelische geschiedenis.

Was Doedes' naam al tijdens zijne bediening te Hall voorgekomen op een nominatie voor Hoogleeraar te Amsterdam (uit welk drietal toen Dr. W. Moll, de bekende kerkgeschiedschrijver, was gekozen), den 13^{den} April 1859 werd hij benoemd tot Hoogleeraar te Utrecht als opvolger van zijn leermeester Herm. Bouman. Den 19den Juni van dat jaar nam hij afscheid van de Rotterdamsche gemeente, daarbij sprekende naar aanleiding van Col. III:11*b.* (*Christus in al de Zijnen alles.* Utr. 1859. 8°.) Den 22sten Juni aanvaardde hij zijn ambt met een *Oratio de critica studiose a theologis exercenda.* Wat Dr. A. Pierson en de leekedichter P.A. de Genestet daartegen op niet zeer billijke wijze inbrachten, gaf Doedes eene verdediging in de pen, te vinden in het voorbericht (p. V-XXII) zijner in September 1860 gehouden openingsrede na de zomervacantie: *Modern of Apostolisch Christendom.* (Utr. 1860), en in de toespraak, waarmee hij in het volgende jaar zijne colleges heropende: *De zoogenaamde Moderne Theologie eenigszins toegelicht.* Utr. 1861 (van welke laatste een Engelsche vertaling voorkomt in *The British and foreign Evangelical Review.* 1862).

In den tijd van zijne komst als Hoogleeraar te Utrecht werd het Latijn als academische taal aldaar afgeschaft. Doedes doceerde van meet af in het Hollandsch. Hij zag zich geroepen onderwijs te geven in de exegese van het N. Testament met de daarbij behoorende Hermeneutiek en Tekstcritiek en in de Theologia Naturalis. Op het gebied der exegese vooral lag zijn kracht. Een zijner eerste leerlingen Dr. A.W. Bronsveld (*Een Theol. Klaverblad*, blz. 96) kon getuigen: ‘Hij heeft ons een exegetisch geweten gegeven’.

Nieuwe commentaren op boeken des N. Test., waarop menigeen gehoopt had, heeft hij niet doen verschijnen. In zijne *Hermeneutiek voor de Schriften des N. Verbonds* evenwel, waarvan in 1878 een derde druk verscheen, en die ook de eer eener Engelsche vertaling genoot, legde hij de vrucht neer van grondige exegetische studiën. Het was naar veler meening te betreuren dat de Exegese en de Inleiding op de Boeken des N.V., tot welk studievak Doedes zich al vroeg bijzonder sterk voelde aangetrokken, (*Biogr. Herinner.*, blz. 18) aan twee verschillende Hoogleeraren waren toevertrouwd. In zijne *Inleiding tot de Leer van God* (Utr. 1870. 2de dr. 1830, blz. 7 vv. gevolgd door *De Leer van God.* Utr. 1871) maakt hij scheiding tusschen het geloof dat op gronden steunt en de wetenschap, die op bewijzen rust; een ‘wetenschap des geloofs’ had zijn sympathie niet. Hij behandelde het geloof aan God als eisch der religie en gerechtvaardigd door de wetenschap. Toen in 1876 zijne *Leer van God*, wederom door Dr. A. Pierson, werd aangevallen in een Gidsartikel getiteld *Ter Uitvaart*, verdedigde Doedes zijne opvatting in een sterk door sarcasme gekenmerkte openbare toespraak, in September van datzelfde jaar gehouden: *De aangekondigde uitvaart der Christelijke Dogmatiek voorloopig afgezegd.* Utr. 1876.

In het begin van datzelfde jaar verscheen zijn handboek *Encyclopedie der Christelijke Theologie.* Reeds in de *Jaarboeken v. Wet. Theol.* van 1856 (No. 5) had Doedes gedachten over de *Protestantsche Theologische Encyclopedie* uitgesproken; de benaming 'Theologische Encyclopedie' keurde hij blijkens zijn handboek later af. Het standpunt, dat in dit werk uitkomt, is dat van Schleiermacher. Ten onrechte is beweerd dat Doedes' Encyclopedie zich vrijwel aan de bekende van Hagenbach aansluit; ze is vrucht van zelfstandige studie.

Terwijl de *Geschiedenis der Godsdiensten* nog niet was voorgeschreven als leervak, begon Doedes daarin onderwijs te geven; bij de overdracht van het Rectoraat in 1874 hield hij eene doorwrochte oratie: *De toepassing van de ontwikkelingstheorie niet aan te bevelen voor de Geschiedenis der Godsdiensten.* Bij de invoering van de Wet op het Hooger Onderwijs twee jaren daarna kwamen bedoelde vakken voor zijne rekening.

Bij de vervulling zijner professorale werkzaamheid bleef Doedes ook de nooden der Kerk op het hart dragen. Onderscheiden malen zag hij zich geroepen als praeadviseerend lid de vergaderingen bij te wonen van de Algemeene Synode der Ned. Hervormde Kerk, waar hij een werkzaam aandeel nam aan de behandeling van hoogst belangrijke punten, zoo o.a. betreffende de Doopsformule (1869). Tusschen de jaren 1870 en 1873 verschenen zijne *Kerkelijke Bijdragen*, gewijd aan de bespreking van kerkelijke en kerkrechtelijke onderwerpen. Veel van wat de synodes hem aan de hand deden, werd daarin op zelfstandige wijze door hem besproken onder het motto: 'Voor vrijheid, waarheid en recht.' Hij zelf beschouwde de uitgave daarvan 'als een soort van veiligheidsklep' voor zijne overtuiging in het kerkelijke.

Van zijne blijvende belangstelling in het kerkelijk leven getuigde hij nog door zich uit te spreken in een geschil, dat zich had voorgedaan in de Rotterdamsche gemeente; hij deed dit in: *De autoriteit van Gods Woord aangerand. Openbare brief aan de Ned. Herv. Gemeente te Rotterdam*, (1ste en 2de dr.) en zijn op uitnoodiging geschreven artikel in *De Gids* (1886, No. 3, blz. 28 vv.): *Het Amsterdamsche conflict in Januari 1886.*

Den 21sten Juni 1888 nam Doedes, omdat hij de voor het professoraat gestelde leeftijdsgrens had bereikt, voor een talrijk auditorium afscheid van zijne leerlingen. Zijn allerlaatste woord was een getuigenis van de opstanding van Jezus Christus uit de dooden. Het geloof daaraan, dat ook in zijn academisch proefschrift was uitgekomen, en dat op allerlei wijzen door hem was beleden, was hem bijgebleven ook in het laatst van zijn academische loopbaan.

In den tijd, die daarna volgde, zag hij zich de gelegenheid geopend zijne neiging als bibliophiel te volgen. Zelf beschikkend over eene zeldzaam rijke boekerij, waartoe hij reeds op jeugdigen leeftijd den grondslag had gelegd, behoorde de studie der bibliographie steeds tot zijne lievelingsbezigheden, en bij toeneming waren zijne oogen geopend voor de waarde van zeldzame boeken. Daarvan getuigt zijne *Collectie van Rariora*, *inzonderheid Godsdienst en Theologie*, waarvan in 1892 te Utrecht een tweede, vermeerderde uitgaaf in 8° verscheen. Daaruit blijkt dat zeldzame uitgaven van den Heidelbergschen Catechismus, van de eerste in Nederland gedrukte Bijbels, van verboden boeken, van martelaarsboeken enz. in zijn bezit waren gekomen. Tot het legaat, dat de *Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden* uit zijne nalatenschap ten deel viel, behoorde ook een merkwaardige verzameling van Nederlandsche

Almanakken (zie: *Coll. v. Rariora.* 1892, blz. 133). Hoogstbelangrijke uitgaven van bibliographischen aard zijn door hem bezorgd; 't laatst die van het *Büchlein vom Brotbrechen* (met twee facsimiles), waarvan hij een exemplaar ontdekte in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek en waarvan een exemplaar zich bleek te bevinden in de Universiteitsbibliotheek te Kiel. In 't algemeen schijnt in zijne laatste levensjaren de Theologie hem minder te hebben bezig gehouden. Ook vroeger reeds stelde hij veel belang in verschillende andere wetenschappen en toonde hij daarin geen vreemdeling te zijn, de natuurkunde meegerekend. De kunst had hij lief, en door tal van reizen was die liefde versterkt. Verschillende wetenschappelijke genootschappen benoemden hem tot medelid.

Den 9den Juli 1893 trad hij nog eenmaal op voor zijne eerste gemeente, om er den dag te herdenken, waarop hij een halve eeuw te voren aan die plaats de Evangeliebediening had aanvaard. Hij predikte daarbij over Psalm CXVIII:13*b* en 1 Cor. IV:7*a.* Den 17den December 1897 ontsliep hij zonder ziekbed. Doedes was den 29sten Juni 1843 gehuwd met Wilhelmina Kemink, die in April 1862 overleed, na hem vier zonen en vier dochters geschonken te hebben, van wie de jongste vier kinderen op jeugdigen leeftijd gestorven zijn, en de oudste zoon in 1876 als predikant te Velsen overleed.

In 1866 hertrouwde Doedes met Catharina van Loenen, die uit haar eerste huwelijk met Dr. W.C.L. Clarisse, drie kinderen had, van welke de oudste dochter gehuwd is met Dr. A.W. Bronsveld. Zijn tweede echtgenoote ontviel hem door den dood den 27sten September 1873.

Over zijn portretten: zie J.F.v. Someren, *Beschr. Catal.* enz., No. 1455*, 1456. Een lijst der zeer talrijke geschriften van Doedes, waarvan hiervoor sommige zijn vermeld, vindt men achter het onder Litt. vermelde Levensbericht door Dr. G.H. Lamers, blz. 221-229. Ook vindt men een groot aantal geschriften van Doedes en van geschriften naar aanleiding daarvan verschenen in *Biblioth. Theol. et Philos.* Burgersd. & Nierm. Lugd. Bat. 1900, No. 3850-3908.

Litteratuur: 1843-1893. *Biografische Herinneringen van J.I. Doedes*, Utr. 1894. - G.H. Lamers, *Levensberichten van Dr. J.I. Doedes* in ‘Levensberichten der afgestorven Medeleden v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden’. 1898, blz. 187-220. - J.M.S. Baljon, *Prof. Dr. J.I. Doedes* in ‘Stemmen v. Waarh. en Vrede’, 35ste Jrg. 1898, blz. 97-120. - Dez. in ‘Utr. Stud. Almanak’. 1899, blz. 293-304 en in de ‘Vox Studiosorum’, 27 Jan. 1898. - J.J.P. Valeton in ‘Alg. Ned. Stud. Weekbl. Minerva’. 22ste jrg. No. 31. - C.H. van Rhijn, *Prof. Dr. J.I. Doedes*, in ‘Theol. Studiën’, Jrg. 1898, blz. 1 vv. - S.D. van Veen, *Jakobus Isaäc Doedes* in Herzogs ‘Realencyklopädie für Prot. Theol. u. Kirche’ (3ter Aufl. herausgeg. van Alb. Hauch) Vierter Bd. (Leipz. 1898), S. 717-723. - A.W. Bronsveld, *Een Theologisch Klaverblad.* Amst. 1897. blz. 80-99. - Dez. in ‘Eigen Haard’. Jrg. 1884, blz. 309, 310. - Dez., *Prof. Doedes als Leermeester* in ‘Stemmen v. Waarh. en Vrede’. Jrg. 1894, blz. 953-972. - J. Herderschee, *Jac. Is. Doedes*, in ‘N. Ned. Biogr. Woordenb.’ (red. Dr. Molhuijsen en Prof. Dr. Blok). - H. Bouman, *De Godgeleerdheid en hare beoefenaars in Ned.*, blz. 10, 312 v.v., 342. - Chr. Sepp, *Proeve eener Pragmat. Geschied. der Theol. in Nederl.*, (2de dr.), (reg.) - Dez., *Het Godgel. Onderwijs in Nederl.*, *ged. de 16e en 17e eeuw.* I, blz. 19, 39;

II, blz. 12, 16, 64, 270. - Dez., *Biblioth. v. Ned. Kerkgeschiedschr.* (reg.) - G.J. Vos, Azn., *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, blz. 276, 281-283, 319, 329, 340, 355, 361, 397. - *Album Stud. Acad. Rh. Traj.*, kol. 305. - K.J.R. van Harderwijk, *Naamlijst en Levensbijzonderh. der Predik.... te Rotterd....*, blz. 119, 120. - *Boekzaal*, Jrg. 1841*b*, blz. 254; jrg. 1843*a*, blz. 370; *b*, blz. 85; jrg. 1847*a*, blz. 494, 495, 617, 618; *b*, blz. 344, 347, 348; jrg. 1859*a*, blz. 416, 663. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 130; jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 153. - H. Bavinck, *Geref. Dogmatiek.* I, blz. 11; II, blz. 90; IV, blz. 276. - A. Kuyper, *E Voto Dordraceno* (reg.). - Dez., *Encyclop. der H. Godgelcerdh.* I, blz. 390-394. - J. Reitsma, *Geschied. v.d. Hervorming en de Herv. kerk der Nederl.* (derde, bijgew. en verm. druk bew. d. Dr. L.A. v. Langeraad en herz. d. Dr. J. Lindeboom en F. Reitsma), blz. 781, 804-806, 828, 835. - L. Knappert, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk gedur. de 18e en 19e eeuw*, blz. 335, 336. - G.H. Lamers, *De Wetenschap u.d. Godsdienst*, *Leiddraad ten gebr. bij het H.O.* II. *Wijsgeerig Dl.* (*Wijsbeg. v.d. Godsd.*), blz. 4 enpassim. - D. Louis Petit, *Het legaat van wijlen Prof. Doedes aan de Bibliotheek v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden* in 'De Nederl. Spectator'. Jrg. 1898, blz. 110-112.

[Gualtherus Doedes]

Doedes (Gualtherus), werd den 10den April 1845 te Hall bij Zutphen geboren uit het huwelijk van den lateren Hoogleeraar Jacobus Isaäc Doedes, destijds predikant aldaar en Wilhelmina Kemink, welke laatste hem, toen hij zeventien jaar oud was, door den dood ontviel. Toen hij ruim twee jaren oud was vertrok zijn vader naar Rotterdam. Daar en van 1859 af te Utrecht ontving hij voorbereidend onderwijs. Den 6den Juli 1863 werd hij ingeschreven als student aan de Utrechtsche Universiteit. Proponent geworden bij het Provinciaal Kerkbestuur van Overijsel in Mei 1869, deed hij den 2den November 1869 intrede te Bieselinge bij Goes (met 1 Cor. III:11), na bevestigd te zijn door zijn vader (met Col. IV:12*b*). Hij bleef daar tot 1873, in welk jaar hij den 30sten Maart afscheid nam van zijn eerste gemeente (met Ef. III:16-21) en den 27sten April intrede deed te Velsen (met 1 Cor. I:21-25) na bevestigd te zijn door zijn vader (met Luc. IV:16-21). Zwak van lichaam, overleed hij, na den 16den Januari 1876 nog tweemaal te Helder gepredikt en den 23sten te Velsen den doop bediend te hebben, reeds den 31sten dier maand. Een week tevoren had hij ten derden male een beroeping ontvangen naar de hoofdstad des lands. Zijn nagedachtenis werd den 6den Februari te Velsen gehuldigd door Dr. A.W. Bronsveld in een prediking over Gen. V:24*b*.

G. Doedes was iemand van bijzondere gaven, *een prediker*, *die zich kenmerkte door beslistheid*, bezield door den geest van het Brighton-réveil. Verscheiden ook aanzienlijke gemeenten begeerden hem als predikant. Hij geraakte sterk onder den invloed van Dr. A. Kuypers optreden; 'vrijmaking der Kerk uit het Hervormd kerkgenootschap' werd ook zijn leuze. In zijn *Brief aan Dr. A. Kuyper* (zie hieronder) stuurde hij aan op bedoelde vrijmaking, waartoe hij 'de gereformeerde partij' opwekte tot volslagen isolement van alle andere partijen. Hij trekt hier de lijn zoo consequent mogelijk door. Reeds vroeger gaf hij blijk van zijn sympathie met de denkbeelden van Groen van Prinsterer, door diens *Nederlandsche Gedachten* in een drietal 'Overzichten' op zelfstandige wijze bij het publiek te propageeren. Hij deed dit in de 'Stemmen voor Waarheid en Vrede' van 1871 en '72, met verzwijging van zijn

eigen naam, maar maakte zich in jaargang 1874 als schrijver bekend. Ook persoonlijk onderhield hij zich met Groen. In diens archief bevinden zich 37 brieven van hem.

In 1869 huwde Doedes met Mej. A.C. Swellengrebel van Rotterdam, die hij spoedig door den dood verloor. In April 1875 hertrouwde hij met mej. Johanna Ketelaar, eveneens van Rotterdam. Uit het laatste huwelijk werd een kind geboren, dat bij zijn overlijden nog geen twee weken oud was.

Van G. Doedes is door den druk bewaard:

Overzicht van de Nederlandsche Gedachten van Mr. G. Groen van Prinsterer (in 'Stemmen v. Waarh. en Vrede.' Jrg. 1871, blz. 1026-1035, 1198-1209; jrg. 1872, blz. 56-67).

Wijziging der gedragslijn op kerkelijk gebied. Brief aan Dr. A. Kuyper. Utrecht. 1875. 8°.

Ter Gedachtenis. Zes Leerredenen - met een woord van inleiding door Dr. A.W. Bronsveld. Amst. 1876. 8°.

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Rh. Traj.*, kol. 453. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede.* Jrg. 1869, 1872-1876 (reg.). - A.W. Bronsveld in bovengen. *Woord van inleiding.* - G.A. Wumkes, *Gualth. Doedes* in 'N. Ned. Biogr. Woordenb.' (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok). II, kol. 397. - *Brinkman's Catal. der Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken* (1850-1882), blz. 306.

[Lodewijk Dögen]

Dögen (**Lodewijk**) werd den 21sten Januari 1658 geboren te Amsterdam, waar zijn vader Matthias Dögen, door Keizer Leopold I in den adelstand verheven, Raad was en Agent van den Keurvorst van Brandenburg. Zijne moeder, Maria Vermeulen verloor hij op tienjarigen leeftijd, zijn vader vier jaren later. Door zijne voogden werd hij in 1672 metterwoon geplaatst ten huize van Ds. Volkard Visscher, Ev. Luthersch predikant te Amsterdam, die hem voorbereidde voor de theologische studiën, en nog stervende den raad gaf zich te begeven naar de Hoogeschool te Jena. Hierheen vertrok hij in October 1678. Hij bleef er tot Juli 1680. Het gevaar, dat de vrije Rijkssteden in den Elzas en met name Straatsburg dreigde van de zijde van Lodewijk XIV, hield hem terug van zijn voorgenomen bezoek aan de Universiteiten van laatstgen. stad en van Parijs; ook van een bezoek aan Oxford en Cambridge zag hij af. Hij keerde terug in zijne geboortestad, werd aldaar bevorderd tot proponent bij de Ev. Luthersche Kerk, en deed den 10den November 1680 intrede te Monnikendam; als vertegenwoordiger der gemeente woonde hij in 1681 de synode te Amsterdam bij. Destijds was met Monnikendam de gemeente van Purmerend vereenigd. Samen met Ds. J. Hovinck van Edam gaf hij den eersten stoot tot de stichting eener zelfstandige gemeente te Purmerend; beide verbonden zich aldaar beurtelings 's Zondagavonds te prediken; toen Hovinck kort daarop emeritus werd, bleef Dögen dezen dienst waarnemen tot zijn vertrek naar Woerden, waar hij in Maart

1690 intrede deed. Zijn beroeping aldaar veroorzaakte veel twist en tweedracht, die echter, nadat de raad van twaalf vroegere Kerkeraadsleden en het oordeel van drie naastbijgelegen gemeenten was ingeroepen, welke alle de beroeping goedkeurden (evenals het meerendeel der Woerdensche gemeente), een einde nam, hoewel sommigen zich daarbij niet neerlegden en daarom ook niet onder Dögens prediking opgingen. In Augustus 1695 vertrok hij naar Dordrecht, waar hij in dienst bleef tot

zijn overlijden den 24sten October 1724. Zijn ambtgenoot A. Kisselius hield op hem een hooggestemde lijkrede.

Van L. Dögen verscheen in druk:

Eerste en noodzakelijke Hooft-leerstukken der Christelijke Godsdienst tot onderwijzing van de Jeugd en alle, die tragten in staat te zijn, om hen, na voorgaande beproeving, tot het H. Avondmaal te begeven, onder vragen en antwoorden ontworpen. Dordr. 1725. 8°.

De Vernedering en Verhooging van den beloofden Messias uit Esaias LII, vs. 13, 14, 15 en C. LIII vertoont. Dordr. 1726. 4°. (Door Dögens zoon bezorgd, met een levensschets van den overledene voorin. Een gedicht op dit werk en zijn auteur vindt men in Arn. Hoogvliets *Mengeldichten.* Delft, 1738, blz. 415-417.)

Litteratuur: v.d. Aa, a.w., i.v. - *Naamrol der Predikanten, In de Gemeentens, de Onveranderl. Augsb. Geloofs-Bel. toegedaan: In de Zeven Verëen. Nederl. Prov., de Generaliteit, Portugal, America, Azia enz.*, (Amst. 1777), blz. 21. - *Bijdragen t.d. Geschied. der Ev.-Luth. Kerk in de Nederl.* (verz. d. Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis). I, blz. 55; II, blz. 330; III, blz. 136-139; V, blz. 56. - A. Paauw, *Europa's Lutherdom*, blz. 384. - C. Swidde, *Waare toestand der voornaamste On-eenigheden.* 1690, blz. 38. - G.D.J. Schotel, *Kerk. Dordrecht.* II, blz. 223-226. - v. Abkoude, *Naam Reg. v. Ned. Boeken*, I Dl., 1ste st., blz. 90; 3de st., blz. 58.

[Johannes Doesburg]

Doesburg (Johannes) was de oudste zoon van Johannes Doesburg en Aletta Vermeer. Geboren te Utrecht den 23sten Mei 1647 ontving hij aldaar onderwijs o.a. van de predikanten J. van Lodenstein en Gentman. Hij bezocht er de Latijnsche Scholen en later de Academie, waar hij in 1665 als student werd ingeschreven. Hij genoot er de leiding van mannen als Gisb. Voetius, die hem ook gedoopt had en Andr. Essenius. Den 18den Maart 1668 bevorderd tot proponent, werd hij den 27en Dec. d.a.v. bevestigd predikant te Varik door Sam. Wiselius, predikant te Zalt-Bommel (met 2 Kon. IV:9); zijn intreetekst was 2 Thess. III:1. Vandaar vertrok hij naar Beesd, waar hij den 7den Aug. 1670 intrede deed (met Ps. XXXIV:12), na den 24sten Juli afscheid te hebben genomen van zijn eerste gemeente (met Filipp. IV:1). Zijn derde standplaats was Jaarsveld; na afscheid van Beesd den 31sten Dec. 1671 (met 2 Cor. XIII:11), ving hij daar zijn dienstwerk aan in 1672 (met Jerem. I:4-7). In datzelfde jaar werd Jaarsveld door een inval der Franschen bijna geheel in de asch gelegd. Dit was oorzaak dat Doesburg uitweek naar Amsterdam, waar hij meer dan eens tot veler genoegen predikte. Niet lang daarna keerde hij terug, maar uit het oogpunt van veiligheid hield hij zich op binnen Schoonhoven, vanwaaruit hij telkens naar Jaarsveld ging om er den dienst waar te nemen. Den 7den April 1674 werd hij beroepen te Kampen, waar hij in Mei d.a.v. bevestigd werd. Na in 1677 van daaruit voor een beroeping als Gasthuispredikant te Delft bedankt te hebben, nam hij in datzelfde jaar eene andere, naar Rotterdam aan, waar hij den 2den Januari 1678 als eerste *negende* predikant

werd bevestigd door Fr. Ridderus, predikant aldaar (met 1 Tim. IV:12*a*) en intrede deed (met Psalm LI:14, 15); zijn afscheidtekst te Kampen was 1 Thess. IV:1, 2.

Hij bleef, schoon gedurende een paar jaar vóór zijn dood lijdende, toch tot zijn overlijden den 12den (niet zooals v. Harderwijk t.a.p. opgeeft den 11den) Juni

1711 den dienst waarnemen; den 31sten Mei tevoren had hij zelfs nog tweemaal gepredikt en was hij in het ‘Gebed’ voorgegaan. In 1693 hield hij de openingsrede voor de Z.-Hollandsche synode te Brielle (tekst: Exod. XXII:30), en fungeerde aldaar ook als praeses. Onder zijn leiding werden door deze synode artikelen opgesteld tegen Balthazar Bekker, die ‘de werkinge der Geesten op de lichaamen loochende’ en tegen Roëll, die leerde ‘dat Jezus Christus niet is geweest de eenige, eeuwige, natuurlijke en eigentlijke Zone Gods’. Voorts presideerde J. Doesburg nog de Z. Hollandsche synode te Dordecht in 1698, waar hij ook benoemd werd tot deputaat, en in 1706 die te Woerden. Achtmaal verscheen hij op verschillende synoden als lid, tweemaal als correspondent.

Als Evangeliedienaar maakte hij grooten opgang. Hij was een boeiend prediker, een krachtig bidder, een man van groote gaven, geliefd ook om zijn ijver en beminnelijkheid in den omgang. Van den kansel bestreed hij meermalen het Pausdom en de philosophie van Descartes. Een proeve van zijn dichtkunst is te vinden vóór in het eerste deel van à Brakels *Redelijke Godsdienst* en draagt tot opschrift *Eergraf van den zaligen Heer Wilhelmus à Brakel Th.F. Leeraar van Gods Kerk te Rotterdam.* Hij was gehuwd met Elisisabeth Pecock, dochter van Willem Pecock, koopman te Amsterdam en van Sara Seuleyn.

Uit dit huwelijk werden geboren drie zoons en drie dochters, die hem overleefden.

Een zijner zoons was **Johannes Doesburg,** den 9den Maart 1735 overleden als predikant te 's Gravenhage. Van hem bestaat een *Lijkpredicatie* op *Wolferdus Bernhardus Blanken*, *predicant te 's Hage.* 's Grav. 1629. 4°. Zie over hem: *Het Rechtbetaamlijk Gedrag en de heerlijke belooning van een Geestelijken Dienstknecht of Huisbezorger*; *Vertoond in een Lijk-reden over Matth. XXIV:45-47*, *ter Nagedachlenisse van den E. Heere Johannes Doesburgh. Laatst getrouw Bedienaar des Godd. Woorts in de Gem. te 's Gravenhage. Uitgespr. in de Gr. Kerk ald.*, *op den 13den Maart 1735 door Lud. Timon Pielat*, *Des Overledenens Amptgenoot.* 's Grav. 1735. 4°.

De jongste zoon van J. Doesburg Sr. was *Petrus Doesburg,* overl. den 17den Dec. 1762 als emeritus van Varik (waar hij tweemaal predikant was geweest).

Jongere broeder van J. Doesburg Sr. was **Wynandus Doesburg,** overl. den 4den Mei 1694 als predikant te Rotterdam, waar hij bijna drie jaren lang samen met zijn broeder arbeidde, die na zijn verscheiden eene lijkrede op hem hield: *Het Zalig Afsterven van Wyn. Doesburg*, *in zijn leven Getrouw Dienaar J. Chr. in Zijn Gemeynte te Rotterdam*, *ons tot opwekkinge en navolginge voorgesteld in een Verhandeling over Hebr. II:4.* Rott. 1694. 4°.

Voorts verscheen van hem:

> *De Rouwe van Gansch Juda*, *over de Dood van den Godvrugtigen koning Josia*, *Toegepast en naader uitgebreid op het overdroevig afsterven van zijn Majesteit*, *Willem de Derde*, *Koning van Engeland*, *Schotland*, *Vrankryk en Yerland*, *Erfstadhouder &c. &c. Ende tot Opwekkinge v.h. Nederlands Juda. In deze tijden voorgesteld uit II Chron. XXXV vers 23*, *24*, *25.* Rotterd. 1702. 4°.

Des levens kortheid en des menschen ijdelheid, Voorgestelt en toegepast op den 20 April 1704 uit Psalm 39:6 bij gelegentheid van het droevig en haestig overlijden van den heer Ludolphus de With. In zijn leven zeer getrouw Dienaer J. Chr. in zijn Gemeynte tot Rotterdam. Rott. 1704. 4°.

Moet gevende Opwekkinge Davids aan Salomon. Over 1 Chron. XXVIII:20. Bij de bevest. v. zijn zoon J. Doesburg. Amst. 12°.

Litteratuur: Fr. Ridderus, *Voorbeeldt v.e. Waar Predikant*, *vertoont in een Predicatie*, *Gedaen op den 2. January 1678. Uyt 1 Tim. 4 vers 12* (*Niemant verachte uwe jonckheydt*). *Op de bevestinge van D. Johannes Doesburgh*, *tot Predikant in de bloeyende Gemeynte v. Rotterdam - Tit. 2 vers 7. Betoont u zelven in alles een Voorbeeldt v. goede Wercken.* Rott. 1678. 4°. - A. Tiele, *Israëls Rouwbedryf over de Dood v. Samuel*, *Ter geleegentheid v.h. smertelijk en haastig afsterven v.d. Eerw.*, *en Welgeleerden Heer Johannes Doesburg*, *In zijn E*: *leeven zeer ijverig en getrouw Leeraar in de Gemeente v.J. Chr. te Rotterdam*, *Ontslaapen den 12. en begraaven den 17 Junii 1711. Uitgebreid en toegepast*, *des daags na de begraafenis*, *uit 1 Sam. XXV:1.* Rott. 1711, 4°. - Dan. le Roy, *Elia van Elisa ontrukt en weggenomen Door een haastige en wonderbare Hemel-Vaart*, *Van Elisa beklagelijk uitgeroepen*, *Ter gelegentheid v.h. Onvermagt en Zaalig Afsterven van D. Johannes Doesburg*, *In zijn Eerw. Leven*, *Waardig en Getrouw Leeraar der Gemeinte J. Chr.*, *te Rotterdam. Uit II Koning. II:XII.* Rotterd. 1711. 4°. - v.d. Aa, a.w., i.v. - K.J.R.v. Harderwijk, *Naamlijst en Levensbijzonderheden der Predikanten .... in de Nederd. Herv. en Waalsche Gem. te Rotterdam ....*, blz. 51. - *Album Stud. Acad. Rh. Traj.*, kol. 59. - H. de Jongh Azn., *Alphab. Naamlijst van alle de Predik..... tot de jaare 1750 .... ond. de negen Classen v.h. Syn. v. Gelderland,* blz. 289. - M. Soermans, *Kerk. Reg. v. Z.-Holl.*, blz. 71, 81. - Dez., *Synod. Reg. v. Z.-Holl.*, blz. 76, 77, 186, 235, 246. - W.P.C. Knuttel, *Acta der Part. Syn. v. Z.-Holl.* IV (1657-1672); V (1673-1686); VI (1687-1700) (reg.). - H. de Jongh, *Naam-lijst der Predik.*, *ond. de IX Cl. v.h. Geld. Syn.*, blz. 77, 87, 289. - A. Moonen Azn., *Naemketen der Predik..... v.d. Herv. tot het jaer 1709 .... ond. de vier Cl. v.h. Overijss. Syn.*, blz. 24; Vervolg tot 1803 (d. B.G. Noordbeek) en tweede verv. d. J. Hoogewal (Dev. 1807), blz. 38. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 117, 158; jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 152, 153; jrg. 1910, Bijl. S, blz. 156; jrg. 1912, Bijl. S, blz. 147. - J. Hartog, *Geschied. v.d. Predikkunde in de Prot. Kerk v. Nederl.*, blz. 90. - v. Abkoude - Arrenberg, *Naam-Reg. v. Ned. Boeken.* I, st. III, IV i.v. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der N. Lett. te Leiden.* I, 728, 734; II, 174. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfl. berust. in de Kon. Bibl.* III (1689-1713), No. 14703, 14704.

[Herman Gerrit Jacobus van Doesburgh]

Doesburgh (Herman Gerrit Jacobus van) werd den 7den Februari 1800 geboren te Heerewaarden uit het huwelijk van Ds. Jacobus van Doesburgh en Hendrika Gerardina van den Bergh. Den 30sten October 1815 werd hij ingeschreven als student aan de Utrechtsche Universiteit. In 1820. werd hij bekroond met goud voor het door hem ingezonden antwoord op een prijsvraag door de Theologische Faculteit te Groningen uitgeschreven betreffende de liefde tot de vijanden in het N. Testament (zie hieronder). In 1822 candidaat tot den H. Dienst geworden bij het Prov. Kerkbestuur van Utrecht, ontving hij in October van dat jaar beroepingen naar de Meern en naar Neerlangbroek. De laatste nam hij aan. Den 9den Maart 1823 werd

hij er bevestigd door zijn vader, toentertijd predikant te Wijk bij Duurstede (met Coloss. IV:17*b*), waarna hij zijn intrede deed (met 1 Tim. I:12). Den 29sten October 1826

nam hij afscheid van haar (met 1 Petr. I:12), om te vertrekken naar Schiedam, waar hij den 12den November d.a.v. (met Hand. XXII:10*a*), na wederom door zijn vader bevestigd te zijn (met 1 Tim. IV:15*a*). Vandaar ging hij naar Rotterdam, waar hij, na afscheid genomen te hebben van Schiedam, den 30sten Mei 1830 (met 2 Cor. XIII:9*b*), den 6den Juni bevestigd werd door Ds. B. Stemberg (met 2 Cor. IV:1) en intrede deed (met Ef. II:19-22). Hier bleef hij werkzaam tot hij na 42-jarigen dienst op zijn verzoek eervol emeritaat ontving, en den 27sten September 1865 afscheid predikte (met Rom. I:7*b*). Hij overleed aldaar den 17den April 1874.

Als predikant stond hij zeer in aanzien; ook werd geroemd zijne milddadigheid, die hij onbekrompen betoonde. Zelfstandigheid was een kenmerk van zijn karakter. De vermaarde Utrechtsche Hoogleeraar G.J. Mulder, tot wiens vrienden van Doesburgh behoorde, achtte hem 'de type van een *man*' en noemde hem 'justum et tenacem propositi virum'. (*Levensschets van G.J. Mulder door hemzelven geschreven en door drie zijner vrienden uitgeg.* (2de uitg. Utr. 1883), blz. 126).

Hij was Lid en Voorzitter van de Algemeene Synode der Ned. Herv. Kerk (1851-'59), Bestuurder van het Ned. Zendelinggenootschap; ook nam hij deel aan de oprichting der vereeniging 'Nederig en Menschlievend' te Rotterdam.

Hij huwde den 23sten Mei 1827 te Edam met Anna Wilhelmina de Vries.

Over van Doesburghs portretten zie: J.F.v. Someren, *Beschrijv. Catal.....* No. 1467**, 1487, 1488.

Een broeder van hem was **Gerrit Roelof Diderik van Doesburgh,** wiens eenige standptaats was Zetten (1832 tot zijn dood 22 Sept. 1861).

Zijne geschriften zijn:

Antwoord (met goud bekroond) op de Acad. prijsvraag: *Quaenam et qualis sit φιλεχ□□ια quam commendant Jesus et Apostoli* (opgenomen in 'Annales Acad. Gron.' 1820-21).

Aanprijzing der Bijbelverspreiding. Rotterd. 1845. 8°.

[met J.J. Prins en W. Muurling] *Het N. Testament*, *op nieuw uit den grondtekst overgezet en van inleid.*, *inhoudsopgaven*, *gelijkluidende plaatsen en aanteek. voorzien.* Amst. 1868. 8°.

Litteratuur: *Alb. Stud. Acad. Rh. Traj.*, kol. 213. - *Boekzaal.* Jrg. 1822*b*, blz. 527, 528, 530, 664; jrg. 1823*a*, blz. 351, 352; jrg. 1826*a*, blz. 95; *b*, blz. 698, 699, 717, 718; jrg. 1830*a*, blz. 373, 724; *b*, blz. 90, 91; jrg. 1848*a*, blz. 355; jrg. 1863*a*, blz. 330; *Stemmen v. Waarh. en Vrede.* Jrg. 1865, blz. 405, 698. - K.J.R.v. Harderwijk, *Naamlijst en Levensbijzonderh. der Pred..... te Rotterdam*, blz, 118. - Mr. J. de Vries v. Doesburgh, art. *Herm. G.J.v. Doesburgh* in 'N. Ned. Biogr. Woordenb.' (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok). II, kol. 399, 400. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 153, 156; jrg. 1910, Bijl. S, blz. 161. - *Catal. v.d. Bibl. der Rem.-Geref. Gem. te Rotterdam*, blz. 110. - *Bibl. Theol. et Philos.* (Lugd. Bat., Burgersd. & Nierm., 1900) No. 3930.

[Jacobus Doitsma]

Doitsma (Jacobus) wiens vader Johannes Doitsma, Rector te Hoorn was, werd geboren den 20sten Augustus 1708. Na voleindigde studie proponent geworden den 10den Juli 1730, deed hij den 29sten April 1731 intrede als predikant te Etershem en Schardam, na bevestigd te zijn door Ds. C. Zoutmaat, predikant te Oosthuizen. Den 20sten October 1737 nam hij van zijn eerste gemeente afscheid (met 2 Cor.

XIII:11) wegens vertrek naar Zwolle, waar hij den 3den November 1737 intrede deed (met Micha VII:7), na bevestigd te zijn door Ds. Dan. de Gimmer, predikant aldaar (met Psalm XXVI:6, 7). Hij bleef aldaar werkzaam tot hij den 12den November 1770 emeritus werd verklaard 'salvo omni honore, et aliquo stipendio', nadat hij de laatste twee jaren wegens voortdurende ongesteldheid, straks gevolgd door een beroerte, de bediening voor zich moest laten waarnemen door een proponent. Na een langzaam verval van krachten overleed hij den 20sten September 1773 te Damwolde (Dantumawoude bij Dokkum), waar hij zich sinds 1 Sept. bij zijne kinderen ophield om er den winter door te brengen.

Hij werd geprezen als een voorganger, geliefd om zijn persoon, getrouw in de vervulling van zijn ambt. Meermalen vervulde hij synodale functiën; zoo was hij in 1758 scriba; in 1761 en '65 assessor; in 1751, '55 en '63 praeses der Overijsselsche synode. Toen zijn ambtgenoot te Zwolle Ant. van der Os om zijn heterodoxe prediking, met den Kerkeraad aldaar in conflict geraakt, door de stedelijke Overheid gehandhaafd werd, terwijl de Staten van Overijssel zelfs de Classis verboden, om zich in hare gewone vergadering verder met de zaak in te laten, vroeg de Magistraat het oordeel van de Theol. Faculteit te Leiden. Deze laatste verklaarde dat van der Os ten onrechte van onrechtzinnigheid werd verdacht, en dat men dus de zaak verder moest laten rusten. De Overijsselsche Staten maakten van deze uitspraak een decreet. De strijd werd evenwel weer aangewakkerd doordat Doitsma, daartoe aangezet door den bekenden Holtius, zich tot het oudste lid der Faculteit richtte in een *Brief* (zie hieronder.) Dit schrijven gaf aanleiding tot beroering, die zich in de gansche Kerk deed gelden: het geschil-van der Os. Zie over het verloop van dien strijd behalve Ypey, t.a.p. *Boekzaal.* versch. pll.

Doitsma huwde den 2den April 1731 met Aletta de Vicq (geb. te Hoorn 10 Nov. 1699, overl. te Zwolle 3 Juli 1751), dochter van Gerard de Vicq, Secretaris der Admiraliteit van W. Friesland en Agatha van Neck.

Hij hertrouwde te Dalfsen 10 Aug. 1752 met Sara Suzanna Roldanus, die den 20sten Aug. 1763 te Zwolle werd begraven.

Zijne geschriften zijn:

Brief aan den Hoog Eerw. Heer Joan van den Honert T.H. fil. enz., *dienende tot opheldering van den brief van zijn Hoog Eerw. aan een zijner vrienden*, *over de zaak van Ds. Antonius van der Os*, *pred. te Zwolle geschreven*, *en ter regtvaardiging van zijn gedrag omtrent den Heer Prof. gehouden*, *in 't gebruik maken van den brief van zijn Hoog Eerw. den 4 July 1750*, *aan hem geschreven.* Zwolle 1754. 4°.

Brief aan den Hoog Eerw. Heer Jan Jacob Schultens, *Theol. Professor te Leiden*, *ter beantwoording van twee brieven van dien Heer aan hem geschreven*, *en ter regtvaardiging van zijn gedrag in het behandelen van de zaak van Ds. Ant. van der Os*, *gehouden*, *tegen den vuilen laster hem door dezen Professor in meer dan eenen brief aangewreven.* Zwolle 1755. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Boekzaal.* Jrg. 1730*b*, blz. 508; jrg. 1731*a*, blz. 243, 244, 495, 496; jrg. 1737*b*, blz. 236, 366, 368, 491, 622; jrg. 1754[a], blz. 471, 583; jrg. 1755*a*, blz- 727; jrg. 1770*b*, blz. 657, 658; jrg. 1773*b*, blz. 402, 403, 549. - M. Veeris (verv. d. Fr. de Paauw), *Vernieut Kerk. Alphab. v. de namen aller Leeraren ond. het Syn. v. N.-Holl.*, blz. 59. - A. Moonen, *Naemketen der*

Predik.... v.d. Herv. tot het jaar 1709 ... ond. de vier Cl. v.h. Overijss. Syn., (verv. d. Noordbeek en Hoogewal), blz. 57. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 113; jrg. 1912, Bijl. S, blz. 157. - A. Ypey, *Gesch. v.d. Kristl. Kerk in de achttiende eeuw*, VII Dl., blz. 380 v.v. - J. Reitsma, *Gesch. v.d. Hervorming en de Herv. Kerk der Nederlanden*, blz. 324. - v. Abkoude, *Naam-reg. v. Ned. Boeken.* Ie st. VI. - A. Lyphert, *Nadere Aanmerkingen of Vervolg over de Maniere van Procederen by den Eerw. Kerkenraadt van Zwolle zedert enigen tijd gebruikt*, *behelzende de handelingen die de drie oudste Predikanten D. de Gimmer*, *Jac. Daitsma en W. van Zutphen tegen den Schrijver gepleegt hebben*, *wordende hier ook in beantwoordt de Bekentmaking in de Boekzaal van Febr. 1754.* Zwolle 1754. - *Wederlegging van het geschrift onlangs uitgegeven onder den Titel v. Verantwoording van de E. Kerkeraad van Zwolle tegen den Laster hun aangewreven door eenige leden harer vergadering in een geschrift genaamt Protest van 't minder deel des E. Kerkeraads van Zwolle tegen het gerezolveerde bij het meerendeel*, *rakende de verkiezing van nieuwe leden des Kerkeraads enz. Uitgegeven door de Protesterende leden ter verdediging van hunne eer en goeden Naam.* Zwolle 1754.

[Sjoerd Pietersz. van Dokkumburg]

Dokkumburg (**Sjoerd Pietersz. van**), ook wel genoemd **van Dokkenburg** was Leeraar bij de Doopsgezinde gemeente te Berlicum. In Juli 1731 verwisselde hij deze standplaats voor Heerenveen en Knype; in de attestatie (d^{o}. 24 Juli), waarmee hij vertrok, wordt verklaard dat ‘suylcke kleyne gemyentens niet een goede Leeraar kunnen behouden’. De gemeente van Heerenveen, die in 1706 nog maar 167 leden telde, was binnen weinige jaren zeer sterk uitgebreid. Met deze gemeente ging van Dokkumburg een contract aan voor vier jaren, gedurende welke hij niet alleen de gewone preekbeurten, maar ook Doop- en Avondmaalsbeurten zou waarnemen, waartoe men anders in den regel buitenleeraren aanzocht. Verflauwing der offervaardigheid in het opbrengen van vrijwillige bijdragen voor zijn tractement, werkte er waarschijnlijk toe mee hem in 1735 het beroep naar de Waterlandsche gemeente te Enkhuizen, waarmee in datzelfde jaar die van Venhuizen was gecombineerd, te doen aannemen. Den 14den Maart 1735 nam hij afscheid (met Hand. XIV:23 v.v., naar een andere lezing met Jerem. IV:14). Vervolgens diende hij nog de gemeente van West-Zaandam.

Evenals zijn zoon, **Pieter van Dokkumburg,** (Doopsgez. Leeraar, laatstelijk te Koog en Zaandijk, die den 15den Mei 1808 zijn 50-jarige ambtsvervulling herdacht en drie jaren later overleed) was hij gunstig bekend door het opleiden van Leeraren. Beide waren den gevoelens der Zonisten toegedaan, die zich niet konden neerleggen bij de oprichting der kweekschool en de vorming der Leeraren.

S.P.v. Dokkumburg gaf uit:

Eenige Artykelen van de Leere der Waarheid, *die naar de Godzaligheid is.* Haarlem 1743. 8°.

De Gebeden van Jezus Christus. Haarlem 1745.

Gedicht in het Friesch, op A. Wynalda's Predicatie.

Litteratuur: v.d. Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden.* IV, blz. 215.
- S. Blaupot ten Cate, *Geschied. der Doopsgez. in Holl.*, *Zeel.*, *Utr. en Geld.*

II, blz. 185*n*. - P.J. Veth, *Het Leven van Dr. J. van Gilse. eene Inleiding tot de uitgave zijner verspreide en nagelaten geschriften*, blz. 9. - P.H. Veen, *De Doopsgezinden in Schoterland. Histor. Schetsen*, blz. 28, 29, 33, 128. - [M. Schagen], *Naamlyst der Doopsgez. Schryveren en Schriften*, enz., blz. 30. - *Catal. v.d. Biblioth. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.* II, blz. 250, 293.

[Vincent van Dolder]

Dolder (**Vincent van**), werd geboren te Utrecht in 1758 uit het huwelijk van Anthonie van Dolder en Margaretha van Emde en studeerde aan de Universiteit aldaar, waar hij in het Album Stud. staat ingeschreven onder het jaar 1781. Den 6den Maart 1781 proponent geworden bij de Classis Utrecht, en den 7den Aug. d.a.v. peremtoir geëxamineerd in een extra-ordinaire vergadering der Classis Gorinchem, werd hij den 9den September van genoemd jaar bevestigd als predikant te Sleeuwijk door Ds. C. Fortuyn, predikant te Nieuwland met Exod. XVIII:19, 20, waarna hij intrede deed (met Psalm CXXIV:8). Den 15den Juni 1783 nam hij afscheid van die gemeente (met Pred. XII:13), waarna hij den 29sten Juni intrede deed te Puttershoek (met Psalm CXLVI:5*a*), na bevestigd te zijn door Ds. H. ten Oever, predikant te Oud-Beijerland (met 2 Cor. V:14). Zijn derde gemeente was IJselmonde, waar hij den 14den September 1788 de bediening aanvaardde (met Ef. II:17*a*) na vooraf bevestigd te zijn door Ds. H. Husley Viervant, predikant te Rotterdam (met Luc. XIV:17); den vorigen Zondag had hij afscheid gepredikt te Puttershoek (met Ef. V:15, 16).

Den 9den Sept. 1821 herdacht hij zijn veertigjarige bediening met een prediking over Psalm CXXI:2. Hij overleed aan een spoedig toenemend verval van krachten den 17den Juli 1825, nalatende zes kinderen, van wie een zoon Johannes Wilhelmus van Dolder in 1832 als predikant te Wageningen is overleden. Zijne echtgenoote had V.v. Dolder door den dood verloren te Puttershoek.

Hij gaf uit:

Vruchten der eenzaamheid. Rotterd. 1809. gr. 8°.

Leerredenen op het Hervormingsfeest. Rotterd. (1818). gr. 8°.

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Rh.-Traj.*, kol. 174. - *Boekzaal.* Jrg. 1781*a*, blz. 319; *b*, blz. 115, 255, 398, 399; jrg. 1783*a*, blz. 359, 722; *b*, blz. 216; jrg. 1788*b*, blz. 234, 363, 402; jrg. 1821*b*, blz. 378, 379; jrg. 1825*b*, blz. 223, 224. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfl. verzam. berust. in de Kon. Bibl.* VI (1796-1830), No. 24576. - *Alphab. Naaml. v. Boeken* (1790-1830) (verv. op R. Arrenberg), blz. 138.

[Daniel Dolegen]

Dolegen (**van der Dooleghen, Dolegius, Dolegenius, van Dooleghem, Dolegemius**) (**Daniel),** werd als student te Genève ingeschreven den 10den November 1582 als alumnus der gemeente van Brussel. Na eerst deze laatste als predikant te hebben

gediend, werd hij geëxamineerd te Delft en aldaar beroepen in Mei 1590 en was tot zijn dood, den 25sten November 1605, aldaar predikant. Van de Z.-Hollandsche synode van 31 Augustus 1599 te 's-Gravenhage en van die te Woerden, welke 10 Aug. 1604 aanving, was hij scriba. Op eerstgen. synode hield hij de sluitingsrede (over Matth. VII:29). Laatstgen. synode vaardigde hem benevens Festus Hommius af naar de

N.-Hollandsche, welke 14 Juni 1605 te Alkmaar gehouden werd, waar de excommunicatie van Casp. Coolhaes aan de orde zou worden gesteld, welke echter niet is geschied. De Z.-Hollandsche synode te Rotterdam van 30 Aug. 1605 wees hem met Hommius, Fr. Lansbergen en Joh. Dibbetius aan tot Gedeputeerden.

Hij was een overtuigd tegenstander van Arminius, aan wien hij in 1603 een brief schreef, die dezen 'niet in alles wel behaecht heeft', en waarop Arminius weer antwoordde 'soo 't behoorde.' Hij huwde te Delft den 22sten April 1592 met Jenneke Wijnantsd^{r}., kamenier van 'de Genadige juffrouw van Oranje', en was de vader van **Thomas Dolegius**, als proponent in 1628 beroepen te Schellingwoude en Durgerdam en aldaar in 1633 overleden, en de schoonvader van D. Rolandus, van 1634 tot 1660 predikant te Oud-Beyerland.

Geschriften zijn van hem niet bekend.

Litteratuur: Mr. J. de Wal, *Nederlanders en pers.*, *die. later met Nederland in betrekk. stonden*, *studenten te Heidelberg en Genève sed. het begin der Kerkherv.* in 'Mededeel. ged. in de vergad. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden'. 1864-1865, blz. 199. - M. Soermans, *Kerk. Register v. Z.-Holl.*, blz. 36. - Dez., *Synod. Register*, blz. 33. - v. Alphen, *N.K. Handb.*, Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 110. - *Beschrijving der Stadt Delft*, *behelzende een zeer naaukeurige en uitvoerige verhandel. van desz. eerste oorsprong*, enz. door Verscheide Liefhebbers en Kenners (uitg. R. Boitet, MDCCXXXIX), blz. 440. - Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en Part. Syn.* I, III, (reg.). - H.Q. Janssen en J.H.v. Dale, *Bijdr. t.d. Oudheidk. en Geschied.*, *inzond. v. Zeeuwsch Vlaand.* V, blz. 294, 297. - A.A. van Schelven, art. *Dan. v.d. Dolegen* in 'N. Ned. Biogr. Woordenb.' (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok), kol. 292. - P.J. Wyminga, *Festus Hommius*, blz. 28, 29, 40, 41. - J. Hania, *Wernerus Helmichius*, blz. 56, 248, 249. - *Werken der Marnix-Vereeniging* (verz. en uitgeg. d.H.Q. Janssen en J.J. van Toorenenbergen). S. III, Dl. IV, blz. 187; Dl. V, blz. 321, 358, 361.

[Domela Nieuwenhuis]

Domela Nieuwenhuis (zie: **Nieuwenhuis**).

[Abr. Dominici Dominicus]

Dominicus (Abr. Dominici) zie: **Feenstra**.

[Theodorus Dominicus]

Dominicus (**Theodorus**)**,** geboren te Amsterdam den 16den Augustus 1652, genoot zijn opleiding voor het predikambt bij de Ev. Luthersche Kerk, bij Ds. C. Hoppe en na diens dood bij Ds. V. Visscher aldaar, vertrok in 1675 naar Jena, waar hij twee jaren studeerde. Na afgelegd proponentsexamen aanvaardde hij in 1677 de bediening te Hoorn, waartoe hij den 30sten Maart van dat jaar te Amsterdam bevestigd werd, was vervolgens predikant te Leiden, waar hij in Maart 1680 beroepen werd, en te Amsterdam, waar den 14den October 1683 de beroeping op hem werd uitgebracht. Deze laatste gaf aanleiding tot verdeeldheid. Dominicus werd voor onrechtzinnig

gehouden op grond van een vroeger door hem gehouden predicatie over Ezechiël XVIII:1-4. Hierin had hij zich uitgelaten tegen de erfstraffen en geloochend dat God de kinderen der goddeloozen strafte om de zonden hunner ouders. De rechtzinnige predikanten H. Vos en J. Colerus weigerden daarom den beroepsbrief mede te onderteekenen, en dienden twee dagen later met hun ambtgenoot H. van Born een protest in (afgedrukt bij Domela Nieuwenhuis, *Gesch. der Amst. Luth. Gem.*, Bijl. H.) Dit protest baatte niet. De beroering, die zich mede uitte in verschillende schotschriften, werkte in de gemeente door, en toen Dominicus

den 24sten October in de Nieuwe Kerk zijn intrede hield, ontstond zulk een verwarring, dat de onderschouten, door de voorzorg der ouderlingen tegenwoordig, geen kans zagen met hunne dienaren het tumult te stillen en om den hoofdofficier zonden. Door diens tegenwoordigheid gelukte het na arrestatie van enkele onruststokers de rust te herstellen. Bij het uitgaan moest men Dominicus, om hem uit de handen van het opgeruide volk te houden, achter uitlaten.

De drie predikanten moesten hierna verschijnen voor Burgemeesteren, die hun gelastten Dominicus als hun collega te erkennen. Zij kwamen daarop bij den magistraat en vroegen ‘vrije exercitie van hunne religie conform de Augsburgsche confessie en de ordonnantiën’. Intusschen gingen zij voort met waarschuwen in bedekte termen tegen dwaalleeraars.

Den 24sten November verantwoordde Dominicus de bezwaren tegen zijne rechtzinnigheid ingebracht in verband met de bedoelde verzen uit Ezechiël, waarop de drie predikanten wederom het antwoord niet schuldig bleven. Den 9den December verklaarde de kerkeraad, dat de punten in quaestie de zaligheid niet raken. De vrede echter keerde niet weer. Colerus schreef een boekje over de erfstraffen, en eene sententie uit van de Hoogeschool van Amsdorf, waarbij eenige stellingen werden veroordeeld, waarvan men zeide dat zij van Dominicus afkomstig waren. Dit gaf laatstgenoemde aanleiding zich te richten tot de Hoogeschool te Leipzig, die bij censure van 12 April 1684 de meeningen, door hem in de veelbesproken leerrede verkondigd, als rechtzinnig bekrachtigde. Hij gaf deze censuur evenwel niet uit. Zijne vrienden, die er inzage van kregen, copieerden ze, en zoo kwam zij in het *Historisch verhaal van den beklaegelyken opstand*, *sedert eenige jaaren in de gemeente toegedaan de Augsburgsche Confessie in deze stede ontstaan* (Amst. 1690). Verschillende schotschriften en hekeldichten zagen het licht. Van de in dezen strijd verschenen spotprenten vindt men reproductiën en beschrijvingen bij G. van Rijn, *Luthersche Kerktwisten te Amsterdam* in ‘Jaarboek der Vereen. voor Nederl. Luth. Kerkgeschied., in haar naam uitgeg. door Ds. J.W. Pont’ (Amst. 1911), blz. 55-66.

Dominicus overleed den 26sten Maart 1713, en werd begraven in de Luthersche Oude Kerk te Amsterdam. Een lijkrede op hem in het Hoogduitsch over 1 Thess. V:9, 10 werd gehouden door Ds. B.H. Empzychoff, en in het Nederduitsch door Ds. J.E. Meyer; beide verschenen in druk, de laatste onder den titel: *Lyk-*, *Treuren Troost-predicatie op Theodorus Dominicus*, *Pred. te Amsterdam.* Amst. 1703.

Als jongeling legde Dominicus den 24sten October 1668 den eersten steen aan de vierde kolom van de nieuwe Luthersche kerk. (*Het Verheugd Amsteldams Lutherdom*, *ter gelegenheid v.h. Eerste Eeuw-getij der gemelde kerk*, *in 't jaar 1771*, blz. 6).

Geschriften zijn van hem niet bekend.

Over platen, waarop hij moet voorkomen, zie: Fr. Muller, *De Nederl. Geschiedenis in Platen*, *Brieven*, *Beschrijv. v. Ned. Hist. platen*, enz. IV. No. 2646, 2649 A.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w., i.v. - *Naem-rol der Predikanten in de Gemeentens*, *de Onverand. Augsb. Gel. Bel. toegedaan.* Amst. 1677, blz. 20. - *Bijdragen t.d. Geschied. der Evang.-Luth. Kerk in de Nederl.* (verz. d. Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis) 5de st., blz. 37, 38. - F.J. Domela Nieuwenhuis, *Geschied. der Amsterdamsche Luth. Gemeente*, blz. 134-136. - H.C. Rogge, *Het Kerkelijk en*

Godsdienstig Leven (in 'Amsterdam in de 17de eeuw'), blz. 43. - K.A. Gonlag, *Het Doleerend Lutherdom in de 17de eeuw. Tien jaren uit de geschiedenis der Evang.-Luth. Gemeente te Amsterdam 1681-1691* (in 'Arch. v. Ned. Kerkgesch.' ond. red. v. Acquoy en Rogge. III), blz. 51-55. - *Een vaste burg is onzen God!* VIIde jrg. (Amst. 1889), No. 1, blz. 5 v.v. - *De Navorscher.* X (1860), blz. 148.

[Pieter Kors Dommisse]

Dommisse (**Pieter Kors**), zoon van Cornelis Dommisse, koopman, werd geboren te Vlissingen den 27sten Mei 1837 en studeerde te Utrecht, waar hij werd ingeschreven den 18den September 1855. Candidaat tot den H. Dienst geworden bij het Prov. Kerkbestuur van Overijsel in 1863, werd hij den 4den December 1864 door zijn broeder Ds. J. Dommisse, pred. te Stavoren (met Genes. XII:2*a*) bevestigd als predikant te Schraard, waarna hij intrede deed (met 2 Cor. III:5, 6). Na van hieruit voor meer dan één beroeping bedankt te hebben nam hij die naar Oude en Nieuwe Wetering aan; aldaar deed hij intrede den 29sten Maart 1868 (met Luc. V:4-6) na bevestigd te zijn door Ds. K.F. Creutzberg van Maarssen (met 1 Cor. I:23); den 22sten Maart had hij afscheid genomen van Schraard (met Rom. VIII:35*a*). Zijn derde gemeente was Oostburg, waar hij, na den 17den Juli 1870 afscheid te hebben genomen van O. en N. Wetering (met Hebr. XIII:20, 21), den 31sten Juli bevestigd werd door Ds. H.W. Creutzberg, pred. te Vlissingen (met 2 Tim. IV:2*a*), en intrede deed (met Jes. XL:6-8). Hij diende deze gemeente tot hij afscheid van haar nam den 29sten October 1876 (met Openb. XXII:21 laatste woord), om den 2den November intrede te doen te Bieselinge (met Jerem. XXXI:33) na bevestigd te zijn door Ds. J.J. Richard, pred. te Vlissingen (met Philipp. II:29*a*). Zijn laatste gemeente was Lage Zwaluwe, waar hij den 11den Juni 1882 bevestigd werd door Ds. C. Hengeveld, pred. te Rumpt (met Hand. I:8) en intrede deed (met 2 Cor. V:20); zijn afscheid te Bieselinge had plaats den 4den Juni (met Matth. XXVIII:20).

Met ingang van den 1sten Maart 1905 verkreeg hij op zijn verzoek eervol emeritaat; den 26sten Februari van dat jaar legde hij zijne bediening neder met een predikatie over Genes. XLIX:18. Daarop vestigde hij zich metterwoon in zijne geboortestad, tot wier archivaris hij met ingang van den 16den Oct. 1905 benoemd werd inplaats van zijn zoon, die een benoeming had ontvangen tot burgemeester van Sluis. Om gezondheidsredenen werd hem op zijn aanvrage eervol ontslag gegeven, ingaande den 1sten Juli 1911. Nog in datzelfde jaar aanvaardde hij het ambt van kerkelijk archivaris te Vlissingen; op het tijdstip, toen de St. Jacobskerk te Vlissingen zoo zwaar werd getroffen door brand (den 5den Sept. 1911) redde hij wat nog te redden viel; het archief bleef gespaard. Ook heeft hij belangrijke pogingen in het werk gesteld om geschonden grafschriften in dit kerkgebouw te herstellen, waarvan hij het resultaat heeft neergelegd in zijn laatste geschrift (1914). Hij overleed den 13den October 1915 te Vlissingen.

Dommisse was met hart en ziel predikant en stelde belang in het kerkelijk leven, maar gevoelde eveneens veel voor zijne vaderstad en hare geschiedenis. Reeds zijn in 1872 verschenen gedicht over *De ontwikkeling en wording der Herv. Gemeente te Vlissingen* getuigt van dit laatste. Tijdens zijn verblijf te Lage Zwaluwe kwam hij vaak naar Vlissingen over, en ontwierp hij op aandringen van den toenmaligen burgemeester eene historische beschrijving der stad (met een tweetal kaarten),

oorspronkelijk voor schoolgebruik bestemd, maar nooit in druk verschenen. Zoo rijpte

ook het plan bij hem om een topographische geschiedenis van Vlissingen te schrijven. Deze was grootendeels voltooid toen hij bij voortgezet onderzoek op het Rijksarchief te Middelburg kennis maakte met de oude grafelijke rekeningen; was hij tot nogtoe Verheve van Citters gevolgd met diens eilandentheorie en ab Utrecht Dresselhuis met diens vaak niet zeer betrouwbare conjecturen, toen Dommisse de bronnen leerde kennen begreep hij op den verkeerden weg te zijn en ving hij zijn onderzoek opnieuw aan. In de gemeenten, door hem gediend, ordende hij de kerkelijke archieven en herstelde en bewaarde hij zooveel mogelijk de kerkelijke antiquiteiten.

Hij was een man van veelzijdige kennis en wetenschap en volhardende studie, die tot op hoogen ouderdom gearbeid heeft. Dat zijne verdiensten werden erkend blijkt uit zijne benoeming tot lid van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen den 12den April 1899, tot ridder in de orde van Oranje-Nassau den 23sten Maart 1907 en tot lid van het Historisch Genootschap den 13den December 1908. Sinds den 12den April 1899 was hij lid van het Zeeuwsch Genootschap.

Hij huwde in November 1864 met Wilhelmina Jacoba Mortier, dochter van Pieter Mortier en Jacoba Petronella Riemens.

Hij schreef:

Het dwaze Gods wijzer dan de menschen bewezen in Jeruzalems herstelling gestaafd op het gebied van het Christelijk Onderwijs. Leeuw. 1867. gr. 8°.

De worsteling en wording der Hervormde Gemeente te Vlissingen. (Gedicht met histor. aanteek.) Vliss. 1872. 8°.

Negen Leerredenen opgenomen in verschillende jaargangen van de Stuiverspreeken. Uitg. A. Mulder, Delft.

Open Brief aan de kerkelijke liberale kiesvereeniging te Oostburg. 1875.

In de werken van het *Zeeuwsch Genootschap* (jrg. 1904) verscheen van hem:

Onderzoek naar de eerste omwalling en omgeving der stad Middelburg (met 3 schetsteek. en 3 uitslaande platen).

In jrg. 1910:

De Ambachtsheerlijkheid Oud-Vlissingen en de wording van Nieuw- Vlissingen (met 2 uitslaande platen).

In *Archief, vroeg. en lat. meded. voorn. in betr. t. Zeeland.* Jrg. 1913, blz. 1 v.v.

Eenige grafschriften uit de afgebrande St. Jacobskerk te Vlissingen.

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Rh.-Traj.*, kol. 406. - F. Nagtglas, *Levensberichten v. Zeeuwen* (verv. op de la Rue 'Gelett., Staatk. en Heldh. Zeeland'). I, blz. 160. - R. Fruin, *In Memoriam P.K. Dommisse* in 'Nederl. Archievenblad, Orgaan v.d. Vereen. v. Archivarissen in Nederl.' 24ste Jrg. 1915-16, No. 2, blz. 41-43. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede*, Jrg. 1863, blz. 225; jrg. 1864, blz. 703; jrg. 1865, blz. 57; jrg. 1868, blz. 514, 521; jrg. 1870, blz. 538, 631, 823, 965; jrg. 1876, blz. 703, 1058, 1059, 1184, 1418; jrg. 1882. I, blz. 478, 599; II, blz. 118, 122. - *Kerkelijke Courant.* Jrg. 1905, No. 9. - *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 183;

jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 124, 142; jrg. 1911, Bijl. S, blz. 183. - *Brinkman's Catal. der Boeken*, Plaat- en Kaartwerken (1850-1882) blz. 309.

[Cornelis van Dongen]

Dongen (**Cornelis van**) zie: **Dunganus.**

[Bartholomeus Donius]

Donius (**Bartholomeus)** geboren te De Rijp,[1)] werd in 1647 ingeschreven als student te Utrecht. Volgens resolutie der Amsterdamsche Classis 17 April 1651 aangeschreven om zich voor het peremtoir examen gereed te houden met het oog op den dienst in N.O. Indië, werd hij echter predikant te Diemen in 1651, te Bleiswijk in 1653; den 20sten Augustus 1656 deed hij intrede te Delfshaven als eerste 2de predikant. Vandaar vertrok hij naar Rotterdam, waar hij den 24sten Juli 1661 bevestigd werd. Eene beroeping te Amsterdam op hem uitgebracht den 5den Aug. 1666 werd door de Regeering geïmprobeerd en had geen voortgang.

Hij overleed te Rotterdam den 28sten Juli 1667.

Zijn leerrede, naar aanleiding van den brand, die het grootste gedeelte van zijn geboorteplaats in de asch legde, is opgedragen aan zijn leermeester G. Voetius; uit den inhoud dier opdracht blijkt hoezeer Donius dezen vereerde.

De volledige titel luidt:

> *Rijper kleppende brandklok: ofte opwekkende onderrigtinge*, *gedaan in een predicatie ten verzoeke van*, *ende aan de ontstelde Gemeynte van de Ryp*, *op 14 Jan. 1654. Bij voorval van die schrikkelike brant onder haar geschiedt op den nagt tusschen 6 en 7 Jan* .... Rotterd. 1655. 12°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - C.A.L.v. Troostenburg de Bruijn, *Biogr. Woordenb. v. O. Ind. Predikanten*, blz. 115. - M. Veeris (verv. d. Fr. de Paauw), *Vern. Kerk. Alphab. v. N.-Holl.*, blz. 59. - J.W. Bussingh, *Drangredenen tot 's Heeren lof*, *bij een plegtige Jubelreden*, *Uit burgerlijke en vooral kerkelijke voorrechten geschiedk. afgeleid; en*, *op het Tweede Eeuwgetijde*, *v.d. Openb. Herv. Godsd.*, *den XXV v. Herfst-maand MDCCLXXIV. N. aanl. v.d. Hondersten Psalm*, *tot opwekk. voorgestelt a.d. Herv. Gem. tot Delfshaven*, blz. 97; Bijlagen, blz. 19. - K.J.R.v. Harderwijk, *Naamreg. en Levensbyz. der Predik.... te Rotterdam*, blz. 45. - *Nominatiën en Beroepingen v. Geref. Predikanten in de Gem. te Amsterdam*, *beginn. met de Reform. Ao 1578 en verv. Met bijv. v.e. Register.* Amst. 1792, blz. 55, 57. - v. Alphen, N.K. Handb. Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 105, 109, 152; jrg. 1908, Bijl. P, blz. 109. - *Biblioth. Theol. et Philos.* (Lugd. Bat. Burgersd. & Nierm. 1900), No. 3962.

[Adriaan Hubertus van der Donk]

1) De geboortedatum van Donius is onbekend; bescheiden, waaruit dit zou kunnen blijken, zijn bij den brand te De Rijp verloren gegaan.

Donk (**Adriaan Hubertus van der**)**,** geboren te Breda in Febr. 1691, studeerde aan de Academie te Leiden, waar hij den 27sten September 1710 werd ingeschreven. Proponent geworden, deed hij zijn intrede als predikant te Gilze en Ryen, den 23sten Augustus 1716, en vervolgens den 1sten Juni 1738 te Geertruidenberg, waar hij bevestigd werd door Ds. Petr. Groen, van Waspik. In 1762 emeritus verklaard

'salvo honore, stipendio et emolumentis' overleed hij den loden September 1770 na een ongesteldheid van vier dagen.

Van hem bestaat in druk:

Het heilig Dienstwerk van een Evangelische Leeraar, *benevens het Christen Volk.* Dordr. 1740. 4°.

Gedenkwaardige Benaauwtheden en Verlossingen der Israeliten, *voorgehouden nu bij gelegenheit van de geslotenen vreede tusschen de laatst in oorlog geweest zijnde Christen Mogendheden*, *geviert den 11den Juni 1749*, *uyt Nehemia IX:27.* Breda. 1749. 4°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Album Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 818. - *Boekzaal.* Jrg. 1716, blz. 214; jrg. 1737*b*, blz. 716; jrg. 1738*a*, blz. 738; jrg. 1762*a*, blz. 364, 365; jrg. 1770*b*, blz. 520. - I. van Nuyssen, *Korte Beschrijving van Geertruidenberg*, *in Deszelfs Opkomst* enz., blz. 195, 196. - v. Abkoude, *Naamreg. v. Ned. Boeken*, Dl. I, St. IV, blz. 91. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg. v. Ned. Boeken*, blz. 147. - G. Noordbeek en B. Mourik, *Naam-rol der Godgel. Schrijvers*, enz. (4de dr.) I, blz. 123.

[Hendrik Herman Donker Curtius]

Donker Curtius (**Hendrik Herman**) was de oudste zoon van Mr. Boudewijn Donker Curtius, in 1832 overleden, als President van het Hoog Gerechtshof te 's Gravenhage en Jonkvrouwe Cornelia Hendrika Strachan. Hij werd den 1sten Januari 1778 geboren te 's Hertogenbosch, en kwam in 1794 als student aan de Hoogeschool te Utrecht (in het *Alb. Studios.* staat als datum zijner inschrijving vermeld 9 Maart 1796). Kort vóór zijn aankomst was daar als Hoogleeraar opgetreden Jodocus Heringa Ezn, die slechts een kleinen kring van studenten om zich heen verzamelde, daar hij voor onrechtzinnig werd gehouden. Tot bedoelden kring behoorde Donker Curtius. Den 5den Juni 1799 werd hij bevorderd tot Doctor Theologiae, en den 12den van diezelfde maand werd hij toegelaten als proponent bij de Classis Amersfoort. Den 30sten Maart 1800 aanvaardde hij de Evangeliebediening in de gecombineerde gemeenten van Blaricum en Laren (bevest. te Laren door Ds. D. Schiff, predikant te Oosterbeek met 1 Cor. IV:4*b*; intr. te Blaricum met Joh. XV:16*b*). Hij bleef er kort; reeds den 29sten Maart van het volgende jaar nam hij van haar afscheid (met 1 Thess. V:8), vertrekkende naar Muiderberg, waar hij den 12den April d.a.v. bevestigd werd door Ds. F.H. Repelius, predikant te Echteld (met 1 Cor. III:10-15) en intrede deed (met Joh. XVII:37, 38). Twee jaren later verhuisde hij vandaar naar Arnhem, waar hij den 25sten Juli 1802 zijn intreerede hield (tekst: Hebr. II:2-4), na bevestigd te zijn door Ds. J.C. Boot (met 2 Cor. II:14); afscheid van Muiderberg den 4den Juli (met Matth. VII:24-27). Vanuit Arnhem bedankte hij in 1814 voor eene beroeping naar Leiden en in 1816 voor eene nominatie te Amsterdam. In zijne derde gemeente bleef hij als predikant werkzaam tot zijn dood, den 25sten Juli 1839. Drie jaren te voren was hij door een langdurige ernstige ziekte overvallen. Daaruit werd hij wel weer opgericht,

maar zijn sterk gestel was er door ondermijnd. Nog in zijn sterfjaar, den 6den Januari 1839, wijdde hij de Nieuwe kerk te Arnhem in met eene prediking over Deut. XXXII:3*b.* In den daaropvolgenden zomer deed zijn kwaal zich weer gelden, en sloopte verder

zijn lichaam; op den achtsten dag na zijn vertrek naar Wiesbaden, waar nog herstel werd gezocht, voerde men hem in stervenden toestand in zijne woning terug.

Als prediker was hij bij velen zeer geliefd. Zijn gespierde, krachtige stijl, zijn populaire en toch niet platte manier van spreken droeg daartoe bij. Hij zocht *eenheid* te brengen in de behandeling van zijn onderwerp, terwijl het zijn hoofddoel steeds was de H. Schrift te doen verstaan. Als catecheet werd hij geroemd. In zijn omgang als predikant was hij openhartig en voorkomend.

Tijdens zijne bediening zette hij zijne studiën voort. Daarbij, evenals in zijne prediking kwam wat men noemt zijn rationeel-supranaturalistische richting uit; van het rationalisme achtte hij zich een tegenstander. Misschien meer dan aan iemand anders, behalve aan Paulus Bosveld, dien hij als exegeet en godgeleerde bij uitnemende beschouwde, had hij aan Prof. Heringa's onderwijs voor zijne vorming te danken; hijzelf heeft in dit opzicht diens grooten invloed erkend. Toch bleek uit zijn proefschrift (zie: lijst zijner geschriften), dat hij niet de bekende voorzichtigheid van zijn leermeester had overgenomen. Daarin toch werd toentertijd de krasse stelling uitgesproken, dat de apocalypse zou geschreven zijn door Johannes vóór het Evangelie. Intusschen was hij een kind van zijn tijd, die niet gaarne tot uitersten oversloeg en zooveel mogelijk het 'juste milieu' bewaarde, hoezeer hij ook den moed bezat om voor zijn overtuiging uit te komen. Vaak ging hij mank aan onbepaaldheid.

Nadat reeds in 1805 het door hem ingezonden antwoord op de prijsvraag door het 'Haagsch Genootschap tot verdediging van den Chr. Godsdienst' uitgeschreven in zake de Bijbelleer over de *algemeene Opstanding der dooden* met zilver was bekroond[1)] werd hij in 1827 door genoemd Genootschap andermaal eene bekroning (ditmaal met goud) waardig gekeurd voor zijn antwoord op de prijsvraag in welke zin wij de leer van *Jezus en de Apostelen als van God zelven geopenbaard moeten beschouwen.* Uit dit antwoord blijkt wat hij verstaat onder *Goddelijke Openbaring.* Den zin van eerstgen. woord onderzoekt hij wel (blz. 5 v.v.), dien van het laatstgen. niet; om vervolgens te verklaren: 'Jezus' leer is van God geopenbaard in dezen zin, dat Jezus dezelve onmiddellijk door bovennatuurlijke mededeeling van God heeft ontvangen' (blz. 23). 'Eene waarlijk van God herkomstige leer kan niet strijden met de rede', zoo geeft hij de kern van zijn betoog verder weer (blz. 103). Wèl kan er iets in de openbaring voorkomen, dat boven de rede gaat, doch God, de hoogste rede, kan niet openbaren, wat tegen de rede is; 'het is de pligt der rede, om zich in zulk een geval aan de openbaring te onderwerpen, dat is te zeggen, dat zij wanneer uitgemaakt is, dat de leer door God is geopenbaard in den aangeduiden zin, hetgeen haar voorkomt in dezelve zekerlijk begrepen te zijn, moet aannemen, ofschoon zij het niet begrijpt, en zulks uit eerbied voor het hoogere gezag, hetwelk aan die leer, uithoofde van haren erkenden oorsprong, toekomt'. In dien zin beval Donker Curtius het Christendom aan als een redelijken godsdienst, en kwam het

1) Hiervan is slechts een gedeelte opgenomen in de werken van het Haagsch Genootschap, Jrg. 1805. Het daar ontbrekende vindt men in de door Donker Curtius zelf voortgezette 'Bijdragen tot bevordering van waarheid en godsvrucht' aan het begin van het 3de deel, dat echter onvolledig is gebleven.

er bij hem en zijn geestverwanten vooral op aan, de geloofwaardigheid en echtheid der H. Schriften te bewijzen.

De *Bibliotheek van Theologische Letterkunde*, in 1803 door Pieter Beets, Doopsgezind Leeraar te West-Zaandam opgericht, in 1811 door Napoleon vernietigd, werd later, in 1813, zoo niet reeds vroeger door Donker Curtius geredigeerd. Van genoemd jaar af luidde de titel: *Bijdragen tot de beoefening en geschiedenis der Godgeleerde Wetenschappen.* Van af 1827 heette het *Godgeleerde Bijdragen.* Donker Curtius bleef tot kort vóór zijn dood de redactie voeren, althans gedeeltelijk, want vier jaren vóór zijn verscheiden verklaarde hij: 'Als de *Bijdragen* eene rationalistische rigting bekomen, trek ik er mijne hand geheel af.' Menige van studie getuigende verhandeling en recensie komt daarin voor van zijne hand, sommige met, andere zonder zijne initialen. Duidelijkheid kenmerkt haar. Onpartijdigheid lang niet altijd. Heftig polemiseerde hij tegen een Lotze, een da Costa en diens vrienden; zijn scherpte werd zelfs vaak afgekeurd door wie aan zijn zijde stonden.[1)] Uit zijne daareven vermelde verklaring o.a. blijkt wel dat hij geen voorstander was van de opkomende nieuwe richting. Schleiermachers invloed boezemde hem aanvankelijk wantrouwen in. Ongetwijfeld heeft hij invloed geoefend op den gang der godgeleerde wetenschap in zijne dagen. Den 14den Mei 1812 werd hij vereerd met het Doctoraat in de Theologie honoris causa, hem verleend door de Hoogeschool te Harderwijk, het laatste doctoraat door haar toegekend. In dit verband mag ook vermeld worden dat de uitgave der *Bijdragen tot bevordering van waarheid en godsvrucht*, bezorgd door den Harderwijkschen predikant J.W. Tilanus, door Donker Curtius werd voortgezet.

Niet minder aan het kerkelijk leven nam hij deel. Vooral daardoor heeft zijn naam groote bekendheid gekregen. Hij betuigde zijne instemming met de uitspraak van P. Hofstede de Groot in 1833, dat de voorgangers der Gemeente zich door geen kerkleer mogen gebonden achten. Als jongste lid en secretaris maakte hij deel uit van de 28 Mei 1815 van regeeringswege benoemde 'consulerende commissie' voor eene nieuwe kerkelijke organisatie, aan welke commissie was opgedragen de beoordeeling van het *Algemeen Reglement op het Bestuur der Hervormde Kerk*, in concept ontworpen door secretaris en adviseur van het Departement voor de zaken der Ned. Herv. Kerk, J.D. Janssen. Na de schriftelijke opmerkingen en mondelinge behandeling (aan welke laatste tien zittingen gewijd waren) werd het Reglement goedgekeurd en vastgesteld door Koning Willem I den 6den Januari 1816. De gedragslijn, die Donker Curtius voor den geest stond ten opzichte van het ontwerpen der nieuwe Kerkorde was deze, dat de Kerk niet al te vrij, en niet al te onderworpen moest zijn; de Staat zou in het belang van rust en orde en eigen veiligheid zulke bepalingen maken als hem dienstig voorkwamen.

Donker Curtius, die zeer bevriend was met Willem I, werd nog in hetzelfde jaar benoemd tot Vice-Voorzitter der eerste Algemeene Synode onder de nieuwe organisatie te 's Gravenhage gehouden, ook hield hij voor haar den 30sten Juli een sluitingsrede. Van 1825 tot het jaar vóór zijn dood was hij haar Voorzitter. Als

1) Een proeve van ernstige terechtwijzing naar aanleiding van een door hem gegeven zeer scherpe recensie vindt men van de hand van Prof. J. Clarisse in 'De Recensent ook der Recensenten'. IV, blz. 175, 545 v.v.

zoodanig ontving hij van den Koning de ridderorde van den Ned. Leeuw. Van verschillende synodale reglementen, nog in 1816 ontworpen, was hij met anderen de samensteller. Ook door het opstellen van belangrijke rapporten en adressen was zijn beteekenis in de synode groot. Hij gold voor velen als vraagbaak. Het plan tot stichting van een 'Fonds voor Noodlijdende Kerken en Personen' is van hem afkomstig. Van de gedachte, die hem bezielde, getuigt de toespraak bij de opening der Synode in 1833 door hem gehouden, waarin hij met welbehagen wees op den geest van liefde en Christelijke vrijheid, die in de Kerk heerschte en het beste wapen was in den strijd tegen hen, die ten doel hadden haar weer 'twee eeuwen terug te zetten'.

Op goeden voet verkeerde hij met de Remonstranten, voor wier gemeente te Rotterdam hij in 1833 gedurende de zitting der door hem gepresideerde Synode een predikbeurt vervulde. Al vroeger had hij zich spottend niet alleen uitgelaten over degenen, die in verzet waren gekomen tegen het optreden van A. des Amorie van der Hoeven in een gewonen dienst in de Domkerk te Utrecht, maar ook had op zijn aandringen deze welsprekende Remonstrantsche Hoogleeraar een beurt te Arnhem vervuld.

Heftig was hij daarentegen gekant tegen degenen, die om der conscientie wil zich onder de nieuwe Kerkorde niet konden thuisvoelen. Voor de bezwaren der Afgescheidenen in 1834 was hij doof. Jarenlang vervulde hij ook de functie van secretaris van het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland, waarbij zijne bekwaamheid als examinator uitkwam, en het was door zijn toedoen dat de procedure begonnen werd tegen Ds. A. Brummelkamp te Hattem. Hij verkeerde met velen in de meening dat de Afgescheidenen door onderlinge verdeeldheid en door strenge maatregelen op hen toegepast zich wel zouden oplossen. Bij zijne tegenvoeters in kerkelijk opzicht had zijn naam een ongemeen antipathieken klank. Men heeft hem genoemd 'den Paus van Arnhem', zelfs 'den Paus van Gelderland', en een boerenarbeider te Dongen (N.-Br.) maakte een versje op hem, waarin het heet: 'De duivel zit als president in Nederlands synode'.

Donker Curtius gevoelde zich in kerkelijke bestuursfuncties recht op zijn plaats, en bekwaamheid noch ijver kan hem ontzegd worden, evenmin als afkeer van Dordtsche rechtzinnigheid. Van alle transigeeren met de voorstanders van deze was hij afkeerig. Als secretaris van het Prov. Kerkbestuur van zijn gewest legde hij den eersten steen van de nieuwe kerk te Beuningen; ook wijdde hij dit bedehuis den 28sten October 1822 in met een rede over Psalm LXXXIV:2. Buiten zijn arbeid voor gemeente en Ned. Hervormde Kerk vond hij nog gelegenheid als schoolopziener de belangen van het onderwijs te bevorderen. Voorts was hij lid van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden, en van het Prov. Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen.

Hij was den 22sten September 1802 gehuwd met Anna Margaretha van Dam (geb. te Utrecht 20 Nov. 1779, overl. te Arnhem 9 Dec. 1855). Uit dit huwelijk werden 10 kinderen geboren, waarvan zes op jeugdigen leeftijd stierven.

Zijn portret naar A.H.B. Schiff (litt. H.J. Backer, zie Fr. Muller, *Beschrijv. Catal. v. 7000 Portr. v. Nederl.* No. 1348) komt ook voor in den bundel *Nagelaten Leerredenen.*

Geschriften van Donker Curtius:

Specimen hermeneutico-theologicum de Apocalypsi ab indole, doctrina et scribendi genere Johannis Apostoli non abhorrente. Traj. Bat. 1799. 8°.

Leerrede over Jesaia LIV. 7. 8 ter gelegenh. v. Nederlands bevryding. Arnh. 1813. 8°.

Leerredenen. (2 stukken). Arnh. 1815. 8°.

Jezus' leer als van God geopenbaard en het gezag der rede in zaken van den godsdienst. 's Gravenh. 1827. (Zie: *N. Verhand. v.h. Haagsch Genootsch. voor 1827).*

Bewerking van A. van den Berg, *Korte Vragen uit de Kerkelijke Geschiedenis, ten vervolge op de Bijbelsche Historievragen.* 5de dr. Amst. 1831. 8°.

Leerrede over 1 Timoth. I. 5 tot gedachtenis van wijlen den Wel Eerw. Zeer Gel. Heer Evert Johan Post, Predikant te Arnhem .... op den 27 April MDCCCXXIII uitgespr. Arnh. 1823. 8°.

Nagelatene Leerredenen .... Arnh. 1840. 8°.

Voorts verschillende artikelen enz. in bovengenoemde periodieken.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Glasius, a.w.i.v. - *Album Stud. Acad. Rh.-Traj.*, kol. 185. - *Boekzaal.* Jrg. 1799*a*, blz. 706; jrg. 1800*a*, blz. 103, 431; jrg. 1802*a*, blz. 437; *b*, blz. 112, 227; jrg. 1805*b*, blz. 444; jrg. 1814*a*, blz. 673, 676; *b*, blz. 89; jrg. 1816*a*, blz. 491; jrg. 1822*b*, blz. 641, 642; jrg. 1839*a*, blz. 84; *b*, blz. 248. - P. van der Willigen, *Iets over H.H. Donker Curtius* voorafgaande aan diens *Nagelat. Leerred.* - W. Overduijn (pred. te Arnhem), *Leerr. over Openb. XIV, vs. 13. Tot gedacht. v. wijlen den Wel Eerw. Zeer Gel. Heer Hendrik Herman Donker Curtius .... op den 4 Aug. 1839 uitgespr.* Arnh. 1839. kl. 8°. - *Handel. der jaarl. Vergad. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden. Geh. den 18 v. Zomermaand 1840*, blz. 9-15. - *Geschied. der Chr. Kerk in Nederl. in tafereelen* (red. B. ter Haar en W. Moll). II, blz. 669-673. - Chr. Sepp, *Proeve eener Pragmat. Gesch. der Theol. in Ned.*, reg. - H. Bouman, *Geschied. der voormal. Geldersche Hoogeschool en hare Hoogleeraren.* II, blz. 431, 573. - Dez., *De Godgeleerdh. en hare beoefenaars in Nederl.....*, reg. - H.G. Kleyn, *Algemeene Kerk en Plaatsel. Reglement*, blz. 211, 214. - F.J. Domela Nieuwenhuis, *Leven en Karakter van A^m. Des Amorie van der Hoeven, gedeelt. uit onuitgeg. brieven en zijne schrift. nalatensch.*, blz. 73-77. - J. Hartog, *Gesch. v.d. Predikkunde in de Prot. Kerk v. Ned.*, (2de dr.), blz. 281-283. - *Alg. Konst- en Letterbode voor het jaar 1839.* II, blz. 66, 67; dez. voor het jaar 1840: II, blz. 297, 298. - *Geldersche Volks-Almanak voor 1840*, blz. 192-195. - *Archief v. Kerkel. Gesch., inz. v. Nederl.*, (verz. d. Kist en Royaards). V Dl. (1834), blz. 260, 270. - A. Ypey, *Geschied, ov. d.*

Kristl. Kerk in de achttiende eeuw, VIII, blz. 453. - G.J. Vos Az., *Geschied. der Vaderl. Kerk.* II, blz. 221, 255, 266. - Dez., *Groen v. Prinsterer en zijn tijd*, *1800-1857*, blz. 44, 58, 151, 223. - J. Reitsma, *Gesch. v.d. Hervorming en de Herv. Kerk der Nederl.* (derde, bijgew. en verm. dr. bew. d. Dr. L.A. v. Langeraad, en herz. d. Dr. J. Lindeboom en F. Reitsma), reg. - L. Knappert, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk ged. de 18e en 19e eeuw*, reg. - J.C. Rullmann, *Een Nagel in de heilige plaats* (Amst. 1912), reg. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* I, 128;

II, 232, 904. - *Catal. v.d. Bibl. der Remonstr. Geref. Gem. te Rotterdam*, blz. 117, 167, 207. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 114; jrg. 1908, Bijl. P, blz. 107, 131. - A.A. Vorsterman v. Oyen, *Stam- en Wapenboek v. aanzienl. Nederl. Familiën.* I, blz. 197. - *Alphab. Naaml. v. Boeken .... 1790 tot 1832* (verv. op Arrenberg), blz. 124. - *Alphab. Naaml. v. Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken .... 1833 tot 1849*, (Amst. 1858), blz. 171, 505.

[Johannes Hendrikus Donner]

Donner (**Johannes Hendrikus**) werd geboren te Arnhem den 18den October 1824. Hij studeerde aan de Theologische School der Chr. Afgescheiden Gemeente, toen te Arnhem gevestigd, onder leiding van Ds. A. Brummelkamp, den lateren Docent aan de Theol. School der Chr. Geref. Kerk te Kampen, en van Dr. A.C. van Raalte. Door de Provinciale Synode te Deventer den 11den Mei 1848, toegelaten tot de Evangeliebediening, werd hij tien dagen daarna[1)] bevestigd te Ommeren door Ds. A. Brummelkamp (met Filipp. II:29), waarna hij intrede deed (met 2 Cor. IV:7). Van daaruit bediende hij één van de vier Zondagen de gemeente te Veenendaal, waar hij ook catechetisch onderwijs gaf. Zijn prediking te Ommeren trok velen ook uit omliggende plaatsen. Aanvankelijk predikte hij er in een schuur en stalling, maar in 1849 verrees een net steenen kerkje met 200 zitplaatsen voor slechts 1500 gulden gebouwd. Ook hield Donner Bijbellezingen in den kleinen kring der Afgescheidenen te Tiel, waarbij ‘de grond der gemeente gelegd’ werd, waarvoor hij bijna geregeld om de 2, 3 of 4 weken predikte.

In 1851 vertrok hij naar Leiden, waar hij den 30sten Aug. van dat jaar werd bevestigd door Ds. G.P. Gezelle Meerburg van Almkerk (met Jes. LII:7) en intrede deed (met Ef. VI:19). Hier bleef hij werkzaam tot hij door de Synode der Chr. Geref. Kerk te Utrecht in 1877 benoemd werd tot Director der Geref. Zending. Dientengevolge legde hij zijne bediening neder.

Gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal nam hij zitting voor het hoofdkiesdistrict Leiden den 20sten Febr. 1880. Na de Kamerontbinding in 1886 werd een R. Katholiek in zijn plaats gekozen; maar in 1887 vaardigde Leiden hem opnieuw af. Bij de verkiezingen in verband met de nieuwe Grondwet in 1888 vaardigde het kiesdistrict Katwijk hem af. Hij bleef bijna zonder onderbreking zitting houden tot hij in 1901 voor een nieuw mandaat bedankte.

In 1899 werd hem door de Synode der Geref. Kerken te Groningen eervol ontslag verleend als Zendingsdirector.

Hij overleed den 31sten Augustus 1903 te Leiden en werd begraven te Rijnsburg.

Donner was oprichter der afdeeling Leiden van den Ned. Militairen Bond. Ook deed hij zich kennen als ijverig bevorderaar van Christelijk Onderwijs. Hij bekleedde het voorzitterschap der ‘Vereeniging tot Oprichting van Scholen voor Lager en M.U.L. Onderwijs op Gereformeerden grondslag’ en van het Locaal-Comité van de Unie ‘Een School met den Bijbel’. In Juni 1851 huwde hij met Huiberdina

1) De opgaaf van dezen datum bij Dr. G. Keizer t.a.p., als zou de intrede in Juni hebben plaats gehad, is volgens eigen aanteekening van den overledene in zijn gedachtenisrede onjuist. Deze en andere gegevens zijn te danken aan de welwillend verstrekte inlichtingen van Ds. J.H. Donner, emer.-predikant te Breda.

Gijsbertha de Hoogh, van Echteid (bij Tiel), die den 17den Januari 1903 overleed. Uit dit huwelijk werden veertien kinderen geboren, waarvan zes zoons en drie dochters den volwassen leeftijd bereikten. Twee zoons werden predikant; één is predikant te Amersfoort, één emeritus te Breda, oprichter en voorzitter van de Vereeniging tot Chr. Verzorging van krankzinnigen in Zeeland.

Een portret van Ds. J.H. Donner komt voor bij Dr. G. Keizer a.w.

Lijst van Donners geschriften:

Afgewezen, *maar niet teleurgesteld. Toespr. n. 1 Kon. 8:17-19a. Geh. op den rustdag na het overlijden v.d. Zendel. kweekeling Berends.* Kampen. 1873. post. 8°.

De Bijbelsche Geschiedenis aan kinderen verhaald.

De Bijbelsche Geschiedenis ten dienste v.h. catechet. onderwijs. Leiden, 27ste dr. 1911. kl. 8°.

Eenvoudig Onderricht in de Bijbelsche waarheden. Voor catechisatiën. 10de dr. 's Gravenh. 1910.

Lichtstralen van den Kandelaar des Woords. Leiden. 1882. post 8°.

Beknopt Onderricht in de Bijbelsche Geschiedenis voor catechisatiën. Leiden. 16de dr. 1910. kl. 8°.

De Geschiedenis des Vaderlands. Bijgewerkt door K. Wielemaker.

De Drie Formulieren van Eenigheid alsmede het Kort Begrip, *en de belijdenissen van Nicea en van Athanasius*, *ten dienste v.h. catechetisch onderwijs.* Leiden. 1890. kl. 8°.

Kort Begrip v.d. Goddelijke Waarheden, *t. dienste v.h. catechet. onderwijs.* Leiden, 1909. post. 8°.

De Goddelijke Waarheden, *ten dienste v.h. catechet. onderwijs.* Leiden. 1909. 8ste dr. kl. 8°.

Lichtstralen van den Kandelaar des Woords. Het Lijdens-evangelie. Leiden. 1883. post. 8°. Dl. II. 2de dr. 1902. post 8°.

Lichtstralen van den Kandelaar des Woords. Het Opstandings-evangelie. Leiden. 1886. gr. 8°.

De Psalmen. Voor de gemeente uitgelegd. Leiden. 1892-'94. 2 dln. gr. 8°.

De Eerste Algemeene Zendbrief van den Apostel Petrus voor de gemeente uitgelegd. Leiden. 1896. post 8°.

De Zendbrief van Paulus aan de Filippensen, *voor de gemeente uitgelegd.* Leiden. 1897. gr. 8°.

Bijbel, *dat is de gansche Heilige Schrift, bevattende al de canonieke boeken des O. en N. Test. Met de volledige kantteekeningen*, *naar de beste uitg. van Keur*, *in de tegenwoordige spelling.* Bewerkt onder toezicht v.J.H. Donner. Nieuwe uitg. Leiden. 1898 (m. 24 gekl. platen).

ΛΟΓΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ, *dat is Redelijke Godsdienst in welke de Goddelijke waarhe-*

den v.h. Genade-Verbond worden verklaard, *alsm. de bedeeling des Verbonds in het O. en N.T. vertoond in eene verklaring v.d. Openbaringen v. Johannes. In de tegenw. spelling onveranderd n.d. beste uitg.* ond. toez. v.J.H. Donner. 2de dr. Leiden. 1892-'95. gr. 8°. m. portr.

Onder toezicht van J.H. Donner en S.A. van den Hoorn zagen het licht:

Acta of Handelingen der Nation. Synode in den naam onzes Heeren Jezus Christus. Gehouden door autoriteit der H.M. heeren Staten Generaal te Dordrecht, *ten jare 1618 en 1619. Hier komen ook bij de volle Oordeelen v.d. Vijf Artikelen en de Post Acta of Nahandelingen. In de tegenwoordige spelling naar de oorspr. Nederd. uitgave.* Leiden. 1883-86. roy. 8°.

Met W.G. Smitt als medered. verscheen onder zijn redactie: *Schatkamer van praktikale werken v. Geref. schrijvers.* Naar de beste uitgave in de tegenwoordige spelling. Leiden, 1881.

Onder zijn redactie verscheen:

Het Mosterdzaad. Orgaan v.d. Heidenzending der Geref. Kerken. 1892-1902. In het Rijksarchief bevinden zich de brieven door Donner aan Mr. Groen v. Prinsterer gericht in de jare 1857, '66, '69.

Litteratuur: *Jaarboekje voor Gesch. en Oudheidk. v. Leiden en Rijnland. Tevens Orgaan v.d. Vereen. 'Oud-Leiden'*. Jrg. 1904. - *N. Ned. Biogr. Woordenb.* (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok). I, kol. 738 (art. v. Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman). - G. Keizer, *Uit de geschiedenis der Geref. kerken. Vuren - Herwijnen - Ommeren - Tiel*, 1835-1853. (2de dr.), blz. 49-51, 64, 105. - Chr. Sepp, *Biblioth. v. Nederl. Kerkgeschiedschrijvers*, blz. 313. - J.C. Rullmann, *De Strijd voor kerkherstel in de Ned. Herv. kerk der XIXe eeuw historisch geschetst*, blz. 137. - *Van Strijd en Zegen. Gedenkb. v.h. Chr. Onderw.*, bew. door F. Kalsbeek e.a. 1854-1904, blz. 140, 141, 249. - *Brinkman's Catal. der boeken-*, *plaat- en kaartwerken* (1850-1882), blz. 311. Vervolg (1883-1891), blz. 141. Verv. (1891-1900), blz. 180. - *Brinkman's Alphab. Lijst v. Boeken*, enz. Verv. (1901-1910), blz. 258, 259; jrg. 1911, blz. 68; jrg. 1914, blz. 65.

[Reginaldus Donteclock]

Donteclock (Reginaldus, Regnerus, Reinerus) was afkomstig van Yperen, waaraan hij den bijnaam van 'de Vlaminck' te danken had. De notulen in het archief der Roomsch-Katholieke Kerk te Brielle vangen aan met deze notitie (blijkbaar later bijgevoegd): '1566. Invoering van de z.g. Hervorming door Dammius en Donteclock.' Met Nicolaas Dammius oefende hij volgens bedoelde gegevens in dien tijd het pastoraat uit in de Maerlandsche kerk (aan den 'H. Petrus' gewijd)[1].

1) Ook H. van Rhijn, *Z.-Holl. Oudheden*, blz. 265 noemt onder de pastoors of vikarissen dier kerk 'van 't geloove afgeweken' Niklaas Dammius en Reinier Donteclock. Deze zouden 'de nieuwe gezindheit in de kerk van den Briel ingevoerd' hebben. Bovenstaande aanhaling uit het archief der R.K. Kerk te Brielle is te vinden in de in 1915 verschenen dissertatie van Dr.

Weldra begon Alva de Gereformeerden te onderdrukken; meer dan 80 burgers en inwoners van Den Briel en Heenvliet werden door zijn bannissement getroffen, en onder deze zou toen ook Donteclock zijn uitgeweken.

Den 3den April 1570 werd hij ingeschreven als student te Heidelberg. Daarop keerde hij terug en aanvaardde in 1576 de evangeliebediening te Delft, waar hij den 25sten September 1575 beroepen was.

In 1581 fungeerde hij als assessor der Particuliere Z.-Hollandsche synode te Rotterdam (25 April-3 Mei). Hij deed zich kennen als tegenstander van Coornhert, met wien hij te Delft een dispuut voerde. Op uitnoodiging van van Til (Tilius) was Coornhert daartoe naar Delft overgekomen; maar inplaats van Tilius kreeg hij naast Donteclock den bekenden Delftschen predikant Arnoldus Cornelisz van der Linde (Croese) tegenover zich. Het gesprek ving aan den 24sten Februari voormiddag, maar werd reeds des middags gestaakt door verbod van de Staten van Holland. Het werd echter voortgezet in April d.a.v. in de kerk van het Vrouwenklooster te Leiden[1]. Ook toen nam Donteclock er deel aan.

Den 6den Februari 1579 hield Coornhert een twistgesprek te Haarlem over de *Erfzonde*; dit dispuut, dat zich aansloot aan dat te Leiden, miste elk officieeël karakter. Onder de deelnemers wordt een der Gereformeerde predikanten met ‘N.’ aangeduid. Het ligt voor de hand hier aan Donteclock te denken; in de *Bibliotheca Belgica* (c. 55) wordt vermeld, dat Coornhert bij die gelegenheid zijn Delftschen tegenstander Donteclock ‘Donderclock’ noemde.

Toen Coornhert in Juni 1580 een zooals hijzelf verklaart ‘cort’ geschrift over de *Erfzonde* opstelde, waarop den 6den October d.a.v. antwoord uit Delft kwam, greep hij reeds den 10den October andermaal naar de pen, om zijn bedenkingen tegen dat Delftsche antwoord uiteentezetten; deze waren in de volgende maand gereed, maar daar het afschrift in het ongereede raakte, kon het geheel eerst den 18den Mei 1581 aan Donteclock worden overgeleverd. Coornhert geeft in het tweede deel een *Replyck opte beantwoordinghe der ministeren tot Delft ghedaen*, *tegen eenige schriftlycke Spreucken by den selven N. voorghestelt*, *jeghen die Leere des Catechisimi voorschreven*, *in 't stuck van de Erf-zonde*, *so die daer werdt gheleert.*

De strijd tusschen beide partijen was daarmee niet ten einde. In antwoord op de stipte bepalingen door de Middelburgsche synode gemaakt omtrent de leer en de onderteekening der belijdenis, ook door Professoren en onderwijzers, gaf Coornhert in 1582 uit een *Proeue van de Nederlantsche Catechismo omme te verstaen. Of die voortgecomen is wte Godlijcke Schrift*, *dan wt het menschelycke vernuft*, *wt gegeven tot allemans oordeel ende waerschouwinge* enz. Deze *Proeve* gaf aanleiding tot een openbaar dispuut in 1583 te 's Gravenhage gehouden met den Hoogleeraar Saravia, Donteclock en Arn. Cornelisz, waarbij het ging over twee stellingen van den Heidelbergschen Catechismus: 1°. Het is onmogelijk, het gebod der liefde tot God en den naaste volkomen te onderhouden; 2°. wij zijn allen van nature geneigd God en den naaste te haten.

C. Veltenaar, *Het Kerkelijk Leven der Gereformeerden in Den Briel tot 1816*, blz. 13. H. de Jager, uitnemend kenner der kerkelijke geschiedenis van Den Briel, verklaart dat hem van die invoering der Hervorming aldaar door Dammius en Donteclock niets is gebleken. (*Arch. v. Ned. Kerkgesch.* ond. red. v. Rogge en Pijper, VII (1898), blz. 3 noot).

1) Het Leidsch dispuut vindt men beschreven in *Dirck Volckertsz. Coornherts Wercken* (Amst. 1650), Fol. CLVI-CLXX.

In datzelfde jaar schreef Donteclok met zijn meergenoemden Delftschen ambtgenoot in 1583 een *Remonstrantie* aan *Heeren Gecommitteerden in de vergaderinge*

der Staten van Hollant, indirect tegen Coornherts *Proeve*, maar inzonderheid tegen diens 'brief, voor het voorsz. boecxken ghestelt', waarin deze zich over hunne personen beklaagde. Deze *Remonstrantie*, door Coornhert genoemd een 'criminele libel fameux', werd beantwoord in diens *Theriakel teghen het venijnighe Wroegschrift by Arent Cornelisz. ende Reynier Donteclock Delffsche Predicanten* enz. Ook in zijn *Dolingen des Catechismi* enz. richte Coornhert zich tegen de Delftsche voorgangers. In 1585 gaf Donteclock met Arn. Cornelisz. nog uit een *Wederlegginghe* der *Proeve* van Coornhert. Donteclock behoorde intusschen tot degenen, die van meening waren dat men tegen alle humanistische en Pelagiaansche aanvallen beter stand kon houden op infra- dan op supralapsarisch standpunt; met zijn reeds vermelden ambtgenoot Arn. Cornelisz. aarzelde hij dan ook de supralapsarische opvatting van Calvijn en Beza tegen Coornherts bedenkingen te verdedigen. Ten einde hieromtrent zekerheid te verkrijgen en tot een oplossing te geraken, raadpleegden beide Delftsche predikanten verschillende theologen. Zoo 'confereerden'[1] zij, gelijk Donteclock zelf mededeelt[2] o.a. met Taffin en Bastingius, 'doense t' Antwerpen noch in dienst waeren', met Villiers, den hofprediker van den Prins van Oranje, op wien Taffin hem gewezen had, met den Leidschen hoogleeraar Danaeus en met den Utrechtschen predikant Wernerus Helmichius. Daarop zetten Donteclock en zijn Delftsche collega hun gevoelen uiteen in een geschrift, dat bij verschillende theologen circuleerde. Zonder zich bij Calvijns gevoelen te kunnen neerleggen, veroordeelden zij dit toch niet. Van degenen, die hun advies gaven, bleek Villiers het met hen eens te zijn, terwijl Danaeus en Helmichius er zich in 't geheel niet mee konden vereenigen en hun sterk ontrieden hun geschrift uit te geven. Niettemin kwam het tot uitgave van dit rondschrijven; heel wat copieën ervan deden gaandeweg de ronde, zoodat Donteclock (volgens zijn eigen verklaring in de voorrede van *Een Grondig Onderrecht* enz.) onjuiste copie duchtend, besloot het in druk te doen verschijnen, misschien ook hier en daar uit te werken. Dit geschiedde in 1589 onder den titel: *Responsio ad argumenta quaedam Bezae ei Calvini ex tractatu de Praedestinatione in cap. IX ad Romanos*. In deze *Responsio* bleek duidelijk dat het standpunt van Calvijn en Beza werd prijsgegeven en dat van Bullinger ingenomen. Had Coornhert uit Beza's leer geconcludeerd dat God 'author peccati' was, de Delftsche predikanten poogden niet Beza te verdedigen, maar zagen ontkoming aan de moeilijkheid hierin, dat de leer der 'praedestinatio lapsus' vervangen werd door die van de 'praescientia nuda', een standpunt, dat ook in latere geschriften van Donteclock uitkomt, b.v. in zijn *Antwoordt op een boecxken van de Praedestinatie ofte Verkiesinghe Gods*, enz. (Delft 1607).

Onder de Godgeleerden, met wie de Delftsche predikanten in deze waren te rade gegaan, behoorde ook Prof. Lydius; bij een disputatie, in Den Haag met Coornhert gehouden, waren zij dan ook met bedoelden Franeker hoogleeraar over-

1) Volgens Moorrees, *Dirk Volckertszoon Coornhert* t.a.p. werd bedoeld gesprek gehouden den 25sten Febr. ten huize van Ds. van Til, met wien ook Arn. Cornelii en Donteclock eraan deel namen. Den volgenden dag zou het voortgezet zijn in 'Het Witte Anker' in tegenwoordigheid van 10 à 12 leden der Delftsche Gemeente.

2) Zie zijn *Antwoord op een seker Schrift eens onbekenden, t onrechte geïntituleert: Christelycke ende Ernstige Vermaninghe tot vrede aan R. Donteclock over sijne* ''t Samenspreeckinghe', etc. Delft. 1609, blz. 19.

eengekomen over de praedestinatie en de voorstelling van Calvijn en Beza dienaangaande te ‘confereren’. Na het verschijnen van hun *Responsio* zonden zij deze aan Lydius toe, die ‘aengenomen hadde daer op te antwoorden’; zijn antwoord bleef echter achterwege (volgens Sepp t.a.p., blz. 131, omdat Lydius den moed miste ‘om een der vraagpunten, die bij het leerstuk der *praedestinatio* in behandeling komen, te bespreken’). Lydius droeg echter de weerlegging van de *Responsio* op aan Arminius, die als leerling van Beza hem daartoe de aangewezen persoon toescheen; Arminius kwam daarbij tot een geheel ander gevoelen dan het verwachte, hetgeen van vèrstrekkende gevolgen is geworden.

In 1592 deed Donteclock, die inmiddels Delft had verlaten, vier ‘quaestien’ aangaande de praedestinatie aan Fr. Junius toekomen, om daaromtrent diens gevoelen te vernemen, daar hij vernomen had, dat Junius op het stuk van de praedestinatie van Calvijn verschilde. Junius' antwoord op Donteclock's vraag gaf aanleiding tot een gesprek tusschen hem (Junius) en Arminius (N.B. bij gelegenheid eener bruiloft in Arminius' familie, waar beide elkander ontmoetten), een gesprek, dat voor het vervolg niet zonder beteekenis bleek.[1)]

Ook als bestrijder van Herman Herberts is Donteclock bekend. Genoemde Dordtsche predikant was in conflict geraakt met zijn ambtgenooten en Kerkeraad, omdat hij de behandeling van den Catechismus in de namiddag-godsdienstoefeningen naliet, om welke reden zijn ontslag wegens afwijking van de Gereformeerde leer was gevolgd. Daarop was hij naar Gouda beroepen en in datzelfde jaar (1582) derwaarts vertrokken, waar hij nog sterker dan in zijn vorige gemeente, bepaalde Gereformeerde leerstukken bestreed. Door onverstandigen ijver zijner vrienden bleef de strijd voortduren. De Z.-Hollandsche synode en zelfs de Prins van Oranje werden erin gemoeid. Daardoor scheen de rust weer te keeren; maar Herberts zelf wakkerde de oneenigheid weer aan door de uitgave (in 1584) van zijne *Corte Verclaringen over de woorden Pauli geschreven totten Romeynen*, *cap. II*, *vers 28*, dat het misnoegen zelfs van Herberts' eigen geestverwanten wekte, schreef Donteclock hem een brief, waarin hij zijn afkeuring te kennen gaf dat Herberts dit geschrift niet vooraf door kerkelijke ordonnantie had laten onderzoeken; tevens noodigde hij hem uit met eenige medebroeders over de geschilpunten te confereeren. Deze conferentie had werkelijk plaats in tegenwoordigheid van eenige leden der Goudsche regeering en ouderlingen, doch om verschillende verhinderingen pas Dinsdag na Pinksteren 1586. Daarbij werd gehandeld over de rechtvaardiging. Merkbare vrucht droeg de conferentie echter niet. Reeds op den tweeden dag werd er van Magistraatswege een eind aan gemaakt, nadat een der Burgemeesters Donteclock had bestraft om diens heftig optreden. De zaak was daarmee niet gedaan. Van alle zijden verschenen tegenschriften tegen Herberts boek. Eenparig was de veroordeeling door alle classes en synodale vergaderingen. De Acta der Particuliere Synode van Z.-Holland te Delft van 24 Aug. 1587 vermelden: ‘om hem (n.l. Herberts) zijn erronee poincten toe te senden, sal D. Donteclock Bastingio ende Helmich behulpsam zijn.’ (Art. 39). Uit de Acta van de Particuliere Z.-Hollandsche Synode te Gouda, 29 Aug. 1589, blijkt, hoe Donteclock zich van die opdracht gekweten heeft (art. 17). Hij verklaarde voor de

1) Zie daarover in het breede: K. Dijk, *De Strijd over Infra- en Supralapsarisme in de Geref. Kerken v. Nederland*, blz. 64 v.v.

synode dat hij het boek van Herberts had nagezien, dat het te veel omvattend zou zijn hem alles aan te wijzen, maar dat verwacht mocht worden dat, wanneer Herberts zijn voornaamste dwalingen onder het oog werden gebracht, ‘alsdan wel een middel gevonden sal worden door goede samensprekinge om tot een goet eynde ende eenichlyk te komen.’

Donteclock wachtten spoedig daarop groote veranderingen. In 1590 werd hij om onbekende redenen uit zijn dienst te Delft ontslagen. Hij vestigde zich toen te Leiden; althans den 9den Mei 1590 werd hij aldaar ingeschreven als student in de medicijnen; deze studie zette hij echter niet voort. Reeds in 1591 werd hij beroepen en bevestigd als predikant te Voorschoten. Kort was aldaar zijn verblijf, want den 28sten Februari van het volgend jaar nam hij een beroeping aan naar den Briel.[1)]

Blijkens de acta van den Brielschen Kerkeraad van 27 Juli 1597 had hij herhaaldelijk met ernstige ziekten te worstelen. Dit schijnt hem aanleiding te hebben gegeven in April 1598 zijn begeerte kenbaar te maken in Mei 1599 te vertrekken.

Toen in 1599 bepaald was, dat gelijk vroeger van de hulp van drie naburige predikanten zou worden gebruik gemaakt, wees Donteclock op zijn gezondheid en zwakheid van geheugen, gevolg van zijn ‘groote crancheden’ en hij verzocht ‘teghens het naeste jaer’ te mogen vertrekken. Ondanks herhaalde pogingen van den Kerkeraad om hem tot blijven te bewegen volhardde hij bij zijn verzoek. Den 22sten Augustus 1599 gaf de Kerkeraad toe ‘by so verre de Magistraat daarmede tevreden’ zou zijn. De Magistraat verleende hem het gevraagde ontslag op 28 Aug. 1599. Het ging tegen Mei 1600. Daar het met het zoeken van een opvolger, waartoe Donteclock zelf meewerkte, niet vlotte, besloot hij op uitdrukkelijk verzoek nog te blijven. En hoewel in 1600 een derde predikant in den Briel was in dienst getreden, n.l. Donteclocks schoonzoon, de proponent Theophilus Ryckewaert, sprak hij blijkens de acta van den Kerkeraad eerst in Febr. 1603 weer van vertrekken.

Van de 4-9 Aug. 1603 te Brielle gehouden Z. Hollandsche synode was hij scriba.

In de Kerkeraadsacta van 21 Dec. van datzelfde jaar staat vermeld dat Donteclock in de Classicale vergadering van die maand de begeerte had kenbaar gemaakt Rector te worden van de Latijnsche school te Brielle. Hij zag zijn wensch vervuld. De Kerkeraadsacta van 6 April 1604 bevatten het volgende: ‘Alsoo in de extra-

1) De Acta van den Brielschen Kerkeraad do. 20 Dec. 1591 vermelden dat P. Donteclock heeft gepredikt in den Briel, met advys der Magistraet dezer stede en dat men het beroep op hem den volgenden dag aan de Magistraat zou ‘andijenen’, ‘dewijl zijn sprake voor onsse Kercke geoordeelt wort groot genouch te wezen.’ Volgens de Acta van 28 Febr. 1592 verklaarde Donteclock in de Kerkeraadsvergadering de beroeping aan te nemen, ‘maer zoo verre bevonden wort, dat hij of zijn huisvr: en de kinderen hyer geen gesondheyt hebben ende nyet en zouden konnen aerden, zoo begeert hij in zulcken geval vry te wesen. Twelk hem alzo geaccordeert is. Heeft oock voorgehouden zyn begeerte te wesen (uyt oorsake bij hem verhaelt) dat hy ende zyne medebroederen in eenen graedt ende gelijckheijt zullen staen in het prediken: daerop hem voor antwoort gegeven is, dat wij verhoopen dat hijerinne bij ons geen swaricheyt zal vallen. Ende zal dezelve onsse broeder hem benaerstigen om tegen Maium ten langste alhyer bij ons te comen om zijnen dyenst te betreden.’

ordinaire vergaderinge, gehouden in den Briel, geconsenteert is dat D.R. Donteclock soude aennemen het rectoorsampt binnen den Briel, ende dat voor den tijt van twee jaeren, welverstaende dat onse broeder sal in zijn vrijheit gelaten worden somwijllen verzocht zijnde te prediken, ende naer de 2 jaren zal hij oock zijn vrijheyt hebben wederom totten kerckendienst te keeren, dies verzocht zijnde, ofte bij zijn beroep te blijven int rectoorsampt, oft oock in stilheyt te leven, zoo hem dat behaecht.'

Slechts korten tijd heeft Donteclock zijn rectorale functie vervuld. De Acta der Provinciale Synode van Z. Holland, gehouden den 30sten Aug. 1605 te Rotterdam, vermelden (Art. 8): 'D. Reginaldus Donteclock zal van de broeders van Delff, waar hij nu woont, gebeden worden om neerstelijck voort te varen int werk tegen de waerseggers ende besweyrders. Ende deselve sullen hem, des noot zijnde, daerin behulpich wezen.' Hieruit blijkt dat Donteclock in 1605 reeds van zijn post ontheven en naar Delft vertrokken was.

Meermalen was hij te Brielle in conflict geraakt. Met zijn ambtgenoot Nic. Dammius had hij zoo hoogloopende oneenigheid, dat er in de Acta van de Voornsche Classis van 29 Juli 1603 en van de Kerkeraadsvergadering van 2 Februari 1605 melding van wordt gemaakt; in laatstbedoelde vergadering werd zelfs besloten Donteclock aan te spreken en te vermanen omdat hij 'verachtelyck' van den Kerkeraad gesproken en ook van 'Damium niet weynich geblameert' zou hebben. Nadat hij gedwongen was schuld te bekennen, kwam de verzoening tusschen hem en Damius tot stand.[1)] Als Rector der Latijnsche School geraakte hij in geschil met den Brielschen burgemeester Hartichvelt.[2)]

Dat hij zich persoonlijk vijanden gemaakt had blijkt ook wel uit hetgeen blijkens de Kerkeraadsacta van 26 Mei 1605 aan de leden van den Kerkeraad werd medegedeeld, dat de toenmalige Rector der School 'int spelen van de tragedien eenighe dinghen in duijtsen had laten reciteren', welke geacht moesten worden ongepaste schamperheden te zijn tegen den met name genoemden 'gewesen dienaar deser kercke' Reinerus Donteclock.

Verscheiden jaren heeft deze na zijn vertrek uit den Briel nog geleefd; zijn sterfjaar is niet bekend[3)], maar nog meer dan één geschrift van zijn hand zag het licht. In zijn ambtelooze jaren zat hij dan ook geenszins stil. Daarvan getuigen zijn *Proeve des Goudschen Catechismi* (1608), waarin hij het opnam tegen de buiten toestemming der synodale deputaten verschenen *Korte Onderwysinghe der Kinderen in de Christelyke Religie*, bekend onder den naam van 'Goudschen Catechismus', opgesteld door en namens de predikanten te Gouda, onder wie Herm. Herberts en diens zoon Theodorus of Dirk Herberts, eveneens predikant aldaar. Deze Catechismus, die de bedoeling verried den Heidelberger te verdringen, wekte misnoegen niet door wat erin stond (de antwoorden waren meest alle in den vorm van

1) *Archief voor Ned. Kerkgesch.* (red. Rogge en Pijper). VII (1898), blz. 3.
2) H. de Jager, *Brielsche Archieven*, 2de st., blz. 203-205.
3) In het 'Register van Personen' achter Dl. III van de *Acta der Prov. en Part. Synoden*, uitgeg. door Reitsma en v. Veen (blz. 484), wordt Donteclock genoemd (met verwijzing naar blz. 410) als tegenwoordig op Z.-Holl. Synode te Gouda (4-19 Aug. 1620). Dit was echter zijn naamgenoot (en vermoedelijk neef) predikant te Poortugaal.

Schriftuurteksten weergegeven), maar om wat erin ontbrak. Donteclock noemde deze *Onderwysinghe* ‘een schoe, die aen alle voeten past’.

Verder was Donteclock nog betrokken in een conflict van diepingrijpende beteekenis. De strijd der geesten op het stuk der praedestinatie liet ook hem niet los. In de ‘Particuliere handelinghen des synodi van Suythollandt, dienende pro memoria anno 1601’[1] staat vermeld de kennisgeving ‘dat D. Donteclock een tractaet ghemaakt hadde vande praedestinatie, ende want de synodis verstaet, dat hy beghint a lapsu hominis, twelck lichtelyck andere scribenten verdacht soude maecken, die ab aeterno Dei decreto beghinnen, ten anderen dewyle dese materie zeer teeder is ende veel wederspreeckers heeft, die nu in stilte syn, ende de argumenten der wederspreeckers van D. Donteclock daerby niet en syn gherefuteert, alsoo 't oock by alle man niet en behoort te staen bysondere confessien op de hoofdpoincten des ghelooffs wt te gheven als een saecke zynde, die de gantsche kercke raect, zoo oordeelt de synodus, dat men tvoorseyde tractaet vooralsnoch intra parietes sal laten berusten.’

Toen in 1609 de stellingen, waarover Arminius en Gomarus vijf jaren vroeger hadden laten disputeeren, in het Nederlandsch werden uitgegeven, viel Donteclock laatstgenoemde bij. De man, die het vroeger tegenover Coornhert niet had durven opnemen voor Calvijn en Beza, koos nu partij aan de zijde van Gomarus. In zijn *Tsamen-spreeckinghe* tusschen een ‘Latinist’ en een ‘Duytsch-klerck’ (binnen het jaar bleek een derde uitgave noodig) beschuldigde hij Arminius van afwijking van de leer der Gereformeerde Kerk. Deze afwijking gold niet slechts het stuk der voorbeschikking; blijkbaar achtte Donteclock in dat geval de dwaling niet zóó gevaarlijk; immers laatstgenoemde zelf was van gevoelen ‘dat de salicheijdt aan de leere van de praedestinatie eigentlyck niet en hangt, maer aen de leere van de onverdiende rechtveerdichmaeckinge des geloofs, vande ware kennisse Godts ende Christi, ende diergelycke leeringhen meer, die tot salicheyt noodich syn.’ Naar Donteclocks oordeel betrof Arminius' dwaling ook andere, gewichtiger leerstukken.

Intusschen bleek het standpunt van Donteclock sinds de vroeger vermelde *Responsio* wel min of meer gewijzigd. Dat hij nu voor Gomarus partij koos tegen Arminius, schijnt er wel op te wijzen, dat hij niet geheel zonder zorg was over den invloed, die van zijn vroeger optreden het gevolg was geweest. De vermoedelijke vertaler der stellingen, de Leidsche predikant Johannes Arnoldsz. Ravens (meer bekend onder zijn Latijnschen naam Arnoldi Corvinus) trad thans op met een *Christelicke ende ernstighe vermaninghe tot vrede aen R. Donteclock*, *over syne 't Samensprekinge van de vertaelde theses ofte dispictatie d. Francisci Gomari ende d. Jacobi Arminii*, *aengaende de Goddelycke predestinatie. Waerinne het verschil*, *datter is tusschen de voornoemde professoren in dit stuck der leere*, *claerlyck wordt gheopent ende ontdeckt*, *ende met eenen aenghewesen dat t'ghevoelen d. Arminii niet het rechtsinnich gevoelen der Gereformeerder Kercken niet en strydet. Alles tot voorstaent der waerheyt ende betrachtinghe van vrede ende eenicheyt in de Kercke Godes* (Eph. IV:3). In 's Graven-Haghe. 1609.[2] De Arminiaanschgezinde schrijver wijst er tegen

1) Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en Part. Synoden.* III, blz. 179.
2) De naam van den schrijver werd verzwegen. Donteclock richt zich in zijn antwoord dan ook tot den onbekende. Dat het Ravens was blijkt uit Wttenbogaert, *Kerckel. Hist.*, blz. 324.

Donteclock op, dat deze zelf het gevoelen van Beza, thans door Gomarus overgenomen, heeft veroordeeld in een ‘geschreven boecxken, vervattende een antwoort op eenige bewysredenen D. Bese uyt syn tractaet van de Praedestinatie, over het 9e c. ghetrocken .... ‘Wel is waer’, zoo heet het tegen Donteclock, ‘dat ghy nu verclaert te meenen, datse hare redenen heeft op de eigenschappen Godts ghegrondet, die niet slecht en zyn. Maer zyt ghy soo van meeninghe ende oordeel verandert?’ Dat Donteclock inderdaad van meening veranderd was, wilde hij echter niet toegeven. Dat het echter zoo was, bleek uit zijn in allerijl opgesteld *Antwoorde op een seker Schrift eens onbekenden*, '*t onrechte geïntituleert*, *Christelicke ende ernstighe Vermaninghe enz.* Hij handhaaft hierin zijn betoog in zijn *Tsamenspreeckinghe* gegeven. Gebondenheid aan de leer der Kerk acht hij noodzakelijk, niet het minst ook voor een Hoogleeraar. Hij verdedigt het standpunt van Gomarus, maar ontkent dat hij diens gevoelen of dat van Calvijn aan de Gereformeerde Kerken zou hebben toegeschreven. Hij komt tot het besluit: ‘Alsoo niemant aen het ghevoelen Calvini, ofte Gomari gebonden is, ist dat hy soo hooge niet en can ofte begeert te gaen, soo mach hy blyven onder den Val, gelijck ick doe om alle diepsinnighe questien te vermyden, daer op niemant soude weten te antwoorden.’ Ketterij heeft hij niettemin in de stellingen van Gomarus, hoezeer ook diens ‘particulier ghevoelen’ vertolkend, geenszins kunnen ontdekken. Het gevoelen van Arminius is volgens Donteclock geheel nieuw en in strijd met de zuivere leer, terwijl dat van Gomarus zoo oud is als de Reformatie en gemeen aan de ‘aldertreffelickste Leraren, die de Ghereformeerde Kercke heeft gehadt.’ Tegenover Corvinus' bewering, dat Gomarus' supralapsarisme nooit in de Gereformeerde Kerk was erkend, zocht Donteclock te betoogen, dat Arminius geenszins een infralapsariër was, maar in strijd met de confessie een bloot vooruitzien Gods leerde en aan een gevallen mensch het vermogen toekende om in eigen kracht te gelooven.

Zoo trachtte Donteclock dan de poging van Arminiaansche zijde, om zijn vroeger in de *Responsio* voorgedragen gevoelen en dat van Gomarus tegen elkaar uit te spelen, te verijdelen. Wederkeerig viel nu Gomarus hem bij, die den Christelijken Vermaner aanviel in zijn *Waerschouwinghe over de Vermaninghe aan R. Donteclock*, enz. (Leyden. 1609). Donteclock zelf gaf een nadere uiteenzetting van zijn standpunt in *Een Grondich Onderricht uyt Godts Heylighe Woordt van de Praedestinatie*, etc. Leyden. 1611. Arminius' uitzicht op steun van de zijde van een man als Donteclock werd niet vervuld.

Ook Donteclocks *Overlegginghe Vande Oorsaecken der schadelicker Twist in de Kercken van Hollant ende West-Vrieslant op-geresen* ademt een beslist Contra-Remonstrantschen geest. Dit geschrift werd den 14den April 1612 door de Staten van Holland verboden. In de desbetreffende resolutie wordt wel als titel opgegeven: *Korte verklaeringe van de oorsaeken van den twist der Kerken in Holland en Westvriesland;* maar onder dezen titel is geen geschrift van Donteclock bekend. Bovendien hadden de Staten twee dagen vroeger zich gewend tot de regeering van Delft om de aandacht op het geschrift te vestigen, en dit klopt geheel met den bovengenoemden titel (zie volledig onder de lijst zijner geschriften). Dat daarbij aan twee verschillende boekjes te denken zou zijn, door de Staten verboden, is niet aannemelijk.

Meermalen bleek de heftigheid van Donteclocks karakter, en ook zelfs in het

laatst van zijn leven bleek dat hij niet opzag tegen den kerkelijken strijd, maar in 't laatstbedoeld boekje klinkt geen heftige toon en worden geen verwijten tot iemand gericht.

Dit was anders bij zijn optreden tegen den van Socinianisme beschuldigden Conr. Vorstius, tegen wien hij zeer heftig te velde trok. Zijn dogmatisch standpunt is niet ten onrechte genoemd 'bezadigd-infralapsarisch.' Aan zijn vroeger uitgesproken gevoelen is hij echter niet altoos getrouw gebleven. In de geschiedenis der Remonstrantsche en Contra-Remonstrantsche geschillen heeft hij een invloedrijke plaats ingenomen.

De door hem uitgegeven geschriften zijn:

[met Arn. Cornelisz.] *Remonstrantie aen den Edelen*, *Vermogenden*, *Wysen ende Voorsienighen Heeren Gecommitteerden in de vergaderinge der Staten van Hollant* ... Delff, 1583.

[met Arn. Cornelisz.] *Wederlegginghe eens boecxken ghenaemt: Proeve van den Nederlandschen Catechismo. By D. Coornhert uitghegeven*, *int welcke hij poocht te bewijsen*, *dat de catechismus voortgecomen is niet uit de Goddelicke Schrift*, *maer uit het menschelicke vernuft. Ghedaen by eenighe dienaren der Kercke Christi tot Delft.* (II Tim. III:13, 14). Delft. MDLXXXV, 4°. (De opdracht aan de Staten draagt de onderteekening: Arn. Cornelii en Donteclock).

[met Arn. Cornelisz.] *Responsio ad argumenta quaedam Bezae et Calvini ex tractatu de Praedestinatione in cap. IX ad Romanos.* Delft, 1589.

Antwoordt op een boecxken van de Predestinatie ofte Verkiezinghe Gods, *eertijds ghedruckt onder den name van Sebastiaan Castellion.* Delft. 1607. 12°.

Proeve des Goudschen Catechismy ofte Korte Onderwijsinge in de Christelijke Religie, *tot waerschuwinge van andere steden ende haare Ghereformeerde Kercken voor alle onnoodighe ende schadelycke nieuwigheden*, *in sacken de leere en de religie aangaande* 1 Cor. XI:9. Tot Delf. 12°.

Tsamen-spreekinghe. Vande Vertaelde Theses ofte Disputatien, *de eene Doct. Francisci Gomari*, *de andere Doct. Iacobo Arminij*, *aenghaende de Goddelicke Predestinatie*, *Tot openinge ende verclaringhe vande oneenicheyt*, *die daer is*, *tusschen D. Arminium*, *ende de Kercken*, *in dit stuck der Leere. Tot behulp van den Leser*, *ghestelt ende uit-ghegheven.* Actor. 13. 48. Tot Delf. 1609. 4°.

Antwoorde op een seker Schrift, *eens Onbekenden*, *'t onrechte geintituleert*, *Christelicke ende ernstighe Vermaninghe tot vrede*, *aen R. Donteclock*, *over sijne 't Samensprekinghe etc. in welcke Antwoorde*, *de principaele deelen*, *deser Vermaninge wederleyt worden*, *ende bethoont datse alleene een schijn*, *maer geen rechte gront der waerheyt en hebben waeromme dat selve Schrift eer te houden is*, *voor een aenstoockinghe van meerder Twist*, *als voor een Vermaninghe tot Vrede. Gheschreven*,

soo wel tot zijns als der Kercken in 't ghemeyn (die het mede niet weynigh en raekt) noodighe verantwoordinghe. Ps. 55. 22. Tot Delf. 1609. 4°.

Een Grondich Onderrecht wt Godts Heilighe Woort Vande Predestinatie of de Eeuwige Verkiesinghe Godts in dese tijden zeer noodich. Onpartijdelic overlanghe beschreven door Reginal Donteclock, Dienaer des Goddelijcken Woorts, ende nu in druck

uitghegheven tot stichtinghe der Christelycker Gemeynten. Actor. 13. 48. Na de kopie tot Leiden. 1611. 4°.

Bedenckinghe Op de verantwoordinge D. Vorstij, *ghedaen ende uytgheheven*, *over de Propositie der E.E. Heeren Curateuren*, *van de Universiteyt ende Burghemeesteren der Stadt Leyden: aengaende zijn beroepinge tot de Professie der H. Theologie in de voorsz. Stadt. Tot waerschouwinghe*, *soo van de voorsz. E.E. Heeren*, *als van de Ghemeene Kercken.* 2 Tim. 3.13.14. Tot Delf, 1611. 4°.

Overlegginghe Vande Oorsaecken der schadelicker Twist in de Kercken van Hollant en West-vrieslant op-geresen. Ende eerst van de Kerckelicke Ordinantie ofte Regieringhe int ghemeyn. Toe-geschreven de E.E. Magistraten en de Regierders der Stadt Delff. Met aanwijsinghe van het rechte Remedie, *dat tot beslechtinghe vanden selven Twist*, *selfs naer het oordeel van de Parthie*, *soude dienen ghebruickt te worden.* Actor. 15. 2. 6. Tot Delf, 1612. 4°.

Volgens Mr. van Doorninck (*Biblioth. v. Nederl. Anon. en Pseudon.* t.a.p.) moeten nog de volgende geschriften met meer of minder zekerheid, aan Donteclock worden toegekend:

Ondersoeck des ongehoorden Middels, *onlancx versiert ende wtghegheven van D.V. Coornhert*, *tot mindering der secten ende partijschappen ....* Delft. 1582. 8°.

De Kercken-ordeninghen der Gheref. Nederl. Kercken in de vier Nation. Synoden .... ghearresteert .... Delf. 1612. 4°.

Oordeel ende Censure der Hoochghel. ende wijt verm. Mannen Francisci Junij, *Lucae Trelcatij*, *ende Fr. Gomari .... Over de doolinghen van Cornelis Wiggersz.* Delf. (1612). 4°.

Christelicke Overdenckinghe v.d. veelvoudige heerlijckheidt ende heerlijck-makinghe des eenighen Gods in der Drieëeenicheyt .... door Mathias Martinius. Ende nu uyt der Lat. tale .... overgeset. Amst. 1612. 4°.

Litteratuur: Mr. J. de Wal, *Nederlanders*, *Studenten te Heidelberg* (in ‘Mededeel. ged. in de vergad. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden’ 1885-'86), blz. 61, No. 819. - *Alb. Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 27. - v.d. Aa, a.w.i.v. - W. te Water, *Hist. der Herv. Kerke te Gent*, ‘Bericht aan den .... Leezer’ (ongepagin.) - H.Q. Janssen, *De Kerkherv. in Vlaanderen.* I, blz. 12, 52; II, blz. 95. - J. Wtenbogaert, *De Kerk. Hist.*, (1646), III Dl., blz. 324, 325. - J. Trigland, *Kerckel. Geschiedenissen*, blz. 219, 220. - G. Brandt, *Hist. der Reform.* II, blz. 95. - Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk.* II, Aanteek., blz. 86 (187), 91, 92 (197), 119 (217), 120 (220). - J. Reitsma, *Gesch. v.d. Hervorming en v.d. Herv. Kerk der Nederl.* (derde dr.) bijgew. d.v. Langeraad en F. Reitsma), blz. 344, 418, 436, 448, 473, 484. - L. Knappert, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk ged. de 16e en 17e eeuw*, blz. 86, 101. - G. Baudartius,

Memoriën ofte Cort Verhael der Ghedenckweerdighste, *soo Kerckel. als Wereltlycke Geschied.* Bk. II, blz. 23, 24. - Alkemade en v.d. Schelling, *Beschrijv. v. den Briel.* I, blz. 98. - *Beschrijv. v. Delft .... door verscheid. Liefhebbers en Kenners.* Uitg. R. Boitet (MDCCXXIX), blz. 440. - P. Bor, *Nederl. Oorloghen.* Bk. XXIII, blz. 23 (82). - E.L. Vriemoet, *Athenarum Frisiacarum Libri*

duo etc. Leov. 1763, p. 1241. - M. Soermans, *Kerk. Regist.... v.Z. Holl.*, blz. 36, 61, 109. - Dez., *Synod. Regist.... v.Z. Holl.*, blz. 21, 35, 94, 95, 161, 229. - Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en Part. Syn.* II, III, VI (reg.). - H. de Jager, *De Brielsche Archieven. Geschiedk. Mededeel.*, blz. 202-205, 210, 211. - M.V. Gaillard, *De l'Influence exercée par la Belgique sur les Provinces-Unies* etc., p. 134. - C. Brandt, *Historia Vitae Jacobi Arminii*, p. 42. (Engelsche vert. van John Guthrie, *The Life of James Arminius.* London. 1854, p. 35 etc.) - Chr. Sepp, *Het Godgel. Onderwijs in Nederl. gedur. de 16e en 17e eeuw.* I, blz. 131. - *Kronyk v. h. Histor. Genootsch. te Utrecht*, vijfde jrg. (1849), blz. 435. - P.J. Wijminga, *Festus Hommius* (reg.). - J. Hania, *Wernerus Helmichius*, blz. 74, 194, 195, 230, 301. - K. Dijk, *De Strijd over Infra- en Supralapsarisme in de Geref. Kerken v. Nederland*, blz. 58-61, 64, 91 vv. - L.H. Wagenaar, *Van Strijd en Overwinning* (reg.) - Gaillard, *De l'Influence exercée par la Belgique sur les provinces Unies*, p. 133. - F.D.J. Moorrees, *Dirk Volckertszoon Coornhert*, *Notaris te Haarlem*, *de Libertijn*, *Bestrijder der Geref. Predikanten ten tijde v. Prins Willem I. Levens- en Karakterschets*, blz. 65-67, 73, 74, 165. - J. ten Brink, *Dirck Volckertsen Coornhert en zijne Wellevenskunst*, Hist.-Eth. studie, p. LXXVII, LXXXIV, XC. - *Het Protest. Vaderland.* Dl. II, blz. 224, 227 vv. - H.C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd.* I, blz. 19, 371-374; II, blz. 177, 249. - Dez., *Casper Janszn. Coolhaes*, *de voorlooper van Arminius en der Remonstranten.* II, blz. 158. - G.D.J. Schotel, *Kerkel. Dordrecht.* I, blz. 139, 523. - C. Veltenaar, *Het Kerkelijk Leven der Gereformeerden in den Briel tot 1816* (reg.). - *Kalender voor de Protestanten in Nederl.* (ond. leid. v. Dr. W. Moll). Derde jrg. (1858), blz. 158, 159. - *Nieuwe Jaarboeken v. Wetensch. Theol.* (red. Dr. W. Harting). I (1858), blz. 306 v.v. - J.C.v. Slee, *De Geschiedenis v.h. Socinianisme in de Nederlanden*, blz. 78, 81. - A.C. Duker, *Gisb. Voetius.* I, blz. 97, 97^2, LIX. - *Algem. Nederl. Familieblad.* Jrg. 1883-1884, No. 45, 2^b; 15de jrg. (1902), kol. 1 v.v. - *Werken der Marnixvereeniging*, S, II, D. II, blz. 109, 136, 138, 153, 205, 206, 258, 259; S. III, D. I, blz. 263; D. IV, blz. 66, Dl. V, blz. 157, 158, 268, 277. - *Arch. v. Kerkel. Gesch., inz. v. Ned.* (verz. d. Kist en Royaards). IX (1838), blz. 368. - *Arch. v. Ned. kerkgesch.* (ond. red. v. Rogge en Pijper). VII (1898), blz. 3, 5-8. - *De Navorscher.* VIII (1858), blz. 201; IX (1859), blz. 50; XXX (1880), blz. 297; XXXVIII (1888), blz. 493; XXXIX (1889), blz. 385; XLI (1891), blz. 153. - *De Gids* (1873). II blz. 516. - *Los en Vast* (1869), blz. 313. - *Troffel en Zwaard.* 17de Jrg. (1914), blz. 29^n; 19^e Jrg. (1916), blz. 338^n. - v. Alphen, *N.K. Handb.*, Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 107, 110, 163. - P.A. Tiele, Fred. Muller, *Biblioth. v. Nederl. Pamfletten*, Eerste Afd. (Eerste dl. 1500-1648), blz. 102, 103, 121, 126. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch*, *der Ned. Lett. te Leiden.* II, kol. 365, 901. - *Catal. v.d. Bibl. der Remonstr.- Geref. Gem. te Rotterdam*, blz. 60. - *Bibliotheca Theol. et Philos.* (Burgersdijk & Nierm., Lugd. Bat. 1900) No. 3965, 3966. - J.I.v. Doorninck, *Biblioth. v. Nederl. Anonymen en Pseudonymen*, No. 2414, 3235, 3330, 6248. - H.Q. Janssen, *Catal. v.h. Oud Synodaal Archief*, 35, II, 22, 23. - W.P.C. Knuttel, *Catal. der Pamfl. berust. in de Kon. Biblioth.* I (1621-1648), No. 1640, 1641, 1644, 1857, 1948. - Dez., *Verboden boeken in de Republiek der Vereen. Nederl. Beredeneer. Catal.*, blz. 37, 38 (No. 123). - J. Broekema, *Catal. v.d. Pamfl.*, *Tractaten*, *enz. aanwezig in de Prov. Biblioth. v. Zeeland.* I (1568-1795) (zie reg.).

[Engel Arendszoon van Dooregeest]

Dooregeest (Engel Arendszoon van) werd als zoon van Doopsgezinde ouders den 26sten December 1645 geboren te Dooregeest of Dorregeest, een polder bij Uitgeest. Al vroeg bestemd voor de Evangeliebediening werd hij na voorbereidende studie op ongeveer twintigjarigen leeftijd bevestigd als Doopsgezind leeraar te De Rijp, waar hij tot zijn dood, den 16den Augustus 1706, den dienst bleef waarnemen.

Hij was gehecht aan het oude, volgde de richting der Zonisten, maar ging toch niet in alles met dezen mede. Dat blijkt o.a. uit zijne *Onderwyzinghe in de Chr. Leere*, waarin hij op systematische wijze de leer der Mennonieten uiteenzet en aan rede en openbaring toetst. Op sommige punten blijkt hij echter zelf af te wijken van die leer.

Zoo poogt hij in het vijfde der XXI artikelen of hoofdstukken, het leerstuk der erfzonde met 'Vier Bewysredenen' te weerleggen, waarbij hij blijk geeft eenigszins te verschillen van het gevoelen van Menno Simons en Reinier Wybrandsz. In strijd ook met de opvatting van vele Mennonieten erkent hij de voetwassching niet als 'Verbondsteeken' en ten aanzien van Avondmaal en Ban draagt hij gevoelens voor, niet geheel overeenkomend met die van Menno Simons.

Als bekwaam en warm verdediger der Mennonieten deed hij zich kennen in zijn *Brief* (1693) aan Prof. Fred. Spanheim te Leiden, toen deze in 1687 hem in zijn *Selectiorum de religione Controversiarum elenchus historico-theologicus* (in 1692 in een Hollandsche vertaling verschenen) van onderscheidene dwalingen beticht had. Deze Brief (in 1694 in Duitsche vertaling verschenen) beleefde nog in 1693 een tweeden en in 1700 een derden druk, aan welken laatsten was toegevoegd een tweede *Brief*, gericht aan Herman Schyn, nadat Spanheim in een nieuwe uitgaaf van zijn werk weinig of niets van zijne beschuldigingen had teruggenomen. Uit dezen Brief (blz. 233 v.v.), waarin hij nog klaarder en krachtiger tegenover de beweringen van den Leidschen Hoogleeraar de kenmerkende leerstukken der Mennonieten hand-haafde, blijkt tevens hoe hij zich niet vereenigen kon met de gevoelens van Galenus Abrahamsz., die in zijne *Korte Grondstellingen van het Geloove en de Leere der Mennoniten* (aan zijn *Verdeediginge* tegen Spanheim toegevoegd) op de meeste punten sterke afwijkingen vertoonde van de leer der Mennonieten.

In zijn *Verandwoordinge voor de Leere der Doopsgezinden* (1704) doet van Dooregeest zien, hoezeer hij ook gekant was tegen de Unitarische en Sociniaansche gevoelens. De aanleiding tot deze *Verandwoordinge* was deze, dat de Friesche leeraar J.K. van Grouw, die zulke gevoelens koesterde, aan een door hem uitgegeven geschrift had toegevoegd de briefwisseling tusschen hem en van Dooregeest gevoerd betreffende 'zes voornaame Hoofdstucken des Zaligmaakenden Geloofs'.

De vergadering der Zonsche Societeit in Juni 1697 droeg aan van Dooregeest met H. Schyn en P. Beets op de samenstelling van een *Kort Onderwys des Chrislijken geloofs*; dit boekje beleefde in 1740 een vijfden druk en werd met nadruk aanbevolen als 'een waarlijk bij uitnemendheid nuttig, dienstig en zeer noodzakelijk werkje voor de Mennonieten'.

In 1702 was van Dooregeest voorzitter van de vergadering der genoemde Societeit, gehouden in de kerk de Zon te Amsterdam, waar de gecommitteerden der pasvereenigde Doopsgezinden te Leiden zich hadden te verantwoorden.

Hoewel van Dooregeest geen eigenlijk wetenschappelijke opleiding had genoten,

is hij door voortgezette studie, gepaard aan een helder verstand en oordeel een man van beteekenis geweest onder de Doopsgezinde leeraren, die ook na zijn dood nog door zijn werken invloed heeft geoefend.

Zijne werken zijn:

Onderwysinge in de Christelyke Leere na de Belijdenissen der Doopsgezinden, *waar in de voornaamste Zaaken des Geloofs met Schriftuurplaatzen*, *Redenen*, *en wegneeminge van Tegenwerpingen nader bevestigd worden. Bij Vraagen en Antwoorden.* Amsterd. 1692. 8°.

Brief aan den Heere Fredericus Spanhemius, *Professor der H. Godgeleerdheid en der Historien in de beroemde Hooge Schoole te Leyden: Waar in de Leere der Doopsgezinden nader uitgeleid en gezuiverd word. Dienende tot Antwoord op het Tractaat*, *genaamd Historisch*, *en Godgeleerd Register der uitgeleezendste Verschillen van den Godsdienst.* Amsterd. 1693. 8°.

[Met Herm. Schyn en Pieter Beets]: *Kort Onderwys des Christelyken Geloofs*, *geschikt na de Belijdenissen der Doopsgezinden*, *en uitgegeven volgens last van zekere Kerkvergadering*, *gehouden binnen Amsterdam den 12 Juny 1697.* Amsterd. 1697. 8°.

[Met C.A. Posjager, zijn Doopsgez. ambtgenoot te De Rijp]: *De Ryper Zeepostil*, *bestaande in XXII Predicatien*, *toegepast op de Zeevaart*, *tot Onderwyzinge*, *Vermaaninge*, *en Vertroostinge in de Waare Godzaligheid*, *voor allerleye zeevaarende Lieden*, *doch voornaamentlijk voor die geenen*, *welke op de Haring*, *en Walvisch vangst uitgaan; verrijkt met verscheidene Christelyke Gebeden*, *en Dankzeggingen*, *na gelegendheid van deze Neeringen geschikt. Mitsgaders noch eene korte Beschryvinge aangaande de Opkomst van Holland*, *en de Goddelijke*, *en wonderlyke Bewaaringe*, *en Zegeningen deszelfs; waarin in 't byzonder ook gehandeld word van 't Eiland in Noord-Holland*, *van zyne Dorpen*, *als Schermer*, *Graft*, *Schermerhorn en de Ryp; als ook van den Aert*, *Zeden*, *en Neeringen dezer plaatzen*, *doch voornaamentlyk raakende den eersten Oorsprong*, *en waare gelegendheid der Haring*, *en Walvischvangst.* (2 dln.) Amsterd. 1699. 8°. Wat dit laatste gedeelte betreft, lang na zijn dood verscheen nog op zijn naam de uitgave van: *Een Kort Verhaal van Eenige Merkwaardige Geschiedenissen in Holland*, *Wegens Gods zeegen en bescherming in deszelfs Op-komst*, *en Oorloogen met Spanje*, *Engeland en Vrankrijk*: *Waar in ook gehandelt wordt van 't Eyland in Noord-Holland. En wel deszelfs Dorpen*, *Schermer*, *Graft*, *Sehermerhorn en de Rijp*, *met derzelver onderhorige*, *als*: *Westgrafdyk*, *Oostgraftdijk*, *Noord-end en Drie-huyzen. Met teffens van de eerste Opkomste en waare geleegentheid der Haring- en Walvis-vangst.* Amst. 1744. 8°.

Brief aan den Eerw. Hermanus Schyn, *Leeraar der Doopsgezinden*, *en der Medecynen*, *Doctor te Amsteldam Waar in de Leere der Doopsgezinden*, *en derzelver Goede Naam tegen den Heere Fredr. Spanhemius*, *Professor der H.*

Godgeleerdheid, *en der Historien in de zeer beroemde Academie te Leyden*, *nader geopend*, *verandwoord*, *en verdeedigd word.* Amst. 1700. 8°. (toegevoegd aan den derden druk van bovengen. *Brief.*)
Verandwoordinge voor de Leere der Doopsgezinden, *bestaande in verscheidene Brieven*, *aan J.K. van Grouw: Waar in aangaande de H. Drie-Eenigheid*, *Voorkennisse*, *en Gerechtigheid Gods*, *als ook de Twee Natuuren in Christus*, *Deszelfs*

Verzoeninge voor onze Zonden, *mitsgaders de Onsterffelykheid onzer Zielen gehandeld word.* Amst., 1704. 8°.

Verdeediging van de Leere der Doopsgezinden, *tot Wederlegginge van de Twee Tractaaten*,[1] *tegen dezelve uitgegeeven door Henricus Schevenhuisen*, *Predikant der Gereformeerden tot Rijp; Briefswijze voorgesteld: waar in van den Vryen Wille*, *Val des Menschen*, *Algemeene Genade Gods*, *Rechtvaardigmaakinge*, *Kinderdoop*, *Weereloosheid*, *Eedzweeren*, *en veele zwaare Beschuldigingen*, *tegen dezelve ingebragt*, *gehandeld word.* Amsterd. 1705. 8°.

Bovendien schreef hij een *Voorrede* voor de vernieuwde uitgave, in 1686 verschenen, van de *Belydenis des Chr. Geloofs* van Hans de Ries en Lubbert Gerritsz. Deze *Voorreden* draagt geen onderteekening; toch staat vast dat zij van de hand van van Dooregeest is; bij latere uitgaven na zijn dood werd zijn naam er dan ook onder geplaatst (zie daarover: G. Maatschoen, *Uitvoer. Gesch. der Mennoniten .... door Herm. Schyn.* I, blz. 238; II, blz. 159, 160).

Literatuur: Kok, *Vad. Woordenb.* XII, blz. 627. - v.d. Aa, a.w.i.v. - Glasius, a.w.i.v. - Paquôt, *Mémoires pour servir à l'Hist. des dix-sept. Prov. des Pays-Bas.* II, p. 411, 412. - J. Chr. Adelung, *Fortsetz. zu C.G. Jöchers Allgem. Gelehrten Lexic.* II, kol. 742. - Ger. Maatschoen, *Uitvoeriger Verhandeling v.d. Geschiedenisse der Mennoniten .... door Herm. Schijn ....* I, 'Voorreden' p. XXXIX, LI, LXXXIII, blz. 29, 238; II, blz. 87, 97, 100, 157-160, 548-573, 577, 609, 668. - S. Blaupot ten Cate, *Geschied. der Doopsgez. in Holl.* enz. I, blz. 293, 296. - Chr. Sepp, *Het Godgel. Onderwys in Nederl. gedur. de 16e en 17e eeuw.* II, blz. 457. - Dez., *Joh. Stinstra en zijn tijd.* I, blz. 184, 186; II, blz. 95, 271. - A. Ypey, *Geschied. v.d. Kristl. Kerk in de achttiende eeuw.* IX, blz. 164. - J. Hartog, *Geschied. v.d. Predikkunde in de Prot. Kerk v. Nederl.* (2de dr.) blz. 188. - *Boekzaal van P. Rabus*, Jrg. 1693*a*, blz. 418-428, *b*, blz. 497-500; jrg. 1699*b*, blz. 304, 311; jrg. 1700*a*, blz. 184; jrg. 1705*a*, blz. 140, 329; jrg. 1740*b*, blz. 449 v.v., 521. - v. Abkoude, *Naam-reg. v. Ned. Boeken.* Dl. I, St. III, blz. 59. - [M. Schagen], *Naamlyst der Doopsgez. Schryveren en Schriften*, blz, 30, 31. - *Jaarboekje voor de Doopsgez. Gem. in de Nederl.* (uitg. d.S. Muller). I, blz. 49, 96, 100; II, blz. 111. - *Doopsgezinde Bijdragen* (verzam. d.S. Cramer). 37ste Jrg. (1897), blz. 87; 38ste Jrg. (1898), blz. 60, 78 v., 88 v., 96-99. - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* I, kol. 722; II, kol. 534, 903. - *Catal. v.d. Biblioth. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.* II, blz. 182, 183, 270, 291. - *Bibliotheca Theol. et Philos.* (Burgersdijk & Niermans. Lugd. Bat. 1900), No. 3970, 3971.

1) Van deze *Twee Tractaaten* is het eene getiteld: *Aanmerkingen op twee Brieven van Engel Arendszoon Dooregeest .... De Eerste geschreeven aan den Heere Fred. Spanhemius .... De andere aan den Eerw. Herm. Schyn.* Amst., 1780. 8°. Het andere tractaat van Schevenhuijsen droeg tot opschrift: *Onderzoek van het Geloove der Doopsgezinden*, *ontdeckende in het Onderwijs der Chr. Leere*, *opgesteld van Engel Arendszoon van Dooregeest*, *veele Wangevoelens*, *tegen den Waaren Godsdienst strydende*, *dewelke met de H. Schrift*, *en met wettige Redenen worden wederlegd.* Amst. 1702. 8°.

[Bernardus Doorenbos]

Doorenbos (**Bernardus**) werd den 18den April 1811 geboren te Deersum,

waar zijn vader Jan Doorenbos predikant was. Zijne moeder was Martha Liefsting, en behoorde tot een oud predikantengeslacht. Hij studeerde te Groningen waar hij den 26sten Mei 1828 werd ingeschreven. Toegelaten tot de Evangeliebediening door het Prov. Kerkbestuur van Friesland in Mei 1835, promoveerde hij den 10den October 1838 te Groningen tot Doctor Theologiae op een proefschrift getiteld: *De amore omnem omnino Dei virtutem continente.* Nog in diezelfde maand, den 28sten October werd hij bevestigd door zijn broeder, J.M. Doorenbos, predikant te Wapserveen (met 1 Cor. XVI:10*b*) als predikant te Peins en Zweins en deed hij er intrede (met Joh. XVII:4). Aldaar bleef hij werkzaam tot den 8sten Januari 1871, toen hij na kortstondige ziekte overleed.

Hij behoorde tot de Groninger richting en was de eerste, die onder hare auspiciën promoveerde. Om de denkbeelden, die hij uit volle overtuiging was toegegedaan, te verbreiden, hield hij tal van Nutslezingen, die zeer geroemd werden.

Hij was gehuwd met F. Oomkens, die hem overleefde met kinderen, van wie Ds. J. Doorenbos, thans predikant te Capelle a.d. IJsel er een is.

Het bekende tijdschrift der Groninger theologen: *Waarheid in Liefde*, bevat van zijn hand menig artikel, o.a.: *Johannes de Dooper en Jezus in betrekking tot de zinnelijke dingen met elkander vergeleken.*

In de serie leerredenen van woordvoerders der Groninger richting, uitgegeven om ‘Evangelisch licht te verspreiden en Christelijk leven aan te kweeken’ zijn er ook van zijn hand opgenomen.

Voorts zag van hem het licht behalve de reeds genoemde dissertatie (Gron. 1838. gr. 8°):

De hoogste beschaving, *weldadigheid en godsdienst. Christelijke studiën.* Leeuwarden. 1863. gr. 8°.

Een voorlezing over Zach. VIII:19*b.*

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Groning.*, p. 283, 535. - *Boekzaal.* Jrg. 1835*a*, blz. 629; jrg. 1838*a*, blz. 754; *b* blz. 647. - *Alphabet. Naamlijst v. Boeken*, *Plaaten Kaartwerken* (1833-1849), (A'dam, 1858), blz. 172. - *Brinkman's Catal. der boeken*, *plaat- en kaartwerken* (1850-1882), blz. 312.

[Paulus Willem van Doorn]

Doorn (Paulus Willem van), geboren te Utrecht in 1809, bezocht aldaar de Latijnsche School, om naar de bedoeling zijns vaders, die apotheker was en zijn oudsten zoon tot zijn medehelper en opvolger bestemd had, voor de apotheek te worden opgeleid. De begeerte van den zoon ging echter in de richting der Theologie. Hij verliet de Latijnsche School en werd verder voor de Academie voorbereid door den student J.H. Dumans, die later als predikant te Zierikzee ook een ‘Voorrede’ schreef voor de uitgave van van Doorns tien *Nagelatene Leerredenen.* Den 20sten September 1825 ingeschreven als student aan de Utrechtsche Academie, werd hij in 1832 bij een cholera-epidemie, door deze ziekte aangetast, maar hij herstelde. Hij kon zijn

studiën voortzetten en werd in Mei 1833 bevorderd tot proponent bij het Prov. Kerkbestuur van Utrecht. Den 13den April 1834 deed hij zijn intrede als predikant te Hall (met 1 Cor. III:7), na bevestigd te zijn door den genoemden Ds. Dumans, destijds predikant te Edam (met Joh. IV:35-38).

Hall was zijn eerste en tevens zijn laatste gemeente; want, na in 1839 door Z.M. den Koning om belangrijke redenen ontslagen te zijn van zijn aanneming van een beroeping naar Winterswijk, overleed hij aan een keelontsteking, die hem anderhalf jaar hevig deed lijden, den 19den Mei 1842, nalatende een weduwe met vijf kinderen, waarvan het jongste toen nog maar weinige weken oud was. Verschillende aanzienlijke gemeenten hadden te voren het oog op hem gevestigd, maar hij bevond zich toen reeds in een toestand, die verplaatsing onmogelijk maakte. Hij werd geroemd om de wijze, waarop hij zijn ambt waarnam. Uitnemende geestesgaven waren hem geschonken. Een lijkrede op hem werd gehouden door J. Wildschut, predikant te Brummen over Job XXXIII:13*b*. De *Lijkrede* door hem zelf gehouden *ter nagedachtenis van P. Attendoorn l'Allemand*, pred. te Brummen (overl. 22 Dec. 1836) werd in 1837 voor rekening van de nagelaten betrekkingen van dezen uitgegeven, en vond later op veler verlangen een plaats als laatste in den bundel: *Nagelatene Leerredenen van P.W. van Doorn*, *Predikant te Hall.* Zierikzee. 1843. 8°.

Litteratuur: J.H. Dumans, *Voorrede* voor *Nagel. Leerred. v.P.W.v. Doorn.* - *Album Stud. Acad. Rh.-Traj.*, kol. 259. - *Boekzaal.* Jrg. 1833*a*, blz. 651; jrg. 1834*a*, blz. 90, 640, 641; jrg. 1839*b*, blz. 93, 397; jrg. 1842*b*, blz. 83-85. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* II, kol. 1017. - *Biblioth. Theol. et Philos.* (Burgersd. & Nierm. Lugd.-Bat. 1900), No. 3973. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 130.

[Bernardus Doornbosch]

Doornbosch (**Bernardus**) was leeraar bij de Vriesche Doopsgezinde gemeente te Wormerveer, van den 16den September 1764 tot den 27sten Februari 1780. Hij verliet toen de gemeente, die door oneenigheid werd beroerd. Vermoedelijk is hij naar de Gereformeerde Kerk overgegaan.

Den 8sten Aug. 1780 huwde hij, weduwnaar zijnde en te Overveen wonend, in de Geref. Kerk te Bloemendaal met Maria van Lottum, geb. en woonachtig te Deventer.

Hij is schrijver van:

Godgeleerde en Zedekundige Proeven. Zutphen. 1784. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. (waar niets van hem vermeld wordt dan zijn boven aangehaald werk). - v. Abkoude-Arrenberg, *Naam-Reg. v. Ned. boeken* (Rott. 1788), blz. 147.

[Andreas van Doorne]

Doorne (Andreas van) werd in 1588 predikant te Elkerzee, Noordgouwe en Kerkwerve, en bleef dit tot hij in September 1600 van Elkerzee ontslagen werd, en sedert alleen de beide andere gemeenten te bedienen had. In dezen dienst overleed hij te Noordgouwe in 1602.

Het Classicaal Archief van Zierikzee bevat een authentiek afschrift van de Acta der Nationale Synode (de z.g.n. Leycestersche) gehouden te 's Gravenhage van 29 Juni tot 1 Augustus 1586, mede door hem als lid der Classis van Schouwen en Duiveland onderteekend.

Hij was gehuwd met Sara de Witte, die hem als weduwe overleefde met kinderen, welke in 1609 ‘hun eigen kost verdienen’ konden. Zijn weduwe werd later met

50 Car. Guldens per jaar op verzoek der Classis van Schouwen gesteund door Gecommitteerde Raden.

Geschriften zijn van hem niet bekend.

Litteratuur: J.W. te Water, *Kort Verhaal der Reform. v. Zeeland in de zestiende eeuw*, enz., blz. 248. - S. de Waard, art. i.v. in *N. Ned. Biogr. Woordenboek* (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok). I, kol. 739, 740. - *Alg. Nederl. Familieblad.* XIIe Jrg. (1895), blz. 126, 179. - *Boekzaal.* Jrg. 1724*b*, blz. 263. - v. Alphen, *N.K. Handb.* (onnauwkeur. opgave). Jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 128.

[Jacobus Johannes van Doorne]

Doorne (Jacobus Johannes van), geboren te Amsterdam in April 1750, studeerde aan de Hoogeschool te Leiden, waar hij den 15den September 1767 werd ingeschreven. Den 3den Februari 1772 proponent geworden bij de Classis van Leiden en Neder-Rhijnland, werd hij den 9den Juni d.a.v. op collatie van Mr. Joan Geelvinck, Heer van Castricum en Kroonenburg, beroepen te Castricum en Heemskerk; aldaar deed hij intrede den 16den Augustus van dat jaar (met 1 Thess. V:25), na bevestigd te zijn door Ds. W. van den Broek van Edam (met 1 Tim. IV:12-16). Den 13den September 1778 nam hij afscheid van die gemeente (met Hebr. XIII:8), om den 4den October d.a.v. bevestigd te worden als predikant te Elburg door Ds. J. van Diermen aldaar (met Hebr. XIII:17), waarna hij intrede deed (met Hand. X:28*b*, 29). Van Elburg nam hij afscheid den 12den Maart 1780 (met 2 Chron. X:14-16); den 19den d.a.v. volgde zijn intrede te Edam (met Matth. XIII:45, 46), na bevestiging door Ds. J. Hoogewal aldaar (met Matth. XXIV:45). Zijn vierde gemeente was Kampen, waar hij den 5den Mei 1782 werd bevestigd door Ds. E. van Diemen van Lamsweerde aldaar (met 1 Thess. V:12, 13) en intrede deed (met Jes. LXI:5). Hij bleef aldaar werkzaam tot zijn dood, den 18den Januari 1804.

Den 12den Januari 1785 hield hij voor het eerst weer de plechtige ‘keurpredikatie’, een gebruik dat in 1766 was afgeschaft. Van Doorne had bij deze gelegenheid tot tekst Rom. XIII:1. Juist den dag voordat hij haar uitsprak was de Landdag aangevangen van de vergadering der Staten van Overijssel. Sommige Heeren van de Ridderschap toonden zich ontstemd. Drie hunner dienden herhaalde klachten in bij den voorzittenden Burgemeester van Kampen met verzoek dat de Magistraat zich in afkeurenden zin zou uitspreken. Van Doorne gaf zijn rede in het licht. Blijkbaar waren de klagers ontstemd over de wijze waarop hij de klove tusschen adel en burgers had zoeken te overbruggen, over zijn aanprijzing van den wapenhandel der burgerij en meer in dien geest.

De Magistraat meende aan het ingediende verzoek niet te kunnen voldoen, zoolang de Ridderschap het liet bij een algemeene aanklacht en niet voor den dag kwam met bijzondere beschuldigingen. Daar deze uitbleven had de zaak verder geen voortgang.

Den 31sten Mei en volgende dagen van datzelfde jaar 1785 fungeerde van Doorne als scriba van de Overysselsche Synode te Deventer en hield bij deze gelegenheid een predikatie over Jesaja LV:12, 13; ook in 1789 en 1799 vervulde hij de functie van scriba der Prov. Synode en in 1802 was hij haar Assessor.

Het hieronder vermelde uitvoerige gedicht, dat hij uitgaf na het overlijden

van Ds. van der Upwich is tamelijk vloeiend, maar overdreven van inhoud.

Bij zijn overlijden liet hij een weduwe na met twee zoons, die beide predikant zijn geworden (een hunner stond tijdens het overlijden zijns vaders te Berkenwoude c.a.) en een dochter, die gehuwd was met Ds. M. Cremer te Kampen.

Uitgegeven geschriften van Van Doorne:

De Eigenschappen van eenen Volksbestierder en de plichtmaatige onderdaanigheid der Burgeren, *afgeleid uit de Godlijke Verordeninge*, *omtrent de rangschikking in de Maatschappyen; in eene verhandeling over Rom. XIII vs. 1 voorgesteld op den Keurdag den 12 Jan. 1785.* Campen (1785). 8°.

De Droefheid der Kampenaren wegens het verlies van den W.E.Z. Gel. Heer Johan Martin van der Upwich. 1786. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Album Stud. Acad. Lugd-Bat.*, kol. 1092. - *Boekzaal.* Jrg. 1772*a*, blz. 364; *b*, blz. 117, 391; jrg. 1778*b*, blz. 90, 95, 380, 508; jrg. 1780*a*, blz. 78, 79, 216, 225; jrg. 1782*a*, blz. 219, 462, 616; jrg. 1785*b*, blz. 63-65; jrg. 1789*b*, blz. 435; jrg. 1799*a*, blz. 672, 673; jrg. 1802*b*, blz. 85, 86; jrg. 1804*a*, blz. 235, 236. - A. Moonen (verv. d. B.G. Noordbeek en J. Hoogewal), *Naemketen der Pred..... v.d. Herv. aen tot 1709 toe .... ond. de vier Classen v.h. Overyss. Syn.*, *verv. d..... 1807*, blz. 41. - v.d. Aa, e.a., *Nieuw Biogr.*, *Anthol. en Crit. Woordenb. v. Ned. Dichters* (Aanh. op Witsen Geysbeek, *Woordenb. der Ned. Dichters*). II, blz. 43, 44. - *Vaderl. Historie*, *vervatt. de Geschiedenissen der Vereen. Nederl.* (verv. op J. Wagenaar). X Dl. (XXVII Bk), blz. 312-315. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 125; jrg. 1908, Bijl. P, blz. 111, 125; jrg. 1912, Bijl. S, blz. 148. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* I, kol. 575; II, kol. 205. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfl. verzam. berust. in de Kon. Bibl.* V, No. 21247.

[Petrus Doornik]

Doornik (Doornyk) (Petrus), geboren in 1600, studeerde aan de Hoogeschool te Leiden, waar hij werd ingeschreven den 21sten Januari 1619. Proponent geworden, werd hij in het begin van 1622 beroepen te Oudenbosch en deed aldaar in April d.a.v. intrede. Op het laatst van 1642 vertrok hij vandaar naar Poortvliet, waar hij werkzaam bleef tot zijn overlijden, den 26sten Februari 1655.

Zijn dienstwerk in deze gemeente werd echter onderbroken van 1640 tot 1643. Gedurende dien tijd nam hij onder zekere voorwaarden bij leening den dienst waar bij de W.-Indische Gemeenten voor rekening van de W.-Indische Compagnie; hij komt voor als predikant te Paraïba. Zoolang werd hij vervangen in zijn gemeente.

Het optreden van den Roomschen priester M. de Beer, afkomstig uit het klooster van St. Michiel te Antwerpen, die in de omgeving van Bergen-op-Zoom en op Tholen propaganda maakte voor de Roomsche religie, leidde Doornik tot de uitgave van: *Den Half Gereformeerden Pastoor*, *Ofte Waerachtige Copien van sekere Brieven, geschreven van Mattheus de Beyr*, *pastoor tot Halteren; Waer in hij voorstelt syn gevoelen aen-gaende derthien Artijculen van het Geloove*, *die hij oock seght sijne*

toe-hoorders alzoo geleert te hebben. Met de antwoorden hem daer op toeghezonden. Wt-gegeven ten dienste von alle oprechte Lief-hebbers der waerheyt, tot een voor-looper van sekere conferentie die tusschen hem ende een bedienaar des H. Euangelij wert

gehouden, *die oock*, *als de selve sal voltrocken zijn*, *door den Druck gemeyn zal gemaackt worden.* De oorsaken van het schryven ende het uyt-geven deser Brieven sal den lezer vinden in de Voor-reden: Jacobus cap. I vers 8. Een dubbelhertigh man is ongestadigh in alle syne wegen. Bergen op Zoom. Z.j.; 4°. (De hier afgedrukte brieven dagteekenen van 1644.)

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 138. - J. Ermerins, *Eenige Zeeuwsche Oudheden*, *uit echte stukken opgeheldert en in het licht gebragt; Behelzende een Beschryving v.h. Eiland Tholen in het gemeen; in het byz. het rechtsgebied der Stad Tholen*, *waar onder begreepen de heerlijkheden van Schakerloo en Poortvliet*, enz., blz. 123. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 144. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfl.-Verzam.*, *berust. in de Kon. Biblioth.* I^2 (1621-1648), No. 5140. - *Kron. v.h. Hist. Genootsch.* Zesde Serie (Jrg. 1873), blz. 392, 418. - *De Navorscher.* LVIII (Jrg. 1909), blz. 568.

[Jacob Hendrik van den Doorslag]

Doorslag (Jacob Hendrik van den) werd geboren te Utrecht den 30sten November 1749 uit het huwelijk van Mr. Anthony van den Doorslag, advocaat aldaar, en Marie Elisabeth Droghoorn. Hij studeerde aan de academie zijner vaderstad (waar zijn naam echter in het *Album Studiosorum* niet voorkomt). Den 14den Aug. 1770 praeparatoir geëxamineerd te Utrecht, en den 29sten Maart 1771 peremtoir te Wijk (door Ds. Jac. Kneppelhout van Doorn) deed hij den 28sten April d.a.v. zijn intrede te Overlangbroek (met Deut. XXXII:2, 3*a*), na bevestigd te zijn door Prof. Fr. Burman van Utrecht (met 1 Petr. V:2-4). Den 6den September 1772 nam hij afscheid van zijn eerste gemeente (met 1 Thess. IV:1, 2), om den 27sten Sept. bevestigd te worden te Abcoude door Ds. H. Schouw, pred. te Utrecht (met Jes. LXII:1) en intrede te doen (met Deut. V:31). Hij bleef er tot 1775, in welk jaar hij vertrok naar Goes, waar hij den 13den Augustus bevestigd werd door Ds. J. Zoutmaat[1)] aldaar (met 1 Petr. IV:10, 11) en intrede deed (met 1 Cor. I:23, 24), na den 30sten Juli afscheid te hebben genomen van Abcoude (met 2 Cor. XIII:11). Den 17den Aug. 1777 predikte hij afscheid te Goes (met 1 Thess. III:12, 13), en den 31sten Aug. d.a.v. deed hij intrede te Dordrecht (met 2 Cor. IV:1, 2), na bevestigd te zijn door Ds. P. Bosveld aldaar (met Luc. XII:35-38).

Van den Doorslag stond als predikant in hoog aanzien, zoowel om zijn persoonlijke eigenschappen als om zijn degelijke en aantrekkelijke prediking. Om zijne kanselgaven behoorden hij tot de vermaarde redenaars van zijn tijd. Andere stadsgemeenten, Leiden, Amsterdam, 's Gravenhage begeerden hem, maar hij bleef de Dordtsche gemeente met toewijding en trouw dienen tot hij in September 1817 werd getroffen door een aanval van een beroerte en zijn arbeid moest opgeven. Wel herstelde hij in zoover dat hij nog een paar jaren zijn bediening kon waarne-

1) In strijd met de opgave in *Boekzaal* is de mededeeling bij J. ab Utrecht Dresselhuis a.w., p. XXIX als zou v.d.D. den 13den Oct. 1775 beroepen zijn te Goes, maar wegens ongesteldheid eerst den 13den Aug. 1776 aldaar bevestigd. Volgens het bericht in de *Boekzaal* werd de beroeping te Goes op hem uitgebracht den 13den Maart 1775, maar kon hij van Abcoude geen afscheid nemen voor eind Juli van dat jaar omdat hij tevoren door zware koortsen was aangetast.

men; maar zijn vijftigjarige Evangeliebediening kon hij niet meer in het openbaar gedenken; ook verlieten hem zijn vroegere helderheid van geest en gemakkelijkheid van spreken. Dientengevolge werd hem bij Kon. Besluit van 27 Oct. 1821 op zijn verzoek emeritaat verleend; in den kerkeraadsvergadering van 25 April 1822 werd hij op eervolle wijze losgemaakt van zijn ambt in de gemeente. In zijne laatste levensjaren bleef hij zich toonen een oprecht Christen, ook te midden van toenemend lichaamsverval, veroorzaakt door herhaalde aanvallen van beroerte. Den 24sten Mei 1826 overleed hij.

Grondig geleerde en menschenkenner, was hij bepaaldelijk ook in kerkelijke zaken zeer ervaren. Door Z.M. den Koning werd hij benoemd tot lid van het Prov. Kerkbestuur van Z.-Holland. Ook werd hij geplaatst aan het hoofd van het Classicaal Bestuur van Dordrecht. Zijne ongesteldheid noopte hem ten slotte hiervoor te bedanken.

Hij was in 1780 gehuwd met Magdalena Cornelia Buck, weduwe van Mr. Herman Cornelis de Witt, Oud-Raad en Hoofdofficier der stad Dordrecht. Zij overleed in 1803, zonder hem kinderen te hebben geschonken. De dochter uit haar vorige huwelijk, aan wier opvoeding van den Doorslag zijn zorgen besteedde, is later gehuwd met Mr. H.P. Hoog, Lid van de Rechtbank en Raad van de stad Dordrecht.

Er bestaat van van den Doorslag een portret (gegrav. d. P.H.L. van der Meulen) met Hollandsch onderschrift van 4 regels en een in silhouet (zie: J.F. van Someren, *Beschrijv. Catal.* enz. No. 1487, 1488).

Van hem zag het licht:

Twee Leerredenen; Uitgespr., *de eerste op den Dank-*, *Vast- en Bede-dag den 14 Febr. 1781 over Spreuk. XX:18. De andere op den Dank-*, *Vast- en Bededag den 27 Febr. 1782 over Pred. IX*:18.[1] Dordr. 1782. gr. 8°.

Leerredenen over de Goddelijkheid der H. Schrift. Dordr. 1801. gr. 8°. (3 dln.)

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Glasius, *Godgel. Ned.*, i.v. - *N. Nederl. Biogr. Woordenboek* (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok). I, kol. 740. - *Boekzaal.* Jrg. 1770*b*, blz. 264, 265; jrg. 1771*a*, blz. 214, 215, 350, 351, 611; jrg. 1772*b*, blz. 127, 262, 263, 404, 533; jrg. 1775*a*, blz. 275, 277, 366, 367; jrg. 1777*a*, blz. 696, 697; *b*, blz. 245, 246, 409, 410; jrg. 1781*b*, blz. 643; jrg. 1782*a*, blz. 508-517; jrg. 1789*a*, blz. 206; jrg. 1795*b*, blz. 495, 504; jrg. 1801*b*, blz. 137-151; jrg. 1821*a*, blz. 767; jrg. 1822*a*, blz. 605; jrg. 1826*a*, blz. 778-782, 797. - J. ab Utrecht Dresselhuis, *De Herv. Gem. te Goes en hare leeraren in 1846 .... Benevens eene naamlyst der Herv. Pred. te Goes*, *sedert het begin der Herv. tot 1847*, p. XXIX. - G.D.J. Schotel, *Kerkel. Dordrecht* blz. 602, 604: II, blz. 588-590. - *De Navorscher.* LIII (Jrg. 1903), v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 112, 113; jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 130; jrg. 1910, Bijl. S, blz. 150, 163. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg. v..... Nederd. boeken* (2de dr. 1788), blz. 147. - *Catal. der Bibl. v.d.*

1) Vermeldenswaardig is het cijfer van de opbrengst der collecten bij het uitspreken dezer leerredenen in de Groote Kerk te Dordrecht. Die van 14 Febr. 1781 voorm. bracht op *f* 2623, die van 27 Febr. 1783 bedroeg *f* 3428.

Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden. II, kol. 202. - *Alphab. Naamlijst v. Boeken - 1790 tot .... 1822 - in N. Nederl.* (ten verv. op R. Arrenberg), blz. 140.

[Abraham Doreslaer]

Doreslaer (ook geschreven **Dooreslaer, Doresla, Doorslaer, Dooreslagen, Dorislaer**) **(Abraham a** of **van**), vermoedelijk afkomstig van Alkmaar, werd als proponent beroepen te Oude-Nyedorp en Veenhuizen in 1602, en vandaar den 19en April 1605 te Enkhuizen, waar den 11den September d.a.v. zijne bevestiging plaats had. Emeritus geworden in 1654 overleed hij den 19den Maart van het daaropvolgende jaar.

Hij was een man van beteekenis en invloed, en deed zich kennen als beslist Contra-Remonstrant; ofschoon bescheiden en niet strijdlustig van aard, toch overtuigd medestander van mannen als Plancius en Trigland. Aan zijn invloed was het ongetwijfeld toe te schrijven, dat Enkhuizen zich in 1614 verklaarde tegen aanneming van de 'Resolutie tot Vrede der Kerk', op last van de meerderheid der Staten vergadering van Holland door de Groot met hulp van Wtenbogaert en Bertius ontworpen, waarbij om aan de kerkelijke twisten een einde te maken, werd uitgesproken, dat leerstukken als dat betreffende de praedestinatie op den kansel niet behoorden behandeld te worden. Ook was hij 25, 26 Aug. 1615 te Amsterdam tegenwoordig op een der zoogen. vergaderingen van correspondentie, welke van 1614 tot 1618 gehouden werden door Contra-Remonstrantsche Gedeputeerden uit de verschillende Classes van Holland met afgevaardigden uit doleerende Kerken met het doel de oude Gereformeerde leer te handhaven tegen Remonstrantsche gevoelens, en de belangen der bedreigde Kerken samen tegen de wederpartij te verdedigen.

Naar alle waarschijnlijkheid heeft men hem te houden voor den opsteller van het (bij Trigland, *Kerckel. Geschied.*, blz. 1055, 1056 afgedrukte) adres, getiteld: *Schrift, waer mede de stadt Enckhuysen bewyst dat de verschillen verhandelt moeten worden niet in eene Provinciale, maer Nationale Synode.* Ook op andere wijze nam hij deel aan de voorbereiding der Nationale Synode. Zoo behoorde hij tot de door de Amsterdamsche Overheid in Maart 1618 saamgeroepen vergadering, in wier midden alle kerkelijke leden het advies uitbrachten om tegelijk met de Provinciale een Nationale Synode bijeen te roepen. Van de N.-Hollandsche Synode, van den 9den Oct. tot den 5den Nov. 1618 te Enkhuizen gehouden, was hij scriba. Aldaar werd hij (o.a. met Roland en Trigland) afgevaardigd naar de Nationale Synode, waartoe zeker ook zijn geleerde Bijbelvertaling heeft bijgedragen (zie: lijst der door hem uitgegeven werken). In zitting LXXIII der groote Dordtsche Synode werd hij benoemd in eene commissie tot onderzoek van de aanmerkingen der geciteerden op de Confessie, welke commissie echter nooit rapport heeft uitgebracht.

Van de Particuliere N.-Hollandsche Synode te Edam, van den 27sten Aug. tot den 7den Sept. 1619 gehouden 'om te executeren tgene in de zake der Remonstranten in synodo nationali tot Dordrecht was geresolveert' was hij wederom scriba. Hier bracht hij den 28sten Aug. rapport uit van de besluiten, door de Nationale Synode genomen.

In 1631 protesteerde de Amsterdamsche Magistraat tegen de handelingen der N.-Hollandsche Synode, die den bekenden Amsterdamschen Contra-Remonstrantschen predikant Smout, uit Amsterdam verwezen, in het gelijk had gesteld en die beslist had dat magistraten geen aanspraak konden doen gelden op zetels in den

kerkeraad. Naar aanleiding van dit besluit leverde Doreslaer met zijn ambtgenoot A. Snel, van Alkmaar, een *Deductie* in, waartegen Wtenbogaert weer opkwam met een *Contra-Deductie.*[1)]

Had à Doreslaer reeds bedankt voor een beroeping, den 2den Juli 1609 te Amsterdam op hem uitgebracht, uit de Acta van bovengen. Synode te Edam (1619) blijkt, dat men te Leiden op hem het oog had geslagen. Kerkeraad en Magistraat van Enkhuizen waren echter van oordeel geweest, dat zijn dienst aldaar niet kon gemist worden. Ook 'Zijne Princelycke Excellentie', die aanvankelijk had aangedrongen op Doreslaers dimissie te Enkhuizen, opdat hij de beroeping zou kunnen opvolgen, had later ingezien dat hij in zijne gemeente diende te blijven. De Classis van Enkhuizen was van hetzelfde oordeel. Nu de zaak voor de Synode te Edam werd gebracht, sprak deze zich in gelijken geest uit, en drong er bij de gecommitteerden van Enkhuizen op aan, ermede te rekenen, dat Doreslaer door het voorgevallene zich het voordeel had zien ontgaan, dat de stad Leiden hem bood met het oog op de studie zijner kinderen.

In 1626 kwam zijn naam voor op eene nominatie ter voorziening in de vacature van vijfden predikant te 's Gravenhage, uit welke nominatie Gisb. Voetius beroepen werd. Behalve van de reeds genoemde Synode van Enkhuizen (1618) was Doreslaer nog scriba van de N.-Hollandsche Synode van 28 Oct. tot 12 Nov. 1608 te Hoorn gehouden, waar hij werd aangewezen als plaatsvervangend afgevaardigde naar de Synode van Gelderland; voorts fungeerde hij als scriba van een latere Synode te Hoorn (1623), van die te Enkhuizen (1626), te Haarlem (1633), te Amsterdam (1640). In 1620 werd hij gekozen tot Gedeputeerde der N.-Hollandsche Synode. Ook komt zijn naam voor als Gedeputeerde voor de zaken der buitenlandsche Gemeenten bij de vaderlandsche Classis. Als praeses trad hij op in de Synode van Enkhuizen (1620 en 1630) en te Alkmaar (1644). Van de Synode te Haarlem (1651) was hij assessor. De Synode te Utrecht (1626), waar hij als correspondent van de N.-Hollandsche Synode tegenwoordig was, verzocht hem mede op te treden in zake Anth. Hornhoven, predikant te Eemnes binnen- en buitendijks, die, vroeger om Remonstrantsche gevoelens afgezet en later weer in dienst getreden, verzachting wenschte van de Dordtsche Leerregels.

Door de Synode te Hoorn (1629), werd Doreslaer toegevoegd als medewerker aan P.J. Austro Sylvius[2)], predikant te Venhuizen, bij het onderzoek van de belijdenissen der Doopsgezinden, vooral de nieuwere, en het aanteekenen en behandelen van geschilpunten, daarbij door hen geconstateerd. In een volgende zitting verklaarde Doreslaer na aarzeling zich hiertoe bereid. Vroeger (in 1599) was deze taak opgedragen aan Arminius, maar later door dezen ontdoken, en op de Synode te Enkhuizen (1624) overgegeven aan Rippertus Six, predikant te Hoorn en Austro-Sylvius; van af 1626 was laatstgen. in dezen arbeid alleen gebleven. Met Doreslaers hulp werd het werk tot een gewenscht einde gebracht. In de Synode te Enkhuizen (1630) door Doreslaer zelf gepresideerd, kon deze namens Austro-Sylvius kort vóór het aangaan der vergadering, overgeven de theses en antiheses over de dolingen der Mennonieten en de waarheid en zuiverheid der Gereformeerde leer.

1) Zie hierover Rogge, t.a.p. III, blz. 253.
2) Vgl. *Het Protest. Vaderland.* I, blz. 273.

Twee revisoren werden benoemd. De synode van Edam (1631) vernam, dat het werk vorderde. In de Synode van Alkmaar (1632) bleek vertraging. Wegens lichaamszwakte verzocht Austro-Sylvius dat de Synode een weinig zou 'patienteeren'. Aan de Synode van Haarlem (1633) (Art. 23) gaf Doreslaer een proeve van zijn werk over, hem door Austro-Sylvius overhandigd. Art. 31 van de Synode van Hoorn (1635) vermeldt, dat Doreslaer, die toen alleen eraan arbeidde, was genaderd tot het negentiende hoofdstuk; nog vijf capita bleven er over. De synode van Enkhuizen (1636) (Art. 6) smaakte de voldoening den arbeid voltooid te zien. Het werk was door revisoren der respectieve classes geapprobeerd. Beiden auteurs werd bij monde van den praeses hartelijk dank betuigd. (De titel onder de lijst der geschriften). In de Synode van Edam (1649) (Art. 1) verklaarde Doreslaer, dat het boek opnieuw ter perse was gelegd, en verzocht hij dat een boekje van Adolphus Sibelius, predikant te Warffum in de Ommelanden, ter weerlegging van de gruwelijke dwalingen van een schandaleuzen Mennoniet Ouwke Wallis mocht worden geapprobeerd en geauthoriseerd, om als appendix achter zijn boek te worden gevoegd. Dit verzoek werd afgeslagen. Het werk vond zeer gunstige beoordeeling.[1)] In het jaar vóór zijn dood behoorde Doreslaer tot de gedeputeerden der N.-Hollandsche synode, die aan de Staten van Holland en West-Friesland het verzoek overbrachten het Socinianisme tegen te gaan.

Een bepaald strijdlustige natuur was Doreslaer niet. Hij was bescheiden van aard, een trouw herder en voorbeeldig huisvader. Zijne zinspreuk was 'Coelum, non solum', 'den hemel, niet den aardbodem'; zijn lievelingstekst, Psalm CXXV:1, werd geslagen op den gedenkpenning der Dordtsche synode. Het geslacht der Doreslaers telde in het laatst der 17de eeuw niet minder dan tien predikanten der Gereformeerde Kerk hier te lande. Abraham à D. had bij zijn overlijden, behalve den hierna volgenden **Samuel**, nog twee zoons, die predikant waren, nl. **Isaäcus** (als proponent beroepen te Hensbroek en Obdam 1627, daarna te Enkhuizen 1628, aldaar overleden 1652. Deze Isaäcus was in 1645 scriba der N.-Holl. Synode te Haarlem en in 1648 praeses der N.-Holl. Synode te Enkhuizen) en **David** als proponent in 1643 beroepen te Frederikstad in Brazilië, na zijn terugkeer (1643) in het vaderland predikant te Hobrede en Oosthuizen (1644), Halsteren (1649), Tholen (1651), Zierikzee 1654, ald. overleden 1671.

Van Abraham à Doreslaer, die vele handschriften naliet, verschenen de volgende geschriften in druk:

Biblia Sacra des O. en N. Testaments, *ofte de gantsche Heylige Schrift. Vervattende het geschrevene Woordt-Gods; na de Hebreusche ende Grieksche Waarheit getrouwelijk verduyschet. Met Verclaringen ende Annotatien van Emanuel Tremellius*, *Franciscus Junius*, *Theodorus Beza ende Johannes Piscator. Ende nu in onse Nederlandsche Taale overgezet. Met Privilegie v.d.E.M. Heeren Staaten Generael voor acht Jaeren.* Amsterdam, 1614. In fol. Achterin ook: *De Boecken ghenaemt Apocryphi .... Verryckt met corte Aenteeckeninghen*, *die alder-eerst in de Latynsche tale zyn ghestelt door Franciscus Junium. Ende nu in onse Nederlandsche tale zyn overgheset*, *ende ghepast op onse ghewoonlycke Bybelsche Translatie.* Amst. 1614.

1) Zie daarover het geciteerde bij Blaupot ten Cate, t.a.p. noot.

[met P.J. Austro-Sylvius]. *Grondighe ende Clare Vertooninge van het onderscheydt tusschen de Gereformeerde ende de Wederdooperen in de voornaemste Hooft-stucken der Christelycker Religie.* Enchuyzen. 1637. 4°. (2de dr. 1649. 4°.)

Christelycke en Schriftelycke Aenspraken aen de Gemeente binnen Enchuysen by hem byna L jaren bedient. Enchuysen, 1655. 12°.

Litteratuur: J.Ch. Adelung, *Fortsetz. u. Ergänz. zu Chr. G. Jöchers Allgem. Gelehrten-Lex.* II Bd., kol. 741. - v.d. Aa, a.w.i.v. - Glasius, a.w.i.v. - Glasius, *Geschied. der Nation. Syn. in 1618 en 1619 geh. te Dordrecht.* II, blz. 46. - L.H. Wagenaar, *Van Strijd en Overwinning. De groote Synode van 1618 op '19 en wat aan haar voorafging* (reg.). - G.D.J. Schotel, *Kerk. Dordrecht.* II, blz. 279, 280. - *N. Ned. Biogr. Woordenb.* (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok). I, kol. 741-743 (art. v. Fr. S. Knipscheer). - Is. Le Long, *Boek-zaal der Nederd. Bijbels*, blz. 753-756. - S. van Til, *Inleyd. t.d. Prophet. Schriften*, blz. 85. - D.A. Brinkerink, *De Geschiedenis der Boekerij tn de Westerkerk te Enkhuizen*, in 'Tijdschr. voor Boek- en Bibliotheekwerken' (1908), blz. 231. - Aeg. Stokmans, *Redevoer. over de lotgevallen der H. Schr.* (Amsterd. 1737), blz. 31. - S. Blaupot ten Cate, *Geschied. der Doopsgez. in Holl.*, enz. II, blz. 221. - *Doopsgez. Bijdragen* (verz. en uitgeg. d. S. Cramer), 37ste jrg. (1897), blz. 116; 38ste jrg. (1898), blz. 73. - H.C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd.* II, blz. 207 v, 481 v; III, blz. 253. - H.W. ter Haar, *Jacobus Trigland*, blz. 49. - F.J. Los, *Geschied. der Nederl. Geloofsbelijdenis.* Hfdst. IX, § 8 in 'Troffel en Zwaard' 18e jrg. (1915), blz. 275-279. - *Ned. Arch. v. Kerkgesch.*, (red. H.C. Rogge en F. Pyper). N. Serie. I Dl. (1902), blz. 55. - *Studien en Bijdr. op 't gebied der Histor. Theol.* (verz. d. W. Moll en J.G. de Hoop Scheffer). IV (1880), blz. 412, 413. - *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* (uitg. S. Cramer en F. Pyper). VII (1910), blz. 12, 102, 141. - M. Veeris, (verv. d. F. de Paauw), *Vern. Kerk. Alphab..... v. N. Holl.*, blz. 60. - M. Veeris, *Aanhangsel v.h. Kerk. Tijd-Register der Predik. v.h. N. Holl. Syn.*, blz. 31-37, 57, 92. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 112, 137. - Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en Part. Syn.* I, II reg.) - W.P.C. Knuttel, *Acta der Syn. v. Z. Holl.* I, II, III (reg.) - H. Croese, *Kerk. Register der Pred..... te Amsterdam*, blz. 39. - P.J. Wijminga, *Festus Hommius*, blz. 244, 334. - J.C. van Slee, *Geschied. van het Socinianisme in Nederl.*, blz. 259. - A.C. Duker, *Gisb. Voetius.* I, p. CXXIX, Aant. CXXXIV. - *De Navorscher.* XLVIII (Jrg. 1898) blz. 585. - A. Eekhof, *Bastiaen Jansz. Krol*, *Krankenbezoeker*, *Kommies en Kommandeur v. Nieuw-Nederland* (1595-1645), Bijl. p. VII. - *Catal. v.d. Biblioth. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.* I, blz. 25; II, blz. 177. - Fr. Muller, *Catal. v. Godger. Werken*, Supplem. blz. 66.

[Samuel van Doreslaer]

Doreslaer (**Samuel van**) was de derde zoon (niet de oudste zooals Schotel t.a.p. vermeldt) van Abraham à Doreslaer. Geboren in 1615 te Enkhuizen, waar zijn vader predikant was, studeerde hij aan de Academie te Leiden, waar hij werd ingeschreven

den 8sten Mei 1631. Als proponent beroepen te Wervershoof werd hij aldaar bevestigd den 21sten Maart 1638, en trad hij in 1641 tijdelijk in dienst als Legerpredikant. In 1645 werd hij bevestigd te Broek in Waterland. Vandaar vertrok

hij naar Delft, waar hij den 21sten Juni[1] 1648 bevestigd werd, en in 1658 overleed.[2]

Hij hield in 1643 de sluitingsrede op de N.-Hollandsche Synode te Edam over 1 Tim. III:14, 15, en was scriba van de Z.-Hollandsche synode van 22 tot 29 Juli 1649 te Leiden gehouden.

Achter in zijn leerrede over 2 Kon. IV:1 naar aanleiding van den dood van zijn Delftschen ambtgenoot Spranckhuysen komt een gedicht van hem voor, dat veelszins rijmelarij is en sterk aan overdrijving lijdt.

Het is getiteld: *Tranen over den dood van D. à Spranckhuysen.*

Bedoelde leerrede draagt tot opschrift:

Predikatie over de woorden 2 *Regum. IV:1. Gepast op de dood van de Eerweerdige*, *Godzalige*, *Hooghgeleerde Dionysius Spranckhuizen*, *in zyn leven Getrouw Predikant der Gemeente Christi te Delft.* Delft, 1650. 12°.

V.d. Aa noemt mogelijk van hem[3] afkomstig:

Oogh-water, *of Wederlegging der Roomsche Kerk aangaande 't verbod van den drinkbeker in het Avondmaal aan de Leeken.* Amst. 1655. 4°.

Ook is hij de schrijver geweest van:

Oogh-water voor François l'Heremyt, *tot een tegengift eensdeels van zijne kreveling*, *anderdeels en byzonderlijk voor zyn krevelkruidt.* Amst. 1655. 4°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Glasius, a.w. (art. Abr. v. Doreslaer). - *N. Ned. Biogr. Woordenboek* (red. dr. Molhuysen en Prof. dr. Blok). I, kol. 743 (art. v. F.S. Knipscheer). - *Alb. Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 234. - M. Veeris (verv. d. F. de Paauw), *Vern. Kerk Reg. v. N.-Holl.*, blz. 60, 61. - M. Soermans, *Kerk. Reg. v. Z. Holl.*, (2de dr. 1702), blz. 37. - Dez. *Synod. Reg.*, blz. 27. - M. Veeris, *Aanhangzel v.h. Kerk. Tyd-Reg. der Pred. v. N. Holl.*, blz. 67. - v.d. Aa, *N. Biogr.*, *Anthol. en Crit. Woordenboek v. Ned. Dichters.* II, blz. 44, 45. -

1) Van Bleiswijck noemt ten onrechte den 21sten Juli.

2) Van Bleiswijck, v.d. Aa, e.a. noemen als sterfdatum 5 Oct. 1653. Maar de Acta der Z. Hollandsche Synode te Brielle van 7 tot 19 Juli 1653 maken melding van zijn overlijden.

3) Als schrijver van dit werk, heeft men ook ondersteld zijn neef *Samuel van Doreslaer Is.Zn.*, in 1667 als propon. ber. te West-Vlieland, N. Niedorp (1671) waar hij in 1685 zijne bediening neerlegde; ber. te Haringhuizen (1686), maar onder beschuldiging van onzedelijkheid door de synode van 1687 ongeschikt verklaard voor den dienst. Na door de synode van 1688 weer admissibel te zijn verklaard, vestigde hij zich te Alkmaar, waar hij ± 1698 overleed. Het is weinig aannemelijk dat deze Sam. v. D. reeds in 1655 bedoeld werk van meer dan 500 bladzijden druks zou hebben geschreven. Bovendien wordt dit weersproken door de titel van het volgende geschrift: *Beschaemde krevelingh van de Geusche sperteling vreesende voor den dagh te komen. Midtsgad. nies-cruyt voor Samuel Doreslaer*, *Gheref. pred. v. Delft. Ofte rechtsinnighe antwoorde op de voorstelling van eenen fijnen Artyckel raeckende de Communie der Leecken.* Antv. 1650. 2 dln. Men zou zeggen dat dit bedoeld is als antwoord op het bovengenoemde *Oogh-water of Wederlegging der R. Kerk.* Doch dit antwoord kan niet het jaartal 1650 dragen, terwijl D's geschrift in 1655 verschenen zou zijn. Dit liet zich niet voldoende ophelderen.

G.D.J. Schotel, *Kerk. Dordrecht.* II, blz. 279^{n}, 280. - W.P.C. Knuttel, *Acta der Part. Syn. v. Z. Holl.* III (1646-1656) (reg.). - D. van Bleyswyck Ez., *Beschryving der Stad Delft*, enz., blz. 451. - v. Abkoude, *Aanhangs. en Vervolg op het Naam-Reg.... v. Ned. Boeken.* I dl., III. St., blz. 59. - G. Noordbeek en B. Mourik, *Naamrol der Godgel. Schryvers*, (4de dr.), blz. 105. - *Biblioth. Theol. et Philos.*, (Lugd. Bat., Burgersd. & Niermans. 1900) No. 3976.

[Ambrosius Dorhout]

Dorhout (**Ambrosius**), een der twaalf kinderen geboren uit het huwelijk van Pieter Tjitzes Dorhout, lakenkooper te Leeuwarden en Auckje Pieters, zag in genoemde stad het levenslicht den 11den Juli 1700. Hij voltooide zijne studiën aan de Hoogeschool te Leiden, waar hij werd ingeschreven den 14den September 1722. Den 3den Mei 1723 proponent geworden bij de Classis Leeuwarden, werd hij den 27sten October 1726 bevestigd als predikant van Garijp, Eenrewoude en Suameer door Ds. G. Atsma, predikant te Oostermeer en Eestrum (met Hoogl. III:7, 8) en door ds. Henr. Siccama, predikant te Bergum (met Hebr. XIII:17), en hield den 3den November d.a.v. zijn intrede (met Ps. LXXI:15, 16). Aldaar bleef hij werkzaam tot 1745, in welk jaar hij den 11den Juli afscheid nam (met Pred. XII:11), om den 18den d.a.v. intrede te doen te Dokkum (met Jerem. XV:19). Hij wijdde er den nieuwen preekstoel in (met Spr. IX:1), en overleed er den 27sten Maart 1776 aan verval van krachten.

Hij was in 1729 lid van de Prov. Synode te Harlingen, en in 1742 te Heerenveen. Voorts was hij Correspondent naar Gelderland in 1747, naar Overijssel in 1752, naar Z. Holland in 1757. Den 4den Juni 1765 hield hij de openingsrede der Friesche Synode te Dokkum (tekst: Hand. XV:6) en den 16den Juni 1772 deed hij dit aldaar andermaal (tekst: Jes. XLIX:12). In 1766 was een tuchtzaak tegen hem aanhangig.

Het rapport omtrent *Vijf Predikatiën* van den Doopsgezinden leeraar J. Stinstra *over de natuur en de gesteldheid van Christus' Koninkryk*, *Onderdanen*, *Kerk en Godsdienst*, door de classis van Leeuwarden uitgebracht, droeg Dorhouts onderteekening.

Hij was ongehuwd.

Van hem zag het licht:

De Eigen Aart van het Avondmaal, *nagespoord uit Matth. XXVI:26*, *27*, *28 en 1 Cor. X en XI.* Harlingen. 1746. 8°.

Over de verpligting om het Avondmaal te vieren. 1770.

Animadversiones in Selecta Loca Vet. Test. Tom. II complura Loca in Lev., *Num.*, *Deut.*, *etc. et in Jobo*, *e tenebris in lucem protrahuntur et illustrantur.* Dokkum, 1772. (Dl. I over Gen. en Exod. verscheen in 1765).

In verschillende tijdschriften zijn van zijne hand bewaard tal van taalkundige en godgeleerde verhandelingen, die hem in wetenschappelijke kringen een goeden naam bezorgden.

Zoo komt van hem voor in *Miscellanea Groningana* T. IV. Facs. II (p. 281-306) eene *Exegesis loci Ps. CXLIII*:*27*, waaromtrent de verzamelaar en uitgever der *Miscell.*, Prof. D. Gerdes getuigt: 'Sum persuasissimus, neminem non huic cultissimo specimini applausurum esse'.

De *Bibliotheca Bremensis Nova Historico-Philologico Theologica.* Class. Prim. Fasc. Prim. (MDCCLX), p. 60-89 bevat van Dorhout: *Meditationes Philologicae in Gen. XIX*:*20*, en Cl. Secund. Fasc. Tert. et ultimus (MDCCLXXII), p. 514-540: *Dissertatio de Iride Signo Foederis Noachi ad Gen. IX*, 9, *10*, *qua ostenditur non adeo esse attendendum ad colores iridis*, *quam ad id quod sit arcus sine nervo.*

In de *Boekzaal* van Mei 1759*a*, blz. 611-620 vindt men van Dorhout eene *Verhandeling over Matth. II*:*23* over Nazareth en in dienzelfden jaargang *b*, blz. 215-241 eene, waarin *De plaats 1 Chron. III:15 .... handelende van Zerubbabel word onderzogt en opengelegt en met de Geslagt Rol in Joodsche Schriften gemelt vergeleeken en inzonderheid gezogt om de Gcslagt Registers v.d. Heere bij de Euang. Matthaeus en Lucas in haar volle luyster ten toon te stellen.*

Litteratuur: Jhr. Mr. M. de Haan Hettema en Mr. A. v. Halmael, *Stamboek v. v.d. Frieschen vroeger en later en Adel*, II, blz. 290, 291, Aant. 18. - v.d. Aa, a.w.i.v. - *N. Ned. Biogr. Woordenb.* (red. Dr. Molhuysen en Prof. dr. Blok). III, kol. 295 (art. v. Dr. P.C. Molhuysen). - *Alb. Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 882. - *Boekzaal*, Jrg. 1723*a*, blz. 639; jrg. 1726*b*, blz. 387, 659; jrg. 1745*b*, blz. 122, 123; jrg. 1765*b*, blz. 81, 82; jrg. 1770*b*, blz. 505; jrg. 1772*b*, blz. 91-93; jrg. 1776*a*, blz. 481, 482. - M. Laurman, *Naamlijst der Eerw. Heeren Predikanten - zedert den tydt der Reform. tot in den jare 1751 - zo binnen de Stad Leeuwarden als ten platten Lande* enz., blz. 126, 127. - W. Columba (verv. d. A.G. Dreas), *Naamlyst der Heeren Predikanten*, *Die ond. 't ressort v.d. E. Cl. v. Dokkum*, *zedert de Reform. gedient hebben*, blz. 82. - T.A. Romein, *Naamlijst der Pred. sed. de Herv. tot nu toe*, *in de Herv. Gem. v. Friesl.*, blz. 137, 456. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1910, Bijl. S, blz. 147, 152. - Chr. Sepp, *J. Stinstra en zijn tijd.* II, blz. 65. - S. Cuperus, *Kerkel. Leven der Hervormden in Friesl. tijdens de Republiek*, blz. 42, 71. - v. Abkoude, *Aanh. en verv. v. Naamreg. v. Ned. boeken.* I dl., 14 st., blz. 46. - G. Noordbeek en B. Mourik, *Naam-rol der Godgel. Schrijvers*, II, blz. 315, 423. - *De Navorscher.* IX (1859), blz. 203, 353, 383 v.v. (lees op blz. 353 inpl. v. Ambr. Dermout: Ambr. Dorhout); XXVIII (1878), blz. 483.

[Engelbertus Dorper]

Dorper (Engelbertus), geboren te Elberfeld in Westfalen in 1665, studeerde te Harderwijk, waar hij den 28sten Juni 1688 werd ingeschreven. In 1703 werd hij van uit Amsterdam, waar hij als proponent woonde, beroepen bij de Nederlandsche Hervormde Gemeente te Moscou. Te Amsterdam als zoodanig bevestigd, aanvaardde hij in November van genoemd jaar in die Russische gemeente den dienst. Hij bleef er tot 1713 of '14. Daarop bezocht hij via Archangel Duitschland en Holland. In Augustus 1715 werd hij beroepen tot predikant der Ned. Gemeente te Nieuw-Hanau. In Dec. d.a.v. zond hij bericht geen beroepsbrief te hebben ontvangen, om welke reden hij van zijne gemeente niet kon scheiden. Hierop werden hem toegezonden twee afschriften van den beroepsbrief langs verschillende wegen.[1)] Den 5den Febr. 1716 kwam bij den kerkeraad te Nieuw-Hanau het bericht in dat hij bedankte, waarop

1) Het handschrift-Borger (Amst. Univ. Bibl.) verwijst hier naar de kerkeraadsacten van Nieuw-Hanau M.s s., p. 119.

de kerkeraad besloot geen acht meer op hem te slaan, maar hem per missive zijn onbehoorlijk gedrag onder het oog bracht.

In 1716 kwam hij als predikant van Moscou naar Archangel over, waar hij tot 1726 in dienst bleef. Toen besloot hij naar Holland terug te keeren, vermoedelijk wegens den ongunstigen kerkelijken toestand en wegens wanbetaling, beide redenen verband houdende met oneenigheid in de gemeente. Andererzijds wordt hij geroemd als een zeer geleerd en waardig voorganger. Hij vestigde zich daarop waarschijnlijk te Amsterdam, waar een zoon van hem Notaris en Procureur was. Den 15den Dec. 1727 werd hij door den Raad der Staten van de Vereen. Nederlanden aangesteld tot garnizoenspredikant te Meenen in Vlaanderen, waar hij werd bevestigd den 12den Mei 1728 door Ds. A. Nauta, predikant te Doornik (met Tit. II:15) en intrede deed (met Ps. LXVIII:21). Aldaar overleed hij na een ziekte van acht dagen den 23sten October 1739. Hij was driemaal gehuwd; de naam zijner tweede echtgenoote was Maria van Rheen, wed. van P. van der Gon, scheepskapitein in Russischen dienst. Ten derden male huwde hij in 1715 te 's-Gravenhage met Cornelia Tuijnhuijse, wed. van Joh. Collaart.

Van hem bestaat een portret in zwarte kunst met zijne zinspreuk: ‘Non haec sine numine divum’. Met 2 reg. Lat. ondersch. en 4 reg. vers (zie J.F.v. Someren, *Beschrijv. Catal. v. Gegrav. Portr. v. Nederl.* (verv. op Fr. Mullers Catal. v. 7000 Portr. v. Nederl.) II, No. 1493.

Van hem zag het licht:

Twee Godgeleerde Verhandelingen of Genade en Vreedewensch aan de Gemeynte des Heeren te Moscou. 8°.

Verhandeling over Rom. X. 4°.

Overeenstemming der Vier Evangelisten in de Historie onses Heere Jesu Christi. Amst. 1738. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Alb. Stud. Acad. Gelro-Zutphanicae* (MDCXLVIII-MDCCCXVIII), p. 43. - *Boekzaal.* Jrg. 1728*a*, blz. 126, 747; jrg. 1739*b*, blz. 491. - *Nieuw Arch. v. Kerk. Gesch. inzond. v. Nederl.*, (verz. d.v. Kist en Royaards). I (1852), blz. 36, 40. - L. Knappert, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk gedur. de 16e en 17e eeuw*, blz. 204, 205. - *De Navorscher.* XXVI (1876), blz. 502; XLI (1891), blz. 364. - J. Scheltema, *Rusland en de Nederlanden beschouwd in derzelver wederkeerige betrekkingen.* IV, blz. 331. - v. Abkoude, *Naam-Reg. v. Ned. Boeken.* Dl. I, St. I, blz. 92; St. III, blz. 59. - G. Noordbeek en B. Mourik, *Naam-rol der Godgel. Schryvers* (4de dr.), blz. 410.

[Engelbert Marinus Dorper]

Dorper (Engelbert Marinus) werd geboren te Amsterdam den 19den November 1781 uit het huwelijk van E.M. Dorper en M. Rijpland. Al vroeg openbaarde zich bij hem de lust tot de Evangeliebediening; op twaalfjarigen leeftijd kwam hij op de Latijnsche School te 's Gravenhage; den 4den Maart 1799 werd hij bekwaam geoordeeld tot bijwoning van het Hooger Onderwijs. Daarop keerde hij terug naar

Amsterdam, en bezocht er gedurende drie jaren de lessen van Hoogleeraren aan het Athenaeum. Daarop werd hij den 20sten Sept. 1802 ingeschreven als student aan de Utrechtsche Academie. Den 27sten Augustus 1805 proponent geworden bij de classis Rhenen en Wijk verdedigde hij den 17den Juni 1806 te Amsterdam in het openbaar onder presidium van Prof. J. van Nuys Klinkenberg een *Dissertatio Exegetico-Theo-*

logica, over de Grieksche uitdrukkingen voor Koninkrijk der hemelen, Koninkrijk Gods en van Christus in verschillende plaatsen van het N. Testament, waaruit bleek hoe hij de Schrift zocht te verklaren. Den 29sten Juli te voren werd hij beroepen tot predikant te Nederhorst den Berg. Hij deed er den 14den September d.a.v. intrede (met 1 Thess. V:25) na vooraf bevestigd te zijn door den genoemden Hoogleeraar van Nuys Klinkenberg (met Matth. X:41).

De leerrede (over 1 Kon. VIII:56*a*) en de toespraak (over Gal. V:13*b*) op den dankdag voor den vrede, 20 Juli 1814 door hem gehouden werden samen uitgegeven.

Zijn verzwakte gezondheidstoestand noopte hem in Januari 1816 eervol ontslag aan te vragen. Dit werd hem verleend. Daar hij zelf niet in staat was afscheid te prediken, deed dit voor hem Ds. W. van Voorthuizen, predikant te Vreeland (met Rom. II:15*b*), die daarbij voordroeg een door Dorper gestelde toespraak aan zijn gemeente. Ook met het oog op geneeskundige behandeling vestigde Dorper zich daarop te Amsterdam. Zijn wensch om nog weer zijn ambt te kunnen aanvaarden, bleef echter onvervuld. Na langdurig, smartelijk lijden overleed hij den 18den Febr. 1834. Hij werd geroemd om zijn helder verstand, bescheidenheid en openhartigheid.

Hij gaf uit:

De notione formularum Βασιλεια του ου□ανου, του Θεου, του Χ□ιστου in pluribus N.T. locis. Amst. 1806. 8°.

Leerrede, *Aanspraak en Dankgebed bij gelegenheid van den Dankdag wegens den algemeenen vrede*, den 20sten v. Hooimaand, 1814. Amst. 1814. 8°.

De Voordeelen van den Belgischen Opstand voor Holland en zijnen Koning. Amst. 1833. 8°.

Gods Voorzienigheid, *Nederland ten goede gedachtig in den Tiendaagschen Veldtogt.* Amst. 1834. 8°.

Ook bezorgde hij de *Nagelaten Leerredenen* van wijlen Ds. J.J. Scholten, predikant te Haarlem en de volledige uitgave van diens *Handhaving der Waurheid tegen de bedenkingen van den Eerw. Heer Bramer*, welk geschrift door het overlijden van den auteur onvoltooid was gebleven.

Waarschijnlijk leverde Dorper anoniem verscheiden artikelen in tijdschriften.

Tal van papieren, door hem nagelaten moesten op zijn nadrukkelijk bevel na zijn dood verbrand worden.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Alb. Stud. Acad. Rh.-Traj.*, kol. 196. - *Boekzaal*, Jrg. 1805*b*, blz. 367; jrg. 1806*a*, blz. 665; *b*, blz. 369, 370; jrg. 1816*a*, blz. 111, 112; jrg. 1834*b*, blz. 113-116; jrg. 1816*a*, blz. 111, 112; jrg. 1834*b*, blz. 113. - *Algem. Konst- en Letterbode voor het jaar 1834.* I, blz. 147. - Chr. Sepp, *Proeve eener Pragmatische Geschied. der Theologie in Nederland*, blz. 76. - *Alphab. Naamlijst v. Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken* (1833-1849). (Amst. Brinkman 1858), blz. 173 - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P., blz. 132. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk.*

te Leiden. II, kol. 235, 249. - *Catal. v.d. Bibl. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam*. I, blz. 53. - *Cat. v.d. Bibl. der Remonstr.-Geref. Gem. te Rotterdam*, blz. 133. - *Biblioth. Theol. et Philos.* (Lugd. Bat., Burgersd. & Nierm. 1900), No. 3984.

[Antonius Johannes Dorrië]

Dorrië (Antonius Johannes), zoon van Johannes Henricus Dorrië uit diens eerste huwelijk, werd in 1694 geboren te Sebaldeburen. Hij studeerde aan de Groningsche Hoogeschool, waar hij den 7den Januari 1709 werd ingeschreven met bijvoeging: 'Phil. gratis quia pastoris filius'. Proponent geworden ontving hij einde 1719 eene beroeping naar Nieuwe of Langakkerschans (Oldambt), waar hij 22 Sept. 1720 werd bevestigd en werkzaam bleef tot zijn overlijden, den 13den Juni 1741.

Uit zijne hieronder genoemde 64 bladzijden bevattende leerrede en uit zijn breedvoerig gedicht aan Wilh. Schortinghuis vóór diens *Innig Christendom* blijkt zijn geestverwantschap met diens richting.

A.J. Dorrië was gehuwd met Geertruida Stegnerus (dochter van D. Stegnerus, predikant te Vries), die na zijn overlijden met vier kinderen overbleef en zich te Groningen vestigde. Een zoon, Joh. Hendr. Dorrië, werd in 1752 predikant te Baflo.

Van hem zag het licht:

De Droefheid naar Got, in haar Aart en heilzame Uitwerking. Aangetoont in een Kerkreede over 2 Kor. VII.10 en Uitgegeeven tot dienst van zyn gemeente. Groningen. 1728. 4°.

Korte Bondige Stellingen nopens den H. Doop. Groningen. 1735. 8°.

Ook schijnt hij in 1730 een nieuwe uitgaaf bezorgd te hebben van het werk zijns vaders: *Het Leven en de Wandel in de Zalige Gemeenschap met God.*

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Alb. Studios. Acad. Gron.*, p. 157. - C. Adami, *Naamlijste der Predik. in de Prov. v. Stadt Gron. en Ommel. 't Sedert de Reductie*, blz. 148. - H.H. Brucherus, *Gedenkboek v. Stad en Lande...* blz. 221. - *Boekzaal.* Jrg. 1719*b*, blz. 743; jrg. 1720*b*, blz. 361; jrg. 174*b*, blz. 126. - Sincerus, *De Kanselontluistering in de Ned. Herv. kerk tijdens de zeventiende en achttiende eeuw aangewezen en gestaafd*, blz. 81-84. - J.Ch. Kromsigt, *Wilh. Schordinghuis. Eene Bladzijde uit de Geschied. van het Piëtisme in de Geref. Kerk v. Nederland*, blz. 187. - v. Alphen, *K.K. Handb.* Jrg. 1914, Bijl. Q, blz. 161. - v. Abkoude, *Naam-Reg. v. Ned. Boeken.* I dl., 1ste st., blz. 92; 3de st., blz. 59.

[Johannes Hendrikus Dorrië]

Dorrië (**Johannes Hendrikus**), geboortig uit Lippe-Detmold, werd als student te Groningen ingeschreven den 20sten Febr. 1688 (achter zijn naam staat: 'Bardentrupa-Lipp.') Hij werd als proponent beroepen te Sebaldeburen (Sybaldabuuren) (cl. Westerquartier) en aldaar bevestigd den 26sten April 1691. Vandaar vertrok hij naar Noorddijk, waar hij op Pinkstermaandag 1700 werd bevestigd. In Maart 1706 werd hem door de Staten der Provincie in overeenstemming met Curatoren der Hoogeschool een benoeming aangeboden tot Hoogduitsch predikant

in de Academiekerk te Groningen. Hieraan gaf hij gehoor. Wegens gebrek aan hoogleeraren nam hij tevens eenigen tijd den dienst als Academieprediker waar in het Nederduitsch. Hij overleed te Groningen den 5den Januari 1729. Hij was tweemaal gehuwd. Eerst te Sebaldeburen met Jonkvr. Clant van Aykema, en na het vroegtijdig overlijden van deze te Groningen met Anna Stegnerus, dochter van A. Stegnerus, predikant aldaar.

Van J.H. Dorrië zag het licht:

Het Leven en de Wandel in de Salige Gemeenschap Met God, *Ter Rechtveerdiginge van de dierbare Plichten Der Sielen-Wagters Aangedrongen.* Heerenveen. 1701. (Ten onrechte wordt dit werk door v.d. Aa en door v. Abkoude t.a.p. toegekend aan zijn tevoren genoemden zoon A.J. Dorrië, al schijnt deze laatste er in 1730 een nieuwe uitgave van bezorgd te hebben).

Litteratuur; *Alb. Studios. Acad. Gron.*, p. 129. - L. Adami, *Naamlyste der Predikanten in de Prov. v. Stadt en Ommel. 't Sedert de Reductie*, blz. 12, 13, 17, 133. - H.H. Brucherus, *Gedenkboek v. Stad en Lande ....*, blz. 22, 33, 199. - P. Boeles Jr., *Het Tweehonderd Vijftigjarig Bestaan der Herv. gem. te Noorddijk*, *gevierd op den Gedenkdag der Hervorming 2 Nov. 1845*, blz. 89. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1914, Bijl. Q, blz. 162, 167.

[Johannes van Dorth]

Dorth (**Johannes van**), geboren te Sluis, werd na voleindigde studie als proponent den 1sten November 1638 beroepen in zijn geboorteplaats, om er den dienst waar te nemen zoowel in de Nederlandsche als in de Fransche taal. Den 3den Maart 1639 aanvaardde hij aldaar de bediening. In 't laatst van 1653 werd hij beroepen te Goes, waar hij in het voorjaar van 1654 werd bevestigd. Van af den 1sten Febr. 1655 nam hij er ook op verzoek van de regeering met toestemming van den kerkeraad om de veertien dagen in de Kleine of Gasthuis-Kerk een Franschen dienst waar, waarvoor hem in het volgende jaar *f* 100 per jaar werd toegekend. In Nov. 1658 werd deze Fransche dienst overgebracht naar den Zondagavond in de Groote kerk. Van Dorth vervulde dien tot den 28sten Januari 1661, toen te Goes een Waalsche gemeente werd gevestigd met een afzonderlijken predikant. Als bekwaam en ijverig voorganger bleef hij in zijne tweede gemeente werkzaam tot zijn dood den 22sten Januari 1692. Uit zijn hieronder genoemde geschriften blijkt zijn voorliefde voor het catechiseeren. Zijne *Vragen voor de kleyne kinderen* zijn vaak ten onrechte aan Borstius toegeschreven. In 1750 verscheen hiervan een 8ste Hollandsche uitgave te 's Gravenhage, in 1728 reeds de 9de Zeeuwsche te Middelburg. In de voorrede legt hij sterk den nadruk op de noodzakelijkheid van het catechiseeren, en somt hij de gelegenheden op tot dit laatste in de gemeente te Goes.

Van Dorth was tweemaal gehuwd. Eerst met Maria Parent, oudste der twee dochters van M. Parent, predikant te Kruiningen; na haar dood hertrouwde hij te Goes den 26sten Mei 1677 met Anna Gruywarth (wed. Jan van Stapelen), die in Nov. 1695 overleed.

Hij gaf uit:

Huisselyke Onderwyzinge in de Christelijke Religie ofte Eenvoudige Verklaaringe over het klein Boekjen, *genaamt Den weg ter zaligheid.* Middelburg, 1656. 8°. (Tot 1728 negen maal herdrukt, veelal met het volgende werkje erachter).

Bruiloftskleet, *of Eenvoudige Onderwysinge om godvruchtiglyk te gebruycken het Heijlige Avondmaal.* Met vragen en antwoorden. Goes (1656) met houtsn. op den titel. 12°.

Honderd uitgelezene Schriftuurplaetsen.

Heilige Harmonien. 8°.

Kerkelijke Historie. 8°.

Vragen voor de kleyne kinderen.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Glasius, a.w.i.v. - J. ab Utrecht Dresselhuis, *Naamlyst der Herv. Predikanten te Goes*, *sed. het begin der Herv. t.h. jaar 1848*, *met Opheld. en Aanteek. v. histor. aard*, p. XIV-XVI. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 129, 147, 141. - F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen* (verv. op P. de la Rue, *Gelett.*, *Staatk. en Heldhaft. Zeeland*) I, blz. 166. - *Bulletin de la Commiss. pour l'hist. des Egl. Wall.* T. III (1888), p. 225, 232. - v. Abkoude, *Naam-Reg. v. Nederd. Boeken.* Dl. I, St. III, blz. 59. - *De Navorscher*, Jrg. XV (1865), blz. 281, 282; XIX (1869), blz. 210; N. Serie XXIV (1891), blz. 199.

[Jean Doucher]

Doucher (**Jean**) (**Johannes Ducherius**), in 1573 geboren te Gent, werd in 1605 predikant bij de Waalsche gemeente te Keulen, en kwam in 1608 na de onderteekening der in 1580 opgestelde belijdenis over naar Middelburg, waar zijn bevestiging als Waalsch predikant door verschillende omstandigheden werd vertraagd, zoodat hij begeerde naar elders te vertrekken. In April 1609 hield hij de openingsrede voor de Waalsche synode te 's Gravenhage over 1 Tim. VI:6. In Maart 1611 werd hij beroepen te Vlissingen; de synode van September d.a.v. stond hem den overgang voorloopig toe bij wijze van proefneming of zijn gestel tegen het klimaat aldaar bestand was; daarop werd door de synode van 1612 zijn beroeping bekrachtigd. Terwijl Doucher alzoo de Waalsche predikantsplaats te Vlissingen bezette, nam de Waalsche predikant aldaar J. Taffin, de zijne te Middelburg in bij wijze van ruiling.

Den 9den October 1620 werd hij beroepen bij den Waalsche gemeente te Amsterdam, en den 21sten November d.a.v. werd hij als zoodanig bevestigd. Aldaar overleed hij den 10den Augustus 1629.

Doucher trad op als afgevaardigde naar de Nationale Synode te Dordrecht, als zoodanig benoemd door de Waalsche Synode te Delft. In die dagen had de Zeeuwsche afdeeling der Waalsche Kerk in ons vaderland grooten invloed; de helft der Waalsche afgevaardigden bestond uit Walchersche.

Als vurig Contra-Remonstrant deed hij zich kennen niet het minst door zijn verzet tegen den z.i. slappen geest der Amsterdamsche regeering, aan wie hij libertinisme verweet. Evenals de predikanten der Nederlandsche gemeente Le Maire, Kloppenburg en Smout verhief hij daartegen zijn stem van den kansel. Bepaaldelijk een leerrede door hem uitgesproken over Jacobus II:14 wekte de ergernis der Overheid op. Als een proeve van den geest, die in deze leerrede aan het woord is mag gelden wat hij tegen het eind daarvan aanvoert tegen de bedenking, dat hij door zijn bestraffen in 't openbaar, het gezag der regeering ondermijnde. Daar heet het: ‘Vous seroit il permis de pecher publiquement et il nous seroit pas permis de vous reprendre en public, que diroit le peuple de nous? Sinon que nous craignons plus les hommes que Dieu. Il faut que nous facions paroistre a tous que nous sommes fidelles serviteurs de Dieu, et que nous n'avons point acception de personnes. Mais (direz-vous) vous randez par

ce moyen nos personnes contemptibles et odieuses? rien moyns? si vous devenez odieux en contemptibles au peuple, c'est

par vos actions qui sont cognus à un chacun, et non pas par nos paroles, les actions sont beaucoup plus fortes que les paroles.'

Het baart geen verwondering dat Doucher naar aanleiding van zulke woorden door de regeering ter verantwoording geroepen en ernstig berispt werd.

In 't begin van 1626 werd van anonieme zijde een *Apologie*[1] van die rede des nachts te Amsterdam verspreid. De Wethouderschap duchtte hiervan verergering van de partijschap en vond er zichzelf door in verdenking gebracht. Daarom stelde zij *f* 600 belooning op het aanbrengen van den steller, drukker of uitgever; aan den auteur zegde zij, wanneer deze zichzelf bekend maakte, vrijheid van straf toe. Dit leidde echter tot geen resultaat. Verstoring van een godsdienstoefening der Remonstranten op den volgenden 2den Paaschdag bewees wel de uitwerking van preeken als de bedoelde op de lagere volksklasse.

Meermalen vervulde Doucher een synodale functie. In Mei 1616, April en Sept. 1618, April 1620 was hij scriba en in Sept. 1620, Sept. 1622, April 1627 en Sept. 1628 praeses der Waalsche synoden. Zijn zinspreuk was: 'Het leven is mij Christus en het sterven gewin'.

Zijn portret door W. Delff gegraveerd, komt voor in *Zelandia Illustrata.*

De titel der gedrukte leerrede van Doucher luidde:

> *Le quatorzièsme Septembre mil six cens vingt et cinq, en la continuation de l'exposition de l'Epistre Sainct Jacques sur le 2. chap. vers. 14. acommodé aux Moeurs du siècle.* S.l. 1625. 4°.

De titel der vertaling luidt:

> *Predicatie Ghedaen In de Francoysche Kerck tot Amsteldam, op den 14. Septembris 1625. Int vervolgh van de Wtlegginge des Sendbriefs Jacobi, int 2. Capittel, vers 14. Gevought na de zeden van de huydendaagsche tydt.* 1625. 4°.

Van hem bestaat een portret in buste en médaillon van W. Delff met 4 reg. Latijnsch en Fransch, vers v. Andr. Rivetus.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Bulletin de la Commission pour l'Hist. des Egl. Wall.* III (1888), p. 25, 102, 227. - Vrolikhert, *Vlissingsche Kerkhemel*, blz. 5. - J. Ab Utrecht Dresselhuis, *De Waalsche Gemeenten in Zeeland, voor en na de herroeping v.h. Edict v. Nantes. Een bijdrage t.d. geschied. v.d. Herv. Kerk in de Nederlanden*,

1) De volledige titel luidde: *Apologie ofte Verantwoordinge voor de Predicatie van D. Johannes Doucher, Franschen predicant binnen Amsterdam, ghedaen door een Oprecht Liefhebber v.d. Geref. Religie ende v. ons lieve Vaderlandt.*
Door een tegenstander, nl. S. Episcopius werd later (ook anoniem) uitgegeven: *Vrye Godes-dienst of t'Samenspreeckinghe tusschen Remonstrant en Contra-Remonstrant, over de vrye Godts-dienstighe Vergaderinghen der Remonstranten. Met Wederlegginge v. Douchers oproerighe Predicatie: C. Dungani redelooze Salvatiën etc. Deur een liefhebber der Waerheydt ende der Vrye Godtsdienstigheydt.* 1627. 40.

blz. 15, 16, 31, 117, 119. - F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen* (verv. op de la Rue, *Gelett.*, *Staatk. en Heldhaft. Zeeland*), blz. 166, 167. - B. Glasius, *Geschied. der Nation. Syn. in 1618 en 1619 geh. te Dordrecht in hare voorgeschied.*, *handel. en gevolgen.* II, blz. 51. - L.H. Wagenaar, *Van Strijd en*

Overwinning. De gr. Syn. v. 1618 op 19 en wat aan haar voorafging, blz. 252, 299. - J. Tideman, *De Stichting der Remonstr. Broederschap 1619-1634*, *uit en met de oorspr. bescheiden medegedeeld.* II, blz. 38. - J. Wagenaar, *Amsterdam*, *in zijne opkomst*, *aanwas*, *geschiedenissen*, *enz.* Vierde St. (Amst. MDCCLXIII), blz. 375, 376. - G.J. Vos Azn., *Voor den Spiegel der Historie!! Amstels Kerkel. Leven v.d. eerste zestig jaren der vrijheid*, blz. 386 (Bijlage A.) - S.D.v. Veen, *Zondagrust en Zondagsheiliging in de zeventiende eeuw*, blz. 25. - *Catal. de la Biblioth. Wall. à Leide.* (1875), p. 147; 3me suppl., p. 100. - *Bibl. der Remonstr. Gem. te A'dam.* St. II, Afd. I, blz. 221. - J. Broekema, *Catal. v.d. Pamfl.*, *Tractaten*, *enz. aanwezig in de Prov. Bibl. v. Zeeland* I (1568-1795). No. 620. - Fr. Muller, *Bibl. v. Pamfl.*, blz. 266, No. 2105-2109. - W.P.C. Knuttel, *Bibl. v.d. Pamfl. berust. in de Kon. Bibl.* I, No. 3619-3623. - J.I.v. Doorninck, *Bibl. v. Ned. Anon. en Pseudon.*, No. 3654.

[Samuel de la Douëspe]

Douëspe (**Samuel de la**), in 1703 te Leeuwarden geboren uit het huwelijk van François de la Douëspe en Philippine Majou werd van uit Londen, Brown's Lane in Spitalfields, bij de Waalsche gemeente in zijn geboortestad beroepen den 19den Mei 1731 en deed er intrede den 21sten October d.a.v. (met 2 Cor. III:4, 5), na bevestigd te zijn door D. Baux, predikant bij die gemeente (met Luc. XII:32). Bij Resolutie van de Staten van Holland en West-Friesland den 21sten Juli 1747 werd hij benoemd tot Waalsch predikant te 's Gravenhage, onder bepaling dat hij elke maand een predikbeurt zou vervullen; tevens werd hij aangesteld tot Hofprediker van den Prins van Oranje-Nassau. In 1731 had hij W.K.H. Friso vergezeld naar buiten.

Nadat zijn benoeming door de Waalsche synode te Heusden was goedgekeurd, vergezelde hij het Hof naar 's Gravenhage, en werd aldaar den 24sten September 1747 bevestigd door Jacques Maillard, Waalsch predikant te Delft (met Dan. XII:3), waarna hij 's avonds intrede deed (met Hand. XX:28). In 1748 nam hij tijdelijk den dienst waar als veldprediker bij het leger van den Prins. Slechts vier jaren was hij te 's-Gravenhage werkzaam: den 2den November 1751 overleed hij onverwacht aan een beroerte. Juist was hij bezig aan de bestudeering van een lijkrede over 1 Sam. XXV:1, die hij naar aanleiding van 's Prinsen verscheiden hoopte te houden, en die na de la Douëspe's overlijden werd uitgegeven.

De acta der Waalsche synode te Leeuwarden (1741) dragen mede zijn onderteekening als president; voor die te Delft (1744) hield hij de openingsrede (tekst: 1 Tim. IV:8).

In 1739 huwde hij met Johanna Margaretha Rossal, dochter van M. Rossal, hoogleeraar in de Grieksche Taal en Geschiedenis te Groningen en van Johanna Francina Maillard. Zij overleefde hem met een dochter en twee zoons.

Na zijn dood verscheen van hem:

La République pleurant son Chef, ou Fragment de Sermon composé à l'occasion de la mort de S.A.S. Monseigneur le Prince d'Orange etc. La Haye. 1751. 8°.

De titel der Hollandsche vertaling luidde: *De Republiek haar Hoofd beweenende of een onvolbragte Leerreden ... opgesteld ter geleegentheid des afstervens v. Zijn Doorl. Hoogh. den Heere Prince v. Oranje*, enz. enz. Amst. 1751. 4°.

Sermons sur diverses textes de l'Ecriture Sainte par feu mr. S. de la Douëspe, Past. à la Haye et Chapellain de S.A.S. Monseigneur le Prince d'Orange. La Haye. 1752. 80.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Boekzaal.* Jrg. 1731*b*, blz. 629, 630; jrg. 1741b, blz. 620, 621; jrg. 1747*b*, blz. 494, 495; jrg. 1751*b*, blz. 607. - *Bulletin de la Commission pour l'Hist. des Egl. Wall.* T. III (1888), p. 54, 58; T. VII (1899) p. 104, 105, 140. - J. Hartog, *Geschied. v.d. Predikkunde in de Prot. Kerk v. Nederl.*, blz. 150, 163. - L.A.v. Langeraad, *De Nederl. Ambassadekapel te Parijs.* I, blz. 207, 208. - D.F. Poujol, *Histoire et Influence des Egl. Wall. dans les Pays-Bas*, p. 258. - v. Abkoude, *Naam-reg. v. Ned. Boeken.* Dl. I. St. V, blz. 38, 39. - *Catal. Biblioth. Wall. à Leiden*, (1875), p. 162.

[Jean Doulès]

Doulès (**Jean**) zie: **d'Oulès.**

[Gerhardus Douius]

Douius (of: **Douwius**) (**Gerhardus**) geboren te Rees (in het land van Cleve) werd ingeschreven als student te Groningen den 7den Mei 1667 (‘gratis quia pastoris filius’). Hij aanvaardde de bediening te Assen tusschen 18 Aug. en 6 October 1670. Elf jaren bleef hij daar werkzaam; den 16den Oct. 1681 van Assen ontslagen vertrok hij naar Kampen en vandaar naar Utrecht, waar hij den 13den April 1684 bevestigd werd. Hier overleed hij als dienstdoend predikant den 20sten November 1705, op zestigjarigen leeftijd, aan de gevolgen van een val op het hoofd.

In 1678 behoorde hij tot de door de synode gecommitteerden om een repertorium van de retro-acta op te maken, nl. een verzameling van de voornaamste resolutiën, sedert de vaststelling der kerkorde van 1638 genomen. De commissie, aan wier hoofd hij stond, diende het in 1683 bij de synode in, waarop het aan de drie classes ter revisie werd gegeven en later ingevoerd onder den titel: *Repertorium end kort begrip van alle Synodale en Landschapsresolutiën.* Dit Repertorium is nooit gedrukt.

Douius was gehuwd met Johanna Toelast. De eenige zoon, Gerhardus, uit dat huwelijk werd in 1712 predikant te Meerkerk en overleed aldaar in 1727 op 40-jarigen leeftijd.

Litteratuur: *Alb. Stud. Acad. Gron.*, kol. 99. - A.H. Pareau, *De oude Kerk te Assen eene voormalige Kloosterkerk, beschouwd in betrekking t.d. plaatsel. Gemeente en de Hervorming in Drenthe*, blz. 249. - T.A. Romein, *De Herv. Pred. v. Drenthe, sed. de Herv. tot in 1861*, blz. 10. - A. Moonen, *Naemketen der Pred. .... ond. de vier Cl. v.h. Overyss. Syn.* (verv. d.B.G. Noordbeek en J. Hoogewal), blz. 38. - H.v. Rhenen, *Lyste v.d. Namen der Pred..... ond. de Prov. Utrecht* (verv. d.A.W.K. Voet), blz. 18. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1910, Bijl. S, blz. 106; Jrg. 1912, Bijl. S, blz. 148.

[Wiebe Jans Van Douwen]

Van Douwen (**Wiebe Jans**), geboren te Dokkum den 13den April 1846, bezocht de Latijnsche school aldaar, werd in 1865 ingeschreven als student in de Theologie te Amsterdam, waar hij ook de lessen volgde aan het Seminarium der Doopsgezinden. Hij maakte als student tal van vrienden, niet uitsluitend, maar toch vooral onder de Doopsgezinde provincialen, werd o.a. gekozen uit zijn talrijk jaar tot

voorzitter van het bekende Doopsgezinde Gezelschap ‘E.t.e.b.o.n’. In het Syrisch werd hij onderwezen door Prof. Land. Van het Seminarium nam hij volgens gebruik afscheid met een knap proefschrift over den ‘Knecht des Heeren’. Bevorderd tot proponent bij de Doopsgezinde Sociëteit, aanvaarde hij den 4den Juni 1871 de evangeliebediening als leeraar te Borne (m. Genes. XII:2*b*) na bevestigd te zijn door Ds. P.W. Feenstra, van Leeuwarden (m. Openb. III:20). Den 20sten September 1874 nam hij afscheid van zijn eerste gemeente (m. Fil. I:27), vertrekkende naar De Rijp, waar hij den 27sten d.a.v. intrede deed (m. Luc. X:25-28). Deze gemeente diende hij tot den 9den October 1887, toen hij afscheid van haar nam (m. Tim. III:14*a*) om den 16den d.a.v. intrede te doen te Bolsward (m. Rom. I:16). Zijne vierde en laatste gemeente was die van Almelo, waar hij na 25 Sept. 1892 afscheid te hebben genomen van Bolsward (m. Ps. CXXII:8) intrede deed (m. 1 Joh. I:3). Hier bleef hij tot zijn emeritaat in 1911. Gebroken door het verlies zijner echtgenoote, mej. B. ten Oever, met wie hij veertig jaren lang gehuwd was, leed hij de laatste twee jaren vóór zijn overlijden aan een verlammende kwaal. Na in datzelfde jaar nog verhuisd te zijn naar 's Gravenhage, stierf hij aldaar in de Diaconesseninrichting ‘Bronovo’ den 20sten Augustus 1912.

Hij was een man nog meer van grondige dan van breede geleerdheid; reeds als student werd zijn kennis van het Latijn, waarin hij zich zeldzaam gemakkelijk uitdrukte, en van de geschiedenis geroemd.

Aan de bewerking van het hieronder genoemde Syrische werk van Joannes, bisschop van Efesus uit de 6de eeuw besteedde hij jaren. De vertaling werd in 1889 uitgegeven door de Koninklijke Nederlandsche Academie van Wetenschappen. Prof. J.P.N. Land, die met van Douwen op het titelblad staat vermeld als bewerker, en die tijdens de uitgave reeds hoogleeraar in de Logica en in de Philosophie te Leiden was, verklaart dat de overzetting in het Latijn van het groote kwartodeel van 257 bladzijden geheel te danken was aan de vaardige pen van van Douwen. Van zijn taalgevoel getuigden, ook in zijn preeken, zijne sierlijke volzinnen en de ciceroniaansche breedheid zijner schilderingen.

Zijn leven was niet rijk aan eerbewijzen of promotie. Van geen enkel geleerd of letterkundig genootschap was deze hoogstbekwame man, die bovendien met veel liefde de muziek beoefende, lid. Eenmaal was er sprake van de stichting van een afzonderlijken leerstoel voor het Syrisch aan een onzer vaderlandsche Academies, en werd van Douwen daarvoor genoemd; maar de uitvoering bleef achterwege. Bestuurders der Algemeene Doopsgezinde Societeit plaatsten zijn naam op het zestal voor de benoeming van een opvolger van den hoogleeraar de Hoop Scheffer, maar bij de benoeming viel de keuze op een ander. Ook tot gewoon bestuurder van gen. Societeit heeft hij het nimmer gebracht; wèl maakte hij deel uit van enkele Dubbele Vergaderingen dier Societeit. Bij verschillende gelegenheden werd hij van Doopsgezinde zijde als feestredenaar aangewezen. Vele jaren was hij voortreffelijk lid van het Bestuur der ‘Vereeniging voor de Doopsgezinden in de verstrooiing’, en secretaris van de Commissie voor de geschriftjes uit het midden daarvan. Aan het Doopsgezinde weekblad *De Zondagsbode* was hij een getrouw medewerker. In meer dan één opzicht vertoonde hij het type van den geboren Fries; zijn stevige verschijning, zijn trouw, vast karakter, zijn eenvoud en eerlijkheid, zijn vasthoudendheid aan eenmaal beleden beginselen herinnerden aan den man uit één stuk.

Zijn ootmoed was de ziel zijner vroomheid. Zijn bescheidenheid hield hem terug van afgunst, wanneer anderen promotie maakten en hijzelf werd gepasseerd. Hij was een modern theoloog, die zijn invloed deed gelden in beperkten kring, vol van humor en liefde voor de Broederschap, waartoe hij behoorde. Verschillende jongelieden bereidde hij voor tot de studie aan de Universiteit.

Bij zijn overlijden liet hij drie dochters na, van welke de beide ongehuwde hem in zijn laatsten levensstrijd zorgvuldig verpleegden.

In druk verscheen van hem bovenbedoelde vertaling: *Joannis Episcopi Efesi. Monophysitae commentarii de beatis Orientalibus et historiae ecclesiasticae fragmenta.* Latina verterunt W.J. van Douwen et J.P.N. Land. Edidit Academia Regia disciplinarum Nederlandica (Amstelod. 1889, Letterk. Verhand. der Kon. Akad. dl. XVIII).

Voorts tal van opstellen en artikelen in bladen en tijdschriften, waarvan hier genoemd worde de grondige, in het *Theol. Tijdschrift* opgenomen, later ook afzonderlijk uitgegeven studie:

Socinianen en Doopsgezinden. Leiden. 1898. 8°.

Nog in het jaar van zijn overlijden werd van hem opgenomen in *Doopsgezinde Bijdragen.* 52ste Jrg., blz. 49-73:

De afscheiding van de Huiskoopers of Oude Vlamingen (1587) en die van de Janjacobsgezinden (1599).

Litteratuur: *Alb. Acad. v.h. Athen. Ill. en v.d. Univ. te Amsterdam*, blz. 101. - *De Zondagsbode* (red. J.W.v.d. Linden en P. Feenstra Jr.) 25ste jrg. No. 43 (25 Aug. 1912), blz. 171; No. 44 (1 Sept. 1912) blz. 173-175. - *Doopsgez. Bijdragen* (verz. en uitgeg. d. Dr. S. Cramer). Jrg. 1872, blz. 195; jrg. 1875, blz. 129; jrg. 1888, blz. 147, 148; jrg. 1893, blz. 134, 136; jrg. 1912, blz. 215-217.

[Jan Douwes]

Douwes (**Jan**) werd geboren den 23sten April 1816 te Gandersum (O. Friesland) uit het huwelijk van Jan Douwes, predikant aldaar en Johanna Waalkes. In 1823 verliet zijn vader O. Friesland en werd predikant te Surhuisterveen in Friesland, om in 1827 te vertrekken naar Aalsum, waar hij tot 1866 zijn ambt bekleedde. Zoo kwam de zoon al vroeg naar Nederland. Toch heeft hij zich nooit laten naturaliseeren, noch ooit stemrecht bezeten. Na voorbereidend onderwijs te hebben ontvangen van zijn vader, die een bekwaam litterator was, en daarna aan de Latijnsche School te Dokkum, waar hij terstond in de tweede klasse geplaatst werd, zag hij zich summa cum laude bevorderd tot student en hield hij de gebruikelijke Latijnsche oratie. Na vanwege zijn jeugdigen leeftijd nog een jaar thuis te zijn gebleven. waar hij verder studeerde, vertrok hij naar het Athenaeum te Franeker, de oude Friesche Hoogeschool, waar hij binnen vier jaren candidaat werd in de Letteren en in de Theologie. De daartoe

vereischte examens legde hij af te Utrecht, en niet in het dichterbij gelegen Groningen, omdat zijn vader de aanraking met de richting, aan de Theologische Faculteit alhier vertegenwoordigd, voor zijn zoon ongeraden achtte. Intusschen kwam hij juist te Utrecht (waar hij ingeschreven werd den 17den Juni 1833 en opnieuw den 20sten Juni 1835) onder den invloed van een geleerde als Ph. W. van Heusde, zoo nauw verwant met de Groninger richting, waarvan Douwes zelf een aanhanger is geworden. Daar raakte hij ook bevriend met J.H. Scholten. Hij

was van plan in de Letteren zoowel als in de Theologie den doctorsgraad te verwerven; in beide was hij doctorandus. Om finantieele redenen bracht hij het niet verder dan tot de bewerking zijner theologische dissertatie. In Augustus 1839 bevorderd tot Proponent bij het Prov. Kerkbestuur van Overijsel, werd hij gouverneur bij de familie Bergsma te Idaard, en in het begin van 1846 beroepen te Zwaag-Westeinde uit eene nominatie door den Minister van Staat, belast met de Generale Directie voor de Zaken der Herv. Kerk aan Z.M. den Koning aangeboden. Hij werd er den 10den Mei d.a.v. bevestigd door zijn vader (met 1 Cor. IV:1, 2), waarna hij intrede deed (met Col. I:28). Van deze gemeente nam hij afscheid den 9den November 1845 (met 1 Joh. IV:16*b*), om den 16den d.a.v. intrede te doen te Leens (met 2 Cor. III:18), na bevestigd te zijn door den consulent Dr. J. Boeles, predikant te Hornhuizen (met Luc. VI:40*b.*) Aldaar bleef hij met afwijzing eener beroeping naar Zutphen, werkzaam tot zijn overlijden, den 7den October 1888. De laatste drie maanden kon hij niet meer prediken door ongesteldheid. Niet lang na zijn optreden als predikant werd hij op uitnoodiging lid van den godgeleerden kring, waarvan het bekende tijdschrift 'Waarheid in Liefde' uitging. Uit zijne studiën blijkt zijn voorliefde voor wijsgeerige quaesties. Het standpunt der Groninger School innemend, bestreed hij het deterministisch stelsel van Prof. Scholten, in diens werk *De Vrije Wil* ontwikkeld, ten opzichte van het Zondebegrip en het Godsbegrip. Bij voortduring betoonde hij zich een bestrijder van de moderne theologie. Prof. Scholten trad zijnerzijds met warmte tegen hem op. Douwes was een man van groote geleerdheid.

Bovenal op het gebied van het Kerkrecht muntte Douwes uit. Hij werd op dit terrein veler vraagbaak. Verschillende kerkelijke bestuursfuncties zag hij zich opgedragen, o.a. het secretariaat van Frieslands Prov. Kerkbestuur; zoomede van het Prov. College van Toezicht in Groningen; van 1870 af was hij verscheiden jaren lang lid van de Algemeene Synode der Ned. Hervormde Kerk, en bij herhaling haar Vice-President. Daar was hij een man van gezag. Van het *Kerkelijk Wetboek*, *met aanteekeningen* was hij naar de uitdrukkelijke verklaring van zijn medebewerker Mr. H.O. Feith, de hoofdbewerker.

Tal van jongelieden zijn door hem voor het predikambt gevormd. Jarenlang had de Groningsche Predikanten-Vereeniging Douwes als haar voorzitter. Tegen het laatst van zijn leven werd hij lid van de Maatschappij der Ned. Letterkunde. Hij werd in zijn gemeente geroemd als bijzonder begaafd prediker en na zijn verscheiden ook door zijn familie en vrienden hartelijk betreurd.

In 1841 huwde hij te Zwaag-Westeinde met Annea Elisabeth Andreae, die hem na 21 jaren door den dood ontviel. In 1864 hertrouwde hij met Alberta Arnolda Catharina Hugenholtz, wier vader predikant was te Dokkum. Uit zijn eerste huwelijk werden acht kinderen (waarvan één is: Ds. H.J. André Douwes te Winterswijk), uit zijn tweede één zoon geboren.

Van Douwes' hand verschenen verschillende artikelen in tijdschriften, waarvan die in 'Waarheid in Liefde' hier volgen:

Over het verband tusschen het verheerlijkt leven van Christus en het nieuwe (*geestelijke*) *leven van den Christen*, *volgens Paulus.* (*Waarh. in Liefde.* Jrg. 1853).

De Zaligheid des Christens. (*W. in L.* Jrg. 1854. III).

Georg Cassander en diens Godgeleerdheid, *eene bijdrage tot waardeering van het Evangelisch-Katholicisme.* (*W. in L.* Jrg. 1858. II).

Het Determinisme van den Hoogleeraar J.H. Scholten, *in twee zijner grondbegrippen getoetst.* (*W. in L.* Jrg. 1859. III.

Copernicus en het supranaturalisme (*W. in L.* Jrg. 1863. I).

Het Subjectivisme en *Het Subjectivisme geoordeeld* (*W. in L.* Jrg. 1866. Febr. en April).

Een Vraagstuk van methode (n. aanl. v. A.B. van der Vies, *Onderzoek naar de echtheid v.d. Brieven aan de Thessalonicensen*) (*W. in L.* Jrg. 1866, Dec.)

Eenige Aanteekeningen op het werk van Dr. L.S.P. Meyboom, *Het geloof aan Jezus' opstanding.* (*W. in L.* Jrg. 1867. Mei).

Ketterijen in het Christendom (*W. in L.* Jrg. 1869. Nov.)

Het Vierde Evangelie en de Moderne Wereldbeschouwing (*W. in L.* Jrg. 1871. Dec.)

Afzonderlijk verschenen van hem:

Het leven en werken van Dr. William Carey. Gron. 1856.

Stemmen en Getuigenissen uit het leven der Herv. Kerk, *naar aanleiding v.d. Geref. Conferentie geh. te Emden den 22 en 23 Juny 1859.* Groningen, 1860. 8°.

Het beginsel der Moderne Theologie. Groningen. 1861.

Herinnering aan Cornelis Theodorus Lubbers, *Predikant te Ulrum*, *overleden den 15 September 1859. Toespraak gehouden voor de gemeente van Ulrum op Zondag 25 September 1859.* Leens. 1859. 8°.

[Met J.J. Prins e.a.] *Rapport van de Commissie der Synode van 1870*, *ter zake der ingekomen Consideratiën en Adviezen over de voorloopig aangenomen aanvulling v.h. Synod. Reglement over de Kerkeraden betreff. de Doopsformule.* 's Gravenh. 1870.

De Wijsgeer J.F.L. Schröder. Groningen. 1870. 8°.

Open Brief aan A. van Toorenenbergen, *over Synodale Wetsovertreding.* Groningen. 1871. 8°.

Een Storm in de Nederlandsche Hervormde Kerk. Opmerkingen over de belijdenis-kwestie onzer dagen. Groningen. 1877. 8°.

[Met Mr. H.O. Feith]. *Kerkelijk Wetboek. De reglementen en verordeningen der Ned. Herv. Kerk. Met aanteekeningen.* Groningen. 1876-1879. 8°.; 2de uitg. 1887; 6de uitg. d. J. Knottenbelt. Gron. 1909.)

Litteratuur: *Alb. Studios. Acad. Rh.-Traj.*, kol. 299, 309. - *Boekzaal.* Jrg. 1838*b*, blz. 381; jrg. 1840*a*, blz. 511, 512, 656; jrg. 1845*b*, blz. 410, 416, 417, 555, 702, 844, 845. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede.* Jrg. 1888, blz. 1133. - T.A. Romein, *Naamlijst der Predikanten sed. de Herv. t. nu toe in de Herv. Gem. v. Friesland*, blz. 528. - J. Offerhaus Lzn., *Levensbericht van J. Douwes* (in 'Levens-

berichten der Afgestorven Medeleden v.d. Maatsch. der Ned. Letterkunde. Bijl. t.d. handel. v. 1899,' blz. 400-416. - J. Reitsma, *Geschied. v.d. Hervorming en v.d. Herv. Kerk der Nederlanden* (derde dr.), blz. 810. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1911, Bijl. T, blz. 196; jrg. 1914, Bijl. Q, blz. 156. - *Kerk. Courant* v. 20 Oct. 1888 (No. 42). - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* I, kol. 90; II, kol. 352. - *Catal. de la Biblioth. Wall. déposée à Leyde.* Supplém. 1875-80, p. 3. - *Bibliotheca Theol. et Philos*, (Lugd.-Bat., Burgersdijk & Niermans. 1900), No. 3992-3995. - *Brinkman's Catal. der Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken* (1850-1882), blz. 315; (1883-1891), blz. 610.

[Assuerus Doyer]

Doyer (**Assuerus**), zoon van Antonie Doyer D. Hzn. en Tanneke Schimmelpenning, werd den 13den December 1758 te Zwolle geboren. Na voorbereidend onderwijs te hebben ontvangen aan de Latijnsche School aldaar, studeerde hij van 1778 af vijf jaren lang aan het Seminarie der Doopsgezinden onder Prof. Oosterbaan. Voor hij proponent werd, bezocht hij in 1783 Halle, om daar verder het onderwijs te ontvangen van de hoogleeraren Niemeyer, Semler, Knapp en Wolff; onder dezen laatste promoveerde hij tot Doctor in de Letteren en Wijsbegeerte.

Te Zwolle teruggekeerd werd hij korten tijd betrokken bij de onlusten dier dagen, maar vertrok weldra naar Amsterdam, waar hij nog langen tijd studeerde onder Prof. Hesselink en in 1787 tot proponent werd bevorderd. Nog in datzelfde jaar aanvaardde hij eene beroeping naar Cleef, en in 1788 werd hij leeraar der Doopsgezinden te Crefeld. Nadat zijne schoonmoeder Johanna Schoemaker overleden was, besloot hij eerst in 1793 zijn bediening neerteleggen en te gaan inwonen bij zijn schoonvader Matthijs van Maurik op een klein landgoed buiten Zwolle. Maar reeds in het volgende jaar werd hij door den Zwolschen kerkeraad aangezocht den kranken leeraar Menalda aldaar te willen bijstaan, en in Nov. 1795 werd hij er tot leeraar aangesteld. In datzelfde jaar werd hij opnieuw gewikkeld in de staatkundige verwikkelingen, maar andermaal onttrok hij er zich aan, om zich geheel aan zijn leeraarsambt en aan de studie te wijden. Op 75 jarigen leeftijd meende hij wegens lichaamszwakte zijn ambt te moeten neerleggen, maar zijn gemeente voegde hem in 1833 een ambtgenoot toe in Lambertus ten Cate Coster, met wien hij tot 1836 samenwerkte. Hij overleed den 21sten Maart 1838.

Doyer was iemand van gevestigde oud-liberale geloofsovertuiging, grooten ijver, nauwgezetten wandel, gezelligen aard, volhardenden studiezin. Bij het klimmen der jaren hield hij zich meer bijzonder bezig met de bestudeering van den Bijbel, waardoor ook het Bijbelonderzoek in zijn gemeente vrij algemeen werd. Aan zijn lectuur van oude Grieksche en Latijnsche Kerkvaders is te danken zijn werk over Chrysostomus, waardoor hij velen een bron verschafte van letterkundig genot.

Tegen zijn sterven beleed hij zijn overgave en geloof: 'Ik wil niet anders dan God wil. Met schaamte en leedwezen erken ik mijne veelvuldige afdwalingen en zonden. Ik vertrouw niet op het goede, zoo gebrekkig door mij volbracht, maar op de genade van mijnen Verlosser en Zaligmaker.'

Doyer behoorde - blijkens zijn *Bijdragen ter instandhouding en bevordering van godsdienstige plechtigheden bij de gemeenten der Doopsgezinden* - tot de

tegenstanders der nieuwe strooming onder de Doopsgezinden, die sinds de oprichting der Algemeene Doopsgezinde Societeit en, uit vrees voor de opkomende moderne

richting, zich wierp op het doopen bij overgangen om de gemeenten te consolideeren, die dreigden uiteen te vallen.

Onder zijn leiding werd in 1808 in de Zwolsche gemeente bij den ‘kleinen bundel’ een eigen bundeltje van 33 gezangen verzameld (waaronder ook van hem zelf) waarbij men uitging van den regel, dat een christelijke gemeente een eigen geheel op zichzelf staanden familiekring vormt, die dus ook in zijne samenkomsten en gezangen alleen te rade had te gaan met den bijzonderen smaak zijner thans levende leden. Daarbij was het genoeg dat een gezang door een lid of vriend der gemeente was gedicht. Bovendien was de keus niet gelukkig.

Vele jaren was Doyer vice-president van Curatoren der Doopsgezinde Kweekschool.

In 1787 was hij gehuwd met Catharina van Maurik, die hem elf kinderen schonk en in 1804 overleed. In 1805 hertrouwde hij met Magdalena Teune, die hem in 1836 door den dood ontviel.

Doyer gaf de volgende geschriften uit:

Specimen philosophicum de duello. Halae. 1786. 4°. (Dissert.)

Leerrede ter aanprijzing van de Koepok-inenting. Zwolle. 1808. 8°. (Met voorrede van 12 bladz.) Een vierde omgewerkte uitgaaf werd door hem bezorgd in 1823 met een voorrede van 14 bladzijden.

Brieven over de aanbidding van Jezus Christus. Zwolle. 1811. 8°.

Hulde aan Joannes Chrysostomus. Zwolle. 1815. 8°. (3 dln.)

Twee Leerredenen over het lijden van onzen Heiland. Zwolle. 1817. 8°.

Leerrede ter viering van het derde Eeuwfeest der Hervorming. Zwolle. 1817. 8°.

Vraagboek over de Wet der Tien geboden, het Gebed des Heeren en de Twaalf Artikelen des geloofs. Zwolle. 1825. 8°. (3 dln.)

Invallende gedachten. Zwolle. 1825. 8°. (3 stukjes).

Bijdrage ter instandhouding en bevordering van godsdienstige plechtigheden bij de Gemeenten der Doopsgezinden. Met eenen Brief van Jan van Geuns. Zwolle. 1825. 8°.

Redevoering ter aanprijzing van het begraven der lijken buiten de steden. Zwolle. 1826. 8°. (Redev. uitgespr. voor de Zwolsche afdeel. der Maatsch. Tot Nut van 't Algemeen den 1sten Dec. 1825).

Vertaling en uitlegging van den Eersten brief van den Apostel Petrus. Zwolle. 1827. 8°.

Vertaling van den Eerste brief van den Apostel Johannes, *met Aanmerkingen.* Zwolle. 1829. 8°.

Schriftuurlijk Vraagboek voor kinderen, *met een voorberigt voor bejaarden.* Zwolle. 1831. 8°. 2de dr. (2 stukjes).[1)]

1) A. Doyer, van wien samen met J. Boeke te Amsterdam een *Tweetal Leerred.* verscheen *op het Eerste Eeuwgetijde van de Doopsgez. Kweekschool en het derde Eeuwfeest v. Menno's uitgang*, den 6den Dec. 1836, is niet, zooals v.d. Aa t.a.p. aangeeft Ass. Doyer, maar diens zoon A. Doyer, Doopsgez. leeraar te Amsterdam (geb. 31 Aug. 1794, overl. 18 April 1851).

Ook komt van Ass. Doyer voor in de 'Vaderl. Letteroefeningen' Dl. XXXVII, (1827) St. 2, blz. 345 v.v. eene *Verhandeling over den zelfmoord.*

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - S. Blaupot ten Cate, *Geschied. der Doopsgez. in Gron.*, *Overijssel en O. Friesl.* I Dl., blz. 175-178. - Dez., *Geschied. der Doopsgez. in Holl.*, *Zeel.*, *Utr. en Gelderl.* II Dl., blz. 129. - *Alg. Konst en Letterbode v.h. jaar 1838.* No. 15, blz. 225. - Chr. Sepp, *Biblioth. v. Nederl. Kerkgeschiedschrijvers*, blz. 82, 408. - *Doopsgezinde Bijdragen* (verz. en uitgeg. d. S. Cramer). 37ste jrg. (1897), blz. 169; 40ste jrg. (1900), blz. 115; 41ste jrg. (1901), blz. 24, 25. - L.S.A. Holtrop, *Biblioth. voor Genees-*, *Heel-*, *Schei- en Artsenymengkunde* ('s Grav. 1842), blz. 81. -*Catal. v.d. Biblioth. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.* I, II Dl. (Naamreg.) - J.I.v. Doorninck, *Biblioth. v. Nederl. Anonymen en Pseudonymen*, No. 1755, 4995, 6066.

[Johann Drage]

Drage (Johann) was een zoon van Gerhard Drage, predikant te Borgfeld (bij Bremen), alwaar hij geboren werd den 4den December 1725. Hij voltooide zijne studiën aan de Universiteit te Groningen, waar hij den 7den September 1747 was ingeschreven. Den 2den Nov. 1751 proponent geworden bij de classis Leeuwarden, werd hij als predikant te Pietersbierum in October 1760 bevestigd door C. Gongrijp, predikant te Oosterbierum en door A. Haitsma, predikant te Midlum (die tot tekst had 1 Thess. V:12, 13), waarna hij intrede deed (met Titus II:11-14). Den 5den Juli 1767 nam hij van deze gemeente afscheid (met 2 Cor. XIII:11), vertrekkende naar Marrum en Nykerk. Door eigengeërfde ingezetenen van beide dorpen was hij beroepen door middel van het lot, tegen A. van Vliet, predikant te Waaxens c.a. De classis Leeuwarden nam hiertoe de toevlucht, omdat zij de wettigheid van beide beroepingen moest erkennen. Drage deed den 12den Juli intrede. In 1776 bedankte hij voor eene beroeping naar St.-Petersburg. Hij overleed in zijn tweede gemeente den 20sten December 1796, aan een kortstondige ziekte, door langzaam verval van krachten voorafgegaan.

Hij schreef:

Uitbreiding over het zeer nuttig Vraagboek van de drie Predikanten M. Duirsma, *H. Mentes en D. Duirsma.* Leeuw. 1781, 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - H.W. Rotermund, *Lexikon aller Gelehrten*, *die seit der Reformation in Bremen gelebt hebben*, *nebst Nachrichten von gebohrnen Bremern*, *die in andern Ländern Ehrenstellen bekleideten.* I Th. Anhang, p. XXVI. - *Alb. Stud. Acad. Groning.*, kol. 200. - *Boekzaal.* Jrg. 1751*b*, blz. 616; 1761*a*, blz. 515, 516; jrg. 1767*a*, blz. 579, 580, 687; *b*, blz. 121, 259, 391; jrg. 1796*a*, blz. 112. - A. Greydanus, *Naamlyst der Pred..... zed. de Herv..... in de Class. v. Franeker.* (Leeuw. 1761), blz. 93. - T.A. Romein, *Naamlijst der Pred..... in*

Friesl., blz. 116, 209. - H.W. Steenstra, *Oudheidk. Aanteek. v.d. dorpen en kloosters der Grieteny Barradeel ....*, blz. 51. - v. Abkoude, (verv. door Arrenberg), *Naamreg. v..... Ned. boeken*, blz. 148.

[Anthonius Gottfried Dreas]

Dreas (Anthonius Gottfried) werd den 10den Mei 1710 geboren te Dedesdorp (in Bremerland), waar zijn vader Petrus Dreas predikant was. Hij ontving voorbereidend onderwijs te Aurich (O. Friesland), studeerde te Jena en werd, na proponent geworden te zijn, bevestigd als predikant der Luthersche gemeente te Rijpe (O. Friesland) den 2den Mei 1734. Vandaar den 28sten November 1735 beroepen tot tweede predikant bij de Luthersche Gemeente te Groningen, deed hij in haar midden intrede begin Januari 1736.

Reeds bij zijn komst te Groningen veroorzaakte hij er onaangenaamheid door zijne weigering om de daar ingevoerde kerkorde en de symbolische boeken te onderteekenen. Toen men hiertegen bezwaar opperde, onderteekende hij toch ten slotte onvoorwaardelijk. Al spoedig sprak hij zich uit in het geschil te Bremen ontstaan over de leer der goddelijke genade, waarbij hij zich openlijk deed kennen als voorstander van het gevoelen van den Gereformeerden predikant Treviranus. Vele leden der gemeente schaarden zich aan zijn zijde. Een paar andere brachten een aanklacht in tegen Dreas wegens ontrouw aan de Onveranderde Confessie van Augsburg. Een commissie uit den Lutherschen kerkeraad van Amsterdam naar Groningen gezonden gelukte het voor korten tijd den vrede te bewerken. Maar intusschen nam het getal van Dreas' medestanders toe, en nog meer onomwonden sprak deze zich uit. De twist herleefde. In 1739 kwamen dientengevolge eenige afgevaardigden van de Luthersche gemeenten van Amsterdam, Leeuwarden, Deventer en Zwolle wederom naar Groningen, om een beslissende uitspraak te doen. Om bij de overheid bescherming te zoeken, diende Dreas den 29sten Maart van dit jaar bij Burgemeester en Raad der stad Groningen in een *Geloofsbelydenisse van de Bezonderheid der Genade Godts in de Verkiezing*, enz. Den 12den Juni d.a.v. werd hij ontzet uit zijn bediening. Twee maanden later vervoegde zich Dreas met zijn aanhangers bij de stedelijke overheid met een smeekschrift waarin hij verzocht op *wettige* wijze ontslagen te worden van zijn ambt bij de Luthersche Gemeente, omdat hij zijn ontzetting door de kerkelijke commissie *onwettig* achtte. Tevens verzocht hij van de overheid een der gasthuiskerken ten gebruike voor Luthersche godsdienstoefeningen door hem en zijn aanhangers te houden. Alleen het eerste verzoek kon door de overheid worden toegestaan. Den 20sten Juni besloot de magistraat alles voorloopig te laten, alsof er geen kerkelijke uitspraak was geschied en Dreas te machtigen den 21sten d.a.v. zijn predikdienst in de Luthersche kerk te vervullen. Ditzelfde herhaalde zich den 27sten Juni. Den 1sten Juli verklaarde de Groningsche overheid de geheele uitspraak als *tegen haar hoog gezag*, *regt en autoriteit afgegeven*, *nul en van geener waarde.*

Dreas' ontzetting was geschied op grond hiervan, dat hij het onverschillig achtte of men Luthersch, Gereformeerd of Doopsgezind was, dat hij als piëtist aandrong op heiligmaking, als Calvinist het wezenlijk genot van Christus in het Avondmaal loochende en afweek van de Luthersche leer der algemeene genade. Daarenboven had hij velen geërgerd door zijn huwelijk met eene niet-Luthersche vrouw, hetgeen

naar het oordeel der kerkelijke commissie blijk gaf van verachting van de kerkelijke gemeenschap, een verkeerd voorbeeld was en aanleiding werd hem te verdenken van over-

helling tot vreemde gevoelens. Met Dreas waren nog acht leden van den ouden en nieuwen kerkeraad van hun ambt vervallen verklaard. Intusschen verliet thans Dreas door vele aanhangers gevolgd de Luthersche Kerk, om overtegaan tot de Gereformeerde gemeente te Groningen, die hem met open armen ontving.

Zijn *Geloofsbelydenisse* verscheen nog in hetzelfde jaar in druk, voorzien van de goedkeuring der Theologische Faculteit te Groningen en speciaal van de instemming van mannen als D. Gerdes[1)] en J. van den Honert.[2)] Ook in Hoogduitsche vertaling zag ze in 1740 het licht. Hij beweerde in deze confessie dat de Lutherschen oorspronkelijk ook de leer eener bijzondere genade beleden hadden, evenals de Gereformeerden, maar langzamerhand hiervan waren afgeweken en tot het Remonstrantsche gevoelen overgegaan. Hij vond tegenspraak bij Andr. Arn. Gossel, consistoriaalraad te Aurich.[3)] In zijn *Onderzoek over den kerkelijken vrede tusschen Protestanten* enz. (1744) bestreed hij Gossel en verklaarde dat het voornaamste geschilpunt, dat de vereeniging der Protestanten in den weg stond, te zoeken was in het stuk der algemeene of bijzondere genade. Hierop antwoordde Gossel nog in zijn *Richtige Middelstrass in der Gnadenlehre* (1747), waarmee de twist eindigde zonder dat de gevolgen zoo diep ingrijpend geweest waren als velen verwacht hadden.

Den 27sten December 1789 werd Dreas aangesteld door de Gereformeerden te Groningen als Hoogduitsch predikant aldaar. Hij moest des Zondagnamiddags in het Pelster-Gasthuis en des Donderdags in de Academiekerk prediken. In tegenwoordigheid van twee deputaten der synode werd hem door de Theologische professoren in 1740 een colloqium doctum afgenomen en nog in datzelfde jaar verklaarden de Staten van Stad en Lande hem tot Provinciaal Hoogduitsch predikant ten dienste van Academie en vreemdelingen.

In 1741 werd hij membrum Classis van Groningen, 't Gooregt.

In 1742 nam hij in opdracht van W.K.H. Friso en van de Gedeputeerde Staten van Groningen tijdelijk den legerdienst waar te Noordlaren. In 1744 bedankte hij voor een beroeping naar Britsum; en in 1747 vertrok hij op last van de Gedeteerde Staten naar Brabant, waar hij in de linie van Bergen-op-Zoom en andere plaatsen opnieuw den legerdienst waarnam. Bij die gelegenheid nam hij afscheid te Groningen met Exodus XXXIII:13-16; uit het leger teruggekeerd predikte hij er den 3den December d.a.v. weer over 1 Sam. VII:12.

In 1748 volgde zijne beroeping naar Ee en Engwierum, waar hij den 19den Mei van dat jaar intrede deed (met 2 Cor. IV:7), na den 28sten April afscheid te hebben genomen (met Psalm CXXXVII:5). Hij bleef daar predikant tot zijn overlijden, den 13den Maart 1766; men vond hem 's morgens dood in zijn bed, nadat hij zich den avond te voren schijnbaar gezond ter ruste had begeven. Hij liet geen weduwe noch kinderen na.

Zijn broeder was **Petrus Dreas,** die hem als predikant te Rijpe opvolgde. In 1742 verliet ook deze wegens verschil van gevoelens de Luthersche Kerk om over te

1) In *Miscell. Gron.* T. II., Fasc. II, p. 365.
2) *Kort Begrip der Chr. Religie*, p 235.
3) In: *Der Ev.-Luth. Kirche öffentliches Glaubens-Bekenntniss von der allgemeinen Gnade, und besonderen Gnadenwahl in XI Artikel der Concordien-Buchs dargelegt* 1739.

gaan tot de Gereformeerde, waarna hij den 1sten September 1743 werd bevestigd als predikant van Akkerwoude, Murmerwoude en Veenwoude door zijn broeder A.G. Dreas (met 2 Tim. II:15).

Van A.G. Dreas zag het licht:

Geloofs-Belydenisse van de Bezonderheid der Genade Godts, *in de Verkiesinge; Verlossinge en Roepinge tot Zaligheid*, *gelyk ook van de Heilige Sacramenten*, *Doop en Avondmaal*, *volgens het Goddelyke Woord uit de Symbolische Boeken der Luthersche Kerke verdedigd.* Gron. 1739. 8°.

Onderzoek over den Kerkelijken Vrede tusschen de Protestanten en in 't bezonder over het Gevoelen van de Algemeenheid der Genade Godts, *zynde hedendaags 't voornaamste beletsel van dien.* Gron. 1744. 8°.

Naamlyst der Heeren Predikanten, *Die onder 't ressort van de E. Classis van Dokkum*, *Zedert de Reformatie*, *gedient hebben. Geschreven door D. Wilhelmus Columba*, *Predikant te Morra en Lioessens. Met aanmerkingen vermeerdert en uitgegeven.* Leeuwarden. 1766. 8°.

Litteratuur: *Naamlyst* (als boven), blz. 11, 90-93. - C. Adami, *Naamlyste der Predik. In de Prov. v. Stadt Groningen 't Sedert de Reductie*, blz. 169. - v.d. Aa, a.w.i.v. - Glasius, a.w.i.v. - *Naamrol der Predikanten*, *In de Gemeentens*, *de Onveranderl. Augsb. Geloofs-Rel. Toegedaan*: enz., blz. 22, 23. - H.H. Brucherus, *Gedenkboek v. Stad en Lande*, blz. 22, 284. - P.F. Reershemius, *Ostfriesländ. Prediger-Denkmal*, S. 139-141. - Ypey en Dermout, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk.* III, blz. 388-392; Aanteek., blz. 196-204. - Ypey, *Gesch. v.h. Kerkgen. der Herv. in de achttiende eeuw.* II Dl. 1ste st., blz. 145-147. - *Boekzaal.* Jrg. 1739*b*, blz. 374, 377; jrg. 1743*a*, blz. 106, 342; jrg. 1744*a*, blz. 748; jrg. 1747*a*, blz. 730; jrg. 1748*a*, blz. 499, 630, 748; jrg. 1766*a*, blz. 347, 348. - v. Einem, *Kerk. gesch. der 18e eeuw.* III Dl. 1 st., blz. 285, 286. - C. Sepp, *Biblioth. v. Nederl. Kerkgeschiedschr.*, blz. 244. - Dez., *Uit het Predikantenleven v. vroegere tijden*, blz. 108, 109. - J.J. Diest Lorgion, *Beschrijv. v. Groningen.* II, blz. 192, 193. - F.J. Domela Nieuwenhuis, *Geschied. der Amsterdamsche Luthersche Gemeente*, blz. 152, 153n. - B. Glasius, *Geschied. der Chr. Kerk en Godsdienst in Nederl.*, *na het vestigen der Herv. t.d. Troonsafstand v. Kon. Willem I.* II, blz. 333, 334. - P. Hofstede de Groot, e.a., *Gesch. der Chr. Kerk in Tafereelen.* V, blz. 122. - T.A. Romein, *Naamlijst der Predik. in de Herv. Gem. v. Friesl.*, blz. 491, 492. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1911, Bijl. S., blz. 149. - v. Abkoude - Arrenberg, *Naamreg. v. Nederd. Boeken*, blz. 148, 149. - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* II, kol. 621.

[Johannes ab Utrecht Dresselhuis]

Dresselhuis (**Johannes ab Utrecht**) was de eenige zoon uit het huwelijk van Herm. Dresselhuis, die later predikant werd en wel te Aardenburg (1805-1825), en Catharina ab Utrecht, waaruit vier kinderen werden geboren. Hij nam bij zijn familienaam den

naam aan van het oud geslacht zijner moeder, waaruit o.a. Oldenbarnevelds echtgenoote afkomstig was, en tal van predikanten zijn voortgekomen. Den 30sten September 1789 geboren te Kampen, ontving hij aldaar lager onderwijs, terwijl zijn vader hem de beginselen der wiskunde inprentte, in welk vak deze zeer

ervaren was. Vervolgens doorliep hij de Latijnsche School te Kampen, waar hij bij zijn bevordering tot de hoogste klasse (1805) een oratie hield: *De utilitate linguae Graecae et Latinae*, en bij zijn bevordering tot de Academie den 24sten Juni 1806 eene oratie *De praestantia studii theologici.* Den 22sten September 1806 werd hij ingeschreven als student aan de Hoogeschool te Utrecht, waar hij vooral den invloed onderging van den hoogleeraar Heringa. Vlug van begrip vorderde hij met zijn studiën snel. Reeds in 1809 vervulde hij voor zijn vader een predikbeurt te Aardenburg, en in het voorjaar van 1810 predikte hij als student onder Heringa en onder van Oordt. In datzelfde jaar den 13den Maart verdedigde hij onder Heringa zeven *quaestiones theologicae*, den 31sten Maart onder Rossijn zes andere en den 29sten Mei onder eerstgenoemde nogmaals zeven andere. Kort daarop verliet hij de academie, waartoe het overlijden zijner moeder meewerkte.

Den 9den September 1810 te Middelburg proponent bij de Walchersche Classis geworden, werd hij den 26sten Mei 1811 als predikant te Hoofdplaat bevestigd door zijn vader (met Hand. XX:28), waarna hij intrede deed (met Jes. XI:6-9). Aldaar bleef hij werkzaam tot 1819, in welk jaar hij, na bedankt te hebben voor beroepingen naar Gapinge, Ritthem en Oudelande, vertrok naar Wolfaartsdijk, waar hij den 10den October intrede deed (met 2 Cor. V:18-21) na bevestigd te zijn door Ds. J.A. Janssen, predikant te St. Anna ter Muiden (met Hebr. XIII:17). Meer dan eenmaal had hij gelegenheid deze standplaats te verwisselen met een andere (Sas van Gend, Cadzand en Domburg), maar hij maakte daarvan geen gebruik, en bleef predikant te Wolfaartsdijk, tot hij op zijn verzoek eervol emeritaat verkreeg met ingang van 1 Januari 1858. De vroegtijdige dood van zijn eenigen zoon Johannes Gerardus, advocaat te Goes, had zijne kracht gebroken, waarop hij den 25sten Maart 1857 door een beroerte getroffen was. Geheel hulpbehoevend geworden maakte de dood den 23sten Augustus 1861 een eind aan zijn lijden. Hij stierf te Middelburg, waar hij zich metterwoon gevestigd had, en werd den 27sten Aug. begraven overeenkomstig zijn verlangen, in het graf bij zijn zoon, te Wolfaartsdijk, waar hem op het schoolplein een gedenkteeken werd opgericht. Als predikant behartigde hij met toewijding wat naar zijn inzien het belang zijner gemeente vorderde. In beide ijverde hij voor de Maatschappij ‘tot Nut van 't Algemeen’; maar ook vele andere stichtingen en genootschappen telden hem onder hun krachtige medewerkers, o.a. het Nederl. Zendelinggenootschap, het Nederl. Bijbelgenootschap, de Maatschappij van Weldadigheid, van welke hij honorair lid was.

Vooral als *schoolopziener* (1835-1857) ontwikkelde hij een groote werkzaamheid, en oefende hij invloed, zoowel bij monde als in geschrifte. Van hem is zelfs getuigd: ‘Hij nam zijne betrekking van schoolopziener waar, alsof hij er geene andere bekleedde.’ Ook in kerkelijke functies verwierf hij zich een goeden naam. Van 1821 was hij lid van het Classicaal Bestuur van Goes, van 1831 assessor, van Juli 1839 praeses. In laatstgenoemde functie trad hij volgens de toenmalige kerkelijke inrichting op als lid van Zeelands Provinciaal Kerkbestuur, in welks vergadering hij vroeger als assessor reeds meermalen was tegenwoordig geweest. Buitengewoon was de gemakkelijkheid, waarmee hij examineerde.

In 1848 werd hij tegen zijn zin afgevaardigd ter algemeene synode; eveneens was hij lid van de synode van 1849, die hem benoemde tot lid der algemeene synodale commissie, tengevolge waarvan hij zijn kerkelijke bestuursfuncties in de

provincie liet varen. Tot Juli 1852 bleef hij lid van genoemde commissie. Daarna bleef hij buiten alle hoogere kerkelijke betrekking, behalve het secundusschap bij het Prov. Kerkbestuur voor één jaar. De Synodale Handelingen getuigen van zijn doorzicht, kennis en ijver.

Als predikant en theoloog deed hij zich kennen als liberaal. Hij was zelfstandig onderzoeker, wiens woorden soms bevreemding wekten; zoo meende hij op grond van Bijbelonderzoek dat in het N. Test. de H. Geest ‘geen persoon, maar een personificatie is van de Gemeente des Heeren’, ‘het Christus-rijk op aarde als persoon gedacht.’

Dat hij nochtans als *godgeleerde* iemand was van groote bekwaamheid, kwam duidelijk uit, toen het Haagsch Genootschap ‘tot verdediging der Christelijke godsdienst’ in 1839 met goud bekroonde zijn antwoord op de prijsvraag: ‘Eene beredeneerde opgave van het kenmerkende van Lucas' Evangelie; eene aanwijzing van de verhouding, in welke het staat tot de schriften van Mattheus en Marcus, en een bondig bewijs zoo van deszelfs echtheid als eigenaardige waarde.’ Dresselhuis' arbeid was het eerste bekroonde werk, door het Genootschap na zijn vijftigjarig bestaan uitgegeven. Den 31sten Januari 1852 werd hij door den senaat der Groningsche universiteit gepromoveerd tot Theologiae Doctor honoris causa. Het verbaast daarbij niet dat uit waardeering van zijn exegetische verdiensten op voorstel der Theologische Faculteit van Leiden, de algemeene synodale commissie hem voordroeg aan de synode onder de acht predikanten, die zouden uitgenoodigd worden tot het deelnemen aan de nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament. Het Haagsch Genootschap benoemde hem in 1848 tot correspondeerend lid en vroeg meermalen zijn oordeel over ingekomen prijsverhandelingen.

Zeker wel niet zonder grond liep het gerucht, dat alleen zijn hinderlijke doofheid zijne benoeming tot hoogleeraar der Godgeleerdheid verhinderd heeft.

Was Dresselhuis op allerlei terrein goed thuis, tot zelfs op dat der vestingbouwkunde, bovenal de *Geschiedenis* had zijn liefde; op het gebied der kerkgeschiedenis heeft hij echter minder gepubliceerd dan in andere onderdeelen der historie, al mogen met name zijn studiën over *Adriaan van Haemstede in zijn bedrijf*, *denkwijze en karakter* en over *Pieter Lozeleur*, *des Prinsen raad en hofprediker* veelszins modellen worden geacht van diepe studie en heldere ontwikkeling.

De bestudeering der geschiedenis van het vaderland en inzonderheid van Zeeland, waarbij hij vaak al te gewaagde conjecturen maakte, hield hem het meeste bezig in de uren, die hij aan zijn ambtswerk kon ontwoekeren, en Staats-Vlaanderens westelijk deel trok daarbij het eerst zijn aandacht. Hij maakte met dit doel tal van excursiën. Maar ook doorkruiste hij de heele provincie, bronnen vergaderend in de oude archieven van stad en dorp, want van de noodzakelijkheid van zelfstandige bronnenstudie was hij diep overtuigd. Daartoe was geen moeite hem te groot. Zoo beoefende hij zelfs de Angel-Saksische taal, om achter de beteekenis te komen van menigen plaatsnaam. Is er op zijn werk over oud Zeeland gegronde critiek gemaakt, zijn werken over die provincie blijven van bijzondere beteekenis; dat over *de godsdienstleer der aloude Zeelanders* werd met goud bekroond door het Zeeuwsch Genootschap, dat hem in 1819 tot lid had benoemd. De Maatschappij der Nederl. Letterkunde bood hem haar lidmaatschap aan in 1830; het Provinciaal Utrechtsch

Genootschap deed hetzelfde in 1835, om nu van anderen, waaronder buitenlandsche te zwijgen. Den 6den December 1846 volgde de officieele erkenning

zijner verdiensten van regeeringswege door zijne benoeming tot ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Aan zijn veelomvattende wetenschap was zijn sterk geheugen, zijn gaven van combineeren (waarop hij echter vaak te veel vertrouwde), zijn levendige verbeelding zeer bevorderlijk. Daarbij kwam zijn krachtig gestel, dat hem in staat stelde veel te reizen voor zijne onderzoekingen en laat in den nacht te studeeren. Zijn doofheid van de jeugd af bewaarde hem voor veel afleiding onder zijn studiën. Schier van elken oogenblik wist hij partij te trekken. Toch was hij geen kamergeleerde; hij stelde prijs op den gezelligen omgang en gaarne onderhield hij zich met wie hem bezochten, en van wie hij zelf ook poogde te leeren. Zijn stijl was doorgaans helder, vloeiend en beknopt.

Als mensch was hij bovenal hulpvaardig, en wanneer hij zich eenmaal per maand in de consistoriekamer der Groote Kerk te Goes bevond, gingen zeer velen tot hem om zijn raad te vragen op allerlei gebied.

Een enkele maal heeft hij niet onverdienstelijk de dichtkunst beoefend, maar een dichter school in hem niet. Daarvoor voerde het verstandelijk element te zeer bij hem den boventoon, hetgeen ook in zijn prediking uitkwam, die doorgaans boven het begrip der schare ging, terwijl ook zijn voordracht niet aangenaam was. In de vergadering van het Zeeuwsche Genootschap in October 1861 herdacht de voorzitter M.F. Lantsheer hem in een keurige rede.

Dresselhuis huwde niet lang voor zijn vertrek uit Hoofdplaat, den 29sten April 1819, te Middelburg met Anna Maria de Kanter, dochter van Johan de Kanter Phil. zn. (met wien hij later een paar geschriften uitgaf) en Johanna Apolonia Baster. Uit dit huwelijk werd den 8sten Febr. 1820 een dochtertje geboren, dat den 13den April 1821 overleed; zijn echtgenoote verloor hij reeds den 21sten Febr. 1820.

Den 14den October 1825 hertrouwde hij te Zaamslag met Petronella Françoise de Backer, die hem tot 1878 overleefde. Uit dit huwelijk werd hem alleen de zoon geboren, door wiens overlijden zijn leven gebroken werd.

Van Dresselhuis is geen portret overgebleven.

Zijne afzonderlijk uitgegeven geschriften zijn:

Redevoering, *voorstellende het ondersteunen der Bijbelgenootschappen als een volstrekte eisch der menschenliefde.* Middelburg. 1817.

Het District van Sluis in Vlaanderen. Midd. 1819.

De Lente. Leerr. over Ps. CIV:30*b.* Midd. 1820.

[met I. de Kanter Phil. zn.]
De Provincie Zeeland. Midd. 1823.

Wandelingen door Zuid- en Noord-Beveland. Goes, 1832.

Oorspronkelijke stukken betreffende de uitvinding der verrekijkers binnen de stad Middelburg. Midd. 1835.

De Provincie Zeeland, *in hare aloude gesteldheid en geregelde wording beschouwd.* Midd. 1836. (Verschenen in de nieuwe werken van het Zeeuwsche Genootschap).

Verhandeling over het Evangelie van Lucas. 's Gravenh. 1839. (Verschenen in de werken van het Haagsch Genootschap).

Tweetal Leerredenen, *ter inwijding van een nieuwe Gemeente en Kerk te Wilhelminadorp en ter bevestiging van een jongen leeraar*[1]. Goes. 1841. 8°.

Geschied- en oudheidkundige wandelingen door het eiland Walcheren. Met platen. - *De Zuidwatering.* Midd. 1842. 8°.

Brief aan een vriend over de afdamming van het Sloe. Goes, 1843.

De Godsdienstleer der aloude Zeelanders. Midd. 1845. (Verschenen in de nieuwe werken van het Zeeuwsen Genootschap).

De Hervormde Gemeente te Goes en hare leeraren in 1846 of vier gelegenheidsleerred. door de laatsten voor de eerste in dat jaar uitgesproken. Benevens eene naamlijst der Hervormde predikanten te Goes sedert het begin der Hervorming. Goes. 1847.

De Waalsche Gemeenten in Zeeland voor en na de herroeping van het Edict van Nantes. Eene bijdr. t.d. gesch. v.d. Herv. Kerk in de Nederl. Bergen-op-Zoom. 1848. gr. 8°.

De beide laatste deelen der van 1842-1849 te Schoonhoven uitgegeven vijf deelen: *Bijdragen tot bevordering van Bijbelsche Uitlegkunde* dragen ook den naam van ab Utrecht Dresselhuis op den titel; ook het daarop verschenen *Magazijn voor Kritiek en Exegetiek des N.T.* (Schoonh. 1850-1852) stond onder zijne redactie en die van A. Niermeyer, van wien hij ook een levensbeschrijving gaf. Levensber. Maatsch. N. Lett. Jrg. 1855, blz. 147 v.v.

Tabel, *aanduidende de al of niet plaats gehad hebbende veranderingen ten aanzien van de schoolvertrekken in het 3e schooldistrict van Zeeland*, *de stad Goes uitgezonderd*, *sedert het jaar 1820.* Met daarbij behoorende *Toelichting.*

Feestgezangen bij de gedachtenisviering van het vijftigjarig bestaan der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen in het departement Goes, *den 17en Nov. 1834.*

Gezangen voor de algemeene vergadering der Zuid-Bevelandsche Onderwijzersvereeniging en van de afdeeling Zeeland van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap, *29 Juli 1856.* Goes.

1) Nl. den proponent Antonie Niermeyer als predikant te 's Heer Arendskerke. De titel der eerste leerrede luidt: *De Openbare Godsvereering welke den Christen past.* Die van de tweede: *De Pligten van Evangeliedienaren en gemeenteleden.* Vooraf gaat een breede beschrijving getiteld: *De Wilhelminapolder.* (Blz. 1-36).

Van de zeer talrijke en vaak beteekenisvolle studiën en bijdragen van Dresselhuis' hand in tijdschriften en bladen geplaatst[2] is een nauwkeurige opgave te vinden bij H.Q. Janssen (zie hieronder), blz. 46-51.

Litteratuur v.d. Aa, a.w. Bijvoegs., blz. 70. - R.A. Soetbroodt Piccardt, *Levensbeschr. in de* '*Goessche Courant*' 1861 no. 68-72 (5-19 Sept.). - H.Q. Janssen, *Dr. Johannes ab Utrecht Dresselhuis* in 'Archief. Vroegere en latere mededeel. voornamel. in betr. tot Zeeland. Uitgeg. d.h. Zeeuwsch Genootsch. der Wetenschappen'. I, blz. 3-51. - Een uittreksel uit het vorige in 'Levensberich-

2) Vooral in zijn eersten tijd schreef Dresselhuis wel onder het pseudoniem 'Transisalanus.'

ten' Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden. Jrg. 1863, blz. 462-480. - F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen* (verv. op de la Rue). I, blz. 167, 168. - *Album Studios. Acad. Rheno-Traj.*, kol. 201. - *Album Stud. Acad. Gron.*, kol. 557. - *Boekzaal.* Jrg. 1805*b*, blz. 329; jrg. 1810*b*, blz. 460, 461; jrg. 1811*a*, blz. 613; *b*, blz. 98, 99; jrg. 1819*a*, blz. 95, 222, 705; jrg. 1819*b*, blz. 519; jrg. 1827*a*, blz. 94; jrg. 1858*a*, blz. 89; jrg. 1861*b*, blz. 354. - Chr. Sepp, *Het Godgel. Onderw. in Nederl. gedur. de 16e en 17e eeuw*, I, blz. 36. - Dez., *Bibl. v. Nederl. Kerkgeschiedschr.*, (reg.) - Dez., *Proeve eener Pragmatische Geschied. der Theologie in Nederland v. 1787 tot 1858*, blz. 401, 453, 488, 503. - Dez., *Polemische en Irenische Theologie*, blz. 76. - H. Bouman, *De Godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederl. gedur. het laatste ged. der vor. en in den loop der tegenw. eeuw*, blz. 80. - J. Hartog, *Geschied. v.d. Predikkunde in de Prot. kerk v. Nederl.* (2de dr.), blz. 29. - J.J. van Toorenenbergen, *Bijdragen t.d. verklar., toets en ontwikkel. v.d. Leer der Herv. Kerk*, blz. 77. - G.J. Vos Azn., *Geschied. der Vaderl. Kerk.* II, blz. 255. - Dez., *Groen v. Prinsterer en zijn tijd*, blz. 255. - J.I.v. Doorninck, *Biblioth. v. Nederl. Anonymen en Pseudonymen* No. 3744*. - *Alphabet. Naamlijst v. Boeken, Plaat- en Kaartwerken* (1833-1849) (A'dam. Brinkman. 1858), blz. 89, 644, 685, 697. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Nederl. Letterk. te Leiden.* II, kol. 572, 573, 574, 577, 579, 582. - *Catal. de la Biblioth. Wall. dép. à Leyde*, p. 46; 2me suppl. p. 19, 27. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 134, 154.

[Petrus de Grient Dreux]

Dreux (**Petrus de Grient**) werd geboren te Neede den 23sten Juli 1815 als zoon van den predikant L.W. de Grient Dreux. Hij studeerde eerst te Groningen (ingeschreven den 21sten Mei 1834), daarna te Utrecht (ingeschreven den 17den September 1835). Toegelaten tot de Evangeliebediening door het Prov. Kerkbestuur van Overijsel in 1839, was hij eerst hulpprediker te St.-Johannisga (1839-1840). Den 21sten November 1841 werd hij door zijn vader bevestigd als predikant te Witmarsum (met 2 Cor. IV:1), en deed hij intrede (met 1 Cor. IV:20). Den 27sten Nov. 1881 herdacht hij openlijk zijn veertigjarige ambtsbediening met zijn intreetekst en den 29sten October 1882 nam hij afscheid van zijn eerste gemeente met 2 Tim. III:14*b*, om nog een nieuwe gemeente Herbajum te gaan dienen: na bevestiging door Ds. P. Adama Azn. van Dongjum (met 2 Cor. V:20*a*) den 5den November 1882 deed hij aldaar intrede (met Col. I:28), en diende deze gemeente tot hij met ingang van 1 Juli 1895 eervol emeritaat verkreeg. Wegens ongesteldheid kon hij geen afscheid prediken. Hij overleed te Bennebroek den 29sten Juli 1895.

Uit zijn huwelijk, den 5den November 1841 gesloten met Trijntje Hylkes Visser (geb. te Delfstrahuizen) werden dertien kinderen geboren; een hunner is de emer. predikant van Edam L.W. de Grient Dreux.

Van P. de Grient Dreux zag het licht:

Waakt en Werkt. Opwekkingsrede om als Protestanten waakzaam en werkzaam te zijn. Franeker. 1853. gr. 8°.

Litteratuur: *Alb. Studios. Acad. Groning.*, kol. 292. - *Alb. Studios. Acad.- Rheno-Traj.*, kol. 311. - *Boekzaal.* Jrg. 1838*a*, blz. 633; jrg. 1841*b*, blz. 815, 816. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede.* Jrg. 1882*a*, blz. 118; *b*, blz. 356, 815. - T.A. Romein, *Naamlijst der Pred. sed. de Herv. tot nu toe in de Herv. Gem. v. Friesl.*,

blz. 240, 323, 400. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1911, Bijl. S., blz. 158, 161, 191. - R.v.d. Meulen, *Brink-man's Catal. v. Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken* (1850-1882), blz. 449.

[Joannes Drieberge]

Drieberge (**Joannes)** werd geboren te Leiden den 11den December 1686 uit het huwelijk van Jan Drieberge, aanzienlijk korenkoopman, en Geertruida Oosterbaen. Zijn moeder overleefde de geboorte van haar zoon slechts veertien dagen; toen hij nog maar vier jaren oud was, overleed zijn vader, waarna zijn ooms, Jan van der Mey en Gerrit Oosterbaen zijn voogden werden. Zijn opvoeding ontving hij grootendeels te Noordwijk, waar hij ook de school bezocht. Later naar Rotterdam gezonden om voor den handel te worden opgeleid, ontving hij tevens bij Ds. Joannes Texelius, Gereformeerd predikant aldaar, onderwijs in het Latijn, Grieksch en Hebreeuwsch. De handel trok hem echter niet aan. Dit was de reden, waarom hij ging studeeren aan het Remonstrantsch Seminarium te Amsterdam onder à Limborch en Clericus. Behalve op de Theologie en Philosophie, daar onderwezen, legde hij zich ook op andere wetenschappen toe, bepaaldelijk op Geschiedenis, Aardrijkskunde en Fraaie Letteren.

In 1708 werd hij proponent bij de Remonstrantsche Broederschap. Alvorens aan een eigen gemeente verbonden te worden predikte hij enkele malen in de Doopsgezinde gemeente te Monnikendam; te Nijmegen nam hij korten tijd den dienst waar. En op verzoek van de Doopsgezinde gemeente te Harlingen nam hij in haar midden eenigen tijd den dienst waar; daar bestond het voornemen hem te beroepen. In 1711 echter nam hij eene beroeping aan naar Noordwijk, welke hij op één dag met die naar Zevenhuizen had ontvangen. Een der redenen, waarom hij aan Noordwijk de voorkeur gaf, was ongetwijfeld de nabijheid der Leidsche Hoogeschool. In 1718 vertrok hij vandaar naar Utrecht, waar hij den 31sten October van genoemd jaar beroepen was. Ruim zes jaren later verwisselde hij deze gemeente, die hem zeer aanhing, zoodat hij voor een beroeping naar 's Gravenhage bedankte, met die van Rotterdam, waar hij in het begin van 1725 intrede deed. Ook daar handhaafde hij zijn goeden naam als kanselredenaar en exegeet. Ruim twaalf jaren later werd hij benoemd tot hoogleeraar aan het Remonstrantsch Seminarium te Amsterdam als opvolger van den om zijn hoogen leeftijd afgetreden A. van Cattenburch. Na den 3den November 1737 te Rotterdam afscheid te hebben gepredikt aanvaardde hij het hoogleeraarsambt met het houden van een Latijnsche oratie *De Veritatis et Pacis Studio Conjungendo*, waaruit zijne Remonstrantsche beginselen, zijn irenische en antischolastische denkwijze bleken. Inmiddels had hij zich naam gemaakt door de overzetting der leerredenen van B. Hoadly, en vooral door zijn vertolking van Prideaux' werk (zie onder de lijst van Drieberge's geschriften), verrijkt met de vrucht van eigen studie en straks bij tweeden druk met een belangrijk aanhangsel door hem voorzien. De groote geleerdheid en het helder oordeel, daaruit bekend, bezorgden hem menig loffelijk getuigenis, o.a. van den beroemden Campegius Vitringa, wiens warme aanbeveling een plaats vond vóór het eerste deel van dit werk. Gedurende zijn verblijf te Rotterdam was hij in geschrifte opgetreden tegen het in 1725 verschenen werk van Joan van den Honert, toen nog predikant te Haarlem (twee jaren later Hoogleeraar te Utrecht): *Dissertatio de gratia Dei non universali sed*

particulari. Hiertegen had Drieberge in 1726 zijne *Aenmerkingen* in het licht gezonden, na

een paar maanden andermaal ter perse gelegd en in 1727 vermeerderd met een *Vervolg* van *Aenmerkingen.* Het geschil, hierdoor ontstaan, waarbij zijn opvolger te Utrecht Westerbaen hem als medestrijder terzijde was getreden, had groote beroering verwekt. Onder het ‘gravamen van de Classis Delft over de stoutigheid der Remonstranten’ op de synode te 's-Gravenhage 1727 wordt Drieberge's *Nader Vervolg van Aenmerkingen* met name als gevaarlijk genoemd, terwijl de Classe zich zeer bezwaard achtte, ‘dat de Arminianen hier te lande zoo stout worden, dat zy niet alleen met zoodanige lasterschriften, gelijk dat van gemelden Drieberge de leer en het regt van de besturing der Kerke zoeken te onderwyzen en omvertestooten, en onze, zoo voorgaande als tegenwoordige overigheid lasteren en verdacht maken van Arminianery, als ook den Leeraars van de Gereformeerde Kerke in deze en andere Provintiën en buiten 's lands, om zoo een blaam op de Gereformeerde Kerken te leggen en daardoor de Arminianery voort te zetten.’

Drieberge bekleedde de professorale waardigheid tot hij den 1sten Mei 1746 aan de gevolgen eener pleuris werd weggenomen. Zes dagen te voren had hij nog zijn laatste openbare les gehouden en de vergadering van Curatoren der Kweekschool beschreven, die den 10den Mei gehouden zou worden. Den laatsten Zondag van Januari en Februari te voren nog had hij gepredikt over een vervolgstof (Psalm XXXIX vs. 4-12); beide leerredenen zijn opgenomen in zijn bundel van *Dertien Predicatiën over uitgelezene texten uit de Psalmen.* Den 6den Mei werd zijn stoffelijk overschot bijgezet in de Westerkerk te Amsterdam in hetzelfde graf, waarin de beenderen rusten van Episcopius en à Limborch.

Was hij als prediker door velen geliefd, minder om uiterlijke welsprekendheid dan om zijn exegetische gaven, waarmede hij door al te breede tekstverklaringen, maar doorgaans zonder bijzondere geleerdheid duistere Schriftuurplaatsen wist op te helderen, zijn optreden als hoogleeraar was minder dankbaar; hij werd overschaduwd aan het Remonstrantsch Seminarium door zijn beroemden ambtgenoot Wetstein. Toch heeft Drieberge door zijne geschriften over de voorbeschikking en genade niet geringen invloed geoefend ook buiten de Broederschap. Zijne bewerking van enkele stukken dogmatiek was verdienstelijk. Hij bearbeidde deze met de uiterste zorg voor de pers; de voltooiing ervan werd verhinderd door zijn dood.

Zijn uitgebreide kennis en grondige geleerdheid zijn boven twijfel verheven. Wetstein, een zijner lijkredenaars, beschrijft hem in zijn rede, den 23sten Mei gehouden, als rijzig van gestalte, sterk van lichaam, vlug van geest, doordringend en bondig van oordeel en begaafd met een gelukkig geheugen.

In de lijkrede van P. Bliek, den dag te voren gehouden op uitnoodiging van den Remonstrantschen kerkeraad te Amsterdam, wordt zijn laatste ziekte uitvoerig beschreven; half Nov. 1744 werd hij ziek, en herstelde weer in zoover, dat hij den 30sten Jan. 1745 kon optreden voor de gemeente te Amsterdam; den 26sten April stortte hij weer in. Zijn milddadigheid en eenvoud werden geroemd.

Hij was ongehuwd.

Geschriften van Drieberge:

De ware weg ten eeuwigen leven volgens het Evangelie van Jezus Christus verklaart, *met eene wederlegging van verscheide schadelijke misverstanden*, *in*

XVII predikatiën, beneffens II predikatiën over de verdeeldheden der Christenen, en IV over

een onzijdig onderzoek van den godsdienst, *door Benjamin Hoadly*, *bisschop van Bangor* (later van Winchester). Uit het Eng. Leiden. 1719. 8°. 2de dr. 1733.

Het Oude en Nieuwe Verbond Aen een geschakelt in de Geschiedenissen der Joden en der Aengrenzende Volkeren, *Sedert het Verval der Koningryken van Israel en Juda tot de komst van Jezus Kristus*, *door Humfrey Prideaux. Uit het Engels*, *volgens den Agtsten Druk*, *overgezet*, *en met enige Byvoegzels en Aentekeningen vermeerdert.* Leiden. 1723. 4°. 2 dln.

De 2de druk (Leiden. 1729) met een *Aenhangsel* van Drieberge over *de Opkomst en voortgang der wysbegeerte onder de Grieken en Romeinen.*

Onderzoek over het gezag der Dordrechtsche Synode enz. Amst. 1726. vert. v. J.L. von Mosheim.

Aenmerkingen over het voorberigt van den Heer Joan van den Honert TH zoon, *Bedienaer des H. Evangeliums te Haarlem*, *voor zyne Verhandelingen van Gods niet Algemeene*, *maar Byzondere genade.* Amsterd. 1726. 8°.

Vervolg van Aenmerkingen, *waarin het antwoord des Heeren Joan van den Honart*, *T.H. zoon*, *op de voorgaande aenmerkingen word overwogen.* Rotterdam. 1727. 8°. Van dit en het vorige strijdschrift zag een 2de uitgave het licht.

Verzameling van eenige Verhandelingen over de Verdraegzaemheid en de Vryheid van Godsdienst: behelzende I. Eene brief over de Verdraegzaamheid, *door J. Locke; II. Eene Redenvoering*, *over den Godsdienst vry van Heerschappy door G. Noodt; III. Aenmerkingen over de Verdraegzaamheid*, *door J. Barbeyrac. IV. Predikaetsi over het gedrag van Paulus tegen de Christenen voor zyne bekeering.* 8°.

Predikaetsi over 2 Korinth. XIII:11. Gedaen tot een Afscheid van de Gemeente te Rotterdam. Den 3den November 1737. Rotterdam 1737. 4°.

Zeven predikaetsien over het Gebed des Heren, *beneffens Vyf predikaetsien over Ps. XIX*, *XXIII en LXXXII.* Amst. 1742. 8°. 2de uitg. ald. 1746. 8°.

De Praedestinatione et gratia. Amst. 1744. 4°. Hiervan verscheen nog in datzelfde jaar en in 1781 te Amst. een vertal. in 4°: *Verhandel. over Gods Voorschikkinge en Genade.* Uit het Lat.

Libri Duo, *unus de Bonis Novi Foederis et Futuro Hominum statu*, *Alter de Baptismo et S. Coena.* Amst. 1746. 4°.

Na zijn dood werden nog van hem uitgegeven:

Dertien Predikaetsiën over uitgelezene texten uit de Psalmen. Amst. 1746. 8°.

Dertien Predikaetsiën over uitgelezene texten uit het Evangelium van Joannes. Amst. 1748. 8°.

Litteratuur: Petr. Bliek, *Lyk-Rede uit 2 Cor. V:6*, *7*, *8. Ter Gedagtenisse v.d. Hoog Eerwaerdigen Welgel. en Godvrucht. Heere Joannes Drieberge*, *Hoogl. der H. Godgeleerdh. ond. de Remonstranten.* Amst. 1746. 4°. - J.J. Wetstenii *Oratio funebris in memoriam J. Driebergii.* Amst. 1746. 4°. Hiervan verscheen te Amsterdam een vertaling door Petr. Adriaen Verwer: *Lykreden over den Hoog-Eerwaerdigen Heere*, *Joannes Drieberge*, *Hoogleeraer in de Godgeleertheit onder de Remonstranten: Uitgesproken den 23. Mey des Jaars MDCCXLVI door den Heere Joan Jakob Wet-*

stein, *Hoogleeraer der Wysbegeerte in de Kweekschole der Remonstranten.* Uit het Latijn vert. - Kok, *Vad. Woordenb.* i.v. - v.d. Aa, a.w.i v. - Glasius, a.w.i.v. - A. des Amorie v.d. Hoeven, *Het Tweede Eeuwfeest v.h. Seminarium der Remonstr. te Amsterdam plegtig gevierd op den 2*8 *Oct. MDCCCXXXIV*, blz. 46, 177-183. - J. Tideman, *De Remonstr. Broederschap. Biograph. Naamlijst v. hare Professoren*, *Predikanten en Proponenten m. histor. Aanteek. omtr. hare Kweekschool en Gemeenten.* (2de dr. bew. d. H.C. Rogge en B. Tideman Jzn.), blz. 17, 48, 55, 173, 309, 312, 434, 436, 451. - B. Tideman Jzn., *Overzicht v.d. Geschied. d. Remonstr.*, blz. 74, 75. - H.Y. Groenewegen, *Het Remonstrantisme te Rotterdam* in 'Rotterdam in den loop der eeuwen', (Rott. 1906) 2de ged. 5de st., blz. 101. - J. Hartog, *Geschied. v.d. Predikkunde in de Prot. Kerk v. Nederland*, blz. 178 v.v. - Chr. Sepp, *Joh. Stinstra en zijn tijd.* I, blz. 130, 136, 200; II. blz. 76, 143. - Kist en Royaards, *Archief voor Kerkel. Gesch.* VII, blz. 277, 280-283. - W.J. Lente, *Het leven en werken van Johan Jakob Wetstein*, blz. 76, 114, 122. - Chr. Saxe, *Onomastici Literarii Mantissimes Recentior* - Pars VIII, p. 99, 100. - J. Chr. Adelung, *Fortsetzungen u. Ergänzungen zu Chr. G. Jöchers Allgem. Gelehrten-Lexico.* II Bd. kol. 763. - A. Ypey, *Geschied. v.d. Kristl. Kerk in de achttiende eeuw.* Dl. VII, blz. 138. - Adr. à Cattenburgh, *Bibliotheca Scriptorum Remonstrantium*, *cui Subjunctum est specimen controversiarum inter Remonstrantes*, etc. MDCCXXVIII, p. 52-54. - *De Navorscher.* VIII (1858), blz. 349; XI (1861), Omslag 4. - J. van Lennep, *Memor. Athen Amst.*, p. 291. - J.C. van Slee, *De geschiedenis v.h. Socinianisme in de Nederlanden*, blz. 122. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naam-Reg. v. Ned. Boeken*, blz. 149. - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* I, kol. 728; II. kol. 372. - *Catal. v.d. Biblioth. der Rem. Geref. Gem. te Rotterdam*, blz. 178, 182, 217. - *Catal. de la Biblioth. Wall, dép. à Leyde.* 2me suppl., p. 2.

[Jacobus Driehuys]

Driehuys (**Jacobus**)**,** geboren te Gouda, ingeschreven als student te Leiden den 24sten Mei 1746, werd na volbrachte studie in 1750 proponent bij de Evang. Luthersche Kerk. Daarna arbeidde hij eerst vijf maanden als vast proponent bij de Evang. Luthersche gemeente te Edam; den 4den Juli 1751 werd hij aldaar voorgesteld door zijn ambtgenoot J.F. Meyer, waarna hij intrede deed (met Luc. V:4). Den 29sten Mei 1759 predikte hij bij gelegenheid van het eerste eeuwfeest der kerkinwijding te Edam over Psalm LXXVIII:17, welke rede in druk verscheen. Nog in datzelfde jaar den 11den November nam hij afscheid van die gemeente (met 1 Thess. II:19), daar hij eene beroeping had aangenomen naar Enkhuizen. Den 10den April 1763 gaf hij een met zilver beslagen Bijbel aan die gemeente, en wijdde hij dien in met een rede over Deut. XXXI:26 (eveneens in druk verschenen). De inhoud is vooral onderwijzend. Bedenkelijk is de vergelijking tusschen de arke des verbonds en den preekstoel (blz. 22). In 1766 bedankte Driehuys voor eene nominatie te 's Gravenhage. Den 16den Augustus 1767 wijdde hij de gerestaureerde kerk te Enkhuizen in (met Amos IX:11, 12) en den 21sten Mei 1772 predikte hij op het tweede eeuwfeest van de verkrijging van godsdienstvrijheid te Enkhuizen over Psalm XXIV:2-5. Den 1sten Juni 1795 emeritus geworden, vestigde hij zich te Arnhem, waar hij den 18den Juli 1800 overleed.

Van hem zag het licht:

Oratio qua Horatiana expenditur sententia: *Hic murus aeneus esto, nil conscire sibi*, *nulla palescare culpâ.* Goud. 1743. 4°. (Waarschijnlijk bij het verlaten van het Gymnasium gehouden).

Eeuwfeest van de uitoefening der religie te Edam. Leerr. over Ps. LXVIII vs. 17. L. 1719.

Bybelfeest ofte Inwydinge van een Bijbel. Enkhuizen, 1763. 4°.

Aanspraak en zegenwenschen aan Zyne Doorl. Hoogheid den Heere Prins Willem V, *den 22 Julius 1773 gedaan.* Enkhuizen. 1773. 4°. (Bij gelegenheid van diens huwelijk over 1 Kon. III:1).

Orgelfeest ofte Inwydinge van het nieuwe orgel in de Luthersche Kerk te Enkhuizen, *over Genes. IV vs. 21.* Enkhuizen. 1782. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Naamrol der Pred.*, *In de gemeentens*, *de Onveranderlyke Augsburgsche Geloofs-Bel. Toegedaan: In de zeven Vereen. Nederl. Provintien* enz., blz. 24, 25. - J.C. Schultz Jacobi en F.J. Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen t.d. Gesch. der Ev.-Luth. Kerk in de Nederl.* 5de st. (1844), blz. 66; 7de st. (1845), blz. 72, 73.

[Vincent van Drielenburch]

Drielenburch (of: **Drillenburgh**) **(Vincent van)** zou volgens Paquôt (t.a.p.) predikant zijn geweest te Utrecht of in het gewest van dien naam. Uit niets blijkt echter dat daar een predikant van dien naam is geweest. Geboren te Utrecht in 1585 studeerde hij te Leiden in de Rechten, waar hij werd ingeschreven den 24sten December 1605; daarna woonde hij als rechtsgeleerde te Utrecht en werd daar omstreeks 1610 door de Overheid begiftigd met de rentmeesterschappen van de conventen van St. Paulus en de Witte Vrouwen. Inmiddels had hij reeds eene correspondentie gevoerd met Arminius, en ook met Wtenbogaert, dien hij volgens zijn eigen mededeeling[1)] den 30sten Augustus 1608 te 's Gravenhage een bezoek bracht, om door zijn tusschenkomst toegang te verkrijgen bij den Prins van Oranje, ten einde dezen mede te deelen de ‘Goddelijcke saken’, die naar hij meende hem geopenbaard waren[2)] en die betrekking hadden op den Roomschen Paus als op het Beest uit Openb. XIII. Bij die gelegenheid maakte van Drielenburch zoo wonderlijken indruk op Wtenbogaert, dat deze hem zijn verzoek weigerde. Van Drielenburch nam dit zeer kwalijk. Hij keerde daarop naar Utrecht terug en begon zich te mengen in kerkelijke geschillen. Was hij te voren volgens zijn eigen getuigenis in zijn brief aan Arminius[3)]

1) In den Brief aan Johan Wtenbogaert do 31 Aug. 1608 (blz. 20), te vinden in: *Christianus Mercurius*, *ofte Christelijcken Bode*, *met twee Brieven.* Enz.
2) Hoe in April 1608 de goddelijke roeping en verzekering zijn deel werd beschrijft hij zelf in zijn *Verkondiginghe van Godes ende onzes Heeren Jesu Christi wonder-wercken* enz. blz. 4 v.v.
3) Blz. 6.

‘inghenomen met een hevich voor-oordeel teghen die ghene diemen Calvinisten ende Consistorianten noemden, die de Nederlantsche Belijdenisse ende de Heydelbergsche Catechismus houden als Belydenissen ende Formulieren der Leere inde Euangelische waerheyt, conform Gods Woordt’, daarna nam hij een tegenovergesteld standpunt in.

Hij begon in strijdschriften de overheden en predikanten, vooral Taurinus, op hevige wijze aantevallen, alsof deze zich door den Paus en den Koning van Spanje lieten gebruiken, om deze landen weer te brengen onder de heerschappij van die beide, zoodat hij gevangen gezet werd op het huis Hazenburg. Bij zijn verhoor legde hij een schriftelijke verantwoording af van zijn handelwijze, welke later in druk is verschenen. Hoewel Wtenbogaert op aandrang van vele aanzienlijken voor hem sprak, werd hij door de Staten van Utrecht den 25sten November 1613 verbannen uit Stad en Gewest.[1)]

Daarop vestigde hij zich te Amsterdam. Hier schreef hij tal van libellen tegen de auteurs van het genoemde arrest. Hij beroemde zich erop, om zijn standvastigheid van geloof verbannen te zijn; spoorde de Gomaristen aan tot den strijd en richtte zich tegen de dwaasheid der Remonstranten, die hij Anti-Christenen noemde, inzonderheid tegen Wtenbogaert, dien hij met name in zijn *Wtkomste ende Verthooninghe Aan den Utrechtschen Martelaer Johannes Wtenbogaert* op de meest vinnige wijze aanviel, hem beschuldigend dat hij een nieuw rijk van den Antichrist zocht te stichten.

Daarna (1617) verklaarde hij in zijn *Calendier Ofte Almanack* enz. het getal van het Beest als *Barnevelt vice Deus* of, *Barnevelt is paus van Hollandt.* Voorts: *Ledenbergh is paus van Utrecht.* Eindelijk: *Wtenbogaert is Den neerlantschen paus.* Zoo werd vooral de naam van laatstgen., dien hij eens met Arminius betiteld had als 'Colommen van de Christelycke Kercke', door hem naar beneden gehaald. Ditzelfde was het geval in het *Cort Examen ende Sententie Johannis Wtenbogaert;* het werd door dezen onbeantwoord gelaten, maar gaf een theol. student een vrij breedvoerig antwoord in de pen.[2)]

De meening was algemeen verbreid, dat de Amsterdamsche predikanten de hand zouden hebben gehad in de uitgave der pamfletten van van Drielenburch tegen de Remonstranten. Van Drielenburch werd onder handen genomen door Jac. Taurinus en ook in 't bijzonder door Trigland en Plancius.

Na 1617 vernam men niets meer van van Drielenburch[3)], wiens vele geschriften een wonderlijk mengsel bevatten van wetenschap, valsch vernuft en verwarring van denkbeelden.

Over zijn portret, vgl. J.F.v. Someren, *Beschr. Catal....* (verv. op Fr. Muller), N°. 1515*.

1) Door hemzelf werd een afschrift van bedoeld vonnis aan verschillende personen medegedeeld, en vervolgens in 1616 door druk gepubliceerd: *Copye van de Sententie gewesen bij de Ed. Mog. Staten 's Landts van Utrecht*, *teghens Vincent van Drielenburgh. Eerst bij hem selven aan verscheyden persoonen schriftelyck mede-ghedeelt. Ende nu op dit Formaet in den druck verveerdicht*, *ten eynde de Leser de selve bequamelyck moghe doen binden bij syne Schriften teghens I. Wtenbogaert*, *ende met eenen versta*, *of niet deselve Drielenburgh ghebannen sy om de Evangelische Waerheydt.* Z. pl. MDCXVI. 4°.

2) H. Pagius. *Corte ende Claere Verdediginge van de Drie Bewys-redenen voor desen in Druck uitgegeven tegen Vincent van Drielenburch*, *waer uyt blyckt hoe weynich fondaments en oprechticheyts hem de voorsz. Drielenborgh van sulcx heeft ghesocht te suyveren in zijn Clare Wederlegginge etc.* Syrach. Cap. XXI. Vers 27. Leyden. 1617. 4°.

3) Indien mr. v. Doorninck a.w., de libellen No. 1854 en 2970 van 1628 terecht aan v. Drielenburch toeschrijft, heeft hij na 1617 zich toch nog een paar malen doen hooren.

Geschriften op naam van V. van Drielenburch of anoniem van hem afkomstig:

Sentbrief van Joan Avontroot tot den .... Coninck van Spaengien, *Waer inne cortelick verhaelt wort het misterie van den oorlogh op de 17 Provintien des Nederlants.* Amst. 1613.

Cort Examen ende Sententie Johannis Wtenbogaerts over seker Tractaet, *welckes tytel is: Verdediging van de Resolutie der Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West- Vrieslandt. Totten Vrede der Kercken* (*so hy seyt*) *by permissie Ghedruckt ende uyt-ghegeven. Over seker Antwoort op die vraghen*, *dienende tot advys inde huydendaechsche swaricheden: bij den voornoemden Wtenbogaert lasterlick een Libel ghenaemt.* Amsterd. 1615. 4°. Tweede verbeterde dr. 1616.

Christianus Mercurius t'Samensprekinghe van de eeuvvighe Voor-schickinghe ofte Voor-ordeninghe Godes, *welcke ghenaemt wert Pradestinatie. Inghestelt, ende in den Druck uytgegeven door een Liefhebber der Euangelischer Waerheyt ende des Vaderlants welvaren. Teghens de Remonstranten ende Pastoren van Wtrecht. Mitsgaders teghens die van 't Pausdom.* Met Gratie ende Consent. 1615. 4°. (voorn. tegen Taurinus gericht. Achteraan een gezang uit 12 coupl. bestaande m. houtsn. enz.)

Mey-lied over het jubel-jaer 1615. 1615. 4°.

De Mey - met Sions opganck, *geschreven door de penne des schrijvers Drielenburch.* Z. pl. 1615. 4°.

Vertooninghe ende Openbaringhe van 't Groote Vasten-avontspel enz. 1615-1616. Nagenoeg gelijk aan het volgende:

Figuerlijcke Vertooninghe van 't Groote Vasten-Avontspel des grooten duysteren Nachts van de Blinde Werelt, *de Groote Babylon*, *uytgebeeldet door verscheyden Figueren*, *ende voornamentlijck in een Stieren-Jacht.* Met gezang ‘op de voys: Sult ghy stoute Batavieren, etc.’ Ghedruckt buyten Utrecht, voor de Rechtsinnighe Spekulateurs. Ao 1616. 4°.

Clare Openbaringhe eude Ontdeckinghe des Naems, *merckteeckens ende ghetal des Beestes .... beschrev. in de Openbaringhe Joannis.* 1615. 4°.

Wtkomste ende verthooninghe van den Utrechtschen Martelaer Johannes Wtenbogaert: De welcke zijn eyghen Examen ende de volghende Sententie in 't corte voorghesteldt zijnde, *op het Tooneel des Aerdtbodems voortgecomen is met een verhart voor hooft*, *waer inne obstinatelijck gheschreven staet*, *een op-schrift van zijn verkeerde noodighe ontschuldiginghe*, *over zijne Grove Lasteringhen ende Beschuldiginghen die hy tegen Godes Kercke heeft begaen; welckers Register hy een Chartabel noemt: draghende hy Utenbogaert voor op*

zijn borst zyne Privilegien. Int Jaer ons Heeren, na d'Astronomische calculatie 1615. Ende na de Roomsche 1616. 4°.

Gheestelycke Klock-luyinghe, *Ende Klocke-gheslach Over Tweederleye voor-stellingen ghedaen*, *voornamelijck Aen Johan Wtenbogaert ende zyne voornaemste mede-Stryders*, *ende aan die gene die henluyden op de handen dragen*, *ende henlieden steun ende Fondament zyn: Jae voorts aen alle die*, *welcke Gods Kercke teghen zyn. Waer mede grondigh ende claer aengewesen wert*, *dat alle de selve noch Godt noch Christum*

niet en kennen, *nochte geen goede wercken en wercken*, *die Gode in Christo aangenaem zyn.* Halleuia. vyrret: Baerdt Vreuchde in onsen Godt. Ghedruckt Auro Dammanni Aurei, sive Isaaci Goutii. Z.j. (1616). 4°.

Inluydinghe over een groot Faemroover, *de welcke lasterende en bespottende .... eenen Vincent van Drielenburch .... beschuldicht*, *bespot ende geblameert heeft* .... Z. pl. 1616. 4°.

Antwoordt op een onaerdich Liechjen ofte Pasquil van een spotter[1] *in sangh ghedicht teghen seecker persoon ghenaemt Vincent* .... Amst. 1616. 4°.

Christianus Mercurius, *Ofte Christelycken Bode met twee Brieven. d'Eene gesonden aen D. Jacobum Arminium den 19 Aprilis*, *1608. d'Ander ghesonden aen Johan Wtenbogaert den laetsten Augusti*, *1608.* Amsterdam. 1616. 4°.

Ondersoeckinghe, *Nae-jaginghe ende Eyghenverstrickinghe D. Conradi Vorstii. Over Des selven Conradi Vorstii corte ende grondighe Belydenisse van eenighe verborgentheden zijns ghenaemden Christelijcken Gheloofs.* Amsterd. Na de Israelitische ende Astronomische reeckeninghe in Januario 1615. Ende nae de Roomsche reeckeninghe in den jare 1616. 4°.

Den waren Gheestelijcken Ridder: Campende Teghen den Ridder ende Voorvechter vanden Vorst des Luchts der Remonstranten, *ghenaemt Caspar Barlaeus; Die met de valsche Fame*, *Discours ofte Vertooghsche-wys*, *zeer stout ende onbeschaemt*, *onlangs te velde ghekomen is*, *Teghen het Heyrlegher der Gheloovighen*, *die de Gheboden Gods houden*, *ende het Ghetuigenisse Jesu Christi.* Amst. 1616. 4°.

Corte Waerachtige en Grondighe Verclaringhe over eenige Pointen ofte manieren van spreken, *vervat in Schriften van Vincent van Drielenburch tegen Johan Wtenbogaert* .... 1616.[2]

Tsamen-sprekinge van Frederick ende Theodorus, *over sekere schriften van Vincent van Drielenburch tegen Johan Wtenbogaert etc. zynde hy Vincent over het getuygenisse Jesu Christi* (*so hy schrijft*) *gebannen uyt de Stadt*, *Steden ende Landen van Utrecht.* 1616.[3]

Grove Lasteren ende Beschuldiginghen Johannes Wtenbogaerts, *ghetoghen uyt zijn Tractaet*, *gheïntituleerd: Verdedigingh van de Resolutie der Mog. Heeren van Hollandt ende West-Vrieslandt* enz. Amst. 1616.[4]

1) R. Telle. - Het 'Navis Ledenberch. Vincitur' op de voorlaatste bladzijde van dit libel is het anagram van den schrijver V.v. Drielenburch.
2) 'Beschreven door de penne des schryvers van V.v.D. Ghedr. na de copye in Vrieslandt buyten Leeuwaarden.'
3) Achterin staat hetzelfde als onder 1)..
4) Afdruk van een gedeelte van *Cort Examen ende Sententie* enz.

Proef ken oft Staelken van Johannis Utenbogaerts ende Jacobi Taurini Onderlinge Verdraeghsaemheyt. Dat is: Een Register van verscheyden vinnighe bittere ende onbehoorlycke laster-redenen: Waer mede sy de leere onser Kercken ende vrome Leeraren schandelijck calumnieren ende deur-strycken. Ghenomen uyt haer schriften, die t'onrecht de Titelen draghen: Het eene, Verdedigingh van de Resol. & c. Het ander

Onderlinghe Verdraeghsaemheyt. Om te thoonen hoe oprechtelijck die Onderlinghe Verdraeghsaemheyt diese voor-gheven, by haer ghemeent wordt. Tot waerschouwinghe van alle vrede ende waerheyt-lievende Christenen. Amst. 1616. 4°.

Sions Lof over den Avontmale van onsen Heere. 2 Cor. 4, 6. Amst. 1616. 4°.

Wyn-liedt .... aan sekere beschonkene. Z. pl. 1616. 4°.

Visioen Ofte Vertreckinghe der zinnen ende des Gheestes. Anders gheseyt, Een Dach-ghesichte, Belanghende den doot-crancken staet van de Oprechticheit. Ghesien binnen corte Jaren, ter plaetsen van wijlen Het Woudt sonder Ghenaden. In Alexandrijnsche Rijm-verskens ghestelt, door eenen Liefhebber der Poësie. Franeker. 1616. 4°.

*Cort ende klaer Contra-Discours, Over den Nederlantschen Treves, Ofte voorlooper: Waer mede voor d'ooghen ghebeeldet werdt wat den Coningh van Spangiën ende de Eertshertoghen vande Overheerde Provincien, voor ghehadt hebben met het maecken vanden Treves. 't Welck te sien is uyt het Discours Eryci Puteani, Professeurs tot Leuven, in desen jare 161*7 *in druck uytghegheven, als oock uyt Lypsii Brief. Beschreven door een Sterckijcker.* Z. pl. 4°.

Calendier Ofte Almanach, waer inne men kort, klaer ende waerschijnlijck opspeuren, naspeuren ende sien kan, de Apocalyptische Beeste, ende de Babylonische Hoere daer op sittende. Mitsgaders die ghene die d'selve Figuerlijcker wyse in de zeven vrye Nederlandtsche Provincien, ghescheyden vande thien overheerde Provincien, representeren. Ghepractiseert door seeckeren Sterckijcker. Met een wonderlijcke nieuwe Practica. en noch wat wonders wat nieuws. Openb. 12. Beschreven door de Penne des Schryvers. Z. pl. 4°.[1)]

Ernstighe Aen-spraeck Aen de Maeghdt van Hollandt, Tot waerschouwinghe van alle goede Liefhebbers der Oude Vaderlijcke Vrijheydt. En vertellingh van een droom. Den tweeden Druck. Ghedruckt in 't Jaer 1617. Z. pl. 4°.

Ernstighe Teghen-spraeck Aen de Maeght van Hollandt, over seker Aenspraeck by eenen Mopsus ghedaen. Ende dit tot waerschouwinghe van alle Liefhebbers, die voor Godes ende Christi Naem en Eere, voor de Christelijcke Vryheydt, ende des vrijen Nederlands welvaren ijveren. Met een uytlegginge van Mopsus Droom. Ghedruckt M. DC. XVII. Z. pl. 4°.

Ghesangh over Den Cap- ende Covelmaecker der Remonstranten, die de Kinderen Gods voor Sotten ende Dwasen uytroept, ende op haer Hoofd (*welck*

1) Achter in deze *Kalendier* staat: Gheschreven in Martio, doe de Sonne in 't teycken des Hoofts quam. 1617.

Christus alleenelyck is) *syne Beestige*, *Paepsche ende Antichristische Cap-Covel setten wil. 1 Cor. I:27*, *25*. Ghedruckt in de Druckerye van de Almanacken. 1617. 4°.

Basuyne der Waerheyt teghen Vrouw Leughen. Mitsgaders een korte ende klare aenwysinghe ende presentatie van 't warachtig ende rechtvaardich bewijs, *waer mede nae waerheyt ende gerechtigheyt bewesen wert*, *ende meer en meer bewesen kan worden 't gene by Vincent van Drielenburch in zijne schriften*, *Barnevelt*, *Ledenbergh ende Utenbogaert te laste gheleyt is*. Jes. 58. Pred. 3. Z. pl. en j. (1617). 4°.

Verkondiginghe van Godes ende onses Heeren Jesu Christi wonderwercken, aen den Schryver deses uyt Ghenade bewesen. Ps. 116. Amst. 1617. 4°.

Babels Tragische Comoedie Nu Nieuwelijckx aen den Dach ghebracht voor alle rechtsinnighe Oordeelaers. Isai. 28. 2 Cor. 4. Openb. Joan. 18. Z. pl. en j.

Sions Blaes soen. 1616. 4°.[1)]

Den singhenden Voorlooper over d'ontdeckinge des naems, merckteeckens ende getals des Beeste.

De Openbaringe ende Ontdeckinghe van den Naem, Merckteecken ende Ghetal der Beeste.

't Liedt vande vrye Nederlandtschen Leeuw, ende vande vrye Nederlantsche Maecht.

't Liedt daer Gode ende Christo eere ghesongen werdt over zijn Ghemeynte ende over Syons vorsten.[2)]

't Liedt van de Bode ende van den Pelgrim.

Twee Meylieden[3)] *over Godes Kercke, ende over hare Dienaren ende Beschermheeren.*

Antwoordt op een Liedt van drie Hoofden in een Caproen. Vrede-ghesangh ende liefde-ghesangh van Frederyck en Dederyck.

Door Mr. J.I. van Doorninck a.w. No. 1854 en 2970 worden nog aan v. Drielenburch toegeschreven:[4)]

Den Krayenden, Witten Donderdaechs Haen hebbende ghevonden in des Werelts Mishoop der alderkostelijcksten Steen. D'eerste uytkomste. Luc. 22. Openb. Ioanis cap. 19. *Christianus Mercurius.* Hand. 10. Van de Mater Salem. 1628. 4°.

Mey- en- Kerck-mis. Liedt op de woorden Christi Joan. XXI. (1628). In plano.

1) Deze titel en de daarop volgende zijn letterlijk ontleend aan de opgaven die v. Drielenburch zelf nog van enkele zijner geschriften geeft in het *Besluyt* van *Den Waren Gheestelycken Ridder* enz.
2) De titel bij v. Doorninck a.w. No. 1782 luidt: *GoDe ende ChrIsto eere In zIJn gheMeente, en oVer sIons Vorsten* (1617).
3) Waarschijnlijk zijn hier door v. Drielenburch dezelfde bedoeld als de boven reeds vermelde Mei-liederen.
4) Aan hem toegeschreven omdat zijn anagram 'Ic ben van herten vriendlic' aan het eind voorkomt.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Album Studios. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 81. - Paquôt, *Mémoires pour servir à l'Histoire Littér. des dix-sept Prov. des Pays-Bas.* III, p. 667. - Guil. Baudartius, *Memorien ofte Cort verhael der Gedenckweerdighste*, *soo Kerckel. als Wereltl. Geschied. v. Nederl. enz.* Achtste Bk. blz. 20. - J. Wtenbogaert, *Kerckel. Historie* (1646), blz. 695. - H.C. Rogge, *Joh. Wtenbogaert*

en zijn tijd. II, blz. 205, 209[n]. - J. Regenboog, *Historie der Remonstr.* I, blz. 150, 151. - G.J. Vos Azn., *Voor den Spiegel der Historie! Amstels Kerkel. Leven van de eerste zestig jaren der Vrijheid*, blz. 128, 172, 173. - A.C. Duker, *Gisb. Voetius.* III, bl. 244[2]. - *Catal. Pamfl. Tiele.* I, blz. 170. - J.I.v. Doorninck, *Biblioth. v. Nederl. Anon. en Psendon.* (reg., waarbij nog te voegen: No. 2971, 2972). - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfletten berust. in de Kon. Bibl.* I (reg.)

[Anthonius Driessen]

Driessen (Anthonius), werd in 1684 geboren te Sittard, bezocht het gymnasium te 's Hertogenbosch, en vervolgens de hoogescholen te Franeker en te Leiden, aan welke laatste hij werd ingeschreven den 2den November 1702.

In 1704 proponent geworden, aanvaardde hij in dat jaar het predikambt te Eysden; in 1709 werd hij predikant te Maastricht, den 1sten Februari 1711 te Utrecht (intrede met 1 Petr. II:2). Reeds toentertijd had hij door zijn geleerdheid, gebleken in verschillende geschriften, een grooten naam. Gedurende zijn verblijf te Utrecht poogde hij in het openbaar theologisch en homiletisch onderwijs te geven, maar dit werd hem door den Senaat der Universiteit verboden. In het voorjaar van 1717 benoemd tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en kort daarop ook als Academieprediker te Groningen, nam hij den 9den Mei van dat jaar afscheid te Utrecht (met Matth. XXVIII:20), waarna hij den 6den Juni zijn intrede hield te Groningen (met 2 Tim. II:15) en den 10den Sept. d.a.v. zijn inaugureele oratie uitsprak *De Philadelphia.* Hij bleef zijn hoogleeraarsambt bekleeden tot zijn overlijden, den 11den November 1748 en werd den 16den d.a.v. begraven in de Academiekerk.

Zijn zwaartillende aanleg, waardoor hij geneigd was alles donker in te zien en overal quaesties in op te merken, droeg er ongetwijfeld toe bij dat hij in zoo menigen strijd werd betrokken. Hierdoor is zijn leven zeldzaam onrustig geweest.

Reeds vóór zijn komst te Groningen nam hij deel aan den strijd, die ontstond naar aanleiding van de oratie van den Utrechtschen Prof. P. Burman: *Pro Comoedia.* Driessen had deze den 14den September 1711 gehoord en met vijf zijner ambtgenooten maakte hij zich op om er tegen te getuigen, in *Een Noodig Verweerschrift.* Burman antwoordde daarop met eene *Wederlegging*, waarop Driessen en drie zijner ambtgenooten weer een *Antwoord* het licht deden zien, later nog door een ander stuk gevolgd. Een niet zachte polemiek!

Te Groningen gekomen, geraakte Driessen al spoedig in conflict met L. Blom, predikant aldaar (in 1716 van Vlaardingen gekomen), die aan eenige theologische studenten onderwijs gaf. Driessen verdacht hem van kettersche gevoelens en viel hem dusdanig aan, dat hij met zijn ambtgenoot Lambert Bieruma, eveneens door Driessen verdacht, de tusschenkomst der Staten inriep om hen te beschermen tegen dezen ‘lasteraar en aanklager der Broederen’.

Ook de opvolger van den in 1721 overleden Blom was onder den indruk van Driessens strijdvaardigheid, want hij teekent dezen als ‘een salamander, die altijd in het vuur leeft en zijne hand tegen alles uitstrekt’ en zichzelf schijnt te beschouwen als Inquisiteur Generaal[1].

1) *Antwoord van Prof. C. van Velzen op de quaadaardige en lasterlyke Aanmerkingen, die de Heer Prof. A. Driessen dit jaar 1740 gemaakt heeft* enz. (Gron. 1740), blz. 1, 3.

In het jaar na zijn aanvaarding van het hoogleeraarsambt was voor de vervulling van den hoogleeraarszetel in de Wijsbegeerte te Groningen de aandacht gevallen op Jacobus Wittichius, die in 1711, nog als hoogleeraar te Duisburg in het openbaar had verdedigd een *Disputatio Philosophica de natura Dei.* Deze verhandeling, in druk verschenen, had destijds in ons vaderland geen aanstoot gegeven. Thans vond Driessen in die *Disputatio* aanleiding Wittichius bij Curatoren aan te klagen van Spinozisme, op grond van de stelling ‘dat dingen die niets met elkander gemeen hebben, geen oorzaak van elkander kunnen zijn’; ook had hij met Spinoza geleerd ‘dat de uitbreiding een eigenschap van God is’. Het gerucht hiervan drong door tot den Leidschen Hoogleeraar T.H. van den Honert, die daarop trachtte in een brief aan Abr. Trommius, predikant te Groningen, Wittichius te zuiveren. Trommius stelde er de bezorgers der Groningsche hoogeschool mee in kennis. Driessen meende thans den besten weg in te slaan door aan van den Honert een schrijven te richten, waarbij hij dezen met heenwijzen in Wittichius' verhandeling naar de gronden zijner beschuldiging, verzocht hem, zoo hij gedwaald mocht hebben, van die dwaling te overtuigen. Hoewel van den Honert door Trommius zijnerzijds antwoord toezegde, talmde hij hiermede verscheiden weken, waardoor hij de overtuiging ingang deed vinden, dat Driessen met zijn beschuldiging geen ongelijk had. Deze des wachtens moede riep daarop het oordeel in van de Theologische Faculteit te Franeker en dat van die te Utrecht. Eerstgenoemde liet zich zeer gunstig over Wittichius uit. De andere besloot de bezwaren aan den beschuldigde zelf voor te leggen, om hem aanleiding te geven zichzelf te verdedigen. Dit antwoord zag straks dan ook het licht[1)] maar voldeed Driessen allerminst. Deze richtte zich nu opnieuw tot van den Honert, door zijn zooeven vermeld schrijven in druk uit te geven[2)], voorzien van zijn eigen opmerkingen naar aanleiding van Wittichius' verdedigingsschrift. De in het nauw gebrachte Leidsche hoogleeraar moest thans wel antwoorden; hij deed het in een geschrift[3)], waarin hij ook Wittichius' geincrimineerde verhandeling opnam, maar eigenlijk het punt in quaestie in het midden liet. Driessen bemerkte al spoedig bij het doorzien van de hierin opgenomen *Disputatio de natura Dei*, hoe de aan den rand der bladzijden geplaatste zoogen. *lemmata* niet klopten met den tekst en vaak iets geheel anders aanduidden. Hij achtte dit een bewijs van gemis aan goede trouw en bracht dit Wittichius onder het oog[4)]; tevens zocht hij diens antwoord aan de

1) Getiteld: *Abstersio calumniarum*, *quibus ejus disputatio: De natura Dei inquinata fuit a Cl. Driessenio.*
2) Getiteld: *Epistola ad virum P.R. en Cl. T.H. v.d. Honert*, *qua petitur solutio quarumdam difficultatum etc.*
3) Getiteld: *Repraesentatio*, *cur ad criminationes*, *quibus Cl. Driessen Cl. Wittichium ob habitam ante aliquot annos de natura Dei disputationem a cathedra Groningana arcere conatus est*, *nihil responderit;* cui scripto ipse *Cl. Wittichii Disputatio de natura Dei* addita est, uti et, quae in scriptionis nostrae textu memoratur, *Cl. Wittichii Abstersio calumniarum*, *quibus ejus disputatio de natura Dei non ita pridem inquinata fuit a Cl. Driessen.*
4) In een *Alloquium ad ipsum Wittichium* vóór zijne *Responsionum Wittichianarum Refutatio.*

Theologische Faculteit te Utrecht te weerleggen[1]. Het strijdvuur werd aangewakkerd. Zoowel Wittichius als Driessen vonden hunne verdedigers. Een jong, ongenoemd pleitbezorger voor Wittichius[2], door v.d. Honert ingeleid, deed een poging om dezen van het hem aangewrevene vrij te pleiten, daarbij tevens Driessen te lijf gaande.[3] De andere partij zorgde voor een vertaling van Wittichius' vroegere geruchtmakende verhandeling, voorzien van scherpe aanteekeningen.

De Leidsche regeering toonde zich hierover zeer verstoord; en v.d. Honert keerde al de wapenen, die hem ter beschikking stonden tegen Driessen in zijn *Repraesentationis Honertianae vindiciae.* Hiertegen weer deed Driessen zich op niet malsche wijze hooren in vier met tusschenpoozen verschenen verhandelingen[4], waarin hij van den Honert voorstelde als een advocaat van kwade zaken en Wittichius als een man zonder beginsel.

Daarop volgde weer een antwoord in briefvorm van van den Honert[5], terwijl deze ook in een voorrede[6] zich richtte tegen Driessen. Terwijl men zoo aan geen van beide zijden het opgaf, nam de zaak een ander, voor Driessen zeer onwelkom beloop. Want laatstgen. werd op zijn beurt door van den Honert en Wittichius beschuldigd de bekende gevoelens van Roëll betreffende de eeuwige generatie des Zoons te zijn toegedaan. Driessen was aanstonds gereed met een *Tegenberigt*, *ter verydeling van eenige verdichte vertellingen* enz. (1719). Temeer voelde hij zich hiertoe gedrongen, omdat de synode van Stad en Lande de beschuldiging van dien aard achtte, dat zij hem opdroeg de samenstelling van een schema van het gevoelen der Kerk en dat van Roëll op dit punt. Niet alleen dat Driessen aan deze opdracht voldeed door het inleveren van een aan vinnigheden gespeend *Ontwerp* (in druk 72 quarto-bladzijden), maar bovendien gaf hij nog in datzelfde jaar een *Berigt* uit, tevens met de verklaring, dat dit in deze zaak zijn laatste woord zou zijn. De quaestie, waar het oorspronkelijk om ging, en die zooveel pennen in

1) Het andere geschrift toen van Driessen verschenen, is zijn *Dissertatio Cl. I. Wittichii disputationi de natura Dei opposita* etc.
2) Volgens sommigen zou dit geweest zijn diens later zoo vermaarde zoon Johan v.d. Honert T.H. zn. Wittichius legde tengevolge van deze twisten zijn ambt te Duisburg neer en vestigde zich als ambteloos burger te Leiden. Hij is door de meeste biografen ten onrechte verward met den Leidschen hoogleeraar.
3) Reeds in den titel ligt dit laatste uitgedrukt: *Vindicatio nominis atque orthodoxiae Wittichianae a calumniis atque iniuriis Driessenianis ex ipsa eius responsionibus confirmata*, *auctore G.V. Praefatiunculam praefixit T.H.v.d. Honert.* Een ander ongenoemde viel Driessen aan met toespeling op diens inaugureele oratie in een Latijnsch gedicht, getiteld: *Philadelphia exprobat A. Driessen perfidiam.*
4) *Alloquium alterum ad lectorem orthodoxum* etc.
Responsio ad vindicationem G.V.
Responsio ad J. Wittichii alloquium ad Lectorem Philosophum (deze toespraak bevatte het derde deel van v.d. Honerts Vindiciae).
Alloquium ad Ecclesiam Belgicam.
5) *T.H. van der Honerts Brief aan een voornaam Heer*, *wegens 't dispuut de natura Dei van den Heer Wittichius*, *met eene ontleeding van 't zelve.*
6) Vóór: *Altera Vindicatio nomînis atque orthodoxiae Wittichianae* etc. auctore G.V.

beweging had gebracht, had intusschen genoeg opzien verwekt, zelfs over de grenzen van ons vaderland. Niet slechts de classis van Walcheren, maar ook de Philosophische Faculteit te Jena hadden zich tegen Wittichius uitgesproken. Dat het conflict onbeslist een einde nam was goeddeels te danken aan het verzoenend woord van den Duitschen geleerde H. Horchius.

Maar het eene geschil volgde voor Driessen op het andere. Met den predikant van Jisp, Nic. Hartman, die een Latijnschen Brief uitgaf tegen zijn *Meditationes in Apocalypsin*, voerde hij een polemiek over de tijdperken der zegelen in Johannes' Openbaring, waartusschen Driessen geen onderscheid constateerde.

Aan een in veel breeder kring beroering wekkende polemiek nam Driessen in die jaren nog deel: het was die welke gevoerd werd naar aanleiding van het in 1722[1)] door den Dokkumschen predikant Dr. Theodorus van Thuynen uitgegeven werkje: *Korte Uitlegginge van het Gereformeerde Geloof*. Hierin beschreef hij 'het verval' van het Gereformeerd geloof, dat hij meende te moeten constateeren bij velen, die voor 'fijnen' doorgingen, eene benaming, die hij overigens niet als scheld-, maar veeleer als eerenaam beschouwde. De dwaling, die hij bij velen hunner vond, bestond hierin dat het wezen des geloofs zou gelegen zijn in 'een vertrouwen dat er in Christus, uit genade, voor een zondaar zaligheid te zoeken, te vinden en te verkrijgen is', waardoor nu ook, wie dat vertrouwt, tot Christus 'de toevlucht neemt, met gebeden en smeekingen, om door hem gerechtvaardigd, geheiligd en gezaligd te worden'.[2)] Hij stelde hiertegenover de voorstelling van het wezen des geloofs, zooals dit in den Heidelbergschen Catechismus wordt omschreven. Het eerste acht hij een omkeeren van de Gereformeerde leer, een inruilen van den 'eenigen troost in leven en in sterven' voor een Papistische voorstelling, die hij ook Sociniaansch en Remonstrantsch acht. Tegen het werkje van van Thuynen, dat met name bij de Hattemisten veel bijval vond, trad Driessen op, straks gevolgd door den hoogleeraar A. Lampe en anderen. Driessen deed dit, eerst terloops, in eenige kleine, met andere bedoeling toen gepubliceerde geschriften[3)], daarna in een afzonderlijk geschrift: *Het Zaligmakend Geloof tegen de verbetering van het Gereformeerd Geloof* en in nog andere kleine stukjes.[4)] Telkens wanneer Driessen iets uitgaf, was van Thuynen terstond met een antwoord gereed. Zoo werden tusschen beide in één jaar verschillende geschriften gewisseld.[5)] In den loop dezer polemiek wijzigde zich v. Thuynens gevoelens weldra, zooals hij zelf openbaar maakte.[6)]

Toen verscheiden jaren later in het Oldambt een strijd ontstond over het

1) In dat jaar verschenen de tweede en derde druk. Deze zagen het licht kort na den eersten druk, waarvan bijna geen exemplaren meer voorhanden zijn.
2) *Korte Uitlegginge*, blz. 31, 32.
3) o.a. in zijn: *Saulus bekeert en in den derden hemel opgetrokken*, enz. 1722. De voorrede gaat lijnrecht tegen v. Thuynen in.
4) Een uiteenzetting van Driessens gevoelen in deze vindt men in het excerpt, dat Driessen zelf van zijne geschriften tegen v. Thuynen geeft in zijn: *Oude en Nieuwe Mensch*, blz. 406 en bij Dr. J.Ch. Kromsigt, *Wilh. Schortinghuis*, blz. 82 v.v.
5) O.a. *Brief aan A.v. Tuynen*, *ter verdediging zijner Aanmerkingen.*
6) In zijn *Brief aan den Heere .... betreffende de Aanmerkingen*, *welke A. Driessen tegen de verklaringen van het Geref. Geloof heeft uitgegeeven.*

wezen des geloofs, en Ph. Themmen, predikant te Scheemda, als woordvoerder eener meerderheid het voor van Thuynen opnam tegen Schortinghuis en anderen, door hem in verdenking van onrechtzinnigheid gebracht, was Driessen in deze zaak gemengd en trad hij op als woordvoerder van de vijftien 'doleerende broederen', die met Schortinghuis aan het hoofd, bij de Synode van Stad en Lande hun beklag hadden gedaan over Themmen.[1)] Ook J. Lubbers, predikant te Beerta en vriend van Schortinghuis, vond bij Driessen waardeering.[2)]

Van meer ingrijpenden aard was de strijd door hem gevoerd naar aanleiding van de beschuldiging tegen den bekenden, zoo straks reeds genoemden Bremenschen hoogleeraar Frederik Adolf Lampe ingebracht, alsof deze het eens was met de gevoelens van Roell; de Rotterdamsche predikant Fruytier had deze beschuldiging geuit, waarop een polemiek was gevolgd tusschen beide. Inmiddels was Lampe in het laatst van 1729 overleden. In 1732 vond Driessen echter nog aanleiding bij de uitgave van zijne *Vindiciae locorum in Euangelio secundum Johannem* etc.[3)] zich dienaangaande uittespreken en evenals Fruytier te getuigen tegen Lampe's onrechtzinnigheid. Deze beschuldigingen drongen den Utrechtschen hoogleeraar J. Ode openlijk een *Brief*[4)] tot Driessen te richten en het voor de nagedachtenis van Lampe op te nemen. Deze *Brief* bevat bepaaldelijk ook een antwoord op de vragen van Driessen in diens genoemde *Vindiciae* gesteld. Driessen, slagvaardig als steeds, diende hierop van antwoord in een voorbericht voor zijn toen juist persklaar liggende *Verklaaring van het Hooglied.* Hierop sprak Ode zich weer uit achter de Nederduitsche vertaling van zijn Latijnschen *Brief*.[5)] Heftig stelden beide kampioenen zich te weer; steeds meer persoonlijk werd het karakter van den strijd, waarbij Driessen, die zich in nog ettelijke geschriften deed hooren, door zijn tegenpartij beschuldigd werd van geveinsdheid, boosaardigheid, onkunde en kwade trouw, en van rustverstoring in Kerk en Hoogeschool.

In verband met deze polemiek stond weer een andere, waaraan opnieuw door Driessen werd deelgenomen. Sebastiaan Bernard Cremer, hoogleeraar te Harderwijk meende[6)] Lampe's gevoelen zóó te moeten opvatten, dat de eeuwige, natuurlijke generatie des Zoons van den Vader te onderscheiden was van de 'huishoudelijke', dat Christus in betrekking tot de eerste in de Schrift werd genoemd de *Eéngeboren*, maar ten opzichte van de andere de *Eerstgeboren* Zoon. Gods Zoon werd Hij ge-

1) Zie uitvoerig over dezen strijd Dr. J.Ch. Kromsigt a.w., blz. 92-111.
2) Zie Inleiding van zijn boek *Homo Vetus et Novus.*
3) Een Nederd. vertaling door den jurist A. de Sterke verscheen in 1737 getiteld: *Verdeediging der plaatzen in het Evangelie van Johannes* enz.
4) *Epistola ad A. Driessenium*, *in qua vera celeb. Lampii sententia de naturali et aeterna filii Dei a Patre generatione exponitur.* 1733. Spoedig verscheen een Nederd. vertaling.
5) Ald. blz. 76-222, getiteld: *Aanmerkingen over de woorden*, *welke de Heer A Driessen op dezen Brief geantwoord heeft.*
6) In zijn in 1727 verschenen *Exercitationum Theologicarum Decas de Filii Dei unigeniti & primogeniti supra angelos excellentia.* Zijn gevoelen in deze blijkt uit meerdere werken.

noemd nu eens als God, dan weer als Middelaar Gods en der menschen. Door deze voorstelling, waardoor Cremer Lampe's nagedachtenis kerkelijk poogde te rechtvaardigen, ontging hij de verdenking niet van Sociniaansche gevoelens. Daarin voorafgegaan door den Leidschen hoogleeraar Johannes Wesselius[1] zond Driessen in 1732 daartegen in het licht een academische verhandeling[2] waarin hij stilstaat bij de Schriftuurplaatsen, waar sprake is van de eeuwige, natuurlijke generatie, en zoekt te bewijzen, dat het onderscheid door Cremer gemaakt tusschen een natuurlijke en huishoudelijke generatie zonder grond is. Met het antwoord van laatstgen.[3] was dit geschil ten einde.

Spoedig greep Driessen naar de pen met het doel Paulus Maty, Doctor in de Wijsbegeerte en Katechist in de Waalsche gemeente te 's Gravenhage, te weerleggen, die in geschrifte[4] een voorstelling had gegeven van de leer van Vader, Zoon en H. Geest, waarbij hij den Zoon en den Geest beide had beschreven als eindige verstandige Wezens, vóór de wereldschepping voortgebracht door God en op het nauwst met Dezen vereenigd. De polemiek hierdoor ontstaan tusschen den schrijver en de Waalsche predikanten en synode in 1730 was reeds geëindigd doordat Maty tot de Remonstranten was overgegaan - toen Driessen nog in 1733 zijn geschrift tegen dezen[5] in het licht zond.

Tegen een verhandeling van den Halleschen hoogleeraar, den Lutheraan Joachim Lange, op last van Frederik Willem, Koning van Pruisen uitgegeven, getiteld: *Die Euangelische Lehre van der Allgemeinen Gnade*, waarover reeds in Duitschland en ten onzent een polemiek was gevoerd, kwam Driessen op in zijn *De Leer der Bezondere Genade* (1732). Kennelijk zat daarbij Driessens bedoeling voor om aan het geschil zulk een wending te geven, dat het aan de vereeniging van Gereformeerden en Lutherschen niet in den weg behoefde te staan.

Temidden van dezen strijd met Lange geraakte hij in een nieuw conflict met den vermaarden Franeker hoogleeraar Hermannus Venema. In dezen zag hij - en hij stond hierin niet alleen - een wegbereider voor het libertinisme, verbreider van Sociniaansche en Remonstrantsche voorstellingen. Hij verklaarde openlijk[6] deze ontdekt te hebben in de lessen, door een der toehoorders uit Venema's mond opgeteekend; deze toehoorder was een Hongaarsche student, die bedoelde aanteekeningen aan Driessens later beroemden leerling Alexander Comrie ter hand stelde, die ze weer overleverde aan zijn leermeester. Met name tegen de opvatting van het stuk der Verkiezing daarin gehuldigd bond Driessen in 1734 den strijd aan, ook door zich in datzelfde jaar te richten tot de synode van Stad en Lande met een

1) In diens: *Dissertatio de Christo primogenito* (1727).
2) Getiteld: *Vindiciae locorum*, *Filii Dei generationem divinam unam modo eamque naturalem .... adserentium.*
3) Getiteld: *Commentatio in vindicias locorum* etc.
4) In een naamloozen Brief getiteld: *Lettre d'un Theologien à un autre Theologien sur le mystère de la Trinité.* 1729.
5) De titel luidde: *Examen Sententiae*, *an in essentia divina tria sunt Entia*, *unum increatum et infinitum*, *duo creata et finita* etc.
6) *Hypotheses Arminianizantes V. Cl. Herm. Venema detectae et refutatae.*

brief[1], waarin hij Venema's onrechtzinnigheid aanwees, maar waarin hij hem tevens afwijking van de leer der Kerk op tal van andere punten ten laste legde en hem aanklaagde ‘het gansche zamenstel van de ware genadeleer te ontbinden, te ondermynen, zoo niet ganschelyk om verre te werpen’. Venema beantwoordde Driessen in een tweetal geschriften[2]. Hij zou naar zijn eigen getuigenis gezwegen hebben, indien niet Driessen in de voorrede van zijn boek tegen de Cartesianen en Leibnitzianen zijn beschuldigingen had herhaald en met getuigenis van twee Hongaren zocht te staven. Venema zocht nu aantetoonen dat hij in zijn voorstelling van tweeërlei besluit der Verkiezing, een algemeen en een bijzonder besluit, niet afweek van de Dordtsche Leerregelen[3], en dat ook de overige beschuldigingen ongegrond waren.

Dit conflict veroorzaakte in breeden kring beroering, en wekte uit den boezem der tegenpartij sterk verzet ook tegen Driessen, die door J.H. Verschuir, verdediger van zijn oom Venema,[4] zelfs beschuldigd werd van de bedoeling den Franeker hoogleeraar onvruchtbaar te maken en dezen van zijn leerstoel te verdringen. Driessen vond steun bij de classis van Groningen en het Gooregt, evenals bij zijn toenmalige ambtgenooten in de Theologische Faculteit te Groningen Cornelius van Velzen en Daniël Gerdes. Deze beide vereenigden zich met het voorstel van Driessen, den 19den Mei 1736 in de vergadering zijner Faculteit gedaan, om overeenkomstig een besluit van genoemde classis, aan de toen aanstaande provinciale synode voorteslaan dat voortaan allen, die in de classes der provincie hetzij preparatoir of peremptoir geëxamineerd en tot de Evangeliebediening werden toegelaten, eenige vragen zouden worden voorgelegd ten opzichte van de toerekening van Adams zonde, de erfzonde enz. en dat van hen eene verklaring zou worden gevorderd tegen dwaalleeringen op die punten. Bij de Staten der provincie vond Driessens klacht geen gunstige ontvangst. Zij geboden hem het stilzwijgen. Intusschen verklaarde Driessen toch in dat jaar als lid der Groningsche synode, openlijk dat hij onderscheiden predikanten in de provincie verdacht van Socinianisme, zonder evenwel nader bepaalde predikanten aanteduiden. Maar de synode vaardigde uit haar midden twee leden af om Driessen nadere aanduiding te verzoeken.[5]

Het resultaat van dit verzoek is door de geschiedenis niet bewaard.

Nog tegen een ander man van grooten invloed voerde Driessen de pen. De vermaarde hoogleeraar in de Oostersche talen te Leiden, Albert Schultens, had zich bij tal van theologen verdacht gemaakt, wegens zijn pogen om door vergelijking

1) Ook in druk verschenen onder den titel: *Brief aan de Hoogëerw. Christlyke Synodus van Stad en Lande*, *gehouden binnen Groningen.* Ook op den kansel verbreidde Driessen het gerucht van Venema's onrechtzinnigheid o.a. ten opzichte van de H. Schrift en het Verbond der werken.
2) In zijn *Iusta cum viro Cl. A. Driessenio expostulatio* en in zijne: *Korte Verdeediging van zyne eer en leer.* Hierop antwoordde Driessen weer in zijn *Korte Aanmerkingen op de Korte Verdeediging* enz.
3) *Korte Verdeediging* enz., blz. 71 v.v.
4) *Elogium H. Venemae*, p. 65.
5) Aldus volgens art. 33 der Acta van de Z.-Hollandsche synode, in 1736 te Gorinchem gehouden, waar de correspondent van Stad en Lande hiervan mededeeling deed.

van de Hebreeuwsche taal, waarin hij een tak van den Semitischen taalstam zag, met de Arabische verschillende Bijbelplaatsen te verklaren. Men duchtte dat daardoor gevaar bestond voor bedenkelijke, kettersche verklaringen. Sporen daarvan meende men reeds opgemerkt te hebben in geschriften van Schultens en diens volgelingen. Toen nu laatstgen. in 1737 had uitgegeven zijn *Liber Jobi*, *cum nova versione & commentario perpetuo*, vond Driessen hierin aanleiding tot de uitgave zijner *Dissertatio de veris causis & auxiliis interpretandi Linguam Hebraeam Biblicam & considerationibus ad novam versionem L. Jobi.* Evenals T.H. van den Honert voerde hij tegen Schultens aan dat het Hebreeuwsch de oudste en eerste taal zou zijn, ooit door menschen gesproken en daarenboven een geheel bijzondere taal van goddelijken oorsprong. Schultens beantwoordde ook Driessen in het bijzonder.[1)] Laatstgen. vond voorts nog aanleiding zijn *Causa linguae Hebraeae adversus Arabismi abusum* in het licht te zenden ter verdediging van zijn overleden Groningschen ambtgenoot J. Gousset, tegen wien Schultens in de gemelde quaestie de pen had gevoerd.

Al is Driessen bij zijn polemiek niet altoos gelukkig geweest, de lof van groote geleerdheid en scherpzinnigheid kan hem evenmin ontzegd worden als die van warme godsvrucht. Als leerling van Salomo van Til behoorde hij oorspronkelijk tot de Coccejaansche richting, maar later streefde hij naar bemiddeling tusschen Coccejanen en Voetianen door beider systemata te hervormen. Als overtuigd rechtzinnig theoloog heeft hij een zeldzaam vurigen ijver, niet immer met verstand, betoond, waartoe ook bijdroegen zijn polemisch karakter en zijn cholerische natuur. Men heeft hem vergeleken bij Maresius. Een eigen boekdrukkerij heeft hij moeten oprichten, omdat geen pers bij machte bleek de copie zijner polemische geschriften snel genoeg te verslinden. Zijn hand was tegen allen en de hand van allen tegen hem. Maar deze man, die anderen niet spaarde, maakte het zichzelf niet minder moeilijk.

Bij zijn strijdvoeren verliet hem niet het besef, dat hij eene roeping te vervullen had. In breede kringen, inzonderheid bij onrechtzinnigen, was hij gevreesd en gehaat, en hij heeft zelf daartoe meermalen onnoodig aanleiding gegeven; maar voorbijgezien mag niet worden dat hij vaak ook gematigder en waardiger optrad dan zijne tegenstanders, b.v. dan Ode en Cremer. In zijn strijd over de particuliere genade, met Lange gevoerd, bleek zijn verzoeningsgezindheid jegens de Lutherschen. Over Lampe schreef hij met de grootste waardeering, ook al meende hij diens christologische opvattingen te moeten bestrijden.

Soms mocht het anders schijnen, het ging bij hem ten slotte toch niet om een woordenstrijd, maar om bestrijding van wat hem dwaling was: het Spinozisme, het Roëllisme; hij kwam op voor het gezag der H. Schrift, voor de leer van het werkverbond en van de erfschuld als noodzakelijke onderstelling van de leer der rechtvaardiging.

Dat hij geen voorstander was van doode rechtzinnigheid, maar dat de leer, waarvoor hij streed, hem een levende leer was, bewees zijn nadruk leggen op de practijk der godzaligheid. Een systeem dezer practijk legde hij neer in zijn *Homo*

1) Bepaaldelijk aan Driessens adres schreef hij: *Vindiciae originum Hebr.* & *Opusculi de defectibus hodiernis linguae Hebr. nec non versionis suae Lib. Jobi.*

vetus et novus redactus in formam systhematis practici etc. (1729). In de tien jaar later bij een nieuwe uitgave daaraan toegevoegde *Stryd voor het Geloof*, *den Heiligen eenmaal overgelevert*, bevattende uittreksels van Driessens verhandelingen en brieven tegen van Thuynen en Ph. Themmen, spreekt hij zich uit als voorstander van gezonde mystiek; dat zijn oog geopend was voor het gevaar eener 'Mystykery', waarin 'ongeheiligden kunnen vervallen', blijkt eveneens[1]; hij noemt zich een strijder niet slechts voor de rechtzinnigheid, maar ook voor een innig Christendom, doch niet voor een dat gepaard zou gaan met onverschilligheid omtrent de leerstukken.

Het zoozeer bekende werk van zijn leerling Schortinghuis toont overeenkomst met Driessens *Homo vetus et novus.* In de 'Ansprake van den Autheur an syne toehoorderen' stelt Driessen een geheiligden en een ongeheiligden theologant voor, evenals in Schortinghuis' werk sprake is van een getrouw en ontrouw leeraar. Al heeft laatstgenoemde zich later niet gelijk zijn leermeester als Coccejaan, maar als Voetiaan doen kennen, toch heeft hij juist van dezen den meesten invloed ondergaan. Bij onmiskenbaar verschil bestaat tusschen beide groote overeenkomst.

Toen Schortinghuis' *Innig Christendom* ter approbatie onderworpen werd aan het oordeel van de Theologische Faculteit der Groningsche Hoogeschool betuigde Driessen schriftelijk aan zijn vroegeren leerling omtrent diens volslagen orthodoxie volkomen gerust te zijn. Maar toch had hij evenals zijn ambtgenoot Gerdes tegen enkele uitdrukkingen bezwaar. Reeds vroeger in 1734 bij een herdruk van Eswylers *Sielseensame Meditatien*, waardoor straks een strijd ontstond, die heel de Kerk beroerde, had Driessen zich, misschien op aandringen van anderen, opgemaakt tot bestrijding van dit geschrift. Ook in de Faculteitsvergadering had hij zich ertegen verklaard. Dit had hem in moeilijkheid gebracht met zijn ambtgenoot van Velzen, die van den kansel zijn optreden in deze scheen veroordeeld te hebben, en die door Driessen ten onrechte verdacht was de hand te hebben gehad in een geschrift, ter verdediging van Eswyler uitgegeven door vier ongenoemde lidmaten (die echter tot v. Velzens vrienden behoorden).

Dat bij de beraadslaging over Schortinghuis' werk v. Velzen voorstander was deed hem ook bij Driessen meer schade dan voordeel.

In een persoonlijk onderhoud te Groningen bevestigde Driessen Schortinghuis zijn schriftelijke verklaring, dat hij diens rechtzinnigheid onverdacht hield; tevens verklaarde hij dat, wat een paar daarin door hem gesignaleerde uitdrukkingen betrof, onder de 'misduiders' daarvan vooral zich zouden bevinden 'de Mystyken, Hernhutters en Voorstanders van dat berugte boekje: Zielseenzame Meditatiën'. Toen nam Driessen, op voorstel van Schortinghuis er genoegen mee dat deze door middel van een naschrift in zijn werk, de bedoelde uitdrukkingen niet verstond 'gelijk de bedorvene oude en nieuwe Enthusiasten, Mystyken, Pietisten, Labadisten, Hernhutters en diergelijke menschen'. Wanneer Schortinghuis tevens in zijn naschrift het 'berugte boekje' veroordeelde, zooals Gerdes wilde, zou hij volgens Driessen daarmede 'de Kerk en sake Gods een grote dienst doen'. Schortinghuis meende om

1) 'Nodig Voorberigt' voor *De Geestelyke Bruidegom en Bruid*, *voorgesteld in eene verklaringe van het Hooglied.* Gron. 1733.

verschillende redenen aan dit laatste niet te kunnen voldoen, en nu wilde Driessen dan maar blijven bij zijn eerste plan omtrent het opnemen van een *Brief* in de voorrede, waarin de schrijver zich nader zou verklaren omtrent eenige uitdrukkingen.

De spreekwijzen, waarvan Driessen met Gerdes zulk een nadere verklaring begeerde, betroffen de letterkennis en de bevindelijke kennis. Zooveel bleek wel dat de leerling verder dan de meester ging in het op den voorgrond stellen van de geestelijke kennis en van de onmacht. Driessen legde ook veel meer dan Schortinghuis den nadruk op het *uitwendig gezag* der Schrift[1] en op het *schuldig* karakter der zonde, dat hij tot zijn misnoegen niet voldoende in Schortinghuis' boek zou hebben aangetroffen.

Toen in verband met de quaestie-Schortinghuis, op den bondgenoot van dezen, Prof. C. van Velzen, een aanval door Driessen was gedaan en deze zijn ambtgenoot had genoemd een ‘patroon van het hattemistisch boekje van Eswyler’ en in v. Velzens preeken uitdrukkingen had aangewezen, die aan veroordeelde spreekwijzen van Schortinghuis herinnerden, hekelde de aangevallene in zijn Antwoord[2] de twistgierigheid en hoogmoed van zijn collega, en gewaagde hij ook van diens wispelturigheid, waardoor hij de eene maal bestreed wat hij bij eene andere gelegenheid verdedigde.

In zijn *Lumen et doctrina conscientiae* etc., gericht tegen de wijsbegeerte van Wolf toonde Driessen geen vreemdeling te zijn in de Theologia naturalis.

Als prediker ging er van hem een groote roep uit. In zijn *Evangelische Redenaar* dringt hij er op aan om in de toepassing de hoorders ‘getrouw en onderscheiden’ te behandelen. Zoo toonde zijn preekmethode overeenkomst met de Lampeaansche. Als Coccejaansch typisch Schriftuitlegger zocht hij gaarne naar den verborgen zin; dat hij hierin soms zeer ver ging, blijkt niet het minst in zijn boek *Over de Wonderwerken van Jezus*.

Hoe sterk zijn werklust was blijkt niet het minst uit de opgave zijner geschriften, die een aantal vormen zoo groot, dat ze bij elkander, zooals Muntinghe t.a.p. opmerkt, een kleine bibliotheek zouden vormen.

De hem eigen zwaarmoedigheid nam gedurende zijn laatsten levenstijd in hevigheid toe; ze ging vergezeld van ernstige zielsbenauwdheden. Merkwaardig in dit opzicht is wat Alex. Comrie dienaangaande schrijft in zijn *Stellige en Praktische Verklaring van den Heidelb. Catechismus.*[3] Aldaar sprekende van de angsten, waarmede de werkingen des H. Geestes tot ontdekking van den zondestaat en den weg der verlossing kunnen gepaard gaan, voegt hij erbij met het oog op zijn leermeester Driessen: ‘Ik hebbe dat klaar gezien in een Professor onder wien ik studeerde, bij hem synde in syne sielsangsten, waardoor hij in de dieptens en als in de onderste

1) Niet 't minst bleek dit in zijn strijd tegen Prof. A. Schultens.
2) *Antwoord van Prof. C.v. Velzen op de quaadaardige en lasterlyke Aanmerkingen, die de Heer Prof. A. Driessen, dit jaar 1740 gemaakt heeft over eenige predikatiën door den Autheur van dat Antwoord in het jaar 1739 uitgegeven. Nevens een lijst van byzondere stellingen uit de schriften van den Heer Prof. Driessen opgegeven.*
3) Herdr. v.d. uitg. v. 1778. A'dam, blz. 39. Zie ook Dr. A.G. Honig, *Alexander Comrie* (Utr. 1892), blz. 40.

helle (hier nog op aarde synde) lag en als een worm kroop, roepende: O Godt is er een weg van ontkomen, maakt hem mij bekent! En dese hadde zyne Gratia Victrix van te voren uitgegeven.'

In zijn lateren levenstijd verkeerde Driessen veelal in gedrukten, lijdenden toestand. Vandaar dat hij aan de behandeling der zaak van J. Stinstra in 1741 niet zoo groot aandeel nam als anders het geval zou geweest zijn.[1)]

Weinige weken vóór zijn overlijden werd Driessen daarvan verlost, en kalm in het geloof ontsliep hij.

Hij was tweemaal gehuwd. De eerste maal trouwde hij in 1714 te Utrecht met Elizabeth Huysinga (geb. 1685), dochter van J. Huysinga, predikant te Haarlem; zij overleed in December 1719, hem nalatende een zoon en een dochter, welke laatste de echtgenoote is geworden van Ds. Joh. Huysinga te Oldehove. In 1721 hertrouwde hij met Jacoba Cuyck van Mierop, die hem met een zoon en vijf dochters uit dezen echt overleefde. Zijn oudste zoon was Johannes Petrus Driessen, Raad en Syndicus van de provincie Groningen en de Ommelanden; zijn tweede zoon, Antonius Driessen, werd in 1776 hoogleeraar in de Rechten te Deventer en later Raadsheer in het Hof van Friesland; verscheiden latere nazaten van hem waren mannen van naam en beteekenis op verschillend gebied.

Zijn werken zijn:

[Met N. van Wingen, A.J. Brakonier, C. Boott, A. van de Putt, S. Stratenus].
Noodig Verweer-schrift voor den Neder-duitschen Kercken-raadt van Utrecht, Opgestelt door deszelfs Gecommitteerden tegen de onlangs uitgegevene voorrede van ... P. Burman, met betrekking op deszelfs Redenvoering voor de Comedie enz. Utrecht. 1711. 4°.

[Met bovengen.]
Kortbondig vertoog van de Onbetamelykheit en schadelykheit der Comedien, byzonder ook der hedendaagse, zynde een Vervolg van 't Noodig Verweerschrift. Utrecht. 1711. 4°.

[Met A.J. Brakonier, C. Boott, A. van de Putt].
Antwoord - op Pieter Burmans zoogenaamde Wederlegginge van 't noodig verweerschrift voor den Neder-duitschen Kerkenraad van Utrecht en 't Kortbondig vertoog van de onbetamelykheid en schadelykheit der Komedien, waar in, nevens zyne lasterlyke en onwaare beschuldigingen aangewezen worden zyne gevaarlyke gronden omtrent den Christelyken Godsdienst en eene Christelyke Burger Regeringe. Rotterdam. 1712. 4°.

[Met dezelfden].
De gehoonde Eer van God den Hoogsten Wetgever en zijn oppergebied ... nader verdedigt in een Weder-Antwoord .... op P. Burman's zoogenaamde Wederlegging. Utr. 1712. 4°.

[Met dezelfden].

1) Zie Sepp, *J. Stinstra en zijn tijd.* II, blz. 8.

Het Tweede en Derde Deel van P. Burmans zoo genaamde twede Wederlegging ontzenuwt en vereidelt in een Weder-Antwoord. Utr. 1712. 4°.

Evangelische Zedekunde. Opgemaakt volgens de beginselen der Rede- en Genadeleer. Amst. 1716. 8°.

Meditationes in sacram Apocalypsin. 1716. Nederd. vert. Leiden. 1718. 4°. Tegen deze *Meditationes* bracht Herm. Deusing zijn bedenkingen in, welke Driessen drukken liet tegelijk met zijn antwoord, getiteld:

Responsiones ad dubium H. Deusingii.

Over de Wonderwerken van Jezus Christus, *waarby de Parabel-Reden der Wyze en Dwaaze Maagden.* Utr. 1717. 4°.

Over de Pligten van eenen regt geaarden dienaar van Gods Kerk. 1717.

Diatribe de principiis & legibus Theologiae emblematicae, *allegoricae*, *typicae & propheticae.* 1716.

De principiis et legibus Theologiae emblematicae, *allegoriae typicae et propheticae.* Traj. 1717. 4°.

De Philadelphia. (Nederd. vert.: *Over de Broederlijke Liefde*). Gron. 1718. 4°.

Alloquium alterum ad lectorem orthodoxum, *rei gestae narrationem vindicans adversus Repraesentationen Clar. Honertsii alterum.*

Responsio ad vindicationen G.V.

Responsio ad J. Wittichii alloquium, *ad Lectorem Philosophum.*

Alloquium ad Ecclesiam Belgicam in brevi tabella disputationem J. Wittichii de natura Dei exhibens. In Nederd. vert. *Aanspraak .... Aan de Kerk v. Nederlant*, *Vertoonende in een kort tafereel het Dispuut v.J. Wittichius*, *over de Natuur van Godt*, *en de meining van yder stelling aanwyzende.*

Epistola ad virum plur. Vener. et Clar. T.H. van den Honert qua petitur solutio quarumdam difficultatum.

Dissertatio Clar. Wittichii dissertationi de natura Dei opposita, *qua difficullates adversus disputationem motae vindicantur et urgentur.*

Responsionum Wittichianarum refutatio....

Exercitationes Academicae, *publié ventilitae. ann. MDCCXIX Acad. Groningane.*

Rede in de vergadering van de Staten van Stad en Land, ter gelegenheid van den Land-dag. d. 23 Febr. 1719. (I Cor. XII:25, 26). Gron. 1719. 4°.

Ontwerp over 't aangenomen Gevoelen der Kerk en dat van den Heer Professor Roëll betreffende de Eeuwige Geboorte des Zoons uit den Vader. Met de wederzytze Redenen Opgesteld op 't verzoek van 't Hoogwaerdig Christelyk Synodus van Stad en Lande. Gron. 1719. 4°.

Tegenberigt - ter verydeling van eenige verdichte vertellingen, door welke de Heeren v.d. Honert en Wittichius zyn gedrag trachten verdacht te maken; ook ter wederlegging van dat onwaerachtig uitstrooisel dat hy het gevoelen v.d. Heer Prof. Roëll in eene openbare Kerkrede zoude hebben verdedigd. Gron. 1719. 4°.

Beter berigt .... aan den Nederlandschen Lezer en dien Weled. Gestr. Heer den welken de Heer T.H. van den Honert Prof. der H. Theologie te Leiden door zynen gedrukten brief misleid heeft. Zynde eene uitvoerige wederlegging van gemelte brief, en duidelyke aanwyzing ten opzigt van de Almagt, Geestelykheid, en Eenheid van 't Goddelyk Wezen, voorkomende in het Dispuut van Jacobus Wittichius van de Natuur van God. Gron. 1719. 4°.

Theologiae Naturalis delineatio. Gron. 1719. 4°.

Syntagma theologiae naturalis, dogmat., practicae.

Orator Evangelicus. Gron. 1719. 4°.

Praktikale Godgeleerdheid. 1721.

Meditationes in Geneseos XI capita priora et ejusdem alia. Gron. 1721-'33. 4°. 3 tomi.

Over de Profetie van Daniel. Gron. 1722. 4°.

Het Zaligmakend Geloof (*Waar by gevoegt is de Geloovige Vreemdeling op der Aarden*) *tegen de verbastering van 't gereformeerd geloof.* Gron. 1722. 4°.

Saulus Bekeert en in den derden Hemel Opgetrokken. Benevens nog twee stoffen, die de omgekeerde Blad-zyde aanwyst. Ook zyn er ingevoegt eenige Aanmerkingen over de onlangs uitgekomen Korte Uitlegging van het Gereformeert geloov, door D. Theodorus van Tuinen, enz. Utr. 1722. 4°.

Brief Aan den Heer Theodorus van Thuynen, Doctor der H. Theol. en Pred. te Dockum. Ter Verdeediging zyner Aanmerkingen over deszelfs Boekje, genoemt Korte Uitlegging van 't Gereformeerd geloof; En nader Betoog, dat hij in dat Boekje 't Gereformeert geloof verkeerdelyk uitgelegt heeft. Gron. 1722. 4°.

Voorrede voor:

Franciscus Gomarus, Beweerende, dat het Rechtveerdigmakend Geloof niet zy dat Vertrouwen, dat men de Vergeving der Zonden ontfangen hebbe, maar dat dat vertrouwen zy een vrugt en gevolg, niet het wezen, van het Zaligmakend Geloof. Ter bestraffing van D. Theodorus van Thuynen Overgezet door G.S. Gron. 1723. 4°.

Manuductio ad Cathech. Heidelb. methodice et apodictice delucidendum et ad praxin urgendam. Gron. 1724. 4°.

Gratia Victrix. Gron. 1725. 4°.

Overwinnende Leer der Byzondere Genade. Gron. 1728. 8°.

Homo Vetus et Novus redactus in formam, *systematis practici*, *vel Theologia Mystica*, *Pseudomysticae qualicumque opposita.* Gron. 1728. 4°[1)]

Over de Algemeene Genade. Gron. 1728. 8°.

1) Een gedeelte hiervan verscheen ongeveer in het midden der 18de eeuw onder den titel: *De Nieuwe Mensch in het gemeen behandeld. Gebragt tot een Zamenstel der Practicale Godgeleerdheid.* Vert. en uitgeg. d. Alex. Comrie. Franeker. kl. 8°.

Lumen et doctrina conscientiae per scripturam sacram illustrata & pseudo-philosophica nostri & praeteriti temporis opposita. Gron. 1728. 8°.[1)]

Verzameling van Uitgezogte Predikatien. Amst. 1731.

Dissertationum partes II.

Mantissa ad praeced. vindicias de aeterno pacis consilio et pacto-Dei. Gron. 1732.

Over de leer der Bijzondere Genade. 1732. 4°.

Scrupuli Wittichio propositi.[2)]

Kort Begrip der Geulinginensche Zedekonst.

Nebucadnezars Droom en Daniëls gezichten o.d. 70 weken.

Homo Vetus et Novus redactus in formam systematis practici, vel Theologia Mystica, Pseudomysticae qualicumque opposita. Gron. 1728. 4°.[3)]

Vindiciae locorum in Evangelio secundum Johannem, Filii Dei naturalem ex Patre nativitatem et Spiritus S. naturalem a Patre Filioque processionem directe docentium. 1732. (vert. d. A.A. de Sterke. 1737.)

Vindiciae locorum, Filii Dei generationem divinam unam modo eamque naturalem par quam est unigenitus et simul promogenitus adserentium. Gron. 1732. 4°.

Verzameling van Predicatiën en Mengelstoffen. 1731. 4°.

Jesus nascens, patiens & moriens, resurgens, in coelium adscendens. Gron. 1732. 4°.

Wederlegging der Aanmerkingen van Prof. H. Ode, in welke wederlegging wordt aangewezen, dat die Heer het gevoelen van den Heer Lampe, betreff. de eeuwige geboorte des Zoons en den uitgang van den H. Geest, niet voorgestelt en daardoor den Heer Lampe niet verdedigt hebbe. Gron. 1733.

Sapientia hujus mundi, quam Deus stultitiam fecit. Ad. Act. XVII. Gron. 1734. 4°.

1) Hoofdzakelijk gericht tegen de philosophie van Leibnitz en van Wolf.
2) Tegen diens *Dissert. de natura Dei.* Hierop antwoordde Wittichius in zijn *Responsio ad scrupulos.*
3) Hiertegen vatte Prof. N. Engelhard de pen op, hetgeen een wisseling van geschriften tusschen beide tengevolge had.

De Ketterij der Apostolische eeuw in het waar licht gesteld. Gron. 1729. 8°.

Apologia pro instituto suo in deregenda & refutanda Engelhardi philosophia Leibnitio Wolfiana.

De Praedestinationis divinae objecto.

Nieuwe uitg. van Joach. Langen, *Anatome seu idea analytica systematis metaphysici Wolfiani.*[4)]

Divina auctoritas codicis Nov.-Test. vindicata.

4) Rectorale rede uitgespr. 3 Sept. 1733.

Dissertatio de veris causis et auxiliis interpretandi linguam hebraïcam biblicam et considerationibus ad novam versionem L. Jobi.

Examen Sententiae, *an in essentia divina sint tria entia*, *unum increatum et infinitum*, *duo creata et finita.* Gron. 1733. 4°.

Hypotheses Arminianizantes v. clar. H. Venemae detectae et refutatae. In praef. respondetur ad v. clar. expostulationem et ad noviss. animadversiones. Gron. 1733. 4°.

Sermo acad. de Deo mundi et ecclesiae rectore etc.

Divina auctoritas Codicis Novi Testam. vindicata. Gron. 1733. 4°.

Verklaring van het Hooglied v. Salomon. Amst. 1733. 4°.

Responsio ad novissimas animadversiones Clar. Ode in praefatione hypothesium Cl. Venemae detectarum et refutatarum.

Dissertatio de vindicis justitiae divinae, *et satisfactionis J. Chr. necessitate non hypothetica sed absoluta*, *opposita disputationibus .... B.S. Cremeri de Dei justitiae vindicativae et mtsericordiae exercitio nunc impossibili olim possibili*, *per quas dogma satisfactionis J.C..... luxatur. Adduntur stricturae quaedam in generationem oeconomicam & .... Subjicitur elucidatio Ps. XVIII.* Gron. 1734. 4°.

Brief ... aan de hoogeerw. Chr. Synodus v. Stad en Lande gehouden binnen Groningen 10 Mey 1734 ... wegens de dwaalende gevoelens, *die thans inbreuk doen tegen de grond-leer der Geref. Kerk. Als ook een verzoek-schrift aan de .... commissarii polit. bij de .... syn. en daarop ene verklaring v.d. Gedeput. Staten dezer provincie.*[1)]

Causa linguae Hebr. adversus Arabismi abusum. Gron. 1737.

Tractatus de Revelationibus. Gron. 1737. 4°.

Over Psalm CI. Gron. 1735. 4°.

Dilucidatio analytica libri Jobi. Gron. 1737. 4°.

De Leer der waaragtige tegenwoordigheid van Jezus' ligchaam in het H. Avondmaal opgehelderd, *dat er geen verschil tusschen Gereformeerden en Lutherschen overblyve; eene poging tot hereeniging dier beide.* 1738.

1) Hierin een lijst van de tractaten door Driessen over de geschillen uitgegeven.

Harmonia quatuor Evangelistarum. 1739.

De Oude Orthodoxe Leer der Geref. Kerk in haar ware ligt hersteld. Gron. 1739-1740. 4°

Drie Vraagstukken in haar waare ligt gesteld. Gron. 1739-1740. 4°.

De oude orthodoxe leer andermaal hersteld. Gron. 1739-1740. 4°.

Linguae Hebraeo-biblicae interiora. Gron. 1739.

De gevaarlijke voorspraak, voor het, by Neerlands Kerke veroordeelde Quietistische boekje, Eenzame Ziels-Meditatiën enz. aangewezen, in Aanmerkingen over eenige Predicatiën van den Prof. C. van Velsen, benevens de blindheid en onleerzaamheid der Briefschryvers, voor het laatst aangewezen enz. Gron. 1740. 8°.

Eerste eenvoudige Grondbeginsels, gehaald uit de eigen natuur van Godsdienst en Burgerstaat, volgens welke de Deductie der Friesche Doopsgezinden en de Schriften voor en tegen dezelve, ook de Predicatiën van J. Stinstra over Joh. XVIII vs. 36, in opzigt van de Wysheid der godsdienst konnen beredeneert worden. Gron. 1741. 8°.

Vraagstuk voorgestelt aan de Protestantse Kerk over zekere wyze van Goddelyke Openbaring, vergezelt met warelyk mirakuleuzer omstandigheden, waaruit blijken zou, dat de Geest der Prophetie en der Wonderwerken, ook in deze dagen, zy in de Hervormde Kerk by derzelve Regtzinnige Belyderen, in tegenstelling en ter beschaming van gewaande Prophetie en Enthusiastische Geestdryvery ook in dezen tyd; Beredeneert, door enige Facta opgeheldert, bepleit, en ter nader onderzoek en beoordeeling nedergelegt in den Schoot van Gods Kerk. Gron. 1743. 4°.

Andermalig Berigt ter opheldering van 't Vraagstuk enz., benevens enige staaltjes van buitengewone openbaringen door den heer Witsius opgegeven, en de beschouwing en beredenering der wondergevallen van de Gereformeerden in Vrankryk onder de vervolging. Gron. 1743. 4°.

Eerste en *Twede Vertoog van 't Wezentlijke der Gezigten, Verrukkingen, Openbaringen en Wondergevallen, van Christ. Poniatovia, door Aantekeningen onderaan opgeheldert en nader beredeneert, in tegenstelling en ter beschaming van gewaande Prophetie en Enthusiastische Geestdryvery, ook van dien tijd. Voor af gaet*[1] *een Voorberigt ter Opheldering van 't Vraegstuk enz. en verdere beredenering der Zaak. En agter 't Vertoog is gevoegt 't Oordeel van den Godvrugtigen en Hooggel. Heer H. Witsius over buitengewone Openbaringen enz. om redenen met deszelfs eige woorden, en eige taal.* Gron. 1743. 4°.

Het ware Afbeeldsel van een Collegiant, in 't hert, mond en daat: ook onbedagtzaam met twee monden en tegenstrydige daden[2]. Gron. 1735.

Buitendien zagen nog van hem het licht:

De Godvrugtige en Staatkundige vorst.

De Groote Zondares.

1) Aan het *Twede Vertoog.*
2) Tegen den Collegiant Botterman (vgl. Sepp, *J. Stinstra en zijn tijd*). II, blz. 106.

De Verwytrede van Jezus.

De rust by Jezus te vinden. Gron. 1719-'20.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Chr. G. Jöchers, *Allg. Gelehrten-Lexicon*, II Th., kol. 219, 220. - Glasius, a.w.i.v. - Saxe, *Onomast. Lit.* T. VI, 293, 692. - Aug. van der Meersch, Art. in 'Biographie Nationale publiée par l'Acad, Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique'. T. VI, kol. 168.

169. - *Alb. Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 772. - H. de Jongh, *Naam-lyst der pred. ond. de IX Cl. v.h. Geld. Syn.*, blz. 221, 224, 291. - A.W.K. Voet, *Naamlyst der Pred..... ond. de Prov. v. Utrecht.* (Voortzett. van v. Rhenen, *Lyste van Pred.*), blz. 21. - C. Adami, *Naamlyste der Pred. In de Prov. v. Stadt Gron. en Ommel.*, enz., blz. 13, 169. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1910, Bijl. S, blz. 166. - *Boekzaal*, Jrg. 1717*a*, blz. 140, 244, 377, 719; *b*, blz. 529; jrg. 1718*a*, blz. 728-739; jrg. 1748*b*, blz. 566-688. - Ypey, *Gesch. v.d. Kristl. Kerk in de achttiende eeuw.* VII, blz. 141, 142, 144, 274-277, 280, 304-306, 351-361, 371, 374-376, 453; VIII, blz. 52, 53, 204, 205, 367, 368, 390, 403. - J.B.F. Heerspink, *De Godgeleerdh. en hare beoefenaars aan de Hoogesch. te Groningen*, *gedur. het 250-jarig bestaan der Akademie.* Eerste Ged., blz. 81-90. - J. Diest Lorgion, *De Nederd. Herv. Kerk in Friesl. en hare vestiging tot het jaar 1795*, blz. 229, 233-235. - J. Reitsma, *Gesch. v.d. Hervorming en de Herv. Kerk der Nederl.* Derde bijgewerkte en verm. dr. d. Dr. L.A. v. Langeraad, en bezorgd d.J. Lindeboom en F. Reitsma (reg.). - J.A.C. von Einem, *Versuch einer vollständ. Kirchengesch. des achtzehnten Jahrh.* II u. letzter Bd., S. 477. - G.J. Vos Azn., *Gesch. der Vaderl. Kerk.* II, blz. 122, 133. - L. Knappert, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk gedur. de 16e en 17e eeuw* (reg.); id. - *gedur. de 18e en 19e eeuw* (reg.) - Chr. Sepp, *Joh. Stinstra en zijn tijd.* I, II, (reg.). - Dez., *Het Godgel. Onderwijs in Nederl. gedur. de 16e en 17e eeuw.* II, blz. 375. - Dez., *Polem. en Iren. Theologie*, blz. 225. - J.Ch. Kromsigt, *Wilh. Schortinghuis, Eene bladz. uit de gesch. v.h. Piëtisme in de Geref. Kerk v. Nederl.* (reg.). - H.H. Brucherus, *Gedenkboek v. Stad en Lande*, blz. 23, 322. - D. Gerdes, *Miscellanea Duisburgensia.* T. II, p. 366. - Id., *Miscellanea Groningana.* T. I, p. 700; T. II, p. 360; T. IV, p. 130; T. III, p. 515, 631. - Id., *Scrinium antiquarium*, T. I, p. 462. - H. Muntinghe, *Acta Secularia Acad. Gron.*, p. 93. - J.W.A. Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogesch. te Groningen ter gelegenh. v. haar vijfde halve eeuwfeest op last v.d. Acad. Senaat uitgeg.* (Gron. 1864), Bijl. blz. 61, 62. - *Archief voor Kerkel. Gesch. inzond. v. Nederl.* (verz. d. Kist en Royaards) VIII (1837), blz. 420. - *Ned. Archief voor Kerkgesch.* (Red. Dr. F. Pijper, e.a.) N. Serie, XI (1914), blz. 52. - *Nieuwe Jaarboeken voor Wetensch. Theologie* (red. Dr. D. Harting). VI (1863), blz. 387-389. - *De Navorscher.* XXXIX (Jrg. 1889), blz. 115. - *Bibliotheca Historico-Philologico-Theologica.* Cl. Primae, Fasc. IV, p. 550-559; id. Cl. I, Fasc. VI, p. 939-942; id. Cl. II, p. 359-366, 1090-1104. - *Troffel en Zwaard*, 18de jrg. (1915), blz. 322[3]. - H. Bouman, *Gesch. van de voormal. Geld. Hoogeschool en hare hoogleeraren*, I, blz. 81. - A.G. Honig, *Alexander Comrie* (reg.) - W J. Kühler, *Het Socinianisme in Nederland*, blz. 269. - J.C. van Slee, *De gesch. v.h. Socinianisme in de Nederlanden*, blz. 279. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg. v..... Nederd. Boeken* (Rott. 1788), blz. 149, 150. - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk.* I, kol. 734, CCLVIII; II, kol. 371, 272, 373, 641. - *Catal. v.d. Biblioth. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.* II, blz. 142. - *Biblioth. Theologica et Philosophica* (Lugd.-Bat. Burgersd. & Nierm.) No. 4034, 4035. - J.I.v. Doorninck, *Biblioth. v. Nederl. Anon. en Pseudon.*, No. 4979[1)]. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.*

1) No. 75 wordt in het Register ten onrechte gesteld op naam van dezen A. Driessen.

d. Pamfletten-verzamel. berust. in de Kon. Bibl. III (1689-1713), IV (1714-1775) (reg.). - H.C. Rogge, *Biblioth. der Contra-Remonstr. en Geref. Geschriften* (in 'Beschr. Catal. der Pamfl. verzam. v.d. Boekerij der Remonstr. Kerk te Amsterdam. St. II, Afd. I), blz. 101, 102. - C.R. Hermans, *Geschied. der Illustre en Latijnsche Scholen te 's-Hertogenbosch*; *van haar ontstaan in den jare 1630*, *tot hare opheffing in den jare 1848* (overdr. uit 'Bijdragen t. de kennis en den bloei der Nederl. Gymnasiën, voor 1851; uitgeg. d.h. Genootsch. v. Leeraren aan de Nederl. Gymnasiën'), blz. 9.

[Antonius Driessen]

Driessen (Antonius) was een der vier zonen uit het huwelijk van Mr. Johannes Petrus Driessen (oudsten zoon van den hiervoor beschreven A. Driessen) en Anna Christina Alberthoma. Hij werd geboren te Groningen den 17den April 1752. Na in zijne vaderstad de Latijnsche scholen doorloopen te hebben, studeerde hij er aan de hoogeschool, waar hij den 18den December 1766 werd ingeschreven. Gedurende de negen jaren daar doorgebracht maakte hij groote vorderingen in verschillende wetenschappen; vooral bleek reeds vroeg zijn lust en aanleg voor de Oostersche Letterkunde, waarin hij onderwijs genoot van den beroemden hoogleeraar N.W. Schroeder. Nog tijdens zijn verblijf aan de Academie kwam dit uit in zijn *Dissertatio Philologico-Critica* (zie hieronder), door hem den 7den Maart 1774 in het openbaar verdedigd.

Door de classis van Groningen en 't Gorecht den 14den Maart 1775 met 'een allerloffelijkst getuigschrift van zijne uitstekende bequaemheid' tot proponent bevorderd, aanvaardde hij den 29sten October van datzelfde jaar het predikambt te Rottum (met 1 Cor. II:2), na bevestigd te zijn door zijn leermeester Prof. P. Chevallier (met Openb. III:1*b*). Niet lang was hij er werkzaam; den 27sten April 1777 nam hij van zijn eerste gemeente afscheid, (met Rom. XVI: 25-27) en den 25sten Mei werd hij bevestigd te Noorddijk door Ds. J.F. Buning, predikant te Middelbert (met Tit. II: 15) en deed zijn intrede (met 1 Cor. I: 23, 24).

In 1785 hield hij de openingsrede voor de Provinciale Synode te Appingedam (tekst: Phil. II:7). Hij overleed er den 7den October 1808, nadat hij den laatsten tijd wegens zijn afnemende krachten en herhaalde aanvallen van beroerte in zijn dienstwerk werd bijgestaan door een candidaat.

Hij was zeer gezien om zijn karakter en omgang. Met verschillende geleerden te Groningen bleef hij in betrekking. Hij beoefende niet onverdienstelijk de dichtkunst, moedigde daarin ook anderen aan, maar kwam uit bescheidenheid er niet toe, van zijne gedichten te doen drukken, anders dan een kleinen bundel voor besloten kring. Hierin komt voor een ontboezeming op het onverwacht en noodlottig uiteinde van zijn eenig zoontje. In een *Proeve van Gedichten*, door Klaas Herm. Bouman, boerenknecht te Noorddijk (Gron. 1810), blz. 16, 17 bezingt deze in Driessen zijn vriendelijken weldoener.

Hij huwde in 1776 met Berta Clara Wichers, behoorende tot een aanzienlijk Groningsch geslacht; zij overleefde hem met drie dochters.

Van hem zag het licht:

Dissertatio Philologico-Critica, *exhibens specimen observationum*, *quibus quaedam*

Vet. Test. Loca explicantur, *vindicantur*, *emendantur; praeside Nicol. Guil. Schoeder*, *Ling. Orient, et Antiq. Hebr. Prof. Ventilata.* Gron. 1774.[1)]

Proeve van Stichtelijke Gedichten en Mengelingen. Gron. 1785.[2)]

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Alb. Stud. Acad. Gron.*, kol. 220. - *Boekzaal.* Jrg. 1774*a*, blz. 340; jrg. 1775*a*, blz. 372; *b*, blz. 135, 700; jrg. 1777*a*, blz. 471, 598, 599, 722, 723; jrg. 1808*b*, blz. 610-612. - P. Boeles Jr., *Het Tweehonderdvijftigjarig bestaan der Herv. Gemeente te Noorddijk*, *gevierd op den gedenkdag deg Hervorming 2 Nov. 1845.* (Leerr. met Aanteek., Bijl. en eene plaat), blz. 93, 94. - Mr. H.O. Feith, *Levensschets van Mr. R.K. Driessen*, blz. 4, 16. - H.H. Brucherus, *Gedenkboek van Stad en Lande*, blz. 34, 133. - v.d. Aa, e.a. *Nieuw Biogr.*, *Anthol. en Crit. Woordenboek v. Ned. Dichters.* II, blz. 51. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jrg. 1914, Bijl. Q, blz. 162, 166. - *Gron. Volksalmanak* (1896), blz. 84. - *De Navorscher.* XXXIX (jrg. 1889), blz. 115, 116.

[Aernout Drost]

Drost (Aernout), geboren te Amsterdam in 1810[3)], werd den 27sten Mei 1829 ingeschreven als student in de Theologie te Leiden, na eerst (1828-1829) het onderwijs te hebben gevolgd aan het Athenaeum zijner vaderstad. Het was zijn begeerte niet zoozeer theoloog dan wel herder eener gemeente te worden. Hij zag echter in dit opzicht zijn levensideaal niet vervuld. Reeds den 5den November 1834 overleed hij als candidaat in de Theologie.

In zijn korte leven oefende hij grooten invloed op zijne vrienden, bepaaldelijk op Potgieter, die met mannen als Bakhuizen van den Brink en Heye tot denzelfden letterkundigen kring behoorde. Drost deed zich kennen als iemand van bijzondere litterarische gaven. Albert Verwey noemt hem een van de meest wezenlijke talenten van zijn tijd; hij sprak n.l. uit wat toenmaals het heden bezielde. Zijn leermeester D.J. van Lennep vooral oefende op hem niet geringen invloed, die hem drong zich in geschriften te uiten. Zijn vroom gemoed, dat zich bewoog in de richting van het komend Réveil, voelde zich aangetrokken tot het Christelijk element onzer volksbeschaving. Hij had de historie lief, en met name die van de invoering van het Christendom hield hem bezig bij de bewerking van zijn *Hermingard van de Eikenterpen*, waarin de invloed van Scott te bespeuren is, al wijkt deze roman toch af van diens geest. Een levensbeeld van blijvende beteekenis is het den auteur niet gelukt te schetsen; daartoe schoten des schrijvers vinding en verbeelding te kort. Toch openbaart zich hier een bevalligheid, die nog kan bekoren. De schepping van den modernen historischen roman, door van Lennep begonnen, is hier voltooid. Er is geen schrijver in die jaren geweest, die op den stijl en de studie van zijn tijdgenooten en wie na hem kwamen, zulk een beslissenden invloed heeft gehad. Ook voor den

1) Ook opgenomen in de *Sylloge Diss. sub praesidio A. Schultens*, *J.J. Schultens et N.G. Schroeder*, etc. T. II.
2) Hiervan verscheen slechts één stukje.
3) Ten onrechte noemt v.d. Aa, *Biogr. Woordenb.* t.a.p. als zijn geboortejaar 1814.

kansel was nog veel van hem te verwachten geweest, waarvoor zijn verdere pennevruchten ten bewijze kunnen strekken.

Mede als dichter bleek hij niet zonder talent.

Over zijn portret zie men Fr. Muller, *Beschrijv. Catalogus van 7000 Portretten v. Nederlanders.* No. 1370. J.F.v. Someren, *verv. op Fr. Muller* No. 1518.

Hij liet na:

Hermingard van de Eikenterpen. Een oud-vaderlandsch verhaal. Haarlem. 1832. 8°. (herdr. Amst. 1842. 8°.)[1)]

Wenken en Meeningen. I. (aan Theofried); iets voor en over jeugdige geestelijken, die nog in geene ambtsbetrekkingen geplaatst zijn. Haarlem. 1834. 8°.

Schetsen en verhalen. (2 dln.) Amsterd. 1835. 8°.[2)]

De Pestilentie te Katwijk. 1625.[3)]

Vertalingen van zijn hand:

H.C. Schmid, *Roza van Tannenburg.* Haarlem. 1827. 8°.

Dezelfde: *Het bloemkorfje.* Haarlem. 1828. 8°.

F.W. Krummacher, *Joannes, de Discipel des Heeren. Een geschenk voor jeugdige Christenen.* Haarlem. 1834. 8°.

F. Jacobs, *Oda en Amanda. Een geschenk voor verloofden en echtgenooten.* Amsterdam. 1834. 8°.

Bovendien bestaan er van hem nog enkele kleine bijdragen in tijdschriften en in de 'Vriend des Vaderlands'. Dl. VII, blz. 352 het gedicht *Gelderland.* In de *Bibliotheek voor School en Volk* (red. W.P. Wolters). 's Gravenh. 1880-82 vindt men ond. No. 8 van Aern. Drost: *Meerhuizen. De Kaninefaat.*

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Album Acad. v.h. Athen. Ill. en v.d. Univ. v. Amsterdam* (Amst. 1913), blz. 104. - *Alb. Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 1283. - *Algem. Konsten Letterbode voor het jaar 1834.* II, blz. 321, 322. - v.d. Aa, e.a., *Nieuw, Biogr., Anthol. en Crit. Woordenboek v. Nederl. Dichters* (verv. op Witsen Geysbeek). II, blz. 51, 52. - G. Kalff, *Geschied. der Ned. Letterk.* VII Dl., blz. 216-218. - J. te Winkel, *De Ontwikkelingsgang der Ned. Letterk.*, Vijfde tijdvak (1780-1830), blz. 512-515. - P.J. Blok e.a., *Robert Fruins verspreide geschriften m. aanteek.. toev. en verbeter.*

1) Vgl. *De Beweging.* Jrg. 1907. IV, blz. 39, 158, 280; jrg. 1908, I, blz. 44.
2) Na zijn dood uitgegeven door E.J. Potgieter.
3) Uitgegeven na zijn dood door Bakhuizen van den Brink, Potgieter en Heije. Andermaal met inleid. v. Albert Verwey en taalkund. aanteekeningen van Dr. C.G.N. de Vooys. Amst. 1906. Het speelt voornamelijk binnen den kring der Rijnsburger Collegianten

uit des schr. nalatenschap uitgeg. IX, blz. 447. - J. Koopmans, *Aernout Drost* in 'De Beweging'. Maandschr. voor Letteren, Kunst, Wetenschap en Staatkunde. Bestuurder: Albert Verwey (MCMVII), blz. 183-210. - J.I. van Doorninck, *Bibliotheek v. Nederl. Anonymen en Pseudonymen*, No. 1985*, 3065*, 4029, 5860, 6118,

6224, 6285, 6355, 6363. - *Brinkman's Catal. der Boeken*, *Plaat- en Kaartmerken* (1850-1882), blz. 677.

[Arent Drost Dionysiuszoon]

Drost Dionysiuszoon (Arent), werd geboren te Amsterdam den 4den Febr. 1836. Na het gymnasium aldaar doorloopen te hebben, waar hij verschillende prijzen behaalde, studeerde hij aan de Universiteit te Utrecht, waar hij werd ingeschreven den 23sten September 1854[1]; 21 Juni 1859 promoveerde hij tot Doctor Theologiae op een dissertatie over Mos. Amyraut. In October van datzelfde jaar door het Prov. Kerkbestuur van Overijssel toegelaten tot den H. Dienst bij de Ned. Hervormde Kerk, aanvaardde hij den 19den Augustus 1860 de Evangeliebediening te Ravenswaay (met 2 Cor. V:20*b*), na bevestigd te zijn door zijn vriend en bloedverwant Dr. H.P. Berlage, predikant te Amsterdam (met 2 Cor. V:14). Daarna diende hij de gemeente van Hazerswoude, waar hij den 21sten Febr. 1864 intrede deed (met 2 Cor. I:24*m*), na bevestiging door Ds. A. van Krieken, predikant te Rijswijk (G.) (met 2 Cor. IV:5). Den 14den Febr. had hij afscheid genomen van Ravenswaay (met Joh. XVII:11*b*). Na voor de beroepingen van Vianen en Zierikzee bedankt te hebben, volgde hij de roepstem uit Delft op, waar hij bevestigd werd door Ds. W.H. Haverkorn van Rijsewijk aldaar (met 1 Petr. I:25*a*) en intrede deed (met 1 Kon. XIV:14*b*) den 27sten Augustus 1865; den vorigen Zondag had hij afscheid gepredikt voor de gemeente, door hem slechts korten tijd bediend (met Joh. XVI:21).

De gemeente van Delft diende hij tot zijn dood, die hem plotseling overviel, een half uur na afloop van een door hem als voorzitter geleide vergadering van het Hoofdbestuur van het Ned. Zendelinggenootschap te Rotterdam den 6den October 1898. Dr. Drost, voorstander van de Evangelische richting hier te lande en jarenlang Hoofdredacteur van het Evangelische Zondagsblad, was een begaafd prediker en zeer nauwgezet in de vervulling van zijn taak. Tot die taak rekende hij ook de zending. Het Nederl. Zendelinggenootschap heeft hij met grooten ijver gediend; ter vervanging van Dr. W. Francken Az., opgetreden als voorzitter, bleef hij deze functie vervullen tot zijn dood. De feestviering bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het genootschap van 14 tot 16 Juli 1897 had plaats onder zijn leiding.

Dr. Drost oefende invloed uit door het heilig enthousiasme, gepaard met kalm overleg, dat zijn daden bestuurde, en door de belangeloosheid, die hem kenmerkte.

Uit zijn huwelijk met Henriëtte Agatha Cosijn (overl. 29 Maart 1918) liet hij zes kinderen achter, van wie één Ds. A. Drost thans predikant te Arnhem is; eene dochter is gehuwd met Dr. F.H.J. Grundlehner, em. predikant van Delft.

Hij gaf uit:

Specimen ethico-theologicum de Moyse Amyraldo, *Ethices Chr. Doctore.* Diss. Amst. MDCCCLIX. 8°.

‘Geloof en Vrijheid’ 24ste Jrg. (1890), bladz. 273-302 bevat van zijn hand

1) Ook onder de namen der studenten aan het *Athenaeum Ill.* te Amsterdam komt de naam A. Drost voor 1854/55. Zie *Album Acad. v.h. Ath. Ill. en v.d. Univ. te Amsterdam,* blz. 104.

een studie getiteld: *De Broederschap des gemeenen levens en haar invloed op de Hervorming in ons vaderland.* In 'Waarheid en Liefde' Jrg. 1862, blz. 587-606 komt van hem voor: *Het verband tusschen Jezus' wondervol leven en Zijn lijden en sterven* (tegen een art. in 'De Tijdspiegel').

Zijn Toespraak bij de 100ste Jaarvergadering is afgedrukt in *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid v.h. honderdjarig bestaan van het Ned. Zend. Genootschap.* RGtt. 1897, blz. 47-50.

Ds. Drost vormde met P. Moll en C.W. van der Pot de redactie van het 'Evangelisch Dagschrift': *Brood des Levens*, 3e-7e jrg. 1878-1882.

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Rheno-Traj.*, kol. 401. - *Boekzaal.* Jrg. 1859*b*, blz. 465; jrg. 1860*a*, blz. 677. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede.* Jrg. 1864, blz. 148, 151, 696; jrg. 1865, blz. 134, 207, 634, 635, 696, 697. - *Evangelisch Zondagsblad* (Hoofdred.: R.H. Drijber) 22ste jrg., 16 Oct. 1898, No. 1138. - *Maandbericht v.h. Ned. Zendelinggenootschap.* No. 11 (Nov.) 1898, blz. 163-165 (met portret). - *Geloof en Vrijheid.* 32ste Jrg. (1898), blz. 644, 645. - *Bibliotheek v. Nederl. Kerkgeschiedschrijvers*, blz. 337. - C. Sepp, *Het Godgeleerd Onderwijs in de Nederl. gedur. de 16e en 17e eeuw.* II, blz. 41. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 152; jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 111, 121. - *Brinkman's Catalogus der Boeken, Plaat- en Kaartwerken gedur. de jaren 1850-1882 in Nederl. uitgeg. of herdrukt*, blz. 197, 319.

[Johannes Jacobus van Drunen J. zn.]

Drunen J.zn. (**Johannes Jacobus van**)**,** geboren te Doeveren, waar zijn vader predikant was, werd in 1692 predikant te Krimpen aan de Lek en bleef aldaar werkzaam, tot hij wegens langdurige en hooggaande zwakheden op zijn verzoek in October 1739 eervol ontslag verkreeg. Hij overleed terzelfder plaatse den 10den October 1743.

Hij schreef:

De Spiegel der Hedendaagsche voorbeelden en schaduwen van Zelotes verfoeyelyk en gezuyvert. Dordr. 1715. 8°.

Waerschouwing aan een Sondaer. Rotterdam, 1718. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Boekzaal*, Jrg. 1739[b], blz. 480, 481; jrg. 1743[b], blz. 670. - M. Soermans, *Kerkel. Register .... v.Z.-Holl.*, blz. 71. - Dez., *Syn. Reg.....*, blz. 62. - W.P.C. Knuttel, *Acta der Part. Synoden v.Z. Holl.* VI (1687-1700), blz. 276, 553. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 129. - v. Abkoude, *Naam-reg. v..... Nederd. boeken.* Dl. I, St. I, blz. 94, st. III, blz. 62.

[Johannes Jacobus van Drunen]

Drunen (Johannes Jacobus van), geboren te Bennebroek den 14den Sept. 1733, was de zoon van Martinus van Drunen, predikant aldaar en kleinzoon en naamgenoot van den bovenomschrevene. Zijn moeder was eene dochter van Jacob Raket, een voornaam koopman te Amsterdam. Na zijn studiën voltooid te hebben aan de Universiteit te Leiden, waar hij werd ingeschreven den 23sten Juni 1753, werd hij den 19den Augustus 1757 bevorderd tot proponent bij de Classis Haarlem. In het volgende jaar den 20sten Augustus deed hij intrede te Nieuw en St. Joos-

land (met Ps. XIX:13-15), na bevestigd te zijn door zijn vader (met Jesaja I:11-13). Hij diende deze gemeente tot het eind van 1764; den 30sten December nam hij afscheid van haar (met Hand. XX:32), waarna zijn bevestiging te Haamstede door Ds. H. Specht, predikant te Renesse (met Tit. II:7, 8) en zijn intrede (met 1 Sam. XII:23, 24) plaats hadden den 13den Januari 1765[1]. In de laatste maand van datzelfde jaar reeds ontving hij eene beroeping naar Goes, die door hem werd opgevolgd. Tijdens zijn kortstondig verblijf te Haamstede begon hij een nieuw doopboek, en legde een duplicaat-lidmatenboek aan, waarvan sedert 1721 geen lijst voorhanden was. Tevens vervaardigde hij o.a. een register van de namen der overledenen. Den 13den April 1766 predikte hij er afscheid (met Hand. XVIII:19-21), om den 20sten d.a.v. bevestigd te worden te Goes door Ds. W. van der Meer, predikant aldaar (met 1 Cor. III:11-15) en intrede te doen (met Psalm CXIX:4*b*). Den 14den Juni 1772 deed hij zijn intrede te 's-Hertogenbosch (met Rom. I:15, 16) na bevestigd te zijn door Ds. J. Mobachius, predikant aldaar (met Ezech. I:12*a*); den 31sten Mei had hij afscheid genomen van Goes (met 2 Cor. XIII:13).

Den 11den November 1773 werd hij aangesteld tot hoogleeraar in de Oostersche talen honoris causa; eerst na het overlijden van Prof. Dan. Noortberg werd hem bij besluit van den Raad van State van den 4den December 1783 het daaraan verbonden tractement toegekend. In April 1775 bedankte hij voor een beroeping naar Utrecht, en in November 1776 voor eene naar Groningen.

Den 20sten Aug. 1783 herdacht hij zijn 25-jarige Evangeliebediening (met Ps. LXXI:16, 17). Den 16den December 1787 wijdde hij het vernieuwde orgel in de St. Janskerk te 's Hertogenbosch in (met PS. CL).

Toen in 1794 de stad belegerd werd door de Franschen, behoorde van Drunen tot de weinige predikanten, die in de stad bleven en de inwoners aanspoorde door woord en voorbeeld zich niet aan de Franschen over te geven.

Den 14den Juni 1797 herdacht hij zijn 25-jarig dienstwerk te 's-Hertogenbosch met een rede over 1 Sam. VII:12. Den 9den December 1802 werd hem op zijn verzoek door het departementaal bestuur van Brabant wegens lichamelijke verzwakking eervol emeritaat verleend. Hij overleed den 3den Juni 1804.

Hij was lid van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Correspondent van de *Boekzaal*, en ook de dichtkunst vond in hem een beoefenaar blijkens een door hem nagelaten handschrift van 300 bladzijden in octavo, waarin gedichten bij verschillende gelegenheden voorkomen door hem gemaakt van 1752 tot 1801; zijn poëzie overtreft evenwel het middelmatige niet, zooals ook blijken kan uit een vers van hem geplaatst in de dissertatie van Johan van Heurn[2], uit een verjaarswensch aan zijn vader bij diens 70sten verjaardag[3] en uit het in de *Boekzaal* van October 1783 (t.a.p.) te vinden gedicht, waarmee hij den 14den Sept. te voren zijn prediking op zijn 50sten verjaardag besloten had.

1) De *Boekzaal* heeft hier (Jrg. 1765*a*, blz. 130) een foutieve opgaaf. Van Drunens aankomst te Haamstede werd door ijsgang vertraagd.
2) *Dissert. jur. de regalibus in Belgio*, *praeciptie in agro Sylvaducensi usitatis.* Traj. ad. Rhen. 1772. 4°.
3) Gedr. te Haarlem. 1775. 4°.

In de Kon. Bibliotheek is bewaard een Album Amicorum van J.J. van Drunen (1752-1783).

Zijne geschriften in druk verschenen zijn:

De Gemeente van Israël tot het intreden voor Land en Kerk opgewekt. Utrecht. 1774. 8°.[1)]

Ernstige waarschuwing aan het Publiek wegens het gevoelen van den Eerw. Kleman, *predikant te Voorburg.* 1776. 8°.

De aard des geschryfs in het nader bericht van Joh. Petsch aan het publiek wegens Irenaeus Philadelphus, *Staat des Geschils*, *enz. onder 't oog gebracht.* Rotterdam. 1776. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Album Studios. Acad. Lugd. Batav.*, kol. 1041. - *Boekzaal*. Jrg. 1757*b*, blz. 256; jrg. 1758*a*, blz. 602, 724; *b*, blz. 250, 251; jrg. 1765*a*, blz. 130, 131; *b*, blz. 661, 663; jrg. 1766*a*, blz. 615; jrg. 1772*a*, blz. 726, 727, 738, 739; jrg. 1773*a*, blz. 347; jrg. 1775*a*, blz. 498; *b*, blz. 106, 107; jrg. 1776*b*, blz. 759, 760; jrg. 1783*b*, blz. 347, 483, 484; jrg. 1787*a*, blz. 85; jrg. 1797*a*, blz. 701; jrg. 1802*b*, blz. 711; jrg. 1804*a*, blz. 687, 688. - *Vaderl. Hist.* ten vervolge op Wagenaar. Dl. XXVII, blz. 201. - *Hedendaagsche Vaderl. Letteroefeningen.* V Dl. 1ste st. (1776), blz. 207, 484; jrg. 1777, blz. 200. - D. Nieuwhof, *Burgerl. en Kerkel. Gedenkboek v. Haamstede*, *deels ook van Burgh*, blz. 71, 72. - J. ab Utrecht Dresselhuis, *De Herv. Gemeente te Goes en hare leeraren in 1846* enz., p. XXVIII. - C.R. Hermans, *Geschied. der Illustre en Latynsche Scholen te 's-Hertogenbosch*, *van haar ontstaan in den jare 1630*, *tot hare opheffing in den jare 1848.* (Overdruk uit: 'Bijdragen t.d. kennis en den bloei der Nederl. Gymnasiën voor 1851'). (A'dam 1851), blz. 33, 34. - *De Navorscher.* 41ste jrg. (1891), blz. 227.

[Joannes Drusius]

Drusius (Joannes) werd den 28sten Juni 1550 te Oudenaarde (Vlaanderen) geboren. Zijne ouders waren Clemens van den Driessche en Elizabeth Decker. Op tienjarigen leeftijd werd hij naar Gent gezonden, waar hij het Latijn en Grieksch leerde, drie jaren later naar Leuven. Zijn vader, vanwege zijn overgang tot de Hervormde religie in 1567 vogelvrij verklaard, en van zijne goederen beroofd, stak over naar Engeland, waar hij later het ambt van ouderling vervulde. Zijn moeder, die Rome getrouw was gebleven, deed alle moeite om haar zoon te bewegen haar voorbeeld te volgen; zij het hem terugkomen te Oudenaarde en zond hem naar Doornik om Fransch te leeren. Van verdriet ernstig ziek geworden zag ze zich in hare verwachting teleurgesteld; haar zoon keerde de Roomsche Kerk den rug toe. Een schrijven van zijn vader uit Engeland was voor hem beslissend, en ook hij toog, nog in 1567, naar Londen. Daar en te Cambridge zette hij zijne taalstudiën voort onder leiding van den uit Normandië

1) 'Voorgedragen den 13den van Wiedemaand 1773 in tegenwoordigheid van den Erfstadhouder Willem V.'

afkomstigen leeraar A.R. le Chevalier, bij wien hij ook inwoonde, te Cambridge.
Toen deze ongeveer een jaar later naar Frankrijk

terugkeerde, bleef Drusius nog een jaar lang te Cambridge,[1)] waar hij zich vooral wijdde aan de bestudeering der Grieksche klassieken. In 1571 keerde hij naar Londen terug met het plan spoedig zijn studiën in Frankrijk te vervolgen, maar de tijding van den Bartholomeusnacht hield hem daarvan terug. Al spoedig onderscheidde hij zich zóó op wetenschappelijk gebied, dat hij in 1572 gelijktijdig geroepen werd als hoogleeraar te Cambridge en te Oxford; laatstgenoemde beroeping nam hij aan, en op 22-jarigen leeftijd doceerde hij als zoodanig de Oostersche talen en vooral het Hebreeuwsch. Vier jaren vervulde hij te Oxford dit ambt met veel vrucht. Daarop teruggekeerd naar zijn vaderland, studeerde hij te Leuven in de rechtswetenschap. Tengevolge van godsdiensttwisten ging hij naar zijn vader te Londen terug; maar de Pacificatie van Gent (1576), die aan de geloofsvervolging in ons vaderland een eind maakte, gaf hem aanleiding samen met zijn vader weer naar de Nederlanden terug te keeren.

Den 20sten Juni 1577 werd hij benoemd tot hoogleeraar in het Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch en Syrisch aan de Universiteit te Leiden. Omstreeks dezen tijd ging hij in verband met het overlijden zijner ouders naar Oudenaarde. Terwijl hij zich aldaar ophield, sloeg de Hertog van Parma het beleg voor de stad, die zich na drie maanden overgaf. Het gelukte Drusius, zonder herkend te worden, met het garnizoen de stad te verlaten. Zijn geringe inkomsten en de verliezen in zijn vaderland geleden deden Curatoren der Leidsche Universiteit besluiten hem een gratificatie van *f* 100 toe te kennen, met *f* 100 verhooging van zijn tractement, dat aanvankelijk *f* 500 had bedragen. Niettemin waren zijne inkomsten toch niet toereikend om zijn gezin te onderhouden. Hij maakte er dan ook geen geheim van dat hij, wanneer hem een voordeeliger conditie elders mocht worden aangeboden, Leiden verlaten zou, waarop de Prins de Overheid schriftelijk aanspoorde zich toch een geleerde van Drusius' verdienste niet te laten ontgaan. Toch ging hij na een achtjarig verblijf, waarbij hij niet weinig had bijgedragen tot den roem der Leidsche Academie. Hij vertrok naar Franeker, waar hem aan de pas opgerichte Hoogeschool door de Staten van Friesland het ambt van hoogleeraar in het Hebreeuwsch was opgedragen.

Den 10den Juni 1585 aanvaarde hij aldaar zijn ambt, dat hij een en dertig jaren lang bekleedde, aanvankelijk op een tractement van *f* 500, dat echter later tot tweemaal toe telkens met *f* 100 werd verhoogd.

In wijden kring ging ook vandaar een groote roep van hem uit, en van alle kanten kwam men naar Franeker om hem te hooren. Drusius bezat een Europeesche vermaardheid.

In 1596 benoemde de Staten van Friesland hem tot lid van de commissie voor een nieuwe Bijbelvertaling, waarin ook zitting had Marnix van St. Aldegonde, die in 1598 overleed. Op advies van Arminius en door den invloed van Wtenbogaert werd aan Drusius een jaargeld toegekend en tevens alle vrijheid, die hij verlangde. Doch reeds in 1601 had de Z.-Hollandsche synode de vertaling opgedragen aan Arn. Cornelii en Wern. Helmichius, met uitsluiting van Drusius. Hierover verstoord weigerden de Staten hun stem en zijn arbeid bleef liggen.

1) Volgens Boeles t.a.p.e.a. ging Drusius met Chevalier naar Frankrijk en keerde eerst na diens dood naar Londen terug.

Intusschen had Wtenbogaert gedaan gekregen dat Drusius in 1598 met het gezantschap naar Engeland mocht gaan en voor een honderd gulden boeken meebrengen, die hij bij zijn Bijbelvertaling noodig had. Zijn in 1603 verschenen *De Hasidaeis* is dan ook aan Wtenbogaert opgedragen.

In 1600 gaven de Staten-Generaal hem de opdracht[1] om de uitgave te bezorgen van een commentaar op de moeilijkste plaatsen van het O. Testament, waarbij hij nauwkeurig zou vergelijken de Chaldeeuwsche, Grieksche en Latijnsche vertalingen. Voor dezen arbeid werd hem als jaarwedde voor onbepaalden tijd *f* 400 toegezegd. Drusius was met dit werk begonnen, toen de Staten-Generaal zich den 18den Mei 1601 schriftelijk richtten tot de Gedeputeerde Staten van Friesland met het verzoek Drusius te ontslaan van allen buitengewonen arbeid, die niet direct in verband stond met de vervulling van zijn ambt. Hieraan werd door de Staten van Friesland voldaan in dien zin, dat zij Drusius toestonden zijn gewone colleges te doen houden door een zijner bekwaamste leerlingen en op 's lands kosten een afschrijver voor zijn schriftelijken arbeid aan te stellen. Nadat Drusius twee jaar achtereen aan de hem opgedragen taak had gearbeid, verzocht hij ontslag als hoogleeraar. Maar het voltallig Statencollege, waaraan de Gedeputeerden dit verzoek den 25sten Maart 1603 overbrachten, verklaarden dat het belang der Academie dit niet toeliet, met het oog op zoovelen, die uit het buitenland naar Franeker kwamen om Drusius.

Zoo bleef de vermaarde geleerde met behoud van een jaarwedde van *f* 400 aan den arbeid tot zijn overlijden den 12den Februari 1616.

Uit een en ander blijkt hoe hoog de Algemeene en de Friesche Staten hem schatten. Toen hij in 1607 een deel van zijn arbeid aan de Staten-Generaal toezond, werden deze vruchten van zijn jarenlange studie aan Wtenbogaert ter beoordeeling gezonden. Al zijn krachten heeft Drusius aan de hem opgedragen studie besteed.

Zijn schoonzoon Abelus Curiander, die in zijn *Vitae operumque J. Drusii delineatio* van dit alles verslag geeft, vermeldt de vruchten van Drusius' arbeid, in opdracht en op kosten van de Algemeene Staten verricht. Het waren *Annotationes* op de boeken Genesis tot en (gedeeltelijk) met Numeri. Dit lag alles na Drusius' dood in handschrift gereed. Ook ontdekte Curiander onder de papieren van den overledene *Ad loca difficiliora Geneseos*, *Exodi*, *Levitici*, *Numerorum*, *Deuteronomii*, *Josuae*, *Judicum et Samuelis librorum commentarii libri sive notae.*

Was tijdens Drusius' leven slechts een klein gedeelte zijner *Annotationes* gepubliceerd, na zijn overlijden bezorgde prof. Sixtinus Amama, een van Drusius' meest begaafde leerlingen en na diens dood hoogleeraar te Franeker, de uitgaaf van de overige in zes deelen (1617-1636). Ook leverde Drusius op het N. Testament aanteekeningen, die als aanvullingen van die van Erasmus, Beza e.a. kunnen gelden, en die ook opheldering bevatten uit den Talmud en de geschriften der Rabbijnen.

Drusius heeft grooter beteekenis gehad als taalvorscher en kenner dan als theoloog; trouwens van zichzelf getuigde hij: Non sum theologus; an Grammatici nomen, quod aliquando probose mihi objectum, tueri possim nescio.[2]

1) Ten onrechte wordt deze opdracht ontkend door Hinlopen, *Hist. v.d. Ned. Overzettinge des Bijbels*, blz. 58, 59; zie hierover Ypey en Dermout a.w. Aant. blz. 246, 247.
2) Drusii *Tetragammaton.* (Fran. 1604), p. 81.

Hij onderhield een uitgebreide correspondentie met buitenlandsche geleerden. Zijn schoonzoon deelt mede[1] dat onder zijn nalatenschap gevonden werden behalve brieven, in het Hebreeuwsch, Grieksch en moderne talen door hem ontvangen, nog 2300 in het Latijn. Niet alleen van Protestantsche zijde, door mannen als Marnix van St. Aldegonde, Theod. Beza, Is. Casaubonus werd zijn lof verkondigd, ook de R. Katholieke R. Simon noemt hem in zijn *Histoire Critique du Vieux Testament* den meest geleerde en oordeelkundige van alle besproken critici.[2] Zijn exegese wordt[3] gekenmerkt door zelfstandige oorspronkelijkheid en vertoont een besef van hare moeilijkheden en taak, waardoor hij zijn tijd vooruit was. Zijn stijl is opvallend gedrongen. Nauwkeurig heeft hij blijkbaar van de vroegere vertalingen kennis genomen, maar onafhankelijk gaat hij zelf te werk. De LXX verwerpt hij als autoriteit. Hij is ervan doordrongen dat men in de rechte kennis van het Hebreeuwsch nog achterlijk was. Drusius voelde zich eenzaam juist omdat hij zijn tijd vooruit was. Men steunde volgens hem enkel op commentaren, en de grondtekst werd verwaarloosd. ‘Wie wat beters leeren, ondervinden vyandschap. Wie afwykt van de gangbare meening, gaat voor ketter door; wie de waarheid schryft wordt gehaat.’

Van zichzelf getuigde Drusius intusschen: ‘Ecclesiam orthodoxam amo ac veneror, ut contra odi ecclesiam errantium et imperitorum, quorum illi familiam dicunt, qui me in hoc opere non semel turbarunt. Deus illis condonet!’

Bestreden door mannen als Rivetus, Serarius, Baillet, zijn vroegeren vriend Scaliger, was zijn optreden tegen wie niet tot zijn geestverwanten behoorden, meermalen buitengewoon fel[4]; zoo liet hij zich o.a. zeer bitter uit tegen Fr. Junius, en later tegen zijn ambtgenoot te Franeker Sibrandus Lubbertus, die met zijn collega Lydius hem van onrechtzinnigheid beschuldigden[5] en zijn zedelijk leven verdacht maakte. In Drusius' woning moet het inderdaad niet altijd eerbaar zijn toegegaan, waarvan echter de in zijn studiën verdiepte geleerde niet veel bemerkt schijnt te hebben.[6]

Was het reeds meermalen tot botsingen gekomen tusschen Drusius en Lubbertus, in 1615 brak tusschen hen een openbaar conflict uit. Laatstgen. had ernstige bedenking tegen de thesis van Drusius, waarbij van God den Zoon of Logos gezegd werd, dat Hij geschapen was en niet gegenereerd. Johannes Bogerman, vriend van Lubbertus, die aan de predikanten te Amsterdam en te Leeuwarden de thesis ter beoordeeling had toegezonden, vond haar ook verdacht, riekend naar Arianisme, doch uit achting voor zijn leermeester Drusius maande hij Lubbertus tot kalmte aan. De strijdvaardige Drusius gaf daarop een open brief uit *(Epistola ad fratres Belgos*,

1) Curiander, *Vita Drusii*, p. 11.
2) p 443.
3) Aldus Ludw. Diestel in zijn *Gesch. des A. Test. in der Chr. Kirche*, p. 423.
4) Minder juist lijkt dan ook dat Tholuck (t.a.p. S. 206), hem voorstelt als een toonbeeld van vredelievendheid en van liefde.
5) Lubbertus beschuldigde hem zelf heimelijk Roomsch-Katholiek te zijn en voorstander van de veelwijverij.
6) Sepp, *Het Godg. Onderw. in Nederl.*, I, blz. 134, 135 en J. Reitsma, *Honderd jaren uit de Gesch. der Hervorming en der Herv. Kerk in Friesl.*, blz. 321.

ook in het Nederlandsch vertaald). Daarin viel hij Lubbertus zoo heftig aan, dat de Curatoren tusschenbeide moesten komen. Hij poogde daarin aan te toonen dat het woord ‘scheppen’ soms de beteekenis heeft van ‘telen’ of ‘gewinnen’, en dat in dien zin gezegd kon worden dat Christus ‘geschapen’ was; dat zoodoende de Arianen beter bestreden konden worden; tevens verklaarde hij dat zijn tegenstander evenmin een theoloog was als een christen. Lubbertus, die zijn goeden naam voelde aangetast en niet vrij van jaloezie[1)], deed zijn beklag bij de Staten. Deze, die bovendien wel inzagen dat Drusius, die ook geweigerd had de Nederl. Geloofsbelijdenis te onderteekenen, naar de Remonstranten overhelde, duchtten een droevigen afloop van deze quaestie en hoorden beide partijen. De zaak werd ook van de zijde van beider aanhangers met veelszins onedele wapenen gestreden en de bekende geruchten omtrent Drusius' levenswandel werden ook weer opgehaald. De eenige maatregel, waartoe de Staten echter besloten, was bij de ophanden zijnde vertaling van Drusius' *Epistola* hun ‘Censura ofte Oordeel’ te laten afdrukken. Hierin verklaarden zij ‘dat J. Drusius buiten zijn recht als een goed collega gegaan is, en dat hij ook den doctor Lubbertus, die zuiver is in de leer en door verscheidene heerlijke uitgegeven geschriften zich bij de Kerk zeer verdienstelijk gemaakt heeft, meer uit bitterheid dan terecht gescholden en verstoord heeft’. Deze verklaring zag den 8sten Febr. 1616 te Leeuwarden afzonderlijk het licht, omdat de vertaling der *Epistola* de pers reeds had verlaten.

Vier dagen na laatstgen. datum maakte Drusius' dood aan het conflict een eind. Zijn ambtgenoot Maccovius die eveneens in Lubbertus een vinnigen tegenstander vond, hield op den overledene een niet in druk verschenen lijk- en lofrede, waarbij de historie aanteekent dat ‘zeker iemand’ geen middel onbeproefd liet om de uitgave daarvan te beletten. Dat met ‘zeker iemand’ Lubbertus bedoeld is, valt moeilijk te betwijfelen.

Drusius huwde den 12den October 1580 te Leiden met Maria van der Varent, geboren te Gent, die reeds voor haar huwelijk tot het Protestantime neigde, en er daarna openlijk toe overging. Zij overleed in 1599.

Uit dit huwelijk werden twee dochters en een zoon geboren. De oudste huwde in 1604 te Leiden met Abel Curiander of Heerman, den uitgever van Drusius' levensbeschrijving, die in 1621 overleed en zijn weduwe in bittere armoede achterliet.[2)] De tweede, gehuwd in 1608 met Abraham Valk, overleed te Gent reeds in 1612.

Zijn zoon **Joannes Drusius**, geb. den 26sten Juni 1588 overleed aan den steen reeds op 21-jarigen leeftijd ten huize van William Thorne, Deken van Chichester, die hem op een groot tractement had doen overkomen. Deze zoon was als knaap al een wonder van geleerdheid, leerde vijf jaar oud, Latijn en Hebreeuwsch, en verklaarde op zevenjarigen leeftijd de Hebreeuwsche Psalmen zoo juist, dat een Jood, die Arabische les gaf te Leiden, er zijn groote verbazing over uitsprak. Toen hij negen jaar oud was kon hij Hebreeuwsch zonder interpunctie lezen; ook dichtte

1) A. Kuyper Jr., *Johannes Maccovius*, blz. 36.
2) Om haar nog aan een *f* 50 of *f* 75 te helpen legde Amama eenige onuitgegeven werken haars vaders ter perse.

hij toen in die taal en sprak het Latijn even vlot als zijn eigen taal. Vroeg naar Londen vertrokken wekte hij de sterkste bewondering door een redevoering in het Latijn, door hem op 17-jarigen leeftijd uitgesproken voor Koning Jacobus I. Ware hij in leven gebleven, hij zou een der beroemdste Schriftuitleggers zijn geworden. Een Scaliger noemt hem een der grootste geleerden.

Twee brieven van hem aan den vermaarden hoogleeraar Petr. Cunaeus zijn bewaard in diens *Epistolae*, p. 84-86. Verder verscheen van hem alleen in druk een Glossarium op Elias den Leviet, Hebreeuwsch en Grieksch, getiteld: *Nomenclator Eliae Levitae.* Fran. 1652. 8°. Hij liet in manuscript na Hebreeuwsche brieven en verzen, aanteekeningen op Salomo's Spreuken. Ook was hij begonnen aan een vertaling in het Latijn van de reis van Benjamin van Tudela.

Drusius, de vader, is op verschillende wijze bezongen (zie Boeles a.w. II, blz. 52, 839). Zijn portret vindt in men Jo. Meursii *Athenae Batavae* (zie ond. Litteratuur), vgl. verder Fr. Muller, *Beschr. Catal. v. 7000 Portretten v. Nederlanders*, No. 1317-1373 en E.W. Moes, *Iconographia Batava*, Dl. I, blz. 250. Zijn in 1604 geschilderd portret bevindt zich op het Stadhuis te Franeker, en komt gegraveerd voor in de Alma Acad. Leidensis.

Van Drusius den vader, zag het licht:

Interpretum veterum Graecorum, *Aquilae Symmachi*, *Theodotionis*, *etc.*, *quae extant Fragmenta in Psalmos Davidis; Hebraïce*, *Graece & Latine.* Antv. 1581. 4°. It. 1584. 4°. It. in de beide uitgaven van de *Critici Sacri*, evenals de volgende, behalve de No's. 43-48, die enkel voorkomen in de uitgave te Amsterdam, 1698 en in het supplement te Frankfurt, 1710 en de no's 9, 11, 14, 22, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 42 die geen of slechts in geringe mate betrekking hebben op de H. Schrift.

Ad voces Ebraïcas N. Testamenti Commentarius in quo, *praeter explicationem vocum*, *variae nec leves censurae.* Antv. 1582. Fran. 1616. 4°.

Liber Quaestionum ac Responsionum in quo varia Scripturae loca explicantur aut emendantur. Leid. Bat. 1583. 8°.

Ebraïcarum Quaestionum sive Quaestionum ac Responsionum libri duo, *videlicet secundus et tertius.* Lugd. Bat. 1583. 8°. Amst. 1598. 8°. (vermeerd. dr.) Fran. 1599. 8°.

Animadversionum libri duo; *in quibus praeter dictionem*, *in quibus praeter dictionem Ebraicam plurima loca Scripturae*, *Interpretumque veterum explicantur*, *emendantur.* Leid. Bat. 1585. 8°.

Esthera ex Interpretatione S. Pagnini Johan. Drusii, *vulgò van der Driessche in eam Annotationes. Accedunt additiones apocryphae ab eodem in Latinum sermonem conversae et scholiis illustratae.* Lugd. Bat. 1586. 8°.

Historia Ruth ex Ebraeo Latinè conversa et commentario explicata. Ejusdem Historia tralatio Graeca ad exemplar Complutense et Notae in eandem. Additus est Tractatus an Ruben Mandragoras invenerit. Opera ac studio Joan. Drusii. Fran. 1586. 8°. (Opgedr. aan J. Whitgift, Aartsbisschop van Canterbury bij een brief uit Lambeth 1584.)

Miscellanea locutionum sacrarum, distributa in Centurias duas, in quibus praeter

scripturas, *varia Theologorum loca*, *Augustini praesertim*, *illustrantur aut emendantur.* Fran. 1586. 8°. it. Fran. 1596. 8°.

Alphabetum Ebraicum Vetus: *interpretationes*, *connexionesque nominum Alphabeti ex Hieronymo et Eusebio Centum Sententiae veterum sapientium triplici Charactere*, *Ebraico*, *Latino et Graeco*, *secundum antiquam scribendi consuetudinem. Omnia edita et notis illustrata per Joh. Drusium*, Fran. 1587. 4°. St. Ed. auctior. Fran. 1609. 4°.

T□ □ε□□ πα□αλληλα, *Parallela Sacra*, *hoc est*, *Locorum V. Testamenti cum iis quae in Novo citantur conjuncta Commemoratio Ebraicè et Graecè transcripta; Latinè versa notisque illustrata. Opera et studio Joan. Drusii.* Fran. 1588. 4°.

Notae in Grammaticam Hebraeam Nicolai Clenardi. Lugd. Bat 1589. 4°.

Proverbiorum Classes Duae, *in quibus explicantur Proverbia Sacra et ex sacris Litteris orta; Item Sententiae Salomonis*, *Allegoriae etc.* Lugd. Bat. 1590. 4°. Vern. uitg. volgens Apparatus Biblicus Briani Waltoni. Tiguri. 1673. fol.

Observationum Sacrarum libri XII in quibus varia variorum Autorum loca partim corriguntur, *partim explicantur.* Antv. 1584. 8°. It. *Secunda cura meliores.* Fran. 1594. 8°.

De Quaesitis per Epistolas, *seu Epistolae variae.* Fran. 1595. 8°.

Lectiones in Prophetas Nahum, *Habacuc*, *Sophoniam*, *Joelem*, *Jonam*, *Abdiam in Graecam editionem conjectanea*, *et Interpretum Veterum quae extant fragmenta.* Lugd. Bat. 1595. 8°. *et curanti S. Amama.* Amst. 1627. 8°.

ΣΟΦΙΑ ΣΕΙΡΑΧ, *sive Ecclesiasticus*, *Graece ad exemplar Romanum*, *et Latine ex Interpretatione Joan. Drusii. Cum castigationibus*, *sive notis ejusdem in Sapientiam Jesu Sirach*, *seu Ecclesiasticum; variis quoque lectionibus à Jacobo Kimedontio ad Camerarii □□δοσιν* (*editionem*) *è Ms. codice notatis.* Fran. 1596. 4°.

Proverbia Ben-Sirae, *Autoris antiquissimi*, *Opera Joannis Drusii in Latinam linguam conversa*, *scholiisque aut potius Commentario illustrata. Accesserunt Adagiorum Ebraicorum decuriae aliquot numquam antehac editae.* Fran. 1597. 4°. It. *Adagiorum Ebr. decuriae aliquot.* Fran. 1597. 4°.

In Prophetam Hoseam Lectiones. In Graecam editionem Septuaginta Interpretum conjectanea; et veterum Interpretum quae extant, *fragmenta.* Lugd. Bat. 1599. 8°. It. cf. *Commentarius* a° 1627.

De Literis כלכו השמ. Lugd. Bat. 1599. 8°.

In Prophetam Amos Lectiones. In Graecam editionem conjectanea et veterum Interpretum quae extant fragmenta. Lugd. Bat. 1600. 8°.

Liber Hasmonaeorum, *qui vulgo prior Machabaeorum*, *Graece ex editione Romana*, *et Latine ex Interpretatione Joh. Drusii; cum notis sive Commentario ejusdem. Accessit disputatio Alberici Gentilis.* Fran. 1600. 4°.

Tabulae in Grammaticam Chaldaicam ad usum Iuventutis. Fran. 1602. 8°.

Elohim, *sive de nomine Dei Elohim.* Fran. 1603. 8°.

De Hasidaeis, *quorum mentio in libris Machabaeorum libellus.* Fran. 1603. 8°.

Insertus Syntagmati de III Iud. Sectis. Triglandii. Delph. 1703. 4°.

Tetragrammaton, *sive de Nomine Dei proprio quod Tetragrammaton vocant.* Fran. 1604. 8°. Amst. 1634. Ook voorkomend in een uitgave van dergelijke stukken bezorgd door Adr. Reland te Utrecht. 1707. 8°.

Responsio ad Serarium Jesuitam de tribus Sectis Judaeorum. Accessit Josephi Scaligeri Elenchus Trihaeresii Nicolai Serarii. Fran. 1605.[1] 8°.

Ad Minerval Serarii Responsio. Fran. 1605. 8°.

Sulpitii Severi Aquitani Historia Sacra. Edente et emendante Joh. Drusio. Cum Commentario libro, *sive notis ejusdem.* Fran. 1607. 8°.

Opuscula quae ad Grammaticam spectant in unum volumen compacta. I. De Recta lectione Linguae Sanctae, *ubi de Accentibus Hebraicis. II. De Particulis Hebraicis*, *Chaldaicis*, *Syriacis*, *Talmudicis et Rabbinicis. III. De Litteris Mosche Vechaleb libri duo. IV. Alphabethum Hebraicum.* Fran. 1609. 4°.

Grammatica Linguae Sanctae nova in usum Academiae, *quae est apud Frisios Occidentales.* Fran. 1612. 12°.

Apophtegmata Hebraeorum et Arabum ex Avoth. R. Nathan, *Aristea*, *libro Selectarum Margaritarum*, *et aliis Auctoribus collecta*, *Latineque reddita cum brevibus Scholiis.* Fran. 1612. 4°.

Annotationum in totum Jesu Christi Testamentum sive Praeteritorum[2] *libri decem. In quibus praeter alia innumera consensus ostenditur Synagogae Israeliticae cum Ecclesia Christiana.* Fran. 1612-1616. 4*o*. 2 volum. Amst. 1632. 4°.

Henoch, *sive de Patriarcha Henoch*, *ejusque raptu et libro è quo Judas Apostolus testimonium profert*, *ubi et de libris in S. Scriptura memoratis*, *qui nunc interciderunt.* Fran. 1615. 4°.

Epistola ad fratres Belgos etc.; Nederl. vert. getiteld: *Brief v. Janus Drusius*, *Professoor van de Hebr. tale in de Hooghe-Schole tot Franeker*, *Aen de Nederl. Broeders. Waer in wederleyt wordt de valsche lasteringhe van 't geschapen*

1) Het werk van Serarius, dat Drusius hier zoekt te weerleggen, is getiteld: *Trihaeresium*, *seu de tribus celeberreimis apud Judaeos Sectis.* Moguntiae. 1604. 8°. Serarius beantwoordde Drusius en Scaliger, die zich om Drusius genoegen te doen in deze quaestie gemengd had in een geschrift, dat tot titel droeg: *Minerval Josepho Scaligero et Joanni Drusio repensum pro Trihaeresio.* Moguntiae. 1605. 8°.

2) In de voorrede verklaart Drusius deze aanteekeningen *Praeterita* te hebben genoemd, omdat hij er slechts die dingen in behandelt, die zijn overgeslagen bij Erasmus, Beza e.a.

woordt onlanx tegen den Autheur gestroyt by Sibrandus Lubbertus, *Prof. in der Godheyt* (sic!) *aldaer. Wt den Latyne ghetrouwelyck verduytscht.* (Tonghe waer wildy henen? Vrieslandt, dat nu gherust is, in roere stellen. Want Hollandt en kan ick niet, alwaer ick de kerf-stock ghebroken hebbe, ende achter uyt ghevaren ben). M. DC. XV. 4°. z. pl.

Ad Voces Ebraicas N. Testamenti Commentarius duplex. Prior ordine Alphabetice conscriptus est, *alter antehac editus fuit Antverpiae.* Fran. 1616. 4°.

Annotationum in N. Testamentum pars altera. Fran. 1616. 4°.

Commentarius ad loca difcfiiliora Pentateuchi. Fran. 1617. 4°.[1)]

Commentarius ad loca difficiliora librorum Josuae, *Judicum et Samuelis. Accessit Sixtini Amamae Commentarius de Decimis Mosaïcis.* Fran. 1618. 4°.

Veterum Interpretum Graecorum in vetus Testamentum Fragmenta Collecta, *versa et Notis illustrata.* Arnhemiae. 1622. 4°. 3 vol.

Lectiones in Prophetas Michaeam, *Aggaeum*, *Zachariam et Maleachiam.* Amstelod. 1627. 4°.

In L. Coheleth, *sive in Ecclesiastem Annotationes.* Amstelod. 1635. 4°.

Scholia in librum Jobi. Amstelod. 1636. 4°.

Nomenclator Eliae Levitae juxta ordinem Alphabeticum vocum Latinarum digestus, *et Graecis dictionibus auctus à Joh. Drusio Juniore Accessit Censura Johannis Drusii Senioris in eundem.* Fran. 1652.

Zijne gezamenlijke werken, uitgegeven door S. Amama, dragen tot titel:

Opera theologia, *exegetica*, etc. Arnh. et Amst. 1622-1636. 10 vol. 4°. vgl. ook het op Drusius' autobiographie berustende werk van A. Curiander, *Vitae operumque Joh. Drusii editorum et nondum editorum delineatio et tituli.* Fran. 1616. 4°. Het is opgenomen in *Critici Sacri.* VI, p. XXXVII-XLVIII en met wijziging der breede opgave zijner werken en handschriften in H. Witten, *Memoriae philosophorum*, *oratorum*, *historicorum et philologorum clarissimorum* - - - Decas II, p. 105-119.

Litteratuur: A. Curiander, a.w. - v.d. Aa, a.w.i.v. - Glasius, *Godg. Ned. I. i.v.* - *C. Bertheau in Herzog's Realencyklopadie für prot. Theol. u. Kirche*, in dritter verbess. u. vermehrten Aufl..... herausgeg. von D. Albert Hauck. V Bd. (Leipzig, 1898), S. 46-48. - Jo Meursii, *Athenae Batavae.* (Lugd. Bat. 1625), p. 252-256. - P. Bayle, *Dictionaire Hist. et Crit.* T. II, p. 1026-1030. - Mémoires pour servir à l' Hist. des Hommes Illustres dans la Républ. des Lettres avec un catalogue raisonné de leurs ouvrages. T. XXII, p. 57-76. - F. Sweertius, *Athenae Belgicae, s. Nomenclator Infer. German.* etc. p. 420, 421. - S.A. Gabbema, *Epistolarum ab illustribus et claris viris scriptarum centuriae tres.* 1664, p. 384. - W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks-Athenaeum te Franeker.* II, blz. 46-52, 839. - Saxe, *Onomast. Litterarium.* T. III, p. 540, 541. - A. Paquot, *Mémoires pour servir à l' Histoire littêr. des XVII*

1) Deze en de volgende studiën geschiedden in opdracht van de Staten Generaal en werden zooals gezegd is bezorgd door Sixtinus Amama.

Prov. des Pays-Bas, etc. T. I, p. 470-476. - J.F. Foppens, *Bibliotheca Belgica*, etc. II, p. 632, 633. - N.G. van Kampen, *Levens v. ber. Nederlanders*, *sed. het midden der 16e eeuw. Uit echte stukken opgemaakt.* Dl. II, blz. 1-29. - Dez., *Geschied. der Lett. en Wetensch. in de Nederlanden.* I, blz. 283, 292. - G. Brandt, *Hist. der Reformatie.* II, blz. 7, 323, 324. - Ypey en Dermout, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk.* II, blz. 305, Aant. blz. 208, 246-250, 252. - L. Knappert, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk gedur. de 16e en*

17e eeuw, blz. 153, 154. - J. Reitsma, *Geschied. v.d. Hervorming en v.d. Herv. Kerk der Nederl.* (Derde, bijgew. en verm. dr. bewerkt d. Dr. L.A. v. Langeraad, en bez. d. Dr. J. Lindeboom en F. Reitsma), blz. 459, 463, 495. - M. Soermans, *Acad. Register*, blz. 71. - E.L. Vriemoet, *Athenarum Frisiacarum libri duo*, p. 49-64. - H. Edema van der Tuuk, *Johannes Bogerman*, blz. 15, 303. - H. Collot d'Escury, *Hollands roem in kunsten en wetenschappen.* III, Aant. blz. 374, 375. - M. Siegenbeek, *Geschied. der Leidsche Hoogeschool.* I, blz. 32, 54, 55, 71; II, Toev. en Bijl., blz. 57. - V. Gaillard, *De l'Influence exercée par la Belgique sur les Prov. Unies*, etc., p. 96-105. - F.S. Knipscheer, *De invoering en de waardeering der Geref. belijdenisschriften in Nederl. vóór 1618*, blz. 181. - W.R. Poolman, *J. Drusius*, *een man der wetenschap en der godsdienst in veelbewogen dagen*, in 'Kerkhistorisch Jaarboekje' uitgeg. d.d. Ver. t. beoef. v.d. Gesch. der Chr. Kerk in Nederl.' ond. leid. van W. Moll. N. Reeks. Tweede Jrg. (1865), blz. 165-202. - Is. le Long, *Boek-Zaal der Nederl. Bybels* (Amst. 1732), blz. 783. - Baudartius, *Memorien*, *ofte Kort Verhael der ghedenckweerdighste geschiedenisse v. Nederl.* enz. III, blz. 77. - N. Hinlopen, *Historie v.d. Nederl. Overzetting des Bybels*, blz. 27, 29-31, 57-63. - R. Simon, *Hist. Crit. du V. Test.* (Rott. 1685), p. 236, 443. - G.W. Meyer, *Gesch. der Schrifterklärung.* III Bd., S. 403 ff. - L. Diestel, *Gesch. des A. Test. in der Chr. Kirche* (reg.) - H. Bouman, *Geschied. v.d. voormal. Geldersche Hoogeschool en hare Hoogleeraren.* I, blz. 48, 49. - A. Tholuck, *Vorgeschichte des Rationalismus*. - I. Theil: *Das akadem. Leben des 17en Jahrh.*, 2 Abt., S. 206, 378. - J. Reitsma, *Honderd jaren uit de Gesch. der Hervorming en der Herv. Kerk in Friesl.* (reg.). - Dez., *Franciscus Junius*, *een levensbeeld uit de eerste eeuw der Kerkhervorming*, blz. 96-98. - H.Q. Janssen en J.J. v. Toorenenbergen, *Werken der Marnix- Vereen.* Serie III, Dl. IV, blz. 233, 235, 257, 262, 264. - C. Sepp, *Het Godgel. onderwijs in Nederl. gedur. de 16e en 17e eeuw.* I, II (reg.) - H.C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd.* I, blz. 189-193, 202. - G. Tjalma, *Philips van Marnix*, *Heer van St. Aldegonde. Hist.-dogm. studie*, blz. 280, 292, 298, 301. - E.J.W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius*, *zijn leven en werken*, blz. 18, 23. - J. Hania Pzn, *Wernerus Helmichius*, blz. 283, 284. - A. Kuyper Jr., *Johannes Maccovius*, blz. 36. - J.H. Maronier, *Jacobus Arminius. Een biographie*, blz. 161, 196. - J. Tideman, *Remonstr. Broedersch. Biogr. Naamlijst v. hare Professoren*, *Pred. en Propon. enz.* (2de dr. bewerkt d. H.C. Rogge en B. Tideman), blz. 13, 52. - J.C. van Slee, *De Geschied. v.h. Socinianisme in de Nederlanden*, blz. 62. - G.H.M. Delprat, *Verhand. over de Broederschap v. Geert Groote*, blz. 159[2]. - A.C. Duker, *Gisbertus Voetius.* I, blz. 78. - *De Navorscher.* VI (1856), blz. 107; XXIII (1873), blz. 119, 124; XXVI (1877), blz. 296, 599, 600. - Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en Partic. Synoden.* III, blz. 23, 45. - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* I, 29, 981; II, 887. - H.C. Rogge, *Beschr. Catal. des Pamfl.-verzam. v.d. boekerij der Remonstr. kerk te Amsterdam.* St. II, Afd. I, blz. 4. - Kist en Royaards, *Ned. Arch. voor Kerkel. Geschied.* IV (1844), blz. 195, 319, 321; VII (1847). blz. 350. - Rogge en Pyper, *Archief voor Nederl. Kerkgesch.* VII (1899), blz. 74.

[Abraham Johan Drijfhout]

Drijfhout (Abraham Johan) was de zoon van Franciscus Drijfhout, laatstelijk predikant te Deventer, en van Helena d'Outrein; zijn grootvader was J. d'Outrein,

laatst predikant te Amsterdam. Geboren in 1733 te Deventer, ontving hij aldaar voorbereidend onderwijs, waarna hij studeerde te Utrecht in de Theologie en in de Philosophie. Als het jaar zijner inschrijving wordt genoemd 1753. Den 6den Juni van gemeld jaar verdedigde hij onder Prof. J. Castillione een *Specimen de rationis in philosophia usu et abusu;* den 7den Nov. 1755 promoveerde hij tot Doctor in de Wijsbegeerte na openbare verdediging eener dissertatie *De mortalitate Actionum humanarum*, *cum recentiorum quorumdam principiis non consistente.*

Den 26sten Mei 1755 proponent geworden bij de Classis Deventer, werd hij beroepen te Zuilen, waar hij den 28sten Maart 1756 bevestigd werd door Prof. Alb. Voget, van Utrecht (met Jer. III:15) en intrede deed (met 1 Cor. III:9*a*). Bij zevenjarigen ijverigen arbeid aldaar zette hij ook zijn philosophische studiën voort. Nadat hij eenige maanden tevoren voor de benoeming van hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Harderwijk in aanmerking was gekomen, volgde den 15den Juni 1763 zijn benoeming tot hoogleeraar in de Wijsbegeerte, Wis- en Sterrekunde aldaar. Den 25sten Augustus d.a.v. nam hij zitting in den Senaat en ving hij zijne werkzaamheden aan. Den 14den Juni 1764 volgde zijn inaugureele oratie *de summa studii philosophici hoc nostro tempore necessitate;* maar reeds den 11den Maart 1765 overleed hij aan de kinderziekte.

Groote verwachtingen werden van hem gekoesterd. De strekking zijner philosophie was godsdienstig; hij zocht haar dienstbaar te maken aan de christelijke waarheid, hoezeer hij ook hare onafhankelijkheid van de leerstellige Godgeleerdheid handhaafde.

Bij zijn overlijden liet hij na eene weduwe, Maria Brouwer, tweede dochter van Broërius Brouwer, predikant te Amsterdam, met wien hij in Juni 1757 was gehuwd, benevens vier dochters, van wie eene, Judith Francina, later huwde met Prof. H. Muntinghe, en een oude moeder.

Portretten van hem zijn niet bekend.

Van hem verschenen behalve de hieronder genoemde dissertatie en oratie geen geschriften in druk:

De rationis in philosophia usu et abusu. Traj. ad Rh. 1753.

Oratio de Summa philosophiae hoc nostro tempore necessitate. Harderov. 1764. 4°.

De dissertatie is ook te vinden in Tydeman's *Syntagma dissertationum ad Philosophiam Moralem pertinentium.* (Traj. ad Rh. 1777. 4°), p. 133.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Glasius, a.w.i.v. - *Album Stud. Acad. Rheno-Traj.*, kol. 151. - *Boekzaal.* Jrg. 1753*b*, blz. 101; jrg. 1755*a*, blz. 776, *b*, blz. 738; Jrg. 1756*a*, blz. 269, 662; jrg. 1763*a*, blz. 752, 753; jrg. 1764*a*, blz. 726, 727; jrg. 1765*a*, blz. 378. - H. Croese, *Kerk. Reg. der Predik..... te Amst.*, blz. 230. - *De Wapenheraut. Maandbl. gewijd aan Geschied.*, *Geslacht-*, *Wapen-*, *Oudheidkunde* ond. leid. v. D.G. v. Epen, 12de jrg. octavo serie VII ('s Grav. 1908), blz. 38. - H. Bouman, *Geschied. v.d. voormal. Geld. Hoogeschool en hare hoogleeraren.* II, blz. 292, 303,

392. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1910, Bijl. S, blz. 173. - *Catalogus der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* II, 909.

[Ane Drijfhout]

Drijfhout (Ane), zoon van Dirk Berends Drijfhout en Janke Nannes, werd den

28sten November 1742 geboren te Heerenveen. Tien jaar oud werd hij toevertrouwd aan de zorg van Ds. W. Sikkema, predikant te Wijnjeterp c.a., die hem onderwees in oude talen en beginselen van den godsdienst. Hij werd als student te Groningen ingeschreven den 11den September 1759; hij promoveerde er tot Art. Lib. Mag. et Philos. Doctor den 19den Juni 1765 na verdediging eener dissertatie *De mundo in gloriam Dei condito.*

Hij zette zijne studiën voort te Utrecht, waar hij werd ingeschreven den 23sten Febr. 1767. In datzelfde jaar werd hij bij het Stolpiaansch legaat bekroond voor zijne verhandeling *de Cartesiana demonstratione existentiae divinae a priori ex notione Entis perfectissimi et necessarii.* Den 30sten Mei 1768 verdedigde hij eene dissertatie *de vera satisfactionis ratione et necessitate ex justitia vindicativa*, *Deo naturali deducta.* Bij zijne leermeesters te Utrecht was hij zoo gezien dat hem eens bij ongesteldheid van Prof Bonnet werd opgedragen in diens plaats college te geven.

Den 5den April 1769 met goed gevolg peremptoir geëxamineerd werd hij den 2den Juli d.a.v. bevestigd te Weidum door Ds. Eppo Doorenbos, pred. te Idaard, die met een zuster van hem gehuwd was (met Spr. VIII:34) en door Ds. H. Sypkens, pred. te Leeuwarden (met 1 Cor. II:2). waarna hij den 9den Juli intrede deed (met Hand. XIII:38, 39). In Nov. 1769 bedankte hij voor eene beroeping naar Dokkum, maar in 1771 nam hij eene naar IJsselmonde, op collatie van den Heer Jean Bichon op hem uitgebracht, aan; den 13den Oct. van gen. jaar nam hij afscheid van zijne eerste gemeente (met Pred. XII:13, 14), en den 3den Nov. werd hij in zijn tweede bevestigd door Ds. Isaac Hubert, pred. te Rhoon (met Zach. I:3 en V:6, 7), waarna hij dienzelfden dag intrede deed (met Hand. V:30, 32*a*). Tijdens zijn verblijf te IJsselmonde geraakte hij in 1772 in conflict met den kerkeraad zijner gemeente. De Provinciale Synode te Brielle bepaalde (Art. 29), dat, indien de Classis de zaak niet in der minne zou afdoen, de Synode dit zou beproeven. De Provinciale Synode te 's Gravenhage in 1773 vernam dat dit geschied was, waarvan in de Acta (Art. 37) aanteekening werd gehouden. Van IJsselmonde vertrok hij naar Vlissingen, waar hij den 8sten Aug. 1779 intrede deed (met 1 Cor. IX:16) na bevestiging door Ds. T.J. Hoog, pred. aldaar (met Mal. II:5-7); zijn afscheid te IJsselmonde had plaats den 25sten Juli (met Hand. XX:32). Den 14den Oct. 1781 nam hij afscheid van Vlissingen (met Ef. VI:23, 24), vertrekkend naar Middelburg, waar hij den 21sten d.a.v. bevestigd werd door Ds. H.J. Heyman, pred. aldaar (met Ezra V:11) en intrede deed (met Exod. XXXIII:19). Den 11den Juli 1819 herdacht hij aldaar zijne 50-jarige Evangeliebediening (met Hebr. XIII:8). Op zijn verzoek verkreeg hij eervol emeritaat, wegens vermindering zijner geestvermogens, met ingang van 1 Mei 1822. Den 25sten Dec. 1821 echter vervulde hij zijn laatsten predikdienst. Daarna werd hij kindsch en bewusteloos. Hij overleed te Middelburg den 10den Mei 1827.

In 1775 was hij Assessor der Z.-Hollandsche synode te Dordrecht, waar hij de sluitingsrede hield over 1 Kon. VIII:57, 58. Van de Provinciale Z.-Hollandsche synode te Schoonhoven in 1778 was hij scriba. In 1808 fungeerde hij als praeses der Zeeuwsche synode te Veere.

Hij was een man van veelomvattende wetenschappelijke kennis. Zijn geleerdheid werd in 1776 gehuldigd door zijn benoeming tot lid van het genootschap binnen Utrecht onder den zinspreuk ‘Besteedt den tijd, met kunst en vlijt’ (later

bekend als: ‘Prov. Utrechtsch Genootschap v. Kunsten en Wetenschappen’), in 1779 door zijne benoeming tot lid van het ‘Zeeuwsen Genootschap’ en in 1795 door zijn bevordering tot lid van de ‘Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen’ te Haarlem. Van een in 1780 opgericht natuurkundig gezelschap was hij vele jaren doceerend lid, thesaurier en secretaris. In 1806 werd hij benoemd tot curator der Latijnsche School te Middelburg, van 1778 tot de ontbinding der vergadering in 1816 actuarius der Classis van Walcheren.

Te Weidum huwde hij in 1770 met Margaretha van Beem, die in 1804 overleed, geen kinderen nalatend.

Portretten van hem zijn niet bekend.

Twee brieven van A. Drijfhout in manuscript berusten onder de Handschr. v.d. Bibl. der Maatsch. van Ned. Lett. te Leiden.

Zijne geschriften zijn:

De mundo in gloriam Dei condito. (Diss.) Gron. 1765.

De providentia Dei speciali. Traj. ad Rh. 1768. 8°.

De Cartesiana demonstratione existentiae divinae a priori ex notione Entis perfectissimi et necessarii. (Opgenomen in: Verhand. over de Nat. Godgeleerdh. en Zedekunde uitgeg. d. het Stolpiaansch Legaat. Leiden. 1768 gr. 4°.

Leerredenen. Middelburg, 1788. gr. 8°.

Lofrede ter nagedachtenis van J. Winkelman. Middelburg, 1797. 8°.

Ook schreef hij een voorrede voor het Uittreksel uit J.P. Millers Uittreksel uit von Mosheims *Zedeleer der H. Schr.* Utr. 1766. gr. 4°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Alb. Stud. Acad. Gron.*, kol. 213. - *Alb. Stud. Acad. Rh.-Traj.*, kol. 163. - J.H. Brans, *Kerk. Reg. der Predik..... in de XI Classen v.d. Syn. v. Z.-Holl.* (verv. op M. Soermans, *Kerk. Reg.....*), blz. 96. - J. de Fremery, *Naamlyst der Predik. te Middelburg*, blz. 28. - F. Nagtglas, *Levensberichten v. Zeeuwen* (verv. op P. de la Rue) I, blz. 168, 169. - Dez., *De Algem. Kerkeraad der Nederd. Herv. Gem. te Middelburg v. 1574-1860 m.e. inleid. en aanteek.*, blz. 46, 63, 64. - *Boekzaal.* Jrg. 1769*a*, blz. 479, 615, 616; *b*, 100, 758; jrg. 1771*b*, blz. 518, 638, 645; jrg. 1779*b*, blz. 245, 254; jrg. 1781*a*, blz. 122, 123, 535; jrg. 1819*b*, blz. 102, 103; jrg. 1821*b*, blz. 777; jrg. 1822*b*, blz. 88; jrg. 1827*a*, blz. 631; *b*, blz. 97-101. - *Arch. voor Kerkel. Gesch. inzond. v. Nederl.* (verzam. d. Kist en Royaards). V (1834), blz. 251; IX (1838), blz. 500. - M.F. Landsheer en F. Nagtglas, *Zelandia Illustrata*, I, blz. 652. - v. Alphen. *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 167; jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 139, 151; jrg. 1911, Bijl. S, blz. 190. - *Alphab. Naaml. v. Boeken 1790-1832*, verv. op R. Arrenberg, blz. 141, 638. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden*, H S, blz. 59; II, kol. 909; *Biblioth. Theol. et Philos.* (Burgersd. & Nierm. Lugd. Bat.

1900) No. 4050. - S. Cuperus, *Kerkel. Leven der Hervormden in Friesl. tijdens de Republ.* I, blz. 89.

[Mr. Hieronymus Dürer]

Dürer (**Mr. Hieronymus**)**,** geboren te Glückstadt in het Holsteinsche werd den 15den Maart 1674 beroepen tot predikant bij de Ev. Luthersche gemeente te Haarlem. Daar geraakte hij in twist met zijn Kerkeraad, waarvan de leden hem betichtten van onrechtzinnigheid, dronkenschap, ontucht en moord. Door Gedeputeerden van Amsterdam en naastbijliggende gemeenten gecensureerd als een, die

verdiend had van ambt en stad verwijderd te worden, daagde hij, om zijn eer en goeden naam te redden, zijne beschuldigers voor den wereldlijken rechter, waarbij zijn onschuld op alle genoemde punten aan het licht kwam. Dientengevolge werd bij openbaar vonnis van Schepenen der stad Haarlem aan zijn tegenpartij stilzwijgen voor immer opgelegd. De Burgemeesters wilden hem niet van den kansel weren. Daarmee was echter de tegenstand tegen Dürer niet gebroken; om aan de vervolging een eind te maken deed hij in 1684 vrijwillig afstand van zijn ambt. Hij werd in 1688 eerste predikant van de St-Catharinakerk te Osnabrück, en in 1689 aldaar superintendent. Door zijn zuiverheid in de leer en godzaligen wandel deelde hij in de algemeene achting en genegenheid. Hij overleed aldaar den 6den Juli 1704.

Zijne geschriften zijn:

Korte Grondlegging van de Chr. Lere voor de Haarlemsche Jongheidt van de Augsburgsche Confessie, *inzonderheid voor degenen*, *die aan de Tafel des Heeren willen gaan.* Amst. 1675. 12°.

Leer- en troostrijke stervensgedagten. Amst. 8°.

Christelyke Bedenkingen. 4°.

Lauf der Welt und Spiegel des Glücks. 1668. 12°. 1695,

Sterbensgedanken. Osnabr. 1678. 12°.

Hoffnung Israels von Bekehrung der Juden und Heiden. Hamb. 1698.

Geheimnisz des Reichs Christi, *oder Erkläring der Offenbarung Johannis.* Hamb. 1701. 12°.

Einige Streitschriften gegen Karl Peter.

J.C. Wetzels (in zijn *Lebensbeschreibungen der berühmtesten Liederdichter* Th. IV, S. 101) schrijft hem als auteur ten onrechte toe een paar gedichten als: ‘Das Kirchenjahr ist nun dahin’.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - J.H. Manné, *Nauwkeurige 20 Theologise als Historise Aanmerkingen Over het werk der Reformatie* enz. (Haarlem. 1719), blz. 316. - *Naamrol der Pred. In de Gemeentens*, *de Onverand. Augsb. Gel. Bel. Toegedaan*, blz. 20. - H.W. Rotermund, *Das gelehrte Hannover oder Lexikon von Schriftstellern und Schriftstellerinnen.* I, S. 496. - Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen t.d. Geschied. der Ev. Luth. Kerk in de Nederl.* VI st., blz. 145. - A. Paauw, *Europa's Lutherdom* (*Dl. III*, *Naamrol der Leeraaren ....*), blz. 383. - v. Abkoude, *Naamreg. v. Ned. Boeken.* I Dl., III st., blz. 62. - v. Abkoude en Arrenberg, *Naamreg. v.... Ned. Boeken* (2de dr. Rott. 1788), blz. 152.

[Jacob Antheunisz. Dubbeltryck]

Dubbeltryck (Dubbeltryk, Dubbeldryk, Dobbeltryck) (Jacob Antheunisz.), geboren te Amsterdam, bood zich den 10den Augustus 1617 bij den Kerkeraad aldaar aan om tot ziekentrooster in O. Indië te worden benoemd. Den 6den September d.a.v. werd hij met gewenscht gevolg geëxamineerd, waarop besloten werd hem aantebevelen bij Bewindhebbers der O.-Indische Compagnie. Hij verzocht den 14den Sept. tot den tijd van zijn vertrek geoefend te worden in het proponeeren, wat hem werd toegestaan. Daarop werd hij in 1619 in Indië zelf op Jacatra aan een examen onderworpen, hem afgenomen door Evert Thyss, en aangenomen. Met Ds. Adr. Jacobszn. Hulsebos en drie krankbezoekers vormde hij als proponent

de eerste Indische Kerkvergadering den 14den Januari 1620. Zij verzochten dientengevolge aan den Gouverneur-Generaal J.P. Coen en aan de Raden van Indië met gunstigen uitslag onder meer te Batavia een geschikte plaats voor godsdienstoefening en vergunning tot viering des Avondmaals. Den 3den Januari 1621 werd het gebouw daartoe bestemd door Hulsebos ingewijd, en door dezen het Avondmaal bediend, waaraan o.a. de Gouv.-Generaal, andere hoogwaardigheidsbekleeders en ook Dubbeltryck deelnamen. Den 21sten Augustus 1621 werd laatstgen. door den Kerkeraad van Batavia aangewezen als opvolger van Hulsebos als predikant aldaar, om, na goedkeuring van den Gouv.-Generaal en Raden van Indië, te worden bevestigd met oplegging der handen. De Kerkeraad volgde daarbij het advies van de Classis Walcheren, die had geadviseerd zulke aan te stellen ‘die daer nu langen tijd in 't landt geweest syn ende nu de maleysche tale connen’. Den 2den Kerstdag 1620 had Dubbeltryck voor de eerste maal in het Maleisch gepredikt. Hij werd den 23sten Jan. als predikant van Batavia door Hulsebos bevestigd, en was de eerste, die haar in het Maleisch diende. Ofschoon tamelijk ervaren in die taal las hij aanvankelijk zijn predikatiën nog voor.

In den beginne koesterde men van hem groote verwachting, waarin men echter straks deerlijk teleurgesteld werd. In 1623, voorzeker niet om zijn goed gedrag, naar Banda en Ambon gezonden, misdroeg hij zich daar dermate, dat hij in de uitoefening van zijn ambt moest worden geschorst. Van zijn echtgenoote, Hester Jane, afkomstig van Amsterdam, met wie hij in Juli 1622 gehuwd was, liet hij zich scheiden, op grond van door haar gepleegd overspel. Maar zelf gaf hij in Banda bij voortduring blijk van zulk een onchristelijk en ergerlijk leven, dat hij door den Kerkeraad aldaar werd geschorst. Den 15den Januari 1626 had er ten huize van den heer Specx, Raad van Indië, eene verzoening plaats tusschen hem en zijne vrouw; doch dit bleek van zijn kant niet anders dan eene vertooning. Zijn ontzetting uit het ambt volgde den 2den Maart 1626.

Hij werd geroemd om zijn taalkennis. Geschriften zijn van hem niet bekend.

Litteratuur: C.A.L.v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Woordenboek van O.-I. predikanten*, blz. 120. - Dez., *De Herv. Kerk in Ned. O.-Indië ond. de O.-I. Comp.* (1602 -1675) reg. - Guil. Baudartius, *Het Tweede Deel der Memoriën*, *Ofte Cort Verhael der Gedenck-weerdighste soo Kerckel. als Wereldl. Geschied. van Nederl.*, 13de Boek, blz. 40. - Fr. Valentijn, *Oud en N.-O. Indië.* III, blz. 43, 44; IV, blz. 2, 6-8. - P. Hofstede, *O.-Ind. Kerkzaken.* I, blz. 90. - S. Buddingh, *Proeve eener Chronol. Hist. Schets v.d. lotgevallen der Prot. Kerk in N.O.-Indië v. 1615-1857*, blz. 5. - J.F.G. Brumund, *Bijdragen t.d. Gesch. der Kerk v. Batavia* (in ‘Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, Uitgeg. d.h. Bataviaasch Genootsch. v. Kunsten en Wetenschappen’, ond. red. v. Mr. J.A. van der Chijs, Dl. XII, Vierde Serie. Dl. IV. 1864), blz. 25 v.v., 77, 129. - J.A. Grothe, *Archief voor de geschied. der oude Holl. Zending.* V, blz. 121, 122, 171, 217; VI, blz. 31, 40. - J.R. Callenbach, *Justus Heurnius*, *eene bijdrage tot de geschiedenis des Christendoms in Ned. O.-Indië* (reg.). - C.W.Th. van Boetzelaer van Dubbeldam, *De Geref. Kerken in Nederland en de Zending in O.-Indië* (reg.). - L. Knappert, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk gedur. de 16e en 17e eeuw*, blz. 220. - *De Navorscher.* 14de jrg. (1864), blz. 378.

[Pieter Dugteren]

Dugteren (**Pieter** of **Petrus van**), geboren den 27sten Augustus 1799 te Dussen, waar zijn vader Ds. Jan Hendrik van Dugteren, predikant was, werd ingeschreven als student aan de Universiteit te Utrecht den 11den Juni 1818 met de bijvoeging ‘paterna institutione usus progressus suos probavit cl. v.v. Goudoever’. In Mei 1824 bevorderd tot proponent door het Prov. Kerkbestuur van Utrecht, deed hij den 10den April 1825 intrede te Boxtel, Esch en Liempde (met Matth. XXVIII:20), na bevestigd te zijn door den consulent Ds. J.C. Masman, predikant te St. Michielsgestel (met Luc. XII:42*a*). Hij herdacht te Boxtel c.a. zijn 25-jarige Evangeliebediening (met Ps. CXXXIII) en bleef aldaar werkzaam tot zijn emeritaat, dat hem met ingang van 1 April 1860 werd verleend; den 27sten Maart te voren werd hij losgemaakt van zijne gemeente. Hij overleed te Boxtel den 22sten December 1871.

Van hem zag het licht:

Opmerkingen omtrent de Geestes-gaven, *inzonderh. m. betr. tot het spreken in vreemde talen*, *bij 1 Cor. XII*, *XIII*, *XIV*, *benevens een uittreksel uit een brief aan P. van der Willigen.* 's Hertogenb. 1846. 8°.

Aan- en opmerkingen bij het lezen v.d. nieuwe Bijbelvertaling van het N. Test. Voor rek. v.d. schrijver. 's-Hertogenb. 1869. 8°.

*Beantwoording van twee brieven van *** over de leer der verzoening*, *alsmede eenige vermeerderingen en verbeteringen bij mijne aan- en opmerkingen v.h.N. Test.* Voor rek. v.d. schrijver, 's Hertogenb. 1870. 8°.

Litteratuur: *Alb. Stud. Acad. Rh. Traj.*, kol. 221. - *Boekzaal.* Jrg. 1824*a*, blz. 618; jrg. 1825*a*, blz. 506; jrg. 1850*a*, blz. 629, 630; jrg. 1860*a*, blz. 212. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede.* Jrg. 1872, blz. 105. - *Alphabet. Naaml. v. Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken* (1833 -1849); Amst. Brinkman. 1858, blz. 177. - R.v.d. Meulen, *Brinkman's Catal. der Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken* (1850 -1882), blz. 321. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* I, kol. 596. - *Catal. v.d. Bibl. der Remonstr. Geref. Gem. te Rotterdam*, blz. 101, 139. - *Bibliotheca Theologica et Philosophica.* (Lugd.-Bat. Burgersd. & Nierm. 1900), No. 4065, 4066.

[Hubert Duifhuis]

Duifhuis (**Hubert, Huibert** of **Huybert)** is in de geschiedenis der Hervorming van ons vaderland van zoo groote beteekenis dat hij in het ‘*Protestantsche Vaderland*’ niet onvermeld mag blijven, ook al vormde hij met zijne aanhangers een gemeente, die tegenover die der Hervormden bestond. Hij is niet ten onrechte als de Utrechtsche Hervormer[1)] voorgesteld. Den 27sten Augustus 1531 werd hij geboren te Rotterdam, de vaderstad van Erasmus, met wien hij veel overeenkomst vertoonde in zijne opvatting omtrent geloofsleer en reformatie der Kerk. Zijne ouders waren Jacob

1) H.J. Royaards ‘Ned. Arch. v. Kerk. Gesch.’ VI (1846), blz. 180.

Duifhuis Simonsz. en Lijsbetje Duifhuis Gijsberts dochter, beide behoorend tot een aanzienlijk geslacht. Zijn vader was meermalen Schepen van Scheveningen, en wellicht afstammeling of lid der familie Ewoud Jansz. Duifhuis, wiens weduwe, Alida

van Hemert, in 1494 in de St. Laurenskerk te Rotterdam een kapel stichtte ter eere van de H. Brigitta.

Omtrent de jeugd en jongelingsjaren van H. Duifhuis ontbreken de gegevens. Vermoedelijk heeft hij zijn opleiding genoten te Leuven.[1)] Het eerst in zijn openbaar leven ontmoeten wij hem als pastoor van de St. Laurenskerk te Rotterdam, waar in de 16e eeuw ook het verlangen bleek naar een hervorming in leer en leven, welke tegenstand en vervolging te voorschijn riep.

Een Rotterdamsch burger, Ewoud Prins, was op zijn handelsreizen te Antwerpen getuige geweest van de terechtstelling van een zijner medeburgers om het geloof, en werd toen hij, huiswaarts gekeerd, daarover zijn verontwaardiging uitsprak, zelf beschuldigd van ketterij; een zijner rechters was H. Duifhuis, die den aangeklaagde toevoegde: ‘wel zoon, ga zoo voort, dat geloof is goed, houd er u bij en doet er naar.’

Met het oog op de treurige gevolgen van het gedwongen coelibaat, die hij opmerkte, was hij heimlijk in het huwelijk getreden met zijne huishoudster, Krijntje Pieters (Krijntgen Peters), den naam ‘bijzit’ voor haar afwijzende.

Toen in 1572 Rotterdam door Spaansche troepen onder Bossu ingenomen was, begon hem gevaar te bedreigen; dit bleek hem door de onvoorzichtigheid van een Spaanschen priester en door de trouw van een schipper. De priester verkondigde in zijn landstaal, waarvan hij enkele woorden invlocht in zijn sermoen opdat zijn landslieden alleen dit zouden verstaan, dat de ketters verbrand moesten worden en ‘datter iemand in de kerk tegenwoordig was, die deze straf te wachten had.’ De schipper, die dit onbedoeld had verstaan, stelde er Duifhuis mee in kennis. Met schrander overleg voorkwam hij de inquisiteurs en noodigde hen bij zich ten maaltijd. Hij schonk hun rijkelijk wijn in, maar liet zichzelf, in plaats van wijn, meest water schenken. Toen zij na den disch een onderzoek wilden gaan instellen omtrent zijn geloof, stelde hij hun voor dit den volgenden dag te doen en de zaken nuchter te behandelen. Aldus werd besloten. Op raad van zijn broeder Leendert Jacob Duifhuis, ook genoemd Schilperoordt, regeerend burgemeester, verliet hij dien nacht de stad door de Oostpoort en nam met vrouw en kinderen de wijk naar Utrecht, om vandaar ‘zonder stilstand of tijdverlies voortgaande’ te Keulen te belanden, waar zijn gezin zich later bij hem voegde.

Te Keulen verviel hij tot bittere armoede, terwijl inmiddels zijn vrouw opnieuw moeder was geworden. Op een wandeling buiten de stad kwam hij in aanraking met een ‘Keulenaar van Dordrecht’, die den pastoor van St.-Laurens meermalen met instemming had gehoord en hem voor het oogenblik uit zijn tijdelijke ongelegenheid hielp. Dezelfde verhaalde na zijn terugkeer in het vaderland zijn ontmoeting, hetgeen tengevolge had dat hij van regeeringswege bijna gelijktijdig uit Utrecht, Rotterdam en 's-Gravenhage aanzoeken ontving om daar als voorganger optetreden. Inmiddels was zijn vrouw den 26sten Juli 1574 buitenslands overleden. Dit maakte het hem gemakkelijker als Roomsch priester in het vaderland optetreden. Zoo volgde hij de roeping uit Utrecht; had hij zich bij de reformatorische beweging aangesloten,

1) De grond voor dit vermoeden door Dr. A.H.L. Hensen geopperd wordt genoemd in diens studie over *Het R. Kath. Rotterdam* (zie hierna ond. *Litteratuur*).

dan zou hij waarschijnlijk naar Rotterdam zijn gegaan, want daar had juist door het vertrek der Spanjaarden de hervorming gezegevierd, en werd den 15den November 1572 de eerste Hervormde predikatie gehouden in de van beelden gezuiverde St.-Laurenskerk.

Bij raadsbesluit van 10 Februari 1577 op een jaarlijksch tractement van *f* 250 en een toelage van *f* 50 voor wat hij tot nogtoe gedaan had aangesteld, verbond Duifhuis zich als pastoor aan ‘het half gedeelte’ van St. Jacob, welke parochie om hare uitgestrektheid door twee pastoors werd bediend. Drie jaar lang hield hij zich daarna openlijk nog aan de Roomsche leer en ceremoniën. In 1578 verzocht hij toestemming van Burgemeesteren en Schepenen van Utrecht, om voortaan op de wijze der Gereformeerden te prediken, zonder dat hij er echter aan dacht zich van Rome af te scheiden. De toestemming werd hem, nadat het oordeel der vijf kapittelen was ingewonnen, verleend. De Overheid liet daarop zijn prediking eenigen tijd oogluikend toe. Toen echter een groote spanning ontstond, en er een religietwist dreigde, vroeg hij zelf ontslag; maar de Magistraat, die hem dit niet verleenen wilde, stelde hem voor, zich voor eenigen tijd te begeven naar zijne vrienden te Rotterdam, waaraan hij gehoor gaf; hij kwam te Rotterdam den 1sten Juli.[1)].

Nog vóór zijn vertrek voerde hij een Latijnsche briefwisseling[2)] over het geloof met den laatsten pastoor der Amsterdamsche St.-Nicolaas of Oude Kerk Jacobus Buyck, die toentertijd te Utrecht zich ophield, waarheen hij na de zegepraal der Hervorming te Amsterdam gevlucht was, en die zich schriftelijk tot Duifhuis had gewend om een vriendelijke poging te wagen, hem van zijn dwaling terugtebrengen. Op drie punten, die Buyck in een sermoen door Duifhuis had hooren verdedigen, bestreed hij dezen: de onverdienstelijkheid der goede werken, de ijdelheid en onbekendheid in de oude Christelijke kerk van de processiën en de verwerping van beeldendienst en -vereering. Daarop verdedigde zich Duifhuis, met heenwijzing vooral naar de Schrift.

Door Duifhuis' afwezigheid werden de gemoederen niet tot kalmte gebracht, maar nam integendeel de spanning toe. Reeds den dag na zijn vertrek had een gedeelte der Utrechtsche burgerij er bij de regeering op aangedrongen dat deze de Minderbroeders uit de stad zou verwijderen, daar men deze beschouwde als 't meest vijandig gezind tegen Duifhuis en de reformatie. De rust keerde niet weer, voordat aan de monniken bevolen was in vrede de stad uit te trekken. Daardoor alleen werd hun klooster nog gespaard. Maar in het gebeurde vonden geestelijkheid en regeering ook aanleiding om Duifhuis uittenoodigen terugtekeeren, waartoe Aert Dircsz. v. Leyden, eerste Burgemeester, en mr. Gysb. Thin, secretaris, den 30sten Juni naar Rotterdam reisden. Zooveel verwachtte men van zijn invloed. Het punt in quaestie, de religie, werd echter in een schrijven van den Magistraat aan Duifhuis niet aangeroerd. Hij gaf dan ook, zooals de afgevaardigden den 3den Juli in hun

1) Volgens Dr. J.R. Callenbach, *De Ned. Herv. Kerk*, blz. 15 (in ‘Rotterdam in den loop der eeuwen’. II, 3de st.) zou Duifhuis zich te Rotterdam hebben opgehouden van 25 Juni tot 6 Augustus.

2) Daarbij onderteekende Duifhuis zich ‘Littorinus’ (een Latijnsche vertaling van den naam ‘Schilperoordt’, door sommigen van zijn geslacht gevoerd).

rapport meedeelden, aan het verzoek geen gehoor, als grond aanvoerend dat zijn terugkeer weinig tot den vrede zou medewerken, daar hij zou moeten voortgaan op den reeds door hem ingeslagen weg. Dit antwoord bracht de regeering in verlegenheid, de geestelijkheid tot toorn. De raad durfde hem zijn verlangen niet toestaan zonder goedvinden van de kapittels, en besloot het advies van den Stadhouder in te winnen. Maar ook de geestelijkheid klopte aan bij den Prins van Oranje, met het verzoek 'die van de stad Utrecht nyet te accorderen, 't welcke, directelyck of indirectelyck, tenderen zou tot eenighe nieuwigheyt ofte alteratie van de religie.'

De overheid echter bleek onwillig om nieuwe concessies te doen aan de Roomsche geestelijkheid, en bij raadsbesluit van den 7den Augustus werd Duifhuis verzocht wedertekeeren in zijn pastorie 'prekende het Woort Gods soot behoord ende so als hy dat voor God verantwoorden will.' Nadat de raad hem beloofd had schadeloosstelling voor zijne gemaakte kosten en geleden schade, keerde Duifhuis half Augustus te Utrecht terug. Bovendien werd hem nog *f* 64 toegelegd en zijn tractement met *f* 50 jaarlijks verhoogd. Te Rotterdam had hij geregeld de godsdienstoefeningen der Hervormden bijgewoond en aan de predikanten aldaar, met wie hij in aanraking was gekomen, beloofd met Gods genade op den aangevangen weg te zullen voortgaan, tevens verzekerende, dat hij 'den Roomschen grond aller harer afgoderyen en superstitiën verzaakte'. Evenzeer had hij verklaard de leer der Rotterdamsche broeders voor de 'regte Apostolische' te houden, en de dwalingen van alle Libertijnen en Wederdoopers te verwerpen.

Aanzoeken om zich te verbinden aan de gemeenten van Amsterdam, Rotterdam en 's Gravenhage, had hij inmiddels afgeslagen.

Na zijn terugkeer te Utrecht predikte hij in St. Jacob in den geest der Hervormden te midden van Rome's beelden en symbolen, in die kerk nog aanwezig. Hij bleef, bij verwerping der hiërarchie, vasthouden aan *het geheel der gedoopten*, en wilde hervorming zoeken *in* de Kerk, in den geest van Erasmus, maar met grooter moed dan deze, die echter in gaven en geleerdheid zijn meerdere was. Groot was de schare, die zijn op de practijk gerichte prediking trok. Toen de regeering de beelden uit de kerk deed verwijderen, predikte Duifhuis, nu niet meer in het witte koorkleed, voor 't eerst over Luc. XVII:32.

In den tijd van zijn terugkeer te Utrecht hadden de eigenlijke Gereformeerden, de Consistorialen genaamd, de kerk der Minderbroeders in gebruik genomen en gekregen. P. Datheen predikte voor hen, zonder dat de beelden werden weggenomen. Dit liet de raad eerst daarna doen. Wel deden zij moeite, om zich met Duifhuis te verstaan omtrent de 'eenigheid in kerkedienst', waartoe in October 1578 zelfs een conferentie met hem werd gehouden, maar deze achtte de instelling van consistoriën onnoodig en wilde aan de burgerlijke overheid het oppergezag over de Kerk toegekend zien, al verklaarde hij in de leer niet van hen te verschillen en al vatte hij 'het stuk van de Predestinatie so diep en hoge'[1] niet op en al was het dat hij 'met Beza niet konde verstaen, dat men de Ketters doden mochte'; ook verklaarde hij zich 'gewillig en bereyt' om in Utrecht zich met de Gereformeerden te vereenigen. Evenwel hun Kerkorder - die van de Dordtsche synode van 1574 - begeerde hij

1) Ook schijnt Duifhuis kennis genomen te hebben van de werken van Calvijn's bestrijder Sebastiaan Castellio.

daarom niet aantenemen. Dit had tengevolge, dat zij den prediker van St. Jacob en diens volgelingen voor Libertijnen uitmaakten, die een Kerk hadden zonder discipline of ban. Andere Classen en gemeenten werden erbij betrokken. Men hield Duifhuis voor een ‘onwettigen leeraar’, omdat hij na zijn breuk met Rome niet door Gereformeerden bevestigd of geapprobeerd was. Dagelijks zond men iemand naar St. Jacob, om te hooren of hij ook een woord sprak, waarop hij zou kunnen gevat worden. Op zekeren dag verklaarde hij het onnoodig een ten doop gebracht kind, dat kort na de geboorte, uit vrees voor zijn leven, door een vroedvrouw gedoopt was, andermaal te doopen. Nu beschuldigde men hem in zake de doopsbediening door leeken niet los van het pausdom te zijn. Bij de overheid durfde men hem niet aanklagen. Deze was hem en zijn ‘onbesloten’ gemeente nu eenmaal genegen en den meer door het volk gesteunden Calvinistischen Consistorialen daarentegen min gunstig gezind. Men zocht daarom in Holland kerkelijken steun ter weerlegging van de dwalingen der Parochianen. Op een daarheen verzonden schrijven had in Duifhuis' woning een conferentie plaats tusschen dezen en de Utrechtsche predikanten Nic. Sopingius en Wern. Helmichius[1)], waar behalve over de doopsquaestie ook gesproken werd over de macht der Overheid inzake het dooden van ketters naar aanleiding van Beza's geschrift over dit onderwerp. Toen een der predikanten daarvoor een lans brak, verklaarde Duifhuis: ‘Is dat uwe meninge so moet myn ziele uyt uwen rade blyven, en begeren met sulke geen gemeenschap te houden’, waarna hij opstond, zonder hen verder te willen aanhooren.

Verwijdering inplaats van toenadering was van het genoemde gesprek het gevolg.

Nogmaals besloten de Consistorialen zich te wenden tot verschillende Hollandsche classes en tot Menso Alting, Calvinistisch predikant te Emden; Duifhuis werd aangeklaagd als willende doorgaan voor een gewoon Gereformeerd leeraar, terwijl hij eigenlijk pastoor was, en als drijvende in zijn sermoenen naar het voorbeeld van een Tauler ‘den inwendigen mensch’ en ‘de vernieuwinge des geestes’, terwijl hij zulks ‘met verbloemde redenen en allegorische geestelyke verstanden wist te bestryken en te bekleeden’. De raad der broeders werd nu ingewonnen tegen ‘dien dubbel verdorven papist, Libertyn of regten Swenkfeldianer, die geen consistorie of discipline wilde houden’. Alting adviseerde daarop hem particulier daarover te onderhouden en, bleef dit zonder gunstig gevolg, hem niet langer te dulden. Het antwoord der classis van Delft was meer diplomatisch. Hiernaar handelden de Consistorialen. Een schrijven, naar het concept, hun uit Delft gezonden, richtten hunne ouderlingen en diakenen den 20sten April 1579 aan Duifhuis, die daarop advies vroeg van de regeering; deze verklaarde den 22sten April dat aan ‘Mr. Huibert, predikant van St. Jacob verboden werd eenig consistorie op te rigten of toe te laten, ten zy hem zulks bij den raad der stad belast of bevolen ware’. Den 30sten Mei werd dit besluit herhaald, met bijvoeging, dat men ook de andere predikanten verzoeken zou ‘de consistoriën na te laten’.

Nogmaals had een gedachtewisseling plaats tusschen Helmichius en Duifhuis over verschillende belangrijke punten, waarbij de eigenaardige opvatting van laatstgen. in zake de kerkelijke tucht weer sterk aan het licht trad.

1) Vermoedelijk was daarbij ook tegenwoordig de Delftsche predikant Arn. Cornelisz. (vgl. J. Hania Pz., *Wern. Helmichius*, blz 97[2]).

Inmiddels was diens gezondheid sterk verminderd; en in Januari 1580 verzocht hij van de Utrechtsche regeering en zijne parochianen ‘zich ook excuseerende om zijne zwakke gezondheid’ ontslag. De regeering, die Duifhuis' bediening nog altijd bevorderlijk achtte voor den vrede tusschen Roomschen en Hervormden, nam den 1sten Februari 1580 het besluit om hem opnieuw aan zijn gemeente te verbinden, verklarende, dat zij ‘alle zwarigheden en vermoeyenissen die hem ter oorzake van het Consistorie eenigszins opgeleid of aengedaen mogten worden, straffen en verantwoorden zou’. Overigens kwam zij hem zooveel mogelijk in geval van lichamelijke ongeschiktheid voor zijn arbeid tegemoet. In die dagen was de Prins van Oranje onder Duifhuis' gehoor en prees hem uitbundig, waarover de Consistorialen zich beklaagden. Dezen gaf hij genoegen door te verzekeren dat hij van hun geschillen over de kerkorde niet had geweten en dat hij bij een volgende gelegenheid in hun kerk zou verschijnen.

Kort daarop overleed Duifhuis, den 3den April 1581. Zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in de Jacobikerk te Utrecht, waar zich blijkens het grafschrift ‘in lapide sub organo’ ook de laatste rustplaats bevindt van zijn echtgenoote, wier lijk dus vermoedelijk van het buitenland herwaarts was overgebracht.

Uit hun huwelijk waren drie zoons geboren: Abraham, Jacob en Gijsbrecht[1)].

De ongeveer twintig sermoenen van Duifhuis, die aan zijn biograaf Wiarda bekend werden, en die ongetwijfeld afkomstig zijn uit de jaren van zijn openlijke afwijking van Rome, zijn gegrond enkel op de H. Schrift. Wat den vorm betreft vertoonen ze gelijkenis met wat bij ons ‘Bijbellezingen’ heeten; ze zijn met zorg bewerkt en getuigen van studie. Ze leggen den nadruk op den invloed, dien het Christelijk geloof en de Christelijke kennis moeten oefenen op het leven; zij stellen voorop: ‘Gereformeertheyd des harten’. Naar de gewoonte van zijn tijd bevatten ze, schoon in wat geringer mate dan die van menig ander prediker, allerlei allegorische verklaringen, soms berustend op misverstaan van de oorspronkelijke woorden. Eenvoudigheid en dramatische voorstelling behooren tot de kenmerken van Duifhuis' stijl.

In zijn opvatting van het *geloof* week hij af van Rome. Het rechte geloof is volgens hem een kracht Gods, die van God uit gaat, waardoor de mensch verzekerd wordt van Gods goedheid, barmhartigheid, lankmoedigheid jegens hem. Door het geloof leert hij God houden voor zijn lieven Vader, Hem liefhebben, eeren en vreezen met reine, kinderlijke liefde. Zijn Duifhuis' voorstellingen van het geloof te algemeen om te bepalen met wien der hervormers hij in dit opzicht het meest overeenstemming vertoont, toch kan gezegd worden dat de ethische opvatting van het wezen des geloofs, die Zwingli kenmerkt, bij hem op den voorgrond staat, hoezeer hij in ander opzicht ook van Zwingli afwijkt. Ook bestaan er tusschen hem en Melanchthon punten van overeenstemming. Hij bestreed de leer, dat de ‘successie van den hoogenpriester van Israël is overgegaan op den opperbisschop van Rome’ en dat Christus de geestelijke en wereldlijke jurisdictie aan dezen heeft toevertrouwd. Maar vooral keerde hij zich tegen de Roomsche leer van de transsubstantiatie en van den voorburcht der hel.

Ook tegen de door Rome gehuldigde voorstelling van de voorbidding der heiligen polemiseerde hij.

1) Vgl. ook J.v. Lennep en J. ter Gouw: *Het Boek der Opschriften. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandsche volksleven*, blz. 239.

Dat hij niet kon geraken tot ‘eenigheyt’ met de Consistorialen sprak vanzelf, daar hij eenparigheid in de leer, overeenstemming met eenzelfde belijdenis als voorwaarde voor kerkelijke samenleving niet erkende. Hij noemde den Bijbel zijn Catechismus. Het Avondmaal bediende hij aan allen, die daarbij den dood van Christus wenschten te gedenken zonder hun eenige belijdenis des geloofs aftevragen of den Avondmaalganger aan iets te binden. Censuur wilde hij niet oefenen. De kerkelijke tucht noemde hij ‘een overblijfsel van het Pauselyk juk’, dat hij had afgeworpen, en ‘een specie van heerschappy over de gewetens’.

Niet geheel zonder reden is Duifhuis genoemd een voorlooper der Remonstranten, waartoe de invloed der geschriften van Castellio schijnt te hebben medegewerkt. Een Joh. Uytenbogaert had aan Duifhuis' prediking niet weinig voor zijn vorming te danken. Behalve Duifhuis' reeds vermelde sermoenen, door Wiarda besproken, zijn geen geschriften van Duifhuis aan den druk toevertrouwd.

Helmichius hield hem zonder bewijs voor den schrijver van het anoniem verschenen geschrift *Van den uterlicke Kercke Godts*[1].

Zijn portret, vervaardigd door Lamsvelt, naar een afbeelding, die ‘eertyds by de erfgenamen van Duifhuis in de Kipstraat gezien werd’[2], komt met een vers van acht regels van G. Brandt voor in diens *Historie der Reformatie.* (vgl. ook: Fr. Muller, *Beschr. Catal. v. 7000 Portretten v. Nederlanders*, No. 1376).

Litteratuur: J. Wiarda, *Huibert Duifhuis*, *de prediker van St. Jacob* (Acad. proefschr.). - Dez., *Huibert Duifhuis* in ‘Kalender voor de Protestanten in Nederland’ (uitgeg. d. de Vereen. t. beoef. v.d. gesch. der Chr. Kerk in Nederl., onder leid. v.W. Moll), 2de jrg. (1857). blz. 199-227. - G. Brandt, *Hist. der Reformatie.* I (reg.). - J. Uytenbogaert *Kerckel. Historie*, blz. 194, 195, 219-221. - J. Trigland, *Kerckel. Geschied.*, blz. 319-321. - Bor, *Oorsprongk*, *Begin en Vervolgh der Nederl. Oorlogen.* II, (Amst. 1680), Bk. XIV, blz. 166, Bk. XXI, blz. 831-836. - Kok, *Vaderl. Woordenboek.* XIII, blz. 24-26. - v.d. Aa, a.w.i.v. - B. Glasius, *Godgel. Nederl.* I, blz. 395-403. - J. Wagenaar, *Vaderl. Historie.* VII, blz. 375; VIII, blz. 150-153; X, blz. 15. - H.v. Rhenen, *Lyste v.d. namen der Pred. ond. de Prov. Utrecht*, blz. 1-5. - *Levensbeschryving v. eenige voornaame meest Nederl. Mannen en Vrouwen.* Uit Egte stukken opgemaakt. (III, Amst. Harlingen MDCCLXXVI), blz. 181-198. - *Iets over Huibert Duifhuis*, in ‘Algem. Letteroefeningen. Mengelwerk’. Tweede st. voor 1797, blz. 287-298. - J.A. Beyerman, *Huibert Duifhuis* in ‘Uit de Remonstr. Broederschap’. Vijftiende jrg. (1904), blz. 169-178. - Jac. Scheltema, *Huibert Duifhuis* in ‘Geschied- en Letterk. Mengelwerk’. Dl. I, st. II, blz. 125-179. - J.T.F.v. Oordt, *Iets over Hubertus Duifhuis*, *pred. d. St. Jacobskerk te Utrecht* (Rott. 1841) - *Werken der Marnix-Vereeniging*, verzam. en uitgeg. d.H.Q. Janssen en J.J.v. Toorenenbergen, (reg.). - H.J. Royaards, *Proeve eener Geschied. der Hervorming in de stad Utrecht*, in ‘Ned. Arch. voor Kerkel. Gesch.’ (verz. d. Kist en Royaards). V (1845), blz. 445; VI (1846), blz. 156-190, 255 vv., vgl. ook ‘Arch. voor Kerkel. Geschied. inzond. v. Nederl.’ (d. Kist en Royaards).

1) P. de Félice, *L. Daneau*, p. 221, 222; vgl. ook: *Werken der Marn. Vereen.* S. III, Dl. IV (Lettre 8), p. 17.
2) *Batavia Sacra.* II, p. 197.

IX (1838), blz. 313, 365. - H.J. Spijker, *Huibert Duifhuis*, *de prediker v. Sint Jacob te Utrecht*, in 'Maandschrift voor den Beschaafden Stand ter bevorder. v. Bijbelkennis en Chr. Leven. Uitgeg. d. de Ringsvergadering v. Amsterdam'. 1858 (No. 10), blz. 612-624. - G.J. Brutel de la Rivière, *Het Leven v. Hermannus Moded*, blz. 106-108.-J. Hania Pzn., *Wernerus Helmichius*, (reg.)-L.G. Visscher, *Voorlezingen over de Geschied. der R.-Kath. Kerk in de N. Nederlanden sed. de opheffing der Bisdommen t. op dezen tijd.* I. 4de Voorlez., blz. 37-42, 48-94. - E.J. Diest Lorgion, *Hubertus Duifhuis. 1531-1581. Een tafereel uit den tijd der Kerkhervorming.* Gron. 1854. 8°. - Ypey en Dermout, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk.* II, blz. 58, 69, 71, 73; Aanteek. blz. 38. - G.J. Vos Azn., *Geschied. der Vaderl. Kerk.* I, blz. 100. - L. Knappert, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk gedur. de 16e en 17e eeuw*, blz. 50, 51, 77, 86, 103. - G.J. Vos Azn., *Amstels kerk*, *leven v.d. eerste zestig jaren der vrijheid*, blz. 24, 81, 82. - J. Reitsma, *Geschied. van de Hervorming en de Herv. Kerk der Nederl.* (3de bijgew. en verm. druk, bew. d. L.A. v. Langeraad en F. Reitsma), blz. 359, 369, 420-424. - B. Glasius, *Erasmus als Nederl. Kerkhervormer*, in 'Verhandel. uitgeg. d.h. Haagsche Genootsch. t. verded. v.d. Chr. Godsd.'. Dl. X, 2de st. (1850), blz. 295, 297-299. - Dez., *Een avond te Utrecht*, in *Schetsen en beelden uit de Ned. Hervorm. Gesch.*, blz. 208-228. - A.C. Duker, *Gisb. Voetius.* I, blz. 28. - *Bijdragen t.d. Gesch. der Ev. Luth. Kerk in de Nederl.* (verz. d. Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis). 1ste st. (1839), blz. 79. - J. Hartog, *Geschied. v.d. Predikkunde in de Prot. Kerk v. Nederl.* (2de dr.), blz. 43-45, 69. - M. Schoockius, *Liber de bonis vulgo Ecclesiasticis dictis*, etc., p. 500 sqq. - D.G. Rengers Hora Siccama, *De Geestel. en Kerkel. Goederen ond. het Canonieke*, *het Geref. en het Neutrale recht.* I Dl., 2de Afd., Hfdst. I, § 2, blz. 206-263. - B. ter Haar, *De Geschied. der Kerkhervorming*, *in tafereelen.* Nieuwe uitg. (in één boekdl.), blz. 280, 281. - J.H. Hofman, *Hubert Duifhuis*, *pastoor v. St. Jacob te Utrecht* in 'Archief voor de Gesch. v.h. Aartsbisdom Utrecht'. 23ste Dl. (1896), blz. 101. - J.D. de Lind v. Wijngaarden, *Antonius Walaeus*, blz. 103. - B. Glasius, *Geschied. der Nation. Synode in 1618 en 1619 gehouden te Dordrecht in hare vóórgesch.*, *handel. en gevolgen.* I, blz. 60, 61. - L. Wagenaar, *Van Strijd en Overwinning*, *De groote Synode van 1618* op '*19 en wat aan haar voorafging*, blz. 18, 23, 74, 75. - J.A. Froude, *Desiderius Erasmus. Zijn leven en zijne brieven.* (Uit het Eng. vert. en m. aanteek. voorzien door J.H. Maronier). Dl. I, blz. 2 vv. - A.H.L. Hensen, *Het R. Kath. Rotterdam* in: 'Rotterdam in den loop der eeuwen'. II, 1ste st., blz. 45, 46, 52, 54, 55; vgl. ook 3de st., blz. 15. - J.J. Dodt v. Flensburg, *Archief voor Kerkel. en Wer. Geschiedenissen*, *inzonderh. v. Utrecht*, blz. 249, 250. - E. Meiners, *Oostvrieschlandts Kerkel. Geschied.* enz. II, blz. 51. - H.C. Rogge, *Joh. Wtenbogaert en zijn tijd.* I, blz. 15, 21, 22, 24, 28, 35, 51; II, blz. 420. - F.S. Knipscheer, *De Invoering en de waardeering der Geref. belijdenisschriften in Nederland vóór 1618*, blz. 119, 154-157, 165. - H. Schokking, *De Leertucht in de Geref. Kerk v. Nederland tusschen 1570 en 1620*, blz. 190[6]. - Th.H.F. van Riemsdijk, *Geschied. v.d. Kerspelkerk v. St. Jacob te Utrecht*, blz. 69-71, 142-154. - *Souvenir du troisième centenaire de l'Egl. Wall. de La Haye*, *Notice Hist. par E. Bourlier*, *past.* etc., p.[1)]

1) Berustend op geschiedenis, maar uitgewerkt als roman.

21. - *De Wapenheraut.* 9de Jrg. Oct. serie IV (1905), blz. 225. - *Werken der Marnix-Vereeniging.* S. III, Dl. II, III (reg.) - A.J. de Bull, *Een beeld der toekomst .... ontleend aan de Geschied. der Kerkherv. en die der onbeslotene Gem. te Utr.*, *tijd. H. Duifhuis*, 's Grav. 1849 (m. illustr. v. Ch. Rochussen) 8°; zie ook: Dez., *Gedichten* (Schied. 1882), blz. 1-49. - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* I, kol. 76; II, kol. 347. - *Bibliotheca Theologica et Philosophica* (Lugd. Bat. Burgersd. & Nierm. 1900), No. 4073-4076.

[Reemt Weerds Duin]

Duin (Duyn) (Reemt Weerds), afkomstig van O. Friesland, werd als student aan de Groninger Academie ingeschreven den 24sten September 1823. Proponent geworden in zijn vaderland werd hij, op collatie van de regeering van Emden, beroepen te Jarssum (O. Friesl.) en deed aldaar, na bevestigd te zijn den 30sten Sept. 1827 door Ds. Antonius, predikant te Oldersum (met 2 Tim. IV:2), intrede (m. Ef. VI:19). Tegen het eind reeds van datzelfde jaar werd hij beroepen te Balk. Deze beroeping aanvaardde hij. Een later door hem ontvangene naar Veenhuizen (O. Friesl.) sloeg hij af. Daar hij echter de approbatie op het beroep naar Balk niet kon verkrijgen, nam hij eene hernieuwde beroeping naar Veenhuizen aan, waar hij in October 1828 werd bevestigd door den superintendent Ds. J. van Barenbrug, pred. te Leer. Intusschen had hij bedankt voor eene nominatie te Irhove. In 1833 werd hij door Hervormde Floreenplichtigen beroepen te Drogeham. Het verzoek om agreatie werd evenwel door Z.M. den Koning van de hand gewezen. Hij ging mede met de eerste ‘afgescheidenen’ hier te lande, en kreeg den 29sten Mei 1837 op zijne verklaring daarvan zijn attestatie van lidmaatschap der O. Friesche Kerk terug. Om zijne liefde voor de ‘Evangelische Gezangen’ en zijn instemming met Scholte ondervond hij bij een deel zijner geestverwanten zulk een tegenwerking, dat zijn zenuwgestel eronder leed en hij wegens gekrenkte vermogens emeritus werd verklaard in den Coetus Emden.

In 1840 kwam hij van O. Friesland over. Hij voegde zich bij de Chr. Gereformeerden te Leiden, wier kerkeraadsleden hem verzocht hadden zich daar ter stede met zijn gezin te vestigen. Hij woonde er geregeld de kerkeraadsvergaderingen bij, en ging er in gebed en dankzegging voor. Volgens mededeeling van Ds. van Velzen, aan de Leidsche broeders op hun verzoek om inlichtingen, was Duin in Friesland, met Gemeente, Classis en Provincie in conflict geraakt en geschorst, voornamelijk ‘wegens heerschappij voeren over het erfdeel des Heeren en eigendunkelijke handelwijze in Gods gemeente met verwerping van de dienstknechten, door den Heere gesteld, en daarbij gepaard gaande razen, schelden, tieren en liegen’. Een beroep hebben de Leidsche Chr. Gereformeerden dan ook nooit op hem durven uitbrengen, hoewel ze ook niet konden komen tot helderheid omtrent zijn toestand, want verzoeken om inlichtingen uit Friesland zelf, bleven lang onbeantwoord. In October van hetzelfde jaar keerde hij terug naar Friesland, waar hij in 1844 overleed.

Hij predikte in ‘barre, maar krachtige taal’. Zijne preeken over de Zaligsprekingen vloeien over van Latijnsche spreuken en citaten.

Van hem zag het licht:

Rondborstige Protestantie. Amsterdam.

Reformatie! Reformatie! Amsterdam.

De Zaligsprekingen of de echte kenmerken en heerlyke voorregten der ware onderdanen van het Koningryk Gods verklaard en toegeëigend in een achttal leerredenen. Gron. 1836. gr. 8°.

Emdens en Oostfrieslands Geestelyk Hoerdom of ontrouw aan den God der Vaderen, opengelegd en aangedrongen. Amst. 1837.

Voorrede voor W. Teellinck, *Betrachtingen eens zondaars, die hy gehad heeft in den angst zijner wedergeboorte* enz. Amst. 1841. gr. 8°.

Litteratuur: *Alb. Stud. Acad. Gron.*, kol. 277. - L. Wagenaar, *Het Réveil en de Afscheiding*, blz. 199, 246, 272. - G.J. Vos Azn., *Groen v. Prinsterer en zijn tijd*, blz. 156, 165. - J. Hartog, *Geschied. v.d. Predikkunde in de Prot. Kerk v. Nederl.*, blz. 298. - *Boekzaal.* Jrg. 1827*b*, blz. 410; jrg. 1828*a*, blz. 102, 126, 399, 657, 782; *b*, blz. 598; jrg. 1833*b*, blz 682. - *Geref. Tijdschr.* (Red. Ds. G. Doekes e.a.), 12de jrg, blz. 138. - *Alphab. Naaml. v. Boeken, Plaat-en Kaartwerwerken* 1833-1849 (verv. op J. de Jong), blz. 177.

[Tonnis van Duinen]

Duinen (Tonnis van), zoon van Sicco Jacobus van Duinen, Commies voor de militaire zaken en schutterijen der Prov. Griffie en van Trijntje van Duinen, werd geboren te Groningen den 21sten Februari 1817. Hij studeerde aan de Hoogeschool zijner vaderstad, waar hij werd ingeschreven den 3den September 1833, en in October 1837 een eervolle vermelding ontving van de Theologische Faculteit, voor zijn antwoord op de door haar uitgeschreven prijsvraag: *Concilium quod, Luca, Act. Ap. XV narrante, habuerunt apostoli et presbyteri Hierosolymitani ei praecipua Christianorum per priora ecclesiae Christianae secula quatuor concilia reliqua inter se comparentur; ut quatenus haec illi fuerint similia, quatenus dissimilia.*

Van Duinen had bij het uitschrijven dezer prijsvraag nog pas een jaar de theologische colleges bijgewoond.

Den 5den Augustus 1840 door het Prov. Kerkbestuur van Friesland toegelaten tot de Evangeliebediening, werd hij den 14den November 1851 bevestigd als predikant te Sur- of Zuiderhuisterveen door Ds. L.D. Westerloo, predikant te Augustinusga c.a. (m. 2 Tim. I:8*a*) en deed hij intrede (m. 2 Cor. V:20). Hoewel niet strijdlustig kwam hij hier in conflict met de rechtzinnige elementen in de gemeente. Hij wijdde er zich toe aan de belangen onder de heidebewoners, bij wie het stoffelijk en geestelijk peil zeer laag stond. Den 18den April 1847 nam hij afscheid van zijne eerste gemeente (m. 1 Sam. XII:23*a*), vertrekkend naar Wijnjeterp en Duurswolde, waar hij intrede deed den 25sten April (m. Matth. VI:10), na bevestigd te zijn door Ds. O. ten Cate, pred. te Hoornsterzwaag (m. 2 Tim. IV:5).

In 1848 verhuisde hij naar Oudeschoot en Nyeschoot c.a., waar hij den 24sten December bevestigd werd door Ds. R. Enuma, pred. te Nyehorne (tekst onbekend)

en intrede deed (m. 1 Cor. II:2); afsch. te Wijnjeterp den 10den Dec. 1848 (tekst onbekend). Vandaar kwam hij te Vledder, waar hij bevestigd werd den 18den Mei 1851 door Ds. L.W. Slomp, pred. te Diever (m. 1 Cor. III:9) en intrede (m. Rom. I:17); afsch. te Oudeschoot den 11den Mei (m. Hand. XX:27). Zijn laatste gemeente was Mantgum en Schillaard, waar hij, na afscheid genomen te hebben

van Vledder den 5den Febr. 1854 (met 1 Joh. II:18*a*), den 12den d.a.v. intrede deed (m. Marc. XVI:15*b*), na bevestigd te zijn door Ds. F. Swaagman, pred. te Jorwerd (m. Hand. I:8*b*). Hij overleed den 9den Mei 1857, nalatende een weduwe, Grietje Keiser, met twee kinderen. Zijn geschriften getuigen vooral van menschenen karakterkennis.

In 1855 werd hij benoemd tot lid van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden.

Van hem verscheen in druk, behalve enkele kleine stukjes, in godsdienstige tijdschriften en jaarboekjes:

Tweetal eenvoudige leerredenen. Gron. 1842. gr. 8°.

Leerrede ter bevestiging van R. Bennink Janssonius, *Theol. Doctor en Predikant te Rhoderwolde.* Gron. 1842. gr. 8°.

Letter en Geest. Eenvoudige verklaring en ontwikkeling v. eenige Bijbelplaatsen, *die dikwijls*, *vooral in dezen tijd*, *worden misbruikt.* Gron. 1843. 8°.

[Onder pseud. Thinaeus]: *Ons dorp. Schetsen en teekeningen.* Gron. 1846. (3e dr. ald. 1861). 8°. Gevolgd door: *Nog een paar Schetsen uit ons dorp.* Gron. 1848. 8°.

De Bijbelgids. Uitlegkundig Huisboek voor Christenen. Gron. 1848. 8°.

[Onder pseudon.: Thinaeus]. *De Kiezer. Een roman.* 1848. 8°. Nieuwe uitg. getiteld: *De Kiezer en nog drie andere verhalen.* Gron. 1856. 8°.

Reünie en Academiefeest. Schetsen en mededeelingen door den schrijver van: Ons Dorp. Gron. 1851. 8°.

Teekeningen en Schetsen uit de nalatenschap van Thinaeus. Gron. 1852. Ald. 1857. 8°.

Zestal nagelaten leerredenen. Gron. 1857. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - R. Bennink Janssonius, *Levensbericht van Tonnis van Duinen* in 'Levensberigten' v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden. Jrg. 1857, blz. 157-161. - *Alb. Stud. Acad. Gron.*, kol. 291. - *Boekzaal.* Jrg. 1840*b*, blz. 243; jrg. 1841*b*, blz. 253, 816; jrg. 1847*a*, blz. 385, 387, 508, 632, 633; jrg. 1848*b*, blz. 489, 490; jrg. 1849*a*, blz. 97, 236; jrg. 1851*a*, blz. 238, 241, 368, 506, 643, 763; jrg. 1854*a*, blz. 238, 459, 485; jrg. 1857*a*, blz. 570, 574, 714. - T.A. Romein, *Hervormde Predikanten v. Drenthe*, *sed. de Herv. t. in 1861*, blz. 230, 231. - Dez., *Naamlijst der Pred.*, *sedert de Herv. t. nu toe in de Herv. Gem. v. Friesl.*, blz. 169, 517, 578, 587. - J.I.v. Doorninck, *Biblioth. v. Ned. Anon. en Pseudon.*, No. 1330, 2440, 3171, 3921,

4336. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* I, kol. 680, 725. - *Catal. v.d. Biblioth. der Remonstr.-Geref. Gem. te Rotterdam*, blz. 128. - *Biblioth. Theol. et Philos.* (Lugd. Bat. Burgersd. & Nierm. 1900) No. 4082, 4083. - *Alphab. Naamlijst v. Boeken, Plaat- en Kaartwerken* 1833-1849 (t. verv. op J. de Jong) blz. 177. - *Brinkman's Catal. der Boeken, Plaat- en Kaartwerken gedur. de jaren 1850-1882* ...., blz. 322.

[Aernout Duircant]

Duircant (Duircant, Duyrcant, Duurkant, Duerkant) (Aernout), werd geboren te Breda den 1sten September 1735. Zijn ouders waren Mr. Aernout Duur-

cant, afkomstig van Dordrecht en Anna Emmerentia Sophia van Bernagie. Hij studeerde aan de Leidsche Hoogeschool (waar hij werd ingeschreven als student in de Rechten den 2den Augustus 1753, doch moet daarna tot de godgeleerde studie zijn overgegaan). Proponent geworden bij de Classis van Leiden en Neder-Rhynland den 6den Augustus 1758, werd hij den 30sten Maart 1760 als predikant te IJselmuiden bevestigd door Ds. J.H.M. van der Upwich, predikant te Kampen (m. 1 Tim. VI:11, 12) en deed hij intrede (m. Psalm LXVII:2, 3). Bij gelegenheid van de Overysselsche synode, in Juni 1789 te Deventer gehouden, hield hij de synodale rede over Hand. XV:6. Den 29sten Mei 1791 sprak hij bij het ingebruiknemen van de koperen kerkkronen in zijn gemeente een leerrede uit naar aanleiding van Psalm XCIII:5*b*.

Hij overleed den 20sten September 1803 ten huize van Ds. B.G. Noordbeek, emer. predikant van Zalk, woonachtig te Deventer, die gehuwd was met Duircants zuster.[1)] Zijn weduwe, die hij achterliet met twee kinderen, overleed reeds den 6den October d.a.v.

Tegen het meer en meer voorkomend gebruik van predikanten, om hunne leerredenen voortelezen trad hij, zooals hieronder blijkt, in geschrifte op; hij vond bijval bij den Franeker Hoogleeraar Johannes Ratelband, die daarop in 1785 zijne *Aanmerkingen* uitgaf. Het heeft echter, toen het memoriseeren ook door mannen van naam als van der Palm en Borger werd afgekeurd, niet veel gebaat. In 1795 werd Duircant met zilver bekroond door het 'Haagsch Genootschap t. verded. v.d. Chr. Godsd..' voor een door hem geleverde verhandeling over Matth. XXV:46, onder de zinspreuk 1 Tim. IV:16.

Zijne geschriften zijn:

Tweeledige vraag beantwoord, *naamlyk of niet het hedendaagsche leezen der openbaare leerredenen*, *uit aanmerking van deszelf grondbeginzelen en gevolgen zy af te keuren? En hoe het zelve uit den hoofde of te bepaalen of nog liever voor te komen is*. Camp. 1748. 8°.

Redevoering over de achtbaarheid, *oudheid*, *nuttigheid en noodzaaklykheid der Christen kerklyke vergaderingen.* Haarl. 1789. 8°.

Aanmerkingen op eene verhand. getiteld: Aan myne Protestantsche mede-christenen in Frankryk. Haarl. 1793. gr. 8°.

In de Biblioth. van de Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden bevindt zich van hem een brief in manuscript aan M. Tydeman (zie: Catal. v. gem. Biblioth. I, kol. 59).

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Album Stud. Acad. Lugd. Bat.*, kol. 194. - *Boekzaal.* Jrg. 1758*b*, blz. 243; jrg. 1759*b*, blz. 252; jrg. 1760*a*, blz. 520, 521; jrg. 1789*b*, blz. 435, 436; jrg. 1791*b*. blz. 62; jrg. 1803*b*, blz. 523. - A. Moonen, *Naemketen der Predik..... ond. de vier Glassen v.h. Overyss. Syn.....*(verv. d. B.G. Noordbeek en J. Hoogewal), blz. 50. - *De Navorscher.* N. Serie, 14de jrg. (1881), blz. 406[1]. - A. Ypey, *Geschied. der Kristl. Kerk in de 18de eeuw.* VIII, blz. 691 v.v. - J. Hartog, *Geschied. v.d. Predikkunde in de Prot. Kerk v. Nederl.*

1) *De Navorscher.* N. Serie. 17de jrg. (1884), blz. 113.

(2de dr.), blz. 269. - *Nieuwe Algem. Konst- en Letterbode.* IV (13 Nov. 1795, No. 98, blz. 154. - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* II, kol. 350. - H.C. Rogge, *Biblioth. der Contra-Remonstr. en Geref. geschriften* in 'Beschrijv. Catal. der Pamfl. Verzamel. v.d. boekerij der Remonstr. Kerk te Amsterdam'. St. II, Afd. I), blz. 212. - *Alphab. Naamlyst v. Boeken* 1790-1832, (verv. op Arrenberg), blz. 142.

[Martinus Duirsma]

Duirsma[1] **(of Duursma)(Martinus**) werd in 1678 geboren te Drachten, waar zijn vader Jacobus Duirsma (Duursma) predikant was (als proponent gekomen in 1674, ald. overl. 1706). Hij studeerde aan de Hoogeschool te Franeker (waar hij werd ingeschreven in 1696).

Zijne eerste gemeente was Gerkesklooster, waar hij in 1704 intrede deed (m. 2 Cor. V:20). Den 4den October 1706 gedimmitteerd wegens vertrek naar Oostermeer en Eestrum, bleef hij in deze zijne tweede gemeente tot 1709. In dat jaar, den 6den Mei gedimitteerd, was hij vervolgens, lichamelijk zwak, in zijne derde gemeente Dragten, zijn geboorteplaats, werkzaam tot zijn overlijden, den 20sten Juli 1740. Hij liet een weduwe en drie kinderen na.

Den 10den Oct. 1713 hield hij in zijn gemeente een preek over vraag 79 van den Heidelb. Catechismus, waarin hij betoogde, dat de kinderdoop niet Schriftuurlijk was. Hierdoor verwekte hij groote opschudding ook ver buiten Dragten. Bij zijn verantwoording voor de Classis beantwoordde hij de hem voorgelegde vragen naar genoegen. Toch werd een lange sententie opgesteld, die door een classisbroeder van den kansel moest worden afgekondigd; dienzelfden namiddag hield hij een betoog, waarin hij door Bijbelplaatsen zocht te bewijzen dat de kinderdoop evenmin noodzakelijk als Schriftuurlijk was. Een schorsing ab officio et beneficio tot het volgende Paaschfeest werd over hem uitgesproken, maar nog eer deze termijn was verstreken, erkende hij zijn gevoelen als dwaling, thans ook voor de gemeente, en werd op grond daarvan in zijn dienst hersteld.

Later gaf hij blijk van meer onrechtzinnigheden; den 4den Augustus 1727 moest hij op hem daartoe door de Classis voorgelegde vragen verklaren vrij te zijn van de dwalingen van Arminianen, Socinianen en Pelagianen. Ook als Mennoniet en Spinozist werd hij voorgesteld. Opnieuw wist hij de Classis tevreden te stellen; maar het vertrouwen zijner gemeente had hij verloren; zij hoorde bij de oude zelfs nieuwe ketterijen. Opnieuw aangeklaagd ondanks zijn smeekbeden, werd hij wederom na onderteekening eener belijdenis omtrent de H. Drieënheid en de Godheid van Christus in zijne bediening gelaten.

Groot was de verdraagzaamheid der Classis ten opzichte van Duirsma. Was hij vroeger geschorst wegens onzedelijkheid, men liet hem ondanks herhaalde aanklachten betreffende zijn leven verder ongemoeid, tot hij eindelijk in 1737 om zijn verslaafdheid aan den drank voor een half jaar geschorst werd bij vonnis, door de deputaten der synode wel vernietigd, maar door de synode gehandhaafd. Na zijn rehabilitatie kwamen er opnieuw zoovele klachten tegen hem in, dat de Classis zich

1) Bij Schotel t.a.p. wordt de familienaam tot tweemaal toe ten onrechte Duitsma genoemd.

opnieuw genoopt had gezien hem te schorsen, ware het niet dat zijn dood was tusschenbeide gekomen.

Samen met drie andere predikanten stelde hij het hieronder genoemde catechisatieboekje op, dat dikwijls herdrukt en in tal van gemeenten gebruikt, bekend was als 'het boekje der vier predikanten.' Die anderen waren zijn broeder Durandus Duirsma, predikant te Zuidwoude (Suawoude) en Tietjerk (ald. gekomen als propon. 1705 en overl. 4 Jan. 1735; deze loochende eveneens de noodzakelijkheid van den kinderdoop en geraakte dientengevolge met de Classis in moeilijkheden), Augustinus Geukama, zijn opvolger beide te Gerkesklooster en te Oostermeer, en Hillebrandus Mentes, destijds predikant te Bergum. Ten opzichte van de toelating tot het H. Avondmaal kwam er iets in voor, dat M. Duirsma tot driemaal toe een aanklacht van de Dokkummer Classis bij de Synode bezorgde. Volgens de Classis bewoog hij zich daardoor in de richting van Labadisten en dergelijken. Een schorsing dientengevolge bleef uit.

In 1722 werd M. Duirsma gecommitteerd ter visie van de Autographa, en in 1726 gekozen tot correspondent naar de synode der stad Groningen en Ommelanden.

De titel voor het bedoelde catechisatieboekje luidt:

Kort Ontwerp v.d. leere der Waarheid, *die na de Godzaligheid is.* Dokkum. 1718. 8°. (Leeuw. 1761. 12de dr.)[1)]

Met dezelfden, behalve Geukama, bezorgde M. Duirsma nog een *Kort Uittrekzel* uit gen. boekje ten dienste van kinderen.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - W. Columba, *Naamlyst der Heeren Pred.*, *Die ond. 't Ressort v.d.E. Class. v. Dokkum Zed. de Reform. gedient hebben* (m. aanm. vermeerd. en uitgeg. d. wylen A.G. Dreas), blz. 103, 104. - M. Laurman, *Naamlyst der Eerw. Heeren Pred. zed. den tydt der Reform. t. in den jare 1751 - zo binnen de Stad Leeuwarden*, *als ... ond. het Ressort v.d.E. Cl. v. Leeuw.* blz. 114. - T.A. Romein, *Naamlijst der Pred..... in de Herv. Gem. v. Friesland*, blz. 139, 146, 505. - E.J. Diest Lorgion, *De Nederd. Herv. Kerk in Friesl. sed. hare vestiging t.h. jaar 1795*, blz. 224. - S. Cuperus, *Kerkel. leven der Hervormden v. Friesl. tijdens de Republiek.* I, blz. 157, 178-181, 229. - G.D.J. Schotel, *Geschied. v.d. oorsprong*, *de invoer. en de lotgevallen v.d. Heidelb. Catechismus*, blz. 335. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1911, Bijl. S, blz. 148, 152, 174. - *Bibliotheca Theol. et Philos.* (Lugd. Bat. Burgersd. & Nierm. 1900) No. 4084. - *Boekzaal*, Jrg. 1740*b*, blz. 113. - *Alphab. Naamlyst v. Boeken* .... 1790-1833 (verv. op Arrenberg), blz. 144.

[Salomon Duitsch]

Duitsch (**Duytsch, Deutsch**) (**Salomon;** later genaamd: **Christiaan Salomon)** werd als zoon van Israelitische ouders in 1734 geboren te Temiswar (Hongarije). Toen hij vier jaren oud was, verloor hij zijn vader; in 1747 legde hij belijdenis van het Joodsche geloof af, en in datzelfde jaar begaf hij zich naar Praag,

1) Te Batavia verscheen van dit *Kort Ontwerp* in 1750 een vertaling in het Portugeesch, bezorgd door J.M. Mohr.

de voornaamste academie der Joden, waar hij studeerde tot 1754. Toen vandaar wedergekeerd trad hij als Rabbijn in het huwelijk met Jentil Coën, die destijds vijftien jaar oud was, en wier vader Salomon Coën woonde te Nieuwstattel. IJverig zette hij zijne Talmudstudiën voort. Het schielijk overlijden van zijne echtgenoote den 5den April 1760 deed hem alleen met een dochtertje van zes maanden overblijven. Op aandringen van de ouders der overledene sloot hij, den 24sten Juli 1760 een tweede huwelijk, en wel met hare zuster Sarel (of Sara) Coën, die veertien jaren telde. Na een zwaren strijd van zeven maanden kwam hij tot het geloof in Christus. Zijn geestelijke ervaringen zijn door hemzelf in zijn autobiographie uitvoerig beschreven. Daarop verliet hem zijn vrouw met hun dochtertje, en werd hij door den Joodschen Raad gedwongen haar een scheidbrief te geven en vervolgens in de Synagoge door den Ban openlijk vervloekt. Pogingen door Roomsche geestelijken om hem tot hunne Kerk te doen overgaan, leden schipbreuk. Bij zijne vele omzwervingen, ook in ons vaderland, eveneens breedvoerig door hem zelf beschreven, bezocht hij tot driemaal toe Amsterdam. Toen hij er ten vierdemale kwam, in volslagen armoede, vond hij er in Ds. van Essen een leidsman en leeraar, die hem acht maanden lang onderwijs gaf, totdat hij in Juni 1767 in het openbaar belijdenis mocht afleggen van zijn Christelijk geloof en gedoopt worden.

Daarop bereidde hij zich voor de Evangeliebediening voor; na twee jaren voorbereidend onderwijs genoten te hebben studeerde hij aan de Utrechtsche Academie (zijn naam komt in het *Alb. Stud.* niet voor).

Den 16den April 1776 door de Classis van Schieland bevorderd tot proponent, werd hij den 7den September 1777 bevestigd als predikant te Mijdrecht door Ds. W. van der Souw, pred. te Amstelveen (m. Zach. VIII:23), waarna hij intrede deed (m. Ef. III:8), welke beide leerredenen in druk verschenen.

In 1789 bedankte hij voor eene beroeping naar Grijpskerke. Hij bleef te Mijdrecht tot zijn overlijden, na langzaam verval van krachten den 7den Nov. 1795.

Dat hij tot de vurig Oranjegezinde predikanten behoorde, blijkt met name uit een paar zijner in druk verschenen leerredenen. Dit bezorgde hem o.a. een hatelijk grafschrift (zie Hartog t.a.p.)

Den 1sten Juni 1768 was hij, niet zonder moeilijkheden, opnieuw gehuwd te Amstelveen met Barbara de Backer, (geb. te Amsterdam), die hem met vier kinderen overleefde; zij overleed in Juli 1796.

Twee zijner zoons zijn predikant geworden.

Van hem bestaat een portret in borstbeeld door J. Houbraken naar H. Pothoven (zie: Fr. Muller, *Beschrijv. Catal. v. 7000 Portr. v. Nederlanders*, No. 1378, 1379 en J.F. van Someren, *Beschrijv. Catal. v. gegrav. Portr. v. Nederlanders* (verv. op Fr. Muller). II, No. 1531.

Bij Chr. Kramm: *De Levens en Werken der Holl. en Vlaamsche Kunstschilders*, *Beeldhouwers* enz. II, blz. 387 is sprake van een vignet, voorstellende een grafmonument, als een sarcophaag afgebeeld, met verder zinnebeeldig bijwerk, waarboven het Alziend Oog. Op het monument staat: ‘C.S. Duitsch, overl. den 7 Nov. 1795’ en: ‘F.E. Duitsch fecit.’ Deze zoon van C.S. Duitsch was teekenaar en graveur.

Van C.S. Duitsch zag het licht:

Jehovah verheerlyckt door de erkenning van den waaren Messias Jezus Christus.
Amst. 1767. 8°.

De Wonderlijke Leidinge Gods omtrent eenen blinden Leidsman der blinden, op wegen en paden, die hij niet kende. Behelzende zyne Roepinge uit het duistere Jodendom; getrokken, en tot het Licht, dat in de Volheid des tyds, in de Waereld verscheenen is, overgebracht; na eene Sesjaarige omzwervinge, door de Woestyne deezer Waereld, Ondervonden en in 't Hoogduitsch beschreven door Christiaan Salomon Duitsch, geweezen Joodsche Rabby. Doch nu, door de Goddelyke Voorzienigheid Lidmaat der Geref. Kerke. Tot Verheerlyking van Jehovah, in 't Nederd. laaten vertaalen. Amst. 1768. 8°.

Het Vervolg van de Wonderlyke Leidinge Gods enz. Amst. 1769. 8°.

Een nieuwe uitgaaf van deze autobiographie werd bezorgd *vermeerderd m. eenige leerred. v.d. schrijver* en *een woord vooraf van P. Deetman* (do 24 Nov. 1869). Rott. z.j. Reeds zag een 5de dr. hiervan het licht. Onder de hierin opgenomen herdrukte leerredenen zijn ook de bevestigings- en intreepreek te Mijdrecht. (Zie hieronder).

Bloemlezing uit de werken van Chr. S. Duitsch. M.e. voorwoord v.P. Deetman. Doesb. 1869. 8°.

Israels Verlossinge en eeuwige Behoudenis, voorgesteld uit Godts Heilig Woord gestaaft en bevestigt met den Talmud enz. tot opwekkinge, overtuiging en bekeering van het in de vier hoeken der waereld verstrooide Israël door hunnen broeder naar den vleesche. Amst. 1769. 2 dln. 1769. 8°. (1ste dl. m. portr. v.d. auteur).

Intreê-reden .... te Mijdrecht over Ef. III:8. 1777. 8°.

De gelukstaat, de roem, en de bewaring van een geloovig Christen, voorgesteld in drie leerredenen. Amst. 1779. 3e uitg. Goes, 1871. 8°.

Gedenkzuil opgericht te Mijdrecht, 8 Maart 1788, ter gelegenh. der 46ste verjaaring van .... Willem V .... in eene leerreeden over Gen. XLIX:22, 24. Amst. 1788.

Nederlands Debora 't middel in Gods hand tot redding van 't zinkent vaderland. Leerreeden .... ter gelegenh. der 37ste verjaaring v..... Frederica Sophia Wilhelmina, prinses v. Oranje 7 Aug. 1788. Amst. 1788. 8°.

Het in 1855 op zijn naam verschenen: *J.C., de Ware Messias, uit de Schriften der propheten aangetoond en met die der Evangelisten en Apostelen bevestigd* is wellicht een herdruk van zijn: *Jehova verheerlykt enz.*

Litteratuur: Duitsch' bovengen autobiographie en zijn intreerede te Mijdrecht. - v.d. Aa, a.w.i.v. - Boekzaal. Jrg. 1776*a*, blz. 602; jrg. 1777*a*, blz. 465, 591; *b*, blz. 247, 248; jrg. 1789*b*, blz. 604; jrg. 1795*b*, blz. 650. - H.J. Koenen, *Geschied. der Joden in Nederl.*, blz. 268, 269. - J. Hartog, *De Oranjepredikanten en hunne tegenstanders* in 'Geloof en Vrijheid.' Jrg. 1875, blz. 151, 152 (ook afzonderlijk verschenen te Rotterdam, 1875). - v. Abkoude - Arrenberg, *Naamreg. v.... Nederd. Boeken ... 1600-1761 ...* blz. 122. - *Alphab. Naamlyst v. boeken* 1790-1832 (verv. op Arrenberg), blz. 142. - R.v.d. Meulen, *Brinkman's Catal. der Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken - 1850-1882; in alphab. volgorde gerangschikt*, blz. 327.

[Joannes Duker]

Duker (**Duiker, Duikerius, Duykerius, Ducherius)** (**Joannes**), was proponent tegen het eind der 17de eeuw, en naar alle waarschijnlijkheid de schrijver van *Het Leven van Philopater* en drie als vervolg daarop verschenen merkwaardige boekjes uit dien tijd, die geheel kerkelijk Holland in beroering brachten.[1)] Men vindt daarin het beeld geschetst van een man, in rechtzinnigen geest opgevoed, die te vroeg aan de Academie kwam, zich aldaar aan grove uitspattingen overgaf, vervolgens in de Theologie studeerde, geheel opging in de 'Cocceanerye', en eindelijk overtuigd Spinozist werd. Een en ander bevat een theologische roman, waarin de geestesstroomingen van de tweede helft der 17de eeuw worden behandeld. De verschijning van het eerste deel sleepte geen vervolging met zich, vermoedelijk omdat de inhoud zich beurtelings richtte zoowel tegen Voetianen als tegen Coccejanen. Toen het vervolg het licht zag klom de ergernis, en de Haagsche kerkeraad wist te bewerken dat het boek den 21sten Februari 1698 bij alle boekverkoopers werd 'opgehaald'. Uit de Resolutiën van het Hof van Holland blijkt dat het bevel daartoe reeds den 15den Januari tevoren was gegeven. Ook door Gedeputeerde Staten van Friesland werd het *Vervolg* den 29sten Januari 1698 verboden als een boek 'waer door de Godtheyt en de Heilige Drieëenheid sampt Goddelijke authoriteit van de Heilige Schriftuire wert vernietigt'.

Ten onrechte onderstelt v.d. Aa[2)] dat bedoelde J. Duker dezelfde is als Johannes Willem Duker, die, geboren te Breda (1664) als zoon van Bernardus Duker, Rector der Latijnsche school aldaar, en den 5den November 1686 proponent geworden bij de Classis van Haarlem, achtereenvolgens predikant was te Gilse en Reyen (1689), Leur (1690), Berkel (1700), in welke laatste gemeente hij overleed den 27sten September 1733,[3)] algemeen betreurd en geroemd om zijn zachtaardigheid, vredelievendheid en nederigheid. De proponent Joh. Du(i)ker, geboren Amsterdammer, van wien boven sprake was, viel, volgens mededeeling in de Voorrede van het Boek Job, door Deurhoff uitgegeven,[4)] dezen laatste aan in een geschrift getiteld: *Geopende Deure tot de H. Godgeleerdheid* (1687) en beschuldigde hem een Spinozist te zijn.[5)] Bedoelde Du(i)ker had een stamelende stem en kon geen beroep krijgen. Daar hij geen middelen bezat, werd hij, om den kost te verdienen, schoolmeester van de meisjes in het Aalmoezeniersweeshuis te Amsterdam, maar werd daarvan op oneervolle wijze ontslagen en zocht vervolgens zijn onderhoud als Proefverbeteraar bij de boekdrukkers. Ook had hij volgens Monnikhoff, die het daareven vermelde meedeelt[6)] de hand in 't vervolg van het Leven van Philopater, in 1687 gedrukt te Amsterdam bij A. Wolsgryn, die zich door de uitgave van dit boek een vrij

1) Vgl. de breedvoerige uiteenzetting door Dr. W. Meyer t.a.p.
2) *Biogr. Woordenb. der Nederl.* i.v. *Duykerius.*
3) De volledige biographie van dezen *J.W. Duker* komt voor in de Boekzaal Jrg. 1734*a*, blz. 97-102.
4) Zie *Het Prot. Vaderl.* Dl. II, blz. 455.
5) Blijkens de voorrede van Deurhoffs verweerschrift: *De Overtuigende kracht der Waarheid* enz.
6) Joh. Monnikhoff's Aanteekeningen betreff. het Chirurgynsgilde te Amsterdam. (H.S. op de Univ. Bibl. ald.)

zware gevangenschap op den hals haalde. Uit de opdracht van de door ‘Joannes Duikerius S.T.C.’ uitgegeven *Voorbeeldsels der Oude Wyzen* blijkt dat de schrijver *nog* of *opnieuw* in de gunst stond van Regenten van het Amsterdamsch Aalmoezeniers-Weeshuis. Een der klinkdichten, die in het boek zijn opgenomen, is onderteekend door den bovengenoemden uitgever Wolsgryn. Uit een en ander blijkt dat ‘de proponent J. Duker een andere was dan de latere predikant J.W. Duker, al zullen beide behoord hebben tot hetzelfde uit Westphalen afkomstige geslacht.

Volgens het Utrechtsche *Album Studiosorum*[1] werd 1652 aldaar ingeschreven Joh. Duker uit Westfalen, volgens het Leidsche[2] den 25sten Febr. 1664 aldaar een Joh. Duker uit Keulen.

Geschriften van den proponent Joh. Duker:

Regtsinnige Harpstoffe: bestaande in gesangen en vaarsen over de Heydelbergse Catechismus .... als noch eenige by-dichten. Amst. 1685. 12°.

Gezangen over den Heidelb. Catechismus, *met uitgezogte Spreuken van de beroemdste Oudvaderen.* Amst. 1685. 8°.

De Geoopende Deure tot de Heylige Godgeleerdheyd. In zig behelzende Een grondige Verhandeling van Over-Natuurkundige Gedagten. Afgeleyd door zuyvere Reedeneeringen, *van het ingeschaapen Denkbeeld*; *Teegen W. Deurhofz beginselen*, *v. Waerheyd en Deugd. En waar in de schaadlykheid der bysondere gevoelens van deezen schryver naaktelyk ontdekt en kragtig wederleyd worden.* Amst. 1687. 8°.

Korte Verhandeling der Algem. Kerk. Geschiedenis van de Hemelvaart tot 1686. Amst. 1686. kl. 8°. 2 dln.

Het Leven van Philopater, *opgewiegt in Voetiaansche Talmeryen en groot gemaeckt in de Verborgentheden der Coccejanen. Een Waere Historie. Tot Groeningen. Door Sieuwert van den Burg*, *in de Waerheijd.* 1691. 12°.

Vervolg van 't Leven van Philopater geredded uit de verborgentheden der Coccejanen en geworden een waaragtig Wijsgeer. Een waare Historie. Tot Groeningen. Voor Sieuwert van der Brug in de waarheid. 1697.

Het Leven van Paterphilo ofte den Academische droomer. Waarin hy op zeer vermakelyke wyze verhaald, *alle zyn Academische bedryven en onder eenige verbeeldinge aardig handeld van eenige swevende geschillen. Tot nut van Ouderen en Voogden*, *die hunne kinderen nog jong zynde op de Academie bestellen.* Te Harderwijk. Bij Cornelis Pietersen. A°. 1697.

Verhael van een wonderlyk gezicht dat eenige dagen geleden een Fynman gehadt heeft, *meynende Christus met syn Apostelen en veele Engelen en Zielen op een*

1) Kol. 35.
2) Kol. 514.

Olyfbergh gesien te hebben, *Rakende: Coccejanerye*, *Cartesianerye*, *en in 't besonder d'ontrouw van de Classis van Sevenwouden. Gedruckt na de Copye in Nieuwstad*, *bij Neoterisus Detertors* in de Tijding-straet, in 't Oudt-Nieuws. Z.j.

Schouburgh der Needer-Duytsche Letter-, *Spel- en Lees-Konst*, *geschikt na de natuur der Taal.* Amst. 1696.

Voorbeeldzeis der Oude Wyzen, *Waer in .... de menschelyke hartstogten*, *en daaruit ryzende deugden en gebreken*, *behandeld worden.* Amst. 1700. Gev. d. latere drukken[1].

Litteratuur: W. Meyer, *Een Theologische Roman uit de 17de eeuw* in 'Arch. v. Ned. Kerkgesch.' (red. Rogge en Pyper). VII (1898), blz. 172-202. - W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republ. der Vereen. Nederl.*, blz. 123 (No. 417). - Dez., *Acta der Partic. Syn. v. Z.-Holl.* 1621-1700 (Zesde Dl. 1687-1700), blz. 477. - v. Abkoude - Arrenberg, *Naamreg. v..... Nederd. Boeken* 1660-1761 (A'dam 1788), blz. 153. - A.v.d. Linde, *Benedictus Spinoza*, No. 72-74. - C. Sepp, *Polemische en Irenische Theologie*, blz. 209. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* I, kol. 149, 259, 351. - *Biblioth. Theol. et Philos.* (Lugd. Bat. Burgersd. & Nierm.) No. 4077-4079.

[Arnoldus Cornelius Duker]

Duker (**Arnoldus Cornelius**) werd den 10den Februari 1837 geboren te Enkhuizen, waar zijn vader notaris was, genoot aldaar voorbereidend onderwijs en werd den 21sten Juli 1854 ingeschreven als student te Leiden. Hier volgde hij de propaedeutische colleges van mannen als Cobet, Dozy en M. de Vries; later onderging hij den invloed van een Scholten en een Kuenen. Zijn cand. examen in de Theologie legde hij den 23sten Oct. 1858 af 'summa cum laude'; hij bleef daarna de lessen van Dozy volgen. Aan het studentenleven nam hij een werkzaam aandeel. Zoo werd hij o.a. in 1858 gekozen tot lid van het 'Collegium'. De strenge studiegeest ging reeds toen bij hem gepaard met zin voor gezellig verkeer, iets wat hem zijn leven lang kenmerkte. Hij was ook praeses van de Theologische Faculteit in het corps en redigeerde mee den Studentenalmanak. In den zomer van 1859 verliet hij Leiden, om zijn studiën te voltooien te Enkhuizen, waarbij hij leiding had van den Doopsgezinden leeraar aldaar Dr. Harting. Den 21sten Juni 1861 promoveerde hij te Leiden tot Doctor Theologiae op een proefschrift getiteld: *Disquisitio historico-theologica de pugna Voetium inter et Cartesium*, kort daarop in den handel gebracht onder den titel: *Schoolgezag en eigen onderzoek*, enz. (zie lijst zijner geschriften). Den 15den Augustus 1861 werd hij bevorderd tot proponent bij de Ned. Herv. Kerk door het Prov. Kerkbestuur van N.-Holland. Hij deed den 14den Mei d.a.v. intrede in zijn eerste gemeente, Barchem (m. Neh. II:20*b*) na bevestigd te zijn door zijn oom Ds. J.A. van Walsem, pred. te Vught (m. Luc. XXII:35*b*). Na ruim driejarig verblijf in zijn eerste gemeente, nam hij afscheid van haar den 2den Juli 1865 (m. 1 Thess. II:8), om den 16den d.a.v. intrede te doen te Geervliet (m. 2 Cor. VII:2*a*), na bevestigd te zijn door Ds. H.P. Schim van der Loeff, pred. te Abbenbroek

1) Volgens v.d. Aa, e.a.*N. Biogr.*, *Anthol. en Crit. Woordenboek v. Ned. Dichters.* II, blz. 59 wellicht ook vroeger plm. 1700 in proza uitgegeven. Men heeft in dit geschrift te doen met een omwerking van een boek in den loop der 17de eeuw verschenen en geschreven door Zachar. Heins.

(m. 1 Cor. IV:20). Een beroeping naar Harlingen, den 27sten November 1867 door hem ontvangen, werd na langdurige kerkelijke procedure door de Syno-

dale Commissie onwettig verklaard. Daar hij reeds verklaard had die beroeping te zullen opvolgen, zag hij zich genoopt zijn bediening te Geervliet neerteleggen, en ofschoon deze gemeente hem daarop andermaal beriep, volhardde hij bij zijn besluit. Den 24sten October 1869 predikte hij afscheid te Geervliet (m. Marc. IX:50*b*). Daarop vestigde hij zich met zijn gezin, waartoe twee dochters behoorden, te Renkum; aldaar arbeidde hij voor de uitgave der Oud-Apostolische Vaders, door hem met Dr. Van Manen uitgegeven. In 1871 aanvaardde hij wederom de bediening te Franeker, waar hij den 3den September van dat jaar bevestigd werd door Ds. J.M. Bakhoven aldaar (m. Matth. XIII:3*b*), en intrede deed (m. 2 Petr. II:5). Met ingang van den 13den Augustus 1882 werd hem emeritaat verleend op zijn verzoek omdat enkele deelen van zijn bediening hem minder bevredigden en om den gezondheidstoestand van zijn oudste dochter, die te Franeker aan malaria leed.

Duker vestigde zich daarop te Haarlem, waar hij tot zijn overlijden, den 12den November 1915, woonde. Als emeritus leidde hij een zeer werkzaam leven. Zijn wetenschappelijke verdiensten gaven Curatoren der Leidsche Universiteit aanleiding zijn naam te plaatsen op de voordracht voor hoogleeraar na het overlijden van Prof. Acquoy; reeds vroeger, in 1878, was zijn naam voorgekomen op de nominatie voor kerkelijk hoogleeraar aldaar. Tot een benoeming kwam het echter niet.

In 1882 werd hij leeraar in het Hebreeuwsch aan het Gymnasium te Haarlem, in 1887 aanvaardde hij een gelijke betrekking aan het Haagsche Gymnasium. Van 1887 af gaf hij een tijdlang godsdienstonderwijs aan de afdeeling Bussum van den Nederl. Protestantenbond; iets later werd hij daartoe aangesteld bij de afdeeling Haarlem; ook aan de godsdienstschool van de Vrije Gemeente te Amsterdam werd door hem les gegeven. In 1897 werd hij lid van het 'Haagsch Genootschap tot Verdediging van den Chr. Godsdienst' en twee jaar later van Teylers Genootschap', waarvoor hij de ingekomen antwoorden op Prijsvragen met groote nauwgezetheid beoordeelde. Aan Teyler's Theol. Tijdschrift was hij van de oprichting (1903) af verbonden; bij verandering daarvan in Nieuw Theol. Tijdschr. (1912) bleef hij ook hieraan verbonden. Zijn werk na 1882 was bepaaldelijk van litterair-wetenschappelijken aard. Daarvan getuigt bovenal zijn meesterlijke biographie van Voetius, kort vóór zijn dood voltooid. Er zijn aan dezen arbeid vele jaren van grondige archiefstudie voorafgegaan. Door dit werk heeft Duker zich een monument gesticht. Hij bedoelde ermede een eerherstel van Voetius, vroeger naar zijn eigen zeggen, niet onpartijdig genoeg door hem geteekend. Nog had Duker groote plannen voor de toekomst. Maar op een ongesteldheid, die hem overviel in September 1915, volgde een beroerte den 5den Nov., die in een week zijn dood tengevolge had

Hij was den 23sten April 1862 gehuwd met Adriana Maria van der Chys, dochter van den Leidschen hoogleeraar in de Numismatiek. Zijn echtgenoote ontviel hem den 13den Februari 1903, nadat zijn oudste dochter hem den 16den October 1902 door den dood was ontnomen.

Dukers portret komt voor in het hieronder vermelde artikel in 'Eigen Haard.'

Van hem verscheen in druk behalve tal van wetenschappelijke tijdschriftartikelen:

Disquisitio historico-theologica de pugna Voetium inter et Cartesium. Holl. vert.:

School-Gezag en Eigen-Onderzoek. Hist.-krit. studie v.d. strijd tusschen Voetius en Descartes. Leiden, 1861. 8°.

[met Dr. W.C. van Manen]. *Oud Christelijke Letterkunde. De Geschriften der Apostolische Vaders*. 2 dln. Amst. 1871. 8°.[1)]

Briefwisseling tusschen den Utrechtschen Kerkeraad en A.M.v. Schuurman. ('s-Grav. 1887).[2)]

Tien jaren uit de heerschappij der kerkelijke tucht binnen Franeker. ('s-Grav. 1885).[3)]

Gisbertus Voetius. Leiden. Uitgeg. v. 1893-1915. 8°.

Litteratuur: *Alb. Stud. Acad. Lugd. Bat.*, kol. 1365. - A. Bruining in 'Eigen Haard'. 41ste Jrg. 4 Dec. 1915 (No. 49), blz. 913, 914. - *Boekzaal.* Jrg. 1861*b*, blz. 220; jrg. 1862*a*, blz. 75, 76, 553. - Jrg. 1865, blz. 275, 561, 562, 566; jrg. 1867, blz. 867; jrg. 1869, blz. 1268; jrg. 1871, blz. 488, 992; jrg. 1882, blz. 253. - *Kerk. Courant*, 30 Oct. 1869, No. 44. - *N. Theol. Tijdschr.* (red. G.A.v.d. Bergh v. Eysinga, e.a.) 5de jrg. 1916, blz. 1. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1903. Bijl. U, blz. 116; jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 114; jrg. 1911, Bijl. S, blz. 151. - L. Knappert, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk gedur. de 18e en 19e eeuw*, blz. 330. - J. Reitsma, *Geschied. v.d. Hervorming en de Ned. Herv. kerk der Nederlanden* (Derde, bijgew. en verm. dr. bez. d. J. Lindeboom en F. Reitsma), blz. 608. - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden.* II, kol. 350.

[Dumas]

Dumas (zie: **Mas**.

[Dumont]

Dumont (zie: **Mont)**.

[Dumoulin]

Dumoulin (zie: **Moulin**.

[Johannes Henricus Dumans]

1) Uit het 'Naschrift' blijkt welk deel Duker aan de bewerking gehad heeft.
2) Oorspr. geplaatst in Arch. v. Ned. Kerkg. (red. Acquoy en Rogge). I, blz. 241-272; II, blz. 171-178.
3) Oorspr. geplaatst in Arch. v. Ned. Kerkg. (red. Acquoy en Rogge). I, blz. 241-272; II, blz. 171-178.

Dumans (**Johannes Henricus**), geboren te Utrecht in 1804, studeerde aan de Academie zijner vaderstad, waar hij werd ingeschreven den 17den Augustus 1819. Den 8sten Mei 1826 tot proponent bevorderd door het Prov. Kerkbestuur van Utrecht, deed hij den 13den Aug. van gen. jaar intrede te Harmelen (m. Joh. IX:4), na bevestigd te zijn door Ds. S. van Beuningen, pred. te Utrecht (m. 1 Tim. IV:16). In 1831 bedankte hij voor een beroeping naar Oudewater, maar nam eene andere, en wel naar Edam aan, waar hij den 4den Dec. van dat jaar bevestigd werd door Ds. A. Biben, pred. aldaar (m. Matth. XVI:18) en intrede deed (m. Joh. IV:34); den 20sten Nov. had hij afscheid genomen van Harmelen (m. Hand. XX:32). Zijn derde en laatste gemeente was Zierikzee, waar hij den 10den Oct. 1841 intrede deed (m. Rom. I:16) na bevestigd te zijn door Ds. J.B. Barenbrugh, pred. aldaar (m. Col. I:28); afscheid te Edam den 26sten Sept. (m. Hebr. XIII:20*a*, 21*a*). Zijn 25-jarige bediening herdacht hij te Zierikzee (met een leerr. over 1 Cor.

IX:22*b*) en ook te Harmelen (waar hij predikte over 1 Tim. I:12). Den 31sten Dec. 1864 nam hij afscheid te Zierikzee (m. 1 Joh. II:18*a*) na verkregen eervol emeritaat, en den 28sten Dec. 1871 overleed hij te Bennekom.

Van hem verscheen in druk:

Toespraak bij het einde des jaars en Afscheidsrede, *uitgespr. te Zierikzee.* 1865. gr. 8°. (Niet in den handel).

[Anoniem]: De Bevestiging v. *Neérlands onafhankelijk volksbestaan door de glorierijke overwinning bij Waterloo ....* door een belangstellend landgenoot. Zierikzee, 1865. 8°.

Litteratuur: *Alb. Stud. Acad. Rheno-Traj.*, kol. 225. - *Boekzaal.* Jrg. 1826*a*, blz. 661; *b*, blz. 237, 795; jrg. 1831*b*, blz. 378, 517, 528, 774, 778; jrg. 1841*a*, blz. 522, 672; jrg. 1851*b*, blz. 241, 374. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede.* Jrg. 1865, blz. 139; jrg. 1872, blz. 210. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 111; jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 156; jrg. 1910, Bijl. S, blz. 156. - R.v.d. Meulen, *Brinkman's Catal. der Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken .... 1850-1882*, blz. 323. - J.I. v. Doorninck, *Biblioth. v. Nederl. Anonymen en Pseudon.*, No. 5838.

[Cornelius Dunganus]

Dunganus (**Donganus, van Dongen**) (**Cornelius**) werd als proponent beroepen te Baarn (Baarn en ter Eem)[1)] en aldaar in 1606 bevestigd. Vandaar vertrok hij naar Jutphaas (tijdstip onbekend). Hij deed zich kennen als vurig Contra-Remonstrant en hield zich niet onbetuigd bij het burgeroproer, dat in Januari 1610 losbarstte te Utrecht, een brandpunt van het Remonstrantisme, waar men van Roomsche zijde al vroeger had terugverlangd ‘naar de vleeschpotten van Spanje’ en waar ‘de Calvinisten met leede oogen aanzagen dat het bestuur in handen was van liberale regenten, die Duifhuisiaansche predikanten op den kansel brachten.’ In een brief van E. Boot, destijds predikant te Utrecht (Mei 1610)[2)] wordt Dunganus genoemd ‘en patroon van de muiterij’ en verklaard dat vele malcontenten uit Utrecht onder zijn gehoor te Jutphaas ter kerke gingen. Het getal van deze laatsten nam wekelijks toe. Zelfs waren er, die, inplaats van in eigen gemeente, te Jutphaas het Avondmaal vierden. Met Pinksteren, 27 Mei 1610, liep men zelfs met hoopen daartoe van Utrecht naar Jutphaas. Dunganus zelf moedigde dit kerkbezoek aan, hoewel hij bij eene conferentie, die Wtenbogaert met hem had weten te houden, duidelijk had verklaard, dat geen lid van de Utrechtsche gemeente van het Avondmaal behoefde weg te blijven op grond van de denkwijze harer predikanten. Buitendien schroomde Dunganus niet critiek uit te oefenen op Remonstrantsch gezinde predikanten in de Classis, waartoe hij behoorde. Een en ander had, als in strijd met de bestaande kerkelijke bepalingen, tengevolge dat de Kerkeraad van Utrecht hem ter verantwoording riep.[3)] Toen hij op

1) Onjuist is de opgave in v. Rhenen-Voet's en de Jongh's Naamlijsten als zou Dunganus' eerste gemeente Jutphaas zijn geweest.
2) Aangehaald bij Brandt, *Hist. der Reform.* II, blz. 687.
3) Handelingen van den Kerkeraad. 17 Dec. 1610.

den ingeslagen weg bleef voortgaan, werd hij door de Utrechtsche predikanten aangeklaagd bij den secretaris der Staten Mr.

Gillis van Ledenberch en door de Staten in 1612, nog vóór de Remonstrantschgezinde synode in Augustus van dat jaar te Utrecht saamgekomen, afgezet.

Vóór het einde des jaars werd hij predikant der toen nog gecombineerde gemeente van O. en W. Zaandam. In het laatste gedeelte van 1617 diende hij eenigen tijd bij leening de gemeente te Nijmegen, nadat hij in datzelfde jaar[1)] na Fontanus' dood als vierde predikant te Arnhem was opgetreden. Vandaar vertrok hij in 1619 naar Utrecht, waar hij werkzaam bleef tot zijn overlijden in het najaar van 1636. In de Provinciale Geldersche Synode, van 25 tot 29 Juli 1620 te Zutphen gehouden, was hij tegenwoordig als correspondent van Utrecht, en in de Provinciale Synode van Utrecht, van 5 tot 13 September 1620 gehouden, fungeerde hij als scriba. In December 1626 nam hij bij leening den dienst waar te Dordrecht.

Hij schijnt in zijne latere levensperiode minder aan den strijd te hebben deelgenomen, en toonde zich meer geneigd tot 'Pacificatie'. Zelfs kwam hij met een verzoeningsplan voor den dag, dat, ware het aangenomen, mogelijk geleid zou hebben tot bevrijding der op Loevestein gevangen zittende predikanten. Bij de N. Hollandsche en Geldersche Synode en bij de Classis van Amersfoort bracht hij schriftelijk, en bij de Classis van Rhenen-Wijk, waar hij in Augustus 1627 als correspondent van de Utrechtsche Classis tegenwoordig was, mondeling, verscheiden bezwaren in tegen de vereischte onderteekening van een acte, waarbij men zich verbond geen verzoening met de Remonstranten te bevorderen ten koste van de Dordtsche Canones. Met zijne protesten bereikte hij echter geen doel. De Amersfoortsche Classis hield vol, dat zulk een acte onderteekend moest worden en de Rhenensch-Wijksche volhardde bij haar besluit van 7 Juni tevoren om de zaak op te dragen aan het oordeel der Synode. De Synode van 1627, waar Trigland als correspondent der N.-Hollandsche Synode tegenwoordig was, hoorde Dunganus, maar verwierp zijn gevoelen als strijdig met de orde en drong hem tot de belofte zich voortaan neer te leggen bij de zienswijze van Classis en Synode in deze aangelegenheid. Toen in 1629 in de Utrechtsche Synode de acta der N.-Hollandsche werden voorgelezen, vond men hierin 'vermeynde onderhandelingen van D. Corn. Dunganus met de Remonstrants gezinden' ter sprake gebracht. Het heette toen echter dat de zaak reeds was afgedaan door de verklaring van Dunganus in de Classis van Mei tevoren 'dat syn voornemen gansch en gaer niet en is geweest om een projet den Remonstranten te geven, streckende tot accomodatie ofte moderatie.' De broederlijke vermaning, tot hem gericht, luidde dat hij 'in toecomende tijden niet dan communicato consilio in diergelycke saecke sonde doen.'

Hij was de vader van Johannes Dunganus, pred. te Neerlangbroek (1637 tot zijn dood in 1639).

Geschriften van C. Dunganus:

Pacificatie der Ont-ruster gemoederen. Over het droevigh dispuyt der Kercken onses Landts. Waer inne (*Om voor te komen meerder ongerustheyd*, *ende te bevorderen d'oude vrede die na God en waerheyt is.*) *Het verschil duydelijck ende sedighlijck*

1) Den 20sten December 1617 berichtte de Magistraat van Nijmegen aan dien van Arnhem, dat hij vruchteloos getracht heeft een getrouw en godzalig leeraar te beroepen en daarom C Dunganus van Arnhem nog niet kon missen.

werdt geëxamineert, *Ende de waerheyd met Gods Woord verdedight. Ghestelt voor den genen die vrede ende waerheyd lief hebben.* Prov. 23. 23. Arnhem. 1618. 4°.
(Met opdracht aan de Staten van Gelderland enz.)

C.v.D. *Redenen van Consideratien*: *Dienende om de Gereformeerde Ghemeynten by den anderen te houden*, *ende so veel doenlyck*, *alderhande scheuringe*, *onder de selve te voorhoeden. Genomen ende getrocken uyt de Schriften ende Boecken der Remonstrantsche Leeraren. Ende T'samen gestelt tot vrede ende ophouden van vordere verdeeltheyden.* Utrecht. Z.j. 4°.[1)]

Salvatien Van 't Geschrift onlangs uyt-gegeven tegen de Remonstrantsche af-gesonderde Vergaderingen: Geïntituleert Redenen van Consideratien, *die enige*, *onder den naem van Ledematen van de ware*, *suyvere*, *Christelycke Gereformeerde Kercke*, *daer tegens hebben laten uytgaan. Nodigh by dese tijd gelesen te worden*: *om te verstaen*, *Of de Verbodene Bysondere Byeencomsten der Remonstrants-Gesinden hier te Lande wettelyck ofte on-wettelyck zijn.* Utrecht. 1626. 4°.

Den Vreedsamen Christen, *Voor-ghestelt In een Christelijcke ende zedige Aensprake aen den Remonstranten*, *Over haren Vryen Gods-dienst;* Ps. 58. 9. Utrecht. 1628. 4°.

Tsamenspraeck tusschen Man ende Vrou, *over den tegenwoordigen bedroefden staet der Kercken*, *ende grouwelicke Procedueren Midtsgaders*: *De Leere tegen de selve*, *nodich voor alle Staten der Menschen gelesen*, *om niet van die listighe Vossen verleyt te worden.* Gal. 1. Vers 6. Z. pl. 1630.[2)]

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - G. Brandt, *Hist. der Reform.* II, blz. 176, 687; IV, blz. 761. - J. Uytenbogaert, *Kerck-Historie.* IV, blz. 596, 597. - H.v. Rhenen, *Lyste v.d. Namen der Pred.... ond. de Prov. v. Utrecht*, blz. 37, 88; herz. uitg. d. A.W.K. Voet, *Naemlyst ....*, blz. 10, 11, 36. - Veeris (verv. d. de Paauw), *Vern. Kerk. Alphab. v. N.-Holl.*, blz. 63. - H. de Jongh Azn., *Naem-lyst der Predik..... ond. de IX Cl. v.h. Geld. Syn.*, blz. 131, 292. - H.C. Rogge, *Joh. Wtenbogaert en zijn tijd.* II, blz. 134, 136, 153; III, blz. 122, 144, 208. - J.J. Dodt v. Flensburg, *Arch. v. Kerk. en Wereldl. Geschied. inzond. v. Utrecht.* VI (1846), blz. 22. - P. Nijhoff, *Inventaris v.h. Oud-Archief der Gem. Arnhem*, blz. 433. - G.D.J. Schotel, *Kerkel. Dordrecht.* I, blz. 312. - J. Tideman, *De Stichting der Remonstr. Broedersch.* 1619-1634. II, blz. 296. - Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en Part. Syn. v. Z. Holl.* IV, VI (reg.). - W.P.C. Knuttel, *Acta der Part. Syn. v. Z. Holl.* 1621-1700. I (1621-1633) (reg.). - W. Moll en J.G. de Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdr. op 't Gebied der Hist. Theologie.* IV,

1) Naar aanleiding van deze *Redenen van Consideratien* zag in 1627 het licht een geschrift, waarvan C. Ryckewaert de opsteller zal geweest zijn, en dat tot titel had: *Consideratien van eenighe Ledematen vande ware*, *suyvere*, *Christel. Gheref. Kercke*, *op 't boecxken van C. v*(*an*) *D*(*ungen*). Z. pl.

2) Anoniem verschenen en aan Dunganus toegeschreven.

blz. 415. - L.H. Wagenaar, *Van Strijd en Overwinning. De groote Syn. van 1618 op '19 en wat haar voorafging*, blz. 204. - J. Reitsma, *Gesch. v.d. Hervorming en*

de Herv. Kerk der Nederl. (derde bijgew. en verm. dr., bew. d. L.A. v. Langeraad en F. Reitsma), blz. 497. - *Troffel en Zwaard.* 18de jrg. (1915), blz. 256, 257. - H.C. Rogge, *Catal. der Pamfl.-verzam. v.d. Boekerij der Rem. kerk te Amsterdam.* St. II, Afd. I. (*Biblioth. der Contra-Rem. en Geref. Geschr.*), blz. 82, 83. - J.I. v. Doorninck, *Biblioth. v. Ned. Anon. en Pseudon.* No. 3818, 4494. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfl. verzam. berust. in de Kon. Biblioth.* I, No. 2662, 3701, 3703, 3831, 4087. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 114; jrg. 1908, Bijl. P, blz. 152; jrg. 1910, Bijl. S, blz. 152, 156, 166.

[Dupuy]

Dupuy (zie: **Puy**).

[John Durie]

Durie (Dury, Duraeus) John (Joannes), werd in 1595 of 1596 geboren te Edinburgh; zijn vader was Robert Durie, die om zijn verzet tegen den in Roomschen geest regeerenden Koning Jacobus VI verbannen en van 1609 tot zijn dood in 1617 predikant was bij de Schotsche Kerk te Leiden. Aldaar werd de zoon den 3den Augustus 1611 ingeschreven als student.[1)] Vermoedelijk in verband met de kerkelijke twisten hier te lande begaf hij zich daarna naar Oxford, waar hij zijne studiën voltooide. Vervolgens was hij eerst predikant bij de kleine Engelsche gemeente te Elbing (Pruisen). Toen Gustaaf Adolf deze stad op de Polen veroverd had, vestigde zich daar ter plaatse de Zweedsche jurist Kaspar Godemann, een Lutheraan, die omstreeks 1628 omtrent een door hem ontworpen plan van overeenstemming tusschen Lutherschen en Gereformeerden in zake de Avondmaalsleer Durie's oordeel inriep. Dit leidde den laatste tot een ernstig onderzoek van een paar jaar en werd voor hem de ongezochte aanleiding, dat hij het als zijn levensroeping ging beschouwen pogingen in het werk te stellen om tot een Unie tusschen beide te geraken. De overkomst naar Elbing, van Sir Thomas Roe als Engelsch gezant, die in zijn pogingen belangstelde, en hem met den kanselier Oxenstierna in kennis bracht, had tengevolge dat in 1630 naar Engeland ging met hartelijke aanbeveling van zijn streven aan de meer verzoeningsgezinden onder de Engelsche bisschoppen. In Engeland achtte men den tijd gunstig om Durie naar Europa's vasteland te zenden teneinde daar in bedoelden irenischen geest werkzaam te zijn. Hij bezocht daarop Duitschland, keerde naar aanleiding van den dood van aartsbisschop Abbot (1633) naar Engeland terug en ging toen over van de Presbyteriaansche tot de Episcopaalsche Kerk, omdat de nieuwe aartsbisschop zonder dien overgang hem niet wilde steunen. Tengevolge van den slag bij Nördlingen ging het convent te Frankfurt a. M, waar Durie verschenen was, uiteen en keerde deze opnieuw naar Engeland terug; weldra bezocht hij ons vaderland, en daarna (1635-1638) Zweden, waar hij den steun van Oxenstierna genoot, maar de bisschoppen tegen zich vond; ten slotte werd bij uit dat land verbannen. Ondanks ondervonden teleurstelling legde hij, ziek geworden, een heilige gelofte af om bij zijn ideaal te volharden zonder eenige politieke nevenbedoeling. Ook in Denemarken (1639) stuitte hij vervolgens op tegenkanting. Door bemiddeling van Calixtus ontving

1) Ten onrechte wordt er dus in het *Alb. Stud.* aan toegevoegd dat hij destijds twaalf jaar oud was.

hij steun bij de hertogen van Brunswijk. In 1640 opnieuw in Engeland weergekeerd, vergezelde hij het volgende jaar de dochter van koning

Karel I na haar huwelijk met Prins Willem van Oranje als Anglicaansch prediker naar 's-Gravenhage. In 1645 echter sloot hij zich weder aan bij de Presby terianen, die hem na den val van den aartsbisschop Laud hadden genoodigd op de synode van Westminster (1643). Intusschen had hij in 1644 zijn ambt aan het Hot neergelegd.

In de nieuwe levensperiode, die thans voor hem volgde (1645-1649), was hij schriftelijk werkzaam. Als lid der synode nam hij deel aan de confessie en den catechismus van Westminster, maar hij verzette zich tegen den dood des konings. In 1645 nam hij korten tijd den dienst waar bij de Engelsche gemeente te Rotterdam, waar de stapelplaats voor den lakenhandel van Engeland was gevestigd. Vóór en na dat jaar wendde hij vergeefsche pogingen aan om de synoden der Gereformeerde Kerk hier te lande voor zijn ideaal te winnen; van hooggeplaatste zijde werd hij hier echter met welwillendheid bejegend. In later tijd herdacht hij met welgevallen zijn verblijf in de Nederlanden.

In de volgende periode (1649-1660) ging hij onder Cromwells bewind van de Presbyterianen over tot de Independenten, en werd hij door Cromwell naar het vasteland gezonden (1654) ditmaal om de Unie van alle Gereformeerden te bevorderen. Hij bezocht Zwitserland, Duitschland, Frankrijk, vervolgens weer verschillende Duitsche streken en steden, en eindelijk opnieuw ons vaderland. In April van dat jaar zal Durie ons land hebben bezocht.

Ondanks tegenkanting en miskenning keerde hij in het voorjaar van 1657 over 't algemeen zeer bevredigd naar Engeland terug. De door hem aangeknoopte betrekkingen zouden tot nadere onderhandelingen ook met de Nederlanden geleid hebben, waren ze niet verstoord door Cromwells dood (1658) en daarna door de restauratie (1660).

In 1661 bevond Durie zich weder te Amsterdam, waar hij in de maand October de *dedicatio* onderteekende, die geplaatst is voor zijn aldaar in het licht gezonden *Irenicorum tractatuum prodromus.* Verder reisde hij in zijn laatste twintigjarige levensperiode buiten Engeland rond, zonder krachtdadige hulp, om zoo mogelijk zijn ideaal te bereiken. In Engeland zelf was na de restauratie zijn werkzaamheid onmogelijk geworden. Na 1661 keerde hij er niet meer terug. Bij den Landgraaf Wilhelm IV van Hessen-Kassel en den Keurvorst van Brandenburg vond hij tegenover den tegenstand van den kant der streng-Luthersche theologen, steun bij zijn streven, en na het overlijden van eerstgenoemden toonde diens weduwe de Regentes Hedwig Sophie zich te Kassel zeer genegen jegens hem en bezorgde hem zelfs een goed onderkomen met allerlei faciliteiten in hare omgeving. Aldaar overleed hij in zijn 85ste levensjaar. Hij was gehuwd. Zijn schoonzoon was de van Bremen afkomstige vriend van Spinoza, Heinr. Oldenburg. Er bestaat geen reden om aan Durie's vrome bedoelingen te twijfelen, maar in zijne opvattingen was groote onbestendigheid en ze leverden veelszins het bewijs van gemis aan practischen zin. Wel gaf hij blijk van groote volharding bij het najagen van zijn levensideaal; eerst in 1674 gaf hij het op en schreef hij eene verklaring van de Openbaring van Johannes. In de opdracht daarvan aan de Landgravin erkende hij het onnutte van zijn pogingen, maar verzekerde hij tevens het getuigenis van een goed geweten te hebben. Intusschen, zoo al niet door, dan toch tengevolge van Durie's arbeid is de verhouding tusschen Lutherschen en Gereformeerden verbeterd.

In 1716 hield te Wittenberg Joh. Christoph Coler een bijzondere *Disputatio de hist. Joh. Duraei* en in 1744 Dr. Benzel een dergelijke academische verhandeling te Helmstädt onder presidium van von Mosheim.

In de *Bibliotheca Bremensis* vindt men verscheidene zijner brieven.

Hugo Grotius, die het bestaan der onderscheiden Kerken een beletsel achtte voor den vrede, voerde met hem briefwisseling.

Zijne geschriften worden vermeld bij *Jöcher* t.a.p. Voor de tegen hem gerichte geschriften, die bepaaldelijk van Luthersche zijde in het licht werden gegeven vergelijke men behalve Jöcher: Pfaff, Historia Theol. Litt. 2. 183.

Litteratuur: P. Bayle, *Diction. Hist. et Crit.* II, p. 1043. - C.G. Jöcher, *Allgem. Gelehrten-Lexicon.* II Th., kol. 252. - P. Tsackert († E. Henke), *Johann Duräus* in Herzog's *Realencyklopädie für Prot. Theol. u. Kirche* (herausgeg. von Dr. Alb. Hauch) V Bd., Leipz. 1898, S. 92-95. - *Alb. Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 102. - W. Steven, *The History of the Scottish Church*, *Rotterdam*, p. 325. - C. Sepp, *Het Godgel. Onderwijs in Nederl.*, *gedurende de 16e en 17e eeuw.* II, blz. 459. - Dez., *Polemische en Irenische Theologie* (2de dr.), blz. 120, 121, 173, 174. - K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, blz. 167, 205. - W.P.C. Knuttel, *Acta der Partic. Syn. v. Z.-Holl.* II (1634-1645), III (1646-1656), IV (1657-1672) reg. - *Catal. v.d. Bibl. der Remonstr.-Geref. Gem. te Rotterdam.* blz. 198. - D. Wanjon, *De Schotsche en Engelsche Kerken*, blz. 109 (in 'Rotterdam in den loop der eeuwen' Dl. II van 'Kerkel. Leven v. Rotterdam.') - P.J. Wyminga, *Festus Hommius*, blz. 393. - Ed. Meiners, *Oostvrieschlandts Kerkel. Geschied.* II, blz. 412-419. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfl. verzam. berust. in de Kon. Bibl.* I, No. 4437. - *De Navorscher.* Jrg. XLIX (1899), blz. 182. - Dez., *Oliver Cromwell und die Evang. Kantone der Schweiz* (in 'Hist. Zeitschr.' herausgeg. v. H. von Sybel) 40ter Bd. (Neue Folge IV Bd.) S. 65 ff. - Alfr. Stern, *Milton u. seine Zeit.* II, S. 268-274, 279-283; III, S. 27, 99, 114, 171, 192, 195, 271, 278, 288; IV, S. 21, 22. - Timannus Gesselius, *Historia Rerum Memorabilium in orbe gestarum*, *Ab Anno Christi D.CC.XXVI usque ad Annum* MCXXV. T. II, p. 614 sqq. - J.B. Beckmann, *Hist. des Fürstentums Anhalt*, Th. VI, S, 152-160. - *Praestantium ac eruditorum Virorum Epistolae Ecclesiasticae et Theologicae* (Amst. 1684), p. 795 *b*, 920*b.*

[Dusart]

Dusart (zie: **Sart)**.

[Petrus Johannes Valentinus Dusseau]

Dusseau (**Petrus Johannes Valentinus**)**,** geboren te Culemborg den 13den April 1807, als oudste kind in een talrijk gezin, toonde al vroeg een groote leergierigheid. Reeds als twaalfjarige knaap schreef hij allerlei boekjes, door zijn jongere broers en zusters met belangstelling gelezen. Hierdoor werd zijn stijl, die zich later kenmerkte door klaarheid en gespierdheid van uitdrukking, gevormd. Hij bleek de onderwerpen, die hij op ouder leeftijd behandelde, steeds meester. Aanvankelijk voorbereid om apotheker te worden, trok echter de letterkundige en theologische studie hem aan. Daarom ging hij op de Latijnsche School, waar hij altoos eerste prijzen verwierf,

hoewel hij zich bij het aanschaffen van leerboeken bezuinigen moest. Hij toonde een bijzondere voorliefde voor poëzie, die hij ook zelf reeds toen niet geheel zonder verdienste beoefende. Den 24sten September 1825 werd hij inge-

schreven als student aan het Koninklijk Nederlandsch Ev. Luthersch Seminarium te Amsterdam; den 4den October 1827 aan de Leidsche Academie (met bijvoeging: ‘anno stud. secundo’), en opnieuw aldaar den 26sten September 1831 (A. st. 6). Hij volbracht zijn studiën tot groote tevredenheid zijner professoren; voor de mathesis alleen bezat hij geen aanleg. In 1832 candidaat in de Theologie geworden, en den 8sten October 1833 proponent bij de Ev. Luth. Kerk, plaatste hij in dien tijd in verschillende jaarboekjes de meeste zijner losse geschriftjes en gedichten, die gaarne werden gelezen en in 1836 in één bundel werden uitgegeven, maar als bestemd voor zijne vrienden niet in den handel verschenen. Den 9den Nov. 1835 beroepen te Winschoterzijl deed hij, daartoe ingezegend te Amsterdam den 27sten Jan. 1836 door Ds. J.C. Loman aldaar (m. 2 Cor. IV:7*a*), zijn intrede den 27sten Maart 1836 (m. 1 Tim. I:12), na bevestigd te zijn door Ds. J.L.F. de Meyere, predikant te Pekel-A (m. 1 Cor. XVI:10). Hij bleef in zijn eerste gemeente ruim drie jaren werkzaam, wijdde ook den 20sten Nov. 1836 de nieuwe Luthersche kerk in, die te Winschoten was gesticht, waarheen de gemeente verplaatst was, (m. 2 Kron. VII:15, 16; de preek verscheen in druk) en nam den 1sten Sept. 1839 van haar afscheid (m. 2 Cor. XIII:11), om te vertrekken naar Schiedam, waar hij den 8sten d.a.v. bevestigd werd door Ds. K.N. Meppen, pred. te 's Gravenhage (m. 1 Thess. V:12*a*) en intrede deed (m. 2 Thess. III:4, 5). Hij beleefde aldaar een tijd van een kalmen voorspoed; getrouw zijn ambt waarnemend wist hij echter ook nog tijd te vinden om in periodieken te schrijven en kindergedichten uittegeven. Zijn lidmaatschap van de ‘Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen’ strekte ten bewijze van de waardeering zijner letterkundige gaven. Zelfs in het Italiaansch wist hij zich sierlijk uit te drukken. Niet gaarne stelde hij zich op den voorgrond. De aangekonde uitgave eener vertaling van Dr. M. Luthers *Leerredenen* heeft hij niet meer mogen bezorgen. Den 30sten Sept. 1853 plotseling ongesteld geworden, overleed hij nog dienzelfden dag aan een hevige ziekte.

Hij was gehuwd met Henriette Roeloffs, met wie hij zeven jaren in den echt was verbonden geweest; vier zijner kinderen had hij ten grave moeten brengen; slechts één liet hij na: P.J.V. Dusseau, die den 24sten Jan. 1887 op 37-jarigen leeftijd te Dordrecht overleed.

Behalve zijn bedragen in *Maria en Martha*, de *Stads- en Dorpsbibliotheek*, het *Christelijk Album*, het *Christelijk Museum* e.a. tijdschriften en bundels, zag van hem afzonderlijk het licht:

Gedichtjes voor de beschaafde jeugd. Winschoten, 1835. 8°.

Leerrede over 2 Kron. VII:15 en 16, geh. ter inwijd. v.h. nieuwe kerkgebouw voor de Ev. Luth. Gem. te Winschoten, den 20sten November 1836. Winschoten. 1836. 8°.

Dichterlijke Mengelingen. Winsch. 1838. 8°.

Gelegenheids-Gedichtjes voor kinderen. Amst. en Schied. 1838. 8°.

De Boekdrukkunst en derzelver Uitvinder Laur. Jansz. Koster. Amst. 1840. 8°. m. pl. en portr.

Spiegel der deugd. Kleine gedichten en verhalen voor jongelieden. Schied. 1846. 8°.

Feestzang op het 50-jarig bestaan v.h. Departement Schiedam der Maatsch. t. Nut v. 't Algemeen. Schied. 1847. 8°. 2de dr. ald. 1848. 8°.

Kort Begrip der Kerkel. Geschied. in vragen en antwoorden. Schied. 1847. kl. 8°.

Voorjaarsbloempjes. Schied. 1848. 24°.

Najaarsbloempjes. Schìed. 1848. 24°.

Rozenknopjes. Amst. 1851. 12°. m. pl.

Ook werkte hij mede aan *De Almanak in miniatuur voor kinderen* en door de bewerking van het dichterlijk gedeelte aan *De Leidsman der jeugd.*

Na zijn dood verscheen nog een

Zestal nagelaten Leerredenen. Amst. 1855. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Oud en Nieuw uit de Geschied. der Ned. Luth. Kerk* (uitg. d. J.C. Schultz Jacobi) (1862), blz. 157. - *Album Acad. v.h. Ath. Ill. en v.d. Univ. v. Amsterdam* (Amst. 1913), blz. 106. - *Album Stud. Acad. Lugd. Bat.*, kol. 1276, 1292. - *Boekzaal.* Jrg. 1836*a*, blz. 265, 547; *b*, blz. 832-834; jrg. 1839*b*, blz. 271, 429, 430; jrg. 1853*b*, blz. 505-507. - *Jaarboekje voor de Stad en het kanton Schiedam.* 1854, blz. 39-43[1)]. - J.W. Pont, *Geschied. der Schied. Luth. Gemeente* in 'Nieuwe Bijdragen t. kennis v.d. Geschied. en het wezen v.h. Lutheranisme in de Nederlanden'. I, (1907), blz. 62, 63. - *Een Vaste Burg is onze God.* Volksalmanak 1856, blz. 136 v.v. - Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen t.d. geschied. der Ev. Luth. kerk in de Nederl.* 4de st. (1843), blz. 176. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* I, kol. 708; II, kol. 652. - *Alphab. Naaml. v. Boeken, Plaat- en Kaartwerken* (1833-1849) verv. op J. de Jong, blz. 180. - R.v.d. Meulen, *Brinkman's Catal.* (1850-1882), blz. 326.

[Pieter Duvelaar]

Duvelaar (**Duyvelaer**) **Pieter** (**Petrus**)**,** zoon van Pieter Joosten Duvelaar, invloedrijk burgemeester van Middelburg en diens tweede vrouw, Johanna van de Putte, werd geboren te Middelburg. Als proponent beroepen te St. Annaland werd hij aldaar in 1640 bevestigd. Vervolgens diende hij als predikant de gemeente van Oostkapelle, waar hij bevestigd werd den 4den November 1642. Vandaar vertrok hij naar zijne geboortestad, waar hij intrede deed den 19den Juli 1654 en werkzaam bleef tot zijn dood in November 1670.

1) In ditzelfde *Jaarboekje*, blz. 35-38 komt een dichtstuk van Dusseau voor, getiteld *Op eene begraafplaats*, en een vers aan zijn nagedachtenis gewijd.

Hij was gehuwd met Catharina Grenier, en vader van drie zoons, die predikant zijn geworden, en van wie één Cornelis hierna volgt; een andere zoon was Petrus Duvelaar, secretaris der Staten van Zeeland.

Het Zeeuwsch Genootschap bezit van hem eenige aanteekeningen.

In druk gaf hij uit:

Paraenesis, *of trouwe opwekking tot eenige zeer noodige plichten in deze verwarde tyden*, enz. Middelburg, 1669. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - Pâquot, *Mémoires pour servir à l'Hist. Litt. des dix-sept. Prov. des Pays-Bas.* T. II, p. 293, 294. - D.v. Hoogstraten en J.L. Schuer, *Groot Alg. Hist. Geogr. Geneal. en Oordeelk. Woordenboek.* III, blz. 222. - M. Smallegange, *Nieuwe Chronyk v. Zeeland.* I Dl; blz. 481. - P. de la Rue, *Gelett. Zeeland*, verd. in drie afdeel., blz. 28. - F. Nagtglas, *Levensberichten v. Zeeuwen.* (Verv. op P. de Rue). I, blz. 172. - Dez., *De Alg. Kerkeraad der Ned. Herv. Gem. te Middelburg v. 1574-1860*, blz. 40, 41. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 122, 138, 142.

[Cornelis Duvelaer]

Duvelaer (**Cornelis**)**,** in 1647 geboren, was een der zonen van Pieter Duvelaer (zie hiervóór). Hij studeerde te Leiden, waar hij den 19den September 1667 werd ingeschreven in het Album Studiosorum. Proponent geworden bij de classis Walcheren deed hij den 4den Juli 1677 intrede te Axel. Hij bleef er tot 1679. Zeer bedreven in de Fransche taal werd hij beroepen als predikant bij de Waalsche gemeente te Middelburg, ging derwaarts en werd er bevestigd door Ds. Pierre de Joncourt aldaar. Hij was er beroepen den 3den September 1679 en overleed er den 16den Mei 1714.

In Augustus 1682 hield hij de openingsrede voor de Waalsche synode te Gouda over 1 Tim. I:1 v.v. en in September 1683 te Goes over 1 Tim. I:6. In Sept. 1699 presideerde hij de Waalsche synode.

Hij was betrokken bij den strijd tusschen de Middelburgsche predikanten, welke oorzaak vond in de voorstelling van P. de Joncourt, die aan de sacramenten op zichzelf geen heiligende beteekenis toekende, maar voor wien deze slechts waren ‘des ‘sceaux et des gages médiats de la grêce.’[1)]

De ‘Bibliothèque Wallonne’ te Leiden bewaart van C. Duveláer:

Lettre des Conducteurs de l'Egl. Wall. de Middelbourg, *à Messieurs les Conducteurs des Egl. Wall. de nos Provinces Unies*, *9 Avril 1697.* Sign. Corn. Duvelaer (suivie de) Pièces justificatives 6 et 12 p. in fol.

Réflexions nécessaires, *suivant l'Art. 39 du Synode de Zutphen*, *Avril 1700*, *ayant pour inscription: Lettre reçues de Genève touchant les Psaumes de Ms. Conrard* etc. par C. Duvelaer .... *avec une Lettre du 19 Avril 1700.*

Autre lettre du même au Syn. à Bois-le-Duc. 28 Avril 1701.

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 539. - J. Scharp, *Geschied. en Costumen van Axel*, blz. 228. - *Bulletin de la Commission pour l'Hist. des Egl. Wall.* T. III (1888), p. 104. - J.F. Bergman, *Catal. de la Biblioth. Wall. déposée à Leiden*

1) Vgl. hierover D.F. Poujol, *Hist. et Influence des Egl. Wall. dans les Pays-Bas.* p. 181, 182.

(1875), p. 35, 108. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 123. - *De Wapenheraut.* XIV (1910), blz. 450.

[Duval Slothouwer]

Duval Slothouwer (zie: **Slothouwer**.

[Duvignon]

Duvignon (zie: **Vignon**.

[Henricus Duysendpond]

Duysendpond (**Duysendpont, Duysentpont**) (**Henricus**) werd geboren den 25sten Februari 1667 te Zuiderwoude (waar zijn vader van 1653 tot zijn overlijden den 23sten Mei 1686 predikant was). Hij studeerde vermoedelijk aan de Hoogeschool te Amsterdam (in het *Alb. Stud.* aldaar komt zijn naam niet voor). Als proponent in 1691 beroepen te Oost en West-Blokker, werd hij in datzelfde jaar aldaar bevestigd. In 1715 legde hij aldaar zijne bediening neder. Hij vertrok in 1717 voor de Kamer van Hoorn als predikant met het schip 'Het Huys de Vlotter' naar O.-Indië. Hij overleed op reis daarheen in het begin van 1718. Zijn zinspreuk was 'Houd deugd en pligten.'

Hij was gehuwd met E. de Vicq.

Hij beoefende de dichtkunst, zooals blijkt uit de eerste twee zijner hieronder genoemde geschriften:

Blockers speeluuren. Synde een korte uytbreydinge, *over eenige uitgelesene Bibel stoffen*, *in nederduytsche sangmaat nedergesteld.* Enkhuizen. 1702. 4°. 2de dr. 1752. 4°.

Zegen en Af-scheidts-Wensch aan de Edele en Grootmagtige Heeren, *de H.H. Bewinthebberen v.d. O.I.-Maatsch.*, *ter Kamer van Hoorn. Mitsgaders de Eerw. en godtvrucht-lievende Heeren*, *de Bedienaren des H. Ev.*, *in de waere Kerke onses enigsten Heyland en Zaligmaker J.C. En vervolgens aan alle en een yder*, *die de Heere Jesus lief hebben*, *in onverdervelykheyt.* Hoorn. 4°.

Eerste Predicatiën der Bethlehemitische Herderen. 12°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *De Navorscher.* XXXVI (1886), blz. 593. - C.A.L.v. Troostenburg de Bruyn, *De Herv. Kerk in N.O. Indië ond. de O.I. Comp.* (*1602-1795*), blz. 10, 295, 601. - Dez., *Biogr. Woordenb. v. O.I. pred.*, blz. 122. - Veeris (verv. o. de Paauw), *Vern. Kerk. Alphab. v..... N. Holl.*, blz. 62. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 134. - v.d. Aa e.a., *N. Biogr.*, *Anthol. en Crit. Woordenb. v. Ned. Dichters.* II, blz. 59, 60. - v. Abkoude, *Naam-reg. v. Ned. Boeken.* Dl. I, st. I, blz. 96; st. III, blz. 65; st. V, blz. 40. - *Catal. der Biel. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* I, kol. 260, 582. - *Boekzaal.* Jrg. 1725*b*, blz. 487. - Fr. Muller, *2de Catal. v. Indië*, Juli 1858, 4°. blz. 5, No. 173.

[Abraham Duysterloo]

Duysterloo (of **Duysterlo) (Abraham)** geboren te Amsterdam, als zoon van den kleermaker Barend Duysterloo, poorter dier stad. Na gehouden examen werd hij 'met een sonderling groot genoegen' door den Amsterdamschen Kerkeraad toegelaten als catechiseermeester den 4den Juli 1737. In 1751 stelde de Kerkeraad hem ook aan op zijn verzoek en op advies van de Compagnie der Bijbeldrukkers als corrector van de Psalmen. Den 7den Aug. 1742 was hij als ingeboren poorter erkend.

Hij huwde den 9den Mei 1741 met Wilhelmina Weyer, uit welk huwelijk zeven kinderen werden geboren. Hij overleed in Februari 1758 en werd den 16en begraven in de Nieuwe Kerk.

Niet alleen schreef hij eenige werkjes met het oog op het catechetisch onderwijs, maar ook gaf hij een paar gedichten uit, welke echter niet veel meer beteekenen dan ‘zoetsappig gerijmel’.

De titels van een en ander volgen hier:

Texten der Heylige Schrift, *ten dienste*, *die begeerig zijn om belydenisse des geloofs te doen.* Amst. 8°.

Aan den Heere Willem Karel Hendrik Friso, *Prinse van Oranje .... als Z. Hoogh. verkoren was tot Stadhouder*, *Admiraal*, *en Kapitein Gener. der Zeven Vereen. Prov. Den 3den v. Bloeimaand 1747.* Gedicht in plano. (Onderteek. m. schrijfletters: Abr. Duysterloo).

Kort Onderwys in de Geloofsleer der Hervormde Kerk, *voor aankomende ledematen*, *geschikt na de order der Heidelbergsche Catechismus.* Amst. 1748. 2de dr. ald. 1748. 8°. 2de dr. 1755.

Schets der Heilige Godgeleerdheidt. Amst. 1748. 8°.

Catechismus, *of Onderwys in de Christelijke leere met bijgevoegde texten der H. Schrift.* Amst. 1748. 8°.

Rouwklagt op het voor gansch Nederland smertelyk overlyden v.Z. Doorl. Hoogh. Willem Carel Hendrik Friso. (Voorkomend in 'Aanhangzel op de Dichtkundige Cypressenbladen').

Beknopte Samenbinding der Goddelyke Waerheden die den mensch te geloven en te betragten heeft, *in vrage en antwoorden gesteldt ....* met een *Aanhang over de Regtvaardiging der Menschen* enz. door Joan van den Honert T. Hzn. Leiden. 1752. 8°. en Amsterdam. z.j.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - v.d. Aa, e.a., *Nieuw Biogr.*, *Anthol. en Crit. Woordenboek v. Ned. Dichters.* II, blz. 60. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfl. verzam. berust. in de Kon. Bibl.* IV (1714-1775) No. 17625. - v. Abkoude, *Naam-reg. v. Ned. Boeken.* Dl. I, st. I, blz. 96; st. V, blz. 40, 71; st. VI, blz. 25.

[Bernardus Dwinglo]

Dwinglo (**Bernardus**), zoon van Arnold Dwinglo, woonachtig te Delft, werd aldaar in 1582 geboren. Na de Latijnsche School te hebben bezocht, werd hij ingeschreven als student aan de Leidsche Academie den 29sten December 1600[1]; voor rekening van de Delftsche regeering werd hij er opgenomen in het Staten-College. Van zijn kennis der classieke schrijvers, waarin hij hier onderwezen werd, getuigen zijn latere geschriften; ook bestaat er uit dezen tijd van hem een Latijnsch gedicht ter eere van Episcopius, geplaatst vóór diens stellingen *de Phantasia*, in 1601 te Leiden

1) In het *Album Studios. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 60, komt hij voor onder den naam *Bernardus Arnoldi Delphensis.*

verdedigd.[2)] Tot de eigenlijke theologische studie gekomen volgde hij de colleges van Gomarus en Arminius; met dezen laatste kon hij zich 't best vereenigen; ook de homiletische lessen van de Remonstrantschgezinde predikanten van den Borre en Corvinus versterkte zijne in die richting liggende sympathieën. Tot zijne

2) *Docto Proboque Juveni Simoni Egbertiadae Episcopio*, *Theses physicas de Phantasia intrepide asserenti.*

vroegste vrienden binnen het Collegium theologicum behoorde intusschen Gisb. Voetius.[1)]

In 1607 tot proponent bevorderd door de Delftsche Synode werd hij in het volgende jaar predikant te Berkel c.a. Aan welke zijde hij zich schaarde in den strijd der partijen werd al spoedig openbaar, vooral door zijne mede-onderteekening van de bekende Remonstrantie in 1610. Dit ondervond ook de vurige Contra-Remonstrant Adriaan Smout, predikant te Amsterdam, die tegen de Remonstrantie te velde trok en verklaarde dat de leer der voorbeschikking ongetwijfeld het fondament der zaligheid raakte.

Dwinglo's *Christalynen Bril* was een poging om hem te weerleggen, waarop Smout weer antwoordde met een *Polyststeen.* Theologen van naam (o.a. Trigland), werden er van beide kanten in betrokken, en Dwinglo bleef niet in gebreke den strijd voorttezetten in een nader *Protest* en in een *Voorbode*, straks gevolgd door een *Monster Vande leere der Amsterdamsche Predikanten*,[2)] waarin hij in elk geval de hand heeft gehad. Intusschen werd hij beroepen te Leiden, waar in December 1614 besloten was een gelijk aantal Remonstrantsche en Contra-Remonstrantsche ouderlingen aantestellen. In verband daarmede werden er twee predikanten van beide kanten beroepen, met Dwinglo Herman Cuchlinus, van Edam, zwager van Festus Hommius. Dat Dwinglo's beroeping groote verontwaardiging wekte, lag wel mede aan zijn niet gemakkelijk karakter. Den dag na zijn bevestiging te Leiden, werd hij den 15den November 1615 met Cuchlinus bij de Heeren van het Gerecht ontboden om de ‘acta van egaliteit’ te teekenen, waarbij zij zich verbonden o.a. tot het onderhouden van de resolutiën der Staten, en tot het oefenen van ‘goede vriendschap met al hunne medebroeders in dienste’. Deze laatste liet al spoedig veel te wenschen over en steeds weer scheen alles heen te wijzen op een scheuring.

Hommius, gegriefd door wat ook hem en Polyander verweten was, alsof zij het in den grond met David Joris en dergelijke dwaalgeesten eens waren, verantwoordde zich openlijk voor de gemeente, en liet daarbij niet onduidelijk merken dat hij zijn Remonstrantsche collega's voor de schrijvers van het *Monster* hield. Dwinglo zond daarop in het licht zijn *Verantwoordinge tegens de hevige Predicatie Festi Hommi.*[3)] Toen Hommius der gemeente van den kansel verzocht ook van dit werkje geen notitie te nemen, gaf Dwinglo nog datzelfde jaar uit: *Copye van sekeren Brief* enz.

1) Een vers van Dwinglo tot aandenken aan Voetius vindt men in de *Polit. Eccles.* T. II, p. 47 van laatstgen. Later ging van hem een aanklacht uit, tegen het op stoel brengen van Voetius te Heusden met uitstooting van de Remonstranten (vgl. *Grouwel. der Verwoest.* I, blz. 80, 104.) Voetius stond hem daarop kort en krachtig te woord. *Polit. Eccles.* T. III, p. 239-250.
2) Van dit geschrift wordt door Rogge, *Biblioth. der Rem. Geschr.*, blz. 131 Dwinglo als auteur genoemd. Zijn geestverwant en collega van den Borre echter bekende in 1619 er ook een paar passages aan te hebben toegevoegd. Dwinglo zelf ontkende in 1619 de eigenlijke schrijver er van te zijn, maar er enkele passages aan te hebben toegevoegd. Dit staat echter vast dat hij den geheelen inhoud onderschreef.
3) Door Rogge, *Bibl. der Remonstr. Geschr.*, blz. 144 toegeschreven en toegekend aan Joh. Arnoldi, maar blijkens blz. 3 van denzelfden auteur als het *Monster* (Knuttel, *Catal. v. Pamfl.* enz. I. 1, 640, 2294.

De laatste twee waren nog scherper dan het *Monster* en de toon was allesbehalve geëleveerd. Ook andere bekende Contra-Remonstranten werden door hem bestreden. Intusschen sloot Dwinglo zich steeds nauwer aan bij de hoofden der Remonstranten. Hij was een van de twaalf, die den 1sten Maart 1617 te 's-Gravenhage in vergadering bijeenkwamen bij Wtenbogaert, als afgevaardigden uit de classen van N. en Z. Holland en Utrecht en aldaar een 'Nader Unie' teekenden, elkander assistentie belovend met raad en daad. In een Tweede Remonstrantie aan de Staten handhaafden ze hun gevoelen als de *oude* waarheid en noemden ze wat hun tegenstanders dreven een *nieuwe* dwaalleer. Den 7den Augustus 1618 verscheen hij met Episcopius en van den Borre voor Oldenbarneveld om dezen in tegenwoordigheid van Wtenbogaert te vragen of ze in goed vertrouwen de burgerij mochten aanmoedigen, alleen den magistraat te blijven gehoorzamen. De Advocaat kon hun geen antwoord geven. Den 22sten October leverden de Remonstranten uit de Leidsche Classis, als welker scriba Dwinglo fungeerde, een verzoekschrift in bij de Z. Holl. Synode te Delft, maar zonder gevolg; nog eer de Nationale Synode was saamgekomen, was over hun gevoelen al de staf gebroken. Nog op het laatst van datzelfde jaar onderteekende Dwinglo mede de zoogen. Derde Remonstrantie aan het adres van de Staten van Holland, waarin ze zich beklaagden, dat, nog vóór de opening der Nationale Synode, hun zaak reeds voor veroordeeld was gehouden. Bereid verklaarden zij zich hunne bedenkingen tegen Confessie en Catechismus intedienen ter Nationale Synode, wanneer deze de Revisie aan de orde zou hebben gesteld. Maar de Staten mochten nooit getrouwe dienaren overleveren aan de vierschaar van hun formeele tegenpartij. Alleen aan een vonnis van de *Overheid* wenschten zij zich te onderwerpen. In een naschrift betuigden zij hunne bereidwilligheid om ter Nationale Synode te verschijnen. Deze Remonstrantie werd afgewezen.

Daar het moderamen der Nationale Synode de voornaamste woordvoerders der Remonstranten citeerde bevond zich als een der zes uit Z.-Holland opgeroepenen ook Dwinglo onder hen. Corvinus, zijn ambtgenoot te Leiden, werd met hem geciteerd.

Den 11den November 1618 nam Dwinglo deel aan de vergadering van eenige Remonstranten te Leiden, waar tengevolge van de verandering der regeering (den 23sten Oct. 1618) zijne positie nog moeilijker was geworden. In bedoelde vergadering werd overwogen hoe men zich ten aanzien der Synode gedragen zou.

Naar Dordrecht getogen nam hij daar over 't algemeen een zeer werkzaam aandeel aan de verhandelingen. Episcopius en de anderen, met wie hij in alles overleg pleegde, vonden in hem een krachtigen steun. Zonder aarzelen onderteekende hij de bedenkingen tegen den Heidelbergschen Catechismus. In het debat trad hij telkens op scriba der gedaagden; verscheiden hunner stukken stelde hij op en las hij voor, terwijl hij ook zijne geestverwanten buitenaf op de hoogte blijkt te hebben gehouden van den gang van zaken.

Reeds voordat te Dordrecht het vonnis geveld was, werd hij te Leiden afgezet en daarna uit Holland verbannen.

'Ten dienste van de verdrukte gemeente' gaf hij in het begin van 1619 reeds in het licht zijne *Nulliteyten*, waarin hij de 'mishandelinghen, ende onbillijcke Proceduren' van de Nat. Synode poogde te beschrijven. Drie jaren later werkte hij dit geschrift uit tot een boekdeel, dat hij den titel gaf: *Grouwel der Verwoestinghe*

staende inde heylige plaetse. De scherpe en bittere toon daarvan en de donkere partijdige veroordeeling der Synode bezorgde hem vele vijanden. Zijn *Historisch Verhael* was minder fel van inhoud. Op Paaschmaandag predikte hij voor de Remonstranten te Dordrecht, die daar in de woning van een hunner waren saamgekomen. Met anderen naar Den Haag ontboden, om te verschijnen voor de Staten-Generaal, weigerde ook hij de Acte van Stilstand te onderteekenen, waarop hun den volgenden dag hun vonnis werd voorgelezen, waarbij zij gebannen werden uit de Geünieerde Provinciën met verbod om 'weder daarinne te keeren'. Den daarop volgenden morgen, den 6den Juli, werd Dwinglo met zijn lotgenooten naar Waalwijk gevoerd. Op weg daarheen werd hem niet toegestaan zijne bejaarde ouders te Delft, waar men doorheen reed, te groeten.

In de eerste vergadering der verbannen en te Waalwijk, om de zaken der Remonstranten verder te regelen, deed hij dienst als scriba. Lang heeft hij daar echter niet vertoefd. Kort daarop bevond hij zich te Antwerpen in de samenkomsten der Remonstranten, en bleek hij bereid om, al was een som van *f* 500 op zijn hoofd gezet, zoo hij het waagde terugtekeeren, heimelijk voor zijn geestverwanten in het vaderland optetreden. Vóór het einde van 1619 was hij weder te Leiden, waar al de kerken door de Contra-Remonstranten waren ingenomen. Sterk drong hij er op aan alle gemeenten van vaste leeraars te voorzien. Zeker om aan zijn verlangen tegemoettekomen, werd hem aanvankelijk weer de bediening te Leiden opgedragen. Den 29sten December 1619 werd hij in een samenkomst in de Bogaertsteeg te Leiden, waar hij zou preeken, door toedoen van den Schout Willem de Bont en tengevolge van verraad overvallen, maar hij wist met groote moeite te ontkomen, zooals hij zelf in zijn '*Noodighe Waerschouwinghe*' in bijzonderheden meedeelt. Alle pogingen om hem daarna in handen te krijgen mislukten. Zelfs werd in 1620 het huis van zijn vader te Delft met geweld doorzocht, maar vergeefs. Dit schrikte hem echter niet af om zich weer binnen Leiden te vertoonen en er te preeken, getuige zijn *Aenspraecke aan de Remonstrants-Gezinde Ghemeynte en Borgherye* aldaar den 3den Oct. 1620 gehouden. Zelfs schroomde hij niet zijne gevangen zittende geestverwanten waar hij kon hulp te verleenen. Zoo was het op zijn aansporen dat twee Leidsche saaiwerkers den vroegeren predikant van Hoorn Isaäc Welsing den dag, voor deze zijn vonnis zou vernemen, uit de Haagsche Gevangenpoort bevrijdden. Toen daarop het gerucht zich verbreidde dat Welsing met Dwinglo's vrouw in ongeoorloofde verstandhouding stond, stelde Dwinglo deze zaak in handen van Directeuren, belast met de regeling van de verzorging der Remonstrantsche gemeenten; de zaak bleef onbeslist, maar gaf later nog veel aanstoot. Hierin zal mede een der oorzaken hebben gelegen, waarom Dwinglo tegen het einde van 1621 Leiden verliet. Hij trok daarop met zijne vrouw naar Haarlem, waar hij in 1622 op last van twee raadsheeren werd overvallen en, bijna naakt, wist te ontkomen. Al zijne boeken en papieren werden in beslag genomen en naar Den Haag gezonden, maar niets werd erin gevonden dat stof tot beschuldiging opleverde of anderen in opspraak bracht. Het eenige stuk van beteekenis was dat, waarin hij de vraag beantwoordde: hoe de Remonstranten moesten trachten uit hunne onderdrukking verlost te worden. Dat antwoord was, dat zijne geestverwanten bij allen strijd tegen conscientiedwang zich toch met lijdzaamheid moesten onderwerpen aan de beslissing der Overheid.

Intusschen regelde hij verschillende belangen voor de Remonstrantsche gemeente te Haarlem, waarbij echter zijn heerschzucht dusdanig aan het licht trad, dat de rust van buitenaf moest worden hersteld. De drie Directeuren, die daartoe overkwamen, vielen daar in handen der justitie juist toen de beruchte samenzwering tegen Prins Maurits was ontdekt. Ook Dwinglo werd verdacht van medeplichtigheid. Immers tot de schuldigen behoorden verschillende Remonstranten, en bovendien Dwinglo was (den 27sten September 1615) te Berkel gehuwd met Catharina Coornwinder, zuster van David Coornwinder,[1] secretaris dier gemeente. Te diens huize had hij inderdaad met Willem van Oldenbarneveld, heer van Stoutenburg, een samenspreking gehad. Coornwinder had hem toen willen overhalen tot het plan om te Leiden met eenige afgezette magistraten middelen te beramen om te geraken tot herstel van den vorigen staat van zaken. Volgens Stoutenburg kon dit plan zonder bloedstorting worden uitgevoerd. Dwinglo had zich echter beslist tegen dat plan verklaard. Zijn naam was intusschen door enkele betrokkenen op de pijnbank genoemd; maar later herriepen zij het gezegde. Op schriftelijk verzoek van Stoutenburg zweeg hij er verder over. Er was evenwel wat blijven broeien; toebereidselen waren in het geheim gemaakt, maar zonder dat hij ervan op de hoogte werd gebracht. Zijn zwager had hem integendeel gerustgesteld. Op grond van wat uit de verhooren gebleken was, ondanks zijne betuiging van onschuld, werd den 11den April 1623 een publicatie namens het Hof van Holland aangeslagen, waarbij behalve de *f* 500 op het hoofd van iederen gebannen predikant gesteld, nog *f* 500 werd uitgeloofd aan ieder, die wist aantewijzen waar Dwinglo zich ophield, nu hij het weer gewaagd had opnieuw in het land te komen, bij herhaling te preeken en te ‘helpen bereiden verscheiden conspiratiën tegen den staat en de regeering dezer landen.’

Naar aanleiding dezer publicatie week hij uit naar Antwerpen, waar hij slechts kort zich ophield, om vervolgens naar Holstein te gaan, waar hij zich te Tonningen schuilhield. In een schriftelijke verklaring van hem aan de Staten Generaal en straks in een breede *Verantwoordinghe* in twee deelen te Antwerpen in 1624 verschenen, kwam hij op tegen de publicatie van den 11den April en zocht zich van allen blaam te zuiveren. Deze *Verantwoordinnhe* komt eigenlijk neer op een verhandeling tegen de pijnbank. Nadat de schuldigen waren gestraft, schijnt Dwinglo zich weer in het land gewaagd te hebben, waar zijn gezin zich nog bevond. Hij vertoefde toen eenigen tijd te Rotterdam. Maar zonder gevaar was dit niet. Nog in Mei 1626 kreeg de Rotterdamsche magistraat van de Staten bevel naar hem onderzoek te doen, daar het heette dat hij zich daar ter stede ophield. Zijn vertrek stond misschien ook wel hiermee in verband, dat hij zich niet in alles met de Broederschap kon vereenigen[2]. Met een attestatie van de Classis van Leiden, toog hij na een langdurige ongesteldheid, die van Oct. af hem gekweld had, in Januari 1625 naar het nieuwgebouwde Glückstadt a.d. Elbe, waar door den Koning van Denemarken aan de Remonstranten vrije uitoefening van godsdienst was toegestaan. Op een aanzoek om er onder

1) Moll en de Hoop Scheffer, *Studiën op 't gebied der Histor. Theol.* III (1876), blz. 499.
2) *Brieven van Wtenbogaert.* Dl. II, st. I, blz. 186.

de Hollanders, reeds meer dan honderd in aantal, te prediken ging hij niet dadelijk in. Hij legde zich echter toe op de notarieele practijk, zooals hij zelf schrijft aan zijn broeder Johan, secretaris der stad Vlaardingen, omdat er te Glückstadt ‘onder de Hollanders geen notaris’ was en het ‘ongerijflijck’ was ‘in 't hoochduyts alles te doen ‘voor wie onsen styl niet verstaen’;[1] vermoedelijk ook wel om in het onderhoud van zijn gezin te voorzien. De gevolgen van den oorlog maakten den toestand er echter op den duur van dien aard, dat hij de stad verliet om met de weduwe van den predikant Pijnacker, die hij zou bijstaan, onderkomen te zoeken bij Corvinus te Norden. In 't laatst van 1627 echter kwam hij andermaal te Glückstadt; 't lukte hem toen er de weduwe in het bezit van haar huis te stellen. De soldaten hielden er echter nog altoos huis en stalen in zekeren nacht Dwinglo's koffers en kleederen. Bovendien zocht de Hollandsche Commissaris Hartman hem in hechtenis te nemen; Dwinglo wist dezen echter te overreden van dit voornemen af te zien.

Na sluiting van den vrede schijnt het daar volgens Dwinglo's eigen getuigenis ten goede veranderd te zijn. In 1630 werd hij aanbevolen door Directeuren der Sociëteit voor predikant te Frederikstadt a.d. Eider, maar wetend dat de Stadhouder hem niet begeerde achtte hij 't beter daarop niet in te gaan en te Glückstadt te blijven. In 1648 keerde hij naar het vaderland terug, met een zeer gunstig getuigtuigschrift van Raad en Magistraat. Daarna woonde hij te Haarlem, waar hij in 1660 zal overleden zijn. Brandt verzekert[2] dat Dwinglo ‘van niemant over saeken van conspiratie met eenig rechtvervolg gequelt’ is, en van der Meersch (pseudon: Regenboog) bevestigt dit.[3] Toch heeft hij spoedig na zijn terugkeer in het vaderland een verzoek gericht aan het Hof van Holland om eene ‘Acte van Purge’,[4] om van den nog altoos op hem rustenden blaam gezuiverd te worden. Het gevraagde werd hem geschonken. Dat hij na zijn terugkeer nog wel den kansel beklom, blijkt uit een door hem uitgegeven predikatie den 5den Juni 1648 naar aanleiding van Psalm CXXIV:1-8, voor de Remonstranten te Haarlem gehouden op een vast- en bedendag.

In 1650 werd hem door de vergadering der Broederschap opgedragen het vervolg van Wtenbogaerts *Kerckelicke Historie*, door Ryckewaert aangevangen, na diens overlijden voorttezetten. Van de werkzaamheid van geen van beide in dit opzicht valt eenig spoor te ontdekken.

Dwinglo was een man van ontegenzeggelijke bekwaamheid en buitengewonen ijver, maar blijkens zijne geschriften partijdig, bitter en heerschzuchtig. Door zijn optreden veroorzaakte hij meermalen moeite aan de Directeuren der Remonstrantsche Broederschap. Gedurende zijn ballingschap en zwerftochten droeg hij uit veiligheidsoogpunt schuilnamen als Joost, Joost Jacobsz, Justus van Alphen, A. van Biervliet, Brilleman en Bullema.

Geschriften van Dwinglo:

1) *Kerkhist. Arch.* (verz. d. Kist en Moll). II. (1859), blz. 284.
2) *Hist. der Reform.* IV, blz. 1057.
3) *Hist*, *der Remonstr.* II, blz. 361.
4) *Opgenomen in de Kron. v.h. Hist. Genootsch.* 22ste jrg., 1876; vijfde serie, II Dl., blz. 108-122.

[anon.]. *Christalynen Bril*, *Tot versterckinge van 't schemerende ghesicht der Eenvoudighen die in de huyden-daechsche verschillen der Religie met onverstand yveren*; *VVaerdoor sy claerlick aanschouwen moghen het weder-schriftelycke en Landt-verderffelycke ghevoelen Adriani Smoutii*, *en sijnder Mede-standeren*, *van datmen de Voorstanders en Drijvers der vijf articulen*, *midtsgaders die de selfde oordeelen met de Waerheyt des Christelicken Gheloofs*, *en salicheyt der Zielen wel te connen bestaen*, *behoort na de Wet Mosis met de dood te straffen.* Prov. XII. vs. 6. Jerem. V. vs. 30, 31. Z. pl. 1613. 4°.

[anon.] *Protest Des Autheurs van den Christalijnen Bril*, *tegens den gepretendeerden Polijst-steen*, *met ernstighe vermaninghe aenden Polijster om voor den dach te komen*, *en volgens syne aanbiedinghe naer openbaringhe syns naems behoorlyck te verifiéren tgeen hij den Autheur van den Christalijnen Bril ten laste leydt.* Proverb. XXVI vs 4, 5. Rotterdam, 1614. 4°.

[anon.] *Voorbode vande Antwoort op zeker boecxken gheintituleert Ontrouwe des valschen Waerschouwers etc. Binnen Weynich daghen tot Amsterdam wtghegeven.* Leyden. 1616. 4°.

[anon.] *Monster Vande leere der Amsterdamsche Predicanten over de voornaemste Poincten die huydendaechs ghedisputeert werden tusschen de Oude Recht-gezinde*, *diemen Remonstranten ende de Nieuwghesinde*, *diemen Contra-Remonstranten*, *noemt. Vervaet in CLXXIX. Articulen. Ende ghetrocken wt hare*, *ende bysonder wt Iacobi Triglandij Schriften teghen den Eervv. Ioannem Wtenbogaert Oude ende ghetrouvve dienaer Iesu Christi in 's Gravenhage*, *den onpartydighen tot een proeve voorghestelt. Waer by noch sijn gevoecht eenige andere nieuwicheden Festi Hommii ende Ioannis Polyandri Medegetrocken uyt hare Schriften Ten dienste van Maerten Jansz. Brandt*, *Boeckvercoper tot Amsterdam*, *om by hem behandicht te werden aanden Autheur vande mancke ende twistrockenende Staet der voor-naemste Quaestiën etc. onlangs voor hem ghedruckt.* Leyden. 1616.[1)]. 4°.

[anon.] *Verantwoordinge tegens de hevige Predicatie Festi Hommi*, *Ghedaen in de St. Pieterskercke tot Leyden den 16 Oct. deses Jaers 1616* .... ter Goude. 1616. 4°.[2)].

[anon.] *Nulliteyten*, *Mishandelinghen*, *ende onbillycke Proceduren des Nationalen Synodi*, *ghehouden binnen Dordrecht*, *Anno 1618*, *1619. In 't korte ende rouwe af gheworpen ten dienste ende onderrechtinghe van alle de ware Christelycke*, *doch nu bedruckte*, *Ghemeynten*, *als oock van alle andere goede ende Waerheydt-lievende ingeseten deser Vereenichde Nederlanden.* Mich. 7. Z. pl. 1619. 4°.

Aenspraecke van Bernardus Dvinglo, *Aen de Remonstrans-gesinde Ghemeynte ende Borgherije der Stadt Leyden*, *Over het ontset der selfder Stede*, *gedaen op den 3. Octobris 1620. Dienende tot onderwijsinghe*, *vermaninghe*, *ende vertroostinge der*

1) Vgl. blz. 667[2].
2) Vgl. blz. 667[3].

selfder, *ende alle andere gemeynten int Nederlant*, *die om de belijdenisse der waerheyt vervolcht werden.* Z. pl. 1620. 4°.

Noodighe ende getrouwe waerschouwinghe aen de Remonstrantsche Predicanten,

voor de valsche ende bedrieghelijcke handelinghe van Jaques van Hecke, *ende andere verspieders tot haer ghesonden.* Judas vs. 11. Z. pl. 1620. 4°.

Grouwel der Verwoestinghe staende in de Heylighe plaetse: Dat is claer, *ende warachtich Verhael vande voornaemste mishandelinghen*, *onbillijcke Procedueren ende nulliteyten des Nat. Syn. ghehouden binnen Dordrecht*, *in 1618. 1619* (Luc. XIX). Z.j. MDCXXII (2 dln.) 4°.

[Anon.] *Oorspronck ende voortganck der Nederl. Kerkel. verschillen tot op het Nat. Syn. v. Dordr..... Uytghegeven v. weghen de ....*[1] *Remonstr. in 't Ghemeyn ...* Z. pl. (Amst. 1623). Amst. 1648. fol.

[Anon.] *Historisch Verhael van tghene sich toeghedraeghen heeft binnen Dordrecht*, *in de jaeren 1618 ende 1619 tusschen de Nation. Syn. der Contra-Remonstranten*, *ende hare geassocieerde ter eender*, *ende de Geciteerde Kercken-Dienaeren Remonstranten*, *ter ander zijden. Vytgegeven van weghen de Kercken-Dienaeren Remonstranten in 't ghemeyn; ende inzonderheyt de Geciteerde op de Dortsche Synode.* Z. pl. 1623. fol.[2]

Verantwoordinghe van Bernardus Dwinglo, *Ghewesen Predicant tot Leyden*, *Teghens de Publicatie van den Raet Provinciael in Hollant teghens hem ghedaen op den 11. Aprilis 1623. Daer in klaerlijck wederleyt wert de valsche beschuldiginghe*, *aengaende het beleyden ende aenwenden van verscheyden Conspiratiën tegen den Staet*, *ende Regeringhe van Hollant.* 't Hantwerpen. 1624. 4°.

Tweede Deel der Verantwoordinghe (als boven): *En met eenen beantwoort alles wat dies aangaende in de sententien ende Confessien der gheexecuteerde tot synen laste wert ghestelt.* T'Hantwerpen. 1624. 4°.

Predicatie en Meditatie bij forma van Bid- en Danck-sermoen over den op 5 Junij 1648 gepubliceerden Eeuwigen Vrede; waar in uyt de Historie der Nederl. Troublen den uytersten noodt deser Vereenichde Nederlanden, *mitsgaders wonderbaere verlossinge en verhooginge derselfder*, *door de Rechterhandt des Heeren*, *tot vrijheyt en vrede sommierlyck en klaerlyck verhaaldt werdt. Tot opweckinge van het grondelycke en vyerige Danck-segginge en geduyrich gebedt voor den gemeynen welstandt dezer vrye Nederlanden.*

Dr. H.C. Rogge houdt Dwinglo ook voor den auteur van het geschrift, dat in 1622 te 's Gravenhage 4° als antwoord op Slatius' bekend pamflet het licht zag en dat door G. Brandt a.w. IV, blz. 818 aan Corvinus werd toegekend, die echter zulke boekjes niet placht uit te geven: De Bekeringhe van den Ghepredestineerden dief, of Tweede T'samensprekinghe enz.

1) Als auteurs worden genoemd Dwinglo en J. Wtenbogaert.
2) Als vervolg op het hier voorgenoemde waarschijnlijk eveneens opgesteld door Dwinglo samen met J. Wtenbogaert, vgl. Kist en Royaards, *Archief voor Kerk. Gesch. inzond. v. Nederl.* III (1831), blz. 512, 513.

Ook is het vermoeden geuit[3)] dat Dwinglo onder een schuilnaam geschreven

3) Door J. van Vloten, *Paschier de Fyne*, blz. 13 Aant. wordt beweerd dat Dwinglo den schuilnaam Brilleman voerde, waarmee intusschen nog niet bewezen zou zijn, dat hij inderdaad schrijver was van het *Collyrium*.

heeft: *Collyrium ofte Costelycke Ooghen-Salve*, *Ghecomponeert door Mr. Jan Brilleman* .... Leeuw. 1647. 4°.

Litteratuur: Kok, *Vad. Woordenb.* i.v. - v.d. Aa, a.w.i.v. - Glasius, a.w.i.v. - G. Brandt, *Hist. der Reform.* II, III, IV (reg.) - H.Y. Groenewewegen in 'N. Ned. Biogr. Woordenb.' (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok). I, kol. 781, 782. - H.C. Rogge, *De Leidsche Remonstranten vóór 1618 en hunne predikanten.* IV, in 'Uit de Remonstr. Broederschap', 17de jrg. (1906), blz. 1-17. - J. Tideman, *De Stichting der Remonstr. Broederschap* (1919-1634) I, II (reg.) - Dez., *De Remonstr. Broederschap. Biogr. Naamlijst v. hare Prof.*, *Pred. en Propon.* (reg.) - J. Trigland, *Kerckel. Geschiedenissen*, blz. 1110, 1114, 1116. - P.J. Wyminga, *Festus Hommius* (reg.) - B. Glasius, *Geschied. der Nation. Syn. in 1618 en 1619 gehouden te Dordrecht in hare vóórgeschied.*, *handel. en gevolgen.* II, blz. 10*n*, 57, 58. - L.H. Wagenaar, *Van Strijd en Overwinning. De Groote Synode van 1618 op '19 en wat aan haar voorafging* (reg.) - *Kronyk v.h. Histor. Genootsch. gevest. te Utrecht.* 22ste jrg. 1866. 5de Serie. II Dl., blz. 105-122. - Kist en Royaards, *Archief v. Kerkel. Gesch. inzond. v. Nederl.*, III (1831), blz. 511-513, 571. - Kist en Moll, *Kerkhist. Archief.* II, (1859) blz. 280, 283-285. - *Adr. à Cattenburgh S. Prof. inter Remonstr. Bibliotheca scriptorum Remonstrantium* etc., p. 55-57. - J. Wagenaar, *Vaderl. Historie.* X Dl., blz. 412, 451, 473. - J. Regenboog, *Hist. der Remonstranten.* I, blz, 348*n*; II, blz. 350-353. - J. Tideman, *Frederikstad a.d. Eider en hare Holl. Gemeente. Histor. Mededeel. omtr. beider stichting*, blz. 4, 36. - B. Tideman Jzn., *Overzicht v.d. Geschied. der Remonstranten*, blz. 48, 50, 59. - J.I.v. Doorninck, *Biblioth. v. Nederl. Anon. en Pseudon.* (reg.). - C.D. Sax, *Carolus Niëllius*, blz. 102, 111, 112, 166, 167, 185. - J.G.R. Acquoy, *Jan van Venray* (*Johannes Ceporinus*) *en de wording en vestiging der Herv. Gem. te Zalt-Bommel*, blz. 200-203. - N.C. Kist, *Neêrland's Bededagen en Biddagsbrieven.* I, blz. 505. - A.C. Duker, *Gisb. Voetius* (reg.) - A. des Amorie van der Hoeven, *Het Tweede Eeuwfeest v.h. Seminarium der Remonstranten te Amsterdam op den 28 Oct. MDCCCXXXIV plegtig gevierd*, blz. 89. - G.D.J. Schotel, *Gesch. v.d. oorspr.*, *de invoer. en de lotgev. v.d. Heid. Cat.*, blz. 217. - *De Navorscher.* IX (1859), blz. 233; XX (1870), blz. 334. 335; XLVIII (1898), blz 192, 321. - C.W.Th. van Boetzelaer van Dubbeldam, *De Gereform. Kerken in Nederland en de Zending in O. Indië*, blz. 61, 264. - Ypey en Dermout, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk.* II. Aant. blz. 193. - L. Knappert, *Geschied. der Nederl. Herv. Kerk gedur. de 16e en 17e eeuw*, blz. 119, 135, 239. - J. Reitsma, *Geschied. v.d. Hervorming en v.d. Herv. Kerk der Nederl.* (3de bijgew. en verm. dr. bew. d. L.A. v. Langeraad en bez. d. F. Reitsma), blz. 521, 522, 533, 546, 565. - G.J. Vos Azn., *Amstels Kerkel. Leven v.d. eerste zestig jaren der vrijheid*, blz. 247. - Reitsma en v. Veen, *Acta der Prov. en Partic. Syn.* III, blz. 287, 303. - J.C. van Slee, *De Geschied. v.h. Socinianisme in de Nederlanden*, blz. 94. - H.C. Rogge, *Joh. Wtenbogaert en zijn tijd.* II, blz. 330. - Dez. *Beschrijv. Catal. der Pamfl. verzam. v.d. Remonstr. Kerk te Amsterdam.* St. I. Afd. I (*Bibl. der Remonstr. Geschr.*), blz. 131, 132. - Jac. Leydekker, *Eere v.d. Nation. Syn. v. Dordregt in den jare 1618 en 1619. Voorgestaan en bevestigd teghen de beschuldigingen v.G. Brandt*, *In zijn Hist. der Reform.* II, blz. 195, 197, 213. - N. Wassenaer, *Hist. Verhael aller Ghedenkw. Gheschiedenissen* .... enz. V (Juni 1623), blz. 80 v.v. - *Brieven v. verscheyde vermaerde en geleerde Mannen deser*

eeuwe: voorn. v. J. Arminius etc. (A'dam. 1662). II, blz. 75. - *Catalogus v.d. Biblioth. der Remonstr.-Geref. Gem. te Rotterdam*, blz. 67. - W.P.C. Knuttel, *Catal. v.d. Pamfl.-verzam. berust. in de Kon. Bibl.* I, No. 2075, 2123, 2292, 2293, 2842, 3072, 3084, 3553; VIII (supplem.) No. 3553*a*. - Dez., *Verboden Boeken in de Republ. der Vereen. Nederl.*, blz. 38. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 104, 131.

[Margaretha Van Dyck]

Van Dyck (**Margaretha** of **Grietje**) werd geboren te 's-Gravenhage en ontving hare opvoeding in het Weeshuis der Waalsche Gemeente te Leiden.

Zij is bekend als een der meest bekende onder den aanhang van de mystieke, antinomiaansche secte der volgelingen van Jacob Verschoor, ook ‘Hebreën’ genoemd, omdat de kennis der Hebreeuwsche taal, volgens hen voor elk Christen onmisbaar, door elk, die tot hunne partij behoorde, beoefend werd. De Verschoristen staan dichter bij het rechtzinnige Christendom dan de andere antinomianen, die Pontiaan van Hattem volgden; bij Verschoor bekleedde de leer van het verzoenend lijden en sterven van Christus een centrale plaats, maar in de *toepassing* der door Christus verworven gerechtigheid week hij af.

Terwijl Verschoor zijn leer op Walcheren verbreidde, was M. van Dyck met anderen daartoe bezig in Holland, vooral te Leiden. Toen straks Verschoor ook in deze stad kwam en er de predikanten beschuldigde de Schrift in haar onderlingen samenhang niet te prediken en klaagde dat de Catechismus ‘een klein bijbeltje was geworden’, waardoor de menschen van de H. Schrift werden afgetrokken, nam de reeds bestaande spanning toe en vond de Kerkeraad aanleiding de hoofden der secte voor zich te ontbieden. Alleen M. van Dyck verscheen. Later compareerde ook Theoph. van Schoor, student te Leiden; maar beider verantwoording werd zoo onvoldoende geoordeeld, dat zij, na vergeefsche pogingen om hen terechttebrengen, den 2den April 1688 gecensureerd werden. Daarop verlieten beide de stad. M. van Dyck ging naar Middelburg, waar zij blijkens een schrijven van den Middelburgschen aan den Leidschen Kerkeraad d. 1 Sept. 1690, zich toen reeds geruimen tijd bevond. Spoedig echter keerde zij naar Leiden terug, en wendde daar pogingen aan om zich met den Kerkeraad te verzoenen. Deze pogingen bleven vruchteloos, omdat zij volhardde bij haar leeringen en niet van zins bleek de door haar geleide conventikelen na te laten. Ondanks de moeite, door Kerkeraad, Classis, Regeering en Steden aangewend om de secte te stuiten, nam haar aanhang toe. Het gebeurde zelfs dat M. van Dyck, wier verdediging voor den Leidschen Kerkeraad meer van drift dan van kennis blijk gaf, soms voor 300 menschen oefende. Eindelijk werd zij met Verschoor en den propagandist A. Maarschalk uit de stad verbannen, waarop het drietal zich naar Middelburg begaf, waar Grietje zich vestigde aan de Bogaardstraat. Te Middelburg nam zij den 1sten Maart 1697 nevens Verschoor, ten huize van den burgemeester Steven Voet, deel aan een openbaar dispuut, waartoe de Regeering verlof had gegeven en dat zeven uren achtereen duurde met de Middelburgsche predikanten Nic. Schorer en Jac

Fruytier. Dit dispuut had de uitgave van verschillende geschriften tengevolge[1)], en liep uit ten nadeele van Verschoor en M. van Dyck, waartoe ook medewerkte het gerucht als zou tusschen beide een ongeoorloofde verstandhouding bestaan.

Van de ‘zuivere Gereformeerde Kerk’, door Verschoor opgericht te Westsouburg, waar men samenkwam in het voormalig huis van Philips van Marnix, was het onderbestuur toevertrouwd aan Theoph. van Schoor en Grietje van Dyck. Een vurig bestrijder, de Voetiaansche predikant Car. Tuynman, noemde haar ‘de bekende Jezabel en de leermeesteresse van de Antinomianen.’

Na Verschoors overlijden (1700) werd in zijn geest, vooral onder hare leiding, voortgearbeid, maar de secte schijnt zich niet meer te hebben kunnen verheffen, waartoe de inwendige verdeeldheid zal hebben medegewerkt. Volgens de Leidsche Kerkeraadsacten moet Grietje in 1708 daar ter stede geweest zijn; daarna vermelden die acten omtrent haar niets.

Reeds vóór 1700 schijnt bedoelde verdeeldheid, die tot scheuring leidde, in de secte te zijn ontstaan, tengevolge waarvan zich twee partijen vormden; aan het hoofd van één dezer stond M. van Dyck. Later trad meer en meer aan het licht, dat zij andere paden bewandelde en Sociniaansche leeringen, met name op het

1) Een uitvoerig tijdens het spreken opgesteld verslag van dit twistgesprek werd gepubliceerd, waarvan een notarieele acte werd opgemaakt. Zie: *Verzameling der Werkjes van d'Hr. Jacob Verschoor en eenige zijner Discipelen*, *alsmede de handelingen des E. Classis v. Walcheren tegen d'Hr. Jacob Verschoor en de zogenaamde ofte ware Hebreën en haar oprecht Gereformeerd gevoelen.* (Amst. 1731), blz. 225-239.
Ook Fruytier gaf er een verslag van in een *Brief aan een vriend* (aanwezig in de Univ. Bibl. te Utrecht), welke beantwoord werd door Verschoor in: *Het oprecht Geref. gevoelen van de Vervolgde door het Classis v. Walcheren*, *mitsgaders hare verdediginge op de vrage gedaen door Ds. Nic. Schorer en Ds. Jac. Fruytier*, *pred. tot Middelburg*, *of de soogenaemde Hebreën wel konnen voor de Geref. Christenen erkent worden.* (*Verzam. der Werkjes*, blz. 239-339).

Als antwoord op dit geschrift zag toen weer van Fruytier het licht: *Klaer en kort Vertoog v.d. valsheyt en gedeformeertheyt v.h. gevoelen der soogen. Hebreën* (Univ. Bibl. te Utrecht). Ook dit geschrift werd door Verschoor beantwoord in een *Sedig Discours of 't samenspraak tusschen een Polityck*, *een Domine v.h. Classis v. Walcheren*, *een Gereform. Koopman en een Roomsgesind burger v. Brugge*, *over eenige heterodoxie of ongezonde stellingen en woorden*, *strydende tegen de Geref. Religie*, *gehaalt uit de Theses om onderteekend te worden van Jacob Verschoor en Margreta van Dyk* (*Verzam. der Werkjes*, blz. 319-436).
Eindelijk gaf Verschoor nog een uiteenzetting zijner gevoelens in zijne *Broederlyke Waerschouwinge aan alle Deelgenoten van den Saligmaker Jezus Christus en syne volkomen Genoegdoening*, *in welke gestelt en aangewesen wort*, *dat de Bontgenoten Gods verlost van de schuld ter verdoemenisse en geregtigt op het leven geboren worden*, waaraan nog toegevoegd waren *Twee Requesten aande Ed. Agtb. Heeren deser Stad Middelburg overgelevert.* Het eerst dezer *Requesten* is gericht aan den Kerkeraad, en bevat het verzoek dat de Overheid den aanhang van Verschoor, die inmiddels (1700) was overleden, maar wiens arbeid door Grietje van Dyk werd voortgezet, zooveel mogelijk zou trachten te stuiten. Het is gedateerd 29 Januari 1701. In het tweede blijven de Verschoristen hunne rechtzinnigheid handhaven, verklaren zij zich te houden aan de Dordtsche Leerregelen en geven zij een korte uiteenzetting van hunne gevoelens.

punt der Godheid van Christus koesterde, wat vooral bleek uit haar geschrift over de *Geestelycke Huyshoudinghe Gods*. Ook van het Hattemisme had zij den invloed ondergaan.

Omtrent haar verderen levensloop bestaan niet vele gegevens. In de voorrede van hare *Aanmerkingen* over den Brief aan de Galaten beklaagt zij zich over zware vervolging. Na zich op verschillende plaatsen te hebben opgehouden, was zij in 1619 te Rotterdam, waar zij zich bij de Remonstranten had aangesloten. De Middelburgsche overheid had haar om haar propaganda uit die stad gebannen, nadat de steden van Zeeland het verkoopen van hare geschriften verboden hadden. Opmerkelijk met het oog op hare verandering is zekere waarschuwing tegen haar in de voorrede van de *Verzameling der Werkjes* van Verschoor (1631), waar tot geruststelling van den lezer verklaard wordt, dat M. van Dyck, die in de laatste jaren van haar leven van een 'kwaad gevoelen' was 'gelyk het uit haar uitgegeven boekje blykt', destijds nog van een 'goed gevoelen' was wat betreft hare belijdenis, en dat zij zich wel zou geschaamd hebben van haren goeden onderwijzer en het goede gezelschap destijds van haar 'kwaad gevoelen' iets te laten blijken, maar 'na het overlijden van den heer Jacob Verschoor' zich ten kwade had geopenbaard en zich van het 'goed gezelschap' had afgezonderd, 'bewust dat hare vroegere geestverwanten vasthielden wat zij hadden en de kwaden niet konden verdragen.

Van Margaretha van Dyck zag het licht:

[Christianus Constants]. *Licht schynende in de duistere plaatsen* (1709).[1)]

Korte Aanmerkingen over den Brief aan de Galaten. Amst. 1710. 8°. 2 dln.

Geestelyke huishouding Godts vergeleeken met de huishouding van Abraham. Amst. 1716. 12°.

Aanmerkingen over 't Evangelium Johannes. Cap. 1-7. Amst. 1717. 4°. Leiden, 1741. 4°.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - D. van Hoogstraten en J.L. Schuer, *Gr. Alg. Hist.*, *Geogr.*, *Geneal. en Oordeelk. Woordenboek*, lett. D, blz. 225. - Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk.* III, blz. 116, 118; Aant., blz. 70, 71. - Ypey, *Gesch*, *v.d. Krtstl. Kerk in de achttiende eeuw.* VII (1806), blz. 292, 293. - Dez., *Beknopte Lett. Gesch. der System. Godgel.* II, blz. 294. - F. Nagtglas, *Levensberichten v. Zeeuwen* (verv. op P. de la Rue, *Gelett.*, *Staatk. en Heidhaft. Zeeland*). I, blz. 173. - Kist en Royaards, *Arch. v. Kerkel. Gesch. inzond. v. Nederl.* XII (N. Serie I. 1841), blz. 274, 275, 294; XIX (N. Serie VIII, 1848), blz. 67, 73, 77-79 82-86. - H. Boonen, *Eene bladzijde uit de geschied. der Middelburgsche gemeente* in 'Kerkhist. Arch.' Jrg. 1872. - H. Heppe, *Geschichte des Piëtismus und der Mystik in der Reform. Kirche*, *namentl. der Niederl.*, S. 377. - J. Reitsma, *Gesch. v.d. Hervorming en de Herv. Kerk*

1) Over dit geschrift zie W.P.C. Knuttel, *Verboden Boeken in de Republ. der Vereen. Nederl.*, No. 235.

der Nederl. (3de bijgew. en verm. dr. bew. d. Dr. L.A. v. Langeraad en bez. d. F. Reitsma), blz. 661. - W.P.C. Knuttel,

Acta der Prov. en Part. Syn. v. Z.-Holl. (1621-1700). VI (1687-1700), blz. 164. - *Doopsgez. Bijdragen.* Jrg. 1891, blz. 65. - P.J. Kromsigt, *Het Antinomianisme van Jacobus Verschoor* in 'Troffel en Zwaard', 9e Jrg. (1906), blz. 213-216; 10e jrg. (1907), blz. 11. - v. Abkoude, *Naam-reg. v. Ned. Boeken.* Dl. I, blz. 97. - G. Noordbeek en B. Mourik, *Naam-rol der Godgel. Schryvers.* II, blz. 439. - *Biblioth. Theol. et Philos.* (Lugd. Bat. Burgersd. & Nierm. 1900), No. 4147.

[Aldert Sierks Dyk]

Dyk (**Aldert Sierks),** geboren in 1699, werd den 16den Augustus 1733 aangesteld tot gewoon leeraar te Groningen bij de Oude Vlamingen, behoorende tot de Groninger Doopsgezinde Sociëteit, die verreweg het grootste aantal van de Doopsgezinden in die streken uitmaakten. Hoewel hij niet tot de Oudsten of algemeene opzieners behoorde, heeft hij toch op de beraadslagingen der Sociëteit grooten invloed geoefend. Om zijn vromen zin en wandel genoot hij aller achting. Op de belangrijke algemeene Sociëteitsvergadering, in 1738 te Groningen gehouden, waar ter sprake kwam de merkbare verflauwing der grenzen, die door de oude Doopsgezinden waren inachtgenomen, voerde ook hij het woord, om te betoogen dat het vooral aankwam op verandering des harten, zonder welke uitwendige bepalingen niets baatten, maar tevens om voortestellen dat de Oudsten jaarlijks een bezoekreis zouden afleggen bij alle gemeenten en dat de belangen van elke gemeente aan haar leeraar zouden worden aanbevolen. Hij legde er den nadruk op dat bij alle godsdienstige handelingen nooit eigen lof, maar Gods eere moest gezocht worden. Toen men, na jarenlange voorbereiding, in 1755 overging tot de uitgave van een belijdenis, werd de voorrede voor deze belijdenis door Dyk opgesteld.

Hij overleed den 6den December 1779.

Van hem verschenen de volgende geschriften:

De heilbegerige Jongeling, *Onderwesen in de nodigste vereischtens eens Dopelings*, *Rakende Waarheid van Jezus Messiasschap*, *en het Geloof in Hem*, *En hoe hier in te vorderen.* Gron. 1732. 8°.

Nutte Bybel-Oeffening over Gewigtige Waarheden en Toestanden des Christendoms. Gron. 1738. 8°.

Kleyne Catechismus ofte Beginsel van onderwyzing voor kinderen, *om eenige kennis te krygen in eenige waarheden en historiën des Bybels.* Gron. 1742. 8°.

Na-erinnering eener Redevoering over 't slot van den Bybel. (Uitgesproken bij het sluiten der Societeitsvergadering in 1744, achter de Notulen van dat jaar gedrukt en ook afzonderlijk). Gron. 1744. 4°.

Het leven en sterven van een Christen door de genade Jezu en in de vereeniging met Hem; *uit der geloovigen voorbeeld* (*Rom. XIV vs. 8*) *voorgesteld* enz. Gron. 4°.

Catechetise behandeling over de geloofs-belydenis der Doopsgezinde, *d'oude Vlamingen genaamt.* Gron. 1773.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - S. Blaupot ten Cate, *Geschied. der Doopsgez. in Gron.*, *Overijss. en O. Friesl.* I, blz. 137, 139, 162, 163, 195; II, blz. 154. - [M. Schagen], *Naamlyst der Doopsgez. Schryveren en Schriften* MDXXXIX-

MDCCXLV, blz. 32. - *Doopsgez. Bijdragen.* Jrg. 1879, blz. 4; jrg. 1890, blz. 108. - *Biblioth. Theol. et Philos.* (Lugd. Bat. Burgersd. & Nierm. 1900) No. 3777. - *Catal. v.d. Biblioth. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.* II, blz. 104, 292, 295.

[Joannes Dijk]

Dijk (**Joannes**), geboren te Medemblik den 27sten October 1791, werd te Utrecht ingeschreven in het Album Studiosorum den 16den Februari 1811. Proponent geworden te Lingen (O. Friesl.) in 1813 deed hij intrede te Middelie den 13en Febr. 1814 (m. Luc. XXIV:36*c*), na bevestigd te zijn door Ds. C. van der Ven te Edam (m. Marc. XVI:15). Zijn tweede gemeente was O. en W. Blokker, waar hij den 3den Maart 1816 bevestigd werd door Ds. J.B. Hartman, predikant te Grosthuizen en Avenhorn (m. 2 Cor. IV:5) en intrede deed (m. 2 Tim. III:16, 17); afsch. te Middelie den 25sten Febr. (m. Deut. XXXIII:27*a*). Van O. en W. Blokker nam hij afscheid den 27sten September 1818 (m. Rom. XVI:20*b*), om den 4den October d.a.v. intrede te doen te Zwaag (m. Ps. CXXVII:1*a*) na bevestigd te zijn door Ds. H. van IJssel Groothuis, predikant te Hoorn (m. Zach. IV:6*b*). Vandaar vertrok hij naar Berkhout, waar hij den 21sten September 1828 bevestigd werd door Ds. H.P. van der Haar, predikant te Grosthuizen en Avenhorn (m. 1 Tim. I:15*a*) en intrede deed (m. Hand. X:29*a*); afscheid te Zwaag den 14den Sept (m. Hand. XV:29*b*). Op zijn verzoek kreeg hij, al een drie jaar lang wegens ongesteldheid verhinderd zijn dienstwerk waartenemen, eervol ontslag tegen den 1sten Juli 1837. Van Januari 1851 af diende hij als hulpprediker de Amsterdamsche gemeente. In 1865 werd hij hiervan eervol ontslagen. Den 1sten Maart 1874 overleed hij te Amsterdam.

Van hem zag het licht:

De slapende in den Haarlemmerhout. Een merkwaardigheid uit het bijzonder leven van Koning Willem I den Nederlander. Amst. 1844. 8°.

Sophia van Berkhout, *Erfdochter van Mechelen. Een verhaal ontleend aan de Geldersche geschiedenis van de jaren 1319 en 1320.* 3 dn. Amst. 1845. gr. 8°.

De burchtvrouw van Collendoorn. Naar Oud-Sallandsche kronieken en legenden. Zwolle 1843. gr. 8°.

De Kapellaan. Een tafereel uit de tegenwoordige eeuw. Amst. 1847. gr. 8°.

De vreemdeling in N. Holland of de overwinning van de liefde en het veroordeel. Amst. 1850.

De bede van Agur, *in vier vertoogen.* 1851. 8°.

Josef, *of uitstekende punten uit de tafereelen van zijn leven*, *tot stichting behandeld.* Amst. 1854. 8°.

Litteratuur: *Alb. Stud. Acad. Rh. Traj.*, kol. 208. - *Boekzaal.* Jrg. 1813*a*, blz. 125; *b*, blz. 231; jrg. 1814*a*, blz. 209; jrg. 1816*a*, blz. 366, 367; jrg. 1818*a*, blz. 763, 764; *b*, blz. 519, 520; jrg. 1828*b*, blz. 95, 241, 560, 561; jrg. 1837*a*, blz. 655. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede.* Jrg. 1874, blz. 505. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jrg. 1908, Bijl. P, blz. 107, 130, 134, 155. - *Alphab. Naaml. v. Boeken*,

Plaat- en Kaartwerken .... 1833-1849 (verv. op J. de Jong, *Alphab. Naaml.*), blz. 166.

[Johannes van Dijk]

Dijk (Johannes van) werd geboren uit een gegoede familie te 's-Gravenhage in 1718 en aldaar den 22sten Maart van dat jaar gedoopt in de Nieuwe Kerk. Zijn vader was Hendrik van Dy(c)k, die in 1755 overleed op de buitenplaats Hoekvliet te Voorburg, zijne moeder Louisa Blotelingh. Ingeschreven als student te Leiden den 19den Maart 1743, werd hij in 1746 proponent bij de Classis 's-Gravenhage en in 1749 benoemd tot garnizoenspredikant bij de (in 1726 onder de classis Maastricht gebrachte) garnizoensgemeente te Namen.

Hiertoe werd hij te 's-Gravenhage bevestigd den 28sten Mei 1749; den 31sten Augustus deed hij te Namen zijn intrede (m. 1 Sam. XII:23, 24). Den 7den Dec. 1755 hield hij aldaar een boetrede over Jerem. IV:19-27 naar aanleiding van de verwoesting van Lissabon door een aardbeving. In de volgende maanden deden zich ook te Namen aardbevingen voor, waardoor o.a. een deel van den stadsmuur in de Maas stortte; toen besloot van Dijk in overleg met de Roomsche geestelijkheid bidstonden te houden, die door een groote schare Roomschen werden bijgewoond.

Den 4den September 1757 preekte hij afscheid te Namen (m. Fil. IV:9); den 25sten d.a.v. volgde zijn bevestiging als predikant te Maastricht door Ds. H.W. de la Rive, pred. aldaar, (m. Zach. III:6, 7) en zijne intrede (m. Rom. XV:30-33). In Augustus 1760 fungeerde hij als scriba der Geldersche Synode te Nijmegen. In 1764 werd hij aangesteld tot hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan de Illustre School te Maastricht; den 16den Juli 1765 hield hij zijn inaugureele rede (titel hieronder). In 1771 wegens lichamelijke ongesteldheid emeritus geworden, vestigde hij zich later op de buitenplaats Middendorp onder Voorburg (gelegen tegenover de vroegere buitenplaats van zijn vader); in 1794 ging hij metterwoon naar 's-Gravenhage, waar hij den 6den October 1798 overleed en den 11den d.a.v. begraven werd in de Groote Kerk. Ds. A.M. de Rouville te Maastricht hield op hem een lijkrede over Luc. XII:35, 36*a*.

Blijkens een vers op den dood van zijn ambtgenoot J.F. van Goor beoefende hij de Latijnsche dichtkunst, maar zeer middelmatig. Ook vervaardigde hij enkele Hollandsche gelegenheidsgedichten o.a. op Prins Willem V.

Hij huwde in 1747 met Anna Maria van Kervel en in 1784 hertrouwde hij met Anna Adriana Verschuringh. Uit zijn eerste huwelijk werden hem tien kinderen geboren.

Van hem zag het licht:

De causis praecipuis, propter quas Judaei post captivitatem Babilonicam ita abhor. reant ab Idololatria, cui olim tam addicti fuerant. 1765 (inaugur. oratie).

Euphemia of de triomf van den Godsdienst. Tooneeldicht. Naar het Fr. v.d. Hr. d'Arnaud. Maastr. 1769. 8°.

De Klaagliederen van Jeremia, vert. na de gezangen v.d. Hr. d'Arnaud. Maastr. 1770. 8°.

De rampzalige Gelieven, *of de Graaf van Comminge.* Tooneeldicht. N.h. Fr. van d'Arnaud. Maastr. 1774. 8°.

Kort begrip der leerstukken en gebruiken der Roomsche Kerk. Uit het Fr. vert.

Gezangen voor het Groot Musyk .... ter geleg. v.d..... omwending in Ned., *op den 12 Sept. 1787: en der heuchel. verjaar. v. Z.D.H. Willem V.* Maastr. Z.j.

Litteratuur: v.d. Aa, a.w.i.v. - *Alb. Stud. Acad. Lugd. Bat.*, kol. 995. - *Boekzaal.* Jrg. 1747*a*, blz. 77; jrg. 1748*a*, blz. 90, *b.* blz. 77; jrg. 1749*b*, blz. 362; jrg. 1755*b*, blz. 743; jrg. 1756*a*, blz. 253-256; jrg. 1757*a*, blz. 683, 684; *b*, blz. 112, 251; *b*, blz. 367, 368; jrg. 1760*b*, blz. 475, 476; jrg. 1764*b*, blz. 232; jrg. 1765*b*, blz. 89; jrg. 1771*b*, blz. 721; jrg. 1798*b*, blz. 636. - P.G. Witsen Geysbeek, *Biogr.*, *Anthol. en Crit. Woordenb. v. Ned. Dichters.* II, blz. 253, 254. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden* (reg.). - H. de Jongh, *Naam-lyst der Pred.*, *die in de Gem.*, *behoor. ond. de IX. Classen v.h. Geld. Syn. Zeedert de Herv. tot den Jaare 1750 het H. Ev. bediend h.*, blz. 230. - Dez., *Alphab. Naam-lyst*, enz. blz. 292.

[Jan Van Dijk]

Van Dijk (Jan) was Doopsgezind leeraar bij ‘de Zon’ te Amsterdam, de gemeente, die zich in 1664 van die van ‘'t Lam’ had afgescheiden. Hij diende die gemeente van 1664 tot zijn overlijden in 1678. De beide hier ondergenoemde geschriften, waarvan hij de auteur is, zijn ten onrechte toegeschreven aan zekeren Jan van Dijk, die de gemeente der oudste Vlamingen, welke in ‘de Kruikjes’ vergaderden, als leeraar zou gediend hebben. Bij deze gemeente echter is geen Jan van Dijk, maar wel een Pieter van Dijk Jzn. leeraar geweest van 1754 tot 1789 in welk jaar hij afstand deed; deze overleed in 1803.

Van Jan van Dijk zag het licht:

Noodtwendich Bericht tot Openinge der tegenwoordighe Onlusten en Geschillen in de Gemeente der Doopsgezinde, *die men de Vereenigde Vlamingen*, *Vriezen en Hoogduitsche noemt*, *binnen Amsterdam.* Amst. 1663. 4°.

Antwoort op de Wederlegging v.h. Nootwendigh Bericht zynde een Wederlegging der zoogenaamde verdediging van de Regeering der Doopsgez. Gemeente binnen Amsterdam. Amst. 1664. 4°.

Ook onderteekende hij de Algemeene Belijdenissen.

Litteratuur: [M. Schagen], *Naamlyst der Doopsgez. Schryveren en Schriften MDXXXIX-MDCCXLV*, blz. 31. - *Catal. v.d. Biblioth. der Vereen. Doopsgez. Gem. te Amsterdam.* II, blz. 63. - J.I.v. Doorninck, *Biblioth. v. Nederl. Anon. en Pseudon.* No. 527.*

[Jan Van Dijk Mzoon]

Van Dijk Mzoon (Jan) werd den 16den April geboren te Tzum. Zijn ouders, Melle Hanzes van Dijk en Jetske Dirks Anderinga, behoorden tot den boerenstand en hadden zes kinderen, waarvan Jan de derde was. Aanvankelijk arbeidde deze in de boerderij, maar den 6den Februari 1856 huwde hij met Cornelia Dirks, waarna het echtpaar zich te Franeker vestigde, waar zij een matten- en schoenwinkel hadden en van Dijk zelf bezig was met koemelkerij en wekelijks de markten bezocht.

Met de vrijzinnige prediking in de gemeente zijner inwoning kon hij zich niet vereenigen. Dit deed in 1855 het besluit bij hem rijpen om, hoezeer hij zich aan de

Ned. Hervormde kerk verbonden gevoelde tot de Afgescheidene overtegaan. Het kostte hem strijd. Inmiddels was ook de lust in hem toegenomen om predikant te worden. En hij ging onvermoeid op dat doel af, overdag brood verdienend voor zijn gezin, des nachts studeerend. Dit hield hij zes jaren vol, nooit meer slapend dan vier uren. In Juli 1861 legde hij voor den kerkeraad der Chr. Afgescheiden Gemeente te Franeker de eerste proeve zijner bekwaamheid in de predikkunde af. Hij werd daarop bekwaam verklaard te prediken, en maakte van het hem daarin toegekend recht veelvuldig gebruik. Den 21sten Mei 1862 volgde zijn praeparatoir examen voor de Synode van Friesland te Leeuwarden, op grond van Art. VIII der Dordtsche Kerkorde. Daarop werd hij als man van 'singuliere gaven' toegelaten tot de Evangeliebediening.

Den 19den October van datzelfde jaar predikte hij op herhaalde uitnoodiging tweemaal op beroep in de nog zeer jeugdige Christelijke Afgescheiden Gemeente te Doetinchem. Den 30sten October werd hij er beroepen. Den 23sten November maakte hij zelf aan de gemeente, die hij toen wederom voorging, bekend dat hij de beroeping aannam. Den 23sten November had het peremtoir examen voor de classis Varsseveld in de kerk plaats met gewenscht gevolg, en den 21sten December deed hij er intrede (m. Nehemia II:20), na bevestigd te zijn (m. 2 Cor. IV:5) door Ds. J. van Andel te Zutphen, die er ook de aandacht op hem gevestigd had, en onder de Afgescheidenen tot die richting behoorde, die doortrokken was van den Réveilgeest. Ook tot de omgeving van Doetinchem strekte hij zijn arbeid uit. Door zijn volharding verrees te Doetinchem een Christelijke school, waarvoor reeds den 3den Juni 1864 de eerste steen werd gelegd. Terwijl tegenover den toenemenden invloed der moderne Theologie verschillende plannen werden beraamd, die niet tot daden voerden, begon van Dijk in 1866 predikreizen te ondernemen door het geheele land, daarbij hier en daar Avondmaal bedienend buiten eenig kerkelijk verband. Maar ziende dat zoodoende zijn arbeid in eigen gemeente schade leed, onthield hij zich daarvan. Evenwel ontwaakte toen bij hem de begeerte om te midden der algemeene slapheid onder zijn leiding jongelieden toetebereiden voor den dienst van Christus in Diens gemeente. Hij wilde 'persoonlijkheden' vormen, organen van den Heiligen Geest. Zijn oog was daarbij gericht op de Hervormde Kerk. Om zijn plan te verwezenlijken wendde hij zich tot de Evangelische Alliantie, die van 18 tot 27 Augustus 1867 in tegenwoordigheid van vele buitenlanders te Amsterdam vergaderde. Hij deed dit door middel van zijn brochure, getiteld: *Allieëren door Alliantie.* Hierin teekende hij duidelijk den kerkelijken toestand en ontwikkelde hij zijn plan, dat in dien invloedrijken kring instemming vond. Spoedig kwam de eerste kweekeling, als gevolg eener circulaire, door van Dijk in 1868 tot al de Jongelingsvereenigingen in Nederland gericht, straks meerderen, die hier en daar bij eenvoudige lieden van van Dijks gemeente werden onder dak gebracht en de Latijnsche School te Doetinchem bezochten, terwijl van Dijk zelf hun geestelijke leidsman was. Weldra gelukte het het hem een klein boerenhuis 'Ruimzicht' met land te huren, even buiten de stad; en reeds den 26sten November 1868 had de feestelijke inwijding plaats. Hier werden nu de kweekelingen uit hunne kosthuizen ondergebracht. De boerderij daarbij werd aan de hand gehouden, om, zoo mogelijk uit de opbrengst daarvan de uitgaven te dekken. Met dezen aankoop nam de opleiding vasten vorm aan en den 20sten Augustus 1868 werd bij Kon. Besluit de rechtspersoonlijkheid erkend van de 'Ver-

eeniging tot bevordering van Inwendige Zending'. Elf maanden later (20 Juli 1869) legden negen kweekelingen der Opleiding met goed gevolg hun admissie-examen af voor de Academie in tegenwoordigheid van Dr.A. Kuyper, predikant te Utrecht en Dr. L.R. Beynen, Rector van het Gymnasium te 's-Gravenhage.

Dat van Dijk als zoon van het Réveil zich niet kon vereenigen met de specifiek-Gereformeerde leeringen bracht hem in botsing reeds in 1864 met Ds. Goris te Utrecht over de wonderen van Jezus, die door van Dijk werden opgevat als geesteswerkingen en gebedsverhooringen, liggende in de lijn van hedendaagsche teekenen en genezingen op het gebed, terwijl Ds. Goris ze toeschreef aan de almacht der goddelijke natuur van den Zone Gods. Dit geschil leidde er zelfs toe dat de Kerkeraad der Afgescheidenen te Utrecht aan van Dijk eene berisping toediende, 'aangezien hij niet kennelijk de waarheid predikte.' De classis Varsseveld, met de zaak in kennis gesteld, bracht toen op gemoedelijke wijze de quaestie van de baan. Van Dijk ging inmiddels voort de kerkidee naar den achtergrond te dringen en de zendingsgedachte naar voren te brengen; hij ijverde voor de eenheid aller ware geloovigen en meende deze hierdoor te bevorderen dat hij over kerkelijke grenzen heenstapte en waar men hem maar uitnoodigde, predikte en Avondmaal bediende. Week aan week overtrad hij alzoo wat de Synode der Afgescheiden Kerken te Franeker in 1863 had uitgesproken: 'dat de leeraar, die in eenige plaats, predikt waar de Heer een Christelijk Afgescheiden Gemeente heeft verzameld, zonder dat die leeraar de toestemming des kerkeraads der plaats heeft ontvangen, zich aan groote miskenning van des Heeren werk schuldig maakt'. Van Dijk zocht door hiermede niet te rekenen de klove tusschen Hervormd en Afgescheiden te dempen. Een voorstel, door hem ingediend in de classicale vergadering van Zutphen, bedoelend het houden van gemeenschappelijke bidstonden, getuigt mede hiervan. Het leidde tot een motie van Ds. van Andel, door de classis aangenomen, waarin wel dergelijke bidstonden werden aanbevolen, maar van *kerkelijke* eenheid gezwegen werd. Ook werd aan van Dijk te kennen gegeven, dat wat hij in deze deed voor zijn eigen rekening bleef, en dat zij hem in haar midden wenschte te behouden. Bij dezelfde vergadering kwamen klachten in van andere classen over het optreden van van Dijk buiten kerkelijk verband. De Synode van Amsterdam achtte toespraken door van Dijk te Rotterdam en te IJlst gehouden, waartegen ook van elders bezwaar was ingebracht, in hooge mate onrechtzinnig. De classis Varsseveld vereenigde zich ten slotte mede met het oordeel der door haar zelve benoemde commissie tot onderzoek en achtte dat hij de eer der Kerk had aangetast door te spreken van 'heilzoeken in lang versleten regels', ook afkeurend dat hij Hervormden rechtzinnigen den raad had gegeven zich niet aftescheiden. Zoo oordeelde zij van Dijks optreden revolutionair. Van Maasland, waar hij in de Hervormde Kerk had gepreekt, werd een protest ingebracht. Met spanning zag heel kerkelijk Nederland uit naar den afloop van den strijd; mannen van invloed gaven aan van Dijk hunne adviezen. In verschillende bladen werd de quaestie besproken. Zijn vroegere studiegenoot Ds. Pieters te Franeker schreef een brochure: *Het Kerkelijk streven van Ds. J. van Dijk Mz. geopenbaard in de brochure Allieëren door Alliantie*[1]. Kampen. 1868,

1) Van Dijk had hierin zelfs beweerd: 'De Hervormde Kerk is de historische voortzetting der oude Gereformeerde Kerk'.

waarin hij hem betichtte van ergerlijke dingen als: betweterij, kwaadwilligheid, succesjagerij, verwildering, eerzucht enz. Daartegenover deden de classisbroeders wat in hun vermogen was om van Dijk voor hun Kerk te behouden. Deze zelf aarzelde. Een tijdlang dacht hij erover voor Hervormd predikant te gaan studeeren te Utrecht. Voorziende dat het toch op schorsing of afzetting zou uitloopen, deed hij 12 Februari 1868 in den kerkeraad een gemotiveerd voorstel om zich voortaan te laten erkennen als 'Broedergemeente', met behoud der goederen en daartoe advies intewinnen bij den Minister van Eeredienst. Hij verklaarde den 28sten September 1868 te Geesteren in de classisvergadering op een desbetreffende vraag van den Voorzitter, dat hij nog instemde met de belijdenisschriften der Gereformeerde Kerk. Intusschen wilde de classis nog niet overgaan tot toepassing van een kerkelijk tuchtmiddel op van Dijk, ofschoon deze het beginsel der Afscheiding niet meer beaamde. De Provinciale Synoden van Zeeland en N.-Holland klaagden daarop de classis Varsseveld aan wegens hare slappe houding in deze. Genoemde classis protesteerde hiertegen weer en verzocht aan de synoden om intrekking van hare beschuldigingen. Den 9den Juni 1869 trachtte van Dijk bij de classicale vergadering te Winterswijk tot algemeene tevredenheid zijn standpunt nader toetelichten, al had de classis liever een herroeping vernomen. Evenwel den 21sten Juni d.a.v. behandelde de Generale Synode te Middelburg in hare achtste zitting de quaestie van Dijk, om in hare negende zitting tot het besluit te komen, waarbij van Dijk werd ontzet als leeraar. Twee van Gelderland afgevaardigde predikanten J.F. Bulens en H.C. Schmitz teekenden daartegen protest aan.

Kalm legde van Dijk zich neder bij de synodale beslissing. De kerkeraad zijner gemeente, zijn onafhankelijkheid handhavende, besloot den 16den Juli 1869 'niet toetetreden tot den naam Christelijk Gereformeerd, maar zich te laten erkennen als *Nederlandsch-Hervormde Zendingsgemeente.*' Hiervan werd den 16den Augustus 1869 kennisgegeven aan den Minister van Eeredienst, de Synode en de Classis Varsseveld. Deze laatste kwam er een paar jaren later toe hem met zijn kerkeraad als hospitanten in hare vergaderingen toetelaten, waar hij zijn invloed heeft doen gelden.

Intusschen gelukte het hem naast de Christelijke school te Doetinchem er in 1869 eene te Zelhem te stichten, waartoe hij zelf een collectereis ondernam. Te Halle liet hij evangeliseeren en kon ook door zijn toedoen een school met den Bijbel den 1sten April 1873 worden ingewijd.

Een hospitium voor de van 'Ruimzicht' gekomen studenten werd te Utrecht geopend; een dergelijk plan met het oog op Groningen bleef onvervuld.

In 1874 kwam een voorloopige Commissie tot stand, om van Dijk terzijde te staan, en kort daarop liet deze zich weer opnemen in den boezem der Hervormde Kerk, na goedkeuring van het Prov. Kerkbestuur van Friesland. Hij werd den 14den Juni 1874 als zoodanig bevestigd in dezelfde kerk, waarin hij was gedoopt en beantwoordde bij die gelegenheid de vraag: *Waarom ik tot de Hervormde Kerk overging.* Niettemin bleef er een sterke strooming, die zich ook al vroeger had geopenbaard, en die hem de leiding der Inrichtingen wilde ontnemen, om ze te geven aan de gemeente, met de bedreiging hem met de zaak anders te laten doodhongeren. Toen echter werd een vaste Commissie in het leven geroepen, die met de acht oudste oud-kweekelingen bestond uit verschillende mannen van beteekenis in den lande; Dr. Beynen trad als voorzitter op. De directie werd geheel aan den directeur overgelaten, maar

deze zou verantwoording schuldig zijn. In 1876 wist van Dijk door middel eener vergadering de oprichting te verkrijgen van een vereeniging voor ‘Voorloopige Opleiding’ met het oog op jongelieden, die aanleg en lust tot studie hadden en van vromen zin waren, ingeval zij in hun eigen omgeving van meer dan lager onderwijs konden gebruik maken en met de bedoeling zulke jongelui vandaar, waar zulk een gelegenheid niet bestond, terstond te kunnen ontvangen en onder de onmiddellijke leiding te brengen van de Ned. Hervormde Zendingsgemeente. De vereeniging daartoe werd geconstitueerd, en deze benoemde op haar beurt eene regelingscommissie. Straks werd in verband met het gewone besluit een nieuw gebouw ‘Avondrood’ gesticht aan den Ruimzichtschen weg, en het huis Groot-Zande bij Laag-Keppel voor een tijd van zes jaren gehuurd als woonplaats voor de jongelui.

Den 1sten November 1878 kon de op van Dijks initiatief totstandgekomen Groen van Prinstererschool, kweekschool voor a.s. Christelijke onderwijzers worden ingewijd.

Ook kan van Dijk genoemd worden als stichter van het nieuwe gymnasium te Doetinchem, dat de oude Latijnsche school later pro-gymnasium verving. Hij wist er het noodige voor bijeen te krijgen.

Van Dijks eigenaardig kerkelijk standpunt en ook zijn bijzondere persoonlijkheid bracht hem in meer dan één conflict. Zijn Friesche aard werkte ertoe mee hem te sterken in het geloof aan eigen goddelijke zending. In 1884 geraakte hij in een beginselstrijd met Dr. A. Kuyper, die hem had ingedeeld bij de groep der ‘Buitendijkianen’. In 1886 kwam het tot een breuk tusschen beide, toen van Dijk zich bij een bezoek te Kootwijk tegen den weg der doleantie had verklaard. Daardoor verloren zijn inrichtingen veler sympathie. Van de te Doetinchem opgeleide predikanten, ging slechts één met de doleantie mede. In den tengevolge dier beweging ontstane predikantennood hebben die Inrichtingen mede helpen voorzien.

Den 15den Januari 1909 overleed van Dijk en werd als Directeur door zijn zoon D.J. van Dijk Jzn opgevolgd (overl. den 12den Mei 1912). Den 31sten Augustus 1889 werd een van van Dijks zoons hem op twintigjarigen leeftijd door den dood ontnomen; deze was student in de medicijnen te Amsterdam en woonde in het in 1886 in gebruik genomen huis der Lukasstichting, op initiatief van zijn vader gesticht, om onbemiddelde jongelieden van Christelijken huize op te leiden tot geneesheer.

Van Dijks kracht lag niet op het gebied der wijsbegeerte of critiek, maar van de praktijk, het gebed, het geloof. Voor de moderne richting was hij geen gevreesd tegenstander, het rechte contact heeft hij met haar nooit gehad.

Van J. van Dijk Mzns geschriften vindt men een nauwkeurige opgave bij G.A. Wumkes a.w. (zie onder), blz. 214-218.

Litteratuur: G.A. Wumkes, *Uit het Leven en Levenswerk van J. van Dijk Mzn* (Doet. 1917), vgl. ook de hierin voorkomende lijst van *Geschriften*, *die betrekking hebben op de Doetinchemsche Stichtingen* (blz. 218-220) en van *Opstellen*, *die betrekking hebben op de Doetinchemsche Stichtingen* (blz. 220-224), waarin men tal van gegevens aantreft voor van Dijks biographie niet zonder beteekenis. - Dez., art. in ‘N. Ned. Biogr. Woordenb.’ (red. Dr. Molhuysen en Prof. Dr. Blok). II, kol. 417, 418. - G.A. Wumkes, *It Fryske Réveil Yn Portretten*, blz. 47. - J. Reitsma, *Gesch. v.d. Hervorming en v.d. Herv. Kerk der Nederl.* (3de bijgew. en

verm. dr. Verz. d. J. Lindeboom en Dr. L.A. v. Langeraad, m. medew. v. F. Reitsma), blz. 812, 813, 859.

Ook in jrg. 1909 van 'De Vriend des Huizes' komt een artikel voor aan van Dijks nagedachtenis gewijd. Vgl. ook: *1867-1917. Ter herinnering aan het 50-jarig jubileum der Vereen. tot bevorder. van Inw. Zend. wordt dit boekje aan de vrienden der Chr. Phil. Inrichtingen te Doetinchem aangeboden.* (Met illustr.)

[Pieter Van Dijke]

Van Dijke (Pieter) werd geboren te St. Philipsland den 9den Juli 1812 als zesde kind uit het huwelijk van Adriaan van Dijke en Maria van Oeveren, die een boerenhofstede aldaar bewoonden. Hij trad den 30sten Augustus 1832 in het huwelijk met Pieternella Maria Mol. Zijne drie kinderen, in vier jaren tijds geboren, werden alle gedoopt in de Hervormde Kerk; ook hield hij er enkele godsdienstige gebruiken op na, maar zijn jeugd kenmerkte zich door baldadigheid en goddeloosheid. Door middel van het verkeer in conventikels onderging hij een totale geestelijke verandering; hij verkocht in 1842 zijn hofstede en vestigde zich in een andere woning. In aanraking gekomen met den bekenden Ds. J.H. Budding, toen deze St. Philipsland bezocht, werd de aandacht op hem gericht in de gemeente, waar laatstgenoemde predikte. Tengevolge daarvan ging hij daar prediken in den tijd, dat Budding gevangen zat. Ook elders leidde hij samenkomsten. Daar hij de boeten, hem hiervoor van overheidswege opgelegd, niet betalen kon - ze waren opgeloopen tot *f* 2800 - werd hij den 20sten Febr. 1843 te Zierikzee gevangengezet. Een verzoek om gratie, door eenigen zijner vrienden bij koning Willem II persoonlijk overgebracht, werd ingewilligd. Een kerkgebouw vroeger voor godsdienstoefeningen, al vroeger halverwege opgebouwd, werd nu voltooid. Intusschen bleef van Dijke ook elders voorgaan. Na kennismaking met Ds. L.G.C. Ledeboer werd hij door dezen, na door een bijeengeroepen vergadering geëxamineerd te zijn overeenkomstig art. 8 der Dordtsche Kerkorde, den 10den Maart 1849 bevestigd als *predikant* te St.-Philipsland, waarna hij zijn ambt aanvaardde (m. 2 Cor. III:5). Van toen af deed hij dienst in tal van Ledeboeriaansche gemeenten, waarvan er verschillende door hem in het leven zijn geroepen, o.a. die te Middelburg. Om zijn geïmproviseerde predikatiën uittespreken doortrok hij heel het land. Ook stroomde men van alle kanten met vaartuigen saam om hem te hooren te St. Philipsland, waar in 1871 een grooter kerkgebouw voor hem gesticht werd. Vast tractement had hij nooit. Na toenemende verzwakking overleed hij den 3den Maart 1883. Bij zijn overlijden waren er 18 gemeenten, waarover hij als hoofd stond. Met deze gezamenlijk hield hij tweemaal per jaar of meer vergadering.

Van Dijke was een merkwaardig man, van wien in bepaalde kringen door het geheele vaderland, maar vooral in Zeeland, geestelijke invloed is uitgegaan. Hij kan genoemd worden als een der twee opvolgers van Ledeboer.

Van hem zijn bewaard 26 brieven, die men afgedrukt vindt blz. 144-182 in:

> *Het veelbewogen leven en de rijk gezegende arbeid van den nu zaligen Heer P. van Dijke, in leven Gereformeerd leeraar te St. Philipsland. Medegedeeld door eenige vrienden. Benevens eenige brieven. Met een Inleidend woord van den*

Weleerw. Heer D. Wijting, *Predikant bij de Gereformeerde gemeente te Goes.* Rotterdam. Z.j.

Vgl. verder voor litteratuur: J.H. Landwehr, *L.G.C. Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst*, blz. 95-97, 109, 112, 120-127.

[Aalt Gerritsz. Van Dijkhuizen]

Van Dijkhuizen (Aalt Gerritsz.), geboren te Nijkerk, werd den 27sten Juni 1808 ingeschreven als student aan de Leidsche Hoogeschool. Den 10den November 1812 proponent geworden bij de classis Rhenen en Wijk, deed hij den 7den November 1813 intrede te Rijnsaterwoude (m. Matth. XXII:1-14) na bevestigd te zijn door Ds. C.W. Pape, pred. te Renswoude (m. Marc. XVI:15). Den 30sten Maart 1817 nam hij afscheid van zijn eerste gemeente (m. Hand. XX:32), om een week later intrede te doen te Wijk bij Heusden (m. Luc. II:14) na bevestigd te zijn door Ds. C.W. Pape, pred. te Heusden (m. 2 Tim. II:7). Aldaar was zijn verblijf van korten duur. Den 22sten Februari 1818 reeds preekte hij er afscheid (m. 1 Thess. IV:1), en den 8sten Maart d.a.v. werd hij te Ouddorp bevestigd door den consulent Ds. J. Bonte, pred. te Goedereede (m. 2 Cor. VI:2*b*) en deed hij er intrede (m. Ef. II:21, 22). Tal van beroepingen werden van daaruit door hem afgeslagen. Hij bleef te Ouddorp werkzaam tot zijn dood, den 10den December 1864, welke intrad na een smartelijk lijden van 18 dagen. Den 6den November 1853 herdacht hij zijn 50-jarige Evangeliebediening (m. Micha VI:5*b*).

Hij was gehuwd met Margaretha Petronella Verkouw, uit welk huwelijk twee dochters geboren werden, van wie eene huwde met J.D.M. de Stoppelaar, in leven Gemeente-Ontvanger te Middelburg.

Van hem zagen verscheiden preeken het licht in bundels geredigeerd door hem met du Cloux, W. Krayenbelt en J.D.B. Brouwer, vooral in ‘De Wachter op Sions muur. Raadgevingen op den weg naar de eeuwigheid en getuigenissen tegen den geest dezer eeuw. (1 Tim. IV:16*a*). Door eene Vereeniging van Hervormde Leeraren’.

Afzonderlijk verscheen van hem in druk:

Het oordeel der Nation. Synode, *over de betwiste 5 hoofdstukken der Gereform. leer*, *uitgespr. te Dordrecht*, *op 6 Mei 1619. Naar de oorspronkel. Latijnsche en Nederd. uitg. op nieuw uitgeg. m.e. voorberigt.* Gorinch. 1856. gr. 8°.

Leerzame en praktikale verhandel. over Matth. XIV:22-34, *vergeleken m. Marc. VI:45-54 en Joh. VI:15-21.* Amst. 1856. gr. 8°.

Litteratuur: *Alb. Studios. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 1216. - *Boekzaal.* Jrg. 1812*b*, blz. 593, 594; jrg. 1813*b*, blz. 103, 104, 620; jrg. 1816*b*, blz. 769, 793; jrg. 1817*a*, blz. 480, 503; *b*, blz. 794, 817; jrg. 1818*a*, blz. 365, 388; jrg. 1826*a*, blz. 783; jrg. 1839*a*, blz. 747; *b*, blz. 105; jrg. 1844*b*, blz. 504, 512, 640; jrg. 1853*b*, blz. 630. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede.* Jrg. 1865, blz. 50, 51. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 146, 151. - R.v.d. Meulen, *Brinkman's Catal. der Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken* .... 1850-1882, blz. 300.

[Johannes Dyserinck]

Dyserinck (Johannes), behoorend tot een oorspronkelijk Vlaamsch geslacht, dat zich ook Dyselinck noemde, werd den 12den Maart 1835 geboren te Haarlem. Hij was een der tien kinderen uit het huwelijk van den architect Jan Hendrik Dyserinck en Neeltje Kleiweg. Aanvankelijk zou de zoon Johannes schilder zijn geworden, maar dit plan veranderde omdat schilderen volgens den vader geen bestaan opleverde. Hij ontving nu in zijn geboorteplaats onderwijs in Latijn en Grieksch van den lateren hoogleeraar Dr. S.A. Naber, die, slechts enkele jaren

ouder, levenslang zijn vriend bleef. Hij studeerde vervolgens te Amsterdam (ingeschreven 1855/57 en te Leiden, (ingeschreven den 1sten Juni 1855 en later nog eens den 10den October 1860.)[1] Tot zijne leermeesters, van wie hij veel leerde, behoorden de Hoop Scheffer, Hoekstra en Kuenen. Ook aan de predikanten M.A.G. Vorstman te Gouda en Ds. Ott, groot geleerde en Hebraïcus, had hij veel te danken. Proponent geworden bij de Algemeene Societeit der Doopsgezinden werd hij den 1sten December 1861 bevestigd als predikant te Den Helder en Huisduinen door Ds. P. van der Goot, van Amsterdam (m. Luc. VIII:5-15), en deed hij des namiddags intrede (m. 2 Cor. II:17*b*). Hij bleef aldaar bijna 18 jaren, predikte er afscheid den 20sten Augustus 1879, vertrekkende naar Vlissingen, waar hij den 7den September d.a.v. intrede deed (m. 1 Cor. IV:20). Zijn laatste gemeente was die te Rotterdam, waar hij den 24sten Augustus 1884 zijn intreerede uitsprak (over Psalm CXVI:10), na den 20sten Juli afscheid te hebben genomen van Vlissingen (m. Pred. X:1*a* en 1 Cor. V:6).

Op zijn verzoek verkreeg hij in 1901 emeritaat; den 15den December van dat jaar preekte hij afscheid te Rotterdam (m. Rom. I:16); daarop vestigde hij zich te 's Gravenhage, waar hij tot Mei 1912 woonde; hij verlegde toen zijn domicilie naar Baarn, waar hij na weinige maanden, den 26sten September, overleed.

Dyserinck heeft van het begin van zijn loopbaan af met groote werklust en werkkracht zijn academische studie voortgezet. Zijne gemeenten lieten het hem echter niet ontbreken aan waardeering van zijn pastoralen arbeid. Als een der eersten, volgens zijn eigen verklaring, die de moderne richting waren toegedaan, schreef hij de *Godsdienstige Overdenkingen*, die, opgedragen aan den Minister van Marine L.G. Brocx, bij de Kon. Ned. Marine als leesboek werden ingevoerd, tot het later, niet zonder dat het den schrijver griefde, door andere vervangen werd. Deze Overdenkingen, die een tweeden druk beleefden, waren vergezeld van een bundel 'Gebeden.'

Zijne Oud-Testamentische studiën deden zijn naam met onderscheiding noemen in het buitenland. Zijn vertolking van de *Spreuken* b.v. vond een gunstige beoordeeling bij den bekenden Kautzsch, en zijn naam wordt herhaaldelijk in Duitsche commentaren genoemd. Aanvankelijk behoorde hij onder de medewerkers aan de Leidsche vertaling van het O. Test. Ook zijn werken van meer theologisch-dogmatische strekking getuigen van wetenschappelijken zin en grondige studie. Zijn verhandeling over *gebedsverhooring*, een onderwerp dat hem lang heeft beziggehouden, is onvoltooid gebleven. Hij had haar willen inzenden als antwoord op een door Teyler's Genootschap uitgeschreven prijsvraag over bidden en gebedsverhooring vóór 1 Januari 1913, maar is hierin door zijn overlijden verhinderd. Uit wat hij over dat onderwerp in het licht gaf, blijkt dat hij het gebed bepaaldelijk beschouwde als een tot zichzelf inkeeren, een stil aankweeken van het gevoel van afhankelijkheid en van zedelijke verantwoordelijkheid. Hij achtte dit 'eene andere, hoogere opvatting van bidden en gebedsverhooring dan de oude 'supranaturalistische.'

1) Onder de studenten aan de Kweekschool der Doopsgezinden te Amsterdam komt zijn naam voor met bijvoeging: 'tijdelijk aan de Academie te Leiden'. (Vgl. *Doopsgez. Bijdr.* 1ste jrg. (1861), blz. 184.

Het was echter niet als theoloog of als predikant dat men Dyserinck door geheel Nederland kende. ‘Die *algemeene* bekendheid heeft hij te danken aan zijn onuitputtelijken ijver in het opsporen en navorschen van eene menigte letterkundige en artistieke bijzonderheden uit het leven van een aantal beroemde landgenooten, en vooral wegens het gelukkige oogenblik, dat hij daarvoor altijd wist te kiezen.’ Op het gebied der nieuwe letteren heeft hij zoodoende heel wat geleverd. De lijst zijner geschriften wijst dit uit. Vooral in litterarische critiek lag daarbij zijn kracht.

Verschillende gedenkteekenen zijn door hem gesticht of onthuld: zoo de steen in het geboortehuis van J. Bellamy, het monument voor Wolff en Deken, de bronzen gedenkplaat in de Sociëteit Minerva ter eere van Piet Paaltjes. De onthulling van mevr. Bosboom Toussaints borstbeeld te Alkmaar kon hij niet bijwonen; hij lag toen in zijn laatste ziekte; maar zijn woord in het begin van datzelfde jaar daar ter stede gesproken, had tot de oprichting den stoot gegeven. Aan de onthulling der gedenkteekenenen werd door hem gewoonlijk een tentoonstelling verbonden; maar ook afgezien daarvan kwamen deze voor.

Zijn praestaties vonden in wijden kring waardeering. Door den Senaat der Leidsche Hoogeschool werd hem op voorstel van Kuenen het doctoraat honoris causa verleend. De regeering schonk hem de ridderorde van den Ned. Leeuw. Voorts was hij lid van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van het Historisch Genootschap, van het Friesche en het Zeeuwsche Genootschap. Verscheiden jaren lang bekleedde hij het voorzitterschap van ‘Oefening kweekt Kennis’ te 's Gravenhage.

Bij gelegenheid van zijn 70ste verjaring viel hem een warme huldiging ten deel, waaraan mannen van beteekenis in het land deelnamen.

Een goede gezondheid en een krachtig gestel hebben hem mede in staat gesteld de vermoeienissen van zijn vaak reizend en trekkend leven te doorstaan.

Hartelijk en hulpvaardig was hij bij het voorlichten van anderen. Hij gaf den indruk van een oprecht man, die zich altijd gaf, zooals bij was, ook met zijne eigenaardigheden - tot in het argelooze toe.

Den 30sten September 1873 huwde hij te 's Gravenhage met Alida Johanna Geertruida Welmoet Bok, (geboren te Burg op Texel den 15den Nov. 1839), die hem overleefde. Uit dit huwelijk werd één dochter geboren, Esther Welmoet, gehuwd met Dr. C.J. Wynaendts Francken.

Behalve zijn talrijke artikelen in tijdschriften als *Godgel. Bijdragen*, *De Gids*, *De Tijdspiegel* e.a.[1)] mede vermeld o.a. onder de lijst zijner geschriften (zie *Levensber. Maatsch. N.L. te L.* 1913, blz. 34-36) gaf hij afzonderlijk uit:

Waarop moet volgens Paulus, *de Christen zijn hoop der zaligheid bouwen?* Helder. 1864.

Verscheidenheden. Haarl. (1867). 8°.

Godsdienstige Overdenkingen. I. II. Haarl. 1868, '69 8°. 2de dr. Haarlem 1887.

1) Hieronder een vertaling der Klaagliederen uit het Hebr. in *Th. Tijdschr.* 1892.

Gebeden bij de Godsdienstige Overdenkingen. 1868.

De Spreuken van Jezus, *den zoon van Sirach.* Uit het Gr. vert. m. aanteek. Haarl. 1870.

Levensbericht van Mr. Hugo Beyerman in 'Levensber. der Afgest. Medeleden v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden'. 1870-71,[1)] ook afzonderlijk uitgegeven.

Vrede zij in uwe vesting. Een toepasselijk woord ter wijding v.h. tweede eeuwfeest van Aardenburgs verdediging. 1672. 27-27 Juni. 1872. Met twee illustraties en de portretten v.A.M.v. Eeghen en zijn zoon W.v. Eeghen. Haarl. 1872. 8°.

Bloemlezing uit de Spreuken van Jezus Sirach. 1872. 8°.

Gesprek over letterdieverij, *navolging en oorspronkelijkheid e.a. letterk. opstellen.* Haarl. 1873. 8°.

Wij gaan niet naar Boheme. 1874.

Het Jaarboekje van de Heilige Familie voor 1874. Eene bijdrage t.d. kennis der R. Kath. pers in Nederl. Leiden. 1875. 8°.

De Apocriefe Boeken des Ouden Verbonds uit het Gr. vert. en m. opschr. en eenige aant. voorzien. (Woord ter inleid. v. Dr. A. Kuenen.) Haarl. 1874. 8°.

De Psalmen uit het Hebreeuwsch opn. vertaald en m. aant. inleid. en scholiën. Haarl. en Leiden. 1877-78. gr. 8°.

Vondels sterfdag na twee eeuwen gevierd, *5 Febr. 1879 te Amsterdam en te Keulen. Gedenkschr.* Rott. 1879. 8°.

Ter nagedachtenis van Jacobus Bellamy. Middelb. 1881. 8°.

Sparsa. Verzamel. v. verstrooide opstellen en kleine geschriften. Amst. 1882. 8°.

Hildebrands Camera Obscura afzonderlijk en vermeerderd uitgegeven. Middelb. 1882. 8°.

De vrijstelling v.d. eed voor de Doopsgez. (afz. uitg.) Haarl. 1883.

Het Boek der Spreuken, *uit het Hebreeuwsch opn. vertaald.* 1883. gr. 8°.

1) In deze serie Levensberichten komt er van Dyserinck verder een voor van M.A.G. Vorstman (1895), van A. Winkler Prins (1909) en van P.N. Muller (1910).

Hulde aan Betje Wolff en Aagje Deken. Middelb. 1884. 8°. (Waarbij onuitgeg. brieven van beide.)

Catalogus der tentoonstelling van Wolff en Deken. De Nachtwacht van Rembrandt. Amst. 1896. (Oorspr. in *De Gids* 1890.)

Stillen in den Lande. 's Grav. 1895.

Het vraagstuk der onsterfelijkheid. Afz. uitg. 's Grav. 1901. (Oorspr. in de *Tijdspiegel.* 1901.

Het recht der waarheid tegenover den Staat. Bijdrage tot de eedsvraag. Amst. 1902. (Uitg. der Maatsch. t. Nut v. 't Algem.)

Nicolaas Beets. Haarlem 1903.

Brieven van Wolff en Deken. 's Grav. 1904.

Herinneringen aan Nicolaas Beets in woord en beeld. 1904.

Dr. L.R. Beynen. 's-Gravenh. 1906. 4°.

Alexander Verhuell. 1907.

De medewerkers van Klikspaan. 1908.

Laatste godsdienstige overdenkingen. 1908.

F. Haverschmidt. 1908.

[Met Dr. F.B. Matthes]. *De Spreuken van Jezus Sirach.* 1908.

P.N. Muller. 1909.

Oefening kweekt kennis. 1834-1909. 1909.

Spreuken der Vaderen. Pirké Aboth. 1910.

Verspreide geschriften en novellen van A.L.G. Toussaint. 1912.

Litteratuur: *Alb. Acad. v.h. Athen. Ill. en v.d. Univ. te Amsterdam*, blz. 97. - *Alb. Stud. Acad. Lugd.-Bat.*, kol. 1367, 1385. - *Doopsgez. Bijdragen.* 1ste jrg. (1861), blz. 184; 2de jrg. (1862), blz. 148; 17de jrg. (1877), blz. 7, 8; 20ste jrg. (1880), blz. 165, 167; 25ste jrg. (1885), blz. 131, 132; 41ste jrg. (1901), blz. 215; 42ste jrg. (1902), blz. 245; 52ste jrg. (1912), blz. 217-220. - *Handel. en Mededeel. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden over het jaar* 1912-1913, blz. 65. - *Levensber. der Afgest. Medel. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden* 1912-1913, blz. 1-36. - F. Nagtglas, *Levensberichten v. Zeeuwen* (verv. op de la Rue). I, blz. 174, 175. - S. Blaupot ten Cate, *Geschied. der Doopsgez. in Holl.*, *Zeel.*, *Utr. en Gelderl.* I, blz. 215. - *De Zondagsbode.* Doopsgez. Weekbl. 25ste jrg. No. 48. 29 Sept. 1912, blz. 194, 195. - A.A. Vorsterman v. Oyen, *Stam- en Wapenboek v. aanzienl. Ned. Fam.* I, blz. 227. - R.v.d. Meulen, *Brinkman's Catal. der Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken*, 1850-1882, blz. 302; id. 1882-91, blz. 148; en verdere jaarg. i.v. Dyserinck. - v. Alphen, *N.K. Handb.* Jrg. 1912, Bijl. B, blz. 35. - *Biblioth. Theol. et Philos.* (Burgersd. & Nierm. Lugd. Bat. 1900), No. 4153-4166. - *Catal. v.d. Biblioth. der Ver. Doopsgez. Gem. te Amst.* I, blz. 32, 39; II, blz. 55, 106, 159, 267. - *Catal. der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden.* I, II. (reg.)

E.

[Christian Heinrich Ebersbach]

Ebersbach (**Christian Heinrich**) aanschouwde het levenslicht te Hamburg in 1763 en studeerde te Erlangen en Jena onder G.F. Sailer, J.W. Rau en J.C. Doederlein. Op den 27sten Mei 1788 werd hij, na tentamen bij ds. Klap, geëxamineerd en tot vast candidaat bij de Lutherschen aangesteld. Bij ds. Sterk (Luthersch predikant te Amsterdam van 1783-1802) zou hij Hollandsch leeren, doch reeds in Februari 1789 vertrok hij als 'hoogduitsch predikant naar Bergen op Zoom'. Den 2den December 1796 werd hij benoemd te Amsterdam als opvolger van ds. Jänisch, die den 16den October 1796 zijn afscheid had gepreekt en vertrokken was naar Hamburg, alwaar hij dienst deed in de Katharijne kerk. In 1816 werd hij aangesteld door Willem I in de commissie tot organisatie van het bestuur der Luthersche kerk in ons land. Hij maakte zich als commissielid zeer verdienstelijk evenals door de vervaardiging van een hoogduitsch gezangboek, op welks vervaardiging door de synode der Lutherschen tevergeefs gewacht werd. In 1827 verscheen van zijn hand: *Sammlung christlicher Gesänge*, *zum Gebrauch bey dem Deutschen Gottesdienste*, *in den Evangelisch Lutherischen Gemeinden*, *im Königreiche der Niederländе* (Amsterd.)

In September 1818 werd hij aangesteld tot buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid aan het Luthersch seminarium, en hij begon zijn werk den 19den Juni met het houden eener redevoering: '*de doctrina morum*, *universae theologiae fundamento*'. 42 jaar lang heeft hij als hoogduitsch predikant de Luthersche gemeente te Amsterdam gediend, in welken tijd hij haar liefde, behouden heeft, 'gelijk ook de toegenegenheid van allen, door hem in de betrekking van buitengewoon hoogleeraar, voor de evangeliebediening gevormd.' Den 17den Februari 1839 preekte hij zijn afscheid, juist toen hij 50 jaar in dienst was geweest en wel met 1 Thess. III:8, 9; 12 en 13. Zijn opvolger te Amsterdam was ds. L.C. Lentz.

Na zijn afscheid ging hij zich metterwoon vestigen te Bremen, alwaar hij op bijna vijf en negentigjarigen leeftijd stierf, den 10den Januari 1858.

Van hem zag het licht:

Predigten. 2 Theile. Amsterdam 1804-1805. Vertaald werden deze onder den titel van *Leerredenen.* 2 dln. Amsterdam 1807-1808.

Predigten zur Beförderung der sittlichen Veredlung junger Leute in unsern Zeiten. Amsterd. 1809. Ook deze werden in onze taal overgezet door den Haagschen predikant J. Schultz, onder den titel: *Leerredenen ter bevordering der zedelijke veredeling van jongelieden.* Amsterd. 1809.

Predigten über den ewigen Rathschlusz Gottes. Amst. 1824. Hollandsche vertaling: *Leerredenen over het eeuwig raadsbesluit Gods.* Amsterd. 1822.

Leerredenen betreffende de Luthersche Nieuwe Kerk te Amsterdam. Amst. 1822.

Predigt zur Feyer seiner 25 Jahr. Amtsfurung. Amst. 1822.

Synodal Predigt am 1 Juni 1828 im Haag. Amsterd. 1828.

Predigten über den Glauben an unsere Unsterblichkeit und Fortdauer in jener

Welt. Amst. 1835. In het Hollandsch vertaald door J.M.L. Roll, zagen deze preeken het licht als: *Leerredenen over het geloof aan onze onsterfelijkheid.* Amst. 1835.
Predigt, *gehalten am Sonntage den 8e März*, *in der alten Luth. Kirche zu Amsterdam.* Amsterd. 1840.
Was wir bey den Klagen, *welche über den Geist unserer Zeit geführt werden*, *nicht auszer acht lassen durfen.* Amst. 1813.

Schultz Jacobi en F.J. Domela Nieuwenhuis, sprekende over zijn preeken (cf. *Bijdragen tot de geschiedenis der evang.-Luthersche Kerk in de Nederlanden*, 7de en laatste stuk. Utr. 1845) zeggen, dat er in zit, ‘een regelmatigen, zachtvloeienden, geleidelijk medesleependen stijl. Zonder buitengewone verheffing is er een oratorische gloed in al zijne stukken, die door iets stichtelijks of gemoedelijks boeien, ofschoon het eigenlijk *positieve* van het Christendom minder op den voorgrond treedt, dan wij wenschten, en de Bijbelsche vorm van uitdrukking doorgaans gemist wordt. Aan tekstverklaring is nauwelijks gedacht, en de geheele rede is meer verhandeling over een bepaald onderwerp met een tekst aan 't hoofd, dan prediking over den tekst. Het voorbeeld van Reinhard, en vooral van Zollikoffer schijnt door Ebersbach op zijne wijze gevolgd te zijn; en voor de oratorische orde stelde hij soms, gelijk gepast is, de logische verdeeling achter.’ Practisch zijn ze de preeken en er is doorgaans een goed slot aan. Zeer prijzen Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, de preeken over *de waardij der huiselijke eensgezindheid*, over *de huiselijke betrekkingen*, en *over den weldadigen invloed van den Godsdienst op de veredeling onzer gezellige genoegens.* ‘De tekst is de ziel der preek over 1 Kon. 21 vs. 1-19, *de droevige uitwerkselen van ongeregelde begeerten*, en daarom verdient deze bijzondere vermelding.’ Minder hoog wordt weggeloopen met de preek over *het wederzien der onzen in de eeuwigheid.* ‘Voorbeeldig over den tekst is de preek over 1 Thess. V:21. Geheel buiten den tekst is die over 1 Cor. I vs. 23, 24, zijnde een bevestigingsrede, ten onderwerp hebbende: *dat de verkondiging van Jezus kruisdood een ongemeen gewigtig bewijs is voor de hooge waardij van het Evang. leeraarsambt.* Er bestaat een portret van hem naar H.W. Caspari door D. Sluyter.

L i t t e r a t u u r : F.J. Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis der Amsterdamsche gemeente.* Amst. 1856. blz. 230, 235, 237, 240. - J.C. Schultz Jacobi en F.J. Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen* enz. 7de en laatste stuk. blz. 144-149. Stuk 4, blz. 168 en stuk zes blz. 81. - v.d. Aa, *ll.* dl. V. blz. 2 en 3. (Uitgebreid). *Jaarboek der Ver. voor Nederl. Luth. Kerkgeschiedenis* door prof. dr. J.W. Pont, dl. III, Amst. 1910, blz. 123.

[Cornelis Fransen van Eck]

Eck (**Cornelis Fransen van**) aanschouwde het levenslicht te Amsterdam den 2den Maart 1764 (den 2den April zegt het *Biogr. Woordenboek van Noord- en Zuid-Nederl. Letterkunde* door J.G. Frederiks en F. Jos. van den Branden. Nieuwe druk. blz. 225). Hier in zijn geboorteplaats kreeg hij langen tijd onderwijs, totdat hij den 13den September 1781 werd ingeschreven als student in de godgeleerdheid te Leiden (cf. *Alb. stud.* kol. 1138). Met de hoogleeraren Nieuwland, Kist en van der Palm was hij zeer bevriend. Na volbrachte studie werd hij in Juni 1786 beroepen te Hemmen en

den 2den Augustus had het peremptoir examen plaats in de classis van Nijmegen. Dit examen werd afgenomen door den heer J. Chr. Kirchof, pred. te Ressen. De bevestiging geschiedde den 27sten Augustus 1786 (niet 1787, gelijk ver-

keerdelijk wordt opgegeven door v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 7 en bij Glasius, *ll.* dl. I, blz. 408) door Henricus Hofman predikant te Amsterdam, met 1 Tim. VI:20, 21*b*; terwijl de bevestigde preekte over Ephese IV:15. Hier sprak hij den 17den Juni 1787, nadat den 16den was overleden Willem baron van Lijnden, vrijheer der heerlijkheid, in een voorafspraak over Ps. 39:10, terwijl hij den 1sten Juli 'voor een toegevloeide talrijke schaare des waardigen mans gedachtenis' plechtig vierde 'met eene ongemeene keurlijke lijkrede over Rom. XII:15b. En heeft daar mede alle zijne Hoorderen tot hunne plicht opgewekt.'

Nu werden te Deventer, den 30sten October 1787 de predikanten der 'Nederduitsche gemeente J. Hoogewal, A.v. Eyken, W. Suurmond en J.v. Bosvelt, en zo ook die van de Walsche gemeente, F.N. de Villepoix, op herhaalde instantien en begeerte van gecommitteerden uit de Burgerij en Gildens, door Schepenen en Raad der stad, finaal van derzelver Dienst als zodanige ontslagen, behoudens den goeden naam en eer van dezelve', en zoo gebeurde het dat den 27sten Februari 1788, in een der door dit ontslag ontstane vacatures, werd beroepen de Hemmensche predikant Van Eck.[1)] Na den 1sten Mei afscheid te hebben gepreekt, werd hij den 11den Mei, tegelijk met zijn ambtgenoot W. Wernink, bevestigd door ds. L. Schemkes, met Lucas X:5, terwijl hij den volgenden dag zijn intree deed met Psalm 51;17. Voor een eventueel op hem naar Amsterdam uit te brengen beroep in 1797, bedankte hij. Op verzoek van curatoren der Friesche universiteit, waarbij machtiging gevraagd werd 'om aan de philosophische faculteit, twee hoogleeraren toe te voegen, van welke de een de algemeene kerkelijke geschiedenis, de andere de theologia naturalis onderwijzen zou', werd door het 'Uitvoerend bewind' den 14den November 1798 verlof gegeven om in gezegde vakken een hoogleeraar aan te stellen en uit een bereids opgemaakt viertal, waarop door den senaat geplaatst waren: Ew. Kist, A. Brink, J. Brouwer en C. Fransen van Eck, werd, op voorslag van curatoren, met toestemming van den agent van Kooten, v. Eck benoemd, die echter bedankte (cf. Boeles, *Frieslands hoogeschool*, enz. dl. II, blz. 690 en 706). Dit had plaats in het begin van 1799. Uit erkentelijkheid voor dit bedanken werd hij nog in hetzelfde jaar aan het athenaeum te Deventer aangesteld tot hoogleeraar in diezelfde vakken en den 25sten Mei aanvaardde hij deze nieuwe betrekking met het uitspreken eener oratio inauguralis: *de praecipuis causis ethicae christianae*, *a plurimis Christianis nimis neglectae*, welke redevoering te Deventer het licht zag. 'Met ijver nam hij de aan het hoogleeraarschap verbonden plichten waar en had het genoegen dat de

1) Bij resolutie der municipaliteit van den 11den Maart 1795 werden 'die leden van den Eerw. Kerkenraad, welke ten jaare 1787 op eene onwettige wijze van hunne posten als ouderlingen en diakenen ontzet waaren, in hunne kerkposten wederom hersteld zijnde, met macht en qualificatie aan dezelve, om onder zich alleen de ontbrekende leden des kerkenraads met zodaanige persoonen op die wijze wederom te vervullen, als dezelve zouden goedvinden, is na deliberatie by die zelve municipaliteit, den 24 daaraan volgende goedgevonden, de predikanten J. Hoogewal .... enz. (voor zoo verre dezelve nog in leven zijn) als leeraars wederom te herstellen in die hunne posten' .... Ondertusschen was de in 1787 ontslagen predikant J. Bosveld overleden en had P.J. Schuerer, die bereids emeritus was, opnieuw het emeritaat aangevraagd en nu werd, dewijl de in de plaats der ontzette predikanten, nieuw benoemde, tegelijk met de herstelling der eersten in hun ambt, ontslagen waren, door den kerkeraad opnieuw ds. v. Eck beroepen. Hij werd den 25sten Mei in zijn dienst bevestigd door S.H. van Diest, predikant te Bathmen, met ps. 68:10 en ten zelven dage deed hij zijn intree met Matth. 23:8m. (cf. *Boekzaal*, 1795*a*, blz. 670-672).

Geldersche hoogeschool hem in 1805 den titel schonk van doctor in de theologie. Als een bewijs, hoe gunstig v. Eck als geleerde bekend stond, mag stellig wel worden aangemerkt het feit, dat de illustre school te Amsterdam hem in 1816, het professoraat aanbood in de godgeleerdheid. Om hem te bewegen, niet aan deze roeping gevolg te geven, werd hij in April van genoemd jaar aangesteld tot 'hoogleeraar der Nederduitsche taal en letterkunde' aan het athenaeum in zijn woonplaats, en den 16den Januari 1817, aanvaardde hij deze nieuwe waardigheid, met het houden eener redevoering: *Over het aanbevelenswaardige van de beoefening der Nederlandsche letterkunde*, welke redevoering kort daarop te Deventer in het licht verscheen.

'In weerwil zijner klimmende jaren bleef van Eck als hoogleeraar in verschillende wetenschappelijke rigting en als predikant bij de gemeente werkzaam, totdat hij te rade werd in 1827 van laatstgenoemde betrekking eervol ontslag te vragen. In den aanvang van het daarop volgende jaar (in den avond van den 27sten Januari) eindigde hij zijne (bijna) veertigjarige predikdienst met eene afscheidsrede (over 1 Tim. I:12), die evenzeer van zijne hartelijke liefde tot de Deventersche gemeente, als van zijn helder hoofd getuigde.[1)] Met den geestdrift, aan jeugdigen eigen, ging hij in 1830 bij het tweede eeuwfeest van het athenaeum te Deventer voor. Het bewijs hiervan is voorhanden in C. Fransen van Eck en P. Bosscha, *Het tweede eeuwfeest van het Athenaeum illustre te Deventer*, *16 Febr. 1830 plegtig gevierd.* Dev. 1830'. Slechts enkele weken later, immers den 11den Maart, stierf hij plotseling tengevolge van een beroerte.

Godgeleerde werken van eenigen omvang heeft van Eck niet nagelaten. Om hem dus in zijn waarde als theologant te karakteriseeren, moeten als bronnen gebruikt worden, behalve hetgeen men uit zijne collegiën en uit bijzondere berichten weet, zijne leerredenen. Onder den titel: *Tiental leerredenen*, zag een bundel het licht te Deventer in 1829[2)], terwijl een tweede *tiental leerredenen*, twee jaar later, alweer ter zelfder plaatse verscheen, bezorgd door zijn zoon A.v. Eck, predikant te Wyhe. Ook telt Glasius (*ll.* dl. I, blz. 409) onder de werken, waaruit men hem als godgeleerde, kan kennen: *Oratio de Desiderii Erasmi in doctrinam moralem meritis* (Davent. 1831). 'In dit alles openbaart hij zich als een zelfstandig en vrijmoedig man, wien het aan geene juistheid van oordeel en aan geene grondige geleerdheid mangelde, daarmede eenen kieschen smaak verbindende. In vroegere jaren, toen hij het predikambt aanvaardde in een tijdperk, waarin mildheid van gevoelens schaars nog ingang vond en waarin bovendien burgelijke twisten de gemoederen verbitterden, had hij de gewoonte aangenomen om zijne meening vrijmoedig te belijden, terwijl de ondervinding hem leerde, dat volharding vele moeijelijkheden te boven komt. Ontvlamde somwijlen bij het vasthouden van zijne overtuigingen in het dagelijksche leven zijne gramschap, dan was dit aan het driftige en levendige van zijn karakter toe te schrijven, want overigens was hij voor allen minzaam, hulpvaardig, opgeruimd, geestig, nu en dan zelfs tot spot met hetgeen hem belagchelijk toescheen, over-

1) *Leerrede tot afscheid van de Hervormde gemeente te Deventer*, *uitgesproken den* 27*sten Januari* 1828. Door C. Fransen van Eck. Deventer 1828.
2) Een herdruk verscheen in 1830, en een derde druk in 1853. Deze 3de druk werd voorafgegaan door: Ter nagedachtenis van Cornelis Fransen van Eck door P.C. Molhuysen.

slaande. Jammer, dat zijn plan om eene *geschiedenis der predikkunde in de Nederlandsche hervormde kerk* te leveren, niet verwezenlijkt is geworden'.[1)]

Hoog geeft Hartog op van het 'Tiental' door v. Eck zelf nog uitgegeven, vooral op het gebied der moraal. Hij heet 'Een model, altijd als moraal-prediker, die, hoewel hij eerst aan den avond van zijn leven ons met zijn *Tiental* verrijkte, hier toch reeds zijne plaats vindt als leerling van Hollebeek.

Reeds een ander heeft den bundel van v. Eck genoemd een "model van een praktisch homiletisch product", en het praktische is zeker de eerste verdienste van deze leerredenen, die allen van zedekundigen inhoud, het leven en de verbetering van den wandel der Christenen raken. En ofschoon wij van een man, die in zijn "voorbericht" (bl. IV) te kennen geeft, "dat hij er prijs op stelde om zijne denkwijze over eenige voorname stukken van den godsdienst meer algemeen bekend te doen worden", al ligt wat meer dogmatiek zouden verwachten, wat meer over de "fundamenta fidei", zoo zijn wij toch dankbaar voor deze Moraal-preeken. Het voortreffelijkste van zijn werk ligt echter, naar mij voorkomt, in de methode, die wederom getuigenis geeft voor de waarheid, ... dat de synthese van Hollebeek, onder den invloed der analyse, schoone vruchten afwierp. Met eene meesterhand ontwikkelt hij in weinige woorden de beteekenis van den tekst, in de eerste leerrede over 2 Sam. III:1-7*a* enz.' Op het voortreffelijke in de opvatting en verklaring van enkele andere teksten uit het *Tiental* wordt dan nog gewezen en Hartog eindigt met deze verklaring: 'De werken van Kist over de Moraal zijn voortreffelijk, maar de preeken van v. Eck overtreffen de zijnen. Ook de geheele inkleeding is losser, de taal en de stijl zijn zuiverder, hoewel wij daarbij niet vergeten, dat van Eck zijn werk eerst uitgaf in 1824 (lees 1829), en er in die jaren veel gedaan was om hierin verbetering te brengen. Niemand zal de leerredenen van v. Eck lezen en het niet betreuren, dat hij door den dood verhinderd werd om een geschiedenis der Predikkunde in de Nederlandsche Protestantsche kerk te schrijven, waartoe hij het plan had opgevat'.

De groote verdienste van v. Eck, dit leert ons zonneklaar wat Hartog zegt, ligt dus op het gebied der moraal, waarmede Sepp het in zijn *Proeve* enz. volmaakt eens is. Gezegd wordt, dat v. Eck als leerling van Hollebeek (wiens verdienste lag in de behandeling der homiletiek), zeer veel aan dien leermeester te danken had; op gewezen wordt er, dat niemand er meer van doordrongen was, dan Cornelis Fransen van Eck om 'de Schrift door de Schrift te verklaren', terwijl het reeds getuigt voor den aard zijner richting 'dat hij vooral van den persoon en de schriften van Erasmus, over wien hij in 1804, bij het nederleggen van het rectoraat, oreerde, veel werk maakte.[2)] Nog meer blijkt die rigting - want daar hij geen eigenlijk dogma-

1) Op dit plan van van Eck om een *geschiedenis der predikkunde* enz. uit te geven, wijst J. Hartog in zijn *geschiedenis van de predikkunde* enz. (Amsterdam, 1861) op blz. 6, waar het heet, nadat gezegd is, dat er geen voorganger geweest is op dit terrein: 'En wie zou er aan twijfelen of dat op uitstekende wijze geschied zou zijn door C. Fransen van Eck, die in het voorberigt voor zijn "*Tiental*" zijn plan openbaarde om eene geschiedenis der Predikkunde in de Nederl, Prot. kerk zamen te stellen, maar daarin door den dood werd verhinderd.'

2) Den 15den November 1804 droeg van Eck de waardigheid van rector magnificus aan het athanaeum te Deventer over aan J.R. de Brueys, J.U.d. et Professor ord., met het houden eener plechtige redevoering: *de meritis Desiderii Erasmi in doctrinam moralem*, welke redevoering o.a. in 1831 te Deventer gedrukt werd, (cf. *Boekzaal* 1804b, blz. 705). Onjuist is het dus, wanneer Sepp in zijn *bibliotheek van Nederl. kerkgeschiedschrijvers* (Leiden 1886) op blz. 170 zegt: 'Telkens liet zich de stem der waardeering (nl. over Erasmus) hooren. Van het hooge leergestoelte te Deventer verkondigde C. Fransen van Eck bij het nederleggen

tische schriften geleverd heeft, moeten wij zijne zienswijze uit andere gegevens opmaken, uit den inhoud zijner inaugureele oratie: *de praecipuis causis Ethicae Christianae a plurimis Christianis nimis neglectae.* Hij voelde dus het groot gebrek van die dagen, de versmading der Ethiek. Allermeest kunnen wij over den inhoud en de gehalte van zijn onderwijs oordeelen, naar aanleiding van het feit, dat in 1799 Greve en Regenbogen, beiden evenzeer, voor zijne benoeming te Franeker ijverden. Doch van Eck, wij erkennen het gaarne, verdient eerder onder de praktikalisten dan onder de dogmatici eene plaats' (cf. ook nog blz. 94, 118). Nog een warm woord wijdt Sepp (cf. blz. 290) aan van Eck als homileet, als hij zegt, dat in de themata, die door hem behandeld zijn: 'de zaken, zoo duidelijk, zoo menschkundig zijn voorgesteld, dat ze dezen bundel (*Tiental leerredenen*), verheffen, tot het model van een praktisch homiletisch product.'

Behalve als homileet en als ethicus, verdient van Eck nog, dat even op hem de aandacht gevestigd wordt in de betrekking, waarin hij gestaan heeft tot onze kerk, in het bestuur waarvan hij gedurende een reeks van jaren gedeeld heeft.

'Toen hare nieuwe organisatie, na de herstelling des vaderlands, ondernomen werd was hij lid der consulerende commissie[1)] en zag zich met Donker Curtius het ontwerpen van een reglement op de admissie van predikanten, en op de kosten van het klassikaal bestuur[2)] opgedragen. Vele jaren woonde hij de Synode bij en dat hij dit met belangstelling deed, bleek uit menig verslag, door hem over gewigtige onderwerpen in die hooge vergadering uitgebragt. Bijzondere opmerking verdient zijne *redevoering bij de opening van de Synode der Hervormde kerk in 1818* (Deventer 1818)[3)], waarin hij het denkbeeld bestreed van hen, die aan de protestantsche eeredienst meer uitwendigen luister wilden toegevoegd hebben. Als lid en voorzitter van het provinciaal kerkbestuur van Overijssel spreidde hij voorbeeldigen ijver ten toon en maakte zich zoo geacht, dat hij, ook na het verkrijgen van het predikants-emeritaat, deze betrekking, volgens den wensch zijner medeleden, bleef behouden.

Als kerkelijk redenaar paarde van Eck aan eenen duidelijken, levendigen en

van het rectoraat in 1816 den lof van Erasmus ten opzichte van zijne verdienste voor de Christelijke Zedeleer'.

1) Zie over deze commissie; *Handboek voor Herv. predikanten en kerkeraadsleden*, Leeuwarden 1820 ... Tweede stuk. Leeuwarden 1823. Eerste stuk, blz. 1 en 2, tweede stuk, blz. 145 enz.; waar we o.a. lezen, dat de *consulerende kerkelijke commissie* zou bestaan uit predikanten van de onderscheidene synodale: [...]essorten, en dat het moesten wezen: 'Mannen van bekende braatheid, kunde en talenten'.
2) Reglement op de klassikale kosten. Zie *Id.* stuk I, blz. 273 enz.
3) De synode van 1818 werd gehouden te 's-Gravenhage van den 1sten tot den 15den Juli in de Kloosterkerk. Van Eck hiertoe uitgenoodigd bij dispositie van den directeur generaal voor de zaken van de Herv. kerk, dd. 5 Juni no. 2016/1142 hield de openingspreek over Lucas XVII:20, laatste gedeelte: '*Het Koninkrijk Gods komt niet met uiterlijk gelaat*, strekkende ten betooge: dat het uiterlijk gelaat van den eeredienst niet bevorderlijk is, aan de ware belangen van het Christendom'.

boeijenden stijl eene gelukkige, krachtige, indrukwekkende voordracht. Hij was lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, van het provinciaal Utrechts Genootschap, en van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden'.

Behalve de reeds genoemde geschriften, zag nog van van Eck het licht:
Leerrede, *ter gelegenheid van het plegtig dank-uur*, *gehouden te Deventer den 26 April 1814.* Deventer 1814.
Leerrede uitgesproken den 15 Februarij 1815 na den dood van Mr. Jan Otto Sluiter, *hoogleeraar in de Grieksche en Romeinsche Letterkunde aan het Athenaeum te Deventer.* Deventer 1815.
Leerrede uitgesproken 11 Juni 1815. Deventer, 1830. In de *Auswahl von Predigten der berühmsten Holländischen Kanzelredner*, herausgegeben von E. Lagemans. Haag 1844, komen o.a. ook preeken voor van van Eck.
In handschrift bezit de bibliotheek van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden: C. Fransen van Eck, *Dictaten op Siegenbeeks proeven van Nederd. dichtkunde uit de XVIIde eeuw.* Geschreven door I.K. van Dieveren. Deventer, 1820. Met alphab. lijst der taalkundig opgehelderde woorden. - Id. *Dictaten op de Reien van Vondel.* Geschreven door I.K. van Dieveren. - Id. *Dictaten op S. Stijl's Opkomst en bloei der Vereen. Nederlanden.* Geschreven door denzelfde.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 7-9. Glasius, *ll.* dl. I, blz. 408-411. - Sepp: *Proeve* enz. r.i.v. - Id. *Bibl. van Nederlandsche kerkgeschiedschrijvers.* r.i.v. - Hartog, *Geschiedenis van de Predikkunde* enz. Amsterdam, 1861. reg. i.v. - W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, dl. II. Leeuwarden, 1889. blz. 690 en 706. - *Biogr. Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederl. Letterkunde* door J.G. Frederiks en F. Jos. van den Branden. Nieuwe druk, blz. 225.

[Johannes Arnoldus Eck]

Eck (Johannes Arnoldus) zoon van Jacobus († te Groningen als hoogleeraar in de rechten, den 24sten December 1757) en Alette van de Wal, werd geboren te Ham den 26sten September 1720 en studeerde eerst te Duisburg, daarna te Groningen, alwaar hij proponent werd den 3den Oct. 1741. Beroepen te Lellens in Augustus 1742, had zijn bevestiging plaats den 18den September door ds. Lambertus van der Tuuk uit Garelsweer. Hij arbeidde achtereenvolgens te Noordijk (ber. 26 April 1743, afsch. 14 Juli, intree 21 Juli), te Sappemeer (ber. 3 Maart 1750, afsch. 5 April, intree 19 April), te Zutphen (ber. 13 Juli 1753, afsch. 26 Aug., intree 23 Sept.), en te Amsterdam (ber. 21 Maart 1758, afscheid 28 Mei, bev. 11 Juni en intree 14 Juni). Hooggeacht en bemind stierf hij hier den 10den Februari 1792.

Van hem zag het licht: *De aangename Gedagtenis van Godvrugtige Voorgangers*, *ter navolging van hun geloof*, *na hunnen uitgang der gemeente aangeprezen.* Hebr. XIII:7 verklaard en toegepast op het zalig afsterven van den Wel-Eerwaarden, zeer Geleerden en Godvrugtigen Heere J. Temmink, Bedienaar van het H. Evangelium te Amsteldam, in den Heere ontslapen op den 26sten October en begraven op den 1sten November 1768. Ter gedagtenis van desen regtvaardigen, uitgesproken op Vrijdagavond den 4den November in de Wester-kerk.... Amst. 1768.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 82. (Uitgebreid).

Lambregt Abraham van Langeraad, Jan Pieter de Bie en Jakob Loosjes, ***Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Deel 2***

[Adriaan van Eeghem]

Eeghem (**Adriaan van**) werd den 14den Juni 1631 geboren in het Vlaanderensche dorp Kortemerk, uit zeer eenvoudige ouders, die, ter wille van godsdienstvrijheid, in 1640 naar Aardenburg uitweken. Om zijn ambacht, het weven te leeren, ging hij naar Haarlem, alwaar hij zich in 1651 aansloot bij de Doopsgezinde gemeente d.t.p. 3 jaar later, in 1654 kwam hij te Middelburg, alwaar hij zich al spoedig gekozen zag tot voorganger der Doopsgezinden; doch aangezien hij als zoodanig geen salaris genoot, zette hij in de kosterswoning, naast de kerk op de Hoogstraat een boekverkooperswinkel op. Hij was een zeer kundig man, die tegen de moeite en inspanning der studie niet opzag, wat wel hieruit mag blijken, dat hij op dertig-jarigen leeftijd gekomen, Grieksch en Latijn ging leeren, bij den toenmaals te Middelburg wonenden Nicolaas Blancaart, terwijl Math. Druidius hem in het Hebreeuwsch bekwaamde. Onder de vakken waarin hij vooral uitmuntte, behoorde de kerkgeschiedenis. Men zegt van hem, dat hij daarin zóó ervaren was ‘alsof hij die oude tijden zelf had doorleefd’. Dit wijst er op, dat hij ook in de patristiek zeer doorkneed was en van de kerkvaders grondige studie had gemaakt. Doch niet alleen theoloog was hij, maar ook de geneeskunde werd door hem beoefend, en als hij geroepen werd om hier of daar een kranke of lijdende, met zijn medische kennis te helpen, dan deed hij zulks altijd om niet.

Van Eeghem overleed aan longontsteking, na reeds geruimen tijd een sukkelend leven geleid te hebben, den 24sten Mei 1709. De lijkrede op hem (uitgegeven te Vlissingen in 1709), werd uitgesproken door dr. Gerardus de Wind (med. doctor en leeraar der Doopsgezinden te Middelburg), die voor zijn vorming en opleiding zooveel aan van Eeghem te danken had.

Hij schreef: *Verhandelinge van de stemmelijke gebeden in de vergaderinge der geloovigen.* Middelburg, 1685.

Verhandelinge van de Wet der Nature. Middelb., 1701. (Hiervan bezorgde zijn vriend G. de Wind in 1730 te Amsterdam een nieuwe uitgave, met aanmerkingen voorzien.)

De Christelijke Godgeleerdheid. Uitgegeven door G. de Wind. Middelb. en Vliss. 1711.

Catechismus, *ofte onderwijzinge in de Kristelijke Godsdienst.* Middelburg 1687. (Van dit werk verschenen herdrukken in 1689 en in 1715. De laatste vermeerderd met aanteekeningen van G. de Wind). Sepp zegt (*Johannes Stinstra en zijn tijd.* 1ste dl. Amst. 1865. blz. 185-186):

‘Zes jaar na den dood van Frederik Toger (gest. 1720) zond Abraham van Loon, door gelijkheid van beroep - hij was ook medicus - en geloofsbelijdenis nauw met den overledene verbonden, het nagelaten geschrift van zijn vriend in het licht: *Bondig zamenstel der Christelijke godgeleerdheid*, *waarin de voornaamste leerstukken des geloofs op een bevattelijke wijze worden verklaart en opengelegt* (Leiden 1726), eene dogmatiek; de eerste van de hand eens Doopsgezinden, die hare aanspraak op dien titel eenigszins kon laten gelden. Want de door van Dooregeest in 1692 uitgegeven *onderwijzinge* en het door Adriaan van Eeghem vervaardigd en na diens dood in 1711 door den druk verspreid *zamenstel der godgeleerdheid*, kunnen op den naam van dogmatiesch ontwerp geen aanspraak maken, omdat zij alle wijsgeerig onderzoek vermijden.’ Toch werd het veel gebezigd, meer dan dat van Toger ‘daar

dit te veel op wijsgeerigen leest geschoeid was, om door jongelieden met vrucht gebruikt te worden' (cf. Sepp, *ll.* dl. II. blz. 271).

Litteratuur: *Levensberichten van Zeeuwen*, enz. door F. Nagtglas, blz. 177-178. - Chr. P. van Eeghem: *Adriaan van Eeghem*, *doopsgezind leeraar te Middelburg*, 1655-1709. - Eene historische studie (Amst. 1886. - Niet in den handel). Dr. Hylkema, *Reformateurs* enz. dl. II, Haarlem 1902. reg. i.v.

[Wilhelmus van Eenhoorn]

Eenhoorn (**Wilhelmus van**) zag ten jare 1690 het levenslicht te Delft, en werd, na genoegzame voorbereiding, den 14den September 1709, te Leiden als student in de godgeleerdheid, ingeschreven *(Alb. stud. Lugd. Bat.* kol. 811). Hij werd predikant te Aalsmeer in 1714, vanwaar hij in 1717 naar Arnhem vertrok. (Beroepen den 16den Mei 1717, afscheid den 10den Juni). Voortdurend is hij in Gelderlands hoofdstad werkzaam gebleven tot April 1750, toen hem wegens lichaamszwakte ontslag werd verleend uit zijn dienst. ‘Zonder enig tractement of emolumenten, tot het predikambt behorende’. Na het bekomen van zijn emeritaat vestigde hij zich te Maarssen, alwaar hij den 4den Februari 1759 stierf. De berichtgever van de *Boekzaal* (1759*a*, blz. 243) met enkele woorden van dit sterfgeval melding makende, zegt: ‘Een sterfgeval, 't welk Neerlands kerk, die zijn WelEerw. zedert eenige jaaren door so veele doorwrochte, en niet dan waare Godtvrucht ademende werken gesticht heeft, in diepen rouwe zet. Een liefhebber vande voortreffelijke vruchten zijner welbesneede penne heeft ons het volgende medegedeeld:

> In aestimabiles libros, quos vir plurimum reverendus et doctissimus. D. Guilielmus ab Eenhoorn.
> Quondam Arnhemii Verbi divini minister vigilantissimus, ab Ao. 1752 in pago Maarssen prope Ultrajectum a publicis laboribus quiescens magno numero edidit.
> Inter quadrupedes est rarior Unicornis!
> Est inter bipedes noster rarissimus Eenhoorn!
> Epitaphium, laudato Viro pie de functo Ao. 1759, die 4 Februarii positum.
>
> Utilis Arnhemi multis Eenhornius ore
> Utilior, scriptis innumerosque docens
> Hic jaeet! est animae sanctae pax alma serena
> In Christo domino, cui sacra vita fuit.’

Eenhoorn schreef veel en wat hij schreef, werd met graagte gelezen. Van hem zijn:

Euthanasia ofte Welsterven, *waar in van de Doodt- en Sterven in 't gemeen*, *en van alles*, *wat tot Wel en Zalig sterven behoordt in het byzonder*, *uitvoerig gehandelt wordt. Waar in ook tegenwerpingen*, *van het zondig vleesch*, *en van het schadelyk ongeloof*, *daar tegen breedtsprakig worden opgelost....* Arnhem 1743. Het eerste deel zag het licht in 1742 in genoemde stad, onder den titel: *Euthanasia ofte het Welsterven.... behelzende voornamentlyk enige redenen*, *waarom ware Christenen niet minder voor den doodt vrezen; en waarom zy niet meer naar den Hemel verlangen.*

Euthanasia, ofte Welsterven. Waar in het Wel-sterven, in enen oneigentlyken zin, aan het eigen ik, aan de zonde, en aan de Waereldt, uitvoerig verhandelt: so een wel stervendt Christen levendig uitgebeeldt, en de tegenwerping tegen dat alles opgelost wordt. Waar in ook het Welsterven in enen eigentlyken zin nader verklaart, uit de H. Schrift opgeheldert, en enige zwarigheden van zwakgelovigen beantwoordt worden. Alles ter bevordering van een Euangelisch Christendom, ter gelukkige voorbereiding

voor onze aanstaande verhuizing, en tot ene zalige onsterfelykheidt. 3de dl. Amst. 1744.

Euthanasia, ofte Welsterven. Waar in enige uitmuntende voorbeelden van Wel afgestorvene worden opgegeven, en hare laatste woorden verhaalt worden. Met bygevoegde doorgaande Historische, Godtgeleerde en andere Aanmerkingen. Alles geschikt, om door een heilig leven tot een zalig sterven te worden voorbereidt. 4de dl. Amst. 1745.

De Euthanasia is meermalen herdrukt.

E□ζω□α, ofte Wel-leven. Waar in het Wel leven, in 't gemeen, het verstandig en gelovig leven in 't byzonder, uitvoerig verhandelt; waar in ook het begin, en de voortgang van het geloofsleven, en het leven door het geloof op de beloften, in het brede vertoont wordt. Alles geschikt ter bevorderinge van een redelyk en euangelisch Christendom, en om door wel-leven, tot wel en zalig sterven te worden voorbereit. 1ste dl. Amsterdam, 1746.

E□ζω□α, ofte Wel-leven. Waar in het leven door het geloof des Zoons Godts, uitvoerig verklaart, enen Christen, die door het geloof leeft, in vele byzonderheden uitgebeelt wort, waar in ook de vreze des Heeren, in het gemeen geleert, hoe die ware wysheit, en deszelfs beginsel is, in het byzonder aangetoont; en de goede werken, als vruchten van het geloof, aangedrongen werden. Alles op ene redelijke wyze geschikt, om door het welleven der genade, tot het welleven der Heerlykheit, te worden toebereit. 2de dl. Amst. 1747.

E□ζω□α, ofte Welleven. Behelzende een vertoog van de Heiligheit in 't gemeen, van enen Heiligen op zig zelfs aangemerkt; en hoe hy in alle zyne in en uitwendige werkzaamheden heilig is. Waarin ook de voornaamste pligten van enen heiligen Christen, die tot heilig leven behoren, op ene redelyke en Euangelische wyze verklaart, en tot het welleven aangedrongen werden. In de voorrede wordt verslag gedaan van des autheurs voornaamste lot- en levensgevallen en van de redenen, welke hem bewogen hebben, om van den openbaren predikdienst af stant te doen. 3de dl. Amsterd. 1751.

E□ζω□α, ofte Welleven: waar in enige godtsdienstige pligten, en enige Chistelyke deugden, verklaart worden. Waarin, in 't byzonder, de edele deugt van Dankbaarheit ten hoogsten aangeprezen, en getoont wordt, dat ware Christenen en vrye Nederlanders, niet veel mogen klagen, maar alleszints tot danken verpligt zyn. Alles geschikt tot bevorderinge van de ware Heiligheit. Hier is bygevoegd ene kerkrede over Hand II:37. 4de dl. Amsterdam, 1751.

E□ζω□α, ofte Welleven, waar in enige voortreffelyke Christen-deugden, en enige nodige en nuttige pligten, welke wy voornamentlyk omtrent onzen naasten, en omtrent ons zelfs te betragten hebben, volgens de reden en heilige Schrift, uitvoerig verklaart, en tot bevorderinge van de ware Heiligheit aangedrongen worden. Alles geschikt, om ons regt te leeren wandelen naar de waar heit des Euangeliums. In de voorrede worden enige bedenkingen omtrent het beteren van onze tyden, in het vierde deel

beweert, *beantwoordt*, *en met nieuwe opheldere*nde *aanmerkingen verbetert.* 5de dl. Amsterd. 1752.

E□ζω□α, *ofte Welleven. Waarin*, *op redelyke en schriftuurlyke gronden getoond word*, *dat een waar Christen in alles vergenoegd*, *en ten allen tyde verblyd behoorde*

te zyn. Waar in ook enige gewigtige tegenwerpingen, en byzondere bezwaren hier tegen worden opgelost: als een gevolg van een verstandig, gelovig en heilig leven. En alleszins geschikt, om de voordelen omtrent onzen redelyken godsdienst weg te nemen. En om elken gelovigen tot een verstandige vergenoeginge en welgegronde blydschap op te wekken. 6de dl. Amsterdam, 1753.

□ □*α*□□ □*πε*□*βολ*□*ν* □*ΔΟΣ ofte de alleruitnementse weg, om wel te leven en wel te sterven. Aangewezen in enige verhandelingen van de liefde, met alle derzelver voortreffelyke eigenschappen, of verklaring en toepassende aanmerkingen over* 1 *Cor. XIII, met taal en oudtheitkundige aanmerkingen verrykt.* Amsterdam, 1748. 1ste dl.

'De voorrede behelst hooftzakelijk het vredelievende gemoedt van den WelEerw. schrijver, enkel doelende om liefde, vrede en eendragt onder alle broederen te staven, en sterk te doen aanwakkeren, op het voetspoor des Apostels in het XIIIde hoofdstuk van zijnen I brief aan de Corintheren, die daar in handelt van de *Liefde tot Godt* beide en *tot den naasten*, en daarop zo sterk aandringt, omdat dezelve van een eeuwig belang is, en om dat zijn voornaam doel is, daar door weg te nemen de verdeeltheden in de Corinthische gemeente. Dit zelve ook is de grote toeleg van onzen liefde-schrijver, om der liefde, die zo zeer verkout is, en daar door de ongerechtigheit in de wereldt vermenigvuldigt, op te wekken, en alle menschen-namen en verdeeltheden in de kerke, voortspruitende uit gebrek van deze koninginne der deugden, tegen te gaan, en, ware het mogelyk, uit te roeien. Breedtsprakelyk beklaagt zijn WelEerw. zich over dit verval en verderf in de Nederlandtsche kerke, en wenscht iet te konnen toebrengen tot opbouwinge van den tempel der liefde en des vredes'. Aangetoond wordt 'in zeven stellingen, waarin alle leeraars en belijders in de Hervormde kerke, als *rechtzinnig* overeenkomen, schoon in gaven en leerwyze eenigszins verschillende, waar uit dan opgemaakt wordt de plicht, om met verenigde harten in de liefde en vreze van Godt te blyven, om liever den vyanden en spotteren, en den ondermijnderen van onze Godtsdienst-gronden te keer te gaan, dan te wroeten in onze eigen ingewanden, 't geen zo veel nadeel doet aan de zake van *Godt*, en aan de belangen van Jezus koningrijke. Na de dagen der gezegende kerk-Hervorminge quamen de byzondere namen op van *Zwinglianen*, *Lutheranen*, *Calvinisten*, *Mennoniten*, *Socinianen*, *Arminianen*, doch daarvan waren de oorzaken de hoofden der verschillende gezintheden in de leere der waarheit, en grondtstukken des geloofs. Doch zulks behoorde niet te geschieden omtrent de namen van mannen, die in de grondtwaarheden lieffelyk en broederlyk overeenstemden, gelijk *Coccejus* en *Voetius* waren, gelyk ook de heer Lampe, wiens godtvrucht en rechtzinnige bijbelwysheit nimmer met bondige redenen heeft konnen bestreden worden, als mede niet heeft konnen vry gaan, dat men, zyne leerlingen en volgers met den name van *Lampianen* heeft willen dopen. Het Christendom moest in navolginge van de eerste Christenen, gene menschelyke namen dulden, maar myden alle zondige verdeeltheden, uit verkeerde gronden', die door den auteur worden aangewezen, 'en liever de volmaking voor onzen geest bevorderen'.

Uit de aangehaalde woorden blijkt ten duidelijkste van hoedanigen geest of van Eenhoorn was, drijver was hij niet, hij was een gematigd, kalm en bezadigd man, die, stellig de verschilpunten, die er op theologisch gebied in zijn dagen in onze

kerk vielen waar te nemen, kende, maar die boven al die verdeeldheid, eenheid wilde en overal het goede wist te waardeeren en hoog te schatten. Dit feit stempelt van Eenhoorn tot een merkwaardig man, in de dagen van woeling en strijd, waarin hij leefde.

Het boek viel zoozeer in den smaak, dat nog vóór de verschijning van het 2de deel, een tweede druk van het 1ste deel noodig was.

□ □*α*□□ □*πε*□*βολ*□*ν* □*ΔΟΣ* .... 2de deel. *Hier is bygevoegt een aanhangsel van enige keurstoffen; Henochs wandel en wegneming; de laatste gebeden en werkzaamheden van den Messias*, *volgens psalm XXXI:1-9 en leerrede over Jac. II:12* .... Amsterdam 1750.

Νε□*της χ*□*ιστιανι*□□, *ofte Christelyke jonkheid. Waar in van de jonkheid in 't gemeen*, *van het bestaan*, *de pligten*, *en opvoeding der jeugd in het byzonder gehandelt wort. Waar in ook vier der gedenkwaardigste dingen*, *tot die stoffe betrekkelyk*, *volgens Pred. XI:8*, *9*, *10 en Pred. XII:1 uitvoerig verklaart en nadrukkelyk toegepast worden. Alles daartoe geschikt*, *opdat de Zoons mogten zyn als Planten*, *groot geworden in hunne jeugd*, *de Dogters als Hoekstenen*, *uitgehouwen naar de gelykenisse van een Paleis. Over welke woorden uit Psalm CXLIV:12*, *hier ene verhandeling is bygevoegt* .... Amsterdam, 1754.

Νε□*της χ*□*ιστιανι*□□, *ofte Christelyke jonkheit. Waar in het leeren*, *vermanen en tuchtigen der jeugt verklaart*, *en het geen tot een redelyke*, *burgerlyke*, *en boven al tot ene christelyke opvoeding van kinderen behoort*, *volgens de reden*, *ondervindinge en de Heilige Schrift*, *in deszelfs gewigt*, *noodzakelykheid en nuttigheid*, *onderscheidentlyk aangewezen*, *en aangedrongen wordt. Alles daar toe gericht*, *opdat het zaat den Here mogte dienen*, *en Hem aangeschreven worden tot in geslagten.* Amsterdam, 1754. 2de dl.

Νε□*της χ*□*ιστιανι*□□ *ojte Christelyke jonkheidt. Waarin de christelyke opvoeding van kinderen met het doorlugtigst voorbeeld van Jozef*, *Maria en het heilig kind Jezus opgehelderd*, *en bevestigt wordt. Waar in ook al het merkwaardige van kinderen in de Heilige Schrift vermeld*, *uitvoerig verklaard*, *het bestaan van kinderen in de genade levendig*, *uitgebeeld*: *en de pligten van jonge mannen*, *en van jonge vrouwen aangewezen worden. Alles geschikt om kinderen tot jongelingen van hondert jaar*, *en tot vaders in Christus te doen voortgaan. En op dat uit den mond der jonge kinderen*, *en der zuigelingen den Here lof zou worden toebereid.* Amsterdam, 1788. 3de dl.

Γ□□*ας Χ*□*ιστιανι*□□*ν ofte Christelyke ouderdom*, *waar in van den ouderdom in het gemeen*, *en der Eerst-vaderen in het byzonder geschreven: deszelfs beschryving volgens Prediker XII:2-7*, *uitvoerig verklaard*, *en door toepassende aanmerkingen nadrukkelyk aangedrongen word. Waar in ook de ongemakken en verdrietelykheden met de voorregten en aangenaamheden des ouderdoms levendig uitgebeeld worden. Alles geschikt om denzelven gemakkelyk te maken*, *en christelyk te doen doorbrengen. De voorreden behelst ook eenige Aanmerkingen tot vermindering der broedergeschillen*, *en tot bevordering van Salems vrede.* Amsterdam, 1758. 1ste dl.

Γ□□ας Χ□ιστιανι□□ν ofte Christelyken ouderdom, *waar in de gezegende ouderdom schiftmaatig*, *en in vele byzonderheden verklaard is. Waar in teffens de bedenkingen tegen denzelven weggenomen. Den kwaden ouderdom vertoont*, *en met de dierbaare belofte Jezaias XLVI:4*, *ondersteunt.* Amsterdam, 1759. 2 dl.

Het leven der kristenen, *in het bedenken*, *en betrachten van de voorledene*, *tegenwoordige*, *en toekomende dingen*, *volgens Openb. I:19.* Schryft het gene gy gezien hebt, en het gene is, en het gene geschieden zal na dezen. *Ofte leerzame Aanmerkingen over Natuurlyke*, *Geestelyke*, *en Schriftuurlyke zaken. Ons geopenbaard van Die was*, *Die is en Die komen zal. Tot vermeerdering van gegronde Bybelkennis*, *tot bevordering van een redelyk Christendom*, *en tot vele nuttige gebruiken geschikt.* De voorrede behelst vreedzame aanmerkingen ter vermindering van de onderscheidene menschen en factie-namen in de kerk, en ter betragting van de Waarheid in de Liefde. Amst. 1ste dl. 1786.

Het leven .... en toekomende dingen, *ofte verklaringen*, *en leerzame aanmerkingen over zeer veele Psalmen. Behelzende het geene Was*, *Is en Zyn zal. Tot openinge der woorden Godts tgeen licht geeft*, *de slechten verstandig makende. En tot bevordering van de wysheyt die van boven is.* 2de dl. Amsterdam, 1758.

Zedige Aanmerkingen over eenen brief, *wegens den oorsprong*, *en de gevoelens der zogenaamde Ernstigen.* Gedrukt in 's Gravenhage 1758. Uitgegeven te Amsterdam.

Wat bereids boven van van Eenhoorn werd gezegd, mag hier nog eens herhaald worden, dit nl., dat in zijn geschriften overal een geest van waardeering en toegenegenheid van en tegenover andersdenkenden valt waar te nemen. Hij was iemand, die veel heeft gelezen en in de kerkgeschiedenis zeer goed te huis was. Een merkwaardig man, die ten volle verdient nader gekend te worden, en die blijkens de voorrede voor het zesde deel van zijn zoo geacht werk: '*E□ζω□α* ofte Welleven', tot bedaring der gemoederen, verhit door de te Nijkerk gebeurde dingen, geraden, ja gebeden had.

Er bestaat van hem een portret naar Quinckhard, geteekend door J. Houbraken.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz 25-26. (Uitgebreid). In dit artikel, zijn wat v.d. Aa niet gedaan heeft, de titels der verschillende deelen, van de werken van v. Eenhoorn aangegeven. Sepp; *Joh. Stinstra*, enz. dl. II, blz. 238 en *E□ζω□α* dl. III in de 'Voorrede'.

[Johannes van Eerbeek]

Eerbeek (**Johannes van**) deed na volbrachte studie, zijn praeparatoir examen in de classis 's Gravenhage, den 2den November 1733. Door den prins van Oranje werd hij benoemd tot predikant te Buren en er den 29sten Juni 1735 beroepen. Peremptoir geëxamineerd in de classis Buren door ds. Mento Mentes den 30sten Augustus, werd hij hier den 25sten September bevestigd door ds. Theod. Post uit Eerbeek met 1 Tim. IV:16*a*, terwijl hij zijn intree predikte met 1 Cor. XII:16.

Bereids in 1738 werd hij door de classis Buren voor zes weken gesuspendeerd wegens heterodoxie, van welk vonnis hij in appel kwam bij de part. Z. Holl. synode,

die in dat jaar te 's Gravenhage gehouden werd van den 8sten tot 18den Juli (cf. *Acta synodi*, art. 3, *Acta synodi*, 1739, art. 4; 1740, art. 10; 1741, art. 10;

1742 art. 11; 1743 art. 11. Langdurig en breedvoerig vinden we nog over zijn persoon gehandeld in de part. Z. Holl. synode van 1744 art. 1. Om de aangelegenheid te onderzoeken, werd bij deze gelegenheid door den praeses synodi ds. Verster een commissie benoemd, bestaande uit de heeren: ds. Themmen (correspondens uit Groningen), ds. v.d. Kemp (deputaat), Kloek, Ruysch en prof. v.d. Honert (afgevaardigden ter syn. vergadering en v. Rooyen, (ouderling-afgevaardigde). Bij monde van prof. van den Honert, brachten zij een zeer uitvoerig rapport uit en het oordeel was, dat de aangestelde commissieleden ‘onder verbeetering’ oordeelden, dat ‘verdere barmhertigheid omtrent ds. van Eerbeek’ zou wezen ‘onbarmhertigheid tegen de kerk, en dat hij daerom na sijnen mont geoordeelt, en dienvolgens van den predikdienst gedeporteerd behoorde te worden.’ Met dit praeadvies vereenigde zich de synode en ze besloot ds. Eerbeek te deporteeren, wat dan ook gebeurd is. Duidelijk blijkt uit de stukken, dat afwijkende gevoelens in zake de kerkleer, tot dit deportement hebben geleid.

Bij het begin van de oppositie tegen hem, verscheen: *Apologie ofte verantwoordinge van* J. van Eerbeek .... *gedaen voor de classis van Bueren op de beschuldigingen .... tegen sijn eerw. ingebragt en aangenomen op 't .... classis voorn.*, *verstrekkende tot een staaltje van den heedend. toestant onser kerken. Uytgeg. door een voorstander der herv. waarheyt en ongeveynsde vroomheit.* Te Culemb. 1738. In dit boekje komen de tegen v. Eerbeek ingebrachte beschuldigingen voor.

[Egbertus van Eerde]

Eerde (**Egbertus van**) had Koevorden tot geboorteplaats, alwaar hij in 1724 het levenslicht aanschouwde. Na volbrachte studie te Groningen, werd hij in October 1746 proponent in de classis Meppel. Hij werd beroepen te ten Boer den 31sten Juli 1750, en hier, na den 7den October het peremptoir examen te hebben afgelegd, bevestigd den 8sten December door ds. R. Oosterveld uit Wittewierum met Ezechiël III:17-21. Hij deed zijn intree met Ps. XC:17. Bij voortduring is hij h.t.p. werkzaam gebleven tot den 26sten Februari 1777, toen hij stierf.

Van hem zag het licht: *Pleidooi*, *dat een onergerlijk*, *onbegenadigd*, *belijder vrijheid heeft*, *om het avondmaal te gebruiken.* Amsterdam, 1763. Dit geschrift verscheen niet met van Eerde's naam, maar onder het pseudoniem Philekkleesius. In 1740 was door den predikant te Engelum (Friesland) Martinus Swarte, een boekje uitgegeven: *Onderzoek*, *wie volgens de instelling van onzen Heer Jezus mogten en moesten ten avondmaal gaan*? Op zijn antwoord, naar aanleiding dier vraag gegeven, kwam heel wat wederspraak, o.a. door Joachim Mobach, predikant te 's Hertogenbosch. Deze stof trok ook van Eerde, en dit gaf aanleiding tot het schrijven van bovengenoemd boek. Een tegenovergesteld gevoelen was verdedigd door J.C. Appelius in zijn, in 1762 te Groningen uitgekomen werk: *Vervolg van aanmerkingen over 't regt gebruik van 't Evangelie.* Nadat het *Pleidooi* in druk verschenen was, schreef Appelius hier tegen zijn: *Zedig en vrijmoedig onderzoek van twee gewigtigevraagen*, *welke een genaamd Ad. Philekkleesius heeft bepleit en voorgestelt.* Namelijk of een onergerlijk en begenadigde vryheid heeft, om het H. Avondmaal te gebruiken. En of de Ledemaaten der kerke, schoon onbegenadigd, niet waarlijk Bondgenooten zijn, en of aan hen ook Beloften gedaan worden. Groningen 1763. De gevoelens in dit boek verdedigd, bestreed van Eerde in zijn: *Nodige verdediging*

van het Pleidooi en voorbericht, waarin beweerd wordt, dat een onergerlijk onbegenadigd Belyder vryheid heeft om

het H. Avondmaal te gebruiken, tegens '*t Zedig en vrymoedig onderzoek* van J. Conr. Appelius. Groningen, 1764. Aan de zijde van van Eerde schaarde zich de Veendamsche predikant Hillebrandus Janssonius in zijn: *de ware aart van de sacramenten van het N.T.* Groningen 1764-65; waarop de predikant uit ten Boer, zich verder aan den strijd onttrok.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 27 (Uitgebreid).

[Gibbo Theodorus ab Eerst]

Eerst (**Gibbo Theodorus ab**) ontving naar alle waarschijnlijkheid zijn vorming tot theoloog te Leiden in het Staten-College en kwam in 1622 als predikant te Schoonrewoerd, van waar hij in 1637 naar Oudewater trok. Hier is hij werkzaam gebleven tot 1668. Zoo er een predikant is geweest, die herhaaldelijk de part. Z. Holl. synode bijwoonde, dan stellig ab Eerst. Als afgevaardigde uit de classis Buren vinden we hem op deze kerkelijke vergadering in 1628, 1629, 1631, 1634 en 1636; terwijl hij er de classis Gouda vertegenwoordigde in 1643, 1644, 1648, 1659 en 1660. De syn. van 1643 opende hij met een predicatie naar aanleiding van Ezechiël 33:7, terwijl hij die van 1648 en 1659 sloot, de eerste met een rede over Lucas 21:24-26 en de tweede met eene over Hebr. 10:36. Benoemd tot deputatus synodi in 1643, deed hij als zoodanig dienst tot 1645. Correspondens naar Groningen was hij in 1629, naar Friesland in 1634, naar Gelderland in 1648, naar Overijsel in 1661, terwijl hij èn in 1631 èn in 1659 benoemd werd tot secundus correspondens naar Utrecht. Verder zag hij zich ook enkele malen benoemd tot synodaal visitator in de classis Gouda. In allerlei commissiën werd hij gekozen. In 1634 werden 4 gedeputeerden aangewezen nl. 2 uit de cl. van Dordrecht en 2 uit die van Buren, onder welke laatste ab Eerst, om de zaak af te doen van ds. Velthuis te Veen, in 1636 werd hij benoemd in de commissie om het te Delfshaven gerezen geschil bij te leggen; in 1643 wordt hij aangesteld met 2 anderen ter beslechting van de kwestie, die ds. Cralingius te Woerden had. Om tot een goede en gewenschte regeling te komen in de West-Indische kerkelijke aangelegenheden, besloot de synode, dat de raadpensionaris zou worden aangesproken en werden twee personen daartoe gecommitteerd, waaronder ook ab Eerst. Hij zal naar Ouderkerk a/d. IJsel gaan, daar preeken en bij die gelegenheid tevens zeggen, dat de synode besloten heeft ds. Backerus in zijn gemeente te herstellen ‘ende de ontruste gemoederen neder te setten’, terwijl hem als deputatus synodi gelast wordt, een geschil, gerezen te Rotterdam tusschen den kerkeraad en diakens te sussen. Ook zal hij met 2 anderen een brief beantwoorden namens de Engelsche synode van 1644, geschreven aan de part. Z. Hollandsche in zake kerkelijke troebelen in Groot Brittanje en Schotland heerschende. In 1648 zag hij zich belast met de taak om mee te trachten een beweging te helpen sussen te Heukelom, daar ontstaan tusschen den kerkeraad en den predikant Theodorus Gisberti, die eenigen tijd geschorst was, maar wiens schorsing geëindigd was.

Uit alles blijkt dat ab Eerst een man is geweest, die in zijn dagen een niet onbelangrijk aandeel heeft gehad in het kerkelijk leven, een man van beteekenis, die geacht en geërd was, en die, zij het dan ook in stilte, gearbeid heeft aan de belangen der kerk.

Van hem zag het licht: *Harmonia ofte overeenstemminge der vier evangelisten aangaande .... Jezus Christus.* Gouda, 1661.

Nog vond ik van hem vermeld: *Meditatiën.*

Litteratuur: dr. W.P.C. Knuttel; *Acta der particuliere synoden van Z. Holland.* dl. I en dl. II reg. i.v.

[Bartholomeus Johannes Westerbeek van Eerten]

Eerten (**Bartholomeus Johannes Westerbeek van**) werd in 1817 geboren te Nieuwvliet en bezocht het gymnasium te Doetinchem, waar hij den 18den Augustus 1835 werd toegelaten tot de academische studie. Ingeschreven als student in de godgeleerdheid aan de universiteit te Utrecht den 15den September 1835 (cf. *Alb. stud. Acad. Ultr.* kol. 311) werd hij ten jare 1841 in de maand Mei, door het provinciaal kerkbestuur van Gelderland, bevorderd tot candidaat tot den h. dienst. Hulpprediker te Varseveld in 1842-1844, werd hij hier den 7den September 1844 tot 2den predikant beroepen en den 13den October bevestigd door zijn vader (die predikant in dezelfde gemeente was) met Handelingen 8:8. Van Eerten deed zijn intree met 1 Cor. III:11. Hij kwam den 1sten Juni 1856 te Doetinchem, waar hij den 2den Januari 1888 is gestorven. De rechtzinnige richting van ganscher harte toegedaan, fungeerde hij jaren lang als voorzitter van de curatoren van het gymnasium in zijn woonplaats.

Van hem verscheen: *Liederen en gebeden voor kinderen.* Doetinchem 1867.

Dankoffer aan de graven mijner onvergetelijke ouders. Dordrecht 1855.

De christelijke landman of besturingen voor hart en leven van den landman. Montfoort 1857.

Tweetal leerredenen, *ten voordeele der Heidebewoners.* Doesb. 1851.

Het eene noodige. Woorden van opwekking in het christelijk huisgezin, onder redactie van N. van de Roemer en B.J.W.v. Eerten. 1858-1860.

K.G. von Rudlof. *Geschiedenis der Hervorming in Schotland.* Uit het Hoogduitsch, met een voorrede van H.J. Royaards. Rotterd. 1853-57.

De wolke van getuigen. Levensschetsen van vrienden en vriendinnen des Heeren, uit vroeger en later tijd. Naar het Hoogd. van A. Neander, C. Ullmann, enz. Rotterdam, 1852. Nieuwe uitgave 1855.

[Lucas Egeling]

Egeling (**Lucas**) werd den 22sten Augustus 1764 te Utrecht geboren, waar hij eerst het noodige voorbereidend onderwijs genoot, om er daarna in de godgeleerdheid te studeeren, ofschoon in het *Album studiosorum* zijn naam niet voorkomt. Tot zijn leermeesters behoorden Carolus Segaar, Joh. Fr. Hennert, J.A. Vos en Ysbrand van Hamelsveld. ‘Niet alleen werd op deze wijze zijn geest met die kennis verrijkt, welke hem eenmaal in staat zou kunnen stellen om als leeraar bij de gemeente op te treden, maar tevens werd zijn hart door godsdienstige ouders met vromen zin vervuld. In beide opzigten, oefende de beroemde vader Hinlopen eenen hoogstbelangrijken invloed op hem uit. Het was of 's mans geest en handelwijze geheel in Egeling waren overgegaan en zeker is het, dat hij zich naar dezen evangelieprediker in menig opzigt en bij menige levensontmoeting tot voorbeeld heeft gesteld’. Den 30sten October 1787 werd hij, na afgelegd praeparatoir examen in de classis Utrecht, tot de evangeliebediening toegelaten en den 23sten Juni 1788 werd hij ‘door de Eerw. classis van Nijmegen, daartoe buitengewoon vergaderd’ te Hemmen beroepen. Het

peremptoir examen had plaats den 3den September en werd afgenomen door ds. J.H. Mahlstede uit Bemmel, terwijl de bevestiging geschiedde door ds. W.v. Vloten, uit Noordeloos, den 28sten October, met Lucas XII:35-38. Denzelfden dag had de intree plaats met 1 Samuël XII:23*b.* Achtereenvolgens

vinden we hem werkzaam te Vollenhoven (beroepen den 15den Mei 1794, afscheid te Hemmen den 7den Sept. met Handelingen 20:32; intree den 21sten Sept. met psalm 119 vs. 125. Als bevestiger trad op ds. W. Sanders, zijn ambtgenoot, die hem tot de gemeente inleidde met 2 Tim. IV:5*b*) Nauwelijks zes weken te Vollenhoven zijnde, werd hij reeds te Steenwijk beroepen. Hij nam echter niet aan en zag waarschijnlijk als een gevolg van dit bedanken, zijn tractement verhoogd. Van Vollenhoven ging hij in 1802 naar Hoorn, na eerst bedankt te hebben voor Gouda. Het beroep naar Hoorn werd op hem uitgebracht den 9den Sept. (afscheid te Vollenhoven 24 Oct. met Col. IV:18*b*; intree 31 Oct. met 1 Cor. XV:10*a*, bevestiger ds. H. van IJsel Groothuis met 2 Cor. VI:11-13), waar hij maar ruim anderhalf jaar had gearbeid, toen hij in December 1803 beroepen werd naar Leiden (afscheid te Hoorn den 11den Maart 1804 met Joh. 2:2; intree den 18 Maart met 1 Cor. XV:10; bevestigd door zijn ambtgenoot ds. G. Zoutmaat met Deutr. 33:10). Hier is hij werkzaam geweest tot zijn dood, den 21sten December 1835. In alle plaatsen waar Egeling gearbeid heeft was hij ten zeerste geliefd. 'Het zaad des Evangelies was met milde hand door hem uitgestrooid, en hoe kort hij er ook mogt arbeiden', toch won hij er veler liefde en mocht hij Gods zegen op zijn arbeid aanschouwen. 'Leiden echter is de voornaamste plaats zijner werkzaamheid geweest' en hier vooral heeft hij met veel vrucht gewerkt. 'De prediking des Evangelies was hem van het hoogste belang; zij was het doel zijns levens, waaraan hij zijne beste krachten heeft gewijd.' Met welk een hoogen ernst hij haar trachtte te vervullen, bewees hetgeen hij daarover zelf heeft uitgesproken in zijne *vriendelijke vraag aan mijne medebroeders* (de eigenlijke titel is: *Zouden wij Dienaars*, *predikers van het Evangelie*, *onze prediking niet nuttiger en vruchtbaarder voor de gemeente kunnen maken? Eene vriendelijke vraag aan mijne medebroeders*, van Lucas Egeling, predikant te Leiden). Deze verhandeling komt voor in *Kerkelijke raadvrager en raadgever*, III dl. 1 stuk, door Jodocus Heringa, Eliza's Z. Utrecht, 1828. blz. 1-40[1)], welk geschrift hij 'aan alle evangeliedienaars der Protestantsche gemeenten in ons vaderland ten geschenke aanbood.' Achtereenvolgens bespreekt hij vijf punten, waarin hij aantoont, de wijze, waarop de prediking nuttiger en vruchtbaarder zou kunnen worden gemaakt voor de gemeente, en volgens de door hem in dezen gegevene inzichten 'trachtte hij zijne eigene leerredenen in te rigten' en 'dat hij zich de tijdsomstandigheden wist ten nutte te maken tot opbouwing zijner gemeente, bewijzen drie leerredenen, tijdens zijn leven uitgekomen, waarvan de eerste eene aanspraak is bij de ramp van Leiden; eene redevoering over Phil. I:13, gehouden voor eene vergadering van het Zendelinggenootschap, en de derde eene leerrede over Rom. XI:5[2)] (foutief geeft de *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, 2de jg. 1857 op blz. 247, Rom. II, wat alzoo werd overgenomen door v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 38) bij den doop van eenige Israëlieten.' Zijn stelregel, dat de evangeliedienaar moet spreken overeenkomstig de geestelijke behoeften der menschen, kan men in zijn preeken vinden. 'De

1) Eene afzonderlijke uitgave verscheen te 's Gravenhage bij S. de Visser. - Deze is die, welke verspreid werd.
2) De juiste titel is: *Leerrede over Rom. XI:5.* Door L. Egeling, *Evangeliedienaar bij de Hervormde gemeente te Leijden*, *bij gelegenheid van de bediening des Doops aan drie*, *tot onzen Heer bekeerde Israëlieten.* Te Leiden 1822.

godvreezende landvoogd Mehemia stelde hij ten voorbeeld, om ware en innige godsvrucht aan te prijzen (Neh. V:14-19). De ware godsdienst leerde hij kennen als godsdienst des harten, omdat zij overeenkomt met de gesteldheid onzer menschelijke natuur en met de hooge majesteit Gods, en omdat de aard en de strekking van een regt godsdienstig bestaan dit medebrengt (Rom. II:28, 29). Het voorlezen van de wet van Mozes voor het volk door Esra deed hem zijne hoorders opwekken, tot eene eerbiedige bijwoning van het lezen der heilige schrift in de gemeente (Neh. VIII:1-13). Hij toonde het nut *der verzoekingen* aan, ook dan als wij voor haar bezwijken, want God zelf brengt ons meermalen in verzoeking, opdat ons openbaar zou worden, wie en hoedanig wij zijn, als wij aan ons zelven worden overgelaten; God zelf openbaart hierin zijne wijsheid, heiligheid en weldadigheid.

Schoon en treffend zijn inzonderheid zijne leerredenen over den persoon van Christus, en hetzij hij sprak over de onuitsprekelijke waardij des Verlossers (2 Cor. IX:15), of over diens heerschappij in den hemel (Openb. XIX:16), hetzij hij de Kananesche vrouw, door Jezus geholpen, voorstelde als eene proeve van de uitnemende waardij des Verlossers en eene opwekking tot eerbiedig en onbezweken geloof in Hem (Matth. XV 21-28), was op hem het woord des Apostels van toepassing: ‘wij gelooven; daarom spreken wij’.

‘Egeling heeft gedurende zijn geheele leven steeds getracht, met daden te bewijzen, wat hij van den kansel aan de gemeente had gepredikt.’ In al zijne handelingen was een hooge ernst waar te nemen, die bij hem gegrond was in de overtuiging van 's menschen behoefte aan verlossing. Die ernstige richting was volgens sommigen niet geheel vrij te pleiten van eenzijdigheid en overdrevenheid, samenhangend met zijn godsdienstige overtuiging. Hij plaatste zich naar hun oordeel al te veel op wettisch standpunt ‘om geheel van de ware Evangelische vrijheid doordrongen te kunnen zijn’. Ook was hij in veler oog al te streng, daar, waar hij aandrong op een nauwgezetten christelijken wandel, waarvoor ten bewijze strekken kan zijn boek: *De nadenkende Christen*, *die gaarne zich zelven en anderen behouden wil* (Amsterd. 1832). Dit werk werd veel gelezen en herhaaldelijk herdrukt. Er zag ook een Duitsche vertaling het licht van, verschenen te Elberfeld.

Van uiterlijk vertoon van vroomheid was Egeling een vijand, en in zijn latere jaren vooral had hij weinig op met openbare biddagen. ‘Hij was een ernstig, christelijk, maar vooral bijbelsch gevormd denker’. Telkens drong hij aan op het gebruik des bijbels. Dit boek ‘moeten wij als een uitnemend geschenk der goddelijke liefde dankbaar erkennen, en zijne leer als den eenigen regel des geloofs aannemen’, hij dient eenvoudig te worden gelezen ‘met de diepsten eerbied, met lust en begeerte om regt te verstaan, biddende en vooral tot stichting.

Het meest belangrijke van zijn geschriften is: *De weg der Zaligheid*, *naar het beloop des Bijbels*, door .... *Een leesboek voor mijne tegenwoordige en voormalige leerlingen. Ook voor anderen*, *die de kennis der waarheid liefhebben.* 1ste dl. Amsterd. 1820. Dit geschrift moet volgens Egeling vooral dienen tot uitbreiding voor zijn vroeger uitgegeven vraagboekje ter *onderwijzing in de christelijke leer* (dit is talloos vele malen herdrukt) ‘op dat dezulken die hetzelve of gebruiken of gebruikt hebben, er veel nut uit mogen trekken, en om tevens tot eene heilzame herinnering te verstrekken, voor de leden der gemeenten van Hemmen, Vollenhoven, Hoorn en Leijden.’ Het is meest van geschiedkundigen inhoud, terwijl het 2de deel *de leere*

der zaligheid behandelt. Rogge, dit boek besprekende in zijn verhandeling ‘Lucas Egeling’ (*Kalender voor de Protest. in Nederland*, jg. 1857, blz. 252) zegt: ‘Inderdaad dit werk, oorspronkelijk bestemd tot handboek bij zijn vraagboekjes, doch ook tot bevordering van christelijke kennis en leven in de huisgezinnen, mogt met regt een parel genoemd worden aan de kroon onzer populair-godgeleerde letterkunde.’ Anders eenigzins oordeelt Sepp *(Proeve eener pragmatische geschiedenis* enz. 2de dr. Amsterd. 1860, blz. 127), als hij zegt dat in het tijdvak, waarin het boek geschreven werd ‘de geest van geven en nemen domineerde op theologisch gebied’, terwijl er ‘een zeer kennelijk rationalistiesch element leefde in het supranaturalisme, dat toen beleden werd en dat het duidelijk de strekking openbaarde, om de uitkomende punten van het kerkelijk leerstelsel zooveel mogelijk glad te slijpen, de zwarigheden met een digt stilzwijgen te bedekken en uit den geheelen bijbel een samenstel van geloofsbegrippen te ontwerpen, waarbij niet gelet werd op de individualiteit van sprekers of schrijvers, maar onderscheidene bijbelplaatsen uit alle hoeken van de Schrift aaneen gevoegd of aaneen geregen werden’. Om deze uitspraak te rechtvaardigen beroept Sepp zich o.a. op het boek van Egeling, die, als hij belooft den weg der zaligheid aan te wijzen naar het beloop des bijbels, ook in dit geschrift, ‘het eigenlijk confessioneel beginsel nivelleert’. ‘Vergelijk’ heet het dan ‘vergelijk wat hij in het 2de deel over de formulieren zegt, en luister als hij min of meer klagend uitroept: ‘het ware gelukkig geweest, als dat tweetal formulieren van eenigheid nimmer had behoeven vermeerderd te worden. Maar toen in het begin der zeventiende eeuw de Hervormde kerk in ons vaderland in Remonstranten en contra-Remonstranten gescheurd werd, is er nog een derde bijgevoegd, de regels van de Dordsche Synode. Helaas! men kon elkander niet verstaan omtrent de teederste en heiligste stukken der leer. Men twistte over Gods eeuwigen en ondoorgrondelijken raad en deszelfs uitvoering in de zaliging der zondaren door J.C.; deze twist gaf aanleiding tot eene nationale synode, en in dezelve tot vele beslissingen en bepalingen omtrent de Goddelijke voorbeschikking’. De plaats is kenmerkend voor den geest des tijds; verraadt zij al niet een sterk indifferentisme ten aanzien van de kerkleer, ronduit erkent zij dat het scherp formuleeren van de leer door het voorgeslacht, afgekeurd en bejammerd werd. Verder heeft Sepp al heel weinig op met de wetenschappelijke waarde van het boek, niettegenstaande het ‘gedurende de eerste jaren na zijne uitgave, door de studeerende jongelingschap vooral te Leiden, gewaardeerd werd, als ware het een academiesch handboek’, terwijl Clarisse het ten sterkste aanbeval, ‘dewijl het een vrucht was van meer gezuiverde begrippen en tot helderder inzigt den weg kon bereiden’, (cf. *ll.* blz. 129). Hoe 't ook zij, het boek werd verbazend veel gelezen, en dit kon o.i. alleen daardoor, dewijl het sprak uit het hart tot het hart. Zeker is het lezen er van voor velen een genot geweest en heeft het velen tot zegen gestrekt, en zoo dit waar is, dan heeft Egeling door het schrijven er van, een goed werk gewrocht.

Woord en wandel waren bij Egellng in de schoonste overeenstemming, wat vooral bleek uit de wijze, waarop hij zijn herderlijke werkzaamheden vervulde. Hij deed dit met de grootste nauwlettendheid en met den warmsten ijver. In de aan hem toegewezene wijk ‘die voor het grootste gedeelte bestond uit menschen van den geringsten stand, was hij iederen dag te vinden, en hij is dit blijven doen tot het laatst toe, ofschoon hem meer dan eens aangeboden was om in een andere

wijk te gaan arbeiden. Hij richtte een afzonderlijke catechisatie in voor de armen, zorgde voor zijn zieken en vaak bezocht hij het invalidenhuis. Ook ijverde hij voor christelijk onderwijs en was ijverig werkzaam voor de stichting en uitbreiding van zondagscholen, en voor zijn catechisaties, ontzag hij tijd noch moeite'. Behalve het reeds bovengenoemde vraagboekje, dat talloos vele malen werd herdrukt en zelfs hier en daar nog gebruikt wordt, schreef hij ook nog een: *Verkort vraagboekje tot onderwijzing in de christelijke leer* (dit beleefde eveneens herhaalde drukken), terwijl er ook nog bestaat een *Beantwoording der onbeantwoorde vragen.*

Gedurende een lange reeks van jaren gaf hij enkele studenten aan zijn huis afzonderlijk onderwijs en was hij ijverig medearbeider aan het *Dagboek ten gebruike van den Bijbelschen Almanak.* Verder was hij en warm vriend van de zending en 'vele der kleine stukjes, door het zendeling-genootschap uitgegeven, waren van zijne hand. Ook heeft hij de brieven in het licht gegeven van den vromen P. Ris te Hoorn, met wien hij gedurende vele jaren een belangrijke briefwisseling hield'. Vermeld wordt (cf. *Kalender voor de Protestanten*, jg. 1857, blz. 255 en v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 38) dat hij veel bijdragen leverde in Heringa's *Kerkelijke raadgever en raadvrager;* met zijn naam geteekend komt echter maar één artikel voor nl. dat over *Vriendelijke vraag* enz.

Aan het verkeer in den huiselijken kring onttrok hij zich nimmer en groote zorg besteedde hij aan de opvoeding van zijn kinderen. Hij was een waarachtig vroom man, die een warm hart had voor al wat waar was en goed, en die nimmer moede werd te helpen en licht te verspreiden daar, waar duisternis heerschte en aan hulp behoefte was. Toen hij stierf, ging met hem een edel mensch weg, sieraad van zijn stand.

'Diep betreurd door de zijnen, door zijne vrienden en zoo ontelbaar velen, die hem hadden liefgehad, werd hij ten grave gedragen, de onvermoeide arbeider in den wijngaard des Heeren was niet meer, maar zijn arbeid is niet ijdel geweest', en de geest, die hem bezielde is nog niet gestorven.

Behalve de reeds vermelde geschriften zagen nog van hem het licht:

Onderwijs in de christelijke geloofs- en zedeleer. 2de druk. Amsterdam, 1845.
Nagelaten leerredenen. Leiden, 1836.
Bijbelsch lees- en leerboekje voor Zondagscholen en Catechisatiën. 4de druk. Leiden, 1852. - *Godsdienstig leesboek.* Dordrecht, 1840.
Nagelaten lijdenspreken. Utrecht, 1861.
Leerrede op den Dank- en Bededag 22 Febr. 1809. Leyden, 1809.
Toespraak in de 9e algem. vergadering van het Nederl. Bijbelgenootschap. Afd. Leyden. Amst. 1823.
Evangelische herinneringen aan oude lieden. N. druk. 1865.

Volgens Sepp (cf. *Proeve* enz. blz. 4), waar hij Egeling een 'asceticus' noemt, hebben de 'Groningers' zich op Egeling beroepen, als op een hunner geestverwanten (*Id.* blz. 4, 137 en 150).

Er bestaan portretten van hem naar Hodges door E. Springer.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 38-39. - Glasius, *ll.* dl. I, blz. 411-414. - *Kalender voor de Protestanten in Nederland.* jg. 1857. Artikel door H.C. Rogge, blz. 241-256. - Sepp, *Proeve eener Pragm. geschiedenis der theologie in Nederland.* 2de druk. Amsterdam, 1860. r.i.v.

Lambregt Abraham van Langeraad, Jan Pieter de Bie en Jakob Loosjes, ***Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Deel 2***

[Petrus Egges]

Egges (Petrus) geboren in 1684 te Medemblik, werd den 16den Februari 1700 ingeschreven als student bij de philosophische faculteit te Leiden. In Oct. 1708 beroepen te Noord-Zijpe, werd hij hier den 18den November bevestigd. October 1719 riep hem naar Schagen, waar hij den 21sten Januari 1720 bevestigd werd door ds. C. Moi uit Kalandsoog met Hebr. XIII:17. Hij aanvaardde zijn werkzaamheid met Deutr. 33:8-11*a.* Egges stierf hier in October 1749.

Hij schreef een acrostichon voor de in 1736 te Hoorn uitgegeven *Chronyk van .... Medemblik*, enz. door D. Burger van Schoorl.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 43-44. (Uitgebreid).

[Nanningius Egges]

Egges (Nanningius) aanschouwde het levenslicht te Schagen den 5den Maart 1716 als zoon van Petrus, predikant aldaar. Den 17den September 1734 werd hij ingeschreven als student in de godgeleerdheid te Leiden (cf. *Alb. stud.* kol. 952) en den 26sten September 1738 zag hij zich toegelaten als proponent. Beroepen te Haringhuizen den 28sten December 1738, werd hij er den 26sten April 1739 bevestigd. Met onbezweken ijver en trouw heeft hij bij voortduring deze gemeente gediend tot den 16den Februari 1765 toen hij stierf. De lijkrede op hem werd uitgesproken door ds. A. Koning uit Schagen naar aanleiding van Psalm 90:3-6.

Van hem zag het licht: *de gangen Gods*, *die de Heere gehouden heeft van de moeder beloften af*, *met zijn oude Volk*, *door den gantschen dag des O.T. en beloofd te zullen houden tot op deeze onze dagen*, *tot troost van Jacobs nageslagt*, *kortelijk nagespeurd in het H. Bijbelwoord.* Amst. 1758.

De gangen Gods van Hemel en aarde nader nagespeurd, bestaande in een beschouwing van het Beeld van Nebukadnezar, koning van Babel, in een nagtgezigte vertoond, in zich begrijpende de dingen die hierna gebeuren zouden, tot op deeze onze dage. En getoond dat de zeven Zegelen, Bazuinen en Phiolen, in de Openbaaring vermeld, niet alleen hieraan verbonden zijn, maar ook de verbreeking van dat Beeld, volkomen in zich begrijpen, en dies de Openbaaringe van Johannes, in verband van zaaken nagespeurd van Cap. VI tot XIX. Amsterd. 1760.

Litteratuur v.d. Aa; dl. V, blz. 44 (Uitgebreid.)

[Willem Adriaan Egter]

Egter (**Willem Adriaan**) werd geboren te 's Heer Hendrikskinderen den 5den Februari 1770 uit Frederik Willem en diens vrouw Maria Geertruida Zoutmaat. Opgeleid voor den militairen stand, zei hij dezen, toen hij reeds officier was vaarwel en begon hij zich voor te bereiden voor de studie in de godgeleerdheid. Den 12den September 1792 werd hij bij de theologische faculteit te Leiden ingeschreven (cf. *Album stud.* kol. 1176). Hij werd in 1797 de opvolger van zijn vader als predikant te Wissekerke. Egter is hier bij voortduring werkzaam gebleven tot den 20sten Maart 1841 toen hij stierf. 44 jaar lang is hij steeds op dezelfde plaats predikant geweest, terwijl hij van zijn vader, die ambachtsheer van Wissekerke was, na diens overlijden, deze waardigheid erfde. ‘Zijn leven was een leven van veelzijdige werkzaamheid’. Zijn

militaire loopbaan, maakte ‘ook in zijn eigen schatting, geen onbelangrijk gedeelte van zijnen werkkring uit. Hetzelfde mogen wij zeggen van de plaats, die hij in de dagen van woeling, waaraan ons vaderland onder het Fransch bewind was blootgesteld, op staatkundig gebied innam’. Later liet hij zich alleen in met zijn werk als predikant en de eigenaardige beslom-

meringen, die hij als ambachtsheer had. ‘Met een opgeruimd gestel paarde hij liefdadigheid, hulpvaardigheid, minzaamheid, gulheid en rondborstigheid’. Egter stond te Wissekerke in hoog aanzien.

Den 28sten November hield de consulent der gemeente ds. A. Niermeyer, een gedachtenisrede op Egter, naar aanleiding van psalm 39:5-8.

Van hem zag het licht: *Kort en echt verhaal van het gebeurde binnen de stad Goes sedert 20 Augustus tot 22 September 1795* (Goes, 1795).

Het wordt besproken door S. Dassevael in zijn *Historisch dagblad van Zeeland*, alsmede in de *Vaderlandsche bibliotheek*, dl. VIII, blz. 355.

Litteratuur: F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen*, enz. blz. 179-180. *Boekzaal*, 1841. blz. 811-813.

[Jacob Eigeman]

Eigeman (**Jacob**) aanschouwde het levenslicht te Leiden den 8sten Januari 1834 en werd in zijn geboorteplaats, na er op de lagere school en het gymnasium het noodige voorbereidend onderricht te hebben ontvangen, den 24sten Mei 1853 ingeschreven als student in de godgeleerdheid. Hij werd den 5den Oct. 1859 door het provinciaal kerkbestuur van Zeeland tot de evangeliebediening toegelaten en hij trad den 4den Maart 1860 te Oud-Loosdrecht in dienst. We vinden hem achtereenvolgens te Zevenbergen 1863; te Delftshaven (afscheid te Zevenbergen 11 Febr. 1866 met 1 Cor. XI:23*a*; bevestigd te Delftshaven door ds. T.J. van Stipriaan Luiscius te Oosterland, met 2 Tim. IV:2*a*; intree tekst Handel. X:29) en te Dordrecht (ber. den 14den Juli 1878; afscheid 1 Sept. met 2 Johs. vs. 18; intree den 8sten Sept. met Lucas XXIV:45, na bevestigd te zijn door ds. M. Sjoers met 2 Corinth. IV:12.) Hij werd den 1sten Augustus 1902 emeritus; doch heeft slechts zeer korten tijd van zijn emeritaat genoten, dewijl hij reeds den 10den November stierf. Verdienstelijk heeft hij zich vooral ook gemaakt door de stichting van het Gereformeerd centraal weeshuis te Dordrecht, waarvan hij jaren voorzitter is geweest.

Van hem zag het licht:

Twaalftal leerredenen. Leiden 1865. - *Een gouden feest. Christelijke terugblik voor het eindigen des jaars*, *op het vaderlandsche feest*, *den 18 en 27 Junij binnen Leiden gevierd.* Zevenbergen, 1865. - *De drievoudige vrucht eener hemelsche overwinning.* Leerrede over Openb. II:17, Gouda, 1870. - *Gods souvereiniteit.* Leerrede over Rom. IX:16-21, Gouda 1870. - *Hoe een Farizeër tot een Tollenaar wordt.* Leerrede over Handel. 9:1-11. Uitgegeven ten voordeele van de 24 nagelaten betrekkingen der verongelukte Enkhuizer visschers. Rott. 1870. - *Godsdienst.- en Bijbel. vragenboekje voor meer ontwikkelde leerlingen*, *ten gebruike bij het godsdienstonderwijs.* Gouda, 1871. - *Zes leerredenen.* Groningen, 1871. - *Een Tijdwoord.* Leerrede over Rom. 13:1 en 2, Gouda 1872. - *Na achttien eeuwen geen andere prediking.* Leerrede over Johs. 1:29*b*, Delfshaven, 1873. - *Na uwe belijdenis. Een boekje voor nieuwe lidmaten der gemeente.* Amsterdam 1875. - *Leerrede naar aanleiding van 2 Tim. 1:7 uitgesproken in de Groote kerk te Delfshaven den 11en Februari 1877 ter bevestiging van den Eerwaarden J.A.v. Heijningen*, *beroepen predikant aldaar.* Delfshaven, 1877. - *Een laatste maar dringende bede.* Afscheidsreden, naar aanleiding van 2 Joh. 1:8 uitgesproken in de Groote kerk te Delfshaven den 1sten Sept. 1878. Dordr. 1878. - *Het leven*, *een reis per spoortrein.*

Een boekje voor oud en jong. Geheel ten voordeele van een te bouwen lokaal in 't belang der Christelijke

Jongelings-Vereeniging. Dordr. 1878. - *Ter bedevaart naar de kribbe.* Leerrede naar aanleiding van Luk. II:15-17, gehouden op den 2den Kerstdag-avond in de St. Janskerk te Gouda. Gouda, 1878. - *Wie is een leeraar als Hij?* Intreerede naar aanleiding van Luk. 24:45. Uitgesproken in de Groote kerk te Dordrecht den 8en Sept. 1878. Dordr. 1878. - *De Heer regeert.* De bijbelsche geschiedenis in vragen en antwoorden ten gebruike bij het godsdienstonderwijs. Dordr. 1879 (de eerste druk verscheen te Gouda). - *Een brief uit den hemel.* Kerstpreek naar aanleiding van Lucas II:14. Dordr. 1879. - *Ellende*, *verlossing*, *dankbaarheid.* Leerrede naar aanleiding van Efeze 2:1-10. Dordr. 1879. - *Margaretha.* Een geschiedenis uit het leven voor het leven. Dordr. 1879. - *Uw Woord is de waarheid.* Leerstellig vragenboekje voor eerstbeginnenden, ten gebruike bij het godsdienstonderwijs. Dordr. 1879 (de eerste druk verscheen te Gouda in 1872). - *Onze Willem.* Een Kerstboekje voor groote en kleine kinderen. Dordr. 1879. - *Op reis en te huis.* Verstrooide paarlen. Schied. 1879. - *Bloem en blad.* Allerlei voor verstand en hart. Dordr. 1880. - *Neen niet revolutionair.* Een eerste bladzijde uit het dagboek van den strijd, die in Dordrecht's Herv. gemeente gestreden wordt. Dordr. 1880. - *Ons goed recht gestaafd.* Een tweede bladzijde uit het dagboek van den strijd, die in Dordrecht's Herv. gemeente gestreden wordt. Dordr. 1880. - *Mijn appèl.* Memorie bij het treden in hooger beroep ingediend bij de synode der Nederl. Herv. kerk. Dordr. 1880. - *De verwarring neemt toe.* Een derde bladzijde uit het dagboek van den strijd, die in Dordrecht's Hervormde gemeente gestreden wordt. Dordr. 1880- - *God met ons.* Oudejaars-avondgedachte. Dordr. 1880. - *Onze nadere verantwoording.* Nog een enkel woord over de Dordtsche kwestie. Rott. 1880 - *Johan of hoe God de gebeden van zijn kinderen verhoort.* Een waar verhaal. Delfzijl, 1880. - *De parelsnoer.* Een waar verhaal voor oud en jong. Schoonh. 1881. - *In de speeluren.* Eenige versjes met plaatjes voor onze kleinen. Schoonh. 1881. - *Jan Calvijn.* Zijn leven, lotgevallen en dood. Naar de beste bronnen beschreven. Leiden, 1881. - *Kust en keur.* Leesboek voor de hoogste klasse der lagere Christelijke school. Leiden, 1881. - *Neen*, *niet inhumaan.* Een woord van toelichting, in zake van het ontslag, gegeven aan één van de godsdienstonderwijzers binnen de Herv. gemeente te Dordrecht. Gorinch. 1881. - *Stof tot weenen.* Leerrede naar aanleiding van Richteren 2:1-5. Uitgesproken den 16en Februari 1881, bij gelegenheid van zijn optreden na zijn halfjarige schorsing in de evangeliebediening. Schoonhoven (Kampen). 1881. - *Een presentje van moeder.* Eenige versjes vóor de kinderen uit Christelijke gezinnen. Gorinch. 1882. - *Jozefs geschiedenis op rijm.* Voor kinderen. Gorinch. 1882. - *De vingeren aan den wand.* Tijdpreek naar aanleiding van Dan. 5:8 en 17. Kamp. 1883. - *Het socialisme in het licht der geschiedenis beoordeeld.* Een woord aan het Nederl. volk. Amst. 1883. - *Uit het leven voor het leven.* Gedachten en beelden. Amst. 1883. - *Via dolorosa.* Stille uren in lijdensweken. Amst 1883. - *Onze morgenzang.* Leerrede naar aanleiding van Psalm 3:6, gehouden in de Eilandskerk te Amsterdam, den 10en Augustus 1884. Amst. 1884. - *Parelen uit de oceaan der schrift.* Verhalen, wonderen en gelijkenissen uit den Bijbel ontleend, en de kleinen onzes volks meegedeeld. Amst. 1887-89. - *Bethel.* Almanak voor het Gereformeerd centraal weeshuis van dien naam te Dordrecht. 1889-98. 1e-10 jg. - *Bethel.* Christelijk weekblad, ten voordeele van het centraal weeshuis van dien naam te Dordrecht. 1887-1900. - *Een tienjarige kleine bij de kinderen onzes volks ingeleid.*

(Uitgegeven ten voordeele van het centraal weeshuis ‘Bethel’). Dordr. 1892. - *Mohammed*, *de profeet der Arabieren.* Amst. 1898. - *Een stoutmoedige verklaring*, *die tot een ootmoedig gebed leidt.* Leerrede naar aanleiding van 2 Tim. 4:7 en 8. Uitgesproken den 4den Maart 1900 in de Groote kerk te Dordrecht, ter gedachtenis eener 40-jarige ambtsbediening, achtereenvolgens in de gemeenten Oud-Loosdrecht, Zevenbergen, Delfshaven en Dordrecht. Dordr. 1900. - *Een blinde ziende gemaakt.* Toespraak. Delfshaven, 1866. - *Een boekje voor en over Christelijke Jongelingsvereenigingen.* Delft, 1867. - *Een ernstig woord*, *gericht tot predikanten*, *ouderlingen en diakenen in onze Nederl. Herv. kerk.* Delfshaven, 1867.

[Jacobus Jacominus Eigeman]

Eigeman (**Jacobus Jacominus**) zag het levenslicht te Leiden in 1836 en werd student in de godgeleerdheid in zijn geboorteplaats den 24sten Mei 1853, toen hij 17 jaar oud was (cf. *Alb. stud. acad. Lugd. Bat.* kol. 1362). Tot candidaat toegelaten door het prov. kerkbestuur van Zeeland in 1859, deed hij achtereenvolgens dienst als predikant te Bergschenhoek (1 Juli 1860), Hengeloo (Gelderland) 1863; Loosduinen 1865; Buren 1872; Wilp (Gelderland) 1872; Mijdrecht 1880; Prinsenhage (1883); Hengeloo (Gelderl. 2de maal) 1885; Meern, 13 Juli 1890. Den 1sten Juli 1900, juist op den dag, waarop het veertig jaar geleden was, dat hij in dienst was gekomen, nam hij zijn eervol emeritaat. Hij stierf den 13den Januari 1905.

Van hem zag het licht:

Blijven bij het geleerde. Afscheidsleerrede over 2 Tim. 3:14, gehouden te Hengelo. Hengelo, 1865.

Paulus betuiging, *een spiegel voor een scheidenden leeraar en een gemeenteafscheidsrede* over Handel. XX:26 en 27. Leiden, 1863.

[Daniel Bernhard Eilshemius]

Eilshemius (**Daniel Bernhard**) zoon van Bernhard Buwo (die den bijnaam van Frisius droeg, omdat hij uit Friesland afkomstig was), werd geboren te Eilsum (onder het ambt Grietzijl in Oost-Friesland), waar de vader predikant was, in het jaar 1555. Een gedeelte van zijn opleiding is hij verschuldigd geweest aan de beide Nordensche predikanten Andreas van Larrelt en Adolfus Empenius. Hij werd predikant te Eilsum, in het ‘21ste jaar zijns ouderdoms, in 't jaar 1575, geconfirmeerdt in deezen heiligen dienst, door de toenmaals nog regeerende Oostvriesche gravinne Anna van Oldenburg, gelijk hij zelve berigt in de voorreden, zoo voor zijn *Kleinoodt*, als voor zijne *Verdediginge*’. Hij maakte hier, dewijl hij een bekwaam man was veel opgang, zoo dat hij zelfs praeses werd in ‘'t Coetus’, in 't ‘Greetmerampt’. In 1583 toen er te Embden een vacature was, werd op hem de aandacht gevestigd, wat, nadat hij er op proef gepredikt had, leidde tot een beroep, 't welk hij evenwel niet aannam, en nu kwam Geldenhauwer in zijn plaats. Doch toen deze vertrokken was, viel de keuze opnieuw op Eilshemius en nu nam hij aan en den 13den September van laatstgenoemd jaar, werd hij in zijn dienst bevestigd. Hij is hier bij voorduring blijven arbeiden tot den 22sten Juni 1622 toen hij stierf, na 9 jaar voorzitter van het ‘Coetus’ te zijn

geweest. Hij ligt in het koor van de groote kerk begraven en een steen met opschrift (cf. Meiners, *ll.* dl. II, blz. 431) dekt zijn stoffelijk overschot.

Met zijn ambtgenoot Lucas Grimershemius, woonde hij de nationale synode te Dordrecht bij, op welke kerkelijke bijeenkomst zijne adviezen zeer gewaardeerd

werden. Hij vertrok naar de Merwede-stad in October 1618 en was in Mei weer te huis. ‘By 't vertrek van Eilshemius van Dordrecht schreeven Johannes Bogerman, praeses van dat synode, en verscheide anderen predikanten van Neerlandt hunne naamen en spreuken in zijn stamboek, welk hier nog bij zijn zoons zoons zoone, Joh. Eilshemius onze stadsbouwheer in bewaaringe is’ (zoo schreef G. Outhof in zijn *Waarschouwinge.* Embden, 1723, blz. 645).

Van hem verscheen: *Hand-boek des waaren geloofs*, *of korte uitlegginge van de Embder of algemeene lands Catechismus.* Embden, 1610. - Op den rand heeft men schriftuurplaatsen, en 't geheel is verdeeld in 26 Zondagen, ‘zoo als men toen den Catechismus tweemaal 's jaars in de kerken en schooien door leerde’.

Oostfriesslandisch kleinodt. Embden, 1612. - Outhof getuigt hiervan, dat het gedrukt is ‘in de oude Oostvriesche taale’. Een Fransche overzetting er van zag mede het licht in 1612, bewerkt door ‘Samuel Hochedaeus de la Vigne, die eerst predikant in de Franse gemeente te Embden (in 't jaar 1544 aangevangen) en in 't jaar 1620 in de Neerduitsche gemeente beroepen wierde’.

Tegen dit boek schreef Balthazar Menzerus ‘doctor en professor op de Hessische hoogeschoole te Giessen in 't jaar 1618’ eene *Eigenwillige proeve.* Dit geschrift ontlokte aan de pen van Eilshemius zijn: *Verdediginge van Oost-Vrieslandts Kleinodt* Embden 1621, waarin hij zijn inzichten krachtig verdedigt.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 72. G. Outhof. *Waarschouwinge*, enz. Embden 1723. blz. 643-648.

[Abraham Daniels Eilshemius]

Eilshemius (**Abraham Daniels**) hoogstwaarschijnlijk een zoon van Daniël Bernhard en als zoodanig geboren te Embden, werd als candidaat beroepen te Langerhouw en Schettens in 1624 (dit beroep werd den 12den April geapprobeerd) en vertrok in 1627 (gedimitteerd den 2den April) naar Beetgum en Engelum. Hier is hij predikant geweest tot Maart 1645, toen hij naar Zoest vertrok. Niet in 1648 maar in de eerste helft van 1649 is hij hier overleden.

Van hem verscheen: *Een scherpe spore tot Ghebedt*, *Danckbaerheyt ende Boetveerdicheyt*: Voorghestelt in 5 stichtelycke Predicatiën .... door A.D.E., Leeuw. 1630:

De 1ste is ‘ghedaen als de vyandt in die Veluwe was ghevallen’; de 2de bij de overwinning der Stadt Wesel; de 3e handelt ‘over de schoone victorie teghens .... 's Hertoghen-Bosch’; de 4e ‘over de verstroeyde ende verjaechde vyanden uyt de Veluwe’ en de 5e ‘over de drie voorgemelde victoriën’.

Nassausche Eeren-krans; tsamen ghevlochten uyt vier heerlycke victoriën; ende het Reformeerde Nederlandt van Godt op 't Hooft gheset, *binnen de tijdt van twee jaren. Alle vroome Nederlanders.... voorghestelt in vier stichtelycke predicatiën.* Leeuw. 1633.

Ieder der 4 predicatiën heeft een afzonderlijken titel, de eerste twee met 't jaartal 1632, de andere met 1633, de laatste is afzonderlijk gepagineerd. De stof der prediking is de overwinning op het Slaak (13 Sept. 1631), de verovering van Maastricht (22 Aug. 1632), van de provincie Limburg en van Rijnberk (1633).

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V. blz. 72 en 73. - Hier wordt nog opgegeven als door hem geschreven: *Decem conciones seu spirituales piae animae deliciae.* Leov. 1645.

[Petrus Daniels Eilshemius]

Eilshemius (**Petrus Daniels**) zoon van Daniel en broeder van Abraham, zal (cf. v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 73) gestudeerd hebben te Groningen en later te Bremen, alwaar hij in 1616 eenige stellingen verdedigde *de gratia Dei in genere.* Hij kwam als predikant te Longerhouw en Schettens, in 't begin van 1620 (hij werd als candidaat geapprobeerd den 27sten Februari) en arbeidde hier tot 1623 (gedimitteerd den 27sten October) toen hij naar Leeuwarden (bevestigd in November) trok. Deze zijn tweede standplaats verwisselde hij in 1632 met Embden (afscheid te Leeuwarden in Nov. 1632, intree den 9den Dec.), waar hij gebleven is tot zijn dood, den 14den October 1649. Hij werd begraven in de groote kerk op het koor, waar men op een zerk, zijn grafschrift vindt (cf. Ed. Meiners; *Oostvrieschlandts kerkelyke geschiedenisse* .... 2de dl. Gron. 1732 blz. 447 Romein; *Naamlijst der predikanten* enz. dl. I, blz. 17 (18).

Eilshemius deed de eerste preek in het nieuwe kerkgebouw te Embden, den 8sten Februari (Dinsdag) 1648, sprekende bij die gelegenheid uit Genesis 28:16. Deze preek zag het licht onder den titel: *Embdens-Vreuchden-dach ofte d' eerste predicatie gedaan* - A^{o} 1648, d. 8 Febr. - *in den tijd als de deuren van het Valder*[1] *Bethel*, *ofte de nieuwe kercke*, *voor d' eerste mael tot een continuele godsdienst*, *wierden geopent.* Gron. 1648.

Litteratuur: Meiners, *ll.* dl. II, blz. 447. - v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 73.

[Ekko Ekken]

Ekken (**Ekko**) aanschouwde het levenslicht te Utrecht, den 18den September 1830 en werd hier den 4den September 1848 als student ingeschreven (cf. *Alb. stud.* kol. 364). Na volbrachte studie verdedigde hij in Mei 1854 zijn academisch proefschrift: *de Clementis Romani priore ad Corinthios epistola.* (Ultraj. 1854). De veelbelovende jonge man stierf den 28sten September 1854; geen vier maanden, nadat hij tot doctor in de godgeleerdheid was gepromoveerd.

Litteratuur: Sepp, *Bibliotheek van Nederl. geschiedschrijvers*, blz. 50.

[Andreas Elderkamp, Eldercampius]

Elderkamp, Eldercampius (**Andreas**) werd te Groningen geboren, alwaar hij den 8sten Februari 1646 zijn studiën begon. Predikant in 1653 te Lutkegast (provincie Groningen, classis Westerkwartier), vertrok hij in 1673 naar Oost-Indië en arriveerde den 6den Augustus 1674 te Batavia. Geplaatst op het eiland Amboina, aanvaardde hij aldaar zijn dienst den 12den Februari 1675. Reeds twee jaar later in 1677 stierf hij.

Van hem zag het licht: *Journaal ofte daaglijkse aanteykeninge van 't gene omtrent de belegering van stadt Groningen soo buyten als binnen gepasseert is*, gehouden door A. Eldercampius, Groninganus. Pred. op Lutkegast. Amst. 1672.

Hij vertaalde een boekje van R. Maden onder den titel: *De liefde Jesu Christi tegens Hierusalem.* Fran. 1657.

1) Deze naam is ontleend aan de plaats, waar de kerk gebouwd is. Dit geschiedde volgens kerkeraadsbesluit van den 12den December 1641, op 't Falderen.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 81 en v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Woordenboek van Oost-Ind. predikanten.* Nijmegen 1893, blz. 123-124.

[Franciscus Elgersma]

Elgersma (**Franciscus**) zoon van Jacobus, was ten jare 1625 geboren en volbracht zijn godgeleerde studie aan de academie te Franeker, alwaar hij vooral werd getrokken door de lessen van Cloppenburg. Na tot de evangeliebediening te zijn toegelaten werd hij den 13den November 1649 beroepen te Oudkerk en Roodkerk, alwaar hij ten jare 1650 in dienst kwam. Twee jaar later, in 1652, zag hij zich beroepen te Leeuwarden en den 24sten Mei werd hij in zijn eerste gemeente gedimitteerd. Hij was (zegt Romein, *Naamlijst der predikanten .... in de Herv. gemeente van Friesland.* Leeuw. 1886. blz. 126) 'eigendunkelijk van de klassis Dokkum naar de klassis Leeuwarden overgegaan, dit werd door de synode in 1652 en 1653 afgekeurd, en ook dat de klassis Leeuwarden hem zonder dimissie had aangenomen; daarom werd besloten, dat hij zijne dimissie eerst bij de klassis van Dokkum zal vragen, eer hij tot die van Leeuwarden mag overgaan'. We mogen aannemen dat deze zaak in orde gekomen is, want het zijn van predikant te Leeuwarden is hem niet bemoeilijkt. In 1663 woonde hij als correspondens uit Friesland, de particuliere synode van Zuid-Holland bij, waarvoor hem den 15den Juli, 50 gulden ordinair en 50 gulden extraordinair, werden geaccordeerd. 'Wegens hooggaande onaangenaamheden, welke bij Staatsresolutie van den 10den Augustus werden weggenomen, nam hij de benoeming naar Oudeschoot c.s. aan, en is hij den 7den October 1667 gedimitteerd'. Den 25sten Augustus 1640 werd door 't college van Gedeputeerde staten uit Friesland de dedicatie geweigerd van een aan hen opgedragen boek, terwijl, door genoemd college wel een dedicatie werd aangenomen den 4den Februari 1664, waarvoor hij toen honderd gulden ontving.

Van October 1667 tot September 1669 was hij werkzaam te Oude- en Nijeschoot, waarna hij te Grouw kwam. In 1676 werd hij door de particuliere synode van Friesland gecommitteerd tot de visie der autographa. Toen hij zijn 70ste jaar inging, verklaarde hij (hij had toen den predikdienst 47 jaar lang waargenomen) in zijn te Leeuwarden in 1696 verschenen: *Een bondelke van heilige meditatiën over eenige byzondere texten der Heilige Schriftuere*, *uit den geestelijken Bloemhof van Gods Woord*, *en vele cierlijke tuinen van oude en nieuwe spreukrijke Schrijvers in verscheidene talen*, *als Grieksche*, *Latijnsche*, *Engelsche*, *Hoog- en Nêerduitschen met groote vlijt opgezogt*, *vergadert ende bearbeid* .... dat hij 'in deze domdrieste wereld het lot had gehad van belaagt, en gesmaad te werden'. In dit '*bondelken*' vindt men zes 'bedenking vertoogen', en het is in de laatste daarvan dat men hoort, 'volgens de by hem begrepene waarheden, over het zaligmakende geloof spreken, tot een schrijfstoffe nemende de twee eerste woorden van der christenen belijdenisse *ik geloove.* Deze is eene doorwrogte verhandeling, in welke de schrijver, Kloppenburg voor zijn meester roemende, niet alleen den Remonstranten, en met name Adolf Venator, maar ook den vermaarden Johan van Oldenbarneveld een vinnigen krouw geeft, na dat alvorens de Papisten onzaftelijk geroskamt zijn'. De vijfde meditatie is de preek, die Elgersma in de groote kerk te Leeuwarden heeft gehouden, den dag vóór de begrafenis van Willem Frederik, den Frieschen stadhouder, die den 31sten October 1664, ten gevolge van een ongelukkige schotwond gestorven was. Verder hebben we van hem:

Rechtzinnige leer van het sacrament des H. Doops, *tegen Mennisten*, enz. Leeuwarden, 1685.

Leerzame bedenkingen over Matth. 22:1 en 2. Leeuw. 1659.

Zwanenzang over de zeven laatste woorden. Amsterd. 1659.
De Herder Israëls of verklaring van den 23sten Psalm. Leeuw. 1664.
Zegen der verdrukkingen. Leeuw. 1683.
Over de Drieëenheit. Leeuw. 1689.
Kanker der Sociniaansche kettery. Leeuw. 1686.
De wensch aller heydenen. Dat is een korte verklaringe .... over Haggai II, vs. 8. Leeuw. 1668.
Davids afscheid en uitvaart. Leeuw. 1665.
Tranen van Jezus Christus. De beste bidder. De rijkste geever. De getrouwste bezorger.
Sondekraam ter bekeerde Saligheyt van D. van Baerd bezongen.

Er bestaat van hem een portret naar R. Brakenburgh. (In de *Bibliotheca theologica et philosophica.* Lugd. Bat. Burgersdijk en Niermans, 1900, blz. 772, staat Elgersma, F., pasteur reformé à Grave (± 1712). Dit Grave staat verkeerdelijk voor Grauw.)

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 87 (Uitgebreid.) - Romein, *Naamlijst der predikanten*, enz. 2 dln. Leeuw. 1886. 1888. blz. 126, 22, 575, 162. - *Biogr. Woordenboek der Noord- en Zuidnederl. Letterkunde* enz. Nieuwe druk. blz. 231.

[Casparus Jansens Elinga]

Elinga (**Casparus Jansens**) geboren te Amsterdam in Juni 1724 werd student te Leiden[1)] en den 12den December 1747 proponent in de classis van Amsterdam. Beroepen te Wormer den 25sten Maart 1751, werd hij peremptoir geëxamineerd door ds. J. van der Tas uit Crommenie op 'beloken Paasche' en den 9den Mei bevestigd door ds. T. Vieroot met Titus II:7 en 8. Elinga aanvaardde zijn bediening met 1 Thess. II:7 en 8. Hij is voortdurend te Wormer werkzaam gebleven tot den 30sten Augustus 1771, toen hij plotseling stierf. Hij werd den 5den September begraven, terwijl zijn ambtgenoot, ds. Donker, de lijkrede uitsprak, handelende bij die gelegenheid over Genesis V:24. Elinga was te Wormer zeer gezien èn om zijn preeken èn om zijn ambtsijver en was 'een afstammeling van den vermaarden Cornelius Janssenius, bisschop van Iperen, ... hier van daan voert toch ook zijn Eds. geslagt den naam Janssens'. Hij schreef:

Ontdekking en handleiding tot eenige preekgeheimen, enz. 2 stukjes. Leiden, 1761. (cf. *Boekzaal*, 1762*a*, blz. 347.)

[Bernardus Elikink]

Elikink (**Bernardus**) werd ten jare 1701 geboren te Amsterdam. Na volbrachte studie, werd hij den 1sten October 1731 in de classis Amsterdam toegelaten als proponent. Hij werd den 10den Februari 1732 beroepen als adjunct-predikant te Benschop, en hier, na den 19den in de classis Buren het peremptoir examen te hebben afgelegd, den 30sten Maart bevestigd door Thomas Smit, predt. te Buren, met Jeremia

1) Hij werd te Leiden ingeschreven als 'Coll. alumnus' den 16den October 1741, (cf. *Alb. stud* kol. 989) met de bijvoeging, dat hij toen 20 jaar oud was. Deze opgave is onjuist, want toen hij stierf, was hij 47 jaar en ruim 2 maanden oud.

III:15. De bevestigde aanvaardde zijn werk met 1 Corinthen 9 16. Als hij h.t.p. ruim twee jaar gearbeid had, werd hij in October 1734 beroepen te Papendrecht. Hij trad hier voor de eerste maal op, na afscheid van Benschop geno-

men te hebben den 12den December met Johannes 3:7, den 25sten December met 1 Timoth. 1:15, na bevestiging met Johannes 21:15 door Bern. Bruining, predikant te Alblasserdam. Te Papendrecht is Elikink gebleven tot zijn dood, den 21sten Juli 1767. Hij was in deze gemeente hoog geacht.

Van hem zag in 1749 te Dordrecht het licht:

Samenstel van Goddelyke Waarheden, *volgens de Lere der Gereformeerde Kerke; geschikt ten dienste der Waarheit*, *die naar de Godzaligheit is. Nevens een kort begrip van hetzelfde samenstel.*

Ook schreef hij *Stichtelijke gezangen*, die van muziek voorzien, in 1769 uitkwamen. Ook komen 'niet onverdienstelijke stukjes van hem voor in de *Proeve van Zedepoëzy*, een bundel in 1755 te Dordrecht uitgegeven door het genootschap *Concordia et Labore*, waarvan Elikink lid was. In zijn *Kerkelijk Dordrecht*, dl. II, blz. 402, zegt Schotel, aanteekening 6; 'De Heer van Dam van Noordeloos bezit van hem een brief, get. Papendrecht, 25 Junij 1756, aan Mr. P. Boddaert, te Middelburg, waaruit blijkt dat hij toen reeds getracht heeft de Psalmen van Datheen buiten te werpen, hetgeen echter nog niet gunstig werd opgenomen'. Voor de *Stichtelijke gezangen*, enz. door Rutger Schutte, predt. te Amsterdam, 1ste dl. 1762, vindt men ook een lofgedicht (behalve dit, van andere dichters en dichteressen; nog een zestal 'fraaije en uitmuntende lofgedichten') van Elikink, terwijl men in de *Boekzaal b* van 1759 op blz. 419-420 een grafschrift vindt door hem gemaakt op het afsterven den 24sten Augustus van laatstgenoemd jaar van Albertus Alting, predikant te Sliedrecht.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 90-91 (Uitgebreid). De bibliotheek van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde (cf. *Catalogus*, enz. 1ste dl. Handschriften, blz. 54) is in het bezit van een handschrift, waarin o.m. ook levensbijzonderheden voorkomen van Elikink.

[Gijsbertus Matthias Elsner]

Elsner(**us**) (**Gijsbertus Matthias**) aanschouwde het levenslicht te Goch (Kleefsland) alwaar zijn vader predikant was, den 1sten April 1698. Na volbrachte studie werd hij in 1719 tot den evangeliedienst toegelaten en werd hij nog in September van genoemd jaar, beroepen te Heumen en Malden, alwaar hij, na in October het peremptoir examen te hebben afgelegd, in November bevestigd werd. In 1723 kwam hij te Beek en Ubbergen (beroepen in Mei) en in October 1725 kreeg hij nog ter bediening er bij de gemeente Groesbeek. Deze drie plaatsen verwisselde hij in 1728 met Zalt-Bommel (beroepen den 11den Maart, afscheid den 18 April en bevestigd door Augustinus Geukema, den 2den Mei, met Hooglied 8:11. De intreepreek was naar aanleiding van Psalm 132:9), en uit deze gemeente vertrok hij in 1737 naar Utrecht (beroepen den 17den Februari 1737, afscheid den 5den Mei met Philipp. IV:6-8, bevestigd den 12den Mei door ds. Jacobus Oosterdijk, met Jesaja 62:7, intreetekst met Psalm 86:10 en 11). Curatoren der Utrechtsche universiteit stelden hem den 15den Juni 1739 aan tot 'professor extraordinarius theologiae,' op een jaarwedde van *f* 200, 'mits hij bedankt voor een eventueel beroep te Amsterdam'. De aanbieding van het buitengewoon hoogleeraarschap is dus gebruikt als een middel om Elsner te Utrecht te houden, en hij achtte deze hem te beurt gevallene

onderscheiding van dien aard, dat hij aannam. Op den 10den September, door prof. van Alphen, bevorderd tot doctor in de godgeleerdheid, deed hij den 15den d.a.v.

'ene plegtige redevoering: '*de Christo capite et diversis ejus membris unum corpus constituentibus*, ter inwijding tot de extraordinaire professie in de h. godtgeleerdtheit'

Op Maandag den 22sten Juli 1743 werd hij, tegelijk met zijn ambtgenoot Franciscus Burmannus, ter vervanging van den hoogleeraar van Alphen, beroepen tot gewoon professor en 'tot een halve beurt als predikant, op een jaarwedde van *f* 1800'. Zijn oratio inauguralis hield hij den 16den September. Uit het Latijn overgezet in onze taal door F.C.W. van Oosterzee, zag ze het licht te Utrecht onder den titel: *Redevoering over de voortreffelykheit der volwassenen*, *die in het woordt der gerechtigheit door hunne hebbelykheit geoeffende zinnen verkregen hebben*, *boven de zwakheit der kinderen*, *die met de melk der grondt-lere gevoedt worden.* Den 27sten Maart 1745 benoemd tot opvolger in het rectoraat van J. Horthemels, lei hij den 28sten Maart 1746 die betrekking neder, met het uitspreken eener rede: *de sponsalibus Christum inter et ecclesiam*, *nullis unquam malis dirimendis* (*Van het huwelijk*, *tusschen Christus en de kerk*, *door gene ongevallen ooit te verbreken*), de waardigheid overdragende aan zijn ambtgenoot, Fr. Burmannus. Opnieuw rector van Maart 1761 tot den 29sten Maart 1762, hield hij op laatstgenoemden datum een oratio: *de conjunctione tuta atque felici*, *quae gentibus feris et noxiis intercedet cum grege Dei*, *sub vexillo Jesu Christi* (*Redevoering*, *van de zekere en gelukkige vereeniging*, *welke de wilde en schadelijke heidensche volken*, *ondergaan zullen met Gods kudde onder de baniere van Jezus Christus*). Nog in hetzelfde jaar zag ze gedrukt het licht te Utrecht.

Elsner stierf te Jutphaas in den nacht van den 6den op den 7den Juni 1775. Uit gezegd dorp, waar hij 'zyne zomer ruste plagt te nemen, werd het lijk naar Utrecht overgebracht en daar in stilte, in zijnen grafkelder bijgezet.' Noch lijkoratie, noch lijkpredikatie werd gehouden. De schrijver van zijn korte levensbeschrijving (*Boekzaal* 1775*a*, blz. 221-224) getuigt van hem: 'Ofschoon zyn Hoog Eerw. in zyn leven wars geweest is van alle loftuitingen, is men nogthans aan 's grooten mans nagedagtenisse verschuldigd te melden, dat hy van een sterke en gezonde lichaamsgesteldheid zynde, met eenen onvermoeiden yver en vlyt heeft gewerkt, tot de laatste dagen zyns levens. Zyn geest was insgelyks met voortreffelyke gaven versierd, in vlugheid van gedagten, van een doordringend verstand, sterk geheugen, schrander oordeel; daar by was hy van een lieftallig bestaan en van een honigvloeyende welsprekenheid.

De kragt van de goddelyke genade, die in hem heerschte, maakte hem tot een nuttig en gezegend werktuig, voor Kerk en Hooge school. Zyn grootste vermaak was, zyne gemeente, groot en klein, alsmede de studeerende jeugd te onderwyzen en tot de waare deugd op te leiden. Met een verwonderingswaardige arbeidzaamheid, zag men hem in zyne meenigvuldige ampts-bedieningen lustig en rustig verkeeren, en daar in stond hy aan een ieder, met eene zeldzame vriendelykheid ten dienste.

Als een andere Apollo was hy magtig in de Schriften, als een brandende Seraph, vuurig in het werk van zynen Heere, dat hy met eene voorbeeldige Godsvrugt, binnen en buitens huis, by alle gelegenheden, bevestigde. Daardoor was hy by groot en klein geliefd en geëerd; een schrik voor zondaren, de blydschap van de Hooge school, de lust van de studeerende jongelingschap, en eene hoogagting

zelfs voor de vaale nyd en lasterzugt: welke groote gaven hy met eene demoedige nederigheid bezat; met welke hy, tot zeer veel vrugt en zegen, in Kerk en Hooge school geweest is' ....

Zijn weduwe Barbara Elisabeth de Haar, kreeg een jaar gratie à *f* 1500 en het volle weduwengeld van *f* 250, 'daar haar echtgenoot alle ambtsbezigheden van een predikant plicht te vervullen' (cf. *Resolutiën van de Vroedschap van Utrecht betreffende de academie.* Vervolg over 1693-1812, door Lucie Miedema. Utr. 1900, blz. 394 en 395.)

Behalve het reeds genoemde, zag nog van hem het licht:

Paulus brief aan den Romeinen, *geopend*, *ontleed*, *verklaart en toegepast.* 4 dln. Utr. 1763-1771.

Memorie wegens de Hernhutters en hunne leere, *so in 't gemeen*, *als in 't byzonder te Zeist*, *opgestelt door de gecommitteerden te Zeist*, *opgestelt door de gecommitteerden van de E. Classis van Utrecht*, *omme de Depp. Synodi*, *uit naam der drie classen*, *gebracht te worden op de tafel van hun Ed. Mog. de Heeren Staten 's Lands van Utrecht.* Gedrukt naar de originele kopye .... Amsterdam 1750 .... 'In dit geschrift, uit naam der gemelde gecommitteerden ondertekent door den Hoog Eerwaarden Here Gysbertus Matthias Elsnerus, hoogleeraar in de Godgeleertheit op de hoge schole van Utrecht, en predikant aldaar, worden de heilloze gevoelens en oneerbiedige taal der Herrnhutters over de heiligste waarheden in den Christelyken godsdienst en aldus de schadelykheit en schandelykheit hunner lere, mitsgaders hunne sporeloze dwaasheden, in allen dele strijdig met hun uiterlyk gedrag en zeden, ten duidelykste bewezen en aangetoont, uit hunne eige Schriften en in het Hoogduitsch, met hunne eige bewoordingen en uitdrukkingen, benevens ene getrouwe vertaaling derzelve in het Nederduitsch.

In 1747 zag te Utrecht het licht: *Ene ontledende en tot zyn oogmerk gebragte Verklaring over de drie brieven van den apostel Joannes*, door Theodorus Petrus Elsnerus, in zijn WelEerw. leven bedienaar des Goddelijken Woordts te Wageningen. Dit werk verscheen door toedoen van G.M. Elsnerus en werd door hem met een voorrede voorzien.

Van der Aa, vermeldt nog *ll.* dl. V, blz. 117: *Eerzuil der mildadigheid.*

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 117. - Glasius, *ll.* dl. I, blz. 414. - *Boekzaal* 1775*a.* blz. 221-224, Sepp, *Johs. Stinstra*, enz. dl. II, blz. 29-30.

[Theodorus Petrus Elsner]

Elsner(**us**) (**Theodorus Petrus**) geboren te Goch den 30sten Januari 1710, verloor reeds op vijf en een halfjarigen leeftijd zijn vader 'en wierdt aan de tedere voorzorge van zyne veel geliefde moeder, en broeder, den here professor, overgelaten, wiens onderwys (behalven dat van andere wakkere en wydtvermaarde mannen, so op de hoge als lage scholen), hy anderhalf jaar genoten hebbende in 't negentiende jaar van zynen ouderdom door de classis van Zalt-Bommel tot den openbaren predikdienst wierdt toegelaten'. Dit bericht is volkomen overeenkomstig de waarheid, want hij werd den 30sten Maart 1729 in de classis Zalt-Bommel praeparatoir geëxamineerd. Beroepen op het fort St. Andries den 12den December 1729, werd hij hier, na den 1sten Februari het peremptoirexamen te hebben afgelegd, bevestigd door zijn broer

uit Zalt-Bommel met 1 Timoth. IV:12. Hij hield zijn intree sprekende over Psalm 8:3*a*. Hij verwisselde deze zijn eerste standplaats met

Wageningen (beroepen den 8sten Juli 1735, afscheid den 14den Augustus met Luc. 19:41 en 42, bevestigd den 28sten Augustus, met Maleachi 2:5. De intreetekst was 1 Thess. III:13). Te Wageningen heeft Elsnerus ruim 11 jaar gearbeid, tot den 9den October 1746, toen hij na een ongesteldheid van 4 weken stierf, tot groote smart en droefheid der gemeente, die hem hartelijk liefhad. Den 16den October hield zijn ambtgenoot, J.Ph. Scheidius de lijkrede over hem, naar aanleiding van Hebr. XIII:7.

Het door hem geschrevene boek: *Ene ontledende en tot zijn oogmerk gebragte verklaring over de drie brieven van den apostel Joannes*, uitgegeven door zijn broer (gelijk boven reeds is gezegd) den Utrechtschen hoogleeraar, was bij zijn overlijden geheel afgedrukt, ‘ontbrekende daar aan anders niet dan het slot van de Opdragt, en ene Voorrede aan den lezer’.

Vermeld vond ik nog van Elsner: *Expositio analytica trium epistolarum divi Johannis.* Ultraj. 1748.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 117. - *Boekzaal* 1747*a*, blz. 609. - Sepp, *Johs. Stinstra*, dl. II, blz. 30.

[Samuel van Emdre]

Emdre (**Samuel van**) aanschouwde het levenslicht te Utrecht den 26sten Juli 1746. Nog een kind zijnde toonde hij groote lust tot wetenschappen en oefende hij zich in de letterkunde, bijzonder in de godgeleerdheid. Van lieverlede ontwaakte bij hem de lust om predikant te worden en ‘zijn waardige en godvruchtige ouders wilden dezen lust niet onderdrukken, namen eenen huisonderwijzer om dezen hunnen zoon de beginselen der Latijnsche taal te leeren, en vervolgens deed men hem op de Latijnsche school; doch eenige toevallige omstandigheden waren oorzaak, dat hij niet voor 't jaar 1772 op de academie kwam in zijne vaderlijke stad Utrecht[1)], om tot den predikdienst bekwaam te worden, en heeft aldaar de lessen van vermaarde professoren bijgewoond in de Oostersche taalen, philosophie, jus naturae, physica, kerkelijke historie, godgeleerdheid, vooral dit laatste onder den beroemden hoogleeraar, Gijsbertus Bonnet’. Den 12den Augustus deed hij in den classis Utrecht zijn praeparatoir examen, en reeds den 20sten November kreeg hij een beroep naar Hoornaar. Na afgelegd peremptoir examen, den 24sten Februari 1778, werd hij in zijn eerste gemeente bevestigd door ds. Cornelis Fortuyn, predikant te Nieuwland, met 1 Samuel III:20 en 21 en IV:1*a*, terwijl hij zelf zijn ambt aanvaardde met een rede over Spreuken VIII:34-36. ‘Hij heeft aldaar ruim tien jaaren met lust en zegen 't Euangelie verkondigd, en meer dan eens een beroeping naar een betere plaats van de hand gewezen’; totdat hij het beroep naar Wageningen, den 4den Maart 1788 op hem uitgebracht, aannam. Hij preekte afscheid den 11den Mei met Prediker XII:13 en 14 en deed zijn intree den 1sten Juni met Jesaja 55:10-13, na bevestigd te zijn door ds. ten Dall, met 1 Petrus V:2-4. Emdre is voortdurend blijven arbeiden in deze zijn tweede gemeente tot den 7den Mei 1816, toen hij zijn eervol emeritaat kreeg. Reeds den 20sten Juni d.a.v. overleed hij. Toen hij zijn betrekking neerlei, werd van hem getuigd: ‘dat hij gedurende den tijd van 28

1) Onder de te Utrecht in dat jaar ingeschreven studenten, komt zijn naam niet voor. Cf. *Alb. stud.* kol. 167,

jaren, het herders en leeraarsambt bediend had met de meeste getrouwheid, en door veelvuldigen arbeid de belangen der gemeente had trachten te bevorderen, gelijk zijne onderscheidene schriften bewijzen, door welke hij ook buiten zijn gemeente, aan de uitbreiding van redelijken godsdienst, kennis en godzaligheid, alleszins had meegewerkt. In zijn gedrag en levenswijze betoonde hij zich steeds een waardig leeraar te zijn van het evangelie onzes Heeren, Jezus Christus'. Dat het overlijden van den waardigen man, die zich zoo verdienstelijk had gemaakt in het belang der door hem bediende gemeente, met smart en droefheid werd vernomen, is begrijpelijk, en terecht werd geschreven, dat zijn heengaan werd betreurd door zijn huisgezin, vrienden en gemeente. De lijkrede op hem werd gehouden door den jongsten predikant uit Wageningen, W.N. Muntinig, naar aanleiding van 2 Corinthen V:1. Naar waarheid kan van hem getuigd worden, 'dat hij was, een der meest werkzame en meest gelezene schrijvers van zijn tijd.'

'Daar nu onze leeraar van tijd tot tijd eenige werken in druk uitgaf ten nutte zijner medemenschen, wierd hij in 't jaar 1788 beroepen tot correspondeerend lid van 't Haagsch genootschap ter verdeding van den Christelijken godsdienst, en in 't jaar 1793 tot medelid van 't Zeeuwsch genootschap, opgericht te Vlissingen. Zijn WelEerwaerde heeft gedurende den loop zijner bediening niet alleen ten nutte zoeken te verkeeren van zijne gemeenten, maar ook tevens voor andere zijner medemenschen, en heeft daarom den tijd, die hem overig was, besteed in 't uitgeven van verscheidene werken, in de godgeleerdheid, aardrijkskunde, godgeleerde mengelschriften en eenige boekjes voor de jonge jeugd.

Hij gaf uit:

In de beschouwende godgeleerdheid.

Katechimus der Heilige godgeleerdheid of gesprekken over de voornaamste waarheden van den Christelijken godsdienst. 2 dln. 4 st. Utrecht 1780. - Herhaalde malen herdrukt.

In de wederleggende godgeleerdheid.

Het voorbeeld der godlijke waarheden door A. Hellenbroek verdedigd. Utr. 1785. Dit werk is voor de tweede maal gedrukt met zeer veel vermeerdering, en in 2 dln. Uitgekomen 1794.[1)]

In de praktikale godgeleerdheid.

Zes leerredenen over 't geloof. Utr. 1796.

Beschouwende en praktikale verhandeling over 't geloof tot ontdekking, bemoediging en bevestiging. Utr. 1796.

Praktikale godgeleerdheid. Utrecht 1797. 1e deel.[2)]

1) Volgens de *Boekzaal* 1780*b* blz. 499, was in dat jaar van de pers gekomen van H. van Otterloo, te Utrecht: *Gesprekken over de voornaamste waarheden van den Christelijken godsdienst*, volgens de order van A. Hellenbroek, ter beschouwing voorgesteld, teegens dwalingen verdedigd, en ter betragting aangedrongen, door den WelEerw. Heer Samuel van Emdre, predikant te Hoornaar. Dit is hetzelfde geschrift waarvan bij v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 126 een onjuiste titel voorkomt met een verkeerd jaartal 1770, doch dat op de door Emdre zelf opgegeven lijst van zijn werken niet gevonden wordt.
2) Emdre teekent hierbij aan en wel den 20sten Nov. 1799: 'De auteur heeft 't volgend deel (door) tijdsgebrek nog niet kunnen uitgeven'. Het schijnt ook na dien tijd niet verschenen te zijn.

Godgeleerde en andere mengelwerken.

Bijbelverklaring betrekkelijk Palestina, *in 't welk eene groote menigte van schriftuurlijke plaatsen worden opgehelderd met eene opnieuw geteekende landkaart.* Utr. 1782.

Korte verhandeling over den Kinderdoop. Utr. 1783.

Historisch bericht van alle de gezintheden, *die*, *buiten onze gereformeerde kerk*, *in ons vaderland vrijheid van openbare godsdienstoefening hebben*, *waarin kortelijk derzelver leerstukken en kerkelijke plegtigheden worden opgegeven.* Utr. 1784. 2de dr. 1786.

Twee godgeleerde verhandelingen: de eene over de Wijzen van 't Oosten. Matth. 2:1-11, de andere over de harmonie der vier Evangelisten in de opstanding van Jezus Christus. Utr. 1785.

Bijbels huisboek tot bevordering van kennis en beter gebruik der H. Schrift, als mede om met meer nut de predikatiën te hooren, met plaatsen en landkaarten. Utr. 1786.

De Heidelbergsche katechismus, *vergeleken met de oorspronkelijke Hoogduitsche en Latijnsche uitgaven.* Utr. 1790.[1)]

Twee leerredenen over den H. Doop en 't H. Avondmaal. Utr. 1794.

Kerkelijke en waereldlijke geschiedenis der tijden voor de zondvloed, *met verscheiden plaaten en eene landkaart van 't Paradijs.* 1796.

Verhandeling over Openb. XX:1-6. Te vinden in het mengelwerk van de *Vaderl. Bibliotheek* 1796. No. 15, blz. 721.

Verhandeling aangaande twee misvattingen, *betrekkelijk 't jaar 1800.* Te vinden in het mengelwerk der *Nieuwe vaderl. bibliotheek.* 3de dl. blz. 390.

Geographische werken.

Beginselen der Aardklootkunde, *gemakkelijk*, *vermakelijk en nuttig gemaakt.* Utr. 1789. Met landkaarten.

Geographie der Heilige Schrift, *bestaande in eene beknopte en zaakrijke verklaaring der 12 landkaarten*, ontworpen door professor Bachiene. Utr. 1796.

Reizen door Palestina in aangenaame brieven. 2 dln. Met 2 landkaarten, vertonende de hedendaagsche gesteldheid van de stad Jerusalem en van Palestina. Utr. 1797.

1) De juiste titel is: *Katechismus of onderwijzing in de Christelijke leer*, *die in de Nederlandsche gereformeerde Kerk en Schoolen geleerd wordt: vergeleeken met de oorspronkelijke Hoogduitsche en Latijnsche uitgaven*, *van welke de verschillende leezingen worden opgegeven.*

Eenige werkjes voor de jonge jeugd.

Kleine katechismus der heilige godgeleerdheid. Utr. 1781. Herhaalde malen herdrukt.

Kort begrip der bijbelgeschiedenis, *der heilige aardrijkskunde en vaderlandsche geschiedenissen.* Utr. 1781. Dit boekje is herhaaldelijk herdrukt en ook in het Fransch vertaald.

Kort begrip der aardklootkunde. Met landkaarten. Utr. 1790.

Onderwijs in de H. Godgeleerdheid, gemakkelijk gemaakt. Utr. 1791.

Godsdienstig huisgezin. 3 dln. Utr. 1793.

Huisboekje voor de jeugd. Utr. 1798.

Eenvoudige katechisatie over 't kort begrip der Christelijke leer. Utr. 1799.

Opheldering van eenige stukken in den Heidelbergschen katechimus. Amst. 1803.

Litteratuur: Bijlage bij een brief, den 20sten Nov. 1799 uit Wageningen geschreven door S. van Emdre, aan den heer D.U. Heinemyer te Iever, een klein steedje liggende digt bij Oostfriesland ten oosten van daar (cf. *Cat. Bibl. M. der Nederl. Letterkunde*, dl. I. Handschriften: blz. 60). Deze brief is van den volgenden inhoud:

Mijn Heer!

Zie hier een accurate lijst van mijne uitgegeven werkjes, van welke UEd. kunt gebruik maken. Zodra er een deel van uw werk uitkomt, verzoeke mij een exemplaar te bezorgen. Er zal denkelijk wel occasie zijn, vooral wanneer 't gezonden wordt te Utrecht, bij den boekverkoper Visch, die veel handel drijft in Hoogduitsche boeken, en uw werk, zal kunnen debiteeren. Ik mogt wel lijden, dat een of ander mijner werken in 't Hoogduitsch wierde vertaald, vooral 't *huisboekje voor de jeugd*, denke dat zulks in uw land wel aftrek zal hebben.

Zoo UEd. mij 't eerste deel van uw ondernomen werk zendt, meldt mij dan eens wat over die zaak. Blijve na toewenschen van allen nodigen zegen

Uw dw. dienaar,

Wageningen, den 20 Nov. 1799. S. VAN EMDRE.

[Constantijn l' Empereur van Oppyck]

Empereur van Oppyck (**Constantijn l'**)**;** naast deze schrijfwijze vindt men ook l' Empereur van, de, ab Opwyck, of ook alleen l' Empereur. Hij aanschouwde het levenslicht te Bremen in Juli 1591, waarheen zijn vader om des geloofswille, uit Brabant gevlucht was. Reeds op jeugdigen leeftijd kwam hij in ons vaderland, want al den 19den Mei 1607, werd hij als student ingeschreven te Leiden bij de litteraire faculteit (cf. *Alb. stud. L.B.* kol. 87:19 Maii 1607, Constantinus l' Empereur 15 L. Bremensis). Later kwam hij te Franeker, om hier den 8sten April 1614, te worden geimatriculeerd. Hij beoefende aan Friesland's universiteit wel de godgeleerdheid; maar vooral lei hij zich, onder leiding van Johannes Drusius toe op de beoefening der Oostersche talen en joodsche oudheden. Na het verdedigen eener *dissertatio de originis peccato*, werd hij den 23sten Maart 1617 bevorderd tot doctor in de

godgeleerdheid. Dit proefschrift zag in 1618 het licht te Franeker. Heeft l' Empereur voor zijn vorming als orientalist veel te danken gehad aan Drusius, ook aan Thomas Erpenius heeft hij groote verplichting gehad als aan een, die mee een groot aandeel had, aan zijn opleiding. Dit zegt ons Vossius in zijn lijkrede op van Erp, gehouden den 15den November 1624 (cf. Vossius, *Opera omnia* T. IV. *Opuscula*

varii argumenti. Amstel. 1698, f°. 87), waar we o.a. lezen: 'Etiam inter egregias animas, quae ex Erpeniano gymnasio, velut ex equo Trojano, prodierunt, est vir praestantissimus Constantinus l'Empereur, qui illustri in Hardervicensium gymnasio magna cum laude, et S. Theologiam, et Hebraeam profitetur linguam.'

Betrekkelijk korten tijd slechts, nadat hij de 'summos honores' in de godgeleerdheid had verkregen, werd hij, den 7den October 1619 aangesteld tot hoogleeraar in de theologie en in de Hebreeuwsche taal aan de Geldersche hoogeschool, en dat hij daar met roem werkzaam was, dit bewijst ons het door Vossius van hem gezegde. Acht jaar lang is l' Empereur te Harderwijk geweest, toen vertrok hij naar Leiden waar hij was aangesteld tot hoogleeraar in de Hebreeuwsche en Chaldeeuwsche taal. Den 23sten September 1627 werd hij ingeschreven in het *Album studiosorum* (cf. kol. 204: '23 Sept. 1627 Constantinus l' Empereur 36. Hebr. Linguae prof. Hon. gr.) Hij begon zijn lessen met een oratio inauguralis '*de linguae Hebraeae dignitate et utilitate*, welke *oratio* nog in hetzelfde jaar werd gedrukt. In 1633 werd hem, bij het onderwijs in de genoemde talen, nog de taak opgedragen om tegen de Joden te schrijven, vanwaar hij den zonderlingen titel van "hoogleeraar der Joodsche verschilpunten zal gekregen hebben". Bij de aanvaarding van zijn hoogleeraarschap onderteekende hij ook het "onderschrijvingsformulier" voor de Leidsche professoren (cf. *Arch. voor kerkel. gesch.* dl. IX, Leiden 1838, blz. 490). De liefde voor de godgeleerdheid, in elk geval voor de "patristiek" is hem steeds bijgebleven, zooals ons leert een brief van Vossius aan hem, uit Amsterdam, gedateerd "Anno 1638. Post. Kal. Julias". Dit schrijven is een aanbeveling van een Sakser "Dhama" geheeten, die door den godgeleerde Ludovicus Crocius uit Bremen naar Vossius gezonden was om hem in Nederland te helpen en wel bepaaldelijk met een introductie bij l' Empereur, Golius of Ludovicus de Dieu. Het liefst echter wilde hij die introductie hebben bij l' Empereur, blijkens deze woorden; "Ac vos potissimum nominat, quia juvenis hic hactenus Orientis linguis sedulam dedit operam: atque ut uberiorem ex iis capiat ingenii fructum, ad vos potissimum, tot Orbis Academiis insuper habitis capessit gradum". Met dezen jongen man sprak Vossius over veel en velerlei op godgeleerd gebied en zoo kwam het gesprek ook op de patres, en nu heet het verder: "Devenimus occasione hac, eum in sermonem, ut aliquid dicendum esset, qui juniorum, de antiquis Ecclesiae temporibus, sui quoque memoriam: apud posteros reliquissent. Apud eum quem scirem, Augustanae esse confessionis, et praeterea in dioecesi natum esse Magdeburgensi, mentionem injeci de centuriatoribus Magdeburgensibus: quos ut multa fugisse, non est dubitandum, ita quin plurima praeclare viderint, nemo sanus ambigit. At eruditus juvenis in hoc doctrinarum genere, statim inscitiam suam prodidit. Nec nomen istius operis nosse aiebat, nec vidisse unquam. Deduxi igitur in Musaeum meum, et opus commonstravi iniversum. Cogitavi eum mecum, quod olim dicebat Tullius, o tempora. O mores! Sic jacere antiquitatis studium, pariter apud nos, et eos quos dixi? Irascebar non optimo juveni, et qui hac parte, pene extra omnem foret culpam: Sed Doctoribus Theologis, quos audiisset tam diu. Nempe scripturarum interpretationem ex junioribus solum petere jubent: Veteres autem Eccleseae Doctores, uti Megarenses olim *o□τς τ□□τοι ο□τε τ□τα□τοι. Tanto magis te amo*, *nobilissime et amplissime vir*, *qui eximia Linguarum Orientalium peritia minime contentus*, *jam ab annis pluribus in eo operam insumas tuam*, *ut veteres Ecclesiae Doctores*, *socies novis*, *et novos item antiquis*, *quod si ab omnibus*

fieret, *melius cum Ecclesia Dei ageretur.*" Duidelijk is het gezegd door Vossius, dat hij l' Empereur prijst, dewijl hij krachtig meewerkte om de liefde voor de kennis der oudvaders er bij de studenten in te houden; iets wat over het algemeen zooveel te wenschen overliet door de schuld der professoren, voor wie maar één ding bestond; als het ééne noodige en noodzakelijke nl. een juiste schriftinterpretatie. Volgens Vossius deed l'Empereur, doende wat hij deed, een zeer goed werk. We zouden zoo zeggen dat Vossius hier te kennen geeft, als zijn overtuiging, dat die juiste interpretatie van de woorden der schrift, alleen geschiedde om de leer te handhaven, iets wat voor hem niet het hoogste was, evenmin als voor l'Empereur. Wilde deze misschien meer een practisch- dan een leer-Christendom, evenals Vossius? Niet onmogelijk.

Toen Polyander den 4den Februari 1646 gestorven was, werd l' Empereur tot zijn opvolger benoemd; maar als hoogleeraar in de godgeleerdheid is hij niet lang werkzaam geweest, want hij stierf reeds den 1sten Juli 1648. Den 13den September d.a.v. "besloten de curatoren der Leidsche universiteit den man, die zich op het gebied der theologie zoo verdienstelijk had gemaakt, aan hunne hoogeschool te verbinden". In hunne vergadering, op bovengenoemden dag, benoemden zij Abraham Heidanus, om de plaats, door l' Empereur leeg gelaten, te bezetten "vertrouwende op de goede getuygenissen hen gegeven van syne geleertheyt ende vreedsamicheyt". Trigland hield de lijkrede, die in druk verscheen. Ze komt voor in *Symb. litt.* T.I. en heeft tot titel: *Oratio funebris in obitum D. Const. l' Empereur.* Rector was hij te Leiden van den 8sten Februari 1638 tot den 7den Febr. 1639. Sprekende over hem zegt Paquot (cf. *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas* cet; Folio uitgave, T.I. Louvain, 1768 f°. 324): L' Empereur étoit très versé dans les langues Hebraïque, Syriaque, et Arabe, et il se donna beaucoup de peine pour en rendre la connoissance plus commune par les Chrêtiens. Il ne s'appliqua pas avec moins de zèle à répondre aux objections des Juifs contre le Christianisme. Entre ses amis de Hollande, il distinguoit, surtout Louïs de Dieu, et Daniel Heinsius: et parmi les savans étrangers, il ne préferoit personne aux Buxtorfs, qu'il regardoit même comme beaucoup au dessus des autres. Il témoigna l'estime qu'il avoit pour eux, par les mouvemens qu'il se donna en leur faveur; lorsqu' ils eurent dédié leurs concordances Hébraiques aux Etats Généraux; et les voyants en peine de trouver un libraire, qui voulût faire les frais de l'impression du Dictionaire Talmudique de Buxtorf le père, il s'offrit de les faire imprimer sous sa direction en Hollande. Enfin il fit tout se qu'il put pour attirer à Leyde Buxtorf le fils, et quand on lui eut adressé une vocation pour cette ville, l'Empereur n'omit rien de ce qui pouvoit le determiner à l'accepter, dans le tems même, ou d'autres amis de Hollande lui déconseilloient de s'y rendre. Il fut aussi l'un de ceux qui le sollicitèrent le plus vivement de prendre en main la defense des Points Voyelles contre Louis Cassel; ce trait ne fait pas l'honneur à son jugement'.

Hij schreef:

Oratio inauguralis, *quam de Linguae Hebreae dignitate ac utilitate habuit* Constantinus l'Empereur de Oppyck, SS. theol. doct. et linguae sanctae professor in Acad. Lugd. Bat..... Lugd. Bat. 1627.

Talmudis Babylonici codex Middôth, *sive de mensuris Templi; ex versione et*

cum commentariis depromptis e Talmudistarum, *aliorumque Judaeorum scriptis* .... Lugd. Bat. 1630. (Dit geschrift heeft ook een Hebr. titel).

D. Isaaci Abrabanielis, *et R. Mosis Alschechi Commentarius in Esaiae prophetiam XXX. Cum additamento eorum*, *quae R. Simeon e Veterum dictis collegit. Subjuncta hujusmodi refutatione et textus nova versione*, *ac paraphrasi* .... cet. Lugd. Bat. 1631. - Een latere editie zag in 1685 het licht te Franeker.

Mosis Kimchi □δοιπο□□α ad scientiam, *cum expositione doctoris Eliae*; *item introductio D. Binjamin F.D. Judae; omnia a quamplurimis mendis expurgata*, *et annotationibus illustrata*, *quibus multa scripturae testimonia explicantur* .... cet. Lugd. Bat. 1631. (Dit werk, zijnde een Chaldeeuwsche grammatica, heeft ook een Hebr. titel).

Itinerarium D. Benjaminis, *cum versione et notis* C. l'Empereur .... cet. Lugd. Bat. 1633.

D. Josephi Jachiadae Paraphrasis in Daniëlem .... Amst. 1633.

Clavis Talmudica, *complectens formulas*, *loca dialectica*, *et Rhetorica priscorum Judaeorum; Latine reddita per* C' l'Empereur .... *Cum indicibus accuratissimis*, *et dissertatione*, *qua operis usus utilitasque ostenduntur* .... cet. Lugd. Bat. 1634.

De Damnis, *liber singularis de Legibus Ebraeorum forensibus* .... cet. Lugd. Bat. 1637.

Bonaventura Cornelius Bertramus de Republica Hebraeorum, *recensitus*, *commentarioque illustratus opera* C. l'Empereur ab Oppyck. Lugd. Bat. 1641. De oorspronkelijke titel van dit werk van Bertram is: *Liber de Politiâ Judaïcâ*, *tam civili*, *quam Ecclesiasticâ*, *jam inde a siis primordiis*, *hoc est ab urbe condita*, *repetita.* Genevae, 1584. Aan den Gelderschen edelman Gerard van Aernhem, die hem eenige beleefdheden bewezen had, heeft l'Empereur dit werk opgedragen.

Disputationes Theologicae Harderwicenae, *sive systema Theologicum.* Lugd. Bat. 1648.

Epistola Joanni Isacio Pontano. cf. *Sylloge Epistolarum* van Antonius Matthaeus, pag. 211. Het onderwerp in dezen brief behandeld is: *Cur Jovi Ammoni Cornua? Quid Cornu in sacris?*

Nog worden genoemd: *Erpenii Grammatica Chaldaeica*, *Syra et Aethiopica*, *Talmudis Babylonici codex Middoth.* Amst. 1628. Herdrukt te Leiden. (Lugd. Bat. 1630 en 1659).

Gomari Lyra Davidis, *addita epicrisi.* (Louis D. Petit, *Bibliographische lijst*, enz. Leiden, 1894. blz. 75, vermeldt als n°. 18, onder de werken van Franciscus Gomarus: *Davidis Lyra; seu nova Hebraea S. Scripturae ars poëtica*, *Canonibus suis descripta*, *et exemplis sacris*, *et Pindari ac Sophoclis parallelis demonstrata: Cum selectorum Davidis*, *Salomonis*, *Jermiae*, *Mosis et Jobi poëmatum analysi poëtica.* Auctore Francisco Gomaro, S. Theologiae et Hebraeae linguae, in illustrium Groeningae et Omlandiae Ordinum Academia, Professore. Lugd. Bat. 1637. Waarbij aangeteekend

staat o.a.: ‘Herdrukt in Thesaurus antiquitatum Sacrarum, Authore Blasio Ugolino. Vol. XXXI. Venetiis 1766. fol. en in n°. 19. Opera theologica omnia).

De groote verdienste van l'Empereur ligt niet op godgeleerd gebied; maar op dat der Oostersche taal en letterkunde. Hij was buitengewoon ervaren in de Talmudische en rabbijnsche litteratuur en 't zal wel waarheid zijn, wanneer de groote orientalist Samuel Bochart van hem getuigde, dat hij in de Hebreeuwsche letteren oudheidkunde, zijns gelijke bijna niet had. ‘In 1639 werd hij door graaf Johan Maurits, gouverneur van Brazilië, tot raad aangesteld, welke eervolle benoeming evenwel geene andere invloed op zijne bedieninge aan de hoogeschool uitoefende, dan dat hij er in meerdere of mindere mate door belemmerd werd in zijne overige bezigheden’.

Er bestaat een portret van hem naar Baudrigem door Suyderhoef en uitgegeven door J. Lauwyck, in f°.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz- 134-136. - Glasius, *ll.* dl. I, blz. 415-417. - Over het aandeel, dat hij gehad heeft in het overzetten der liturgische geschriften uit onze taal in de Nieuw-Grieksche taal, zie Sepp, *Bibliographische mededeelingen.* Leiden 1883, blz. 231; 235 en 236. - Paquot, *Mémoires*, etc. T.I. f°. 323-325.

[Adriaan van den Ende]

Ende (**Adriaan van den**) werd den 11den Oct. 1768 te Delft geboren als zoon van Pieter en Wilhelmina Brouwer. Na het noodige voorbereidend onderricht genoten te hebben in zijn geboorteplaats, waar hij ook de Latijnsche school bezocht, die destijds stond onder de voortreffelijke leiding van den uitstekenden rector Henricus Hoogeveen, ging hij in 1785 naar Haastrecht, ten einde hier, door den emeritus predikant Abraham Ledeboer, die een neef van hem was, tot de academische studie te worden opgeleid. Den 7den September 1787 werd hij bij de letterkundige faculteit te Leiden ingeschreven (cf. *Alb. stud.* kol. 1158). De cursus 1789-1790 vond hem te Utrecht, vooral om er de lessen te volgen van prof. Bonnet, doch als student is hij in het album der academie d.t.p. niet ingeschreven; maar wel vinden we hem opnieuw, den 13den September 1790 ingeschreven; nu evenwel bij de theologische faculteit te Leiden. Praeparatoir geëxamineerd in de classis van Gouda en Schoonhoven den 12den Juni 1792, werd hij enkele weken later reeds, immers den 10den Juli, beroepen te Rosendaal (Gelderland), alwaar hij, na den 13den Augustus het peremptoir-examen te hebben afgelegd, den 9den September bevestigd werd door zijn vriend en leermeester prof. Boers uit Leiden, die bij deze gelegenheid sprak over 1 Cor. III:9*a.* Zijn dienstwerk aanvaardde hij met 1 Cor. III:13*a.* Hij behoort tot de stichters van het natuur- en letterkundig genootschap ‘Prodesse conamur’, dat den 20sten November 1792 te Arnhem werd opgericht. Met zijn heer baron van Torck, verliet hij om politieke oorzaken het vaderland, doch keerde in 1795 weer terug. Hij werd den 24sten Juni beroepen tot predikant te Voorschoten, en deed hier, als hij den 30sten Juli met Rom. XV:33, afscheid had gepreekt, den 6den Augustus zijn intree met Colossensen I:28. Bevestigd werd hij door den Rijnsburgschen predikant P. van der Ven, met 2 Cor. IV:16-18. Tengevolge van zwakke gezondheid zag v.d. Ende zich genoodzaakt den 8sten Maart 1798 zijn

ontslag te nemen, wat hem den 20sten verleend werd. Te Delft hield hij, na zijn emeritaat, verblijf tot 1800, waarna hij zich te Haarlem vestigde. Hij werd nu benoemd tot adsistent van van der Palm, den agent van opvoeding en later, wanneer dit agentschap was overgegaan in den raad van ‘binnenlandsche’ zaken, en toen hij bij die verandering op zijn post gebleven was, werd hem daaarna opgedragen de samenstelling van een handboek voor de onderwijzers in de openbare lagere scholen. 's Mans verdiensten liggen in hoofdzaak op het gebied van onderwijs, hier heeft hij zijn sporen verdiend. In 1801 werd hij curator der Lat. school in zijn woonplaats en tevens werd hij belast met het opzicht over de lagere scholen en zag hij zich aangesteld tot ‘amanuensis bij de jaarlijksche vergadering van afgevaardigden uit de departementale scholen’ (1803). Hij werd den 29sten Oct. 1805 benoemd tot ‘commissaris’ tot de zaken van het lagere schoolwezen en onderwijs binnen het Bataafsche gemeenebest, onder Lodewijk Napoleon, inspecteur van het lagere schoolwezen en onderwijs onder Napoleon, inspecteur-generaal van de keizerlijke universiteit, en in 1809 zien we hem ook optreden als ‘chef de bureau’ bij het ministerie van binnenlandsche zaken. In 1813 volgde zijn aanstelling tot commissaris voor de zaken van publiek onderwijs, den 22sten April 1814 tot commissaris voor de zaken van lager en middelbaar onderwijs bij het departement van binnenlandsche zaken en in 1817 werd hij hoofdinspecteur bij het middelbaar en lager onderwijs, wat hij gebleven is tot 1832. Na zijn ontslag, woonde hij op het het voorouderlijk landgoed Geessink bij Warnsfeld, alwaar hij den 28sten Juni 1846 overleed. Zijn liefhebberijstudie lag vooral op 't gebied der natuurkunde. Sedert 1801 was hij lid van Teyler's tweede genootschap en in 1803 zag hij zich door de directeuren van dit genootschap benoemd tot lector der proefondervindelijke natuurkunde. Voor zijn benoeming den 28sten Juni 1804, tot hoogleeraar in logica, metaphysica en theologia moralis aan de universiteit te Groningen, bedankte hij. De Geldersche hoogeschool bevorderde hem in 1808, honoris causa, tot doctor in de wijsbegeerte en de vrije kunsten.

Behalve andere geschriften, gaf (en dit is feitelijk het eenige der door v.d. Ende uitgegeven werken) hij uit: *Uittreksel uit een' brief van een' Heer te L. aan zijn vriend, waarin de Voorreden van* prof. B. Broes *wederlegd wordt.* Leiden 1791.

‘Dit geschrift werd zonder zijn naam door J. Clarisse uitgegeven, aan wien van den Ende dien brief geschreven had ter verdediging van zijnen leermeester, den hoogleeraar Broes, die over zijne *Voorreden bij de Catechismus preken van Curtenius* was aangevallen.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 139-142. (Hier en daar aangevuld).

[Matthias Engelberts]

Engelberts (**Matthias**) werd in 1727 candidaat in de classis van Middelstum. Beroepen te Norg, werd hij hier in Januari 1729 bevestigd door ds. Alexander Atlas, predt. te Roden met 1 Tim. V:22, terwijl hij zijn intree deed met Johs. XIV:27. Hij was achtereenvolgens predikant te Noordlaren (ber. 15 Nov. 1730; bev. 17 Dec. door ds. Abraham Fledderus, met Hebr. XIII:7 deed hij intree met Psalm 121:8 en 9), te Mieden (ber. Augs. 1734, afscheid 17 April en bev. 24 April 1735) en te Delft in de Gasthuiskerk (beroepen den 2den April 1736). Wegens zwakte ontslagen in 1756 is hij waarschijnlijk in 1779 te Groningen gestorven. Van

hem zag het licht: *Konings Hiskias hoogstatelyke begrafenisse*, *in 't hoogste der graven der zonen Davids*, toegepast op de hoogvorstelijke begravenisse van zijne doorlugtigste hoogheit, den allerbesten prince, Willem Karel Hendrik Friso, prince van Oranje en Nassauw, erfstadthouder, legerhoofdt en vlootvoogt der zeven vrije Nederlanden, enz. enz. enz. Te Delft bijgezet in 't hoogste der graven van Willem de Eerste en zijne zonen, op den 4den February 1752. In een lijk- lof- treur- en troostrede, uit 2 Chron. XXXII:33. Uitgesproken in de Gasthuiskerke te Delft, 's Zondagsnamiddag den 6den February 1752 .... Delft 1752.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 147 (uitgebreidt).

[Rudolf Gerhard Engelberts]

Engelberts (**Rudolf Gerhard**) geboren te Oldenzaal den 27sten December 1736, als zoon van Hermannus, predikant aldaar en Johanna Louisa Snethlage. Hij verloor zijn vader den 10den Augustus 1745, waarna hij bij zijn oom Martinus Snethlage kwam, destijds predikant te Amsterdam. Hij bezocht hier het gymnasium en werd later student te Utrecht (zijn naam komt echter in het *Album Studiosorum* der Utr. universiteit niet voor), waar hij studeerde onder 'de vermaarde professoren P. Wesseling in de Historien, J. de Hahn in de Philosophie, D. Mill en J. Rauw in de Oostersche taalen en oudheden, en van W. van Irhoven en F. Burmannus, en voornamentlijk van A. Voget en G.M. Elsnerus in de H. godgeleerdheid'. Den 9den Januari 1759 werd hij praeparatoir geëxamineerd en den 19den d.a.v. werd hij beroepen te Rozendaal (Gelderland), alwaar hij, na den 7den Maart peremptoir te zijn geëxamineerd te Arnhem door ds. Wesseling uit Velp, den 16den April bevestigd werd door zijn oom uit Amsterdam met Prediker XII:9. Engelberts begon zijn herderlijk werk met een preek over 1 Thess. III:11-13. Hij stierf hier den 3den Augustus 1768 en was in zijn gemeente 'zeer geagt en gelieft'. De begrafenis had plaats te Wageningen, den 9den Augustus en de lijkrede op hem werd gehouden den 7den van deze maand door ds. M. Vitringa uit Arnhem, naar aanleiding van Job. XIV:1 en 2. Hij hield den 14den Nov. 1764 een lijkrede naar aanleiding van Ps. XC:9-12 op de den 29sten October gestorvene ambachtsvrouwe van Rozendaal, de douairière P.W. van Hoorn, weduwe van L.A. baron van Torck.

Hij gaf uit: *Oratio de Christo in cruce pendente mortuo ac sepulto.* Amst. 1753.

[Engelbertus Matheus Engelberts]

Engelberts (**Engelbertus Matheus**) zoon van Matthias, aanschouwde het levenslicht den 3den December 1731 te Noordlaren, waar de vader destijds predikant was. Na te Delft het noodige voorbereidend onderricht genoten te hebben op het gymnasium, werd hij den 1sten Februari 1747 te Leiden ingeschreven als student in de godgeleerdheid (cf. *Album Stud.* kol. 1015). Den 6den Mei 1754 (niet den 6den Februari zooals van der Aa, *ll.* dl. V, blz. 147 verkeerdelijk opgeeft) praeparatoir geëxamineerd door ds. N. Holtius uit Koudekerk, werd hij toegelaten tot den openbaren eeredienst. Beroepen te Kolhorn den 19den Augustus 1755, alwaar hij, na den 7den Januari 1756 peremptoir te zijn geëxamineerd in de classis Alkmaar, door ds. Wilhelm Opperdoes, predikant te Kallantsoog den 25sten Januari bevestigd werd met 1 Chron. 23:8-10 door zijn vader uit Delft. Hij aanvaardde zijn ambt met

een intree-preek over Col. I:8. Engelberts werd den 15den Juni 1763 beroepen te Hoorn, preekte afscheid in zijn eerste gemeente den 14den Augustus, met Handel. XX:32 en werd in zijn nieuwe standplaats ingeleid door zijn ambtge-

noot A. van de Velde met 1 Tim. IV:16; hij zelf begon zijn dienstwerk met een predikatie over Coll. I:9 en 10. ‘Den 30sten September 1764, wijdde hij met psalm 43:3 en 4, het nieuwe orgel in te Hoorn. Voor een benoeming tot hoogleeraar te Harderwijk en te Amsterdam bedankte hij, en in 1787 werd hij met zijn ambtgenoot Schad, om patriottische gevoelens ontzet, doch op het voorlezen eener schriftelijke verklaring van den predikstoel in zijn dienst door de Oranjegezinden hersteld. Hij stierf den 28sten Maart (in 1798 werd hij emeritus) 1807 ‘terwijl zijne echtgenoote hem slechts éénen dag overleefde’. ‘Tot het verzamelen en vervaardigen van het Evangelisch Gezangboek was hij mede gecommitteerd. Alle de ambtgenooten des Eerw. overledenen, hebben met achting en liefde in hunne leerredenen aan hem gedacht. Bij allen, die zijne waarde gekend hebben, zal zijn gedachtenis tot zegeninge zijn. Engelberts had een natuurlijke neiging en liefde voor de beeldende kunsten, en hij heeft daarin eene niet onaanzienlijke hoogte bereikt. Zoo heeft hij, onder anderen, al de teekeningen gemaakt, die eenige zijner geschreven of uitgegeven werken versieren, door Reinier Vinkeles zijn gegraveerd, en, inderdaad, onder de fraaije boekprenten van dien tijd mogen gerangschikt worden’. Ook beoefende hij de etskunst. ‘Zijne bijzondere keuze was het teekenen van landschap met jagten, kudden, runderen of schapen, meestal met zwart krijt en O.-I. inkt opgewasschen, en welke hij, met groote vaardigheid, meesterlijk bewerkte’. Hij was in het bezit van een ‘bijzonder fraai kabinet van schilderijen uit de oude school, die, na zijn overlijden in 1808, te Amsterdam in het Trippenhuis zijn verkocht, en toen eene aanzienlijke som hebben opgebracht. Er bestaat van hem een ten voeten uitgeschilderd portret door Jacobus Buijs, een borststuk door Adriaan de Lelie geschilderd. Ook ‘gaat van hem uit een portret in prent, nagenoeg en profiel, in een rond gevat, J. Buijs, pinx., R. Vinkeles, fec.

Hij was lid van de Holl. Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem en van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde.

Op theologisch gebied gaf hij niets uit, maar wel op letterkundig- en historisch terrein: o.a.

Bespiegelingen over de vier getijden des jaars. Amst. 1769. (Herhaaldelijk herdrukt).

Verdediging van de eer der Hollandsche natie. Amst. 1763. (Herdrukt).

De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden. Amsterdam, 1784-1799. 4 dln. - Hij vertaalde *de levens van doorluchtige mannen van Corn. Nepos.* Amst. 1796. Medewerker was hij (met Mr. H. v. Wijn, Mr. N.C. Lambrechtsen, Mr. Ant. Martini, e.a.) aan de *bijvoegsels en aanmerkingen op de vaderl. historie van Joh. Wagenaar*, terwijl hij ook nog een nieuwe uitgave bezorgde van Brandt's *leven van M.A. de Ruyter.* Amsterdam, 1794. 5 dln.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 147-148. - *Biogr. Woordenboek der N. en Z. Nederl. Letterkunde.* Nieuwe druk, blz. 234-235. - Chr. Kramm, *Dè levens en werken der Holl. en Vlaamsche kunstschilders*, *beeldhouwers*, *graveurs en bouwmeesters*, dl. II, blz. 428-429. Dr. L. de Geer, *Ontstaan*, *invoering en ontvangst van den evangel. gezangbundel.* Gr. 1902, blz. 67 en blz. 194, waar hij genoemd wordt als de auteur van gezang 173. - Brieven van hem bewaart de Maatsch. der Nederl. Letterkunde, cf. *catalogus*, 1ste dl., blz. 60. *Handschriften.*

[Cornelis van Engelen]

Engelen (**Cornelis van**) werd omstreeks 1722 geboren te Utrecht, alwaar hij in 1744, als student werd ingeschreven (cf. *Album stud.* kol. 144). Onder voorzitterschap van professor Jacobus Odé, verdedigde hij hier den 3den Maart 1745 een wijsgeerige dissertatie *de natura et causa caloris*, waardoor hij bevorderd werd tot doctor philosophiae. Predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Harlingen, zag hij zich wegens lichaamszwakte genoodzaakt in 1758 zijn bediening neer te leggen; doch hij vatte ze weer op in 1764, en was van dit jaar af tot 1769 in dienst van de Doopsgezinden te Huizen. Na dezen tijd vestigde hij zich metterwoon te Leiden, alwaar hij zich wijdde aan taal- en letterkunde en medewerker was aan de Spectatoriale geschriften van dien tijd. Hij stierf in 1793.

Van hem zag het licht: *Voorrede voor Herder's samenspraken over de Hebr. poezij.* Leiden, 1784. 3 stukken. - *Brieven over de weelde.* Haarlem 1791. 2 dln.

P. Camper, *over de overeenkomst tusschen dieren en gewassen.* Uit het Latijn door C. v. Engelen. Amst. 1764.

Michaëlis, J.D. *Rijsverhandeling over den wederkeerigen invloed van de aangenoomen begrippen onder een volk op de nationale taal en van de taal op de nationaale wijze van denken. Vertaald en met aanmerkingen vermeerderd* door C. van Engelen. Harlingen, 1771.

Hij werkte mede aan *De Philanthrope* of *Menschenvriend.* Amsterdam, 1757-62. 6 dln. (Verscheen van 6 Oct. 1756-29 Dec. 1762); *de Denker* (No. 1-636). Amst. 1763-74. 12 dln. (Dit tijdschrift verscheen van 3 Jan. 1763-26 Dec. 1774 en is vervolgd door het tijdschrift: *de Vaderlander*): *de Philosooph* (No. 1-208). Amsterdam, 1766-69. (Verschenen 6 Jan. 1766-25 Dec. 1769. Van dit tijdschrift voerde hij alleen de redactie.); *de Rhapsodist.* Amsterdam 1771-83. 6 deelen. Nog verscheen van hem in de *Werken van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden* (1779) een antwoord op de door genoemde Maatschappij uitgeschreven prijsvraag: *Welke zijn de algemeene oogmerken*, *die een dichter moet bedoelen? Welke zijn derhalven de eigenaardige onderwerpen van de dichtkunst? en welke zijn derzelver algemeene regelen?*

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 150. (Uitgebreid). *Biogr Woordenboek der N. en Z. Nederl. Letterkunde.* Nieuwe druk. blz. 236. - Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, enz. 2de dl. reg. i.v. *Godgeleerde bijdragen*, 1862. blz. 885 enz.

[Engelbertus Egidius Engelen]

Engelen (**Engelbertus Egidius of Aegidius van**) werd omstreeks het jaar 1584 geboren, wat af te leiden is uit het feit, dat hij onder den naam Engelbertus Aegidii, den 18den November 1601, op 17-jarigen leeftijd, aan de Leidsche academie werd ingeschreven bij de litteraire faculteit (cf. *Alb. stud. acad. L.B.* kol. 60). Onder praesidium van Gomarus verdedigde hij in 1608 een disputatie '*de ecclesia*' (cf. L.D. Petit, *Bibliogr. lijst*, blz. 77). Hij studeerde voor rekening der stad Arnhem en werd in 1609 (niet 1619) te Oosterbeek geplaatst 'om van daar uit nood de stad te bedienen'. Hij woonde als afgevaardigde van de Overveluwsche classis de synode bij, die in 1612 te Barneveld werd gehouden (cf. Reitsma en v. Veen. *ll.* dl. IV, blz. 193). Op de classis synodaal, in Arnhem gehouden in 1619, had hij zwarigheid gemaakt 'om

de canones doctrinae, bij de nationale synode over de vijf bekende gecontroveerde pointen gestelt, te onderschriven', weshalve hem 'gelijck allen andren sulckes soorts predikanten' tijd van beraad gegeven was tot op de synode. Dan, toen

deze bijeen was, verzocht hij nog weer eenige maanden bedenktijd, wat hem evenwel niet werd toegestaan, doch de synode, willende clementie met hem gebruiken bood hem aan ‘ten overvloet alle onderricht soveel mogelijck tot sijnen best te doen, indien hij maer’ wilde zeggen in welke punten hij bezwaar had. Engelberts toonde zich onverzettelijk ‘sich alleen aen den 15 canon van het eerste hooftstuck in affirmativis holdende’, waarop de synode besloot hem te gelasten aan deze kerkelijke bijeenkomst klaar en duidelijk te kennen te geven, ‘in welcke, hoevele ende wat pointen der leere’, hij zwarigheid maakte, ‘presentierende hem broederlijck ende vrundelijck op alles soveel doenlijck te berichten, insgelijcke of hij alle ende een ijder van d'ander resteerende canones verklare aen te nemen ende die dwalinge daertegens te verwerpen’. En van Engelen, weigerde niettegenstaande alle daartoe aangewende pogingen en alle broederlijk vermaan te verklaren ‘in welcke ende hoeveele pointen der leere hij swaericheijt’ had ‘seggende oock voor desen niet te kunnen alle ende een ijder van die ander resterende canonen aen te nemen ende die dwalinge, daertegen gestelt, te verwerpen’. Dan bij deze halsstarrigheid bleef hij niet en zich nader bedenkende vroeg hij ‘tot op sanderen daechs wtstel om alsdan verklaringe volgens decreet des synodi te doen’. Den 27sten Augustus verscheen hij voor de synode en nu verklaarde hij ‘den 15 ende 16 canones in affirmativis ende de 8 in rejectaneis van het eerste hooftstuck als de moder canones, van welcke alle d'andere hy seyde te dependeeren, geopent te hebben, verklaert derhalven over alle andere in cas van dependentie ende also tgheheele corpus canonum syn. nat. beswaert te wesen’, reden waarom hij persisteerde bij zijn weigering om de canones aan te nemen en te onderschrijven; al 't welk de synode aanleiding gaf om nog op denzelfden dag, hem te deporteeren van zijn dienst. (cf. R. en v. Veen, *ll.* dl. IV, blz. 322, 323 en 325). Later teekende hij de acte van stilstand, wat evenwel niet verhinderde dat hij de Remonstranten krachtig hielp. Predikanten herbergde hij in zijn huis, 't welk hij tevens leende om er preeken in te houden; hij woonde de door hen gehouden predikaties bij, wat een en ander aanleiding werd, dat men zijn goederen uit zijn huis haalde, ze naar Zutphen bracht en ze daar in het openbaar verkocht. ‘In 1632 was hij nog niet gereed de geteekende akte van stilstand op te zeggen, maar hij heeft dat waarschijnlijk nog in ditzelfde jaar gedaan, dewijl Lindenius den 28sten Aug. 1632 aan Hoorn werd toegestaan.’

Door de ‘groote vergadering’ den 14den April 1638 gehouden, werd ‘geraden bevonden te letten op de annotatien van den contra-Remonstrantschen Bibel, bijsonder op die plaetsen, welcke controvers zijn tusschen de Remonstr. en contra-Remonstr.’ en zouden ‘diegene, die daarin alrede yt gedaen souden mogen hebben, gebeden worden, daarmede te willen voortgaen en hetgene gedaen is met de Direct. communiceeren, ten welken eynde dies aengaande aan doct. Daniël (Snecanus, pred. te Leiden) en Engelbertum (van Engelen)’ zou bericht gezonden worden. Twee jaar later, in Augustus 1640 werden zij aangezocht daarmee voort te gaan, wat ten gevolge had, dat door van Engelen, in September eenige uittreksels werden gezonden ‘waarvoor hem werd dank gezegd en zonderling genoegen betuigd, met verzoek van te continueeren 3 Sept. 1640, 7 Juni 1641.’ Een jaar later, toen de ‘Groote Vergadering’ in Augustus 1642 weer bijeen was, werd meegedeeld ‘dat hij wel yt daarin gedaen heeft, doch voortaen niets meer van zijne w. te verwachten was, alsoo hij nu deser werelt overleden is’. Dezelfde kerkelijke hijeenkomst vond den 31sten

Maart 1644 goed, dat ‘de notae Engelberti, zalgr., als ook doct. Dan. Snecani op den nieuwen Bijbel,’ ter hand zouden gesteld worden aan den predikant Jac. Batelier, om het zooveel in zijn vermogen was voort te zetten, en in 1646 nam hij op zich, om die notulen in het licht te geven. Dit is geschied en zoo zag in 1649 te Rotterdam, het licht: *Klare ende duydelijche wederlegginge van verscheyden aenteyckeningen ... tot bevestiging van de contra-rem. leere der predest.*, *aen de kant van den nieuws overgesetten bijbel gestelt*, *over eenige merckelijcke texten der h. schr.*, *soo uyt het O. als uit het N.T. Tot waersch. voor alle christ. zielen. Ten meesten deele beschreven door* E. van Engelen.

In de bibliotheek der Rem. Geref. gemeente te Rotterdam, wordt een brief van hem bewaard van den 15den Nov. 1624, uit Delft geschreven aan W. Vesechius, waaronder hij als handteekening plaatste Engelbert van Maesland. cf. *Cat. van handschriften op de bibl. der Rem. Gereform. gemeente te Rotterdam.* Amst. 1869. blz. 83. no. 955.

Litteratuur: *De Rem. broederschap. Biogr. naamlijst*, enz. Amst. 1905. reg. i.v. vooral blz. 329 en 330. - v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 150 en 151. - De hier voorkomende woorden ‘Hij vertrok van Oosterbeek in 1617 naar Arnhem en werd den 6den September 1619 door de Geldersche synode ontzet’ zijn historisch onjuist. Van Engelen is nooit predikant te Arnhem geweest; toen hij door de synode werd afgezet, den 27sten Augustus 1619, was hij nog predikant te Oosterbeek.

[Engelbertus van Engelen]

Engelen (Engelbertus van) zoon van E.A. ontving zijn opleiding tot predikant te Amsterdam op het seminarium der Rem. Broederschap. Hij werd in 1652 proponent en ten jare 1653 predikant te Gorinchem. Toen Arnoldus Poelenburg, hoogleeraar in de godgeleerdheid aan het seminarie, den 30sten Augustus 1668 overleden was, kwam hij voor het professoraat in aanmerking (in de *Remonstr. broederschap* enz. blz. 261 staat 1666). Terwijl hij nog te Gorinchem werkzaam was, ontwierp hij het reglement op de curateele van het seminarium in Mei 1669, en reeds in de volgende maand, (den 23sten Juni) werd hij naar Utrecht beroepen, wat hij aannam, ‘op voorwaarde, dat zijne plaats te Gorinchem vervuld zou worden. Hij had de gemeente, die nu 50 lidmaten telde, zestien jaar bijeengehouden en beklaagde zich in een zijner brieven aan G. Brandt, ‘dat hij meermalen bij beroepingen, o.a. te Rotterdam was voorbijgegaan’. In de kerkekamer te Utrecht gaf hij in 1671 en dat wel om niet, aan een twaalf of dertiental studenten les in den godsdienst, de geschiedenis en het Latijn ‘om ze aan de Rem. zaak verbonden te houden als ze later in de regeering kwamen’, terwijl door de Broederschap jongelingen onder zijn opzicht werden gesteld ‘om zich in literis te oefenen voor het onderwijs der professoren te Amsterdam, 1677 en 1678’. Hij overleed den 23sten Juli 1684.

Ook heeft hij als Utrechts predikant eveneens zijn goede diensten bewezen aan de Rem. gemeente te Arnhem, die, na het overlijden van Chr. Henrici Ouwens in 1673, herderloos gebleven was. Immers toen in de ‘Groote vergadering van Juli 1676 een brief, ingeleverd door den predikant uit Nijmegen, van der Kaey, was voorgelezen, waarin verzocht werd dat de Arnh. gemeente ‘met twee predikatiën en de bediening des H. Avondmaals’ gediend mochte worden, verklaarden enkele predikanten,

waaronder ook onze van Engelen, zich bereid, ‘uit liefden op hunne eigene kosten’ daarvoor te zorgen.

Hij heeft het plan gekoesterd een kerkelijke historie te schrijven en heeft blijkbaar veel opgehad met de historische studiën van Brandt.

Van hem zag het licht:

Korte historie van het Synode van Dordrecht, *vervatende eenige aanmerkelyke en noyt voorhenen ontdekte bysonderheden: begrepen in brieven van mr. John Hales en dr. Walter Balcanqual*, *van den Koning van Groot-Brittanie gesonden op de gemelde Synoden; geschreven aen den Heere Dudley Carlton.* Vertaelt uyt het Engelsch. Gouda 1671. Een tweede druk, 'oversien en verbetert' verscheen reeds in 1672. Aan het boek gaat een voorreden vooraf, geteekend 'Phil. van Limborch, Amsterdam desen 3en Febr. 1671.' De brieven zijn vertaald door Gos. v. Nyendaal. Achteraan is gevolgd. '*Korte overweginge van het syn. van Dordrecht*, *gehaelt uyt de brieven van mr. Hales en mr. Balcanqal.* In 't engelsch beschr. door dr. L. Womachius 1671. De pagineering loopt in de exemplaren door, ofschoon er ook een afzonderlijke uitgave schijnt te zijn van 1671, met een voorreden door v. Limborch. Deze voorreden is gedateerd 12 Julij 1670.

Van der Aa, *ll.* dl. V. blz. 152 zegt, dat van Engelen ook de uitgever schijnt te zijn geweest van de: *Brieven van verscheyde vermaerde en geleerde mannen deser eeuwe*, enz. t'Amsterdam 1662, terwijl hij er aan toevoegt: 'Maar waarschijnlijk was hij de *vir literarum et libertatis conscientiarum amantissimus*, die, gelijk Limborch in de voorreden zegt, deze brieven grootendeels had verzameld, aan hem ter hand had gesteld om ze, vermeerderd met anderen, uit te geven.' Deze zaak eischt een afzonderlijk onderzoek.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V. blz. 151 en 152. - *De Rem. Broederschap. Bibliogr. lijst* enz. reg. i.v. vooral blz. 261 en 311. - In den *Catal. van handschriften op de bibliotheek der Remonstr. Gereform. gemeente te Rotterdam.* Amsterd. 1869, blz. 83, komen onder no. 956-972 niet minder dan 17 brieven voor, geschreven tusschen 2 November 1655 en 25 Febr. 1682.

[Petrus Nicolai Engelraeve]

Engelraeve (**Petrus Nicolai, Engelraves of Engelravius**) werd omstreeks 1585 in Engeland geboren, blijkens zijn inschrijving in het *album* der Leidsche universiteit, waar we op kolom 62 vinden: '28 Juli 1601 Petrus Nicolai Enghelravius, Anglus, 16 T.' Den 24sten September 1612 werd hij in de classe van Leiden geëxamineerd om de gemeente Boskoop te bedienen. Door de synode in 1619 gehouden te Leiden, werd hij afgezet, nadat hij bevorens door deputati synodi was gesuspendeerd tot op de nationale synode, die hem onzuiver bevond in 'de leere van de erfzonde, van de volmaeckte onderhoudinge der wet in dit leven', terwijl hij ter part. synode van 1619 verklaarde 'dat hij niet en can menschelicke geschriften onderschrijven, insonderheijt wanneer die strijden tegen de h. schriftuere, ghelijck hij meynt, dat de canones synodi nationalis doen.' (cf. R. en v. V. *ll.* dl. III, blz. 370, art. 60). De acte van stilstand wilde hij niet onderteekenen, en den 10den September 1619 werd hij uit den lande gebannen en naar Waalwijk gestuurd, alwaar hij, evenals te Antwerpen, in de vergaderingen der Remonstranten zich liet vinden. Van Antwerpen trok hij naar Holstein, alwaar we hem in 1621 met zijn vrouw aantreffen. Hij had zich metterwoon

gevestigd te Frederikstad, in welke plaats hij, in den beginne met Remautius (gewezen predikant van de Fransche regimenten te Bommel) en Tijkmaker, de d.t.p. ontstane Remonstrantsche gemeente bediende. Dit bleef voortduren, ook nadat den 28sten November 1623 tot vast leeraar werd aangesteld

Nic. Grevinckhoven, die, na toestemming der directeuren, den 12den Mei 1624 het beroep aannam. Den 7den Maart 1627 evenwel verklaarde Engelraeve, dat hij van zijn vorstelijke genade verkregen had ‘het notariaatschap, en om 't selve te mogen exerceeren, niet wel langer con vaceeren om 't prediken waar te nemen, waerom hij ontslaging daervan en admissie tot de practyke verzocht’. Naar Brandt (cf. *Historie der Reformatie* dl. IV, Rotterdam 1704 blz. 415) is hij later tot het katholicisme overgegaan. Hij wordt genoemd als de schrijver van: *Basuyne dienende om allerley traghe slapende zielen yverich ende wacker te maken*, *mitsgaders verflaude ende vertsaechde herten moedt te gheven tot continuatie hares Christelijcken beroeps*, *nietteghenstaende hen dieshalven veel swaricheden ontmoeten. Alles cortelijck vervatet in 3 Brieven*, *inghestelt ende gheschreven na gheleghentheyt van eenen Remonstrantschen predicant*, *doe hy sich bereyde om in Hollandt onder 't Cruys*, *Godts woordt te gaen leeren*, *de eene aen syn ghemeinte*, *de andere aen syn huysvrouw ende de derde aen syn vrienden.* Hosea VIII:1. Anno 1620.[1)]

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V: blz. 158 (Uitgebreid.) *De Remonstr. Broederschap. Biographische Naamlijst*, enz. blz. 149; 338 en 398 v.v.

[Frederik Carel Engels]

Engels (**Frederik Carel**) geboren den 18den September 1718, werd als predikant te Gemund en Berg, beroepen te Vaals, den 24sten April 1747. Bevestigd den 3den September, door ds. Limbach uit Borscheit, met 1 Thess. V:12 en 13, aanvaardde hij zijn werk met 1 Cor. II:2. Hij werd den 20sten December 1752 beroepen in de Hoogduitsche kerk te 's Gravenhage, maar bedankte, doch toen dezelfde gemeente hem ten tweedenmale riep, den 28sten Nov. 1753, nam hij aan. Hij vertrok naar de residentie, na den 26sten Mei afscheid te hebben gepreekt met 2 Cor. 13:11 en werd er bevestigd door ds. J. Beukelman uit den Haag, met Lucas 14:16 tot 24. De plechtigheid geschiedde in de Groote kerk, waarin hij den 29sten Mei zijn intree hield, sprekende over Jeremia XX:7*a.* Engels stierf in den bloei zijner jaren, den 10den Juni 1765. De eerste preek, die na zijn dood in de Duitsche Kerk gedaan werd, werd gehouden door C.W. Vetter, Hoogduitsch proponent. Ze zag, uit het Duitsch vertaald, het licht te 's Gravenhage in 1765.

Van Engel zag het licht:

De noodzakelykheid, *waardigheid en verhoringe des gebeds*, *in deszelfs aart en bijzondere Eigenschappen opengelegt*, *enz. enz. Over 1 Thess. 17-24 en Spreuke XV:29. Benevens nog twee Predikatien over Paulus Getuigenis aangaande die Scherpe Doorn*, *hem in het Vleesch gegeven;* over 2 Cor. XII:7, 8, 9. Uit het handschrift in onze taal overgezet. - Den Haag 1766.

Beschouwingen over den verloren zoon. Den Haag 1766.

Ofschoon een en ander pas na zijn dood uitkwam, is hij toch al voornemens geweest, tijdens zijn leven in druk uit te geven ‘eenige theologische stoffen’ door hem bewerkt; blijkens resolutie der Staten van Holland, van den 4den Januari

1) Bij Brandt, *ll.* dl. IV blz. 414, 415 heet het: ‘Een ander predikant gaf een boeksken aen den dagh genaemt *Basuine* om de traegen yverigh te maeken en de vertsaeghde moedt te geven. Doch die yveraer, Petrus Engelraeve, vergat sijn eigen lesse, verliet de Remonstranten, en verviel tot het Pausdom.’

1764, waarbij hem vergund werd, om ‘sommige theologische stoffen, als hij, met voorweten van de classis, waaronder hij gehoort, voornemens is in de Hoogduitsche tale, met expressie van zijn naam en qualiteit, uit te geven, en welke voorzien zullen zijn met de approbatie van eenen der professoren in de Theologische faculteit in een van de Universiteiten dezer Vereenigde Nederlanden, te mogen doen drukken en uitgeven’.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V. blz. 159 (Uitgebreid.) - Chr. Sepp, *Het Staatstoezicht op de godsd. letterkunde in de Noordel. Nederlanden.* Leiden, 1891. blz. 137.

[Remko Engels]

Engels (**Remko**) ten jare 1769 geboren te Bellingwolde, studeerde te Groningen in de godgeleerdheid en werd den 29sten April 1794 praeparatoir geëxamineerd in de classis Groningen en onder de proponenten opgenomen. Beroepen te Colmschate den 23sten Nov. 1795, trad hij hier den 1sten Mei in dienst. Hij vertrok in 1801 naar Engelbert, in 1807 naar Emmen (hier beroepen in Dec. 1806), afscheid 15 Maart met Handel. 20:36, bevestigd den 22sten Maart door ds. J. van Loenen uit Dalen, met Hand. II:37 en intree den 29sten met Handel. 10:29. Na hier slechts enkele maanden te hebben gearbeid, vertrok hij nog in hetzelfde jaar naar Nieuwwolde, waar hij den 3den Januari 1855 overleed.

Van hem zag het licht:

Ontboezeming over de godsdienstige denkwijze, *vroomheid en rechtzinnigheid in de herv. kerk*, *bijzonder met betrekking tot de leeraars.* Groningen 1834. Tegen dit geschrift kwam uit: *Bedenkingen over de Ontboezeming* van R. Engels, door een onderzoekend Gereformeerd Protestant. Gron. 1834; en dit boek ontlokte weer aan de pen van Engels: *Waarheid en geloof*, *of mijne ontboezeming in eenige voorname bijzonderheden nader opgehelderd en ontvouwd.* Gron. 1834.

Geloofsverdediging 1836.

Geloofsroem, *de leer der regtvaardiging door geloof in Jezus*, *beschouwd in het licht van Gods woord*, *als de hoofdwaarheid des Evangelies*, *den grondslag der Protest. kerk in het algemeen en der Herv. kerk in het bijzonder.* Gron. 1837-1841. 3 stukken.

Het verdient hier te worden vermeld, dat Engels de man is geweest, die de eerste gunstige vermelding gaf in ons land van Schleiermacher's *Glaubenslehre* en dat wel in zijn *Ontboezeming* enz. Hier wordt op blz. 27, dit boek en vooral Twesten's *Dogmatik*, ten zeerste geprezen. Behoorende tot de rechtzinnige partij, herriep hij in zijn *Geloofsroem*, het eenmaal uitgesproken gunstig oordeel, ‘doch het publiek had toen reeds te veel van Schleiermacher gehoord, om nu op ontvangen waarschuwing van Engels, Schleiermacher's naam der vergetelheid prijs te geven’. (cf. Sepp, *Proeve* enz. 2e dr. 1860. blz. 56).

Tot hen, die hunne stem deden hooren tegen het optreden van prof. Hofstede de Groot uit Groningen, die in 1834 verklaarde ‘dat de vraag, of de leeraars van de hervormde kerk nog Dordtsch-rechtzinnig behoorden te zijn’, ontkennend moest

beantwoord worden, trad ook een fractie op, tot welker woordvoerders o.a. Engels behoorde, ‘die zich bepaalde tot het aandringen op strengere bepalingen omtrent de leer. De aangelegenheid werd ter tafel gebracht in de Synode

in 1835, adressen werden tot haar gericht, met het verzoek krachtiger op te treden voor de handhaving der leer, wat ook nog in 1836 en 37 gedaan werd door le Roy en Engels; maar de synode liet nu de zaak rusten. In den strijd over het ‘quia’ en ‘quatenus’, schaarde hij zich met le Roy en ds. B. Moorrees ‘min of meer’ aan de zijde der Haagsche Heeren.

Litteratuur: v.d. Aa, dl. V. blz. 159 (Uitgebreid). Dr. J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde kerk der Nederlanden.* 2de uitgave. Groningen, 1899. r.i.v.

[Jacobus Engelsma]

Engelsma (**Jacobus**) geboren te Oldeboorn den 22sten October (o.s., d.i. dus den 1sten Nov. 1689), bezocht eerst ‘de lagere schoolen te Sneek’ (1696) en werd daarna student te Franeker (1705), alwaar hij achtereenvolgens de lessen bijwoonde van de professoren Bos, Rhenferd, Andala, Vitringa en van der Waaijen. Proponent ten jare 1710 in de classis van Sneek, werd hij in 1712 beroepen (31 April, bev. den 5den Juni en intree den 12den Juni) tot predikant te Gorredijk. Op de synode te Franeker in 1742 gekozen tot visitator der autographa, nam hij, emeritus geworden den 5den October 1759, den 18den November, afscheid met Psalm 72:20. Hij stierf den 19den October 1763.

Tijdens zijn emeritaat schreef hij:

Volglijst van predikanten, *wie*, *waar*, *wanneer zedert de .... Hervorminge onder de classis van de Zevenwouden in dienst geweest zijn.*

Vooraf gaat een ‘voorbereidinge, dienende tot opluisteringe zo van de kerkelijke geschiedenisse in het gemeen, als van de classis van Zevenwouden in het bijzonder, doormengt met aanmerkelijke gevallen, en wetenswaardige gebeurtenissen’ .... Leeuwarden, 1763.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V blz. 159, 160. *Boekzaal* 1763*b*, blz. 750-752.

[Cornelis Ens]

Ens (**Cornelis of Cornelius**) kwam als proponent in Mei 1679 te Kwadijk, waar hij in Juli bevestigd werd. Hij overleed hier den 26sten (niet den 20sten Juni) 1717.

Van hem verscheen:

Over de vier eerste verzen van 't Hooglied. Cap. I.

Wonderen van de gemeenschap Christi. Purmer 1695.

Litteratuur v.d. Aa; *ll.* dl. V blz. 162.

[Johannes Ens]

Ens (**Johannes**) zoon van Cornelis, aanschouwde het levenslicht te Kwadijk, den 9den Mei 1682. Als student in de godgeleerdheid vinden wij hem te Leiden ingeschreven den 14den September 1703 (cf. *Alb. Stud. Lugd. Bat.* kol. 776). Den 19den December 1706 werd hij, proponent zijnde, beroepen te Beets en ìn Maart

1707 zag hij zich in deze zijn eerste gemeente, door zijn vader bevestigd. Ten jare 1718 (begin) of 1717 (einde), aangesteld te Lingen tot hoogleeraar in de ‘H. Godtgeleertheit’ (cf. *Boekzaal* 1718*a* blz. 260), heeft het evenwel een geruimen tijd geduurd voor hij derwaarts vertrokken is, want in de *Boekzaal* 1719*a* heet het op blz. 129 ‘Beets ('t is een bericht uit de maand Januari 1719) zal vakant worden, dewijl de Heer Johannes Ens het koninglijk diploma tot het professoraat te Lingen heeft bekomen, en zal voor paaschen wel afscheit prediken’. Beroepen te Utrecht den 27sten

November 1719, werd hem vergunning gegeven om ook theologische colleges te geven. Hij verliet Lingen onmiddellijk nadat hij van den koning van Pruisen verlof had gekregen naar het vaderland terug te keeren en zoo gebeurde het dat hij den 10den Maart te Utrecht kon bevestigd worden door zijn ambtgenoot Egidius van de Putt, met Hooglied III:7 en 8, terwijl hij een intreerede hield over Jesaja 30:20, laatste gedeelte. 'Zijn Eerw. heeft ook aenstonts een begin gemaekt met theologische kollegien te houden van verscheiden soort.' Op Maandag den 22sten April reeds, dus slechts enkele weken, nadat hij als predikant in dienst was getreden, werd hij aangesteld tot buitengewoon hoogleeraar in de theologie op een jaarwedde van *f* 200 en *f* 80 'pro toga professorali.' Den 3den Juni hield hij zijn oratio inauguralis, sprekende bij deze gelegenheid over: *de persecutione Julianea.* De bevordering van buitengewoon tot gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid, geschiedde den 4den Januari 1723, en 't was naar aanleiding van dit feit dat Abraham Arnold van Tol een Latijnsch gedicht maakte, dat gedrukt werd en waarvan een gedeelte voorkomt in de *Boekzaal* van 1723*a* blz. 241. Den 10den Maart 1727 aangesteld tot rector magnificus, aanvaardde hij deze waardigheid den 31sten d.a.v. uit handen van zijn voorganger prof. Fr. A. Lampe, en hij lei haar neer den 18den Maart 1728, toen hij een verhandeling hield over: *de academici omnium praestantissima*, welke oratie in druk verscheen. Ens stierf den 6den Januari 1732.

Op zijn verlangen werd geen *oratio panegyrica* uitgesproken. 'Zijn levensgedrag gaf in het openbaar zooveel ergernis, dat daarover in een lijkrede niet gezwegen kon worden. Hoe betreurenswaardig! Groote verwachtingen had hij opgewekt, toen hij na te Utrecht en later te Leiden gestudeerd te hebben, reeds als predikant bij de gemeente van Beets in Noord-Holland een doctoralen rang in de godgeleerdheid bezat; bij het vertrek van Verbrugge uit Lingen naar Groningen juichte elk deskundige de op hem uitgebragte benoeming toe, en bij zijn dood, nadat hij slechts 12 jaar de academie gediend had, waar hij zijne eerste opleiding genieten mogt, verlangde niemand het leven des 50-jarigen gerekt te zien. Aan den drank verslaafd - Strodtmann (XVIII. S. 440) zegt, dat acht flesschen wijn dagelijks hem niet te veel waren - ongeregeld in levenswijze, werd hij tengevolge van eene beroerte weggenomen, eene waarschuwende herinnering achterlatende van het onheil, dat er ontstaat, wanneer niet de beoefening der godgeleerdheid haar beoefenaar zelven heiligt'.

Van hem zag het licht: *De sacrorum librorum studio atque ejusdem fatis.* Lingae 1719. (De oratio inauguralis, waarmee hij te Lingen het hoogleeraarsambt aanvaardde).

Bibliotheca sacra, *sive diatribe de librorum novi Testamenti canone.* Amstel. 1710.

Aanmerkingen over Jesaias kapit. XI en XII tot verstand der woorden in den regten zin, *het oogmerk*, *de vervulling of verwagting en gebruik.* Amsterd. 1713.

In 1715 verscheen, uitgegeven door den welbekenden Rotterdamschen predikant Jacobus Fruytier: *Sions Worstelingen of Historische Zamenspraken over de verscheidene en zeer bittere wederwaardigheden van Christus kerk met openbare en verborgen vijanden.* In dit boek teekende de auteur de Coccejanen met de zwartste kleuren als openbare en verborgen vijanden der vaderlandsche kerk, en zóó bitter

was de toon, die Fruytier aansloeg, dat zelfs de classis van Schiedam er de kerkelijke goed-

keuring aan weigerde. Toch kwam het met kerkelijke goedkeuring uit (cf. o.m. over deze aangelegenheid part. syn. v. Z.H. Brielle 1715 art. 33 en part. syn. v. Z.H. Woerden 1717 art. 13), wat hem heel wat onaangenaamheden van kerkelijken kant berokkende, zóó zelfs dat de part. Z. Holl. synode besloot, dat zij hem 'nooijt als een lit van deze Zuid-Holl. synodus zou admitteren', reden waarom de classis van Schieland gelast werd, 'hem nooijt ad synodum te committeeren, alsoo dese *Christ. vergadering* hem aldaar nooijt sessie sal vergunnen' voor hij ten volle erkend zal hebben, dat hij kwalijk heeft gehandeld door het uitgeven van zijn boek op de wijze zooals hij zulks had gedaan (cf. part. Z. Holl. synode te Woerden, 1717, art. 13).

Tegen het door Fruytier in zijn *Sions Worstelingen* ingenomen standpunt, waardoor men hem leert kennen als den vurigen kampioen voor het Voetianisme, schreef Ens, maar onder het pseudonien van Daniel van der Heijde, zijn: *Ouderlings protest en raad*, *met Sions Worstelingen en de spiegel der voorbeelden*, *ontdekt en opgehelderd tot bewaaring van eenigheid en bevordering van den vreede der kerke*, welk geschrift in 1715 te Amsterdam het licht zag. Scherper nog trok Ens tegen Fruytier te velde in zijn *Satans verantwoording over het lasteren der schriften van Coccejus.* Amst. 1715. Ditmaal schreef hij onder den schuilnaam Hozeas Stichtenius.

Fruytier zat onder dit alles niet stil en met het oog op de synode van Woerden (1717) gaf hij in het licht: *Verantwoording aan de Christelijke Synode te Woerden*, *over zijn boek genaamt Sions Worstelingen.* (Rotterdam 1717), wat later, nadat deze synode over hem haar vonnis had geveld, nog gevolgd werd door: *Vervolg van de Verantwoordinge* (Rott. 1718). Hiertegen liet Ens uitgaan zijn: *D. Jac. Fruytier adversus D. van der Heyde apologia*, waarop de Rotterdamsche predikant antwoordde met zijn: *Afgeperste verantwoordinge van Jacobus Fruytier*, *Predikant te Rotterdam*, *tegen twee faamrovende schriften van D. Johannes Ens*, *Predikant te Utrecht*, *het eene uytgegeven onder een vermomde naam van D. van der Heyde*, *het andere uytgegeven en gedrukt te Lingen.* Rotterd. 1720.

Testimonium Hegesippi de Ecclesia Virgine. 1721.

Het meest belangrijke boek echter dat van Ens het licht heeft gezien is ongetwijfeld: *Kort Historisch berigt van de publieke schriften*, *rakende de leer en dienst der Nederduytse kerken van de Vereenigde Nederlanden*, *zijnde de formulieren van eenigheid en Liturgie*, *Doorgaans gevoegt agter de Psalmboeken die in de zelve kerken gebruykt worden.* Dit werk verscheen in 1733 te Utrecht, één jaar dus na het sterven van Ens, en het werd bezorgd door zijn broeder, den Zwolschen predikant Regnerus (hij teekende de opdracht, aan zijn drie broeders en aan zijn zwager '12 Juny 1733'). Niet dat Regnerus slechts den arbeid van zijn broeder aan de pers had toe te vertrouwen, neen, zoover was ze niet gereed. Hij zegt dit duidelijk: 'Het eerste deel[1)] lag toen (d.w.z. op het tijdstip dat Johannes stierf) in klad, maar van het tweede[2)] hebbe ik alleen het eerste ontwerp, met eenige aanteekeningen tot nader vol-

1) Het 1ste deel loopt van blz. 1-152 en spreekt over: 1. d*e formulieren van eenigheyt;* 2 *den Heidelbergze Catechismus;* 3. *De Nederlandze Belijdenis;* 4. *Dordrechtze leerregels.*

2) Het tweede deel loopt van blz. 153-240 en spreekt over: *de Nederlandze Liturgie*; *de formulier gebeden* en *de formulieren der kerk-plechtigheden.* - Blz. 241-287 bevat een *naberigt*, waaruit blijkt dat op blz. 244-245: *Een korte onderzoekinge des geloofs* is afgedrukt en op blz. 257-287 de *acta ofte Handelingen der versamelinge der Nederlandsche kercken .... tot Wesel .... in dem jaere* 1568.

tooing gevonden. Het eerste deel is van woort tot woort, door de autheur opgesteld, maar het tweede is meerendeels uyt zijne aantekeningen door mij in die order gebragt, als het tegenwoordig gezien word.' We weten dus uit deze woorden, wat in dit geschrift, als het eigenhandig werk van Ens moet beschouwd worden en wat niet direct van hem afkomstig is. De uitgever is er dan ook van overtuigd, dat, ware Johannes in het leven gespaard gebleven, het er anders zou hebben uitgezien: 'Hadde (dit toch getuigt hij) zijn Hoog Eerw. het Eene so wel als het andere mogen voltooien: het zouw veel volmaakter geweest zijn: te meer daar ik zomwijlen inlasschingen uyt oude Schriften vereyst vonde die ik niet-magtig ware.' Gelukkig dat Regnerus Ens, ook al voelde hij, dat hij niet geheel en al bij machte was om te geven, wat hij van oordeel was dat zijn broer had kunnen schenken, toch het *Kort historisch berigt* de wereld heeft ingezonden en niet in scriniis heeft laten liggen. 'Ik belove my (zegt hij) dat het velen meer zal behagen, dat ik dit werk gebrekkig uytgeve, als dat wij het onder ons, tot onze byzondere gebruik bewaard hadden'. Dit ls volkomen naar waarheid gezegd, en wij zijn er Regnerus Ens dankbaar voor, dat hij het werk van zijn broer, in zooverre voltooid heeft, dat het gedrukt kon worden. Het moge dan niet volmaakt zijn, het moet toch nog, door ieder die zich bezig houdt met de in dit boek behandelde stof, beslist geraadpleegd worden en het is een voorlooper geweest, van veel, wat na Ens, over deze materie geschreven is. Isaäc le Long en anderen, zijn op den weg, door hem gegaan, voortgewandeld. Meermalen werd het *Kort historisch bericht* herdrukt. Zoo verschenen er nog twee uitgaven van in 1857 en 1860-61, voorzien van een aanbevelend woord door S. van Velzen.

V.d. Aa, *ll.* dl. V. vermeld nog onder de geschriften van Ens:

Tafereel der wereldse vermakelijkheden.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V. blz. 162, 163. - C. Burmann, *Trajectum eruditum.* Tr. ad Rhenum. 1750. p. 93, 94. - Glasius, *ll.* dl. I. blz. 422 en 423. - Sepp, *Bibliotheek der Nederl. kerkgeschiedschrijvers.* Leiden 1886. blz. 62; 103; 290 en 337. - Id. *Johs. Stinstra*, enz. 1e dl. Amst. 1865. blz. 112; 119, 120.

[Everhard Ens]

Ens (**Everhard**) zoon van Cornelius, werd geboren te Kwadijk den 30sten Maart 1696, studeerde in de godgeleerdheid aan de universiteit te Leiden, waar hij den 19den September 1715 als student werd ingeschreven. Beroepen te Buiksloot den 19den Januari 1721, werd hij hier bevestigd den 11den Mei door Benjamin Winter, predikant te Beemster, met een rede over Ezechiël III:17, terwijl hij zijn ambt aanvaardde met een preek naar aanleiding van Hooglied III:7 en 8. Ens is bij voortduring te Buiksloot werkzaam gebleven tot den 26sten Jan. 1766, toen hij na een korte ongesteldheid stierf. 45 jaar bijna heeft hij het evangelie verkondigd. Tot op zijn dood bleef hij van lichaamsgebreken vrij èn door zijn omgang èn door zijn werk was hij te Buiksloot zeer gezien.

Van zijn hand zag het licht in 1742 te Amsterdam bij Salomon Schouten:

Bijbelstoffen of verklaringen van enige voorname plaatsen der Heilige Schrifture,, zo des Ouden als des Nieuwen Testaments.

Van der Aa meldt in het 5de deel van zijn *Biogr. Woordenboek*, blz. 163, dat van Ens ook de auteur is van *Kortbondige Schakel der goddelijke waarheden* enz. en waarvan een 4de druk verscheen in 1743 te Dordrecht. Dit is een vergissing, dewijl dit boek niet geschreven is door Ens, maar door Egbert van Enst, 'krankbezoeker te Dordrecht'.

Litteratuur: *Boekzaal* 1721*a*, blz. 119, 505, 624; *Id.* 1566*a*, blz. 216 en 217; Bouman, *Gesch. der Geld. Hoogeschool*, dl. II, blz. 112, aant. 1; v.d. Aa, *ll*, dl. V, blz. 163.

[Petrus Ens]

Ens (**Petrus**) broeder van den voorgaanden, aanschouwde eveneens het levenslicht te Kwadijk en wel in het jaar 1699. Hij studeerde te Leiden, alwaar hij den 18den September 1719 werd ingeschreven (honoris ergo) bij de theologische faculteit. In 1720 verdedigde hij een verhandeling: *disputatio theologica de jure servorum et ancillarum Mosaico* (Lugd. Bat. 1720). Praeparatoir werd hij geëxamineerd den 21sten Juli 1721, toen hij een verklaring gaf, van den hem opgelegden proeftext 2 Cor. V:21. Hij preekte op beroep te Oosthuizen den 12den October 1721 en werd hier, na het peremptoir examen te hebben afgelegd den 1sten Dec., bevestigd in Februari 1722 door zijn broeder Regnerus met Deutr. 33:8. De intreetekst was 1 Timoth. I:5. Na den dood van Johannes Meyer (23 April 1725) hoogleeraar te Harderwijk, werd hij uit een twaalftal, den 26sten October tot zijn opvolger aangesteld. Hij nam den 13den Januari 1726 afscheid van zijn gemeente met Handelingen 20:32. Eershalve bevorderd tot doctor in de godgeleerdheid, aanvaardde hij het hoogleeraarsambt, den 14den Juni 1726, sprekende bij die gelegenheid: *in quatuor summa supplicia veterum Hebraeorum.* Bouman schrijft in zijn geschiedenis der Geldersche Hoogeschool dl. II, Utrecht 1847, blz. 114 en 115: 'De vergelijking van dit onderwerp met de straks genoemde akademische verhandeling en met twee latere geschriften van zijne hand, die op de Spraak- en Tijdrekenkunde van dat zelfde volk betrekking hadden; die vergelijking, zeg ik, leert ons de hoofdrigting zijner studiën kennen. Wij zien er trouwens door, hoe veel werk hij maakte van de beoefening der boeken des O.V. en van alles, wat daarmede in verband stond. En ik ben niet vreemd van de gedachte, dat hij juist daarom, in het oog der Curatoren en van hunnen raadsman Cremer, de meest geschikte opvolger van Meier was, wien dezelfde studie zoo veel roem verworven had'

Aangesteld tot rector magnificus door curatoren den 14den Juni 1729, schijnt in dezen tijd, den aanvang zijner ongelegenheden te beginnen. Toen hij zijn waardigheid den 12den Juni van 1730 zou neerleggen, deed hij dit niet, maar de pro-rector, Johan de Gorter, die bij die gelegenheid sprak over: '*de animi et corporis consensione mirabili tam in secunda*, *quam adversa valetudine.*' Ens had uit Zwolle, waar hij op dat oogenblik vertoefde, geschreven, dat hij door een zware ziekte verhinderd was, die taak te vervullen. Later, in 1736, verzocht hij voor nu en voor het toekomende, van dat ambt te mogen verschoond blijven. Er was een klove gekomen tusschen curatoren en Ens, en deze werd op den duur niet kleiner, maar wel grooter, toen hij langzamerhand verviel in de verdenking van kerkelijke onrechtzinnigheid. Veel is

er over deze zaak te doen geweest (cf. Bouman, *Gesch. van de voormalige Geldersche hoogeschool*, dl. II blz. 116-125), herhaalde malen kwamen curatoren bijeen om er over te spreken, adviezen werden ingewonnen van de theo-

logische faculteiten der Leidsche en der Utrechtsche hoogescholen, en den 19den October 1741, zag Zutphen de verzorgers ter eindbeslissing der netelige zaak, die nu ruim zestien maanden gehangen had, vergaderd. Het slot der historie was dat curatoren, met eenparige stemmen verklaarden ‘dat Petrus Ens zijne Professie in de Godgeleerdheid en Oostersche talen verwerkt had, en hij overzulks daarin niet langer zou worden toegelaten; maar dat zij hem bij dezen daarvan daadwerkelijk vervallen beschouwden. Wordende de akademische Senaat gelast hem niet langer als Hoogleeraar aan de Geldersche Akademie te herkennen’. De strengheid van deze uitspraak ‘grondde zich, volgens hare inleiding, vooral op de hardnekkigheid, waarmede de veroordeelde zijne dwalingen vroeger staande gehouden en, nog in zomermaand (den 14den Juni 1741), verklaard had, dat zij hem door den H. Geest geïnspireerd waren, en op het ongenoegzame van den laatstgemelden brief (bedoeld wordt een brief, door Ens, den 26sten September 1741, aan curatoren geschreven. cf. Bouman, *ll.* dl. II, blz. 123), die, in algemeene bewoordingen bevat, in geenen deele aan der curatoren order en bedoeling voldeed’. Zoo was de zaak geëindigd, waaraan in der tijd betrekkelijk weinig de aandacht werd gewijd. De kerk ook mengde zich op geenerlei manier in deze twistzaak tusschen Ens en de curatoren, en pas den 22sten December, ruim 2 maanden alzoo na de beslìssing, maakte de ouderling Ant. van Westervelt, die tevens curator was, ‘den kerkeraad bekend, dat Ens, wegens Sociniaansche stellingen van zijn ambt was ontzet. En op dien grond werd hem toen ook de kerkelijke gemeenschap ontzegd.’

Ens had zich te Zwolle metterwoon gevestigd en het was hier dat hij ‘ten laatste tot behoeftige, of althans tot bekrompene omstandigheden verviel. Ten jare 1769 wendde hij zich tot de Staten van Gelderland ter bekoming van een jaarlijksch pensioen; maar, ofschoon curatoren het verzoek ondersteunden, had het toch niet aanstonds een gewenscht gevolg; doch in 1770, kreeg hij, nadat in 't voorjaar, door hem de hulp was ingeroepen van prins Willem V, wat hij begeerde, en stonden de Staten hem toe: ‘eene jaarlijksche rustgave van twee honderd en vijftig gulden.’

Wanneer Ens stierf bleek ons niet.

Hij gaf uit behalve het reeds genoemde:

Ordo fundamentorum punctationis indicatus. Hard. 1741. Bouman, *ll.* dl. II, blz. 115, aanteekening 1, vermoedt dat hij hierin ontwikkeld heeft een stelling, die voorkomt in zijn in 1720 verschenen *Disputatio*, waarin overigens strenge aanhankelijkheid, aan de toen meest aangenomen leerbegrippen, wordt aangetroffen, en die meer Schultensiaansch, dan Buxtorfiaansch is, nl. deze: *Puncta vocalia Hebraeorum non sunt literis coaeva ....*

Chronicon Pentateuchi et libri Esther. Zwolle (bij Gerret van Straeten). 1742.

De summa sacrae Scripturae firmitate liber. Zwolle (bij Zeger Zegerius). Pars prima 1743.

Van der Aa, geeft aan dat hij ook nog een werk geschreven heeft: *Over de zaligsprekingen.*

Litteratuur: Bouman, *Geschiedenis der Geldersche hoogeschool*, dl. II, blz. 111-127. - v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 163-164. - Sepp, *Johs. Stinstra*, enz. 1ste dl. blz. 68. vlg. 2de dl. blz. 1.

[Cornelius van Epen]

Epen (**Cornelius van**) werd te 's Gravenhage geboren in 1774 en na het noodige voorbereidend onderricht genoten te hebben, den 16den Augustus 1792 als collegii alumnus te Leiden ingeschreven (cf. *Alb. Stud.* kol. 1175), met de toevoeging Bredevoorda - Gelrus. In 1796 door de Haagsche classis tot de evangeliebediening toegelaten, werd hij beroepen te 't Wout, alwaar hij, na afgelegd peremptoir examen op den 27sten Juli 1797, den 6den Augustus bevestigd werd met Lukas XII:32. Hij begon zijn arbeid met het uitspreken eener rede over Johannes VII:16. Hij was achtereenvolgens predikant te Nieuwerkerk (Zeeland) van 1799-1804, te Vlissingen van 1804-1808 (toen hij hier afscheid preekte met 2 Petr. I:16*a* op den 18den September), te Blokzijl (beroepen den 19den Juni 1808; bev. den 16den Oct. door zijn ambtgenoot Dobelman, met 1 Thess. V:12 en 13; in tree-tekst met 1 Cor. 9:10); Wolvega, de eerste maal ontving hij een beroep hierheen den 27sten Sept. 1809; den 15den October, na afloop der namiddag-godsdienstoefening, liet hij in het openbaar het lot beslissen of hij het beroep al dan niet zou aannemen. De handeling werd verricht door ds. Dobelman. Voor de trekking van het lot werd gezongen Gezang XIX:2, 4 en 6, en na de dankzegging - het lot was Wolvega ongunstig geweest - werd gezongen Ps. 35:12. Maar Wolvega liet niet los, immers nog den 12den December volgde een nieuw beroep derwaarts en nu werd aangenomen. Reeds den 1sten Januari nam hij afscheid niet Hebreën XIII:14-17, en den 7den deed hij in zijn nieuwe gemeente intree met Handel. IV:29*b.* Ingevolge koninklijk besluit van den 12den December 1815 benoemd tot predikant te Delfzijl, ging hij in 1816 derwaarts (afscheid te Wolvega den 28sten April, bevestigd den 5den Mei door ds. Cannegieter uit Solwert met Handel. XIII:38; intreetekst: Nehemia II:20*b*). Een jaar later toog hij naar Veendam (afscheid den 18den Mei met Handel. 20:25-28 en 32, bevestigd door ds. J.G. Oosterbeek uit Wildervank met Jac. I:26*b* en intree tekst Rom. I:16*a*, den 25sten Mei 1816). Hier ter plaatse is van Epen bijna 6 jaar werkzaam geweest. In 1822 werd Veendam verwisseld met Maastricht (benoemd tot predikant t.d.p. den 14den Mei 1821 bij koninklijk besluit en beroepen den 25sten Mei; afscheid den 31sten Maart 1822 met Johs. 15:20*a*; bevestigd door ds. v. der Loo, den 21sten April met Handel. X:33*b* en intree met Handel. IV:29).

Maastricht is de laatste gemeente van v. Epen geweest. Hij bleef hier werkzaam tot den 1sten Januari 1841 toen zijn emeritaat inging, door hem aangevraagd wegens lichaamszwakte. Na zijn eervol ontslag als predikant, was hij naar Amsterdam getrokken metterwoon, om daar meer in de nabijheid zijner kinderen te zijn, en 't was hier dat hij den 4den November 1841 stierf. Te Maastricht was hij zeer gezien wat bleek uit de lijkrede, die den 14den November na zijn verscheiden gehouden werd door ds. W.F.C. van Laak, naar aanleiding van psalm 119:19. Hij was een ijverig man van wien de *Boekzaal* (1841*b* op blz. 823) getuigt: ‘dat hij geleefd heeft en gestorven is in de vaste overtuiging van de waarheid van het evangelie der genade in Christus Jezus.’

Naar aanleiding van het laten beslissen door het lot, of hij al dan niet Blokzijl zou verlaten en naar Wolvega vertrekken, verscheen in 1810 te Utrecht een boekje, getiteld: *De Vrage: Mag een kerkeraad, bij het maken van eene kieslijst, en het doen van een beroep .... mag een predikant, bij het aannemen of afwijzen van een beroeping, gebruik maken van het lot? Vrijmoedig en bescheiden onderzocht en beoordeeld.*

Tegen het in dit geschriftje te berde gebrachte schreef van Epen: *Het betamelijk en godsdienstige gebruik van het lot*, *bijzonder in kerkelijke zaken. Overeenkomstig bijbel en gezond verstand*, *bewezen tegen den schrijver van het stukje*, *getiteld: De Vraag: Mag een kerkeraad enz.....* Amsterdam 1811. We vinden hier door van Epen ook uiteengezet, waarom hij, toen hij drie maanden, nadat het lot hem had aangewezen te Blokzijl te blijven, toch naar Wolvega ging. Rede en godsdienst bewogen er hem toe, zegt hij, 'die tweede beroeping zelfs niet eenmaal in beraad te nemen. En waarom? - niet alleen, omdat ik sedert de roepende gemeente van gunstiger zijde had leeren kennen; maar ook gebeurde er, bij gelegenheid van het 25-jarig feest der Maatschappij: *Tot nut van 't Algemeen*, voor het welk ik gezangen vervaardigd had, zoodanig iets, dat ik mijne stille hoop, om met mijnen ambtgenoot den vrede en het goede in de gemeente te zullen bevorderen, treurig moest opgeven.'

Over dezen strijd schreef nog J. Clarisse in '*de Recensent ook der recensenten* dl. VI blz. 360 enz. - In de *Bibliotheek der theologische letterkunde*, 1810. No. 2, blz. 310, wordt de handelwijze van v. Epen eenvoudig als kwakzalverij bestempeld.

Klaagzang bij een vreselijk en storm en watervloed, *die de veelvuldige rampen van Vlissingen*, *in den nacht tusschen den 14den en 15den van Louwmaand 1808 volmaakte.* 2de druk. Vliss. z.j.

Triomf- en krijgslied den helden der menschheid bij hunne glansrijke overwinning op Bonaparte, *in den bloedigen veldslag: La belle alliance*, *op den 18den Junij 1815*, *en bij hunnen zegevierenden intogt in Parijs toegewijd.* Amst. 1815.

Redevoering over 2 Chron. 23:11b. Uitgesproken in de St. Janskerk te Maastricht, op den 24sten Augustus 1828, den 56sten verjaardag des Konings .... Maastr. 1828.

Twee leerredenen, *behelzende de eerste: eene opwekking ter verheerlijking van God*, *bij dë overwinning onzer legers op de algemeenen vijand*, *over Eph. III:20 en 21a. Uitgesproken den 2 Julij 1815. En de laatste*, *eene vergelijking tusschen de verlossing van Juda*, *onder Jozaphat*, *en de verlossing van Nederland*, *onder Willem den eersten*, *naar psalm 48:9-15*, *zijnde een dank- en bededagsrede*, *uitgesproken den 5 Julij* daaraanvolgende. Amsterdam 1815.

Gezangen bij het einde des jaars, *ten gebruike voor de Hervormde Gemeente te Veendam*, *en voor anderen*, *die er zich van bedienen willen.* Groningen 1819.

Gezangen bij den aanvang des jaars, *ten gebruike van de Hervormde gemeente te Veendam*, *en voor andere*, *die er zich van bedienen willen.* Groningen 1819.

Hulde aan de helden van het kasteel van Antwerpen, *en opwekking aan oud-Nederland.* Maastricht 1833.

Kort begrip der godsdienstleer, *volgens de belijdenis der Protestanten*, *naar de behoeften des tijds*, *bijzonder in de zuid. prov. des rijks.* Maastr. 1833.

De regtvaardigheid onzer zaak en het welberadene onzer verdediging. Biddagsrede. Maastricht 1833.

W.M.L. de Wette: *bijbelsche dogmatiek des ouden en des nieuwen Testaments*, *met aanmerkingen*, uit het Hoogd. vertaald door C. v. Epen. Amsterdam 1820. (Deze vertaling is niet voltooid. cf. Sepp, *Proeve*, enz., 2de druk. blz. 61). Hij maakte lijk-

zangen op E. Hollebeek, op P. Nieuwland en op J.H. v. der Palm (*Bloemen op het graf van J.H. v. der Palm gestrooid.* Maastricht 1840). Ook dichtte hij een lijkzang op H.J. Krom, welk vers voorkomt in een bundel, die ter nagedachtenis van dezen in 1805 te Middelburg het licht zag.

Verzameling van vertaalde en oorspronkelijke Evangelische stichtelijke gedichten. Maastricht 1839 en 1840. 2 stukken. Enz. enz. - v. Epen is 'lang werkzaam geweest als recensent in de godgeleerde (Blauwe) bijdragen'.

Litteratuur v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 174 en 175 (Uitgebreid). - *Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederl. Letterkunde.* 2e dr. blz. 237. - Hier wordt een vrij groote opsomming gegeven van 's mans dichterlijken arbeid. - Glasius, *Godgeleerd Nederland.* dl. I, blz 423, 24.

[Bisschop Simon Episcopius]

Episcopius (**Bisschop Simon**) zoon van Egbert Remmetz. Bisschop en diens huisvrouw Geertruyd Jans, zag den 8sten Januari 1583 te Amsterdam het levenslicht. Onbemiddeld als ze waren en vroeg gestorven, zou Simon waarschijnlijk nooit gestudeerd hebben, indien niet de oud-burgemeester Cornelis Bennink zich over hem had ontfermd en hem in staat had gesteld zich een wetenschappelijke loopbaan te kiezen. Onder de Amsterdamsche alumni opgenomen, ging hij op 17jarigen leeftijd naar Leiden, om er geplaatst te worden in het Staten college, waar hij zich, na de noodige voorbereidende studie, drie jaar wijdde aan de beoefening der wijsbegeerte, om daarna zich te bekwamen in de godgeleerdheid. Als bursaal verdedigde hij 'sub praeside P. Bertii, Coll. theol. subreg.' in 1598, '*theses logicae de Scientia*' en in 1601: '*theses physicae de Phantasia*, *ad c. 3 et 4 l. 3 Aristotelis de An.*' en in 1603: '*Positiones metaph. de Intelligentiis et primo ente*', terwijl hij 'sub praes. Joh. Cuchlini Coll. theol. reg.' in 1605 verdedigde: '*theses theol. de Satisfactionibus* en nog in hetzelfde jaar: '*theses theol. posterior contra Satisfactiones Pontificias.* Bevorderd werd hij den 27sten Februari 1606 tot magister philosophiae, bij welke gelegenheid hij een oratie hield: *An philosophiae studium necessarium sit Theologiae candidato.* Onder leiding van Gomarus, Trelcatius en Arminius beoefende hij de godgeleerdheid en den 11den Juni 1606, hield hij, op verlangen der Amsterdamsche regeering, in de Nieuwezijdskapel, een predicatie over Rom. 8:14, bij welke gelegenheid hij kennis maakte met Johs. Wtenbogaert. De attestaties, afgegeven door de regenten van het Staten college en door de professoren der theol. faculteit, luidden zeer gunstig. In den strijd tusschen Gomarus en Arminius, koos hij de partij van laatstgenoemde, tot wien hij zich zeer voelde aangetrokken, en er ontstond tusschen beide mannen van lieverlede een innige vriendschap. In 1609 vinden we hem, ter voorzetting van zijn studie te Franeker[1)], waar hij o.a. disputeerde met Sibrandus Lubbertus, van

1) Spoedig begeerde Gouda hem tot haren prediker, later deden dat de Burgemeesters van Amsterdam; maar terwijl hij het eerste afsloeg, wisten de Amsterdamsche predikanten, meest allen tegenstanders van het gevoelen van Arminius, het beroep naar die stad te verijdelen. Hierover eenigszins ontstemd, verliet hij (nl. Episcopius) Leiden om te Franeker de studie voort te zetten. Aldus dr. J.A. Beijerman. *Uit de Remonstr. Broederschap.* 5de jg. 1894. blz. 23. - Episcopius zal naar Franeker zijn gegaan, omdat de Amsterdamsche predikanten een beroep naar deze stad tegenhielden.

wien Episcopius geen hoogen dunk koesterde. Toen de verhouding van genoemden Franeker hoogleeraar veranderde, besloot hij naar Amsterdam terug te keeren, waar we hem in Mei 1610 aantreffen. Voor een op hem naar Alkmaar uitgebracht beroep bedankte hij. 'Intusschen werd hem door de regeering van Rotterdam, Bleiswijk aangeboden, en nadat Bertius, den 25sten Juli 1610 een goed getuigenis van hem gegeven had, werd door de classis den 26sten het beroep goedgekeurd en den 27sten September werd hij geëxamineerd (het examen was eerst gesteld op den 16den Augustus), in tegenwoordigheid o.a. van de regeering der stad Rotterdam. Hij aanvaardde er zijn arbeid den 17den October 1610. Episcopius was een der onderteekenaars van de Remonstrantie en hij was tegenwoordig op de Haagsche conferentie in 1611, alwaar hij maar eenmaal, en dat wel op den 19den Maart, het woord voerde. 30 September kreeg hij een beroep naar Utrecht, en terwijl de onderhandelingen daaromtrent nog hangende waren, werd hij den 8sten Februari 1612 benoemd tot hoogleeraar te Leiden, in de plaats van Gomarus, die zijn ambt vrijwillig had neergelegd. Die benoeming werd hem den 15den Februari bericht, met vermelding dat het doel was: 'meerdere bevorderingen van studenten in de faculteit der S. Theologiae, als oock meerder luijster en reputatie der Universiteit.' Het professoraat werd aanvaard, en den 21sten Februari volgde het ontslag van de classis, die hem een loffelijk getuigschrift gaf. Was er verzet geweest bij een in 1608 op hem uitgebracht beroep naar Amsterdam, had, omdat men hem niet als zuiver in de leer beschouwde, zijn beroeping naar Bleiswijk allesbehalve onverdeelde instemming gevonden, ook zijn benoeming als hoogleeraar viel bij velen niet in den smaak. Immers nadat den 21sten Februari zijn lesuren waren geregeld en hij den 23sten het professoraat had aanvaard met een oratio inauguralis: *de optima regni Christi extruendi ratione*, moest de senaat, dewijl de studenten tijdens het houden dier rede, zich zeer onrustig hadden gedragen en wat al te luidruchtig geweest waren,[1)] dit edictum (van den 25sten Februari) uitvaardigen: 'Visum est senatui quandoquidem studiosi strepitus et motus quosdam in lectione D. Episcopii excitassent, eosdem studiosos, proposito inter reliqua D.D. ordinum edicto, serio monendos esse, ut in posterum officii sui et juramenti, rationem habeant, seque quemadmodum opportet in eadem lectione modeste gerant.' Voorloopig zouden professoren toezicht houden, blijkens een eveneens door den academischen senaat genomen besluit: 'Decretum praeterea in Senatu Academico ut primis tribus vel quatuor lectionibus Professores interessent. Ad quod designati sunt Rector, D. Vorstius, Bronchorstius, Swaneburch, Pynacker et Coddaeus.' Zijn eerste college hield hij over Rom. I:16, terwijl hem aangewezen werd les te

Bij dr. G.J. Vos Az. in zijn *Voor den Spiegel der Historie.* Amsterdam 1903 heet het op f°. 40. 'De meer dan genoeg beroemde Simon, zoon van Egbert Episcopius begeerde nog in 1608 verlenging van zijne reeds zes jaren geduurd hebbende toelage, en dat wel om buitenlandsche hoogescholen te bezoeken. Blijkbaar hield hij niet van het opzicht des kerkeraads. Toen de begeerte schipbreuk leed, vertrok hij naar Franeker' ... Hier wordt dus een andere beweegreden opgegeven, die Episcopius naar Franeker dreef

1) 'Hic (i.e. Episcopius) cum haberet orationem initio suae inaugurationis, aliquantus est explosus ab auditoribus (licet ipsi Curatores D. Adrianus Matenesius et D. Cornelius van der Mijlen et Consules presentes essent), eo quod partibus et doctrinae Harminii faveret. Affixum deinde edictum ne quisquam lectionem ejus strepitu, turbis vel explosione interpellaret.' cf. *Diarium Everardi Bronchorstii.* cet. p. 123, 124.

geven over ‘de vrijheyt der Prophetie of uytlegginghe der heyligher schriftuyren’ waarmee hij aanstonds begon. Hij behandelde Openb. 2 en 3, den 1sten brief van Johannes en Mattheus hoofdstuk 1-24. De verhouding tot zijn collega Polyander had beter kunnen zijn, en een eigenaardig voorval met hem had plaats den 2den April 1613, toen hij als peter stond in de Nieuwe kerk te Amsterdam, bij den doop van het kind van zijn broeder Jan, waardoor zijne rechtzinnigheid in verdenking kwam. Hij werd beschuldigd van Socinianisme en toen hij in den nazomer van 1615 tijdens eene reis te Parijs vertoefde, werd hem verweten, dat hij omging met Jezuieten, wat op afdoende gronden is weerlegd. In Mei 1616 werd hij heftig aangevallen door den Leidschen predikant Festus Hommius. Hierover is heel wat te doen geweest. Uitvoerig bespreekt dr. Wijminga deze zaak in zijn boek *Festus Hommius* (blz. 192-206); maar de aangelegenheid is moeilijk uit te maken. Voor het vervullen van preekdiensten, hem te Leiden door den magistraat aangeboden, bedankte hij, maar in de Groote kerk en in de hofkapel te 's-Gravenhage is hij opgetreden en den 16den Augustus 1616 hield hij een gesprek met prins Maurits.

Zijn professoraat te Leiden was rijk aan teleurstellingen Ten jare 1617 werd aan hem en Polyander door de Staten opgedragen, een oordeel te vellen over het geschrift van den Alkmaarschen predikant Venator, getiteld: *Theologia vera et mera. Een suyver fondament-boeck.* Hierover werd een veroordeelend vonnis uitgesproken. Venator werd afgezet. Dit vonnis vond Episcopius te zwaar; en hij probeerde door een schrijven van den 21sten Juni aan de Staten, het te verzachten, wat evenwel niet gelukte.

Van den strijd tusschen Remonstranten en Contra-Remonstranten hield hij zich op de hoogte; de vergadering van Remonstr. predikanten, gehouden in den Haag, in Februari 1616, woonde hij bij en den 16den September 1618 preekte hij in den Haag, welke preek aanleiding gaf om bij de Staten een aanklacht tegen hem in te dienen. Den 20sten kreeg hij een brief van de Staten, waarin hij gelast werd den 1sten Nov. binnen Dordrecht te zijn. Met Polyander zou hij daar verschijnen als afgevaardigde der Leidsche academie. Als zoodanig werd hij echter niet toegelaten; want toen hij, na den 11den Nov. een vergadering te hebben bijgewoond, waar over de op de synode te volgen gedragslijn gesproken was, den 18den Nov. te Dordrecht kwam, moest hij dadelijk vernemen ‘dat den vorigen dag besloten was, met Episcopius zooveel Remonstranten te citeeren als de synode goeddacht’. Of Episcopius zich al beriep op zijn lastbrief, dat hij als afgevaardigde der Leidsche academie kwam, het hielp niets, hij werd doodeenvoudig beschouwd als geciteerde. Den 13den Nov. nam hij afscheid van zijn studenten.[1)]

Ter synodale vergadering hield Episcopius den 7den December (23ste zitting) zijn oratie ‘waarover zooveel te doen is geweest’ (cf. Dr. A.H. Haentjens, *Simon Episcopius*, enz. Leiden 1899, blz. 47-50) en de brief, waarin de geciteerde Remonstranten zich beklagen bij de Staten-Generaal, in dato den 3den Januari, dat ze

1) De oratie bij dat afscheid gehouden is vermeld bij Haentjens, *ll.* blz. 45 en 46, en het origineel ervan is te vinden te Amsterdam. Eigenhandig schreef hij er op ‘Oratiuncula habita in auditorio theologico 13 Nov. 1618 ....’ Ze is vertaald in onze taal en ook in het Engelsch (cf. Haentjens *ll.* blz. 46 aanteekening).

vrijheid wilden om zich te verdedigen in zake de tegen hen ingebrachte beschuldigingen, maar dat ze daarin werden verhinderd, is door hem geschreven. Dr. Haentjens (*ll.* blz. 51) merkt op dat die klacht niet ongegrond was, en zegt dat een der twee synodale scriba's, nl. Hommius, in Dec. 1618 had uitgegeven: *Specimen controversiarum Belgicarum*, waarin een viertal theses van Episcopius anders waren geciteerd, dan ze uitgesproken waren; waarop Episcopius had doen verschijnen zijn: *Optima fides Festi Hommii*, waarin hij aantoonde, dat hem gezegden waren toegeschreven, die de zijne niet waren. Hommius schreef hiertegen: *Collegium Disputationum theologicarum in Academia Leydensi privatim institutarum a M. Simone Episcopio*, wat aan de pen van Episcopius ontlokte zijn: *Brevis responsio.* Den 2den Januari, werden de *Disputationes* ter synode nog eens besproken en Epicopius hield vol, dat Hommius oneerlijk was geweest. Dr. Wyminga (cf. zijn *Festus Hommius*, enz. blz. 268-272) verdedigt feitelijk de wijze van optreden in dezen van den Leidschen predikant. Ook later werd nog ter nationale synode (den 20sten Maart nl.) door Crocius over de 7de theses van Episcopius gesproken.

Gelijk bekend is werd de sententie tegen de Remonstranten uitgesproken den 6den Mei 1619, nadat bereids den 24sten April het vonnis geveld was. Den 30sten Juni werd den Remonstranten gelast zich naar den Haag te begeven, en den 5den Juli werd de sententie der Staten, waarbij de Remonstranten werden gebannen, voorgelezen. 6 Juli werden deze weggebracht, en nadat het verzoek van Episcopius, om naar Waalwijk te mogen vertrekken toegestaan was, ging hij derwaarts, om er den 7den aan te komen. In Augustus bevond Episcopius zich te Antwerpen, en het was hier, dat de Remonstr. broederschap, te Rotterdam ontstaan en te Waalwijk bevestigd, werd opgericht (30 Sept.-4 Oct.). Episcopius trad met J. Wtenbogaert en N. Grevinchoven als buitendirecteur op. Bij gelegenheid van het houden der bijeenkomst te Antwerpen was er gesproken over een confessie, omdat daaraan behoefte bestond. Haar saam te stellen was aan Episcopius opgedragen. Hij schreef er over aan Paulus Stochius; deze brief werd gevonden bij een huiszoeking bij genoemden persoon en in 1620 uitgegeven door Heinsius, met een wijdloopig voorwoord: *aende HoogMog. Heeren Staten Generael der Vereenigde Nederlanden.*[1] Door J. Trigland werd ze in hetzelfde jaar nog eens uitgegeven onder den den titel: *Brief van Simon Episcopius. Met eenige Aenteyckeninghen ofte commentarien breeder verclaert* enz., en het was hiertegen dat Episcopius schreef zijn: *Noodige Verantwoordinge der Remonstranten* enz.[2]

Sommigen (o.a. Camphuysen) waren tegen een confessie, maar Episcopius arbeidde rustig voort aan de samenstelling er van en op den 6den Februari 1622 kon ze op een daarvoor te Antwerpen uitgeschrevene vergadering besproken worden en hem werd opgedragen er met Wtenbogaert een ‘Nederduytsche’ vertaling van te bezorgen. Den 9den Febr. werd ze goedgekeurd en ze verscheen in 1622 te Harderwijk onder den titel: *Confessio*, *sive Declaratio*, *Sententiae Pastorum*, *qui in Foederato Belgio Remonstrantes vocantur*, *super praecipuis articulis Religionis Christianae.* Het doel der vervaardiging werd door Episcopius uiteen gezet in een ‘praefatio ad lectorem Christianum’. De in elf dagen gemaakte Nederlandsche vertaling, zag reeds in 1621 het licht als: *Belijdenisse*

1) Petit, *Bibl. lijst.* enz. blz. 120, no. 6.
2) Idem.... blz. 121, no. 7.

ofte verklaringhe van 't ghevoelen der Leeraren, *die in de Gheunieerde Neder-landen Remonstranten worden ghenaemt*, *over de voornaemste Articulen der Christelyke Religie.*[1] - De Groot en Hoogerbeets oordeelden gunstig over dit werk van Episcopius.

Te Antwerpen vertoefde hij twee jaar. De Pool Jonas Slichting poogde hem naar Polen te doen vertrekken, wat Episcopius evenwel niet wilde. Met den Jezuiet Petrus Wading, hield hij in Februari (17), Juni (30) en October (10) van het jaar 1621, theologische disputen. In 1621 (voorjaar), ging hij met Cupus naar Keulen, probeerende of niet de mogelijkheid bestond, dat de Remonstranten zich d.t.p. vestigden, maar de stad werd hun ontzegd en den 7den Juli was men weer te Antwerpen terug. Na het sluiten van het twaalfjarig bestand werd de nabijheid der Nederlandsche grenzen verlaten; met hun drieën (Episcopius, Wtenbogaert en Cupus) trokken ze naar Rouaan (aankomst 31 Augustus) en van daar naar Parijs. Toen de maand October kwam, ging Episcopius met Wtenbogaert naar Rouaan terug, ze waren dan dichter bij het vaderland en beter in staat de kerk te helpen. Op den 2den Paaschdag 1622, preekte Episcopius te Parijs in het huis van de Groot over 1 Cor. XV:17 en 18. Voor goed vestigden de beide vrienden zich te Rouaan, maar in October 1622 zagen ze zich door de pest genoodzaakt de stad te verlaten en naar Parijs te gaan, vanwaar ze eerst in 't najaar van 1623 terugkeerden.

In het jaar 1624 kwam hij in verzet tegen Camero van Montauban. In zijn *Epistola viri docti ad amicum*, bestreed hij diens gevoelen over de genade en den vrijen wil. Gevolg was de verschijning van het geschrift van den bestredene, getiteld *Defensio*, waartegen Episcopius schreef zijn: *Responsio ad defensionem Joh. Cameronis.*

Tegen Remonstranten, die bezwaar hadden tegen het bekleeden van een overheidsambt schreef Episcopius: *Tractatus brevis in quo expenditur: an homini Christiano liceat gerere Magistratum.*[2] Deze arbeid droeg de onverdeelde goedkeuring weg van H. de Groot, op wiens oordeel Episcopius grooten prijs stelde, en die hem telkens tot nieuwen arbeid aanspoorde, maar van een uitgave van zijn *paraphrasis* en zijn *annotationes* over Rom. 8-11, waartoe de Groot hem aanzette, is niets gekomen, evenmin als van een beoordeeling van het geschrift van den Jezuiet Lessius, getiteld: '*Consultatio de religione.*'

1) Van de Holl. vertaling bestaan niet minder dan 7 drukken (cf. Petit, *ll.* blz. 122). Exemplaren van den 4den druk werden door Petit niet gevonden. De Latijnsche editie komt ook voor in de *Opera theologica* sub no. 35. Tegen deze *Confessio* verscheen: *Censura in confessionem sive declarationem Sententiae eorum qui in foederato Belgio Remonstrantes vocantur*, *super praecipuis articulis Christianae Religionis*, *a s.s. Theol. professoribus Academiae Leydensis instituta.* Leyd. Bat. 1626. De 'epistola nuncupatoria deputatis et consiliariis Ordinum Holl. et Westfrisiae', is onderteekend door J. Polyander, A. Rivetus, A. Walaeus en A. Thysius, professoren in de godgeleerdheid aan de Leidsche academie. Episcopius' *Confessio* is hier in zijn geheel opgenomen, terwijl ieder hoofdstuk gevolgd wordt door een weerlegging.

2) *De Holl. titel luidt: Tractaet van 't Ampt der Overheydt*, *dat is: of een Christen gheoorlooft zy het zelve te bedienen ....* Haarlem 1639. In de voorrede zegt de drukker, dat hij deze vertaling heeft uitgegeven buiten voorweten van den auteur. De Lat. uitgave schijnt niet afzonderlijk te zijn verschenen, (cf. Petit. *ll.* bl. 127. no. 27).

Grooten indruk maakte op hem de gevangenneming der binnendirecteuren Poppius en Niellius, den 21sten Febr. 1623, en de beschuldiging dat hij tijdens de conspiratie, met Wtenbogaert, dicht bij de grenzen van ons land zou geweest zijn, sprak hij tegen. Een tijdlang zag hij de toekomst donker in, maar dit nam niet weg dat hij hen, die trouw bleven, bemoedigde en dat hij zelf vertrouwen bleef. In de meening te Rouaan niet genoeg te kunnen doen, wilde hij naar Holstein gaan; dit gebeurde echter niet, maar van den 16den Mei tot einde Juni deed hij een groote reis door Frankrijk. Een tweede poging om naar Holstein te gaan, den 1sten September, leed schipbreuk door het verraad van een Amsterdamschen schipper. De Groot zette hem aan tot nieuw werk en hij schreef zijn: *Examen thesium theologicarum Jacobi Capelli.*[1)]

Tegen Nicolaas Bodecherus (predt. te Beets en Oudendijk, Zuiderwoude, Nieuw-Loosdrecht, Alkmaar en hier in 1619 ontslagen), die in 1623 de acte van stilstand had geteekend en in 1624 zijn *Sociniano-Remonstrantismus*, tegen de Remonstranten had uitgegeven, schreef hij in laatstgenoemd jaar zijn *Bodecherus ineptiens* .... (vol ledige titel bij Petit, *ll.* blz. 122 no. 11). In hetzelfde jaar, kwam hij ook klaar met zijn bestrijding van Camero en schreef hij zijn: *Tractatus brevis de libero arbitrio*, waarin hij zijn opvatting over den vrijen wil handhaafde. Pas na zijn dood werd het uitgegeven. Het jaar 1625 was, volgens Haentjens, het zwaarste jaar van zijn geheele ballingschap, hij verloor er zijn broeder Rem in, die den 16den April stierf. Toch zal er, ontegenzeggelijk ook blijdschap geweest zijn in zijn hart, want na daartoe, en dit op het laatst met aandrang, te zijn verzocht door Grevinckhoven om naar het vaderland terug te keeren, verliet hij, na den 12den Juli afscheid genomen te hebben van Wtenbogaert, Rouaan, en scheepte hij zich den 25sten te Hâvre in, om den 28sten behouden aan te komen te Rotterdam. Al aanstonds wachtte hem in het vaderland druk werk, en ofschoon Frederik Hendrik den Remonstranten zeer welwillend gezind was, viel de tegenpartij aan Episcopius niet mee, wat vooral ook bleek uit de reeds bovengenoemde *Censura in Confessionem.*

Was hij, nog te Rouaan zijnde, reeds begonnen met de samenstelling van zijn 'Apologie', voltooid was ze in 1628, en in 1629 zag ze het licht als: *Apologia pro Confessione sive declaratione Sententiae eorum*, *qui in Foederato Belgio vocantur Remonstrantes*, *super praecipuis Articulis Religionis Christianae. Contra Censuram quatuor Professorum Leidensium* .... (S. l. impressa 1629). Het wil ons toeschijnen dat de uitgave der 'Apologie' wat vertraagd is, vooral, daar ze tevens als weerlegging dient van het in 1626 door de Leidsche professoren in de godgeleerdheid uitgegeven geschrift tegen de *Confessio.* Om dit geschrift te weerleggen, had o.m. ook Grevinchoven hem aangespoord in een brief van den 10den Augustus 1626.

Wanneer Haentjens op blz. 81 van zijn *Simon Episcopius* zegt dat 'in het laatst van hetzelfde jaar' (d.w.z. 1629) door Episcopius geschreven werd zijn *Oordeel*

1) De volledige titel luidt: *Examen thesium theologicarum Jacobi Capelli*, *quas inscripsit de controversiis quae Foederatum Belgium vexant; et satiusne fuerit tolerari sententiam Arminii*, *quam damnari.* Aucthore Minutio Aquilovicano Friesio. Thlibochori, apud Homulum Plasthum. Anno 1624. De 2de vermeerderde uitgave komt voor in de *Opera theologica* T.I. no. 35. (cf. Petit, *ll.* p. 123 no. 13).

over het verschil van 't ordinaris middel van 's menschen bekeeringhe, dan is dit onjuist. Dit kan hieruit worden afgeleid dewijl dit geschrift reeds in 1626 verschenen is te Hoorn (cf. Petit, *ll.* blz. 123 no. 14).

Verwachtten de te Loevestein in hechtenis zijnde gevangene Remonstranten veel van zijn terugkomst, en heeft hij ook in werkelijkheid veel gedaan om hun vrijheid te verkrijgen, de regeering, die zich onzijdig wilde houden, deed niets en ze hebben ten langen leste zichzelf moeten bevrijden (den 20sten Juli 1631). Van de in 1627 gedane voorstellen tot 'hereeniging en accomodatie' was hij geen groot vriend en de Gereformeerde theologen wilden ook van een accomodatie niets weten, wat nog eens weer duidelijk bleek, uit de in laatstgenoemd jaar door Walaeus uitgegevene: *Disputatio theologica de quatuor controversis Remonstrantium articulis vulgo notis. In qua status controversiae nude proponitur*, *et Remonstrantes ad Ecclesiae Belgicae Unitatem invitantur integra veritate*, waartegen Episcopius te Harderwijk in druk liet uitgaan: *Examen disputationis theologiace Antonii Walaei*, *quam inscripsit: de quatuor controversis...* cet.

Tegen de predikanten van Dongen en Doucher (de laatste in dienst bij de Walen), die als eenig middel om tot hereeniging te komen, een strenge toepassing eischten van de plakkaten, schreef hij zijn heftig pamflet: *Plakkaatzuchtige godsdienst*, doch hij voltooide het niet, maar deed in de plaats daarvan uitgaan zijn niet minder scherp: *Vrije Godes-dienst*, *of t' Samen-spreeckinghe tusschen Remonstrant en Contra-Remonstrant*, *over de vrije Godtsdienstighe Vergaderinghen der Remonstranten. Met Wederlegginge van Douchers oproerighe Predicatie: C. Dungani*, *redeloose Salvatien* enz. Deur een Liefhebber der Waerheydt ende der Vrye Godts-dienstigheydt... 1627.[1)] Ook Trigland, die zich in een preek tegen de geloofsleer der Remonstranten had uitgelaten, werd door Episcopius aangevallen in: *Eere Godts*, *verdedight teghen den laster Jacobi Triglandij*, *begaen in seeckere predicatie* (den 31sten Jan. 1627 gedaan). *Of claer vertoogh*, *dat niet de Remonstranten of Arminianen*, *maer de contra-Remonstranten of Calvinianen Godts eere vernietighen* .... 1627.[2)]

Van het requestreeren, 't welk in 1628 werd voortgezet met het doel vooral voor de gevangenen vrijheid te krijgen, waarvan hij eerst in 1623 en later een tegenstander was, was hij een voorstander geworden, maar spoedig werd hij 't weer moe. In 1628 was hij de eenige directeur der 'Broederschap'. In 1629 treffen wij hem aan te Amsterdam, waar hij meermalen de gemeente bijstond en bediende. Den 8sten Sep-

1) De titel van de door Doucher gedane predicatie luidt: *Predicatie ghedaen in de Francoysche kerk tot Amstertam* (sic), *op den* 14*den Sept.* 1625. Int vervolgh van de wtlegginge des Sendbriefs Jacobi in 't 2 Cap. vers 14. Gevought na de zede vande huydendaegsche tijdt. Wt de Francoysche in onse Nederd. tale .... over-gheset ende ghedruct in den jare 1625. Hiervan verscheen nog een tweede druk, terwijl eveneens van een andere vertaling een tweede druk het licht zag.
Het geschrift van Dunganus heet: *Salvatien van 't geschrift onlangs uyt-gegeven tegen de Remonstrantsche af-gesonderde Vergaderingen: geintituleerd Redenen van consideratien*, *etc. Ingestelt tot wederlegginge van de consideratien, die enige .... daer tegens hebben laten uytgaen.* Door Cornelivm Dvnganvm, Bedien. des H. Evang. tot Utrecht .... Utrecht 1626. Wanneer Haentjens op blz. 88 van zijn *Simon Episcopius* spreekt van de twee Amsterdamsche predikanten van Dongen en Doucher, dan vergist hij zich. Van Dongen (Dunganus) toch was niet te Amsterdam, maar te Utrecht.

2) Petit (cf. *ll.* blz. 124 no. 16) meldt dat er sommigen zijn, die dit geschrift toekennen aan Johannes Polyander.

tember 1630, wijdde hij de tot een kerk verbouwde hoedenmakerij in, waarna hij bleef voortgaan voor haar op te treden. Dit in aanmerking nemende en ook het feit, dat hij de formulieren vervaardigde voor doop- en avondmaal,[1] welke beide werden goedgekeurd door de vergadering van de Rem. societeit (den 15den Oct. 1631), toont duidelijk aan hoe verdienstelijk hij zich in 1629 en '30 voor de 'Broederschap' heeft gemaakt. Volledigheidshalve kan nog worden meegedeeld dat Episcopius als tekst bij de inwijding der Rem. kerk te Amsterdam gebruikte 1 Cor. VI:19 en 20.

Aan het verlangen van Wtenbogaert, om wat minder te preeken, gaf Episcopius in 1631 gehoor; en hij vatte de pen op om te schrijven tegen het in 1630 door de Leidsche theol. faculteit uitgegeven geschrift: *Specimen calumniarum atque heterodoxarum opinionum ex Remonstrantium Apologia excerptarum*, dat verschenen was om de *Apologia pro Confessione*, een geschrift van Episcopius, waarvan de belangrijkheid ook door de tegenpartij erkend werd, te bestrijden. Genoemd *Specimen* dan ontlokte aan de pen van Episcopius, de: *Responsio Remonstrantium ad Libellum cui titulus est*, *Specimen .... cet. Instar Prodromi in lucem emissum per quatuor Professores Leydenses.* (Hard. 1631.) In dit geschrift geeft hij nog eens onomwonden te kennen, dat hij niet de auteur is van het boek: *de Pace et Concordia ecclesiae* en verdedigt hij zich opnieuw tegen de beschuldiging van Socinianisme.

Tegen den Deventerschen hoogleeraar Nic. Vedelius, die de *Apologia* had onder handen genomen in zijn: *de Arcanis Arminianismi libri duo* .... cet. schreef Episcopius ofschoon hij eerst van plan was er niet op te antwoorden zijn: *Vedelius Rhapso dus*, *sive Vindiciae doctrinae Remonstrantium a criminationibus et calumniis Nicolai Vedelii* .... (Harderw. 1633).[2] Onder de 7 gecommitteerden, aan wie de societeitsvergadering opdroeg den 15den October 1631, om in de godsdienstige behoeften der gemeente te voorzien, behoorde ook Episcopius, die door Amsterdam begeerd werd, maar te Rotterdam verlangde men hem eveneens en dewijl beide steden op hem het oog hadden, gaf dit aanleiding tot een langdurigen twist, 'ook bij het oprichten van een seminarium ten behoeve van Remonstrantsche jongelingen, die in dienst wilden treden der 'Broederschap'. Reeds in 1619 was over het oprichten van een 'schole' gesproken; maar ernstig pas werd in 1627 de aangelegenheid behandeld, in 1629 werden de eerste maatregelen genomen en in 1630 begon de inzameling der gelden. Zoo ver was de zaak gevorderd, toen de strijd over het bezit van Episcopius tusschen Amsterdam en Rotterdam ontbrandde. Ten jare 1632 in Februari werd op de 'sociteitsvergadering' door Rotterdam er nogmaals sterk op aangedrongen om Episcopius te hebben; maar Amsterdam wilde niets toegeven en .... won. De eerste stad des lands behield hem

1) Deze formulieren zijn gedrukt achter het in 1640 te Rotterdam verschenen boek*: Onderwysinge in de Christelijcke Religie, ghestelt by vraghen ende Antwoorden na de Belijdenisse der Remonstrants Ghereformeerde Christenen. Midtsgaders der selfder Formulieren ende Ghebeden des H. Doops ende des H. Avondtmaels* tot Rotterdam 1640. - Aan Episcopius is dikwijls het auteurschap opgedragen van de *Onderwysinge*, doch ten onrechte. Door dr. H.C. Rogge is in zijn *Joh. Wtenbogaert*, enz. dl. III blz. 326 afdoende aangetoond, dat J. Wtenbogaert schrijver is. (cf. Petit, ll. blz. 127 no. 28). - Het formulier voor den doop der bejaarden is niet van Arminius afkomstig. Op verzoek gaf hij ze op den 19den Augustus 1632 aan de broederschap over.

2) Door den auteur met een 'praefatio' aan de regeering van Deventer voorzien en onderteekend 'Remonstrantes.' In hetzelfde jaar verscheen alweer te Harderwijk nog een andere druk.

en kreeg ook het Seminarium, dat den 28sten October 1634 door hem werd geopend. Vóór hij zijn taak aanvaardde, had hij nog tegen Jac. Trigland geschreven, naar aanleiding van het optreden van dezen tegen de *Enghe Poorte* van Poppius, en wel in zijn: *De Crachteloosheyt der Godsalicheyt van den leere Jacobi Triglandii*, *in sijn Boeck teghen de Enghe Poorten D. Edvardi Poppii*, *en specialyck in sijn dedicatie brief sommierlyck vervatet. Uyt sijne eyghene fondamenten*, *en klaer aenghewesen* .... 1632. Zijn bedenkingen hiertegen maakte Trigland openbaar in zijn: *De krachtelosen Remonstrant*, *vermorselt door de kracht van de Leere der Waerheydt die nae de Godtsaligheydt is* (Amst. 1632), en toen, vooral op aandrang van Huttenus, Episcopius besloten had, dit geschrift niet onbeantwoord te laten, gaf hij zijn: *De Kracht der God-salicheyt*, *vermorst en vermorselt Deur Jacobi Triglandii*, *eens-deels achtergelatene antwoorden*, *eens-deels krachtelose uytvluchten*, *Op de Redenen vervatet in het boeckxken*, *gheintituleert de krachteloosheyt der Godzaligheyt*, *vande leere J. Triglandii....* Anno 1632. Hiermee was deze leer-strijd nog niet uit; want ten jare 1633 gaf de toenmalige Amsterdamsche predikant uit: *De ware religie verantwoort teghen de lasteringhen ende verkeerde Argueringhen der Remonstrantsche Societeyt*, waartegen Episcopius zijn scherp: *De War-religie*, *ofte verwarde*, *valsche en reden-loose religie Jacobi Triglandii*, *aengewesen in zijn boeck geintituleert de ware religie verantwoort*, *etc. Bij forme van dialogue of 't Samen-sprekinghe tusschen Ghereformeerde- en Contra-Remonstrant* (1634) deed verschijnen. In dit boek trad Episcopius krachtig op tegen het infralapsarisme van Trigland en zocht hij met bewijzen aan te toonen, dat onder de Gereformeerden geen eenheid te vinden was. Later schijnt Episcopius er spijt over gevoeld te hebben, dat hij het boek geen anderen en minder scherpen titel gegeven had.

Ook kwam hij in schriftelijke aanraking met den welbekenden Dordtschen geneesheer, Johs. van Beverwijck, die aan zooveel geleerden schreef over de vraag ‘of het in de macht stond van den mensch, zijn leven te verlengen’; en op dit schrijven antwoordde Episcopius den 16den Maart 1633, dat volgens zijn opvatting de ‘vitae terminus non fatalis’ was. Als nu Beverwijck de tegenwerping hierop maakte, dat dit in strijd was met de leer der praedestinatie en daaraan toevoegde: ‘Neminem negare arbitror quod dicit Augustinus (*De Praedestinatione*, Cap. 14): Deum praes cire quidquid futurum est,’ antwoordde Episcopius daarop den 26sten Juli 1633, dat de ‘praedestinatio’ verward werd met de ‘praescientia Dei’, en dat zijn beschouwingen in deze de laatstgenoemde eigenschap Gods volstrekt niet ophieven.[1)]

Wat het onderricht aangaat, dat Episcopius gaf aan de studenten der Broederschap, dit had plaats in zijn woning, en al koesterde hij nogaleens vrees, dat de Overheid het Seminarium zou sluiten, dit is niet gebeurd. Zijn werk nam al zijn tijd

1) Wat Episcopius in het Latijn Schreef, werd in onze taal overgezet onder den titel: *Twee Brieven van den Eerwaerden ende Hoog-geleerden Mr. Simon Episcopius*, *over dese Vraghe: Ofte den mensch sijn leven can vercorten ende verlenghen*, *ofte niet; Tot advijs geschreven aen den Achtbaren ende seer voorsienighen Heer*, *Drem. J. Beverwijck*, *Raedt ende Medicyn der Stadt Dordrecht. Ende nu uyt 't Latijn verduytscht*, *en verryckt met twee brieven van denselfden aen Episcopium.* 2den druk. Amst. 1634, cf. Petit, *ll.* blz. 126 no. 25, waar tevens gezegd wordt, dat de twee brieven zijn te vinden, in Joh. Beverovicii. *Epistolica quaestio de vitae termino fatali an mobili? Cum Doctorum responsio.* Dordr. 1634. Een eerste druk der Holl. uitgave werd niet gevonden.

in beslag. Met de buitenlandsche theologie liet hij zich maar weinig meer in, doch wat in het vaderland voorviel trok des te meer zijn aandacht. Met Claes de Bije voerde hij een pennestrijd over de vraag betreffende het dragen van wapenen, met Montanus eveneens over dezelfde zaak en over de vrijheid van profeteeren, en wel in 1638; aan Cupus gaf hij in 1640 inlichting in zake een door dezen gedane vraag, of de Remonstranten te Breda wel ten Avondmaal mochten gaan bij de Hervormden. Cupus meende dat het wel kon, Episcopius daarentegen was van een ander gevoelen. Die Remonstrant was, dit eischte hij, moest het zijn met zijn gansche hart, en toen de predikant Hanecop in 1642 zich bij de Broederschap wilde aansluiten, maar in zake de verkiezing en volharding zich hield aan het gereformeerde standpunt, was hij tegen diens toelating.

In 1640 en 1641 werd de oude strijd tusschen Rotterdam en Amsterdam over het bezit van Episcopius nog eens gestreden. Er is heel wat over te doen geweest en het geschil eindigde pas, nadat was bepaald, dat Episcopius na een zeker aantal jaren naar Rotterdam zou terugkeeren, eene bepaling, die tengevolge van zijn dood nimmer is opgevolgd.

In 1642 zag nog van hem het licht: *Tien Hoorn-vragen der Papisten M.S. Episcopio*, *der H. Theologiae gewesenen Professor toegesonden*, *om van zijn E. beantwoordt te worden*, *en aldus den XIV. Novemb. 1641*, *beantwoort wederom gesonden. Met een Aenhangsel*, *inhoudende eene Verificatie van vier Passagien*, *die gestroeyt worden*, *als in sijne Rechte Outheyt*, *vervatet in VII Propositien*, *valschelyck of ter quader trouw bijgebracht.* (Rotterdam 1641[1]). Negen jaar vroeger was van hem verschenen: *De rechte Outheyt van Seven Propositien of Articulen*, *dienende tot bewijs dat de teghen-woordige Roomsche-Kercke*, *afgheweken is van het gheloof ende van de practycke van de Oude ende alder-eerste Kercke Jesu Christi*, *die nae den Apostelen tijden*, *vier-hondert-jaren langh gheweest is*, *en gheduert heeft. Met een Voor-reden*, *aen-wysende der ghepretendeerde Catholycken Dool-hof. Ende een bij-voeghsel van haer Vaghevuyr.* (Rott. 1633). Het blijkt uit het laatste gedeelte van de titelopgaaf van het voorlaatste geschrift duidelijk, dat de inhoud, gedeeltelijk ten minste, een terugslag is op *De rechte Outheyt* enz. Achtereenvolgens verschenen van deze *De rechte outheyt* vier drukken en werd later een afzonderlijke uitgave bezorgd van *Doolhof der Paus-gesinden*, *ofte bewijs dat de papisten geen reden konnen geven van de voornaemste stucken haers geloofs* (6e druk, Gorinch. 1680). Er verscheen (cf. Petit ll. blz. 126, sub e en f) in 1644 een Latijnsche vertaling van den *Doolhof* onder het opschrift *Labyrinthus vel circulus pontificum ...* enz. en in 1673 een Engelsche overzetting als *The Popish labyrinth ....* enz. (London 1673). - Haentjens noemt (cf. ll. blz. 108) dit en de *Tien Hoorn-Vragen* de werken, waarmede Episcopius zijn polemiek tegen de Roomsche kerk afsloot.

Het Remonstrantisme verdedigde hij tegen een anoniem geschrift: *Den Remonstrantschen Theologant*, waarin de schrijver met een beroep op Vedelius de Remonstranten beschuldigt van anti-trinitarisme, in een geschrift getiteld: *Den rechten Remonstrantschen Theologant. Ofte Clare Vertooninghe van de rechte Theologie der Remonstranten*, *aengaende het Anathematizeren der dolenden*, *insonderheydt in 't poinct vande Heylige*

1) In het Latijn werd het uitgegeven onder den titel: *Responsio ad dilemmata decem Pontificii alicujus doctoris.*

Dryeenigheyt enz. (Amsterd. 1638). Tegen het geschrift van Abr. Heidanus in 1641 uitgekomen: *Proeve en Wederlegginghe des Remonstrantschen Catechismi ....* enz. (Leyden 1641) liet hij uitgaan: *Antwoord op de Proeve van Abrahamus Heidanus*, *tegen de Onderwysinge in de Christelijcke Religie*, *na de belijdenisse der Remonstranten ....* Den tweeden druck .... (Rotterdam 1643). Feitelijk heeft hij dit werk niet afgemaakt, want voor het voltooid was, stierf hij den 4den April 1643.[1)] Bij zijn begrafenis was de 87jarige Wtenbogaert tegenwoordig.

Episcopius' wetenschappelijke arbeid van de laatste jaren zijns levens is de vrucht van een geheel leven van studie, samengevat in zijn hoofd- en standaardwerk: *Institutiones theologicae*, *privatis lectionibus Amstelodami traditae*[2)] en zijn: *Responsio ad quaestiones theologicas LXIV*, *ipsi a discipulis in privato disputationum collegio Amstelodami propositas*, welke beide werken eerst na zijn dood uitkwamen[3)].

De verdiensten van Episcopius als prediker zijn niet bijzonder groot. Zijn leerredenen, beschouwd naar de eischen van den tijd, waarin ze werden uitgesproken, zijn te weinig practisch, te veel dogmatisch. Het hoogst staan volgens Haentjens (cf. ll. blz. 88) zijn 34 preeken over Johs. 17:3. ‘Soms is hij zeer vrij in de behandeling van zijn stof, zoo in de 17e preek over Joh. 17:3.’ De door hem geleverde exegese moge niet altijd even practisch zijn, ze is toch veelal zuiver wetenschappelijk en zeer specieus, maar feit is, dat hij toch veel meer exegetiseert, dan zijn tijdgenooten (cf. Hartog, *Gesch. van de Predikkunde* enz. Amst. 1861, blz. 41). Een der best geslaagde preeken is die welke hij te Rotterdam hield bij zijn afscheid aldaar, vóór hij als hoogleeraar aan het Seminarium te Utrecht optrad.

Preeken van hem zijn: *Uytlegginge over het vijfde Capittel des H. Evangelisten Mattheus*, *Vervatet in XXIV predicatien gedaen in de Christelijke Vergaderinge der Remonstranten ....* Rotterdam 1657. (Herdrukt).

XXXIV Predicatien over de Woorden, *in den Evangelio Johannis*, *Capit. XVII vers 3. Voor de welcke gaet eene Predicatie van den Goeden Herder*, *over Christi woorden*, *bij Joan. cap. X vs. 11*, *12*, 1*3. Ghepredickt in de Christelijke Vergaderinghe der Remonstrantsche binnen Amsterdam .... 't* Amstelredam 1666. - (De preeken sub No. 31 en 32 zijn in het Latijn vertaald in de *Opera Theologica* I no. 35 onder den titel: *Conciones duae de causis incredulitatis Judaeorum.*

XXXII Predicatien over verscheyde texten der H. Schriftuure, *gedaen inde Christelijcke Vergaderinge der Remonstranten tot Amsterdam en Rotterdam ....* 't Amsterdam 1669.

1) De voorrede is van den uitgever Johs. Wtenbogaert, die zijn naam echter verzwijgt (cf. Petit ll. blz. 128 no. 30). Heidanus bleef het antwoord niet schuldig in zijn ten jare 1645 uitgekomen boek: *De Causa Dei. Dat is: De Sake Godts*, *verdedight tegen den Mensche*, *ofte Wederlegginge van de Antwoorde van M. Simon Episcopius*, *wijlen Professor der H. Theologie op de Proeve des Remonstrantschen Catechismi ....* enz. Leiden 1645.
2) Komt niet afzonderlijk voor, maar is het 1ste stuk in de uitgave der *Opera Theologica* van Episcopius, welke verscheen in 1650 te Amsterdam.
3) Komt ook niet afzonderlijk voor, maar als no. 3 in de *Opera Theologica.* De Holl. overzetting heeft tot titel: *Antwoord op LXIV theologische vragen*, *welcke hem zijn voor-ghesteld van sijne discipulen in het bysondere collegie der disputanten tot Amsteldam ...*, 't Amsteldam 1648 (cf. Petit, ll. blz. 130, Nos. 34, 35).

Gezamenlijk verschenen de predicatien onder den titel: *Predicatien van Mr. Simon Episcopius ....* Verdeelt in drie Deelen. Het laatste is vermeerdert met XVII Predicatien, noyt voor dezen gedruckt, bysonder die gedaen sijn op Feestdagen. Hier voor is gestelt een Beschrijvinge van het leven van den Autheur .... Amsterdam 1693[1)].

Bijzonder heeft Episcopius zich onderscheiden als apologeet van het Remonstrantisme; met allen ernst, nadruk en overtuiging heeft hij het eenmaal in de Remonstrantie ingenomen standpunt verdedigd. Voorop stond het leerstuk der uitverkiezing, die bij Episcopius opging in voorwetenschap en voorzienigheid. Hoe logisch ook het leerstuk der absolute praedestinatie was, hij kon er zich niet mee vereenigen; hij beschouwde het als een verlaging van God, als in strijd met de goddelijke rechtvaardigheid, verijdeling van den zoendood van Christus. Hij plaatste er tegenover ‘eene goddelijke voorbeschikking, die in overeenstemming was met Gods wijsheid.’ God kon voor hem niet zijn de auteur der zonde; en erfzonde, nam hij slechts in zooverre aan, dat hij met Zwingli wees op ‘de onvolmaaktheid van den mensch, die van geslacht tot geslacht was aangeërfd en haar oorsprong had in Adam's val’. In plaats van een ‘electio vocatorum’ stelde hij een ‘electio fidelium’. Allen konden ‘electi’ worden, als ze maar geloofden in Christus den ‘Redemptor’. ‘De uitverkiezing was een daad Gods, berustte op de gratia, de verwerping was een daad van den mensch zelf, omdat de genade kon weerstaan worden’. Op den voorgrond stond bij hem de zedelijke vrijheid van den individu, en de geheele ‘strijd tegen de praedestinatie was hem een strijd over eene zuiver ethische quaestie.’ Meer nadruk legde hij op de anthropologie dan op de soteriologie. ‘De godsdienst was practisch, niet speculatief.’ De menschelijke wil, niet de menschelijke geest was het fundament, ‘waarop een practisch zedelijk stelsel kon worden opgebouwd’. In het zieleleven van den mensch ‘was de vrijheid van den wil en daarmee van de zedelijke persoonlijkheid gegrond’. Om zijn godsdienstige beschouwingen te verdedigen, moest hij (wat natuurlijk ook andere Remonstranten deden) steunpunten zoeken in den Bijbel, en zoo werd vanzelf het Schriftbeginsel sterk op den voorgrond geplaatst, wat hem leidde tot verwerping der geloofsleer. Het Schriftbeginsel bracht hem tot zijn Schriftbeschouwing, die voerde tot het vrije Bijbelonderzoek, en zoo kwam men tot ‘een meer zuivere, vrije, wetenschappelijke, bovenal grammatische exegese’. Hierin te zijn voorgegaan is zeker niet een der geringste verdiensten van Episcopius. Door zijn Schriftbeschouwing bracht hij een ommekeer in de Bijbelsche theologie, en heeft hij een vèrstrekkenden ‘invloed gehad op de wetenschappelijke behandeling van het O. en N.T.’ Ook heeft hij daardoor ‘de dogmatiek beheerscht en de Remonstranten genoopt tot eene revisie der geloofsleer’. De door hem voorgestane beginselen toepassend, kwamen zij er toe de leerstukken, die huns inziens niet voorkwamen in de Schrift voor indifferent te verklaren en onderscheid te maken tusschen necessaria en non-necessaria. Wijzende op het verschil tusschen corpus en essentia der Schrift wist Episcopius de aanvallen der

1) De hier voorkomende beschrijving van het leven van Episcopius is een vertaling van v. Limborch's *Historia vitae S. Episcopii.* In deze uitgave is ook een portret te vinden (M. Sorg pinx., P. v. Gunst sculp.) Van de 17 predikatiën bestaat een afzonderlijke druk, ook uit 1693 (cf. Petit, blz. 133, no. 42.)

tegenstanders af te weren, die op grond van Schriftuurplaatsen als I Kor. V:9 volhielden, dat men door de onvolledigheid der Schrift geen zekerheid kon erlangen omtrent alle geloofspunten. De ‘necessaria’ moesten zooveel mogelijk beperkt worden; maar het was noodig daarin eenheid te brengen. Uit die beperking der ‘necessaria’ is te verklaren de ‘verdraagzaamheid’, waarop de Remonstranten zoozeer den nadruk legden. Natuurlijk, dat de tegenpartij allerlei bezwaren en tegenwerpingen tegen zijne godsdienstige denkbeelden inbracht, en hij zich dus te verdedigen had. Dit deed hij nog vóór het gevoelen der Remonstranten in een confessie was openbaar gemaakt, toen beschuldigingen tegen hen werden ingebracht, dat er bij hen geen eenheid bestond. Hij weersprak de telkens tegen hen ingebrachte verwijten van Socinianisme, en Bodecherus b.v. werd niet alleen weerlegd, ‘maar tevens werd ook de beschuldiging tegen den aanklager zelf gericht.’ Ook van Ariaansche en Pelagiaansche gevoelens werden de Remonstranten beticht, o.a. door Heidanus; wanneer Episcopius hier weer de handschoen opneemt voor zijn geloofsgenooten, dan wijst hij op het Schriftmatige van de verklaring der Remonstranten. ‘In de opvatting der erfzonde waren de Remonstranten het noch met Augustinus noch met Pelagius eens’. Bij zijn verdediging ‘hield Episcopius zich vast aan de culpa infantium, maar tevens beweerde hij, dat Augustinus' opvatting van het peccatum originale logisch moest uitloopen op de ontkenning van het schuldbesef en de verantwoordelijkheid van het individu. Hij hield het beginsel der erfschuld, der culpa infantium over, het leerstuk van het peccatum originale overigens prijsgevend, maar verbond daarmede het beginsel van de propria culpa van den mensch, die tot de kennis der zonde gekomen is.’ Dit gevoelen leidde tot de beschuldiging aan het adres der Remonstranten, dat zij aan de eer van God tekortdeden, door een wilsvrijheid aan den mensch toe te kennen. Episcopius heeft het ten sterkste weersproken; volgens hem ‘werd Gods eer niet belaagd, wanneer men aan den mensch het vermogen toekende, uit eigen kracht de zaligheid te verwerven, met behulp van zijn God, want het fundament der religie was de vereeniging des menschen met God, eene vereeniging, die niet alleen van de zijde van God, noch ook alleen door den mensch, maar van beide zijden werd bewerkt.’ Het supralapsarisme, zooals Trigland het voorstond, bestreed hij, en toen deze later tot het infralapsarisme neigde, trachtte Episcopius aan te toonen ‘dat door dit onlogische leerstuk God's eer zeker niet kon gered worden’. De manier, waarop hij dit deed, bracht Walaeus ertoe hem het verwijt van idolatrie naar het hoofd te slingeren, wat Episcopius op zijn beurt deed zeggen, dat door Walaeus met ‘zijn opvatting van 's menschen onvermogen, de mensch verlaagd werd tot een blok, tot een idool dat slechts door een vreemde kracht kon bewogen worden, maar zelf geen kracht kon uitoefenen.’

Had Episcopius niets anders gedaan ter verdediging der Remonstranten, dan wat hij deed, hij zou zich reeds hierdoor uitermate verdienstelijk voor hen hebben gemaakt; maar hij zou toch alleen maar ‘het bestaansrecht van het Remonstrantisme in de theologie’ hebben aangetoond. Doch hij heeft meer gedaan, n.l. ook met talent gepleit voor hun recht van bestaan in het kerkverband, in zijn *Vrije Godes-dienst.*

Al wat hij op apologetisch gebied gaf is saamgevat in zijn *Apologie*, waarin wel geen nieuwe gezichtspunten zijn geopend, maar in ‘geen zijner werken is de rijkdom van argumenten zoo groot, de betoogtrant zoo scherp en treffend als in dit geschrift dat de kroon zet op zijn arbeid als apologeet voor het Remonstrantisme.’

Episcopius sprak uit, wat hij gevoelde en was in dit opzicht niet zoo voorzichtig als Arminius. Bij laatstgenoemde bleef nog altijd de dogmatiek hoofdzaak; maar Episcopius, die vooral nadruk legde ‘op het zedelijk element in de geloofsleer’, moest om dit te motiveeren, teruggaan tot de Schrift en wijdde zich daarom meer aan de exegese. Op theologisch gebied is hij een baanbreker geweest, en met zijn gansche hart en ziel heeft hij zich gegeven aan het Remonstrantisme en het verdedigd overal en tegen ieder, waar hij zulks noodig oordeelde. Onder de groote mannen der Broederschap neemt hij een eereplaats ìn.

Behalve de reeds genoemde werken, zag nog van hem het licht:

Optima Fides Festi Hommii, *cujus specimen*, *in citatione insignium locorum ex Thesibus privatis* M.S. Episcopij SS. Theologiae Professoris demonstratur ex libro quem inscripsit *Specimen Controversiarum Belgicarum.* Lugd. Bat. 1618. 4°.

Collegium Disputationum theologicarum in Academiâ Leydensi privatim institutarum a M. Simone Episcopio .... Addita est *praefatio*, *in qua demonstratur in citandis hisce thesibus aliisque scriptis*, *optima fides Festi Hommii* .... Dordr. 1611. 4°.
(In dit geschrift vindt men 34 private Disputationes, in het tweede collegium van 4 Nov. 1616-26 Febr. 1618 verdedigd. Afzonderlijke uitgaven van deze disputationes bestaan niet.)

Synodi Dordracenae, *et eorum qui illi praefuerunt in Belgii Remonstrantes quos vocant*, *crudelis iniquitas*, *exposita Brevi Admonitione*, *ne quis de eorundem Remonstrantium sententia*, *aut de rei cum illis in eâdem Synodo gestae historia*, *statuat in alteram partem*, *priusquam scripta illorum*, *brevi in lucem exitura*, *viderit* (1619). Geschreven in den tijd dat Episcopius te Waalwijk was.[1)]

Oratie van den Hoogh ende Gheleerden Voortreffelijcken M. Simon Episcopius Professoor .... Bij hem inde Synode Nationael tot Dordrecht, soo voor hem selfs, als van weghen de XII andere Remonstrantsche hem bijgevoechde Kercken-Dienaren, inden aenvang haerder handelingen gedaen, den 7 December A° 1618 ....[2)]. Gedr. 1619.

1) Brandt schrijft in zijn *Historie der Reformatie* dl. IV blz, 82, dat hiervan ook een Fransche uitgave bestaat. - Het stuk is oorspronkelijk in onze taal verschenen onder den titel: *Onbillijke wreetheyt der Dortsche Synode; Midtsgaders der ghenen*, *die het beleyt daer over hebben ghehadt teghen de Remonstranten in de Nederlandtsche ghe-unieerde Provincien*, *in een korte waerschouwinge ten toon ghestelt*, *opdat niemant van der selver Remonstranten ghevoelen*, *ten quaedsten en oordeele*, *voor dat hij sal ghesien hebben hare schriften*, *welcke nu haest in 't licht sullen ghebracht worden* .... Amst. 1619. 4°. Drukker was Nicolaas Biestkens te Amsterdam, cf. Brandt, ll. dl. III, blz. 82, 83.

2) In de vergadering van de Nat. Synode sprak Episcopius in het Latijn. Vertaald komt deze oratie voor o.a. bij Brandt. ll. dl. III, 102-123. Brandt voegt hieraan toe: ‘Deze oratie of rede wierdt in anderhalf uure tijdts, met zeer groote vrijmoedigheit, met heldre onderscheidentlijke stemme uitgesproken, en met seer groote aendacht van de gantsche Synode en der toehoorderen, in grooten getale aangehoort.’ In de *Bibliotheek van Nederl. Pamfletten* van Fr. Muller 1ste dl. Amsterdam 1858 blz. 201 No. 1590 wordt een andere vertaling vermeld dan Brandt geeft.

Antidotum, ende Naerder Openinghe van het eyghene ghevoelen der Nationalen Synodi, ghehouden binnen Dordrecht, Annis 1618 en 1619. Tot onderrichtinge ende ende onderwijsing der ghenen, die de Canones van het selfde Synode souden moghen

komen te lesen! cortelyck ende voorloopers wijse ghestelt. Esa 5.20 ... Amst 1619.[1] 4°.

Brief aende Hoogh-Mog. Heeren Staten Generael over de Sententie Ioh. Grevii ghebannen int Tuchthuys t' Amsterdam. Mitsgaders Over eenige saecken, roerende 't Examen Samuelis Princii ende Bernheri Vesekii die versonden is in 't Rasphuys tot Haerlem. In 't jaar 1620. 4°.

Brieff, aen alle Remonstrantsch-ghesinde Ghemeynten der Vereenichde Nederlanden, ghesonden door de Ghecommitteerde van de Societijt der Remonstranten .... 1620. 4°. (Deze brief gedateerd 15 Dec. 1620 is onderteekend door J. Wtenbogaert, S. Episcopius en N. Grevinchovius.

Nieticheyt van den Calvinischen Ban, ofte Brief over het onrechtvaerdigh Bannen, waermede de Calvinische Predicanten van Amsterdam eenighe onbesprokene Remonstrants-gesinde Christenen van haer ghebannen ende afghesneden hebben. Ghestelt tot versterckinghe en vertroostinghe der selfder afghesnedene. 1 Corinth. 4 .... 1 Cor. 4.5. Matth. 13, 29, 30 .... 1624. 4°.

M. Simonis Episcopii SS. Theologiae ante hac Professoris Responsio ad duas Petri Wadingi Jesuitae Antverpiensis Epistolas: Unam de Regula Fidei; Alteram de Adoratione Imaginum. Cui praemissus *est ejus dem Auctoris Labyrinthus Pontificius.* Roter. 1644. (De praefatio is van de hand van J. Naeranus.[2] 4°.

Paraphrasis et Observationes in Caput VIII, IX, X & XI, Epistolae S. Pauli ad Romanos. Amsteldami 1644.[3] 4°.

M. Simonis Episcopii SS. Theologia Professoris, Disputationes theologicae tripartitae, olim in Academia Leydensi, tum publice, tum privatim duobus Collegiis, habitae. Amstel. 1646. 8°. (Het eerste stuk bevat 17 disputationes, waarvan een aantal afzonderlijk gedrukt nog voorhanden zijn. Het 2de gedeelte bevat 55 private disputationes, die in 't eerste collegium verdedigd zijn van 23 Nov. 1612-4 Dec. 1615, terwijl het derde gedeelte de 33 private disputationes bevat, in het 2de collegium verdedigd van 4 Nov. 1616-26 Febr. 1618).

Extract uyt het tractaet, 't welck Mr. S. Episcopius, handelende van de vrije wil, tegen Joannes Camero geschreven heeft; waerin hij handelt aengaende de natuur van de gehoorsaemheydt Jesu Christi. Nu onlancks uyt het latijn vertaelt door J.J. B(atelier). Rotterdam 1664.

1) Hiervan bestaat ook een Lat. overzetting: *Antidotum continens pressiorem declarationem* .... etc. Herderwicii 1620. Zie Brandt, ll. dl. IV. blz 82, 83.
2) Hiervan een Holl vertaling: *Twee Brieven van den Geleerden Peter Wading* .... enz. De vertaling is van N.B. (Nic. Borremans), die predikant was te Amsterdam.
3) Ook dit geschrift werd in onze taal overgezet als: *Uytbreydinge ende Aenmerckingen* .... enz. De eerste uitgave is van 1644; de tweede verscheen in 1645 te Amsterdam.

Onfeilbaarheit ende Opper-rechterschap der roomsche kerke, *ondersocht tusschen Mr. S. Episcopius .... en Willem Bom*, roomsgesinde. Rotterd. 1687.

Litteratuur: v.d. Aa. a.w. i.v. *Glasius* a.w. i.v. Molhuysen en Blok *Nieuw Ned. Biograf. Woordenboek.* I. 828-832. - Phil. à Limborch *Leven van Sim.*

Episcopius. (Amst. 1693), J. Konijnenburg, *Lofrede op S. Episcopius*, Amst. 1791. - H.C. Rogge, *Bibl. der Rem. Geschr.* I. blz. 38-47. - G. Brandt, *Hist. der Reformatie* III, IV, (zie register). - J. Trigland *Kerkelycke Geschiedenissen* (reg.). - Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk* II (zie reg.). - J.M. Schröck, *Lebensbeschreib. v. berühmten Gelehrten.* - A.H. Haentjens. *Simon Episcopius als apologeet van het Remonstrantisme in zijn leven en werken geschetst.* Proefschrift. Leiden, 1899. - Louis D. Petit, *Bibliographische lijst der werken van de Leidsche hoogleeraren* enz. 1ste aflev. (1575-1619). Leiden 1894, blz. 119, 134 - C. Sepp, *Godgel. Onderwijs in Nederland* I, (zie reg.). - W.P.C. Knuttel, *Catalogus v.d. Pamfl.-Verzam. berust. in de Kon. Bibl.* I. reg. i.v. J. Reitsma, *Gesch. v.d. Hervorming en van de Herv. Kerk der Nederlanden* (zie reg.). - P.J. Wijminga, *Festus Hommius* (zie reg.). - J.A. Cramer, *Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme*, blz. 25 v.v., 53, 141, 146, 165. *Catalogus van Boeken in N. Ned.*, uitg. Nijhoff, 1910. II, kol. 81, 98, 111. - H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming in Vlaanderen* I, blz. 459. - M. Soermans, *Kerk. Reg. Z.-Holl.* 2de dr., blz. 84. - W.P.C. Knuttel, *Acta der Synoden v. Z.-Holl.* I, 51, II, 165. - In: *Uit de Remonstrantsche Broederschap.* 5de jg. Meppel 1894. blz. 21-36, een artikel van Dr. J.A. Beijerman, getiteld: *Simon Episcopius. - De Remonstrantsche Broederschap. Bibliographische Naamlijst*, enz. Amsterdam 1905, reg. i.v. - *Nederl. Arch. voor kerkgeschiedenis.* Nieuwe serie, 2de dl. 's Gravenhage 1903, blz. 313-318. - Deze brief is geschreven den 12den Aug. 1626 ‘aan den sinds 27 Dec. 1623 op Loevenstein gevangen Petrus Cupus.’ Episcopius schrijft onder den schuilnaam van S. Vigilantius en betitelt Cupus als Pieter Tielemans. ‘Voor de kennis van de plaats, door de vrouw van Wtenbogaert in de woelingen dier dagen ingenomen, is de brief belangrijk, terwijl de taal hier en daar veel eigenaardigs heeft.’ - In de uitgave der *Epistolae Selectiores Gerardi Joannis Vossii* voorkomende achter *Gerardi Joan. Vossii. Operum tom. quart. historicus et epistolicus.* Amstel. 1699, komt op p. 24, 25 een brief voor van Simon Episcopius, gedateerd 6 Novemb. 1620 aan Gerardus Vossius, waarboven staat als inhoudsopgave: ‘Multum se adjuvari disputationibus ejus de controversiis quibusdam Papisticis gratus agnoscit. Sententiamque super tribus de imaginum cultu quaestionibus sollicite rogat’. - Petit ll. vermeldt dezen brief niet.

[Paulus Episcopius]

Episcopius (Bisschop) (Paulus) zoon van Joannes (eerst predikant te Ridderkerk en daarna te Geertruidenberg, overl. 1620) werd in 1618 te Geertruidenberg geboren. Hij kwam als student in de godgeleerdheid te Leiden en werd als collegii alumnus ingeschreven den 29sten Januari 1639.

Predikant te Chaam in 1643, vertrok hij in 1648 naar 's Gravenmoer. Als afgevaardigde uit de classis van Dordrecht, woonde hij de Particuliere Z.-Holl. synode bij, die in 1659 te Gouda werd gehouden. Hij stierf in 1676.

Van hem zag in 1641 het licht: *De plenitudine Deitatis in J. Christi persona dubitantis.* (Lugd. Bat.)

Litteratuur: *Album Studios. Acad. Lugd. Bat.* kol. 283. - M. Soermans, *Kerk. Reg. v. Z.-Holl.* 2e dr., blz. 10, 156.- Id. *Synod. Reg.* blz. 13. - W.P.C. Knuttel, *Acta der Synoden v. Z.-Holl.* II, III, IV (zie reg.).

[Marten Eppens]

Eppens (**Marten)**, den 23sten Juli 1746 geboren te Meeden in het Oldambt,

uit ouders, die tot den landbouwersstand behoorden, werd na volbrachte studie den 6den Juli 1774 tot de evangeliebediening toegelaten in de classis Heerenveen. Reeds in Augustus van hetzelfde jaar werd hij beroepen te Gorredijk, alwaar hij den 28sten Augustus bevestigd werd door ds. Nauta uit Lippenhuizen met 1 Cor. III:11. Hij deed intree met Ephese VI:19. Beroepen te Leeuwarden den 25sten Januari 1784, nam hij afscheid van deze zijn eerste gemeente op den 25sten Mei met Handel. 20:31 en 32, terwijl hij zich aan zijn tweede standplaats verbond met 1 Cor. I:23a. In Frieslands hoofdstad is hij werkzaam gebleven tot den 11den Mei 1824, toen hij na een korte ongesteldheid overleed. 'Hij was een man van geen gemeene kunde, en gewis een der algemeen nuttigste leeraren, die er ooit geweest zijn. Wars van spitsvinnig twisten, en van fijn gesponnen redeneeringen, predikte hij zuiver en eenvoudig de leer der waarheid, die naar de Godzaligheid is. Ongekunsteld was hij in zijne manier van voordragt, bond zich aan geene regels, maar schikte zich alleenlijk naar den aard der stof, die hij behandelde, of het oogmerk, dat hij zich voorstelde. Nut te stichten, was zijn eenig doel. Hij bezat eene bijzondere begaafdheid, om zich eenvoudig en plat uit te drukken, zonder echter in het lage te vallen. Hierbij was hij zeer ernstig. Door zijn ongekunstelde, klare, eenvoudige, ernstige en gemoedelijke voordragt, wist hij zich gemakkelijk een toegang tot het hart te banen. Hij verlichtte en trof tegelijk de gemoederen. Met graagte werd hij gehoord van hoog en laag, van aanzienlijken en geringen, van geleerden en ongeleerden, van verstandigen en van de eenvoudige menigte. Hij was bijzonder ijverig, niet alleen in het prediken, maar ook in het geven van godsdienstig onderwijs en in de andere deelen zijner bediening. Door zijn onderwijs zoo in de Godsdienstleer als in de Christelijke Zedekunde, waarover hij reeds in het begin zijner bediening te Leeuwarden bijzondere catechisatien hield (in dien tijd nog maar een zeldzaamheid) heeft hij zeer vele kundige lidmaten gevormd. Van elk werd hij bemind, zoo wegens zijn dienstwerk, als wegens de eenvoudigheid zijner zeden, vroomheid van hart en wandel, en zijne opregte, minzame en stichtelijke verkeering. Geliefd was hij bij zijne gemeente, bij zijne voorgaande en tegenwoordige ambtsbroeders, in en buiten deze stad, binnen en buiten deze Classis, bij menschen van andere godsdienstige genootschappen, ja bij alle, die hem kenden. Algemeen droeg men hem een zeer groote achting toe'.

Hij schreef:

Antwoord op den brief der Remonstr. Broederschap aan de Protestanten. Leeuwarden 1797.

De groote waarde der Evangelielere. Leeuwarden 1798.

In menige gemeente in Friesland was in 1800 en 1801 door het oefening houden, allerlei verwarring ontstaan: de invloed van Jan de Jong (later predikant te Gaastmeer 1808-1811, te Surhuisterveen 1811-1818 en te St. Johannesga 1818 tot 16 Febr. 1821 toen hij stierf), die met Jelle Corvinus predikant bij de nieuwe hervormde gemeente of 'zooals het volk zei bij de pepernooten kerk te Leeuwarden was, maar heel Friesland doorreisde, was maar al te goed zichtbaar in de wanorde, die hier en daar heerschte'. Naar aanleiding van wat te Leeuwarden geschiedde schreef Eppens: *De voor- en nadelen van het zooveel geruchts makend Oeffeningswerk*, *onderzocht*,

getoetst en tot behoorlijke bepalingen gebracht. Leeuwarden 1801. - Hiertegen verscheen

weldra van een ongenoemde: *De vrijheid der Godsdienstige Oeffeningen betoogd, benevens een brief raakende de zaak van Jan de Jong, en een naricht wegens Jelle Corwinus.* Leeuw. 1801.

Over de beste manier, om de Christelijke jeugd in de geopenbaarde geloofs- en zedeleer zoo te onderwijzen, dat zij al vroeg tegen de verleiding der dwalingen dezer eeuw gesterkt en beveiligd worde. Deze verhandeling van Eppens, met zilver bekroond, komt voor in de *Verhandelingen van het Haagsch Genootschap ter verdediging van den Chr. godsdienst tegen deszelfs hedendaagsche bestrijders.* 1810. 2de stuk.

Een door hetzelfde genootschap uitgeschreven prijsvraag: *Hoe kunnen de gemeenzame bijeenkomsten der Christenen tot ware stichting het best worden ingericht?* werd door 4 personen: C. Hurau, C.S. Hurau, T. Reneman en M. Eppens beantwoord. Ieder antwoord had zijn goede zijde, en nu besloot het genootschap uit deze vier antwoorden een geheel saam te stellen, dat in 1797 verscheen als: *Verhandeling over de gemeenzame bijeenkomsten der Christenen.* Aan ieder der beantwoorders werd een zilveren medaille toegekend.

Eppens is tweemaal gehuwd geweest, de laatste maal bijna veertig jaren met Catharina Herfst, wier vader Raad in de Vroedschap en daarna ook Schepen van Leeuwarden was.

Litteratuur: v.d. Aa, ll. dl. V. blz. 186-187 (uitgebreid). - *Nieuwe Algem. Konst- en Letterbode.* VIII. blz. 60. - Ypey en Dermout *Gesch. d. N. Herv. Kerk.* IV. blz. 229. Aant. blz. 42. Dr. S.D. Van Veen, *De Gereformeerde Kerk van Friesland* in de jaren 1795-1804. Gron. 1888 blz. 170. - *Boekzaal* 1824 blz. 747-749. - T.A. Romein, *Naamlijst der Pred. in Friesl.* blz. 38, 598. - M.W.L. van Alphen, *N. Kerk. Handboek*, jrg. 1912, Bijl. S, blz. 153, 154, 165. Kist en Royaards, *Archief voor Kerk. Geschied.* V. blz. 289-291.

[Gerhard Rudolf Erdbrink]

Erdbrink (**Gerhard Rudolf**) geboren te Enkhuizen in 1815, werd na het noodig voorbereidend onderricht ontvangen te hebben, den 9den October 1833 te Leiden als student in de godgeleerdheid ingeschreven. Candidaat tot den H. Dienst in Noord-Holland in 1838, kwam hij den 3den Maart 1839 te Welsum. Beroepen te Zutphen, 21 April 1842, nam hij den 30sten October 1842 afscheid van zijn eerste gemeente met 1 Thess. II:9c, om den 6den Nov. in zijn tweede bevestigd te worden door ds. J.G. van Griethuysen met 2 Tim. 1:7. Zijn intreepreek deed hij naar aanleiding van 1 Johs. I:4. Emeritus den 1sten Jan. 1883, stierf hij den 5den Januari 1885.

Van hem zag het licht:

Samuel en Luther. Leerrede naar 1 Sam. XV ter herdenking van Luther's sterfdag. Zutphen 1846.

Gützlaff, de apostel der Chinezen, in zijn leven en werkzaamheid geschetst. Rotterdam 1850. gr. 8°.

1813 godsdienstig herdacht met de Hervormde Gemeente te Zutphen, bij het halve eeuwfeest van Neerlands verlossing op Zondag den 15 November 1863. Zutphen. 1863 gr. 8°.

Litteratuur: *Alb. Stud. Acad. Lugd. Bat.* kol. 1301. v. Alphen, *N. Kerk. Handboek*, jrg. 1903, Bijl. U, blz. 167; jrg. 1912, Bijl. S. blz. 155. - *Brinkman's Catologus der Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken*, gedur. de jaren 1850-1882, door R. v.d. Meulen, blz. 348.

[Alexander van Erffrenten]

Erffrenten (**Alexander van**) zoon van Willem, predikant te Oosterhout in 1697 werd den 11den October 1713 als student bij de Faculteit der Godgeleerdheid ingeschreven te Leiden. Proponent geworden in 1716, werd hij den 18den April 1718 beroepen te Kruisland, alwaar hij, na den 24sten Mei peremptoir te zijn geëxamineerd door ds. Samuel Wopkes te St. Filipsland, den 19den Juni door zijn vader bevestigd werd. Hij overleed den 25sten April 1726 na een langdurige ziekte.

Van hem bestaat:

De godvrugtige en verstandige kerkganger. 's Hage 1719. 8°.

Litteratuur: v.d. Aa. a.w. i.v. *Alb. Stud. Lugd. Bat.* kol. 833. - *Boekzaal* 1726, (23ste dl.) blz. 132. - v. Abkoude *Naamreg. v. Nederd. Boeken.* I, 1ste st. blz. 103.

[Georgius Erhard]

Erhard (**Georgius**) geboren te Hoorn in 1687, werd den 19den Februari 1706 student in de Godgeleerdheid te Leiden. Na volbrachte studie werd hij in 1712 predikant te Huizen en twee jaar later te Zaandijk, alwaar hij werkzaam is gebleven tot 1751, toen hij ‘op voorstel en resolutie van de Christelijke Synodus voor Noord-Holland’ van genoemd jaar ‘salvo honore en behoudens een jaarlijksch honorarium’, emeritus werd verklaard. Hij stierf te Schermer in Maart 1768.

Hij gaf uit:

Verhandelinge van 's Menschen Uit-einden, ofte de eindelijke Staat der Menschen na dit leeven: zoo der heerlijkheid voor de Geloovigen en Godzaligen, als van Verdoemenisse en Rampzaligheid voor de Ongeloovigen en Godloozen: ter vertroostinge van de eerste, en ter verschrikkinge van de laatste ontworpen en beschreeven door Georgius Erhard .... Waarbij ook nog gevoegd is een *Catechetische Verhandelinge van de Sleutelen des Hemelrijks, volgens de Leid-draat van den Heidelbergschen Catechismus*, in de 83, 84, 85. Vraagen en Antwoorden van de 31ste Zondag, door den zelven Autheur. Alkmaar 1762.

Terzelfder plaatse had ook het licht van hem gezien:

De waare en eenige Heelmeester in Israël aangemerkt in deszelfs Heerlijkheid en Voortreffelijkheid boven alle aardsche zoo lighaamelijke als geestelijke Heelmeesters; en zelfs ook de Allergrootste Personagien deezer Waereld: neffens zijne heilzaame recepten en remediën, als de regte balzem in Gilead, ter geneezinge in alle geestelijke Patiënten en zieke Zondaren, en ter verkrijging van een eeuwigdurende Gezondheid, Leeven en Zaligheid; tot ontdekkinge, waarschonwinge en overtuiginge van veele naam- en mond-christenen, en hunne valsche gronden van Zaligheid.

Tegen het eerstgenoemde geschrift kwam uit: *De Mennoniten of Doopsgezinden, tegen de beschuldigingen van den Heer Georgius Erhard, rustend predikant te Zaandijk, in zijn E. Verhandeling van 's Menschen Uiteinde, verdedigt door Andries*

Apostool. - Amsterdam 1763. - Dit geschrift ontlokte aan de pen van Erhard: *Apologie of korte en zedige verantwoordinge tegen bovenstaand boekje.* Alkmaar 1763.

Litteratuur: *Alb. Stud. Lugd. Bat.* kol. 833. - *Boekzaal* 1751 (73ste dl.) blz. 350; 1768 blz. 364, 365. - Van Alphen, *N. Kerk. Handboek*, jrg. 1908, Bijl. P. blz. 123, 153.

[Thomas van Erp]

Erp (Erpenius van Erpe of Herpe) Thomas van, was de zoon van Gerard Joannes van Erp en Beatrix de Bye, en werd den 17den September 1584 te Gorinchem geboren, werwaarts zijn ouders, die aanvankelijk te 's Hertogenbosch woonden, ter wille van den godsdienst verhuisd waren. Op negenjarigen leeftijd reeds ging hij voor

zijn studie naar Leiden ‘ubi ille prima tunc musarum elementa imbibit’. Het volgende jaar, in 1594 dus, verhuisde hij met zijn ouders naar Middelburg en in 1596 kwam hij opnieuw te Leiden om er zijn studie voort te zetten. Op achttienjarigen leeftijd en wel den 1sten October werd hij student. ‘Annos natus duodeviginti, Kalendis Octobris, eorum in numerum relatus fuit, qui Academiae nomen dedissent’. Hij voor zichzelf schijnt oogenblikken gehad te hebben, dat hij in de meening verkeerde alsof hij niet voor de studie geschikt was en dat hij de academie vaarwel wilde zeggen. ‘Nam cum plerosque adolescentes nimia ingenii fiducia moretur, quo minus ad summa pertingant: Erpenium nostrum ita vitium contrarium pene vadis illisit; ut parum abesset, quin studiorum frangeret ratem’. Doch die zwaarmoedige bui, waarin hij erover dacht de studie te laten varen, ging voorbij; met lust en liefde begon hij zich op de studie, vooral op de beoefening der wijsbegeerte toe te leggen, en den 8sten Juli 1608, werd hij, onder leiding van Rudolf Snel, bevorderd tot Magister artium. ‘Itaque, siquis alius, hic profectò, maximo Senatus Academici consensu, jureque optimo, summâ Philosophiae laureâ ornatus fuit: quod anno contigit MDCVIII, VIII Eid. Jul. inaugurante eum in hoc honore, mathematico eximio, Rodolpho Snellio’. Na dezen tijd begon hij zich toe te leggen op de studie der Godgeleerdheid, en op aanraden van Scaliger ook op de Oostersche talen Zijn lofredenaar zegt: ‘Ita accidit temporum infelicitate, ut praeclarum illud ingenium ad haec studia feliciter se applicaret’.

Voorzien van een getuigschrift van Scaliger, gedateerd uit Leiden den 12den Juli 1608, ging Erpenius naar Engeland, ‘quam quinquennio etiam antè adierat’. Hier bezocht hij de universiteiten te Canterbury en Oxford, en sloot te Londen vriendschap met den geleerden Orientalist William Bedwell. Uit Engeland toog hij naar Parijs, waar hij in sterke mate de genegenheid verwierf van den uitnemenden Graecus: N. Casaubonus, van wien hij veel leerde; ook bekwaamde hij zich onder leiding van den Egyptenaar Josephus Barbatus Jacobita. ‘Interea verò temporis praeceptorem ibi nanciscitur Josephum Barbatum Jacobitam, domo Aegyptium, virum, qui Latinas quidem literas a limine vix salutasset, sed cujus operam in addiscendâ Arabum linguâ minimè in postremis haberet. Hoc magistro, et imprimis studiis privatis, tantum Erpenius assecutis fuit, ut Casaubonus, quem priùs discipulum habuisset, eum doctorem jam suum agnosceret’.

Gewapend met een goed getuigenis van Casaubonus, in dato den 16den Nov. 1609, vertrok Erpenius naar Saumur, alwaar hij negen dagen later aankwam en er vooral om zijn groote geleerdheid in den smaak viel van den hoogleeraar Philippus Mornay, heer van Plessis, die d.t.p. de Godgeleerdheid onderwees en van den Hebraicus Philippus Bignoraeus benevens van Franciscus Junius. Elf maanden bleef hij te Saumur, keerde toen weer naar Parijs terug, verkeerde opnieuw met Casaubonus, met Stephanus Hubertus, Hoogleeraar in het Arabisch, en anderen, maar: ‘his igitur ut sese subduceret, ad primum ab urbe lapidem, juxta Matronae confluentem, mensium aliquot secessum quaesivit. Ibi ut totus repente factus est suus, Lexicon Arabicum, quod anno praecedente insigni coeperat artificio contexere, maximâ vocum accessione ditavit. Nec eo contentus, hujus linguae artem, quae difficillima semper habita fuit, praeceptis quibusdam, hortante etiam Casaubono, felicissimè conclusit’.

Na Parijs (vanwaar hij vertrok in de lente van 1611) bezocht hij Milaan en Venetië, waar hij de bibliotheken doorzocht om te vinden wat van zijn gading was; in

laatstgenoemde stad ging hij vooral veel om met Joden en Mohammedanen: ‘Itaque his magistris etiam Turcicae, Persicae, et Aethiopicae linguae, notitiam acquisivit’.

In Zwitserland maakte hij kennis met Joannes Buxtorf, den grooten Hebraïcus, bezocht in Duitschland verschillende academiën en bibliotheken, en verwierf zich te Heidelberg de vriendschap van den bekwamen jurist Gruterus.

Den 4den Juli 1612 was hij weer te Leiden, en reeds in het volgende jaar, den 10den Februari, zag hij zich aangesteld tot Hoogleeraar te Leiden in de Oostersche talen, behalve in het Hebreeuwsch. Zijn lessen begon hij den 8sten Mei 1613, na op dienzelfden dag zijn ‘oratio inauguralis’ te hebben gehouden, des middags om 4 uur. ‘Atque in eo munere praeclarè adeò se gessit, ut, licet mediocre nihil de eo speraretur, opinionem tamen omnium longissime vinceret. Nimirum Suada quaedam insidebat viri illius labris; quae sic orationem temperabat, ut non solùm, quae tetrica viderentur, perspicuè tractaret; sed auditorum etiam animos incredibili quadam perfunderet voluptate’.

Den 8sten Februari 1620 werd hij benoemd tot Assessor en den 21sten werd hij door de Staten en Curatoren naar Frankrijk gezonden, ten einde te gaan probeeren om Prevet, voor het aannemen van een Professoraat in de Godgeleerdheid te Leiden te winnen. Ditmaal werkte hij niets uit, maar wel in 1621 .... ‘ac quanti ejus eruditionem, et prudentiam, Belgicae nostrae proceres fecerunt, videamus. Ineunte vere anni MDCXX, ex decreto illustrium foederatae Belgicae Ordinum, et inclyti Arausionensium principis, ab Nobiliss. et Ampliss. Academiae Curatoribus in Gallias missus fuit. Negotii autem hoc ei datum erat, ut, quia magni nominis theologo augere hanc Academiam decretum haberent, eò animum, et Petri Molinaei, et Andreae Riveti, tentaret. At quâ ille tum prudentiâ! quâ fide! quâ industriâ se gessit! Attamen licet cumulatissimè satisfaceret proceribus nostris: nihil aliud tamen effecit, quàm ut Ecclesiis Gallcis jucundam relinqueret memoriam sui. Illustres verò Belgicae nostrae Ordines, qui exploratissimum haberent, praeclarè Erpenium munere suo perfunctum esse; eundem imprimis idoneum putarunt, qui anno proximo, tum Riveti animum, amore et Bataviae, et Theologicae professionis, vehementius incenderet: tum eos flecteret, qui magnâ animi contentione hoc egissent, ut ne permitteretur Galliam suam his terris permutare eum virum, quem omnium judicio constaret, et religionis controversias optimè intelligere, et in doctoribus antiquis longè esse versatissimum, et plurimum ob summam prudentiam habere auctoritatis, nec minùs eloquentiâ valere. Nequid auribus cujusquam dare videar, sanè negotii hujus difficultatem aestimare vel ex eo licet, quòd Erpenius propterea semestri integro in Galliis fuerit commoratus. Quantâ autem cum prudentiâ tum iterum se gessit! Quâ morum suavitate conciliavit sibi omnium animos! quâ Suadâ, cùm in senatu ecclesiastico, tum in synodo Pictaviensi, oravit saepius! Itaque, quod fieri posse nemo putabat, cunctorum tandem animos flexit, ac vicit: satisque apparuit, virum esse, qui sapientiâ suâ summis se pariter, atque infimis, gratum redderet acceptumque. Quid testimoniis pluribus opus?

Duidelijk blijkt het uit het aangehaalde, dat zoo aan een dan aan van Erp te danken is geweest, dat Rivetus naar Nederland is gekomen.

Tijdens zijn langdurig verblijf in Frankrijk, maakte hij te Parijs kennis met Gabriel Sionita en met Joannes Hesronita, Doctoren in de Godgeleerdheid en Professoren in het Arabisch aan de Universiteit te Parijs.

Den 4den November van hetzelfde jaar 1620 werd hem na het ontslag van

Coddaeus opgedragen om als Hoogleeraar in het Hebreeuwsch op te treden. Reeds den 27sten d.a.v. hield hij een oratio inauguralis *De laudibus linguae Hebraicae*[1], en om 1 uur begon hij zijne lessen, terwijl het collegeuur voor het Arabisch bleef op den gewonen tijd.[2]

In 1621 werd hij opnieuw tot Assessor benoemd en in 1624 werd hij met Walaeus benoemd tot Rector. In hetzelfde jaar werd zijn jaarwedde verhoogd met *f* 200. -.

Erpenius heeft tijdens zijn Professoraat te Leiden tal van leerlingen gevormd die hij in de Oostersche talen bekwaamde, en velen hunner zijn mannen van beteekenis geworden, die zich op het gebied der linguistiek, een onsterfelijken naam verworven hebben. Alexander van Capellen, Constant. l'Empereur, Sixtinus Amama, Adolf Vorstius, Joannes Brunaeus, Willem Merula e.a. Waren deze allen uit ons land afkomstig, onder de buitenlanders, door hem gevormd, noemen we Thomas Perierius.

Dat men zijn groote verdiensten op prijs wist te stellen, en dat van zijn geleerdheid een groote roep uitging, blijkt uit het feit, dat hij nog, voor hij tot Hoogleeraar werd aangesteld, zeer vereerende aanbiedingen ontving uit Engeland, waar men hem achtte als een der grootste kenners van het Arabisch. ‘Paullo postquam ex Italia, Germaniaque, ad lares suos rediisset; honestissimi in his literis muneris spes ei apud Anglos offerebatur: eaque certissima, ac sine exceptione alia, quam ut ne ipse sui Britannis spem insideret. Atque hujusce rei indicium accepit a viro doctissimo, magnique etiam nominis in Britannia sua. Sed jucundior Erpenio patriae, ac parentum, et tot amicorum, conspectus erat; quam ut, vix domum reversus, divelli se a suis tam cito pateretur.’ In Italië, wilde men hem, voor diensten, die men van hem vroeg, per jaar 500 ducaten geven. ‘Unde, quod adhuc adolescenti in Italia offerrentur

1) In de *Oratio Funebris* lezen we: ‘Itaque anno 1619, cum nobilissimi Academiae Curatores consilium caperent de novo Hebraicae linguae, eoque publico doctore; non alius aeque idoneus visus fuit, quam Erpenius noster’. Tot in 1619 werd het Hebreeuwsch gedoceerd door Coddaeus, die wegens zijn Remonstrantsche gevoelens in dat jaar tijdelijk geschorst werd. Na die tijdelijke schorsing werd Erpenius voor drie maanden belast met het geven van les in de Hebr. taal (cf. Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche Hoogeschool*, dl. II. Bijlagen blz. 87). Op dit feit slaat waarschijnlijk het door Vossius gezegde, dat hij in 1619 reeds werd aangesteld tot hoogleeraar in de Hebr. taal. Bronchorst in zijn *Diarium* is nauwkeuriger. Dat Coddaeus in Mei 1620 nog Professor was, blijkt hieruit, dat op het feestmaal, den 14den Mei van genoemd jaar gegeven, na de promotie van Petrus Opmeer, tegenwoordig waren ‘ex Professoribus Rector Bontius .... Codaeus et Jachaeus’ (cf. *Diarium*, p. 153), en onder den 19den November heet het (cf. ll. blz. 158): ‘Eodem die proposuerunt Curatores se Thomae Erpenio demandasse professionem Linguae Hebraicae, excluso Coddaeo’. De feitelijke aanstelling van Erpenius tot hoogleeraar in het Hebreeuwsch had dus plaats den 11en November, toen Coddaeus daadwerkelijk ontzet werd. Later leest men bij Bronchorst (ll. p. 159: ‘27 Nov. orationem publice habuit Thomas Erpenius doctam et luculentam de Laudibus linguae Hebraicae’. Vossius neemt alzoo aan dat het hoogleeraarschap in het Hebr. voor Erpenius begon in 1619; de zaak-Coddaeus had toen echter zijn volle beslag nog niet en daarom werd Erpenius nog maar tijdelijk benoemd.

2) Bij Vossius lezen we, nadat hij over de aanstelling van Erpenius tot Hoogleeraar in het Hebreeuwsch gesproken heeft: ‘Geminam ab eo tempore provinciam sustinens, matutinis quidem horis Arabice, ut antè: pomeridianis autem, quibus Theologiae candidati minus distinentur Hebraicê docebat: idque tanto concursu, quasi Palladium aliquod caelitus decidisset.’ Bronchorst zegt (ll. p. 133) ‘8 Maji M. Thomas Harpenius inchoavit hora 4a professionem linguae Arabicae’, en later (ll. 159), als hij vermeldt heeft dat Erpenius den 27sten Nov. 1620 zijn inaugurale oratie heeft gehouden ‘et postea hora prima coepit docere linguam Hebraïcum, hora quarto vero linguam Arabicam’.

ducati annui quingenti, conditione eâ, suam ut operam addicere vellet in Arabicis transferendis'. De Spanjaarden raadpleegden hem om oude teksten te verklaren, die nog nergens de rechte verklaring hadden gevonden. Hem raadpleegde Petrus à Castro, aartsbisschop van Senela; over hem schreef de Infant-Aartshertog van Brunswijk. 'Nec minus eopse anno (1623) XVIII Kal. Decemb. literis suis apud Erpenium institit Christophorus Aybarus, qui praesuli Hispalensi a secretis erat. Quo minùs verò eâ in re mos Regi gereretur: partim fiebat longuinquitate loci, ac temporum calamitate: partim quòod tanti ea monumenta faceret praesul, ut minimè pateretur, illa Lutetiam, vel Antverpiam, deferri; quo minori se periculo, ac molestiâ, Erpenius contulisset: partim quòd nihil Erpenius posset, aut vellet, absque auctoritate ac veniâ potentissimorum foederatae Belgicae Ordinum, ac illustrissimi Arausionensis principis: partim etiam aliis de caussis, quas familiarissimi non ignorant; atque ex iis, quae diximus, aliquâ ex parte perspicere ipse potestis'. Men leert Erpenius hier, waar de loftrompet over hem gestoken wordt en gewezen op de erkenning zijner verdiensten als groot orientalist, ook kennen als goed vaderlander. En den koning van Marokko 'usque adeo placuere Erpenii nostrae literae, cùm ob alia, tum ob puritatem dictionis Arabicae, ut optimatibus, atque eruditissimis regni sui viris, saepius eas miraculi loco ostenderit. Imò quantam de eruditione ejus spem concepisset; argumento illud erit, quòd cùm Erpenius ab eo postulâsset codices quosdam Arabicos, qui non alibi extarent, quàm in sacrorum archivis, describi illos in ejus gratiam jusserit, primâque occasione se receperit missurum. Quale nihil ab rege Muhammedico impetrare homo Christianus potuisset, nisi qui eruditione eximiâ istis etiam terris maximam concitasset admirationem sui.'

Werden 's mans verdiensten in het buitenland erkend, ook in ons land stond hij bij de regeering hoog aangeschreven en werd van zijn groote geleerdheid in de Oostersche talen, een dankbaar gebruik gemaakt. Na zijn terugkeer uit Frankrijk werd hem opgedragen, de brieven, die door de Afrikaansche en Aziatische vorsten aan de Staten-Generaal gericht werden te vertolken: 'Postquam è Galliis rediit (dat is dus vanaf het najaar van 1621), potentissimi foederatae Belgicae proceres eo interprete uti solent in illis, quae Asiae, atque Africae principes, literis suis commisissent .... Quàm autem praeclara eo in negotio fuerit industria Erpenii nostri: non aliunde meliùs cognoscitur, quàm quòd illustres Ordines, quincto abhinc die, cùm Hagam evocatus in concilio eorum graviter disseruisset, decrevere literas, actaque omnia, quae ad negotia Musliminorum pertinerent, fidei ejus committere, ac posthac quoties de mente eorum disceptaretur, sermonem cum eo jungere in concilio suo, ut eò certiùs dispicerent, quid Musliminicae genti responderi oporteret. Quo sanè quid honestius, ac gloriosius, Erpenio nostro contingere potuisset?' De reis naar den Haag, om daar met de Ho. Mogenden te handelen over Oostersche aangelegenheden, aanvaardde hij den 10den November 1624, doch nauwelijks d.t.p. aangekomen, gevoelde hij zich ziek; hij keerde naar Leiden terug en reeds den 13den stierf hij aan de pest. 'Placide (aldus schrijft Bronchorst) in Christo obiit'. Volgens zijn lijkredenaar riep hij op zijn sterfbed: 'Vale academia, in quâ voluptate eâ hactenus vixi: amplius te non videbo'. Nauwelijks 40 jaar oud werd plotseling de levensdraad van Erpenius afgesneden en kwam hij te ontvallen aan de wetenschap, die in hem een voortreffelijk dienaar verloor. Hij werd begraven in de Pieterskerk te Leiden, alwaar een gedenkteeken voor hem werd opgericht, terwijl de lijkrede op hem gehouden

werd door G.J. Vossius. Bronchorst schrijft dienaangaande; ‘14 Novembris in conventu Academico conclusum ut, cum M. Erpenius peste extinctus esset, in ejus obitum orationem funebrem habebat M. Gerardus Vossius Eloquentiae et Chronologiae Professor’; terwijl hij van deze Oratio getuigt: ‘M. Gerardus Vossius XV Novembris doctam et elegantem habuit orationem in Domini Professoris Thomae Erpenii, qua illum summopere commendavit a singulari peritia Hebraicae et Arabicae linguae, quas in praecipuis Angliae, Galliae et Italiae Academiis magno cum fructu addidicit; deinde quod in hac Academia circiter decennium summo cum honore et insigni auditorum profectu Hebraicam et Arabicam linguam sit professus; denique quod pie in extremis animam suam Deo commendavit ac aperte pronuntiavit, se non cum suis operibus, sed coram Deo velle comparare fiducia Mediatoris Jesu Christi, qui sua morte et precioso sanguine suo pro omnibus suis peccatis satisfecit et illum ab aeterna morte liberavit’.

In den theologischen strijd zijner dagen heeft Erpenius zich niet op den voorgrond geplaatst, maar tot de Remonstrantsche fractie behoorde hij stellig niet; misschien ware hem anders wel een gelijk lot beschoren geweest als Coddaeus. Dit neemt niet weg dat hij onder de Remonstranten vele en goede vrienden had als Hoogerbeets, Episcopius, Conradus Vorstius, H. de Groot en anderen. Niet onwaarschijnlijk is dat men hem, juist door de vriendschap met deze niet rechtzinnige mannen, minder vertrouwde en dat men daarom een werk, dat hij onderhanden had, niet wilde recommandeeren bij de Generale Staten, voor en aleer men er een proeve van had gezien. Dit boek zou den titel dragen: *Delineatio tabernaculi Domini nostri Jesu Christi.*[1)]

Voor de uitgaven zijner werken stelde hij prijs op een juisten tekst; vandaar dat hij te Leiden, met groote onkosten, een drukkerij oprichtte, waarvoor hij de letters zelf had doen gieten. Hij drukte niet alleen Arabisch, maar ook Hebreeuwsch, Syrisch, Chaldeeusch, Aethiopisch, Perzisch en Turksch, gelijk Vossius ons in zijn ‘Oratio Funebris’ meedeelt.

1) Is aengedient, dat *D. Thomas Erpenius Professor* van de Orientale talen in de Academie tot Leyden, voorheeft een treffelick werk over het Nieuwe Testament, gheintetuleert: Den Tabernakel onzes Heeren Jesu Christi: Ende is gedelibereert off niet dit werck inden name des Synodi, den Heeren Staten Generael diende gerecommandeert te worden? Doch alles wel overwogen zijnde is geresolveert, dat men eerst een monster van dat werck, 't welck hij belooft, verwachten zal, op dat het zelve gezyen, ende den Provincialen Synodo verthoont zijnde, de kercken naderhant op de recommandatien, desselven werckx letten mogen. (cf. dr. H.H. Kuyper, *De Post. Acta of handelingen van de Nationale Synode van Dordrecht* enz. Amsterdam 1899, blz. 2841. - Dr. H.H. Kuyper merkt op (ll. blz. 287) dat Erpenius, die blijkbaar neigingen had tot het Remonstrantisme, wat wordt afgeleid uit het feit dat hij onder de Remonstranten veel vrienden had, tijdens de Dordtsche Synode, ‘van deze voorliefde voor de Remonstranten wat teruggekomen schijnt te zijn’ en dat het daarom te begrijpen is, ‘dat de professoren, gedachtig aan de spreuk, dat men meer vliegen vangt met stroop dan met azijn, de Synode verzochten, het werk dat Erpenius zou uitgeven, bij de Generale Staten aan te bevelen in de hoop, dat deze gunst Erpenius, op wiens steun men blijkbaar hoogen prijs stelde, nog sterker aan de zijde der Contra-Remonstranten verbinden zou. Maar het is ook te begrijpen, dat de Synode die aanbeveling niet onvoorwaardelijk schenken wilde’. Immers was het werk een studie over het. N.T. ‘en de Synode had ten volle recht, zulk een werk van een hoogleeraar, die in een kwaden reuk stond, niet te willen aanbevelen, voordat het door kundige mannen gelezen en rechtzinnig bevonden was.’ Aangezien Erpenius dit werk niet heeft voltooid, hebben de Provinciale Synoden het besluit der Synode niet uit te voeren gehad (cf. ll. blz. 288).

Gelijk bekend is, werd van de Canones der Nat. Synode van 1618-1619 een Fransche vertaling gemaakt door Colonius en Polyander, aan wie dit werk, waarschijnlijk door de Synode, werd opgedragen (cf. dr. H.H. Kuyper, *De Post-Acta* enz. blz. 205). Is ook Erpenius met een Fransche overzetting bezig geweest en heeft hij, toen hij kennis kreeg dat Colonius en Polyander reeds een begin gemaakt hadden met dat werk, zijn arbeid gestaakt, of is hij er nooit mee bezig geweest? Dat het zijn voornemen geweest is een vertaling te leveren, is zoo goed als zeker. Immers schrijft hij den 8sten Juni 1619 uit Leiden aan Episcopius, dat tijdens een bezoek dat hij gebracht had bij den Franschen ambassadeur du Maurier, deze hem met aandrang had verzocht: 'ut, si qua ratione possem, Canones Synodicos ei curarem transmittendos; id quod haud gravate ei promisi operam me daturum esse. Eaque (aldus gaat Erpenius vervolgens voort) de causa nunc te obnixe oro, ut, si fieri possit, exemplar eorum ad nos transmittas, vel quod ei tradamus, vel ex quo aliud ei tradendum describamus. Id si feceris, utrique nostrum rem feceris multo gratissimam. Egoque spondeo fore, ut ea res non divulgetur et nihil inde vobis incommodi aut molestiae creëtur'. Erpenius heeft dus de hulp ingeroepen van Episcopius, opdat deze hem zou helpen aan een exemplaar van de Dordtsche Canones, ten einde daardoor in staat te zijn er een Fransche vertaling van te maken voor du Maurier. Erpenius beloofde aan Episcopius tevens, toen hij dit verzoek tot hem richtte, dat zoo hij een exemplaar overstuurde, er voor hem geen nadeelige gevolgen uit zouden voortvloeien. Uit het feit, dat Erpenius zich met een dergelijke vraag tot Episcopius wendde, meenen wij te mogen opmaken, dat hij zeer vertrouwd met dezen moet zijn geweest.

Uit tal van geschriften, die uit de pen van Erpenius zijn voortgevloeid, kunnen we oordeelen over 's mans groote geleerdheid. We bezitten van hem:

Annotationes in lexicon Arabicum Francisci Raphelengii. Lugd. Bat. 1630. 'Ibi (i.e. juxta Matronae confluentem) ut totus repente factus est suus, Lexicon Arabicum, quod anno praecedente insigni coeperat artificio contexere, maxima vocum accessione ditant'.[1)]

Grammatica Arabica. Lugd. Bat. 1613. (*Arabicae linguae tyrocinium. Id est Thomae Erpenii grammatica Arabica*, cum varia praxios materia etc. Lugd. B. 1656). De editie van 1636 werd tegelijk uitgegeven met de *Fabulae Lockmanni.* Meermalen herdrukt verscheen er ook een Duitsche vertaling van in 1771 door J.D. Michaëlis.

Proverbiorum Arabicorum centuriae II. Lugd. Bat. 1614. (De grondslag van dit werk was gelegd door Scaliger. Erpenius voltooide het).

1) In zijn *Oratio Funebris* (cf. Gerardi Joannis Vossii, *Opuscula varii argumenti.* Amst. 1698, p. 88) lezen we: 'At nefas saltem sit omittere Lexicon Arabicum: quod cujusmodi daturus esset, conjecturam capere licet, partim ex observationibus eruditis Arabico Raphelengii Lexico jam ante decennium adjectis: partim ex specimine futuri operis, paucis nempe pagellis jam excusis: ex quibus satis liquet, ita Gheuharium, ac Camusii autorem, aliosque sequi voluisse, ut interea, et superflua demeret, et praeterita adjiceret et falsa castigaret.'

Lokmanni Fabulae et selecta quaedam Arabum adagia, *cum interpretatione Latina et notis.* Lugd. Bat. 1615. - (‘Quas Erpenius, una cum translatione sua, primus per orbem diffudit’)

Novum Domini nostri J.C. Testamentum Arabice. Lugd. Bat. 1616. - ('Denique quid augustius veteri illa Arabicâ translatione Novi Testamenti, sive ejus Nesjulamam, filius Azalkefati, sive alius auctor est? Quam magno Ecclesiae bono integram primus edidit Erpenius: idque ex codice ante annos prope trecentos descripto in deserto Thebaidos: et cujus bonam partem, acta nimirum et epistolas, cum altero codice sedulo contulisset summus vir, praeclare de studiis, et praecipue Orientalibus linguis, promeritus, Franciscus Raphelingius. Atque hujus modi thesaurum nactus Erpenius erat ex bibliotheca hac Lugdunensi, cui, inter alios Orientales libros, eum quoque legârat vir incomparabilis, Josephus Scaliger'.[1)]

Grammatica Arabica dicta Giarumia, *cum versione Erpenii et libellus de centum vocibus regentibus sive linguae Arabicae particulis*, *Arabice et Latine.* Lugd. Bat. 1617. (Herdrukt). (Een verbeterde uitgave. Er was ook een Ital. uitgave die zeer slordig van tekst was.)

Historia Josephi patriarchae ex Alcorano, *Arabice. Cum tripl. versione lat. et seholijs Thomae Erpenii*, *cujus et alphabetum Arab. praemittitur.* Leidae in typogr. Erpeniana. Ling. Orient. 1617.[2)]

Canones de literarum Evi apud Arabes natura et permutatione. Lugd. Bat. 1618. ('quid etiam brevius nervosiusque Canonibus literis, Eliph, Wau, Je - Latine eas vocabulo Evi complecti possimus: - de quibus libellum suum dicatum ivit clarissimo doctissimoque collegae suo, Gulielmo Coddaeo, Hebraeas et Chaldaeas tum literas profitenti in Academia hac nostra').

Rudimenta linguae Arabicae. Lugd. Bat. 1620. (Herdrukt o.a. in 1733 onder den titel: *Rudimenta linguae Arabicae Auctore Thoma Erpenio* gevoegd bij Alb. Schultens' *Florilegium sententiarum Arabicarum cum versione et notis; et clavis mutationis elementorum*, *qua dialecti linguae Hebraeae ac praesertim Arabicae aliquando ab Hebraea deflectant*).

Orationes tres de linguarum Ebraeae atque Arabicae dignitate. Lugd. Bat. 1621.

Libri duo Samuelis Ebr. et Lat. Lugd. Bat. 1621.

Pentateuchus sive quinque libri Mosis. Arabice. Lugd. Bat. 1622. ('Quid desideratius quoque translatione Arabica librorum Mosis? quae et hominis est Christiani, et interpretis non nuperi, et melius cum fonte convenit Hebraeo, quam illa Saadiae Gaonis, magni nominis Judaei, quae Constantinopoli prodiit,

1) Erpenius zond den 1sten April 1617 een exemplaar van zijn uitgave van het N.T. aan Conradus Vorstius: 'Accipe exemplar Novi Testamenti Arabici, nuper a me in lucem editi, mei erga te affectus qualecunque testimonium. Mittam $\tau\square\nu$ $\square\varepsilon\square$ (cum Deo) idem aliquando Latine, ex Arabico versum, et illustratum, aliaque nonnulla, quae haud ingrata tibi futura spero'.

2) Toen Erpenius aan C. Vorstius het exemplaar zond van zijn N.T. in het Arabisch, schreef hij erbij: 'Addo et Alphabetum Arabicum cum folio uno Historiae Josephi ex Alcoranno. Reliqua cum excusa erunt, operam quoque dabo ut habeas.

addita, praeter linguam, qua Moses scripserat, Chaldaica Onkelosii, et Persica Tassosii versione').

Arcanum punctationis revelatum et oratio de nomine tetra grammato. Lugd. Bat. 1624.

Elmacinus Georgius [Ibn Amid.] *Historia Saracenica qua res gestae Muslimorum, inde a Muhammede primo Imperii Atabacaei per XLIX imperator successionem*

explicantur. Arabice *olim exarata a-et latine reddita opera ac studio Thomae Erpenii accedit Rodereci Ximenez historia Arabum.* Lugd. Bat. 1625. Afzonderlijk zijn ook de Latijnsche en de Arabische teksten uitgegeven, terwijl reeds in 1626 een Engelsche overzetting het licht zag te Londen.

Psalmi Davidis Syriacae cum versione Latina. Lugd. Bat. 1625. (‘Quid, etiam nobilius Syriaca Psalmorum Davidis interpretatione, quam ex optimo suo et antiquissimo codice manu enarato, addita et versione sua accuratissima, elegantibus typis expressit’.) Later herdrukt o.a. in 1768 te Halle, door A. Dathe.

Grammatica Chaldaea et Syra. Amst. 1628. (‘Mitto et Grammaticam Syriacam, quam ex amicissimi auctoris dono habet equestris dignitatis vir, ac doctrina facundiaque pariter eximius, Daniel Heinsius noster: qui pro suo erga orientales non minus, quam caeteras literas, amore, publici eam juris se facturum, sponte nobis recepit’. Onder de door Erpenius uitgegeven werken vonden wij niet een *Grammatica Aethiopica*, maar dat hij aan de bewerking daarvan bezig is geweest, toonen zonneklaar de woorden van Vossius: ‘Mitti grammaticen Aethiopicam, quae utinam aliquando postliminio eo redeat, quo optamus’).

Versio et notae ad Arabicam paraphrasin in Evangelium S. Joannis. Rostoch. 1629.

De peregrinatione Gallica utiliter instituenda tractatus .... el J. Lipsii epistola de peregrinatione italia. Lugd. Bat. 1631.

Praecepta de lingua Graecorum communi. Lugd. Bat. 1662. (Behalve ervaren in de Oostersche talen, was Erpenius ook een uitstekend Graecus. Vele jaren pas na 's mans dood, zagen zijn *praecepta* het licht. Vossius getuigt ervan: ‘Mitto et praecepta linguae Graecae, longe accuratius consignata, quam fieri vulgo solet: quem laborem publico non invidebit vir clarissimus, et amicis simus mihi, Hieronymus Backerius’.

Ware Erpenius in leven gebleven, zeker zou hij nog meer gegeven hebben. Zoo was hij bezig met een ‘bibliothecam orientalem, de omnium in Oriente linguarum origine, variaque natura, et libris earum quaque linguarum perscriptis’; met een ‘Geografiam principis Abdulfedae, quam ante decennium excripseras ex codice bibliothecae Palatinae’; met een nieuwe uitgave van den Koran ‘sive Muhammedanorum legem, et Arabice, et Latine: appositis quoque nominibus Suratae, vel Assorae, variis item lectionibus, natïsque ad melius Muhammedis mentem intelligendam; addita item confutatione ejusdem ex doctissimis quibusque, tum Christianis, tum Judaeis; adnexis denique indicibus, tum eorum quae Alcorano exponerentur, tum Suratarum Alcorani; tum illorum, quae continerentur notis’. Uit alles blijkt dat dit een zeer omvangrijk werk was, waaraan hij ook nog wilde toevoegen als een ‘apparatus’, ‘confessionem triplicem Muhammedanorum: unam ex Africa, Arabice, et Latine; alteram ex Europa, Turice et Latine; tertiam ex Asia, Malaccice et Latine’. Ook had hij onder bewerking een geschrift, waaraan hij den naam wilde geven van: *Tabernaculum Christi*, en dat zou bevatten: ‘editionem Novi Testamenti, partim constructam ex sermone eo, quo

Apostoli et Euangelistae scripserunt, additis et variis lectionibus, ac super iis judicio, et delectu; partim ex Latina translatione vulgata, cum emendationibus doctorum virorum, ac notis: partim ex versionibus,

Syriaca, Arabica, Aethiopica et Armeniacum interpretatione singularum, ac collatione inter se'.

Wat al onafgedaan werk! Ten slotte zij nog verwezen naar wat Sepp zegt (*Bibliographische Mededeelingen.* Leiden 1883, blz. 243, 244): 'Aan de overzetting van den Catechismus heeft Golius toch tijd en moeite gewijd; want onder de Oostersche handschriften der Leidsche bibliotheek vonden wij (*Catalogus codicum Orient.* auctore M.J. de Goeje, 1873, V. pag. 89) een: Series locorum laudatorum in Catechismo Heidelbergensi Arabice, manu Golii, qui ea descripsit ex versione Arabica N.T. eadem qua usus est Erpenius'.

Van hem bestaan verscheiden afbeeldingen (zie b.v. *Bijvoegsels en Aanmerkingen voor het 2de dl. der vaderlandsche historie van Jan Wagenaar* tegenover blz. 10, en Fred. Muller *Beschrijv. Catalogus van 7000 portretten van Nederlanders*, No. 1549-1551. Zijn groote collectie boeken en handschriften, waaronder vele zeldzame werd aangekocht door den hertog van Buckingham en geschonken aan de Academie te Cambridge.

Litteratuur: v.d. Aa a.w.i.v., - *Oratio in obitum clarissimi praestantissimi viri Thomae Erpenii* door G.J. Vossius, voorkomende p. 84-91 van de *Opuscula varii argumenti Gerardi Joannis Vossii*, voorkomend in *Opera Omnia*, Tom. IV, ed. 1699. - *Diarium Everardi Bronchorstii*, uitgegeven door J.C. v. Slee, in de Werken van het *Hist. Genootsch.* jrg. 1898 (zie reg.) - v.d. Aa, ll. dl. V. blz. 210-213. - Glasius, ll. dl. I, blz. 441-442. - Kok, *Vad. Woordenb.* dl. XIV, blz. 390, 391. - Art. v. Socin in *Realencykl. f. prot. Theol. u. Kirche.* V Bd. S. 481, 482. - Sepp. *Godgel. Onderwijs in Ned.* II, blz. 5, 9, 26, 47. - Brandt, *Hist. der Ref.* III, blz. 922-924. - Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche Hoogeschool* I. blz. 102, 114, 128, 132, 205 225, II. blz. 12, 13. Toev. en Bijl. blz. 102, 103. - Soermans, *Acad. Reg.* blz. 72, 90. - Saxe, *Onom. literar.* IV. p. 233, 586. - *Catalogus v. Boeken in N. Nederland verschenen v.d. vroegsten tijd tot op heden* II. 32, V, 8, 16, VI. A. 24.

[Hendrik Gerard van den Es]

Es (**Hendrik Gerard van den**) aanschouwde het levenslicht te Amsterdam in 1795 en werd als student bij de Godgeleerde Faculteit te Leiden ingeschreven den 14den Sept. 1816. Hij promoveerde tot Doctor in de Godgeleerdheid den 20sten Febr. 1819, na verdediging van een acad. proefschrift: *Disputatio inauguralis de Pauli ad Titum epistola*, *cum ejusdem ad Timotheum epistolis duabus composita.* Lugd. Bat. 1819. Den 5den Mei 1819 werd hij door het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland tot de Evangeliebediening toegelaten en den 16den Juni d.a.v. beroepen te Moerkapelle, alwaar hij den 5den September bevestigd werd door zijn schoonvader, prof. Clarisse uit Leiden, met Eph. IV:7-16. Hij aanvaardde zijn dienstwerk met Nehemia II:20a. Beroepen te Sassenheim den 21sten Nov. 1820, preekte hij afscheid in zijn eerste gemeente den 11den Maart 1821 met Openb. III:1-6. Ook nu weer trad als bevestiger op prof. Clarisse en wel den 1sten April met Joh. III:30. Van den Es verbond zich aan deze zijn tweede standplaats met Luc. X:21a. Hij stierf den 26sten October 1834. Behalve zijn acad. proefschrift verscheen nog van hem: *Leerrede over de gewaarwordingen*, *die bij Protestanten worden opgewekt*, *en de verrigtingen*, *tot welke zij moeten worden aangespoord door de hedendaagsche woelingen der*

Roomsche Kerk. Leiden 1829. Dl. IV van het *Nieuw Christelijk Magazijn* onder redactie van J.H. Krom geeft twee bijdragen van hem op blz. 126 en blz. 535.

Litteratuur: v.d. Aa, dl. V. blz. 216-217 (Uitgebreid). - Glasius, ll. dl. I, blz. 443. - *Album Stud. Lugd. Bat.* kol. 1244. - v. Alphen *N. Kerk. Handboek.* Jrg. 1907. Bijl. Q, blz. 136, 155. - *Boekzaal* 1834, blz. 759, 761. - *Biblioth. Theol. et Philosophica* (Lugd. Bat. Burgersdijk & Niermans, 1900) blz. 75, No. 4480.

[Samuel Eschauzier]

Eschauzier Samuel, geboren te Rotterdam in 1741 werd hij den 21sten Mei 1757 als student in de godgeleerdheid te Leiden ingeschreven. Door de Walsche Synode, van den 5den tot den 11den Mei 1763 gehouden te Utrecht, werd hij praeparatoir geëxamineerd en tot de Evangeliebediening toegelaten. Beroepen te Vlissingen in Juli 1766 in de plaats van ds. D. Chaudon, werd hij hier bevestigd den 29sten October met Coloss IV:17 door zijn ambtgenoot Jean Magel, terwijl hij zijn dienstwerk aanvaardde met 2 Corinth. IV:5. Aangesteld in Mei 1768 tot adjunct-predikant in de Walsche gemeente te Breda door den Stadhouder als heer dezer plaats, preekte hij afscheid den 17den Juni met Joh. 14:27a en werd hij den 10den Juli in zijn nieuwe gemeente bevestigd door Pierre le Sueur met Handel. 20:28. Intree deed hij met 1 Cor. IV:1. Achtereenvolgens diende hij de Walsche gemeente te Dordrecht (afsch. te Breda 4 Dec. met 2 Thess. III:16a; bevestigd door ds. Guicherit uit den Haag met 1 Cor. IV:1, 2; intree met Spreuken IV:26 den 18den Dec. 1768), te 's Gravenhage (beroepen den 14den Juli 1769; afsch. te Dordrecht den 11den Sept. 1769 met Johs 14:27a; bevestigd door ds. J. Armand den 24sten Sept. met 1 Tim. III:1, 2a en intree met 2 Cor. IV:5). In Maart 1781 werd hij aangesteld tot hofprediker. Eschauzier stierf den 20sten November 1796. Zijn heengaan werd ten zeerste betreurd; hij was algemeen geacht en bemind. In 1795 verscheen te 's Gravenhage: *Sermons sur divers textes de l'E. S.* par feu Mr. S. Eschauzier. - Het 1ste deel van de werken van het Zeeuwsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bevat een studie van hem: *Récis du livre de l'Ecclésiaste* (Middelburg 1769). Hij was een van de medeoprichters van het Zeeuwsch Genootschap.

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Lugd. Bat.*, kol. 1056. - *Bulletin de la Commission pour l'Histoire des Eglises Wallonnes* T. III. 1888. p. 36, 44, 54.

[David George Escher]

Escher (**David George**) werd den 10den April 1814 geboren te Zwartsluis. Hij bezocht het gymnasium te Kampen en werd den 3den September 1832 als student in de Godgeleerdheid ingeschreven te Utrecht. Na afgelegd proponents-examen, kwam hij in 1838 als predikant te Abbekerk en Lambertshaag. Hij werd van hier beroepen naar Wageningen in Januari 1844, en na den 12den Mei afscheid gepreekt te hebben met 2 Johs. 8, aldaar den 19den Mei bevestigd door ds. H. Weyland uit Amsterdam met Matth. 23:10b. Hij aanvaardde zijn leeraarsambt in deze zijn tweede standplaats met 2 Cor. V:20, 21. Hij is te dezer plaatse werkzaam gebleven tot den 1sten April 1876, toen hij overleed.

Hij schreef een acad. proefschrift, waarmee hij den 12den Juni 1840 den graad behaalde van Doctor in de Godgeleerdheid en dat getiteld was: *Disquisitio de Calvino librorum N.T. historicorum interprete.* Ultr. ad. Rh. 1840.

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Rheno Traj*. kol. 295. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede*, 1876, blz. 575, 579. - Van Alphen, *N. Kerk Handboek*, jrg. 1903, Bijl. U,

blz. 161; jrg. 1908, Bijl. P, blz. 99. - *Biblioth. Theol. et Philos.* Burgersdijk & Niermans. 1900. N°. 4482.

[Johan Petrus Escher]

Escher (**Johan Petrus**) studeerde te Groningen en werd den 6den October 1841 door het Provinciaal Kerkbestuur van Friesland tot de Evangeliebediening toegelaten. Beroepen te Wijnaldum, werd hij hier den 7den Mei 1843 bevestigd door zijn oom D.A. Escher, predikant te Bozum met 2 Cor. 5:14. Des namiddags aanvaardde de bevestigde zijn bediening met een leerrede over 1 Cor. 13:1-3. Achtereenvolgens vinden we hem als predikant te Ried en Boer (beroepen Dec. 1848; afscheid den 26sten Maart met 1 Joh. 3:11; intree 2 April met 1 Cor. 2:1, 2; bevestiger ds. D.A. Escher met 1 Cor. 1:23a); te Dronrijp 1855 tot zijn dood den 25sten Dec. 1879. Hij was Secretaris van het Prov. Kerkbestuur van Friesland, en meermalen lid der Synode.

Van hem zag het licht:

De kerkelijke toestand der Hervormde gemeenten van het Bildt beoordeeld. Leeuwarden 1874.

Feestrede op het derde eeuwfeest, *ter gedachtenis aan* 1 *April 1572*, *uitgesproken op den 2den Paaschdag den 1 April 1872*, *in de kerk der Hervormden te Assen.* Assen 1873.

In 1853 verscheen van H.G. Braam een *Dissertatio exhibens M.L. Vivis Theologiam Christianam.* Naar aanleiding hiervan plaatste Escher ‘een lezenswaardig verslag in het tijdschrift *Wessel Gansfoort*, 1e dl. (1854). Ook schreef hij een verhandeling over *Gansfoort als een echt-Nederlandsch Godgeleerde*, ‘geplaatst in de *Wetenschappelijke bijdragen ter bevordering van den opbouw der Evangelische Kerk* die onder den titel van *Wessel Gansfoort* in 1854 het licht zagen’.

In 1841 had Escher te Groningen de waardigheid verworven van Doctor in de Godgeleerdheid, na verdediging van een acad. proefschrift, dat tot titel droeg: *De Jesu miraculis.*

Litteratuur: van Alphen, *N. Kerk. Handboek*, jrg. 1911, Bijl. S. blz. 149, 180, 194. - *Stemmen v. Waarh. en Vrede*, 1880, blz. 273. - Sepp, *Bibliotheek van Nederl. geschiedschrijvers.* blz. 173, 174. - *Biblioth. Theol. et Philos.*, Burgersdijk en Niermans, 1900, No. 4483.

[Johannes Esgers]

Esgers Johannes geboren te Amsterdam den 30sten November 1696, bezocht eerst de Latijnsche School in zijn geboortestad, daarna twee jaar het Athenaeum, waar hij de lessen volgde van Wilhelmus van Surenhuizen, die bekend stond als ervaren in de Grieksche en Oostersche talen. Den 12den September 1714 werd hij als student in de Godgeleerdheid ingeschreven te Leiden, waar hij zich vooral aangetrokken gevoelde door de lessen, gegeven door à Marck en Wesselius. Van zijn hand verscheen reeds in 1718: *R. Maimonides Constitutiones de siclis latinitate donatae et notis*

illustratae, terwijl hij den 2den Mei 1718, door de Classis van Amsterdam praeparatoir werd geexamineerd. Hij werd den 17den Juli beroepen te Oost- en West-Blokker, om hier den 18den September bevestigd te worden door ds. Nicolaas Marees, predt. te Abbekerk en Lambertshagen, met Joh.

XXI:7. Het dienstwerk werd aanvaard met een leerrede over Joh. 1:6-8. Achtereenvolgens vinden we hem werkzaam als predikant te Naarden (beroepen 13 Mei 1725; afscheid met 2 Cor. XIII:11; bevestigd 12 Augs, intree-tekst Openb. I:4-5a), Middelburg (ber. 29 Januari 1730; afsch. 25 April met 2 Petr. III:17, 18; bevestigd door ds. van Asperen den 14den Mei met Jes. 45:8; intree-tekst Handel. XVIII:9, 10), Hij was hier volgens zijn op C. van de Bogaerde gehouden lijkrede, werkzaam geweest met 'zonderlinge aangenaamheid voor zich zelven, en een algemeen genoegen van groot en klein', terwijl hij hier, gedurende den tijd van omtrent zes jaar zijn bediening vervulde. Zijn laatste standplaats als predikant was Amsterdam (beroepen den 20sten December 1735; afscheid 12 Febr. 1736 met Gen. XXXI:11-13; bevestigd den 26sten Febr. door ds. G. Kulenkamp met Zacharia III:7; intree den 29sten met Matth. X:11-15). Zijn groote geleerdheid was oorzaak dat hij den 12den Juli 1740 door Curatoren der Leidsche Universiteit werd benoemd tot opvolger van Taco Hajo van den Honert. Na den 2den October te Amsterdam zijn afscheid te hebben gepreekt met Eph. VI:23, 24, aanvaardde hij het Hoogleeraarsambt den 10den October met 'ene openbare redenvoering' *De supremo Ecclesiae Doctore*, *et ab eo edoctorum felicissimo statu.* Ten jare werd hem ook opgedragen het 'Hoogleeraarschap der Hebreeuwsche oudheden' en het was op den 18den October, dat hij met een inaugureele oratie *De fontibus*, *unde theologo pernecessaria Antiquitatum Hebraicarum Notitia haurienda sit*, dit zijn nieuw Professoraat begon. Rector Magnificus voor Leidens academie in 1752-53, legde hij deze waardigheid neer den 8sten Februari van laatstgenoemd jaar met een redevoering *De rivulis ex fontibus Antiquitatum Hebraicarum subinde deductis.* Als secretaris van den Academischen Senaat fungeerde Esgers in 1751 en 52, terwijl hij assessor was in 1753 en 54. Hij overleed onverwachts den 28sten Mei 1755 'na eenige dagen een weinig pijnelijk aan de voeten geweest te zijn.' Nederig van aard, gelastte hij 'uitdrukkelijk na zijnen dood op generlei wijze hem te verheffen' wat ook de oorzaak is geweest, dat het 'gewone aanbodt van ene openbare Lijkrede ter zijner gedagtenisse te doen, vriendelijk is van de hand gewezen, en het lijk in stilte, zonder enige plegtigheid is bijgezet'. Bij allen, die hem gekend hadden, stond hij in zeer hooge achting 'so wegens zijn E. grote vermogens, beproefde regtzinnigheid; en teder ter herte nemen van den welstant van Godts Kerk, als wegens zijne getrouwe vriendschap en nuttigste gemeenzaamheid, waarmede hij hen, die daarvan wilden gebruik maken, zo aanhoudend als ongeveinst vereerde.'

Aan de uitgave van een in 1741 te Amsterdam uitgegeven Bijbel (bij Is. van der Putte) met gelijkluidende teksten en korten inhoud der hoofdstukken, verleende hij zijn medewerking, doordat hij de laatste hand sloeg aan de correctie.

De Oratio Inauguralis, waarmede Esgers het hoogleeraarsambt aanvaardde, werd uit het Latijn in onze taal overgezet door L.N. Esgers en verscheen in 1741 te Amsterdam onder den titel: J. Esgers *Inwijings-Redenvoeringe*, *over den Oppersten Leeraar der Kerke en den zeer gelukkigen staat van die van hem geleert zijn ....*

Van hem zag het licht: *De ydelheit van den Mensche*, *vertoont in een Lijkreden uit Psalm CXLIV:4. Bij gelegentheit van het zeer schielijk afsterven van den Eerwaerden*, *Godtzaligen en Welgeleerden Heere Cornelius van den Bogaerden in zijn leven laest Predikant te Amsterdam ....* Amst. 1740.

De regimine ecclesiae non monarchico. Lugd. Bat. 1741. Nog bezorgde hij:

Keurstoffen uit het boek van Job, verklaart en toegepast door Carolus Tuinman .... na zijn overlijden uitgegeven door Johs. Esgers. 1734. Amsterdam.

Keurstoffen uit de Heilige Schriften der Propheten, verklaart en toegepast door Carolus Tuinman .... na deszelf overlijden uitgegeven door Johannes Esgers. - Amsterdam 1740.

Over de van hem bestaande portretten vgl. Fr. Muller, *Beschrijv. Catal. v. 70 Portretten v. Nederlanders*, n°. 1554-1556.

Litteratuur: v.d. Aa, ll. dl. V, blz. 226-227. - *Boekzaal*, 1755, blz. 206-212. - Van Alphen, *Ned. Kerk. Handboek*, jrg. 1908, Bijl. P, blz. 102, 132, 134; jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 139. - *Album Stud. Acad. Lugd Bat.* kol. 837. - *Biblioth. Theol. et Philosophica* (Lugd. Bat. Burgersdijk & Niermans 1900), blz. 175, n°. 4485. - *Catalogus der Biblioth. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk.* I, blz. 546, 727. - Sepp. *Johs. Stinstra*, enz. 1e dl. blz. 172, 2e dl. blz. 45, 49, 199. Id. *Proeve eener Pragmat*, *Gesch. der Theol. in Ned.*, blz. 12; Id. *Polem. en Iren. Theologie*, blz. 214.

[Ernestus Philippus Gerhardus van Essen]

Essen (**Ernestus Philippus Gerhardus van,**) aanschouwde het levenslicht te Yssum den 29sten Maart 1715, als zoon van Johannes, predikant aldaar en S.H. Brukhuisen. Zijn academische studie werd door hem volbracht, gedeeltelijk te Duisburg, gedeeltelijk te Utrecht (ofschoon zijn naam in het *Album Studiosorum* niet voorkomt. Praeparatoir geëxamineerd in de classis van Utrecht den 8sten Maart 1735, werd hij reeds den 12den October beroepen te Baambrugge, om hier, na peremptoir te zijn geëxamineerd op den 18den April 1736, door ds. Johannes Vos uit Utrecht, bevestigd te worden den 6den Mei door Ph. Bredius, predikant te Thamen, met 1 Petr. V:2-4. Als intree-tekst bediende hij zich van 2 Cor. V:11. Hij was achtereenvolgens werkzaam te Hattem (ber. 16 Sept. 1743; afscheid den 10den Nov. met 2 Thess. III:1-5; bev. door zijn ambtgenoot Arn. Lamb. de Mist met 1 Thess. V:12, 13a; intree met Ps. 118:19, 20) en te Amsterdam (ber. 13 Mei 1749; afsch. 23 Juni met Hebr. 6:7-9; bev. door Petrus Noordbeek den 6den Juli met 2 Cor. IV:1, 2; intree-tekst Ps. 68:29). Te Amsterdam is van Essen voortdurend werkzaam gebleven tot den 7den Dec. 1801, toen hij overleed. Den 29sten Sept. 1775 overleed te Amsterdam Ds. R.A. ten Brink. De lijkrede op hem hield v. Essen. Onder den titel: *De dienst aan Jezus en deszelfs heilrijke gevolgen*, *voorgesteld en toegepast in een lijkreden over Joh. XII:26* .... enz. zag ze het licht in 1775 te Amsterdam. Den 29sten Juli 1760 opende hij de te Amsterdam gehouden N. Holl. Particuliere Synode, met het houden eener leerrede over 1 Cor. III:11-15.) Op deze Synode vervaardigde hij ook een gedicht. Er bestaan portretten van hem naar H. Pothoven door J. Houbraken en naar J. v. Meurs door N. v. der Meer.

Litteratuur: v.d. Aa, ll. dl. V. blz. 231. (Uitgebreid.) - van Alphen, *N. Kerk*, *Handb.* jrg. 1903, Bijl. U, blz. 132; jrg. 1908, Bijl. P, blz. 102; jrg. 1910 Bijl. S. blz. 152. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Lett.* I, 2de afd. 727. - Fr. Muller, *Beschrijv. Catal. v. 70 Portretten v. Nederl.* N°. 1557, 1558.

[Andreas Essenius]

Essenius (**Essen**) (**Andreas**) zag het levenslicht te Zalt-Bommel in de maand Februari 1618. Na zich eerst in zijn vaderstad in het Latijn en Grieksch geoefend te hebben, kwam hij op het gymnasium te Utrecht, dat destijds stond onder leiding

van den Rector Antonius Aemilius. Te Utrecht heeft Essenius ook gestudeerd (vreemd dat in het *Album Studiosorum* der Utr. Universiteit zijn naam niet voorkomt, ofschoon erkend moet worden, dat de geregelde opname der namen in het *Album Stud.* der Utrechtsche Universiteit pas begonnen is met het jaar 1643 in de maand September.) Kasper Burmann zegt in zijn *Trajectum Eruditum* (Tr. ad. Rhen. 1750) op pag. 96, dat hij als student het onderricht genoot in de Wijsbegeerte van Arnoldus Senguerdius (Senguerdius werd Buitengewoon Hoogleeraar in de Metaphysica en Physica den 6den Sept, 1638, Gewoon Hoogleeraar in 1639, en werd in 1641 de eerste Hoogleeraar in de Wijsbegeerte), in de Wiskunde van Bernardus Schotanus (Hoogleeraar in de Rechtsgeleerdheid en Wiskunde in Nov. 1635), in de Godgeleerdheid van Meinardus Schotanus (Prof. te Utrecht in de Godgeleerdheid den 30sten April 1636) en van Gisbertus Voetius (Hoogleeraar in de Theologie en de Hebr. taal, 21 Augs. 1634), gelijk hij zelf getuigt in zijn oratio funebris op Gualterus de Bruijn (Hoogleeraar bij de Theol. Faculteit te Utrecht 8 Febr. 1653, doch die reeds den 7den Juli van genoemd jaar stierf). Na volbrachte studie werd hij in 1639 de Evangeliebediening toegelaten en nadat hij in 1640 beroepen was te Neerlangbroek, hier den 13den December van genoemd jaar bevestigd. Met Paulus Voetius was hij den 7den Juni 1640 bevorderd tot 'magister liberalium artium'. Terwijl Essenius predikant was te Neerlangbroek zond hij een boek in het licht, waardoor zijn naam loffelijk bekend werd, nl.: *Triumphus crucis*, *sive fides catholica de satisfactione Jesu Christi*, *asserta et vindicata ab exceptionibus atque objectionibus Socinianis nominatim vero ab illis quas Io. Crellius Francus in responsione sua ad librum celeberrimi viri Hugonis Grotii in eodem argumento protulit.* Amstel 1649. Dit boek, werd, nadat hij daartoe verlof had gekregen, den 9den Juli 1649 aan het bestuur der provincie Utrecht opgedragen. In 1657 verscheen dit geschrift, in onze taal overgezet, te Rotterdam. Vóór Essenius aan de samenstelling er van begon, was hij den 19den Februari 1645 bevorderd tot Doctor in de Godgeleerdheid. Stellig heeft dit boek de aandacht op hem doen vestigen, gelijk S. van Til schrijft: 'hunc laborem tantum invenisse in erudito orbe adplausum, ut ob operis soliditatem ad professionem theologicam erectus fuerit auctor' (cf. *Bibliothecae Theologicae*, pag. LXXXIX. - Deze *Bibliothecae Theologicae* komen voor in de in 1717 te Utrecht uitgegevene *Methodus concionandi* cet), terwijl ons elders verhaald wordt (cf. Sepp, *Het Godgel. Onderwijs* enz. dl. II, blz. 175), dat de Engelsche Godgeleerde Samuel Rhetorforth, die gepolst was om een Professoraat in de Godgeleerdheid te Utrecht te aanvaarden, 'zijne verbazing te kennen gaf, dat men het oog rigtte naar buitenlanders, waar men mannen als Essenius in de nabijheid vond.'

Bestemd om te Neerlangbroek te blijven was Essenius niet. Zoo werd hij 'bij de reformatie der Majorije van den Bosch 1648 in Augustus, beroepen tot Vechtel; 't welk, omdat' er deze gemeinte (d.i. Neerlangbroek) niet toe wilde verstaan, van hem is afgewezen.' Een op hem in 1651 naar Utrecht uitgebracht beroep werd aangenomen, en in 1653 (laatst van 1652?) werd hij tegelijk met Gualterus de Bruijn, aangesteld tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan de Utrechtsche Academie: 'Opera Gisberti Voetii, uti innuere videtur Schookius in Praefat. Exercitat. var. edit. post cujus verba haec sunt: Ex quo cathedram Academicam obtinuit, ut placere queat illi; a quo promotus est, non dubitavit inter primarias suas virtutes adoptare pertinaciam et opinionem infallibilitatis'. Hij aanvaardde zijn ambt den 8sten Februari

1653[1] met een inaugureele oratie *De Tractatione Verbi Divine.* Als Hoogleeraar was hij een warm medestrijder en vurig aanhanger van de gevoelens van zijn voormaligen leermeester Voetius; en het kan ons, hierop lettende, niet verwonderen, dat hij, toen Heidanus de zijde van Coccejus had gekozen, en als verdediger optrad van diens beschouwingen over den Sabbath, 'Essenius zich verplicht rekende openlijk op te komen tegen de stelling van zijn Leidschen collega Heidanus, dat het vierde der Tien Woorden niet behoorde tot de moreele voorschriften Gods; en evenzeer tegen het gevoelen van Coccejus, in diens verklaring van den Hebraeerbrief ontwikkeld, dat de Sabbath niet dateerde uit het Paradijs, maar uit de woestijn van Arabië, en deze Joodsche rustdag dan ook terecht voor de Christenen was afgeschaft.' Wat de Utrechtsche Hoogleeraar aan bezwaren tegen de opvattingen in deze van Coccejus en Heidanus had, ontwikkelde hij in het in 1658 te Utrecht uitgekomen boek: *De perpetua moralitate Decalogi*, *adeoque specialius etiam Sabbati*, reeds spoedig na zijn verschijning in onze taal overgezet.[2] Essenius' geschrift deed Coccejus zijn *Indagatio naturae Sabbati et quietis Novi Testamenti* schrijven (Lugd. Bat. Nov. 1658), waartegen wederom Johannes Hoornbeek drie tractaten deed verschijnen, waarin hij partij koos voor de door Essenius ontwikkelde denkbeelden en zich krachtig verzette tegen 'het gevoelen zijner Leidsche medeprofessoren in de theologie, Coccejus en Heidanus, die daarop in zijn *Consideratiën over de heyliging van den Sabbat ende den dagh des Heeren*, *tot vrede der kercken*, Leiden 1659) tot matigheid aanspoorde.' En het schijnt wel, zegt dr. A.C. Duker (cf. *Gisbertus Voetius*, 2de dl. 2de stuk, blz. 217 aanteekening 3) dat ook Essenius bij het voeren van dezen Sabbatsstrijd welwillender houding heeft aangenomen dan Hoornbeek, wat hij afleidt hieruit dat Heidanus in zijn *Consideratiën* op blz. 156 schrijft: 'D. Essenio, die beter weet hoe men met eerlijcke lieden moet omgaen, hebbe ick weder in alle modestie bejegent, alleen lettende op de sake selfs, sonder yet daer by te mengen dat rechtveerdige occasie van offensie geven konde. Also ick oordeele, dat een zedigh ondersoeck over dese sake, grootelicks dienen kan tot vreede der kercken, bevoorderinge der godtsaligheyt en uytvindinge der gezochter waerheyt' .... enz. Over deze materie schreef Essenius nog: *Disquisitiones de moralitate Sabbathi hebdomadalis ad locum Apostoli*, Col. II:16. 17. placida *δι□λυσις.* (Traj. ad Rhen. 1665); *Vindiciae quarti praecepti in Decalogo*, *seu lege divina morali*, Exodi XX:8-10 (Traj. ad Rhen. 1666). Ook noemt Burman nog: *Dissertationes de Decalogo et die Sabbathi adversus Abrahanum Heidanum* (Traj. ad Rhen. 1666), waarbij de schrijver van het *Trajectum*

1) Van der Aa, ll. dl. V, blz. 231 geeft aan 1654. Dit jaartal is beslist onjuist. Immers vinden we in de *Resolutiën genomen bij de Vroedschap van Utrecht* enz. Utr. 1888 op blz. 81: '"s Maendaghs den XVIIen April 1654. - Bij d' Heeren Gecommitteerden tot de Academische zaken verhaelt sijnde, dat de drije Professores Theologiae geaduiseert hadden datmen in plaetse van overleden Professor de Bruijn Za. souden mogen voceren D.M. Matthiam Nethenum, predicant tot Cleve van wiens goede qualiteijten haer E. loffelick getuijght hadden.' Toen door de gecommitteerden over dit advies der drie Utr. Theol. Professoren gehandeld werd, was de Bruijn dood, en dewijl de lijkrede op hem gehouden was in 1653, door Essenius, die destijds Hoogleeraar was, moet hij niet in 1654, maar in 1653 als zoodanig zijn opgetreden.

2) cf. Duker, *Gisbertus Voetius*, 2de dl. 2de stuk, blz. 211, aanteekening 2. De Holl. titel luidt: *Verhandeling van de geduur. Sedelickheydt der Tien geboden en soo oock besonderlyk des rustdaghs.* Utr. 1658.

Eruditum deze woorden voegt: ‘quibus respondit Heidanus, et Essenium *indignum qui Aeneae magni dextra cadat*, Scribit Naeranus in Epist. praest. viror. Epist. DCX.[1)]

Met ernst, zegt Sepp (*Godgel. Onderw.* dl. II blz. 336), voerde hij den strijd; ‘in beide opstellen wendt hij zich tot God en tot den Heer der gemeente, om hulpe en voorlichting af te smeeken. Ex te et in te sanctus sit zelus meus; ignis sanctus de sanctuario tuo, non alienus, non falsus’. Sepp vindt het belangrijkste deel daar waar Essenius in zijn *Vindiciae* handelt *de testimoniis humanis.* We vinden hier een zeer leerzaam overzicht van de gevoelens der godgeleerden, deels in kerkelijke belijdenissen, deels in hun eigen geschriften neergelegd; maar we hebben hier tevens een doorslaand bewijs van de groote belezenheid van Essenius, die op pag. 308 hulde brengt aan Arminius, voor diens z.i. zuivere denkbeelden aangaande den Sabbath. Merkwaardig is zegt Sepp t.a.p. ‘de onwil van Erpenius, om den Heidelbergschen Catechismus anders te noemen dan Catechesis Belgica.’

Het standpunt, inzake de Sabbathskwestie, door Essenius ingenomen, heeft ook te Utrecht nog al wat gemoederen in beweging gebracht. In de zitting van de Vroedschap op Dinsdag den 9den April 1667, werd medegedeeld, dat in een vergadering van den kerkeraad de diaken N. Hochepied had voorgesteld ‘datter veele bedroeft waren inde gemeijnte ter saecke twee geschriften waren uijtgecomen van D. Burmannus rakende den Sabbath ende bijsonderl. seggen dat D. Essenius 130 dwalingen hadde in sijn geschriften, ende dat derhalven ofte d' eene was een irreligieus man of d' ander een lasteraer, seggende dat hij daer over niet en wilde oordeelen, maer dat hij gaff aen dese vergaderinge to oordeelen, om den onnoselen voor te staen ende den schuldigen tot boete te brengen’. De Vroedschap was over deze zaak kwalijk te spreken; ze wees er op, dat ze niet zoo heel lang geleden den kerkeraad verboden had ‘eenige censure te exerceren over ende ter saecke van lessen, disputatien, corrolarien ende alsulcx veel meer over publique boecken en schriften van onse Profesoren’ al 't welk haar na rijpe deliberatie deed besluiten ‘dat hetgeene desen aengaende int kerkenboeck mochte wesen geregistreert’ uit dat boek zou worden gelicht. De kerkeraad had zich met deze zaken niet in te laten en hij zou er op gewezen worden, dat hij zich strikt had te houden aan datgene, wat den 26sten Januari 1667 door de Vroedschap ‘over saecken de Academie en Professoren raeckende’ gearresteert was. De kerkeraad zou tot zijn narichting, met deze resolutie in kennis worden gesteld. Moest de kerkeraad deze bittere pil slikken, en zal hij op dit punt voortaan wel voorzichtig geweest zijn, Essenius kwam later nogeens op de Sabbaths-aangelegenheid terug, wel waarschijnlijk als een gevolg van de wijze van doen van Burmannus. Immers had deze ‘in ordre sijner disputatiën vervolgende in zijn Theses *De Ecclesia* etc. den 19den Junij’ over den Sabbath gehandeld, en dit verhandelde had geen genade kunnen vinden in de oogen van Essenius, die den

1) In een toevoegsel aan een brief door Naeranus geschreven den 17den Oct. 1658 heet het: ‘Legi disputationes de Sabbato adversarias, D. Heydani et Essenii. Hic quanto causa, tanto minor marte ac arte, vix dum satis fandi potens, ut solent, qui proveniunt è schola Voetii, eo solo dissimiles magistri, satis linguacis. Sed Horenbeecquium vide, ineptissimum autorem, quem pueri castigent è triviali. Indignus quidem Essenius, qui Aeneae magni dextra cadat, sed unus ante alios dignus et idoneus Heydanus, qui libertatem Christianam asserat, et invalescentem retundat superstitionem, cujus pedissequae sycophantia Judaïca, et tyrannis Pharisaïca (cf. *Praest. ac erudit. vir. Epistolae* Amstel, 1684. p. 893-894.

30sten Juni een ‘publiq disputatie *de origine et primaeva obligatione Sabbathi*’ had gehouden, ‘waer van *Author et Respondens* was Math. Craffordius Sch. Bilannus.’ Deze Schot had, natuurlijk onder invloed van Essenius, de argumenten van Professor Burmannus bestreden en daarbij zulke termen gebruikt ‘waer door hij D. Burmannum en andere rechtsinnige Theologanten desen aangaende soeckt verdacht te maken van Heterodoxie.’ De Magistraat oordeelde dat deze polemiek in strijd was met het door haar bepaalde den 13den Dec. 1658 en vond goed ten einde in 't vervolg alle ‘dissentien en twisten te voorkomen, dat de Professoren dezer Acacemie van wat faculteijt de selve souden mogen wesen, hun voortaan sullen hebben te onthouden van te disputeren sodanige Theses ende Corollaria met de welcke de een Professor den anderen comt te provoceren ofte sijn opinie bestrijdende ende in gevalle in hare disputatien van de materie iets vereijscht gestelt worden 't welck strijden mochte tegens het gevoelen van een ander Professor, dat het selve sal moeten geschieden met sodanigen moderatie, dat daer omtrent geen scherpe verachtelycke ofte scheldende woorden en worden gebruijckt’ .... enz. Als Rector Magnificus fungeerde hij gedurende den cursus 1673-1674, en het was in deze hoedanigheid dat hij met de Assessoren Cyprianus en de Bruijn, ‘uyt last ende naem vande *Senatus Academicus*’ de regeering der stad ‘gecongratuleert ende toegewenscht hebben alle Heijl en Segen, met aenbiedinge van haren dienst ende versoeck van nodige zorge tot welstand van de Academie’. Den 12den Maart 1677 zag hij, bij besluit der Vroedschap, zijn jaarwedde verhoogd tot twee duizend gulden ‘daerinne begrepen den halven Predickdienst’. Twee jaar heeft hij nog van deze tractementsverhooging genoten: hij stierf den 18den Mei 1677. Aan zijn weduwe werd voor het jaar van gratie toegestaan ‘elfhondert guldens’. Kort voor zijn dood hield hij de lijkrede op Gisb. Voetius, die den 1sten Nov. 1676 overleden was. Ze zag het licht onder den titel: Andreae Essenii *Gisbertus Voetius; sive Oratio Funebris*, *in Obitum ... Gisb. Voetii*, *S. Theol. Doct. et Prof. in Acad. Ultrajec. primi .... nati anno super. saec. 89 a.d.v. V Non. Mart. stylo Greg.*; *denati anno 1676*, *ipsis Cal. Nov. stylo Jul.*, *terrae mandati pr. Id. ejusdem Nov. Recitata .... postridie ejus diei; nunc autem .... aucta*, et *... edita.* Ultraj..... Anno 1677.

In 1672 bezorgde hij een verzameling opstellen van Hoornbeek: *Vetera et nova sive exercitationum theologicorum libri III*, met een opdracht aan den raad der stad; ‘de ongunst der tijden werkte hoogst nadeelig op het debiet; want zes jaar later (1678) verscheen hetzelfde boek, nu met veranderden titel en weglating der opdragt, als *Hoorbeekii Miscellanea Sacra.* De voorrede van Essenius is wel wat veranderd, doch in substantie herhaald, zonder dat daarin vermeld wordt, dat deze uitgaaf bloot naar den titel nieuw is; de lijst der drukfouten van het in 1772 gegeven boek, vindt gij weer achter het zoogenaamd in 1676 verschenene. Hoe Essenius in het voorberigt van den druk van 1676 durfde schrijven: miraberis forsan, opus tam sero a Beati auctoris obitu in publicum emitti; sed responsum habe deliberando et consultando, quod fieri solet spatium aliquod lapsum esse, deinde vero colligendis omnibus partibus et singulis in justum ordinem digerendis; tum per moras Typothetarum cet; woorden waarvan geen enkele voorkomt in de praefatie die in 1672 geteekend is, waag ik niet te beslissen, maar zulk een mystificatie keur ik den auteur wel onwaardig, met wiens werk zoodanig spel gedreven wordt.’ (cf. Sepp, *Godgeleerd Onderwijs* .... dl. II, blz. 169-170.)

Van hem zag het licht in 1659-1661 te Utrecht en te Amsterdam:

Systema Theologica et Dogmatica, waarin hij zijn dogmatische beschouwingen ontwikkelt, die zich zeer nauw aansluiten aan die van Voetius. Toen de drie deelen van dit werk niet meer voorhanden waren, voldeed hij aan veler wensch, door de uitgave van zijn *Compendium Theologiae Dogmaticae*, waarvan o.a. een tweede uitgave verscheen te Utrecht in 1682 '*adjuncta Joh. Hoornbeekii methodus concionandi.* Dit *compendium* is onder zijn toezicht en naar zijn redactie bewerkt door vier zijner uitstekendste leerlingen, wier namen hij echter niet noemt. Het *Systema* was onder de bewerking wat al te veel uitgedijd; een kleiner geschrift was gemakkelijker; daarom werd het *Compendium* vervaardigd; hij hoopte daarmee een dienst te bewijzen aan de beoefenaars der Godgeleerdheid, en 'hij verklaarde zich bereid een nieuwe oplaag van het geheel uitverkochte 1ste deel van het *Systema* voor de pers gereed te maken'. Beide werken zijn goed geschreven. Een helder overzicht van de dogmatiek van Essenius geeft Ypey in zijn *Beknopte Letterkundige Geschiedenis der Systematische Godgeleerdheid.* Haarl. 1797. dl. II.

Synopsis controversiarum theologicarum et index locorum totius S. Scripturae. Amst. 1661. Dit werk beleefde verscheiden herdrukken.

Defensio consilii Theologici Ultrajectini de Canonicatibus, *Vicariatibus sive de abusu bonorum ecclesiasticorum.* In onze taal overgezet verscheen het als: *Verdediging van 't Utrechtsche theologisch advys aengaende de Canonisyen*, *Vicaryen etc. Ofte het mis-bruijck der kerkelijke goederen onder bloote Roomsch-Paepsche titelen van ampten.* Door Andreas Essenius, Leeraer des Godlycken Woorts in de Kerk en Academie tot Vtrecht, 1659. etc. Traject. 1658.

Op den Utrechtschen predikstoel was Schotanus de eerste, die het voeren van eeretitels als *domheeren* en het genieten van de inkomsten aan die waardigheid verbonden, voortvloeiende uit de weleer aan de Roomsche Kerk behoord hebbende goederen, streng afkeurde, als voor Christenen niet passende. 'Kort daarna was Schoock bij Voetius ontboden, en door dezen met het vooruitzicht van een professoraat gevleid, indien hij zijne pen aan de verdediging van de zienswijze, door Schotanus verdedigd en door Voetius zelven volkomen beaamd, wilde leenen. Schoock had dit gedaan en zou in Utrecht de beloofde waardigheid verkregen hebben, indien niet een beroep naar Deventer hem uit Utrecht had doen vertrekken. Vervolgens naar Groningen verplaatst, was hij door Maresius voor het geheel tegenovergesteld gevoelen gewonnen en schroomde hij niet door het mededeelen van allerlei *particularia Voetius* en diens ambtgenooten nu in de praefatio van zijn *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis* aan de kaak te stellen.' Voetius, liet het, hoe zou het ook anders gekund hebben, van zijn zijde niet aan tegenspraak ontbreken, en hij vond in Nethenus (Hoogleeraar te Utrecht sedert 1654) een willig werktuig bij het opnieuw ontbranden van den strijd. Want in 1659 werd de kerkeraad door de regeering van Utrecht andermaal naar zijn gevoelen gevraagd; zijne meerderheid adviseerde, dat 'Canonisyen en Vicareyen, van een gereformeert Christen, zonder beswaringe des gemoets niet mogen genoten', en dat het zitten in zulke 'Collegien op zoodanige Titulen' (als b.v. domheeren) niet

geoorloofd is. Onder de onderteekenaars van den brief van den kerkeraad aan de regeering der stad Utrecht, behoorde ook Andreas Essenius,

en met het door Essenius en zes anderen onderteekende stuk, verklaarde Gisbertus Voetius den 22sten Juni 1659 het volkomen eens te zijn. In de *Defensio* had Essenius het standpunt, dat we van hem kennen, breedvoerig uiteengezet. Op dit geschrift antwoordde Maresius met *Vindiciae de Canonicis Ultrajectinis adversus Essenium.* Gron. 1660. - In anderen zin dan Essenius c.s. had de Utrechtsche predikant van Henghel geadviseerd, en nu leverde Nethenus een proef van conciliatie in het geschrift *Accoordt der 't samentlicke Dienaren des goddelicken Woordts*, *in de gemeente Jesu Christi tot Utrecht*, *in 't adviseeren over 't gebruyck der kerkelicke goederen.* Dit boek gaf aanleiding tot een strijd tusschen Schoock en Maresius aan den eenen kant en Nethenius aan de andere zijde. Laatstgenoemde schreef zijn *Necessaria Defensio Concordiae Pastorum Ultrajectinorum* cet. Heeren Staten van Groningen en Ommelanden lieten zich met de zaak in (cf. *Resol. genomen bij de Vroedschap van Utrecht enz.* bl. 87, 88, resolutiën van den 7den Nov. 1661), wat ertoe leidde dat Nethenus, den 10den April 1662, als Hoogleeraar werd ontzet (cf. Id. blz. 117 en Sepp, *Godgel. Onderwijs*, dl. II, blz. 179).

Verder schreef Essenius nog:

Apologia pro ministris in Anglia non conformistis.

Dissertatio de subjectione Christi ad legem divinam.

Doctrina de nostra redemptione per meritum Jesu Christi (tegen J. Crellius.)

Instructio salutaris de Judaeis. In 1667 verscheen te Utrecht: *Heilzaam bericht en troost aen de Joden of Israëliten in hare langhdurige Vreemdelingschap en jammerlike Verstroying*, *over den ganschen aerd-bodem. Bijzonderlik aen die gene*, *die welke in deze Ver-eenigde Neder-landen zijn .... Ter occasie van den onlangs vermeinden Messias ....* Door Andreas Essenius, Leeraer des Godliken Woords .... tot Utrecht 1667. Dit is waarschijnlijk de vertaling van de *Instructio Salutaris.*

Refutatio vere Catholica contra Pontificios (scripta contra auctorem scripti vernaculi, cui titulus *Montstopper.* Mogelijk is dit geschrift van Essenius vertaald onder den titel: *Recht-catholyke Mond-stopper van de wijd-gapende nieuw gezinde Papist*, C. Molina .... *gesteld tegen zijnen vermetelik-genoemden Mond-stopper van alle tegenwoordige wijd-gapende nieuw-gezinden ....* Een 2de druk hiervan verscheen te Utrecht 1656. - Op deze zaak heeft verder nog betrekking; C. Molina, *Den oprechten Schriftuerlijken Roomsch-catholyken Mond-stopper aen alle oncatholyke Leeraers*, *bysonderl. aan Andr. Essenius Calvino-gomarist predikant tot Utrecht.* Antw. 1766).

Oratio de Celsitudine perseverantiae.

Nog is van hem afkomstig:

De Jongeling onderwezen tot den Doop en *Van den geestelicken welstand der harten naar E. Streso.* Utr. 1644.

‘Varias (aldus Burmannus) quoque dissertationes Theologicas conscripsit pro more illius temporis, quo non tam raro, ut hodie, sed per quascumque fere hebdomadas exercitia publica a Professoribus exhibebantur.’

Tegen de Labadie en diens aanhang schreef hij *Vermaning over de parabel Mattheus 13:24* enz. Dit geschrift werd in het Duitsch vertaald en verscheen in 1673 te Kassel. Burman (ll. p. 99) dit vermeldende, bericht dat van hem in het

Duitsch verscheen *Adnotationes ad parabolam*, quae habetur Matthaei XIII. com. 24. *Oefening over de gelijkenisse Matth.* XIII:24-30, 36-43. Daer byzonderlick deze vrage verhandeld wordt: of men, om de vermenging van onherborene en wereldsche menschen, met waerlik wedergeborene en geheiligde in de uiterlike ingestelde ware en na Gods Woord Gereformeerde Kerk, deszelfs gemeinschap mag, ja behoort te verlaten. Door Andreas Essenius .... Leeraer in de Kerk en Hooge Schole te Uitrecht, 1670.

Essenius is een man geweest van onverdachte rechtzinnigheid, geen onverdienstelijk theoloog, die veel gestudeerd heeft en veel wist. Door zijn sterven leed de partij der Voetianen een gevoelig verlies, al bleven er dan ook nog velen over om zijn voetstappen te drukken.

Een portret van hem op 33-jarige leeftijd bestaat naar H. Hoet, door S. van Lamsweerde (zie Fr. Muller, *Beschrijv. Catal.*, No. 1560.)

Litteratuur: v.d. Aa, ll. dl. V, blz. 231-232. (Uitgebreid). - Glasius, ll. dl. I, blz. 446-448. Hier wordt ook vermeld dat het door hem beloofde *Systema Theologiae Practicum*, nooit het licht heeft gezien. - Chr. Sepp, *Het Godgeleerd Onderwijs*, dl. II, reg. i.v. - Id. *Bibliotheek van Nederl. Kerkgeschiedschrijvers*, reg. i.v. - Id. *Het Staatstoezicht*, enz. blz. 169, 170. - Id. *Polemische en Irenische Theologie.* 2de druk. Leiden 1882. Sepp vertelt hier o.a. dat op de laatste bladzijde van Duraeus, geschrift *Prodromus* is afgedrukt het *documentum pacis ecclesiasticae a reverendissimis SS. Theologiae professoribus Ultrajectensibus D. Joanni Duraeo traditum: in quo de pacifIcationis negotio inter Reformatos et Lutheranos promovendo mentem suam breviter exponunt*, geteekend door Voetius, Essenius en Nethenus in September 1661. Ter wille der belangrijkheid heeft Sepp op blz. 126-128, dit document afgedrukt; doch van de uitwerking dezer irenische poging is al heel weinig merkbaar. - Soermans, *Acad. Reg.* blz. 140 v.v. - Heringa, *Oratio de audit.* p. 138. - C. Burmannus, *Trajectum Eruditum virorum doctrina illustrium ....* cet. Tr. ad. Rh. 1750, p. 95-99. - Ypey en Dermout, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk*, II blz. 473. - van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, jrg. 1910, Bijl. S, blz. 161. - J.A. Cramer, *Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme* blz. 38, 41. - J. Reitsma, *Gesch. van de Hervorming en van de Herv. kerk der Nederlanden*, 2de druk. Gr. 1899. reg. i.v. - L. Knappert, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk ged. de 16e en 17e eeuw*, blz. 268. - Chr. G. Jöcher, *Algem. Gelehrten-Lexicon*, Dr. Th. Leipzig, 2er Th. kol. 408, 409. - *Biblioth. Theol. et Philos.*, Burgersdijk en Niermans, Leid. 1900, N°. 4499-4503. - Een brief van hem komt voor in de *Opera Omnia* van G.J. Vossius, T. IV en wel in de *Epistolae Selectiores*, fo. 397. Dezen brief schreef Essenius uit Neerlangbroek den 15den Februari 1649 aan G.J. Vossius.

[Cornelius Esterwegen]

Esterwegen (**Cornelius**) geboren te Amsterdam in 1637, werd als student in de Godgeleerdheid ingeschreven te Leiden den 10den Maart 1661. Hij kwam als predikant in 1667 te Moercapelle, vanwaar hij nog in hetzelfde jaar vertrok naar Maasland. Hier stierf hij in 1706. Van hem verscheen in 1692 te Rotterdam een boek, onder den titel: *Orthodoxia.*

Litteratuur: *Album Stud. Acad. Lugd. Bat.* kol. 487. - Soermans, *Kerk. Register*

Z.-Holl., blz. 42, 85. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.*, jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 134, 136. - Knuttel, *Acta der Synoden v. Z.-Holl.* IV. (1657-1672) blz. 434, 472, 473.

[Petrus Esterwegen]

Esterwegen (**Petrus**) zag ± 1671 het levenslicht te Maasland als zoon van Cornelius en werd den 17den September 1691 als student ingeschreven bij de Philosofische Faculteit te Leiden. Peremptoir geëxamineerd in 1703, werd hij in datzelfde jaar predikant te de Kaag, vanwaar hij in 1710 te Muiden kwam. Hij stierf hier in Januari 1718.

Van hem verscheen bij: 'J. Borstius (Amsterdam) een boekje in 8 gedrukt, genoemt *De Verwachting en Hope der kerken door al de Tijden en Eeuwen heen* enz. uit Rom. VIII:19-25.'

Litteratuur: v.d. Aa, ll. dl. V. blz 234 (uitgebreid); hier is de titel van het door Esterwegen uitgegeven geschrift verkeerd meegedeeld en heeft men van één boek er twee gemaakt. - *Alb. Stud. Acad. Lugd. Bat.* kol. 717. - *Boekzaal* Jrg. 1718 (6e dl.) blz. 131, 132. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 126; jrg. 1908, Bijl. P, blz. 131.

[Jacues Daniël Estor]

Estor (**Jacues Daniël**) geboren te Groningen den 28sten Augustus 1702 als zoon van David (eerst regimentsprediker, daarna herder en leeraar te Paramaribo), ontving reeds vroegtijdig les in de Latijnsche taal en kwam in 1711 'op de publique schoolen te Groningen'. Student te Groningen in 1716, werd hij na ijverig de lessen van A. Driessen en Otho Verbruggen, Professoren in de Godgeleerdheid gevolgd te hebben, in September 1722 ingeschreven te Franeker om zich aldaar onder leiding van Camp. Vitringa, R. Andala en H. Venema, Muys en A. Schultens, verder in de Theologie en de Wijsbegeerte te bekwamen. Proponent bij de Walsche Synode, die in 1724 vergaderd was te Gorinchem, werd hij den 16den October van dat jaar beroepen bij de Waalsche gemeente te Brielle en, na den 21sten November in een extraordinaire Classis, vergaderd te Delft, peremptoir te zijn geëxamineerd, den 14den Jan. 1725 bevestigd met Jesaja 30:21 door ds. Isaäc de Laval uit Schiedam. Estor begon zijn werkzaamheid in de gemeente met een rede naar aanleiding van 1 Timoth. III:1. Achtereenvolgens vinden we hem als predikant te Zierikzee (beroepen den 31sten December 1727; afscheid te Brielle den 26sten Maart 1728 met Philipp. VI:23, 24; bevestigd door ds. J.D. Sprenger te Veere met 1 Petr. V:2 den 4den April; intree-tekst I Thess. V:25); Middelburg (beroepen 21 Mei 1730; afscheid te Zierikzee in Juli met 1 Thess. V:23; bevestigd door zijn oom en ambtgenoot Gabriel du Casse den 13den Augustus met 2 Timoth. IV:1, 2; intree met Coloss. 1:25, 26). Voor een later op hem naar Delft uitgebracht beroep bedankte hij. Wegens ongesteldheid zag hij zich genoodzaakt zijn emeritaat aan te vragen, wat hem den 19den Juni 1750 eervol verleend werd. De rust, waarvan hij zooveel had gehoopt, bracht hem het gewenschte herstel van gezondheid niet. Hij overleed den 14den November 1751.

Als predikant te Zierikzee hield hij de openingsrede voor de Synode van Rotterdam in Sept. 1728 over Tit. I:7-9.

Van hem verscheen in druk in 1773 te Middelburg: *Les heures de prières par feu* Mr. J.D. Estor .... *Faites a l'occasion de la mortalité des bestiaux et des autres calamités publiques dans les années* 1745-1748. Aux quelles sont aujouté trois Sermons sur

diverses textes, mis en lumière, par son Beau-fils, Casparus de Mol, Pasteur à Oost-Capelle. - Tome I.

Jacob luttant et Daniel priant, *ou Recueils de discours destinés à des jours de jeûnes et d'humiliations par feu* Mr. J.D. Estor ... Middelb. 1774.

Litteratuur: v.d. Aa, ll. dl. V. blz. 236. - Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen* .... blz. 191. - *Boekzaal*, 1752a, blz. 320-326. - *Bulletin de la Commission pour l'Histoire des Eglises Wallonnes* 1885. T. I. p. 180, 181; T. III, p. 105.

[Henricus Gerhardus de Beveren Esveld]

Esveld (Henricus Gerhardus de Beveren) werd te Watergang geboren als zoon van Lambertus, die aldaar als predikant dienst deed van den 25sten Juni 1752 tot den 3den Augs. 1755. Praeparatoir geëxamineerd in de Classis van Utrecht den 4den Juni 1776, werd hij in dezelfde maand nog beroepen te Zoest, en hier, na afgelegd peremptoir examen op den 19den Dec. 1776, bevestigd den 20sten Januari 1777 door zijn vader met 1 Tim. IV:16. Hij deed zijn intree met 1 Cor. II:2. Hij was achtereenvolgens predikant te Zwartewaal (ber. 4 Juli 1780; afscheid 8 Oct. met Johs. XVII:4b; bevestigd door W. Huygens met Zeph. III:9; intree met Handel. XVII:30, 31a; te Schoondijke (ber. 6 Juli 1785; afsch. 9 Oct. met Coloss. III:16a; bev. door ds. Braam uit Yzendijke den 30sten Oct. met Jesaja LVII:18; intree met Openb. XIV:6, 7); te Enkhuizen (ber. Febr. 1788; afsch. 27 Juli met Philipp. IV:19, 20; bev. 20 Augustus door ds. Clemens Zoutman met Jesaja XL:9; intree met Psalm VIII:3). Hij overleed te Enkhuizen den 29sten Februari 1799.

Van hem zag het licht:

De voluntatis humanae libertate. Lugd. Bat. 1774.

Litteratuur: *Boekzaal* 1799a, blz. 316. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 169; 1908, Bijl. P, blz. 113; jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 146; jrg. 1910, Bijl. S, blz. 164.

[Wilhelmus Eswijler]

Eswijler (Wilhelmus) werd den 11den Februari 1672 geboren te Hoorn, waar zijn vader Jan Willemsz., bekend als schrijver der *Ziels-eenzame Meditatiën*[1)], oefenaar

1) De volledige titel van dit in 1685 verschenen mystiek-ascetisch geschrift luidt: *Ziels-eenzame Meditatiën*, *Over de voornaemste Waerheden des Evangeliums*, *vertonende hoedanig een Ziele op vrije genade*, *door den geloove op den Heere Jezus zal leven.* Het werd door een deel der Voetianen met graagte gelezen. Een herdruk van dit werkje, in 1734 bezorgd met approbatie der Classis van Schieland, deed een strijd in Z.-Holland ontbranden, die zich weldra over de geheele Kerk uitbreidde en licht een scheuring had kunnen veroorzaken. Over een en ander ziet men: Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, III, blz. 82, 83, 322 v.v. - J.Ch. Kromsigt, *Wilhelmus Schortinghuis*, *Eene bladzijde uit de geschiedenis van het Piëtisme in de Geref*, *Kerk v. Nederland.* Gron. 1904, blz. 194, 195, 209, 210, 219. - H. Heppe, *Geschichte des Piëtismus und der Mystik in der Reform. Kirche*, *namentlich der Niederlande*, S. 383. - L. Knappert, *Gesch. der Ned*, *Herv. Kerk ged. de 18e en 19e eeuw*,

was en binnenvader in het Burgerweeshuis. Hij bezocht de Latijnsche School in zijn vaderstad en studeerde daarna te Utrecht en Leiden (zijn naam

blz. 27, 28. - G.D.J. Schotel, *Kerk. Dordrecht*, II, blz. 417. - Chr. Sepp, *Joh. Stinstra en zijn tijd*, I, blz. 100.

komt in de *Alba Studiosorum* dezer Universiteiten niet voor). Hij volgde de lessen o.a. van de Hoogleeraren Leydecker, Witsius en à Marck, en werd in 1694 proponent in de Classis Hoorn. Beroepen te Haringkarspel den 25sten Juli 1696, werd hij hier den laatsten Zondag van genoemd jaar bevestigd. Zijn predikdienst heeft hij ‘met enen ongemenen ijver en vlijt waargenomen’. ‘Hij herdacht zijn vijftig-jarig ambtsfeest den 1sten Januari 1747 met 2 Petr. 1:13, 14, en deed zijn laatste predikatie den 12den Februari. Den 23sten Maart van laatstgenoemd jaar overleed hij. Ds. Egbertus Cappelhof uit Zuidzijpe hield den 26sten Maart de lijkrede, naar aanleiding van Hebr. XIII:7.

Van hem bestaat in druk een preek: *Het Droevigh en Ontijdigh afsterven van ... Willem de IIIde .... In een Lijk-reden ... gedaen op den Algem. Vast- en Bede-dag den 31 May ....* door Wilhelmus Eswijler .... enz. Hoorn, 1702.

Tegen de bovengenoemde uitgave van het bekende werk zijns vaders kwam behalve de Z.-Hollandsche Synode, die er hare maatregelen tegen nam, ook in verzet de Rotterdamsche predikant J. du Vignon in een geschrift *Onderrigt.* Hiertegen deed W. Eswijler verschijnen: *Klaagbrief over een gehoonden vader*, *door zijn zoon*, tegen Ds. J. du Vignon, Amst. 1738.

Litteratuur: *Boekzaal* 1747a, blz. 693-97. De hier voorkomende levensbeschrijving wordt gevolgd door twee grafschriften (het eene van vier, het andere van zes regels) afkomstig van Wilhelmus Melchior Veeris, student in de Letteren en 's mans kleinzoon. - v. Alphen, *N.K. Handb.* jrg. 1908, Bijl. P, blz. 117.

[Willem Eversdijk]

Eversdijk (Willem), gesproten uit een oud Zeeuwsch geslacht, aanschouwde het levenslicht te Ellewoutsdijk, den 25sten December 1653, als zoon van Johannes, predikant aldaar en van Cornelia van Campen. Vroegtijdig reeds verloor hij zijn ouders, waarna hij bij een te Goes wonende tante zijn intrek nam, die hem in aanraking bracht met den Goeschen predikant Barentzonius, die grooten invloed op hem heeft uitgeoefend. Ook ‘verkeerde hij aldaar met de tederste Godvrugtigen een' geruimen tijd, en woonde velerlei oefeningen ter bevordering van godzaligheid bij.’ Volgens de la Rue (t.a.p. onder Litt.) ging hij in 1675 naar Utrecht, om zich in de Theologie te bekwamen. In het *Album Studiosorum* echter van Utrechts Universiteit komt zijn naam niet voor; maar vermoedelijk is hier een vergissing in het spel; want in genoemd album vindt men (kolom 68) onder den 13den Maart 1675 ingeschreven, terwijl Andreas Essenius als Rector fungeerde, Cornelius Eversdijck Goesa-Zelandus. Dat we hier met onzen Eversdijk te doen hebben is aan geen twijfel hoegenaamd onderhevig. Mogelijk heeft hij nog lessen gevolgd (wat evenwel niet zoo waarschijnlijk is) van G. Voetius (gest. den 1sten Nov. 1676) en van Andreas Essenius (gest. den 18den Mei 1677); maar als zijn eigenlijke leermeesters in de Godgeleerdheid zijn toch te beschouwen Petrus van Mastricht, Herm. van Halen en Melchior Leydecker (Hoogl. in de Godgeleerdheid te Utrecht geworden in April 1678) en mogelijk ook nog korten tijd Hermannus Witsius, die aldaar den 29sten April 1680 zijn ambt aanvaardde. Hij onderteekende in de Classis van Zuid-Beveland ten jare 1681 de belijdenisschriften der Geref. Kerk, en werd op dienzelfden dag

beroepen tot predikant te Wemeldinge, waar hem nog in 1681 het ongeluk trof dat een kwaadwillige hand

zijn pastorie in brand stak. Bij die gelegenheid verloor hij alles, behalve zijn leerrede voor den volgenden dag. In Februari 1684 kwam hij te Oostzaan. ‘Hier had hij veel liefde en agting bij de geheele gemeente, zonderlingen zegen op zijne bediening, en een ongemeenen toeloop van alle zijden’. Voor een op hem in hetzelfde jaar naar Wesel uitgebracht beroep, bedankte hij, maar in 1685 ging hij naar's Hertogenbosch en in November 1686 vertrok hij vandaar naar Rotterdam, waar hij den 17den Nov. 1686 door Petr. Plancius bevestigd werd, en voortdurend is blijven arbeiden. Tijdens zijn verblijf aldaar, sloeg hij de roepingen naar Den Haag (1695) en naar Utrecht (1697) af, op sterk aanhouden der Rotterdamsche Gemeente, en ‘verbond hij zig aan dezelve, in de eerste Predikaatsie, na eene ziekte, die hem zeer krank gemaakt had, als op nieuw; om (zoo het Gode behaagde) bij haar te leeven en te sterven, neemende tot zijnen tekst Rom. 1 vs. 14’. Eversdijk was te Rotterdam een der meest geachte en geliefde predikanten. ‘Overvlijtig was hij in alle deelen van zijn dienst, en hij hield, behalven zijn gewoon predikwerk, nog verscheidene oeffeningen ter week, eene openbaare over 't een of 't ander boek der H. Schrift, niet zonder werkelijken zegen’; de toeloop tot zijne predikaatsien groeide aan met de jaaren. ‘Door alle steden van Nederland was zijn naam beroemd, en geen godvrugtige quam, zegt men, te Rotterdam, of zogt hem te spreeken en te hooren’. Betrekkelijk slechts korten tijd voor zijn ‘doodlyke krankheid’, kreeg hij een zware ziekte, waardoor hij gedurende achttien maanden verhinderd werd te preeken. Met goedvinden des kerkeraads stelde hij op het laatst van 1727 den proponent Anthony Polman tho Nantzum aan om zijn dienst waar te nemen. Nadat deze in het volgende jaar overleden was, benoemde hij als zoodanig den 7den April 1728 den proponent M.C. Zegers. Toen hij weer voor het eerst optrad, behandelde hij Romeinen 1:11. ‘Na deze zijn eerste Keurtext’, zegt D. van Henghel in zijne lijkrede, ‘heeft hij nog 40 maal den Predikdienst waargenomen’. ‘Zijn laatste Leerrede, op den dag van Christus Hemelvaart, scheen daar toe geheel gerigt, wanneer hij het dierbaar Voorregt der Gelovigen, *met Christus in den hemel reets gezet*, zo heerlyk afmaalde, dat ieder, die maar eenigen indruk van de Eeuwigheit had, daar na begeerig wierdt, en 's Heren volk niet weinig bemoedigt’. Hij stierf den 11den Juli 1729. De lijkrede werd uitgesproken door zijn ambtgenoot Daniel van Henghel over Daniel XII:3.

Bij een uitnemend verstand ‘bezat deeze regteerwaardige Godsgeleerde een vast geheugen. Zijne stem was kragtig, helder en lieflyk; aangenaam en ongemaakt zijne gebaarden; klaar en vatbaar zijne wijze van voorstel; ontdekkend en onderscheidend alle zijne predikaatsiën. Vooral was hij ryklyk begaafd met den geest der gebeden.’ Zijn leerredenen leden echter in sterke mate aan het toen meer voorkomend gebrek, dat er heel wat Grieksche en Latijnsche uitdrukkingen in voorkwamen.

Dr. J. Hartog bespreekt in zijn *Geschiedenis van de Predikkunde*, (2de dr. 1887), blz. 96 v.v. een preek van Eversdijk, over Psalm XXXVII:37, waarvan hij zegt dat ze zoo in den smaak viel, dat ze tweemaal gedrukt is, en dat er van de ‘stylus gravis et quantum fieri potest scriptuarius’, waarvan Voetius had gesproken, niets terecht komt. Hij sloeg dus in zijn preekmethode andere wegen in, dan de groote Utrechtsche Godgeleerde wilde.

Hij was te Wemeldinge gehuwd met Maria Dompzelaar, die hem na negen maanden kinderloos door den dood ontviel. Daarna huwde hij met Geertruida Spoor,

die hem drie kinderen schonk, welke alle jong stierven. Na den dood zijner tweede vrouw (1710) huwde hij het volgende jaar Maria de Raadt, die hem overleefde.

Zijne uitwendige gedaante was rijzig en kloek, deftig van wezen, gezond en sterk. Er bestaat van hem een portret (zie Fr. Muller, *Beschrijv. Cat. v. Portr.* N°. 1572, 1573); en daaronder dit rijm door H. Nahuijs:

> Sie hier Heer Eversdijk na 't leven uitgebeeld
> Die door 't gepreekte Woord den Heere kind'ren teeld
> Wie van sijn kragt en ernst regt overtuigt wil wesen
> Die hoor' hem prediken of moet sijn boeken lesen.

Van hem zag het licht:

'*t Geluk der ware Geloovigen in haar Dood en Opstandinge*, *by occasie van het Zalig Overlyden van D. Petrus Plancius*, *geweezen getrouw en waardig leeraar in de Gemeynte*, *den Heere Christo vergadert binnen Rotterdam*, *kortelijk voorgestelt uyt Psalm 116:15 en Tess. 4:17.* Rotterdam 1690. 4°.

Weeklachte der Heiligen over Psalm XII:2, *op gesteld by gelegentheyt van het droevigh en ontijdig afsterven der voortreffelykste en grootmagtigste Princesse Maria Stuart*, *Koninginne door Gods genade*, *van Engeland*, *Schotland*, *Vrankrijk en Yerland*, *Beschermster des geloofs* .... enz. Rotterdam 1695. 4°.

חישמה רובכ *of de Heerlykheid des Messias in Des zelfs luister vertoond*, *Schriftmatig verklaard*, *en ter oeffeninge der ware Godvrugt toegepast*, *uit de voornaamste en nadrukkelijkste lofnamen*, *en gelijkenissen*, *des Ouden en Nieuwen Testaments*, *waar in de Messias met alle zijne uitnemendheden verborgen legt* .... Rotterdam 1701, 1703. 4°.

Aanspraak voor Timotheus Rogers Getrouwe Vriend voor de ziel, *aanwyzende de nuttigheid van dat Werkje.* Rotterdam 1719.

Voorreden tot aanpryzing van den 4den druk der Christelyke Annotatien, door Mattheus du Bois. Rotterdam 1728.

Aanspraak aan de Ouders en Kinderen, *aanwyzende de nuttigheid van des Heeren lof*, *verkondigt uit den mond der kinderen.* Rotterdam 1723.

Het gelukzalig en vreedzaem uiteinde van den vromen oprechten, *vertoont en toepast uit Psalm XXXVII:37*, *by gelegentheit van het droevig*, *dog zalig afsterven van den Eerwaerden*, *Godtvrugtigen*, *geleerden en zeer geliefden Heere Petrus Dinant*, *laest bedienaer des H. Euangeliums tot Rotterdam*, *aldaer in den Heere ontslapen op Zondag den 20sten en begraven den 25sten en met een lijkreden vereert den 27sten in Augustus in 't jaer 1724* .... Rotterdam 1724. 4°.

Des Heeren lof verkondigt uit den mond der Kinderen, *ofte 25 zonderlinge voorbeelden van vroeg bekeerde*, *en jongstervende hinderen*, *die heerlycke*

blyken van genade en godtsaligheit vertoonden, *in haar leven en dood.* 9e druk. Rotterdam 1757. 12°.

Litteratuur: P. de la Rue, *Geletterd Zeeland*, Middelburg 1742, blz. 432-439. - Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen*, blz. 201. - v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 253-254. - Glasius, *ll.* dl. I, blz. 448-449. - K.J.R. van Harderwijk, *Naamlijst en Levensbijz. der Predikanten - te Rotterdam*, blz. 55-57. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.*

jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 153; jrg. 1908, Bijl. P, blz. 136; jrg. 1909, Bijl. Q, blz. 153. - Arrenberg - van Abkoude, *Naamregister Nederd. Boeken*, 2de. dr., I, bl. 168. - Noordbeek en Mourik, *Naamrol der Godgel. Schrijvers*, 4de dr., blz. 152. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden*, I, blz. 728; II, blz. 838.

[Lucas van Eybergen]

Eybergen (Lucas van) werd te Doesburg geboren den 31sten Januari 1663. Hij bezocht eerst de triviale scholen te Zutphen en werd daarna, den 28sten Sept. 1682, student te Groningen. Vooral gevoelde hij zich getrokken tot de lessen gegeven door Johannes à Marck. Proponent in Groningen in 1685, werd hij beroepen te Loenen op de Veluwe den 17den November van dat jaar; te Brummen den 21sten Juni 1687 en te 's Hertogenbosch den 3den Augustus 1693. Achtereenvolgens diende hij dit drietal Gemeenten. Den 6den Augustus 1706 werd hij beroepen tot Professor in de Grieksche Taal en den 10den Juli 1730 tot Professor in de Theologie aldaar.[1)] Den 3den Juli 1735 hield hij, naar aanleiding van Numeri VIII:23-25 een jubelpredikatie, wegens vervulden vijftigjarigen preekdienst (vgl. *Boekzaal* 1735b, blz. 749, 750). Zeer gezien en hoog geacht, verlangde hij naar rust en vroeg en verkreeg van den Raad van State, dat een candidaat (Cornelis Boom) hem in zijn arbeid zou helpen, tegen een vergoeding van 300 gulden per jaar. Geheel van den preekdienst ontlast, werd hij den 18den Mei 1738, toen hij een eervol emeritaat verkreeg ‘salvis honoribus et stipendiis.’ Zijn laatste preek hield hij op laatstgenoemden dag, toen hij ds. H.G. Clemens bevestigde met 2 Kon. VIII:7. Nog voor 1738 ten einde was, stierf hij den 14den November.

Van hem zag het licht:

Irenarchia Europea, *sive in pacificationem Rysvicensem carmen paraeneticum.* Sylvad. 1697.

De dogter Zions in diepen Rouw, *over 't verlies van haaren Koning .... toegepast op het droevig afsterven van .... Willem de Derde ....* Uitgesproken voor de gemeente van 's Hertogenbos den 26sten van Lentemaand. Leyden 1702. 4°.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V. blz. 289/290 (Uitgebreid). - *Boekzaal* 1739a, blz. 121-124. - *Naamlijst van de Stud. sedert de oprigting der Hoogeschool te Groningen ingeschreven*, blz. 214. - Sepp, *Joh. Stinstra en zijn tijd*, II, blz. 20. - Dezelfde, *Godgel. Onderwijs in Ned.*, II, blz. 116, - Paquot, *Mémoires*, III, p. 122 etc. - van Alphen, *N.K. Handb.*, jrg. 1903, Bijl. U, blz. 120, 141. - *Cat. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden*, II, blz. 174.

[Jacobus Petrus Sprenger van Eyk]

Eyk (Jacobus Petrus Sprenger van) zag het levenslicht te Bergschenhoek den 8sten November 1777, als zoon van Petrus Godofredus, destijds predikant aldaar en van

1) De benoeming tot Hoogleeraar in de Theologie aan de Illustre School had plaats 10 Juli 1730. (*Boekzaal*, 1730b, blz. 231).

diens eerste echtgenoote (zie art. P.G. Spr. v. E.) Te Rotterdam bezocht hij de Latijnsche School, welke destijds stond onder den Rector Jo. Adr. Nodell. Hij studeerde te Utrecht in de Godgeleerdheid (ingeschreven als student den 5den Maart 1796), onder leiding van Bonnet, die weinig invloed op hem heeft uitgeoefend en van Jodoçus Heringa, wiens theologische richting de zijne bleef. In April 1799 werd hij in de Classis Rotterdam praeparatoir geëxamineerd, en

den 16den Mei daaraanvolgende kreeg hij een beroep naar Zegveld. Het peremptoir examen werd door hem afgelegd den 4den Juni, en den 21sten Juli werd hij in zijn eerste gemeente bevestigd. Hij wijdde zich onvermoeid aan haar. Den 2den Februari 1803 werd hij beroepen te Kethel, alwaar hij na te Zegveld den 20sten Maart zijn afscheid te hebben gepredikt, den 3den April, met Marcus XVI:15 door zijn vader bevestigd werd. Zijn arbeid aanvaardde van Eyk in deze zijn tweede standplaats met 2 Cor. IV:1. Langen tijd was hij hier niet werkzaam, want toen hij den 13den December 1804 een roeping kreeg naar Vlaardingen, nam hij deze aan. Hij nam van Kethel den 10den Maart 1805 met Philippensen I:27 afscheid en werd in zijn derde gemeente bevestigd den 17den d.a.v. door zijn ambtgenoot A. ten Bosch, met 2 Cor. V:19b. Met 1 Thess. II:4 deed hij zijn intree. Bij gelegenheid van het afslaan van een beroep, werd hem een keurig bewerkte zilveren haringbuis aangeboden ‘die onder den glazen stolp altijd in de woonkamer stond en waarop hij soms niet zonder eenige fierheid wees, als kunststuk en hem dierbare gedachtenis’. De predikgaven van van Eyk en zijn voorbeeldige dienstijver trokken weldra de aandacht der Rotterdamsche Gemeente, en den 27sten December 1808 werd hij in haar midden beroepen. Van de Vlaardingsche Gemeente nam hij afscheid met Hebr. XIII:30, 31 den 9den April 1809, en na den 16den bevestigd te zijn door zijn ambtgenoot A. de Vries met Efez. III:21, begon hij zijn dienstwerk met 1 Cor. III:11-15. Hij trok zijn hoorders door zijn voordracht, had een heldere stem ‘en gepaste gebaren’ en kon onder de krachtige redenaars geteld worden. Vooral de vorm, waarin hij zijn leerredenen goot, beviel. Hij was wars van ‘nuttelooze en spitsvondige geleerdheid, van het uitpluizen van godgeleerde stellingen en van analytische tekstbehandeling’, maar hij trachtte door ‘gekuischte woorden van waarheid en gezond verstand tot de Gemeente te spreken en haar alzoo te leeren en te stichten, te leiden en te vertroosten en geen ijdel verhaal van woorden in gebed en dankzegging te doen hooren’.

Gedurende 38 jaar, bleef hij bij velen als leeraar bemind, ‘hoezeer anderen, meer aan de letterlijke opvatting van 1619 gehecht, hem, die tot de zoogenaamde vrijzinnigen werd gerekend, minder op prijs stelden. Met al zijn ambtgenooten op den besten voet, was echter het verschil van richting wel merkbaar in de nauwere vriendschap, die hem verbond aan hen, die 't meest met hem overeenstemden als: Van den Broek, Cox, de Jongh, Gregoor en leeraars van andere gezindten: Huet, Delprat, Messchaert, des Amorie van der Hoeven en Bonga. Met hen had hij gedurende 30 jaren den wekelijkschen Maandag, waar godgeleerde vragen opgegeven en besproken werden, en die een ware broederkrans mogt heeten. Zeer was hij toch, hoezeer hun denkwijze over gewigtige geloofspunten niet de zijne was, aan Hoog en Scharp verbonden, ten bewijze, hoe verschil van meening ware toegenegenheid en vertrouwelijk verkeer geenszins behoeft uit te sluiten’.

Voortdurende ongesteldheid noopte hem, tegen den 1sten Januari 1848 zijn emeritaat aan te vragen. Hij nam afscheid van de Rotterdamsche Gemeente bij gelegenheid van de Avondmaalviering op den 2den Kerstdag, sprekende over Math. XXVI:29. De laatste jaren van zijn leven bracht hij door in bezige rust te Oosterbeek, alwaar hij in Juli 1849 zijn vijftigjarige Evangeliebediening herdacht, en den 4den Augustus 1859 overleed. (Ten onrechte noemt v. Alphen t.a.p. 1849 als zijn sterfjaar.) Zijn biograaf Mr. G. Mees Az. zegt van hem (t.a.p. onder Litterat. blz. 23, 24:

‘Prikkelbaar van gestel, zeer vatbaar voor indrukken van blijdschap en droefheid, ontvlambaar van verbeelding, zijne aandoeningen moeijelijk, maar soms met klem beheerschende, hechtte hij zich spoedig aan personen of denkbeelden, die hem aantrokken. Wat stroef, stijf, gemaakt of gevoelloos was, mishaagde hem. Het vrolijke en bevallige lachte hem aan, maar ook het ernstige beminde hij, zoo het slechts niet droog en koud was. Want met groote belangstelling nam hij deel aan disputen van den hierboven reeds genoemden wekelijkschen Maandag, omdat het vernuft en de belezenheid zijner ambtsbroeders daarbij schitterden. De zaken beschouwde hij gaarne van de lichtzijde. Kommer of zorg voor de toekomst lagen in hem niet. Van daar, dat hij aan belangrijke geldelijke administratiën, hem meermalen opgedragen, niet de behoorlijke zorg wijdde, met belangrijke sommen, die nooit teruggegeven werden, onwaardigen hulp verleende, en zijn voormaals aanzienlijk vermogen daardoor zeer deed lijden. Van daar, dat hij geleden rampen of verdriet ongaarne in het geheugen riep en zich liever in het goede van het tegenwoordige verheugde’.

Wat zijn geschriften aangaat, al moge slechts aan een gedeelte daarvan een eenigermate blijvende waarde worden toegekend, ‘ontegenzeggelijk is het, dat hij èn als evangeliedienaar èn als schrijver, gunstig heeft gewerkt om een meer gekuischte smaak, sierlijker stijl, levendiger voordragt en onderhoudender schrijfwijze, dan bij zijn optreden algemeen was, ingang te doen vinden’.

Met voor de pers schrijven begon van Eyk pas op 38-jarigen leeltijd, toen hij als eersteling uitgaf en opdroeg aan de Rotterdamsche en zijne drie vorige gemeenten:

De Geschiedenis van Samuël, *naar den Bijbel*, *een Christelijk Huisboek.* 's Gravenhage 1815. 8°.

Verder zag van hem het licht:

Jona, *eene belangrijke Bijbelsche Geschiedenis opgehelderd.* Amst. 1818. 8°.

Tafereelen uit het boek Esther. Belangrijke bijdragen tot de Oude Geschiedenis, *voor den beschaafden stand.* Rotterdam 1838. 8°.

De Geschiedenis van Ruth, *zedekundig behandeld.* Dev. 1841. 8°.

De Martelaars der Protestantsche Kerken van Hongarije, *in de 17de eeuw. Gedenkschrift hunner hevige vervolging door de Jezuiten*, *voorbeeldige standvastigheid en eindelijke verlossing.* Dordr. 1845.

Ganganelli (Paus Clemens XIV) *in zijn leven en karakter*, *geschetst.* Arnh. 1848.

Herinneringen uit eene vijftigjarige Evangelieprediking tot huiselijke stichting. Arnhem 1850. 8°.

De Kanselontluistering in de Nederlandsche Hervormde kerk tijdens de 17de en 18de eeuw aangewezen en gestaafd door Sincerus. Amst. 1853. 8°.[1)].

1) Dit boek bevat een verzameling van fragmenten uit predikatiën der 17de en 18de eeuw ten bewijze van de wansmaak der predikers. ‘Stichting is hier niet te vinden; integendeel, de lachlust wordt dikwijls opgewekt door de allerzonderlingste tekstverklaringen, doorzult met vreemde woorden en door de hoogklinkende rhetorische figuren. Het oogmerk was om te waarschuwen tegen teruggang in de predikwijze, die hij bij velen van de zoogezegde ernstige rigting meende te bespeuren, die de tale Kanaäns weder in zwang trachtten te brengen.’ In sommige gemeenten, zegt van Eyk, leest men omtrent niets anders, en dan *hoe ouder hoe liever*, waarbij men zelfs op den versleten, berookten hoornenband en duitsche letter afgaat.

   Van Sincerus bestaat behalve de hier verder genoemde ook nog een geschrift: *Brieven over de suspensie en demissie van de minderheid der Amsterd. Herv. Predikanten in 1796.* - Van Doorninck (a.w. onder Litt. No. 894), onbekend met het jaar waarin deze *Brieven* verschenen, durft niet uitmaken of Sprenger v. E. hiervan de schrijver is.

Broeders, *waakt! Eene roepstem aan onze landgenooten bij de wederinvoering der Roomsch-kerkelijke hierarchie in Nederland.* Door Sincerus. Amst. 1853. 8°.

De Kranke Rigtingen in den boezem der Nederl. hervormde Kerk, *eene der oorzaken van haar diep verval*, *een woord naar de behoefte onzer dagen.* Door Sincerus. Arnh. 1854. 8°.[1)]

Opmerkingen en Wenken aangaande de tekstzuivering van den Bijbel, *uitgeg. door J.H. van der Palm* 1825. Rott. 1854. 4°.

Op letterkundig gebied verscheen van Van Eyk: *Redevoering ter nagedachtenis van wijlen den Weleerw. Zeergel. Heer J. Scharp*, *uitgesproken in de Maatschappij: Verscheidenheid en Overeenstemming*, 13 April 1828.

Ofschoon meer dan 20 jaar ouder 'en meer orthodox in zijne leerwijze', werd 'de overeenstemming tusschen van Eyk en Scharp onder anderen geboren door beider liefde voor gezelligen kout'.

Handleiding tot de kennis onzer vaderlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke zegswijzen, *bijzonder van de scheepvaart en het scheepsleven ontleend.* Rott. 1835. - *Nalezingen en Vervolg* Rott. 1836. 2 dln. - *Handleiding tot de kennis enz. uit het dierenrijk ontleend*, 1838, en daarachter: *Nieuwe proeven ter verklaring van spreekwoorden naar wier oorsprong of zin gevraagd is. Nalezing en Vervolg* 1839. daarachter: *Proeve ter verklaring van spreekwoorden naar wier oorsprong* enz. - *Handleiding enz. aan het Landleven ontleend.* Rotterdam 1841. - Zamen 5 deelen. 8°.

Het Spreekwoordelijk gebruik van Bijbeltaal in de burgerlijke zamenleving beoordeeld. Rott. 1844. 8°.

Met deze studie over spreekwoorden had hij veel op, en aanmerkingen tegen hem gemaakt ten opzichte van deze materie, deden hem onaangenaam aan. Toch had hij het, met al de liefde, die hem voor deze stof bezielde, wanneer hij zich begaf op het gebied der woordafleiding of der taalvormen, dikwijls mis. Vooral wees hem hierop

1) Van Doorninck schrijft nog een ander geschrift aan hem toe, omdat het onder hetzelfde pseudoniem het licht zag. Het is echter na den dood van Spr. v. E. verschenen. De titel is: *Begoocheling en Ervaring. Eene Nalatenschap. Verzameld en naar de behoeften des tijds bewerkt* door Sincerus. Haarlem 1864. 80. Mr. G. Mees in zijn biographie vermeldt behalve de *Kanselontluistering* geen der geschriften onder het pseudoniem *Sincerus* verschenen.

de later welbekende dr. A. de Jager, dien van Eyk niet kende, wat tengevolge had dat hij zijn tegenstander zeer uit de hoogte beantwoordde; maar te ontkennen valt het niet, dat hij op taalkundig gebied verre bij de Jager achterstond en diens open aanmerkingen vaak gegrond waren.

De heerlijke boorden van de Moezel van Trier tot Coblentz beschreven op een reis door Duitschland in 1827. Rott. 1828.

Het Hartzgebergte, *een der fraaiste en belangrijkste gedeelten van Noordwestelijk Duitschland bezocht op een reis in 1828*, met platen. Rotterd. 1829

Een maand in Zuidwestelijk Duitschland. Reisverhaal en Reisboek. Rotterd. 1837. Dit geschrift is grootendeels een omwerking van zijn *Moezel*, waarvan door den uitgever een 2de druk verlangd werd.

Ook bezorgde hij de uitgave van *Ostendes ramp*, *op 19 Sept. 1826* door A. van Deinse, te Rotterd. 1826. 8°. (Zie *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden* II, blz. 804).

Al deze geschriften leggen het onwraakbaar getuigenis af van de onvermoeide werkzaamheid van van Eyk. En dit zegt te meer, ‘wanneer men hierbij denkt aan zijn talrijk gezin, drukke ambtsbezigheden, waaronder zeer bezochte catechisatiën, uitgebreiden vriendenkring, veelvuldigen zoogenoemden aanloop, lidmaatschap van 't bestuur van *Het Nut* en van *Verscheidenheid en Overeenstemming*, dikwijls optreden als redenaar bij die maatschappijen.’ En als hij schreef, dan deed hij zulks niet om naam te maken, maar uit behoefte.

Behalve de opgenoemde boeken, zond hij van 1825 tot 1843, bijna ieder jaar een vrij lijvig deel in het licht van *De Fakkel of Bijdragen tot de kennis van het ware*, *schoone en goede.* (Rotterd. 1825-1839; 14 deelen 8° en een deel *Latere Bijdragen.* Dev. 1843). Met het uitgeven van *De Fakkel* bedoelde hij ‘hetgeen in de verschillende letter- en kunstlievende Maatschappijen te Rotterdam werd gesproken door den druk meer algemeen bekend te maken en alzoo verlichting en beschaving te bevorderen. Met volharding verzamelde hij, en geen jaargang verscheen er, waarin hij zelf niet een of ander geplaatst had’. In de veertien jaargangen van *De Fakkel*, komen niet minder dan 33 kleine opstellen voor van zijn hand. ‘Bijbelstudie, geschied- en karakterkunde, zedekunde, wijsbegeerte, volksonderwijs, landelijke en stedelijke merkwaardigheden, reisverhalen, dichtstukken en meer andere waren de rubrieken, waarin hij die bijdragen met zorg rangschikte’.

Van Eyk heeft niet vruchteloos geleefd, hij heeft veel gewerkt en een spoor achtergelaten na zijn heengaan.

Van hem bestaat een portret in silhouet (zie Fr. Muller, *Beschrijv. Catal.* No. 1607.)

Litteratuur: *Alb. Studios. Acad. Rheno-Traject.* (1636-1886) kol. 185. - *Handelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde* 1860, onder *Levensberigten der in dit jaar afgestorvene medeleden*, blz. 3-27; waar voorkomt een *Levensberigt van Jacobus Petrus Sprenger van Eyk* door Mr. G. Mees Az. - De lijst der kleine opstellen door

v. Eyk in *De Fakkel* geplaatst, komt daar voor op blz. 26, 27. - K.J.R. v. Harderwijk, *Naamlijst en Levensbijzonderheden der Predikanten - te Rotterdam*, blz. 111, 112. - v. Alphen, *N. Kerk. handb.*, jrg. 1907, Bijl. Q,

blz. 128, 153, 162; jrg. 1910, Bijl. S, blz. 172. - *Biblioth. Theol. et Philos.*, Burgersdijk en Niermans, Lugd. Bat. 1900, p. 598. - van Doorninck, *Biblioth. v. Nederl. Anonymen en Pseudonymen*, No. 894, 931, 2384, 3932, 5776. - *Brinkman's Catalogus der Boeken*, *Plaat- en Kaartwerken* (1850-1882), blz. 1079, 1103.

[Jan van Eijk]

Eijk (Jan van) geboren te Amsterdam en broeder van Jacobus, den vader van Petrus Godofredus, studeerde te Leiden (zijn naam komt echter in het *Album Studiosorum* niet voor) en werd den 8sten April 1761 proponent in de Classis Amsterdam. Beroepen te Randwijk den 10den Februari 1763, deed hij den 1sten Juni in de Classis Nijmegen zijn peremptoir examen. De bevestiging in zijn eerste gemeente had plaats den 26sten Juni door zijn broeder Jacobus, destijds predikant te Schiedam, met Exodus IV:14b, 15, terwijl hij zijn intree deed met Zacharia IV:6, 7. Achtereenvolgens was hij werkzaam te Oud-Beierland (beroepen 27 Januari 1771; bevestigd door zijn ambtgenoot J. Smits met 1 Cor. III:7-9; intree 16 Juni met 2 Petr. I:1b, 2a, en eindelijk te Muiden (ber. 28 April 1776; afscheid te O. Beierland 28 Juli met Genesis XXXI:3; bevestigd door zijn ambtgenoot Gijsbertus Boursse met Matth. IV:18-22; intree met Eph. I:3). In deze laatste gemeente is van Eijk werkzaam gebleven tot den 31sten Januari 1789, toen hij door de Staten van Holland en West-Friesland werd afgezet.[1)] Later vestigde hij zich metterwoon te Amsterdam, alwaar hij den 11den Januari 1818 overleden is.

Van hem zag in 1786 het licht te Amsterdam:

Ledige Uuren, *besteed tot nuttige Overdenkingen.* Tot 1797 verschenen hiervan 3 stukjes. Amst. gr. 8°.

Het stilstaan der Zonne ten tijde van Josua, *opgehelderd uit het beloop der Geschiedenisse*, door Johannes van Eijk, voorheen predikant te Muiden. Amsterdam 1805. gr. 8°.

De inhoud van dit geschrift bestaat uit zes overdenkingen. ‘De onderwerpen derzelve zijn gantsch niet gemeen, doch teffens gewichtig, en so, dat zij den aandacht der liefhebberen opwekken; 't welk deszelfs waarde grootelijks verheft. De eerste overdenking gaat over het verschillend gebruik der Godlyke Namen, in 't begin van Moses eerste boek; de tweede, over den tijd, wanneer Jacob bij Laban gekomen is; zijne beide huwelijken voltrokken heeft; en zijn zoon Levi gebooren is; de derde, over het eerste licht; de vierde, over de wateren, die boven het uitspansel zijn, de

1) In de *Boekzaal* van 1789a lezen we op blz. 478: ‘Muiden, de Heeren Staaten van Holland en West-Friesland hebben goedgevonden, volgens resolutie van den 31 Jan. 1789, ds. J. van Eijk te houden voor ontslagen als predikant te Muiden, maar dat zijn Wel Eerw. blijven zal in zijn waardigheid als predikant, en in de gelegenheid, om als zoodanig tot nut der Kerke te weezen, zoo dat het bericht, 't welk gezonden is aan de Heeren J. Thierry en C. Mensing, drukkers van 't naamregister der Predikanten voor den jaare 1789, wat te voorbaarig geweest zy’.

vijfde, over des menschen schepping tot Gods beeld, en de zesde, over de bewijzen, voor de volmaaktheid met Adam's verstand, ontleend uit de naamgeeving der dieren,

en het kennen van God aan den wind des daags. In alle deze overdenkingen straalt ongemeene duidlijkheid, goede orde, gezonde oordeelkundige en eigen uitvinding overal door, so dat weetgierige Bijbelvrienden er aangename stof tot nuttig onderzoek in vinden zullen'. Dit geschrift wordt door v.d. Aa *ll*, dl. V, blz. 295, ten onrechte toegeschreven aan den te Loosduinen gestorven predikant Jan van Eyk.

Neerlands volk tot de algemeene wapening aangemoedigt, *door eene Leerrede over Neh. IV:14. 15. Briefswijze medegedeeld aan zijnen vriend te Amsterdam.* 1785.

Het zich wapenend Nederland, *Den zekersten weg voorgesteld*, *om de wapenen met voorspoed te gebruiken.* In eene leerrede over 1 Sam. XIII:12, 1ste Dl. Amst. 1785.

Litteratuur: *Boekzaal* 1818*a*, blz. 95, 361. - v. Alphen, *N.K. handb.*, jrg. 1903, Bijl. U, blz. 152; jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 145; jrg. 1908, Bijl. P, blz. 131 (ten onrechte is hier als jaar van zijn komst te Muiden genoemd 1775; toen was zijn voorganger nog niet vertrokken). - *Alphabet. Naamlijst van Boeken* (1790-1832) 's Grav. en Amst. 1835, blz. 150.

[Jan van Eijk]

Eijk (Jan van), zoon van Izaak, werd geboren te Amsterdam den 7den Augustus 1757. Nog geen 15 maanden oud, verloor hij reeds zijn moeder, en toen ook zijn zuster gestorven was, kwam Jan van Eyk bij zijn grootouders en werd aan de hoede 'van eene uitmuntende vrouw' aanbevolen en toevertrouwd. Negen jaar oud werd hij leerling op een der beste scholen te Amsterdam, waar hij drie jaar lang 'uitmuntend onderwijs' genoot in de Nederl. en de Fransche taal, benevens in de zoogenaamde voorbereidende wetenschappen. Op zijn 12de jaar ging hij naar de Latijnsche School en toen hij 16½ jaar oud was, was hij zoover gevorderd, dat hij de lessen aan het Athenaeum Illustre volgen kon. In 1774 ging hij naar de Universiteit te Utrecht (maar zijn naam komt in het *Album Studiosorum* niet voor). Openbare belijdenis legde hij af onder ds. Rutger Schutte en na 7½ jaar aan de Academie te hebben vertoefd, werd hij in 1781, den 30sten October, in de Classis Utrecht, bevorderd tot proponent. Beroepen den 21sten Februari 1782 te Voorthuizen, werd hij na afgelegd peremptoir examen op den 30sten April, den 2den Juni in deze zijn eerste gemeente bevestigd door ds. A. Reguleth uit Haarlem met Lucas XII:8, waarna hij zijn dienstwerk aanvaardde met een rede over Psalm CXXI:2. - Van uit verschillende Gemeenten (Sliedrecht, Hattem, Wesel, IJsselstein) kwamen beroepingen tot hem, waarvoor hij bedankte, doch een in Augustus 1787 op hem uitgebracht beroep naar Loosduinen nam hij aan. Den 12den October preekte hij te Voorthuizen afscheid met Handelingen XX:32, om veertien dagen later (nl. den 26sten Oct.) bevestigd te worden, wederom door ds. Reguleth, die toen predikant was te 's Gravenhage, met Exod. III:14. Van Eijk preekte intree met Handelingen VIII:30, 31a.

Als mensch 'was hij regt beminnelijk, hij was nederig en minzaam, beschaafd en beleefd, geduldig en bedaard, billijk en regtvaardig, schoon wel eens gestreng. Ook was hij een vriend van orde en nijd kende hij niet'. Aan wiskunde deed hij veel en vele vertalingen van Fransche en Hoogduitsche werken zijn van hem bewaard. Ook de dichtkunst en de muziek vonden in hem een beoefenaar; hij teekende niet

onaardig (hij had een kleine verzameling schilderijen, veel teekeningen en prenten en een collectie munten en médailles). ‘Hij vormde belangloos kweekelingen voor den Predikdienst en Schoolonderwijs. De zaak van het Zendelinggenootschap ging hem zeer ter harte en hij ijverde zeer voor het Bijbelgenootschap’. Hij was een ijverig herder zijner gemeente, onvermoeid leeraar, en in zijn leerredenen legde hij zich toe ‘op verstandige en duidelijke ontvouwing van de voornaamste geschiedenissen des O. en N.T.’ Daarbij toonde hij zich gehecht aan de belijdenis zijner Kerk.

‘Was hij te voren reeds een en andermaal tot gewigtige posten van kerkelijk bestuur geroepen, zoodat hij zelfs eenmaal de eer genoot als voorzitter van de Synode op te treden, geen wonder dat hij ook door de Classis van 's Gravenhage, na de nieuwe orde van zaken, bestendig tot lid van het Cl. Bestuur werd benoemd en ook zitting had in het Prov. Kerkbestuur van Z. Holland’. Van Eijk is bij voortduring te Loosduinen werkzaam gebleven. Hij had den 30sten Januari 1822 nog de Vergadering bijgewoond van het Cl. Bestuur en reeds den 7den Februari overleed hij ‘tot droefheid van zijne hem liefhebbende en zoo zeer geliefde Gemeente, in welke hij 33 jaren onvermoeid en tot eenen uitgebreiden zegen werkzaam was.’ Hij stierf ongehuwd.

Een gewichtige gebeurtenis tijdens zijne bediening te Loosduinen had plaats den 19den November 1791, toen hij, na een voorafspraak uit 2 Sam. VII:2 en naar aanleiding van Psalm XCIII:5b, het verbeterde orgel en het hernieuwde kerkgebouw inwijdde. De rede, bij deze gelegenheid uitgesproken verscheen te 's Gravenhage in druk onder den titel:

> *Kerkelijke Redevoering en Gezangen*, *bij gelegenheid der voltooide verbetering van het kerkgebouw en orgel te Loosduinen*, *op den 19 van Slagtmaand 1791.*

Van hem verscheen in druk:

> *Onderzoek van het leerstelsel van Spinoza en de tegenwerpingen van Bayle hiertegen*, *door den Heer Jariges. Mém. de l'Acad. Royale des Sc. à Berlin*, Ann. 1745 uit het Fransch vertaald. In de *Uitgel. Verhandelingen*, uitgeg. door Prof Hennert, 1e dl., blz. 41. Utr. 1780.
>
> *Tweede verhandeling over Spinoza.* Mém. an. 1746. *ll.* 1e dl., blz. 104.
>
> *Wijsgeerig Onderzoek over het natuurlijk verband tusschen de Wetenschappen en de Zeden*, door den Heer Formey, *Mém. de l'Acad. an.* 1753. - *ll.* 3e dl., blz. 303. 1782.
>
> *Opheldering eener geestkundige strijdigheid*, *ten betooge*, *dat een mensch somtijds werkzaam is en oordeelt niet alleen*, *zonder reden van zijn doen te kunnen geven*, *maar zelfs tegen dringende en overtuigende reden aan.* Door den heer Sulzer. *Mém.* 1759. *ll.* 4e dl. 1784. blz. 1.
>
> *Verhandeling*, *waarin aangetoond wordt op welke wijze*, *en in hoeverre*, *sedert de leer van Christus in de wereld verkondigd is*, *de bestrijding van dezelve heeft medegewerkt tot hare opheldering en bevestiging*, door M. Pap. Szathmari, uit het Latijn. In het Haagsch Godgel. genootschap. 1790.

Verhandeling over de overeenkomst en het verschil tusschen de vroegere en latere

bestrijders van den Christelijken Godsdienst, door T.C. Piper, uit het Latijn. In het H. Godgel. genootschap. 1789.

Verhandeling over het doorbrekend misbruik van Gods naam. In het H. Godgel. Genootschap, 1793. (Met een zilveren eereprijs bekroond.)

Liederen voor den landman. 3 stukjes. Amst. 1794-97. kl. 12°.

Liederen voor Dorp- en Stedelingen. 3 stukjes. Amst. 1798-1801. kl. 12°.

Liederen voor allerlei soort van Godsvereerders. Amst. 1807. kl. 12°.

Proeve [en tweede proeve] *van Gezangen voor godsdienstige gezelschappen.* 2 st. Rotterdam 1801. gr. 8°.

Iets over den eersten dag der week. Rott. Amst. 1799. 8°.

Bevestiging der Waarheid, *door voorbeelden van vroeg bekeerde en jong gestorvene*, *als ook bejaarde menschen; benevens eenige sprekende daden der Goddelijke Voorzienigheid*, uitgegeven met een voorrede. Rott. 1799. 8°.

Eenvoudig Onderrigt over den H. Doop. Rott. Amst. 1800. 8°.

Over het te kerk gaan, *tot onderrigt voor Mingeoefende*, *om het met vermaak te doen en er nut van te hebben.* (Zijnde n°. 2 der kleine stukjes, ter bevordering van Evang. Kennis en Godzaligheid, uitgeg. door Gecommitteerden bij het *Nederl. Zendelinggenootschap*). Rott. 1801.

Onbevooroordeelde Gedachten over Regtzinnigheid. Rott. 1802. 8°.

Een Woord voor menschen, *die niet kunnen te kerk gaan.* (n°. 4 der kleine stukjes, enz.) Rott. 1803.

Eenige Aanmerkingen over het allerbeste boek (n°. 9 der kleine stukjes, enz.) Rott. 1805.

Iets over Bekeering. Rott. 1807. 8°.

Eenvoudig Onderwijs in het lezen van den Bijbel. (n°. 10 der kleine stukjes, enz.) Rott. 1807.

Redevoering over het werk van den H. Geest ter uitbreiding van Jezus' Rijk, op de 12de Alg. Verg. van Nederl. Zendelinggenootschap, 19de van Hooimaand 1810. 's Hage. 8°.

Wonderbare levensgeschiedenis van den grootsten man, *die ooit dezen aardbodem betreden heeft* (zijnde n°. 11 der kleine stukjes, enz.) Rott. 1812.

De dankbare aan God gewijde vreugd van het verlost Nederland, *bij gelegenheid der huldiging van Z.K.H. Willem Frederik*, *Prins van Oranje*, *tot Souvereinen Vorst der Vereenigde Nederlanden.* Cantate. Den Haag 1814. gr. 8°.

Raadsels (In het boekje: *Iets over Raadsels*, *met Raadsels tot toegift*). Amst. 1815.

Het Dorp Eerenhoef uit het diepst verval tot vorigen welstand hersteld (n°. 17 der kleine stukjes, enz.) Rott. 1816.

Een bemoedigend Woord. Rott. 1817. gr. 8°.

Redevoering, *uitgesproken bij het einde van het jaar 1816*, gedrukt in: *Regten troost voor Neerlands ingezetenen.* Den Haag 1817.

Onderrigt omtrent het bidden. Amst. 1817. 8°.

Voorbereidend Onderrigt voor het Onderwijs in de Bijbelsche Geschiedenissen. Amst. 1817. 8°.

Het derde Eeuwfeest der Kerkhervorming, *gevierd in de kerk der Hervormden te Loosduinen*, *op den 2 Novemb. 1817*, *of de uitnemende waardij der Kerkhervorming dankbaar erkend*, *naar aanl.* van Ps. LXXXIX:16. - Den Haag 1817.

Gezangen bij die gelegenheid. Amst. 1817.

Tafelgesprekken bij zes onderscheidene Bedieningen van het H. Avondmaal; gedrukt in de *Handleiding voor den waren Avondmaalganger.* 3de stuk. blz. 48-80. Amst. 1817.

Voorbereiding voor het Onderwijs in de Christelijke leer. Amst. 1818. 8°.

Onderrigtend Woord, *om te voegen bij het geschenk des Bijbels.* Rott. 1818.

Leesboek voor gevangenen, *inzonderheid die ter dood veroordeeld zijn.* (n°. 21 der kleine stukjes, enz.) Rott. 1819.

Geschenk voor degenen, *die tot Lidmaten der Christelijke Kerk zijn aangenomen* (n°. 23 der kleine stukjes, enz.) Rott. 1820.

Verhandeling over de ware Christelijke Verdraagzaamheid. Amst. 1820. 8°. (Deze *Verhandeling* werd door van Eijk geschreven, naar aanleiding van de door het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg uitgeschreven prijsvraag: 'Waarin bestaat de ware Christelijke verdraagzaamheid der Burgeren onderling? Waarin verschilt zij van het indifferentismus (onverschilligheid) vooral met opzigt tot beider bronnen, en welke zijn de geschiktste middelen om de eerste uit hare echte beginselen te doen voortvloeijen?')

Heb ik wel genoeg voor de eeuwigheid? (n°. 24 der kleine stukjes, enz.) Rott. 1821.

De Bijbel, *in het klein*, *voor kinderen.* In verhalen en gedichtjes. Met gegrav. titel, waarop het welgelijkend silhouet van ds. v. Eijk, door Veelwaard benevens twee vignetten. Amst. 1821. Over zijn portret zie voorts Fr. Muller, *Beschrijv. Catal.* No. 1601.

Bijbeloefening over de Handelingen der Apostelen: of Vroegste Geschiedenis der Christelijke Kerk, naar het tweede boek van Lucas. Amst. 1822. 8°.

De Maatschappij der Nederl. Letterkunde bezit van hem een brief uit 1792 (vgl. *Cat. v.d. Maatsch. der Nederl. Letterk.* Handschriften, blz. 60).

Litteratuur: 'Korte Levensbeschrijving' van J. van Eyk door ds. R.P. van de Kasteele. Amst. 1822. Deze levensbeschrijving met opgave van 's mans werken voorafgaande aan zijn bovengen. *Bijbeloefening over de Handel. der Apost.* loopt van pag. V-XXII. - Van der Aa, *ll.* dl. V, blz. 295-96. - P.S. Witsen Geysbeek, *Biogr.*, *Anthol. en Crit. Woordenb. der Nederd. Dichters*, II, blz. 258-272, -

Boekzaal 1822a, blz. 214, 598, 599. - van Alphen, *N.K. handb.* jrg. 1903, Bijl. U, blz. 159; jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 134.

[Petrus Godofredus Sprenger van Eijk]

Eijk (Petrus Godofredus Sprenger van) aanschouwde het levenslicht te Aarlanderveen (niet te Schiedam, gelijk vermeld wordt door v.d. Aa, *ll.* dl. V, blz. 296 en door Glasius, *ll.* dl. I, blz. 449), alwaar zijn vader Jac. v. Eijk predikant was van den 30sten Augustus 1750 tot den 17den Dec. 1752. Na genoegzaam voorbereidend onderwijs genoten te hebben, werd hij den 14den Sept. 1767 ingeschreven als student te Leiden. Hij volgde ook eenigen tijd de lessen van Prof. Bonnet te Utrecht, maar in het *Album Studiosorum* dezer Academie komt zijn naam niet voor. Proponent in 1774, werd hij den 7den Juni 1774 beroepen te de Vuursche, om hier, na den 15den Juni peremptoir te zijn geëxamineerd, den 7den Augustus bevestigd te worden door zijn vader, destijds predikant te Schiedam. De bevestiger sprak over Jesaja LIX:21, de intreetekst was Psalm CXIX:173. Hij was vervolgens predikant te Bergschenhoek (ber. 18 Dec. 1775; afscheid te Vuursche den 25en Maart 1776 met Johs. XIV:21a; intree met Psalm CXXXVIII:3; bevestiger zijn vader met Job XXXVI:24 35); te Sliedrecht (ber. 24 Nov. 1779; afscheid 13 Maart d.a.v. met Jes. IV:6; intree 27 Maart 1780 met Psalm XXVII:8, 9; bevestiger zijn vader met I Kron. XVIII:8-10); te Rotterdam (ber. 20 Sept. 1781; afscheid 11 Nov. met 1 Cor. XII:31; intree 25 Nov. met 1 Cor. 1:23, 24; bevestiger J. le Sage ten Broek met 2 Cor. V:11.

Te Rotterdam is Sprenger van Eijk blijven arbeiden tot den 28sten Juni 1806, toen hij, nog geen 55 jaar oud stierf ‘afgemat door zware aanhoudende koortsen’. ‘Hij was een man van sierlijke gaven, een keurig net, uitlegkundig, en gemoedelijk prediker, bijzonder ijverig in huisbezoekinge, katechisatiën, als ook in het bezoeken van zieken, bedroefden en bekommerden; en met een woord, een man van een zeer vriendelijke en aangename verkeering, en op en van de predikstoel een voorbeeldig en stichtelijk leeraar, zoo in leere als in leven!’ (*Boekzaal* t.a.p.).

Vooral verdienstelijk heeft zich van Eijk gemaakt voor het handhaven van de waarheid des Christendoms. Hij volgde zijnen naar Amsterdam vertrokken ambtgenoot Henr. Husly Viervant (deze preekte zijn afscheid te Rotterdam den 27sten Mei 1792) op in het houden der *acht* leerredenen (door de instelling van Senserf, jaarlijks aan een der Rotterdamsche predikanten opgedragen) tegen Atheïsten, Deïsten, Joden en Heidenen, of andere openbare tegensprekers van het Christelijk geloof. Van Eijk hield die preeken van 1792-1796, ‘in welk jaar hij zich om ongesteldheid van die betrekking ontsloeg.’ Hij was bovendien bestuurder van het Haagsch Genootschap ter Verdediging van den Chr. Godsdienst.

Hij was gehuwd eerst met Alida Quirina Waalwijk, daarna met Geertruida Baelde, Wed. Nahuys.

Van hem zag in 1802 het licht te Rotterdam:

> *Eenvoudig Onderwijs in de Godsdienstleer der Gereformeerde Kerk voor ongeoefenden*, waaraan hij afzonderlijk toevoegde eene *Bijlage over de versterking van het geloof door de Sacramenten*, *behoorende bij het Eenvoudig Onderwijs*, enz.

Litteratuur: v.d. Aa, *ll.* dl. V. blz. 296-297 (Uitgebreid). - Glasius, *ll.* dl. I, blz. 449, 450. - *Boekzaal*, 1806b, blz. 96, 97. - K.J.R. van Harderwijk,

Naamlijst en Levensbijzonderh. der Pred. te Rotterdam, blz. 109. - v. Alphen, *N.K. Handb.*, jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 104, 153, 158; jrg. 1910, Bijl. S, blz. 169.

[Hendrik Jacobus Eijkmans]

Eijkmans (**Hendrik Jacobus**) zag het levenslicht te Rotterdam in 1787, en werd, na in zijn geboortestad het noodige voorbereidend onderricht te hebben genoten, den 19den September 1805 te Utrecht als student in de Godgeleerdheid ingeschreven, daartoe in staat gesteld door 'eenige menschenvrienden'. Praeparatoir geëxamineerd in de Classis van Amersfoort den 22sten Augustus 1810, werd hij in December beroepen te Maartensdijk, en hier, na den 9den Januari 1811 peremptoir te zijn onderzocht, den 27sten bevestigd door professor G. van Oort uit Utrecht met 2 Cor. III:5b. Hij aanvaardde zijn bediening, met een intreerede naar aanleiding van 2 Cor. XII:9. Na achtereenvolgens bedankt te hebben voor beroepingen naar Stolwijk, Leerdam en Leksmond, nam hij die naar Alblasserdam aan (ber. den 16den Febr. 1816), en aanvaardde hier zijn dienstwerk (hij preekte afscheid den 16den Juni met Eph. III:20, 21) den 30sten Juni. Als zijn bevestiger trad op de Rotterdamsche predikant J.P. Sprenger van Eijk, sprekende over Lucas VIII:11b. Eijkmans verbond zich aan deze zijn tweede gemeente met 2 Cor. I:21. De derde gemeente, die door hem bediend werd, was Maasland (afscheid te Alblasserdam den 18den Maart 1821 met Rom. XVI:25-27). Ook nu weer trad als bevestiger op zijn Rotterdamsche vriend Sprenger van Eijk met Johs. IV:35-38. Hij deed intree den 1sten April, predikend over Eph. II:22). Den 28sten Oct. 1824 overleed hij aldaar, ruim 37 jaar oud. Hij was zeer bemind en ijverig werkzaam in de Gemeenten, waarin hij had gearbeid.

Van hem zag het licht:

> *Gods Genade over Nederland gehuldigd, na zijn hoogst gedenkwaardige en verpligtende beveiliging voor dreigenden watersnood. In de eerste maand van het jaar 1821.* Dordrecht. 1821. 8°.

Hij schreef, zestien jaar oud een lijkzang op Petrus Hofstede, die den 27sten Nov. 1803 gestorven was. (Zie: *Bundel van Lijk-Gezangen ter nagedachtenis van den Hoogeerw. Hooggel. Heere Petrus Hofstede*, *uitgegeven door J. Scharp*, Rott. 1804, blz. 103-106.)

Litteratuur: *Alb. Stud. Acad. Rheno Traj.* kol. 200. - *Boekzaal* 1824b, blz. 646-648; 673. - v. Alphen, *N.K. Handb.*, jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 101, 134; jrg. 1910, Bijl. S, blz. 160. - *Catal. der Bibl. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden*, II, kol. 240.